HANNAH
ARENDT

Totalitarizmo ištakos

ALK
TYTO ALBA

Heinrichui Blücheriui

HANNAH
ARENDT

Totalitarizmo ištakos

Iš anglų kalbos vertė
Arvydas Šliogeris

VILNIUS

UDK 327.2
Ar89

Hannah ARENDT
THE ORIGINS OF
TOTALITARIANISM
Harcourt
Brace&Company, 1979

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto vertimų projektas)

This edition published with support from
the Open Society Fund-Lithuania and
from the CEU Translation Project of the
Open Society Institute-Budapest

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-16-184-3

TURINYS

Weder dem Vergangenen anheimfallen noch dem Zukünftigen. Es kommt darauf an, ganz gegenwärtig zu sein.

Karl Jaspers

PIRMOJO LEIDIMO PRATARMĖ

Du pasauliniai karai per vienos kartos gyvenimo laikotarpį, vienas nuo kito atskirti vientisos vietinių karų ir revoliucijų grandinės, nepasibaigę nei taikos sutartimi pralaimėjusiems, nei atokvėpiu nugalėjusiems, baigėsi trečiojo pasaulinio karo tarp dviejų likusių pasaulinių valstybių laukimu. Ši laukimo akimirka panaši į ramybę, apimančią tada, kai žlunga visos viltys. Mes nebetikime, kad gali būti atkurta senoji pasaulio santvarka su visomis jos tradicijomis arba suvienytos žmonių masės penkiuose žemynuose, kuriuos nubloškė į chaosą karai, revoliucijos ir vis didėjantis nuosmukis visų tų dalykų, kurie dar išliko. Pačiomis skirtingiausiomis sąlygomis ir įvairiausiomis aplinkybėmis pastebime pasirodančius tuos pačius reiškinius – iki tol neregėto masto benamiškumą, iki tol neįsivaizduotą visišką šaknų praradimą.

Niekada mūsų ateitis nebuvo tokia miglota, niekada nebuvome tokie priklausomi nuo tokių politinių jėgų, iš kurių negalima tikėtis, kad jos laikysis sveiko proto ir savanaudiškumo diktuojamų taisyklių – jėgų, kurios atrodytų visiškai beprotiškos, jei jas vertintume remdamiesi kitų amžių matais. Atrodo, tarsi žmonija pasidalijo į tuos, kurie tiki žmogaus visagalybe (kurie mano, kad viskas būtų įmanoma, jei tik būtų žinoma, kaip organizuoti mases), ir tuos, kuriems bejėgiškumas tapo svarbiausiu gyvenimo patyrimu.

Istorijos supratimo ir politinio mąstymo srityje vyrauja neapibrėžtas, visuotinis sutarimas, kad esmingoji visų civilizacijų struktūra priartėjo prie lūžio taško. Nors gali atrodyti, kad ši struktūra vienose pasaulio dalyse išsilaikė geriau negu kitose, tačiau niekur ji negali parodyti, kaip įgyvendinti šio šimtmečio galimybes arba tinkamai reaguoti į jo siaubus. Desperatiška viltis ir desperatiška baimė, atrodo, geriau atitinka šitokių įvykių esmę negu pasvertas samprotavimas ar pamatuotas supratimas. Svarbiausius mūsų epochos įvykius visiškai užmiršta ir tie, kurie išpažįsta tikėjimą neišvengiama pražūtimi, ir tie, kurie atsiduoda beatodairiškam optimizmui.

Ši knyga buvo rašoma turint galvoje ir beatodairišką optimizmą, ir beatodairišką neviltį. Ji remiasi mintimi, kad Pažanga ir Pražūtis yra dvi to paties medalio pusės, kad ir viena, ir kita yra ne tikėjimo, o prietarų objektas. Ji buvo parašyta remiantis įsitikinimu, kad įmanoma atskleisti slaptą mechanizmą, visus tradicinius mūsų politinio ir dvasinio pasaulio elementus pavertusį tokiu konglomeratu, kuriame viskas prarado savo ypatingą vertę ir tapo nebeatpažįstama, nebetinkama žmogui. Pagunda pasiduoti irimo procesui tapo neįveikiama ne tik todėl, kad ji susijusi su tariama „istorinio būtinumo“ didybe, bet ir todėl, kad visa, kas yra už šio proceso, atrodo negyvybinga, be kraujo, beprasmiška ir netikroviška.

Įsitikinimas, kad visa, kas nutinka žemėje, turi būti suprantama žmogui, gali atvesti prie istorijos interpretavimo remiantis banalybėmis. Suprasti visai ne-

reiškia neigti tai, kas nežmoniška, pavyzdžio neturinčius įvykius išvesti iš precedentų arba aiškinti reiškinius tokiomis analogijomis ir bendrybėmis, kurios nebeleidžia pajusti tikrovės poveikio ir patyrimo sukelto šoko. Suprasti veikiau reiškia sąmoningai tyrinėti ir vilkti naštą, kurią ant mūsų pečių uždėjo mūsų šimtmetis; ir nedera nei neigti šios naštos, nei nuolankiai priimti jos spaudimą. Trumpai tariant, suprasti reiškia be prietarų, dėmesingai priimti tikrovę ir pasipriešinti jai – kad ir kokia ji būtų.

Šitaip žiūrint turi būti įmanoma pamatyti ir suprasti tą stulbinantį faktą, kad toks menkas (o pasaulinėje politikoje toks nesvarbus) reiškinys kaip žydų klausimas ir antisemitizmas galėjo tapti veiksniu, padėjusiu iš pradžių kilti nacių sąjūdžiui, paskui pasauliniam karui, o galiausiai rastis mirties fabrikams. Arba suprasti groteskišką priežasties ir padarinio atotrūkį, nuo kurio prasideda imperializmo era, kai ekonominiai sunkumai per keletą dešimtmečių lėmė didžiulius politinių sąlygų pokyčius visame pasaulyje. Arba suprasti keistą prieštaravimą tarp totalitarinių sąjūdžių skelbiamo ciniško „realizmo" ir akivaizdaus visų tikrovės aspektų nepaisymo. Turi būti įmanoma suprasti ir erzinančią nedermę tarp realios moderniojo žmogaus galybės (didesnės negu kada nors anksčiau, tokios didelės, kad ji gali sukelti grėsmę pačiam žmogaus pasaulio egzistavimui) ir jo nesugebėjimo gyventi tame pasaulyje, kurį jis susikūrė savo jėgomis.

Totalitarinis globalinio užkariavimo ir totalinio viešpatavimo siekis buvo destruktyvi išeitis iš visų mums iškilusių sunkumų. Totalitarizmo pergalė gali sutapti su žmonijos sunaikinimu: kad ir kur jis būtų įsiviešpatavęs, visur pradėdavo naikinti pačią žmogaus esmę. Tačiau būtų mažai naudos, jei mes nusisuktume nuo mūsų šimtmečio griaunamųjų jėgų.

Keblu tai, kad mūsų epocha taip keistai gėrį supynė su blogiu, jog be imperialistinės „ekspansijos dėl ekspansijos" pasaulis niekada nebūtų galėjęs tapti vieningas; kad be buržuazinio politinio lozungo „Valdžia dėl valdžios" niekada nebūtų buvę atskleisti žmogaus galybės mastai; kad be fiktyvaus pasaulio, sukurto totalitarinių sąjūdžių, neįtikėtinai aiškiai parodžiusių esmingą mūsų epochos trapumą, mes, galimas daiktas, būtume buvę įstumti į pražūtį netgi nesuprasdami, kas iš tikrųjų vyksta.

Ir jei teisinga, kad paskutiniuose totalitarizmo tarpsniuose pasirodo absoliutus blogis (absoliutus, nes jo nebegalima išvesti iš žmogui suprantamų motyvų), teisinga ir tai, kad be to mes gal niekada nebūtume supratę tikrosios, radikalios Blogio prigimties.

Antisemitizmas (o ne tik neapykanta žydams), imperializmas (o ne tik užkariavimas), totalitarizmas (o ne tik diktatūra) – vienas įkandin kito, kiekvienas žiauresnis už kitą, parodė, kad žmogaus orumui reikalingos naujos garantijos, o jas galima rasti tik naujame politikos principe, naujame pasaulio įstatyme, kuris šiuo atveju turi galioti visai žmonijai, bet kartu jo galiosena turi būti griežtai apribota, susieta su naujai apibrėžtais teritoriniais junginiais ir jų kontroliuojama.

Mes jau nebegalime viltis perimti tai, kas buvo gera praeityje, ir paprasčiausiai pavadinti tai mūsų paveldu, nebegalime atmesti blogio ir traktuoti jį kaip negyvėlį, kurį palaidos ir nubloks į užmarštį pats laikas. Povandeninė Vakarų istorijos srovė pagaliau iškilo į paviršių ir uzurpavo mūsų tradicijos orumą. Štai kokia ta tikrovė, kurioje mes gyvename. Ir štai kodėl visos pastangos pabėgti nuo dabarties žiaurumo į tyros praeities nostalgiją ar užsimiršti, laukiant geresnės ateities, yra bergždžios.

Hannah Arendt

1950 m. vasara

PIRMOS DALIES („ANTISEMITIZMAS“) PRATARMĖ

Antisemitizmas, pasaulietinė XIX a. ideologija – neįvardyta, nors žinota dar iki XIX a. aštuntojo dešimtmečio, – ir religinė neapykanta žydams, įkvėpta abipusio dviejų konfliktuojančių tikybų antagonizmo, akivaizdžiai nėra tapatūs dalykai, ir netgi tai, kokiu mastu pirmasis reiškinys savo argumentus ir emocinę nuotaiką perima iš antrojo, yra problemiškas dalykas. Įsitikinimas, kad egzistuoja nenutrūkstama persekiojimų, trėmimų ir žudynių grandinė, prasidedanti Romos imperijos pabaigoje, nusitęsianti per viduramžius, moderniąją erą ir mūsų laikus, dažnai papildomas idėja, kad moderniųjų laikų antisemitizmas yra ne kas kita kaip sekuliarizuota populiarių viduramžių prietarų versija[1], yra ne mažiau klaidingas (nors, žinoma, ne toks žalingas), kaip ir atitinkama antisemitinė koncepcija, pagal kurią egzistuoja slapta žydų bendruomenė, valdžiusi – ar siekusi valdyti – pasaulį nuo antikos laikų. Istoriškai protarpis tarp vėlyvųjų viduramžių ir moderniosios epochos žydų problemos požiūriu yra net ryškesnis negu plyšys tarp romėniškojo senovės pasaulio ir viduramžių arba praraja – dažnai traktuojama kaip svarbiausias diasporos žydų istorijos posūkio taškas, – pirmųjų kryžiaus žygių katastrofas skirianti nuo ankstesnių viduramžių šimtmečių. Juk šis protarpis truko beveik du šimtmečius, nuo XV a. iki XVI a. pabaigos. Šiame protarpyje žydų ir nežydų santykiai visą laiką buvo silpni, žydų „abejingumas išorės pasaulio aplinkybėms ir įvykiams“ visą laiką buvo didelis, ir ju-

[1] Naujausias tokio požiūrio pavyzdys yra Normano Cohno knyga *Genocido pateisinimas. Mitas apie pasaulinį žydų sąmokslą ir „Siono išminčių protokolai“* (Norman Cohn, *Warrant for Genocide. The myth of the Jewish world-conspiracy and the „Protocols of the Elders of Zion“*, New York, 1966). Autorius pradeda tuo, kad apskritai neigia tokį dalyką kaip žydų istorija. Jo požiūriu, žydai yra „žmonės, kurie gyveno išsibarstę po visą Europą nuo Lamanšo sąsiaurio iki Volgos ir turėjo labai mažai ką bendro, išskyrus savo kilmę iš žydų religijos sekėjų“ (p. 15). Priešingai, antisemitai gali tvirtinti, kad egzistuoja tiesioginis ir nenutrūkstamas ryšys laike ir erdvėje nuo pat viduramžių, kai „žydai buvo traktuojami kaip šėtono agentai, velnio garbintojai, demonai žmogaus pavidalu“ (p. 41), ir vienintelis šitokių plačių apibendrinimų sukonkretinimas, kurį siūlo mokslingasis *Vejantis tūkstantmetį* (*Pursuit of the Millenium*) autorius, yra tas, kad jis, girdi, nagrinėja „kraštutinį antisemitizmą, kuris pasireiškia žudynėmis ir genocido bandymais“ (p. 16). Be to, šioje knygoje net pernelyg stropiai stengiamasi įrodyti, kad „Vokietijos gyventojų dauguma niekada nebuvo fanatiškai nusiteikusi prieš žydus“ ir kad žydų naikinimą „organizavo ir dažniausiai vykdė SD ir SS profesionalai“, t. y. dariniai, kurie „jokiu būdu neatstovavo tipiškoms Vokietijos visuomenės grupėms“ (p. 212 ff.). Kaip galima manyti, kad šį teiginį įmanoma sugretinti su faktais! Galiausiai tenka pripažinti, kad šis veikalas atrodo taip, tarsi būtų parašytas maždaug prieš 40 metų, ir kad jį parašė labai išradingas blogai pagarsėjusios „Kovos su antisemitizmu draugijos“ narys.

daizmas tapo „labiau nei kada nors uždara mąstymo sistema“. Kaip tik tuo metu žydai, visai neveikiami išorinių veiksnių, pradėjo manyti, „kad skirtumas tarp žydijos ir kitų tautų iš esmės buvo nulemtas ne tikybos ir tikėjimo, o vidinės prigimties“ ir kad dar senovėje atsiradusi žydų ir nežydų dichotomija buvo „savo kilme veikiau rasinė, o ne doktrininės nesantaikos padarinys“[2]. Šis pokytis vertinant mįslingą žydų tautos charakterį, tarp nežydų įsitvirtinęs tik daug vėliau, Šviečiamajame amžiuje, akivaizdžiai yra antisemitizmo atsiradimo *conditio sine qua non*, ir svarbu pažymėti, kad žydų savipratos terpėje jis pirmą kartą pasirodė maždaug tuo metu, kai Europos krikščioniškasis pasaulis susiskaldė į tas etnines grupes, kurios vėliau įsiformino politiškai ir virto moderniųjų nacionalinių valstybių sistema.

Ir antisemitizmo, ir neapykantos žydams istorija yra ilgos ir sudėtingos žydų ir nežydų santykių, susiklosčiusių žydų diasporos sąlygomis, istorijos dalis. Šia istorija faktiškai nebuvo domimasi iki XIX a. vidurio, kai toks susidomėjimas atsirado kartu su antisemitizmu ir nirtulinga antisemitų reakcija prieš emancipuotą ir asimiliuotą žydiją. Akivaizdu, kad tai buvo pačios nepalankiausios aplinkybės rastis patikimiems istoriniams liudijimams[3]. Nuo to laiko įprasta žydų ir nežydų istoriografijos klaida – nors atsiradusi dėl priešingų priežasčių – buvo pastanga išskirti priešiškumo elementus krikščioniškuose ir žydiškuose šaltiniuose ir pabrėžti daugybę katastrofų, išvarymų ir žudynių, nužymėjusių žydų istoriją taip, kaip ginkluoti ir neginkluoti konfliktai, karas, badas ir maras nužymėjo Europos istoriją. Nebūtina pridurti, kad kaip tik žydiškoji istoriografija, labai linkusi į polemiką ar apologetiką, ėmėsi ieškoti neapykantos žydams krikščionybės istorijoje liudijimų, tad antisemitams beliko ieškoti intelektualiniu požiūriu mažai kuo kitokių liudijimų senovės žydų autoritetiniuose šaltiniuose. Kai į viešumą iškilo šita žydiškoji dažnai aršaus priešiškumo krikščionims ir nežydams tradicija, „didžioji žydų dalis buvo ne tik pasipiktinusi, bet ir nuoširdžiai nustebusi“[4], nes jos atstovams puikiai pavyko įtikinti ir save, ir kitus, kad žydų išskirtinumą ir izoliaciją nulėmė tik nežydų priešiškumas ir švietimo stoka. Judaizmas – taip dabar dažniausiai manė žydų istorikai – visada buvo pranašesnis už kitas religijas tuo, kad buvo pagrįstas tikėjimu žmonių lygybe ir pakantumu. Kad ši save apgaudinėjanti teorija, susijusi su įsitikinimu, jog žydų tauta visada buvo pasyvus, kenčiantis krikščionių persekiojimų objektas, tikrai prisidėjo prie to, kad išliko ir buvo modernizuotas senovinis išrinktosios tautos mitas, ir jai buvo lemta patirti naujus ir dažnai labai sudėtingus praktinės izoliacijos būdus, o šiems – palaikyti senovinę dichotomiją, galimas daiktas, traktuotina kaip vie-

[2] Visos citatos paimtos iš kn. Jacob Katz, *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1962 (Chapter 12), visiškai originalios studijos, parašytos pačiu aukščiausiu lygiu ir tikrai turėjusios išsprogdinti „daugelį šiuolaikinei žydijai brangių įsitikinimų“, kaip rašoma ant aplanko, bet to nepadariusios, nes ją beveik visiškai ignoravo populiarioji spauda. Katzas priklauso jaunesniajai žydų istorikų kartai; daugelis šių istorikų dėsto Jeruzalės universitete ir rašo hebrajų kalba. Kodėl jų veikalai greičiau neverčiami ir neskelbiami šioje šalyje, yra šiek tiek paslaptinga. Kartu su jais tikrai pasibaigia „verksmingas“ žydų istorijos pateikimas, prieš kurį protestavo Salo W. Baronas beveik prieš 40 metų.

[3] Įdomu pažymėti, kad pirmas modernus žydų istorikas J.M. Jostas, rašęs Vokietijoje praeito amžiaus viduryje, buvo mažiau už savo žymesnius sekėjus linkęs laikytis įprastų pasaulietinės žydų istoriografijos prietarų.

[4] Katz, *op. cit.*, p. 196.

nas iš tų ironiškų reiškinių, apie kuriuos reikėtų pagalvoti tiems, kas – nesvarbu dėl kokių priežasčių – stengiasi pagražinti politinius faktus ir istorinius liudijimus ir jais manipuliuoti. Juk jei žydus su jų kaimynais nežydais siejo šis tas bendra, kas grindė jų imtą skelbti lygybę, tai šis bendrumas buvo kaip tik religijos nulemta, abipusiu priešiškumu nužymėta praeitis, kuri buvo turtinga aukščiausio lygio kultūrinių laimėjimų, bet kartu kupina neišsilavinusių masių fanatizmo bei šiurkščių prietarų.

Tačiau net erzinantys stereotipai, būdingi tokiai žydų istoriografijai, remiasi istorinių faktų pagrindu, solidesniu už nelaiku keliamus XIX a. ir XX a. pradžios Europos žydijos politinius ir socialinius reikalavimus. Kadangi žydų kultūros istorija buvo nepalyginti įvairesnė, negu tada buvo manoma, ir kadangi nelaimių priežastys buvo nevienodos, priklausomai nuo istorinių ir geografinių aplinkybių, yra tikra, kad tų priežasčių būta įvairesnių nežydiškoje aplinkoje, o ne žydų bendruomenėse. Lemtingus nesusipratimus, kurie vis dar įprasti populiariai pateikiant žydų istoriją, nulėmė du labai realūs veiksniai. Nuo to laiko, kai buvo sugriauta Jeruzalės šventykla, niekur ir niekada žydai tikrai nebeturėjo savo teritorijos ir savo valstybės; fizinio išlikimo požiūriu jie visada priklausė nuo nežydų valdžių globos, nors tam tikros savigynos priemonės, teisė nešiotis ginklą, buvo dovanota „žydams Prancūzijoje ir Vokietijoje dar XIII amžiuje“[5]. Tai nereiškia, kad žydai niekada neturėjo valdžios, tačiau yra tikra, kad bet kokios, nesvarbu dėl ko vykdomos, prievartos atvejais žydai būdavo ne tik pažeidžiami, bet ir bejėgiai, todėl buvo visai natūralu, ypač tais visiškos izoliacijos šimtmečiais, kai jiems dar nebuvo pripažinta politinė lygybė, kad visi eiliniai prievartos protrūkiai turėjo būti jų laikomi paprasčiausiais pasikartojimais. Negana to, katastrofos žydų tradicijoje buvo suvokiamos martirologiškai, o šio reiškinio istorinis pagrindas savo ruožtu glūdi pirmuose mūsų eros šimtmečiuose, kai ir žydai, ir krikščionys kovojo su Romos imperijos galybe, taip pat ir viduramžiuose, kai žydams visada likdavo pasikrikštijimo ir, vadinasi, išsigelbėjimo nuo persekiojimų alternatyva, net jei prievartos priežastis būdavo ne religinė, o politinė ar ekonominė. Šitokia faktinė padėtis sukėlė optinę iliuziją, kuri nuo to laiko kenkia ir žydų, ir nežydų istorikams. Istoriografija „iki pat dabartinių laikų daugiau dėmesio skyrė krikščionių atsiskyrimui nuo žydų negu priešingam reiškiniui“[6], šitaip užtušuodama, kad žydų atsiskyrimo nuo nežydų pasaulio ir, konkrečiai, nuo krikščioniškos aplinkos faktas svarbesnis žydų istorijai negu priešingas faktas, dėl akivaizdžios priežasties, kad pats tautos kaip identifikuojamo esinio išlikimas priklausė nuo tokio sąmoningai pasirinkto atsiskyrimo, o ne, kaip įprasta manyti, nuo krikščionių ar nežydų neapykantos. Tik XIX ir XX a., po emancipacijos ir plintančios asimiliacijos, antisemitizmas atliko tam tikrą vaidmenį kaip tautos išlikimą palaikantis veiksnys, nes tik nuo to laiko žydai tikrai pradėjo siekti, kad būtų įsileisti į nežydų visuomenę.

Antižydiškos nuotaikos buvo labai paplitusios išsilavinusiuose Europos sluoksniuose per visą XIX amžių, tuo tarpu antisemitizmas kaip ideologija, išskyrus labai retas išimtis, liko puspročių ir lunatikų prerogatyva. Net abejotinos vertės žydų apologetų raštai, niekada neįtikindavę nė vieno, tik tuos, kurie ir šiaip buvo įsitikinę, lyginami su tuo, ką žydų priešai galėjo pasiūlyti istoriografijai,

[5] *Ibid*., p. 6.
[6] *Ibid*., p. 7.

buvo iškilūs erudicijos ir mokslingumo pavyzdžiai[7]. Kai pasibaigus karui pradėjau tvarkyti šiai knygai medžiagą, kuri buvo surinkta iš dokumentinių šaltinių, o kartais iš puikių monografijų, parašytų per keliolika metų, neaptikau nė vieno išsamaus šią problemą nagrinėjančio veikalo, apie kurį būtų galima pasakyti, kad jis atitinka pačius elementariausius istorijos mokslo reikalavimus. Nuo to laiko padėtis beveik nepasikeitė. Tai apgailėtina, juolab kad poreikis parašyti nešališką, teisingą žydų istoriją šiuo metu didesnis negu kada nors anksčiau. XX a. politiniai sąjūdžiai žydų tautą įstūmė į audringiausių įvykių centrą; žydų klausimas ir antisemitizmas – reiškiniai, palyginti nesvarūs pasaulinės politikos požiūriu, – iš pradžių tapo nacių sąjūdžio atsiradimo ir Trečiojo reicho įsteigimo bei organizacinės struktūros, kur kiekvienas pilietis turėjo įrodyti, kad jis *nežydas*, paskui neregėtai žiauraus pasaulinio karo, o galiausiai pavyzdžio neturinčio genocido nusikaltimo, įvykdyto Vakarų civilizacijos centre, katalizatoriumi. Kad visi šie dalykai turėjo būti ne tik apraudoti ir pasmerkti, bet ir suprasti, man atrodė akivaizdu. Ši knyga yra bandymas suprasti tai, kas iš pirmo ir net iš antro žvilgsnio atrodė paprasčiausiai nežmoniška.

Tačiau suprasti nereiškia neigti nežmoniškumą, beprecedenčius įvykius išvesti iš precedentų arba reiškinius aiškinti remiantis tokiomis analogijomis ir bendrybėmis, kad būtų nebejaučiamas realybės poveikis ir patyrimo sukeltas šokas. Veikiau tai reiškia tyrinėti ir sąmoningai nešti tą naštą, kurią tie įvykiai uždėjo ant mūsų pečių – nei neigiant jų egzistavimo faktą, nei nuolankiai pasiduodant jų spaudimui, tarsi visa, kas nutiko iš tikrųjų, negalėjo nutikti kitaip. Trumpai tariant, suprasti reiškia nešališkai, dėmesingai įsižiūrėti į tikrovę ir jai pasipriešinti, kad ir kokia ji būtų ar būtų galėjusi būti.

Šitokiam supratimui reikia būti šiek tiek susipažinus su XIX a. Europos žydų istorija ir tuo pačiu metu atsiradusiu antisemitizmu, nors, žinoma, vien to nepakanka. Tolesniuose skyriuose nagrinėjami tik tie XIX a. istorijos aspektai, kurie tikrai priskirtini „totalitarizmo ištakoms". Išsamią antisemitizmo istoriją dar reikia parašyti, ir šioje knygoje jos nėra. Kol ši tuštuma egzistuoja, netgi moksliniu požiūriu pateisinama tai, kad tolesni skyriai publikuojami kaip savarankiškas įnašas į išsamesnę istoriją, nors iš pradžių aš juos traktavau, galima sakyti, kaip totalitarizmo priešistorės sudedamąją dalį. Negana to, kas teisinga antisemitizmo teorijos atžvilgiu – kad ji pateko į nežydų pusgalvių ir žydų apologetų rankas ir buvo rūpestingai apeita žymių istorikų, – *mutatis mutandis* teisinga kalbant apie beveik visus elementus, kurie vėliau susikristalizavo į naują totalitarizmo reiškinį; jie liko beveik nepastebėti nei mokslininkų, nei viešosios nuomonės, nes priklausė povandeninei Europos istorijos srovei, kur, neiškildami į viešumą ir nepatraukdami šviesuolių dėmesio, galėjo subrandinti visiškai netikėtą priešiškumą.

Kadangi tik galutinė kristalizuojanti katastrofa tas povandenines sroves iškėlė į viešumą, buvo linkstama totalitarizmą paprasčiausiai prilyginti jo sudedamosioms dalims ir ištakoms – tarsi kiekvieną antisemitizmo, rasizmo ar imperializmo proveržį būtų galima laikyti „totalitarizmu". Ši neteisinga išvada ne tik veda į aklavietę istorinės tiesos ieškotojus, bet kartu žalingai veikia politinius sprendimus. Totalitariniai politikai – toli gražu nelaikytini paprasčiausiais antisemitais, rasistais, imperialistais ar komunistais – naudojasi ir piktnaudžiauja sa-

[7] Vienintelė išimtis yra istorikas antisemitas Walteris Frankas, nacių įkurto Valstybinio Naujosios Vokietijos istorijos instituto (Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands) direktorius ir devynių tomų leidinio *Forschungen zur Judenfrage*, 1937–1944, redaktorius. Net ir dabar ypač naudingi paties Franko tyrimai.

vo ideologiniais ir politiniais elementais tol, kol faktinė tikrovė, iš kurios tos ideologijos iš pradžių ėmė savo jėgą ir propagandinį veiksmingumą – pavyzdžiui, klasių kova arba interesų konfliktai tarp žydų ir jų kaimynų, – visiškai išnyksta. Tikrai labai klystume nepakankamai vertindami tą reikšmę, kurią grynas rasizmas turėjo ir vis dar turi pietinių valstijų vyriausybėms, bet klystume net dar labiau, prieidami retrospektyvią išvadą, kad didelėse Jungtinių Valstijų teritorijose daugiau nei šimtmetį viešpatavo totalitarinė valdžia. Vienintelis tiesioginis, tikras XIX a. antisemitinių sąjūdžių padarinys buvo ne nacizmas, o, priešingai, sionizmas, kuris – bent jau vakarietiškos ideologijos pavidalu – buvo savotiška kontrideologija, „atsakymas" antisemitizmui. Tai, beje, nereiškia, kad žydų savimonė visada buvo tik antisemitizmo kūrinys – net paviršutiniško žvilgsnio į žydų istoriją, kurios svarbiausias rūpestis nuo Babilonijos nelaisvės laikų visada buvo tautos atsilaikymas prieš diasporos keliamus pavojus, turėtų pakakti, kad būtų išsklaidytas pats naujausias su šiais klausimais susijęs mitas, tapęs madingas intelektualų sluoksniuose nuo tada, kai Sartre'as „egzistencialistiškai" interpretavo žydą kaip tokį žmogų, kurį laiko ir vadina žydu kiti.

Geriausia ir skirtumo, ir ryšio tarp ikitotalitarinio ir totalitarinio antisemitizmo iliustracija, galimas daiktas, yra absurdiška „Siono išminčių protokolų" istorija. Tai, kad naciai klastote pasinaudojo kaip globalinio užkariavimo vadovėliu, tikrai nėra antisemitizmo istorijos dalis, tačiau tik ši istorija gali paaiškinti, kodėl niekuo nepagrįsta pasaka buvo pakankamai įtikinama, kad būtų naudinga kaip antižydiškos propagandos užuomazga. Kita vertus, ji negali paaiškinti, kodėl totalitarinis globalinio viešpatavimo siekis, kurį turi įgyvendinti slaptos bendruomenės nariai ir metodai, apskritai gali tapti patraukliu politiniu tikslu. Pastaroji, politiškai (nors ne propagandiškai) daug svarbesnė, funkcija kildintina iš imperializmo apskritai, iš jo labai radikalios kontinentinės atmainos, ypač iš vadinamųjų totalinių sąjūdžių (*panmovements*).

Todėl šios knygos laikas ir vieta, taip pat ir jos objektas yra apriboti. Joje nagrinėjama žydų istorija Vidurio ir Vakarų Europoje nuo žydų teismų iki Dreyfuso bylos laikų, kiek ta istorija siejosi su antisemitizmo atsiradimu ir buvo jo veikiama. Knygoje nagrinėjami antisemitiniai sąjūdžiai, kurie buvo giliai įsišakniję į faktinę tikrovę, būdingą žydų ir nežydų santykiams, t. y. nagrinėjama šių sąjūdžių priklausomybė nuo žydų vaidmens formuojantis nacionalinei valstybei ir žydų vaidmens nežydų visuomenėje. Pirmųjų antisemitinių partijų atsiradimas XIX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje žymi akimirką, kai buvo peržengtas faktinis interesų konflikto ir akivaizdaus patyrimo pagrindas ir atsivėrė kelias, pasibaigęs „galutiniu sprendimu". Nuo to laiko imperializmo eroje, atėjus totalitarinių sąjūdžių ir vyriausybių epochai, žydų klausimo ar antisemitinės ideologijos nebeįmanoma atskirti nuo tų problemų, kurios, tiesą sakant, beveik nesusijusios su moderniosios žydų istorijos realijomis. Ir taip yra ne tik todėl ir ne pirmiausia todėl, kad šitiems dalykams priklauso toks didžiulis vaidmuo pasaulio įvykiuose, o todėl, kad pačiu antisemitizmu dabar buvo naudojamasi siekiant tolesnių tikslų, kurie – nors jų įgyvendinimas svarbiausiomis aukomis padarė kaip tik žydus – visiškai užgožė visas konkrečias problemas, susijusias ir su žydų, ir su nežydų interesais.

XX a. antisemitizmo imperialistinę ir totalitarinę atmainas skaitytojas ras aprašytas antroje ir trečioje šio veikalo dalyse.

Hannah Arendt

1967 m. liepa

ANTROS DALIES („IMPERIALIZMAS“) PRATARMĖ

Retai įmanoma kurios nors istorinės epochos pradžią datuoti taip tiksliai ir retai amžininkai stebėtojai turi galimybę paliudyti jos pabaigą taip tvirtai kaip imperializmo eros atveju. Juk imperializmas, išaugęs iš kolonializmo ir sukeltas neatitikimo tarp nacionalinės valstybės ir ekonomikos bei pramonės vystymosi paskutiniame XIX a. trečdalyje, pradėjo vykdyti savąją plėtros dėl pačios plėtros politiką ne anksčiau kaip 1884 metais, ir ši nauja jėgos politikos atmaina skyrėsi ir nuo nacionalinių užkariavimų karuose dėl sienų, ir nuo tikrojo romėniško imperijos kūrimo stiliaus. Imperializmo pabaiga atrodė esanti neišvengiama po „Jo Didenybės Imperijos sunaikinimo“, kuriam atsisakė pirmininkauti Churchillis, o įvykusiu faktu tapo tada, kai buvo paskelbta Indijos nepriklausomybė. Kad Britanija savo valia panaikino kolonijinę valdžią, vis dar yra vienas reikšmingiausių XX a. istorijos įvykių, o paskui atsitiko taip, kad nė viena Europos nacija nebegalėjo išlaikyti savo užjūrio valdų. Vienintelė išimtis yra Portugalija, o jos keistas noras tęsti kovą, kurios atsisakė visos kitos kolonijinės Europos valstybės, gali būti nulemtas jos nacionalinio atsilikimo net labiau negu Salazaro diktatūros; juk ne tik silpnumas ar dviejų žiaurių karų per vieną kartą sukeltas išsekimas, bet ir moraliniai skrupulai bei politiniai išskaičiavimai privertė visiškai išsivysčiusias šalis agituoti prieš kraštutines priemones, t. y. prieš „administracines žudynes“ (A. Carthillis), galėjusias lengvai palaužti nesmurtinį sukilimą Indijoje, ir prieš „žemesniųjų rasių valdymą“ (lordas Cromeris), nes buvo labai bijomasi bumerango efekto metropolijų atžvilgiu. Kai galiausiai Prancūzija, dėl anuo metu dar didžiulio de Gaulle'io autoriteto, išdrįso atsisakyti Alžyro, kurį ji visada traktavo kaip Prancūzijos dalį, tokią pat kaip *département de la Seine*, atrodo, buvo pasiektas galutinis taškas.

Kad ir kokie būtų galėję būti šios vilties padariniai, jei po karštojo karo su nacistine Vokietija nebūtų buvę šaltojo karo tarp Tarybų Rusijos ir Jungtinių Valstijų, kyla pagunda retrospektyviai apžvelgti du paskutinius dešimtmečius kaip tokį laikotarpį, kai dvi galingiausios pasaulio valstybės gudraudamos siekė laimėti varžybas dėl dominavimo daugmaž tuose pačiuose regionuose, kur anksčiau viešpatavo Europos nacijos. Lygiai taip pat kyla pagunda naują nelengvą tarptautinių santykių įtampos mažėjimą tarp Rusijos ir Amerikos traktuoti veikiau kaip trečios potencialios pasaulinės galybės, Kinijos, iškilimo padarinį, o ne kaip sveiką ir natūralų Rusijos detotalitarizavimo po Stalino mirties rezultatą. Ir jeigu būsimi įvykiai patvirtins tokias apytikres interpretacijas, istoriniu požiūriu tai reikš, kad mes atblokšti – nepalyginti labiau – ten, nuo kur pradėjome, t. y. į imperialistinę erą ir į tas kolizijas, kurios atvedė prie Pirmojo pasaulinio karo.

Buvo dažnai tvirtinama, kad Britanija sukūrė savo imperiją nesąmoningai, kaip savaiminių tendencijų padarinį, pasiduodama tam, kas atrodė įmanoma ir

kas kėlė pagundą, o ne kaip sąmoningos politikos rezultatą. Jei tai teisinga, tada kelias į pragarą irgi gali būti grįstas ne kokiais nors kitais, o tik priežodyje minimais gerais ketinimais. Tačiau objektyvūs faktai, skatinantys sugrįžti prie imperialistinės politikos, šiandien tikrai yra tokie stiprūs, jog bent jau iš dalies galima būti linkusiems tikėti, kad iš abiejų pusių – Amerikos, „padedančios" išsaugoti nepažeidžiamą korupcijos ir nekompetentingumo *status quo*, ir Rusijos, užsiimančios pseudorevoliuciniais plepalais apie nacionalinio išsivadavimo karus, – tušti gerų ketinimų patikinimai šiek tiek teisingi. Nacijų kūrimosi procesai, vykstantys atsilikusiuose regionuose, kur nacionalinės nepriklausomybės prielaidų stoka tiesiog proporcinga nevaldomam, steriliam šovinizmui, sukūrė didžiules valdžios vakuumo erdves, dėl kurių supervalstybių varžybos darosi juo įnirtingesnės, juo labiau branduolinės ginkluotės vystymasis, atrodo, galutinai užkerta kelią tiesioginei prievartinei konfrontacijai, kaip paskutiniam būdui „išspręsti" visus konfliktus. Kiekvienas konfliktas tarp šiose didžiulėse teritorijose esančių mažų, neišsivysčiusių valstybių – ar tai būtų pilietinis karas Vietname, ar nacionaliniai konfliktai Viduriniuose Rytuose – ne tik tuojau pat paskatina potencialią arba realią supervalstybių intervenciją, bet galima įtarti, kad pačiais tais konfliktais, ar bent jau jų tvarkaraščiu, manipuliuojama arba kad jie tiesiogiai sukeliami tokių interesų ir manevrų, kurie apskritai neturi nieko bendro su pačiam regionui svarbiais konfliktais ir interesais. Imperializmo eros jėgos politikai nėra nieko būdingesnio už šitokį perslinkį nuo lokalizuotų, ribotų, o todėl numatomų tikslų, išreiškiančių nacionalinius interesus, prie tokio beribio valdžios siekimo dėl pačios valdžios, siekio, kuris gali klaidžioti po visą Žemės rutulį ir jį nusiaubti, neturėdamas jokio kokių nors nacionalinių ar teritorinių interesų nulemto tikslo, o todėl ir jokios numatomos krypties. Šitoks žingsnis atgal išryškėjo ir ideologijoje, garsiojoje dominavimo teorijoje, pagal kurią Amerikos užsienio politika turi ryžtis karui vienoje šalyje, kad apsaugotų kitas šalis, kurios net nėra jos kaimynės; akivaizdu, kad tai nauja versija seno „Didžiojo Žaidimo", kurio taisyklės leido ir net įsakydavo ištisas nacijas traktuoti kaip grindinio akmenis arba, dabarties terminais, įkaitus, kuriais reikia pasinaudoti siekiant užvaldyti trečiąją šalį ir jos turtus; ši šalis savo ruožtu irgi paverčiama grindinio akmeniu tame nesibaigiančiame jėgos ekspansijos ir kaupimosi procese. Kaip tik apie tokią grandininę reakciją, būdingą imperialistinei jėgos politikai, kasdienybėje geriausiai atstovaujamą slaptojo agento, Kiplingas pasakė (knygoje *Kimas*): „Kai visi nebegyvi, Didysis Žaidimas baigiasi. Bet ne anksčiau"; ir vienintelė priežastis, dėl kurios ši pranašystė neišsipildė, buvo nacionalinėse valstybėse veikę konstituciniai apribojimai, tuo tarpu šiandien viltį, kad ši pranašystė neišsipildys ateityje, palaiko vien Jungtinėse Amerikos Valstijose galiojantys konstituciniai apribojimai plius technologiniai branduolinio amžiaus apribojimai.

Tuo nenorima paneigti fakto, kad labai pasikeitusiomis sąlygomis ir aplinkybėmis visai netikėtai atgyja imperialistinė politika ir imperialistiniai metodai. Ekspansijos į užjūrį iniciatyva persislinko į vakarus, iš Anglijos ir Vakarų Europos į Ameriką, o kontinentinės ekspansijos į geografiškai artimus regionus iniciatyva dabar kyla ne iš Vidurio ir Rytų Europos, o išskirtinai priklauso tik Rusijai. Imperialistinė politika, labiau nei kuris nors kitas pavienis veiksnys, susilpnino Europą, o politikų ir istorikų pranašystės, kad du gigantai, apsupę Europos nacijas iš dviejų pusių, rytuose ir vakaruose, galiausiai taps jos galybės paveldėtojais, atrodo, pasitvirtino. Niekas jau nebeteisina ekspansijos, kalbėdamas,

viena vertus, apie „baltojo žmogaus naštą" ir, kita vertus, apie „išplėstą gentinę sąmonę", vienijančią panašios etninės kilmės žmones; vietoje to girdime kalbas apie „įsipareigojimus" priklausomoms valstybėms, valstybinę atsakomybę ir solidarumą su revoliuciniais nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiais. Pats žodis „ekspansija" išnyko iš mūsų politinio žodyno, kuriame dabar vartojami žodžiai „plėtimasis" arba, kritiškai sakant, „besaikis plėtimasis", turintys labai panašią prasmę. Politiškai daug svarbesnės privačios investicijos tolimose šalyse, iš pradžių veikusios kaip imperialistinio vystymosi pirmasis judintojas, šiandien yra nustumtos į antrą vietą ekonominės ir karinės paramos užsienio šalims, kurią tiesiogiai teikia vyriausybės. (Vien 1966 metais Amerikos vyriausybė ekonominei paramai ir užsienio kreditams išleido 4,6 milijardo dolerių, plius 1,3 milijardo dolerių per metus karinei paramai nuo 1956 iki 1965 metų; tuo tarpu privatus kapitalo srautas 1965 metais buvo 3,69 milijardo dolerių, o 1966 metais – 3,91 milijardo dolerių.)[1] Tai reiškia, kad vadinamoji dolerio imperializmo – specifiškai amerikietiškos ir politiniu požiūriu pačios nepavojingiausios tarpukario imperializmo atmainos – era galutinai pasibaigė. Privačios investicijos – „tūkstančių JAV kompanijų, veikiančių šimtuose užsienio šalių, veikla", „sukoncentruota moderniausiuose, strategiškai svarbiausiuose ir greičiausiai augančiuose užsienio šalių ekonomikos sektoriuose" – sukuria daug politinių problemų, net jei tų investicijų neapsaugo nacionalinė valdžia[2], nes pagalba užsienio šalims, tegu ir teikiama grynai humanitariniais sumetimais, iš esmės yra politinė, nes nemotyvuojama pelno siekimu. Milijardai dolerių buvo išleisti politinio ir ekonominio augimo požiūriu beviltiškose šalyse, kur korupcija ir nekompetentingumas lėmė tai, kad tie doleriai dingdavo, dar net neužsimezgus kokiems nors produktyviems veiksmams, taigi šitie pinigai yra nebe „atliekamas" kapitalas, kurio neįmanoma produktyviai ir pelningai investuoti savo šalyje, o keistas visiško pertekliaus produktas, kurį gali švaistyti turtingos šalys, turtuoliai – beturčiams. Kitaip tariant, pelno motyvas, kurio svarba imperialistinei politikai dažnai būdavo perdedama net praeityje, dabar visiškai išnyko; tik labai turtingos ir labai skurdžios šalys gali pretenduoti vilkti milžiniškų nuostolių, glūdinčių imperializme, naštą.

Galimas daiktas, dar per anksti nagrinėti ir nors kiek patikimiau nušviesti šias naujausias tendencijas, o be to, šis klausimas tikrai peržengia mano apmąstymų ribas. Tačiau net dabar atrodo aiški viena nemaloni tiesa: tai tam tikrų, veikiausiai nekontroliuojamų, procesų galybė, galinti sužlugdyti visas viltis, susijusias su naujų nacijų konstitucine raida, ir griaunanti senų nacijų respublikines institucijas. Pavyzdžių per daug, kad galėtume bent apytikriai juos išvardyti, tačiau visai neseniai aptiktas didėjantis slaptųjų tarnybų „neregimos valdžios" kišimasis į vidaus reikalus, į mūsų kultūros, švietimo ir ekonomikos sritis, yra pernelyg grėsmingas ženklas, kad jį būtų galima nutylėti. Nėra pagrindo abejoti Allano W. Dulleso teiginiu, kad CŽV šioje šalyje nuo 1947 metų tapo „daug įtakingesnė mūsų valdžios struktūrose negu bet kurios kitos pasaulio šalies vyriausybėje"[3], be to, nėra pagrindo manyti, kad ši įtaka sumažėjo nuo to laiko,

[1] Šie duomenys pateikiami iš tokių šaltinių: Leo Model, „The Politics of Private Foreign Investment" ir Kenneth M. Kaufmann and Helena Stalson, „U. S. Assistance to less developed Countries, 1956–1965", abu paskelbti leid. *Foreign Affairs*, July, 1967.

[2] Cituojamas L. Modelio straipsnis pateikia labai vertingą ir dalykišką šių problemų analizę.

[3] Tai p. Dullesas pasakė, kalbėdamas Jeilio universitete 1957 metais; žr. David Wise and Thomas B. Ross, *The Invisible Government*, New York, 1964, p. 2.

kai jis iškėlė tokį teiginį, t. y. nuo 1958 metų. Apie mirtiną pavojų, „nematomos vyriausybės" keliamą „matomos vyriausybės" institucijoms, buvo kalbama dažnai; galimas daiktas, ne taip gerai suvokiamas tradiciškai glaudus ryšys tarp imperialistinės politikos ir „nematomos vyriausybės" bei slaptųjų agentų valdžios. Būtų klaidinga manyti, kad slaptųjų tarnybų tinklo susikūrimas šioje šalyje po Antrojo pasaulinio karo buvo atsakymas į tiesioginę grėsmę jos nacionaliniam saugumui, keliamą Tarybų Rusijos šnipinėjimo tinklo – tas karas Jungtines Valstijas iškėlė į didžiausios pasaulio galybės padėtį, ir kaip tik šiai pasaulinei galybei, o ne nacionaliniam egzistavimui, metė iššūkį revoliucinė Maskvos vadovaujamo komunizmo jėga[4].

Kad ir kokios būtų Amerikos virsmo pasauline galybe priežastys, tarp jų nėra štai kokios – šios galybės siekiančios sąmoningos užsienio politikos ar pasaulinio viešpatavimo siekio. Galimas daiktas, tą pat galima pasakyti ir apie dabartinius, vis dar parengiamuosius šios šalies žingsnius imperialistinės jėgos politikos kryptimi, nes jos valdymo forma šiam reikalui tinka mažiau negu bet kurios kitos šalies valdymo forma. Didžiulis atotrūkis tarp Vakarų šalių ir likusio pasaulio – ne tik ir ne tiek turtiniu požiūriu, bet ir išsilavinimo, techninių žinių ir bendrojo kompetentingumo požiūriu – kenkė tarptautiniams santykiams nuo pat tikros pasaulinės politikos atsiradimo akimirkos. Ir šis atotrūkis per paskutinius dešimtmečius, kai vis didesnę reikšmę įgyja sparčiai besivystančios ryšių sistemos ir dėl to Žemės rutulyje nyksta nuotoliai, ne tik nemažėjo, o nuolat didėjo ir dabar tapo tikrai pavojingas. „Gyventojų skaičiaus augimo tempai mažiau išsivysčiusiose šalyse du kartus viršijo gyventojų skaičiaus augimo tempus labiau išsivysčiusiose šalyse"[5], ir nors vien šis veiksnys gali priversti neišsivysčiusias šalis kreiptis pagalbos į tas šalis, kuriose vyrauja maisto, technologinių ir politinių žinių perteklius, tas pats veiksnys sužlugdo bet kokią pagalbą. Akivaizdu, kad juo didesnis gyventojų skaičius, juo mažesnę paramą gaus pavienis gyventojas, ir tiesa yra ta, kad įgyvendinus milžiniškas dviejų dešimtmečių pagalbos programas visos tos šalys, kurios nesugebėjo padėti sau žengdamos pirmąjį žingsnį – kaip Japonija, – dar labiau nuskurdo ir labiau nei kada nors nutolo nuo ekonominio ir politinio stabilumo. Kai dėl imperializmo galimybių, šitokia padėtis jas labai padidina dėl tos paprastos priežasties, kad vien dideli skaičiai niekada daug nelėmė; baltųjų valdžia Pietų Afrikoje, kur dauguma viršija tironišką mažumą dešimt kartų, galimas daiktas, niekada nebuvo tokia saugi kaip šiandien. Kaip tik tokia objektyvi padėtis užsienio pagalbą paverčia užsienio dominavimo įrankiu ir visas šalis, kurioms tokios pagalbos reikia dėl mažėjančių jų išlikimo šansų, priverčia rinktis – kokiu nors pavidalu priimti „vyraujančių rasių valdžią" arba sparčiai smukti į anarchistinį chaosą.

Šioje knygoje nagrinėjamas tik europietiškasis kolonijinis imperializmas, pasibaigęs kartu su britų valdžios panaikinimu Indijoje. Joje pasakojama apie na-

[4] Pagal p. Dullesą, vyriausybė „ugniai turi priešpriešinti ugnį"; o toliau su tuo jaudinančiu atvirumu, kuriuo buvęs CŽV šefas išsiskyrė iš savo kolegų kitose šalyse, jis aiškina, ką tai reiškia. CŽV netiesiogiai turi orientuotis į Tarybų Sąjungos Valstybinio saugumo komitetą, kuris „yra šis tas daugiau negu slaptoji policija, daugiau negu žvalgybos ar kontržvalgybos organizacija. *Tai sabotažo, manipuliacijos ir prievartos, slapto kišimosi į kitų šalių reikalus įrankis*" (išskirta mano). Žr. Allen W. Dulles, *The Craft of Intelligence*, New York, 1963, p. 155.

[5] Žr. labai turiningą Orville'io L. Freemano straipsnį „Malthus, Marx and the North American Breadbasket", in *Foreign Affairs*, July, 1967.

cionalinės valstybės suirimą, kuriame glūdėjo beveik visi elementai, reikalingi būsimam totalitarinių sąjūdžių ir vyriausybių atsiradimui. Iki imperializmo eros nebuvo tokio dalyko kaip pasaulinė politika, o be jos totalitarinės pretenzijos valdyti visą Žemės rutulį nebūtų turėjusios prasmės. Per šį laikotarpį nacionalinių valstybių sistema įrodė, kad ji nesugeba nei nustatyti naujų užsienio reikalų tvarkymo taisyklių, nes tie reikalai tapo globaliniai, nei visame likusiame pasaulyje įvesti *pax Romana*. Politinis šios sistemos siaurumas ir trumparegiškumas baigėsi totalitarizmo nelaime, o neregėtos totalitarizmo baisybės užgožė grėsmingus ankstesnės epochos įvykius ir net dar grėsmingesnę tos epochos mąstyseną. Šiuos reiškinius tyrinėję mokslininkai beveik be išimčių domėjosi Hitlerio Vokietija ir Stalino Rusija, beveik nepaisydami ne tokių grėsmingų jų pirmtakų. Atrodo, kad imperialistinis viešpatavimas, išskyrus tuos atvejus, kai reikia tą reiškinį tik įvardyti, beveik užmirštas, o svarbiausia priežastis, dėl kurios tokią užmarštį tenka apgailestauti, yra ta, kad šio reiškinio svarba dabartinio amžiaus įvykiams ypač išryškėjo pastaraisiais metais. Štai kontroversija dėl nepaskelbto Jungtinių Valstijų karo su Vietnamu iš abiejų pusių buvo suformuluota terminais, panašiais į tuos, kurie buvo vartojami Miuncheno sutartyje, arba remiantis pavyzdžiais iš ketvirtojo dešimtmečio, kai totalitarinė valdžia buvo vienintelis aiškus ir realus, net pernelyg realus, pavojus; tačiau mūsų dienų politika savo darbais ir žodžiais daug grėsmingiau panaši į darbus ir žodinius pateisinimus, egzistavusius prieš pat prasidedant Pirmajam pasauliniam karui, kai kibirkštis visoms suinteresuotosioms šalims nereikšmingoje periferinėje srityje sukėlė pasaulinį gaisrą.

Žinoma, pabrėžti šitokį nelemtą beveik užmirštos epochos panašumą į dabarties įvykius nereiškia nei to, kad burtas mestas ir mes žengiame į naują imperialistinės politikos epochą, nei to, kad imperializmas bet kokiomis aplinkybėmis turi baigtis totalitarizmo nelaimėmis. Kad ir kiek mes sugebame išmokti iš praeities, šios pamokos neleis mums numatyti ateities.

Hannah Arendt

1967 m. liepa

TREČIOS DALIES („TOTALITARIZMAS“) PRATARMĖ

I

Pirmas *Totalitarizmo ištakų* rankraštis buvo užbaigtas 1949 metų rudenį, praėjus daugiau negu ketveriems metams po hitlerinės Vokietijos pralaimėjimo, mažiau negu prieš ketverius metus iki Stalino mirties. Pirmas šios knygos leidimas pasirodė 1951 metais. Žvelgiant į praeitį, metai, kuriuos praleidau ją rašydama, atrodo kaip pirmas santykinės ramybės tarpsnis po kelių dešimtmečių betvarkės, sumaišties ir atviro siaubo – revoliucijų, įvykusių po Pirmojo pasaulinio karo, totalitarinių sąjūdžių atsiradimo ir parlamentinio valdymo žlugimo, po kurio atsirado visokiausios naujoviškos tironijos, fašistinės ir pusiau fašistinės, vienpartinės ir karinės diktatūros ir galiausiai, kaip atrodė, įsitvirtino totalitarinės valdymo formos, gavusios masių paramą[1]: Rusijoje 1929 metais, kurie dabar dažnai vadinami „antrąja revoliucija“, ir Vokietijoje 1933 metais.

Pralaimėjus nacistinei Vokietijai, dalis šios istorijos pasibaigė. Atrodė, kad tai tinkamas momentas į dabarties įvykius pažvelgti į praeitį nukreiptu istoriko ir įdėmiu analitiniu politikos tyrinėtojo žvilgsniu; pirmoji galimybė pamėginti papasakoti apie tai, kas nutiko, ir suprasti vis dar ne *sine ira et studio*, vis dar su skausmu ir liūdesiu, o todėl vis dar linkstant apraudoti, bet jau ne skendint bežodžiame įniršyje ir bejėgiškame siaube. (Šiame leidinyje aš palikau savo pirmąją „Pratarmę“, kad perteikčiau anų metų nuotaiką.) Šiaip ar taip, tai buvo pirmas momentas, kai buvo įmanoma suformuluoti ir apmąstyti tuos klausimus, su kuriais mano karta buvo priversta nugyventi geresniąją savo brandaus gyvenimo dalį: „Kas atsitiko?“, „Kodėl tai atsitiko?“, „Kaip tai galėjo atsitikti?“ Juk po Vokietijos pralaimėjimo, po kurio liko griuvėsiais paversta šalis ir nacija, jaučianti, kad pasiekė savo istorijos „nulinį tašką“, išliko faktiškai nepaliesti kalnai

[1] Be abejonės, tas faktas, kad totalitarinį valdymą, nors aiškiai nusikalstamo pobūdžio, remia mases, kelia didelį nerimą. Todėl beveik nieko keisto, kad mokslininkai ir valstybininkai dažnai atsisako pripažinti šį faktą. Mokslininkai įsitikinę magiška propagandos ir smegenų plovimo galia, valstybininkai paprasčiausiai ją neigia, kaip, pavyzdžiui, tai ne kartą darė Adenaueris. Neseniai paskelbti slapti pranešimai apie viešąją nuomonę karo metų Vokietijoje (nuo 1939 iki 1944 m.), parengti SS saugumo tarnybos (*Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den Geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939–1944*, išleisti Heinzo Boberacho, Neuwied; Berlin, 1965), šiuo požiūriu labai iškalbingi. Pirma, jie rodo, kad gyventojai buvo labai gerai informuoti apie visas vadinamąsias paslaptis – žydų žudynes Lenkijoje, pasirengimą pulti Rusiją ir t. t. ir, antra, jie rodo tą „mastą, kuriuo propagandos aukos išsaugojo sugebėjimą susidaryti nepriklausomą nuomonę“ (p. XVII–XIX). Tačiau svarbiausia, kad visa tai nė kiek nesilpnino bendros Hitlerio režimo paramos. Visai aišku, kad masių nusiteikimas paremti totalitarizmą nekyla nei iš nežinojimo, nei iš smegenų plovimo.

popierių, daugybė dokumentinės medžiagos apie kiekvieną gyvenimo aspektą per tuos 12 metų, per kuriuos pavyko išsilaikyti „tūkstantmetei“ Hitlerio imperijai (*Tausendjähriges Reich*). Pirmos dosnios ištraukos iš šio *embarras de richesses*, kuris net ir šiandien dar nėra pakankamai išviešintas ir ištyrinėtas, pradėjo rodytis ryšium su Niurnbergo procesu, kurio metu buvo teisiami svarbiausi karo nusikaltėliai, 1946 metais. Toji medžiaga buvo paskelbta dvylikos tomų leidinyje *Nacių sąmokslas ir agresija (Nazi Conspiracy and Agression)*[2].

Tačiau daug daugiau dokumentinės ir kitokio pobūdžio medžiagos, susijusios su nacių režimu, bibliotekose ir archyvuose pasirodė tuo metu, kai išėjo antras (minkštu viršeliu) šios knygos leidimas, 1958 metais. Tai, ką tada sužinojau, buvo pakankamai įdomu, tačiau vargu ar dėl tų žinių reikėjo esmingai keisti mano pirmame variante išdėstytą analizę ir argumentavimą. Atrodė verta pridėti daug papildymų ir citatų pakeitimų išnašose, ir tekstas gerokai padidėjo. Bet visi tie pakeitimai buvo techniniai. 1949 metų Niurnbergo proceso dokumentai, išversti į anglų kalbą, buvo žinomi tik iš dalies, o daugybės knygų, pamfletų ir žurnalų, išleistų Vokietijoje nuo 1933 iki 1945 metų, buvo neįmanoma gauti. Be to, daugelyje priedų aš atsižvelgiau į kai kuriuos svarbiausius įvykius po Stalino mirties – į įpėdinystės krizę ir Chruščiovo kalbą Tarybų Sąjungos komunistų partijos XX suvažiavime, taip pat į naują informaciją apie Stalino režimą, esančią paskutinėse publikacijose. Taigi aš peržiūrėjau trečią dalį ir paskutinį antros dalies skyrių, o pirma dalis, skirta antisemitizmui, ir pirmi keturi skyriai, skirti imperializmui, liko nepakitę. Negana to, tuo metu susiformavo tam tikros grynai teorinės įžvalgos, glaudžiai susijusios su maniške totalinio viešpatavimo elementų analize, kurių aš neturėjau, baigdama pirminį šios knygos rankraštį gerokai nenuosekliomis „Baigiamosiomis pastabomis“. Paskutinis šio leidimo skyrius „Ideologija ir teroras“ pakeitė šias „Pastabas“, kurių dalys, vis dar atrodžiusios pagrįstos, buvo perkeltos į kitus skyrius. Antrame leidime buvau pridėjusi „Epilogą“, kur glaustai aptariau Rusijos sistemos įvedimą satelitinėse šalyse ir Vengrijos revoliuciją. Šis aptarimas, parašytas daug vėliau, savo nuotaika buvo kitoks, nes jame buvo svarstomi tos dienos įvykiai, o dabar daugeliu požiūrių jis jau paseno. Todėl aš jį pašalinau, ir tai vienintelis esminis pakeitimas šiame leidime, palyginti su antru (minkštu viršeliu) leidimu.

Akivaizdu, kad pasibaigus karui totalitarinis valdymas Rusijoje nepasibaigė. Priešingai, po karo buvo subolševikinta Rytų Europa, t. y. totalitarinis valdymas išsiplėtė, o taika buvo tik svarbus posūkio taškas, į kurį atsižvelgiant buvo galima nagrinėti dviejų totalitarinių režimų naudotų metodų ir institucijų panašumus bei skirtumus. Lemtingą reikšmę turėjo ne karo pabaiga, o Stalino mirtis, praėjus aštuoneriems metams. Žvelgiant į praeitį, atrodo, kad ši mirtis sukėlė ne tik įpėdinystės krizę ir laikiną „atšilimą“, kol įsitvirtino naujas lyderis, bet ir tikrą, nors visada nevienareikšmį detotalitarizavimo procesą. Todėl įvykių požiūriu šios mano pasakojimo dalies nebuvo reikalo tęsti iki mūsų dienų. O jeigu turėsime galvoje šio laikotarpio supratimą, jis nepasikeitė taip drastiškai, kad reikėtų jį iš esmės peržiūrėti ir papildyti. Priešingai negu Vokietijoje, kur Hitleris savo karu pasinaudojo sąmoningai, kad sukurtų, galima sakyti, tobulą totalitarinį valdymą, karo laikotarpis Rusijoje buvo totalitarinio valdymo laikino su-

[2] Iš pat pradžių tyrinėjimus ir dokumentinės medžiagos publikavimą skatino dėmesys nusikaltėliškai veiklai, o atranką paprastai lemdavo karo nusikaltėlių persekiojimo tikslai. Todėl didelės dalies labai įdomios medžiagos buvo nepaisyta. 1 pastaboje minima knyga yra sveikintina išimtis.

silpnėjimo metas. Turint galvoje mano keliamus tikslus įdomiausi yra tarpsniai nuo 1929 iki 1941 metų ir nuo 1945 iki 1953 metų, o mūsų turimi šaltiniai, susiję su šiais laikotarpiais, yra tokie pat negausūs ir tokio pat pobūdžio, kaip ir 1958 ar net 1949 metais. Niekas neįvyko, ir nepanašu, kad ateityje įvyks kas nors, kas duotų mums galimybę nedviprasmiškai pabaigti šią istoriją ir parūpintų mums tokius pat siaubingai aiškius ir nepaneigiamus dokumentinius liudijimus, kaip nacistinės Vokietijos atveju.

Vienintelis svarbus mūsų žinių papildymas – Smolensko archyvo (1958 metais paskelbto Merle's Fainsodo) turinys – aiškiai parodė, kad pačios elementariausios dokumentinės ir statistinės medžiagos stoka yra kliūtis, lemtingai stabdanti visus šio laikotarpio Rusijos istorijos tyrinėjimus. Juk nors šiuose archyvuose (kuriuos vokiečių žvalgyba surado Smolensko partijos komiteto būstinėje, o vėliau konfiskavo Amerikos okupacinė kariuomenė Vokietijoje) esama apie 200 tūkstančių puslapių dokumentinės medžiagos ir faktiškai išliko visi dokumentai iš 1917–1938 metų tarpsnio, informacijos, kurią jie mums teikia, menkumas tiesiog stulbina. Net „beveik neįmanomos apdoroti su valymais susijusios gausios medžiagos", apimančios 1929–1937 metų laikotarpį, dokumentuose nenurodomas aukų skaičius ar kokie nors kiti lemtingai svarbūs statistiniai duomenys. Kur pateikiami skaičiai, jie beviltiškai prieštaringi, įvairios organizacijos pateikia skirtingus duomenis, ir vienintelis dalykas, kurį galima tikrai sužinoti, yra tas, kad daugelis duomenų, jei jie apskritai egzistavo, vyriausybės įsakymu apskritai nebuvo skelbiami[3]. Taigi šiame archyve nėra informacijos apie ryšius tarp įvairių valdžios atšakų, „tarp partijos, karinių struktūrų ir NKVD", arba tarp partijos ir vyriausybės. Jame nieko nėra apie komunikacijos ir valdymo kanalus. Trumpai tariant, nieko nesužinome apie organizacinę režimo struktūrą, apie kurią esame taip gerai informuoti nacistinės Vokietijos atveju[4]. Kitaip sakant, nors visada buvo gerai žinoma, kad oficialiosios tarybinės publikacijos skirtos propagandos tikslams ir yra visiškai nepatikimos, dabar atrodo, kad patikimi šaltiniai ir statistiniai duomenys apskritai niekur ir niekada neegzistavo.

Daug rimtesnis klausimas yra toks: ar tyrinėdami totalitarizmą galime nepaisyti to, kas vyko ir vis dar vyksta Kinijoje. Šiuo atveju mūsų žinios dar nepatikimesnės negu kalbant apie ketvirtojo dešimtmečio Rusiją, iš dalies todėl, kad Kinijai po sėkmingos revoliucijos pavyko daug radikaliau izoliuotis nuo užsieniečių, o iš dalies todėl, kad mums vis dar nepadeda perbėgėliai iš aukščiausių Kinijos komunistų partijos ešelonų, o tai, žinoma, jau savaime pakankamai svarbu. Tai, ką mes sužinojome (labai nedaug) per septyniolika metų, be abejonės, atskleidžia labai svarbius skirtumus: po pradinio kruvino laikotarpio (aukų skaičius per pirmuosius diktatūros metus apytikriai siekia 15 milijonų, t. y. apie tris procentus nuo viso gyventojų skaičiaus 1949 metais, o tai procentiniu požiūriu daug mažesni gyventojų nuostoliai, palyginti su Stalino „antrąja revoliucija") ir išnykus organizuotai opozicijai, teroras nebestiprėjo, nebebuvo masiškai žudomi nekalti žmonės, nebebuvo „objektyvių priešų" kategorijos žmonių, parodomųjų procesų, skandalingų nusikaltimų, nors netrūko viešo atgailavimo ir „savikritikos". Garsioji Mao kalba, pasakyta 1957 metais, „Apie teisingą prieštaravimų liaudyje išsprendimą", paprastai pateikiama klaidinančiu pavadinimu „Težydi šimtas gėlių", tikrai nebuvo laisvės skelbimas, bet joje buvo pripažįstami

[3] Žr. Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, 1958, p. 210, 306, 365 etc.
[4] *Ibid.*, p. 73, 93.

neantagonistiniai prieštaravimai tarp klasių ir, kas dar svarbiau, tarp liaudies ir vyriausybės, net komunistinės diktatūros sąlygomis. Elgesys su oponentais buvo „minčių ištaisymas“, detaliai parengta nuolatinio sąmonės tvarkymo ir pertvarkymo procedūra, kuri, atrodo, buvo daugiau ar mažiau taikoma visiems gyventojams. Mes niekada gerai nežinojome, kaip visa tai vyko kasdieniame gyvenime, kam ta procedūra nebuvo taikoma – t. y. kas vykdė „pertvarkymą“, – ir nieko nežinome apie to „smegenų plovimo“ rezultatus, nežinome, ar jis truko ilgai ir ar tikrai pakeitė asmenybę. Jei tikėtume dabartiniais kinų vadovybės pareiškimais, vienintelis rezultatas buvo milžiniškų mastų veidmainiavimas ir „dirva, maitinanti kontrrevoliuciją“. Jei tai buvo teroras (o veikiausiai buvo kaip tik taip), jis buvo savotiškas, ir nepriklausomai nuo jo rezultatų jis nesireiškė masinėmis gyventojų žudynėmis. Buvo aiškiai suvokiamas nacionalinis interesas, šalis galėjo vystytis taikiai, naudotis žmonių, kilusių iš anksčiau viešpatavusių klasių, kompetentingumu ir išsaugoti akademinį bei profesinį lygį. Trumpai tariant, akivaizdu, kad Mao Tse-tungo „mąstymas“ nebuvo orientuotas į kryptis, nubrėžtas Stalino (arba Hitlerio – tai šiuo atveju yra tas pat), kad jis nebuvo žudikas iš prigimties ir kad nacionalinis jausmas, toks ryškus visuose buvusių kolonijinių šalių revoliuciniuose perversmuose, buvo pakankamai stiprus ir apribojo totalinį viešpatavimą. Atrodo, kad visa tai prieštarauja tam tikriems būgštavimams, išreikštiems šioje knygoje (p. 310–311).

Kita vertus, Kinijos komunistų partija po savo pergalės iškart iškėlė tikslą būti „internacionaline organizaciniu požiūriu, visa apimančia ideologiniu požiūriu ir globaline politinių siekių požiūriu“ (p. 379), t. y. iš pat pradžių išaiškėjo totalitariniai jos bruožai. Šie bruožai išryškėjo aštrėjant Kinijos ir Tarybų Sąjungos konfliktui, nors pats konfliktas veikiausiai buvo nulemtas nacionalinių, o ne ideologinių, veiksnių. Gana grėsmingai atrodė tai, kad kinai reikalavo reabilituoti Staliną ir pasmerkė Rusijos pastangas detotalitarizuotis kaip „revizionistinį“ nukrypimą. Dar blogiau buvo tai, kad šis konfliktas buvo susijęs su visiškai beatodairiška, nors todėl ir nesėkminga, tarptautine politika, kuria buvo siekiama į visus revoliucinius sąjūdžius įdiegti Kinijos agentus ir atgaivinti Kominterną, vadovaujamą Kinijos. Šiuo metu sunku spręsti apie visus šiuos įvykius, iš dalies todėl, kad mums trūksta žinių, o iš dalies todėl, kad viskas dar tik formuojasi. Nelaimei, prie visų šių neaiškumų, susijusių su pačia šios padėties esme, mes pridėjome savo pačių susikurtus sunkumus. Juk nei praktiškai, nei teoriškai reikalai nepagerės jau vien todėl, kad iš šaltojo karo laikotarpio mes paveldėjome oficialią „kontrideologiją“, antikomunizmą, kuriame esama tendencijos tapti globaliniu. Ši ideologija mus gundo kurti savo fikcijas, todėl mes iš principo atsisakome matyti skirtumus tarp įvairių komunistinių vienpartinių diktatūrų, su kuriomis susiduriame tikrovėje, ir tikro totalitarinio valdymo, tokio, koks gali atsirasti (nors kitokiais pavidalais) Kinijoje. Žinoma, svarbu ne tai, kad komunistinė Kinija skiriasi nuo komunistinės Rusijos ar kad Stalino Rusija skyrėsi nuo Hitlerio Vokietijos. Girtavimas ir nekompetentingumas, taip dažnai minimi visuose trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio Rusijos aprašymuose ir vis dar plačiai paplitę šiuo metu, apskritai nieko nelėmė nacistinės Vokietijos istorijoje, o nenusakomas nemotyvuotas žiaurumas vokiečių koncentracijos ir naikinimo stovyklose, atrodo, nebuvo būdingas Rusijos stovykloms, kur kaliniai dažniausiai mirdavo ne nuo kankinimų, o dėl betvarkės. Korupcija, Rusijos administravimo prakeikimas nuo pat pradžių, atsirado ir paskutiniais nacių režimo metais, bet jos visiškai nebuvo porevoliucinėje Kinijoje. Tokių skirtumų ga-

lima pateikti ir daugiau; jie labai svarbūs ir yra neatskiriama atitinkamų šalių nacionalinės istorijos dalis, bet jie tiesiogiai nelemia valdymo formos. Be abejonės, absoliutinė monarchija Ispanijoje, Prancūzijoje, Anglijoje ir Prūsijoje buvo labai nevienoda, tačiau visur tai buvo ta pati valdymo forma. Mūsų požiūriu lemtinga tai, kad totalitarinis valdymas skiriasi nuo diktatūrų ir tironijų o gebėjimas nustatyti tuos skirtumus jokiu būdu nėra akademinė problema, kurią galima ramiai atiduoti „teoretikams“, nes totalinis viešpatavimas yra vienintelė valdymo forma, su kuria neįmanoma sugyventi. Todėl visais požiūriais žodį „totalitarinis“ reikia vartoti taupiai ir apdairiai.

Paskutinius penkiolika metų ryškus kontrastas negausiems ir nepatikimiems naujiems šaltiniams, teikiantiems faktinių žinių apie totalitarinį valdymą, yra spartus tyrinėjimų, skirtų visokiausioms naujoms diktatūroms, totalitarinėms arba kitokioms, daugėjimas. Be abejonės, tai galima pasakyti ir apie nacistinę Vokietiją bei Tarybų Rusiją. Šiuo metu esama daug veikalų, kurie tikrai būtini siekiant toliau gilintis į šią problemą ir ją tyrinėti, ir aš padariau viską, ką galėjau, papildydama savo senąją bibliografiją. (Antrame (minkštu viršeliu) leidime bibliografijos nėra.) Vienintelė literatūros rūšis, kuria (išskyrus keletą išimčių) aš sąmoningai nesinaudojau, yra daugybė memuarų, paskelbtų buvusių nacių generolų ir aukštų valdininkų, pasibaigus karui. (Kad šitokia apologetika nespindi sąžiningumu, visai suprantama, ir tai nėra motyvas, dėl kurio jos derėtų nepaisyti. Tačiau tikrai stulbina tai, kad šiuose prisiminimuose visiškai nematyti supratimo, kas gi atsitiko iš tikrųjų ir kokie buvo tie vaidmenys, kuriuos ano meto įvykiuose atliko patys autoriai, ir todėl ši literatūra gali dominti tik psichologiniu požiūriu.) Be to, pirmos ir antros dalies literatūros sąrašus papildžiau keletu naujų svarbių veikalų. Galiausiai dėl patogumo bibliografija, kaip ir pati knyga, dabar padalyta į tris atskiras dalis.

II

Kai dėl liudijimų ir šaltinių, ta aplinkybė, kad ši knyga buvo sumanyta ir parašyta seniai, pasirodė nesanti toks didelis trūkumas, kaip pagrįstai būtų galima manyti; tai pasakytina ir apie su nacistine, ir apie su bolševikine totalitarizmo atmaina susijusią medžiagą. Viena iš literatūros apie totalitarizmą keistenybių yra ta, kad patys ankstyviausi amžininkų bandymai parašyti jo „istoriją“, bandymai, kurie – pagal visas akademines taisykles – turėjo būti nesėkmingi dėl patikimų šaltinių stokos ir emocinio šališkumo, labai gerai išlaikė laiko egzaminą. Konrado Heideno parašyta Hitlerio biografija ir Boriso Souvarine'o parašyta Stalino biografija (abi parašytos ir paskelbtos ketvirtajame dešimtmetyje) tam tikru požiūriu tikslesnės negu pavyzdinės Alano Bullocko ir Isaaco Deutscherio biografijos. Taip galėjo atsitikti dėl daugelio priežasčių, bet viena iš jų, be abejonės, yra tas paprastas faktas, kad dokumentinė medžiaga abiem atvejais dažniausiai patvirtina ir papildo tai, kas jau buvo žinoma iš žymių perbėgėlių ir kitų tiesioginių liudininkų pasakojimų.

Pasakykime drastiškiau: mums nereikia Chruščiovo slaptosios kalbos, kad sužinotume, jog Stalinas vykdė nusikaltimus ar jog šis tariamai „liguistai įtarus“ žmogus ryžosi pasitikėti Hitleriu. Kai dėl pastarojo fakto, tikrai niekas geriau už šį pasitikėjimą neįrodo, kad Stalinas nebuvo beprotis – jis buvo pagrįstai įtarus visų tų žmonių, kuriuos norėjo ar rengėsi pašalinti, atžvilgiu, o tokių žmo-

nių kategorijai priklausė praktiškai kiekvienas aukštosiose partijos ir vyriausybės pakopose; ir jis visai natūraliai pasitikėjo Hitleriu, nes neketino jam pakenkti. Kai dėl pirmojo fakto, stulbinantys Chruščiovo pripažinimai, kurie – dėl tos akivaizdžios priežasties, kad jo auditorija ir jis pats buvo perdėm susiję su pasakojamais įvykiais – nuslėpė daugiau, negu atskleidė, turėjo nelauktų padarinių: daugelio (ir, žinoma, mokslininkų, be galo mėgstančių oficialius šaltinius) akyse jie sumažino milžinišką Stalino režimo nusikalstamumą. Juk galiausiai šis nusikalstamumas pasireiškė ne tik kelių šimtų ar tūkstančių žymių politikų ir rašytojų, kuriuos buvo galima „reabilituoti" po mirties, šmeižimu ir nužudymu, bet tiesiog nesuskaičiuojamų milijonų žmonių, kurių niekas, net Stalinas, negalėjo įtarti „kontrrevoliucine" veikla, sunaikinimu. Kaip tik nutylėdamas kai kuriuos nusikaltimus Chruščiovas nuslėpė nusikalstamą režimo kaip visumos pobūdį, ir kaip tik prieš šį maskavimą bei dabartinių Rusijos vadų – visi jie mokėsi ir iškilo Stalino epochoje – veidmainiškumą šiuo metu beveik atvirai sukilo jaunoji Rusijos intelektualų karta. Juk jie žino viską, ką galima žinoti apie „masinius valymus ir ištisų tautų deportacijas ir išnaikinimus"[5]. Negana to, Chruščiovo pripažintų nusikaltimų aiškinimas liguistu Stalino įtarumu nuslėpė patį būdingiausią totalitarinio teroro aspektą – kad šis teroras įsisiautėja tada, kai palaužiama bet kokia organizuota opozicija ir totalitarinis valdovas žino, kad jau nebėra ko bijoti. Tai ypač pasakytina apie Rusijos įvykius. Savo milžiniškų mastų valymus Stalinas pradėjo ne 1928 metais, kai pripažino, kad „Mes turime vidinių priešų", ir tikrai turėjo priežasčių bijoti – jis žinojo, kad Bucharinas jį lygino su Čingischanu ir buvo įsitikinęs, jog Stalino politika „veda šalį prie bado, žlugimo ir policinio režimo"[6], kaip buvo iš tikrųjų, – bet 1934 metais, kai visi buvę priešininkai „pripažino savo klaidas" ir Stalinas XVII partijos suvažiavime, savo paties pavadintame „Nugalėtojų suvažiavimu", paskelbė: „Šiame suvažiavime nebėra ko įrodinėti ir, atrodo, nebėra ko mušti"[7]. Niekas neabejoja

[5] Prie devynių ar dvylikos milijonų pirmojo penkmečio plano (1928–1933) aukų reikia pridėti didžiojo valymo aukas – tris milijonus nubaustųjų ir nuo 6 iki 9 milijonų suimtųjų ir ištremtųjų. (Žr. svarbų Roberto C. Tuckerio parašytą naujos stenografinės ataskaitos apie 1938 metų Maskvos procesą *The Great Purge Trial*, New York, 1965, įvadą „Stalin, Bukharin, and History as Conspiracy".) Bet visi šie vertinimai, atrodo, neatitinka tikrųjų skaičių. Jie neįvertina masinių bausmių, apie kurias buvo nieko nežinoma iki to laiko, kol „vokiečių okupacinės pajėgos atrado masinę kapavietę Vinicos mieste, kurioje buvo tūkstančiai kūnų tų asmenų, kurie buvo nubausti 1937 ir 1938 metais". (Žr. John A. Armstrong, *The Politics of Totalitarianism. The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the Present*, New York, 1961, p. 65 f.) Nereikia nė sakyti, kad šis nesenas atradimas nacių ir bolševikų sistemas leidžia traktuoti kaip panašesnes, nei buvo manoma anksčiau – kaip to paties modelio variantus. Kokiu mastu šios masinės Stalino epochos žudynės yra pats svarbiausias dalykas dabartinei opozicijai, galima geriausiai pamatyti iš Siniavskio ir Danielio proceso. Svarbiausią šio proceso medžiagą paskelbė *New York Times Magazine*, April 17, 1966; šią publikaciją aš citavau.

[6] Tucker, *op. cit.*, p. XVII–XVIII.

[7] Cituojama iš Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge, 1959, p. 516. Abdurachmanas Avtorchanovas (kn. *The Reign of Stalin*, Uralovo slapyvardžiu paskelbtoje Londone 1953 metais) pasakoja apie slaptą partijos centro komiteto pasitarimą, įvykusį 1936 metais po pirmų parodomųjų procesų, kurių metu Bucharinas, kaip spėjama, apkaltino Staliną tuo, kad Lenino partiją jis pavertė policine valstybe, ir buvo palaikytas daugiau negu dviejų trečdalių CK narių. Ši istorija, ypač tariama stipri parama Bucharinui centro komitete, neatrodo įtikinama; tačiau

nei sensacingu XX partijos suvažiavimo pobūdžiu, nei jo lemtinga politine reikšme Tarybų Rusijai ir komunistų sąjūdžiui apskritai. Tačiau ši reikšmė yra būtent politinė: šviesa, kuria oficialūs postalininės epochos šaltiniai nušviečia ankstesnio laikotarpio įvykius, neturi būti painiojama su tiesos šviesa.

Kai dėl mūsiškio Stalino epochos pažinimo, anksčiau mano minėta Smolensko archyvo Fainsodo publikacija iki šiol lieka pati svarbiausia, ir gaila, kad, be šio pirmojo, gerai neparengto, rinkinio, daugiau nebuvo išsamesnių šios medžiagos publikacijų. Sprendžiant pagal Fainsodo knygą, daug ką galima sužinoti apie Stalino kovos dėl valdžios, vykusios trečio dešimtmečio viduryje, laikotarpį: dabar mums žinoma, kokia rizikinga buvo partijos padėtis[8], ir ne tik todėl, kad šalyje vyravo atviros opozicijos nuotaika, bet ir todėl, kad partiją silpnino korupcija ir girtavimas; kad beveik visus liberalizavimo reikalavimus lydėjo atviras antisemitizmas[9]; kad kolektyvizacija ir buožių likvidavimo kampanija, prasidėjusi 1928 metais, faktiškai nutraukė nepą, Lenino naująją ekonominę politiką, o kartu su ja ir prasidedantį liaudies ir vyriausybės susitaikymą[10]; kaip įnirtingai šioms priemonėms priešinosi visa valstiečių klasė, nusprendusi, kad „geriau negimti, negu stoti į kolchozą“[11], ir nesutikusi būti suskaldyta į turtinguosius, vidutiniokus ir varginguosius valstiečius dėl to, kad būtų supriešinta su buožėmis[12] – „yra tokių, kurie blogesni už tuos buožes ir kurie tik ir galvoja, kaip pribaigti žmones“[13]; ir kad padėtis buvo neką geresnė miestuose, kur darbininkai atsisakydavo bendradarbiauti su partijos kontroliuojamomis profsąjungomis, o viršininkus vadindavo „persirijusiais velniais“, „prasimelavusiais girtuokliais“ ir panašiai[14].

Fainsodas teisingai pažymi, kad šie dokumentai aiškiai rodo ne tik „plačiai paplitusį masių nepasitenkinimą“, bet ir bet kokios „pakankamai organizuotos opozicijos“ režimui kaip visumai stoką. Bet kartu jis nemato – o, mano nuomo-

net jei ji ir teisinga, turint galvoje tą faktą, kad šis pasitarimas įvyko tuo metu, kai didysis valymas buvo visiškai įsibėgėjęs, ši istorija liudija ne apie stiprią opoziciją, o veikiau apie jos nebuvimą. Kaip teisingai pažymi Fainsodas, tiesa, atrodo, yra ta, kad „plačiai paplitęs masių nepasitenkinimas“ buvo visiškai įprastas reiškinys, ypač tarp valstiečių, ir kad iki 1928 metų, „iki pirmojo penkmečio plano pradžios, streikai <...> nebuvo neįprastas reiškinys“, bet tokios „opozicinės nuotaikos niekada nesusikoncentravo į kokią nors organizuoto pasipriešinimo režimui formą“ ir apie 1929 ar 1930 metus „išnyko bet kokia organizacinė alternatyva“, jei tik ji egzistavo kada nors anksčiau. (Žr. *Smolensk under Soviet Rule*, p. 449 ff.)

[8] „Nuostabu, – pažymi Fainsodas, *op. cit.*, p. 38, – ne tik tai, kad partija nugalėjo, bet ir tai, kad jai apskritai pavyko išlikti“.

[9] *Ibid.*, p. 49 ff. 1929 metų pranešime pasakojama apie įnirtingus antisemitinius išpuolius per susirinkimą; komjaunuoliai „salėje tylėjo <...> Susidarė įspūdis, kad visi jie pritarė antižydiškiems pasisakymams“ (p. 445).

[10] Visi 1926 metų pranešimai rodo, kad labai „sumažėjo vadinamųjų kontrrevoliucinių maištų skaičius; tai savaip liudija laikinas paliaubas, kurias režimas sudarė su valstietija“. Palyginti su 1926 m., 1929–1930 metų pranešimai „yra lyg komunikatai iš liepsnojančio mūšio lauko“ (p. 177).

[11] *Ibid.*, p. 252 ff.

[12] *Ibid.*, ypač p. 240 ff. ir 446 ff.

[13] *Ibid.* Visi šie pasisakymai paimti iš GPU pranešimų; žr. ypač p. 248 f. Tačiau labai būdinga, kad tokių pastabų vis mažiau po 1934 metų, didžiojo valymo pradžios.

[14] *Ibid.*, p. 310.

ne, šį dalyką irgi aiškiai parodo liudijimai, – kad egzistavo akivaizdi alternatyva, galėjusi neleisti Stalinui užgrobti valdžios ir vienpartinės diktatūros transformuoti į totalinį viešpatavimą, ir tai buvo nepo politikos, pradėtos Lenino, tęstis[15]. Negana to, priemonės, kurių ėmėsi Stalinas, 1928 metais įvesdamas pirmąjį penkmečio planą, t. y. tuo metu, kai jis jau beveik visiškai kontroliavo partiją, rodo, kad klasių virtimas masėmis ir kartu vykstantis bet kokio grupinio solidarumo sunaikinimas yra totalinio viešpatavimo *conditio sine qua non*.

Kai dėl nebetrikdomo Stalino viešpatavimo nuo 1929 metų, Smolensko archyvas dažniausiai patvirtina tai, kas buvo žinoma anksčiau iš ne tokių patikimų šaltinių. Tai teisinga net kai kurių keistų jo praleidimų, ypač susijusių su statistiniais duomenimis, atžvilgiu. Juk šie praleidimai rodo tik tai, kad šiuo ir kitais aspektais Stalino režimas buvo negailestingai nuoseklus: visi faktai, neatitinkantys oficialių fikcijų ar blogai jas atitinkantys – duomenys apie javų derlių, nusikalstamumą, tikrus „kontrrevoliucinės" veiklos įvykius, ne tokius kaip vėlesni fiktyvūs sąmokslai – buvo traktuojami kaip nefaktai. Su totalitarine panieka faktams ir tikrovei visiškai derinasi ta aplinkybė, kad visi tokie duomenys, užuot buvę surinkti Maskvoje iš visų milžiniškos teritorijos kampelių, iš pradžių buvo pranešami vietiniams [provincijos] gyventojams *Pravdos, Izvestijų* ar kokio nors kito oficialaus Maskvos laikraščio publikacijomis, todėl kiekviena Tarybų Sąjungos sritis ir kiekvienas rajonas oficialius, fiktyvius statistinius duomenis gaudavo beveik tuo pačiu būdu, kokiu gaudavo tokias pat fiktyvias penkmečių planų užduotis[16].

Aš trumpai išvardysiu kai kuriuos labiausiai stulbinančius dalykus, kuriuos anksčiau buvo galima tik numanyti ir kuriuos dabar paremia dokumentiniai liudijimai. Mes visada įtarėme, o dabar žinome, kad režimas niekada nebuvo „monolitiškas", kad jis buvo „sąmoningai sukonstruotas apie dažnai sutampančias, besidubliuojančias ir lygiagrečias funkcijas" ir kad ši groteskiškai beformė struktūra buvo palaikoma to paties fiureriško principo – vadinamojo „asmenybės kulto", – kaip ir nacistinėje Vokietijoje[17]; kad šios ypatingos vyriausybės vyk-

[15] Ši alternatyva literatūroje paprastai praleidžiama dėl suprantamo, tačiau istoriškai nepagrįsto įsitikinimo, kad perėjimas nuo Lenino valdžios prie Stalino valdžios buvo daugmaž sklandus. Teisybė, kad Stalinas beveik visada kalbėjo Lenino žargonu, todėl kartais atrodo, kad vienintelį skirtumą tarp tų dviejų žmonių nulėmė Stalino charakterio žvėriškumas ar „liguistumas". Ar tai buvo sąmoninga Stalino gudrybė, ar ne, tiesa yra ta, kad – kaip teisingai pažymi Tuckeris, *op. cit.*, p. XVI – „Šias senas leninistines sąvokas Stalinas pripildė naujo, aiškiai stalinistinio turinio <...> Svarbiausias skiriamasis bruožas buvo visai neleninistinis sąmokslo kaip svarbiausio dabartinės epochos bruožo akcentavimas".

[16] Žr. Fainsod, *op. cit.*, ypač p. 365 f.

[17] *Ibid.*, p. 93 ir p. 71. Labai būdinga, kad visų lygių pranešimai paprastai pabrėždavo „priimtus įsipareigojimus draugui Stalinui " bet ne režimui, partijai ar šaliai. Galimas daiktas, niekas įtikinamiau neatskleidžia abiejų sistemų panašumo, kaip tai, ką Ilja Erenburgas ir kiti stalinistiniai intelektualai šiandien sako, stengdamiesi pateisinti savo praeitį arba paprasčiausiai pasakodami, ką jie iš tikrųjų galvodavo didžiojo valymo metu. „Stalinas nieko nežinojo apie beprasmiškas represijas prieš komunistus, prieš tarybinę inteligentiją", „jie tai slepia nuo Stalino" ir „jei tik kas galėtų apie tai papasakoti Stalinui"; ar galiausiai, kad svarbiausias kaltininkas buvo visai ne Stalinas, o atitinkamas policijos vadovas. (Cituojama pagal Tucker, *op. cit.*, p. XIII.) Nebereikia pridurti, kad tai visiškai tas pat, ką naciai buvo priversti sakyti po Vokietijos pralaimėjimo.

domoji grandis buvo ne partija, o policija, kurios „operatyvinė veikla nebuvo reguliuojama per partinius kanalus"[18]; kad visiškai nekalti žmonės, kuriuos režimas likviduodavo milijonais, „objektyvūs priešai", bolševikų žargonu, žinojo, jog jie yra „nusikaltėliai, nepadarę nusikaltimo"[19]; kad kaip tik šitiems naujos kategorijos žmonėms, kuriuos reikia skirti nuo ankstesnių, tikrų režimo priešų – valstybės pareigūnų žudikų, padegėjų ar banditų, – buvo būdingas toks pat „visiškas pasyvumas"[20], kuris mums taip gerai pažįstamas iš nacių teroro aukų elgsenos. Niekada nebuvo abejojama, kad „tarpusavio įskundimų srautas" didžiojo valymo metu buvo ir pražūtingas šalies ekonomikai bei gerovei, ir efektyviai stiprino totalitarinio vado padėtį, tačiau tik dabar mums gerai žinoma, kad Stalinas visai sąmoningai atpalaidavo šį „grėsmingą įskundimų srautą", 1936 metų liepos 29 dieną pareikšdamas: *„Dabartinėmis sąlygomis būdingiausias kiekvieno bolševiko bruožas turi būti sugebėjimas atpažinti partijos priešą, kad ir kaip gerai jis būtų užsimaskavęs"*[22] (išskirta mano). Juk kaip Hitlerio „galutinis sprendimas" iš tikrųjų reiškė įsakymą: „Žudyk!", tapusį priesaku nacių partijos elitui, taip ir Stalino pareiškimas liepė: „Meluok!", ir šis priesakas tapo taisykle, diktavusia visų bolševikų partijos narių elgesį. Galiausiai šis paviršutiniškas žvilgsnis į tikrąją dalykų padėtį ir įvykių eigą vienoje konkrečioje srityje leidžia atmesti visas abejones, kurios gali kilti mąstant apie tai, kiek teisinga viena populiari teorija, pagal kurią trečiojo dešimtmečio pabaigos ir ketvirtojo dešimtmečio teroras buvo už industrializaciją ir ekonominę pažangą „kančiomis sumokėta didžiulė kaina"[23]. Teroras nedavė nieko panašaus į kokią nors pažangą. Kuo

[18] *Ibid.*, p. 166 ff.

[19] Šie žodžiai paimti iš „svetimo klasinio elemento" kreipimosi 1936 m.: „Aš nenoriu būti nusikaltėliu, nepadariusiu nusikaltimo" (p. 229).

[20] Įdomi OGPU 1931 m. ataskaita pabrėžia šį naują „visišką pasyvumą", šią siaubingą apatiją, sukeltą nemotyvuoto teroro, nukreipto prieš nekaltus žmones. Ataskaitoje sakoma apie didelį skirtumą tarp ankstesnių režimo priešų areštų, kai „areštuotą žmogų lydėdavo du milicininkai", ir masinių areštų, kai „vienas milicininkas gali lydėti ištisas žmonių grupes, ir tie žmonės nuolankiai eina ir nė vienas nepabėga" (p. 248).

[21] *Ibid.*, p. 135.

[22] *Ibid.*, p. 57–58. Apie stiprėjančią atviros isterijos nuotaiką, ženklinančią šiuos masinius įskundimus, žr. ypač p. 222, 229 ff. ir puikią istoriją p. 225, kur pasakojama, kaip vienas iš draugų priėjo išvadą, „kad draugas Stalinas užėmė susitaikėlišką poziciją trockininkų ir zinovjevininkų grupės atžvilgiu". Tai buvo kaltinimas, kuris tuo metu reiškė, kad kaltinamasis mažų mažiausiai tuojau pat bus išmestas iš partijos. Tačiau toks laimingas burtas neiškrito. Žmogų, pamėginusį pranokti Staliną, kitas kalbėtojas apkaltino „politiniu nelojalumu", ir tas žmogus tuojau pat „pripažino" savo klaidą.

[23] Keista, tačiau pats Fainsodas prieina tokias išvadas, remdamasis daugybe faktų, rodančių priešingą dalyką. (Žr. paskutinį jo knygos skyrių, ypač p. 453 ff.) Dar keisčiau, kad šitoks neteisingas faktinių liudijimų perskaitymas būdingas ir daugeliui kitų autorių, tyrinėjančių šią sritį. Žinoma, vargu ar kuris nors iš šių autorių teisindamas Staliną eitų taip toli, kaip Isaacas Deutscheris savo parašytoje Stalino biografijoje, bet daugelis autorių vis dar teigia, kad „negailestingi Stalino veiksmai buvo <...> būdas sudaryti naują jėgų pusiausvyrą" (Armstrong, *op. cit.*, p. 64) ir turėjo duoti „žvėrišką, bet nuoseklų kai kurių svarbiausių prieštaravimų, būdingų leninistiniam mitui, sprendimą" (taip teigia Richardas Lowenthalis labai vertingoje studijoje *World Communism. The Disintegration of a Secular Faith*, New York, 1964, p. 42). Esama tik nedaugelio išimčių, kai nepasiduodama šitokioms marksistinėms pagirioms; pavyzdžiui, Ri-

puikiausiai dokumentais patvirtinamas išbuožinimo, kolektyvizacijos ir didžiojo valymo rezultatas buvo ne pažanga ar greita industrializacija, o badas, chaosas maisto produktų gamyboje ir gyventojų skaičiaus mažėjimas. Be to, prasidėjo nuolatinė žemės ūkio krizė, sutriko gyventojų prieaugio procesas ir pasipylė nesėkmės vystant ir kolonizuojant tolimas Sibiro sritis. Negana to, Smolensko archyvai detaliai parodo, kad Stalino valdymo metodai sunaikino ir tą šalies kompetentingumo bei techninių įgūdžių potencialą, kuris buvo pasiektas po Spalio revoliucijos. O visa tai, kartu sudėjus, buvo tikrai neįtikėtinai „aukšta kaina" (ir ne tik matuojant kančiomis), kurią teko sumokėti už tai, kad buvo atvertas kelias daryti karjerą partijoje ir vyriausybinės biurokratijos terpėje tiems gyventojų sluoksniams, kurie dažnai buvo ne vien „*politiškai* neraštingi"[24]. Tiesa yra ta, kad totalitarinio valdymo kaina buvo tokia didelė, jog nei Vokietija, nei Rusija dar ir dabar jos iki galo nesumokėjo.

III

Jau minėjau detolitarizavimo procesą, prasidėjusį po Stalino mirties. 1958 metais aš dar nebuvau tikra, kad „atšilimas" yra šis tas daugiau negu laikinas atsipalaidavimas, tam tikra ypatinga priemonė, nulemta įpėdinystės krizės ir nedaug tesiskirianti nuo totalitarinės kontrolės susilpninimo Antrojo pasaulinio karo metu. Net šiandien negalime žinoti, ar šis procesas yra galutinis ir negrįžtamas, tačiau jo tikrai nebegalime vadinti laikinu ar parengtiniu. Juk kad ir kaip traktuotume dažnai kaprizingus Tarybų Sąjungos politikos zigzagus po 1953 metų, negalima neigti, kad milžiniška policinė imperija buvo likviduota, kad didžioji dalis koncentracijos stovyklų buvo sunaikinta, kad nebebuvo naujų valymų, nukreiptų prieš „objektyvius priešus", ir kad konfliktai tarp naujos „kolek-

chardas C. Tuckeris (*op. cit.*, p. XXVII), kuris nedviprasmiškai sako, kad tarybinė „sistema būtų buvusi geresnė ir daug geriau pasirengusi pasitikti būsimą totalinio karo išbandymą, jei nebūtų buvę didžiojo valymo, kuris savo padariniais buvo labai pražūtingas tarybinei visuomenei". C.Tuckeris įsitikinęs, kad paneigia manišką totalitarizmo „įvaizdį", bet aš manau, kad ši jo mintis yra nesusipratimas. Nestabilumas tikrai yra funkcinė totalinio viešpatavimo būtinybė, nes šis viešpatavimas grindžiamas ideologine fikcija ir suponuoja, kad tam tikras sąjūdis, nesutampantis su partija, užgrobė valdžią. Skiriamasis šios sistemos bruožas yra tas, kad svarbiausios šalies galios, medžiaginė galybė ir gerovė, nuolat aukojama tam tikros organizacijos valdžiai, lygiai kaip visos faktinės tiesos aukojamos ideologinio nuoseklumo reikalavimams. Akivaizdu, kad, grumiantis medžiaginei galybei ir organizacijos valdžiai, arba faktui ir fikcijai, valdžia ir fikcija gali nusileisti, ir taip atsitiko ir Rusijoje, ir Vokietijoje Antrojo pasaulinio karo metu. Tačiau dėl šios priežasties nedera nuvertinti totalitarinių sąjūdžių jėgos. Kaip tik nuolatinio nestabilumo baimė padėjo sukurti satelitinių valstybių sistemą, ir kaip tik dabartinis Tarybų Rusijos stabilumas, jos detotalitarizavimas, viena vertus, daug davė dabartinei medžiaginei jos galybei, bet, kita vertus, lėmė tai, kad ji nebegali kontroliuoti savo satelitinių valstybių.

[24] Žr. įdomias smulkmenas (Fainsod, *op. cit.*, p. 345–355) iš 1929 metų „reakcingų profesorių" likvidavimo kampanijos, vykdytos nepaisant partijos ir komjaunimo narių, taip pat ir studentų, kurie nematė „jokių priežasčių pašalinti puikius nepartinius" profesorius, protestų. Žinoma, paskui nauja komisija pranešė apie „daugybę svetimų klasinių elementų studentijoje". Visada buvo žinoma, kad vienas svarbiausių didžiojo valymo tikslų buvo sukurti karjeros galimybę jaunesniosios kartos atstovams.

tyvinės vadovybės" narių dabar sprendžiami pažeminant pareigas ar ištremiant iš Maskvos, o ne parodomaisiais teismo procesais, prisipažinimais ir žudynėmis. Be abejonės, naujųjų valdovų metodai, naudojami po Stalino mirties, vis dar labai panašūs į tuos metodus, kuriuos po Lenino mirties sukūrė Stalinas: vėl atsirado triumviratas, vadinamas „kolektyvine vadovybe", t. y. terminu, nukaltu Stalino 1925 metais, o po ketverius metus trukusių intrigų ir kovos už valdžią pasikartojo Stalino *coup d'état*, įvykęs 1929 metais, būtent, 1957 metais Chruščiovas užgrobė valdžią. Techniniu požiūriu Chruščiovo perversmas buvo labai panašus į jo mirusio ir pasmerkto vadovo taikytus metodus. Jam irgi prireikė išorinės jėgos išsikovoti valdžiai partinės hierarchijos terpėje, ir jis pasinaudojo maršalo Žukovo ir armijos parama lygiai taip pat, kaip Stalinas pasinaudojo savo ryšiais slaptojoje policijoje prieš trisdešimt metų vykusioje įpėdinystės kovoje[25]. Lygiai kaip ir Stalino atveju, kai aukščiausia valdžia po perversmo ir toliau priklausė partijai, o ne policijai, Chruščiovo atveju „1957 metų pabaigoje Tarybų Sąjungos komunistų partija išsikovojo besąlygišką viršenybę visose Tarybų Sąjungos gyvenimo srityse"[26]; juk panašiai kaip Stalinas niekada nesvyravo valydamas savo policijos kadrus ir likviduodamas jos vadovus, taip ir Chruščiovas mėgdžiojo Stalino manevrus partijos viduje, pašalindamas Žukovą iš partijos prezidiumo ir centro komiteto, kur jis buvo išrinktas po perversmo, taip pat atimdamas iš jo aukščiausio armijos vado postą.

Žinoma, tuo metu, kai Chruščiovas kreipėsi į Žukovą paramos, armijos pranašumas prieš policiją Tarybų Sąjungoje jau buvo įvykęs faktas. Tai buvo vienas iš neišvengiamų padarinių, kuriuos sukėlė policijos imperijos sunaikinimas: policija valdė didžiąją dalį Tarybų Sąjungos gamyklų, kasyklų, nekilnojamojo turto, ir šį valdymą paveldėjo grupė valdytojų, kurie netikėtai pajuto, kad atsikratė paties svarbiausio savo ekonominio konkurento. Savaiminis armijos iškilimas buvo net lemtingesnis – dabar armija turėjo negincytiną prievartos priemonių monopolį ir todėl galėjo spręsti konfliktus partijos viduje. Chruščiovo įžvalgumą liudija ta aplinkybė, kad jis greičiau už savo kolegas suprato padarinius to žingsnio, kurį jis žengė tikriausiai kartu su jais. Tačiau kad ir kokie būtų buvę jo motyvai, šio valdžios perėjimo iš policijos į armijos rankas padariniai buvo didžiuliai. Teisybė, kad slaptosios policijos iškilimas virš karinio aparato yra daugelio tironijų, ir ne tik totalitarinių, požymis, tačiau totalitarinio valdymo atveju policijos vyravimas atitinka ne tik poreikį nuslopinti savo gyventojus, bet ir ideologinę pretenziją valdyti visą Žemės rutulį. Juk akivaizdu, kad tie, kurie visą Žemės rutulį traktuoja kaip būsimą savo teritoriją, itin didelę reikšmę teikia vidinės prievartos organui, o nukariautą teritoriją valdo policiniais metodais ir policijos jėga, o ne remdamiesi armija. Štai naciai savo SS kariuomenę, kuri iš esmės buvo policinė jėga, panaudojo net užsienio teritorijoms užkariauti ir valdyti, galiausiai siekdami armiją sulieti su policija ir palenkti SS vadovavimui.

[25] Armstrongas įrodinėja (*op. cit.*, p. 319), kad maršalo Žukovo įsikišimo į vidinę kovą partijoje reikšmė „labai perdėta", ir teigia, kad Chruščiovas „triumfavo ir be karinių pajėgų įsikišimo", nes jį „parėmė partijos aparatas". Neatrodo, kad ši mintis būtų teisinga. Tačiau teisinga tai, kad „daugelis stebėtojų užsieniečių", būdami įsitikinę, jog armija parėmė Chruščiovo kovą su partijos aparatu, priėjo klaidingą išvadą, kad armijos valdžia nuolat didėjo partijos valdžios sąskaita, tarsi Tarybų Sąjungai buvo lemta nuo partinės diktatūros pereiti prie karinės diktatūros.

[26] *Ibid.*, p. 320.

Negana to, šie jėgų balanso pokyčiai pasireiškė ir anksčiau, kai buvo jėga nuslopinta Vengrijos revoliucija. Tokį žiaurų ir tokį efektyvų kruviną susidorojimą su šia revoliucija įvykdė ne policijos pajėgos, o reguliariosios armijos daliniai, ir padarinys buvo tas, kad jo niekaip nebuvo galima laikyti tipišku stalinistiniu sprendimu. Nors pasibaigus kariniams veiksmams buvo nubausti revoliucijos vadai ir įkalinti tūkstančiai žmonių, gyventojai nebuvo masiškai deportuoti – faktiškai nebuvo bandoma įvykdyti šalies depopuliacijos. O kadangi tai buvo karinė operacija, o ne policijos akcija, Tarybų Sąjunga galėjo sau leisti suteikti nugalėtai šaliai pakankamą paramą, kad būtų išvengta masinio bado ir visiško ekonomikos sugriuvimo porevoliuciniais metais. Tikrai, tokiomis aplinkybėmis sunku įsivaizduoti ką nors svetimesnio Stalino mąstysenai.

Žinoma, aiškiausias ženklas, rodantis, kad Tarybų Sąjungos nebegalima vadinti totalitarine valstybe tikslia šio žodžio prasme, yra stulbinančiai greitas ir vaisingas menų atsigavimas per pastarąjį dešimtmetį. Nors pastangos reabilituoti Staliną ir nutildyti vis garsesnius žodžio ir minties laisvės reikalavimus, keliamus studentų, rašytojų ir menininkų, vis atsinaujina, bet nė viena tokia pastanga nebuvo labai sėkminga ir vargu ar bus sėkminga, jei vėl nebus sugrįžta prie radikalaus teroro ir policijos valdžios. Be abejonės, Tarybų Sąjungos žmonės neturi jokios politinės laisvės, ne tik laisvės kurti asociacijas, bet ir minties, nuomonių bei viešo reiškimosi laisvės. Susidaro įspūdis, kad niekas nepasikeitė, tuo tarpu iš tikrųjų pasikeitė viskas. Kai numirė Stalinas, rašytojų ir menininkų stalčiai buvo tušti; šiandien egzistuoja ištisa literatūra, cirkuliuojanti rankraščių pavidalu, o dailininkų studijose išbandomi visi moderniosios tapybos variantai, apie kuriuos sužinoma, nors jie neeksponuojami parodose. Taip sakydama, nesiekiu minimizuoti skirtumo tarp tironiško menų cenzūravimo ir laisvės, o tik noriu pabrėžti tą faktą, kad skirtumas tarp pogrindinės literatūros ir literatūros nebuvimo lygus skirtumui tarp vieneto ir nulio.

Negana to, pats faktas, kad intelektualinės opozicijos dalyviai gali stoti prieš teismą (nors ir ne atvirą), kad jie gali būti išklausyti teismo salėje ir tikėtis paramos iš platesnės aplinkos žmonių, kad jie nieko neprisipažįsta, o pareiškia esą nekalti, parodo, kad mes jau nebesusiduriame su totaliniu viešpatavimu. Tai, kas atsitiko Siniavskiui ir Danieliui, dviem rašytojams, kurie 1966 metų vasario mėnesį buvo teisiami už savo knygų, kurių jie negalėjo išleisti Tarybų Sąjungoje, paskelbimą užsienyje ir buvo nuteisti atitinkamai septyneriems ir penkeriems metams sunkiųjų darbų kalėjimo, žinoma, yra begėdiška pagal visus teisingumo matus konstitucijos valdomoje šalyje; tačiau tai, ką jie galėjo pareikšti, buvo išgirsta visame pasaulyje ir nepanašu, kad bus užmiršta. Jie neišnyko užmaršties prarajoje, kuriai totalitariniai valdovai pasmerkia savo oponentus. Mažiau žinoma, bet, galimas daiktas, dar įtikinamesnė aplinkybė yra ta, kad ambicingiausias paties Chruščiovo bandymas sustabdyti detotalitarizavimo procesą visiškai sužlugo. 1957 metais jis įvedė naują „įstatymą prieš veltėdžius“, kuris būtų leidęs režimui atnaujinti masines deportacijas, vėl įvesti vergų darbą dideliais mastais ir – kas svarbiausia totaliniam viešpatavimui – vėl sukelti masinių įskundimų tvaną, nes buvo planuojama, kad „veltėdžius“ atrinks patys žmonės masiniuose susirinkimuose. Tačiau „įstatymas“ susidūrė su tarybinių teisininkų pasipriešinimu ir buvo panaikintas, dar net nepabandžius jį taikyti[27]. Kitaip tariant, Tarybų Sąjungos žmonės pabudo iš totalitarinio valdymo košmaro ir perėjo prie

[27] Žr. *ibid.*, p. 325.

įvairiausių vienpartinės diktatūros sunkumų, pavojų ir neteisybių. Ir nors visai tikra, kad ši modernioji tironijos forma neteikia jokių konstitucinio valdymo garantijų, kad „netgi jei priimamos komunistinės ideologijos prielaidos, visa TSRS valdžia galiausiai vis tiek yra neteisėta“[28], ir kad todėl šalis bet kurią akimirką gali be didelių sukrėtimų sugrįžti į totalitarizmą, tikra ir tai, kad pati siaubingiausia iš visų naujų valdymo formų, kurios elementus ir istorines ištakas aš ryžtuosi analizuoti, Stalinui mirus Rusijoje pasibaigė taip pat, kaip Hitleriui mirus totalitarizmas pasibaigė Vokietijoje.

Šioje knygoje nagrinėjamas totalitarizmas, jo ištakos ir jo elementai, o padariniai Vokietijoje ar Rusijoje apžvelgiami tik tiek, kiek jie gali nušviesti tai, kas atsitiko anksčiau. Todėl mūsų tyrinėjimo požiūriu svarbus yra ne tiek laikotarpis po Stalino mirties, kiek jo valdymo pokario tarpsnis. Šie aštuoneri metai, nuo 1945 iki 1953, neprideda kokių nors naujų elementų ir nepaneigia to, kas buvo akivaizdu nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio, o patvirtina ir pagilina anksčiau pasireiškusias tendencijas. Įvykiai po pergalės, priemonės, kurių buvo imtasi, kad po laikino atsipalaidavimo karo metu totalitarinis valdymas vėl būtų įtvirtintas Tarybų Sąjungoje, taip pat ir priemonės, kuriomis totalitarinis valdymas buvo įvestas satelitinėse šalyse, – visa tai atitiko mums jau žinomas žaidimo taisykles. Satelitų subolševikinimas prasidėjo nuo liaudies fronto taktikos ir drovios parlamentinės sistemos, greitai perėjo prie vienpartinių diktatūrų įkūrimo, kai buvo likviduoti anksčiau toleruotų partijų vadai ir nariai, paskui pasiekė paskutinę stadiją, kai vietiniai komunistų vadai, kuriais Maskva pagrįstai ar nepagrįstai nepasitikėjo, buvo negailestingai apšmeižti, pažeminti parodomuosiuose procesuose, kankinami ir nužudyti vadovaujant labiausiai korumpuotiems ir niekšiškiausiems jų partijų nariams, būtent tiems, kurie pirmiausia buvo ne komunistai, o Maskvos agentai. Viskas vyko taip, tarsi Maskva labai skubėdama būtų kartojusi visas Spalio revoliucijos pakopas iki pat totalitarinės diktatūros atsiradimo. Todėl patys veiksmai, nors ir nenusakomai siaubingi, savaime niekuo neįdomūs ir daugiau ar mažiau visur vienodi: kas atsitiko vienoje satelitinėje šalyje, beveik tuo pačiu metu atsitiko ir kitose šalyse nuo Baltijos iki Adrijos jūros. Įvykiai skyrėsi tose srityse, kurios nebuvo įtrauktos į satelitų sistemą. Baltijos valstybės buvo tiesiogiai prijungtos prie Tarybų Sąjungos ir nukentėjo daug labiau už satelitines šalis: daugiau kaip pusė milijono žmonių buvo išvežti iš šių trijų mažų šalių ir „didžiulis rusų kolonistų srautas“ sukėlė grėsmę, kad vietiniai gyventojai savo šalyse taps mažuma[29]. Kita vertus, Rytų Vokietija tik dabar, pastačius Berlyno sieną, buvo palaipsniui įtraukiama į satelitų sistemą, o anksčiau buvo traktuojama veikiau kaip okupuota teritorija su marionetine vyriausybe.

Mūsų knygos kontekste didesnę reikšmę turi įvykiai Tarybų Sąjungoje, ypač po 1948 metų – kai paslaptingai numirė Ždanovas ir prasidėjo „Leningrado procesas“. Pirmą kartą po didžiojo valymo Stalinas nužudė daug aukštų ir aukščiausių pareigūnų, ir mums tikrai žinoma, kad šie veiksmai buvo suplanuoti kaip kito valymo visos šalies mastu pradžia. Šis valymas būtų buvęs pradėtas nuo „gydytojų sąmokslo“, jei ne Stalino mirtis. Keletas gydytojų, daugiausia žydų kilmės, buvo apkaltinti sąmokslavimu ir ketinimais „sunaikinti vadovau-

[28] *Ibid.*, p. 339 ff.

[29] Žr. V. Stanley Vardys, „How the Baltic Republics fare in the Soviet Union“, in *Foreign Affairs*, April, 1966.

jančiuosius TSRS kadrus“[30]. Visa, kas vyko Rusijoje nuo 1948 metų iki 1953 metų sausio mėnesio, kai buvo „atskleistas“ „gydytojų sąmokslas“, buvo stulbinančiai ir grėsmingai panašu į pasirengimą didžiajam ketvirtojo dešimtmečio valymui: Ždanovo mirtis ir Leningrado procesas atitiko tokią pat paslaptingą Kirovo mirtį 1934 metais, po kurios tuojau pat prasidėjo savotiškas parengiamasis „visų partijoje likusių buvusių opozicionierių“[31] valymas. Negana to, pats absurdiškų kaltinimų gydytojams turinys – kad jie žudys žmones, užimančius vadovaujamas pareigas, visoje šalyje – turėjo labai išgąsdinti tuos, kuriems buvo žinomas Stalino metodas – apkaltinti tariamą priešą padarius nusikaltimą, kurį jis rengėsi padaryti pats. (Geriausiai žinomas pavyzdys, aišku, yra jo kaltinimas, mestas Tuchačevskiui, esą šis derėjosi su Vokietija kaip tik tuo metu, kai Stalinas pats galvojo apie sandėrį su naciais.) Akivaizdu, kad 1952 metais Stalino aplinkos žmonės buvo daug išmintingesni nei ketvirtajame dešimtmetyje ir suprato, ką jo žodžiai reiškia iš tikrųjų, todėl pats kaltinimų formulavimas turėjo sukelti paniką tarp visų aukščiausių režimo pareigūnų. Ši panika vis dar gali patikimiausiai paaiškinti Stalino mirtį, paslaptingas ją lydėjusias aplinkybes ir tą faktą, kad aukščiausieji partijos ešelonai, paprastai draskomi nesutarimų ir intrigų, pirmaisiais įpėdinystės krizės mėnesiais greitai sutelkė savo gretas. Kad ir kiek mažai žinome šios istorijos detales, bet žinome daugiau negu pakankamai, kad būtų galima tvirtinti, jog tokios „žlugdančios operacijos“ kaip didysis valymas buvo ne pavieniai epizodai, ne režimo ekscesai, išprovokuoti ypatingų aplinkybių, o teroro institucijos, todėl jų buvo galima laukti kaip reguliariai pasikartojančių veiksmų, žinoma, tol, kol nepasikeitė pati režimo esmė.

Pats dramatiškiausias šio paskutinio didžiojo valymo, kurį Stalinas suplanavo paskutiniais savo gyvenimo metais, elementas buvo svarbus ideologijos pasikeitimas: pradedama kalbėti apie pasaulinį žydų sąmokslą. Per keletą metų buvo rūpestingai padėtas šio pasikeitimo pagrindas – įvyko keli teismo procesai satelitinėse šalyse – Rajko procesas Vengrijoje, Anos Pauker byla Rumunijoje ir 1952 metais Slanskio procesas Čekoslovakijoje. Vykdant šias parengiamąsias priemones, buvo atrenkami aukšti pareigūnai dėl savo „žydiškos buržuazinės“ kilmės ir kaltinami sionizmu; šie kaltinimai palaipsniui buvo pakeisti ir papildyti kaltinimais bendradarbiavimu su aiškiai nesionistinėmis organizacijomis (pavyzdžiui, su Jungtiniu Amerikos žydų paskirstymo komitetu), siekiant parodyti, kad visi žydai yra sionistai, o visos sionistų grupės yra „Amerikos imperializmo samdiniai“[32]. Žinoma, sionizmo „nusikaltime“ nebuvo nieko naujo, bet kai kampanija įsibėgėjo ir buvo pradėta orientuoti į Tarybų Sąjungos žydus, įvyko dar vienas svarbus pokytis: žydai dabar buvo kaltinami ne sionizmu, o „kosmopolitizmu“, ir iš šio šūkio išsivystęs kaltinimų stilius vis labiau panašėjo į nacistinį žydų kaltinimo stilių, paremtą mitu apie pasaulinį žydų sąmokslą ir Siono išminčius. Dabar tapo visiškai aišku, kokį didžiulį įspūdį šis svarbiausias nacių ideologijos bruožas turėjo būti padaręs Stalinui – pirmieji požymiai išryškėjo dar Hitlerio ir Stalino pakto metu. Žinoma, iš dalies tai buvo susiję su akivaizdžiu propagandiniu tokių teiginių efektyvumu Rusijoje ir apskritai visose satelitinėse šalyse, kur buvo plačiai paplitusios antižydiškos nuotaikos, o antižydiška propaganda visada buvo labai populiari, bet iš dalies tai buvo susiję su tuo, kad

[30] Armstrong, *op. cit.*, p. 235 ff.

[31] Fainsod, *op. cit.*, p. 56.

[32] Armstrong, *op. cit.*, p. 236.

toks tariamo pasaulinio sąmokslo vaizdinys ideologiškai geriau negu Volstryto (Wall Street), kapitalizmo ir imperializmo mitai pagrindė totalitarines pretenzijas valdyti visą pasaulį. Atvirai, begėdiškai pripažindamas tai, ką visas pasaulis laikė pačiu svarbiausiu nacizmo bruožu, Stalinas tarsi pasakė paskutinį komplimentą savo kolegai ir varžovui totalinio viešpatavimo srityje, kolegai, su kuriuo, dideliam savo nusivylimui, jis nesugebėjo sudaryti ilgalaikės sutarties.

Stalinas, kaip ir Hitleris, mirė savo siaubingo neužbaigto užmojo įkarštyje. O kai tai atsitiko, istorija, apie kurią turi papasakoti ši knyga, ir įvykiai, kuriuos joje bandoma suprasti, bent jau laikinai pasibaigė.

Hannah Arendt

1966 m. birželis

PIRMA DALIS

Antisemitizmas

Tai nepaprastas amžius, prasidėjęs revoliucija ir pasibaigęs afera! Galimas daiktas, jis bus pavadintas šlamšto amžiumi.

Roger Martin du Gard

PIRMAS SKYRIUS

Antisemitizmas kaip iššūkis sveikam protui

Kad nacių ideologijos centras buvo antisemitizmas ir kad nacių politika buvo nuosekliai ir be kompromisų nukreipta į žydų persekiojimą ir galiausiai į jų išnaikinimą, daug kas ir dabar dar laiko atsitiktinumu. Tik įvykusios katastrofos sukeltas siaubas ir, net labiau, išlikusių gyvų žmonių benamystė ir šaknų praradimas „žydų klausimą" padarė tokį ryškų mūsų kasdieniame politiniame gyvenime. Tai, ką naciai patys laikė svarbiausiu savo atradimu – žydų tautos vaidmuo pasaulinėje politikoje, – ir tai, ką jie laikė svarbiausiu savo uždaviniu – žydų persekiojimas visame pasaulyje, – viešosios nuomonės buvo traktuojama kaip dingstis patraukti mases arba kaip įdomi demagogijos priemonė.

Nesugebėjimas rimtai priimti tai, ką kalbėjo patys naciai, visai suprantamas. Vargu ar šiuolaikinėje istorijoje esama aspekto, kuris erzintų ir mistifikuotų labiau negu tas faktas, kad iš visų neišspręstų mūsų šimtmečio politinių klausimų kaip tik šiai iš pirmo žvilgsnio nežymiai ir nesvarbiai žydų problemai buvo lemta nusipelnyti abejotiną šlovę būti visos tos pragaro mašinos varikliu. Šitokie neatitikimai tarp priežasties ir padarinio meta iššūkį mūsų sveikam protui, jau nekalbant apie istorikui būdingą pusiausvyros ir harmonijos jausmą. Palyginti su pačiais įvykiais, visi antisemitizmo aiškinimai atrodo taip, tarsi jie būtų buvę sumanyti paskubom ir azartiškai, kad būtų galima nuslėpti kažkokį dalyką, keliantį didžiulę grėsmę mūsų saiko jausmui ir protingumo vilčiai.

Pagal vieną iš tokių skubotų aiškinimų antisemitizmas yra tas pat kas ir karingasis nacionalizmas bei ksenofobiniai jo protrūkiai. Nelaimei, faktas yra tas, kad modernusis antisemitizmas stiprėjo proporcingai tradicinio nacionalizmo silpnėjimui ir savo zenitą pasiekė kaip tik tą akimirką, kai Europos nacionalinių valstybių sistema ir su ja susijusi trapi jėgų pusiausvyra sužlugo.

Jau buvo pažymėta, kad naciai nebuvo paprasčiausi nacionalistai. Jų nacionalistinė propaganda buvo skirta bendrakeleiviams, o ne įsitikinusiems jų bendražygiams; priešingai, pastariesiems niekada nebuvo leidžiama išleisti iš akių nuosekliai antnacionalinio politikos supratimo. Nacių „nacionalizmas" ne vienu aspektu panašus į dabartinę propagandą Tarybų Sąjungoje, kuria ten irgi naudojamasi tik todėl, kad būtų palaikomi masių prietarai. Naciai jautė nuoširdžią ir niekada neišnykusią panieką nacionalizmo siaurakaktiškumui, nacionalinės valstybės provincialumui ir tarpais kartodavo, kad jų „sąjūdis", savo tikslais toks pat tarptautinis kaip ir bolševikų sąjūdis, jiems svarbesnis už bet kokią valstybę, kuri neišvengiamai susijusi su tam tikra konkrečia teritorija. Ir ne tik naciai, bet ir penkiasdešimt metų antisemitizmo istorijos liudija prieš antisemitizmo tapatinimą su nacionalizmu. Pirmosios antisemitinės partijos, susikūrusios paskutiniais XIX a. dešimtmečiais, kartu buvo vienos iš pir-

mųjų partijų, pradėjusių vienytis tarptautiniu mastu. Iš pat pradžių jos rengdavo tarptautinius suvažiavimus ir rūpinosi tarptautinės ar bent jau europinės veiklos derinimu.

Tam tikras bendras tendencijas, pavyzdžiui, tuo pačiu metu vykstantį nacionalinės valstybės žlugimą ir antisemitizmo augimą, vargu ar galima patenkinamai paaiškinti viena prielaida ar viena priežastimi. Tokiais atvejais istorikas dažniausiai susiduria su labai sudėtinga istorine situacija, kai jis gali beveik nevaržomai – o tai reiškia, su nuostoliais – išskirti vieną veiksnį kaip „laiko dvasią". Tačiau esama kelių naudingų bendrų taisyklių. Mūsų tikslams pati svarbiausia yra didysis Tocqueville'io atradimas (kn. *L'Ancien Régime et la Révolution*, II, sk. 1), leidęs suprasti įnirtingos neapykantos, kurią Prancūzijos masės jautė aristokratijai revoliucijos išvakarėse, priežastis; ši neapykanta davė dingstį Burke'ui pažymėti, kad revoliucijai labiau rūpėjo „dvarininko padėtis", o ne karaliaus institucija. Pagal Tocqueville'į, Prancūzijos liaudis nekentė savo valdžią baigiančių prarasti aristokratų labiau negu kada nors anksčiau kaip tik todėl, kad labai greitas realios valdžios praradimas nebuvo susijęs su nors kiek žymesniu jų turto mažėjimu. Kol aristokratija turėjo didelę teisinę valdžią, ji buvo ne tik toleruojama, bet ir gerbiama. Kai kilmingieji prarado savo privilegijas, be kitų, ir privilegiją išnaudoti ir engti, liaudis pajuto, kad jie yra parazitai, nebeatliekantys jokios realios funkcijos šalies valdyme. Kitaip tariant, nei priespauda, nei išnaudojimas pats savaime niekada nėra svarbiausias pasipiktinimo šaltinis; turtas, nesusijęs su akivaizdžia funkcija, daug nepakenčiamesnis, nes niekas nebesupranta, kodėl jį reikia pakęsti.

Antisemitizmas pasiekė savo zenitą, kai žydai irgi prarado savo visuomenines funkcijas ir įtaką, ir jiems nebeliko nieko kito, išskyrus jų turtą. Kai Hitleris atėjo į valdžią, Vokietijos bankai jau buvo beveik *judenrein* (o kaip tik šioje srityje žydai užėmė svarbiausią padėtį daugiau negu šimtą metų), o Vokietijos žydija kaip visuma po ilgo nuolatinio augimo ir socialinės padėties, ir skaitiniu požiūriu pradėjo smukti taip greitai, kad statistikai pranašavo visišką jos nunykimą per keletą dešimtmečių. Teisybė, statistika nebūtinai atspindi realius istorinius procesus; tačiau įsidėmėtina, kad nacių pradėtas žydų persekiojimas ir naikinimas galėjo atrodyti kaip beprasmiškas greitinimas to proceso, kuris veikiausiai turėjo įvykti bet kuriuo atveju.

Tą pat galima pasakyti beveik apie visas Vakarų Europos šalis. Dreyfuso byla atsirado ne Antrosios imperijos epochoje, kai Prancūzijos žydija buvo pasiekusi savo klestėjimo ir įtakos viršūnę, o Trečiosios respublikos epochoje, kai žydai beveik dingo iš svarbių visuomeninio gyvenimo taškų (nors liko politinėje scenoje). Austrijoje antisemitizmas įsisiautėjo ne valdant Metternichui ir Pranciškui Juozapui, o pokario Austrijos respublikoje, kai buvo visiškai akivaizdu, kad veikiausiai jokia kita visuomenės grupė tokiu mastu neprarado įtakos ir prestižo žlugus Habsburgų monarchijai.

Bejėgių ar jėgą prarandančių grupių persekiojimas galbūt ir nėra labai malonus reginys, bet jis kyla ne tik iš žmogaus niekšiškumo. Tai, kas verčia žmones paklusti realiai valdžiai ar ją pakęsti ir, kita vertus, neapkęsti žmonių, kurie, turėdami turtą, nebeturi valdžios, yra racionalus instinktyvus supratimas, kad valdžia turi tam tikrą funkciją ir apskritai kažkuo naudinga visiems. Net išnaudojimas ir priespauda vis dar palaiko visuomenės gyvybę ir tam tikrą tvarką. Tik turtas be valdžios arba nusišalinimas, nebeturintis politinės prasmės, jaučiami kaip parazitiniai, nenaudingi, atstumiantys reiškiniai, nes tokia padėtis nutrau-

kia visus saitus, siejančius žmones. Turtas, kuris nebeišnaudoja, nebeturi net ryšio tarp išnaudotojo ir išnaudojamojo; nusišalinimas, nebeturintis politinės prasmės, nebesuponuoja netgi minimalaus engėjo dėmesio engiamajam.

Tačiau visuotinis Vakarų ir Vidurio Europos žydijos nuosmukis yra tik atmosfera, kurioje išsiskleidė vėlesni įvykiai. Pats nuosmukis negali patenkinamai paaiškinti šių įvykių, kaip vien faktas, kad aristokratija prarado valdžią, negali paaiškinti Prancūzijos revoliucijos. Žinoti tokias bendras taisykles svarbu tik tam, kad nepasiduotume tiems sveiko proto patarimams, kurie mus skatina tikėti, kad įnirtinga neapykanta ar netikėtas sukilimas būtinai kyla iš didelės valdžios arba didelių piktnaudžiavimų ir kad todėl organizuota neapykanta žydams yra tik reakcija į jų reikšmingumą ir jėgą.

Kur kas svarbesnė – nes patrauklesnė daug aukštesnio rango žmonėms – yra kita sveiko proto daroma klaida: manoma, kad žydus, anuo metu visiškai bejėgę grupę, įpainiotą į visuotinius ir neišsprendžiamus konfliktus, buvo galima apkaltinti dėl šių konfliktų ir galiausiai parodyti, kad būtent jie buvo slaptieji bet kokio blogio autoriai. Geriausia tokio aiškinimo iliustracija – ir geriausias jo paneigimas, brangus daugelio liberalų širdžiai – yra anekdotas, kuris buvo pasakojamas po Pirmojo pasaulinio karo. Antisemitas tvirtina, kad žydai sukėlė karą. Jam atsakoma: „Taip, žydai ir dviratininkai". „Kodėl dviratininkai?" – klausia jis. „O kodėl žydai?" – klausia kitas.

Teorijoje, pagal kurią žydai visada yra atpirkimo ožiai, glūdi mintis, kad atpirkimo ožiu galėjo būti ir bet kas kitas. Ši teorija suponuoja visišką aukos nekaltumą, o toks nekaltumas netiesiogiai įteigia mintį, kad auka ne tik nepadarė nieko blogo, bet ir apskritai nepadarė nieko tokio, kas galėtų kaip nors sietis su atitinkama problema. Teisybė, kad atpirkimo ožio teorija savo grynu kaprizingu pavidalu niekada nepasirodo spaudoje. Tačiau kai tik jos šalininkai uoliai stengiasi paaiškinti, kodėl koks nors atpirkimo ožys taip puikiai tiko savo vaidmeniui, jie parodo, kad tos teorijos atsižadėjo ir ėmėsi paprasčiausio istorinio tyrinėjimo, o tokiu atveju niekada neatrandama nieko, išskyrus tai, kad istoriją kuria daug grupių ir kad dėl kokių nors priežasčių viena grupė buvo išskirta iš kitų. Vadinamasis atpirkimo ožys neišvengiamai nustoja būti nekalta auka, kurią pasaulis kaltina dėl visų savo nuodėmių ir kurią pasmerkdamas jis tikisi išvengti bausmės; jis tampa viena žmonių grupe tarp kitų grupių ir kiekviena iš jų dalyvauja šio pasaulio reikaluose. Ir tokia grupė nepraranda savosios atsakomybės dalies paprasčiausiai tik todėl, kad ji tapo pasaulio neteisingumo ir žiaurumo auka.

Iki pat mūsų dienų vidinis atpirkimo ožio teorijos prieštaringumas visai pagrįstai leido ją atmesti kaip vieną iš daugelio teorijų, kurių motyvas yra eskapizmas. Tačiau teroro kaip pagrindinės valdymo priemonės atsiradimas lėmė tai, kad ši teorija tapo įtikinamesnė nei kada nors anksčiau.

Pamatinis skirtumas tarp moderniųjų diktatūrų ir visų kito tipo tironijų, egzistavusių praeityje, yra tas, kad teroras naudojamas ne kaip būdas sunaikinti ar įbauginti priešininkus, o kaip priemonė valdyti mases žmonių, kurie yra visiškai paklusnūs. Teroras mūsų dienomis naudojamas be kokios nors ankstesnės provokuojančios dingsties, o jo aukos, net persekiotojo požiūriu, yra nekaltos. Taip buvo nacistinėje Vokietijoje, kai kraštutinis teroras buvo nukreiptas prieš žydus, t. y. prieš žmones, turinčius tam tikrų bendrų bruožų, visiškai nepriklausančių nuo tų žmonių konkretaus asmeninio elgesio. Tarybų Rusijoje padėtis painesnė, bet faktai, deja, net pernelyg akivaizdūs. Kita vertus, bolševikinė sis-

tema, priešingai negu naciai, teoriškai niekada nepripažino, kad gali vykdyti terorą prieš nekaltus žmones, ir nors turint galvoje jos praktiką tai gali atrodyti kaip veidmainiškumas, vis dėlto tas skirtumas yra labai svarbus. Kita vertus, rusų praktika yra net kur kas „pranašesnė" už vokiečių praktiką štai kokiu požiūriu: teroro savavališkumo neapriboja net rasiniai skirtumai, o ankstesnių klasinių teorijų seniai atsisakyta, todėl Rusijoje bet kuris žmogus staiga gali tapti policijos teroro auka. Dabar mūsų nedomina galutinis teroristinio valdymo padarinys – būtent, kad niekas, net budeliai, niekada negali būti ramūs ir nebijoti; mums svarbu tik tai, kad aukos pasirenkamos savavališkai, o todėl yra aišku, kad jos objektyviai nekaltos, kad jos pasirenkamos nepriklausomai nuo to, ką galėjo ar ko negalėjo padaryti.

Iš pirmo žvilgsnio tai gali atrodyti kaip pavėluotas senos atpirkimo ožio teorijos patvirtinimas, ir teisybė, kad moderniojo teroro aukai tikrai būdingi visi atpirkimo ožio bruožai: ji yra objektyviai ir absoliučiai nekalta, nes niekas, ką auka padarė ar ko nepadarė, nieko nereiškia ir niekaip nesisieja su jos likimu.

Todėl kyla pagunda sugrįžti prie tokio aiškinimo, kuris savaimingai nuima nuo aukos bet kokią atsakomybę. Atrodo, kad toks požiūris visai atitinka tikrovę, kur mūsų niekas taip nestulbina, kaip visiškas nekaltumas individo, pakliuvusio į siaubo mašiną, ir visiškas jo nesugebėjimas pakeisti savo likimą. Tačiau tik paskutinėje savo raidos stadijoje teroras tampa gryna valdymo forma. Kad būtų sukurtas totalitarinis režimas, teroras turi egzistuoti kaip tam tikros ideologijos įgyvendinimo priemonė. O tai ideologijai turi pritarti daugelis, ir net dauguma, ir tik tada teroras gali būti stabilizuotas. Istorikui svarbiausia tai, kad prieš tapdami svarbiausiomis moderniojo teroro aukomis žydai jau buvo patekę į nacių ideologijos centrą. Na, o ideologija, turinti įtikinti ir mobilizuoti žmones, savo aukų negali pasirinkti savavališkai. Kitaip tariant, jei tokia akivaizdžia klastote kaip „Siono išminčių protokolai" tiki tiek daug žmonių, kad ji gali tapti ištiso politinio sąjūdžio tema, istorikui jau nebereikia demaskuoti klastotės. Tikrai, istorikui nedera išradinėti tokių aiškinimų, kurie nepaiso svarbiausio politinio ir istorinio fakto: kad klastote tikima. Šis faktas yra svarbesnis negu ta (istoriniais terminais, antrinė) aplinkybė, kad tai yra klastotė.

Todėl aiškinimas, paremtas atpirkimo ožio teorija, ir toliau yra vienas iš esminių bandymų išvengti antisemitizmo problemos rimtumo ir nepaisyti to svarbaus fakto, kad žydai buvo įstumti į įvykių epicentrą. Lygiai tokia pat paplitusi yra priešinga, „amžino antisemitizmo" doktrina, pagal kurią neapykanta žydams yra normali ir natūrali reakcija, kuriai istorija tik duoda daugiau ar mažiau galimybių pasireikšti. Protrūkių nereikia kaip nors aiškinti, nes jie tėra natūralūs amžinos problemos padariniai. Kad ši teorija buvo pripažinta profesionalių antisemitų, visiškai natūralu: visiems baisumams ji duoda patį geriausią alibi, kokį tik galima įsivaizduoti. Jei teisybė, kad žmonija reikalavo žudyti žydus daugiau nei du tūkstančius metų, tada žydų žudymas yra normalus ir net humaniškas užsiėmimas, ir neapykanta žydams yra pateisinama net ir nejaučiant poreikio argumentuoti.

Labiausiai stulbinantis tokio aiškinimo aspektas – amžino antisemitizmo prielaida – yra tas, kad šią prielaidą priėmė daugelis nešališkų istorikų ir net dar daugiau pačių žydų. Kaip tik toks keistas sutapimas šią teoriją daro tokią pavojingą ir klaidinančią. Abiem atvejais ji grindžiama ta pačia eskapizmo prielaida: antisemitai, suprantama, trokšta pabėgti nuo atsakomybės už savo darbus, o žydai, kurie puolami ir ginasi – tai suprantama dar labiau, – jokiomis aplinkybė-

mis nenori nieko girdėti apie kokią nors savo atsakomybę. Tačiau šios doktrinos šalininkų – tiek žydų, tiek krikščionių – oficialiosios apologetikos eskapistinės tendencijos pagrįstos daug svarbesniais ir ne tokiais racionaliais motyvais.

Moderniojo antisemitizmo gimimą ir augimą lydėjo ir su juo buvo susijusi žydų asimiliacija, senųjų religinių ir dvasinių judaizmo vertybių supasaulėjimas ir nunykimas. Iš tikrųjų atsitiko štai kas: didelėms žydų tautos masėms tuo pačiu metu grėsė fizinis išnaikinimas iš išorės ir žlugimas iš vidaus. Tokiomis aplinkybėmis žydai, kuriems rūpėjo jų tautos išlikimas, per keistą, desperatišką nesusipratimą griebėsi paguodžiančios idėjos, kad antisemitizmas, nepaisant visko, gali būti kuo puikiausia priemonė sutelkti tautai, o tai reiškia, kad amžino antisemitizmo prielaida net galėtų tapti amžina žydų išlikimo garantija. Šį prietarą, amžinybės idėjos, glūdinčios tikėjime išrinktumu ir mesianistinėje viltyje, supasaulietintą karikatūrą, sustiprino tas faktas, kad daugelį amžių žydai patyrė krikščioniškojo stiliaus priešiškumą, kuris tikrai buvo galingas dvasinio ir politinio išlikimo skatulys. Modernų antikrikščionišką antisemitizmą žydai klaidingai sutapatino su senąja, religine neapykanta žydams. Šį naivumą lėmė ir tai, kad asimiliuodamiesi jie liko nepalytėti krikščionybės nei religiniu, nei kultūriniu požiūriu. Matydami aiškius krikščionybės nuosmukio simptomus, dėl šios priežasties jie visai naiviai įsivaizdavo, kad tai yra tam tikras vadinamųjų „tamsiųjų amžių“ atgimimas. Savo pačių praeities nežinojimas ar nesupratimas iš dalies galėjo lemti tai, kad jie fatališkai sumenkino jų laukiančius realius ir precedento neturinčius pavojus. Bet reikia turėti galvoje ir tai, kad politinių sugebėjimų ir politinio mąstymo stoką lėmė pati žydų istorija – istorija tautos be vyriausybės, be tėvynės ir be kalbos. Žydų istorija yra išskirtinis reginys, kai tauta – šiuo požiūriu unikali, – kuri savo istoriją pradėjo nuo visiškai apibrėžtos istorijos koncepcijos ir beveik sąmoningo apsisprendimo šioje žemėje įgyvendinti gerai nubrėžtą planą, vėliau, neatsisakydama šios koncepcijos, vengė bet kokios politinės veiklos du tūkstančius metų. Rezultatas buvo tas, kad žydų tautos politinė istorija tapo priklausoma nuo nenumatomų, atsitiktinių veiksnių net labiau negu kitų tautų istorija, ir žydai imdavosi tai vieno, tai kito vaidmens, bet neprisiėmė atsakomybės nė už vieną vaidmenį.

Galutinės katastrofos akivaizdoje, kai žydai atsidūrė prie pat visiško išnaikinimo ribos, teiginys apie amžiną antisemitizmą tapo pavojingesnis nei kada nors anksčiau. Šiandien jis nuimtų nuo žydų nekentėjų atsakomybę už nusikaltimus, didesnius, negu kada nors buvo įmanoma įsivaizduoti. Antisemitizmas, nė iš tolo nebūdamas paslaptinga žydų tautos išlikimo garantija, aiškiai atsiskleidė kaip jos sunaikinimo grėsmė. Tačiau toks antisemitizmo aiškinimas – kaip ir atpirkimo ožio teorija, ir dėl panašių priežasčių – išliko, nors jį paneigė pati tikrovė. Šitaip aiškinant, galiausiai pabrėžiamas – remiantis kitokiais argumentais, bet su tokiu pačiu užsispyrimu, – tas visiškas ir žmogui nebūdingas nekaltumas, toks stulbinančiai būdingas moderniojo teroro aukoms, o todėl toks aiškinimas, atrodo, yra patvirtintas faktų. Jis net pranašesnis už atpirkimo ožio teoriją, nes duoda atsakymą į keblų klausimą: kodėl iš visų tautų tik žydai? Teisybė, atsakius: „Amžina neapykanta žydams“, – reikia klausti toliau.

Labai įdomu, kad šios dvi doktrinos, vienintelės, kurios bando bent jau aiškinti politinę antisemitinio sąjūdžio reikšmę, neigia bet kokią tik žydams būdingą atsakomybę ir atsisako aptarti problemas vartojant specifiškai istorinius terminus. Šitaip aklai neigdamos žmogaus elgesio reikšmę, jos baisingai panašios į tas modernias veiklos ir valdymo formas, kurios savavališko teroro priemonė-

mis sunaikina pačią žmogaus veiklos galimybę. Juk naikinimo stovyklose žydai buvo žudomi tarsi atitinkamai tam neapykantos žydams aiškinimui, kurį pateikia šios doktrinos: žydai buvo žudomi nepaisant to, ką jie padarė ar ko jie nepadarė, nepaisant ydos ar dorybės. Negana to, patys žudikai – tik paklusdami įsakymui ir didžiuodamiesi savo beaistriu efektyvumu – buvo šiurpiai panašūs į tokius„nekaltus" nežmogiškos nuasmenintos įvykių eigos įrankius, kokiais juos ir laikė amžino antisemitizmo doktrinos šalininkai.

Tokie bendri vardikliai, būdingi teorijai ir praktikai, patys savaime visai nežymi istorinės tiesos, nors žymi „atitinkantį laiką" tokių įsitikinimų pobūdį ir paaiškina, kodėl šie tokie įtikinami ir patrauklūs miniai. Istorikui jie įdomūs tik tiek, kiek patys yra jo tyrinėjamos istorijos dalis, ir įdomūs dėl to, kad aptinkami jo tiesos ieškojimo kelyje. Jei istorikas yra jų amžininkas, jis gali pasiduoti jų įtikinamumo jėgai lygiai taip pat, kaip bet kas kitas. Atsargumas turint reikalą su visuotinai pripažintais įsitikinimais, pretenduojančiais paaiškinti ištisas istorines tendencijas, ypač svarbus moderniosios epochos istorikui, nes praeitas šimtmetis sukūrė daugybę ideologijų, kurios pretendavo įminti istorijos mįslę, tačiau iš tikrųjų buvo niekas kita tik desperatiškos pastangos išvengti atsakomybės.

Platonas, įsivėlęs į savo garsiąją kovą su senovės sofistais, suprato, kad jų „menas suvilioti sielas žodžiais" (*Faidras*, 261) neturėjo nieko bendro su tiesa, bet buvo nukreiptas į nuomones, kurios pačia savo prigimtimi yra kintančios ir kurios galioja tik „susitarus ir kol susitarimas trunka" (*Teaitetas,* 172). Be to, jis suprato labai nesaugią tiesos padėtį pasaulyje, nes „pakanka žinoti vien tai, kas atrodo teisinga daugumai <...> Tik taip įmanoma įtikinti, o ne tiesos padedamam" (*Faidras*, 260). Labiausiai stulbinantis skirtumas tarp senovės ir moderniųjų sofistų yra tas, kad senovės sofistai tenkindavosi laikina argumentavimo pergale, pasiekiama tiesos sąskaita, tuo tarpu modernieji sofistai siekia ilgesnės pergalės, pasiekiamos tikrovės sąskaita. Kitaip tariant, vieni griovė žmogaus mąstymo orumą, o kiti griauna žmogaus veiksmo orumą. Senovės manipuliuotojai logika rūpėjo filosofui, o modernieji manipuliuotojai faktais riogso istoriko kelyje. Juk jei faktai nebelaikomi neatskiriama praeities ir dabarties pasaulio dalimi ir jais piktnaudžiaujama, siekiant įrodyti vieną ar kitą nuomonę, sunaikinama pati istorija, o jos suprantamumui – pagrįstam tuo faktu, kad istoriją kuria žmonės, o todėl žmonės gali ją suprasti – iškyla pavojus.

Žinoma, esama nedaug gairių, rodančių kelią per nebylių faktų labirintą, jei nepaisoma nuomonių, o tradicija nebepriimama kaip tai, kas neginčytina. Tačiau šitokie istoriografijos keblumai yra visai nesvarbūs, jei turime galvoje milžiniškus mūsų epochos perversmus ir jų poveikį Vakarų žmonijos istorinėms struktūroms. Tiesioginis šių perversmų padarinys buvo tas, kad jie atvėrė visus tuos mūsų istorijos komponentus, kurie iki šiol buvo paslėpti nuo mūsų žvilgsnio. Tai nereiškia, kad visa, kas sugriuvo šios krizės (galimas daiktas, pačios didžiausios Vakarų istorijos krizės po Romos imperijos žlugimo) metu, buvo tik fasadas, nors daugelis dalykų, kuriuos dar prieš kelis dešimtmečius mes laikėme nesugriaunamomis esmėmis, pasirodė esą tik fasadas.

Tuo pačiu metu vykusį Europos nacionalinės valstybės žlugimą ir antisemitinių sąjūdžių atsiradimą, tautiškai sutvarkytos Europos nuosmukį ir kartu prasidėjusį žydų naikinimą, kurį parengė antisemitizmo pergalė prieš visus besivaržančius „izmus" ankstesnėje kovoje dėl viešosios nuomonės, reikia laikyti svarbia antisemitizmo šaltinio nuoroda. Modernusis antisemitizmas turi būti nagri-

nėjamas bendresniame nacionalinės valstybės vystymosi kontekste, o kartu jo ištakų reikia ieškoti tam tikruose žydų istorijos aspektuose ir specifinėse žydų funkcijose per paskutinius šimtmečius. Jei paskutiniame suirimo tarpsnyje antisemitiniai lozungai pasirodė kaip pačios veiksmingiausios priemonės įkvėpti ir organizuoti dideles žmonių mases imperialistinei ekspansijai ir senųjų valdymo formų griovimui, tada ankstesnėje žydų ir valstybės santykių istorijoje turi glūdėti elementai, lėmę didėjantį priešiškumą tarp tam tikrų visuomenės grupių ir žydų. Šiuos procesus aptarsime kitame skyriuje.

Toliau, jeigu nuolatinis šiuolaikinės minios – t. y. visų klasių *déclassés* – augimas sukūrė vadus, kurie, netrikdomi klausimo, ar žydų vaidmuo toks svarbus, kad juos būtų galima padaryti politinės ideologijos taikiniu, atkakliai matė juose „istorijos raktą“ ir svarbiausią visokeriopo blogio priežastį, tada ankstesnėje žydų ir visuomenės santykių istorijoje turi glūdėti elementarūs priešiškų minios ir žydų santykių liudijimai. Žydų ir visuomenės santykius nagrinėsime trečiame skyriuje.

Ketvirtame skyriuje nagrinėjama Dreyfuso byla, savotiška mūsų laikotarpio generalinė repeticija. Kadangi ši istorija duoda ypatingą galimybę trumpoje istorinėje akimirkoje įžvelgti dažniausiai paslėptas antisemitizmo kaip galingos politinės priemonės XIX a. politikos kontekste prielaidas ir jo santykiškai gerai pasvertą racionalumą, ji bus gvildenama labai išsamiai.

Žinoma, tolesniuose trijuose skyriuose nagrinėjami vien parengiamieji elementai, kurie galėjo būti visiškai realizuoti tik kai nacionalinės valstybės žlugimas ir imperializmo raida išėjo į politinio gyvenimo avansceną.

ANTRAS SKYRIUS

Žydai, nacionalinė valstybė ir antisemitizmo atsiradimas

I. EMANCIPACIJOS DVIPRASMYBĖS IR ŽYDAS – VALSTYBĖS BANKININKAS

Būdama savo vystymosi viršūnėje XIX a. nacionalinė valstybė savo gyventojams žydams užtikrino teisių lygybę. Už to abstraktaus ir apčiuopiamo nenuoseklumo, kad žydai gavo pilietybę iš vyriausybių, kurios per keletą šimtmečių nacionalumą padarė pilietybės sąlyga, o gyventojų vienalytiškumą traktavo kaip išskirtinį politinio junginio bruožą, glūdėjo gilesni, senesni ir lemtingesni prieštaravimai.

Iš dviprasmiško nacionalinės valstybės požiūrio į savo gyventojus žydus atsirado ir su tokiu požiūriu buvo susijęs 1792 metų Prancūzijos dekretas, po kurio lėtai ir su pertrūkiais buvo leidžiami tolesni išlaisvinimo dekretai. Feodalinės santvarkos žlugimas davė postūmį atsirasti naujai, revoliucinei lygybės sampratai, pagal kurią nebegalima toleruoti „nacijos nacijoje“. Žydų teisių apribojimai ir privilegijos turėjo būti panaikintos kartu su visomis kitomis ypatingomis teisėmis ir laisvėmis. Tačiau šis lygybės stiprėjimas labai priklausė nuo nepriklausomos valstybės mašinos stiprėjimo; ši valstybės mašina, arba kaip apsišvietęs despotizmas, arba kaip konstitucinė vyriausybė iškilusi virš visų klasių ir partijų, išdidžiai atsiskyrusi, galėjo funkcionuoti, valdyti ir atstovauti nacijos kaip visumos interesams. Todėl nuo XVII a. pabaigos atsirado precedento neturintis valstybinio kredito ir valstybės ekonominių ir verslo interesų plėtimosi poreikis, tuo tarpu jokia Europos gyventojų grupė nebuvo pasirengusi valstybei suteikti kreditą arba aktyviai prisidėti prie valstybinio verslo plėtros. Ir buvo visiškai natūralu, kad žydai, turintys ilgaamžį pinigų skolintojų patyrimą ir ryšius su Europos kilmingaisiais – kurie dažnai juos globodavo ir kurių finansinius reikalus jie dažnai tvarkydavo – buvo pakviesti į pagalbą. Akivaizdu, kad naujo valstybinio verslo labui buvo pravartu suteikti žydams tam tikrų privilegijų ir juos traktuoti kaip atskirą grupę. Valstybė jokiomis aplinkybėmis negalėjo leisti žydams asimiliuotis su kitais gyventojais, kurie atsisakė kredituoti valstybę, nenoriai dalyvaudavo valstybiniame versle ir laikėsi įprastos privačios kapitalistinės verslininkystės įpročių.

Todėl žydų emancipacija, tokia, kokią garantavo Europos nacionalinių valstybių sistema XIX a., buvo dvigubos kilmės ir visada turėjo dvejopą prasmę. Viena vertus, šią emancipaciją vykdė naujo politinio junginio politinė ir ekonominė struktūra, galėjusi funkcionuoti tik politinės ir teisinės lygybės sąlygomis. Vyriausybės savo pačių labui turėjo visiškai ir kuo greičiau panaikinti senosios santvarkos palaikytą nelygybę. Kita vertus, emancipaciją aiškiai nulėmė laipsniškas ypatingų žydų privilegijų plėtimas, iš pradžių apėmęs tik pavienius individus, o paskui, tų individų dėka, nedidelę klestinčių žydų grupę; tik kai šitokia

nedidelė grupė pati nebesugebėjo patenkinti nuolat augančių valstybinio verslo poreikių, šios privilegijos galiausiai buvo suteiktos visai Vakarų ir Vidurio Europos žydijai[1].

Taigi tuo pačiu metu ir tose pačiose valstybėse emancipacija reiškė lygybę *ir* privilegijas, senos žydų bendruomenės autonomijos panaikinimą *ir* sąmoningą žydų kaip atskiros visuomenės grupės išsaugojimą, ypatingų apribojimų panaikinimą *ir* tokių pat teisių suteikimą didėjančiai individų grupei. Visų nacionalinei valstybei pavaldžių žmonių gyvenimo sąlygų sulyginimas tapo naujo politinio junginio prielaida, o kadangi šitokia lygybė iš tikrųjų buvo įgyvendinta taip, kad iš senų valdančiųjų klasių bent jau iš dalies buvo atimta joms priklausiusi privilegija valdyti, o iš senų engiamųjų klasių – jų teisė į globą, šis procesas sutapo su klasinės visuomenės atsiradimu, nacionalinės valstybės valdinius vėl suskaldė ekonominiu ir socialiniu požiūriu ir tai padarė taip pat radikaliai kaip ir senasis režimas. Gyvenimo sąlygų lygybė, kaip Prancūzijos revoliucijos metu ją suprato jakobinai, tapo tikrove tik Amerikoje, o Europos žemyne šią lygybę tuojau pat išstūmė tik formali lygybė prieš įstatymą.

Pamatinis prieštaravimas tarp politinio junginio, pagrįsto lygybe prieš įstatymą, ir visuomenės, pagrįstos klasinės sistemos sąlygota nelygybe, trukdė vystytis respublikinėms funkcijoms, taip pat ir atsirasti naujai politinei hierarchijai. Neįveikiama socialinių sąlygų nelygybė, tas faktas, kad klasinė priklausomybė individui Europoje buvo primetama iki pat Pirmojo pasaulinio karo ir jam beveik garantuojama nuo pat gimimo, vis dėlto galėjo egzistuoti kartu su politine lygybe. Tik politiškai atsilikusios šalys, tokios kaip Vokietija, išsaugojo tam tikras feodalizmo liekanas. Šiose šalyse aristokratijos, kuri kaip visuma jau buvo beveik virtusi klase, atstovai turėjo privilegijuotą politinę padėtį ir todėl kaip grupė galėjo išsaugoti tam tikrą išskirtinį santykį su valstybe. Tačiau visa tai buvo tik liekanos. Visiškai išvystyta klasinė sistema visur reiškė tai, kad individo padėtį lėmė jo priklausomybė savo klasei ir jo santykis su kita klase, o ne jo padėtis valstybėje ar valstybės mašinoje.

Vienintelė šios bendros taisyklės išimtis buvo žydai. Jie nesudarė atskiros klasės ir nepriklausė nė vienai savo šalies klasei. Kaip grupė jie nebuvo nei darbininkai, nei viduriniosios klasės nariai, nei žemvaldžiai, nei valstiečiai. Atrodo, kad jų turtas galėjo juos padaryti viduriniosios klasės nariais, bet jie nedalyvavo šios klasės kapitalistiniame sąjūdyje; jų beveik nebuvo pramonės versle ir jei

[1] Teisės ir laisvės, dvaro žydams suteiktos XVII–XVIII a., šiuolaikiniam istorikui gali atrodyti tik kaip lygybės užuomazga: dvaro žydai galėjo gyventi ten, kur panorėjo, jiems buvo leidžiama laisvai keliauti po jų suverenui priklausančią teritoriją, nešiotis ginklą ir turėti teisę į specialią apsaugą iš vietinės valdžios pusės. Iš tikrųjų šitie dvaro žydai, Prūsijoje turėję būdingą pavadinimą *Generalprivilegierte Juden*, ne tik naudojosi geresnėmis gyvenimo sąlygomis nei jų gentainiai žydai, vis dar gyvenę beveik viduramžiškų apribojimų sąlygomis, bet ir buvo turtingesni už savo kaimynus nežydus. Jų gyvenimo lygis buvo daug aukštesnis negu ano meto viduriniosios klasės gyvenimo lygis, o jų privilegijos dažnai buvo didesnės negu privilegijos, suteiktos pirkliams. Šitokia padėtis neliko nepastebėta amžininkų. Christianas Wilhelmas Dohmas, iškilus žydų emancipacijos gynėjas XVIII a. Prūsijoje, smerkė nuo Frydricho Vilhelmo I laikų įsigalėjusią praktiką, kuri turtingiems žydams laidavo „visokiausią globą ir paramą", ir dažnai „uolių teisėtų piliečių [t. y. nežydų] sąskaita" ir „ nepaisant jų " (žr. C.W. Dohm, „Über der burgerliche Verbesserung der Juden, 1781–1783", in *Denkwürdigkeiten meiner Zeit*, Lemgo, 1814–1819, IV, p. 487.)

paskutiniuose savo istorijos Europoje tarpsniuose jie tapo stambiais darbdaviais, tai samdė ne darbininkus, o tarnautojus. Kitaip tariant, nors jų padėtį nulėmė tai, kad jie žydai, jos nelėmė jų santykiai su kita klase. Jų ypatinga apsauga iš valstybės pusės (pasireiškusi arba sena tiesioginių privilegijų forma, arba specialiais emancipuojančiais dekretais, kurių nereikėjo jokiai kitai grupei ir kurie dažnai būdavo leidžiami kaip visuomenės priešiškumo atsvara) ir jų ypatingos paslaugos vyriausybėms trukdė jiems įsilieti į klasių sistemą, o kartu ir susiformuoti į atskirą klasę[2]. Todėl, kai jiems būdavo leidžiama įsilieti į visuomenę ir kai jie tai padarydavo, jie tapdavo aiškiai apibrėžta, save saugančia grupe vienos klasės, aristokratijos ar buržuazijos, viduje.

Neabejotina, kad nacionalinės valstybės suinteresuotumas žydus išsaugoti kaip ypatingą grupę ir neleisti jiems susilieti su klasine visuomene sutapo su žydų savisaugos ir grupinio išlikimo interesu. Be to, daugiau nei tikėtina, kad be šitokio interesų sutapimo vyriausybės pastangos būtų buvusios bergždžios; galinga valstybės nuostata sulyginti visus piliečius ir visuomenės nuostata įjungti kiekvieną individą į kokią nors klasę, abi aiškiai suponavusios žydų asimiliaciją, galėjo būti palaužtos tik vyriausybės kišimosi ir savanoriško bendradarbiavimo sąjungos. Galų gale oficiali politika žydų atžvilgiu ne visada buvo tokia nuosekli ir tikslinga, kaip galėtume manyti, turėdami galvoje galutinius rezultatus[3]. Tikrai keista matyti, kaip nuosekliai žydai atsisakydavo savo galimybių įsitraukti į normalią kapitalistinę verslininkystę ir komercinę veiklą[4]. Tačiau be vyriausybės interesų ir veiklos žydai sunkiai būtų galėję išsaugoti savo grupinį tapatumą.

[2] Jacobas Lestschinsky vienoje pirmųjų diskusijų dėl žydų problemos pažymėjo, kad žydai nepriklauso kokiai nors socialinei klasei, ir kalbėjo apie „*Klasseneinschiebsel*“ (in *Weltwirtschafts-Archiv*, 1929, Band 30, p. 123 ff.), tačiau matė tik šitokios padėties minusus Rytų Europoje, bet ne didelius jos pranašumus Vakarų ir Vidurio Europos šalyse.

[3] Pavyzdžiui, valdant Frydrichui II, po Septynerių metų karo, buvo imtasi ryžtingų pastangų žydus įtraukti į tam tikrą prekybinę sistemą. Ankstesnis bendras *Juden-reglement* (1750 m.) buvo pakeistas reguliarių leidimų sistema, o tie leidimai būdavo išduodami tik tiems gyventojams, kurie didesnę dalį savo turto investavo į naujas tekstilės įmones. Bet šiuo, kaip ir kitais atvejais, šitos vyriausybės pastangos visiškai sužlugo.

[4] Felixas Priebatschas („Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert“, in *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915) pateikia tipišką pavyzdį iš XVIII a. pradžios: „Kai veidrodžių gamykla Noihauze, Žemutinėje Austrijoje, subsiduojama vietinės valdžios, sustabdė gamybą, žydas Wertheimeris davė imperatoriui pinigų, kad šis gamyklą nupirktų. Kai jam buvo pasiūlyta perimti gamyklą pačiam, jis atsisakė, pareikšdamas, kad jo laikas skirtas jo finansiniams sandėriams“.
Žr. taip pat Max Köhler, „Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung“, in *Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur*, 1927, Band 3.
Su tokia tradicija, kuri turtingus žydus versdavo susilaikyti ir neužimti realių kapitalistinės valdžios postų, derinasi tas faktas, kad 1911 metais Paryžiaus Rothschildai savo Baku naftos verslovių akcijų dalį pardavė „Royal Schell“ grupei, nors iki tol buvo stambiausi pasaulio naftos magnatai, išskyrus Rockfellerį. Apie šį įvykį pasakojama kn. Richard Lewinsohn, *Wie sie gross und reich würden*, Berlin, 1927.
André Sayou teiginys (A. Sayou, „Les Juifs“, in *Revue Economique Internationale*, 1932), polemika su Werneriu Sombartu, žydų veiklą tapatinusiu su kapitalizmo raida, gali būti traktuoja-

Priešingai negu visų kitų grupių, žydų padėtį ir politinį statusą nulėmė politinis junginys. Tačiau kadangi šitas politinis junginys neturėjo jokios kitos socialinės tikrovės, socialiniu požiūriu jie atsidūrė tuštumoje. Jų socialinė nelygybė labai skyrėsi nuo klasių sistemos nulemtos nelygybės; ir ši nelygybė pirmiausia buvo jų santykių su valstybe padarinys, todėl visuomenėje pats tas faktas, kad žmogus gimė žydu, reiškė tai, kad jis buvo arba pernelyg privilegijuotas – ypatingai saugomas vyriausybės, – arba be privilegijų, t. y. neturintis tam tikrų teisių ir galimybių, kurios žydams nebuvo suteikiamos neleidžiant jiems asimiliuotis.

Tuo pačiu metu vykęs Europos nacionalinių valstybių sistemos ir Europos žydijos pakilimas bei nuosmukis bendrais bruožais apytikriai atrodo taip.

1. XVII ir XVIII a. pamažu vystėsi nacionalinės valstybės, globojamos absoliučių monarchų. Pavieniai žydai visur išnirdavo iš visiškos nežinios ir pereidavo į kartais labai šlovingą ir visada labai įtakingą dvaro žydų, finansavusių valstybės reikalus ir tvarkiusių savo kunigaikščių finansinius sandėrius, padėtį. Šis procesas beveik nedarė įtakos nei masėms, kurios ir toliau gyveno daugiau ar mažiau feodalinės santvarkos sąlygomis, nei pačiai žydų tautai kaip visumai.

2. Po Prancūzijos revoliucijos, drastiškai pakeitusios viso Europos žemyno politinę padėtį, atsirado nacionalinės valstybės šiuolaikine prasme, o jų verslo sandėriams reikėjo daug daugiau kapitalo ir kredito, negu kad kunigaikščiai kadaise prašydavo paskolinti dvaro žydų. Tik Vakarų ir Vidurio Europos žydų turtingojo sluoksnio jungtinis turtas, kuris buvo patikėtas kai kuriems iškiliems žydų bankininkams kaip tik šiuo tikslu, galėjo patenkinti naujus, daug didesnius vyriausybės poreikius. Šioje epochoje privilegijos, kurios anksčiau būdavo dovanojamos ir būtinos tik dvaro žydams, buvo pradėtos dovanoti didesnei grupei turtingų žydų, kurie XVIII a. sugebėjo sėsliai apsigyventi svarbiausiuose miestuose ir finansų centruose. Galiausiai emancipacija įvyko visose galutinai susiformavusiose nacionalinėse valstybėse ir nebuvo įgyvendinta tik tose šalyse, kur žydai dėl savo gausumo ir bendro šių šalių atsilikimo nesugebėjo organizuotis į ypatingą atskirą grupę, kurios funkcija būtų finansinė parama savo šalies vyriausybei.

3. Kadangi šių glaudžių ryšių, siejusių nacionalines vyriausybes ir žydus, pagrindas buvo buržuazijos abejingumas politikai apskritai ir valstybiniams finansams, skyrium imant, ši epocha baigėsi, kai XIX a. pabaigoje atsirado imperializmas, o kapitalistinio verslo, turėjusio ekspansionistinį pavidalą, buvo nebeįmanoma realizuoti be aktyvios valstybės paramos ir jos kišimosi. Kita vertus, imperializmas pagraužė pačius nacionalinės valstybės pamatus ir į Europos nacijų bendriją įnešė konkurencinę verslo junginių dvasią. Pirmaisiais šio proceso dešimtmečiais žydai prarado savo išskirtinę padėtį valstybiniame versle ir užleido ją imperialistiškai nusiteikusiems verslininkams; jų grupinė reikšmė sumažėjo, nors pavieniai žydai išsaugojo savo įtaką kaip finansiniai patarėjai ir kaip tarpininkai visos Europos mastu. Tačiau šitiems žydams – ne taip, kaip XIX a. valstybės bankininkams – visos žydų bendruomenės, nepaisant jos turto, reikėjo dar mažiau nei XVII–XVIII a. dvaro žydams, o todėl dažnai jie visiškai atsiskirdavo nuo žydų bendruomenės. Žydų bendruomenės jau nebebuvo organi-

mas kaip bendra taisyklė: „Rothschildai ir kiti izraelitai, kurie beveik išimtinai užsiiminėjo paskolomis valstybei ir tarptautiniu kapitalo judėjimu, apskritai nemėgino <...> kurti stambiosios pramonės“.

zuotos finansiškai, ir nors aukštą padėtį užimdavę pavieniai žydai ir toliau atstovavo žydijai kaip visumai nežydų akyse, už viso to buvo mažai materialios tikrovės, jei ji apskritai dar buvo likusi.

4. Kaip grupė Vakarų žydija suiro kartu su nacionaline valstybe per kelis dešimtmečius prieš Pirmojo pasaulinio karo pradžią. Greitas Europos nuosmukis po karo atskleidė tą faktą, kad žydai jau nebeturėjo savo ankstesnės galios ir buvo tik izoliuotų turtingų asmenų visuma. Imperializmo epochoje žydų turtas tapo nebereikšmingas; Europai, praradusiai savo tautų galios tarpusavio pusiausvyros jausmą ir bendraeuropinį solidarumą, nenacionalinis, bendraeuropinis žydų elementas tapo visuotinės neapykantos objektu dėl žydų turimo naudos neduodančio turto ir paniekos žydų bejėgiškumui.

Pirmos vyriausybės, kurioms iškilo reguliarių pajamų ir saugių finansų poreikis, buvo absoliutinės monarchijos, sukūrusios nacionalinę valstybę. Feodaliniams kunigaikščiams ir karaliams irgi reikėjo pinigų ir net kredito, bet tik dėl ypatingų tikslų ir laikinų operacijų; net XVI a. Fuggeriai, savo kreditą atiduodami disponuoti valstybei, dar neketino įsteigti specialaus valstybinio kredito. Absoliutiniai monarchai iš pradžių tenkino savo finansines reikmes iš dalies senais metodais, karu ir plėšimu, o iš dalies nauju būdu – mokesčių monopoliu. Tai susilpnindavo kilmingųjų galią ir sunaikindavo jų turtą, tačiau nesušvelnindavo augančio gyventojų priešiškumo.

Ilgą laiką absoliutinės monarchijos ieškojo visuomenėje klasės, kuria būtų galima remtis taip pat saugiai, kaip feodalinė monarchija remdavosi diduomene. Prancūzijoje nuolatinė kova tarp gildijų ir monarchijos, kuri siekė jas įjungti į valstybės sistemą, vyko nuo XV a. Be abejonės, patys įdomiausi iš šių eksperimentų buvo merkantilizmo atsiradimas ir absoliutinės monarchijos valstybės pastangos gauti absoliutų nacionalinio ūkio ir pramonės monopolį. Iš to kilusios bėdos ir bankrotas, kurį sukėlė vieningas kylančios buržuazijos pasipriešinimas, pakankamai gerai žinomi[5].

Iki emancipacijos dekretų kiekvieno kunigaikščio ūkyje ir kiekvieno Europos monarcho dvare jau buvo dvaro žydas, tvarkęs finansinius reikalus. XVII – XVIII a. šitie dvaro žydai visada buvo pavieniai asmenys, turėję ryšių visoje Europoje ir disponavę bendraeuropiniu kreditu, bet nesudarę tarptautinio finansinio junginio[6]. Tiems laikams, kai pavieniai žydai ir pirmos mažos turtingos

[5] Tačiau komercinių eksperimentų įtaką ateičiai reikia ypač pabrėžti. Prancūzija buvo vienintelė šalis, kur komercinė sistema buvo vystoma nuosekliai ir lėmė ankstyvą manufaktūrų suklestėjimą, o jos buvo įkurtos įsikišus valstybei. Šalis niekada visiškai neatsigavo po šio eksperimento. Laisvojo verslo epochoje Prancūzijos buržuazija vengdavo neapsaugotų investicijų į savo šalies pramonę, o biurokratija, irgi merkantilinės sistemos produktas, pergyveno šios sistemos žlugimą. Nepaisant to fakto, kad biurokratija irgi prarado visas produktyviąsias savo funkcijas, net šiandien ji užima svarbesnę padėtį šalyje ir yra didesnė kliūtis jos atgimimui negu buržuazija.

[6] Tokia padėtis buvo Anglijoje nuo karalienės Elžbietos bankininko Marrano ir Cromwelio armijų finansuotojų žydų laikų, kol galiausiai vienas iš dvylikos žydų brokerių, dirbusių Londono fondų biržoje, kaip sakoma, pradėjo valdyti ketvirtadalį visų to meto vyriausybinių paskolų (žr. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 1937, Vol. II: *Jews and Capitalism*); Austrijoje, kur vien per keturiasdešimt metų (1695–1739) žydai suteikė vyriausybei daugiau nei 36 milijonus florinų kreditų ir kur Samuelio Oppenheimerio mirtis 1703 metais baigė-

žydų bendruomenės buvo galingesnės negu bet kuriuo kitu XIX a. laikotarpiu[7], buvo būdingas atvirumas, su kuriuo buvo svarstoma privilegijuota jų padėtis ir jų teisė į ją, taip pat ir tai, kad valdžia stropiai pabrėždavo didelę jų nuopelnų valstybei reikšmę. Nebuvo nė mažiausių abejonių ar dviprasmybių dėl ryšio tarp teikiamų paslaugų ir dovanojamų privilegijų. Privilegijuoti žydai gaudavo kilmingųjų titulus beveik kaip savaime suprantamą dalyką Prancūzijoje, Bavarijoje, Austrijoje ir Prūsijoje, todėl net išoriškai jie buvo ne vien tik turtingi žmonės. Tas faktas, kad Rothschildai turėjo tiek daug sunkumų norėdami gauti leidimą tituluotis iš Austrijos vyriausybės (jiems tai pavyko 1817 metais), rodė, kad pasibaigė ištisa epocha.

XVIII a. pabaigoje tapo aišku, kad nė vienas luomas ir nė viena klasė įvairiose šalyse nenori ir nesugeba tapti nauja valdančiąja klase, t. y. susitapatinti su vyriausybe, kaip per amžius darė kilmingieji[8]. Absoliutinės monarchijos nesugebėjimas visuomenėje surasti diduomenės pakaitalą atvedė prie nacionalinės valstybės suklestėjimo ir siekio iškilti virš visų klasių, būti visiškai nepriklausomai nuo visuomenės ir partikuliarinių jos interesų, būti tikru ir vieninteliu nacijos kaip visumos atstovu. Kita vertus, šis procesas atvedė prie to, kad padidėjo valstybės atotrūkis nuo visuomenės, kuria rėmėsi nacijos politinė struktūra. Be šio proceso nebūtų buvę reikalo – ar net galimybės – įsileisti žydus į Europos istoriją vienodomis teisėmis.

Kai visos pastangos sudaryti sąjungą su viena iš didžiųjų visuomenės klasių nepavyko, valstybė nusprendė pati tapti milžinišku verslo koncernu. Žinoma, visa tai buvo daroma tik administraciniais tikslais, bet finansinių ir kitokių interesų mastai ir išlaidos buvo tokios didelės, kad negalima nepripažinti, jog nuo XVIII a. egzistavo savarankiška valstybinio verslo sritis. Nepriklausomo valstybinio verslo augimas buvo nulemtas jo konflikto su finansiškai galingomis to meto jėgomis, su buržuazija, kuri ėjo privačių investicijų keliu, kratėsi bet kokio valstybės kišimosi ir atsisakydavo aktyvaus finansinio dalyvavimo tuo atveju, kai atrodydavo, kad verslas „neproduktyvus“. Taigi žydai buvo vieninteliai iš visų

si sunkia finansine valstybės ir imperatoriaus krize; Bavarijoje, kur 1808 metais 80 procentų visų vyriausybės paskolų buvo indeksuojamos ir tvarkomos žydų (žr. M. Grunwald, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, 1913); Prancūzijoje, kur komercijos sąlygos buvo ypač palankios žydams ir Colbert'as gyrė didžiulę jų duodamą naudą valstybei (Baron, *op. cit., loc. cit.*) ir kur XVIII a. viduryje Vokietijos žydas Liefmanas Calmeris buvo pakeltas į baronus dėkingo karaliaus, įvertinusio to žmogaus paslaugas ir ištikimybę „Mūsų valstybei ir Mūsų asmeniui“ (Robert Anchel, „Un Baron Juif Français au 18e siècle, Liefman Calmer“, in *Souvenir et Science*, I, p. 52–55); ir Prūsijoje, kur Frydricho II *Münzjuden* buvo tituluoti ir kur XVIII a. pabaigoje 400 žydų šeimų sudarė vieną turtingiausių grupių Berlyne. (Vieną geriausių XVIII a. pabaigos Berlyno ir žydų vaidmens šio miesto visuomenėje aprašymų galima rasti kn. Wilhelm Dilthey, *Das Leben Schleiermachers*, 1870, p. 182 ff.)

[7] XVIII a. pradžioje Austrijos žydams pavyko pasiekti, kad Eisenmegerio spektaklis *Entdecktes Judentum* (1703 m.) būtų uždraustas, o jo pabaiga *Venecijos pirklys* Berlyne būtų vaidinama tik įterpus nedidelį prologą, kuriuo atsiprašoma (neemancipuotos) žydų auditorijos.

[8] Vienintelė, tačiau nesvarbi išimtis gali būti tie mokesčių rinkėjai, vadinamieji *fermiers-généraux*, Prancūzijoje, kurie išpirko iš valstybės teisę rinkti mokesčius, garantuodami fiksuotą sumą vyriausybei. Jie uždirbo didžiulį turtą iš absoliutinės monarchijos ir tiesiogiai nuo jos priklausė, bet sudarė pernelyg mažą grupę ir pernelyg izoliuotą reiškinį, kad patys vieni būtų buvę įtakingi ekonomiškai.

gyventojų, linkę finansuoti valstybės iniciatyvas ir savo likimą susieti su tolesne jos raida. Disponuodami kreditu ir tarptautiniais ryšiais, jie užėmė puikią padėtį, leidusią jiems padėti nacionalinei valstybei įsitvirtinti tarp stambiausių to meto įmonių ir verslininkų[9].

Didelės privilegijos, svarbūs žydų gyvenimo sąlygų pokyčiai neišvengiamai buvo ta kaina, kuri buvo mokama už tokias paslaugas, o kartu ir atlygis už didžiulę riziką. Didžiausia privilegija buvo lygybė. Kai Prūsijos Frydricho *Münzjuden* arba Austrijos imperatoriaus dvaro žydai per „bendrąsias privilegijas" ir „patentus" gavo tą patį statusą, kurį po pusės šimtmečio Prūsijos žydai gavo emancipacijos ir lygių teisių vardu, kai XVIII a. pabaigoje, pasiekę turtingumo viršūnę, Berlyno žydai sugebėjo sustabdyti skurdesnių savo gentainių antplūdį iš Rytų provincijų, nes nenorėjo dalytis savo „lygybe" su jais ir nenorėjo pripažinti jų lygiais sau, kai Prancūzijoje Nacionalinio susirinkimo metu Bordo ir Avinjono žydai ryžtingai priešinosi Prancūzijos vyriausybei, norėjusiai suteikti lygybę Rytų provincijų žydams – tapo aišku, kad bent jau žydai galvojo ne apie lygias teises, o apie privilegijas ir ypatingas laisves. Ir tikrai nieko nuostabaus, kad privilegijuoti žydai, glaudžiai susiję su savo vyriausybių reikalais ir puikiai suprantantys savo padėties esmę bei sąlygas, nebuvo linkę visiems žydams pripažinti teisę į šią laisvės dovaną, kurią jie turėjo kaip atlyginimą už paslaugas ir kuri – jie žinojo – ir buvo traktuojama būtent kaip tokia, o todėl vargu ar galėjo tapti visų teise[10].

Tik XIX a. pabaigoje, atsiradus imperializmui, turtingos klasės pradėjo keisti savo ankstesnį požiūrį į valstybinį verslą kaip neproduktyvų. Imperialistinė ekspansija kartu su tobulėjančiais prievartos įrankiais ir absoliučiu valstybiniu jų monopoliju valstybei suteikė įdomią verslo galimybę. Žinoma, tai reiškė, kad žydai palaipsniui, bet neišvengiamai praranda savo išskirtinę ir unikalią padėtį.

Tačiau žydų sėkmė, jų iškilimas iš beteisiškumo į politiškai svarbią padėtį, galėjo baigtis net anksčiau, jei augančiose nacionalinėse valstybėse jie būtų tenkinęsi tik bizniu. Apytikriai praeito šimtmečio viduryje kai kurios valstybės įgijo tiek pasitikėjimo savimi, kad galėjo apsieiti be žydų paramos ir vyriausybinių paskolų finansavimo[11]. Negana to, nacionalinės sąmonės stiprėjimas, tas faktas,

[9] Apie būtinybę, vertusią užsimegzti ryšius tarp vyriausybės verslo ir žydų, galima spręsti iš tų atvejų, kai politiką vykdė žmonės, ryžtingai nusiteikę prieš žydus. Štai Bismarckas jaunystėje pasakė keletą antisemitinių kalbų, o būdamas reichskancleriu tapo artimu Bleichroederio draugu ir patikimu žydų gynėju nuo dvaro kapeliono Stoeckerio Berlyne suburto antisemitinio sąjūdžio. Vilhelmas II, kaip kronprincas ir antižydiškai nusiteikusios Prūsijos diduomenės narys, labai simpatizavo visiems antisemitiniams devintojo dešimtmečio sąjūdžiams, bet paveldėjęs sostą tą pačią akimirką pakeitė savo antisemitinius įsitikinimus ir atsisakė savo proteguojamų antisemitų.

[10] Dar XVIII a. ten, kur ištisos žydų grupės praturtėdavo taip, kad galėjo būti naudingos valstybei, jos turėdavo kolektyvinių privilegijų ir kaip grupė būdavo atskirtos nuo savo neturtingesnių ir ne tokių naudingų gentainių, netgi gyvenančių toje pačioje šalyje. Panašiai kaip *Schutzjuden* Prūsijoje, Bordo ir Bajonos žydai Prancūzijoje gavo lygybę gerokai prieš Prancūzijos revoliuciją ir net buvo pakviesti savo skundus ir pasiūlymus išdėstyti kartu su kitais generaliniais luomais 1787 metais įvykusiame *Convocation des Etats Généraux.*

[11] Jeanas Capefigue'as (*Histoire des grandes opérations financières*, Tome III: *Banque, Bourses, Emprunts,* 1855) pareiškia, kad Liepos monarchijos metu tik žydai, ir ypač Rothschildai, trukdė normaliam valstybiniam kreditui, besiremiančiam Prancūzijos banku (Banque de France).

kad piliečiai pradėjo suprasti, jog jų asmeninis likimas vis labiau priklauso nuo jų šalies likimo, lėmė tai, kad jie buvo pasirengę suteikti vyriausybėms didesnę joms reikalingų kreditų dalį. Pačią lygybę simbolizavo tai, kad vyriausybės obligacijų galėjo įsigyti visi, ir galiausiai šios obligacijos net buvo pradėtos vertinti kaip pati saugiausia kapitalo investavimo forma paprasčiausiai todėl, kad tik valstybė, galinti įsivelti į nacionalinius karus, buvo vienintelė institucija, galėjusi realiai apsaugoti savo piliečių nuosavybę. Nuo XIX a. vidurio žydai galėjo išsaugoti savo iškilią padėtį tik todėl, kad turėjo dar vieną svarbų ir lemtingą vaidmenį, irgi glaudžiai susijusį su jų dalyvavimu sprendžiant šalies likimą. Be savo teritorijos ir be savo vyriausybės žydai visada buvo bendraeuropinis elementas; nacionalinė valstybė neišvengiamai turėjo palaikyti šį tarptautinį statusą, nes nuo jo priklausė žydų finansinės paslaugos. Tačiau net tada, kai jų ekonominis naudingumas jau buvo nunykęs, bendraeuropinis žydų statusas turėjo didelę reikšmę nacionalinei valstybei tarpvalstybinių konfliktų ir karų metu.

Nacionalinių valstybių reikmės, susijusios su žydų paslaugomis, vystėsi lėtai ir logiškai išaugdamos iš bendro Europos istorijos konteksto, o žydų iškilimas į politiškai ir ekonomiškai svarbią padėtį buvo staigus ir netikėtas ir jiems patiems, ir jų kaimynams. Viduramžių pabaigoje žydas palūkininkas prarado visą savo ankstesnę reikšmę, o XVI a. pradžioje žydai iš miestų ir prekybos centrų jau buvo išstumti į kaimus ir miestelius ir vietoj kiek pastovesnės tolimų aukštesniųjų valdžių teikiamos apsaugos įgijo nesaugią padėtį, kurią galėjo užtikrinti smulkūs vietiniai kilmingieji[12]. Posūkio taškas buvo XVII a., kai per Trisdešimties metų karą kaip tik dėl savo išsibarstymo šitie smulkūs, nežymūs palūkininkai galėjo garantuoti būtiną samdinių armijų, vadovaujamų karingų feodalų ir kariaujančių tolimose šalyse, aprūpinimą ir padedami smulkių prekiautojų supirkti maisto produktus ištisose provincijose. Kadangi šitie karai dar buvo pusiau feodaliniai ir vyko dėl daugiau ar mažiau privačių kunigaikščių interesų, nelietė kitų klasių interesų ir nebuvo remiami liaudies, žydų padėties gerėjimas buvo labai ribotas ir beveik nepastebimas. Tačiau dvaro žydų skaičius padidėjo, nes dabar kiekvienam feodaliniam ūkiui reikėjo kažko panašaus į dvaro žydą.

Kol šitie dvaro žydai tarnavo smulkiems feodalams, kurie, kaip kilmingųjų luomo nariai, nepretendavo atstovauti kokiai nors centrinei valdžiai, jie buvo tik vienos visuomenės grupės tarnai. Jų turima nuosavybė, jų skolinami pinigai, jų supirkinėjamos maisto atsargos – visa tai buvo laikoma privačia jų šeimininko nuosavybe, todėl tokia veikla negalėjo jų įtraukti į politinius reikalus. Nekenčiami arba proteguojami, žydai bet kuriuo atveju negalėjo tapti kiek svarbesniu politiniu veiksniu.

Tačiau kai feodalinio senjoro funkcija pasikeitė, kai jis tapo kunigaikščiu arba karaliumi, pasikeitė ir jo dvaro žydo funkcija. Žydai, būdami svetimas elementas, ne per daug domėdamiesi tokiais pokyčiais savo aplinkoje, paprastai paskutiniai suvokdavo savo iškilesnę padėtį. Žiūrėdami savo interesų, jie ir

Be to, jis teigia, kad 1848 metų įvykiai lėmė, jog Rothschildų veiksmai tapo nebereikalingi. Raphaelis Straussas („The Jews in the Economic Evolution of Central Europe", in *Jewish Social Studies*, III, 1, 1941) irgi pažymi, kad po 1830 metų „valstybinis kreditas tapo ne toks rizikingas, todėl krikščionių bankai vis aktyviau pradėjo užsiimti šiuo bizniu". Šias interpretacijas gali paneigti tas faktas, kad Rothschildo ir Napoleono III santykiai buvo puikūs, nors nėra abejonių dėl bendros ano meto tendencijos.

[12] Žr. Priebatsch, *op. cit.*

toliau vertėsi privačiu bizniu, o jų ištikimybė ir toliau buvo asmeniška, nesusijusi su politiniais išskaičiavimais. Ištikimybė reiškė sąžiningumą; ji nereikalavo palaikyti kieno nors pusę kilus konfliktui arba likti ištikimam dėl politinių priežasčių. Supirkti maisto produktus, rengti ir maitinti armiją, skolinti pinigus samdant kareivius – visa tai buvo paprasčiausias suinteresuotumas biznio partnerio gerove.

Šitoks žydų ir aristokratijos ryšys buvo vienintelis, kokią nors žydų grupę kada nors siejęs su kitu visuomenės sluoksniu. O kai šitoks ryšys išnyko XIX a. pradžioje, pasirodė, kad jo nėra kuo pakeisti. Vienintelis jo likutis žydams buvo jų silpnybė aristokratiškiems titulams (ypač Austrijoje ir Prancūzijoje), o nežydams – tam tikras liberalus antisemitizmas, žydus ir kilminguosius verčiantis į tą pačią krūvą ir besiremiantis prielaida, kad jie yra sudarę kokią nors finansinę sąjungą prieš kylančią buržuaziją. Toks argumentavimas, paplitęs Prūsijoje ir Prancūzijoje, buvo šiek tiek įtikinamas, kol nebuvo emancipuoti visi žydai. Dvaro žydų privilegijos iš tikrųjų buvo akivaizdžiai panašios į kilmingųjų teises ir laisves, ir yra tikra, kad žydai taip pat bijojo prarasti savo privilegijas ir naudojosi tais pačiais argumentais prieš lygybę, kaip ir aristokratai. Visa tai tapo dar aiškiau XVIII a., kai labiausiai privilegijuoti žydai gaudavo menkus titulus, ir XIX a. pradžioje, kai turtingi žydai, praradę ryšius su žydų bendruomenėmis, ieškojo naujo socialinio statuso ir pradėjo mėgdžioti aristokratiją. Bet visa tai neturėjo apčiuopiamų padarinių, pirmiausia todėl, kad buvo visiškai akivaizdu, jog diduomenė pradėjo smukti ir jog žydai, priešingai, nuolat kyla socialiniais laiptais, ir pagaliau todėl, kad pati aristokratija, ypač Prūsijoje, tapo pirma klase, sukūrusia antisemitinę ideologiją.

Žydai buvo tiekėjai karuose ir karalių tarnai, bet jie nedalyvaudavo pačiuose konfliktuose, ir to iš jų nebūdavo laukiama. Kai šie konfliktai išsiplėtė iki nacionalinių karų, žydai vis dar buvo tarptautinis elementas, kurio svarba ir naudingumas buvo kaip tik tai, kad jie nebuvo susiję su jokiu nacionaliniu reikalu. Jau nebebūdami valstybės bankininkai ir tiekėjai karuose (paskutinis karas, kurį finansavo žydas, buvo Prūsijos ir Austrijos karas, vykęs 1866 metais, kai Bleichroederis padėjo Bismarckui, Prūsijos parlamentui nedavus šiam reikalingų kreditų), žydai tapo finansų patarėjais ir padėjėjais sudarant taikos sutartis ir – ne taip organizuotai ir neapibrėžčiau – naujienų tiekėjais. Paskutinė taikos sutartis, sudaryta be žydų pagalbos, buvo sutartis tarp kontinentinių valstybių ir Prancūzijos Vienos kongrese. Bleichroederio vaidmuo taikos derybose tarp Vokietijos ir Prancūzijos 1871 metais jau buvo svaresnis negu jo pagalba karo metu[13], ir jis suteikė dar svarbesnę paslaugą aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai, pasinaudodamas savo ryšiais su Rothschildais, parūpino Bismarckui netiesioginį ryšio kanalą su Benjaminu Disraeli'u. Versalio sutartis buvo paskutinė, kai žydams dar priklausė svarbus patarėjų vaidmuo. Paskutinis žydas, kurio didelę reikšmę nacionalinėje scenoje nulėmė jo tarptautiniai ryšiai su žydais, buvo Walteris Rathenau, nelaimingasis Veimaro respublikos užsienio reikalų ministras. Jis užmokėjo savo gyvybe (kaip pasakė vienas jo kolega po jo mirties) už tai, kad savo prestižą tarptautiniame finansų

[13] Pagal anekdotą, skrupulingai perpasakojamą visų biografų, tuojau po Prancūzijos pralaimėjimo 1871 metais Bismarckas pasakė: „Pirmiausia Bleichroederis turi vykti į Paryžių, susitikti su savo gentainiais žydais ir šį reikalą (penkis milijardus frankų reparacijoms) aptarti su bankininkais“. (Žr. Otto Joehlinger, *Bismarck und die Juden,* Berlin, 1921).

pasaulyje ir žydų paramą visame pasaulyje[14] paaukojo dėl naujosios respublikos ministrų, kurie buvo visiškai nežinomi tarptautinėje arenoje.

Kad antisemitinės vyriausybės nebenorėjo pasinaudoti žydais karo ir taikos reikaluose, yra akivaizdu. Tačiau žydų nušalinimas nuo tarptautinės scenos turėjo daug bendresnę ir svarbesnę reikšmę negu antisemitizmas. Kaip tik todėl, kad žydais buvo naudojamasi kaip nenacionaliniu elementu, jie galėjo būti naudingi karo ir taikos metu tik tol, kol karo metu kiekvienas sąmoningai siekė išsaugoti taikos galimybes, kol visų tikslas buvo kompromisinė taika ir *modus vivendi* grąžinimas. O kai tik politiką pradėjo lemti šūkis „Pergalė arba mirtis", o karo tikslu tapo visiškas priešo sunaikinimas, iš žydų nebebuvo jokios naudos. Šitokia politika bet kuriuo atveju kėlė grėsmę kolektyviniam jų egzistavimui, nors kurios nors grupės dingimas nuo politinės scenos ir net jos gyvenimo stiliaus nunykimas jokiu būdu nereiškė neišvengiamo fizinio jos sunaikinimo. Tačiau dažnai kartojamas argumentas, kad žydai būtų tapę naciais taip lengvai kaip ir jų bendrapiliečiai vokiečiai, jei tik jiems būtų buvę leista dalyvauti šiame sąjūdyje, panašiai kaip jie stodavo į Italijos fašistų partiją, kol italų fašistai nebuvo išleidę rasinių įstatymų, teisingas tik iš dalies. Jis teisingas tik turint galvoje pavienių žydų psichologiją, kuri, žinoma, nedaug skyrėsi nuo jų aplinkoje vyravusios psichologijos. Šis argumentas visai klaidingas istoriniu požiūriu. Net be antisemitizmo elementų nacizmas būtų sudavęs mirtiną smūgį žydų tautos egzistavimui Europoje. Jį pripažinti būtų reiškę ryžtis savižudybei – turint galvoje ne tiek pavienius žydų kilmės žmones, kiek žydus kaip tautą.

Prie pirmo prieštaravimo, nulėmusio Europos žydų likimą per paskutinius šimtmečius, t. y. prieštaravimo tarp lygybės ir privilegijų (tiksliau pasakius, tokios lygybės, kuri buvo dovanojama privilegijos forma ir siekiant tikslų, kurių įgyvendinimą laiduoja privilegijos), reikia pridurti antrą prieštaravimą: žydams, vienintelei Europos tautai, nesukūrusiai nacionalinės vienybės, staigus nacionalinių valstybių sistemos žlugimas kėlė didesnę grėsmę negu bet kuriai kitai tautai. Ši padėtis nėra tokia paradoksali, negu gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Kokios nors nacijos atstovai, pavyzdžiui, jakobinai nuo Robespierre'o iki Clemenceau arba Vidurio Europos reakcingų vyriausybių atstovai nuo Metternicho iki Bismarcko, turėjo vieną bendrą bruožą: visi jie nuoširdžiai rūpinosi „jėgų pusiausvyra" Europoje. Žinoma, šią pusiausvyrą jie bandė pakeisti savo šalių naudai, bet niekada nesvajojo užgrobti monopolinės padėties visame žemyne arba visiškai sunaikinti kaimynus. Žydais ne tik buvo galima pasinaudoti siekiant šios trapios pusiausvyros, jie net tapo savotišku bendro Europos nacijų intereso simboliu.

Todėl daugiau negu atsitiktinumas lėmė tai, kad Europos tautų katastrofos prasidėjo nuo žydų tautos katastrofos. Trapios Europos jėgų pusiausvyros griovimą buvo ypač lengva pradėti nuo žydų naikinimo, ir buvo labai sunku suprasti, kad šitas naikinimas buvo šis tas daugiau, o ne tik nepaprastai žiaurus nacionalizmas ar „senų prietarų" atgimimas netinkamu laiku. Kai ištiko katastrofa, žydų tautos likimas buvo suvoktas kaip „ypatingas atvejis", kurio istorija paval-

[14] Žr. Walter Frank, „Walter Rathenau und die blonde Rasse", in *Forschungen zur Judenfrage*, Band IV, 1940. Nepaisant oficialios padėties nacių režime, Frankas, naudodamasis šaltiniais ir metodais, išliko pakankamai sąžiningas. Šiame straipsnyje jis cituoja Rathenau skirtus nekrologus, išspausdintus laikraščiuose *Israelitisches Familienblatt* (Hamburg, July 6, 1922), *Die Zeit* (June, 1922) ir *Berliner Tageblatt* (May 31, 1922).

di išskirtiniams dėsniams ir dėl šios priežasties neturi visuotinės reikšmės. Šis Europos tautų solidarumo žlugimas iškart buvo atspindėtas žydų solidarumo visoje Europoje žlugimo. Kai prasidėjo Vokietijos žydų persekiojimas, kitų Europos šalių žydai nusprendė, kad Vokietijos žydai yra išimtis, o todėl jų likimas negali būti panašus į kitų šalių žydų likimą. Panašiai ir Vokietijos žydija, pirm negu įvyko jos žlugimas, buvo suskilusi į gausybę frakcijų, ir kiekviena frakcija buvo įsitikinusi ir turėjo viltį, kad jos pamatinės žmogaus teisės bus apsaugotos ypatingų privilegijų – pavyzdžiui, Pirmojo pasaulinio karo veterano, veterano vaiko, mūšyje žuvusio tėvo išdidaus sūnaus privilegijų. Atrodė, tarsi pirma visų žydų kilmės asmenų naikinimo vyko žydų tautos žlugimas ir savinaika nepraliejant kraujo, tarsi žydų tautos egzistavimas priklausė tik nuo kitų tautų ir jų neapykantos.

Vienas svarbiausių varomųjų žydų tautos istorijos aspektų ir dabar yra tai, kas lėmė aktyvų žydų įsijungimą į Europos istoriją: jie buvo bendraeuropinis, nenacionalinis elementas besiformuojančių ar egzistuojančių nacijų pasaulyje. Kad šis vaidmuo pasirodė esąs ilgalaikiškesnis ir esmingesnis negu valstybės bankininkų funkcija, yra viena iš materialių priežasčių, nulėmusių naujo, moderniojo tipo žydų produktyvumą meno ir mokslo srityje. Esama šiek tiek istorinio teisingumo tame fakte, kad jų žlugimas sutapo su žlugimu tokios sistemos ir tokio politinio junginio, kuriam – kad ir kokie būtų kiti jo trūkumai – buvo reikalingas ir toleruotinas tik grynai europietiškas elementas.

Šios nuosekliai europietiško egzistavimo didybės nedera užmiršti dėl daugelio neabejotinai ne tokių patrauklių paskutinių šimtmečių žydų istorijos aspektų. Tie keli Europos autoriai, kurie suprato šį „žydų klausimo" aspektą, nejautė ypatingų simpatijų žydams, bet nešališkai vertino bendrą Europos padėtį. Tarp jų buvo Diderot, vienintelis XVIII a. prancūzų filosofas, nejautęs priešiškumo žydams ir pripažinęs, kad jie užmezgė naudingus ryšius tarp įvairių tautybių europiečių, Wilhelmas von Humboldtas, kuris, matęs jų emancipaciją po Prancūzijos revoliucijos, pažymėjo, kad žydai būtų praradę savo universalumą, jei būtų virtę prancūzais[15], ir pagaliau Friedrichas Nietzsche, dėl pasišlykštėjimo Bismarcko vokiečių imperija nukalęs žodį „geras europietis", kuris leido jam teisingai įvertinti svarbų žydų vaidmenį Europos istorijoje ir apsaugojo jį nuo siauro filosemitizmo pagundų ar „pažangių" įsitikinimų garbinimo.

Šitoks požiūris, visai teisingas kaip paviršinio fenomeno aprašas, vis dėlto neleidžia pamatyti paties svarbiausio paradokso, glūdėjusio keistoje politinėje žydų istorijoje. Iš visų Europos tautų žydai buvo vienintelė tauta be savo valstybės ir kaip tik dėl šios priežasties jie taip atkakliai siekė sąjungos su vyriausybėmis ir valstybėmis ir taip tiko sudarinėti tokioms sąjungoms nepriklausomai nuo to, kokios buvo tos vyriausybės ar valstybės. Kita vertus, žydai neturėjo politinės tradicijos ar politinio patyrimo ir menkai suprato tiek įtampą tarp visuomenės ir valstybės, tiek akivaizdų savo naujo vaidmens rizikingumą bei savo galios

[15] Wilhelm von Humboldt, *Tagebücher*, ed. by Leitzmann, Berlin, 1916–1918, I, p. 475. Straipsnis „Juif" kn. *Encyclopédie*, 1751–1765, vol. IX, galimas daiktas, parašytas Diderot: „Taigi mūsų laikais išsibarstę <...> [žydai] tapo susisiekimo priemonėmis tarp pačių tolimiausių šalių. Jie yra tarsi kokios didelio pastato sąvaržos ar vinys, reikalingos, kad visos kitos dalys susijungtų ir laikytųsi kartu".

galimybes. Tos menkos žinios ar tradiciniai praktiniai įgūdžiai, kuriais jie praturtino politiką, buvo kilę pirmiausia iš Romos imperijos, kur jie buvo saugomi, galima tarti, romėnų kareivio, o vėliau iš viduramžių, kai jie trokštamą apsaugą nuo gyventojų ir vietinių valdovų gaudavo iš tolimos monarcho ir bažnyčios valdžios. Remdamiesi tokiu patyrimu, jie kažkaip priėjo išvadą, kad valdžia, ir ypač aukštoji valdžia, yra jiems palanki ir kad žemesnieji valdininkai, o ypač paprasti žmonės, yra pavojingi. Šis prietaras, išreiškęs tam tikrą istorinę tiesą, bet nebeatitikęs naujų aplinkybių, buvo giliai įsišaknijęs didžiojoje daugumoje žydų ir tapęs pasąmoningu, kaip ir atitinkami prietarai dėl žydų, kurie buvo paplitę tarp nežydų.

Žydų ir vyriausybių santykių istorijoje daug pavyzdžių, rodančių, kaip greitai žydų bankininkai savo ištikimybę vienai vyriausybei po revoliucinių permainų pakeisdavo ištikimybe kitai vyriausybei. Prancūzijos Rothschildams 1848 metais prireikė tik dvidešimt keturių valandų pereiti nuo paslaugų Luji Pilypo vyriausybei prie paslaugų naujai trumpalaikei Prancūzijos respublikai, o paskui prie paslaugų Napoleonui III. Tas pats procesas, tik šiek tiek žemesniame lygmenyje, pasikartojo po Antrosios imperijos žlugimo ir Trečiosios respublikos įkūrimo. Vokietijoje šitokį staigų ir lengvą pasikeitimą simbolizavo – po 1918 metų revoliucijos – viena vertus, Warburgų finansinė politika, o kita vertus, besikeičiantys Walterio Rathenau politiniai siekiai[16].

Šitokio tipo elgesyje glūdi šis tas daugiau, o ne tik paprastas buržua elgesio modelis, kuris visada grindžiamas prielaida, kad niekas taip nepadeda sėkmei kaip sėkmė[17]. Jei žydai būtų buvę buržua įprasta šio žodžio prasme, jie būtų galėję deramai įvertinti savo naujose funkcijose glūdinčias milžiniškas valdžios galimybes ir bent jau būtų pamėginę suvaidinti tą fiktyvų slaptosios pasaulio valdžios vaidmenį, kurį, šiaip ar taip, jiems priskyrė antisemitai. Tačiau negali būti nieko, kas būtų labiau nepanašu į tiesą. Žydai, nesuprantantys valdžios ir jos nesiekiantys, niekada negalvojo apie ką nors kita, išskyrus švelnų spaudimą siekiant smulkių savigynos tikslų. Tokios ambicingumo stokos vėliau labai neapkentė labiau asimiliuoti žydų bankininkų ir verslininkų sūnūs. Vieni, panašiai kaip Disraeli, svajojo apie slaptą žydų bendruomenę, kuriai jie galėtų priklausyti ir kuri niekada neegzistavo, kiti, tokie kaip Rathenau, labiau apsišvietę, mėgavosi pusiau antisemitinėmis tiradomis prieš turtingus prekybininkus, neturėjusius nei valdžios, nei aukštos socialinės padėties.

Tokios nekaltybės niekada gerai nesuprato nežydų valstybininkai arba istorikai. Kita vertus, žydų atstovams ar rašytojams žydų atsiskyrimas nuo valdžios buvo toks savaime suprantamas dalykas, kad jie jo beveik ir neminėdavo, išskyrus tuos atvejus, kai reikėdavo išreikšti savo nuostabą dėl absurdiškų žydų įtarinėjimų. Kai kurių praeito amžiaus valstybininkų prisiminimuose esama daug pastabų apie tai, kad karo nebus, nes Rothschildas Londone, Paryžiuje arba

[16] Walteris Rathenau, Veimaro respublikos užsienio reikalų ministras 1921 metais ir vienas iškiliausių Vokietijos naujojo demokratijos siekio atstovų, dar 1917 metais reiškė savo „tikrai monarchistinius įsitikinimus“, pagal kuriuos tik „pateptasis“, o ne koks nors „išsišokėlis, padaręs sėkmingą karjerą“, turi vadovauti šaliai. Žr. *Von kommenden Dingen*, 1917, p. 247.

[17] Tačiau tokio buržuazinio požiūrio nedera užmiršti. Rothschildų namų metodai, jei laikytume juos tik asmeniniais motyvais ir elgesio pavyzdžiais, tikrai nedaug skyrėsi nuo jų kolegų nežydų metodų. Pavyzdžiui, Napoleono bankininkas Ouvrard'as, parūpinęs lėšų Napoleono Šimto dienų karui, tuojau pat pasiūlė savo paslaugas grįžusiems Bourbonams.

Vienoje jo nenori. Netgi toks blaivus ir patikimas istorikas kaip J.H. Hobsonas galėjo pareikšti jau 1905 metais: „Nejaugi kas nors rimtai mano, kad kuri nors Europos valstybė gali pradėti didelį karą ar kad gali būti pasirašyta didelė valstybinė paskola, jei Rothschildų namai ir su jais susiję žmonės tam prieštaraus?“[18] Šis neteisingas vertinimas yra toks pat intriguojantis dėl savo naivios prielaidos, kad visi žmonės panašūs į šio vertinimo autorių, kaip ir nuoširdus Metternicho įsitikinimas, kad „Rothschildų namai Prancūzijoje daro kur kas didesnę įtaką negu bet kuri užsienio šalies vyriausybė“, arba jo su įsitikinimu pareikšta pranašystė Vienos Rothschildams prieš pat 1848 metų Austrijos revoliuciją: „Jei man lemta eiti šunims šėko pjauti, tai ir jums teks eiti ten pat“. Tiesa buvo ta, kad Rothschildai, kaip ir kiti žydų bankininkai, neturėjo kokių nors politinių idėjų, kurias jie būtų norėję įgyvendinti Prancūzijoje, ką kalbėti apie aiškiai apibrėžtą tikslą, kuris bent iš tolo suponuotų karą. Priešingai, kaip ir jų gentainiai žydai, jie niekada nesudarydavo sąjungos su kuria nors konkrečia vyriausybe, o veikiau su vyriausybėmis apskritai, su pačia valdžia. Jei tuo metu ir vėliau jie aiškiai teikė pirmenybę monarchiškoms, o ne respublikinėms vyriausybėms, tai tik todėl, kad teisingai manė, jog respublikos labiau remiasi liaudies valia, kuria jie instinktyviai nepasitikėjo.

Koks stiprus buvo žydų tikėjimas valstybe ir kaip labai jie nesuprato tikros padėties Europoje, paaiškėjo paskutiniais Veimaro respublikos metais, kai, jau visai pagrįstai susirūpinę dėl ateities, žydai pirmą kartą pabandė užsiimti politika. Padedami kelių nežydų, jie įkūrė viduriniosios klasės partiją, kurią pavadino „Valstybės partija“ (*Staatspartei*). Pats pavadinimas buvo prieštaringas. Jie buvo taip naiviai įsitikinę, kad jų „partija“, turėsianti jiems atstovauti politinėje ir socialinėje kovoje, privalo sutapti su valstybe, jog niekada taip ir nesuprato, koks turi būti santykis tarp partijos ir valstybės. Jei kam nors būtų atėję į galvą šią garbingų ir pasimetusių ponų partiją traktuoti rimtai, jis būtų priėjęs tik tokią išvadą: lojalumas bet kuria kaina tėra fasadas, už kurio slepiasi piktos jėgos, rengiančios sąmokslą, kurio tikslas užgrobti valstybę.

Žydai ne tik visiškai nepaisė didėjančios įtampos tarp valstybės ir visuomenės, bet ir patys paskutiniai suprato, kad aplinkybės juos įstūmė į patį konflikto centrą. Todėl jie niekada negalėjo suprasti, kaip jiems vertinti antisemitizmą; tiksliau pasakius, jie nesugebėjo pagauti akimirkos, kai socialinė diskriminacija virto politiniu reiškiniu. Juk daugiau kaip per šimtmetį antisemitizmas lėtai ir palaipsniui įsismelkė beveik į visus socialinius sluoksnius beveik visose Europos šalyse, o paskui staiga iškilo į viešumą kaip tokia problema, kurios atžvilgiu buvo galima pasiekti beveik vieningą nuomonę. Dėsnis, pagal kurį vyko šis procesas, buvo paprastas: bet kuri visuomenės klasė, konfliktuojanti su valstybe, savaime tapdavo antisemitine, nes vienintelė visuomenės grupė, kuri, kaip atrodė, atstovauja valstybei, buvo žydai. O vienintelė klasė, kuri pasirodė beveik neužkrėsta antisemitine propaganda, buvo darbininkai. Pasinėrę į klasių kovą ir apsiginklavę marksistine istorijos samprata, jie niekada tiesiogiai nekonfliktavo su valstybe, o kovojo tik su kita visuomenės klase – buržuazija, kuriai žydai tikrai neatstovavo ir niekada nesudarė žymios buržuazijos dalies.

Politinė žydų emancipacija kai kuriose šalyse baigiantis XVIII amžiui ir šio klausimo svarstymai kitose Vidurio ir Vakarų Europos šalyse pirmiausia atvedė

[18] J.H. Hobson, *Imperialism*, 1905, p. 57, pataisytas 1938 m. leidimas.

prie to, kad labai pasikeitė žydų požiūris į valstybę; šį pasikeitimą savotiškai simbolizavo Rothschildų namų iškilimas. Šių dvaro žydų, pirmųjų tikrų valstybės bankininkų, naujoji politika išryškėjo tada, kai jie, jau nebesitenkindami tarnyba kuriam nors pavieniam kunigaikščiui ar konkrečiai vyriausybei remiantis tarptautiniais savo ryšiais su kitų šalių dvaro žydais, nusprendė įsitvirtinti tarptautinėje arenoje ir tuo pačiu metu lygia greta tarnauti Vokietijos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Italijos ir Austrijos vyriausybėms. Šitoks precedento neturintis užmojis pirmiausia buvo Rothschildų reakcija į pavojus, susijusius su realia emancipacija, kuri kartu su lygybe galėjo grėsmingai pastūmėti atitinkamų šalių žydus prie nacionalinio uždarumo ir sunaikinti tuos bendraeuropinius pranašumus, kuriais rėmėsi žydų bankininkų padėtis. Vyresnysis Meyeris Amschelis Rothschildas, namų įkūrėjas, tikriausiai suprato, kad žydų bendraeuropinis statusas nebėra saugus ir kad jam geriau pamėginti įtvirtinti šią unikalią tarptautinę poziciją savo šeimoje. Penkis savo sūnus įkurdinęs penkiose finansinėse Europos sostinėse – Frankfurte, Paryžiuje, Londone, Neapolyje ir Vienoje – jis išradingai išsprendė keblią žydų emancipacijos problemą[19].

Savo įspūdingą karjerą Rothschildai pradėjo kaip Heseno kurfiursto finansų tarnautojai, o pats kurfiurstas buvo vienas iškiliausių savo epochos palūkininkų; jis juos išmokė šio verslo ir parūpino jiems daug klientų. Didelis jų pranašumas buvo tas, kad jie gyveno Frankfurte, vieninteliame dideliame mieste, iš kurio žydai niekada nebuvo išvaryti ir kuriame XIX a. pradžioje jie sudarė beveik 10 procentų gyventojų. Rothschildai savo karjerą pradėjo kaip dvaro žydai, nepavaldūs nei kokio nors kunigaikščio, nei laisvojo miesto jurisdikcijai, o tiesiogiai pavaldūs tolimam Vienos imperatoriui. Taigi jie naudojosi ir viduramžių, ir savo meto žydų statuso pranašumais ir mažiau negu kiti jų gentainiai dvaro žydai priklausė nuo diduomenės ar kokių nors kitų vietinių valdžių. Vėlesnė Rothschildų namų finansinė veikla, jų sukauptas milžiniškas turtas ir net dar didesnė jų simbolinė šlovė XIX a. pradžioje žinoma pakankamai gerai[20]. Jie pasirodė didžiojo biznio scenoje paskutiniais Napoleono karų metais, kai – nuo 1811 iki 1816 metų – per jų rankas pereidavo beveik pusė anglų subsidijų kontinento valstybėms. Kai pralaimėjus Napoleonui kontinentinei Europai visur reikėjo didelių vyriausybinių paskolų pertvarkyti valstybės mašinoms ir sukurti finansinėms struktūroms pagal Anglijos banko modelį, Rothschildai beveik monopoliškai disponavo valstybinėmis paskolomis. Tai truko per tris kartas, ir per šį laiką jiems pavyko įveikti visus varžovus šioje srityje, ir žydus, ir nežydus. „Rothschildų namai, – pasak Capefique'o, – tapo svarbiausia Šventosios sąjungos iždine“[21].

Rothschildų namų įsitvirtinimas tarptautiniu mastu ir staigus jų iškilimas virš visų kitų žydų bankininkų pakeitė visą žydų valstybinio biznio struktūrą. Praėjo atsitiktinės, neplanuojamos ir neorganizuotos veiklos laikai, kai pavieniai žydai, pakankamai apsukrūs, kad galėtų pasinaudoti pasitaikiusia proga, dažnai

[19] Kad Rothschildai gerai žinojo savo galios šaltinius, rodo vienas senas jų namų įstatymas, dukterims ir jų vyrams neleidęs dalyvauti namų biznyje. Merginoms buvo leidžiama (o po 1871 metų net rekomenduojama) tekėti už nežydų aristokratų; tuo tarpu palikuonys vyrai turėjo vesti tik žydų kilmės merginas, ir jei tik įmanoma (pirmoje kartoje tai buvo įprasta) – kilusias iš tos pačios šeimos.

[20] Žr. ypač Egon Cesar Conte Corti, *The Rise of the House of Rothschild*, New York, 1927.

[21] Capefigue, *op. cit.*

sukaupdavo milžiniškus turtus ir nusirisdavo į skurdo bedugnę per vieno žmogaus gyvenimą; kai toks likimas beveik nepaliesdavo žydų tautos kaip visumos likimo, išskyrus tuos atvejus, kada tokie žydai tapdavo kokių nors tolimų bendruomenių globėjais ar atstovais; kai nepriklausomai nuo to, kiek buvo turtingų palūkininkų arba kokie įtakingi buvo pavieniai dvaro žydai, nebuvo nė ženklo, rodančio, kad žydai vienijasi į aiškiai apibrėžtą grupę, kuri naudotųsi ypatingomis privilegijomis ir teiktų tam tikras paslaugas. Kaip tik Rothschildų monopolinė teisė leisti vyriausybines paskolas sudarė galimybę ir net būtinybę remtis visų žydų kapitalu, didelę dalį žydų turto nukreipti į valstybinio verslo kanalus. Šitaip ši monopolija sukūrė natūralų pagrindą pirmą kartą bendraeuropiniu mastu susitelkti Vidurio ir Vakarų Europos žydams. Tai, kas XVII–XVIII a. buvo neorganizuoti įvairių šalių pavienių žydų ryšiai, dabar tapo galimybėmis, kuriomis sistemiškai disponavo viena firma, fiziškai atstovaujama visose svarbiausiose Europos sostinėse, nuolat palaikanti ryšius su visais žydų tautos padaliniais, turėjusi visą reikiamą informaciją ir visas organizacines galimybes[22].

Išskirtinė Rothschildų namų padėtis žydų pasaulyje šiek tiek pakeitė senus saitus, palaikomus religinės ir dvasinės tradicijos, kurios laipsniškas silpnėjimas dėl Vakarų kultūros įtakos pirmą kartą sukėlė grėsmę pačiam žydų tautos egzistavimui. Išorės pasauliui vien tik ši šeima tapo žydų internacionalizmo veiksmingumo nacionalinių valstybių ir nacionaliai organizuotų tautų pasaulyje simboliu. Tikrai, kas galėjo geriau pagrįsti neįtikėtiną žydų pasaulinės vyriausybės koncepciją negu ši šeima, sudaryta iš penkių skirtingų valstybių piliečių, žinoma visur, glaudžiai bendradarbiaujanti mažų mažiausiai su trimis skirtingomis vyriausybėmis (Prancūzijos, Austrijos ir Britanijos), kurių dažni konfliktai niekada nė akimirkos nesusilpnino jų valstybinių bankininkų verslo solidarumo? Jokia propaganda nebūtų galėjusi sukurti simbolio, kuris politiniu požiūriu būtų buvęs veiksmingesnis už simbolį, sukurtą pačios tikrovės.

Populiarų įsivaizdavimą, kad žydai – ne taip, kaip kitos tautos – susiję tariamai daug stipresniais kraujo ir šeimyniniais ryšiais, labiausiai stiprino būtent ši šeima, kuri faktiškai atstovavo visos žydų tautos ekonominei ir politinei galybei. Lemtingas viso šio proceso padarinys buvo tas, kad – kai dėl priežasčių, neturėjusių nieko bendro su žydų klausimu, rasinės problemos iškilo į politinę avansceną – žydai iškart tapo tinkamu taikiniu visoms ideologijoms ir doktrinoms, tautas apibrėždavusioms pagal kraujo ryšius ir šeimos santykių ypatumus.

Tačiau esama ir kito, ne tokio atsitiktinio fakto, paaiškinančio, kodėl atsirado toks žydų tautos įvaizdis. Žydų tautos išlikimui šeima turėjo daug didesnę reikšmę negu kuriam nors kitam Vakarų politiniam ar socialiniam junginiui, išskyrus aristokratiją. Šeimos ryšiai buvo vienas iš galingiausių ir tvirčiausių elementų, leidusių žydų tautai priešintis asimiliacijai ir išnykimui. Kaip žlunganti Europos diduomenė stiprino įstatymus, taip ir Vakarų žydija vis geriau suvokė šeimos ryšių svarbą per tuos šimtmečius, kai vyko jos dvasinis ir religinis irimas. Praradusi senąją mesianistinio išgelbėjimo viltį ir tvirtą tradicinės kultūros pagrindą, Vakarų žydija labai gerai suvokė tą faktą, kad jai pavyko išlikti svetimoje, o dažnai ir priešiškoje aplinkoje. Žydai pradėjo traktuoti vidinį šeimos ratelį kaip paskutinę tvirtovę ir su savo grupės nariais elgtis taip, tarsi visi jie būtų

[22] Niekada nebuvo įmanoma nustatyti, kokiu mastu Rothschildai naudojosi žydų kapitalu savo sandėriuose ir kokiu mastu jie kontroliavo žydų bankininkus. Ši šeima niekada neįsileisdavo į savo archyvus nė vieno mokslininko.

didelės šeimos nariai. Kitaip tariant, antisemitinis žydų tautos kaip kraujo ryšiais susijusios šeimos paveikslas buvo šiek tiek panašus į pačių žydų įsivaizduojamą savo paveikslą.

Šitokia padėtis buvo svarbus veiksnys pradedant formuotis ir tolydžio stiprėti antisemitizmui XIX a. Kuri grupė žmonių taps antisemitais tam tikroje šalyje ir tam tikru istorijos momentu, priklausė tik nuo bendrų aplinkybių, kurios lemdavo, kad toji grupė jau būdavo pasirengusi įnirtingai grumtis su savo vyriausybe. Tačiau įsidėmėtinas nuolat ir spontaniškai iš naujo atsirandančių argumentų bei įvaizdžių panašumas buvo glaudžiai susijęs su ta tiesa, kurią tie argumentai ir įvaizdžiai iškreipdavo. Mes matome, kad žydai visada buvo vaizduojami kaip tarptautinė prekybinė organizacija, kaip pasaulinis koncernas, visur turėjęs tuos pačius interesus, kaip slapta jėga sosto šešėlyje, visas matomas vyriausybes paversdavusi tik fasadu arba marionetėmis, kurias valdančios virvelės tampomos užkulisiuose. Dėl glaudaus ryšio su valstybinės valdžios šaltiniais žydai visada būdavo tapatinami su valdžia, o dėl jų atotrūkio nuo visuomenės ir susitelkimo uždarame šeimos ratelyje jie buvo nuolat įtariami kėslais sugriauti visas socialines struktūras.

II. ANKSTYVASIS ANTISEMITIZMAS

Akivaizdi, nors dažnai užmirštama taisyklė yra ta, kad antižydiškos nuotaikos tampa politiškai reikšmingos tik tada, kai susisieja su kokiu nors svarbiu politiniu klausimu arba kai žydų grupiniai interesai pradeda atvirai konfliktuoti su visuomenėje vyraujančios klasės interesais. Modernusis antisemitizmas, toks, kokį matome Vidurio ir Vakarų Europos šalyse, buvo nulemtas veikiau politinių, o ne ekonominių priežasčių, o Lenkijoje ir Rumunijoje įnirtingą liaudies neapykantą žydams sukėlė sudėtingi klasių santykiai. Šiose šalyse dėl vyriausybių nesugebėjimo išspręsti žemės nuosavybės klausimo ir nacionalinėje valstybėje garantuoti minimalios lygybės išlaisvinant valstiečius feodalinei aristokratijai pavyko ne tik išsaugoti savo politinį viešpatavimą, bet ir sutrukdyti atsirasti normaliai viduriniajai klasei. Šių šalių žydai, stiprūs savo gausumu ir silpni visais kitais požiūriais, iš pažiūros atlikdavo kai kurias viduriniosios klasės funkcijas, nes dažniausiai jie būdavo krautuvininkai ir prekiautojai, taip pat kaip grupė jie buvo vidurys tarp stambiųjų žemvaldžių ir klasių, neturėjusių nuosavybės. Tačiau smulkūs savininkai gali egzistuoti ir feodalinėje, ir kapitalistinėje ekonomikoje. Šiose šalyse, kaip ir kitur, žydai nesugebėjo ar nenorėjo dalyvauti pramoninio kapitalizmo plėtroje, todėl praktinis jų veiklos rezultatas buvo ne išvystyta gamybos sistema, o išsibarsčiusi, neefektyvi vartojimo organizacija. Žydų veikla trukdė normaliai vystytis kapitalizmui, nes atrodė, kad jie yra vieninteliai žmonės, iš kurių galima tikėtis ekonominės pažangos, o iš tikrųjų jie negalėjo šio lūkesčio patenkinti. Žydų interesai buvo suvokiami kaip konfliktuojantys su tais gyventojų padaliniais, iš kurių, esant normalioms sąlygoms, galėjo atsirasti vidurinioji klasė. Kita vertus, vyriausybės, nors be ypatingo entuziazmo, stengėsi skatinti viduriniąją klasę, tuo pat metu nelikviduodamos kilmingųjų ir stambiųjų žemvaldžių. Vienintelis rimtas jų užmojis buvo ekonominis žydų likvidavimas – iš dalies kaip nuolaida viešajai nuomonei, o iš dalies nulemtas to fakto, kad žydai realiai vis dar buvo senos feodalinės santvarkos dalis. Per šimtmečius jie buvo tarpininkai, kilminguosius sieję su valstietija; dabar jie sudarė

viduriniąją klasę, neatlikdami jos gamybinių funkcijų, o todėl tikrai buvo vienas iš tų elementų, kurie trukdė vystytis pramonei ir kapitalui[23]. Tačiau tokios sąlygos, susidariusios Rytų Europoje, mūsų kontekste visai nesvarbios, nors jos nulėmė žydų masės gyvybinių problemų esmę. Tokios sąlygos politinę reikšmę turėjo tik atsilikusiose šalyse, kur plačiai paplitusia neapykanta žydams buvo beveik neįmanoma pasinaudoti siekiant kokių nors ypatingų tikslų.

Antisemitizmas pirmiausia įsiliepsnojo Prūsijoje, tuojau pat po Napoleono pralaimėjimo 1807 metais, kai „reformatoriai" pakeitė politinę struktūrą taip, kad diduomenė prarado savo privilegijas, o viduriniosios klasės išsikovojo laisvę savo plėtrai. Ši reforma, „revoliucija iš viršaus", pusiau feodalinę apsišvietusio Prūsijos despotizmo struktūrą pakeitė daugiau ar mažiau nacionalinės valstybės – kurios paskutinis tarpsnis buvo Vokietijos imperijos sukūrimas 1871 metais – struktūra.

Nors dauguma Berlyno bankininkų tuo metu buvo žydai, Prūsijos reformatoriai iš jų nepareikalavo žymesnės finansinės paramos. Atviros Prūsijos reformatorių simpatijos žydams, jų nuostata emancipuoti žydus buvo orientacijos į naująją visų piliečių lygybę, privilegijų panaikinimą ir laisvą prekybą padarinys. Jie nebuvo suinteresuoti išsaugoti žydų kaip žydų dėl kokių nors ypatingų tikslų. Jų atsakymas į samprotavimus, kad lygybės sąlygomis „žydai gali nunykti", visais atvejais būtų buvęs toks: „Ir tegul. Kokią tai turi reikšmę vyriausybei, kuri nori tik vieno – kad jie taptų gerais piliečiais?"[24] Negana to, emancipacija palyginti mažai palietė žydus, nes Prūsija buvo tik ką praradusi rytų provincijas, kur buvo daug skurdžiai gyvenusių žydų. 1812 metų emancipacijos dekretas palietė tik tuos turtingus ir valstybei naudingus žydus, kurie jau ir taip turėjo didžiąją dalį pilietinių teisių ir kurių pilietinis statusas galėjo labai nukentėti panaikinus visas privilegijas. Šitiems žydams emancipacija reiškė nieką daugiau kaip bendrą teisinį *status quo* patvirtinimą.

Bet Prūsijos reformatorių simpatijos žydams buvo ne tik bendrų politinių jų siekių loginis padarinys. Kai beveik po dešimties metų, kylančio antisemitizmo įkarštyje, Wilhelmas von Humboldtas pareiškė: „Tiesą sakant, aš mėgstu žydus tik *en masse; en détail* aš linkęs jų vengti"[25], jis, žinoma, buvo atvirai nusiteikęs prieš vyraujančią madą, kuri buvo palanki pavieniams žydams ir skatino niekinti žydų tautą. Būdamas tikras demokratas, jis siekė išlaisvinti engiamą tautą, o ne dalyti privilegijas pavieniams asmenims. Tačiau toks požiūris irgi atitiko senų Prūsijos vyriausybės pareigūnų tradiciją: daug kas ne kartą pažymėjo, kad šie pareigūnai per visą XVIII a. atkakliai siekė pagerinti žydų gyvenimo sąlygas ir suteikti jiems galimybę gauti geresnį išsilavinimą. Šią jų paramą lėmė ne tik ekonominiai ir valstybiniai motyvai, bet ir natūrali simpatija vienintelei socialinei grupei, kuri irgi egzistavo už socialinio junginio ir priklausė valstybės sričiai, nors ir dėl visai kitų priežasčių. Tarnautojų, kurie buvo lojalūs valstybei ir nepriklausė nuo vyriausybės keitimosi ir kurie nutraukė ryšius su savo klase, išauklėjimas buvo vienas iškiliausių senosios Prūsijos valstybės laimėjimų. Šie tarnautojai sudarė labai svarbią grupę XVIII a. Prūsijoje ir buvo tikrieji reformatorių

[23] Jamesas Parkesas glaustai ir nešališkai aptaria šias sąlygas savo knygos *The Emergence of the Jewish Problem*, 1878–1939, 1946, IV ir VI skyriuose.

[24] Christian Wilhelm Dohm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin und Stettin, 1781, I, p. 174.

[25] *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen*, Berlin, 1960, V, p. 236.

pirmtakai; per visą XIX a. jie buvo svarbiausia valstybinės mašinos ašis, nors po Vienos kongreso didesnę savo įtakingumo dalį turėjo atiduoti aristokratijai[26].

Reformatorių pozicijoje ir ypač 1812 metų emancipacijos edikte labai keistai išryškėjo ypatingi valstybės interesai, susiję su žydais. Ankstesnis atviras jų kaip žydų naudingumo pripažinimas (išgirdęs apie galimą masinį žydų perėjimą į krikščionybę Prūsijos Frydrichas II sušuko: „Tikiuosi, kad jie neiškrės šio šėtoniško pokšto!“[27]) dingo. Emancipacija buvo dovanojama remiantis tam tikru principu, ir bet kokia užuomina apie ypatingas žydų paslaugas būtų buvusi priimta kaip šventvagystė, neatitinkanti laiko dvasios. Ypatingos sąlygos, lėmusios emancipaciją – nors jos buvo žinomos visiems, kurie buvo susiję su šiuo reikalu, – dabar nebebuvo minimos, tarsi tai būtų didžiulė ir baisi paslaptis. Kita vertus, pats ediktas buvo suvokiamas kaip naujausias ir tam tikra prasme pats puikiausias laimėjimas pereinant nuo feodalinės prie nacionalinės valstybės ir prie tokios visuomenės, kurioje jau nebebuvo kokių nors ypatingų privilegijų.

Viena iš natūralių ir nuožmių aristokratijos – klasės, gavusios stipriausią smūgį – reakcijų buvo staigus ir netikėtas antisemitizmo protrūkis. Iškalbingiausias aristokratijos interesų gynėjas Ludwigas von der Marwitzas (vienas žymesnių konservatizmo ideologijos kūrėjų) pateikė vyriausybei ilgą peticiją, kurioje tvirtino, kad dabar žydai bus vienintelė grupė, turinti ypatingų privilegijų, ir kalbėjo apie „senosios, keliančios pagarbą Prūsijos monarchijos virtimą naujai iškepta žydų valstybe“. Politinį puolimą lydėjo socialinis boikotas, beveik per vieną naktį pakeitęs Berlyno visuomenės veidą. Juk aristokratai vieni iš pirmųjų užmezgė draugiškus visuomeninius ryšius su žydais ir šimtmečio pradžioje išgarsino tuos salonus, kur šeimininkavo žydės ir kur trumpą laiką rinkdavosi tikrai mišri publika. Teisybė, toks prietarų nepaisymas iš dalies buvo žydų palūkininkų teikiamų paslaugų rezultatas; šie palūkininkai šimtmečiais buvo išstumti iš visų stambių verslo sandėrių ir turėjo vienintelę galimybę – užsiimti ekonomiškai neproduktyviu ir nesvarbiu, bet socialiai reikalingu pinigų skolinimu žmonėms, kurie buvo linkę gyventi ne pagal išgales. Vis dėlto įsidėmėtina, kad tokie socialiniai santykiai išliko ir tada, kai absoliutinės monarchijos, turėjusios didesnes finansines galimybes, privatų skolinimo biznį ir smulkų dvaro žydą pavertė praeities atgyvena. Natūrali didiko reakcija į vertingo paramos (iškilus finansiniams sunkumams) šaltinio praradimą buvo siekis vesti merginą žydę, turinčią turtingą tėvą, o ne neapykanta žydų tautai.

Aristokratų antisemitizmo protrūkis nebuvo ir glaudesnio žydų ir diduomenės ryšio padarinys. Priešingai, jie turėjo bendrą bruožą – instinktyvų priešiškumą naujoms viduriniųjų klasių vertybėms, kilusį iš labai panašių šaltinių. Žydų, kaip ir kilmingųjų, šeimose individas pirmiausia buvo traktuojamas kaip šeimos narys, jo pareigas pirmiausia lėmė šeima, kuri buvo svarbesnė už individo gyvybę ir reikšmę. Ir žydai, ir kilmingieji buvo anacionalūs ir bendraeuropietiški ir suprasdavo vieni kitų gyvenimo būdą, pabrėžiantį ne tiek nacionalinę priklausomybę, kiek ištikimybę šeimai, kuri dažniausiai būdavo išsibarsčiusi po visą Europą. Ir žydai,

[26] Puikų pasakojimą apie šiuos valstybės tarnautojus, kurie įvairiose šalyse iš esmės buvo labai panašūs, žr. Henri Pirenne, *A History of Europe from the Invasions to the XVI Century,* London, 1939, p. 361–362: „Be klasinių prietarų ir priešiškai nusiteikę juos niekinančių magnatų privilegijų atžvilgiu <...> Jų lūpomis kalbėjo ne karalius, o anoniminė monarchija, aukštesnė už visus, visus palenkusi savo valdžiai“.

[27] Žr. *Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten,* 1847.

ir kilmingieji laikėsi įsitikinimo, kad dabartis yra tik nesvarbi grandis praeities ir ateities kartų grandinėje. Antižydiškai nusiteikę autoriai liberalai neužmiršo pažymėti šio keisto principų panašumo ir priėjo išvadą, kad kilmingųjų galima nusikratyti tik iš pradžių nusikračius žydų, ir ne dėl jų finansinių ryšių, o dėl to, kad ir vieni, ir kiti buvo traktuojami kaip kliūtis, trukdanti išsiskleisti „prigimtinei asmenybei", t. y. tai savigarbos ideologijai, kuria viduriniosios klasės vadovavosi, kovodamos su kilmės, šeimos ir paveldėjimo idėjomis.

Šie prožydiški veiksniai daro dar svarbesnę tą aplinkybę, kad kaip tik aristokratai pradėjo ilgą antisemitinės politinės polemikos tradiciją. Nei ekonominiai ryšiai, nei socialinis panašumas nieko nereiškė tuo metu, kai aristokratija atvirai stojo prieš egalitarinę nacionalinę valstybę. Puldami valstybę aristokratai socialiniu požiūriu tapatino žydus su vyriausybe. Nors socialiniu ir ekonominiu požiūriu viduriniosios klasės daug laimėjo iš reformų, politiniu požiūriu jos vis dar buvo pažemintos ir į jas buvo žiūrima su ankstesne panieka ir iš aukšto.

Po Vienos kongreso, kai per daugelį taikingos sąveikos Šventojoje Sąjungoje dešimtmečių Prūsijos kilmingieji buvo atgavę didelę dalį savo įtakos valstybei ir trumpam tapę net stipresni negu XVIII amžiuje, aristokratų antisemitizmas iškart pavirto švelnia diskriminacija, neturėjusia didesnės politinės reikšmės[28]. Tuo pačiu metu romantiškai nusiteikusių intelektualų pastangomis suklestėjo konservatizmas kaip viena iš politinių ideologijų. Vokietijoje ši ideologija pasižymėjo labai būdingu ir keistai dviprasmišku požiūriu į žydus. Nuo šio momento nacionalinė valstybė, remdamasi konservatizmo suformuluotais argumentais, nubrėžė aiškią ribą tarp žydų, kurie jai buvo reikalingi ir priimtini, ir žydų, kuriuos ji atstūmė. Esmingai krikščioniško valstybės pobūdžio dingstimi (kas galėjo būti svetimiau apsišvietusiems despotams?) buvo galima atvirai diskriminuoti atsirandančią žydų inteligentiją, kartu nekenkiant bankininkų ir verslininkų veiklai. Šitokia diskriminacija, kai buvo stengiamasi žydų neįsileisti į universitetus ir taip neleisti jiems tapti valstybės tarnautojais, davė dvigubą naudą: pirmiausia ji parodė, kad ypatingas paslaugas nacionalinė valstybė vertina labiau negu lygybę, antra, taip buvo galima neleisti ar bent kuriam laikui sutrukdyti atsirasti naujai grupei žydų, kurie, kaip atrodė, buvo nenaudingi valstybei ir net linkę asimiliuotis į visuomenę[29]. Kai devintajame dešimtmetyje Bismarckas ryžosi dideliems rūpesčiams, siekdamas apsaugoti žydus nuo antisemitinės Stoeckerio propagandos, jis pareiškė *expressis verbis*, kad norėtų nuo puolimo apsaugoti tik „turtingus žydus <...>, kurių interesai susiję su valstybės išsaugojimu", ir kad jo draugas Bleichroederis, Prūsijos bankininkas, skundžiasi ne tuo, kad puldinėjami žydai apskritai (šito jis galėjo ir nepastebėti), o išpuoliais prieš turtingus žydus[30].

[28] Kai Prūsijos vyriausybė Suvienytiesiems landtagams (*Vereinigthe Landtage*) 1847 metais pateikė svarstyti naują emancipacijos įstatymą, beveik visi aristokratai didikai pasisakė už visišką žydų emancipaciją, žr. I. Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland,* Berlin, 1935, p. 244.

[29] Kaip tik dėl šios priežasties Prūsijos karaliai taip rūpinosi, kad žydų papročiai ir religiniai ritualai būtų kuo rūpestingiausiai saugomi. 1823 metais Frydrichas Vilhelmas III uždraudė net „mažiausius pakeitimus", o jo įpėdinis Frydrichas Vilhelmas IV atvirai paskelbė, kad „valstybė neturi daryti nieko, kas vėliau galėtų paskatinti žydus susimaišyti su kitais žmonėmis", gyvenančiais jo karalystėje. Elbogen, *op. cit.*, p. 223, 234.

[30] Laiške *Kultursminister*'iui Puttkammeriui (1880 m. lapkričio mėn.). Žr. taip pat Herberto von Bismarcko laišką Tiedemannui (1880 m.). Abu laiškai paskelbti kn. Walter Frank, *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung,* 1928, p. 304, 305.

Tariama padėties dviprasmybė, kai valstybės pareigūnai, viena vertus, protestavo prieš žydų lygybę (ypač profesinę lygybę) ar truputį vėliau skundėsi dėl žydų įtakos spaudai, o kita vertus, nuoširdžiai „linkėjo jiems visokeriopos gerovės“[31], daug labiau atitiko valstybės interesus negu ankstesnis reformatorių uolumas. Galų gale Vienos kongresas sugrąžino Prūsijai provincijas, kuriose šimtmečiais gyveno neturtingų žydų masės, ir niekas, išskyrus keletą intelektualų, svajojusių apie Prancūzijos revoliuciją ir žmogaus teises, niekada nenorėjo suteikti jiems tą patį statusą kaip ir jų turtingiems gentainiams, kurie tikrai nebūtų reikalavę jiems lygybės, nes turtingiems žydams ji būtų buvusi tik nuostolinga[32]. Kaip ir bet kas kitas, jie žinojo, kad „kiekvienas teisinis ar politinis žingsnis, kuriuo siekiama emancipuoti žydus, neišvengiamai pablogintų jų pilietinę ir socialinę padėtį“[33]. Be to, geriau nei kas kitas jie žinojo, kad jų galia labai priklauso nuo jų padėties ir prestižo žydų bendruomenėse. Todėl vargu ar jiems buvo priimtina kitokia politika, išskyrus tą, kurios tikslas buvo „stengtis padidinti savo įtaką ir išlaikyti savo gentainių žydų nacionalinę izoliaciją, tvirtinant, kad šitoks atsiskyrimas yra jų religijos dalis. Dėl ko?.. Dėl to, kad kiti dar labiau priklausytų nuo jų, ir jais, kaip *unsere Leute*, būtų galima pasinaudoti tik tiems, kurie turi valdžią“[34]. Ir iš tikrųjų atsitiko taip, kad XX a., kai žydų masių emancipacija pirmą kartą buvo jau įvykęs faktas, privilegijuotų žydų galia išnyko.

Taigi tarp galingų žydų ir valstybės interesų nusistovėjo tobula harmonija. Turtingi žydai norėjo kontroliuoti savo gentainius ir atskirti juos nuo nežydų visuomenės, ir jiems tai pavyko, o palankią politiką turtingų žydų atžvilgiu valstybė galėjo derinti su teisine žydų inteligentijos diskriminacija ir socialinės segregacijos didinimu, t. y. elgtis būtent taip, kaip siūlė konservatyvioji krikščioniškos valstybės esmės teorija.

Kilmingųjų antisemitizmas neturėjo politinių padarinių ir greitai nunyko per keletą Šventosios Sąjungos viešpatavimo dešimtmečių, tuo tarpu liberalai ir radikalieji intelektualai tuojau pat po Vienos kongreso tapo naujo sąjūdžio įkvėpėjais ir vadais. Liberalioji opozicija policiniam Metternicho režimui žemyne ir įnirtingi išpuoliai prieš reakcingą Prūsijos vyriausybę netrukus sukėlė antisemitinius protrūkius ir tikrą antižydiškų pamfletų tvaną. Kaip tik todėl, kad liberalai, puldami vyriausybę, buvo ne tokie nuoširdūs ir atviri kaip aristokratas Marwitzas prieš dešimtmetį, jie puolė žydus labiau negu vyriausybę. Dažniausiai siekdami lygių galimybių ir pirmiausia puldami aristokratų privilegijų atgaivini-

[31] Štai kaip Augustas Varnhagenas komentuoja Frydricho Vilhelmo IV pastabą: „Karalius buvo paklaustas, ką ketinąs daryti su žydais. Jis atsakė: „Aš jiems linkiu visokeriopos gerovės, bet noriu, kad jie jaustųsi esą žydai“. Šie žodžiai paaiškina daugelį dalykų“. *Tagebücher*, Leipzig, 1861, II, p. 113.

[32] Kad žydus reikės emancipuoti prieš žydų atstovų norus, XVIII a. buvo gerai žinoma. Mirabeau Nacionaliniame susirinkime (*Assemblée Nationale*) 1789 metais pasakė štai ką: „Ponai, ar žydų nelaikote piliečiais todėl, kad patys žydai nenori būti piliečiais? Tokiai vyriausybei, kokią dabar rengiatės steigti, visi žmonės turi būti žmonės; jūs turite išvyti visus, kurie nėra žmonės ar atsisako jais būti“. XVIII a. pradžios Vokietijos žydų požiūrį žr. J.M. Jost, *Neuere Geschichte der Israeliten. 1815–1845*, Berlin, 1846, Band 10.

[33] Adamas Muelleris (žr. *Ausgewählte Abhandlungen*, ed. by J. Baxa, Jena, 1921, p. 215) laiške Metternichui, 1815 m.

[34] H.E.G. Paulus, *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*, 1831.

mą, trukdžiusį jiems gauti valstybinę tarnybą, jie ėmėsi svarstyti pavienių žydų, „mūsų brolių“, ir žydijos kaip grupės skirtumą. Nuo to laiko šiam skirtumui buvo lemta tapti skiriamuoju kairuoliškojo antisemitizmo ženklu. Nors liberalai ne visai suprato, kaip ir kodėl vyriausybė, nors ir priverstinai nepriklausoma nuo visuomenės, saugo ir gina žydus kaip atskirą grupę, jie gerai žinojo, kad esama tam tikro politinio konteksto ir kad žydų klausimas yra ne tik pavienių žydų ir žmogiškosios tolerancijos problema. Jie nukalė naujas nacionalistines frazes „valstybė valstybėje“ ir „nacija nacijoje“. Jie buvo tikrai neteisūs pirmuoju atveju, nes žydai neturėjo išskirtinių politinių savo ambicijų, o paprasčiausiai buvo vienintelė socialinė grupė, besąlygiškai ištikima valstybei, bet antruoju atveju jie buvo iš dalies teisūs, nes žydai kaip socialinis, o ne kaip politinis junginys tikrai sudarė atskirą grupę nacijos viduje[35].

Prūsijoje, bet ne Austrijoje ar Prancūzijoje, šitoks radikalus antisemitizmas buvo beveik toks pat trumpalaikis ir nenuoseklus, kaip ankstesnis diduomenės antisemitizmas. Radikalus vis labiau pagaudavo ekonomiškai stiprėjančių vidurinių jų klasių, maždaug po dvidešimties metų visoje Vokietijoje reikalausiančių emancipuoti žydus ir įgyvendinti politinę lygybę, liberalizmas. Tačiau įsitvirtino tam tikra politinė ir net literatūrinė tradicija, kurios įtaką galima matyti garsiuose antižydiškuose jaunojo Marxo, taip dažnai ir neteisingai kaltinto antisemitizmu, rašiniuose. Ta aplinkybė, kad žydas Karlas Marxas rašė taip kaip ir tie antižydiškai nusiteikę radikalai, rodo tik tai, kad šitokie antižydiški samprotavimai neturėjo beveik nieko bendro su tikruoju antisemitizmu. Šitokie samprotavimai, nukreipti prieš „žydiją“, Marxą kaip pavienį žydą glumino tiek, kiek, pavyzdžiui, Nietzschę glumino jo samprotavimai, nukreipti prieš Vokietiją. Teisybė, vėliau Marxas niekada neberašė žydų klausimu ir niekada nebereiškė savo nuomonės apie jį, bet veikiausiai ne dėl kokio nors esmingo savo pažiūrų pasikeitimo. Išskirtinis jo dėmesys klasių kovai kaip vidiniam visuomenės reiškiniui, kapitalistinės gamybos, kurioje žydai nedalyvavo nei kaip darbo pirkėjai, nei kaip jo pardavėjai, problemoms ir visiškas jo abejingumas politiniams klausimams savaime nebeskatino jo toliau tyrinėti valstybės struktūros, vadinasi, ir žydų vaidmens. Didelė marksizmo įtaka darbininkų sąjūdžiui Vokietijoje yra viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurios Vokietijos revoliuciniuose sąjūdžiuose būta taip mažai antižydiško nusiteikimo ženklų[36]. Žydai tikrai beveik nieko arba visai nieko nereiškė socialinėse anos epochos kovose.

Modernusis antisemitinis sąjūdis visur prasidėjo paskutiniame XIX a. trečdalyje. Vokietijoje nelauktai jis vėl prasidėjo diduomenėje, kurios opoziciją valstybei vėl įžiebė Prūsijos monarchijos virtimas tikra nacionaline valstybe po 1871 metų. Tikrasis Vokietijos imperijos įkūrėjas Bismarckas išsaugojo glaudžius ryšius su žydais netgi tada, kai tapo ministru pirmininku, ir buvo smerkiamas už tai, kad priklauso nuo žydų ir ima iš jų kyšius. Iš dalies sėkmingos jo pastangos panaikinti vyriausybėje daugumą feodalinių atgyvenų neišvengiamai baigėsi konfliktu su aristokratija, ir puldami Bismarcką, aristokratai jį traktavo arba kaip

[35] Aiškų ir patikimą pasakojimą apie vokiečių antisemitizmą XIX a. žr. Waldemar Gurian, „Antisemitism in Modern Germany“, in *Essays on Anti-Semitism,* ed. by K.S. Pinson, 1946.

[36] Vienintelis kiek įtakingesnis kairuoliškosios pakraipos antisemitas buvo E. Duehringas, išradęs miglotą natūralistinį „žydų rasės“ paaiškinimą ir pateikęs jį veikale *Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort,* 1880.

nekaltą auką, arba kaip mokamą Bleichroederio agentą. Iš tikrųjų tų dviejų žmonių santykis buvo priešingas: Bleichroederis, be abejonės, buvo labai gerbiamas ir gerai atlyginamas Bismarcko agentas[37].

Tačiau feodalinė aristokratija, nors vis dar pakankamai galinga, kad turėtų įtakos viešajai nuomonei, savaime nebuvo nei tokia stipri, nei tokia reikšminga, kad pradėtų realų antisemitinį sąjūdį, panašų į tą, kuris buvo prasidėjęs devintajame dešimtmetyje. Aristokratijos nuomonės reiškėjas dvaro kapelionas Stoeckeris, žemesniajai viduriniajai klasei priklausiusių tėvų sūnus, nesugebėjo taip talentingai atstovauti konservatorių interesams kaip jo pirmtakai, romantiškieji intelektualai, apytikriai prieš 50 metų suformulavę svarbiausius konservatizmo ideologijos principus. Negana to, antisemitinės propagandos naudą jis atskleidė ne remdamasis praktiniais ar teoriniais motyvais, o visai atsitiktinai, kai didelio savo kaip demagogo talento dėka suprato, kad ji gali puikiai padėti pripildyti šiaip jau tuščias auditorijas. Tačiau jis ne tik nesugebėjo suprasti tikrųjų savo sėkmės priežasčių, bet nemokėjo net kaip reikiant jomis pasinaudoti, nes buvo dvaro kapelionas ir karališkosios šeimos bei vyriausybės samdinys. Entuziastingas jo auditorijas sudarė tik žemesniajam viduriniosios klasės sluoksniui priklausantys žmonės – smulkūs krautuvininkai ir prekeiviai, amatininkai ir senamadiški rankų darbo meistrai. O antižydiškus šių žmonių jausmus pažadino tikrai ne (ar bent jau ne tik) konfliktas su valstybe.

III. PIRMOS ANTISEMITINĖS PARTIJOS

Antisemitizmas kaip svarus politinis veiksnys tuo pačiu metu, paskutiniais XIX a. dešimtmečiais, atsirado Vokietijoje, Austrijoje ir Prancūzijoje, tuojau pat po keleto finansinių skandalų ir aferų, kurių svarbiausias šaltinis buvo sukaupto kapitalo perteklius. Prancūzijoje dauguma parlamento narių ir neįtikėtinai daug vyriausybės tarnautojų netrukus taip giliai įklimpo į aferas ir kyšininkavimą, kad Trečioji respublika niekada nebeatgavo prestižo, prarasto per pirmus savo egzistavimo dešimtmečius, o Austrijoje ir Vokietijoje tarp labiausiai susikompromitavusių grupių buvo ir aristokratija. Visose trijose šalyse žydai veikė tik kaip tarpininkai, ir iš Panamos aferos bei *Gründungsschwindel* nesusikrovė didelio turto nė viena žydų šeima.

Tačiau be diduomenės, vyriausybės tarnautojų ir žydų, į šiuos įdomius reikalus, kurie vietoje žadėtų pelnų davė neįtikėtinus nuostolius, buvo įsitraukusi dar viena žmonių grupė. Šią grupę daugiausia sudarė viduriniųjų klasių žemesniojo sluoksnio atstovai, dabar staiga pasidarę antisemitais. Šie žmonės nukentėjo labiau negu kitos grupės: jie investuodavo nedideles savo santaupas ir nuolat bankrutuodavo. Jų lengvatikystė turėjo rimtą pagrindą. Kapitalizmo ekspansija vidaus rinkoje vis labiau naikino smulkius savininkus, kuriems gyvybės ar mirties klausimu tapo būtinybė kuo greičiau padidinti tai, ką jie turėjo sukaupę, nes buvo visai tikėtina, kad jie praras viską. Jie pradėjo suprasti, kad jei jiems nepavyks prasimušti aukštyn, į buržuazijos terpę, jie gali nusmukti ir tapti proletarais. Bendro klestėjimo dešimtmečiai taip sulėtino šį procesą (nors ir nepakeitė jo tendencijos), kad jų panika atrodė esanti per ankstyva. Tačiau tam

[37] Apie antisemitinius išpuolius prieš Bismarcką žr. Kurt Wawrzinck, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien. 1873–1890.* Historische Studien, Heft 168, 1927.

tikrą laiką šis viduriniųjų klasių žemesniojo sluoksnio nerimas visiškai atitiko Marxo pranašystę apie greitą jų nunykimą.

Viduriniųjų klasių žemesnysis sluoksnis, arba smulkioji buržuazija, buvo kilęs iš į gildijas susivienijusių amatininkų ir prekeivių, kurie per ištisus šimtmečius nuo gyvenimo pavojų buvo apsaugoti tam tikros uždaros sistemos, nepripažinusios konkurencijos ir galiausiai globojamos valstybės. Tad dėl visų savo nelaimių šie žmonės kaltino Mančesterio sistemą, kuri juos įstūmė į konkurencinės visuomenės keliamus pavojus ir atėmė iš jų ypatingą valstybinės valdžios globą ir privilegijas. Todėl jie pirmieji pradėjo reikalauti „gerovės valstybės", kuri, kaip jie tikėjosi, ne tik apsaugos juos nuo visokiausių netikėtumų, bet ir užtikrins jiems iš protėvių paveldėtas profesijas ir užsiėmimus. Kadangi vienas ryškiausių laisvosios prekybos šimtmečio bruožų buvo tas, kad žydams buvo atvertos visų profesijų durys, buvo beveik natūralu traktuoti žydus kaip „Mančesterio sistemos, nuvestos iki kraštutinumo"[38], atstovus, nors tai buvo visiška netiesa.

Tokia veikiau netiesioginė pagieža žydams, kurią iš pradžių pastebime kai kurių konservatyvių autorių raštuose, kur išpuoliai prieš buržuaziją kartais siejasi su išpuoliais prieš žydus, buvo labai paskatinta, kai žmonės, kurie tikėjosi pagalbos iš vyriausybės ar laukė stebuklo, turėjo priimti labai abejotiną bankininkų pagalbą. Smulkiam krautuvininkui bankininkas turėjo atrodyti toks pat išnaudotojas, koks darbininkui buvo stambios įmonės savininkas. Bet Europos darbininkai iš savo patyrimo ir iš marksistinio ekonominio auklėjimo žinojo, kad kapitalistas atlieka dvi funkcijas – juos išnaudoja ir duoda galimybę gaminti, o smulkiam krautuvininkui niekas nenušvietė jo socialinio ir ekonominio likimo. Jo likimas buvo net blogesnis negu darbininko, ir remdamasis savo patyrimu jis traktavo bankininką kaip parazitą ir lupikautoją, kurį privalėjo laikyti nebyliu savo partneriu, nors šis bankininkas, ne taip kaip įmonės savininkas, neturėjo nieko bendro su jo verslu. Nesunku suprasti, kad žmogus, savo pinigus tiesiogiai naudojantis tik tam, kad pasidarytų daugiau pinigų, gali būti neapkenčiamas labiau negu tas, kuris gauna pelną dalyvaudamas ilgalaikiame gamybos procese. Kadangi tuo metu niekas neprašė kredito, jei tik galėjo be jo apsieiti – o smulkūs prekeiviai apsieiti be jo tikrai negalėjo, – bankininkai atrodė esą tie žmonės, kurie išnaudoja ne darbo jėgą ir gamybinius sugebėjimus, o nelaimę ir skurdą.

Daugelis tokių bankininkų buvo žydai ir, kas dar svarbiau, dėl tam tikrų istorinių priežasčių bankininko prototipui buvo būdingi aiškūs žydo bruožai. Todėl viduriniosios klasės žemutinio sluoksnio kairuoliškam sąjūdžiui ir visai propagandai, nukreiptai prieš bankinį kapitalą, buvo lemta tapti daugiau ar mažiau antisemitine. Šitokia įvykių raida beveik nieko nelėmė pramoninėje Vokietijoje, bet buvo labai reikšminga Prancūzijoje ir kiek mažiau Austrijoje. Kurį laiką atrodė, kad žydai pirmą kartą tikrai pradėjo tiesiogiai konfliktuoti su kita klase, šiame konflikte nedalyvaujant valstybei. Nacionalinėje valstybėje, kurioje vyriausybės funkciją daugiau ar mažiau lėmė jos viešpataujanti padėtis virš besivaržančių klasių, toks susidūrimas net sudarė galimybę – nors ir pavojingą – normalizuoti žydų padėtį.

Tačiau prie šio socialinio ekonominio elemento netrukus prisidėjo kitas elementas, kuris ilgainiui pasirodė esąs grėsmingesnis. Žydų bankininkų padėtis

[38] Otto Glagau, *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion,* Berlin, 1878. To paties autoriaus veikalas *Der Boersen- und Grundungsschwindel,* 1876, yra vienas svarbiausių ano meto antisemitinių pamfletų.

priklausė ne nuo paskolų į sunkią padėtį patekusiems mažiems žmonėms, o pirmiausia nuo valstybinių paskolų leidimo. Smulkios paskolos liko smulkių žmonių rankose, o tie smulkūs skolintojai rengėsi tokioms daug žadančioms karjeroms, kurias padarė turtingesni ir labiau gerbiami jų gentainiai. Viduriniųjų klasių žemutinio sluoksnio socialinė pagieža žydams pavirto sprogstamu politiniu elementu, nes buvo manoma, kad tie įnirtingai neapkenčiami žydai rengiasi užgrobti politinę valdžią. Argi nebuvo puikiai žinoma ir apie kitus jų ryšius su vyriausybe? Kita vertus, socialinė ir ekonominė neapykanta politinei argumentacijai suteikė tą įniršio atspalvį, kurio anksčiau joje visiškai nebuvo.

Friedrichas Engelsas kartą pažymėjo, kad jo metu svarbiausi antisemitinio sąjūdžio veikėjai buvo kilmingieji, o šio sąjūdžio chorą sudarė staugianti smulkiųjų buržua minia. Tai galima pasakyti ne tik apie Vokietiją, bet ir apie Austrijos krikščioniškąjį socializmą bei Prancūzijos antidreifusininkus. Visais šiais atvejais į paskutinį desperatišką mūšį pakilusi aristokratija pabandė sudaryti sąjungą su konservatyviomis bažnytinėmis jėgomis – Austrijos ir Prancūzijos katalikų bažnyčia, Vokietijos protestantų bažnyčia – kovos su liberalizmu krikščioniškais ginklais dingstimi. Minia buvo tik priemonė, kuria aristokratai pasinaudojo sustiprinti savo pozicijai, duoti didesnį rezonansą savo balsams. Akivaizdu, kad aristokratai negalėjo ir nenorėjo organizuoti minios ir buvo pasirengę jos nusikratyti tuo atveju, jei jų tikslas būtų pasiektas. Bet jie suprato, kad antisemitiniai šūkiai buvo labai veiksmingi mobilizuojant dideles gyventojų mases.

Dvaro kapeliono Stoeckerio šalininkai neįkūrė pirmųjų antisemitinių partijų Vokietijoje. Kai tik buvo pademonstruotas antisemitinių šūkių patrauklumas, nuo Stoeckerio sąjūdžio Berlyne iškart atsiskyrė radikalūs antisemitai, pradėję rimtą kovą su vyriausybe ir įkūrę partijas, kurių atstovai reichstage sprendžiant visus svarbius vidaus politikos klausimus balsuodavo kartu su didžiausia opozicine partija – socialdemokratais[39]. Jie greitai nusikratė juos kompromituojančios sąjungos, kurią iš pradžių buvo sudarę su praeičiai atstovaujančiomis jėgomis, o Boeckelis, pirmasis parlamento narys antisemitas, vietą parlamente gavo remiamas Heseno valstiečių, kuriuos jis gynė nuo „junkerių ir žydų“, t. y. nuo kilmingųjų, turėjusių per daug žemės, ir nuo žydų, nuo kurių kredito priklausė valstiečiai.

Kad ir kokios mažos buvo šios pirmos antisemitinės partijos, jos iškart atsiskyrė nuo kitų partijų. Jos iš pat pradžių pareiškė, kad yra ne partijos šalia partijų, o partijos „virš visų partijų“. Į klases ir partijas padalytoje nacionalinėje valstybėje tik valstybė ir vyriausybė pretendavo egzistuoti virš visų partijų ir klasių, atstovauti nacijai kaip visumai. Buvo manoma, kad partijos yra grupės, kurių deputatai atstovauja balsuotojų interesams. Nors jos siekė valdžios, buvo lyg ir savaime suprantama, kad vyriausybei dera įgyvendinti pusiausvyrą tarp konfliktuojančių interesų ir jų atstovų. Antisemitinių partijų pretenzija būti „virš visų partijų“ aiškiai parodė jų siekį tapti visos nacijos atstovėmis, gauti išskirtinę valdžią, užvaldyti valstybės mašiną ir pačioms įkūnyti valstybę. Kita vertus, kadangi vis dėlto tai buvo organizuotos partijos, buvo aišku ir tai, kad jos siekė paimti valstybinę valdžią kaip tam tikros partijos, kad jų rinkėjai galėtų realiai valdyti naciją.

Nacionalinė valstybė kaip politinis junginys atsirado tada, kai jokia socialinė grupė nebesugebėjo išlaikyti išskirtinės politinės valdžios, todėl realią politinę

[39] Žr. Wawrzinek, *op. cit.* Turiningą pasakojimą apie šiuos įvykius, ypač įvykius, susijusius su dvaro kapelionu Stoeckeriu, žr. Frank, *op. cit.*

valdžią perėmė vyriausybė, daugiau nebepriklausanti nuo socialinių ir ekonominių veiksnių. Revoliuciniai kairiųjų sąjūdžiai, siekę radikaliai pakeisti socialines sąlygas, niekada tiesiogiai nesikėsino prieš šią aukščiausią politinę valdžią. Jie kovojo tik su buržuazijos valdžia ir jos įtaka valstybei, o todėl buvo visada pasirengę paklusti vyriausybei sprendžiant užsienio reikalus, kur lemtingą reikšmę turėdavo tariamai vieningos nacijos interesai. Kita vertus, daugybė antisemitinių grupių programų iš pat pradžių buvo orientuotos į užsienio politiką; jų revoliucinis impulsas buvo nukreiptas veikiau prieš vyriausybę, o ne prieš socialinę klasę, ir jos tikrai siekė sugriauti nacionalinės valstybės politinę struktūrą, pasiremdamos partine organizacija.

Kokios nors partijos pretenzija būti virš visų partijų turėjo kitą, svarbesnę už nacionalizmą potekstę. Jei būtų buvę siekiama tik nusikratyti žydų, viename pirmųjų antisemitinių kongresų[40] Fritscho iškeltas pasiūlymas nekurti naujos partijos, o plėsti antisemitizmą tol, kol galiausiai visos egzistuojančios partijos taps priešiškos žydams, būtų daug greičiau atvedęs prie tam tikrų rezultatų. Tačiau Fritscho pasiūlymas nebuvo palaikytas, nes jau tada antisemitizmas buvo suvokiamas ne tik kaip žydų, bet ir kaip nacionalinės valstybės politinio junginio likvidavimo priemonė.

Neatsitiktinai antisemitinių partijų atsiradimas sutapo su pirmomis imperializmo fazėmis, o tikslūs šių partijų atitikmenys buvo tam tikros politinės tendencijos Didžiojoje Britanijoje, kur nebuvo antisemitizmo, ir aiškiai antisemitiniai visuotiniai sąjūdžiai žemyne[41]. Tik Vokietijoje šios naujos tendencijos kilo iš antisemitizmo tiesiogiai, ir antisemitinės partijos atsirado anksčiau negu tokios grynai imperialistinės grupės kaip Visos Vokietijos sąjunga (*Alldeutscher Verband*) ir kitos, irgi pretendavusios būti virš partinių grupuočių ir kažkuo kitu negu tokios grupuotės; be to, antisemitinės partijos pergyveno tokias grupes.

Tas faktas, kad panašūs dariniai, nesigriebę aktyvaus antisemitizmo – vengę šarlataniško antisemitinių partijų aspekto, o todėl iš pradžių lyg ir turėję daugiau galimybių pasiekti galutinę pergalę, – galiausiai buvo paskandinti ir sunaikinti antisemitinio sąjūdžio, gerai rodo šios problemos reikšmę. Antisemitų įsitikinimas, kad išskirtinis valdžios siekis yra ne kas kita kaip tai, ką faktiškai jau pasiekė žydai, turėjo tą pranašumą, kad galėjo būti paverstas vidaus politikos programa, o sąlygos buvo tokios, jog norint laimėti politinę valdžią reikėjo ryžtis išeiti į socialinės kovos areną. Antisemitai galėjo skelbtis kovoją su žydais lygiai taip pat, kaip darbininkai skelbėsi kovoją su buržuazija. Jų pranašumas buvo tas, kad puldami žydus, kurie buvo traktuojami kaip slapta jėga vyriausybės užkulisiuose, jie galėjo atvirai pulti pačią valstybę, tuo tarpu imperialistinės grupės, pasižymėjusios švelnia ir nieko nelėmusia antipatija žydams, niekada neturėjo nieko bendro su svarbiomis socialinėmis ano meto kovomis.

Antras labai svarbus naujų antisemitinių partijų bruožas buvo tas, kad jos iškart pradėjo burtis į visų Europos antisemitinių grupių antnacionalinę organizaciją, atvirai susipriešindamos su populiariu nacionalizmu ir mesdamos iššūkį jo lozungams. Linkdamos į tokį antnacionalumą, jos aiškiai parodė, kad siekia ne tik politiškai valdyti naciją, bet kartu jau planuoja tolesnį žingsnį,

[40] Šis pasiūlymas buvo iškeltas 1886 metais Kaselyje, kur buvo įkurta Vokiečių antisemitinė sąjunga (*Deutsche Antisemitische Vereinigung*).

[41] Išsamų „partijos virš partijų" ir visuotinių sąjūdžių aptarimą žr. VIII skyriuje.

kurio tikslas – bendraeuropinė valdžia, iškilusi „virš visų nacijų“[42]. Šis antras revoliucinis elementas reiškė, kad visiškai paneigiamas *status quo*; į jį dažnai būdavo nekreipiama dėmesio, nes patys antisemitai iš dalies dėl tradicinių įpročių, o iš dalies dėl sąmoningo melo savo propagandoje vartodavo reakcingų partijų žargoną.

Glaudus ryšys tarp ypatingų žydų gyvenimo sąlygų ir tokių grupių ideologijos akivaizdesnis, turint galvoje būtent antnacionalinės grupės organizavimą, o ne antpartinės partijos įkūrimą. Sunacionalintoje Europoje žydai labai aiškiai buvo vienintelė bendraeuropinė terpė. Buvo visai logiška, kad jų priešai turėjo organizuotis, remdamiesi tuo pačiu principu, jei siekė susikauti su tais, kuriuos laikė slaptaisiais visų nacijų politinio likimo tvarkytojais.

Nors šis argumentas buvo įtikinamas kaip propagandos priemonė, tačiau antnacionalinio antisemitizmo sėkmė priklausė nuo bendresnio pobūdžio veiksnių. Jau praeito šimtmečio pabaigoje ir ypač nuo Prancūzijos karo su Prūsija vis daugiau žmonių jautė, kad Europos organizacija pagal nacionalinį principą jau paseno, nes tokia organizacija nebegalėjo adekvačiai reaguoti į naujas ekonomines problemas. Šis jausmas buvo galingas veiksnys, pagrindžiantis tarptautinę socializmo organizaciją, savo ruožtu pats stiprinamas šios organizacijos. Įsitikinimas, kad panašios reikmės egzistuoja visoje Europoje, plito masėse[43]. Tarptautinės socialistų organizacijos laikėsi pasyviai ir apskritai nesidomėjo užsienio politikos problemomis (t. y. kaip tik tais klausimais, kuriais būtų buvę galima patikrinti jų tarptautinį pobūdį), tuo tarpu antisemitai pradėjo būtent nuo užsienio politikos problemų ir net žadėjo vidines problemas išspręsti remdamiesi antnacionaliniu pagrindu. Jei ideologijų neimsime už gryną pinigą ir įdėmiau įsižiūrėsime į realias atitinkamų partijų programas, pamatysime, kad socialistams, labiau besidomėjusiems vidaus problemomis, nacionalinė valstybė tiko daug labiau negu antisemitams.

Žinoma, tai nereiškia, kad internacionalistiniai socialistų įsitikinimai nebuvo nuoširdūs. Priešingai, tokie įsitikinimai buvo daug stipresni ir, be kita ko, daug senesni negu klasinių interesų, peržengiančių nacionalinių valstybių sienas, atradimas. Bet jau pats klasių kovos didžiulės reikšmės supratimas juos paskatino nepaisyti to paveldo, kurį Prancūzijos revoliucija paliko darbininkų partijoms ir kuris pats vienas galėjo juos priversti sukurti detalią politinę teoriją. Socialistai tyliai išsaugojo nepaliestą pradinę „nacijos tarp nacijų“ koncepciją; buvo tariama, kad kiekviena nacija priklauso žmonijai kaip šeimai, bet socialistai niekada nesugebėjo šios idėjos paversti darbine koncepcija, tinkama savarankiškų valstybių pasauliui. Todėl jų internacionalizmas liko kiekvieno asmeniniu įsitikinimu, o svei-

[42] Pirmas tarptautinis antižydiškas kongresas įvyko 1882 metais Drezdene. Jame dalyvavo apytikriai 3000 delegatų iš Vokietijos, Austrijos-Vengrijos ir Rusijos; per diskusijas Stoeckerį nugalėjo radikalai; po metų jie susirinko Chemnice ir įkūrė Visuotinę antižydišką sąjungą (*Alliance Antijuive Universelle*). Išsamesnį pasakojimą apie šiuos susirinkimus ir kongresus, programas ir diskusijas galima rasti kn. Wawrzinek, *op. cit.*

[43] Tarptautinis darbininkų sąjūdžių solidarumas, kiek jis apskritai egzistavo, buvo visos Europos problema. Šių sąjūdžių abejingumas užsienio politikai irgi buvo savotiška savisauga nuo aktyvaus dalyvavimo kasdienėje imperialistinėje atitinkamų šalių politikoje arba kova su tokia politika. Kai dėl ekonominių interesų, buvo net pernelyg akivaizdu, kad bet kuris žmogus, priklausantis prancūzų, britų ar olandų nacijai, o ne tik kapitalistai ir bankininkai, pajus visus atitinkamų imperijų žlugimo padarinius.

kas jų abejingumas nacionaliniam savarankiškumui virto visai nesveiku ir nerealistiniu abejingumu užsienio politikai. Kadangi kairiosios partijos iš principo neneigė nacionalinių valstybių, o neigė tik nacionalinio savarankiškumo aspektą, negana to, kadangi miglotos jų pačių svajonės apie federalines struktūras, faktiškai apimančias visas nacijas lygiomis teisėmis, kažkaip siejosi su svajone apie visų engiamų tautų nacionalinę laisvę ir nepriklausomybę, jie galėjo veikti neperžengdami nacionalinės valstybės ribų ir socialinės bei politinės jos struktūros žlugimo epochoje pasireikšti net kaip vienintelė gyventojų grupė, nesigriebianti ekspansionistinių fantazijų ir negalvojanti apie kitų tautų sunaikinimą.

Antnacionalistai antisemitai tarptautinės organizacijos klausimą sprendė visiškai priešingai. Jie siekė sukurti viešpataujančią antstruktūrą, kuri kartu turėtų sugriauti visas vietines nacionalines struktūras. Jie galėjo vartoti antnacionalistinį žargoną netgi rengdamiesi sugriauti savo pačių naciją kaip politinį junginį, nes gentinis nacionalizmas, besąlygiškai siekęs užkariavimų, buvo viena svarbiausių priemonių, kuria buvo galima pralaužti siauras nacionalinės valstybės ir jos savarankiškumo ribas[44]. Juo veiksmingesnė buvo šovinistinė propaganda, juo lengviau buvo įtikinti visuomenę, kad būtina įkurti antnacionalinę struktūrą, kuri valdytų iš viršaus, nepaisydama nacionalinių skirtumų, turėdama visuotinį valdžios monopolį ir prievartos priemones.

Beveik neabejotina, kad ypatinga bendraeuropinė žydų tautos padėtis socialistinio federalizmo tikslams galėjo pasitarnauti bent jau tiek, kiek ir piktiems antnacionalistų sąmokslams. Bet socialistai buvo taip įsitraukę į klasių kovą ir taip nepaisė savo pačių paveldėtų koncepcijų politinių padarinių, kad žydų kaip politinio veiksnio egzistavimą jie suvokė tik tada, kai susidūrė su jau subrendusiu antisemitizmu kaip rimtu varžovu vidaus reikaluose. O jie ne tik nebuvo pasiruošę į savo teorijas įtraukti žydų problemų, bet ir, tiesą sakant, apskritai bijojo paliesti šią problemą. Šiuo klausimu (kaip ir kitais tarptautiniais klausimais) jie nusileido antnacionalistams, kurie galėjo pasirodyti esą vieninteliai žinantys, kaip spręsti pasaulines problemas.

Šimtmečiui baigiantis aštuntojo dešimtmečio aferų padariniai išnyko, ir klestėjimo bei visuotinės gerovės epocha, ypač Vokietijoje, užgniaužė nebrandžius devintojo dešimtmečio sąjūdžius. Niekas negalėjo numatyti, kad tokia ramybė buvo tik laikinas atokvėpis, kad visos neišspręstos politinės problemos, taip pat ir neišnykusi politinė neapykanta, su dviguba jėga bei įniršiu atsinaujins po Pirmojo pasaulinio karo. Iš pradžių patyrusios sėkmę antisemitinės partijos Vokietijoje vėl prarado reikšmę, o jų vadai, trumpą laiką sujudinę viešąją nuomonę, pro užpakalines istorijos duris iškeliavo į beprotybės ir žiniuoniško šarlatanizmo tamsą.

IV. KAIRUOLIŠKASIS ANTISEMITIZMAS

Jei ne siaubingi antisemitizmo padariniai mūsų epochoje, galėtume mažiau domėtis jo likimu Vokietijoje. Kaip politinį sąjūdį XIX a. antisemitizmą geriausiai galima tyrinėti remiantis politiniu gyvenimu Prancūzijoje, kur beveik dešimtmetį jis vyravo politinėje scenoje. Kaip ideologinė jėga, besivaržanti su kitomis, solidesnėmis ideologijomis dėl viešosios nuomonės, antisemitizmas labiausiai pasireiškė Austrijoje.

[44] Plg. VIII skyrių.

Žydai labiausiai pasitarnavo valstybei būtent Austrijoje, kur daugybę tautų siejo į draugę tik dviguba Habsburgų šeimos monarchija ir kur valstybės bankininkas žydas, ne taip, kaip kitose Europos šalyse, pergyveno monarchijos žlugimą. Šio proceso pradžioje, prasidedant XVIII a., Samuelio Oppenheimerio kreditas reiškė tą pat kaip ir Habsburgų dvaro kreditas, o „prieš pabaigą Austrijos kreditas buvo *Creditanstalt*“, t. y. Rothschildo banko kreditas[45]. Nors Dunojaus imperijos gyventojų masė nebuvo vienalytė (o tai pati svarbiausia perėjimo prie nacionalinės valstybės sąlyga), ši imperija negalėjo išvengti apsišvietusio despotizmo virtimo konstitucine monarchija ir modernių pilietinių institucijų sukūrimo. Tai reiškė, kad imperija turėjo įkurti tam tikras nacionalinės valstybės institucijas. Be to, moderni klasinė sistema čia formavosi nacionaliniu pagrindu, ir tam tikros tautybės buvo pradėtos tapatinti su tam tikromis klasėmis ar bent jau su tam tikromis profesijomis. Vokiečiai tapo viešpataujančia tautybe beveik ta pačia prasme, kaip buržuazija tapo viešpataujančia klase nacionalinėse valstybėse. Vengrijos žemvaldžių aristokratijai teko tas vaidmuo, kurį kitose šalyse atliko diduomenė, tik šiuo atveju tas vaidmuo buvo net ryškesnis, nors iš esmės toks pat. Valstybės mašina pati padarė viską, ką galėjo, įtvirtindama tą patį absoliutų atotrūkį nuo visuomenės ir stengdamasi pakilti virš visų tautybių, kaip ir nacionalinė valstybė, užėmusi tokią pačią padėtį savo klasių atžvilgiu. Visų šių procesų padariniai žydams buvo tokie: žydų tauta paprasčiausiai negalėjo susilieti su kitomis tautomis, bet ir pati negalėjo tapti tauta, kaip negalėjo susilieti su kitomis klasėmis arba pati tapti klase nacionalinėje valstybėje. Kaip žydai nacionalinėse valstybėse nuo kitų klasių skyrėsi ypatingu savo ryšiu su valstybe, taip jie skyrėsi nuo visų Austrijos tautų ypatingu ryšiu su Habsburgų monarchija. Ir lygiai kaip visur kitur kiekviena klasė, suėjusi į atvirą konfliktą su valstybe, nusiteikdavo antisemitiškai, taip ir Austrijoje kiekviena tauta, ne tik dalyvaujanti visuotinėje tautų kovoje, bet ir atvirai konfliktuojanti su pačia monarchija, pradėjo savo kovą užsipuldama žydus. Tačiau būta aiškaus skirtumo tarp konfliktų, vykusių Austrijoje, ir konfliktų, vykusių Vokietijoje ir Prancūzijoje. Austrijoje jie buvo ne tik aštresni, bet pasižymėjo dar vienu bruožu: prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui kiekviena tauta – o tai reiškė, kiekvienas visuomenės sluoksnis – buvo opozicijoje valstybės atžvilgiu, todėl gyventojai buvo apimti aktyvaus antisemitizmo labiau negu bet kurioje kitoje Vakarų ar Vidurio Europos šalyje.

Iš šių konfliktų ypač išsiskyrė vis didėjantis vokiečių tautybės žmonių priešiškumas valstybei, sustiprėjęs tada, kai buvo įkurta Vokietijos imperija, ir atskleidęs antisemitinių šūkių nevaisingumą po 1873 m. finansinio kracho. Socialinė situacija tuo metu buvo panaši į situaciją Vokietijoje, bet socialinė propaganda, kuria buvo siekiama laimėti viduriniosios klasės atstovų balsus, iškart ėmėsi daug įnirtingiau pulti valstybę ir daug atviriau parodė nelojalumą šaliai. Negana to, Vokiečių liberalų partija, vadovaujama Schoenererio, iš pat pradžių buvo viduriniosios klasės žemutinio sluoksnio partija, nesusijusi su diduomene ir jos nevaržoma, ir orientuota į kraštutinę kairuolišką ideologiją. Ji niekada neturėjo realios masių paramos, bet devintajame dešimtmetyje buvo ypač populiari universitetuose, kur sukūrė pirmą, labai vieningą studentų organizaciją, besiremiančią atviru antisemitizmu. Schoenererio antisemitizmas, iš pradžių nukreiptas

[45] Žr. Paul H. Emden, „The Story of the Vienna *Creditanstalt*“, *Menorah Journal*, XXVIII, 1, 1940.

beveik tik prieš Rothschildus, pelnė jam darbininkų sąjūdžio, jį laikiusio tikru, tik pasiklydusiu radikalu, simpatijas[46]. Svarbiausias jo pranašumas buvo tas, kad savąją antisemitinę propagandą jis galėjo pagrįsti faktais: kaip Austrijos reichsrato narys jis siekė Austrijos geležinkelių nacionalizavimo, o didesnė geležinkelių akcijų dalis nuo 1836 m. buvo Rothschildų rankose, nes jie buvo gavę valstybės licenciją, kurios terminas baigėsi 1886 m. Schoenereriui pavyko surinkti 40 tūkstančių parašų prieš licencijos pratęsimą ir prikaustyti visuomenės dėmesį prie žydų klausimo. Glaudus ryšys tarp Rothschildų ir finansinių monarchijos interesų tapo labai aiškus, kai vyriausybė pabandė pratęsti licencijos galiojimo laiką tokiomis sąlygomis, kurios buvo aiškiai nenaudingos valstybei ir visuomenei. Schoenererio agitacija, susijusi su šiuo klausimu, tapo tikrąja sąmoningo antisemitinio sąjūdžio Austrijoje pradžia[47]. Mat šį sąjūdį, ne taip kaip Stoeckerio agitaciją Vokietijoje, pradėjo ir jam vadovavo žmogus, kurio nuoširdumas nekėlė abejonių. Todėl šis sąjūdis neapsiribojo antisemitizmu kaip propagandos priemone, bet greitai sukūrė tą pangermanizmo ideologiją, kuri nacizmui darė įtakos daugiau negu bet kuri kita vokiška antisemitizmo atšaka.

Nors Schoenererio sąjūdis galiausiai pasiekė pergalę, bet buvo patyręs laikiną pralaimėjimą prieš antrą antisemitinę partiją, socialinius krikščionis, vadovaujamus Luegerio. Schoenereris kritikavo katalikų bažnyčią ir jos didelę įtaką Austrijos politikai beveik taip pat energingai kaip ir žydus, tuo tarpu socialiniai krikščionys buvo katalikiška partija, iš pat pradžių stengusis sudaryti sąjungą su tomis reakcingomis konservatyviomis jėgomis, kurios pasirodė tokios naudingos Vokietijoje ir Prancūzijoje. Kadangi Austrijos socialiniai krikščionys padarė daugiau socialinių nuolaidų, jie pasiekė daugiau negu jų kolegos Vokietijoje ar Prancūzijoje. Kartu su socialdemokratais jie pergyveno monarchijos žlugimą ir tapo pačia įtakingiausia grupe pokario Austrijoje. Bet dar gerokai prieš atsirandant Austrijos respublikai, kai paskutiniame XIX a. dešimtmetyje Luegeris, suorganizavęs antisemitinę kampaniją, tapo Vienos meru, socialiniai krikščionys jau laikėsi dviprasmiško požiūrio į žydus nacionalinėje valstybėje – priešiškumo inteligentijai ir draugiškumo žydams verslininkams. Visai neatsitiktinai po žiaurios ir kruvinos kovos dėl valdžios su socialistų darbininkų sąjūdžiu jie užgrobė valstybinę mašiną, kai Austrija, susitraukusi iki vokiečių tautybės, tapo nacionaline valstybe. Socialiniai krikščionys pasirodė esą vienintelė partija, pasirengusi kaip tik tokiam vaidmeniui ir dar egzistuojant senajai monarchijai tapusi populiari dėl savo nacionalizmo. Kadangi Habsburgai buvo vokiškos kilmės ir savo valdiniams vokiečiams teikė tam tikrą pirmenybę, socialiniai krikščionys niekada nekritikavo monarchijos. Jie veikiau stengėsi, kad didesnioji vokiečių tautybės žmonių dalis paremtų iš esmės nepopuliarią vyriausybę. Jų antisemitizmas buvo bevaisis: tie dešimtmečiai, kai Luegeris valdė Vieną, žydams, tiesą sakant, buvo aukso amžius. Nepriklausomai nuo to, ko buvo griebiamasi propagandoje, siekiant laimėti balsus, jie niekada negalėjo skelbti kartu su Schoene-

[46] Žr. F.A. Neuschaefer, *Georg Ritter von Schoenerer*, Hamburg, 1935, ir Eduard Pichl, *Georg Schoenerer*, 1938, 6 vols. Net 1912 metais, kai Schoenererio agitacija jau seniai buvo praradusi bet kokią reikšmę, Vienos laikraštyje *Arbeiterzeitung* buvo reiškiami labai švelnūs jausmai tam žmogui, apie kurį buvo galima pasakyti tik tokius žodžius, kuriuos kadaise Bismarckas buvo pasakęs apie Lassalle'į: „Ir jei mes apsikeistume šūviais, teisingumas reikalautų net šaudant pripažinti: jis vyras, o kiti yra senos bobos" (Neuschaefer, p. 33).
[47] Žr. Neuschaefer, *op. cit.*, p. 22 ff., ir Pichl, *op. cit.*, I, p. 236 ff.

reriu ir pangermanistais, kad „antisemitizmą laiko kertiniu savo nacionalinės ideologijos akmeniu, esmingiausia tikro visuotinio įsitikinimo išraiška, o todėl didžiausiu nacionaliniu šimtmečio laimėjimu“[48]. Ir nors jiems darė įtaką klerikaliniai sluoksniai, kaip ir antisemitiniam sąjūdžiui Prancūzijoje, jie buvo priversti sušvelninti savo išpuolius prieš žydus, nes nepuldinėjo monarchijos taip, kaip Prancūzijos antisemitai puldinėjo Trečiąją respubliką.

Šių dviejų Austrijos antisemitinių partijų laimėjimai ir nesėkmės rodo, kad socialiniai konfliktai beveik neturėjo tiesioginio ryšio su svarbiausiomis šios epochos problemomis. Palyginti su visų vyriausybės priešininkų mobilizavimu, viduriniosios klasės žemutinio sluoksnio balsų medžioklė buvo laikinas reiškinys. Tikrai, Schoenererio sąjūdžio nugarkaulis buvo tos vokiškai kalbančios provincijos, kuriose žydai apskritai negyveno ir kur niekada nebuvo konkurencijos su žydais ir neapykantos žydų bankininkams. Pangermanistinio sąjūdžio ir jo įnirtingo antisemitizmo išlikimą tose provincijose, kai jis susilpnėjo didesniuose miestuose, paprasčiausiai nulėmė tas faktas, kad šiose provincijose prieš karą niekada nebuvo pasiektas toks visuotinis klestėjimas, kuris miestų gyventojus sutaikytų su vyriausybe.

Visiškas lojalumo savo šaliai ir jos vyriausybei nebuvimas, kurį pangermanistai pakeitė atviru lojalumu Bismarcko imperijai, ir iš to kilusi koncepcija, pagal kurią nacionalumas nepriklauso nuo valstybės ir teritorijos, Schoenererio grupę atvedė prie tikros imperialistinės ideologijos, kuri paaiškina jos laikiną silpnumą ir galutinę pergalę. Šie dalykai paaiškina ir tai, kodėl pangermanistinė partija Vokietijoje (*Alldeutschen*), niekada neperžengusi paprasčiausio šovinizmo slenksčio, liko tokia įtari ir rezervuota, kad neištiesė rankos savo broliams, Austrijos pangermanistams. Šis austriškas sąjūdis siekė ne tik užimti valdžią kaip partija, ne tik turėti savo rankose valstybinę mašiną – jis siekė revoliucingai pertvarkyti Vidurio Europą, kurioje Austrijos vokiečiai kartu su Vokietijos vokiečiais sustiprintų savo jėgas, taptų viešpataujančia tauta, o visos kitos tautos, gyvenančios šioje teritorijoje, būtų paverstos tokiais pusiau vergais, kokie buvo slavų tautų žmonės Austrijoje. Dėl tokios glaudžios giminystės su imperializmu ir dėl jos esminės įtakos nacionalumo koncepcijai mes turime atidėti Austrijos pangermanistinio sąjūdžio aptarimą. Bent jau savo padarinių požiūriu tai nėra tik XIX a. priklausantis parengiamasis sąjūdis: labiau negu bet kuri kita antisemitizmo atšaka jis priklauso mūsų šimtmečio įvykiams.

Visiškai priešingai atrodo prancūzų antisemitizmas. Dreyfuso byla atskleidžia visus kitus XIX a. antisemitizmo elementus grynai ideologiniu ir politiniu aspektu – tai antisemitizmo, atsiradusio ypatingomis nacionalinės valstybės sąlygomis, kulminacija. Tačiau jo įnirtinga forma užbėgo už akių būsimiems įvykiams, todėl atrodo, kad svarbiausi Dreyfuso bylos veikėjai dalyvauja didžiulėje generalinėje repeticijoje to spektaklio, kuris buvo atidėtas daugiau nei trims dešimtmečiams. Ši byla savyje sutelkė visus atvirus ir slaptus, politinius ir socialinius veiksnius, žydų klausimą XIX a. iškėlusius į avansceną; kita vertus, pernelyg anksti prasiveržęs į paviršių šis klausimas buvo įspraustas į tipiškos XIX a. ideologijos ribas, o ši ideologija, nors ir pergyvenusi visas Prancūzijos vyriausybes ir politines krizes, niekada visiškai neprisitaikė prie politinių XX a. sąlygų. Kai po 1940 metų pralaimėjimo prancūziškasis antisemitizmas gavo savo didįjį

[48] Cit. pagal Pichl, *op. cit.*, I, p. 26.

šansą valdant Vichy vyriausybei, jis jau buvo aiškiai pasenęs ir didžiųjų tikslų požiūriu beveik nebenaudingas, ir to niekada neužmiršdavo pabrėžti vokiečių autoriai naciai[49]. Jis neturėjo įtakos nacizmo formavimuisi ir yra svarbus pats savaime, o ne kaip aktyvus istorinis galutinės katastrofos veiksnys.

Svarbiausia tokio sveiko jo ribotumo priežastis buvo ta, kad Prancūzijos antisemitinės partijos, nors aktyvios vidaus scenoje, neturėjo antnacionalinių siekių. Galų gale jos buvo seniausios ir labiausiai išsivysčiusios Europos nacionalinės valstybės dalis. Jokie antisemitai niekada rimtai nebandė sukurti „antpartinės partijos" ar užgrobti valstybinės valdžios kaip partija ir tik dėl partijos interesų. Keletas nesėkmingų *coups d'état*, antisemitų ir aukštų armijos karininkų sąjungos padarinys, buvo juokingai nerimti ir kiaurai permatomi[50]. 1898 metais19 parlamento narių buvo išrinkti surengus antisemitines kampanijas, tačiau tai buvo viršūnė, kuri jau niekada nebebuvo pasiekta ir nuo kurios buvo greitai nusirista.

Kita vertus, tai buvo pirmas atvejis, kai antisemitizmui pavyko tapti visų kitų politinių procesų katalizatoriumi. Šią aplinkybę galima sieti su tuo, kad Trečioji respublika neturėjo autoriteto ir laimėjo labai maža balsų persvara. Masių akyse valstybė prarado savo prestižą kartu su monarchija, ir išpuoliai prieš valstybę nebebuvo laikomi šventvagyste. Pirmas prievartos protrūkis Prancūzijoje stulbinančiai panašus į neramumus Austrijos ir Vokietijos respublikose po Pirmojo pasaulinio karo. Nacių diktatūra taip dažnai buvo siejama su vadinamuoju „valstybės dievinimu", jog net istorikai šiek tiek primiršo šią banalią tiesą: naciai pasinaudojo tuo, kad visiškai nunyko valstybės garbinimas, kuris esmingai susijęs su soste iš Dievo malonės sėdinčio valdovo garbinimu ir kuris labai retai pasitaiko respublikoje. Prancūzijoje dar prieš 50 metų iki to, kai Vidurio Europos šalyse pradėjo nykti ši pagarba, valstybės garbintojai patyrė daug nesėkmių. Šioje šalyje žydus puldinėti, kartu puldinėjant valstybę, buvo daug lengviau negu Vidurio Europoje, kur žydai buvo puldinėjami tam, kad būtų galima pulti vyriausybę.

Negana to, prancūzų antisemitizmas, kaip ir žydų emancipacija Prancūzijoje, daug senesnis negu kitose Europos šalyse – jis atsirado XVIII a. pabaigoje. Šviečiamojo amžiaus atstovai, parengę Prancūzijos revoliuciją, niekino žydus, ir ši panieka jiems buvo savaime suprantamas dalykas: žydus jie traktavo kaip Tamsiųjų amžių atgyvena ir nekentė jų kaip aristokratijos finansų agentų. Vieninteliai atviri žydų draugai Prancūzijoje buvo konservatyvieji rašytojai, smerkę antižydiškas pažiūras kaip „vieną mėgstamiausių XVIII a. idėjų"[51]. O liberalesni ar radikalesni autoriai beveik iš įpročio perspėdavo, kad žydai yra barbarai, vis dar gyvena patriarchališkai ir nepripažįsta jokios kitos valdymo formos[52]. Prancūzijos revoliucijos metu ir jai pasibaigus Prancūzijos dvasininkai ir aristokratai prisijungė prie bendro antižydiško choro, nors dėl kitokių, materialesnių priežasčių. Jie kaltino revoliucinę vyriausybę tuo, kad ji įsakiusi pardavinėti bažnyčios nuosavybę,

[49] Žr. ypač Walfried Vernunft, „Die Hintergründe des französischen Antisemitismus", *Nationalsozialistische Monatshefte*, Juni, 1939.

[50] Žr. IV skyrių.

[51] Žr. J. de Maistre, *Les Soirées de St. Petersburg*, 1821, II, p. 55.

[52] Charles Fourier, *Nouveau Monde Industriel*, 1829, Vol. V jo *Oeuvres Complètes*, 1841, p. 421. Apie antižydiškas Fourier doktrinas žr. taip pat Edmund Silberner, „Charles Fourier on the Jewish Question", *Jewish Social Studies*, October, 1946.

siekdama susimokėti „žydams ir pirkliams, kuriems vyriausybė buvo įsiskolinusi“[53]. Šie seni argumentai, nežinia kaip pergyvenę nesibaigiančią bažnyčios ir valstybės kovą Prancūzijoje, palaikė visuotinę prievartą ir susierzinimą, kurie amžiaus pabaigoje atsirado dėl kitų, modernesnių veiksnių įtakos.

Pirmiausia dėl to, kad antisemitizmą labai rėmė bažnytininkai, socialistų sąjūdis Prancūzijoje galiausiai nusprendė priešintis antisemitinei propagandai Dreyfuso byloje. Tačiau iki tol kairuoliški sąjūdžiai XIX a. Prancūzijoje neslėpė savo antipatijos žydams. Jie paprasčiausiai tęsė XVIII a. švietėjų tradiciją, iš kurios kilo prancūzų liberalizmas ir radikalizmas, o antižydiškas pažiūras traktavo kaip neatskiriamą antiklerikalizmo dalį. Tokius kairiųjų jausmus pirmiausia stiprino tas faktas, kad Elzaso žydai ir toliau gyveno iš paskolų valstiečiams, t. y. tęsė tą praktiką, kuri paskatino Napoleoną 1808 m. išleisti atitinkamą dekretą. Pasikeitus Elzaso padėčiai, kairuolišką antisemitizmą iš naujo sustiprino Rothschildų namų finansų politika: Rothschildams priklausė svarbus vaidmuo finansuojant Bourbonus, jie palaikė glaudžius ryšius su Luji Pilypu ir klestėjo valdant Napoleonui III.

Už šių akivaizdžių ir iš esmės paviršutiniškų motyvų, skatinusių antižydiškas pažiūras, glūdėjo svarbesnė priežastis, turėjusi lemtingą reikšmę specifinei prancūziškai radikalizmo atmainai ir beveik lėmusi, kad visas kairiųjų sąjūdis atsisuktų prieš žydus. Prancūzijos ekonomikoje bankininkai buvo daug stipresni negu kitose kapitalistinėse šalyse, o Prancūzijos pramonės vystymasis, po trumpo pakilimo valdant Napoleonui III, taip atsiliko nuo kitų šalių, kad ikikapitalistinio socializmo tendencijos ir toliau buvo labai įtakingos. Žemutiniai viduriniųjų klasių sluoksniai, Vokietijoje ir Austrijoje perėmę antisemitizmą tik aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, kai jau buvo taip nusivylę, kad jais buvo galima pasinaudoti vykdant reakcingą politiką, o sykiu ir naująją minios politiką, Prancūzijoje buvo nusiteikę antisemitiškai dar prieš 50 metų, kai kartu su darbininkų klase lėmė trumpalaikę 1848 m. revoliucijos pergalę. Penktajame dešimtmetyje, kai Toussenelis paskelbė savo *Les Juifs, Rois de l'Epoque* (*Žydai, epochos valdovai*), pačią svarbiausią iš visų prieš Rothschildus nukreiptų pamfletų srauto knygą, ją entuziastingai sveikino visa kairioji spauda, kuri tuo metu buvo revoliucinio žemutinio viduriniosios klasės sluoksnio pažiūrų reiškėja. Šiam sluoksniui priklausiusių žmonių jausmai, tokie, kokius išreiškė Toussenelis, nors miglotesni ir menkiau detalizuoti, nedaug skyrėsi nuo jaunojo Marxo jausmų, o Toussenelio išpuoliai prieš Rothschildus buvo laiškų iš Paryžiaus, kuriuos Boerne parašė prieš 15 metų, variantas, tik įmantresnis ir ne toks talentingas[54]. Šitie

[53] Žr. laikraštį *Le Patriote Français*, No. 457, November 8, 1790. Cituojama iš Clemens August Hoberg, „Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich“, *Forschungen zur Judenfrage,* 1940, Vol. IV.

[54] Marxo straipsnis žydų klausimu yra žinomas pakankamai gerai ir jo nebūtina cituoti. Kadangi Boerne teiginiai dėl savo išskirtinai poleminio ir neteorinio pobūdžio šiandien pamiršti, pateiksime ištrauką iš 72 laiško iš Paryžiaus (1832 m. sausis): „Rothschildas pabučiavo popiežiaus ranką <...> Pagaliau nusistovėjo tvarka, kurią sumanė Dievas, kurdamas pasaulį. Vargšas krikščionis bučiuoja popiežiaus koją, o turtingas žydas bučiuoja jo ranką. Jei Rothschildas būtų suteikęs paskolą Romai ne su 65, o su 60 procentų palūkanomis ir kardinolui iždininkui būtų pasiuntęs daugiau negu dešimt tūkstančių dukatų, jam būtų buvę leista apkabinti Šventąjį Tėvą <...> Argi pasauliui nebūtų didžiausia laimė, jei visi karaliai būtų nušalinti, o sostas atiduotas Rothschildų šeimai?“ *Briefe aus Paris. 1830–1833.*

žydai žydą bankininką irgi klaidingai laikė svarbiausia kapitalizmo sistemos figūra. Ši klaida daro įtaką Prancūzijos municipalinei ir žemesniųjų pakopų vyriausybinei biurokratijai iki pat mūsų dienų[55].

Tačiau šis masinių antižydiškų jausmų protrūkis, sukeltas ekonominio konflikto tarp žydų bankininkų ir jų nusivylusių klientų, kaip reikšmingas politinis veiksnys truko ne ilgiau nei tokie protrūkiai, nulemti grynai ekonominių ir socialinių priežasčių. Tie dvidešimt metų, kai Prancūzijos imperiją valdė Napoleonas III, Prancūzijos žydams buvo klestėjimo ir saugumo epocha, daug kuo panaši į du dešimtmečius Vokietijoje ir Austrijoje prieš prasidedant Pirmajam pasauliniam karui.

Vienintelė prancūzų antisemitizmo atšaka, tikrai likusi stipri ir pergyvenusi socialinį antisemitizmą, taip pat ir niekinamąjį antiklerikalinių intelektualų požiūrį, buvo susijusi su bendra ksenofobija. Užsienio žydai tapo visų užsieniečių stereotipu, ypač po Pirmojo pasaulinio karo. Visose Vakarų ir Vidurio Europos šalyse buvo nubrėžta perskyra tarp vietinių žydų ir tų žydų, kurie „įsiveržė" iš Rytų. Vokietijoje ir Austrijoje Lenkijos ir Rusijos žydai buvo traktuojami lygiai taip pat, kaip Prancūzijoje buvo traktuojami Rumunijos ir Vokietijos žydai, o į Poznanės žydus Vokietijoje ar Galicijos žydus Austrijoje buvo žiūrima su tokia pat snobiška panieka kaip į Elzaso žydus Prancūzijoje. Tačiau tik Prancūzijoje šis skirstymas vidaus reikaluose tapo labai svarbus. Galimas daiktas, tai lėmė tas faktas, kad Rothschildai, kurie labiau nei kur nors kitur buvo tapę antižydiškų išpuolių taikiniu, į Prancūziją imigravo iš Vokietijos, todėl prieš prasidedant Pirmajam pasauliniam karui buvo visai įprasta įtarinėti žydus simpatijomis nacionaliniam priešui.

Nacionalistinis antisemitizmas, palyginti su moderniaisiais sąjūdžiais, Prancūzijoje niekada nebuvo reakcionierių ir šovinistų monopolis. Šiuo klausimu rašytojas Jeanas Giraudoux, karo metų Daladier vyriausybės propagandos ministras, visiškai sutarė[56] su Pétaino ir Vichy vyriausybe, kuri irgi negalėjo peržengti šios pasenusios antipatijos žydams ribų, kad ir kaip stengėsi įtikti vokiečiams. Ši nesėkmė ypač krito į akis, nes Prancūzija davė garsų antisemitą, sugebėjusį suprasti visas naujo ginklo galimybes ir mastus. Ta aplinkybė, kad šis žmo-

[55] Šitoks požiūris gerai išreikštas municipalinio patarėjo Paulio Brousse'o parašytame garsaus Cesare's Lombroso veikalo apie antisemitizmą (1899) įvade. Argumentavimo specifiką išreiškia štai kokie žodžiai: „Smulkiam krautuvininkui reikalingas kreditas, o mes žinome, kaip blogai organizuotas kreditas mūsų dienomis ir kaip brangiai jis kainuoja. Ir šiuo atveju smulkus krautuvininkas kaltina žydą bankininką. Visi, įskaitant darbininkus – t. y. tik tuos darbininkus, kurie gerai nesupranta mokslinio socializmo, – mano, kad revoliucija progresuos, jei prieš eksproprijuojant visus kapitalistus bus eksproprijuoti kapitalistai žydai, patys tipiškiausi kapitalistai, kurių vardai geriausiai žinomi masėms".

[56] Kad pamatytume nuostabą keliantį antisemitinių argumentų Prancūzijoje perimamumą, palyginkime, pavyzdžiui, Charles'o Fourier nupieštą paveikslą, kur vaizduojamas žydas „Iskarijotas", atvykstantis į Prancūziją su 100 000 svarų, įsikuriantis mieste, kur esama šešių konkurentų, sunaikinantis visas konkuruojančias firmas, sukaupiantis didelį turtą ir sugrįžtantis į Vokietiją (*Théorie des quatre mouvements,* 1808, Oeuvres Complètes, p. 88 ff.) su Giraudoux paveikslu, nupieštu 1939 metais: „Įsismelkdami kažkokiu paslaptingu būdu, kurį aš bergždžiai stengiausi suprasti, šimtai tūkstančių aškenazių, pabėgusių iš Lenkijos ir Rumunijos getų, užtvindė mūsų šalį <...> išstumdami mūsų bendrapiliečius, sunaikindami jų profesinius įgūdžius bei tradicijas <...> ir nepaisydami jokių cenzo, mokesčių bei darbo veiklos apribojimų" (*Pleins Pouvoirs,* 1939).

gus buvo iškilus romanistas, būdinga Prancūzijai, kur antisemitizmas apskritai niekada nebuvo taip diskredituotas socialiniu ir intelektualiniu požiūriu kaip kitose Europos šalyse.

Louis Ferdinand'as Céline'as rėmėsi paprastu teiginiu, kuris buvo pagrįstas išradingumu ir kaip tik tokia ideologine vaizduote, kurios stokojo daug racionalesni prancūzų antisemitai. Jis tvirtino, kad žydai sutrukdė Europai susivienyti politiškai, sukėlė visus Europos karus nuo 843 metų ir siekė sugriauti ir Prancūziją, ir Vokietiją, kurstydami abipusę jų neapykantą. Šį fantastišką istorijos aiškinimą Céline'as išdėstė savo kūrinyje *Ecole des Cadavres*, parašytame Miuncheno pakto metais ir paskelbtame pirmaisiais karo metais. Ankstesnis pamfletas, skirtas tai pačiai temai, *Bagatelle pour un Massacre* (1938), nors jame ir nėra naujo Europos istorijos aiškinimo, savo temos traktavimu buvo stebėtinai modernus: jame buvo vengiama visų ribojančių skirtumų tarp vietinių ir užsienio, gerų ir blogų žydų ir nesistengiama pateikti detalių įstatymų projektų (tai buvo būdinga prancūzų antisemitizmui), bet buvo tiesiai imamasi esmės ir reikalaujama žudyti visus žydus.

Pirmą Céline'o knygą labai palankiai priėmė iškiliausi Prancūzijos intelektualai, iš dalies todėl, kad jiems patiko išpuolis prieš žydus, o iš dalies todėl, kad jie buvo įsitikinę, jog ši knyga buvo ne kas kita kaip įdomi nauja literatūrinė fantazija[57]. Lygiai dėl tų pačių priežasčių vietiniai prancūzų fašistai Céline'o nepriėmė rimtai, nors naciai visada žinojo, kad jis buvo vienintelis tikras antisemitas Prancūzijoje. Prancūzijos politikams būdingas įgimtas sveikas protas ir jų giliai įsišaknijęs respektabilumas trukdė jiems pripažinti šarlataną ir pusprotį. Galiausiai net vokiečiai, geriau supratę reikalo esmę, turėjo ir toliau naudotis tokiais nevykusiais rėmėjais kaip Doriot, Mussolini'o ir Pétaino šalininku, seno kirpimo prancūzų šovinistu, visiškai nesuprantančiu šiuolaikinių problemų, ir bergždžiai stengtis įtikinti prancūzus, kad žydų išnaikinimas išgydys visas ligas. Tai, kaip šitokia padėtis klostėsi tais metais, kai oficialioji ir net neoficialioji Prancūzija buvo pasirengusi bendradarbiauti su nacistine Vokietija, aiškiai rodo, kad XIX a. antisemitizmas visai netiko naujiems XX a. politiniams tikslams, ir netgi tokioje šalyje, kur jis pasiekė aukščiausią išsivystymo lygį ir pergyveno visus kitus viešosios nuomonės pasikeitimus. Nieko nepakeitė ir tai, kad tokie gabūs XIX a. žurnalistai kaip Edouard'as Drumont'as ir net didieji ano meto rašytojai, pavyzdžiui, Georges'as Bernanosas, prisidėjo prie šio reikalo, kuriam daug labiau tiko pusgalviai ir šarlatanai.

Prancūzijoje dėl įvairių priežasčių niekada nesusiformavo pilnavertė imperialistinė partija, ir pasirodė, kad kaip tik šis faktas turėjo lemtingą reikšmę. Daugelis prancūzų kolonijinių politikų yra pažymėję[58], kad tik Prancūzijos ir Vokietijos sąjunga būtų leidusi Prancūzijai varžytis su Anglija dėl pasaulio pasidalijimo ir sėkmingai dalyvauti kovoje dėl Afrikos. Tačiau, nepaisant triukšmingai reiškiamo priešiškumo ir pykčio Anglijai, Prancūzija niekada nesileido sugundoma įsivelti į šias varžybas. Prancūzija buvo ir liko – nors ir prarasdama įtaką – *nation par excellence* žemyne, ir net jos nežymūs imperialistiniai bandy-

[57] Žr. ypač Marcelio Arland'o kritinį knygos aptarimą leid. *Nouvelle Revue Française* (1938 m. vasaris). Arland'as tvirtina, kad Céline'o pozicija iš esmės yra „*solide*" (tvirta). André Gide'as (1938 m. balandis) mano, kad Céline'ui, piešiančiam tik žydišką „*spécialité*", pavyko pavaizduoti ne tikrovę, o tikrovės sukeliamą haliucinaciją.

[58] Žr., pavyzdžiui, René Pinon, *France et Allemagne*, 1912.

mai paprastai baigdavosi tuo, kad atsirasdavo nauji nacionalinės nepriklausomybės sąjūdžiai. Negana to, kadangi Prancūzijos antisemitizmą iš esmės maitino grynai nacionalinis Prancūzijos ir Vokietijos konfliktas, žydų problema beveik savaime neteko reikšmės imperialistinėje politikoje, nepaisant aplinkybių, susiklosčiusių Alžyre, kur mišrūs gyventojai, susidėję iš vietinių žydų ir arabų, davė puikią galimybę tą problemą sureikšminti[59]. Tas faktas, kad vokiečių agresija tiesmukai ir šiurkščiai sunaikino Prancūzijos nacionalinę valstybę, kad vokiečių okupacija ir Prancūzijos pralaimėjimas lėmė gėdingą Vokietijos ir Prancūzijos sąjungą, parodė, kaip nedaug savosios galybės ši *nation par excellence* iš šlovingos praeities atsinešė į mūsų epochą, o jos pamatinė politinė struktūra nepasikeitė.

V. SAUGUMO AUKSO AMŽIUS

Tik du dešimtmečiai laikiną antisemitinių sąjūdžių nunykimą skyrė nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Šis laikotarpis buvo apibūdintas kaip „saugumo aukso amžius“[60], nes tik nedaugelis tada gyvenusių žmonių jautė, kad akivaizdžiai pasenusi politinė struktūra yra silpna. Nepaisant visų artėjantį žlugimą pranašaujančių ženklų, ji gyvavo toliau – apgaulingai didinga ir nepaaiškinamai vienodai atkakli. Visai šalia ir, kaip atrodė, taip pat stabiliai laikėsi anachronistiškas despotizmas Rusijoje, korumpuota biurokratija Austrijoje, kvailas militarizmas Vokietijoje ir neryžtinga, nuolatinę krizę išgyvenanti respublika Prancūzijoje – ir visos jos vis dar buvo užgožtos Britų imperijos pasaulinės galybės. Nė viena iš šių šalių vyriausybių nebuvo itin populiari, visos susidurdavo su stiprėjančia vidine opozicija, bet, kaip atrodė, nebuvo rimtos politinės valios radikaliai keisti politines sąlygas. Europa buvo pernelyg užsiėmusi ekonomikos plėtra, kad kuri nors nacija ar socialinis sluoksnis politikos klausimus traktuotų rimtai. Viskas galėjo judėti savo vaga, nes niekam niekas nerūpėjo. Arba, kaip taikliai pasakė Chestertonas: „Visa kas ilgina savo egzistavimą neigdamas, kad jis egzistuoja“[61].

Milžiniškas pramoninių ir ekonominių galių didėjimas sparčiai silpnino grynus politinius veiksnius, o kartu ekonominės jėgos pradėjo vyrauti tarptautiniame jėgų žaidime. Galia buvo suvokiama kaip ekonominių galimybių sinonimas, kol tapo aišku, kad ekonominės ir pramoninės galimybės yra tik moderniosios jos prielaidos. Tam tikra prasme ekonominė galia galėjo palenkti vyriausybes, nes ir jos taip pat tikėjo ekonomika kaip ir paprastas verslininkas, kuriam kažkaip pavyko įtikinti vyriausybes, kad valstybės prievartos priemones reikia vartoti tik biznio interesais ir nacionaliniam turtui apsaugoti. Labai trumpą laiką buvo šiek tiek teisinga Walterio Rathenau pastaba, kad 300 žmonių, gerai pažįstančių vienas kitą, laiko pasaulio likimą savo rankose. Šitokia keista padėtis truko iki 1914 metų, kai vien dėl karo masių tikėjimas providenciniu ekonominės plėtros pobūdžiu sužlugo.

[59] Kai kurie žydų klausimo Alžyre aspektai nagrinėjami mano straipsnyje „Why the Crémieux Decree was Abrogated“, *Contemporary Jewish Record,* April, 1943.

[60] Šį terminą sukūrė Stefanas Zweigas, šitaip pavadinęs laikotarpį prieš Pirmąjį pasaulinį karą (žr. S. Zweig, *The World of Yesterday: An Autobiography,* 1943).

[61] Puikų pasakojimą apie bendrą padėtį Britanijoje žr. G.K. Chesterton, *The Return of Don Quixote,* kuris pasirodė 1927 metais, tačiau buvo „sumanytas ir iš dalies parašytas prieš karą“.

Žydai labiau negu kitos Europos tautos pasidavė saugumo aukso amžiaus regimybei. Atrodė, kad antisemitizmas yra praeities dalykas: kuo labiau vyriausybės prarasdavo jėgą ir prestižą, tuo mažiau dėmesio buvo kreipiama į žydus. Valstybės reprezentaciniam vaidmeniui tampant vis siauresniam ir neturiningesniam, politinis atstovavimas vis labiau virto savotišku teatro vaidinimu, geresniu ar blogesniu, kol Austrijoje pats teatras tapo nacionalinio gyvenimo centru, institucija, kurios viešoji reikšmė buvo tikrai didesnė negu parlamento. Teatrinis politinio pasaulio pobūdis tapo toks akivaizdus, kad teatras galėjo atrodyti esąs tikrovės sritis.

Stiprėjanti didžiojo biznio įtaka valstybei ir mažėjantis žydų paslaugų valstybei poreikis kėlė grėsmę žydo bankininko egzistavimui ir lėmė tai, kad žydų veiklos struktūra ėmė keistis. Pirmas žydų bankininkų šeimų nuosmukio ženklas buvo tas, kad jos prarado prestižą ir valdžią žydų bendruomenėse. Jos jau nebebuvo pakankamai stiprios, kad centralizuotų ir tam tikru mastu monopolizuotų bendrą žydų turtą. Vis dažniau žydai iš valstybės finansų srities pereidavo į privataus verslo sritį. Iš maisto ir drabužių tiekimo armijoms ir vyriausybėms išaugo naujas žydų užsiėmimas – prekyba maistu ir grūdais, taip pat ir siuvimo pramonė, kurioje žydai greitai išsikovojo iškilią padėtį visose šalyse, o lombardai ir universalinės parduotuvės miesteliuose ir kaimo vietovėje buvo didelių miestų universalinių parduotuvių pirmtakai. Tai nereiškia, kad ryšiai tarp žydų ir vyriausybių visiškai nutrūko, bet šioje srityje buvo vis mažiau žmonių, ir šio laikotarpio pabaigoje matome beveik tokį pat vaizdą kaip ir jo pradžioje: keletas pavienių žydų, užimančių svarbią finansinę padėtį ir menkai susijusių arba visai nebesusijusių su platesniais žydų viduriniosios klasės sluoksniais.

Dar didesnę reikšmę negu nepriklausomo žydų biznio plėtimasis turėjo kitas veiklos struktūros pasikeitimas. Vidurio ir Vakarų Europos žydai pasiekė soties tašką turto ir ekonominės sėkmės požiūriu. Galimas daiktas, kad tai buvo akimirka, kai jie turėjo parodyti, jog tikrai trośko pinigų dėl pinigų arba dėl valdžios. Pirmuoju atveju jie galėjo plėsti savo verslą ir perduoti jį savo įpėdiniams, antruoju atveju jie galėjo labiau įsitvirtinti valstybės ūkyje ir kovoti prieš didžiojo biznio bei pramonės įtaką vyriausybėms. Bet jie nedarė nei viena, nei kita. Priešingai, klestinčių verslininkų ir kiek rečiau bankininkų sūnūs atsisakydavo savo tėvų karjeros dėl laisvųjų profesijų ar grynai intelektualinių užsiėmimų, kurių imtis negalėjo ankstesnių kartų žydai. Tai, ko kadaise taip bijojo nacionalinė valstybė – žydų inteligentijos atsiradimo, – dabar vyko nepaprastai greitai. Turtingų žydų vaikų srautas į kultūrinės veiklos sritį buvo ypač žymus Vokietijoje ir Austrijoje, kur daug kultūros institucijų, pavyzdžiui, laikraščiai, leidyba, muzika ir teatras, tapo žydų veiklos sritimis.

Tai, kas tapo įmanoma dėl tradicinio žydų polinkio į intelektualinę veiklą ir pagarbos jai, galiausiai atvedė prie tikro atotrūkio nuo tradicijos ir didelio Vakarų ir Vidurio Europos žydų sluoksnio asimiliacijos bei ištirpimo nacijoje. Politiniu požiūriu tai reiškė žydų emancipaciją nuo valstybės apsaugos, stiprėjantį bendro likimo su savo bendrapiliečiais suvokimą ir žymų susilpnėjimą tų ryšių, kurie žydus padarė bendraeuropiniu elementu. Socialiniu požiūriu žydų intelektualai buvo pirmieji žydai, kurie – kaip grupė – jautė poreikį ir norėjo būti priimti į nežydų visuomenę. Socialinė diskriminacija, mažai rūpėjusi jų tėvams, nesukusiems galvos dėl socialinio bendravimo su nežydais, jiems tapo labai svarbia problema.

Ieškodama kelių į visuomenę, ši grupė buvo priversta priimti socialinio elge-

sio normas, sukurtas tų žydų, kurie XIX a. buvo įsileisti į visuomenę kaip diskriminavimo taisyklės išimtys. Jie greitai atrado tą jėgą, kuri gali atverti visas duris, „spindinčią šlovės jėgą" (Stefanas Zweigas), kuri tapo nebeįveikiama dėl šimtmečius trukusio genijaus garbinimo. Žydams būdingą šlovės siekimą nuo bendro to meto keliaklupsčiavimo prieš šlovę skyrė tai, kad žydai geidė šlovės pirmiausia ne dėl savęs. Gyventi gaubiant šlovės aurai buvo svarbiau, negu išgarsėti pačiam, todėl jie tapo puikiais recenzentais, kritikais, kolekcininkais ir organizatoriais visa to, kas buvo susiję su šlove. Šita „spindinti jėga" buvo visiškai reali socialinė jėga, kurios dėka socialiniai benamiai galėjo pasistatyti sau namus. Kitaip tariant, žydų intelektualai bandė (ir tai jiems iš dalies pavyko) tapti gyva gija, susiejančia žymius žmones į garsenybių bendruomenę, iš esmės tarptautinę bendruomenę, nes dvasiniai laimėjimai nepripažįsta nacionalinių barjerų. Bendras politinių veiksnių nusilpimas per du dešimtmečius sukūrė tokias aplinkybes, kai tikrovė ir regimybė, politinė realybė ir teatro vaidinimas galėjo nesunkiai vienas kitą parodijuoti. Tokia padėtis dabar leido jiems tapti atstovais tokios neapibrėžtos tarptautinės bendruomenės, kurioje nacionaliniai prietarai nebeatrodė turį kokią nors reikšmę. Paradoksalu, kad ši tarptautinė bendruomenė, kaip atrodė, buvo vienintelė bendruomenė, pripažįstanti savo žydiškos kilmės narių asimiliaciją ir susiliejimą su nacionaline dauguma: Austrijos žydui buvo daug lengviau būti laikomam austru Prancūzijoje negu Austrijoje. Iliuzinis šios kartos pilietybės pasaulis, šis fiktyvus nacionalumas, kurio jie griebdavosi, kai būdavo užsimenama apie žydišką jų kilmę, iš dalies jau buvo panašus į tuos pasus, kurie vėliau jų savininkams duodavo teisę gyventi bet kurioje šalyje, išskyrus tą, kuri tuos pasus buvo išdavusi.

Tokios aplinkybės dėl pačios savo prigimties negalėjo nepadaryti žydų pastebimų kaip tik tuo metu, kai jų veikla, jų pasitenkinimas ir laimė šiame regimybių pasaulyje įrodė, kad kaip grupė faktiškai jie nesiekė nei pinigų, nei valdžios. Tuo metu, kai rimti valstybininkai ir publicistai žydų klausimu domėjosi mažiau negu bet kada po emancipacijos, tuo metu, kai antisemitizmas beveik visiškai dingo iš viešosios politinės scenos, žydai tapo pačios Visuomenės simboliu ir visų tų žmonių, kurių visuomenė nepriėmė, neapykantos objektu. Praradęs savo šaknis išnykus ypatingoms sąlygoms, nulėmusioms jo raidą XIX a., antisemitizmas šarlatanų ir puspročių galėjo būti nesunkiai perdirbtas į tą keistą pusinių tiesų ir laukinių prietarų mišinį, kuris atsirado Europoje 1914 metais ir tapo visų nusivylusių ir nirštančių žmonių ideologija.

Kadangi žydų klausimas savo socialiniu aspektu pavirto socialinių neramumų katalizatoriumi, kol galiausiai suirusią visuomenę ideologiškai suvienijo galimų žydų žudynių klausimas, būtina išryškinti kai kuriuos svarbiausius emancipuotos žydijos socialinės istorijos praeito amžiaus buržuazinėje visuomenėje bruožus.

TREČIAS SKYRIUS

Žydai ir visuomenė

Politinis žydų nemokšiškumas, lėmęs tai, kad jie taip tiko ypatingam savo vaidmeniui ir galėjo įleisti šaknis į valstybinio ūkio sritį, taip pat ir jų prietarai – nusiteikimas prieš nežydų tautybės žmones ir keliaklupsčiavimas prieš valdžią – neleido jiems matyti politinių antisemitizmo pavojų ir lėmė pernelyg didelį jų jautrumą bet kokioms socialinės diskriminacijos formoms. Buvo sunku pamatyti lemtingą politinio priešiškumo ir paprasčiausios antipatijos skirtumą, kai šie reiškiniai buvo beveik susilieję. Tačiau esmė yra ta, kad jie išaugo iš visiškai priešingų emancipacijos aspektų: politinis antisemitizmas susiformavo dėl to, kad žydai buvo atskira visuomenės dalis, o socialinė diskriminacija atsirado dėl progresuojančio žydų susilyginimo su visomis kitomis grupėmis.

Gyvenimo sąlygų lygybė – nors tai tikrai pamatinis teisingumo reikalavimas – vis dėlto yra vienas didžiausių ir nepatikimiausių moderniosios žmonijos užmojų. Kuo vienodesnės gyvenimo sąlygos, tuo sunkiau paaiškinti realius skirtumus tarp žmonių, o todėl tuo daugiau nelygybės tarp pavienių žmonių ir grupių. Šis gluminantis rezultatas visiškai išryškėjo tada, kai lygybė buvo pradėta aiškinti orientuojantis nebe į visagalę būtybę – Dievą ar į neišvengiamą bendrą likimą – mirtį. O kai tik lygybė tampa kasdienišku faktu, kai ji nebematuojama ir nebeaiškinama remiantis kokiu nors kriterijumi, tada lieka tik viena galimybė iš šimto, kad ji bus pripažinta kaip paprasčiausias praktinis tokios politinės organizacijos, kurioje šiaip nelygūs žmonės turi lygias teises, principas; devyniasdešimt devyniais atvejais iš šimto ji bus suvokiama neteisingai – kaip įgimta savybė, būdinga kiekvienam individui, kuris yra „normalus“, jei panašus į visus kitus, ir „nenormalus“, jei nuo kitų skiriasi. Šitoks iškreiptas lygybės perkėlimas iš politinės į socialinę sritį yra ypač pavojingas, kai visuomenėje paliekama nedaug erdvės ypatingoms grupėms ar ypatingiems individams, nes tada jų skirtumai tampa ypač pastebimi.

Didžioji moderniosios epochos problema, o kartu ir ypatingas pavojus yra tas, jog šioje epochoje žmogus pirmą kartą susiduria su kitu žmogumi nebesaugomas jo skirtumą įtvirtinančių aplinkybių ir sąlygų. Ir kaip tik ši nauja lygybės koncepcija taip apsunkino šiuolaikinius rasių santykius, nes juk šiuo atveju mes susiduriame su prigimtiniais skirtumais, kurie – kad ir kaip keistųsi sąlygos – negali tapti mažiau pastebimi. Kaip tik todėl, kad lygybė reikalauja kiekvieną individą pripažinti kaip lygų kitam, konfliktai tarp įvairių grupių, kurios dėl savų priežasčių nelinkusios pripažinti viena kitai šios pamatinės lygybės, pasireiškia tokiomis siaubingomis ir žiauriomis formomis.

Štai kodėl juo panašesnės buvo žydų gyvenimo sąlygos į nežydų gyvenimo sąlygas, juo labiau stulbino žydų kitoniškumas. Šitokia padėtis vedė prie socialinės neapykantos žydams, o kartu lėmė ypatingą jų patrauklumą, ir šių reakcijų

derinys nulėmė socialinę Vakarų žydijos istoriją. Tačiau ir diskriminacija, ir patrauklumas politiniu požiūriu buvo nevaisingi. Jie nesukėlė nei politinio sąjūdžio prieš žydus, nei kaip nors saugojo juos nuo jų priešų. Tačiau jie tikrai užnuodijo socialinę atmosferą, iškreipė socialinį žydų ir nežydų bendravimą ir padarė tam tikrą įtaką žydų elgesiui. Žydo tipo susiformavimą nulėmė abu veiksniai – ypatinga diskriminacija ir ypatingas patrauklumas.

Socialinė antipatija žydams, pasireiškusi įvairiomis diskriminacijos formomis, Europos šalims nepadarė didelės politinės žalos, nes tikra socialinė ir ekonominė lygybė niekada nebuvo pasiekta. Naujos klasės pasirodydavo kaip grupės, kurioms pavienis individas priklausydavo pagal prigimtį. Neabejotina, kad tik tokiomis aplinkybėmis visuomenė galėjo pakęsti, kad žydai gyvena kaip ypatinga uždara grupė.

Padėtis būtų buvusi visiškai kitokia, jei, kaip Jungtinėse Valstijose, gyvenimo sąlygų lygybė būtų buvusi savaime suprantamas dalykas, jei kiekvienas visuomenės narys – kad ir kokiam sluoksniui priklausytų – būtų buvęs tvirtai įsitikinęs, kad gabumų ir laimės dėka jis gali tapti pasakojimo apie sėkmę herojumi. Tokioje visuomenėje diskriminacija tampa vienintele skiriamąja priemone, savotišku visuotiniu dėsniu, pagal kurį grupės gali atsidurti už pilietinės, politinės ir ekonominės lygybės ribų. Ten, kur diskriminacija nesusijusi vien su žydų problema, ji gali paskatinti rastis politinį sąjūdį, visus natūralius daugiatautei šaliai būdingus sunkumus ir konfliktus siekiantį išspręsti prievarta, minios valdžia ir vulgariomis rasistinėmis idėjomis. Vienas iš viltingiausių ir pavojingiausių Jungtinių Amerikos Valstijų respublikos paradoksų yra tas, kad šioje šalyje ryžtamasi įgyvendinti lygybę, remiantis labiausiai nelygiais – ir fiziškai, ir istoriniu požiūriu – gyventojais pasaulyje. Jungtinėse Valstijose socialinis antisemitizmas vieną gražią dieną gali tapti labai pavojingo politinio sąjūdžio kristalizacijos branduoliu[1]. Tuo tarpu Europoje socialinis antisemitizmas politinio antisemitizmo atsiradimui turėjo nedaug įtakos.

I. TARP PARIJO IR PRASISIEKĖLIO

Trapi valstybės ir visuomenės pusiausvyra, kuria socialiniu ir politiniu požiūriu rėmėsi nacionalinė valstybė, lėmė tai, kad atsirado savotiškas dėsningumas, reguliuojantis žydų priėmimą į visuomenę. Per 150 metų, kai žydai iš tikrųjų gyveno Vakarų Europos tautų viduje, o ne kaip jų kaimynai, už savo socialinę šlovę jie turėjo mokėti politiniu skurdu, o už politinę sėkmę – socialiniu paniekinimu. Asimiliacija – t. y. priėmimas į nežydišką visuomenę – jiems buvo pasiekiama

[1] Nors žydai išsiskirdavo iš Europos šalių homogeniškos gyventojų masės labiau negu kitos grupės, tai nereiškia, kad Amerikoje diskriminacija jiems gresia labiau negu kitoms grupėms. Iš tikrųjų ne žydai, o negrai – iš prigimties ir istoriniu požiūriu labiausiai išsiskirianti grupė iš visų Amerikos tautybių – iki pat šių dienų velka socialinės ir ekonominės diskriminacijos naštą. Tačiau tokia padėtis gali pasikeisti, jei iš šios vien socialinės diskriminacijos kada nors išaugs politinis sąjūdis. Tada žydai gali labai greitai tapti principinės neapykantos objektu dėl tos paprastos priežasties, kad jie, vieninteliai iš visų grupių, patys išreiškė – savo istorija ir savo religija – gerai žinomą atsiskyrimo principą. Tai nebūdinga negrams ar kinams, kuriems kaip tik todėl neiškyla tokia grėsmė politiniu požiūriu, netgi nepaisant to, kad nuo daugumos jie gali skirtis net labiau negu žydai.

tik tuo atveju, jei jie buvo aiškiai iš daugumos žydų išsiskiriančios išimtys, nors ir gyveno tokiomis pačiomis ribotomis ir žeminančiomis politinėmis sąlygomis. Vėliau jie galėjo asimiliuotis tik tada, kai dėl socialinės izoliacijos, atsiradusios po emancipacijos, jų politiniam statusui jau kėlė grėsmę antisemitiniai sąjūdžiai. Susidūrusi su politinės, ekonominės ir teisinės žydų lygybės problema, visuomenė aiškiai parodė, kad nė viena jos klasė nėra pasirengusi žydams pripažinti teisę į socialinę lygybę, ir kad į ją gali būti priimti tik išskirtiniai žydai – žydų tautos išimtys. Tie žydai, kurie girdėdavo keistą komplimentą, girdi, jie esą išimtys, išskirtiniai žydai, puikiai žinojo, kad kaip tik šis dviprasmiškumas – kad jie buvo žydai ir vis dėlto veikiausiai nepanašūs į žydus – jiems atvėrė duris į visuomenę. Jei jie troško šitokių santykių, jiems tekdavo stengtis „būti žydais ir kartu jais nebūti“[2].

Šis paradoksas buvo giliai įsišaknijęs tikrovėje. Nežydų visuomenė reikalavo, kad „naujokas“ būtų toks pat „išauklėtas“, kaip ir ji pati, ir kad jis, nors ir nesielgdamas kaip „paprastas žydas“, darytų ką nors nepaprasta, nes juk galų gale jis yra žydas. Visi emancipacijos šalininkai reikalavo asimiliacijos (t. y. to, kad žydai prisitaikytų prie visuomenės ir būtų jos priimti), kurią jie traktavo arba kaip parengtinę žydų emancipacijos sąlygą, arba kaip savaiminį jos padarinį. Kitaip tariant, kai tie, kurie tikrai stengėsi pagerinti žydų gyvenimo sąlygas, žydų klausimą bandė apmąstyti remdamiesi pačių žydų požiūriu, jie iškart jį nagrinėdavo tik socialiniu aspektu. Vienas liūdniausių žydų tautos istorijos faktų buvo tas, jog tik šios tautos priešai suprato, kad žydų klausimas yra politinis (jos draugai to nesuprato beveik niekada).

Emancipacijos šalininkai šią problemą buvo linkę traktuoti kaip „auklėjimo“ problemą, ir ši idėja iš pradžių buvo vienodai taikoma ir žydams, ir nežydams[3]. Savaime suprantamu dalyku buvo laikoma tai, kad abiejų stovyklų avangardas turi būti sudarytas iš itin „išauklėtų“, tolerantiškų, kultūringų asmenų. Žinoma, tai reiškė, kad itin tolerantiški, išsilavinę ir kultūringi nežydai socialiniu požiūriu turėjo rūpintis tik ypač išsilavinusiais žydais. Aiškus daiktas, išsilavinusių žmonių keliamas reikalavimas išsivaduoti nuo prietarų labai greitai turėjo tapti vienpusiškas ir galiausiai buvo taikomas tik žydams, kurie kaip tik ir turėjo užsiimti savo auklėjimu.

Tačiau tai tik viena reikalo pusė. Žydai buvo raginami lavintis, kad nesielgtų kaip paprasti žydai, bet kita vertus, jie buvo priimami tik todėl, kad buvo žydai, t. y. dėl jų svetimumo ir egzotiškumo. XVIII a. šio reiškinio šaltinis buvo naujasis humanizmas, garsiai reikalavęs „naujų žmonijos egzempliorių“ (Herderis); bendravimas su šiais egzemplioriais būtų buvęs galimo suartėjimo su visais žmonijos tipais pavyzdys. Apsišvietusiam Mendelssohno laikų Berlynui žydai buvo gyvas įrodymas, kad visi žmonės yra žmonės. Šiai kartai draugystė su Mendelssohnu ar Markusu Herzu buvo nuolat kartojamas žmogaus orumo demonstravimas. O kadangi žydai buvo niekinami ir engiami žmonės, šiai kartai jie buvo

[2] Ši stulbinančiai tiksli pastaba priklauso liberaliam protestantų teologui H.E.G. Paulusui ir yra nedidelės apimties, tačiau vertingame pamflete *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*, 1831. Paulusas, kurį labai kritikavo ano meto žydų kilmės autoriai, gynė laipsnišką individualią emancipaciją asimiliacijos pagrindu.

[3] Šis požiūris išreikštas Wilhelmo von Humboldto traktate „Žinovo nuomonė“ (1809): „Valstybė turi ne ugdyti pagarbą žydams, o įveikti nežmonišką ir prietaringą mąstymo būdą, etc. <...>“, Ismar Freund, *Die Emancipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912, II, p. 270.

net grynesnis ir labiau pavyzdinis žmonijos provaizdis. Kaip tik Herderis, nuoširdus žydų draugas, pirmas ištarė frazę, kuria vėliau buvo piktnaudžiaujama ir kuri buvo iškreipiama: „keisti žmonės iš Azijos, užklydę į mūsų kraštus“[4]. Tardami tokius žodžius, jis ir jo bičiuliai humanistai sveikino „naujus žmonijos egzempliorius“, kurių XVIII a. „ieškojo visoje žemėje“[5], o surado kaip ilgaamžius savo kaimynus. Siekdami pabrėžti pamatinę žmonijos vienybę, jie norėjo parodyti, kad žydų tautos ištakos esančios svetimesnės, vadinasi, ir egzotiškesnės, negu buvo iš tikrųjų, nes dėl to žmogiškumo kaip universalaus principo įrodymas galėjo būti efektyvesnis.

Per keletą paskutinių XVIII a. dešimtmečių, kai Prancūzijos žydai jau raškė emancipacijos vaisius, o Vokietijos žydai emancipacijos beveik nesitikėjo ar nenorėjo, apsišvietusi Prūsijos inteligentija privertė „viso pasaulio žydus atkreipti dėmesį į žydų bendruomenę Berlyne“[6] (o ne Paryžiuje!). Pirmiausia tai atsitiko dėl Lessingo dramos *Natanas Išmintingasis* sėkmės ar jos nesupratimo, kilusio iš įsitikinimo, kad „nauji žmonijos egzemplioriai“, kadangi turi tapti žmonijos pavyzdžiais, kartu turi būti ryškesni individai[7]. Ši idėja padarė didelį įspūdį Mirabeau ir jis dažnai kaip pavyzdį minėdavo Mendelssohną[8]. Herderis tikėjosi, kad išsilavinę žydai bus laisvesni nuo prietarų, nes „žydas nepriklauso nuo tam tikrų politinių vaizdinių, kurių mums labai sunku ar net neįmanoma nusikratyti“. Protestuodamas prieš anam metui būdingą įprotį „teikti naujas prekybines privilegijas“, jis teigė, kad auklėjimas yra tikriausias būdas žydus išlaisvinti nuo judaizmo, nuo „senų ir pasipūtėliškų nacionalinių prietarų, <...> papročių, nebetinkančių mūsų amžiui ir gyvenimo būdui“ – tik taip žydai gali „visiškai humanizuotis“ ir prisidėti prie „mokslų ir visos žmonijos kultūros pažangos“[9]. Maždaug tuo pačiu metu, apžvelgdamas eilėraščių knygą, Goethe rašė, kad jos autorius, Lenkijos žydas, „nepasiekė ko nors daugiau nei krikščionis *étudiant en belles lettres*“, ir skundėsi, kad ten, kur tikėjosi aptikti ką nors tikrai naujo, tam tikrą galią, pranokstančią lėkštus sąlygiškumus, jis rado tik paprasčiausią vidutiniškumą[10].

Vargu ar galima perdėti žlugdomą šio nesaikingo geranoriškumo įtaką neseniai suvakarietintiems išsilavinusiems žydams ir jo poveikį socialinei ir psichologinei jų būklei. Jie ne tik susidūrė su demoralizuojančiu reikalavimu būti savo tautos išimtimi, pripažinti „ryškų skirtumą tarp jų ir kitų“ ir reikalauti, kad toks „išskirtinumas <...> būtų įteisintas“ vyriausybių[11], iš jų buvo net tikimasi, kad jie taps išskirtiniais žmonijos egzemplioriais. O kadangi kaip tik toks, o ne Hei-

[4] J.G. Herder, „Ueber die politische Bekehrung der Juden“, *Adrastea und das 18. Jahrhundert*, 1801–1803.

[5] Herder, *Briefe zur Beförderung der Humanität* (1793–1797), p. 40. Brief.

[6] Felix Priebatsh, „Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert“, *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915, p. 646.

[7] Pats Lessingas tokių iliuzijų neturėjo. Jo paskutinis laiškas Moses Mendelssohnui aiškiausiai išreiškė, ko jis norėjo: „trumpiausio ir saugiausio kelio į Europos šalį be krikščionių ir žydų“. Apie Lessingo požiūrį į žydus žr. Franz Mehring, *Die Lessinglegende*, 1906.

[8] Žr. Honoré Q.R. de Mirabeau, *Sur Moses Mendelssohn*, London, 1788.

[9] J.G. Herder, „Ueber die politische Bekehrung der Juden“, *op. cit.*

[10] Johanno Wolfgango Goethe's apžvalga, skirta Isacharo Falkensohno Behro kn. *Gedichte eines polnischen Juden*, Mietau und Leipzig, 1772; *Frankfurter Gelehrte Anzeigen*.

[11] Friedrich Schleiermacher, *Briefe bei Gelegenheit der politisch theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter*, 1799, *Werke*, 1846, Abt. I, Band V, p. 34.

ne's tipo, atsivertimas buvo tikrasis „bilietas" patekti į kultūringąją Europos visuomenę, ką dar galėjo padaryti ši ir būsimos žydų kartos, jei ne desperatiškai stengtis nenuvilti nė vieno[12]?

Per pirmus šitokio įsiliejimo į visuomenę dešimtmečius, kai asimiliacija dar nebuvo tapusi sektina tradicija, o tebuvo tokia padėtis, kurią pasiekė keli išskirtinai talentingi individai, ji iš tikrųjų veikė tiesiog puikiai. Prancūzija buvo politinio žydų triumfo šalis, pirmoji jiems pripažinusi pilietybę, o Prūsijai, kaip atrodė, buvo lemta tapti socialinės žydų didybės šalimi. Apsišvietęs Berlynas, kur Mendelssohnas užmezgė glaudžius ryšius su daugeliu žymių ano meto žmonių, buvo tik pradžia. Jo ryšiai su nežydų visuomene turėjo daug bendrų bruožų su moksliniais ryšiais, siejusiais žydų ir krikščionių mokslininkus beveik visose Europos istorijos epochose. Naujas ir stebinantis bruožas buvo tas, kad Mendelssohno bičiuliai tais ryšiais naudojosi, siekdami neasmeninių, ideologinių ar net politinių tikslų. Jis pats atvirai neigė visus tokius slaptus motyvus ir kartkartėmis pareikšdavo, kad yra visiškai patenkintas savo gyvenimo sąlygomis, tarsi nujausdamas, kad išskirtinė socialinė jo padėtis ir laisvė kažkaip siejasi su tuo faktu, jog jis vis dar priklauso „žemiausiam (Prūsijos karaliaus) valdų gyventojų sluoksniui"[13].

Šitoks abejingumas politinėms ir pilietinėms teisėms pergyveno nekaltus Mendelssohno ryšius su išsimokslinusiais ir apsišvietusiais jo epochos žmonėmis; vėliau šis abejingumas buvo perkeltas į salonus tų žydžių moterų, kurios sutelkdavo pačią puikiausią visuomenę, kokią tik kada nors matė Berlynas. Tik po Prūsijos pralaimėjimo 1806 metais, kai Napoleono įstatymai buvo įvesti daugelyje Vokietijos sričių ir žydų emancipacija tapo viešųjų diskusijų dienotvarkės klausimu, šitoks abejingumas virto atvira baime. Emancipacija būtų išlaisvinusi ne tik išsilavinusius žydus, bet ir „atsilikusią" žydų tautą, o tokia lygybė būtų nutrynusi tą brangų skirtumą, nuo kurio, kaip jie labai gerai suprato, priklausė socialinė jų padėtis.

[12] Tačiau tai netinka Moses Mendelssohnui, kuris vargu ar ką nors žinojo apie Herderio, Goethe's, Schleiermacherio ir kitų jaunosios kartos atstovų mintis. Mendelssohnas buvo gerbiamas dėl savo unikalumo. Tvirtas jo prisirišimas prie savo žydiškos religijos jam niekaip neleido galutinai nutraukti ryšių su žydų tauta, tuo tarpu jo įpėdiniams tai buvo visai įprastas dalykas. Jis jautėsi esąs „engiamos tautos narys, turintis melsti viešpataujančios tautos geros valios ir apsaugos" (žr. jo „Laišką Lavateriui", 1770, *Gesammelte Schriften*, Vol. VII, Berlin, 1930); taigi jis visada suprato, kad išskirtinė pagarba jo asmeniui egzistavo kartu su išskirtine panieka jo tautai. Nors jis, priešingai negu vėlesnių kartų žydai, šios paniekos nejautė, jis nelaikė savęs išimtimi.

[13] Prūsiją, kurią Lessingas apibūdino kaip „labiausiai pavergtą Europos šalį", Mendelssohnas laikė „valstybe, kurioje vienas išmintingiausių kada nors buvusių valdovų padėjo suklestėti menams ir mokslams, o mąstymo laisvę šalyje padarė tokią paplitusią, kad jos geradariški padariniai palietė net žemiausius jo valdose gyvenusių žmonių sluoksnius". Toks nuolankus pasitenkinimas graudina ir stebina, kai sužinai, kad „išmintingiausias valdovas" labai trukdė žydų filosofui gauti leidimą nuolat gyventi Berlyne ir tuo metu, kai valdovo *Münzjuden* naudojosi visomis privilegijomis, nesuteikė jam net nuolatinio „apsaugoto žydo" titulo. Mendelssohnas suprato net tai, kad jam, visų išsilavinusių Vokietijos žmonių bičiuliui, bus priskirtas tas pats mokestis, kaip ir už bulių, vedamą į turgų, jei tik jis nutars aplankyti savo draugą Lavaterį, gyvenusį Leipcige, tačiau jam niekada neatėjo į galvą padaryti kokias nors politines išvadas dėl tokių sąlygų gerinimo. (Žr. „Laišką Lavateriui", *op. cit.*, ir jo parašytą jo versto veikalo pratarmę: M. Mendelssohn, *„Vorrede zur Uebersetsung von Menasseh Ben Israel Rettung der Juden"*, 1782, M. Mendelssohn, *Gesammelte Schriften*, Leipzig, 1843–1845, Bd. 3).

Kai galiausiai emancipacija įvyko, labiausiai asimiliuoti žydai jos išvengė atsiversdami į krikščionybę, tarę, kad visai pakenčiama ir nepavojinga būti žydu iki emancipacijos, bet ne po jos.

Pats žymiausias iš tokių salonų, kuriuose rinkdavosi tikrai mišri Vokietijos visuomenė, priklausė Rahelei Varnhagen. Jos originalus, nesugadintas ir neeilinis protas kartu su godžiu dėmesiu žmonėms ir tikrai aistringa prigimtimi ją padarė pačią nuostabiausią ir įdomiausią iš visų tų žydžių moterų. Kuklūs, bet pagarsėję *soirées* Rahelės „mansardoje" pritraukdavo „apsišvietusius" aristokratus, viduriniosios klasės intelektualus ir artistus, t. y. visus tuos, kurie, kaip ir žydai, nepriklausė respektabiliai visuomenei. Taigi Rahelės salonas iš esmės ir visai sąmoningai buvo įkurtas visuomenės pakraštyje ir nepasidavė jos sąlygiškumams ar prietarams.

Įdomu pažymėti, kaip tiksliai žydų asimiliacija su visuomene atitiko tuos receptus, kuriuos Goethe siūlė auklėti savo romano *Vilhelmas Meisteris* herojui. Šiam romanui buvo lemta tapti didžiuoju viduriniosios klasės auklėjimo pavyzdžiu. Šioje knygoje jauną biurgerį auklėja kilmingieji ir aktoriai, ir todėl jis gali išmokti atskleisti ir parodyti savo individualybę ir šitaip iš kuklios biurgerio sūnaus padėties pakilti iki kilmingojo statuso. Viduriniosioms klasėms ir žydams, t. y. tiems, kurie tikrai egzistavo už aukštosios aristokratinės visuomenės ribų, viską lėmė „asmenybė" ir sugebėjimai ją išreikšti. Mokėti vaidinti tą, kas esi iš tikrųjų, regis, buvo pats svarbiausias dalykas. Tas ypatingas faktas, kad Vokietijoje žydų klausimas buvo tapatinamas su išsilavinimo klausimu, buvo glaudžiai susijęs su tokiu jaunystės startu, o jo padarinys buvo tiek žydų, tiek nežydų viduriniųjų klasių auklėjimo filisteriškumas, taip pat ir tai, kad žydai veržte veržėsi į laisvąsias profesijas.

Pirmųjų Berlyno salonų žavesio paslaptis buvo ta, kad juose niekam, išskyrus žmogaus asmenybę, jo charakterio, talento ir reiškimosi unikalumą, nebuvo teikiama reikšmė. Toks unikalumas, jau pats vienas sukūręs beveik neribotos komunikacijos ir nevaržomo artumo galimybę, negalėjo būti pakeistas nei rangu, nei pinigais, nei sėkme, nei literatūrine šlove. Trumpas tarpsnis, kai buvo įmanomi tikrų asmenybių susitikimai – Hohenzollernų giminės kunigaikščio Luji Ferdinando susitikimas su bankininku Abrahamu Mendelssohnu arba politikos publicisto ir diplomato Friedricho Gentzo susitikimas su tuo metu ultramoderniai romantikų mokyklai priklausiusiu rašytoju Friedrichu Schlegeliu (tai tik keletas iš daugelio žymių Rahelės „mansardos" lankytojų), – pasibaigė 1806 metais, kai, pasak šeimininkės, ši unikali susitikimų vieta „nuskendo lyg laivas, prikrautas didžiausių gyvenimo malonumų". Įkandin aristokratų intelektualai romantikai irgi tapo antisemitais, ir nors tai jokiu būdu nereiškė, kad kuri nors grupė išsižadėjo visų savo bičiulių žydų, nuoširdumas ir spindesys dingo.

Tikras posūkio taškas socialinėje Vokietijos žydų istorijoje buvo ne Prūsijos pralaimėjimo metai, bet tai, kas atsitiko po dvejų metų, 1808 metais, kai vyriausybė priėmė municipalinį įstatymą, žydams suteikusį visas pilietines, bet ne politines teises. Pagal 1807 metų taikos sutartį Prūsija kartu su savo rytų provincijomis prarado daugumą savo gyventojų žydų, o žydai, likę Prūsijos teritorijoje, šiaip ar taip, buvo „apsaugoti žydai", t. y. jie jau naudojosi pilietinėmis teisėmis asmeninių privilegijų pavidalu. Municipalinė emancipacija tik įteisino šias privilegijas ir pergyveno bendrą emancipaciją įteisinusį dekretą, išleistą 1812 metais, tuo tarpu Prūsija, po Napoleono pralaimėjimo atgavusi Poznanę ir daugybę joje gyvenusių žydų, praktiškai anuliavo 1812 metų dekretą, kuris dabar būtų galėjęs reikšti, kad politinės teisės suteikiamos net neturtingiems žydams, tačiau paliko galioti municipalinį įstatymą.

Šitie dekretai, įtvirtinę galutinę emancipaciją, taip pat ir tų provincijų, kuriose gyveno dauguma Prūsijos žydų, praradimas, nors ir neturėjo didelės politinės reikšmės realaus žydų padėties pagerėjimo požiūriu, tačiau sukėlė milžiniškų socialinių padarinių. Iki 1807 m. apsaugoti Prūsijos žydai sudarė tik apie 20 procentų visų gyventojų žydų. Tuo metu, kai buvo išleistas emancipacijos dekretas, apsaugoti žydai Prūsijoje sudarė daugumą, ir dėl kontrasto buvo palikta tik 10 procentų „žydų svetimšalių". Jau nebebuvo to beviltiško skurdo ir atsilikimo, kurio fone taip ryškiai išsiskirdavo „išimtiniai žydai", turtingi ir išsilavinę. Ir šis fonas, toks svarbus kaip socialinės sėkmės vertinimo ir psichologinės savigarbos atskaitos taškas, jau niekada nebebuvo toks kaip iki Napoleono. Kai 1816 metais buvo atgautos Lenkijos provincijos, žydai, jau turėję „apsaugotų žydų" (dabar užregistruotų kaip žydų tikybos Prūsijos piliečiai) statusą, vis dar sudarė daugiau kaip 60 procentų visų žydų kilmės gyventojų[14].

Socialiniu požiūriu tai reiškė, kad Prūsijoje likę žydai prarado tą vietinį foną, kurio atžvilgiu jie buvo traktuojami kaip išimtis. Dabar jie patys sudarė šį foną, tačiau ne tokį ryškų, ir todėl individas, kad apskritai išliktų, turėjo dėti dvigubai daugiau pastangų. „Ypatingi žydai" vėl buvo paprasčiausi žydai, niekinamos tautos atstovai, o ne jos išimtys. Tokie pat blogi buvo socialiniai vyriausybės kišimosi padariniai. Ne tik klasės, priešiškos vyriausybei, o todėl atvirai neapkentusios žydų, bet ir visi visuomenės sluoksniai pradėjo aiškiau ar ne taip aiškiai suprasti, kad žydai, su kuriais tekdavo susidurti, yra ne tiek individualios išimtys, kiek tam tikros grupės nariai, kurių labui valstybė buvo pasirengusi imtis išskirtinių priemonių. O kaip tik to visada bijojo „ypatingi žydai".

Berlyno visuomenė iš žydų salonų dingo stulbinančiai greitai, ir 1808 metais šias susitikimų vietas pakeitė tituluotų biurokratų ir aukštesniojo viduriniosios klasės sluoksnio atstovų namai. Žvilgtelėjus į bet kurį anuo metu parašytą laišką (o jų gausybė), galima pastebėti, kad ir intelektualai, ir aristokratai savo panieką Rytų Europos žydams, kuriuos pažinojo menkai, dabar pradėjo nukreipti prieš išsilavinusius Berlyno žydus, kuriuos pažinojo labai gerai. Ir pastarieji jau niekada nebeatgavo savigarbos, kylančios iš kolektyvinio savo išskirtinumo suvokimo: nuo to laiko kiekvienas turėjo įrodinėti, kad nors jis ir žydas, vis dėlto jis nėra žydas. Nuo to laiko nebepakakdavo išsiskirti iš daugiau ar mažiau nežinomos „atsilikusių brolių" masės, o reikėdavo atsilaikyti – kaip individui, kurį galima vadinti ypatingu – prieš „žydą *apskritai*", taigi prieš tautą kaip visumą.

Ne politinis antisemitizmas, o socialinė diskriminacija parodė, kad „žydas *apskritai*" yra iliuzija. Pirmasis autorius, nubrėžęs ribą tarp pavienio žydo ir „žydo apskritai, žydo, esančio visur ir niekur", buvo nežinomas publicistas, 1802 metais parašęs kandžią žydų visuomenės ir jų troškimo lavintis – magiškosios lazdelės, garantuojančios visuomenės pripažinimą – satyrą. Žydai buvo pavaizduoti kaip filisterių ir išsišokėlių visuomenės „principas"[15]. Šį vulgaroką literatūros kūrinį žavėdamiesi skaitė kai kurie iškilūs Rahelės salono lankytojai, be

[14] Žr. Heinrich Silbergleit, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, Vol. 1, Berlin, 1930.

[15] Plačiai skaitomas C.W.F. Grattenauerio pamfletas *Wider die Juden* (1802) nebuvo pirmas. Prieš tai, 1791 metais, jis parašė kitą pamfletą *Ueber die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden*, kuriame buvo jau pažymima stiprėjanti žydų įtaka Berlyne. Nors pirmas pamfletas buvo recenzuojamas (*Allgemeine Deutsche Bibliothek*, 1792, Vol. CXII), beveik niekas jo nebuvo skaitęs.

to, jis netiesiogiai įkvėpė didįjį romantiką poetą Clemensą von Brentano parašyti labai sąmojingą traktatą, kuriame filisteris vėl buvo tapatinamas su žydu[16].

Kartu su vaikiška mišrios visuomenės idilija dingo kažkas, kam jau buvo nelemta pasikartoti jokioje kitoje šalyje ir jokioje kitoje epochoje. Jau niekada jokia socialinė grupė nebepriėmė žydų taip širdingai ir be jokių prietarų. Viena ar kita grupė galėdavo būti draugiškai nusiteikusi žydų atžvilgiu, žavėdamasi savo drąsa ar „sugedimu", arba protestuodavo prieš pastangas paversti parijais bendrapiliečius. Tačiau iš tikrųjų žydai parijais tapdavo kaip tik tada, kai nustodavo būti politiniais ir pilietiniais benamiais.

Svarbu turėti galvoje, kad asimiliacija kaip grupinis reiškinys realiai egzistavo tik žydų intelektualų terpėje. Pirmas išsilavinęs žydas Moses Mendelssohnas neatsitiktinai buvo ir tas žmogus, kuris, nepaisant jo pilietinės padėties, buvo priimtas į nežydų visuomenę. Dvaro žydai ir jų įpėdiniai, žydų kilmės bankininkai ir verslininkai Vakarų šalyse socialiniu požiūriu niekada nebuvo pripažįstami kaip saviškiai, o be to, jie ir nesistengė išeiti už labai siaurų savo nematomo geto ribų. Iš pradžių, kaip ir visi naivuoliai prasisiekėliai, didžiavosi tuo, kad sugebėjo išsiveržti iš tamsaus skurdo ir vargo pasaulio, o vėliau, kai buvo puolami iš visų pusių, jiems būdavo naudinga, kad šis masių skurdas ir net atsilikimas egzistuotų ir toliau, nes tai tapo argumentu jų naudai, jų saugumo garantija. Pamažu ir būgštaudami jie buvo priversti nebepaisyti kai kurių, pačių griežčiausių, žydų įstatymo reikalavimų – nors niekada visiškai neatsisakydavo religinės tradicijos, – o kartu reikalavo griežčiausio ortodoksiškumo iš žydų masių[17]. Žydų bendruomenės autonomijos nunykimas juos vertė ne tik dar uoliau ginti savo bendruomenes nuo valdžios, bet ir uoliau jas valdyti remiantis valstybe, todėl frazė apie neturtingų žydų „dvigubą priklausomybę ir nuo vyriausybės, ir nuo savo turtingų gentainių" gerai atspindėjo tikrovę[18].

Žydai notabliai (taip jie buvo vadinami XIX a.) valdė žydų bendruomenes, bet nepriklausė joms nei socialiai, nei geografiškai. Tam tikra prasme jie nepriklausė nei žydų, nei nežydų bendruomenei. Padarę puikias asmenines karjeras ir iš savo šeimininkų gavę žymių privilegijų, jie sudarydavo savotišką išimčių bendruomenę, turėjusią nepaprastai ribotas socialines galimybes. Juos visai na-

[16] Clemenso Brentano *Der Philister vor, in und nach der Geschichte* buvo parašytas vadinamajai „Christlich-Deutsche Tischgesellschaft", garsiam rašytojų ir patriotų klubui, įkurtam 1808 metais kovai su Napoleonu, ir perskaitytas šiame klube.

[17] Štai Rothschildai 1820 metais atsisakė suteikti didelę dotaciją savo gimtajai bendruomenei Frankfurte, siekdami pasipriešinti reformatorių, norėjusių, kad žydų vaikai gautų bendrąjį išsilavinimą, įtakai. Žr. Isaak Markus Jost, *Neuere Geschichte der Israeliten*, 1846, X, p. 102.

[18] *Op. cit.*, IX, p. 38. Įkandin jų sekę dvaro žydai ir turtingi žydų kilmės bankininkai niekada nenorėjo atsiskirti nuo žydų bendruomenės. Jie veikė kaip bendruomenės atstovai ir gynė ją nuo valdžios, jiems dažnai būdavo suteikiama teisė valdyti bendruomenes, kurias jie valdydavo iš toli, todėl ankstesnė žydų bendruomenių autonomija būdavo susilpninama ir panaikinama iš vidaus daug anksčiau, negu ją panaikino nacionalinė valstybė. Pirmas dvaro žydas, pasižymėjęs monarchistiniais siekiais savo bendruomenės atžvilgiu, buvo žydas iš Prahos, Saksonijos rinkėjo Maurice'o tiekėjas XVI a. Jis reikalavo, kad visi rabinai ir bendruomenės vadai būtų renkami iš jo šeimos. (Žr. Bondy-Dworsky, *Geschichte der Juden in Boehmen, Maehren und Schlesien, Prague,* 1906, II, p. 727.) Praktika dvaro žydus padaryti jų bendruomenių diktatoriais paplito XVIII a., o vėliau, XIX a., atsirado „notablių" valdymas.

tūraliai niekino dvaro visuomenė, jie neturėjo verslo ryšių su viduriniąja nežydų klase, socialiniai jų ryšiai egzistavo už visuomenės įstatymų, o ekonominis jų kilimas nepriklausė nuo to meto ekonominių sąlygų. Šitokia izoliacija ir nepriklausomybė dažnai pažadindavo juose galios ir išdidumo jausmą, kurį iliustruoja toks anekdotas, pasakotas XIX a. pradžioje: „Vienas žydas <...>, kai kilmingas ir kultūringas gydytojas švelniai jam prikišo, kad jis puikuojasi (savo žydiškumu), nors tarp žydų nėra kunigaikščių ir jie nedalyvauja valstybės valdyme <...>, išdidžiai atsakė: ‚Mes ne kunigaikščiai, bet valdome juos'"[19].

Toks išdidumas beveik priešingas klasinei arogancijai, pamažu tapusiai būdinga privilegijuotiems žydams. Savo gentainius valdydami kaip absoliutūs valdovai, jie vis dėlto jausdavosi esą *primi inter pares*. Jie labiau didžiuodavosi esą „privilegijuoti visų žydų rabinai" ar „Šventosios žemės kunigaikščiai", negu gavę kokį nors titulą, kurį jiems galėdavo pasiūlyti jų šeimininkai[20]. Iki XVIII a. vidurio visi jie būtų pritarę vienam Olandijos žydui, pasakiusiam: „Neque in toto orbi alicui nationi inservimus", ir nei tada, nei vėliau nebūtų gerai supratę „mokslingo krikščionio", atsakiusio: „Tačiau tai reiškia tik nedaugelio laimę. Tauta, traktuojama kaip *corpo (sic!)*, yra visur persekiojama, neturi savivaldos, yra palenkta svetimųjų valdžiai, neturi galybės ir orumo ir keliauja per visą pasaulį, visur likdama svetima"[21].

Klasinė arogancija atsirado tik tada, kai atsirado verslo ryšiai tarp įvairių šalių valstybės bankininkų; paskui atsirado santuokiniai ryšiai tarp iškiliausių šeimų, ir visa tai sukūrė tikrą tarptautinę kastų sistemą, iki tol žydų visuomenėje neegzistavusią. Tai juolab krito į akis visa to liudininkams nežydams, nes vyko tada, kai senieji feodaliniai luomai ir kastos labai sparčiai nyko ir virto naujomis klasėmis. Buvo prieinama labai neteisinga išvada, kad žydų tauta yra viduramžių atgyvena, ir nepastebima, kad ši nauja kasta atsirado visai neseniai. Ji galutinai susiformavo tik XIX a. ir, galimas daiktas, apėmė ne daugiau kaip 100 šeimų. Bet kadangi jos buvo gerai matomos, tai kaip kasta buvo pradėta traktuoti visa žydų tauta[22].

Todėl, kad ir koks žymus būtų buvęs dvaro žydų vaidmuo politinėje istorijoje ir jo reikšmė antisemitizmo atsiradimui, socialinė istorija lengvai galėtų to nepaisyti, jei ne tas faktas, kad tam tikri psichologiniai jų bruožai ir elgesio modeliai buvo būdingi ir žydų intelektualams, kurie galų gale dažniausiai būdavo verslininkų vaikai. Žydai notabliai siekė valdyti žydų tautą, o todėl nenorėjo nuo jos atsiskirti, tuo tarpu žydų intelektualams buvo būdinga tai, kad jie norėjo atsiskirti nuo savo tautos ir būti priimti į visuomenę, taigi ir vieni, ir kiti jautė savo išskirtinumą, ir šis jausmas visiškai atitiko aplinkinių žmonių požiūrį į juos. „Ypatingi žydai", kurių padėtį nulėmė turtas, jautėsi kaip bendro žydų tautos likimo išimtis ir vyriausybių būdavo pripažįstami kaip išimtinai naudingi žmonės, o „ypatingi žydai", kurių padėtį nulėmė išsilavinimas, jautėsi kaip žydų tautos išimtis, vadinasi, irgi kaip išimtiniai žmonės, ir visuomenė pripažindavo, kad jie yra būtent tokie.

[19] Johann Jacob Schudt, *Jüdische Merkwürdigkeiten,* Frankfurt a. M., 1715–1717, IV, Annex, p. 48.

[20] Selma Stern, *Jud Suess,* Berlin, 1929, p. 18 f.

[21] Schudt, *op. cit.*, I, p. 19.

[22] Christianas Friedrichas Ruchsas visą žydų tautą apibūdina kaip „pirklių kastą". „Ueber die Ansprüche der Juden an das deutsche Bürgerrecht", *Zeitschrift für die neueste Geschichte,* 1815.

Asimiliacija – nepriklausomai nuo to, ar ji pasiekdavo atvertimo kraštutinumą, ar ne – žydams išlikti niekada nekėlė realios grėsmės[23]. Ar jie būdavo priimami, ar atstumiami, taip buvo todėl, kad jie buvo žydai, ir jie tai labai gerai suprato. Pirmosios išsilavinusių žydų kartos vis dar nuoširdžiai norėjo nusikratyti savo žydiškos tapatybės, ir Boerne su dideliu kartėliu rašė: „Vieni priekaištauja man, kad esu žydas, kiti dėl to paties mane giria, kai kurie mano žydiškumą man atleidžia, bet visi apie jį galvoja“[24]. Vis dar išauklėti XVIII a. idėjų, jie ilgėjosi šalies be krikščionių ir žydų; jie atsidėdavo mokslui ir menams ir jausdavosi labai įžeisti, supratę, kad vyriausybės, žydų kilmės bankininkui pasirengusios duoti bet kokią privilegiją ir pagarbos ženklą, žydų intelektualus pasmerkdavo badavimui[25]. Atsivertimas, kurį XIX a. pradžioje skatino baimė būti sumaišytam su žydų masėmis, dabar tapo būtinybe, nulemta poreikio užsidirbti kasdienį duonos kąsnį. Toks apdovanojimas už charakterio stoką visą žydų kartą pastūmėjo į nirtulingą opoziciją valstybei ir visuomenei. „Nauji žmonijos egzemplioriai“, jei jie buvo šio to verti, visi tapo maištininkais, o kadangi pačias reakcingiausias to meto vyriausybes rėmė ir finansavo žydų kilmės bankininkai, jie ypač įnirtingai maištavo prieš oficialiuosius savo tautos atstovus. Antižydiškus Marxo ir Boerne's išpuolius galima tinkamai suprasti tik turint galvoje šį konfliktą tarp turtingų žydų ir žydų intelektualų.

Tačiau šis konfliktas visa jėga reiškėsi tik Vokietijoje ir nepergyveno praeito amžiaus antisemitinio sąjūdžio. Austrijoje iki XIX a. pabaigos nebuvo žydų inteligentijos, apie kurią būtų verta kalbėti, bet kai tik ji atsirado, iškart pajuto visą antisemitinio spaudimo jėgą. Šie žydai, kaip ir turtingieji jų gentainiai, buvo labiau linkę atsiduoti Habsburgų monarchijos apsaugai ir tapo socialistais tik po Pirmojo pasaulinio karo, kai į valdžią atėjo socialdemokratų partija. Svarbiausia, tačiau ne vienintelė, šios taisyklės išimtis buvo Karlas Krausas, paskutinis Heine's, Boerne's ir Marxo tradicijos atstovas. Krauso išpuoliai prieš žydus biznierius, viena vertus, ir prieš žydų žurnalizmą, kaip organizuotą šlovės kultą, kita vertus, galimas daiktas, buvo net piktesni nei jo pirmtakų, nes jis buvo daug labiau izoliuotas, gyvendamas tokioje šalyje, kurioje nebuvo revoliucinės žydų tradicijos. Prancūzijoje, kur emancipacijos dekretas pergyveno visus vyriausybių ir režimų pasikeitimus, saujelė žydų intelektualų nebuvo nei naujos klasės pirmtakai, nei ypač reikšmingi intelektualiniame gyvenime. Kultūra pati savaime, auklėjimas kaip programa neformavo žydų elgesio modelių, kaip tai buvo Vokietijoje.

Jokioje kitoje šalyje nebuvo nieko panašaus į tą trumpą tikros asimiliacijos laikotarpį, tokį svarbų Vokietijos žydų istorijai, kai tikrasis tautos avangardas ne tik priėmė žydus, bet ir, keista, stengėsi su jais susivienyti. Tokia orientacija niekada visiškai neišnyko Vokietijos visuomenėje. Jos pėdsakų nesunkiai galima rasti iki pat šio proceso pabaigos, kuri, žinoma, parodė, kad ryšiai su žydais

[23] Įsidėmėtinas, nors mažai žinomas faktas yra tas, kad asimiliacija kaip programa daug dažniau atvesdavo prie atsivertimo, o ne prie mišrių santuokų. Nelaimei, statistika veikiau paslepia, o ne atskleidžia tą faktą, nes visas sąjungas tarp atsivertusių ir neatsivertusių žydų ji traktuoja kaip mišrias santuokas. Tačiau mums žinoma, kad Vokietijoje buvo daug šeimų, kurios, nors seniai pakrikštytos, liko grynai žydiškos. Atsivertęs žydas tik labai retai palikdavo savo šeimą ir dar rečiau – savo žydų bendruomenę; tai ir paaiškina minėtą faktą. Šiaip ar taip, žydų šeima pasirodė esanti konservatyvesnė jėga negu žydų religija.

[24] *Briefe aus Paris.* 74th Letter, February, 1832.

[25] *Ibid.*, 72nd Letter.

niekada nebuvo visiškai aiškūs. Geriausiu atveju visa tai liko programa, o blogiausiu – keistu ir jaudinančiu patyrimu. Gerai žinoma Bismarcko pastaba apie „vokiškus eržilus, kuriuos reikia suporuoti su žydiškomis kumelėmis", yra tik pati vulgariausia vyravusio požiūrio išraiška.

Todėl visai natūralu, kad tokiomis socialinėmis aplinkybėmis – nors pirmuosius išsilavinusius žydus jos versdavo tapti maištininkais – per ilgesnį laiką turėjo susiformuoti ne veiksminga maištavimo tradicija, o tam tikras konformizmas[26]. Prisitaikydami prie visuomenės, kuri diskriminavo „paprastus" žydus ir kurioje tuo pat metu išsilavinusiam žydui paprastai buvo lengviau patekti į madingus visuomenės sambūrius – negu panašios padėties nežydui, žydai turėjo aiškiai atsiriboti nuo „žydų apskritai" ir kartu lygiai aiškiai parodyti, kad jie yra žydai – jokiomis aplinkybėmis jiems nebuvo leidžiama paprasčiausiai ištirpti tarp savo kaimynų. Kad racionalizuotų tą dviprasmybę, kurios ir patys gerai nesuprato, jie galėjo apsimesti, kad yra „žmonės gatvėje ir žydai namie"[27]. Tiesą sakant, tokia padėtis vertė juos jaustis kitokius negu kiti žmonės gatvėje, nes jie buvo žydai, ir kitokius negu kiti žydai namie, nes jie nebuvo panašūs į „paprastus žydus".

Asimiliuotų žydų elgesio modeliai, nulemti šitos nuolatinės sutelktos pastangos išsiskirti, sukūrė visur atpažįstamą žydo tipą. Užuot apsibrėžę nacionalumu ar religija, žydai virto socialine grupe, kurios nariams būdingi tam tikri psichologiniai požymiai ir reakcijos, kaip manyta, sudarė „žydiškumą". Kitaip tariant, judaizmas tapo psichologiniu bruožu, o žydų klausimas kiekvienam žydui tapo skaudžia asmenine problema.

Tragiškai stengdamasis prisitaikyti diferenciacija ir atsiskyrimu, naujas žydo tipas su baimę keliančiu „žydu apskritai" turėjo tiek nedaug bendro, kaip ir su abstrakcija „pranašų palikuonis ir amžinas teisybės ieškotojas žemėje", kurios griebdavosi žydų apologetai, kai buvo puolamas kuris nors žydų žurnalistas. Apologetai žydui priskirdavo bruožus, kurie iš tikrųjų yra parijo privilegijos ir kuriuos tikrai turėjo kai kurie žydai maištininkai, gyvenantys visuomenės pakraštyje, – humaniškumą, gerumą, neprietaringumą, jautrumą neteisybei. Bėda buvo ta, kad šie bruožai neturėjo nieko bendro su pranašais, ir kad – o tai dar blogiau – šitokie žydai paprastai nepriklausė nei žydų visuomenei, nei madingiems nežydų visuomenės sambūriams. Asimiliuotų žydų istorijoje jų vaidmuo buvo nežymus. Kita vertus, „žydas apskritai", toks, kokį aprašė profesionalūs žydų nekentėjai, pasižymėjo tokiais bruožais, kuriuos privalo išsiugdyti išsišokėlis, jei nori prasimušti – nežmoniškumu, godumu, pasipūtimu, meilikaujančiu vergiškumu ir ryžtingu įžūlumu. Šiuo atveju bėda buvo ta, kad šie bruožai irgi neturėjo nieko bendro su nacionaliniais požymiais ir kad, negana to, šito tipo žydai biznieriai buvo beveik nelinkę glaustis prie nežydų visuomenės ir socialinėje žydų istorijoje atliko beveik tokį pat nežymų vaidmenį. Kol egzistuoja žeminamos tautos ir klasės, prasisiekėlio ir parijo bruožai stulbinamai vienodai iš naujo atsiras kiekvienoje kartoje, žydų visuomenėje ir visur kitur.

[26] „Sąmoningas parijas" (Bernard'as Lazare'as) – tokia vienintelė tvirta maištavimo tradicija, nors tie, kurie jos laikėsi, vargu ar įtarė, kad ji egzistuoja. Žr. mano straipsnį: H. Arendt, „The Jew as Pariah. A Hidden Tradition", *Jewish Social Studies*, Vol. VI, No. 2 (1944).

[27] Įdomu, kad šią puikią formulę, kuri gali būti asimiliacijos Vakarų Europoje *motto*, pasiūlė Rusijos žydas, ir pirmą kartą ji buvo paskelbta ivrito kalba. Ji kilusi iš Judaho Leibo Gordono poemos, *Hakizah ami*, 1863. Žr. S.M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, 1918, II, p. 228 f.

Tačiau XIX a. Europos visuomenės žydų socialinei istorijai buvo lemtinga tai, kad tam tikru mastu kiekvienas kiekvienos kartos žydas turėdavo kada nors nuspręsti, ar jam likti pariju, vadinasi, likti už visuomenės ribų, ar tapti išsišokėliu, ar prisitaikyti prie visuomenės, priimant demoralizuojančią sąlygą – ne tiek slėpti savo kilmę, kiek „kartu su savo kilmės paslaptimi išduoti ir savo tautos paslaptį"[28]. Pastarasis kelias tikrai buvo sunkus, nes tokios paslaptys neegzistavo ir jas reikėjo sugalvoti. Nuo to laiko, kai sužlugo unikalus Rahelės Varnhagen mėginimas sukurti kokį nors socialinį gyvenimą už oficialiosios visuomenės ribų, ir parijo, ir prasisiekėlio keliai buvo kraštutinės vienatvės keliai, o konformisto kelias buvo nuolatinės atgailos kelias. Vadinamoji sudėtinga vidutinio žydo psichologija, kuri retkarčiais, esant palankioms aplinkybėms, išsivystydavo į labai modernų jautrumą, buvo nulemta dviprasmiškos padėties. Žydas vienu metu jausdavo parijo graužatį dėl to, kad netapo prasisiekėliu, ir prasisiekėlio sąžinės graužatį dėl to, kad išdavė savo tautą ir lygias teises išmainė į asmenines privilegijas. Tikras buvo tik vienas dalykas: jeigu koks nors žydas norėjo išvengti visų socialinės egzistencijos dviprasmybių, jis turėjo susitaikyti su tuo, kad būti žydu reiškia priklausyti arba pernelyg privilegijuotai aukščiausiajai klasei, arba privilegijų neturinčiai masei, kuriai Vakarų ir Vidurio Europoje buvo įmanoma priklausyti tik intelektualinio ir šiek tiek dirbtinio solidarumo dėka.

Vidutinių žydų socialinius likimus lėmė amžinas jų nesugebėjimas apsispręsti. O visuomenė tikrai nevertė jų rinktis, nes kaip tik tokia padėties ir charakterio dviprasmybė santykius su žydais padarydavo patrauklius. Taigi dauguma asimiliuotų žydų gyvendavo sėkmės ir nesėkmės prieblandoje ir tikrai žinojo tik vieną dalyką – kad ir sėkmė, ir žlugimas buvo neatskiriamai susiję su tuo faktu, jog jie buvo žydai. Jiems žydų klausimas kartą ir visiems laikams prarado bet kokią politinę reikšmę, bet jis persekiojo jų asmeninį gyvenimą ir juo tironiškiau darydavo įtaką asmeniniams jų sprendimams. Posakis „žmogus gatvėje ir žydas namie" tapo karčia tikrove: politinės problemos, žydų bandomos spręsti remiantis vidiniu patyrimu ir asmeninėmis emocijomis, buvo iškreiptos iki kraštutinumo, o asmeninis gyvenimas buvo užnuodytas taip, kad tapo nežmoniškas – pavyzdžiui, mišrių santuokų atveju, – kai sunki neišspręstų visuomeninio pobūdžio problemų našta buvo įspraudžiama į asmeninę egzistenciją, kurią daug geriau valdo nesuvokiami aistros dėsniai, o ne sąmoninga politika.

Buvo labai nelengva būti nepanašiam į „žydą apskritai" ir vis dėlto likti žydu, vaizduoti, kad nesi panašus į žydus ir kartu pakankamai aiškiai parodyti, kad esi žydas. Vidutinis žydas, nei prasisiekėlis, nei „sąmoningas parijas" (Bernard'as Lazare'as), galėdavo tik pabrėžti tuščią kitoniškumo jausmą, kuris buvo nuolat interpretuojamas visais įmanomais psichologiniais aspektais ir variantais – nuo prigimtinio svetimumo iki socialinio susvetimėjimo. Kol pasaulis buvo daugiau ar mažiau taikingas, tokia nuostata buvo visai priimtina ir ištisoms kartoms tapo net *modus vivendi*. Susitelkimas į dirbtinai komplikuotą vidinį gyvenimą padėjo žydams patenkinti neprotingus visuomenės reikalavimus, būti keistiems ir patraukliems, suformuoti tam tikrą saviraiškos ir išvaizdos paprastumą, kuris pirmiausia būdingas aktoriui ir virtuozui, žmonėms, kuriuos visuomenė visada iš dalies neigė, o iš dalies jais žavėjosi. Asimiliuoti žydai, ir didžiavęsi savo žydiškumu, ir jo gėdiję si, aiškiai priklausė tokių žmonių kategorijai.

[28] Šitą formulę sukūrė Karlas Krausas apytikriai 1912 metais. Žr. *Untergang der Welt durch schwarze Magie*, 1925.

Procesas, kuriam vykstant buržuazinė visuomenė pakilo iš savo revoliucinių tradicijų bei prisiminimų griuvėsių, atvedė prie to, kad prie ekonominio sotumo ir visuotinio abejingumo politiniams klausimams prilipo tamsus nuobodulio šešėlis. Žydai tapo žmonėmis, su kuriais buvo tikimasi įdomiau praleisti laiką. Kuo mažiau jie buvo pripažįstami lygiais, tuo įdomesni ir intriguojantys tapdavo. Ieškodama pramogų ir aistringai domėdamasi individu, nukrypstančiu nuo visiems bendros normos, buržuazinė visuomenė suvokė, kad patrauklus yra kiekvienas, jei tik jį galima laikyti nesuprantamai sugedusiu arba turinčiu slaptų ydų. Ir kaip tik tokia karštligiška pirmenybė žydams atvėrė visuomenės duris. Juk šios visuomenės viduje žydiškumą – iškreiptai laikomą psichologiniu bruožu – buvo galima nesunkiai paversti yda. Šviečiamajai epochai būdingą nuoširdų pakantumą ir smalsumą visa tam, kas žmogiška, išstūmė liguista trauka prie egzotikos, nenormalumo ir svetimybės. Keletas tipų visuomenėje, kiekvienas skyrium, atstovavo egzotikai, anomalijai, svetimybei, bet nė vienas tipas nė iš tolo nebuvo susijęs su politiniais klausimais. Taigi tik žydų vaidmuo šioje žlungančioje visuomenėje galėjo būti taip sureikšmintas, kad peržengė siauras visuomenės pramogų ribas.

Prieš apžvelgdami tuos keistus kelius, kuriais „ypatingi žydai", žymūs ir blogai pagarsėję keistuoliai, patekdavo į Sen Žermeno salonus praeito amžiaus pabaigos Prancūzijoje, turime prisiminti vienintelį didį žmogų, kurį sukūrė „ypatingų žydų" saviapgaulė. Atrodo, kad kiekviena banali idėja turi bent vieną progą bent viename žmoguje realizuoti tai, kas vadinama istorine didybe. Didysis „ypatingų žydų" žmogus buvo Benjaminas Disraeli.

II. GALINGASIS BURTININKAS[29]

Benjaminas Disraeli, kurio svarbiausias gyvenimo interesas buvo lordo Beaconsfieldo karjera, pasižymėjo dviem dalykais: pirma, jis buvo dievų numylėtinis (šį bruožą mes, šiandienykščiai žmonės, vadiname banaliu sėkmės vardu, tuo tarpu kitos epochos šį bruožą garbino kaip dievaitę, vardu Fortūna), antra, šiame žmoguje su Fortūna – glaudžiau ir nuostabiau, nei įmanoma paaiškinti – buvo susijęs didingas, nerūpestingas proto ir vaizduotės naivumas, dėl kurio neįmanoma šio žmogaus vadinti karjeristu, nors jis niekada rimtai negalvojo apie nieką, išskyrus savo karjerą. Jo naivumas leido jam suprasti, kad būtų kvaila jaustis *déclassé* ir kad pačiam bei kitiems būtų daug įdomiau, o be to, daug naudingiau karjerai, pabrėžti faktą, kad jis žydas – „kitokia apranga, savotiška šukuosena ir ekscentriška kalbėjimo maniera"[30]. Būti priimtas į aukštąją ir pačią aukščiausiąją visuomenę jis siekė daug aistringiau ir begėdiškiau negu kuris nors kitas žydas intelektualas, bet tik jis vienas žinojo paslaptį, kaip neišleisti iš rankų sėkmės – to tikrų tikriausio stebuklo parijui: jis iš pat pradžių žinojo, kad niekad nedera lankstytis, jei nori „kilti vis aukščiau".

Politikos žaidimą jis žaidė kaip aktorius, vaidinantis teatro spektaklyje, išskyrus vieną dalyką – savo vaidmenį jis atliko taip puikiai, kad pats juo patikėjo. Jo

[29] Skirsnio pavadinimas paimtas iš sero Johno Skletono apybraižos apie Disraelį (1867 m.). Žr. W.F. Monypenny and G.E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield,* New York, 1929, II, p. 292–293.

[30] Morris S. Lazaron, *Seed of Abraham,* New York, 1930, „Benjamin Disraeli", p. 260 ff.

gyvenimas ir karjera atrodo kaip pasaka, kurioje jis pasirodo lyg koks princas, savo princesei, Anglijos karalienei, dovanojantis romantišką žydrą gėlelę (šiuo atveju pirmą imperialistinės Anglijos žiedą). Britanijos kolonijinės valdos buvo pasakų šalis, virš kurios niekada nenusileidžia saulė, o jų sostinė buvo Azijos Delis, į kurį princas su savo princese norėjo pabėgti iš ūkanoto proziško Londono. Tai galėjo pasirodyti kvaila ir vaikiška, tačiau jei žmona savo vyrui rašo taip, kaip ledi Beaconsfield rašė savajam: „Jūs žinote, kad vedėte mane dėl pinigų, o aš žinau, kad jei Jums tektų padaryti tai dar sykį, Jūs tai padarytumėte iš meilės“[31], tai turi nutilti, susidūręs su tokia laime, kuri, atrodo, paneigia visas taisykles. Jis buvo tas žmogus, kuris pardavė savo sielą velniui, bet velnias tos sielos nepanorėjo, o dievai apdovanojo jį visa įmanoma šios žemės laime.

Disraeli buvo kilęs iš visiškai asimiliuotos šeimos. Jo tėvas, apsišvietęs džentelmenas, pakrikštijo sūnų, nes troško, kad jis turėtų tas pačias galimybes, kaip ir paprasti mirtingieji. Jį mažai kas siejo su žydų visuomene, ir jis nieko nežinojo apie žydų religiją ir papročius. Žydiškumas jam iš pat pradžių buvo kilmės faktas, kurį buvo galima pagražinti kaip patinka, nesiskaitant su tikrove. Rezultatas buvo tas, kad šį faktą jis traktavo beveik taip pat, kaip tai būtų daręs nežydas. Daug geriau už kitus žydus jis suprato, kad būti žydu – tai ir galimybė, ir trūkumas. O kadangi, priešingai negu paprastas ir kuklus jo tėvas, jis norėjo ne mažiau, negu tapti paprastu mirtinguoju ir ne daugiau, negu „iškilti virš visų savo amžininkų“[32], jis pradėjo modeliuoti savo „tamsaus gymio veidą ir juodas kaip anglis akis“, „galingą kaip šventyklos – žinoma, ne krikščionių – kupolas kaktą ir buvo nepanašus į jokį kada nors buvusį gyvą padarą“[33]. Jis instinktyviai žinojo, kad viskas priklauso nuo „jo ir paprastų mirtingųjų nepanašumo“, nuo jo laimę nešančio „keistumo“ pabrėžimo.

Visa tai rodo unikalų visuomenės ir jos taisyklių supratimą. Įsidėmėtina, kad kaip tik Disraeli pasakė: „Kas daugumai yra nusikaltimas, mažumai yra tik yda“[34]. Galimas daiktas, kad tai geriausias supratimas to principo, kuris lėmė, kad XIX a. visuomenė lėtai ir nejučiom nusmuko iki minios ir nusikaltėlių pasaulio moralės lygmens. Kadangi jis žinojo šią taisyklę, jis žinojo ir tai, kad žydai neturi gerų šansų niekur kitur, išskyrus tą sluoksnį, kuris pretenduoja į išskirtinumą, o kartu diskriminuoja žydus. Juk nors šis išrinktųjų sluoksnis kartu su dauguma žydiškumą laikė nusikaltimu, šis „nusikaltimas“ bet kurią akimirką galėjo virsti patrauklia „yda“. Disraeli’o žaidimas egzotika, keistenybėmis, paslaptingumu, magija ir iš slaptų šaltinių kylančia galia buvo tiksliai orientuotas į šitokią visuomenės nuostatą. Ir kaip tik virtuoziškumas socialiniame žaidime paskatino jį pasirinkti konservatorių partiją, padėjo jam patekti į parlamentą, tapti ministru pirmininku ir pagaliau – tai nėra nesvarbu – pelnyti nuolatinį visuomenės susižavėjimą ir karalienės draugystę.

Viena jo sėkmės priežasčių buvo jo žaidimo nuoširdumas. Nešališkiausiems amžininkams jis darė žmogaus, kuriame vaidyba keistai sumišusi su „absoliučiu

[31] Horace B.Samuel, „The Psychology of Disraeli“, *Modernities*, London, 1914.

[32] J.A. Froude’as savo biografinį veikalą *Lord Beaconsfield* (1890) užbaigia tokiais žodžiais: „Tikslas, nuo kurio jis pradėjo, buvo išsiskirti iš visų savo amžininkų, ir nors tokios ambicijos galėjo atrodyti labai keistai, galiausiai jis laimėjo žaidimą, kurį žaidė taip šauniai“.

[33] Sir John Skelton, *op. cit.*

[34] B. Disraeli, *Tancred*, 1847.

nuoširdumu ir atvirumu, įspūdį“[35]. Tai įmanoma pasiekti tik esant visiškai naiviam, o jo naivumą iš dalies lėmė auklėjimas, kuriame nebuvo jokių specifiškai žydiškų elementų[36]. Be to, švarią Disraeli'o sąžinę nulėmė ir tai, kad jis gimė kaip tik Anglijoje. Anglijoje nebuvo žydų masių ir nuskurdusių žydų, nes ši šalis įsileido žydus praėjus ištisiems šimtmečiams nuo to laiko, kai jie viduramžiais buvo išvaryti iš savo gyvenamųjų vietų. Portugalijos žydai, Anglijoje apsigyvenę XVIII a., buvo turtingi ir išsilavinę. Tik XIX a. pabaigoje, kai žydų pogromai Rusijoje davė postūmį šiuolaikinei žydų migracijai, Londone atsirado nuskurdusių žydų, o kartu su jais – skirtumas tarp žydų masių ir turtingų jų gentainių. Disraeli'o laikais kontinentinis žydų klausimas buvo visiškai nežinomas, nes Anglijoje gyveno tik tokie žydai, kurie buvo priimtini valstybei. Kitaip tariant, Anglijos „ypatingi žydai“ ne taip aiškiai suvokė savo išskirtinumą, kaip jų broliai žemyne. Kai Disraeli su panieka atsiliepė apie „kenksmingą moderniosios epochos doktriną apie prigimtinę žmonių lygybę“[37], jis sąmoningai ėjo įkandin Burke'o, „anglo teisėms teikusio pirmenybę prieš žmogaus teises“, bet nepaisė realios padėties, nedaugelio privilegijas pakeitusios visų teisėmis. Jis visiškai nieko nežinojo apie realias žydų tautos gyvenimo sąlygas ir buvo taip įsitikinęs „žydų rasės įtaka šiuolaikinėms bendruomenėms“, jog atvirai reikalavo, kad žydai „iš šiaurės ir vakarų rasių pelnytų visą tą pagarbą ir palaikymą, kurio civilizuotose ir rafinuotose nacijose nusipelno žmonės, žavintys visuomenės skonį ir kilninantys visuomenės jausmus“[38]. Kadangi politinė žydų įtaka Anglijai telkėsi aplink angliškąją Rothschildų atšaką, jis labai didžiavosi Rothschildų pagalba sutriuškinant Napoleoną ir nematė priežasties, dėl kurios jis negalėtų atvirai reikšti savo politinių pažiūrų kaip žydas[39]. Žinoma, kaip krikštytas žydas, jis niekada nebuvo oficialus kurios nors žydų bendruomenės atstovas, bet tiesa yra ta, kad jis buvo vienintelis ano meto ir ano tipo žydas, kuris stengėsi kuo geriau atstovauti žydų tautai politinėje arenoje.

Niekada neneigęs, kad „pamatinis faktas (jam) buvo tas, jog jis žydas“[40], Disraeli žavėjosi viskuo, kas žydiška. Šiam žavėjimuisi prilygo tik visiškas tų dalykų nežinojimas. Tačiau toks išdidumo ir nežinojimo mišinys buvo apskritai būdingas šviežiai asimiliuotiems žydams. Didelis skirtumas buvo tas, kad apie žydų praeitį ir dabartį Disraeli žinojo mažiau už kitus ir todėl išdrįsdavo atvirai pasakyti tai, ką kiti išduodavo pusiau sąmoningai, savo elgesiu, diktuojamu baimės ir arogantiškumo.

Disraeli'o sugebėjimo matuoti žydų galimybes politinėmis normalių žmonių ambicijomis politinis rezultatas buvo svaresnis: jis beveik instinktyviai sukūrė keletą tokių teorijų apie žydų įtaką ir organizaciją, kurias mes paprastai priskiriame pikčiausioms antisemitizmo formoms. Visų pirma jis tikrai manė esąs „išrinktosios rasės išrinktasis žmogus“[41]. Ar buvo galima rasti geresnį įrodymą

[35] Sir John Skelton, *op. cit.*

[36] Pats Disraeli pažymi: „Aš nebuvau auklėjamas kartu su savo rase, manyje buvo ugdomas didelis nusiteikimas prieš ją“. Apie jo šeimos kilmę žr. ypač Joseph Caro, „Benjamin Disraeli, Juden und Judentum“, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums,* 1932, Jahrgang 76.

[37] *Lord George Bentinck. A Political Biography.* London, 1852, p. 496.

[38] *Ibid.*, p. 491.

[39] *Ibid.*, p. 497 ff.

[40] Monypenny and Buckle, *op. cit.*, p. 1507.

[41] Horace S. Samuel, *op. cit.*

už jo paties karjerą: žydas be vardo ir turtų, kuriam padėjo tik keli žydų bankininkai, iškilo į pirmojo Anglijos žmogaus padėtį, vienas iš nemėgstamų parlamento narių, jis tapo ministru pirmininku ir išsikovojo tikrą populiarumą tarp tų žmonių, kurie ilgą laiką „laikė jį šarlatanu ir žiūrėjo į jį kaip į pariją“[42]. Politinė sėkmė niekada jo netenkino. Buvo daug sunkiau ir svarbiau būti priimtam į Londono aukštuomenę, negu užkariauti Bendruomenių rūmus, o dar didesnis triumfas – būti išrinktam Grilliono klubo, „rinktinės koterijos, į kurią buvo priimta įtraukti kylančius abiejų partijų politikus, bet iš kurios būdavo negailestingai šalinami socialiai nepageidautini žmonės“[43], nariu, negu būti Jos Didenybės ministru. Žavinga ir netikėta visų šių saldžių triumfų viršūnė buvo nuoširdus karalienės draugiškumas, nes nors monarchija prarado daugumą savo politinių prerogatyvų griežtai kontroliuojamoje, konstitucinėje nacionalinėje Anglijos valstybėje, ji išsikovojo ir išsaugojo neginčytiną pirmenybę Anglijos visuomenėje. Vertinant Disraeli'o triumfo didybę, reikia prisiminti, kad lordas Robertas Cecilis, vienas iškiliausių jo kolegų konservatorių partijoje, apie 1850 metus vis dar jautė poreikį pateisinti ypač įnirtingus išpuolius prieš jį, teigdamas, kad „jis tik atvirai pasako tai, ką visi kalba apie Disraeli privačiai, bet niekas nenori pasakyti viešai“[44]. Didžiausia Disraeli'o pergalė buvo ta, kad galiausiai niekas privačiai nebekalbėdavo nieko, kas, pasakyta viešai, nebūtų jam patikę. Kaip tik tokio unikalaus ir tikro populiarumo Disraeli pasiekė savo nusiteikimu tai, kad esi gimęs žydu, laikyti vien pranašumu ir ypatinga garbe.

Disraeli'o sėkmės dalis buvo tas faktas, kad jis visada tikdavo savo laikui ir kad todėl jo nesuskaičiuojami biografai jį suprato geriau, negu paprastai supranta daugumą didžių žmonių. Jis buvo gyvas pripažinimo troškimo – tos galingos aistros, kuri atsirado šimtmetyje, regimai draudusiame bet kokius skirtumus ir išskirtinumus – įsikūnijimas. Šiaip ar taip, Carlyle'is, visą pasaulinę istoriją traktavęs orientuodamasis į XIX a. herojaus idealą, atsisakydamas priimti titulą iš Disraeli'o rankų buvo aiškiai neteisus[45]. Joks kitas Carlyle'o amžininkas neatitiko herojaus idealo geriau negu Disraeli, vertinęs didybę pačią savaime, be jokių konkrečių laimėjimų, joks kitas žmogus taip tiksliai neatitiko XIX a. pabaigos reikalavimų gyvam genijui, kaip šitas šarlatanas, rimtai įsijautęs į savo vaidmenį ir Didžio Žmogaus vaidmenį atlikęs nuoširdžiai ir naiviai, demonstruodamas daugybę fantastiškų triukų ir žavingą artistiškumą. Politikai įsimylėdavo šį šarlataną, nuobodžius biznio sandėrius paversdavusį sapnais su rytietišku prieskoniu, o kai visuomenė Disraeli'o gudrybėse užuodė juodosios magijos kvapelį, „galingasis burtininkas“ iš tikrųjų užkariavo epochos širdį.

Disraeli'o siekis išsiskirti iš kitų mirtingųjų ir aistringas jo noras patekti į aristokratų visuomenę buvo tipiškas jo meto ir šalies viduriniosioms klasėms. Ne politinės priežastys ar ekonominiai motyvai, o socialinės jo ambicijos paskatino jį įstoti į konservatorių partiją ir laikytis politikos visada „rinkti vigus kaip

[42] Monypenny and Buckle, *op. cit.*, p. 147.
[43] *Ibid.*
[44] Roberto Cecilio straipsnis pasirodė autoritetingiausiame torių leidinyje *Quarterly Review*. Žr. Monypenny and Buckle, *op. cit.*, p. 19–22.
[45] Tai atsitiko jau 1874 metais. Pasakojama, kad Carlyle'is pavadinęs Disraeli „prakeiktu žydu“, „blogiausiu kada nors gyvenusiu žmogumi“. Žr. Caro, *op. cit.*

priešiškumo objektus, o radikalus – kaip sąjungininkus“[46]. Jokioje kitoje šalyje viduriniosios klasės nepasiekdavo tokios savigarbos, kuri jų inteligentiją būtų sutaikiusi su savo socialine padėtimi, todėl aristokratija galėjo ir toliau lemti socialinę skalę, jau nebeturėdama jokios politinės reikšmės. Nelaimingas vokiečių filisteris atrado savo „vidinę asmenybę“, desperatiškai kovodamas su kastiniu pasipūtimu, atsiradusiu dėl diduomenės žlugimo ir būtinybės aristokratų titulus apsaugoti nuo buržua pinigų. Miglotos kraujo teorijos ir griežta santuokų kontrolė Europos aristokratijos istorijoje yra gana nesenas reiškinys. Disraeli daug geriau už vokiečių filisterius žinojo, ko reikia, kad atitiktum aristokratijos reikalavimus. Visos buržuazijos pastangos pasiekti aukštesnę socialinę padėtį negalėjo įveikti aristokratų pasipūtimo, nes buržua skaitėsi tik su individais ir neturėjo svarbiausio kastinės tuštybės elemento – didžiavimosi privilegijomis, kurioms nereikia individualių pastangų ir nuopelnų ir kurios gaunamos dėl paprasčiausio gimimo fakto. „Vidinė asmenybė“ niekada negalėjo neigti, kad jos brendimui reikia individo auklėjimo ir ypatingų pastangų. Kai Disraeli „sutelkė rasės išdidumą, kad pasipriešintų kastos išdidumui“[47], jis žinojo, kad socialinė žydų padėtis, nors ir kas būtų buvę apie ją sakoma, mažų mažiausiai priklausė tik nuo gimimo fakto, o ne nuo jų laimėjimų.

Disraeli žengė ir dar vieną žingsnį. Jis žinojo, kad aristokratiją, metai po metų priverstą stebėti, kaip daug žmonių, kilusių iš viduriniosios klasės, perka titulus, kankina didžiulės abejonės dėl savo vertingumo. Todėl jis sutriuškino aristokratus jų pačių primestame žaidime, banaloką ir standartinę savo vaizduotę panaudodamas tam, kad be baimės parašytų, jog anglai „kilę iš prasisiekėlių rasės, iš hibridinės rasės, tuo tarpu jis pats yra kilęs iš gryniausio kraujo visoje Europoje“, jog „britų pero gyvenimą visų pirma tvarko arabų įstatymai ir sirų papročiai“, jog „dangaus karalienė yra žydaitė“ arba jog „žydų rasės žiedas net dabar sėdi Viešpaties Dievo Sabaotho dešinėje“[48]. O kai galiausiai parašė, kad „tiesą sakant, Anglijoje aristokratijos nebėra, nes esminis aristokratijos bruožas yra gyvulinio žmogaus vyravimas“[49], faktiškai jis palietė silpniausią moderniųjų aristokratų rasės teorijų tašką, iš kurio vėliau išaugo buržuaziniai ir kiti šiuolaikiniai rasės vaizdiniai.

Judaizmas ir priklausomybė žydų tautai išsigimė į paprasčiausią gimimo faktą tik asimiliuotoje žydijoje. Iš pradžių visa tai reiškė ypatingą religiją, ypatingą tautybę, tam tikrus bendrus prisiminimus ir bendras viltis, o be to, net privilegijuotiems žydams tai reiškė bent jau bendrus ypatingus ekonominius pranašumus. Žydų inteligentijos sekuliarizacija ir asimiliacija savimonę ir savipratą pakeitė taip, kad iš senųjų prisiminimų ir vilčių neliko nieko, išskyrus priklausymo išrinktajai tautai suvokimą. Disraeli, nors tikrai ne vienintelis „išskirtinis žydas“, tikėjęs savo išrinktumu netikėdamas Tuo, kurs išrenka ar atstumia, buvo vienintelis, iš šio tuščio istorinės misijos vaizdinio sukūręs pilnavertę rasinę doktriną. Jis buvo pasirengęs tvirtinti, kad semitinis principas „atstovauja visam tam, kas mūsų prigimtyje dvasiška“, kad „istorijos staigmenos gali būti paaiškintos vienu pamatiniu atsakymu – viskas yra rasė“, kuri yra „istorijos raktas“ nepriklausomai nuo „kalbos ir religijos“, nes „yra tik vienas dalykas, kuriantis

[46] Žr. lordo Salisbury'o straipsnį leidinyje *Quarterly Review,* 1869.

[47] E.T. Raymond, *Disraeli, The Alien Patriot,* London, 1925, p. 1.

[48] H.B. Samuel, *op. cit.,* Disraeli, *Tancred* ir *Lord George Bentinck.*

[49] Žr. B. Disraeli, *Coningsby,* 1844.

rasę, – kraujas“ ir yra tik viena aristokratija, „prigimtinė aristokratija“, susidedanti iš „grynos rasės, sukūrusios pirmarūšę organizaciją“[50].

Glaudaus šių idėjų ryšio su moderniosiomis rasinėmis ideologijomis pabrėžti nebūtina, ir Disraeli'o atradimas yra dar vienas įrodymas, kaip puikiai šios teorijos padeda įveikti socialinio menkavertiškumo jausmus. Juk jei rasinės doktrinos galiausiai tarnavo daug blogesniems ir tiesioginiams politiniams tikslams, vis dar teisinga, kad jų tikėtinumas ir įtikinamumas glūdėjo tame fakte, kad jos padėdavo jaustis aristokratu kiekvienam, kuris yra išrinktasis vien dėl gimimo fakto, dėl „rasinių“ savo požymių. Kad šitie naujieji išrinktieji nepriklausė elitui, išrinktųjų mažumai – o tuo galiausiai didžiavosi kilmingasis, – bet turėjo dalytis išrinktumu su vis didėjančia minia, šiai doktrinai labai nepakenkė, nes tų, kurie išrinktųjų rasei nepriklausė, daugėjo pagal tą pačią proporciją.

Tačiau Disraeli'o rasinės doktrinos buvo ir jo išskirtinio visuomenės taisyklių supratimo padarinys, ir asimiliuotų žydų specifinės sekuliarizacijos rezultatas. Mat svarbu ne tik tai, kad žydų inteligentija buvo pagauta bendro sekuliarizacijos proceso, kuris XIX a. jau buvo praradęs ir revoliucinį švietėjų užmojo patrauklumą, ir pasitikėjimą nepriklausomu, savimi tikru žmogiškumu, o todėl nebeturėjo jokios apsaugos, anksčiau nuoširdžiam religiniam tikėjimui neleidusios virsti prietarais. Be to, žydų inteligentija pasidavė žydų reformatorių, siekusių tautinę religiją paversti tam tikra religine denominacija, įtakai. Kad tai padarytų, jie turėjo pakeisti du žydiško pamaldumo elementus – mesianistinį tikėjimą ir tikėjimą Izraelio išrinktumu, ir iš žydų maldaknygių jie šalino galutinio Siono atstatymo vizijas, o kartu ir pamaldų laukimą dienos dienų pabaigoje, kai žydų tautos atskyrimas nuo kitų žemės tautų pagaliau pasibaigs. Be mesianistinio tikėjimo išrinktumo idėja reiškė amžiną segregaciją, o be tikėjimo išrinktumu, šaukiančiu vieną ypatingą tautą išgelbėti pasaulį, mesianistinis tikėjimas virto miglotu visuotinės filantropijos ir universalumo debesiu, o šitokia filantropija ir universalizmas tapo labai būdingais specifiškai žydiško politinio entuziazmo bruožais.

Lemtingiausias žydų sekuliarizacijos elementas buvo tas, kad išrinktumo koncepcija buvo atskirta nuo mesianistinio tikėjimo, tuo tarpu žydų religijoje šitie du elementai buvo du dieviškojo žmonijos gelbėjimo plano aspektai. Iš mesianistinės vilties išaugo tas polinkis į galutinį politinių problemų sprendimą, kuris buvo nukreiptas – nei daugiau, nei mažiau – į rojaus žemėje įkūrimą. Iš tikėjimo Dievo nulemtu išrinktumu išaugo fantastiška iliuzija, kuriai pasidavė ir netikintys žydai, ir nežydai, iliuzija, kad žydai iš prigimties yra protingesni, geresni, sveikesni, geriau prisitaikę išlikti, taigi yra istorijos variklis ir žemės druska. Entuziastinga žydų intelektualų svajonė apie rojų žemėje, pagrįsta tokiu tvirtu tikėjimu laisve nuo bet kokių nacionalinių saitų ir prietarų, faktiškai rodė, kad nuo politinės tikrovės jie nutolę labiau negu jų tėvai, meldę Mesijo atėjimo ir tautos sugrįžimo į Palestiną. Kita vertus, asimiliacijos šalininkai, nors ir nebeturėjo kokios nors entuziastiškos vilties, tačiau įtikino save, kad jie yra žemės druska, ir tokia šventvagiška puikybė atskyrė juos nuo kitų tautų dar labiau, negu kad jų tėvus buvo atskyrusi įstatymo tvora, kuri, kaip buvo nuoširdžiai tikima, Izraelį atskyrė nuo pagonių, bet bus nugriauta tada, kai ateis Mesijas. Kaip tik ši puikybė, būdinga „išskirtiniams žydams“, kurie buvo pernelyg „apsišvietę“, kad tikėtų Dievą, ir – dėl savo išskirtinės padėties visuose kraštuose – pakanka-

[50] Žr. B. Disraeli, *Lord George Bentinck* ir romanus *Endymion*, 1881, ir *Coningsby*.

mai prietaringi, kad tikėtų savimi, tiesą sakant, ir nutraukė stiprius pamaldžios vilties saitus, Izraelį siejusius su kita žmonijos dalimi.

Todėl galiausiai sekuliarizacija atvedė prie to paradokso, tokio lemtingo šiuolaikinių žydų psichologijai, dėl kurio žydų asimiliacija – pašalindama nacionalinę sąmonę, tautinę religiją paversdama konfesine denominacija, į pusinius ir dviprasmiškus valstybės ir visuomenės reikalavimus reaguodama tokiais pat dviprasmiškais veiksmais ir psichologiniais triukais – lėmė labai realų žydų šovinizmą, jei šovinizmu laikysime išsigimusį nacionalizmą, kuriam įsigalėjus (pasak Chestertono) „individas pats tampa garbinimo objektu: individas yra ir net stabas sau pačiam". Nuo šios akimirkos sena religinė išrinktumo koncepcija nebesudarė judaizmo esmės – vietoje to ji tapo žydiškumo esme.

Šis paradoksas ryškiausiai ir žavingiausiai įsikūnijo Disraeli'o asmeniu. Jis buvo anglų imperialistas ir žydų šovinistas. Bet nesunku atleisti už šovinizmą, kuris veikiau buvo vaizduotės žaismas, nes galų gale „Anglija buvo jo vaizduotės Izraelis"[51], ir lygiai taip pat nesunku atleisti jam už angliškąjį imperializmą, kuris turėjo tiek nedaug bendro su vienpusišku ekspansijos siekiu dėl pačios ekspansijos, nes galų gale jis „niekada nebuvo visiškas anglas ir šituo didžiavosi"[52]. Visi šie keisti prieštaravimai, taip aiškiai rodantys, kad galingasis burtininkas niekada netraktavo savęs visai rimtai ir visada vaidino, kad užkariautų visuomenę ir taptų populiarus, sustiprina unikalų jo žavesį: prie visų jo pasisakymų jie prideda šarlataniško entuziazmo ir kliedėjimo elementą, kuris lėmė tai, kad jis labai skyrėsi nuo savo imperialistiškai nusiteikusių sekėjų. Jam labai pasisekė, nes jis svajojo ir veikė tuo metu, kai Mančesteris ir verslininkai dar nebuvo užvaldyti imperialistinių svajonių ir net aistringai ir įnirtingai priešinosi „kolonijinėms avantiūroms". Jo prietaringame tikėjime krauju ir rase – į kurį jis įmaišė senas romantiškas liaudies pasakėles apie galingą antgamtinį aukso ir kraujo ryšį – dar nebuvo galima įžvelgti būsimų žudynių Afrikoje, Azijoje arba pačioje Europoje. Jis pradėjo kaip nelabai talentingas rašytojas ir liko intelektualas, kurį atsitiktinumas padarė parlamento nariu, savo partijos lyderiu, ministru pirmininku ir Anglijos karalienės draugu.

Disraeli'o vaizdiniai apie žydų vaidmenį politikoje yra kilę iš to meto, kai jis vis dar buvo paprasčiausias rašytojas ir dar nebuvo pradėjęs politinės karjeros. Todėl šios jo idėjos nebuvo realios patirties padarinys, tačiau jis stulbinamai atkakliai laikėsi jų visą tolesnį gyvenimą.

Savo pirmame romane *Olrojus* (*Alroy*) (1833) Disraeli sudarė žydų imperijos, kurioje žydai valdo kaip visiškai atsiskyrusi grupė, planą. Šiame romane jaučiama banalių iliuzijų apie žydų galios galimybes įtaka, taip pat ir tai, kad jaunas autorius neturi supratimo apie realias savo epochos valdžios sąlygas. Po vienuolikos metų politinis patyrimas, įgytas parlamente, ir artimas bendravimas su iškiliais žmonėmis išmokė Disraelį, kad „žydų tikslai, nors ir kokie jie būtų buvę anksčiau, nors ir kokie jie bus vėliau, jo dienomis buvo labai toli nuo tikslo įtvirtinti politinį savarankiškumą bet kuriuo pavidalu"[53]. Naujame romane *Koningsbis* (*Coningsby*) jis atsisakė svajonės apie žydų imperiją ir sudarė fantastišką schemą, pagal kurią žydų pinigai lemia karalysčių ir imperijų atsira-

[51] Sir John Skleton, *op. cit.*

[52] Horace B. Samuel, *op. cit.*

[53] Monypenny and Buckle, *op. cit.*, p. 882.

dimą ir žlugimą ir viešpatauja diplomatijos srityje. Jis jau niekada nebeatsisakė šios antrosios koncepcijos, pagal kurią viską lemia slapta ir paslaptinga išrinktosios tautos išrinktųjų žmonių įtaka. Ši koncepcija pakeitė jo ankstesnę svajonę apie atvirai veikiančią, paslaptingą valdovų kastą. Ji tapo jo politinės filosofijos ašimi. Priešingai negu labai jį žavėję žydų bankininkai, teikę paskolas vyriausybėms ir užsidirbdavę komisinius, į visą šį reikalą Disraeli žiūrėjo pašalinio stebėtojo akimis, visiškai nesuprasdamas, kaipgi diena iš dienos tokiomis valdžios galimybėmis gali manipuliuoti žmonės, visai netrokštantys valdžios. Jis negalėjo suprasti, kad žydą bankininką politika domino net mažiau negu jo kolegas nežydus – Disraeli'ui buvo savaime suprantama, kad žydų turtas yra tik žydų politikos priemonė. Kuo daugiau jis sužinodavo apie žydų bankininkų organizaciją, gerai funkcionuojančią biznio srityje, apie tarptautinius naujienų ir informacijos mainus, tuo labiau buvo įsitikinęs, kad turi reikalą su savotiška slapta draugija, tvarkančia – nors niekas to nežino – pasaulio likimą.

Gerai žinoma, kad tikėjimas žydų sąmokslu, įgyvendinamu slaptos draugijos, antisemitiškai nusiteikusiai publikai turėjo didžiausią propagandinę vertę ir gerokai pranoko visus tradicinius Europos prietarus – pasakojimus apie ritualines žmogžudystes ir užnuodytus šulinius. Disraeli, dėl visai priešingų tikslų ir tuo metu, kai niekas rimtai negalvojo apie slaptas draugijas, priėjo tokias pat išvadas. Šis faktas labai svarbus, nes aiškiai rodo, kaip labai šitokie pramanai priklauso nuo socialinių motyvų ir nuoskaudų ir kiek įtikinamiau jie paaiškina įvykius, politinę ir ekonominę veiklą negu daug trivialesnė tiesa. Disraeli'o akimis, kaip ir daugelio ne tokių žymių ir gerbiamų vėlesnių laikų šarlatanų akimis, visą politinį žaidimą tvarkė slaptosios draugijos. Ne tik žydus, bet ir kiekvieną kitą grupę, kurios įtaka nebuvo susijusi su politine organizacija ar kuri oponavo visai socialinei ir politinei sistemai, jis laikė užkulisine valdžia. 1863 metais jis buvo įsitikinęs, kad matė „kovą tarp slaptųjų draugijų ir Europos milijonierių; kol kas laimėjo Rothschildas"[54]. Be to, jis manė, kad „prigimtinę žmonių lygybę ir nuosavybės panaikinimą skelbia slaptos draugijos"[55]. 1870 metais jis vis dar rimtai kalbėjo apie „pogrindines jėgas" ir nuoširdžiai tikėjo, kad „slaptos draugijos ir tarptautinė jų veikla, Romos bažnyčia su savo siekiais ir metodais, amžinas konfliktas tarp mokslo ir tikėjimo" iš tikrųjų lemia žmonijos istorijos eigą[56].

Neįtikėtinas Disraeli'o naivumas visas šias „slaptas" jėgas vertė sieti su žydais. „Pirmieji jėzuitai buvo žydai; tą paslaptingą Rusijos diplomatiją, kuri taip gąsdina Vakarų Europą, organizuoja ir įgyvendina žydai; ta galinga revoliucija, kuri šiuo metu ruošiama Vokietijoje ir kuri, tiesą sakant, bus antroji, didingesnė Reformacija <...> bręsta visiškai kontroliuojama žydų"; „žydų rasės žmonės vadovauja visoms (komunistų ir socialistų) grupėms. Dievo tauta bendradarbiauja su ateistais; labiausiai įgudę turto kaupėjai jungiasi su komunistais, ypatinga, išrinktoji rasė tiesia ranką Europos padugnėms ir žemesniosioms kastoms! Ir visa tai todėl, kad siekiama sunaikinti tą nedėkingą krikščioniškąjį pasaulį, kuris iš jų gavo net savo vardą ir kurio tironijos jie nebegali pakęsti"[57]. Disraeli'o vaizduotėje pasaulis tapo žydiškas.

Šitokia unikali iliuzija užbėgo už akių net pačiam išradingiausiam Hitlerio

[54] *Ibid.*, p. 73. Laiške poniai Brydges Williams, 1863 m. liepos 21 d.

[55] B. Disraeli, *Lord George Bentinck. A political biography*, p. 497.

[56] B. Disraeli, *Lothair*, 1870.

[57] B. Disraeli, *Lord George Bentinck. A political biography*.

propagandos pramanui apie slaptą žydų kapitalisto ir žydų socialisto sąjungą. Be to, negalima neigti, kad visa ši schema, kad ir kokia fantastiška, turėjo savo logiką. Jei mes, kaip ir Disraeli, pradiniu tašku laikysime prielaidą, kad žydų milijonieriai buvo žydų politikos vykdytojai, jei turėsime galvoje per amžius žydų patiriamą pažeminimą (kuris tikrai egzistavo, bet jį kvailai perdėjo apologetinė žydų propaganda), jei prisiminsime neretus atvejus, kai žydų milijonieriaus sūnus tapdavo darbininkų sąjūdžio vadu, ir iš patyrimo žinosime, kokie dažniausiai stiprūs yra žydų šeimyniniai ryšiai, galėsime tarti, kad Disraeli'o hipotezė apie sąmoningą kerštą krikščioniškosioms tautoms nebuvo labai perdėta. Žinoma, tiesa buvo ta, kad žydų milijonierių sūnūs simpatizavo kairuoliškiems sąjūdžiams kaip tik todėl, kad jų tėvai bankininkai niekada atvirai nekonfliktavo su darbininkais. Todėl jie visiškai neturėjo tos klasinės sąmonės, kuri bet kurios buržuazinės šeimos vaikui būtų savaime suprantamas dalykas. Kita vertus, kaip tik dėl tų pačių priežasčių darbininkai nepuoselėjo tų atvirų ar slaptų antisemitinių jausmų, kuriuos žydams jautė visos kitos klasės. Akivaizdu, kad kairuoliški sąjūdžiai daugumoje šalių teikdavo vienintelę realią galimybę asimiliuotis.

Atkaklus Disraeli'o polinkis politiką aiškinti kaip slaptųjų draugijų veiklos padarinį buvo pagrįstas patyrimu, kuris vėliau įtikino daugybę žemesnio rango Europos intelektualų. Jo pamatinis patyrimas buvo toks: daug sunkiau išsikovoti vietą anglų aukštuomenėje negu parlamento kėdę. Jo meto anglų aukštuomenė burdavosi į madingus klubus, nepriklausiusius nuo partinių skirtumų. Klubai, nors nepaprastai svarbūs formuojant politinį elitą, buvo nepavaldūs viešumos kontrolei. Stebėtojui iš šalies jie tikrai turėjo atrodyti labai paslaptingi. Jie buvo slapti todėl, kad įsileisdavo ne kiekvieną. Jie tapo paslaptingi, nes kitų klasių atstovai, stengdavęsi į juos patekti, būdavo arba atstumiami, arba priimami tik įveikę daugybę nesuprantamų, nenumatomų, aiškiai iracionalių sunkumų. Neabejotina, kad jokia politinė šlovė negalėjo pakeisti triumfo, kurį teikė glaudus ryšys su privilegijuotais žmonėmis. Įsidėmėtina, kad Disraeli'o ambicijos nebuvo įžeistos net gyvenimo pabaigoje, jam patyrus skaudžių politinių pralaimėjimų, nes jis liko „įtakingiausia Londono visuomenės figūra“[58].

Naiviai tikėdamas didžiule slaptųjų draugijų reikšme, Disraeli buvo pirmtakas tų naujų socialinių sluoksnių, kurie, atsiradę tarsi už visuomenės, niekada nesugebėjo gerai suprasti jos žaidimo taisyklių. Jie atsidurdavo tokioje padėtyje, kur skirtumai tarp visuomenės ir politikos nuolat nusitrindavo ir kur, nepaisant tariamai chaotiškų aplinkybių, visada laimėdavo tas pats siauras klasinis interesas. Stebėtojas iš šalies negalėjo neprieiti prie išvados, kad tik sąmoningai sukurta institucija, turinti aiškius tikslus, gali pasiekti tokių puikių rezultatų. Ir tikrai, visame tame visuomenės žaidime reikėjo tik ryžtingos politinės valios, kad šis pusiau sąmoningas interesų žaismas ir iš esmės betikslės machinacijos virstų tikslinga politika. Kaip tik taip trumpai atsitiko Dreyfuso bylos atveju, o paskui Vokietijoje tą dešimtmetį, po kurio į valdžią atėjo Hitleris.

[58] Monypenny and Buckle, *op. cit.*, p. 1470. Šioje puikioje biografijoje Disraeli'o triumfas vertinamas teisingai. Pacitavus Tennysono *In Memoriam*, canto 64, toliau tęsiama: „Vienu požiūriu Disraeli'o sėkmė buvo labiau stulbinanti ir didesnė, negu galima spėti iš Tennysono eilėraščio: jis ne tik užlipo politinėmis kopėčiomis iki aukščiausio laiptelio ir „dirigavo sosto šnabždesiams“, jis užkariavo ir visuomenę. Jis vyraudavo prie pietų stalo ir tose vietose, kurias galėtume pavadinti Mayfair salonais <...> o socialinį triumfą, kad ir ką filosofai manytų apie jo vidinę vertę, pasiekti paniekintam pašaliečiui buvo nė kiek ne lengviau negu politinį, ir tas triumfas, galimas daiktas, jam buvo saldesnis“ (p. 1506).

Tačiau Disraeli buvo ne tik už anglų, bet ir už žydų visuomenės ribų. Jis beveik nesuprato žydų bankininkų, kuriais taip žavėjosi, mąstysenos, ir tikrai būtų nusivylęs, jei būtų supratęs, kad šitie „išskirtiniai žydai“, nors buvo atskirti nuo buržuazinės visuomenės (o iš tikrųjų jie niekada nesiekė būti į ją priimti), laikėsi svarbiausio šios visuomenės principo, pagal kurį politinės veiklos centras yra nuosavybės ir pelno apsauga. Disraeli matė tik tam tikrą grupę (ir ja žavėjosi), neturinčią išorinės politinės organizacijos, kurios nariai dar buvo susiję be galo įvairiais šeimyniniais ir verslo ryšiais. Kai tik jam tekdavo su jais susidurti, jo vaizduotė įsiaudrindavo ir viską „patvirtindavo“. Pavyzdžiui, šitaip buvo tuo atveju, kai Sueco kanalo akcijos Anglijos vyriausybei buvo pasiūlytos tarpininkaujant Henry'ui Oppenheimui (kuris sužinojo, kad Egipto chedivas norėtų jas parduoti), o sandėris buvo sudarytas paėmus keturių milijonų svarų sterlingų paskolą iš Lionelio Rothschildo.

Disraeli'o rasiniai įsitikinimai ir slaptųjų draugijų teorijos galiausiai kildavo iš jo siekio paaiškinti kažką, kas atrodo paslaptinga, o iš tikrųjų yra tik chimera. Politinės tikrovės jis negalėjo kurti iš chimeriškos „išskirtinių žydų“ galybės, bet galėjo padėti tas chimeras paversti visuomeninėmis baimėmis ir linksminti nuobodžiaujančią visuomenę baisiomis pasakomis – ir jis tai darė.

Taip pat nuosekliai, kaip ir visi rasizmo fanatikai, Disraeli tik su panieka kalbėdavo apie „dabartinį naujamadišką sentimentalų nacionalumo principą“[59]. Jis nekentė politinės lygybės, sudarančios nacionalinės valstybės pagrindą, ir būgštavo, kad tokiomis sąlygomis žydai išnyks. Jis įsivaizdavo, kad rasė gali duoti ir socialinį, ir politinį prieglobstį, apsaugantį nuo sulyginimo. Kadangi savo meto diduomenę jis pažinojo kur kas geriau negu kada nors pažino žydų tautą, nenuostabu, kad rasės koncepciją jis modeliavo pagal aristokratų kastos vaizdinį.

Be abejonės, šitie socialiai neprivilegijuotų žmonių vaizdiniai galėjo nueiti toli, bet jie būtų nedaug reiškę Europos politikoje, jei nebūtų susilietę su realiais politiniais poreikiais, lėmusiais tai, kad po kovos dėl Afrikos jie galėjo būti panaudoti politiniais tikslais. Buržuazinės visuomenės polinkis visu tuo tikėti Disraelį, vienintelį XIX a. žydą, padarė tikrai populiarų. Galų gale ne jo kaltė, kad ta pati tendencija, kuri lėmė unikalią jo sėkmę, galiausiai atvedė jo tautą prie didžiosios katastrofos.

III. TARP YDOS IR NUSIKALTIMO

Paryžius pagrįstai buvo vadinamas *la capitale du dixneuvième siècle* (Walteris Benjaminas). Daug žadėjęs XIX amžius prasidėjo kartu su Prancūzijos revoliucija, daugiau negu šimtą metų bergždžiai kovojo su piliečio (*citoyen*) išsigimimu į buržua (*bourgeois*), pasiekė žemiausią tašką Dreyfuso byloje ir gavo dar 14 metų priešmirtinio atokvėpio. Pirmąjį pasaulinį karą vis dar buvo galima laimėti jakobiniškais Clemenceau, paskutinio revoliucijos sūnaus Prancūzijoje, raginimais, bet šlovingasis *nation par excellence* šimtmetis artėjo prie pabaigos[60] ir

[59] *Ibid.*, Vol. I, Book 3.

[60] Yves Simon, *La Grande Crise de la République Française*, Montreal, 1941, p. 20: Prancūzijos revoliucijos dvasia pergyveno Napoleono pralaimėjimą daugiau nei šimtu metų. <...> Ji triumfavo 1918 metų lapkričio 11 d., tačiau tik dėl to, kad nepastebimai nunyktų. Prancūzijos revoliucija? Tikrai, ją galima datuoti taip: 1789–1918 m.“

Paryžius, praradęs politinę reikšmę ir socialinį spindesį, buvo atiduotas intelektualiniam visų šalių avangardui. XX amžiuje, kuris tuojau pat po Disraeli'o mirties prasidėjo peštynėmis dėl Afrikos ir varžybomis dėl imperialistinio vyravimo Europoje, Prancūzijai teko labai nežymus vaidmuo. Todėl jos nuosmukis, iš dalies nulemtas kitų šalių ekonominės ekspansijos, o iš dalies vidinio irimo, galėjo įgyti tas formas ir vykti pagal tuos dėsnius, kurie atrodė esą būdingi nacionalinei valstybei.

Tai, kas devintajame ir dešimtajame dešimtmetyje atsitiko Prancūzijoje, po trisdešimties ar keturiasdešimties metų prasidėjo visose Europos nacionalinėse valstybėse. Nepaisant chronologinio atotrūkio, Veimaro ir Austrijos respublikos istoriniu požiūriu turėjo daug ką bendro su Trečiąja respublika, o tam tikros politinės ir socialinės struktūros trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio Vokietijoje ir Austrijoje, rodės, sąmoningai mėgdžiojo *fin de siècle* Prancūzijos modelį.

Šiaip ar taip, XIX a. antisemitizmas aukščiausią tašką pasiekė Prancūzijoje ir pralaimėjo, nes liko nacionaliniu vietiniu reikalu, nesusilietusiu su imperialistinėmis tendencijomis, kurios Prancūzijoje neegzistavo. Svarbiausi tokio antisemitizmo bruožai vėl pasirodė Vokietijoje ir Austrijoje po Pirmojo pasaulinio karo, o socialiniai jo padariniai tų šalių žydams buvo beveik tokie patys, nors ne tokie ryškūs, ne tokie kraštutiniai, be to, labiau veikiami kitų įtakų[61].

Tačiau svarbiausia priežastis, lėmusi tai, kad Sen Žermeno priemiesčio salonai buvo pasirinkti kaip žydų vaidmens nežydų visuomenėje pavyzdys, buvo ta, kad niekur kitur nebeegzistavo tokio pat aukšto rango visuomenė ir toks pat autentiškas jos atvaizdas. Kai Marcelis Proustas, pats pusiau žydas ir ypatingais atvejais pasirengęs laikyti save žydu, nutarė ieškoti „prarasto laiko", jis tikrai parašė tai, ką vienas juo žavėjęsis kritikas pavadino *apologia pro vita sua*. Šis didžiausias XX a. prancūzų rašytojas savo gyvenimą praleido tik aukštuomenėje; visus įvykius jis suvokė taip, kaip jie atsispindėjo aukštuomenėje ir buvo permąstyti individo, todėl atspindžiai ir apmąstymai sudaro ypatingą Prousto pasaulio tikrovę ir struktūrą[62]. Romane „Prarasto laiko beieškant" individas ir jo apmąstymai priklauso aukštuomenei net tada, kai jis pasitraukia į nebylią ir atsiskyrėlišką vienatvę, į kurią galiausiai nusišalino pats Proustas, nusprendęs rašyti savo veikalą. Čia jo vidinis gyvenimas, visus pasaulio įvykius reikalavęs paversti vidiniu patyrimu, tapo lyg veidrodžiu, kurio atspindžiuose gali pasirodyti tiesa. Vidinio patyrimo stebėtojas į aukštuomenės stebėtoją panašus tuo, kad nei vienas, nei kitas tiesiogiai nesusiliečia su gyvenimu, o tikrovę pagauna tik kaip atspindį. Gimęs aukštuomenės pakraštyje, bet vis dar teisėtai jai priklausąs, nors ir kaip pašalietis, Proustas šį vidinį patyrimą išplėtė taip, kad jis aprėpė daugybę visiems aukštuomenės nariams atsivėrusių ir jų atspindėtų aspektų.

[61] Tą faktą, kad kai kurie psichologiniai reiškiniai nebuvo tokie būdingi Vokietijos ir Austrijos žydams, iš dalies galėjo lemti stiprus sionistinio sąjūdžio poveikis šių šalių žydų intelektualams. Per dešimtmetį po Pirmojo pasaulinio karo ir net per dešimtmetį iki jo sionizmo jėgą lėmė ne tiek politinis įžvalgumas (sionizmas nesukūrė politinių įsitikinimų), kiek jo atliekama psichologinių reakcijų ir sociologinių faktų analizė. Jo įtaka pirmiausia buvo pedagoginė ir peržengė palyginti mažo tikrųjų sionistinio sąjūdžio narių skaičiaus ribas.

[62] Palyginkite įdomias pastabas apie šį dalyką: E. Levinas, „L'Autre dans Proust, *Deucalion*, No. 2, 1947.

Tikrai nėra geresnio epochos, kai aukštuomenė visiškai nusišalino nuo viešųjų reikalų ir kai pati politika tapo socialinio gyvenimo dalimi, liudijimo. Buržuazinių vertybių pergalė prieš piliečio atsakomybės jausmą reiškė, kad politinės problemos ištirpo akinančiuose, kerinčiuose aukštuomenės veidrodžio atspindžiuose. Reikia pridurti, kad Proustas pats buvo tikras šios aukštuomenės atstovas, nes jam buvo būdingos dvi madingiausios jos „ydos", kurias jis, „didžiausias dejudaizuoto judaizmo liudytojas", sujungė kaip „juodžiausią sugretinimą, kuris kada nors buvo radęsis vakarietiško judaizmo vardu"[63]: žydiškumo „yda" ir homoseksualumo „yda". Atspindėtos ir individualiai apmąstytos šios ydos tikrai pasirodė esančios labai panašios[64].

Kaip tik Disraeli suprato, kad yda yra tik atitinkamas nusikaltimo atspindys aukštuomenėje. Žmogaus sugedimas, jei jį priima aukštuomenė, pradedamas suvokti ne kaip valios aktas, o kaip įgimta psichologinė savybė, kurios neįmanoma pasirinkti arba atmesti, bet kuri užgriūva iš šalies ir kuri valdo jį taip pat priverstinai, kaip narkotikas valdo narkomaną. Asimiliuodama nusikaltimą ir paversdama jį yda, aukštuomenė neigia bet kokią atsakomybę ir sukuria fatališkų duočių pasaulį, į kurį žmonės jaučiasi patekę lyg į kokius spąstus. Moralistinis požiūris į kiekvieną nukrypimą nuo normos kaip į nusikaltimą, kurį aukštosios visuomenės sambūriai paprastai traktuodavo kaip siaurą ir filisterišką arba net kaip rodantį menką psichologinį įžvalgumą, bent jau liudydavo didesnę pagarbą žmogaus orumui. Jei nusikaltimas suvokiamas kaip tam tikras fatumas, gamtinis ar ekonominis, tai galiausiai kiekvieną žmogų galima įtarti turint tam tikrą polinkį į jį. „Bausmė yra nusikaltėlio teisė", tačiau jis ją praranda, jeigu (tariant Prousto žodžiais) „teisėjai nusiteikę ir labiau linkę išteisinti žudiką, jei jis homoseksualistas, ir išdaviką, jei jis žydas, dėl priežasčių, kildinamų <...> iš rasinio nulemtumo". Už tokio iškrypėliško pakantumo glūdi potraukis žudyti ir išduoti, nes per akimirką šis pakantumas gali virsti sprendimu sunaikinti ne tik visus tikrus nusikaltėlius, bet ir visus tuos, kurie „dėl savo rasės" linkę daryti tam tikrus nusikaltimus. Tokie pokyčiai pasirodo ten, kur teisinė ir politinė mašina neatskirta nuo visuomenės, todėl į ją gali įsismelkti socialiniai matai, tampantys politinėmis ir teisinėmis normomis. Tariamas liberalumas, nusikaltimą prilyginantis ydai, jei jam leidžiama sudaryti savo teisės kodeksą, visada pasirodys esąs žiauresnis ir nežmoniškesnis už pačius žiauriausius įstatymus, kurie gerbia ir pripažįsta nepriklausomą žmogaus atsakomybę už savo elgesį.

Tačiau toks Sen Žermeno priemiestis, kokį aprašo Proustas, dar tegyvavo pirmuosius savo raidos tarpsnius. Jis priimdavo iškrypėlius, nes jį traukė tai, ką jis laikė yda. Proustas pasakoja, kaip ponas de Šarlu, kurį aukštuomenė anksčiau pakęsdavo, „nepaisydama jo ydos", dėl savo asmeninio žavesio ir senovinio vardo dabar pakilo į socialinės piramidės viršūnę. Jam jau nebereikėjo gyventi dvigubo gyvenimo ir slėpti savo abejotinų pažinčių, jis buvo netgi skatinamas

[63] J.E. van Praag, „Marcel Proust, Témoin du Judaisme déjudaizé", *Revue Juive de Genève*, 1937, Nos. 48, 49, 50.

Įdomų sutapimą (o gal tai daugiau negu sutapimas) galima pamatyti filme *Kryžminė ugnis*, kuriame keliamas žydų klausimas. Siužetas paimtas iš Richardo Brookso veikalo *Plytų urvas*, kuriame nužudytasis *Kryžminės ugnies* žydas buvo homoseksualistas.

[64] Apie tai žr. ypač M. Proust, *Cities of the Plain*, Part I, p. 20–45 [Marcel Proust, *Sodoma ir Gomora*, Vilnius: Alma littera, 1995].

tuos pažįstamus atsivesti į madingus salonus. Pokalbių temos – meilė, grožis, pavydas, – kurių jis anksčiau būtų vengęs, kad kas nors neįtartų jį esant iškrypėlį, dabar buvo godžiai laukiamos „dėl keisto, paslaptingo, rafinuoto ir baisingo patyrimo, kuriuo rėmėsi jo pažiūros“[65].

Kažkas labai panašaus nutiko ir žydams. Pavienės išimtys, į kilminguosius įšventinti žydai, buvo pakenčiami ir net laukiami Antrosios imperijos aukštuomenėje, bet dabar vis populiaresni tapo žydai patys savaime. Abiem atvejais aukštuomenė net nesirengė atsisakyti savo prietarų. Aukštuomenės nariai neabejojo, kad homoseksualistai buvo „nusikaltėliai“ ar kad žydai buvo „išdavikai“. Jie tik pakeitė savo požiūrį į nusikaltimą ir išdavystę. Žinoma, bėda buvo ne ta, kad, įsigyvenę į tokį naujovišką liberalumą, aukštuomenės atstovai jau nesišlykštėjo iškrypėliais – bėda buvo ta, kad jiems jau nekėlė siaubo nusikaltimas. Jie nė kiek neabejojo įprastais tokių dalykų vertinimais. Geriausiai slepiama XIX amžiaus liga – jį kankinęs baisus nuobodulys ir visuotinis nuovargis – išlindo į paviršių, tarsi būtų trūkęs pūlinys. Atstumtieji ir parijai, kuriuos aukštuomenė, patekusi į šią sunkią padėtį, pasikvietė į pagalbą, kad ir kokie buvo kitais požiūriais, bent jau nebuvo kankinami nuobodulio ir, jei patikėsime Proustu, buvo vieninteliai žmonės *fin de siècle* visuomenėje, kurie vis dar sugebėjo patirti aistrą. Proustas veda mus per socialinių santykių ir ambicijų labirintą, laikydamasis tik vienos gijos, žmogaus sugebėjimo mylėti, įkūnyto iškrypėliškoje pono de Šarlu aistroje Moreliui, alinančioje žydo Svano ištikimybėje savo kurtizanei ir desperatiškame paties autoriaus pavyde Albertinai, romane įkūnijančiai ydingumą. Proustas leidžia labai aiškiai suprasti, kad pašaliečius ir naujokus, „Sodomos ir Gomoros“ gyventojus, jis laiko ne tik žmoniškesniais, bet ir normalesniais.

Skirtumas tarp Sen Žermeno priemiesčio, netikėtai atradusio žydų ir iškrypėlių patrauklumą, ir minios, staugusios „Mirtis žydams!“, buvo tas, kad salonai atvirai dar nepritarė nusikaltimui. Tai reiškė, kad, viena vertus, jie dar nenorėjo aktyviai dalyvauti žudynėse ir kad, kita vertus, jie atvirai vis dar reiškė antipatiją žydams ir baisėjosi iškrypėliais. Savo ruožtu tai atvedė prie tos tipiškai dviprasmiškos padėties, kai naujieji nariai negalėjo atvirai išpažinti savo tapatybės ir kartu negalėjo jos nuslėpti. Tokios buvo sąlygos, nulėmusios sudėtingą atsiskleidimo ir nuslėpimo, pusinių prisipažinimų ir melagingų iškraipymų, perdėto nuolankumo ir perdėto pasipūtimo žaidimą, kuris buvo padarinys to fakto, kad tik kieno nors žydiškumas (ar homoseksualumas) atverdavo sunkiai prieinamų salonų duris, o kartu dėl to žmogus tapdavo labai nesaugus. Tokiomis dviprasmiškomis aplinkybėmis žydiškumas pavieniam žydui buvo ir fizinė dėmė, ir paslaptinga asmeninė privilegija; ir viena, ir kita buvo laikoma „rasės nulemta“.

Proustas smulkiai aprašo, kaip aukštuomenė, nuolat ieškanti ko nors keisto, egzotiško, pavojingo, galiausiai rafinuotumą sutapatina su monstriškumu ir yra pasirengusi pripažinti baisybes – realias arba pramanytas, – tokias kaip keista, nežinoma „rusų ar japonų drama, kurioje vaidina vietiniai aktoriai“[66], „išsidažęs, pilvotas, aklinai užsisagstęs personažas (iškrypėlis), primenantis egzotišką ir įtartiną dėžutę, iš kurios sklinda toks keistas vaisių kvapas, kad jau vien mintis apie jų ragavimą verčia smarkiai plakti širdį“[67], keliantis „antgamtiškumo pojū-

[65] M. Proust, *Cities of the Plain,* Part II, chapter iii.

[66] *Ibid.*

[67] *Ibid.*

tį" „genialus žmogus", aplink kurį aukštuomenė susirenka lyg „aplink besisukantį stalelį, kad sužinotų begalybės paslaptį"[68]. Šitokioje „nekromantijos" atmosferoje žydų džentelmenas ar turkų ponia gali pasirodyti taip, „tarsi jie iš tikro būtų būtybės, išsikviestos mediumo"[69].

Akivaizdu, kad egzotiškų, keistų ir monstriškų žmonių vaidmens negali atlikti tie pavieniai „išskirtiniai žydai", kurie beveik šimtmetį buvo priimami ir pakenčiami kaip „svetimšaliai prasisiekėliai" ir „kurių draugyste niekam net į galvą nebūtų šovę didžiuotis"[70]. Žinoma, daug geriau tiko tie, kurių apskritai niekas nepažinojo, kurie pirmoje jų asimiliacijos stadijoje nebuvo tapatinami su žydų bendruomene ir jai neatstovavo, nes toks tapatinimas su gerai žinomais junginiais būtų labai apribojęs aukštuomenės vaizduotę ir lūkesčius. Tie, kurie, kaip Svanas, turėjo nepaaiškinamą subtilų sugebėjimą suprasti aukštuomenę, paprastai būdavo priimami, bet dar entuziastingiau būdavo priimami tie, kurie, kaip Blochas, priklausydami „prastą reputaciją turinčiai šeimai, turėjo atlaikyti, kaip jūros dugne, didžiulį spaudimą: juos spaudė ne tik paviršiuje plūduriuojantys krikščionys, bet ir žydų kastų, aukštesnių už jų pačių, sluoksniai, kiekvienas savo panieka slėgęs tą kastą, kuri buvo tiesiogiai po juo". Aukštuomenės pasirengimas priimti visiškai svetimus ir, kaip ji manė, visiškai sugedusius žmones perkirsdavo tą kelių kartų luobą, kurį reikėdavo pralaužti naujokams, „kad prasiskintų kelią į atvirą orą pro žydų šeimų sluoksnius"[71]. Neatsitiktinai visa tai vyko tuojau pat po to, kai Prancūzijos žydai Panamos skandalo metu nusileido kelių Vokietijos žydų avantiūristų iniciatyvumui ir nesąžiningumui: pavieniai „išskirtiniai žydai", tituluoti arba ne, labiau nei kada nors veržęsi į antisemitinių ir monarchistinių salonų aukštuomenę, kur jie galėdavo svajoti apie senus gerus Antrosios imperijos laikus, atsidūrė tokioje pačioje padėtyje kaip ir tie žydai, kurių jie niekada nebūtų įsileidę į savo namus. Žydiškumas kaip išskirtinumas buvo priežastis, dėl kurios žydai būdavo priimami į aukštuomenę, o pirmenybė būdavo teikiama tiems, kurie aiškiai buvo „masyvi minia, visiškai vientisa ir visiškai nepanaši į žmones, žiūrinčius, kaip ji eina pro šalį", tiems, kurie dar nebuvo „pasiekę tos pačios asimiliacijos pakopos" kaip jų broliai prasisiekėliai[72].

Nors Benjaminas Disraeli vis dar priklausė prie tų žydų, kurie buvo priimti į aukštuomenę todėl, kad buvo išimtys, jo sekuliarizuotas įsivaizdavimas, kad jis esąs „išrinktosios rasės išrinktasis žmogus", apmetė tuos kontūrus, į kuriuos turėjo orientuotis būsimų kartų žydai, stengdamiesi suprasti save. Jeigu šie kontūrai, kad ir kokie nerealūs ir apytikriai, nebūtų buvę tokie keistai panašūs į tai, ko iš žydų tikėjosi aukštuomenė, žydai niekada nebūtų sugebėję suvaidinti savo dviprasmiško vaidmens. Žinoma, negalima sakyti, kad jie sąmoningai perėmė Disraeli'o įsitikinimus ar sąmoningai detalizavo tą pradinę, nedrąsią, iškreiptą savo prūsiškų pirmtakų, gyvenusių amžiaus pradžioje, savipratą, nes dauguma jų palaimingai nežinojo visos žydų istorijos. Tačiau tais atvejais, kai žydai dviprasmiškomis Vakarų ir Vidurio Europos visuomenės ir valstybės gyvenimo sąlygomis gaudavo išsilavinimą, sekuliarizuodavosi ir asimiliuodavosi, jie praras-

[68] M. Proust, *The Guermantes Way,* Part I, chapter i.

[69] *Ibid.*

[70] *Ibid.*

[71] M. Proust, *Within a Budding Grove,* Part II, „Placenames: The Place".

[72] *Ibid.*

davo tą politinės atsakomybės saiką, kurį suponavo jų kilmė ir kurį vis dar jautė kilmingi žydai, nors ši atsakomybė ir buvo susijusi su jų privilegijomis ir turima valdžia. Žydiška kilmė be religinės ir politinės potekstės visur tapo psichologiniu bruožu, virto „žydiškumu" ir nuo to laiko galėjo būti traktuojama tik remiantis dorybės bei ydos kategorijomis. Jei teisybė, kad „žydiškumas" negalėjo būti paverstas įdomia yda netarpininkaujant prietarui, jog tai nusikaltimas, teisybė ir tai, kad toks iškrypimas tapo įmanomas tų žydų, kurie žydiškumą laikė įgimta dorybe, dėka.

Asimiliuotiems žydams buvo priekaištaujama, kad jie atitolo nuo judaizmo, ir dažnai manoma, kad galiausiai juos ištikusi katastrofa atnešė kančias, kurios buvo ne tik siaubingos, bet ir beprasmiškos, nes nebeturėjo ankstesnių laikų kankinystės vertės. Šitaip samprotaujant, nebepastebima, kad jei turimi galvoje ankstesni tikėjimo ir gyvenimo būdai, „atitolimas" pasireiškė ir Rytų Europos šalyse. Tačiau paplitusi nuomonė, kad Vakarų Europos žydai „dejudaizavosi", yra klaidinanti dėl kitos priežasties. Priešingai negu akivaizdžiai šališki oficialaus judaizmo atstovų pasisakymai, Prousto knyga rodo, kad žydiška kilmė niekur neturėjo tokios lemtingos reikšmės asmeniniame gyvenime ir kasdieniame egzistavime, kaip tarp asimiliuotų žydų. Ir žydui reformatoriui, tautinę religiją pakeitusiam religine denominacija ir suprantančiam, kad religija yra privatus reikalas, ir žydui revoliucionieriui, siekusiam būti pasaulio piliečiu, kad nusikratytų žydų tautybės, ir išsilavinusiam žydui, „žmogui gatvėje ir žydui namie" – visiems pavyko tautiškumo bruožą paversti privačiu reikalu. Rezultatas buvo tas, kad jų asmeninis gyvenimas, jų sprendimai ir jausmai tapo jų „žydiškumo" branduoliu. Ir juo labiau žydiškos kilmės faktas prarasdavo savo religinę, tautinę ir socialinę–ekonominę reikšmę, juo labiau žydiškumas tapo manija – jis įkyriai persekiojo žydus kaip koks fizinis trūkumas ar pranašumas, jis tapo blogu jų įpročiu, tarsi kokia yda.

Prousto „įgimtas polinkis" yra ne kas kita kaip šitokia asmeninė, privati manija, kurią taip entuziastingai pateisino aukštuomenė, sėkmę ir pralaimėjimą laikiusi priklausomais nuo žydiškos kilmės fakto. Proustas šią maniją klaidingai laikė „rasiniu nulemtumu", nes matė ir parodė tik socialinį jos aspektą ir individualius jos vertinimus. Ir visai teisinga, kad stebėtojas iš šalies uždaros žydų grupės elgesyje įžvelgė tą pačią maniją kaip ir iškrypėlių elgsenoje. Ir vieni, ir kiti jautėsi arba pranašesni, arba pažeminti, tačiau abiem atvejais didžiavosi tuo, kad skiriasi nuo kitų normalių būtybių, ir vieni, ir kiti buvo įsitikinę, kad jų ypatingumas yra natūralus faktas, nulemtas prigimties, ir vieni, ir kiti visada pateisindavo ne tai, ką jie darė, o tai, kas jie buvo, galiausiai ir vieni, ir kiti nuolat blaškėsi tarp tokių save teisinančių nuotaikų ir konvulsyvių, provokuojamų pretenzijų būti elitu. Galima pamanyti, kad prigimtis visiems laikams sustingdė socialinę jų padėtį ir neleido jiems pereiti iš vienos grupės į kitą. Poreikį kam nors priklausyti jautė ir kiti aukštuomenės nariai – „klausimas ne hamletiškas – būti ar nebūti, o priklausyti ar nepriklausyti"[73], – bet jis nebuvo toks stiprus. Aukštuomenė, skylanti į uždaras grupes ir jau nebepakenčianti pašaliečių, žydų ar iškrypėlių, ne kaip individų, o dėl ypatingų jų įsileidimo aplinkybių, buvo tarsi koks šio polinkio skaidytis į klanus įsikūnijimas.

Kiekviena aukštuomenė iš savo narių reikalauja šiek tiek veiksmo, sugebėjimo veiksmu parodyti, kas esi iš tikrųjų. Kai aukštuomenė subyra į uždaras grupes, tokie reikalavimai keliami nebe individams, o tų grupių nariams. Elgesys tada

[73] *Cities of the Plain.* Part II, chapter iii.

kontroliuojamas nebyliais reikalavimais, o ne individualiais sugebėjimais, lygiai kaip aktoriaus vaidyba turi atitikti visų kitų pjesės vaidmenų ansamblį. Sen Žermeno priemiesčio salonus sudarydavo tokie uždarų grupių ansambliai, ir kiekvienas toks ansamblis demonstruodavo kraštutinės elgsenos pavyzdžius. Iškrypėlių vaidmuo buvo parodyti savo nenormalumą, žydų vaidmuo – demonstruoti juodąją magiją („nekromantiją"), aktorių vaidmuo – demonstruoti kitokio tipo antgamtiškumą ir antžmogišką ryšį, aristokratų vaidmuo – parodyti, kad jie yra ne tokie kaip paprasti žmonės („buržua"). Nepaisant jų susiskaldymo į klanus, tikra tiesa, kaip pažymėjo Proustas, kad „išskyrus visuotinės negandos dienas, kai dauguma burdavosi aplink auką, kai žydai būrėsi aplink Dreyfusą", visi tie naujokai vengdavo bendrauti su tokiais kaip jie patys. Priežastis buvo ta, kad visas išskirtinumo žymes išryškindavo tik uždarų grupių fonas, todėl žydai arba iškrypėliai jautė, kad praras savo išskirtinumą tarp kitų žydų ar iškrypėlių, kur žydiškumas ar homoseksualumas bus pats natūraliausias, pats neįdomiausias, pats banaliausias dalykas pasaulyje. Tačiau tą pat buvo galima pasakyti ir apie jų šeimininkus, kuriems irgi reikėjo fono, sudaryto iš kitokių žmonių, nuo kurių jie skirtųsi, nearistokratų, kurie žavėtųsi aristokratais, kaip aristokratai žavėjosi žydais ar homoseksualistais.

Nors šios grupės nebuvo tvirtos ir subyrėdavo, kai tik aplink nebūdavo kitų grupių narių, jų nariai vartojo paslaptingą ženklų kalbą, tarsi jiems reikėtų kažko keisto, kad galėtų atpažinti vienas kitą. Proustas daug pasakoja apie šitokių ženklų svarbą, ypač naujokams. Tačiau iškrypėliai, ženklų kalbos meistrai, bent jau turėjo tikrą paslaptį, o žydai tokią kalbą vartojo tik kad sukurtų laukiamą paslaptingumo atmosferą. Jų ženklai paslaptingai ir kvailai rodydavo ką nors, kas buvo žinoma visiems: kad kunigaikštienės Tokios ir tokios salono kampe sėdi kitas žydas, kuriam neleidžiama atvirai demonstruoti, kas jis toks, bet kuris be šio beprasmiško bruožo niekada nebūtų galėjęs įlįsti į šį kampą.

Įsidėmėtina, kad naujoji mišri XIX a. pabaigos aukštuomenė, kaip ir pirmieji Berlyno žydų salonai, vėl telkėsi aplink kilminguosius. Bet dabar aristokratija jau buvo praradusi savo aistrą kultūrai ir domėjimąsi „naujais žmonijos egzemplioriais", tik išsaugojusi ankstesnę savo panieką buržuazijai. Socialinio išskirtinumo poreikis buvo jos atsakas į politinę lygybę ir politinės reikšmės bei privilegijų praradimą, tapusį faktu atsiradus Trečiajai respublikai. Po trumpo ir dirbtinio atsigavimo Trečiosios imperijos metais Prancūzijos aristokratija palaikė save tik burdamasi į socialinius klanus ir vangiai stengdamasi savo sūnums rezervuoti aukštas pareigas armijoje. Politines ambicijas ryškiai nusvėrė agresyvi panieka viduriniosios klasės vertybėms, kuri, be abejonės, buvo vienas stipriausių motyvų įsileisti pavienius individus (ir ištisas žmonių grupes), priklausančius socialiai nepriimtinoms klasėms. Tas pats motyvas, kuris Prūsijos aristokratus skatino socialiai bendrauti su aktoriais ir žydais, Prancūzijoje galiausiai atvedė prie to, kad visuomeninį prestižą įgijo iškrypėliai. Kita vertus, viduriniosios klasės nepasiekė socialinės savigarbos, nors tuo metu jos jau buvo turtingos ir turėjo valdžią. Politinės hierarchijos nebuvimas nacionalinėje valstybėje ir lygybės pergalė lėmė tai, kad „aukštuomenė viduje buvo juo hierarchiškesnė, juo demokratiškesnė ji tapo išoriškai".[74] Kadangi hierarchijos principas buvo įkūnytas išskirtiniuose Sen Žermeno priemiesčio socialiniuose sluoksniuose, kiekviena bendruomenė „mėgdžiodavo daugiau ar mažiau pakeistus, daugiau ar mažiau

[74] *The Guermantes Way,* Part II, chapter ii.

sukarikatūrintus Sen Žermeno aukštuomenės bruožus, kuriuos kartais apsimesdavo <...> niekinanti, nesvarbu, kokią padėtį užimdavo jos nariai ir kokias politines idėjas jie išpažindavo". Aristokratų visuomenė tik regimai buvo praeities atgyvena; iš tikrųjų ji buvo įsismelkusi į visą socialinį kūną (ir ne tik prancūzų tautos), primesdama „madingo socialinio gyvenimo toną ir gramatiką"[75]. Kai Proustas pajuto poreikį parašyti *apologia pro vita sua* ir permąstė savo gyvenimą, praleistą aristokratų sambūriuose, jis pateikė visuomenės esmės analizę.

Svarbiausias dalykas, paaiškinantis žydų vaidmenį šioje *fin de siècle* visuomenėje, buvo toks: kaip tik antisemitizmas, susijęs su Dreyfuso byla, atvėrė aukštuomenės salonų duris žydams, o bylos pabaiga, ar veikiau Dreyfuso nekaltumo įrodymas, išblėsino jų socialinę šlovę[76]. Kitaip tariant, nepriklausomai nuo to, ką žydai manė apie save ar apie Dreyfusą, tą vaidmenį, kurį jiems priskyrė aukštuomenė, jie galėjo atlikti tik tol, kol ta pati aukštuomenė buvo įsitikinusi, kad jie priklauso išdavikų rasei. Kai paaiškėjo, kad išdavikas buvo veikiau neįdomi paprasčiausio faktų iškraipymo auka ir kad žydai nekalti, aukštuomenės domėjimasis žydais sumažėjo taip greitai, kaip ir politinis antisemitizmas. Į žydus vėl pradėta žiūrėti kaip į paprastus mirtinguosius, ir jie vėl nugrimzdo į tą menkystę, iš kurios juos laikinai buvo iškėlęs tariamas vieno jų gentainio nusikaltimas.

Iš esmės tokio pat tipo šlove mėgavosi Vokietijos ir Austrijos žydai po Pirmojo pasaulinio karo, tik aplinkybės buvo rūstesnės. Jų tariamas nusikaltimas tada buvo tas, kad jie, girdi, buvo kalti dėl karo. Tokio nusikaltimo, jau nebetapatinamo su pavienio individo pavieniu veiksmu, nebuvo įmanoma paneigti, todėl minios požiūris į žydiškumą kaip nusikaltimą galėjo išlikti netrikdomas, o aukštuomenė galėjo mėgautis ir žavėtis savo žydais iki pat pabaigos. Jei atpirkimo ožio teorijoje esama kiek psichologinės tiesos, ji egzistuoja tik kaip šitokio visuomenės požiūrio į žydus padarinys – juk kai antisemitiniai įstatymai privertė aukštuomenę išvaryti žydus, šitie „filosemitai" pasijuto taip, tarsi būtų nusikratę slaptos ydos, nutrynę nuo savęs stigmas, kuriomis slapčia ir nedorai mėgavosi. Žinoma, tokia psichologija menkai paaiškina, kodėl šitie žydų „gerbėjai" galiausiai tapo jų žudikais, ir galima net abejoti, kad jie ypač pasižymėjo mirties fabrikų versle, nors vadinamųjų išsilavinusių klasių procentas tarp tikrųjų žudikų yra stulbinantis. Bet kaip tik ji paaiškina neįtikėtiną neištikimybę tų visuomenės sluoksnių, kurie žydus pažinojo artimiausiai ir labiausiai žavėjosi bei džiaugėsi savo bičiuliais žydais.

Patiems žydams judaizmo „nusikaltimo" virtimas madinga žydiškumo „yda" buvo nepaprastai pavojingas. Nuo judaizmo žydai galėjo pabėgti atsiversdami, o pabėgti nuo žydiškumo buvo neįmanoma. Negana to, nusikaltimui priešinama bausmė, o yda gali būti tik sunaikinta. Tai, kaip aukštuomenė interpretavo prigimtinio žydiškumo faktą ir žydų vaidmenį socialiniame gyvenime, glaudžiai susiję su katastrofišku radikalizmu, galėjusiu paleisti į darbą antisemitines priemones. Nacistinės antisemitizmo ataugos šaknys glūdi ir šiose socialinėse sąly-

[75] Ramon Fernandez, „La vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust", *Les Cahiers Marcel Proust,* No. 2, 1927.

[76] „Bet tai buvo akimirka, kai iš Dreyfuso bylos padarinių atsirado antisemitinis sąjūdis, vykęs lygia greta su platesniu sąjūdžiu dėl izraelitų priėmimo į visuomenę. Politikai neklydo, manydami, kad teismo klaidos nustatymas suduos lemiamą smūgį antisemitizmui. Tačiau bent jau iš pradžių šis faktas, priešingai, paskatino ir paaštrino socialinį antisemitizmą". *The Sweet Cheat Gone,* chapter ii.

gose, ir politinėse aplinkybėse. Ir nors rasės koncepcija turi kitus, labiau tiesioginius politinius tikslus bei funkcijas, jos taikymas žydų klausimui spręsti pačiu blogiausiu aspektu daugeliu požiūrių buvo sėkmingas dėl socialinių reiškinių ir įsitikinimų, kurie faktiškai išreiškė viešosios nuomonės pritarimą.

Jėgos, nulėmusios fatališką žydų kelionę į įvykių audros centrą, be abejonės, buvo politinės, bet visuomenės reakcijos į antisemitizmą ir psichologiniai žydų klausimo atspindžiai individo sąmonėje turėjo šį tą bendro su tuo ypatingu žiaurumu, su tuo organizuotu ir apskaičiuotu kiekvieno žydų kilmės individo puolimu, kuris jau buvo būdingas antisemitizmui, atsiradusiam Dreyfuso bylos metu. Šios aistringos „žydo apskritai“, „žydo, esančio visur ir niekur“ medžioklės neįmanoma suprasti, jei antisemitizmo istorija laikoma savarankišku faktu, tik politiniu sąjūdžiu. Socialiniai veiksniai, neįvertinti politinėje ir ekonominėje istorijoje, slypintys po įvykių paviršiumi, niekada nepagaunami istoriko ir užregistruojami tik giliau įsismelkiančios ir aistringesnės poetų ar romantikų (žmonių, visuomenės pastūmėtų į desperatišką *apologia pro vita sua* vienišumą ir atsiskyrėliškumą) galybės, politinį antisemitizmą pastūmėjo kita kryptimi negu ta, kuria jis būtų vystęsis, jei būtų likęs savarankiškas reiškinys – tada jis būtų galėjęs pereiti į antižydiškų įstatymų leidimą ir net masinius trėmimus, bet vargiai į masinį naikinimą.

Nuo to laiko, kai Dreyfuso byla ir jos keliama politinė grėsmė Prancūzijos žydų teisėms sukūrė tokias socialines aplinkybes, kuriomis žydai įgijo dviprasmišką šlovę, antisemitizmas Europoje išryškėjo kaip chaotiškas politinių motyvų ir socialinių elementų mišinys. Aukštuomenė į stiprų antisemitinį sąjūdį visada reaguodavo pirmoji – perdėtu palankumu žydams, todėl Disraeli'o pastaba, kad „šiuo metu nėra kitos rasės <...> taip žavinčios, traukiančios, kilninančios ir taurinančios Europą, kaip žydai“, tapdavo ypač teisinga pavojaus metu. Socialinis „filosemitizmas“ galiausiai baigdavosi tuo, kad prie politinio antisemitizmo prisidėdavo tas paslaptingas fanatizmas, be kurio antisemitizmas vargu ar būtų galėjęs tapti geriausiu mases telkiančiu lozungu. Visi kapitalistinės visuomenės *déclassés* galiausiai būdavo pasirengę vienytis ir sukurti savas minios organizacijas, o jų propaganda ir jų patrauklumas rėmėsi prielaida, kad aukštuomenė, pasirengusi į pačią savo struktūrą įterpti nusikaltimą ydos pavidalu, dabar jau bus pasirengusi nusivalyti savo ydingumą, atverdama kelią nusikaltėliams ir viešai darydama nusikaltimus.

KETVIRTAS SKYRIUS

Dreyfuso byla

I. SU BYLA SUSIJĘ FAKTAI

Tai atsitiko Prancūzijoje 1894 metų pabaigoje. Alfredas Dreyfusas, Prancūzijos generalinio štabo karininkas, buvo apkaltintas ir nuteistas dėl šnipinėjimo Vokietijos naudai. Nuosprendis, ištrėmimas į Velnio salą, buvo priimtas vienbalsiai. Teismas vyko už uždarų durų. Iš tariamai daugiatomio teismo proceso medžiagos aplanko buvo viešai paskelbtas tik vadinamasis *bordereau.* Tai buvo laiškas, tariamai rašytas Dreyfuso ranka, adresuotas Vokietijos karo atašė Schwartzkoppenui. 1895 metų liepą pulkininkas Picquart'as tapo generalinio štabo informacijos skyriaus galva. 1896 metų gegužės mėnesį jis pareiškė generalinio štabo viršininkui Boisdeffre'ui, kad įsitikino, jog Dreyfusas nekaltas, o kaltas kitas karininkas, majoras Walsin-Esterhazy. Po šešių mėnesių Picquart'as buvo išsiųstas į pavojingą postą Tunise. Tuo pačiu metu Bernard'as Lazare'as Dreyfuso brolių vardu paskelbė pirmą pamfletą apie šią bylą: *Teismo klaida: tiesa apie Dreyfuso bylą (Une erreur judiciaire: la vérité sur l'affaire Dreyfus).* 1897 metų birželio mėnesį Picquart'as informavo Scheurer-Kestnerį, senato viceprezidentą, apie teismo proceso faktus ir Dreyfuso nekaltumą. 1897 metų lapkričio mėnesį Clemenceau pradėjo siekti, kad byla būtų peržiūrėta. Po keturių savaičių prie dreifusininkų prisijungė Zola. Jo *Aš kaltinu (J'Accuse)* buvo paskelbtas Clemenceau laikraštyje 1898 metų sausio mėnesį. Tuo pačiu metu buvo suimtas Picquart'as. Zola, apkaltintą armijos šmeižimu, nuteisė ir paprastas tribunolas, ir apeliacinis teismas. 1898 metų rugpjūčio mėnesį Esterhazy buvo negarbingai atleistas dėl pinigų iššvaistymo. Jis tuojau pat nuskubėjo pas britų žurnalistą ir pasakė, kad jis – o ne Dreyfusas – buvo „bordereau“ autorius, tą laišką parašęs suklastota Dreyfuso rašysena, įsakius pulkininkui Sandherriui, jo viršininkui ir ankstesniam kontržvalgybos skyriaus viršininkui. Po kelių dienų pulkininkas Henry, kitas to paties skyriaus darbuotojas, prisipažino, kad suklastojo keletą kitų slapto Dreyfuso bylos dosjė dokumentų, ir nusižudė. Tada apeliacinis teismas nutarė peržiūrėti Dreyfuso bylą.

1899 metų birželio mėnesį apeliacinis teismas panaikino ankstesnį nuosprendį Dreyfusui, priimtą 1894 metais. Peržiūrimasis teismo procesas įvyko Rene rugpjūčio mėnesį. Dreyfusas buvo nuteistas dešimčiai metų kalėjimo dėl „lengvinančių aplinkybių“. Po savaitės Dreyfusą nuo bausmės atleido respublikos prezidentas. 1900 metų balandžio mėnesį Paryžiuje buvo atidaryta pasaulinė paroda. Gegužės mėnesį, kai parodos sėkmė jau buvo garantuota, deputatų rūmai didele balsų dauguma nubalsavo prieš bet kokį tolesnį Dreyfuso bylos peržiūrėjimą. Tų pačių metų gruodžio mėnesį visus ieškinius ir teismo procesus, susijusius su Dreyfuso byla, panaikino bendra amnestija.

1903 metais Dreyfusas pareikalavo iš naujo peržiūrėti bylą. Jo prašymo buvo nepaisoma iki 1906 metų, kai ministru pirmininku tapo Clemenceau. 1906 metų liepos mėnesį apeliacinis teismas panaikino Reno sprendimą ir atmetė visus kaltinimus Dreyfusui. Tačiau apeliacinis teismas neturėjo įgaliojimų visiškai išteisinti, todėl turėjo paskirti naują teismo procesą. Bylos peržiūrėjimas kariniame tribunole, nepaisant visų faktų, aiškiai liudijusių Dreyfuso naudai, baigėsi tuo, kad Dreyfusas vėl buvo nuteistas. Taigi Dreyfusas niekada nebuvo išteisintas, remiantis įstatymu[1], o Dreyfuso byla iš tikrųjų niekada nebuvo baigta. Prancūzų tauta niekada nepripažino kaltinamojo reabilitacijos, o iš pat pradžių įsižiebusios aistros niekada nenurimo iki galo. Net 1908 metais, t. y. praėjus devyneriems metams po bausmės dovanojimo ir dvejiems metams po Dreyfuso išteisinimo, tuo metu, kai Clemenceau prašymu Emile'io Zola palaikai buvo perkelti į Panteoną, Alfredas Dreyfusas buvo atvirai užpultas gatvėje. Paryžiaus teismas išteisino užpuoliką ir nurodė, kad jis „nesutiko" su sprendimu išteisinti Dreyfusą.

Dar keistesnis tas faktas, kad nei pirmas, nei antras pasaulinis karas negalėjo palaidoti šios bylos užmarštyje. *Action Française* iniciatyva, *Dreyfuso bylos konspektas (Précis de l'Affaire Dreyfus*[2]*)* buvo paskelbtas dar sykį 1924 metais ir nuo to laiko tapo pripažintu antidreifusininkų vadovėliu. Per *Dreyfuso bylos* (*L'Affaire Dreyfus*) (pjesės, parašytos Rehfischo ir Wilhelmo Herzogo, pasirašiusių René Kestnerio slapyvardžiu) premjerą, įvykusią 1931 metais, vis dar vyravo praeito amžiaus paskutinio dešimtmečio atmosfera – rietenos tarp žiūrovų, dvokiančių dujų pripildytos bombos, mėtomos parteryje, teatrą apsupę *Action Française* smogikai, turintys įvaryti baimę aktoriams, žiūrovams ir stebėtojams. Net vyriausybė – Lavalio vyriausybė – nesiėmė jokių veiksmų, kurie skirtųsi nuo jos pirmtakų veiksmų prieš trisdešimt metų: ji nuolankiai pripažino, kad nesugeba užtikrinti ramybės nė viename spektaklyje, ir leido vėl triumfuoti antidreifusininkams. Spektaklius teko nutraukti. 1935 metais mirus Dreyfusui, oficialioji spauda bijojo paliesti šią temą[3], tuo tarpu kairiųjų laikraščiuose po senovei buvo kalbama apie Dreyfuso nekaltumą, o dešiniųjų – apie Dreyfuso kaltę. Net šiandien, nors ir mažiau, Dreyfuso byla Prancūzijos politikoje yra savotiškas slaptažodis. Kai Pétainas buvo nuteistas, įtakingas provincijos (Lilio) laikraštis *Voix du Nord* Pétaino bylą susiejo su Dreyfuso byla ir teigė, kad „šalis pasidalijo, panašiai kaip po Dreyfuso bylos", nes teismo nuosprendis negalėjo išspręsti politinio konflikto ir „visiems prancūzams duoti širdies ir proto ramybę"[4].

Nors Dreyfuso byla platesniais politiniais savo aspektais priklauso XX amžiui, Dreyfuso atvejis, įvairūs žydo kapitono Alfredo Dreyfuso teismo procesai,

[1] Išsamiausias ir vis dar aktualus veikalas, skirtas šiai temai, yra Josepho Reinacho *L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1903–1911, 7 vols. Pati detaliausia iš naujausių studijų, parašyta remiantis socialistinėmis pažiūromis, yra Wilhelmo Herzogo *Der Kampf einer Republik*, Zürich, 1933. Labai vertingos joje pateiktos chronologinės lentelės. Geriausią politinį ir istorinį šios bylos įvertinimą galima rasti leidinyje D.W. Brogan, *The Development of Modern France*, 1940, Books VI ir VII. Trumpa ir patikima apžvalga pateikiama knygoje G. Charensol, *L'Affaire Dreyfus et la Troisième République*, 1930.

[2] Parašyta dviejų karininkų ir paskelbta Henri Dutrait-Crozono slapyvardžiu.

[3] *Action Française* (1935 m. liepos 19 d.) pagyrė Prancūzijos spaudos santūrumą, o kartu pareiškė, kad „garsūs teisingumo ir tiesos gynėjai, gyvenę prieš keturiasdešimt metų, nepaliko mokinių".

[4] Žr. G.H. Archambault straipsnį laikraštyje *New York Times*, August 18, 1945, p. 5.

yra visai tipiški XIX amžiui, kai taip skrupulingai buvo laikomasi teisinių procedūrų, nes kiekviena instancija laikė didžiausio to šimtmečio laimėjimo – visiško teisės nešališkumo – egzaminą. Tai epochai būdinga, kad teisingumo klaida galėjo sukelti tokias politines aistras ir inspiruoti tokią ilgą teismo procesų ir peržiūrėjimų seką, o ką kalbėti apie dvikovas ir muštynes. Lygybės prieš įstatymą doktrina vis dar buvo taip tvirtai įsišaknijusi į civilizuoto pasaulio sąžinę, kad vienintelė teisingumo klaida galėjo sukelti publikos pasipiktinimą nuo Maskvos iki Londono. Be to, niekas, išskyrus pačią Prancūziją, dar nebuvo toks „modernus“, kad bylą sietų su politinėmis problemomis[5]. Skriauda, padaryta vienam žydui karininkui Prancūzijoje, visame pasaulyje sukėlė daug karštesnę ir vieningesnę reakciją, negu visi Vokietijos žydų persekiojimai vėliau. Net carinė Rusija galėjo apkaltinti Prancūziją barbarizmu, o Vokietijoje kaizerio aplinkos žmonės galėjo atvirai reikšti pasipiktinimą, kuriam prilygo tik ketvirtojo dešimtmečio radikaliosios spaudos įkarštis[6].

Dreyfuso bylos *dramatis personae* tarsi nužengė iš Balzaco romanų puslapių: viena vertus, tai buvo klasinę sąmonę turintys generolai, įnirtingai ginantys savo klikos narius, o kita vertus, jų priešininkas, Picquart'as, su savo ramiu, akylu ir šiek tiek ironišku padorumu. Šalia jų pilka minia žmonių parlamente, ir kiekvienas išsigandęs, nes nežino, ką gali žinoti jo kaimynas; respublikos prezidentas, pagarsėjęs Paryžiaus bordelių patronas, ir bylą tiriantys teismo pareigūnai, gyvenantys vien tik dėl socialinių ryšių. Be to, pats Dreyfus'as, tiesą sakant, prasisiekėlis, nuolat besigiriantis kolegoms savo šeimos turtu, kurį jis iššvaistė moterims; jo broliai, patetiškai siūlantys visą savo turtą (o paskui mažinantys siūlomą pinigų sumą iki 150 000 frankų) už giminaičio išlaisvinimą, ir niekada taip ir nebuvę tikri, ar norėjo aukotis, ar paprasčiausiai papirkti generalinį štabą, ir advokatas Démange'as, tikras savo kliento nekaltumu, bet savo gynybą grindžiantis abejonėmis, kad apsisaugotų nuo išpuolių ir nepakenktų savo interesams. Ir pagaliau avantiūristas Esterhazy, senos aristokratų giminės palikuonis, taip nuobodžiaujantis šiame buržuaziniame pasaulyje, kad pasirengęs ieškoti pramogų ir didvyriškume, ir niekšybėje. Kadaise, būdamas užsienio legiono jaunesnysis leitenantas, savo kolegas jis žavėjo nepaprasta drąsa ir nutrūktgalviškumu. Visada kur nors įsipainiojęs, jis būdavo nuolatinis sekundantas žydų karininkų dvikovose, o vėliau šantažuodavo turtingus jų tikėjimo brolius. Tiesą sakant, kad užmegztų reikiamus ryšius, jis nesidrovėdavo naudotis paties vyriausiojo rabino paslaugomis. Net galutinai pralaimėdamas, jis liko ištikimas Balzaco tradicijai. Jį pražudė ne valstybės išdavystė, ne nežabotos svajonės apie didingą orgiją, kurios metu šimtas tūkstančių apsvaigusių prūsų ulonų padūku-

[5] Vienintelė išimtis, katalikų žurnalai, kurių dauguma visose šalyse agitavo prieš Dreyfusą, bus aptarti vėliau. Amerikos viešoji nuomonė pasireiškė tuo, kad, šalia protestų, buvo paskelbtas 1999 metais numatytos Paryžiaus pasaulinės parodos organizuotas boikotas. Apie šio grasinimo padarinius žr. toliau. Išsamesniam vaizdui susidaryti žr. meistrišką straipsnį Kolumbijos universiteto kartotekoje: Rose A. Halperin, „The American Reaction to the Dreyfus Case“, 1941. Šios knygos autorė dėkoja profesoriui S.W. Baronui už tai, kad maloniai leido pasinaudoti šia studija.

[6] Pavyzdžiui, H.B. von Buelow, Vokietijos *chargé d'affaires* Paryžiuje, rašė reichskancleriui Hohenlohe'i, kad nuosprendis Rene buvo „vulgarumo ir bailumo, tikriausių barbariškumo ženklų, mišinys“ ir kad Prancūzija „šitaip atskyrė save nuo civilizuotų nacijų šeimos“; cituojama Herzogo, *op. cit.;* data 1899 m. rugsėjo 10 d. Von Buelowo nuomone, ši *Affaire* buvo vokiečių liberalizmo „slaptažodis“; žr. jo *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1930–1931, I, p. 428.

siai šuoliuotų Paryžiaus gatvėmis[7], bet banalus giminaičiui priklausiusios nedidelės pinigų sumos pasisavinimas. O ką galima pasakyti apie Zola, jo moralinį aistringumą, tuštoką patosą ir melodramatišką pareiškimą, prieš sprunkant į Londoną, kad jis girdėjęs Dreifuso balsą, maldavusį jį šios aukos?[8]

Visa tai tipiška XIX amžiui, ir nė vienas šių dalykų savaime nebūtų pergyvenęs dviejų pasaulinių karų. Senamadiškas minios žavėjimasis Esterhazy'u, taip pat ir jos neapykanta Zola jau seniai virto pelenais, bet lygiai taip pat išblėso ir ta įnirtinga neapykanta aristokratams ir dvarininkams, kuri kadaise uždegė Jaurès ir kuri pati viena lėmė tai, kad Dreyfusas galiausiai buvo išlaisvintas. Kaguliarų bylai buvo lemta parodyti, kad generalinio štabo karininkams jau nebereikėjo bijoti liaudies pykčio, kai jie rengėsi įvykdyti *coup d'état*. Nuo to laiko, kai bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, Prancūzija, be abejonės, nebebuvo linkusi į klerikalizmą, tačiau kartu prarado dalį savo antiklerikalinio nusiteikimo, o katalikų bažnyčia prarado didžiąją dalį savo politinių aspiracijų. Pétaino pastangos respubliką paversti katalikiška valstybe susidūrė su visišku liaudies abejingumu ir žemesniųjų dvarininkų priešiškumu klerikaliniam fašizmui.

Politine savo potekste Dreyfuso byla galėjo pergyventi savo laiką todėl, kad XX a. du jos elementai tapo dar reikšmingesni. Pirmas – tai neapykanta žydams, antras – tai įtarus požiūris į pačią respubliką, į parlamentą ir valstybės mašiną. Didesnė publikos dalis vis dar buvo įsitikinusi, pagrįstai ar ne, žydų ir bankų galios įtaka valstybei. Iki pat mūsų laikų žodis „antidreifusininkas" vis dar gali būti vartojamas kaip terminas, žymintis antirespublikonizmą, antidemokratizmą ir antisemitizmą. Dar prieš keletą metų jis vis dar aprėpdavo viską, pradedant *Française Action* monarchizmu, baigiant Doriot nacionalbolševizmu ir Déat socialfašizmu. Tačiau Trečioji respublika žlugo ne dėl šių negausių fašistinių grupių. Priešingai, akivaizdi, nors ir paradoksali tiesa yra ta, kad jų įtaka niekada nebuvo tokia menka kaip respublikos žlugimo akimirką. Prancūzija žlugo todėl, kad joje jau nebebuvo tikrų dreifusininkų, joje nebeliko nė vieno žmogaus, kuris būtų tikėjęs, kad demokratija ir laisvė, lygybė ir teisingumas dar gali būti apgintas ar įgyvendintas respublikos sąlygomis[9]. Galiausiai respublika, kaip tas pernokęs vaisius, nukrito į tos senos antidreifusininkų klikos[10], kuri visada sudarė jos armijos branduolį, rankas – tai įvyko kaip tik tuo metu, kai respublika turėjo nedaug priešų, bet beveik nebeturėjo ir draugų. Tai, kad Pétaino klika iš esmės

[7] Théodore Reinach, *Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus*, Paris, 1924, p. 96.

[8] Papasakota Josepho Reinacho: W. Herzog, *op. cit.*, užrašyta 1898 m. birželio 18 d.

[9] Kad net Clemenceau gyvenimo pabaigoje tuo nebetikėjo, aiškiai rodo jo pastaba, cituojama knygoje René Benjamin, *Clémenceau dans la retraite*, Paris, 1930, p. 249: „Viltis? Neįmanoma! Kaip aš dar galiu viltis, jei jau nebetikiu tuo, kas mane pažadino – demokratija?"

[10] Žymus *Action Française* šalininkas Weygand'as jaunystėje buvo antidreifusininku. Jis užsisakė „Henry memorialą", leidžiamą laikraščio *Libre Parole* nelaimingojo pulkininko Henry, užmokėjusio savižudybe už savo klastotes dirbant generaliniame štabe, garbei. Užsisakiusiųjų sąrašą vėliau paskelbė Quillard'as, vienas iš *L'Aurore* (Clemenceau laikraščio) redaktorių, pavadinęs šį sąrašą *Le Monument Henry* (Paris, 1899). Kai dėl Pétaino, jis tarnavo Paryžiaus karo valdybos generaliniame štabe nuo 1895 iki 1899 metų, tuo metu, kai šioje įstaigoje nebūtų buvęs pakenčiamas niekas, išskyrus patikrintą antidreifusininką. Žr. Contamine de Latour, „Le Maréchal Pétain", I, p. 57–69. D.W. Brogan, *op. cit.*, p. 382 teisingai pažymi, kad iš penkių Pirmojo pasaulinio karo maršalų keturi (Fochas, Pétainas, Lyautey ir Fayolle'is) buvo blogi respublikonai, tuo tarpu penktasis, Joffre'as, buvo žinomas klerikalizmo šalininkas.

nebuvo vokiškojo fašizmo kūrinys, aiškiai parodė jos vergiškas prisirišimas prie 40 metų senumo formulių.

Tuo metu, kai Vokietija savo demarkacine linija nugenėjo Prancūziją ir sugriovė visą jos ekonomiką, Prancūzijos vadai Viši mieste tampėsi su sena Barrèso „autonomiškų provincijų" formule, šitaip ją suluošindami dar labiau. Skubiau nei koks Quislingas, jie priėmė antižydiškus įstatymus, kartu girdamiesi, kad jiems nereikia antisemitizmo importuoti iš Vokietijos ir kad jų įstatymai, reguliuojantys žydų padėtį, esmingai skiriasi nuo atitinkamų reicho įstatymų[11]. Jie stengėsi sutelkti prieš žydus katalikų dvasininkiją, bet jiems pavyko įrodyti tik tai, kad šventikai ne tik prarado savo politinę įtaką, bet iš tikrųjų net nėra antisemitai. Priešingai, kaip tik tie patys vyskupai ir sinodai, kuriuos Viši režimas norėjo dar sykį paversti politine jėga, ryžtingiausiai ir garsiausiai protestavo prieš žydų persekiojimą.

Ne Dreyfuso teismo procesuose, o būtent Dreyfuso byloje kaip visumoje galima pastebėti XX a. atšvaitus. 1931 metais Bernanosas pažymėjo[12], kad „Dreyfuso byla jau priklauso tai tragiškai epochai, kuri tikrai nesibaigė kartu su paskutiniu karu. Ši byla yra tokia pat nežmoniška – netramdomų aistrų verpete, neapykantos liepsnose glūdi neįtikėtinai šalta ir bejausmė širdis". Tiesą sakant, tikrojo šios bylos rakto reikėjo ieškoti ne Prancūzijoje, tačiau priežasčių, dėl kurių Prancūzija tapo tokiu lengvu nacių agresijos grobiu, nereikia ieškoti labai toli. Hitlerio propaganda vartojo seniai pažįstamą ir niekada visai neužmirštą kalbą. Kad *Action Française* „cezarizmas"[13] ir Barrèso bei Maurras nihilistinis nacionalizmas savo pradine forma niekada nebuvo įgyvendinti, lėmė daug priežasčių, ir visos jos buvo negatyvios. Jie neturėjo socialinės vaizduotės ir nesugebėjo į populiarią kalbą išversti tų intelektualinių fantasmagorijų, kurios atsirado dėl jų paniekos intelektui.

Dabar mus domina tik politiniai Dreyfuso bylos aspektai, o ne teisinė jos pusė. Joje ryškiai matyti daug bruožų, būdingų XX amžiui. Migloti ir vos pastebimi pirmaisiais dešimtmečiais, jie galiausiai iškilo į dienos šviesą ir atsiskleidė kaip vienos iš svarbiausių moderniosios epochos tendencijų. Po trisdešimties švelnios, grynai socialinės antižydiškos diskriminacijos metų buvo sunkoka prisiminti, kad šūkis „Mirtis žydams!" jau buvo plačiai nuskambėjęs per visą moderniąją valstybę, dar anksčiau, negu visa šios valstybės vidaus politika susitelkė į antisemitizmo klausimą. Per trisdešimt metų senosios legendos apie pasaulinį sąmokslą buvo tik įprastas bulvarinės spaudos ir lėkštų romanų patiekalas, ir pasaulis sunkokai prisimindavo, kad visai neseniai, bet dar iki to laiko, kai atsirado „Siono išminčių protokolai", visa šalis laužė galvą, stengdamasi atspėti, kas laiko pasaulinės politikos vadžias – „slaptoji Roma" ar „slaptasis Judas"[14].

[11] Mitą, kad antižydiškus Pétaino įstatymus jį privertė priimti reichas, palaikytą beveik visų Prancūzijos žydų, išsklaidė patys prancūzai. Žr. ypač Yves Simon, *La Grande crise de la République Française: observations sur la vie politique des français de 1918 à 1938,* Montreal, 1941.

[12] Plg. Georges Bernanos, *La grande peur des bien-pensants, Edouard Drumont,* Paris, 1931, p. 262.

[13] Waldemaras Gurianas *(Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française,* Frankfurt-am-Main, 1931, p. 92) nubrėžia griežtą perskyrą tarp monarchistų sąjūdžio ir kitų reakcingų tendencijų. Tas pats autorius Dreyfuso bylą aptaria knygoje *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*, M. Gladbach, 1929.

[14] Apie tokius mitus, kuriamus abiejų pusių, žr. Daniel Halévy, „Apologie pour notre passé", *Cahiers de la quinzaine,* Series XL, No. 10, 1910.

Tuo metu, kai pasaulis, laikinai susitaikęs su savimi, neperėjo iškilių nusikaltėlių, galinčių pateisinti žiaurumo ir neskrupulingumo egzaltaciją, kiek nusmuko ir įnirtinga, nihilistinė dvasinės neapykantos pačiam sau filosofija[15]. Jules'iui Guérinui teko laukti beveik keturiasdešimt metų, kol atmosfera vėl tapo palanki sukarintiems smogikų būriams. Deklasuotų žmonių, pagimdytų XIX a. ekonomikos, skaičius augo, ir jie pagaliau tapo stipriomis mažumomis nacijų viduje, kol *coup d'état*, Prancūzijoje taip ir likęs tik groteskišku sąmokslu[16], beveik be jokių pastangų įvyko Vokietijoje. Fašizmo preliudija nuvilnijo per visą Europos sceną. Todėl Dreyfuso byla nebuvo tik groteskiškas, ne iki galo atskleistas „nusikaltimas",[17] generalinio štabo karininkų su dirbtinėmis barzdomis ir tamsiais akiniais, naktinėmis Paryžiaus gatvėmis nešiojančių savo kvailas klastotes, afera. Jos herojus yra ne Dreyfusas, o Clemenceau, ir prasideda ji ne nuo žydų kilmės generalinio štabo karininko arešto, o nuo Panamos skandalo.

II. TREČIOJI RESPUBLIKA IR PRANCŪZIJOS ŽYDAI

1880–1888 metais Panamos kompanija, vadovaujama Sueco kanalo statytojo de Lessepso, nesugebėjo pasiekti reikšmingų praktinių rezultatų. Vis dėlto pačioje Prancūzijoje per tą laiką jai pavyko gauti ne mažiau kaip 1 335 538 454 frankų privačių paskolų[18]. Ši sėkmė daro ypač didelį įspūdį, jei turėsime galvoje Prancūzijos viduriniosios klasės apdairumą piniginiuose reikaluose. Kompanijos sėkmės paslaptį paaiškina tas faktas, kad jos viešąsias paskolas visada paremdavo parlamentas. Kanalo statyba apskritai buvo laikoma ne privačiu verslu, o visuomenės ir nacijos užmoju. Todėl, kai kompanija bankrutavo, smūgis faktiškai buvo suduotas respublikos užsienio politikai. Tik po kelerių metų tapo tikrai aišku, kad dar reikšmingesnis buvo apytikriai pusės milijono viduriniajai klasei priklausiusių prancūzų sužlugdymas. Ir spauda, ir tyrimą atlikusi parlamento komisija priėjo maždaug tą pačią išvadą: kompanija buvo bankrutavusi jau prieš keletą metų. Jie tvirtino, kad de Lessepsas visą tą laiką gyveno, vildamasis stebuklo, puoselėdamas svajonę, kad lėšos kaip nors atsiras ir darbą bus galima tęsti toliau. Kad gautų leidimą naujoms paskoloms, jis buvo priverstas papirkti spaudą, pusę parlamento ir visus aukštus pareigūnus. Tačiau tam reikėjo tarpininkų paslaugų, o tie savo ruožtu ėmė didžiulius komisinius. Taigi tas pats daly-

[15] Zola *Laiškas Prancūzijai* (1898) skamba visiškai šiuolaikiškai: „Iš visų pusių girdime, kad laisvės idėja bankrutavo. Kai prasidėjo Dreyfuso byla, ši stiprėjanti neapykanta laisvei sulaukė savo žvaigždžių valandos <...> Negi nematote, kad Sheurer-Kestneris taip įnirtingai užsipultas tik todėl, kad priklauso kartai, tikėjusiai laisve ir dėl jos kovojusiai? Šiandien, išgirdus apie tokius dalykus, tik gūžčiojama <...> Jie, girdi, tėra tik „seniokai", „senamadiški keistuoliai". Herzog, *op. cit.*, datuojama 1898 m. sausio 6 d.

[16] Visokių pastangų, kurios paskutiniame praeito amžiaus dešimtmetyje buvo dedamos įvykdyti *coup d'état*, farsinį pobūdį aiškiai parodė Rosa Luxemburg straipsnyje „Die soziale Krise in Frankreich", *Die Neue Zeit*, Vol. I, 1901.

[17] Vis dar neaišku, ar pulkininkas Henry suklastojo *bordereau* dėl to, kad jam įsakė generalinio štabo viršininkas, ar savo iniciatyva. Niekada nebuvo iki galo išaiškintos priežastys, dėl kurių bandė nusižudyti Labori, Dreyfuso advokatas Reno procese. Plg. Emile Zola, *Correspondance: lettres à Maître Labori*, Paris, 1929, p. 32, n.1.

[18] Plg. Walter Frank, *Demokratie und Nationalismus in Frankreich*, Hamburg, 1933, p. 273.

kas, kuris iš pradžių įkvėpė publikos pasitikėjimą įmone, būtent parlamento parama suteikiant paskolas, galiausiai pasirodė esąs veiksnys, ne visai sąžiningą privatų verslą pavertęs milžiniškų mastų sukčiavimu.

Nei tarp papirktų parlamento narių, nei kompanijos taryboje žydų nebuvo. Tačiau Jacques'as Reinachas ir Cornéliusas Herzas varžėsi dėl garbės paskirstyti kyšius rūmų nariams. Pirmasis bendradarbiavo su dešiniuoju buržuazinių partijų sparnu, antrasis – su radikalais (smulkiaburžuazinėmis antiklerikalinėmis partijomis)[19]. Reinachas devintajame dešimtmetyje buvo slaptas finansinis vyriausybės patarėjas,[20] todėl tvarkė jos ryšius su Panamos kompanija, tuo tarpu Herzo vaidmuo buvo dvejopas. Viena vertus, jis tarnavo Reinachui, padėdamas jam susisiekti su parlamento radikalais, su kuriais pats Reinachas jokių ryšių užmegzti negalėjo, kita vertus, tokia padėtis leido jam taip gerai nusimanyti apie korupcijos mastus, kad jis bet kada galėjo šantažuoti savo šeimininką ir dar labiau jį įklampinti į tą jovalą[21].

Natūralu, kad ir Herzui, ir Reinachui dirbo daug smulkesnių žydų verslininkų. Tačiau jų vardai telieka užmarštyje, kurią jie užsitarnavo. Kuo netikresnė darėsi kompanijos padėtis, tuo labiau – savaime suprantama – didėjo komisiniai, kol pagaliau pati kompanija beveik nebegaudavo jai skolinamų pinigų. Prieš pat bankrotą vien už sandėrį parlamente Reinachas gavo ne mažesnį kaip 600 000 frankų avansą. Tačiau šis avansas buvo per ankstyvas. Paskola nebuvo palaikyta, ir 600 tūkstančių frankų paprasčiausiai dingo iš akcininkų kišenių[22]. Visas tas šlykštus reikalas Reinachui baigėsi pražūtingai. Iškankintas Herzo šantažo, galiausiai jis nusižudė[23].

Tačiau prieš pat mirtį jis žengė žingsnį, kurio padariniai Prancūzijos žydams buvo lemtingi. Antisemitiniam Eduard'o Drumont'o dienraščiui *Libre Parole* jis perdavė savo papirktų parlamento narių, vadinamųjų „išlaikomų deputatų", sąrašą, iškeldamas tik vieną sąlygą – kad jis pats nebūtų demaskuotas. Per vieną naktį *Libre Parole* iš menko, politinės reikšmės neturinčio laikraštėlio virto vienu įtakingiausių laikraščių šalyje, leidžiamu 300 tūkstančių egzempliorių tiražu. Reinacho pasiūlyta unikalia galimybe buvo pasinaudota labai kruopščiai ir išradingai. Kaltininkų sąrašas buvo publikuojamas nedidelėmis porcijomis, todėl šimtai politikų kas rytą buvo priversti kalenti dantimis. Drumont'o laikraštis, o kartu su juo visa antisemitinė spauda ir antisemitinis sąjūdis galų gale tapo pavojingiausia Trečiosios respublikos jėga.

Panamos skandalas, pasak Drumont'o, tai, kas nematoma, padaręs matoma, atskleidė du dalykus. Pirma, jis parodė, kad parlamento nariai ir valstybės tarnautojai tapo verslininkais. Antra, jis parodė, kad tarpininkai, užmegzdavę ryšius tarp privataus verslo (šiuo atveju kompanijos) ir valstybės mašinos, beveik išimtinai

[19] Plg. Georges Suarez, *La Vie orgueilleuse de Clémenceau,* Paris, 1930, p. 156.

[20] Pavyzdžiui, tyrimo komisijai tai paliudijo ankstesnis ministras Rouvier.

[21] Barrèsas (cituojama pagal: G.Bernanos, *op. cit.,* p. 271) esmę išreiškė glaustai: „Kai tik Reinachas ką nors prarydavo, tuojau pat pasirodydavo Cornélius Herzas, mokėjęs priversti jį išvemti tai, kas buvo praryta".

[22] Plg. Frank, *op. cit.,* skyriuje, pavadintame „Panama"; plg. Suarez, *op. cit.,* p. 155.

[23] Reinacho ir Herzo kivirčas Panamos skandalui suteikia XIX a. nebūdingo gangsterizmo atspalvį. Priešindamasis Herzo šantažui, Reinachas priėjo prie to, kad griebėsi buvusių policijos inspektorių paslaugų, už savo varžovo galvą siūlydamas 10 tūkstančių frankų; plg. Suarez, *op. cit.,* p. 157.

buvo žydai.[24] Nuostabiausia buvo tai, kad visi tie žydai, taip glaudžiai bendradarbiavę su valstybės mašina, buvo neseniai atvykę į šalį. Iki įkuriant Trečiąją respubliką valstybės finansų valdymą praktiškai buvo monopolizavę Rothschildai. Jų varžovų brolių Péreire'ų pastangos atimti iš Rothschildų dalį šio verslo, įsteigiant „Crédit Mobilier" banką, baigėsi kompromisu. O 1882 metais Rothschildų grupė vis dar buvo tokia galinga, kad privertė bankrutuoti „Catholic Union Générale" banką, kurio tikrasis tikslas buvo sužlugdyti žydų kilmės bankininkus[25]. Kai tik buvo sudaryta taikos sutartis (1871 m.), kurios finansinę dalį iš Prancūzijos pusės tvarkė Rothschildas, o iš Vokietijos – Bleichroederis, buvęs Rothschildų namų agentas, Rothschildai ėmėsi precedento neturinčios politikos: jie atvirai palaikė monarchistus ir priešinosi respublikai[26]. Šiuo atveju nauja buvo ne tai, kad jie palaikė monarchiją, o tai, kad galingas žydų finansinio kapitalo atstovas pirmą kartą atsidūrė opozicijoje egzistuojančiam režimui. Iki šiol Rothschildai prisitaikydavo prie bet kokios valdžią turinčios politinės sistemos. Todėl susidaro įspūdis, kad respublika buvo pirmoji valdymo forma, kuri buvo jiems tikrai nenaudinga.

Ir žydų politiką, ir socialinę jų padėtį per amžius lėmė tas faktas, kad jie buvo uždara grupė, tiesiogiai tarnavusi valstybei ir tiesiogiai jos saugoma dėl jų teikiamų ypatingų paslaugų. Glaudus ir tiesioginis jų ryšys su valstybės mašina buvo įmanomas tik tol, kol valstybė buvo nutolusi nuo liaudies, o viešpataujančiosios klasės buvo abejingos jos veiklai. Tokiomis aplinkybėmis, valstybės požiūriu, žydai buvo labiausiai priklausomas visuomenės elementas kaip tik todėl, kad visuomenei jie nepriklausė. Parlamentinė sistema leido buržuazijai perimti valstybės mašinos kontrolę. Tačiau žydai šiai buržuazijai niekada nepriklausė ir todėl žiūrėjo į ją su pagrįstu įtarumu. Režimui jau nebereikėjo žydų taip kaip anksčiau, nes dabar jis turėjo galimybę per parlamentą gauti tokią finansinę paramą, apie kokią ankstesnieji daugiau ar mažiau absoliutūs ar konstituciniai monarchai nedrįsdavo net svajoti. Taigi iškiliausios žydų bankininkų šeimos pamažu dingo nuo finansų politikos scenos ir vis labiau pradėjo smelktis į aristokratų salonus, kad ten galėtų svajoti apie reakcingų sąjūdžių, galinčių grąžinti senus gerus laikus, finansavimą[27]. Tačiau tuo metu vis svarbesnis vaidmuo Trečiosios respublikos komerciniame gyvenime atitekdavo kitoms žydų grupėms, žydų plutokratų naujokams. Rothschildai užmiršo vieną paprastą faktą, kuris vos nepalaužė jų galybės: bent akimirką nustoję aktyviai domėtis esamu režimu, jie galėjo bematant prarasti savo įtaką ne tik vyriausybiniams sluoksniams, bet ir žydams. Žydų kilmės imigrantai pirmieji užuodė savo šansą[28]. Jie net pernelyg gerai suprato, kad respubli-

[24] Plg. Levaillant, „La Genèse de l'antisémitisme sous la troisième République", *Revue des études juives,* Vol. LIII (1907), p. 97.

[25] Žr. Bernard Lazare, *Contre l'Antisémitisme: histoire d'une polémique,* Paris, 1896.

[26] Dėl „Haute Banque" dalyvavimo orleanistų sąjūdyje žr. G. Charensol, *op. cit.* Vienas iš šios galingos grupės atstovų buvo Arthuras Meyeris, *Gaulois* leidėjas. Apkrikštytas žydas Meyeris priklausė pačiam pikčiausiam antidreifusininkų būriui. Žr. Clemenceau, „Le spectacle du jour", *L'Iniquité,* 1899; žr. taip pat Hohenlohe's dienoraščio įrašus, Herzog, *op. cit.,* 1898 m. birželio 11 d. data.

[27] Apie anuometines simpatijas bonapartizmui žr. Frank, *op. cit.,* p. 419, kur remiamasi nepublikuotais dokumentais iš Vokietijos užsienio reikalų ministerijos archyvų.

[28] Jacques'as Reinachas gimė Vokietijoje, Italijoje gavo barono titulą ir apsigyveno Prancūzijoje. Cornélius Herzas gimė Prancūzijoje, jo tėvai buvo kilę iš Bavarijos. Ankstyvoje jaunystėje emigravęs į Ameriką, jis gavo pilietybę ir sukaupė didžiulį turtą. Smulkiau galima paskaityti knygoje D.W. Brogan, *op. cit.,* p. 268 ff.

ka, kokia ji buvo tuo metu, nėra vieningo liaudies sukilimo logiškas padarinys. Iš apytikriai 20 tūkstančių komunarų žudynių, iš karo pralaimėjimo ir ekonominio žlugimo radosi režimas, kurio gebėjimas valdyti, tiesą sakant, buvo abejotinas nuo pat jo atsiradimo akimirkos. Tai buvo taip akivaizdu, kad per trejus metus ant katastrofos slenksčio atsidūrusi visuomenė pradėjo reikalauti diktatoriaus. O kai ji gavo tokį diktatorių – prezidentą generolą MacMahoną (kurio vienintelis nuopelnas buvo pralaimėtas mūšis prie Sedano), šis asmuo netikėtai pasirodė esąs seno kirpimo parlamentaristas ir po kelerių metų (1879 m.) atsistatydino. Tačiau per tą laiką įvairūs visuomenės elementai, nuo oportunistų iki radikalų ir nuo koalicionistų iki kraštutinių dešiniųjų, pagaliau suprato, kokios politikos jiems reikia iš savo atstovų ir kokiais metodais jie turi naudotis. Teisinga politika buvo politika, ginanti turtingųjų interesus, o tinkamas metodas buvo korupcija[29]. Po 1881 metų vieninteliu įstatymu (pasak Léono Say'aus) tapo suktybė.

Teisingai pažymėta, kad šiame Prancūzijos istorijos tarpsnyje kiekviena politinė partija turėjo savo žydą, panašiai kaip kadaise kiekvieno karaliaus dvaras turėdavo savo dvaro žydą[30]. Tačiau būta didžiulio skirtumo. Kapitalo investavimas į valstybę leisdavo žydams Europos ekonomikoje atlikti produktyvų vaidmenį. Be jų dalyvavimo neįmanoma suprasti XVIII a. nacionalinės valstybės ir jos nepriklausomos pilietinės tarnybos atsiradimo. Galų gale kaip tik šitiems dvaro žydams Vakarų žydai turi būti dėkingi už savo emancipaciją. Tuo tarpu abejotini Reinacho ir jo bendrininkų sandėriai net nedavė galimybės sukaupti nuolatinio turto[31]. Vienintelis šių aferų padarinys buvo tas, kad paslaptingi ir skandalingi verslo ir politikos ryšiai nugrimzdo į dar tirštesnę tamsą. Šitais parazitais, aplipusiais gendantį kūną, visiškai supuvusi visuomenė bandė pasinaudoti kaip alibi, tačiau nepaprastai pavojingu alibi. Kadangi jie buvo žydai, juos buvo galima padaryti atpirkimo ožiais, jei tik atsirastų būtinybė nuraminti visuomenės pasipiktinimą. O tada viskas vėl galėtų grįžti į senąją vagą. Antisemitai galėjo nedvejodami parodyti į žydus parazitus, gyvenančius iš korupcijos, kad „įrodytų", jog visi žydai visur ir visada buvo ne kas kita kaip termitai, įsigraužę į kitais požiūriais sveiką tautos kūną. Jiems nerūpėjo tai, kad politinis kūnas pradėjo gesti be žydų pagalbos, kad verslo žmonių politika (buržuazinėje visuomenėje, kuriai žydai nepriklausė) ir jų puoselėjamas nevaržomos konkurencijos idealas vedė prie valstybės susiskaldymo į partijas ir šių politinius veiksmus, ar tai, kad viešpataujančios klasės įrodė, jog nebesugeba apsaugoti savo

Kaip vietiniai žydai būdavo išstumiami iš valstybinių pareigų, rodo, pavyzdžiui, toks faktas: kai tik Panamos kompanijos reikalai pašlijo, Lévy-Crémieux, pirmąjį finansinį jos patarėją, pakeitė Reinachas; žr. Brogan, *op. cit.*, Book VI, chapter 2.

[29] Georges'as Lachapelle'is (*Les Finances de la Troisième République*, Paris, 1937, p. 54 ff.) detaliai pasakoja, kaip biurokratija pradėjo kontroliuoti valstybės finansus ir kad biudžeto komisija buvo valdoma tik privačių interesų.

Dėl parlamento narių ekonominės padėties plg. Bernanos, *op. cit.*, p. 192: „Dauguma jų, panašiai kaip Gambetta, turėjo tik vienerius apatinius marškinius".

[30] Kaip pažymi Frankas (*op. cit.*, p. 321 ff.), dešinieji turėjo savo Arthurą Meyerį, bulanžistai – savo Alfredą Naquet, oportunistai – savo reinachus, o radikalai – savo dr.Cornėliusą Herzą.

[31] Šiems naujokams tinka toks Drumont'o kaltinimas (*Las Trétaux du succès*, Paris, 1901, p. 237): „Šitie didieji žydai, pradedantys nuo nieko ir pasiekiantys viską <...> Jie ne atvyksta, o išnyra <...> jie nemiršta, o dingsta".

interesų, o ką kalbėti apie visos šalies interesus. Pasivadinę patriotais antisemitai išrado tą naujos rūšies nacionalinį jausmą, kuris pirmiausia reiškiasi tuo, kad savoji tauta laikoma angeliškai švaria, o visos kitos be išlygų apjuodinamos.

Žydai galėjo likti atskira grupė, esanti už visuomenės ribų, tik tol, kol daugiau ar mažiau vientisa ir stabili valstybės mašina jais naudojosi ir buvo suinteresuota juos apsaugoti. Valstybės mašinos irimas pradėjo ardyti taip ilgai buvusias su ja susijusias glaudžias žydų gretas. Pirmieji šio reiškinio ženklai pasirodė aferose, kuriomis užsiimdavo ką tik natūralizavęsi Prancūzijos žydai, kurių jau nebegalėjo kontroliuoti vietiniai jų broliai. Viskas vyko beveik taip pat kaip Vokietijoje infliacijos metu. Naujokai užpildė plyšius tarp komercinio pasaulio ir valstybės.

Daug pražūtingesnis buvo kitas procesas, primestas iš viršaus ir prasidėjęs tuo pačiu metu. Valstybės suskilimas į frakcijas, nors ir sudraskė uždarą žydų bendruomenę, neišstūmė jų į tuštumą, kurioje jie būtų vegetavę, būdami už valstybės ir visuomenės ribų. Taip atsitikti negalėjo, nes žydai buvo pernelyg turtingi, o tokiais laikais, kai pinigai tapo viena svarbiausių sudedamųjų galybės dalių, ir pernelyg galingi. Jie veikiau siekė įsilieti į įvairiausius socialinius sluoksnius pagal politines savo simpatijas ar – taip nutikdavo dažniau – pagal socialinius ryšius. Tačiau šis procesas nevedė prie jų dingimo. Priešingai, jie palaikė tam tikrus ryšius su valstybės mašina ir toliau valdė valstybės ekonomiką, nors ir visai kita forma. Antai nepaisydami pagarsėjusio savo priešiškumo Trečiajai respublikai, kaip tik Rothschildai ėmėsi skirstyti paskolą Rusijai, tuo tarpu Arthuras Meyeris, nors ir krikštytas, nors ir žinomas monarchistas, buvo įsipainiojęs į Panamos skandalą. Tai reiškė, kad prie Prancūzijos žydų naujokų, svarbiausios grandies, privatų verslą siejusios su valstybės mašina, prisidėjo ir vietiniai žydai. Bet anksčiau žydai sudarė stiprią, glaudžiai susijusią grupę, kurios naudingumas valstybei buvo akivaizdus, o dabar jie buvo susiskaldę į besivaržančias klikas. Tačiau visos šios klikos siekė to paties tikslo – padėti aukštuomenei tukti valstybės sąskaita.

III. ARMIJA IR DVASININKIJA PRIEŠ RESPUBLIKĄ

Iš pirmo žvilgsnio atrodė, kad visų šių veiksnių nepalytėta, nekorumpuota liko armija, Antrosios imperijos paveldas. Respublika niekada neišdrįso jos kontroliuoti, net kai Boulanger krizės metu atvirai prasiveržė armijos monarchistinės simpatijos ir intrigos. Kaip ir anksčiau, karininkų korpusą sudarė sūnūs tų senų aristokratinių šeimų, kurių protėviai, pasitraukę į emigraciją, kovojo su savo tėvyne revoliucijos karuose. Šiems karininkams didelę įtaką darė dvasininkija, po revoliucijos visada siekusi paremti reakcingus ir antirespublikoniškus sąjūdžius. Galimas daiktas, kad dvasininkija turėjo tokią pat didelę įtaką ir tiems karininkams, kurie nebuvo tokie kilmingi, bet dėl tradicinio bažnyčios papročio palaikyti talentingus žmones nepriklausomai nuo jų kilmės tikėjosi iškilti remiami dvasininkijos.

Priešingai kintančioms ir judrioms klikoms, sudariusioms visuomenę ir parlamentą, į kurias patekti buvo nesunku ir kuriose vyravo nepastovumas ir neištikimybė, armijoje viešpatavo griežtas uždarumas, toks būdingas kastų sistemai. Ne kareiviškas gyvenimas, ne profesinis išdidumas, ne *esprit de corps*, o paprasčiausi kastiniai saitai karininkus telkė į reakcingą masę, nukreiptą prieš

respubliką ir prieš visas demokratines įtakas[32]. Valstybės nenoras demokratizuoti armiją ir palenkti ją civilinei valdžiai sukėlė įdomių padarinių. Armija tapo junginiu, egzistuojančiu už nacijos; tai buvo ginkluota jėga, kurios lojalumas galėjo pasisukti niekieno nenumatyta kryptimi. Kad šitokia kastos dvasia alsuojanti galybė, palikta savo nuožiūrai, nebuvo nusiteikusi nei už ką nors, nei prieš ką nors, aiškiai rodo beveik burleskiški *coups d'état*, kuriuose ji nenorėdavo dalyvauti, nors būdavo tvirtinama priešingai. Net pagarsėjęs armijos monarchizmas galiausiai buvo ne kas kita kaip dingstis išsaugoti save pačią kaip nepriklausomą, savo interesus turinčią grupę, pasirengusią ginti savo privilegijas „nepaisant respublikos, priešingai respublikai ir net prieš respubliką"[33]. Ano meto žurnalistai ir vėlesnių laikų istorikai labai stengėsi karinės ir civilinės valdžios konfliktą, įsižiebusį Dreyfuso bylos metu, aiškinti priešiškumu tarp „verslininkų ir kareivių"[34]. Tačiau šiandien mums aišku, kokia neteisinga ši netiesioginė antisemitinė interpretacija. Generalinio štabo žvalgybos skyriaus karininkai patys galėjo būti ekspertais verslo srityje. Argi jie beveik nesislėpdami neprekiavo suklastotais *bordereaux*, nepardavinėjo jų užsienio karo atašė taip nerūpestingai, kaip koks nors odos pirklys, pardavinėjantis odas, o paskui tampantis respublikos prezidentu ar prezidento žentu, prekiaujančiu ordinais ir titulais[35]? Tikrai, Vokietijos atašė Schwarzkoppeno, troškusio atskleisti daugiau karinių paslapčių, nei jų buvo Prancūzijoje, uolumas džentelmenams iš kontržvalgybos skyriaus, galiausiai negalėjusiems parduoti daugiau, negu jie pagamindavo, turėjo juos gerokai sutrikdyti.

Didžioji katalikų politikų klaida buvo ta, jog užsiimdami Europos politika, jie įsivaizdavo galį pasinaudoti Prancūzijos armija paprasčiausiai todėl, kad ji atrodė nusiteikusi antirespublikoniškai. Tiesą sakant, bažnyčiai teko užmokėti už šią klaidą tuo, kad Prancūzijoje ji prarado bet kokią politinę įtaką[36]. Kai galiausiai išaiškėjo, kad žvalgybos skyrius yra paprasčiausias klastočių fabrikas – o būtent taip Antrąjį biurą pavadino Esterhazy, kuris žinojo, ką sako[37], – niekas Prancūzijoje, net armija, nebuvo taip sukompromituota, kaip bažnyčia. Artėjant į pabaigą XIX šimtmečiui, ankstesnę politinę valdžią katalikų dvasininkija siekė atgauti kaip tik tose srityse, kur dėl vienos ar kitos priežasties pasaulietinė valdžia žmonių akyse buvo praradusi autoritetą. Taip buvo Ispanijoje, kur žlunganti feodalinė aristokratija šalį privedė prie ekonominio ir kultūrinio nuosmukio, ir Austrijoje-Vengrijoje, kur nacionaliniai konfliktai kasdien kėlė grėsmę valstybės egzistavimui. Tas pat buvo ir Prancūzijoje, kur, kaip at-

[32] Žr. puikų anoniminį straipsnį „The Dreyfus Case: A Study of French Opinion", *The Contemporary Review*, Vol. LXXIV (October, 1898).

[33] Žr. Luxemburg, *loc. cit.*: „Priežastis, dėl kurios armija susilaikė nuo ryžtingų veiksmų, buvo ta, kad ji norėjo parodyti savo priešiškumą respublikos civilinei valdžiai, kartu šio priešiškumo nesusilpnindama sandėriu su monarchija".

[34] Būtent tokiu pavadinimu Maximilianas Hardenas (Vokietijos žydas) aprašė Dreyfuso bylą laikraštyje *Die Zukunft* (1898). Walteris Frankas, istorikas antisemitas, tą patį šūkį panaudojo skyriaus apie Dreyfusą pavadinime, o Bernanosas (*op. cit.*, p. 413) panašiai pažymi, kad „pagrįstai ar ne, tačiau kariuomenę demokratija traktuoja kaip pavojingiausią savo varžovą".

[35] Dar prieš Panamos skandalą nuskambėjo vadinamoji „Wilsono afera". Paaiškėjo, kad prezidento žentas atvirai pardavinėjo ordinus ir kitus apdovanojimus.

[36] Žr. Edouard Lecanuet, *Les Signes avant-coureurs de la séparation*, 1894–1910, Paris, 1930.

[37] Žr. Bruno Weil, *L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1930, p. 169.

rodė, nacija sparčiai grimzdo į konfliktuojančių interesų klampynę[38]. Armija, Trečiosios respublikos palikta politiniame vakuume, mielai pasidavė katalikų dvasininkijos vadovavimui, bent jau panašiam į civilinį vadovavimą, be kurio, pasak Clemenceau, kariškiai praranda savo *„raison d'être* – ginti principą, įkūnytą civilinėje visuomenėje".

Katalikų bažnyčios populiarumą tuo metu lėmė labai paplitęs skepticizmas, respubliką ir demokratiją tapatinęs su netvarka, saugumo ir politinės valios praradimu. Daugeliui žmonių hierarchinė bažnyčios struktūra atrodė esanti vienintelė galimybė išvengti chaoso. Tiesą sakant, kaip tik tai, o ne koks nors religinis atgimimas, lėmė, kad dvasininkija buvo gerbiama[39]. Tvirčiausi bažnyčios šalininkai tuo metu buvo vadinamosios racionaliosios katalikybės reiškėjai, „katalikai be tikėjimo", kuriems nuo to laiko buvo lemta vadovauti visam monarchistiniam ir kraštutiniam nacionalistiniam sąjūdžiui. Netikėdami savo anapusiniu prieglobsčiu, šitie „katalikai" reikalavo daugiau valdžios visoms autoritarinėms institucijoms. Kaip tik tokia buvo kryptis, nužymėta Drumont'o, o vėliau įtvirtinta Maurras[40].

Didžioji katalikų dvasininkų dauguma, giliai įklimpusi politiniuose manevruose, laikėsi prisitaikymo politikos. Kaip rodo Dreyfuso byla, šitokia taktika buvo pakankamai sėkminga. Victorui Baschui ėmusis peržiūrėti bylą, jo namą Rene užpuolė minia, vadovaujama trijų dvasininkų[41], o toks iškilus asmuo kaip dominikonas tėvas Didonas Areilio kolegijos studentus paragino „išsitraukti kardą, gąsdinti, kapoti galvas ir siautėti"[42]. Panašiai galvojo ir trys šimtai žemesnio rango dvasininkų, įsiamžinusių „Henry memorialu", – taip buvo pavadintas laikraštyje *Libre Parole* paskelbtas sąrašas žmonių, aukojusių ponios Henry (pulkininko, nusižudžiusio kalėjime[43], žmonos) palaikymo fondui, visiems laikams tapęs tikru paminklu stulbinančiai ano meto prancūzų tautos aukštesniųjų klasių korupcijai. Dreyfuso krizės metu katalikų bažnyčios politinę liniją diktavo ne eiliniai dvasininkai, ne tradiciniai religiniai ordinai ir tikrai ne *homines religiosi*. Kai dėl Europos, reakcinga bažnyčios politika Prancūzijoje, Austrijoje ir Ispanijoje, taip pat ir bažnyčios parama antisemitiniams sąjūdžiams Vienoje, Paryžiuje ir Alžyre veikiausiai buvo tiesioginis jėzuitų įtakos padarinys. Kaip tik jėzuitai ir raštu, ir žodžiu visada geriausiai atstovaudavo antisemitinei katalikų dvasininkų mokyklai[44]. Visų pirma tai jų statutų padarinys, nes pagal tuos statu-

[38] Plg. Clemenceau, „La Croisade", *op. cit.*: „Ispanija raitosi po Romos bažnyčios jungu. Italija, atrodo, palūžo. Vienintelės likusios šalys yra katalikiškoji Austrija, jau įsivėlusi į mirtiną kovą, ir revoliucinė Prancūzija, prieš kurią net dabar nukreipta popiežiaus armija".

[39] Plg. Bernanos, *op. cit.*, p. 152: „Reikia nuolat kartoti: to reakcingo sąjūdžio, kuris atsirado po imperijos žlugimo ir pralaimėjimo, tikrieji paveldėtojai buvo dvasininkai. Jų dėka nacionalinė reakcija po 1873 metų pasireiškė kaip religijos atgimimas".

[40] Apie Drumont'ą ir „racionaliosios katalikybės" ištakas žr. Bernanos, *op. cit.*, p. 127 ff.

[41] Plg. Herzog, *op. cit.*, datuojama 1898 m. sausio 21 d.

[42] Žr. Lecanuet, *op. cit.*, p. 182.

[43] Žr. 10 pastabą.

[44] Jėzuitų žurnalas *Civiltà Cattolica* dešimtmečiais buvo radikaliai antisemitinis, o be to, vienas įtakingiausių katalikų žurnalų visame pasaulyje. Antisemitizmas jame buvo propaguojamas daug anksčiau, negu Italijoje atsirado fašizmas, ir jo politikai nepadarė jokios įtakos antikrikščioniškas nacių nusiteikimas. Žr. Joshua Starr, „Italy's Antisemites", *Jewish Social Studies*, 1939.

tus kiekvienas naujokas privalo įrodyti, kad per keturias kartas neturėjo žydiško kraujo[45]. O nuo XIX a. pradžios bažnyčios tarptautinės politikos vadžios pateko į jėzuitų rankas[46].

Jau apžvelgėme, kaip valstybės mašinos irimas Rothschildams davė galimybę lengviau patekti į antisemitinės aristokratijos sluoksnius. Sen Žermeno aukštuomenė atvėrė duris ne tik keliems į kilminguosius įšventintiems žydams, bet ir krikštytiesiems savo pataikūnams, žydams antisemitams, taip pat ir tik ką atvykusiems naujokams[47]. Įdomu, kad Elzaso žydai, kurie, kaip ir Dreyfuso šeima, pateko į Paryžių po šios teritorijos praradimo, šiame kilime socialiniais laiptais ypač pasižymėjo. Jų perdėtas patriotizmas ryškiausiai pasireiškė energingomis pastangomis atsiskirti nuo žydų imigrantų. Dreyfuso šeima priklausė tai Prancūzijos žydų daliai, kuri siekė asimiliuotis, griebdamasi labai savito antisemitizmo[48]. Šitoks prisitaikymas prie prancūzų aristokratijos atvedė prie vieno neišvengiamo padarinio: žydai stengėsi savo sūnums garantuoti tokias pat aukštas karines karjeras, kokių siekė ir jų tik ką įsigyti draugai. Kaip tik dėl to pirmą kartą atsirado trintis. Žydų įsileidimas į aukštuomenę buvo pakankamai taikingas. Aukštesniosios klasės, nors ir svajojo apie monarchijos atkūrimą, politiniu požiūriu buvo be stuburo ir ne per daug suko galvą, kokiu keliu eiti. Bet pradėję siekti lygybės armijoje, žydai akis į akį susidūrė su jėzuitais, kurie nebuvo linkę pakęsti karininkų, nepasiduodančių klausyklos įtakai[49]. Negana to, jie metė iššūkį užkietėjusiai kastos dvasiai, kurią buvo nesunku užmiršti lengvoje salonų atmosferoje, tai pačiai kastos dvasiai, kuri – jau ir taip sustiprinta tradicijos ir

Pagal L. Kochą, Jėzaus draugijos narį: „Iš visų ordinų Jėzaus bendruomenė savo struktūros geriausiai apsaugota nuo bet kokios žydų įtakos". *Jesuiten-Lexikon,* Paderborn, 1934, straipsnis „Juden".

[45] Iš pradžių, pagal 1593 metų konvenciją, turėjo būti vengiama visų žydų kilmės krikščionių. 1608 metų dekretu buvo įsakoma atsekti kilmę iki penktos kartos, o paskutiniu 1923 metų potvarkiu buvo įsakyta apsiriboti keturiomis kartomis. Kai kuriais atvejais šiuos reikalavimus galėjo panaikinti ordino galva.

[46] Plg. H. Boehmer, *Les Jésuites* (vertimas iš vokiečių kalbos), Paris, 1910, p. 284: „Nuo 1820 metų <...> nebeegzistavo nepriklausomos nacionalinės bažnyčios, galėjusios priešintis jėzuitų padiktuotiems popiežiaus potvarkiams. Mūsų dienų aukštoji dvasininkija pasistatė palapines aplink Šventąjį sostą, ir bažnyčia tapo tuo, ko Bellarminas, didis jėzuitų publicistas, visada iš jos reikalavo – absoliučia monarchija, kurios politikai gali vadovauti jėzuitai ir kurios vystymąsi galima reguliuoti paspaudžiant mygtuką".

[47] Plg. Clemenceau, „Le spectacle du jour", *op. cit.:* „Rothschildas, visos antisemitinės diduomenės bičiulis <...> neatskiriamas nuo Arthuro Meyerio, kuris yra didesnis popiežininkas už patį popiežių".

[48] Apie Elzaso žydus, iš kurių buvo kilęs Dreyfusas, žr. André Foucault, *Un nouvel aspect de l'Affaire Dreyfus,* Les Oeuvres Libres, 1938, p. 310: „Paryžiaus žydų buržuazijos akyse jie buvo nacionalistinės *raideur* <...> tos atsainios paniekos, kurią kilmingieji jaučia savo konfesijos broliams išsišokėliams, įsikūnijimas. Jų troškimas visiškai perimti gališkus papročius, palaikyti artimus ryšius su kilmingomis mūsų šeimomis, užimti iškiliausias vietas valstybėje ir panieka, kurią jie rodė užsiimantiems komercija žydams, neseniai natūralizuotiems Galicijos „poliakams", darė juos beveik panašius į savo rasės išdavikus <...> 1894 metų Dreyfusai? Taip, jie buvo antisemitai!"

[49] Plg. „K.V. T.", *The Contemporary Review,* LXXIV, p. 598: „Demokratija reikalauja, kad visi prancūzai taptų kareiviais, bažnyčia reikalauja, kad aukščiausiais vadais būtų tik katalikai".

pašaukimo – buvo toliau stiprinama bekompromisio priešiškumo Trečiajai respublikai ir civilinei vyriausybei.

Šiuolaikinis istorikas kovą tarp žydų ir jėzuitų apibūdino kaip „kovą tarp dviejų varžovų“, kur „aukštoji jėzuitų dvasininkija ir žydų plutokratija stovėjo viena priešais kitą Prancūzijos viduryje lyg dvi neregimos pasiruošusios kautis armijos“[50]. Šis apibūdinimas teisingas, nes jėzuitų asmenyje žydai susidūrė su savo pirmuoju nesutaikomu priešu, o jėzuitai greitai suprato, koks galingas ginklas gali būti antisemitizmas. Tai buvo pirmas ir vienintelis iki Hitlerio bandymas „galingą politinę (antisemitizmo) koncepciją“[51] pritaikyti visai Europai. Tačiau kita vertus, jei tarsime, kad tai buvo dviejų lygiaverčių „varžovų“ kova, vaizdas bus gerokai iškreiptas. Žydai nesiekė daugiau galios negu bet kuri kita uždara grupė, į kurias buvo susiskaldžiusi respublika. Tuo metu žydai troško tik vieno – būti pakankamai įtakingi, kad galėtų tenkinti savo socialinius ir verslo interesus. Jie nesiekė politinės įtakos valdant valstybę. Vienintelė šito siekusi grupė buvo jėzuitai. Dar prieš Dreyfuso teismo procesą būta daug incidentų, kurie rodo, kaip ryžtingai ir energingai žydai bandė įsismelkti į armiją ir koks dažnas, net tuo metu, buvo priešiškumas jiems. Nuolat įžeidinėjami, negausūs žydų kilmės karininkai visada būdavo verčiami kautis dvikovose, tuo tarpu jų draugai nežydai nenoriai sutikdavo būti jų sekundantais. Tiesą sakant, čia, kaip taisyklės išimtis, scenoje pirmą kartą pasirodo negarbingasis Esterhazy[52].

Visada liko iki galo neaišku, ar Dreyfuso areštas ir nuteisimas buvo paprasčiausia teismo klaida, atsitiktinai įžiebusi politinį gaisrą, ar generalinis štabas sąmoningai paleido į apyvartą suklastotą *bordereau*, aiškiai siekdamas pagaliau paženklinti žydą išdaviko žyme. Antrąją hipotezę pagrindžia faktas, kad Dreyfusas buvo pirmas žydas, gavęs pareigas generaliniame štabe, o tuometinėmis sąlygomis tai negalėjo nesukelti ne tik pasipiktinimo, bet ir įniršio bei siaubo. Šiaip ar taip, antižydiška neapykanta pratrūko net anksčiau, negu nuosprendį buvo nuspręsta peržiūrėti. Priešingai papročiui, reikalavusiam neskelbti jokios informacijos, susijusios su šnipinėjimo byla, tol, kol ji dar yra *sub judice*, generalinio štabo karininkai laikraščiui *Libre Parole* džiaugsmingai pasakojo teismo proceso detales ir pasakė kaltinamojo pavardę. Galimas daiktas, jie bijojo, kad žydų įtaka vyriausybei nesibaigtų teismo proceso ir visos šios istorijos užgniaužimu. Kad tokie būgštavimai nebuvo visiškai nepamatuoti, rodo tas faktas, kad tuo metu buvo žinoma, jog kai kurie Prancūzijos žydų sluoksniai buvo rimtai susirūpinę keblia žydų kilmės karininkų padėtimi.

[50] Herzog, *op. cit.*, p. 35.

[51] Plg. Bernanos, *op. cit.*, p. 51: „Tad atskirtas nuo absurdiškų hipotezių antisemitizmas parodė, kas esąs iš tikrųjų: ne tik keistuoliškumas ar proto įmantrybė, o galinga politinė koncepcija“.

[52] Žr. Esterhazy'o laišką, rašytą 1894 m. liepos mėnesį Edmond'ui de Rothschildui, cituojamą J. Reinacho, *op. cit.*, II, p. 53 ff.: „Kai kapitonas Cremieux negalėjo rasti sau sekundanto tarp karininkų krikščionių, aš nebedvejojau“. Plg. T. Reinach, *Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus*, p. 60 ff. Žr. taip pat Herzogo įrašus, *op. cit.*, datuojamus 1892 m. ir 1894 m. birželio mėn., kur smulkiai pasakojama apie šias dvikovas ir išvardinti visi Esterhazy'o tarpininkavimai. Paskutinis buvo 1896 m. rugsėjo mėnesį, kai jis gavo 10 000 frankų. Šitoks nesaikingas dosnumas vėliau atvedė prie nemalonių padarinių. Kai, visai saugiai jausdamasis Anglijoje, Esterhazy paskelbė savo išsamius prisipažinimus ir šitaip privertė peržiūrėti bylą, antisemitinė spauda visai natūraliai priėjo išvadą, kad už savęs demaskavimą jam sumokėjo žydai. Ši idėja vis dar keliama kaip svarbiausias Dreyfuso kaltumo argumentas.

Be to, reikia prisiminti, kad tuo metu žmonių atmintyje dar buvo neišblėsęs Panamos skandalas ir kad po Rothschildo vaidmens skiriant paskolą Rusijai labai padidėjo nepasitikėjimas žydais[53]. Kiekvieną sykį, kai tik teismo procese pasirodydavo kas nors nauja, karo ministrą Mercier pradėdavo šlovinti ne tik buržuazinė spauda, bet ir Jaurèso laikraštis, socialistų leidinys, sveikinęs jį dėl to, kad „jis pasipriešino grėsmingam korumpuotų politikų ir stambių finansininkų spaudimui“[54]. Būdinga, kad šitokias liaupses laikraštis *Libre Parole* pasitiko pompastišku „Bravo, Jaurèsai!“ Po dvejų metų, kai Bernard'as Lazare'as paskelbė savo pirmą pamfletą apie teisėtumo pažeidimus, Jaurèso laikraštis rūpestingai vengė aptarti pamfleto turinį, bet apkaltino autorių socialistą tuo, kad jis esąs Rothschildo gerbėjas, o gal ir mokamas agentas[55]. Panašiai ir vėliau, jau 1897 metais, kai prasidėjo kova už Dreyfuso reabilitaciją, Jaurèsas joje nesugebėjo įžvelgti nieko kita, kaip tik dviejų buržuazijos grupių, oportunistų ir klerikalų, konfliktą. Galiausiai netgi po pakartotinio teismo Rene Wilhelmas Liebknechtas, vokiečių socialdemokratas, vis dar tikėjo Dreyfuso kaltumu, nes negalėjo įsivaizduoti, kad aukštesniųjų klasių atstovas gali tapti neteisingo nuosprendžio auka[56].

Radikalų ir socialistų spaudos skepticizmą, gerokai pagardintą antisemitiniais jausmais, sustiprino keista Dreyfuso šeimos, siekusios bylos peržiūrėjimo, taktika. Stengdamasi išgelbėti nekaltą žmogų, ji naudojosi tais metodais, kuriais paprastai naudojamasi, gelbstint kaltąjį. Jie mirtinai bijojo viešumo ir pasitikėjo tik užkulisiniais manevrais[57]. Jie švaistėsi pinigais, o su Lazare'u, vienu vertingiausių savo pagalbininkų ir viena ryškiausių su teismo procesu susijusių figūrų, elgėsi taip, tarsi jis būtų buvęs mokamas jų agentas[58]. Clemenceau, Zola, Picquart'as ir Labori – jei išvardytume tik aktyviausius antidreifusininkus – galiausiai sugebėjo išsaugoti savo gerą vardą tik todėl, kad –

[53] Herzogas, *op. cit.*, 1892 m. smulkiai pasakoja, kaip Rothschildai pradėjo prisitaikyti prie respublikos. Labai įdomu, kad ir popiežiaus koalicionistinė politika, kuria pasireiškė katalikų bažnyčios pastangos suartėti su žydais, prasideda kaip tik tais pačiais metais. Todėl nėra neįmanoma, kad Rothschildų orientacijai turėjo įtakos dvasininkai. Kai dėl 500 milijonų paskolos Rusijai, grafas Münsteris taikliai pasakė: „Spekuliacija Prancūzijoje mirė <...> Kapitalistai nežino, kaip parduoti savo vertybinius popierius <...> ir tai prisidės prie paskolos sėkmės <...> Stambūs žydai tiki, kad jei jie daro pinigus, tai galės daugiau padėti mažesniems savo broliams. Todėl, nors Prancūzijos rinka prikimšta rusiškų obligacijų, prancūzai gerus frankus ir toliau atiduoda už prastus rublius“; Herzog, *ibid.*

[54] Plg. J. Reinach, *op. cit.*, I, p. 471.

[55] Plg. Herzog, *op. cit.*, p. 212.

[56] Plg. Max J. Kohler, „Some New Light on the Dreyfus Case“, *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A.S. Freidus*, New York, 1929.

[57] Pavyzdžiui, Dreyfuso šeima iškart atmetė Arthuro Lévy, rašytojo, ir Lévy-Bruhlio, mokslininko, siūlymą išplatinti protesto peticiją visiems iškiliems tuometinės visuomenės veikėjams. Vietoj to jie pradėjo asmeniškai prašinėti kiekvieno politiko, su kuriuo tik susitikdavo, užtarimo; plg. Dutrait-Crozon, *op. cit.*, p. 51. Žr. taip pat Foucault, *op. cit.*, p. 309: „Žiūrint iš tokio nuotolio, galima stebėtis tuo faktu, kad Prancūzijos žydai, užuot slapčia kapstęsi tuose dokumentuose, aiškiai ir viešai nepareiškė savo pasipiktinimo“.

[58] Plg. Herzog, *op. cit.*, datuota 1894 m. gruodžio mėn. ir 1898 m. sausio mėn. Žr. taip pat Charensol, op. cit., p. 79, ir Charles Péquy, „Le Portrait de Bernard Lazare“, *Cahiers de la quinzaine*, Series XI, No. 2 (1910).

daugiau ar mažiau skandalingai ir viešai – savo veiksmus atribojo nuo konkretesnių šios istorijos aspektų.[59]

Buvo tik vienas dalykas, kuriuo remiantis Dreyfusas galėjo ar turėjo būti išgelbėtas. Korumpuoto parlamento intrigoms, žlungančios visuomenės moraliniam supuvimui ir dvasininkijos valdžios geismui turėjo būti priešinamas grynai jakobiniškas nacijos vaizdinys, pagrįstas žmogaus teisėmis – tas respublikoniškas požiūris į bendruomenės gyvenimą, pagal kurį (pasak Clemenceau) kėsinimasis į vieno žmogaus teises yra kėsinimasis į visų teises. Remtis parlamentu arba visuomene reiškė pralaimėti kovą, jos dar nepradėjus. Pirma, finansiniai žydų ištekliai jokiu būdu nebuvo didesni už turtingos katalikiškos buržuazijos išteklius, antra, visi aukštesnieji visuomenės sluoksniai nuo Sen Žermeno klerikalų ir aristokratų šeimų iki antiklerikalinės radikaliosios smulkiosios buržuazijos tik ir troško, kad žydai būtų formaliai išstumti iš politinio junginio. Jie manė, kad šitaip galės nusiplauti galimą dėmę. Jiems atrodė, kad dėl to verta paaukoti socialinius ir komercinius ryšius su žydais. Panašiai – kaip rodo Jaurèso pasisakymai – bylą traktavo parlamentas: kaip puikią galimybę reabilituoti ar veikiau vėl atgauti savo ankstesnę nepaperkamumo reputaciją. Ir paskutinis, nors ne pats menkiausias, dalykas buvo tas, kad aidint tokiems pritarimo lozungams kaip „Mirtis žydams!“ arba „Prancūzija prancūzams!“ buvo atrasta beveik magiška formulė, mases sutaikanti su esama vyriausybės ir visuomenės padėtimi.

IV. TAUTA IR MINIA

Mūsų laikais plačiai paplitusi klaida yra įsivaizdavimas, kad propaganda visagalė ir kad žmogui galima įkalbėti bet ką, jei tas kalbėjimas yra pakankamai garsus ir gudrus, o tuo metu buvo tikima, kad „liaudies balsas yra Dievo balsas“ ir kad vado uždavinys yra, kaip niekinamai pasakė Clemenceau[60], šiam balsui protingai paklusti. Abu požiūriai yra kilę iš tos pačios pamatinės klaidos – minią tapatinti su tauta, o ne laikyti ją tautos karikatūra.

Minia pirmiausia yra grupė, kurioje esama visų klasių liekanų. Todėl taip lengva minią klaidingai laikyti tauta, irgi apimančia visus visuomenės sluoksnius. Bet tauta visose didžiosiose revoliucijose siekia tikro atstovavimo, o minia visada šaukiasi „stipraus žmogaus“, „didžiojo vado“. Juk minia nekenčia

[59] Didžiausią skandalą sukėlė Labori atsisakymas ginti Dreyfusą, kai dar posėdžiaujant Reno tribunolui Dreyfuso šeima skubiai atsisakė jo paslaugų. Išsamų, nors labai perdėtą, pasakojimą apie šiuos įvykius galima rasti knygoje: W. Frank, *op. cit.*, p. 432. Paties Labori pareiškimas, iškalbingai bylojantis apie taurų jo charakterį, pasirodė laikraštyje *La Grande Revue* (1900 m. vasaris). Po visa to, kas atsitiko su jo patarėju ir draugu, Zola iškart nutraukė santykius su Dreyfuso šeima. Kai dėl Picquart'o, *Echo de Paris* (1901 m. lapkričio 30 d.) pranešė, kad po Reno jis nebenorėjo turėti nieko bendro su Dreyfusais. Clemenceau, susidūręs su faktu, kad visa Prancūzija ir net visas pasaulis tikrąją proceso prasmę suprato geriau negu pats kaltinamasis ar jo šeima, labiau buvo linkęs šį incidentą vertinti humoristiškai; plg. Weil, *op. cit.*, p. 307–308.

[60] Plg. Clemenceau straipsnį, 1898 m. vasario 2 d., *op. cit.* Apie tai, kad pastangos antisemitiniais lozungais patraukti darbininkus buvo bergždžios, o ypač apie tokias Léono Daudet pastangas žr. rašytojo rojalisto kn.: Dimier, *Vingt ans d'Action Française*, Paris, 1926.

visuomenės, iš kurios ji išskirta, nekenčia ir parlamento, kur jai neatstovaujama. Todėl plebiscitai, kuriais visi šiuolaikiniai minios vadai pasiekė tokių puikių rezultatų, yra sena politikų, besiremiančių minia, idėja. Vienas protingiausių antidreifusininkų vadų Déroulède'as reikalavo „respublikos, pagrįstos plebiscitu".

Trečiosios respublikos aukštuomenė ir politikai savo skandalais ir viešu sukčiavimu sukūrė prancūzų minią. Dabar jie puoselėjo šiltą tėvišką jausmą savo atžalai, jausmą, sumišusį su žavėjimusi ir baime. Mažiausia, ką visuomenė galėjo duoti savo atžalai – tai apginti ją žodžiais. Kol minia siaubė žydų krautuves ir užpuldavo žydus gatvėje, aukštuomenės kalba šia tikrą, aistringą prievartą paversdavo nekaltu vaikišku žaidimu[61]. Šiuo požiūriu pats svarbiausias ano meto dokumentas yra „Henry memorialas" ir įvairūs jame siūlomi žydų klausimo sprendimai: žydus reikia sudraskyti į gabalus panašiai kaip graikų mito Marsiją; Reinachas turi būti išvirtas gyvas; žydus reikia skrudinti aliejuje arba užbadyti adatomis; juos reikia „apipjaustyti iki pat kaklo". Viena karininkų grupė siūlė kuo greičiau išbandyti naujo tipo šautuvą, panaudojant 100 tūkstančių šalyje gyvenančių žydų. Tarp užsisakiusiųjų buvo daugiau nei tūkstantis karininkų, įskaitant keturis tikrosios tarnybos generolus ir karo ministrą Mercier. Stebina palyginti didelis intelektualų[62] ir net žydų skaičius. Aukštesniosios klasės žinojo, kad minia buvo jų kūno kūnas ir jų kraujo kraujas. Netgi ano meto žydų istorikas, nors savo akimis matęs, kad kai gatves valdo minia, žydai nebėra saugūs, slapčia žavėdamasis kalbėjo apie „didelį kolektyvinį sąjūdį"[63]. Jau vien tai rodo, kaip giliai dauguma žydų buvo įaugę į visuomenę, kuri bandė juos sunaikinti.

Kai Bernanosas, turėdamas galvoje Dreyfuso bylą, antisemitizmą apibūdina kaip didžią politinę koncepciją, jis visai teisus, jei turi mintyje minią. Anksčiau jį išbandė Ahlwardtas ir Stoeckeris, Schoenereris ir Luegeris Berlyne ir Vienoje, tačiau jo efektyvumas niekur nebuvo įrodytas taip aiškiai kaip Prancūzijoje. Neabejotina, kad minios akyse žydai tapo pavyzdiniu objektu, įkūnijančiu visa tai, ko ji nekentė. Jei ji nekentė visuomenės, jai buvo galima parodyti, kaip toji visuomenė toleruoja žydus, o jei ji nekentė vyriausybės, jai buvo galima parodyti, kaip šioji globoja žydus ar kaip žydai suauga su valstybe. Ir nors būtų klaidinga manyti, kad minia medžioja tik žydus, būtent žydams turėjo atitekti pirmoji vieta tarp jos mėgstamų aukų.

Iš esmės pašalinta iš visuomenės ir politiškai neatstovaujama, minia neišvengiamai griebiasi neparlamentinių veiksmų. Negana to, realių politinio gyvenimo jėgų ji linkusi ieškoti tuose sąjūdžiuose ir įtakose, kurios yra neregimos ir veikia užkulisiuose. Neabejotina, kad per XIX a. žydai pateko į šią kategoriją,

[61] Šiuo požiūriu labai būdingi įvairūs ano meto visuomenės aprašymai knygoje J. Reinach, *op. cit.*, I, p. 233 ff.; III, p. 141: „Aukštuomenės damos nenusileido Guérinui. Jų kalba (kuri nelabai skyrėsi nuo jų minčių) būtų sukėlusi siaubą Dahomėjos amazonei <...>". Taip pat labai įdomus André Chevrillono straipsnis „Huit Jours à Rennes", *La Grande Revue*, 1900 m. vasario mėn. Tarp kita ko jis pasakoja tokį pamokomą įvykį: „Gydytojas, su kai kuriais mano draugais kalbėjęs apie Dreyfusą, išsitarė: „Aš su malonumu jį kankinčiau". – „O aš, – pertarė jį viena dama, – norėčiau, kad jis būtų nekaltas. Tada jis kentėtų labiau".

[62] Labai keista, kad tarp intelektualų būta Paulio Valéry, kuris įmokėjo tris frankus „non sans réflexion".

[63] J. Reinach, *op. cit.*, I, p. 233.

kaip ir masonai (ypač romanų šalyse) bei jėzuitai[64]. Žinoma, visai neteisinga manyti, kad kuri nors iš šių grupių sudarė realią slaptą draugiją, siekusią viešpatauti pasaulyje ir sumaniusią milžinišką sąmokslą. Tačiau yra tikra, kad šių grupių įtaka, kad ir kokia atvira būtų buvusi, daugiausia pasireiškė už oficialiosios politikos ribų – lobizmu, ložėse ir klausyklose. Nuo Prancūzijos revoliucijos laikų šioms trims grupėms Europos minia priskyrė abejotiną šlovę būti pasaulinės politikos centru. Dreyfuso krizės metu kiekviena grupė galėjo eksploatuoti šį paplitusį vaizdinį ir svaidyti kitoms grupėms kaltinimus dėl sąmokslo ir siekio valdyti pasaulį. Be abejonės, lozungas „slaptasis Judas" atsirado dėl kai kurių jėzuitų išradingumo: pirmąjį sionistų suvažiavimą (1897 m.) jie nutarė traktuoti kaip pasaulinio žydų sąmokslo šerdį.[65] Panašiai ir „slaptosios Romos" sąvoka atsirado masonų antiklerikalų dėka ir, galimas daiktas, ne be kai kurių žydų šmeižikiškų pramanų.

Minios nepastovumas yra tapęs patarle; savo nelaimei, juo galėjo įsitikinti ir Dreyfuso priešininkai, kai 1899 metais pasikeitė vėjo kryptis ir keli tikri respublikonai, vadovaujami Clemenceau, staiga suprato (nors ir buvo tuo sugluminti), kad dalis minios perėjo į jų pusę[66]. Kai kurių akimis dvi šiam didžiam susipriešinimui atstovaujančios partijos dabar atrodė kaip „dvi besivaržančios šarlatanų gaujos, kovojančios už tai, kad jas pripažintų padugnės"[67], o iš tikrųjų jakobinui Clemenceau pavyko sugrąžinti dalį prancūzų tautos prie pačios didžiausios jos tradicijos. Todėl didis mokslininkas Emilis Duclaux galėjo parašyti: „Šioje dramoje, suvaidintoje prieš visą tautą ir taip pakurstytoje spaudos, kad galiausiai į ją įsitraukė visa nacija, matome, kaip vienas kitą puola graikų tragedijos choras ir antichoras. Scena – tai Prancūzija, teatras – visas pasaulis".

Vadovaujama jėzuitų ir palaikoma minios armija pagaliau įsivėlė į peštynes, būdama tikra savo pergale. Civilinės valdžios kontrataka buvo veiksmingai paralyžiuota. Antisemitinė spauda žmonėms užčiaupė burnas, paskelbdama į Panamos skandalą įsivėlusių deputatų sąrašus, sudarytus Reinacho[68]. Viskas žadėjo lengvą triumfą. Trečiosios respublikos visuomenė ir politikai, įklimpę skandaluose ir aferose, sudarė naują *déclassés* klasę, tad nebuvo galima tikėtis, kad jie kovos su savo pačių kūriniu – priešingai, jiems teko perimti minios kalbą ir mąstyseną. Padedami armijos jėzuitai galėjo įgyti pranašumą prieš korumpuotą civilinę valdžią ir šitaip nutiesti kelią į *coup d'état* be kraujo praliejimo.

Kol scenoje buvo tik Dreyfuso šeima, kvailais metodais bandžiusi išplėšti savo giminaitį iš Velnio salos, ir žydai, susirūpinę savo padėtimi antisemitiniuose salonuose ir dar antisemitiškiau nusiteikusioje armijoje, viskas aiškiai krypo į tą

[64] Europos prietarų tyrinėjimas, galimas daiktas, parodytų, kad šitos tipiškos XIX a. prietarų atšakos objektu žydai tapo palyginti vėlai. Iki jų buvo rozenkreiceriai, tamplieriai, jėzuitai ir masonai. XIX a. istorijos paveikslas labai nukenčia dėl šitokio tyrinėjimo stokos.

[65] Žr. „Il caso Dreyfus", *Civiltà Cattolica* (1898 m. vasario 5 d.). Tarp šios taisyklės išimčių pati žymiausia yra jėzuitas Pierre'as Charles Louvainas, pasmerkęs „Protokolus".

[66] Plg. Martin du Gard, *Jean Barois*, p. 272 ff., ir Daniel Halévy, *Cahiers de la quinzaine*, Series XI, cahier 10, Paris, 1910.

[67] Plg. Georges Sorel, *La Revolution dreyfusienne*, Paris, 1911, p. 70–71.

[68] Kaip buvo supančiotos parlamento narių rankos, rodo Scheurer-Kestnerio, vieno geriausių deputatų ir senato viceprezidento, atvejis. Kai tik jis pradėjo protestuoti prieš teismo procesą, *Libre Parole* paskelbė faktus, rodančius, kad jo žentas įsipainiojęs į Panamos skandalą. Žr. Herzog, *op. cit.*, 1897 m. lapkričio mėn. data.

pusę. Žinoma, niekas nesitikėjo išpuolių prieš armiją ar visuomenę iš *tos* pusės. Argi žydai netroško tik vieno dalyko – toliau būti priiminėjami aukštuomenės ir kankintis ginkluotosiose pajėgose? Kariniuose ar civiliniuose sluoksniuose dėl *jų* nė vieno nekankino nemiga[69]. Todėl kilo sąmyšis, kai paaiškėjo, kad generalinio štabo žvalgybos skyriuje sėdi aukšto rango karininkas, nors ir geros katalikiškos kilmės, nors ir turintis puikias tarnybines perspektyvas ir jaučiantis „pakankamą“ antipatiją žydams, bet nepripažįstantis principo, kad tikslas pateisina priemones. Toks žmogus, visiškai neturintis priklausomybės nuo socialinio klano jausmo ar profesinių ambicijų, buvo Picquart'as, ir dėl šio paprasto, tylaus, politikai abejingo žmogaus generaliniam štabui netrukus teko patirti daug nemalonumų. Picquart'as nebuvo herojus ir tikrai nebuvo kankinys. Jis buvo tas paprastas pilietis, šiek tiek besidomintis visuomenės problemomis, kuris pavojaus valandą (nors nė minute ne anksčiau) imasi ginti savo šalį daug nesukdamas galvos, lygiai taip pat, kaip atlieka kasdienes savo pareigas[70]. Tačiau šis reikalas pasirodė esąs rimtesnis tik tada, kai, šiek tiek padelsęs ir paabejojęs, Clemenceau galiausiai įsitikino, kad Dreyfusas nekaltas, o respublika pavojuje. Prasidedant kovai, prie jo prisidėjo tik saujelė žymių rašytojų ir mokslininkų: Zola, Anatole'is France'as, E. Duclaux, istorikas Gabrielis Monod ir *École Normale* bibliotekininkas Lucienas Herzas. Dar reikia paminėti keletą tuo metu nežinomų, o vėliau išgarsėjusių jaunų intelektualų, susitelkusių žurnale *Cahiers de la quinzaine*[71]. Tačiau tai ir buvo visi Clemenceau sąjungininkai. Nebuvo nė vienos politinės grupuotės, nė vieno garsaus politiko, pasirengusio jį palaikyti. Clemenceau pozicijos didingumą lemia tai, kad ji nebuvo nukreipta prieš kokį nors dalinį teisingumo pažeidimą, o buvo grindžiama tokiomis „abstrakčiomis“ idėjomis, kaip teisingumas, laisvė ir pilietinė dorybė. Trumpai tariant, ji buvo pagrįsta tomis sąvokomis, kurios sudarė senojo jakobinų patriotizmo esmę ir ant kurių buvo pilama tiek purvo ir taip jomis piktnaudžiaujama. Bėgant laikui, kai Clemenceau, nepaisydamas grasinimų ir nusivylimų, toliau skelbė tas pačias tiesas ir jas įkūnydavo reikalavimais, „konkretesni“ nacionalistai prarado atramą. Šalininkai tokių žmonių kaip Barrèsas, Dreyfuso rėmėjus kaltinęs tuo, kad jie įklimpo „metafiziniame liūne“, suprato, kad „Tigro“ abstrakcijos iš tikrųjų buvo artimesnės politinei tikrovei negu ribotas bankrutavusių verslininkų intelektas arba bevaisis intelektualų fatalistų tradicionalizmas[72]. Kur vedė nacionalistų realistų konkretumas, iliustruoja neįkainojamas pasakojimas apie tai, kaip Charles'is Maurras, po Prancūzijos pralaimėjimo traukdamasis į pie-

[69] Plg. Brogan, *op. cit.*, Book VII, ch. 1: „Noras numoti ranka į visą šį reikalą tarp Prancūzijos žydų, ypač tarp turtingesnių, nebuvo toks jau retas“.

[70] Kai tik Picquart'as padarė savo atradimus, jis buvo ištremtas į pavojingą postą Tunise. Ten jis paliko savo testamentą, kuriame papasakojo visą istoriją, ir šio dokumento kopiją perdavė savo advokatui. Po kelių mėnesių, kai išaiškėjo, kad jis vis dar gyvas, jį užliejo srautas paslaptingų laiškų, juodinusių jį ir kaltinusių bendrininkavus su „išdaviku“ Dreyfusu. Su juo buvo elgiamasi kaip su gangsteriu, pagrasinusiu „įskųsti“. Kai visa tai nieko nedavė, jis buvo suimtas, išvytas iš armijos, iš jo buvo atimti visi pasižymėjimo ženklai. Visa tai jis priėmė visai šaltakraujiškai.

[71] Šiai grupei, vadovaujamai Charles'o Péguy, priklausė tuomet dar jaunas Romainas Rolland'as, Suarez, Georges'as Sorelis, Danielis Halévy ir Bernard'as Lazare'as.

[72] Plg. M. Barrès, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.

tus, turėjo „garbės ir malonumo“ įsimylėti moterį astrologę, jam aiškinusią paskutinių įvykių politinę prasmę ir patarusią bendradarbiauti su naciais[73].

Nors antisemitizmas per trejus metus po Dreyfuso arešto iki Clemenceau kampanijos pradžios, be abejonės, sustiprėjo ir nors antisemitinių laikraščių tiražas susilygino su svarbiausių laikraščių tiražais, gatvėse dar vyravo ramybė. Tik kai Clemenceau pradėjo skelbti savo straipsnius laikraštyje *L'Aurore*, kai Zola paskelbė savo *Aš kaltinu* ir kai Reno tribunolas pradėjo nuobodžią teismo procesų ir peržiūrėjimų seriją, minia ėmė veikti. Į kiekvieną dreifusininkų (apie kuriuos buvo žinoma, kad jų yra tik saujelė) išpuolį buvo atsakoma daugiau ar mažiau įnirtingais bruzdėjimais gatvėse[74]. Generalinis štabas puikiai tvarkė minią. Pėdsakai vedė tiesiai iš armijos į *Libre Parole*, kuris savo straipsniais ar asmeniniu redaktorių įsikišimu, tiesiogiai ar netiesiogiai mobilizuodavo studentus, monarchistus, avantiūristus, paprasčiausius gangsterius ir išstumdavo juos į gatves. Jei tik Zola ištardavo žodį, į jo langus lėkdavo akmenys. Jei Scheurer-Kestneris kreipdavosi į kolonijų ministrą, tuojau pat būdavo sumušamas gatvėje, o laikraščiuose pasirodydavo purvini išpuoliai prieš jo asmeninį gyvenimą. Ir visuose pasakojimuose vienu balsu tvirtinama, kad jei apkaltintas Zola būtų buvęs išteisintas, jam nebūtų pavykę iš teismo salės išeiti gyvam.

Šalyje nuskambėjo šūkis „Mirtis žydams!“ Lione, Rene, Nante, Ture, Bordo, Klermon Ferane ir Marselyje – faktiškai visur – įsiplieskė antisemitiniai sambrūzdžiai, kurių pėdsakai visada vesdavo prie to paties šaltinio. Liaudies pasipiktinimas visur prasiveržė tą pačią dieną ir lygiai tą pačią valandą[75]. Vadovaujama Guérino, minia apsiginklavo. Smogikų antisemitų būriai pasirodė gatvėse ir pasistengė parodyti, kad bet koks prodreifusinis susirinkimas baigsis kraujo praliejimu. Visur krito į akis policijos bendrininkavimas[76].

Pati šiuolaikiškiausia figūra antidreifusininkų pusėje, galimas daiktas, buvo Jules'is Guerinas. Bankrutavus verslui, jis pradėjo savo politinę karjerą kaip policijos informatorius ir išsiugdė tą disciplinos ir organizacijos pojūtį, kuris visada būdingas padugnių pasauliui. Šį pojūtį vėliau jis nukreipė į politinius kanalus ir tapo Antisemitinės lygos įkūrėju bei vadu. Jis tapo pirmuoju aukštuomenės didvyriu nusikaltėliu. Keliaklupsčiaudama prieš Guériną buržuazinė visuomenė aiškiai parodė, kad moralės ir etikos srityje ji išsižadėjo savo principų. Lygos užnugaryje stovėjo du aristokratai, Orleano kunigaikštis ir markizas de Morèsas. Pastarasis Amerikoje buvo praradęs savo turtą ir išgarsėjo, sutelkdamas Paryžiaus mėsininkus į žudikų brigadą.

[73] Žr. Yves Simon, *op. cit.*, p. 54–55.

[74] Penkiems Reno universiteto profesoriams pareiškus, kad remia bylos peržiūrėjimą, profesoriumas buvo nusiaubtas. Kai pasirodė pirmas Zola straipsnis, studentai rojalistai surengė demonstraciją prieš *Figaro* redakcijos pastatą, ir vėliau laikraštis nebespausdino panašaus pobūdžio straipsnių. Prodreifusinio *La Bataille* leidėjas buvo sumuštas gatvėje. Kasacinio teismo, kuris 1894 metais galiausiai panaikino nuosprendį, teisėjai vienbalsiai tvirtino, kad jiems buvo grasinama „neteisėtais prievartiniais veiksmais“. Galima pateikti ir daugiau pavyzdžių.

[75] 1898 m. sausio 18 d. antisemitinės demonstracijos įvyko Bordo, Marselyje, Klermon Ferane, Nante, Ruane ir Lione. Kitą dieną Ruane, Tulūzoje ir Nante įvyko studentų sambrūzdžiai.

[76] Ryškiausias pavyzdys – Reno policijos prefekto patarimas profesoriui Victorui Baschui, kurio namus šturmavo dutūkstantinė minia, atsistatydinti, nes prefektas nebegalįs garantuoti jo saugumo.

Pati iškalbingiausia iš šių šiuolaikinių tendencijų buvo vadinamosios Šabrolio forto apgulties farsas. Kaip tik čia, pirmajame „Rudajame name", burdavosi Antisemitų lygos grietinėlė, kol pagaliau policija nusprendė suimti jos vadą. Pastato įranga buvo techninio tobulumo viršūnė. „Langai buvo apsaugoti geležinėmis langinėmis. Nuo rūsio iki palėpės buvo įrengta elektrinių skambučių ir telefonų sistema. Maždaug už penkių jardų nuo masyvių įėjimo durų, visada užrakinamų spynomis ir skląsčiais, buvo įrengtos aukštos ketinės grotos. Dešinėje pusėje, tarp grotų ir pagrindinio įėjimo, buvo mažos durys, irgi apkaltos geležimi, už kurių dieną ir naktį budėjo sargybiniai, parinkti iš mėsininkų legiono"[77]. Maxas Régis, pogromų Alžyre iniciatorius – dar vienas dabartį primenantis personažas. Tai jis, jaunasis Régis, džiūgaujančią Paryžiaus padugnių minią kartą paragino „laisvės medį palaistyti žydų krauju". Régis atstovavo tiems sąjūdžio sluoksniams, kurie tikėjosi patekti į valdžią teisėtais, parlamentiniais metodais. Remdamasis šia programa jis pats išrinko save Alžyro meru ir savo postu pasinaudojo rengdamas pogromus, kurių metu buvo nužudyti keli žydai, puldinėjamos žydės moterys ir siaubiamos žydų krautuvės. Būtent jam už savo vietą parlamente buvo skolingas pats žymiausias prancūzų antisemitas, elegantiškasis ir kultūringasis Eduard'as Drumont'as.

Visuose šiuose įvykiuose nauja buvo ne minios veiksmai – jie mums žinomi iš ankstesnių laikų. Nauja buvo minios organizacija ir jos vadų heroizavimas. Minia tapo tiesioginiu veikėju, įgyvendinusiu tą „konkretų" nacionalizmą, kurį išpažino Barrèsas, Maurras ir Daudet, visi kartu sudarę tai, kas, be abejonės, buvo tam tikras jaunų intelektualų elitas. Šie žmonės, niekinę liaudį ir patys tik neseniai išaugę iš destruktyvaus ir dekadentiško estetizmo kulto, minioje matė gyvą vyriškos ir primityvios „jėgos" pasireiškimą. Kaip tik jie ir jų teorijos minią pirmą kartą sutapatino su liaudimi, o minios vadus pavertė nacionaliniais didvyriais[78]. Kaip tik jų pesimistinė filosofija ir žavėjimasis lemtimi buvo pirmieji ženklai, rodę neišvengiamą Europos inteligentijos žlugimą.

Net Clemenceau neišvengė pagundos minią tapatinti su liaudimi. Polinkį į šią klaidą ypač lėmė tai, kad Darbininkų partijos požiūris į „abstraktų" teisingumą visada buvo dviprasmiškas. Jokia partija, įskaitant socialistus, nesiryžo ginti teisingumo *per se*, „kad ir kas būtų, atkakliai ginti teisingumą, tą vienintelį nesutraukomą saitą, jungiantį civilizuotus žmones"[79]. Socialistai gynė darbininkų interesus, oportunistai – liberaliosios buržuazijos, koalicionistai – aukštesniųjų katalikiškų klasių, o radikalai – antiklerikalinės smulkiosios buržuazijos. Didelis socialistų pranašumas buvo tas, kad jie kalbėjo vientisos ir vieningos klasės vardu. Priešingai negu buržuazinės partijos, jie neatstovavo visuomenei, susiskaldžiusiai į daugybę klikų ir grupuočių. Vietoj to pirmiausia ir iš esmės jiems rūpėjo tik jų pačių atstovaujamos klasės interesai. Jie nesuko galvos dėl kokio nors aukštesnio įsipareigojimo visų žmonių solidarumui ir nesuprato, ką iš tikrųjų reiškia bendruomeninis gyvenimas. Tipiška jų orientacijai buvo Jules'io Guesde'o, Jaurèso antrininko Prancūzų partijoje, pastaba: „Teisė ir garbė yra tik žodžiai".

[77] Plg. Bernanos, *op. cit.*, p. 346.

[78] Apie šias teorijas žr. ypač Charles Maurras, *Au Signe de Flore; souvenirs de la vie politique; l'Affaire Dreyfus et la fondation de l'Action Française,* Paris, 1931; M. Barrès, *op. cit.*; Léon Daudet, *Panorama de la Troisième République,* Paris, 1936.

[79] Plg. Clemenceau, „A la dérive", *op. cit.*

Nihilizmas, būdingas nacionalistams, nebuvo antidreifusininkų monopolis. Priešingai, daug socialistų, ir daugelis tų, kurie gynė Dreyfusą, vartojo tą pačią kalbą kaip ir Guesde'as. Katalikiškas laikraštis *La Croix* pažymėdavo, kad „dabar svarbu ne tai, ar Dreyfusas nekaltas ar kaltas, o tik tai, kas laimės, armijos draugai ar jos priešai"; *mutatis mutandis* atitinkamus jausmus būtų galėję reikšti ir Dreyfuso gynėjai[80]. Ne tik minia, bet ir žymi prancūzų tautos dalis skelbėsi geriausiu atveju esanti visiškai abejinga tam, kuri gyventojų grupė bus ar nebus paskelbta už įstatymo ribų.

Vos pradėjusi savo teroro kampaniją prieš Dreyfuso gynėjus, minia pajuto, kad kelias atviras. Clemenceau pasakoja, kad Paryžiaus darbininkams visas šis reikalas beveik nerūpėjo. Jei tarpusavyje pešasi įvairūs buržuaziniai elementai, šitai, manė jie, mažai liečia jų interesus. „Atvirai pritariant liaudžiai, – rašė Clemenceau, – jie paskelbė pasauliui savo „demokratijos" žlugimą. Dėl jų kaltės suvereni liaudis buvo nustumta nuo jai priklausiusio teisingumo sosto, iš jos buvo atimta neklystama didybė. Juk negalima neigti, kad šis blogis užgriuvo mus bendrininkaujant pačiai liaudžiai <...> Liaudis nėra Dievas. Bet kas galėjo numatyti, kad vieną gražią dieną ši nauja dievybė nugrius. Kolektyvinis tironas, išplėtęs savo valdžią visoje žemėje, priimtinas ne labiau negu pavienis tironas, sėdintis savo soste"[81].

Galiausiai Clemenceau įtikino Jaurèsą, kad vieno žmogaus teisių pažeidimas kartu yra visų žmonių teisių pažeidimas. Tačiau tai padaryti jam pavyko tik todėl, kad piktadariai pasirodė esą užkietėję liaudies priešai nuo pat revoliucijos laikų – aristokratija ir dvasininkija. Būtent *prieš* turtinguosius ir dvasininkus, o ne *už* respubliką, ne *už* teisingumą ir laisvę darbininkai pagaliau išėjo į gatves. Teisybė, ir Jaurèso kalbos, ir Clemenceau straipsniai persmelkti ankstesnės revoliucinės aistros – ginti žmogaus teises, teisybė ir tai, jog ši aistra buvo pakankamai stipri, kad sutelktų žmones kovai. Tačiau iš pradžių jie turėjo įsitikinti, kad ant kortos pastatytas ne tik teisingumas ir respublikos garbė, bet ir jų pačių klasiniai „interesai". Tiesą sakant, daug socialistų ir pačioje šalyje, ir už jos ribų vis dar manė, kad klaidinga kištis (kaip jie teigė) į vidines buržuazijos peštynes arba rūpintis respublikos gelbėjimu.

Pirmas, kuris bent jau iš dalies išvedė darbininkus iš šios abejingumo būsenos, buvo didysis liaudies gerbėjas Emile'is Zola. Tačiau savo garsiajame kaltinime respublikai jis buvo pirmas ir tuo požiūriu, kad ryžosi nukrypti nuo tikslaus politinių faktų perteikimo ir pasidavė minios aistroms, iškeldamas į viešumą „slaptosios Romos" kaliausę. Šį motyvą Clemenceau palaikė labai nenoriai, o Jaurèsas – entuziastingai. Tikras Zola laimėjimas, kurį sunku įžvelgti jo pamfletuose, buvo ryžtinga ir atkakli drąsa, su kuria šis žmogus, savo gyvenimu ir darbais liaupsinęs liaudį „beveik stabmeldiškai", pakilo, kad mestų iššūkį masėms, kovotų su jomis ir pagaliau jas nugalėtų. Tačiau kaip ir Clemenceau, jis visada sunkiai skyrė minią nuo liaudies. „Visada būta žmonių, galinčių priešintis galingiausiems monarchams ir atsisakyti jiems lenktis, bet tik nedaugelis sugebėjo priešintis miniai, būdami vieniši pakilti prieš suklaidintas mases, be ginklo pasitikti žiaurų jų įsiūtį ir, sukryžiavus rankas ant krū-

[80] Kaip tik tai labai nuvylė Dreyfuso gynėjus, ypač žmones, susitelkusius aplink Charles Péguy. Gluminantis panašumas tarp dreifusininkų ir antidreifusininkų yra svarbiausia turiningo Martino du Gard'o romano *Jean Barois* (1913) tema.

[81] Clemenceau *Contre la Justice* (1900) pratarmė.

tinės, išdrįsti pasakyti ‚Ne', kai reikalaujama sakyti ‚Taip'. Toks žmogus buvo Zola!"[82]

Tik pasirodžius *Aš kaltinu*, Paryžiaus socialistai sukvietė savo mitingą ir priėmė rezoliuciją, raginančią peržiūrėti Dreyfuso bylą. Tačiau jau po penkių dienų ar ne 32 socialistų veikėjai paskubėjo pareikšti, kad jų visai nedomina Dreyfuso, „klasinio priešo", likimas. Už šio pareiškimo stovėjo didesnioji Paryžiaus partijos narių dalis. Nors partijos skilimas egzistavo per visą laiką, kol tęsėsi byla, partijoje buvo pakankamai dreifusininkų, kad nuo to momento būtų įmanoma neleisti Antisemitinei lygai kontroliuoti gatvių. Viename socialistų susirinkime antisemitizmas net buvo pasmerktas kaip „nauja reakcijos forma". Tačiau po kelių mėnesių, kai vyko parlamento rinkimai, Jauresas nebebuvo išrinktas, o neilgai trukus Cavaignacas, karo ministras, privertė parlamentą išklausyti kalbą, kuria puolė Dreyfusą ir šlovino niekuo nepakeičiamą armiją, o deputatai, tik dviem balsavus prieš, nusprendė, kad šio kreipimosi tekstas turi būti išklijuotas ant sienų visame Paryžiuje. Panašiai atsitiko, kai Paryžiuje tų pačių metų spalio mėnesį prasidėjo didžiulis streikas – Vokietijos ambasadorius Münsteris galėjo ramiai ir konfidencialiai informuoti Berlyną, kad „kalbant apie plačiąsias mases, tai jokiu būdu nėra politinis reikalas. Darbininkai paprasčiausiai reikalauja padidinti darbo užmokestį ir galiausiai jie tai pasieks. Kai dėl Dreyfuso bylos, jie apskritai dėl to nesuka sau galvos"[83].

Kas gi tada buvo Dreyfuso šalininkai plačiąja šio žodžio prasme? Kas gi buvo tie 300 tūkstančių prancūzų, taip godžiai prarijusių Zola *Aš kaltinu* ir su religiniu pietetu skaičiusių Clemenceau vedamuosius? Kas buvo tie žmonės, kuriems galiausiai pavyko kiekvieną klasę ir net kiekvieną Prancūzijos šeimą suskaldyti į priešiškas frakcijas Dreyfuso bylos atžvilgiu? Atsakymas yra toks: jie nesudarė nei partijos, nei vientisos grupės. Žinoma tik tiek, kad dažniausiai tai buvo žmonės iš žemesniųjų, o ne iš aukštesniųjų klasių, be to, žinoma – o tai pakankamai iškalbinga, – kad tarp jų būta daugiau gydytojų negu teisininkų ar valstybės tarnautojų. Tačiau apskritai tai buvo įvairiausių elementų mišinys: žmonės, tokie nepanašūs vienas į kitą, kaip Zola ir Péguy, Jaurèsas ir Picquart'as, žmonės, kurie rytoj išsiskirs ir kiekvienas nueis savo keliu. „Jie atėjo iš politinių partijų ir religinių bendruomenių, kurios tarpusavyje neturėjo nieko bendro, kurios netgi nekonfliktavo <...> Tie žmonės nepažįsta vienas kito. Jie kovojo kartu ir progai pasitaikius vėl kovos. Neapsigaukite – jie ir yra demokratinis Prancūzijos „elitas"[84].

Jei Clemenceau tuo metu būtų turėjęs užtektinai pasitikėjimo savimi skaitytis tik su tais, kuriuos buvo galima laikyti tikrąja Prancūzijos liaudimi, jis nebūtų tapęs to lemtingo išdidumo, kuris paženklino visą tolesnį jo gyvenimą, auka. Iš patyrimo, susijusio su Dreyfuso byla, išaugo jo nusivylimas liaudimi, panieka žmonėms ir pagaliau įsitikinimas, kad jis, ir tik jis vienas, galėtų išgelbėti respubliką. Jis niekada nenusileido taip, kad pataikautų minios grimasoms. Todėl, kartą sutapatinęs minią su liaudimi, jis, tiesą sakant, išmušė pagrindą iš po savo kojų ir pasmerkė save tam niūriam abejingumui, kuris nuo to laiko tapo skiriamuoju jo bruožu.

Prancūzų liaudies susiskaldymas buvo akivaizdus kiekvienoje šeimoje. Bū-

[82] Clemenceau kalba, pasakyta senate po kelerių metų; plg. Weil, *op. cit.*, p. 112–113.

[83] Žr. Herzog, *op. cit.*, 1898 m. spalio 10 d. data.

[84] „K.V. T.", *op. cit.*, p. 608.

dinga, kad politinę išraišką šis susiskaldymas įgijo tik Darbo partijoje. Visos kitos partijos, kaip ir visos parlamento grupuotės, prasidedant kampanijai už bylos peržiūrėjimą, buvo vienbalsiai prieš Dreyfusą. Tačiau tai reiškia tik tiek, kad buržuazinės partijos jau nebeatstovavo tikriesiems rinkėjų jausmams, nes tas pats susiskaldymas, kuris buvo toks ryškus tarp socialistų, egzistavo beveik visose kitose gyventojų grupėse. Visur egzistavo mažuma, palaikiusi Clemenceau raginimą laikytis teisingumo, ir šita įvairialypė mažuma tapo dreifusininkais. Jų kova su armija ir prieš korumpuotą respublikos sandėrį su ja buvo vyraujantis Prancūzijos vidaus politikos veiksnys nuo 1897 metų pabaigos iki pasaulinės parodos atidarymo 1900 metais. Ši kova darė didelę įtaką ir šalies užsienio politikai. Vis dėlto visa ši kova, kuri baigėsi bent jau daline pergale, vyko tik už parlamento sienų. Vadinamajame atstovų susirinkime, kuriame dalyvavo net 600 delegatų, atstovavusių visų spalvų ir atspalvių proletariatui ir buržuazijai, 1898 metais buvo tik du Dreyfuso šalininkai, ir vienas iš jų, Jaurèsas, nebuvo perrinktas.

Nerimą keliantis dalykas Dreyfuso byloje buvo tas, kad ne tik minia turėjo veikti neparlamentiniais metodais. Visa mažuma, tiesą sakant, siekusi parlamento, demokratijos ir respublikos, irgi buvo priversta kovoti už parlamento sienų. Vienintelis skirtumas tarp tų dviejų elementų buvo tas, kad vienas naudojosi gatvėmis, o kitas kreipdavosi į spaudą ir teismus. Kitaip tariant, visas Prancūzijos politinis gyvenimas Dreyfuso bylos metu vyko už parlamento sienų. Šios išvados teisingumo nepaneigia net tie keli parlamentarų balsai už armiją ar prieš bylos peržiūrėjimą. Svarbu prisiminti, kad kai prieš pat atidarant Paryžiuje pasaulinę parodą nuotaikos parlamente pradėjo keistis, karo ministras Gallifet galėjo nuoširdžiai pareikšti, kad tai jokiu būdu neatspindi nuotaikų šalyje[85]. Kita vertus, balsų prieš bylos peržiūrėjimą nedera traktuoti kaip *coup d'état* politikos, kurią jėzuitai ir kai kurie radikalūs antisemitai stengėsi primesti padedami armijos, sankcionavimo[86]. Veikiau juos lėmė paprasčiausias pasipriešinimas *status quo* pasikeitimui. Tiesą sakant, tokia pat parlamento narių dauguma būtų pasipriešinusi ir karinei-klerikalinei diktatūrai.

Tie parlamento nariai, kurie išmoko traktuoti politiką kaip profesionalų atstovavimą teisėtiems interesams, visai natūraliai stengėsi išsaugoti tokią dalykų padėtį, nuo kurios priklausė jų „pašaukimas" ir jų pajamos. Negana to, Dreyfuso byla parodė, jog liaudis irgi norėjo, kad jos atstovai pirmiausia paisytų savo interesų, o ne funkcionuotų kaip valstybininkai. Rinkimų propagandoje minėti bylą buvo aiškiai neišmintinga. Jei tai būtų lėmęs tik antisemitizmas, dreifusininkų padėtis tikrai būtų buvusi beviltiška. Bet faktiškai per rinkimus juos jau pastebimai rėmė darbininkų klasė. Vis dėlto netgi tie, kurie palaikė Dreyfuso

[85] Karo ministras Gallifet rašė Waldeckui: „Neužmirškime, kad didžioji prancūzų dauguma nusiteikusi antisemitiškai. Todėl mūsų pozicija turi būti tokia, kad savo pusėje turėtume visą armiją ir daugumą prancūzų, ką kalbėti apie valstybės tarnautojus ir senatorius; <...>", plg. J. Reinach, *op. cit.*, V, p. 579.

[86] Geriausiai žinomas yra Déroulède'o bandymas. Per prezidento Paulio Faure'o laidotuves 1899 m. vasario mėn. jis įkalbinėjo generolą Roget sukelti maištą. Vokietijos ambasadoriai ir reikalų patikėtiniai Paryžiuje apie tokius atvejus pranešdavo kas keli mėnesiai. Šią padėtį gerai apibūdina Barrès, *op. cit.*, p. 4: „Renas tapo mūsų mūšio lauku. Mums reikia tik kareivių ar, tiksliau sakant, generolų, arba – dar tiksliau – *bet kokio* generolo". Tačiau kad tokio generolo nebuvo, nėra vien atsitiktinumas.

pusę, nenorėjo, kad šis politinis klausimas būtų susietas su rinkimais. Tiesą sakant, Jaurèsas prarado savo vietą parlamente kaip tik todėl, kad šį klausimą stengėsi padaryti savo rinkiminės kampanijos ašimi.

Clemenceau ir dreifusininkams pavyko pasiekti, kad daug visų klasių atstovų pradėjo reikalauti peržiūrėti bylą, o katalikai veikė kaip vieningas blokas – nuomonių skirtumų tarp jų nebuvo. Tai, ką jėzuitai darė vairuodami aristokratiją ir generalinį štabą, viduriniosiose ir žemutinėse klasėse darė asumpcionistai, kurių žurnalo *La Croix* tiražas buvo pats didžiausias iš visų katalikiškų žurnalų Prancūzijoje[87]. Ir vieni, ir kiti savo agitaciją prieš respubliką sutelkė į žydų klausimą. Ir vieni, ir kiti vaizdavo esą armijos ir visuomeninės gerovės gynėjai nuo „tarptautinės žydijos" machinacijų. Tačiau dar labiau stulbino tai, kad ne tik Prancūzijos katalikai, bet ir katalikų spauda visame pasaulyje buvo vieningai nusiteikusi prieš Dreyfusą. „Visi tie žurnalistai žygiavo ir žygiuoja komanduojami savo viršininkų"[88]. Bylai įsibėgėjant, darės vis aiškiau, kad agitacija prieš žydus Prancūzijoje atitinka tarptautinę orientaciją. Štai *Civiltà Cattolica* paskelbė, kad žydus reikia išskirti iš nacijos visur – Prancūzijoje, Vokietijoje, Austrijoje ir Italijoje. Katalikų politikai vieni iš pirmųjų suprato, kad naujausioji jėgos politika turi būti pagrįsta kolonijinių siekių sąveika. Todėl jie pirmieji antisemitizmą susiejo su imperializmu, skelbdami, kad žydai yra Anglijos agentai, ir šitaip priešiškumą jiems sutapatindami su anglofobija[89]. Dreyfuso byla, kurioje žydai buvo svarbiausi veikėjai, davė jiems puikią galimybę žaisti savo žaidimą. Jei Anglija atėmė Egiptą iš Prancūzijos, kalti buvo žydai[90], na, o sąjūdį dėl anglų ir amerikiečių sąjungos, žinoma, skatino „Rothschildo imperializmas"[91]. Kad katalikų žaidimas nebuvo apribotas Prancūzija, tapo visiškai aišku, kai ant šios konkrečios scenos nusileido uždanga. 1899 metų pabaigoje, kai Dreyfusui buvo dovanota bausmė ir kai Prancūzijos viešoji nuomonė dėl žadamo pasaulinės parodos boikoto baimės pasisuko 180 laipsnių, pakako tik vieno interviu su popiežiumi Leonu XIII, kad visame pasaulyje būtų sustabdytas antisemitizmo plitimas[92]. Net Jungtinėse Valstijose, kur Dreyfusą ypač entuziastingai gynė nekatalikai, po 1897 metų katalikų spaudoje buvo galima pastebėti žymų antisemitinių nuotaikų atgimimą, tačiau po interviu su Leonu XIII šios nuotaikos iškart dingo[93]. „Didžioji strategija" – antisemitizmu pasinaudoti kaip katalikybės įrankiu – pasirodė netinkama.

[87] Broganas net smerkia asumpcionistus už tai, kad jie organizavo visą klerikalinę agitaciją.

[88] „K.V. T.", *op. cit.*, p. 597.

[89] „Visai įmanoma, kad pirmąjį impulsą Dreyfuso bylai davė Londonas, šiek tiek susirūpinęs dėl 1896–1898 metų Kongo – Nilo misijos". Taip rašė Maurras laikraštyje *Action Française* (1935 m. liepos 14 d.). Londono katalikų spauda gynė jėzuitus; žr. „The Jesuits and the Dreyfus Case", *The Month*, Vol. XVIII (1899).

[90] *Civiltà Cattolica*, 1898 m. vasario 5 d.

[91] Žr. šiuo požiūriu ypač būdingą kun. George'o McDermoto straipsnį: George McDermot, C. S. P., „Mr. Chamberlain's Foreign Policy and the Dreyfus Case", *Catholic World*, Vol. LXVII (1898 m. rugsėjo mėn.).

[92] Plg. Lecanuet, *op. cit.*, p. 188.

[93] Plg. Rose A. Halperin, *op. cit.*, p. 59, 77 ff.

V. ŽYDAI IR DREIFUSININKAI

Nelaimingojo kapitono Dreyfuso byla visam pasauliui parodė, kad kiekvienas žydų kilmės aristokratas ir multimilijonierius iš dalies išliko ankstesnių epochų parijumi, kuris neturi tėvynės, kuriam nepripažįstamos žmogaus teisės ir iš kurio visuomenė mielai atima privilegijas. Tačiau pasirodė, kad sunkiausia šį faktą suvokti patiems emancipuotiems žydams. „Jiems nepakanka, – rašė Bernard'as Lazare'as, – atsisakyti bet kokio solidarumo su savo broliais, gyvenančiais kitose šalyse – jie pasirengę tuos brolius apkaltinti dėl visų bėdų, sukeltų jų pačių bailumo. Jie nesitenkina tuo, kad yra didesni džingoistai už vietinius prancūzus – kaip ir visi emancipuoti žydai kitose šalyse, jie patys, savo valia, nutraukia visus solidarumo ryšius. Tiesą sakant, jie nuėjo taip toli, kad dviem ar trims tuzinams tų žmonių, pasirengusių ginti vieną iš jų kankinamų brolių, Prancūzijoje atsiras keletas tūkstančių, pasirengusių saugoti Velnio salą kartu su aršiausiais šios šalies patriotais“[94]. Kaip tik todėl, kad tose šalyse, kuriose gyveno, jie atliko tokį mažą vaidmenį tų šalių politinėje raidoje, per XIX a. jie pavertė fetišu teisinę lygybę. Jiems tai buvo neabejotinas amžino saugumo pagrindas. Kai nugriaudėjo Dreyfuso byla, kaip perspėjimas, kad jų saugumui kyla grėsmė, jie jau buvo taip perimti destruktyvios asimiliacijos, kad jų politinės išminties stoka dar padidėjo, o ne priešingai. Jie sparčiai asimiliavosi su tais visuomenės elementais, kurių visas politines aistras nuslopina slegiantis socialinis snobizmas, didysis verslas ir niekada negirdėtos galimybės pasipelnyti. Jie tikėjosi išvengti visų šių reiškinių sukeliamos antipatijos, nukreipdami ją prieš savo neturtingus ir dar neasimiliuotus brolius imigrantus. Naudodami tokią pat taktiką, kokią nežydų visuomenė naudojo prieš juos, jie visaip stengėsi atsiriboti nuo vadinamųjų *Ostjuden*. Jie nerūpestingai nepaisė politinio antisemitizmo, pasireiškusio pogromais Rusijoje ir Rumunijoje, tarsi tai būtų buvusi viduramžių atgyvena, o ne aktuali politinė tikrovė. Jie niekada negalėjo suprasti, kad Dreyfuso byloje ant kortos buvo pastatytas ne tik socialinis statusas, kad tai buvo šis tas daugiau negu paprastas kasdienis antisemitizmas.

Štai kodėl prancūzų žydų bendrijoje atsirado tiek nedaug atsidavusių Dreyfuso šalininkų. Žydai, įskaitant net kaltinamojo šeimą, nenorėjo pradėti politinės kovos. Kaip tik todėl Labori, Zola advokatui, nebuvo leista ginti Dreifuso Reno tribunole, o antras Dreyfuso advokatas, Démange'as, buvo priverstas gynybą apriboti abejojimo interpretacijomis kaltinamojo naudai. Buvo tikimasi komplimentų srautu sušvelninti galimą armijos ar jos karininkų išpuolį. Buvo manoma, kad išteisinimo geriausia siekti apsimetant, kad, galimas daiktas, viską nulėmė teisinė klaida, kurios auka atsitiktinai tapo žydas. Todėl buvo priimtas antras nuosprendis, ir Dreyfusas, neišdrįsęs pažiūrėti tiesai į akis, turėjo atsisakyti reikalavimo peržiūrėti bylą ir prašyti malonės, t. y. prisipažinti esąs kaltas[95]. Žydai nesugebėjo suprasti, kad iš esmės vyko organizuota kova su jais

[94] Bernard Lazare, *Job's Dungheap*, New York, 1948, p. 97.

[95] Plg. Fernand Labori, „Le mal politique et les partis“, *La Grande Revue* (1901 m. spalio–gruodžio mėn.): „Nuo tos akimirkos, kai Reno teismo procese kaltinamasis prisipažino esąs kaltas, o advokatas atsisakė reikalauti peržiūrėti bylą tikintis, kad nuo bausmės bus atleista, Dreyfuso byla, kaip didelė visuotinė problema, buvo visiškai baigta“. Savo straipsnyje, pavadintame „Le Spectacle du jour“, Clemenceau rašo apie Alžyro žydus, „dėl kurių Rothschildas nė nepyptelės“.

politiniame fronte. Todėl jie atsisakė bendradarbiauti su žmonėmis, kurie buvo pasirengę priimti iššūkį būtent politikos srityje. Kokie jie buvo akli, aiškiai rodo Clemenceau pavyzdys. Clemenceau kova už teisingumą kaip valstybės pagrindą, be abejonės, apėmė ir žydų lygiateisiškumo klausimą. Tačiau klasių kovos, viena vertus, ir, kita vertus, šėlstančio džingoizmo epochoje visa tai būtų likę politine abstrakcija, jei nebūtų buvę išreikšta ir aktualiais engiamųjų kovos prieš engėjus terminais. Clemenceau buvo vienas iš nedaugelio tikrų šiuolaikinių žydų draugų kaip tik todėl, kad pripažino ir paskelbė visam pasauliui, jog žydai buvo viena iš engiamų Europos tautų. Antisemitas linkęs iškilesnį žydą traktuoti kaip prasisiekėlį pariją, todėl kiekviename prekeivyje jis mato Rothschildą, o kiekviename *schnorrer'yje* – išsišokėlį. Bet Clemenceau dėl savo beatodairiškos aistros teisingumui net į Rothschildus žiūrėjo kaip į trypiamos tautos narius. Nerimas dėl Prancūzijos nacionalinės nelaimės jo akis ir širdį atvėrė net tiems „nelaimingiesiems, kurie vaizduojasi esą savo tautos vadai – ir netrukus palieka ją bėdoje"; jis atvėrė savo širdį tiems išgąsdintiems ir pavergtiems žmonėms, kurie dėl savo tamsumo, silpnumo ir baimės buvo taip apakinti kerimo stipresniųjų spindesio, kad nesugebėjo su jais susivienyti aktyviai kovai ir įstengė „pulti į pagalbą nugalėtojui" tik tada, kai mūšis buvo laimėtas[96].

VI. ATLEIDIMAS NUO BAUSMĖS IR JO REIKŠMĖ

Kad Dreyfuso drama buvo komedija, paaiškėjo tik paskutiniame jos veiksme. Tas *deus ex machina*, kuris suvienijo susiskaldžiusią šalį, parlamentą nuteikė leisti peržiūrėti bylą ir galiausiai sutaikė tokius skirtingus tautos elementus, kaip kraštutiniai dešinieji ir socialistai, buvo ne kas kita kaip 1900 metų pasaulinė paroda Paryžiuje. Ko negalėjo padaryti kasdieniai Clemenceau vedamieji, Zola patosas, Jaurèso kalbos ir liaudies neapykanta dvasininkijai ir aristokratijai, būtent pakeisti parlamento nuotaikas Dreyfuso naudai, galiausiai padarė boikoto baimė. Tas pats parlamentas, kuris prieš metus vienbalsiai atmetė prašymą leisti peržiūrėti bylą, dabar dviejų trečdalių balsų dauguma priėmė nepasitikėjimo antidreifusiška vyriausybe votumą. 1899 metų liepos mėnesį į valdžią atėjo Waldecko-Rousseau kabinetas. Prezidentas Loubet Dreyfusą atleido nuo bausmės ir pabaigė visą bylą. Parodą buvo galima atidaryti po giedriausiu komerciniu dangumi. O tada prasidėjo visuotinis broliavimasis: net socialistai gavo teisę į vyriausybinius postus, Millerand'as, pirmas ministras socialistas Europoje, gavo prekybos ministro portfelį.

Parlamentas tapo Dreyfuso šalininku! Tokia buvo atomazga. Žinoma, Clemenceau tai buvo pralaimėjimas. Iki pat galo jis smerkė dviprasmišką atleidimą nuo bausmės ir dar dviprasmiškesnę amnestiją. „Padaryta tik tiek, – rašė Zola, – kad garbingi žmonės ir chuliganai suversti į vieną dvokiantį atleidimą nuo bausmės. Viskas sumesta į vieną puodą"[97]. Kaip ir iš pradžių, Clemenceau liko visiškai vienas. Socialistai, pirmiausia Jaurèsas, sveikino ir atleidimą nuo bausmės, ir amnestiją. Argi tai neleido jiems tikėtis vietos vyriausybėje ir platesnio specifinių savo interesų atstovavimo? Po kelių mėnesių, 1900 metų gegužę, kai paro-

[96] Žr. Clemenceau straipsnius „Le Spectacle du jour", „Et les Juifs!", „La Farce du syndicat" ir „Encore les juifs!", *L'Iniquité*.

[97] Plg. Zola laišką (1899 m. rugsėjo 13 d.), *Correspondance: lettres à Maître Labori*.

dos sėkmė jau buvo garantuota, galiausiai paaiškėjo tikroji tiesa. Visos šios susitaikymo taktikos buvo imtasi dreifusininkų sąskaita. Pasiūlymas bylą peržiūrėti iš naujo buvo atmestas 425 balsais prieš 60, ir net paties Clemenceau vyriausybė 1906 metais negalėjo pakeisti tokios padėties – ji nesiryžo patikėti bylos peržiūrėjimo paprastam teismui. Išteisinimas apeliaciniame teisme (neteisėtas) buvo kompromisas. Bet Clemenceau pralaimėjimas nereiškė, kad laimėjo bažnyčia ir armija. Bažnyčios atskyrimas nuo valstybės ir parapinio švietimo uždraudimas panaikino politinę katalikybės įtaką Prancūzijoje. O žvalgybos tarnybų pavaldumo Karo ministerijai, t. y. civilinei valdžiai, įvedimas iš armijos atėmė jos šantažuojamąją įtaką kabinetui ir parlamentui ir nebeleido jai kaip nors įteisinti policinių tyrimų savo iniciatyva.

1909 metais Drumont'as balotiravosi į Akademiją. Kadaise jo antisemitizmą šlovino katalikai ir sveikino liaudis. Bet dabar „didžiausias istorikas po Fustelio" (Lemaître'as) buvo priverstas nusileisti Marceliui Prévost, šiek tiek pornografinio romano *Netikros skaistuolės (Demi-Vierges)* autoriui, ir naują „nemirtingąjį" pasveikino jėzuitas tėvas Du Lacas[98]. Net Jėzaus draugija užglaistė savo ginčą su Trečiąja respublika. Dreyfuso bylos pabaiga žymėjo klerikalinio antisemitizmo pabaigą. Kompromisas, kurio griebėsi Trečioji respublika, leido išteisinti kaltinamąjį, apeinant normalų teismą, o kartu apribojo katalikų organizacijų veiklą. Kol Bernard'as Lazare'as reikalavo lygių teisių abiem pusėms, valstybė padarė vieną išimtį žydams, o kitą – katalikams, bet ši išimtis kėlė grėsmę jų sąžinės laisvei[99]. Abi realios konflikte dalyvavusios pusės buvo išstumtos už įstatymo ribų, o rezultatas buvo tas, kad ir žydų klausimas, ir politinė katalikybė nuo to laiko buvo pašalinti iš praktinės politikos arenos.

Taip baigiasi vienintelis epizodas, kai povandeninės XIX a. srovės buvo iškilusios į dokumentuotos istorijos šviesą. Vienintelis pastebimas rezultatas buvo tas, kad gimė sionizmo sąjūdis: tai buvo vienintelis kada nors egzistavęs žydų atsakas į antisemitizmą ir vienintelė ideologija, kuria jie pirmą kartą rimtai įvertino tą priešiškumą, lėmusį, kad žydai buvo perkelti į pasaulinės istorijos įvykių centrą.

[98] Plg. Herzog, *op. cit.*, p. 97.

[99] Lazare'o požiūrį į Dreyfuso bylą geriausiai aprašė Charles Péguy: Charles Péguy, „Notre Jeunesse", *Cahiers de la quinzaine*, Paris, 1910. Laikydamas Lazare'ą tikru žydų interesų gynėju, Péguy išreiškia jo reikalavimus štai kaip: „Jis buvo kovotojas už įstatymo nešališkumą. Už įstatymo nešališkumą Dreyfuso byloje, už įstatymo nešališkumą religinių ordinų byloje. Atrodo, kad tai niekniekis, bet tai gali toli nuvesti. Tai nuvedė jį į vienišą mirtį". (Cituojama iš Lazare'o knygos pratarmės.) Lazare'as buvo vienas iš pirmųjų dreifusininkų, protestavusių prieš įstatymą dėl kongregacijų.

ANTRA DALIS

Imperializmas

Jei tik galėčiau, aneksuočiau planetas.
Cecil Rhodes

PENKTAS SKYRIUS

Politinė buržuazijos emancipacija

Trys dešimtmečiai, nuo 1884 iki 1914 metų, XIX amžių, pasibaigusį peštynėmis dėl Afrikos ir totalinių sąjūdžių atsiradimu, skiria nuo XX amžiaus, prasidėjusio Pirmuoju pasauliniu karu. Tai imperializmo laikotarpis, pasižymėjęs sąstingio ramybe Europoje ir kvapą gniaužiančiais įvykiais Azijoje ir Afrikoje[1]. Kai kurie pamatiniai šio laikotarpio aspektai atrodo tokie panašūs į XX a. totalitarizmo apraiškas, kad visą šį laikotarpį galima traktuoti kaip parengiamąją būsimų katastrofų stadiją. Kita vertus, šiam laikotarpiui būdinga ramybė visai pagrįstai leidžia jį laikyti XIX a. dalimi. Sunku susilaikyti nuo pagundos į šią artimą, o kartu tolimą praeitį pažvelgti pernelyg išmintingomis akimis tų žmonių, kurie jau žino šio laikotarpio istorijos pabaigą, kurie žino, kad jis pasibaigė beveik visišku ramios Vakarų pasaulio istorijos (tokios, kokia ji buvo beveik du tūkstančius metų) tėkmės pertrūkiu. Bet kartu turime pripažinti, kad mumyse esama tam tikros nostalgijos: mums gaila to, ką vis dar būtų galima pavadinti „ramybės aukso amžiumi", t. y. tokia epocha, kai net siaubingiausi įvykiai pasižymėjo tam tikru saikingumu ir buvo kontroliuojami padorumo, o todėl dar galėjo nedarkyti sveiko proto piešiamo visumos paveikslo. Kitaip tariant, kad ir kokia artima mums būtų ši praeitis, mes puikiai suprantame, kad mūsiškis koncentracijos stovyklų ir mirties fabrikų patyrimas neturi nieko bendro nei su ano meto atmosfera, nei su kokia nors kita Vakarų pasaulio istorijos epocha.

Svarbiausias šio imperialistinio laikotarpio įvykis, būdingas pačiai Europai, buvo politinė buržuazijos emancipacija. Buržuazija tuo metu tapo pirmąja istorijoje klase, viešpatavusia ekonomikoje, bet nesiekusia politinės valdžios. Buržuazija atsirado nacionalinėje valstybėje ir kartu su ja, o nacionalinė valstybė iš esmės buvo iškilusi virš į klases pasidalijusios visuomenės ir ją valdė tarsi iš šalies. Net kai buržuazija jau buvo įsitvirtinusi kaip valdanti klasė, visus politinius sprendimus ji paliko valstybės nuožiūrai. Tik kai tapo aišku, kad nacionalinė valstybė trukdo toliau augti kapitalistinei ekonomikai, slaptas priešiškumas tarp valstybės ir visuomenės virto atvira kova dėl valdžios. Imperializmo laikotarpiu lemtingos pergalės nepasiekė nei valstybė, nei buržuazija. Nacionalinės institucijos nuolat priešinosi imperialistinių siekių megalomanijai ir žvėriškumui, o buržuazijos pastangos pasinaudoti valstybe ir jos prievartos priemonėmis kaip įrankiu siekiant savo ekonominių tikslų visada buvo tik pusiau sėkmingos. Visa tai pasikeitė, kai Vokietijos buržuazija visas savo viltis susiejo su Hitle-

[1] J.A. Hobson, *Imperialism*. London, 1905, p. 19: „Nors 1870 metai dėl patogumo buvo laikomi pradiniu sąmoningos imperialistinės politikos momentu, pamatysime, kad ji visu savo veržlumu nepasireiškė iki devintojo dešimtmečio vidurio <...> apytikriai nuo 1884 metų".

rio sąjūdžiu ir ryžosi valdyti, remdamasi minia; bet greitai paaiškėjo, kad buvo jau per vėlu. Buržuazijai pavyko sugriauti nacionalinę valstybę, bet tai buvo Pyro pergalė: minia įrodė, kad puikiai sugeba pati pasirūpinti politika, ir likvidavo buržuaziją kartu su visomis kitomis klasėmis bei institucijomis.

1. EKSPANSIJA IR NACIONALINĖ VALSTYBĖ

„Ekspansija – tai viskas", – pasakė Cecilis Rhodesas ir puolė į neviltį, nes kiekvieną naktį matė virš savęs „tas žvaigždes <...> tuos neaprėpiamus pasaulius, kurių mes niekada nepasieksime. Jei tik galėčiau, aneksuočiau planetas"[2]. Jis atrado varomąjį naujos, imperialistinės eros principą (mažiau nei per du dešimtmečius Britanijos kolonijinės valdos padidėjo 4,5 milijono kvadratinių mylių ir 66 milijonais gyventojų, prancūzų nacija įsigijo 3,5 milijono kvadratinių mylių ir 26 milijonus gyventojų, Vokietija užgrobė naują milijono kvadratinių mylių imperiją ir 14 milijonų gyventojų, o Belgija, vadovaujama savo karaliaus, pasisavino 900 000 kvadratinių mylių, kur gyveno 8,5 milijono žmonių[3]), ir vis dėlto įžvalgos blyksnis Rhodesui atskleidė pamatinę šio principo beprotybę ir jo prieštaravimą žmogaus situacijai. Bet, žinoma, nei ši įžvalga, nei neviltis jo politikos nepakeitė. Jis niekaip negalėjo pasinaudoti išminties blyksniais, gerokai pranokstančiais normalius ambicingo verslininko, aiškiai linkusio į megalomaniją, sugebėjimus.

„Pasaulinė politika nacijai yra tas pat, kas megalomanija individui"[4], – maždaug tuo pačiu metu išsitarė Eugenas Richteris (vokiečių pažangiosios partijos lyderis). Bet jo priešinimasis reichstage Bismarcko pasiūlymui paremti privačias kompanijas, steigiančias prekybos stotis ir jūrų laivyno bazes, aiškiai parodė, kad jis net prasčiau už patį Bismarcką suprato ano meto nacionalinius interesus. Atrodo, kad žmonės, priešinęsi imperializmui ar jo nepaisę – tokie kaip Eugenas Richteris Vokietijoje, Gladstone'as Anglijoje ar Clemenceau Prancūzijoje – prarado realybės pojūtį ir nesuprato, kad prekyba ir ekonomika jau įtraukė kiekvieną naciją į pasaulinę politiką. Nacionalinis principas vedė į provincialo nemokšiškumą, ir kova, kuriai ryžosi sveikas protas, buvo pralaimėta.

Vienintelis atpildas už nuoseklią bet kurio valstybininko opoziciją imperialistinei ekspansijai buvo nuosaikumas ir painiava. Štai Bismarckas 1871 metais atmetė Prancūzijos pasiūlymą jos valdas Afrikoje iškeisti į Elzasą-Lotaringiją, o po dvidešimties metų iš Britanijos gavo Helgolandą mainais į Ugandą, Zanzibarą ir Vitu – „vonią už dvi karalystes", kaip ne be pagrindo jam priekaištavo vokiečių imperialistai. Devintajame dešimtmetyje Clemenceau irgi priešinosi imperialistinei partijai, ketinusiai pasiųsti į Egiptą ekspedicinį korpusą prieš anglus, o po trisdešimties metų jis atidavė Anglijai naftingas žemes Mosule, kad

[2] G.Gertrude Millin, *Rhodes*, London, 1933, p. 138.

[3] Šiuos duomenis pateikia Carlton J.H. Hayes, *A Generation of Materialism*, New York, 1941, p. 237; jie apima laikotarpį nuo 1871 iki 1900 metų. Žr. taip pat Hobson, *op. cit.*, p. 19: „Per 15 metų prie Britų imperijos buvo prijungta apie 3,75 milijono kvadratinių mylių, prie Vokietijos imperijos – 1 milijonas kvadratinių mylių ir 14 milijonų gyventojų, prie Prancūzijos imperijos – 3,5 milijono kvadratinių mylių ir 37 milijonai gyventojų".

[4] Žr. Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik*, Flugschriften des Alldeutschen Verbandes, No. 5, 1897, p. 1.

sudarytų Prancūzijos ir Anglijos sąjungą. Gladstoną pasmerkė Cromeris Egipte, pareiškęs, kad jis „nesąs tas žmogus, kuriam būtų galima ramiai patikėti Britanijos imperijos likimą".

Kad valstybininkai, pirmiausia mąstę kaip nusistovėjusios nacionalinės teritorijos šalininkai, į imperializmą žiūrėjo įtariai, buvo visai suprantama, išskyrus tuos atvejus, kai reikalai buvo rimtesni ir pranokdavo tai, ką jie vadino „užjūrio avantiūromis". Veikiau instinktyviai nei intuityviai jie suprato, kad šis naujas ekspansionistinis sąjūdis, kuriame „patriotizmą <...> geriausiai išreiškia pinigų darymas" (Huebbe-Schleidenas), o nacionalinė vėliava yra „komercinis aktyvas" (Rhodesas), gali tik sunaikinti politinę nacionalinės valstybės organizaciją. Ir užkariavimai, ir imperijų kūrimas nepelnė jų palankumo dėl visai suprantamų priežasčių. Tokią politiką sėkmingai galėjo vykdyti tik valstybės, kurios – kaip Romos respublika – pirmiausia buvo grindžiamos teise: tokiu atveju po užkariavimo galėjo vykti kuo įvairiausių tautybių vienijimas, primetant joms bendrą teisės sistemą. Tuo tarpu nacionalinė valstybė, kurios pamatas buvo aktyvi tos pačios kilmės gyventojų parama savo vyriausybei („le plébiscite de tous les jours"[5]), tokio vienijančio principo neturėjo ir užkariavimo atveju buvo priversta ne integruoti, o asimiliuoti, sutarimą primesti jėga, o ne teise, t. y. išsigimti į tironiją. Jau Robespierre'as gerai suprato šį dalyką, pareikšdamas: „Périssent les colonies si elles nous en coûtent l'honneur, la liberté".

Ekspansija kaip nuolatinis ir aukščiausias politikos tikslas yra svarbiausia politinė imperializmo idėja. Kadangi ji nesuponuoja nei laikino apiplėšimo, nei ilgesnės nukariautų gyventojų asimiliacijos, tai yra visai nauja koncepcija ilgoje politinio mąstymo ir veiksmo istorijoje. Tokio stulbinančio – stulbinančio todėl, kad visai naujos koncepcijos politikoje yra labai retas dalykas – originalumo priežastis paprasčiausiai yra ta, kad ši koncepcija iš tikrųjų visai nėra politinė, jos ištakos glūdi biznio spekuliacijų srityje, kur ekspansija reiškia nuolatinį pramonės gamybos ir ekonominių ryšių plitimą, būdingą XIX šimtmečiui.

Ekonomikos srityje ekspansija buvo visiškai tinkama koncepcija, nes pramonės augimas buvo visiškai realus ano meto faktas. Ekspansija reiškė nuolat augančią vartojamų ir suvartojamų prekių gamybą. Gamybos procesai yra tokie pat beribiai, kaip ir žmogaus sugebėjimas gaminti sau, tvarkyti, aprūpinti ir tobulinti savo pasaulį. Kai gamyba ir ekonominis augimas sulėtėdavo, kliūtys būdavo ne tiek ekonominės, kiek politinės, nes gamyba ir jos produktų paskirstymas priklausydavo nuo daugelio įvairių tautų, sudarydavusių labai nevienodus politinius junginius.

Imperializmas atsirado tada, kai kapitalistinėje gamyboje viešpataujanti klasė sukilo prieš nacionalinius apribojimus, trukdžiusius jos ekonominei ekspansijai. Buržuazija ėmėsi politikos dėl ekonominės būtinybės: juk jei ji nenorėjo atsisakyti kapitalizmo sistemos, kuriai būdingas nuolatinio ekonominio augimo dėsnis, tai turėjo palenkti šiam dėsniui savo vyriausybes ir ekspansiją paskelbti galutiniu užsienio politikos tikslu.

Iškeldama šūkį „ekspansija dėl ekspansijos", buržuazija bandė įtikinti savo nacionalines vyriausybes (ir tai iš dalies jai pavyko) pasukti pasaulinės politikos

[5] Ernestas Renanas klasikinėje apybraižoje *Qu'est-ce qu'une nation?* (Paris, 1882) pabrėžė „realų sutikimą, norą gyventi kartu, siekį oriai saugoti nedalomą, praeities kartų perduotą palikimą" – tai svarbiausi elementai, siejantys tautiečius taip, kad jie sudaro naciją. Angliškas vertimas cituojamas pagal: *The Poetry of the Celtic Races, and other Studies*, London, 1896.

keliu. Kurį laiką atrodė, kad natūralias jos siūlomos naujosios politikos ribas ir atsvaras nulems pats faktas, kad ekspansijos tuo pačiu metu ir konkuruodamos tarpusavyje ėmėsi kelios nacijos. Tikrai, pradinių stadijų imperializmą galima apibūdinti kaip „besivaržančių imperijų" kovą ir skirti nuo „imperijos idėjos senovės ir viduramžių pasaulyje; tai buvo vienos valstybės hegemonijai palenkta valstybių federacija, apimanti <...> visą žinomą pasaulį"[6]. Tačiau tokios varžybos buvo tik viena iš daugelio pasibaigusios epochos liekanų, nuolaida vis dar vyraujančiam nacionaliniam principui, pagal kurį žmonija yra pranašumo siekiančių tautų šeima, arba liberaliam tikėjimui, pagal kurį konkurencija automatiškai nustatys ją pačią stabdančias, iš anksto nulemtas ribas ir neleis vienam varžovui sunaikinti visų kitų. Tačiau tokia palaiminga pusiausvyra vargu ar galėjo būti neišvengiamas paslaptingų ekonomikos dėsnių padarinys; ne, ji labai priklausė nuo politinių, o ypač nuo policinių institucijų, neleidusių varžovams naudotis pistoletais. Todėl sunku įsivaizduoti, kad konkurencija tarp iki dantų apsiginklavusių koncernų – „imperijų" – galėtų baigtis kuo nors kitu, o ne vieno koncerno pergale ir kitų mirtimi. Kitaip tariant, konkurencija yra toks pat nepolitinis principas kaip ir ekspansija, ir ją taip pat neišvengiamai turi kontroliuoti ir apriboti politinė valdžia.

Priešingai negu ekonominė struktūra, politinė struktūra negali plėstis be galo, nes jos pamatas nėra žmogaus produktyvumas, kuris tikrai neribotas. Iš visų valdymo ir žmonių organizacijos formų nacionalinė valstybė labiausiai priešinasi beribiam augimui, nes ją grindžiantis tikrasis susitarimas negali būti plečiamas iki begalybės ir labai retai ir sunkiai priimamas nukariautų tautų. Jokia nacionalinė valstybė negali ramia sąžine net mėginti nukariauti kitų tautų, nes tokia sąžinė kyla vien iš įsitikinimo, kad nukariautojų nacija aukštesniam įstatymui palenkia barbarus[7]. Tačiau savo įstatymus nacija suvokia kaip unikalios nacionalinės substancijos padarinį, ir tie įstatymai negalioja už nuosavos tautos ir nuosavos teritorijos ribų.

Kad ir kur nacionalinė valstybė reiškėsi kaip užkariautoja, nukariautoje tautoje ji pažadindavo nacionalinę sąmonę ir suverenumo siekį ir šitaip sužlugdydavo visas nuoširdžias pastangas sukurti imperiją. Štai Prancūzija prisijungė Alžyrą prie savo šalies kaip provinciją, bet primesti arabų tautoms savo įstatymų nesiryžo. Priešingai, prancūzai ir toliau gerbė islamo įstatymą, o savo arabų kilmės piliečiams suteikė „personalinį statusą", šitaip sukurdami beprasmišką hibridą – nominaliai Prancūzijos teritoriją, teisiškai – tokią pat Prancūzijos dalį kaip ir Senos departamentas, kurio gyventojai nėra Prancūzijos piliečiai.

Pirmieji Britanijos „imperijos kūrėjai", įsitikinę, kad nukariavimas yra nuolatinis valdymo metodas, niekada nesugebėjo į milžinišką imperijos ar Britanijos tautų sandraugos struktūrą įtraukti savo artimiausių kaimynų, airių; bet kai po Pirmojo pasaulinio karo Airijai buvo suteiktas dominijos statusas ir ji tapo

[6] Hobson, *op. cit.*

[7] Šitokią nešvarią sąžinę, kylančią iš tikėjimo sutarimu kaip kiekvienos politinės organizacijos pagrindu, labai gerai apibūdino Haroldas Nicolsonas knygoje *Curzon: The Last Phase 1919–1925* (Boston; New York, 1934). Aptardamas britų politiką Egipte, jis sako: „Mūsų buvimas Egipte ir toliau pateisinamas ne pelnyta užkariautojo teise ar jėga, o mūsų pačių tikėjimu sutarimo elementu. 1919 metais toks elementas neegzistavo jokia aiškia forma. Jį dramatiškai paneigė egiptiečių sukilimas 1919 m. kovo mėn."

visateise Britanijos tautų sandraugos nare, nesėkmė buvo nors ir ne tokia akivaizdi, bet tokia pat reali. Seniausia „valda" ir naujausia dominija vienpusiškai atmetė dominijos statusą (1937 m.) ir nutraukė visus ryšius su anglų tauta, atsisakydama dalyvauti kare. Anglijos valdžia, paremta nuolatiniu nukariavimu, „paprasčiausiai nesugebėjusi sunaikinti" Airijos (Chestertonas), pažadino ne tiek savo pačios „snaudžiantį imperializmo genijų"[8], kiek airių nacionalinio pasipriešinimo dvasią.

Nacionalinė Jungtinės Karalystės struktūra padarė neįmanomą greitą nukariautų tautų asimiliaciją ir prijungimą. Britanijos tautų sandrauga niekada nebuvo „Tautų sandrauga", – ji buvo Jungtinės Karalystės įpėdinė, viena nacija, išsibarsčiusi visame pasaulyje. Išsibarstymas ir kolonizavimas ne išplėtė, o tik perkėlė politinę struktūrą, o rezultatas buvo tas, kad naujo federacinio junginio nariai liko glaudžiai susiję su savo bendra tėvyne dėl visai aiškių priežasčių – bendros praeities ir bendros teisės. Airijos pavyzdys rodo, kad Jungtinė Karalystė visai netiko kurti imperinei struktūrai, kur galėtų kartu ir taikiai gyventi daug skirtingų tautų[9]. Anglų nacija parodė turinti sugebėjimą ne kurti imperijas, kaip romėnai, o pamėgdžioti graikišką kolonizavimo modelį. Užuot nukariavę kitas tautas ir primetę jiems savo teisę, anglų kolonistai įsikurdavo naujose pasisavintose teritorijose keturiuose Žemės rutulio kraštuose, o kartu likdavo tos pačios britų nacijos nariai[10]. Ar federalinė sandraugos struktūra, kurios keliantis susižavėjimą pagrindas yra viena nacija, išsibarsčiusi po visą pasaulį, bus pakankamai lanksti, kad atsvertų šiai nacijai būdingą nesugebėjimą kurti

[8] Taip pasakė lordas Salisbury, džiaugdamasis tuo, kad nebuvo priimtas pirmasis Gladstone'o savivaldos bilis. Per kitus dvidešimt konservatorių – o tai reiškia, imperialistų – valdymo metų (1885–1905), anglų ir airių konfliktas ne tik kad nebuvo išspręstas, bet tapo dar aštresnis. Žr. taip pat Gilbert K. Chesterton, *The Crimes of England*, 1915, p. 57 ff.

[9] Kodėl pradinėse nacionalinės raidos stadijose Tudorams nepavyko Airijos prijungti prie Didžiosios Britanijos taip, kaip Valois dinastijai pavyko prijungti prie Prancūzijos Bretanę ir Burgundiją, vis dar lieka mįslė. Tačiau gali būti, kad panašus procesas buvo brutaliai nutrauktas Cromwellio režimo, Airiją traktavusio kaip didelį grobio gabalą, kurį reikėtų padalyti savo tarnams. Kad ir kaip ten būtų, po Cromwellio revoliucijos, kuri anglų nacijai susiformuoti buvo tokia pat lemtinga kaip ir Prancūzijos revoliucija susiformuoti prancūzų nacijai, Jungtinė Karalystė jau buvo pasiekusi tokią brandą, kuri visada susijusi su sugebėjimo asimiliuoti ir integruoti praradimu, nes tokį sugebėjimą nacijos politinis junginys turi tik pradinėse savo stadijose. Tai, kas atsitiko vėliau, tiesą sakant, buvo tik ilga liūdna „prievartos, vartojamos ne tam, kad žmonės galėtų ramiai gyventi, o tam, kad jie galėtų ramiai numirti" (Chesterton, *op. cit.*, p. 60), istorija.
Istorinę Airijos klausimo apžvalgą, apimančią naujausius įvykius, galima rasti puikioje, nešališkoje Nicholaso Mansergh'o studijoje *Britain and Ireland* (leid. *Longman's Pamphlets on the British Commonwealth*, London, 1942).

[10] Labai būdingas yra toks J.A. Froude'o teiginys, suformuluotas prieš pat prasidedant imperializmo epochai: „Iškart pabrėžkime, kad anglas, emigruojantis į Kanadą ar Keipą, Australiją ar Naująją Zelandiją, nepraranda savo tautybės, kad jis ir toliau gyvena Anglijos žemėje, tarsi gyventų Devonšyre ar Jorkšyre, ir liks anglu tol, kol gyvuos Anglijos imperija; ir jei mes būtume išleidę ketvirtį tos sumos, kuri buvo nuskandinta Balaklavos pelkėse, siekdami į tas kolonijas nusiųsti ir jose įkurdinti du milijonus savo tautiečių, tai būtų sustiprinę mūsų šalį daug labiau negu visi karai, į kuriuos buvome įsipainioję – nuo Azenkūro iki Vaterlo" (cit. pagal Robert Livingston Schuyler, *The Fall of the Old Colonial System*, New York, 1945, p. 280–281).

imperiją ir neanglų tautoms leistų tapti nuolatiniais ir visateisiais sandraugos „dalykiniais partneriais“, parodys ateitis. Dabartinis Indijos kaip dominijos statusas – beje, kategoriškai atmestas indų nacionalistų karo metu – buvo dažnai traktuojamas kaip laikinas ir pereinamas sprendimas[11].

Vidinis prieštaravimas tarp nacijos politinės santvarkos ir užkariavimo kaip politinės priemonės išryškėjo nuo Napoleono svajonės žlugimo laikų. Kaip tik dėl šio patyrimo, o ne dėl humanistinių sentimentų užkariavimas nuo to meto buvo oficialiai pasmerktas ir sprendžiant teritorinius konfliktus reiškė nedaug. Napoleono nesugebėjimas suvienyti Europą po Prancūzijos vėliava aiškiai parodė, kad vienos nacijos vykdomas užkariavimas arba visiškai pažadina nukariautos tautos nacionalinę sąmonę ir atveda prie sukilimo prieš užkariautoją, arba veda prie tironijos. Ir nors tironija – kadangi nereikalauja sutarimo – gali sėkmingai valdyti kitas tautas, ji gali išsilaikyti tik iš pradžių sunaikindama nacionalines savo tautos institucijas.

Priešingai negu Britanija ir visos kitos Europos nacijos, Prancūzija paskutiniu metu tikrai pabandė suderinti *ius* su *imperium* ir sukurti imperiją senovine romėniška prasme. Galiausiai ji vienintelė pamėgino politinę nacijos struktūrą paversti imperine politine struktūra, tikėdama tuo, kad „prancūzų nacija žengė pirmyn <...> kad paskleistų prancūzų civilizacijos laimėjimus“. Prancūzai siekė užjūrio valdas prijungti prie nacionalinės struktūros ir nukariautas tautas traktuoti „ir kaip brolius, ir kaip <...> valdinius – kaip brolius vieningoje prancūzų civilizacijos šeimoje, o kaip valdinius ta prasme, kad jie yra prancūzų kultūros auklėtiniai ir paklūsta prancūzų vadovavimui“[12]. Iš dalies tai buvo įgyvendinta, kai spalvotųjų tautų delegatai gavo kėdes Prancūzijos parlamente ir kai Alžyras buvo paskelbtas Prancūzijos departamentu.

Šio drąsaus užmojo padarinys buvo ypač brutali užjūrio valdų eksploatacija nacijos labui. Priešingai visoms teorijoms, Prancūzijos imperija iš tikrųjų buvo vertinama nacionalinės gynybos požiūriu[13], o kolonijos buvo traktuojamos kaip kareivių šalys, galinčios gaminti *force noire*, saugančią Prancūzijos gyventojus nuo jos nacionalinių priešų. Garsioji Poincaré frazė, ištarta 1923 metais – „Prancūzija nėra 40 milijonų šalis, ji yra 100 milijonų šalis“, – paprasčiausiai bylojo apie „pigią patrankų mėsą, gaunamą masinės gamybos metodais“[14]. Kai 1918 metais prie taikos derybų stalo Clemenceau tvirtino, kad jam nerūpi niekas,

[11] Iškilus Pietų Afrikos rašytojas Janas Disselboomas tiesiai išreiškia Sandraugos tautų nuomonę šiuo klausimu: „Didžioji Britanija – tik partneris sprendžiant reikalus <...> visi mes kilę iš tos pačios giminiškos šaknies <...> Tos imperijos dalys, kuriose negyvena tokios rasės, kurioms tiktų tai, kas pasakyta, niekada nebuvo tokie partneriai. Jos buvo privati vyraujančio partnerio nuosavybė <...> Galima turėti baltąją dominiją, galima turėti Indijos dominiją, bet negalima turėti ir vienos, ir kitos“ (cit. pagal A.Carthill, *The Last Dominion*, 1924).

[12] Ernest Barker, *Ideas and Ideals of the British Empire*, Cambridge, 1941, p. 4.
Žr. taip pat puikias įvadines pastabas apie Prancūzijos imperijos įkūrimą: *The French Colonial Empire* (leid. *Information Department Papers* No25, published by The Royal Institute of International Affairs, London, 1941), p. 9 ff. „Tikslas yra toks: asimiliuoti kolonijines tautas su prancūzų tauta arba, jei tai neįmanoma primityvių bendruomenių atveju, „asocijuoti“ jas, ir šitaip skirtumas tarp *la France métropole* ir *la France d'outremer* vis labiau taps geografinis, o ne esminis“.

[13] Žr. Gabriel Hanotaux, „Le Général Mangin“, *Revue des Deux Mondes* (1925), Tome 27.

[14] W.P. Crozier, „France and her 'Black Empire'“, *New Republic*, January 23, 1924.

išskyrus „neribotą teisę verbuoti juoduosius kareivius, kurie padėtų ginti Prancūzijos teritoriją Europoje, jei ateityje ją užpultų Vokietija"[15], jis neišgelbėjo prancūzų nacijos nuo Vokietijos agresijos – tai, deja, dabar mes gerai žinome, – nors jo planą įgyvendino Generalinis štabas; tačiau jis sudavė mirtiną smūgį tuo metu dar egzistavusiai Prancūzijos imperijos galimybei[16]. Palyginti su šiuo aklu ir beatodairišku nacionalizmu, britų imperialistai, laikęsi kompromisinės mandatų sistemos, atrodė kaip tautų apsisprendimo teisės saugotojai, nepaisant to fakto, kad jie iškart pradėjo piktnaudžiauti mandatų sistema, taikydami „netiesioginį valdymą", t. y. metodą, leidusį administratoriui valdyti žmones ne „tiesiogiai, o remiantis jų pačių gentine ir vietine valdžia"[17].

Britai stengėsi įveikti pavojingą nenuoseklumą, glūdėjusį nacijos bandyme kurti imperiją paliekant nukariautų tautų nuožiūrai jų kultūrą, religiją ir teisę, nusišalinant ir susilaikant nuo britų teisės ir kultūros diegimo. Tai nesutrukdė atsirasti vietinių gyventojų nacionalinei sąmonei ir suverenumo bei nepriklausomybės siekiui, nors, galimas daiktas, kiek pristabdė šį procesą. Tačiau dėl to nepaprastai sustiprėjo naujas imperialistinis esminio – o ne tik laikino – vienų tautų pranašumo prieš kitas, „aukštesnių rasių" pranašumo prieš „žemesnes" suvokimas. Savo ruožtu tai paskatino pavergtas tautas kovoti dėl laisvės ir neleido joms matyti neabejotinų britų valdymo pranašumų. Vien dėl to, kad administratoriai, kurie, „nepaisant nuoširdžios pagarbos čiabuviams kaip žmonėms, o kartais net ir meilės jiems <...> beveik be išimčių netikėjo, kad čiabuviai sugeba ar kada nors sugebės valdytis patys, be priežiūros"[18], buvo nutolę [nuo valdinių], „čiabuviai" galėjo prieiti tik vieną išvadą – kad jie visiems laikams išskirti iš žmonijos ir nuo jos izoliuoti.

[15] David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference,* New Haven, 1939, I, 362 ff.

[16] Panašaus bandymo žiauriai eksploatuoti užjūrio valdas nacijos labui ėmėsi Nyderlandai olandų Rytų Indijoje, kai Napoleono pralaimėjimas visai nuskurdusiai metropolijai leido susigrąžinti savo kolonijas. Įvedus prievartinės žemdirbystės sistemą, vietiniai gyventojai buvo paversti vergais, dirbančiais Olandijos vyriausybei. Multatuli'o knyga *Max Havelaar,* pirmą kartą pasirodžiusi praeito amžiaus septintajame dešimtmetyje, buvo nukreipta ne prieš kolonijų tarnybas, o prieš metropolijos vyriausybę. (Žr. de Kat Angelino, *Colonial Policy,* Vol.II, *The Dutch East Indies,* Chicago, 1931, p. 45.)
Šios sistemos netrukus buvo atsisakyta, ir olandų Indija tam tikrą laiką tapo „visų kolonijas turinčių nacijų žavėjimosi objektu" (seras Hesketh'as Beelis, buvęs Ugandos, Šiaurės Nigerijos ir t. t. gubernatorius, *Foreign Colonial Administration in the Far East,* 1928. Part I). Olandų metodai buvo labai panašūs į prancūzų: europiečio statuso suteikimas labiausiai nusipelniusiems čiabuviams, europietiškos mokyklų sistemos įvedimas ir kitos laipsniškos asimiliacijos priemonės. Šitaip olandams pavyko pasiekti tą patį rezultatą: galingą pavergtų tautų sąjūdį dėl nacionalinės nepriklausomybės.
Šiame veikale nenagrinėjamas olandų ir belgų imperializmas. Pirmasis yra keistas ir kintantis prancūzų ir anglų metodų mišinys, antrasis yra ne belgų nacijos ir net ne belgų buržuazijos, o paties Belgijos karaliaus, nekontroliuojamo jokios vyriausybės, nesusijusio su jokia kita institucija, ekspansijos istorija. Ir olandų, ir belgų imperializmo formos yra netipiškos. Devintajame dešimtmetyje Nyderlandai nebetęsė ekspansijos, o tik tvirtino ir modernizavo senąsias savo valdas. O neregėti žiaurumai belgų Konge būtų pernelyg netinkamas pavyzdys parodyti tai, kas paprastai vyko užjūrio valdose.

[17] Ernest Barker, *op. cit.,* p. 69.

[18] Selwyn James, *South of the Congo,* New York, 1943, p. 326.

Imperializmas nėra imperijų kūrimas, o ekspansija nėra užkariavimas. Britų užkariautojai, ankstesni „teisės pažeidėjai Indijoje" (Burke'as), turėjo mažai ką bendro su britų kapitalo eksportuotojais ar Indijos tautų valdytojais. Jei šie valdytojai, užuot leidę dekretus, būtų pradėję leisti įstatymus, galimas daiktas, būtų tapę imperijos kūrėjais. Tačiau esmė buvo kaip tik ta, kad anglų tauta tuo nebuvo suinteresuota ir vargu ar būtų juos parėmusi. Tiesą sakant, įkandin imperialistiškai nusiteikusių biznierių sekė valstybės tarnautojai, norėję, kad „afrikiečiai liktų afrikiečiais", ir tik visai nedaugelis, dar nepraradę to, ką Haroldas Nicolsonas kartą pavadino „vaikystės idealais"[19], norėjo jiems padėti tapti „geresniais afrikiečiais"[20], nors ir neaišku, ką tai galėjo reikšti. Jie jokiu būdu nebuvo „linkę savo šalies administracinės ir politinės sistemos taikyti atsilikusiems kolonijų gyventojams valdyti"[21] ir išsiplėtusias Britanijos karūnos valdas susieti su anglų tauta.

Priešingai tikroms imperinėms struktūroms, kur metropolijos institucijos visokiais būdais taikomos imperijai, imperializmui būdinga tai, kad nacionalinės institucijos lieka atsiskyrusios nuo kolonijinės administracijos, nors joms leidžiama ją kontroliuoti. Tikras tokio atskyrimo motyvas – keistas arogancijos ir pagarbos mišinys: tik ką atsiradusi kolonijų administratorių, susidūrusių su „atsilikusiais gyventojais" ar „žemesnėmis rasėmis", arogancija derinosi su seno kirpimo metropolijos politikų, jautusių, kad jokia nacija neturi teisės primesti savo įstatymų kitoms tautoms, pagarba. Dėl pačios tokios situacijos esmės arogancija virto valdymo priemone, o pagarba, likusi grynai negatyvi, nesukūrė naujo tautų sugyvenimo metodo, o tik dekretais įspraudė žiaurų imperialistinį valdymą į tam tikras ribas. Šitokiam sveikam nacionalinių institucijų ir politikų apribojimui mes dėkingi už tai, kad neeuropinės tautos galiausiai ir nepaisant nieko iš Vakarų viešpatavimo gavo šiokią tokią naudą. Tačiau kolonijinės tarnybos niekada nesiliovė protestuoti prieš „nepatyrusios daugumos" – nacijos, bandžiusios spausti „patyrusią mažumą"[22] (imperialistinius administratorius) – kišimąsi, t. y. reikalavimą valdyti laikantis bendrų teisingumo ir laisvės normų, taikomų metropolijoje.

Kad sąjūdis už ekspansiją dėl pačios ekspansijos atsirado nacionalinėse valstybėse, kurios labiau už bet kokius kitus politinius junginius buvo sąlygojamos sienų ir galimų užkariavimų ribų, yra vienas pavyzdys, rodantis, kad tariamai absurdiškas priežasties ir padarinio neatitikimas tapo skiriamuoju moderniojo pasaulio istorijos bruožu. Visiška moderniosios istorinės terminologijos painiava yra tik vienas šalutinis šio neatitikimo padarinys. Lygindami su senovės imperijomis, ekspansiją painiodami su užkariavimu, nepaisydami skirtumo tarp Sandraugos ir imperijos (kurį ikiimperialistinės epochos istorikai vadino skirtumu tarp kolonistų gyvenviečių ir valdų, tarp kolonijų ir priklausomų teritorijų arba, šiek tiek vėliau, tarp kolonializmo ir imperializmo[23]), kitaip tariant,

[19] Apie šiuos vaikystės idealus ir jų vaidmenį britų imperializmui žr. VII skyrių. Kaip jie atsirado ir buvo kultivuojami, aprašyta Rudyardo Kiplingo knygoje *Stalky and Company*.

[20] Ernest Barker, *op. cit.*, p. 150.

[21] Lord Cromer, „The Government of Subject Races", *Edinburgh Review*, January, 1908.

[22] *Ibid.*

[23] Pirmas mokslininkas, pavartojęs terminą „imperializmas", kad aiškiai atskirtų „imperiją" nuo „sandraugos", buvo J.A.Hobsonas. Bet esminis skirtumas buvo gerai žinomas visada. Pavyzdžiui, „kolonijos laisvės" principas, po Amerikos revoliucijos gerbiamas visų britų valstybi-

ignoruodami skirtumą tarp (britų kilmės) žmonių eksporto ir (britų) pinigų eksporto[24], istorikai bandė užsimerkti prieš tą gluminantį faktą, kad tiek daug svarbių moderniosios istorijos įvykių atrodo taip, tarsi kurmiai būtų sukasę kalnus.

Šių laikų istorikai, matydami, kaip keli kapitalistai lyg plėšrūnai šniukštinėja po Žemės rutulį, ieškodami naujų investavimų galimybės ir remdamiesi turtuolių pelno geismu ir azartiniais skurdžių instinktais, užsimanė imperializmą apvilkti senovine Romos ir Aleksandro Didžiojo didybe, kuri visus būsimus įvykius padarytų toleruotinus humanizmo požiūriu. Priežasties ir padarinio neatitikimą atskleidė garsi ir, nelaimei, teisinga pastaba, kad Britanijos imperija buvo sukurta išsiblaškymo akimirką. Tai tapo žiauriai akivaizdu mūsų laikais, kai nusikratyti Hitleriu prireikė pasaulinio karo, o tai buvo gėdinga kaip tik todėl, kad ir komiška. Kažkas panašaus jau buvo matyti Dreyfuso bylos metais, kai prireikė geriausių nacijos žmonių, kad būtų užbaigta kova, prasidėjusi kaip groteskiška konspiracija, o pasibaigusi kaip farsas.

Vienintelė imperializmui priskirtina didybė yra ta, kad nacija, kovodama su juo, pralaimėjo mūšį. Šios neryžtingos opozicijos tragedija yra ne ta, kad daugelis nacijos atstovų, kaip pasirodė, gali būti nupirkti naujųjų biznierių imperialistų – dar blogesnis už korupciją buvo tas faktas, kad nepaperkamieji buvo įsitikinę, jog imperializmas yra vienintelis būdas vykdyti pasaulinę politiką. Kadangi jūrų laivyno bazės ir galimybė gauti žaliavų buvo iš tikrųjų būtina visoms nacijoms, jie pradėjo tikėti, kad aneksija ir ekspansija padeda gelbėti naciją. Jie buvo pirmieji, nesupratę pamatinio skirtumo tarp senovinio prekybos ir laivyno bazių kūrimo dėl pačios prekybos ir naujosios ekspansionizmo politikos. Jie patikėjo Ceciliu Rhodesu, patarusiu jiems „suprasti tą faktą, kad neįmanoma išgyventi, neužvaldžius pasaulinės prekybos", kad „jūsų prekyba yra visas pasaulis ir jūsų gyvenimas – visas pasaulis, o ne Anglija", ir kad todėl „reikia spręsti šiuos ekspansijos ir pasaulio išlaikymo klausimus"[25]. Šito netrokšdami, o kartais apie tai net nežinodami, jie ne tik tapdavo imperialistinės politikos bendrininkais, bet pirmieji buvo pasmerkti ir demaskuoti dėl savo „imperializmo". Taip atsitiko Clemenceau, kuris – kadangi desperatiškai rūpinosi prancūzų nacijos ateitimi – tapo „imperialistu", vildamasis, kad kolonijose užverbuoti kareiviai Prancūzijos piliečius apsaugos nuo agresorių.

Nacijos sąžinė, atstovaujama parlamento ir laisvosios spaudos, buvo gyva ir jos nekentė kolonijų administratoriai visose kolonijines valdas turinčiose Europos šalyse – Anglijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Vokietijoje ar Olandijoje. Anglijoje, kad būtų nubrėžtas skirtumas tarp imperinės vyriausybės, veikusios Londone ir kontroliuojamos parlamento, ir kolonijų administratorių, ši įtaka buvo vadinama „imperiniu veiksniu". Šitaip imperializmui buvo priskiriami nuopel-

ninkų, buvo laikomas galiojančiu tik tada, kai kolonija buvo „sudaryta iš britų kilmės žmonių arba <...> joje buvo tiek britų kilmės gyventojų, kad buvo galima saugiai kurti atstovaujamąsias institucijas". Žr. Robert Livingston Schuyler, *op. cit.*, p. 236 ff.
XIX a. reikia skirti tris Britanijos imperijos užjūrio valdų tipus: persikėlėlių gyvenvietes arba kolonijas, panašias į Australiją arba kitas dominijas, prekybos faktorijas bei valdas, panašias į Indiją, ir jūrų bei karines bazes, panašias į Gerosios Vilties kyšulio ir išlaikomas pirmų dviejų tipų valdų labui. Imperializmo epochoje visų šių valdų valdymas bei politinė reikšmė pasikeitė.

[24] Ernest Barker, *op. cit.*

[25] Millin, *op. cit.*, p. 175.

nai ir teisingumo, kurį jis taip nekantriai stengėsi sunaikinti, požymiai[26]. Politiniu požiūriu „imperinį veiksnį" išreiškė koncepcija, pagal kurią britų „imperinis parlamentas" ne tik gina kolonijų gyventojus, bet ir savaip jiems atstovauja[27]. Šitaip anglai labai priartėjo prie prancūzų imperijos kūrimo patirties, nors niekada nenuėjo taip toli, kad pavaldžioms tautoms duotų tikro atstovavimo galimybę. Vis dėlto jie aiškiai tikėjosi, kad nacija kaip visuma gali veikti kaip savotiškas nukariautų tautų patikėtinis, ir yra tikra, kad ji visada stengėsi padaryti viską, kas įmanoma, kad būtų išvengta to, kas blogiausia.

Konfliktas tarp „imperinio veiksnio" (kurį veikiau reikėtų vadinti nacionaliniu veiksniu) ir kolonijų administratorių lyg raudona gija ženklina britų imperializmo istoriją. „Malda", kuria Cromeris, valdęs Egiptą 1896 metais, kreipėsi į lordą Salisbury („Apsaugokite mane nuo anglų įstaigų"[28]), buvo nuolat kartojama iki pat trečiojo mūsų amžiaus dešimtmečio, kai ekstremistinė imperialistinė partija atvirai apkaltino naciją ir visus jos siekius tuo, kad dėl jų kyla grėsmė prarasti Indiją. Imperialistai visada buvo labai nepatenkinti tuo, kad Indijos vyriausybė turi „teisinti savo egzistavimą ir politiką prieš Anglijos viešąją nuomonę"; dabar ši kontrolė nebeleido taikyti tų „administracinių žudynių"[29] priemonių, kurių kai kur, tik ką pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, buvo griebtasi kaip radikalaus nuraminimo būdo[30] ir kurios tikrai galėjo sutrukdyti Indijai tapti nepriklausoma valstybe.

[26] Galimas daiktas, kad šio nevykusio posakio kilmė susijusi su britų viešpatavimo Pietų Afrikoje istorija ir sietina su tais laikais, kai vietiniai valdytojai, Cecilis Rhodesas ir Jamesonas, Londono „imperinę vyriausybę" beveik prieš jos valią įvėlė į karą su būrais. „Faktiškai Rhodesas, ar veikiau Jamesonas, buvo absoliutus valdovas tokios teritorijos, kuri buvo tris kartus didesnė už Angliją: ją buvo galima valdyti 'nepaisant Aukščiausiojo Komisaro niurzglaus pritarimo ar politinės cenzūros', nes šis Komisaras buvo imperijos vyriausybės atstovas, išsaugojęs tik „nominalią kontrolę" (Reginal Ivan Lovell, *The Struggle for South Africa, 1875–1899,* New York, 1934, p. 194). O kas atsitinka su tomis teritorijomis, kuriose britų vyriausybė savo jurisdikciją perduoda vietiniams gyventojams europiečiams, nebesaistomiems jokių tradicinių ir konstitucinių nacionalinėms valstybėms būdingų apribojimų, geriausiai galima matyti iš tragiškos nepriklausomybę gavusios Pietų Afrikos Sąjungos istorijos, t. y. iš to meto, kai „imperinė vyriausybė" prarado bet kokią teisę įsikišti.

[27] Šiuo požiūriu įdomi 1908 metais Bendruomenių rūmuose vykusi diskusija tarp Charleso Dilke'o ir kolonijų ministro. Dilke'as ragino nesuteikti savivaldos Britanijos kolonijoms, nes priešingu atveju baltieji plantatoriai pavergs savo spalvotuosius darbininkus. Jam buvo atsakyta, kad čiabuviams irgi atstovaujama Anglijos Bendruomenių rūmuose. Žr. G. Zoepfl, „Kolonien und Kolonialpolitik", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.*

[28] Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer,* 1923, p. 224.

[29] A. Carthill, *The Lost Dominion,* 1924, p. 41–42, 93.

[30] „Nuraminimo" pavyzdys Artimuosiuose Rytuose smulkiai aprašytas T.E. Lawrence'o straipsnyje „France, Britain and the Arabs", parašytame laikraščiui *The Observer* (1920): „Iš pradžių arabams sekasi, anglų pajėgos siunčiamos kaip baudžiamoji ekspedicija. Kaudamiesi anglai stumiasi į priekį <...> prie savo taikinio, kuris tuo metu apšaudomas artilerijos, lėktuvų ir karo laivų. Galiausiai sudeginamas koks nors kaimas, ir rajonas nuraminamas. Keista, kad tokiais atvejais mes nevartojame nuodingųjų dujų. Apšaudant namus, moterys ir vaikai žūva ne visur <...> Dujų atakomis būtų galima dailiai sunaikinti visus maištaujančių sričių gyventojus, o kaip valdymo metodas tai būtų ne labiau nemoralu už dabartinę sistemą". Žr. jo *Letters,* edited by David Garnett, New York, 1939, p. 311 ff.

Vokietijoje egzistavo panašus priešiškumas tarp nacionalinės valstybės atstovų ir Afrikos kolonijų administratorių. 1897 metais dėl žiauraus elgesio su vietiniais gyventojais iš savo posto vokiečių Pietryčių Afrikoje buvo pašalintas ir neteko valstybinių pareigų Carlas Petersas. Tas pat nutiko ir gubernatoriui Zimmereriui. O 1905 metais genčių vadai pirmą kartą kreipėsi su savo skundais į reichstagą, o kai kolonijos administratoriai juos įkalino, įsikišo Vokietijos vyriausybė[31].

Tą pat galima pasakyti ir apie prancūzų viešpatavimą. Gubernatoriai, paprastai skiriami Paryžiaus vyriausybės, arba būdavo labai spaudžiami prancūzų kolonistų Alžyre, arba paprasčiausiai atsisakydavo vykdyti reformas santykių su vietiniais gyventojais srityje, kurios, jų nuomone, buvo padiktuotos „skystų (jų) vyriausybės demokratinių principų“[32]. Administratoriai imperialistai nacijos kontrolę visur traktavo kaip nepakeliamą naštą ir grėsmę kolonijiniam viešpatavimui.

Ir imperialistai buvo visiškai teisūs. Šiuolaikines pavergtų tautų valdymo sąlygas jie žinojo geriau už tuos, kurie, viena vertus, protestavo prieš valdymą dekretais ir biurokratine savivale, o kita vertus, tikėjosi visiems laikams išsaugoti savo valdas didesnei nacijos garbei. Imperialistai geriau už nacionalistus žinojo, kad nacijos politinis junginys netinka kurti imperijai. Jie puikiai suprato, kad pergalingas nacijos žygiavimas ir tautų užkariavimas, jei tik jam bus leista paklusti savo paties vidinei logikai, baigsis tautų nacionalinės sąmonės prabudimu ir užkariautojo pralaimėjimu. Todėl metodai, kuriuos taikė prancūzai, nacionalines aspiracijas visada bandę sieti su imperijos kūrimu, buvo ne tokie sėkmingi kaip metodai, taikomi britų, kurie nuo praeito amžiaus devintojo dešimtmečio ėmėsi atviros imperialistinės politikos, nors ji buvo varžoma metropolijos, išsaugojusios savo nacionalines demokratines institucijas.

II. VALDŽIA IR BURŽUAZIJA

Tikrasis imperialistų siekis buvo politinės valdžios ekspansija nesukuriant politinio junginio. Imperialistinę ekspansiją sukėlė keista ekonominė krizė – kapitalo perprodukcija ir „atliekamų“ pinigų atsiradimas, o tai atsitiko dėl per didelių pinigų sankaupų, kurios nebegalėjo būti produktyviai investuotos neperžengiant nacionalinių ribų. Pirmą kartą ne galios investavimas tiesė kelią pinigų investavimui, bet galios eksportas nuolankiai šliaužė įkandin eksportuojamų pinigų, nes nekontroliuojamos investicijos tolimose šalyse kėlė grėsmę ištisus visuomenės sluoksnius paversti lošėjais, visą kapitalistinę ekonomiką ir gamybos sistemą paversti finansinių spekuliacijų sistema, o pelną iš gamybos pakeisti pelnu iš komisinių pajamų. Dešimtmetis prieš pat imperializmo epochą, praeito amžiaus aštuntasis dešimtmetis, paženklintas neregėtu sukčiavimų, finansinių skandalų ir biržos spekuliacijų padidėjimu.

Šių ikiimperialistinių įvykių pionieriai buvo tie žydų kilmės finansininkai, kurie savo turtą sukaupė nepriklausomai nuo kapitalizmo sistemos ir kurių rei-

[31] Kita vertus, 1910 metais kolonijų ministras B. Dernburgas buvo priverstas atsistatydinti, nes gindamas čiabuvius supykdė plantatorius. Žr. Mary E. Townsend, *Rise and Fall of Germany's Colonial Empire,* New York, 1930, ir P. Leutwein, *Kämpfe um Afrika,* Luebeck, 1936.

[32] Pasak Léono Cayla, buvusio Madagaskaro gubernatoriaus ir Pétaino bičiulio.

kėjo augančioms nacionalinėms valstybėms, norinčioms gauti tarptautiniu mastu garantuotas paskolas[33]. Sukūrus stabilią mokesčių sistemą, garantavusią vyriausybės išlaidų finansavimą, ši grupė galėjo visai pagrįstai būgštauti, kad bus visiškai sunaikinta. Per šimtmečius užsidirbdami pinigus iš komisinių paslaugų, šiai grupei priklausantys žmonės visai natūraliai buvo pirmieji, susigundę pasiūlymais tarpininkauti investuojant kapitalą, kurio buvo nebeįmanoma pelningai investuoti vidaus rinkoje. Žydų kilmės tarptautiniai finansininkai pagrįstai atrodė esą tie žmonės, kurie ypač tiko tokioms iš esmės tarptautinėms biznio operacijoms[34]. Negana to, pačios vyriausybės, kurių parama kokiu nors pavidalu buvo reikalinga investuojant tolimose šalyse, iš pradžių buvo linkusios pagarsėjusiems žydų kilmės finansininkams teikti pirmenybę prieš naujokus tarptautinių finansų srityje, daugelis kurių buvo avantiūristai.

Kai atliekamam turtui, kuris buvo pasmerktas trūnyti ankštoje nacionalinėje ekonomikoje, finansininkai atidarė kapitalo eksporto kanalus, greitai tapo aišku, kad pasyvūs akcininkai pasirengę milžiniškai rizikai, kuri atitiko jų nepaprastai išaugusį pelną. Iš komisinių pajamų gyvenantys finansininkai, net maloningai padedami valstybės, neturėjo pakankamai galios sumažinti šią riziką: tai galėjo padaryti tik materialioji valstybės galia.

Kai tik tapo aišku, kad pinigų eksportas pareikalaus valstybės galios eksporto, finansininkų apskritai ir žydų finansininkų, skyrium imant, pozicija labai susilpnėjo ir vadovavimą imperialistinio biznio sandėriams bei įmonėms palaipsniui perėmė nacionalinės buržuazijos nariai. Šiuo požiūriu labai pamokoma Cecilio Rhodeso karjera Pietų Afrikoje: šis žmogus, visiškas naujokas, per keletą metų sugebėjo išstumti iš pirmųjų vietų visagalius žydų kilmės finansininkus. Vokietijoje Bleichroederis, kuris 1885 metais dar buvo kompanionas įkuriant *Ostafrikanische Gessellschaft*, po 14 metų, kai Vokietija pradėjo tiesti Bagdado geležinkelį, kartu su baronu Hirschu buvo išstumtas tokių augančių imperialistinio biznio gigantų, kaip *Siemens* ir *Deutsche Bank*. Tam tikra prasme vyriausybės nenoras atiduoti realią valdžią žydams ir žydų nenoras imtis biznio su politine potekste taip sutapo, kad, nepaisant didžiulio šios žydų grupės turto, pasibaigus pradiniam azartiško lošimo ir komisinių pajamų etapui, tikra kova už valdžią net neprasidėjo.

Įvairios nacionalinės vyriausybės su nepasitenkinimu stebėjo stiprėjančią ten-

[33] Apie tai ir apie tolesnius dalykus plg. II skyrių.

[34] Įdomu, kad visi pirmieji imperializmo raidos apžvalgininkai labai pabrėžia šį žydišką elementą, o vėlesnėje literatūroje jo beveik nepaisoma. Ypač pažymėtina – dėl jo pastabų patikimumo ir labai sąžiningos analizės – J.A. Hobsono evoliucija sprendžiant šį klausimą. Pirmoje šia tema parašytoje esė „Capitalism and Imperialism in South Africa" (*Contemporary Review*, 1900) jis sakė: „Dauguma (finansininkų) buvo žydai, nes žydai yra tarptautiniai finansininkai *par excellence*, ir, nors kalbėję angliškai, beveik visi buvo kilę iš kontinento <...> Jie vykdavo ten (į Transvalį) pinigų, ir tie, kurie atvažiavo anksčiau ir uždirbo daugiau, patys paprastai išvykdavo iš šios šalies, grobio kūne palikę savo ekonomines iltis. Jie įsikabino į Randą, <...> ir buvo pasirengę įsikabinti į bet kurią kitą Žemės rutulio vietą <...> Pirmiausia jie – finansiniai spekuliantai, uždarbį gaunantys ne iš tikrų pramonės – net iš kitiems priklausančios pramonės – vaisių, o iš kompanijų kūrimo, jų rėmimo ir finansinių manipuliacijų". Tuo tarpu vėlesnėje Hobsono studijoje *Imperialism* žydai net neminimi – tuo metu tapo aišku, kad jų įtaka ir vaidmuo buvo laikini ir kažkaip paviršutiniški.
Apie žydų kilmės finansininkų įtaką Pietų Afrikoje žr. VII skyrių.

denciją biznį paversti politiniu reikalu ir santykinai nedidelės grupės ekonominius interesus tapatinti su nacionaliniais interesais. Tačiau tuo metu atrodė, kad vienintelė galios eksporto alternatyva yra sąmoningas didžiosios nacionalinio turto dalies paaukojimas. Tik per nacionalinių prievartos priemonių ekspansiją buvo galima suracionalinti investicijų srautą į užsienio šalis ir reintegruoti į nacijos ekonominę sistemą nevaržomas spekuliacijas su atliekamu kapitalu, skatinusias rizikuoti visomis santaupomis. Valstybė ėmėsi savo galios ekspansijos, nes, priversta rinktis tarp nuostolių (didesnių, negu gali pakelti bet kokios šalies ekonomika) ir pelno (didesnio negu tas, kurio galėtų tikėtis bet kokia tauta, besiremianti tik savo rezervais), ji galėjo rinktis tik pastarąjį.

Pirmas galios eksporto padarinys buvo tas, kad valstybės galios įrankiai, policija ir armija, egzistavę šalia kitų nacionalinių institucijų ir jų kontroliuojami, buvo atskirti nuo nacionalinio junginio ir tapo nacijos atstovais necivilizuotose arba silpnose šalyse. Čia, atsilikusiuose regionuose be pramonės ir politinės organizacijos, kur prievarta galėjo klestėti daug laisviau negu bet kurioje Vakarų šalyje, vadinamieji kapitalizmo dėsniai tikrai gavo galimybę kurti tikrovę. Tuščias buržuazijos troškimas, kad pinigai gimdytų pinigus, panašiai kaip žmonės gimdo žmones, liko bjauria svajone tol, kol pinigai turėjo nueiti ilgą investavimo į gamybą kelią – ne pinigai darė pinigus, o žmonės gamino daiktus ir pinigus. Naujos nuostabios padėties paslaptis buvo kaip tik ta, kad turtingųjų klasių gobšumui jau nebetrukdė ekonomikos dėsniai. Galiausiai pinigai galėjo daryti pinigus, nes galia, visiškai nepaisydama jokių dėsnių – ir ekonomikos, ir etikos – pradėjo savintis turtą. Tik kai pinigų eksportui pavyko išprovokuoti galios eksportą, galėjo išsipildyti tų pinigų savininkų planai. Tik neribotas galios kaupimas galėjo sukelti neribotą kapitalo kaupimą.

Užsienio investicijos, kapitalo eksportas, prasidėjęs kaip kraštutinė priemonė, tapo nuolatiniu visų ekonominių sistemų bruožu, kai tik jį pradėjo saugoti galios eksportas. Imperialistinė ekspansijos samprata, pagal kurią ekspansija yra tikslas savaime, o ne laikina priemonė, politinio mąstymo horizonte pasirodė tada, kai tapo aišku, kad viena svarbiausių nuolatinių nacionalinės valstybės funkcijų taps galios eksportas. Valstybės samdomi prievartos administratoriai netrukus virto nauja klase nacijos viduje ir, nors jų veiklos sritis buvo labai toli nuo tėvynės, darė didelę įtaką politiniam metropolijos gyvenimui. Kadangi iš tikrųjų jie buvo tik prievartos funkcionieriai, tai galėjo mąstyti tik jėgos politikos terminais. Jie buvo pirmieji, kurie – kaip klasė ir kaip savo kasdienio patyrimo subjektai – paskelbė, kad galia yra kiekvienos politinės struktūros esmė.

Naujas šios imperialistinės politinės filosofijos bruožas buvo ne tas, kad vyraujančią padėtį ji priskyrė prievartai, ir ne atradimas, kad galia yra viena iš pamatinių politikos tikrybių. Prievarta visada buvo politinės veiklos *ultima ratio*, o galia visada buvo regimoji viešpatavimo ir valdymo išraiška. Tačiau anksčiau galia niekada nebuvo padaryta sąmoningu politinio junginio tikslu ar galutiniu bet kokios konkrečios politikos tikslu. Juk galia, palikta savo pačios nuožiūrai, negali pasiekti ko nors kito, išskyrus dar didesnę galią, o prievarta, įgyvendinama galios (o ne teisės) labui, virsta griaunamuoju principu, veikiančiu tol, kol nebelieka nieko, ką būtų galima prievartauti.

Tačiau šis prieštaravimas, būdingas kiekvienai iš tokios nuostatos kylančiai galios politikai, tampa regimai prasmingas, jei suprantamas tariamai nepertraukiamo proceso, neturinčio kito tikslo, išskyrus patį save, kontekste. Tada tikrai beprasmiška kelti klausimą apie to, kas pasiekta, ribas, ir galia gali būti supran-

tama kaip amžinai veikiantis, pats save sukantis bet kokio politinio veiksmo variklis, atitinkantis legendinį beribį pinigus darančių pinigų kaupimą. Neribotos ekspansijos koncepcija, kuri tik ir gali įgyvendinti svajonę apie neribotą kapitalo kaupimą ir sukelia betikslį galios kaupimą, lemia tai, kad naujų politinių junginių kūrimas – kuris iki imperializmo epochos visada buvo užkariavimo padarinys – tampa beveik neįmanomas. Jos logiškas padarinys faktiškai yra visų gyvų bendruomenių – ir nukariautų tautų, ir metropolijos – sunaikinimas. Juk bet kokia politinė struktūra, sena ar nauja, palikta pačiai sau, sukuria stabilizuojančias jėgas, stabdančias nuolatinius pokyčius ir ekspansiją. Todėl visi politiniai junginiai – jei juos traktuotume kaip amžino augančios galios srauto dalį – atrodo esą tik laikinos kliūtys.

Nepertraukiamai augančios galios administratoriai ankstesnėje, nuosaikaus imperializmo epochoje net nebandė prijungti nukariautų teritorijų ir išsaugodavo egzistuojančias atsilikusias politines bendruomenes kaip ištuštėjusius praėjusio gyvenimo griuvėsius, o totalitariniai jų įpėdiniai ardė ir naikino visas politiškai patvarias struktūras – ir savąsias, ir kitų tautų. Grynas prievartos eksportas tarnus paversdavo ponais, bet neduodavo jiems pono prerogatyvų – kurti ką nors nauja. Monopolistinis prievartos priemonių koncentravimas ir milžiniškas susikaupimas metropolijoje tarnus pavertė aktyviais griovėjais, ir galiausiai totalitarinė ekspansija tapo tautas ir žmones naikinančia jėga.

Galia tapo politinės veiklos esme ir politinio mąstymo centru tada, kai buvo atskirta nuo politinės bendruomenės, kuriai turėjo tarnauti. Teisybė, kad šį procesą sukėlė ekonominis veiksnys. Bet jo nulemtas galios kaip vienintelio politikos turinio, o ekspansijos – kaip vienintelio politikos tikslo traktavimas vargu ar būtų buvęs sutiktas su tokiu visuotiniu entuziazmu, o iš to kilęs nacijos politinio junginio irimas – susidūręs su tokia nežymia opozicija, jeigu visi šie procesai nebūtų taip puikiai atitikę ekonomiškai ir socialiai viešpataujančių klasių slaptų troškimų ir įsitikinimų. Buržuazija, taip ilgai nušalinta nuo valdymo ir nacionalinės valstybės dėl jai pačiai būdingos domėjimosi viešaisiais reikalais stokos, imperializmo buvo išlaisvinta politiškai.

Imperializmas turi būti traktuojamas kaip pirmas politinio buržuazijos viešpatavimo, o ne kaip paskutinis kapitalizmo tarpsnis. Gerai žinoma, kad turtingosios klasės menkai siekė dalyvauti valstybės valdyme, kad jos mielai tenkinosi bet kokia valstybe, kuriai buvo galima patikėti nuosavybės teisių apsaugą. Tiesą sakant, valstybė joms visada buvo tik gerai organizuota policinė jėga. Tačiau keistas šio apsimestinio kuklumo padarinys buvo tas, kad visa buržuazijos klasė liko už politinės sistemos: iš esmės buržua buvo privatūs asmenys ir tik paskui monarchijos valdiniai ar respublikos piliečiai. Šitoks privatumas ir vyraujantis interesas daryti pinigus suformavo tam tikrus elgsenos stereotipus, išreikštus tokiais priežodžiais: „Nėra nieko sėkmingesnio už sėkmę“, „Kas stiprus, tas ir teisus“, „Teisė yra nauda“ ir t. t., neišvengiamai atsirandančiais iš patyrimo, būdingo konkurentų visuomenei.

Kai imperializmo epochoje biznieriai tapo politikais ir buvo pripažinti valstybininkais, o valstybininkai būdavo traktuojami rimtai tik jeigu vartodavo klestinčių biznierių kalbą ir „mąstydavo kontinentų kategorijomis“, šie privatūs įpročiai ir įgūdžiai palaipsniui virto viešųjų reikalų tvarkymo taisyklėmis ir principais. Šiame vertybių pasikeitimo procese, prasidėjusiame praeito šimtmečio pabaigoje ir vykstančiame iki šiol, svarbu tai, jog jis prasidėjo tuo, kad buržua įsitikinimai buvo pritaikyti spręsti užsienio politikos problemoms, o tik paskui

pamažu buvo perkelti į vidaus politiką. Todėl tose nacijose, kur vyko šis procesas, buvo nelengvai suprasta, kad privačiame gyvenime vyraujantis beatodairiškumas, nuo kurio viešosios struktūros turėjo visada ginti save ir savo piliečius, netrukus bus paverstas vienu viešai gerbiamu politiniu principu.

Įsidėmėtina, kad šiuolaikiniai galios garbintojai visiškai sutaria su filosofija, sukurta vienintelio didžio mąstytojo, kada nors bandžiusio viešąjį gėrį išvesti iš privataus intereso, mąstytojo, kuris privataus gėrio labui sukūrė „visuotinės gerovės valstybės“ koncepciją, pagal kurią valstybės pagrindas ir galutinis tikslas yra galios kaupimas. Tiesą sakant, Hobbesas yra vienintelis didis filosofas, kurį teisėtai ir išimtinai gali savintis buržuazija, net turint galvoje tai, kad buržuazija ilgą laiką nepripažino jo principų. Hobbeso *Leviatane*[35] išdėstyta vienintelė politinė teorija, pagal kurią valstybė grindžiama ne kokia nors konstitucine teise – dieviška, prigimtine ar sutartine, – nustatančia asmeninio intereso ir viešųjų reikalų atitikimą arba neatitikimą, o pačiais asmeniniais interesais, kai „privatus interesas yra tas pat, kas ir bendras“[36].

Vargu ar esama bent vienos buržuazinės moralės normos, kuriai nebūtų užbėgusi už akių su niekuo nesulyginama Hobbeso logikos tobulybė. Jis beveik tobulai nupiešia ne Žmogų, o buržuazinį žmogų; jo analizė per tris šimtus metų nei paseno, nei buvo pranokta. „Protavimas <...> yra ne kas kita kaip skaičiavimas“; „laisvės subjektas, laisva valia – tai žodžiai <...> neturintys prasmės, t. y. absurdas“. Būtybė be proto, be sugebėjimo pasiekti tiesą ir be laisvos valios – t. y. be sugebėjimo būti atsakinga, – žmogus savo esme yra visuomenės funkcija, o todėl vertintinas pagal savo „vertę ar vertingumą <...> savo kainą, t. y. pagal tai, kiek galima duoti už naudojimąsi jo galia“. Šią kainą nuolat nustato ir keičia visuomenė, „kitų vertinimas“, priklausantis nuo pasiūlos ir paklausos dėsnio.

Valdžia, pagal Hobbesą, yra sukauptas sugebėjimas kontroliuoti, leidžiantis individui nustatyti kainas ir reguliuoti pasiūlą bei paklausą taip, kad turėtų sau didžiausios naudos. Individas sprendžia apie savo naudą būdamas visiškai izoliuotas, galima sakyti, absoliučios mažumos požiūriu, ir tik vėliau jis pradeda suprasti, kad savo naudos gali siekti ir pasiekti tik padedamas tam tikros daugumos. Todėl, jei žmogų tikrai valdo ne kas kita, o tik asmeniniai jo interesai, galios troškimas turi būti pamatinė žmogaus aistra. Ji reguliuoja santykius tarp individo ir visuomenės, ir iš jos kyla visi kiti siekiai – turto, žinojimo ir šlovės.

Hobbesas pabrėžia, kad siekiant valdžios, taip pat ir įgimtų sugebėjimų siekti valdžios požiūriu visi žmonės lygūs, nes žmonių lygybės pagrindas yra tas faktas, jog kiekvienas iš prigimties turi pakankamai jėgos, kad užmuštų kitą. Jėgos stoką galima atsverti klasta. Žmonių kaip potencialių žudikų lygybė visus juos palenkia vienodam nesaugumui, iš kurio kyla valstybės poreikis. Valstybės *raison d'être* yra tam tikras individo, jaučiančio nuolatinę kitų žmonių keliamą grėsmę, saugumo poreikis.

Lemtingas Hobbeso piešiamo žmogaus paveikslo bruožas visai nėra realistinis pesimizmas, už kurį paskutiniu metu jis buvo giriamas. Juk jeigu žmogus

[35] Visos tolesnės citatos, jei nenurodytas jų šaltinis, yra iš *Leviatano*.

[36] Šios aplinkybės sutapimas su totalitarizmo pretenzijomis įveikti prieštaravimus tarp asmeninių ir visuomeninių interesų yra pakankamai svarbus (žr. XII skyrių). Tačiau negalima nepaisyti fakto, kad Hobbesas labiausiai norėjo apsaugoti privačius interesus, teigdamas, kad deramai suprantami jie kartu yra ir politinio junginio interesai, tuo tarpu totalitariniai režimai skelbia, kad privatumas neegzistuoja.

būtų toks, kokį jį pavaizdavo Hobbesas, jis apskritai nesugebėtų sukurti politinio junginio. Tiesą sakant, Hobbesui nepavyko (jis net ir nesiekė šito) šią būtybę aiškiai susieti su politine bendruomene. Hobbeso žmogus nejaučia reikalo būti ištikimas savo šaliai, jei ji pralaimi, ir jam atleidžiama bet kokia išdavystė, jei jis, pavyzdžiui, patenka į nelaisvę. Tie, kurie gyvena už valstybės ribų (pavyzdžiui, vergai), nebeturi jokių įsipareigojimų savo tėvynainiams, jiems leidžiama žudyti, kiek tik širdis geidžia; bet, priešingai, „nė vienas žmogus negali laisvai priešintis valstybės kardui, gindamas kitą žmogų, kaltą ar nekaltą", o tai reiškia, kad tarp žmonių nėra nei solidarumo, nei atsakomybės už kitus. Juos sieja tik koks nors bendras interesas, kuris gali būti „koks nors kriminalinis nusikaltimas, už kurį kiekvienas iš jų tikisi mirties bausmės"; tokiu atveju jie turi teisę „priešintis valstybei", „susivienyti, padėti vienas kitam ir vienas kitą ginti <...> Juk jie tik gina savo gyvybę".

Taigi dalyvavimas bet kokioje bendruomenėje, Hobbeso požiūriu, yra laikinas ir ribotas reikalas, esmingai nepakeičiantis vienišo ir uždaro charakterio, būdingo individui (kuris „ne tik kad nesidžiaugia, bet, priešingai, labai liūdi, būdamas kitų draugėje, kur neturi jėgos visus juos įgąsdinti"), ir nesukuriantis nuolatinių ryšių tarp jo ir jo bendrininkų. Gali pasirodyti, kad Hobbeso piešiamas žmogaus paveikslas prieštarauja jo tikslui – pagrįsti valstybės egzistavimą ir vietoje to atskleidžia rišlią visumą tokių nuostatų, kurios gali nesunkiai sugriauti bet kokią tikrą bendruomenę. Todėl pripažįstama, kad Hobbeso valstybei būdingas esminis nestabilumas, ir pati tokios valstybės koncepcija suponuoja jos suirimą – „kai karo (su užsieniečiais ar vidinio) metu priešai pasiekia galutinę pergalę <...> valstybė suyra ir kiekvienas gali gintis kaip tinkamas". Toks nestabilumas yra juolab stulbinantis todėl, kad pirminis ir dažnai skelbiamas Hobbeso tikslas buvo – garantuoti maksimalų saugumą ir stabilumą.

Būtų didžiausia neteisybė Hobbeso ir jo kaip filosofo orumo atžvilgiu šitokį žmogaus paveikslą traktuoti kaip psichologinio realizmo ar filosofinės tiesos ieškojimo padarinį. Iš tikrųjų Hobbeso nedomina nei viena, nei kita, jis domisi tik pačia politine struktūra, o žmogaus bruožus jis piešia, atsižvelgdamas į Leviatano reikmes. Siekdamas gerai argumentuoti ir įtikinti, jis pateikia savo politinę schemą taip, tarsi pradėtų nuo realistiškai traktuojamo žmogaus kaip būtybės, „trokštančios galios ir tik galios", tarsi nuo šios įžvalgos pereitų prie politinio junginio, geriausiai tinkančio šiam galios trokštančiam gyvuliui. Bet tikrasis procesas, t. y. vienintelis procesas, kurio kontekste hobsiškoji žmogaus samprata turi prasmę ir netampa akivaizdžia banalia tiesa apie tariamą piktą žmogaus prigimtį, yra kaip tik priešingas.

Šitokia nauja politinė sistema jo buvo kuriama rūpinantis nauja buržuazine visuomene, tokia, kokia ji atsirado XVII a., o šitoks žmogaus paveikslas yra šiai visuomenei tinkamo naujo tipo žmogaus apmatai. Valstybė grindžiama valdžios delegavimu, o ne teisėmis. Ji gauna monopolį žudyti, o mainais sąlyginai garantuoja apsaugą nuo žudymo. Saugumą užtikrina teisė, tiesiogiai kylanti iš valstybės valdžios monopolio (o ne sukuriama žmonių, atsižvelgiant į žmogiškus teisingumo ir neteisingumo matus). O kadangi šitokia teisė tiesiogiai kyla iš absoliučios valdžios, šiai valdžiai palenkto individo akyse ji atstovauja absoliučiai būtinybei. Valstybės įstatymų – t. y. sukauptos visuomenės galios, kurią monopolizuoja valstybė – atžvilgiu neturi prasmės klausimas apie teisingumą ar neteisingumą: esama tik absoliutaus paklusnumo, aklo buržuazinės visuomenės konformizmo.

Neturintis politinių teisių individas, kuriam viešas, oficialusis gyvenimas pasirodo būtinybės pavidalu, dar labiau suinteresuotas savo asmeniniu gyvenimu ir asmeniniu likimu. Nušalintas nuo dalyvavimo sprendžiant visuomenės reikalus, liečiančius visus piliečius, individas praranda savo teisėtą vietą visuomenėje ir natūralų ryšį su bendrapiliečiais. Savo individualų, asmeninį gyvenimą dabar jis gali vertinti tik lygindamas jį su kitų individų gyvenimu, o jo ryšiai su bendrapiliečiais pasireiškia konkurencijos forma. Kadangi viešus reikalus tvarko valstybė, pasireiškianti kaip būtinybė, visuomeninės ar viešosios varžovų karjeros tampa valdomos atsitiktinumo. Visuomenėje, susidedančioje iš individų, iš prigimties pasižyminčių vienodu sugebėjimu viešpatauti ir vienodai apsaugotų vienas nuo kito valstybės, tik atsitiktinumas gali nulemti, kuriam pasiseks[37].

Pagal buržuazinius matus, tie, kuriems visiškai nepasiseka ir kurie yra nevykėliai, automatiškai pašalinami iš konkurencinės kovos, kuri ir sudaro visuomenės gyvenimą. Sėkmė tapatinama su garbe, o nesėkmė – su gėda. Atiduodamas politines savo teises valstybei, individas kartu jai deleguoja ir socialinę savo atsakomybę: jis prašo valstybės išvaduoti jį nuo rūpinimosi vargšais, lygiai kaip ir apsaugoti nuo nusikaltėlių. Skirtumas tarp valkatos ir nusikaltėlio išnyksta – abu atsiduria už visuomenės ribų. Iš nevykėlių atimama net ta privilegija, kurią jiems dar pripažino klasikinė civilizacija – nelaimingieji nebegali tikėtis krikščioniškojo gailestingumo.

Tuos, kurie ištremti iš visuomenės – nevykėlius, nelaiminguosius, nusikaltėlius – Hobbesas išlaisvina nuo bet kokių įsipareigojimų visuomenei ir valstybei, nes juk valstybė jais nesirūpina. Jie gali nevaržomai atsiduoti savajam galios geismui, jiems net patariama pasinaudoti savo prigimtiniu sugebėjimu žudyti, ir taip grąžinti tą natūralią lygybę, kurią visuomenė slepia tik praktinio tikslingumo sumetimais. Hobbesas numato ir pateisina tai, kad socialinės atmatos organizuosis į žudikų gaujas ir tai bus logiškas buržuazinės moralės filosofijos padarinys.

Kadangi iš esmės galia yra tik priemonė siekti tikslų, bendruomenė, pagrįsta tik galia, pasiekusi tvarkos ir stabilumo ramybę, turi žlugti – taigi visiškas jos saugumas atskleidžia tai, kad ji pastatyta ant smėlio. Tik galios didinimas gali jai garantuoti *status quo*, tik nuolat plėsdama savo valdžios sritį ir tik galios kaupimo procesu ji gali išsaugoti stabilumą. Hobbeso valstybė yra netvari struktūra, turinti nuolat rūpintis naujais išoriniais ramsčiais, kitaip ji kaipmat subyrėtų ir virstų betiksliu, beprasmiu privačių interesų chaosu, iš kurio ir atsirado.

[37] Atsitiktinumo aukštinimas ir traktavimas kaip galutinio viso žmogaus gyvenimo tvarkytojo visiškai įsitvirtina XIX a. Kartu su šia nuostata atsiranda naujas literatūros žanras, romanas, ir nusmunka drama. Juk drama tampa beprasmė pasaulyje be veiksmo, o romanas galėjo adekvačiai atspindėti likimus tokių žmonių, kurie buvo arba būtinybės aukos, arba laimės kūdikiai. Balzacas parodė visą naujojo žanro skalę ir net žmonių aistras traktavo kaip žmogaus likimą, kuriame nėra nei dorybės, nei ydos, nei proto, nei laisvos valios. Tik visiškai subrendęs romanas, interpretuodamas ir perinterpretuodamas visą žmogiškųjų dalykų skalę, galėjo skelbti naująją evangeliją – meilę savajam likimui, kuri atliko tokį didelį vaidmenį tarp XIX a. intelektualų. Šitaip žavėdamasis likimu, menininkas ir intelektualas stengėsi nubrėžti ribą tarp savęs ir filisterio, apsisaugoti nuo sėkmės ar nesėkmės nežmoniškumo, ir šitaip suformavo visus dabartinio jausmingumo gebėjimus – užuojautą, supratimą, sugebėjimą atlikti paskirtą vaidmenį, o visa tai nepaprastai reikalinga žmogaus orumui palaikyti, visa tai reikalauja iš žmogaus, kad jis būtų bent jau savanoriška auka, jei negali būti kuo nors kitu.

Galios kaupimo būtinybę Hobbesas perkelia į prigimtinės būklės teoriją, pagal kurią toji būklė yra „nuolatinio karo būklė", visų karas prieš visus; šioje būklėje vis dar lieka įvairios pavienės valstybės, viena kitos atžvilgiu panašios į pavienius savo valdinius, kokie jie buvo, prieš paklusdami valstybės valdžiai[38]. Šita nuolatinė karo grėsmė laiduoja valstybei išlikimo perspektyvą, nes duoda jai galimybę didinti savo galią kitų valstybių sąskaita.

Būtų klaidinga priimti už gryną pinigą akivaizdų prieštaravimą tarp Hobbeso raginimo užtikrinti individo saugumą ir jo valstybei būdingo nestabilumo. Ir šitaip jis stengiasi įtikinti, kad reikia remtis tam tikrais pamatiniais savisaugos instinktais, kurie – kaip jis gerai žinojo – Leviatano valdiniuose gali išlikti tik kaip absoliutus paklusnumas valdžiai, kuri „jiems visiems kelia siaubą", t. y. viską persmelkiančią, neįveikiamą baimę, o tai vargu ar yra svarbiausias saugiai besijaučiančio žmogaus bruožas. Tiesą sakant, Hobbesas pradeda nuo nelygstamos įžvalgos, aiškinančios naujo kylančios buržuazijos socialinio junginio politines reikmes: juk būtent pamatinis buržuazijos tikėjimas nesibaigiančiu nuosavybės kaupimo procesu kėlė grėsmę, kad bus sunaikintas bet koks individo saugumas. Siūlydamas revoliucinius politinės santvarkos pertvarkymus, Hobbesas padarė reikiamas išvadas iš socialinio ir ekonominio elgesio struktūrų. Jis apmetė kontūrus vienintelio naujo politinio junginio, kuris galėtų atitikti naujos klasės naujus poreikius ir interesus. Jo tikrasis laimėjimas buvo tai, kad jis parodė, koks žmogus turi tapti ir kaip turi elgtis, jei nori prisitaikyti prie būsimos buržuazinės visuomenės.

Hobbesas pabrėžė, kad galia yra visų žmogiškųjų ir dieviškųjų dalykų varomoji jėga (net Dievo valdžia žmonėms „kyla ne iš jų sukūrimo fakto <...> o iš neįveikiamos galybės"). Šis teiginys kilo iš teoriškai negincytinos prielaidos, kad nesibaigiantis nuosavybės kaupimas turi būti grindžiamas nesibaigiančiu galios kaupimu. Galia pagrįstai visuomenei būdingo nestabilumo filosofinis atitikmuo yra begalinio istorinio proceso, kuris – kad neprieštarautų nuolatiniam galios augimui – negailestingai pasiglemžia individus, tautas ir galiausiai visą žmoniją, vaizdinys. Beribis kapitalo kaupimo procesas reikalingas politinės struktūros, turinčios tokią „neribotą valdžią", kad, tapdama vis galingesnė, ji gali apsaugoti vis didėjančią nuosavybę. Turint galvoje lemtingą naujos socialinės klasės dinamizmą, visiškai tikra, kad „ji negali užtikrinti valdžios ir gero gyvenimo priemonių, kurias turi dabar, neįsigydama jų daugiau". Šios išvados pagrįstumo niekaip negali paneigti tas įsidėmėtinas faktas, kad per maždaug tris šimtus metų neatsirado nei suvereno, kuris būtų „šias spekuliatyvines tiesas pavertęs naudinga praktika", nei buržuazijos, tokios sąmoningos politiškai ir tokios subrendusios ekonomiškai, kad pakankamai atvirai pritaikytų Hobbeso galios filosofiją.

Šitoks niekada nesibaigiančio galios kaupimo procesas, reikalingas apsaugoti niekada nesibaigiančiam kapitalo kaupimui, nulėmė „pažangiąją" XIX a. pabaigos ideologiją ir vyko prieš atsirandant imperializmui. Ne naivi beribio nuosavybės augimo iliuzija, o supratimas, kad galios kaupimas yra vienintelė

[38] Šiuo metu populiari liberalioji pasaulinės vyriausybės teorija, kaip ir visos liberaliosios politinės valdžios sampratos, grindžiama tokia pat idėja, pagal kurią individai turi paklusti centrinei valdžiai, „jiems visiems keliančiai siaubą", tik vietoje individų atsiranda nacijos. Pasaulinė vyriausybė turi įveikti ir pašalinti tikrąją politiką, t. y. padėtį, kai įvairios tautos sąveikauja tarpusavyje, visiškai disponuodamos savo galiomis.

vadinamųjų ekonominių dėsnių stabilumo garantija, pažangą padarė neišvengiamą. XVIII a. pažangos samprata, tokiu pavidalu, kokiu ji susiformavo ikirevoliucinėje Prancūzijoje, suponavo mintį, kad praeities kritika yra dabarties valdymo ir ateities kontroliavimo priemonė, o pažangos viršūnė – žmogaus išlaisvinimas. Tačiau tokia samprata turėjo mažai ką bendra su beribe buržuazinės visuomenės pažanga: toji visuomenė ne tik kad nesiekė žmogaus laisvės ir autonomijos, bet buvo pasirengusi bet ką ir kiekvieną paaukoti tariamai antžmogiškiems istorijos dėsniams. „Tai, ką mes vadiname pažanga, yra vėjas <...> [istorijos angelą] netrikdomai nešantis į ateitį, kuriai jis atsuka nugarą, o tuo tarpu prieš jį į dangų kyla griuvėsių krūvos“[39]. Tik Marxo svajonėje apie beklasę visuomenę, kuriai, pasak Joyce'o, teks išvaduoti žmoniją nuo istorijos košmaro, pagaliau pasirodo XVIII a. vaizdinių pėdsakas, nors ir utopinis.

Imperialistiškai nusiteikęs biznierius, kurį erzino žvaigždės, nes jų aneksuoti jis negalėjo, suprato, kad galia, kaupiama dėl jos pačios, sukurs dar didesnę galią. Kai kapitalo kaupimas pasiekė savo natūralias, nacionalines ribas, buržuazija suprato, kad tik remdamasi ideologija, pagrįsta principu „ekspansija – tai viskas“, ir tik griebdamasi atitinkamo galios kaupimo proceso ji įstengs vėl užvesti seną variklį. Tačiau kaip tik tą akimirką, kai atrodė, kad buvo atrastas tikras amžinojo judėjimo principas, tipiška optimistinė pažangos ideologijos nuotaika susidrumstė. Negalėtume pasakyti, kad kas nors pradėjo abejoti paties proceso neišvengiamybe, tačiau daugelis žmonių ėmė matyti tai, kas išgąsdino Cecilį Rhodesą: kad žmogaus padėtis ir Žemės rutulio ribos yra svarbi kliūtis, trukdanti pažangos procesui, kuris negali sustoti ir stabilizuotis, o todėl gali tik pradėti griaunamųjų katastrofų seriją tada, kai pasieks minėtas ribas.

Imperializmo epochoje galios filosofija tapo elito filosofija. Elitas greitai suprato, kad galios geismas gali būti numalšintas tik destrukcija, ir buvo visai pasirengęs tai priimti. Tokia buvo esminė priežastis, lėmusi elito nihilizmą (ypač pastebimą Prancūzijoje amžių sandūroje ir Vokietijoje šio šimtmečio trečiajame dešimtmetyje), dėl kurio pažangos prietarą pakeitė tokie pat vulgarūs apokaliptiniai prietarai. Automatišką susinaikinimą nihilistai propagavo su tokiu pat entuziazmu, kaip automatiškos pažangos fanatikai – ekonominių dėsnių neišvengiamybę. Hobbeso, didžiojo Sėkmės stabmeldžio, sėkmei prireikė trijų šimtmečių. Iš dalies taip atsitiko todėl, kad Prancūzijos revoliucijai, propagavusiai žmogaus kaip įstatymų kūrėjo ir *citoyen* koncepciją, beveik pavyko sutrukdyti buržuazijai visiškai išskleisti savąją istorijos kaip būtino proceso sampratą. O iš dalies taip atsitiko dėl revoliucinių implikacijų, glūdėjusių valstybės teorijoje, dėl drąsaus Vakarų tradicijos išsižadėjimo, kurio Hobbesas nepamiršo pabrėžti.

Kiekvienas žmogus ir kiekviena mintis, netarnaujanti galutiniams tikslams (ir jų neatitinkanti) tokios mašinos, kurios vienintelis tikslas – galios gaminimas ir kaupimas, yra pavojingas trukdis. Hobbesas nusprendė, kad „senovės graikų ir romėnų“ knygos tokios pat „prietaringos“, kaip ir krikščioniškas mokymas apie „Summum bonum <...> apie kurį kalbama senovės moralės filosofų knygose“ arba doktrina, pagal kurią „viskas, ką žmogus daro prieš savo sąžinę, yra nuodėmė“, arba kad „įstatymai yra taisyklės, nustatančios, kas teisinga ir kas

[39] Walter Benjamin, „Über den Begriff der Geschichte“, *Institut für Sozialforschung*, New York, 1942, kopija. Patys imperialistai gerai suprato savosios pažangos koncepcijos implikacijas. Štai ką sako labai tipiškas autorius, valstybės tarnautojas Indijoje, rašęs A. Carthillio slapyvardžiu: „Visada reikia užjausti tuos asmenis, kuriuos sutraiškė pažangos triumfo vežimas“ (*op. cit.*, p. 209).

neteisinga". Mūsų nenustebins didžiulis Hobbeso nepasitikėjimas visa Vakarų politinio mąstymo tradicija, jei prisiminsime, kad jis siekė ne ko kito, kaip pateisinti tironiją, kuri – nors ir daug kartų pasitaikė Vakarų istorijoje – niekada nebuvo pagerbta filosofiniu pagrindimu. Hobbesas išdidžiai pripažįsta, kad Leviatanas iš tikrųjų yra nuolatinė tironiška valdžia: „Žodis „Tironija" žymi lygiai tą patį, ką ir žodis „Suverenumas" <...>; aš manau, kad pakantus požiūris į atvirą neapykantą Tironijai yra pakantus požiūris į neapykantą Valstybei apskritai <...>".

Kadangi Hobbesas buvo filosofas, jis jau tada galėjo kylančioje buržuazijoje pastebėti visus tuos antitradicionalistinius bruožus, būdingus naujajai klasei, kuriems išryškėti prireikė daugiau nei trijų šimtmečių. Jo *Leviatanas* nebuvo tušti samprotavimai apie naujus politinius principus ar senovinio stiliaus apmąstymai apie protą, valdantį žmonių bendruomenę – tai buvo tikrų tikriausias „skaičiavimas padarinių", kylančių iš naujos visuomenėje įsitvirtinančios klasės, kurios egzistavimas esmingai susijęs su nuosavybe kaip dinamiška, naują nuosavybę gaminančia priemone. Vadinamasis kapitalo kaupimas, sukūręs buržuaziją, pakeitė pačią nuosavybės ir turto koncepciją: turtas jau buvo traktuojamas ne kaip kaupimo ir įsigijimo rezultatas, o kaip jų pradmuo, turtas tapo beribiu turtėjimo procesu. Buržuazijos kaip turtingųjų klasės apibūdinimas teisingas, bet paviršutiniškas, nes būdingiausias šios klasės bruožas yra tas, kad jai gali priklausyti kiekvienas, gyvenimą suprantantis kaip nuolatinio turtėjimo procesą, o pinigus traktuojantis kaip šventenybę, jokiomis aplinkybėmis neturinčią būti paprasčiausia vartojimo preke.

Tačiau nuosavybė savaime yra vartojimo objektas, o todėl nuolat mažėja. Radikaliausia ir saugiausia turtėjimo forma yra destrukcija, nes tik tai, ką sunaikiname, visada ir visiškai priklauso mums. Tie nuosavybės turėtojai, kurie nevartoja, o nuolat stengiasi padidinti savo sankaupas, susiduria su viena labai nepatogia riba, nemaloniu faktu, kad žmogus turi mirti. Mirtis yra tikroji priežastis, dėl kurios nuosavybė ir jos įsigijimas niekada negali tapti tikru politiniu principu. Galimas daiktas, kad socialinė sistema, esmingai pagrįsta nuosavybe, gali judėti tik galutinio bet kokios nuosavybės sunaikinimo kryptimi. Asmeninio gyvenimo baigtinumas yra toks pat rimtas iššūkis nuosavybei kaip visuomenės pagrindui, kaip Žemės rutulio ribos yra iššūkis ekspansijai kaip politinio junginio pagrindui. Jei siekiama automatiško, nuolatinio turto augimo, pranokstančio bet kokius asmeninius poreikius ir vartojimo galimybes, ir peržengiamos žmogaus gyvenimo ribos, individo nuosavybė padaroma viešu reikalu ir išimama iš grynai privataus gyvenimo srities. Pačia savo prigimtimi laikini, apriboti natūralios žmogaus gyvenimo trukmės privatūs interesai dabar gali persikelti į viešųjų reikalų sritį ir iš jų pasiskolinti tą begalinę laiko trukmę, kuri reikalinga beribiam kaupimui. Atrodo, kad šitaip sukuriama visuomenė, labai panaši į skruzdėlių ir bičių bendruomenę, kur „bendras gėris nesiskiria nuo asmeninio: iš prigimties linkusios siekti privačios naudos, jos kartu kuria bendrą naudą".

Tačiau kadangi žmogus nėra nei skruzdėlė, nei bitė, galiausiai visa tai virsta iliuzija. Visuomeninis gyvenimas apgaulingai atrodo kaip privačių interesų visuma, tarsi tie interesai, paprasčiausiai pridedami vienas prie kito, galėtų sukurti naują kokybę. Visos vadinamosios liberalios politikos koncepcijos (t. y. visi ikiimperialistinės buržuazijos politiniai vaizdiniai) – neribota konkurencija, kurią reguliuoja slapta pusiausvyra, paslaptingai kylanti iš konkuruojančių jėgų visumos, „apsišvietusio egoizmo" siekis kaip tikra politinė dorybė, beribė pa-

žanga, būdinga paprasčiausiai įvykių sekai – pasižymi vienu bendru bruožu: jos paprasčiausiai sudeda privačius gyvenimus ir asmeninio elgesio modelius, o sumą pateikia kaip istorijos, ekonomikos ar politikos dėsnius. Tačiau liberalizmo koncepcijos, išreikšdamos instinktyvų buržuazijos nepasitikėjimą politika ir jai būdingą priešiškumą viešiesiems reikalams, yra tik laikinas kompromisas tarp senųjų Vakarų kultūros normų ir naujosios klasės tikėjimo nuosavybe, kaip dinamišku savijudos principu. Senosios normos vis labiau nyko, automatiškai augančiam turtui realiai išstumiant politinį veiksmą.

Hobbesas buvo tikrasis – nors niekada iki galo nepripažintas – buržuazijos filosofas, nes jis suprato, kad turto įsigijimas, traktuojamas kaip niekada nesibaigiantis procesas, gali būti garantuotas tik užgrobus politinę valdžią, nes kaupimo procesas turi anksčiau ar vėliau pralaužti visas esamas teritorines ribas. Jis numatė, kad visuomenė, stojusi į niekada nesibaigiančio turto kaupimo kelią, turi sukonstruoti dinamišką politinę organizaciją, galinčią atitikti niekada nesibaigiantį galios gaminimo procesą. Remdamasis tik vaizduote, jis net sugebėjo apmesti svarbiausius psichologinius naujo tipo žmogaus, kuris tiktų atitinkamai visuomenei ir jos tironiškam politiniam junginiui, bruožus. Jis numatė neišvengiamą galios stabmeldystę, būdingą tam naujo tipo žmogui; numatė, kad jam bus malonu būti vadinamam galios trokštančiu gyvuliu, nors iš tikrųjų visuomenė jį privers atsisakyti visų natūralių savo jėgų, dorybių bei ydų ir pavers jį menku romiu žmogeliu, kuris net neturi teisės sukilti prieš tironiją ir kuris, dargi nesiekdamas galios, paklūsta bet kokiai egzistuojančiai valdžiai ir nepajudina piršto net tada, kai geriausi jo draugai tampa nekaltomis nesuvokiamo *raison d'état* aukomis.

Juk visų savo individualių narių sukaupta ir monopolizuota galia pagrįsta valstybė kiekvieną asmenį neišvengiamai padaro bejėgį, atima iš jo natūralius žmogiškus sugebėjimus. Jis degraduoja ir tampa galią kaupiančios mašinos sraigteliu, ir jam belieka guostis didingomis mintimis apie galutinį tos mašinos likimą, o pati mašina sukonstruota taip, kad gali praryti Žemės rutulį, paprasčiausiai paklusdama savo vidiniam dėsniui.

Galutinis destruktyvus tokios valstybės tikslas šiek tiek atsiskleidžia, kai žmonių lygybė filosofiškai interpretuojama kaip „sugebėjimo žudyti lygybė“. Gyvendama kartu su kitomis valstybėmis, „nuolat kariaujančiomis ir besirengiančiomis kautynėms, turinčiomis fortifikuotas sienas ir patrankas, nukreiptas prieš savo artimiausius kaimynus“, ji nebegali elgtis kitaip, o tik laikosi įstatymo, „duodančio jai didžiausią naudą“, ir palaipsniui praryja silpnesnius darinius, kol prieina prie paskutinio karo, „kuris kiekvienam žmogui dovanoja pergalę arba mirtį“.

„Pergale arba mirtimi“ Leviatanas tikrai gali įveikti visus politinius apribojimus, susijusius su kitų žmonių egzistavimu, ir gali visą Žemės rutulį palenkti savo tironijai. Bet kai atėjo paskutinis karas ir kiekvienas žmogus gavo tai, kas buvo žadėta, žemėje neįsiviešpatavo galutinė taika: galią kaupianti mašina, be kurios neįmanoma nuolatinė ekspansija, savo nesibaigiančiam procesui reikalauja daugiau medžiagos, kurią galėtų praryti. Jei paskutinė pergalingoji Valstybė nebegalės toliau „aneksuoti planetų“, tai galės tik susinaikinti, kad iš naujo pradėtų niekada nesibaigiantį galios gamybos procesą.

III. MINIOS IR KAPITALO SĄJUNGA

Kai praeito amžiaus devintajame dešimtmetyje imperializmas pasirodė politinėje scenoje, pradėdamas peštynes dėl Afrikos, jį palaikė biznieriai, jam labai priešinosi valdžioje buvusios vyriausybės ir šlovino stulbinamai didelė apsišvietusių klasių dalis[40]. Šviesuoliams atrodė, kad jį pasiuntė Dievas, kaip vaistą nuo visokio blogio, kaip puikią priemonę visiems konfliktams spręsti. Ir tam tikra prasme imperializmas šių vilčių neapvylė. Jis vėl įkvėpė gyvybę politinėms ir socialinėms struktūroms, kurioms visai akivaizdžią grėsmę kėlė naujos socialinės ir politinės jėgos ir kurioms (esant naujoms aplinkybėms) išnykti vargu ar būtų prireikę dviejų pasaulinių karų, jei ne imperializmo vystymosi įtaka.

Taip susiklosčius aplinkybėms, imperializmas išsklaidė visus rūpesčius ir sukūrė tą, ikikarinėje Europoje tokį visuotinį, saugumo jausmą, kuris apgavo visus, išskyrus pačius jautriausius protus. Péguy Prancūzijoje ir Chestertonas Anglijoje instinktyviai suprato, kad gyvena tuščių pretenzijų pasaulyje ir kad didžiausia tuščia pretenzija yra jo stabilumas. Kol viskas pradėjo griūti, aiškiai pasenusių politinių struktūrų stabilumas buvo faktas, ir atrodė, kad jų atkaklus, o sykiu lengvabūdiškas gyvastingumas liudija, kaip klysta tie, kurie juto, kad po kojomis dreba žemė. Mįslės įminimas buvo imperializmas. Atsakymas į lemtingą klausimą – kodėl Europos nacijų bendrija leido šiam blogiui sustiprėti tiek, kad buvo sunaikinta viskas, ir tai, kas gera, ir tai, kas bloga – buvo toks: visos vyriausybės labai gerai žinojo, kad jų šalys slapčia žlunga, kad politinis junginys sunaikintas iš vidaus ir kad gyvenama tik iš laiko paskolos.

Naivuoliams ekspansija ir pradžių atrodė kaip priemonė, leidžianti nusikratyti kapitalo perprodukcijos ir siūlanti vaistą – kapitalo eksportą[41]. Nepaprastai padidėjęs turtas, sukurtas kapitalistinės gamybos, egzistuojančios neteisingu paskirstymu pagrįstoje socialinėje sistemoje, galiausiai sukūrė „perteklines sankaupas", t. y. sukauptą kapitalą, pasmerktą neveiklumui nekintant nacionaliniam gamybos ir vartojimo pajėgumui. Šie pinigai iš esmės buvo atliekami, niekam nereikalingi, nors priklausė vis augančiai konkrečių asmenų klasei. Todėl per kelis ikiimperialistinės eros dešimtmečius kilusios krizės ir sąstingiai[42] kapi-

[40] „Kolonijų tarnybos aiškiausiai ir natūraliausiai remia agresyvią užsienio politiką: imperijos ekspansija labai žavi aristokratiją ir tarnautojų profesionalų klases, atverdama naujas ir vis didėjančias sritis, galinčias garantuoti garbingą ir naudingą veiklą jų vaikams" (J.A. Hobson, „Capitalism and Imperialism in South Africa", *op. cit.*). „Aštuntojo dešimtmečio pabaigos ir devintojo dešimtmečio pradžios išorinius imperializmo išpuolius" rėmė „pirmiausia visi <...> patriotiškai nusiteikę profesoriai ir publicistai, nepriklausomai nuo jų politinių simpatijų ir asmeninių ekonominių interesų"(Hayes, *op. cit.*, p. 220).

[41] Apie tai ir apie tolesnę problematiką žr. J.A. Hobson, *Imperialism*. Šis autorius dar 1905 metais meistriškai išnagrinėjo imperializmo varomąsias ekonomines jėgas ir motyvus, taip pat ir kai kurias jo politines implikacijas. Kai 1938 metais jo ankstyvoji studija buvo išleista antrą kartą, nepakeisto teksto įvade Hobsonas galėjo pagrįstai konstatuoti, kad jo knyga tikrai įrodė, „jog svarbiausi <...> šiandienos <...> pavojai ir neramumai <...> glūdėjo ankstesnės kartos pasaulyje ir buvo jau pastebimi <...>".

[42] Akivaizdų ryšį tarp žiaurių krizių Anglijoje septintajame dešimtmetyje bei kontinente aštuntajame dešimtmetyje ir imperializmo pažymi Hayesas, *op. cit.*, tačiau tik išnašoje (p. 219), ir Schuyleris, *op. cit.*, kuris įsitikinęs, kad „vėl padidėjęs dėmesys emigracijai buvo svarbus imperinio sąjūdžio atsiradimo veiksnys" ir kad šį dėmesį nulėmė „didelis britų prekybos ir pramo-

talistams įteigė mintį, kad visa jų ekonominė gamybos sistema priklauso nuo pasiūlos ir paklausos, kurią dabar turi lemti šalys, esančios „už kapitalistinės visuomenės ribų“[43]. Vidinė nacionalinės valstybės rinka tokią pasiūlą ir paklausą reguliavo tol, kol kapitalistinė sistema dar nekontroliavo visų savo klasių ir visų gamybinių galių. Kai kapitalizmas apėmė visą ekonominę struktūrą ir visi socialiniai sluoksniai pateko į jo nulemtą gamybos ir vartojimo sistemą, kapitalistams reikėjo aiškiai nuspręsti, ar leisti visai šiai sistemai sugriūti, ar rasti naujas rinkas, t. y. smelktis į naujas šalis, kurios dar nebuvo pavaldžios kapitalizmui, o todėl galėjo užtikrinti naują, nekapitalistinę pasiūlą ir paklausą.

Lemtinga septintojo ir aštuntojo dešimtmečio sąstingių, pradėjusių imperializmo erą, aplinkybė buvo ta, kad jie privertė buržuaziją pirmą kartą suprasti, jog prigimtinė paprasto plėšimo nuodėmė, kuri prieš keletą šimtmečių įgalino „pradinį kapitalo kaupimą“ (Marxas) ir atvėrė kelią visam vėlesniam kaupimui, laikui bėgant turi būti pakartota, nes kitaip kaupimo variklis staiga užges[44]. Susidūrę su katastrofiško gamybos žlugimo pavojumi, kėlusiu grėsmę ne tik buržuazijai, bet ir visai nacijai, gamintojai kapitalistai suprato, kad jų gamybos sistemos formos ir dėsniai „iš pat pradžių buvo apskaičiuoti visam Žemės rutuliui“[45].

Pirmoji reakcija į persotintą vidaus rinką, žaliavų stoką ir didėjančias krizes buvo kapitalo eksportas. Atliekamo turto savininkai iš pradžių bandė investuoti užsienyje, nesiekdami ekspansijos ir politinės kontrolės, tačiau šis procesas baigėsi beprecedente sukčiavimų, finansinių skandalų orgija ir biržos spekuliacijomis – reiškiniais, keliančiais nerimą ypač todėl, kad užsienio investicijos didėjo daug greičiau negu vidaus[46]. Dideli pinigai, atsiradę dėl perteklinių sankaupų, atvėrė kelią mažiems pinigams, kurie buvo mažų žmonelių darbo rezultatas. Vietinės įmonės, siekdamos didžiulių pelnų iš užsienio investicijų, irgi pradėjo naudotis apgavikiškais metodais ir įtraukdavo vis daugiau žmonių, kurie, tikė-

nės nuosmukis“ baigiantis septintajam dešimtmečiui (p. 280). Schuyleris taip pat pakankamai išsamiai aprašo ryškų „antiimperinį nusiteikimą, vyravusį Viktorijos epochos viduryje“. Deja, Schuyleris nenubrėžia skirtumo tarp Sandraugos ir pačios imperijos, nors ikiimperialistinės epochos aptarimas galėjo nesunkiai paskatinti tokį skirtumą nubrėžti.

[43] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin, 1923, p. 273.

[44] Rudolfas Hilferdingas (*Das Finanzkapital*, Wien, 1910, p. 401) mini – bet nenagrinėja padarinių – faktą, kad imperializmas „netikėtai vėl sugrįžta prie pradinio kapitalistinio turto kaupimo metodų“.

[45] Pagal puikią Rosos Luxemburg pateiktą imperializmo politinės struktūros analizę, „ istorinis kapitalo kaupimo procesas visais aspektais priklauso nuo nekapitalistinių socialinių sluoksnių egzistavimo“, todėl „imperializmas yra politinė kapitalo kaupimo išraiška tokiomis aplinkybėmis, kai prasideda konkurencinė kova už nekapitalistinio pasaulio likučių valdymą“. Šitokia esminė kapitalizmo priklausomybė nuo nekapitalistinio pasaulio lemia visus kitus imperializmo aspektus, kurie gali būti aiškinami ir kaip perteklinių sankaupų bei neteisingo paskirstymo padarinys (Hobson, *op. cit.*), ir kaip perprodukcijos ir dėl jos kylančios naujų rinkų reikmės padarinys (Lenin, *Imperialism, the Last Stage of Capitalism*, 1917), kaip žaliavų stokos padarinys (Hayes, *op. cit.*) arba kaip kapitalo eksportas, kurio tikslas – išlyginti nacionalinę pelno normą (Hilferding, *op. cit.*).

[46] Hilferdingas (*op. cit.*, p. 409) pažymi, kad Anglijos pajamos iš užsienio investicijų nuo 1865 iki 1898 metų padidėjo devynis kartus, tuo tarpu nacionalinės pajamos padvigubėjo. Jis mano, kad, galimas daiktas, panašiai, nors ir ne taip ryškiai, didėjo Vokietijos ir Prancūzijos užsienio investicijos.

damiesi pasakiškų pelnų, paleisdavo savo pinigus vėjais. Panamos skandalas Prancūzijoje, *Gründungs-Schwindel* Vokietijoje ir Austrijoje tapo klasikiniais pavyzdžiais. Milžiniški nuostoliai buvo patirti dėl žadamų milžiniškų pelnų. Mažų pinigų savininkai patyrė tokius didelius nuostolius ir taip greitai, kad didelio kapitalo savininkai netrukus pasijuto vieni šiame, galima sakyti, mūšio lauke. Neįstengę visos visuomenės paversti lošėjų bendrija, jie vėl tapo nereikalingi, išstumti iš normalaus gamybos proceso, prie kurio, po tam tikro sąmyšio, vėl tyliai sugrįžo visos kitos klasės, nors ir kiek nuskurdusios bei nusivylusios[47].

Pinigų eksportas ir užsienio investicijos savaime dar nėra imperializmas ir nebūtinai veda prie ekspansijos kaip politinės priemonės. Kol atliekamo kapitalo savininkai tenkinosi „didelės savo nuosavybės dalies investavimu užsienio šalyse“, net jei ši tendencija „prieštaravo visoms ankstesnėms nacionalizmo tradicijoms“[48], jie paprasčiausiai patvirtindavo savo atitolimą nuo nacionalinio junginio, kuriame vienaip ar kitaip parazitavo. Tik pareikalaudami iš vyriausybės savo investicijų apsaugos (tada, kai pradinė sukčiavimo stadija jiems atvėrė akis ir jie pamatė, kad lošimo riziką galima sumažinti pasinaudojant politika), jie vėl sugrįžo į nacijos gyvenimą. Tačiau keldami savo reikalavimus, jie laikėsi nusistovėjusios buržuazinės visuomenės tradicijos – politines institucijas visada traktuoti tik kaip asmeninės nuosavybės apsaugos įrankį[49]. Tik laimingas atsitiktinumas, kad naujos savininkų klasės iškilimas sutapo su pramonės revoliucija, buržuaziją padarė gamintoja ir gamybos skatintoja. Kol ji atliko šią pamatinę funkciją, būdingą moderniajai visuomenei, kuri iš esmės yra gamintojų bendruomenė, jos turtas nacijai kaip visumai atliko svarbią funkciją. Atliekamo kapitalo savininkai buvo pirmas šios klasės sluoksnis, siekęs pelno, bet neatlikęs jokios realios – netgi išnaudojančio gamintojo – socialinės funkcijos, todėl jokia policija jo nebūtų galėjusi apsaugoti nuo žmonių įniršio.

Taigi ekspansija buvo ne tik būdas panaudoti atliekamą kapitalą. Dar svarbiau tai, kad jo savininkus ji apsaugojo nuo grėsmingos galimybės tapti visiškai nereikalingu, parazitiniu socialiniu sluoksniu. Ji išgelbėjo buržuaziją nuo

[47] Dėl Prancūzijos, žr. George Lachapelle, *Les Finances de la Troisième République*, Paris, 1937, ir D.W. Brogan, *The Develompment of Modern France*, New York, 1941. Dėl Vokietijos, plg. tokius įdomius amžininkų liudijimus, kaip Max Wirth, *Geschichte der Handelskrisen*, 1873, chapter 15, ir A. Schaeffle, „Der 'grosse Boersenkrach' des Jahres 1873“ in *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1874, Band 30.

[48] J.A. Hobson, „Capitalism and Imperialism“, *op. cit.*

[49] Žr. Hilferding, *op. cit.*, p. 406: „Dėl to visi kapitalistai, suinteresuoti užsienio šalimis, ragino kurti stiprią valstybę <...> Eksportuotas kapitalas jaučiasi saugiausiai tada, kai nuosavos šalies valstybinė valdžia visiškai palenkia naują sritį <...> Jei tik įmanoma, jų pelną turi garantuoti valstybė. Taigi kapitalo eksportavimas skatina imperialistinę politiką“. P. 423: „Savaime suprantama, kad kai politinė valstybės valdžia tampa finansinio kapitalo konkurencijos instrumentu pasaulinėje rinkoje, buržuazijos požiūris į valstybę visiškai pasikeičia. Buržuazija buvo priešiškai nusiteikusi valstybės atžvilgiu, nes kovojo prieš ekonominį merkantilizmą ir politinį absoliutizmą. <...> Bent jau teoriškai ekonominis gyvenimas turėjo būti visiškai nepriklausomas nuo valstybės kišimosi – valstybė turėjo tenkintis politiniu saugumo užtikrinimu ir pilietinės lygybės palaikymu“. P. 426: „Tačiau ekspansionistinės politikos siekis buržuazijos sąmonėje sukelia revoliucinius pokyčius. Ji praranda savo pacifizmą ir humanizmą“. P. 470: „Socialiniu požiūriu ekspansija yra kapitalistinės visuomenės išlikimo gyvybinė sąlyga, ekonominiu požiūriu ji yra pelno normos išsaugojimo ir laikino jos kilimo sąlyga“.

neteisingo paskirstymo padarinių ir atgaivino buržuazinę nuosavybės koncepciją tuo metu, kai turtas nebegalėjo būti naudojamas kaip gamybos veiksnys neperžengiant nacijos ribų ir suėjo į konfliktą su bendruomenės kaip visumos gamybos idealu.

Dar senesnis už atliekamą turtą buvo kitas šalutinis kapitalistinės gamybos produktas: žmonės-atliekos, kurias kiekviena krizė, neišvengiamai atsirasdavusi po kiekvieno pramonės augimo tarpsnio, nuolat išstumdavo iš gaminančios visuomenės. Žmonės, visam laikui tapdavę neveiklūs, bendruomenei buvo tokie pat nereikalingi kaip ir atliekamo turto savininkai. XIX a. buvo suprasta, kad šie žmonės kėlė visuomenei realią grėsmę, ir jų eksportas padėjo apgyvendinti Kanados ir Australijos dominijas, taip pat ir Jungtines Valstijas. Naujas imperialistinės epochos bruožas buvo tas, kad šios dvi atliekamos jėgos, atliekamas kapitalas ir atliekama darbo jėga, susijungdavo ir kartu palikdavo šalį. Atrodė, kad ekspansijos doktrina, valstybinės valdžios eksportas ir aneksavimas kiekvienos teritorijos, kurioje nacijos atstovai investuodavo savo turtą arba savo darbą, yra vienintelė augančių turto ir gyventojų nuostolių alternatyva. Atrodė, kad imperializmas ir jo iškelta neribotos ekspansijos idėja yra nuolatinis vaistas nuo nuolatinio blogio[50].

Gana ironiška, kad pirma šalis, kurioje atliekamas turtas susijungė su atliekamais žmonėmis, pati pradėjo virsti atliekama šalimi. Britanija nuo amžiaus pradžios valdė Pietų Afriką, nes ši garantavo jūrų kelią į Indiją. Tačiau Sueco kanalo atidarymas ir paskesnis administracinės valdžios įvedimas Egipte gerokai sumenkino senosios prekybinės bazės Gerosios Vilties kyšulyje reikšmę. Veikiausiai britai būtų pasitraukę iš Afrikos (kaip tai padarė kitos Europos nacijos), jei būtų nunykę jų prekybiniai interesai ir valdos Indijoje.

Ypatinga ironija ir tam tikra prasme simbolinė aplinkybė, susijusi su tuo, kad Pietų Afrika visai netikėtai tapo „imperializmo perykla“[51], glūdi pačioje jos patrauklumo, staiga atsiradusio kaip tik tada, kai ji prarado bet kokią vertę pačiai imperijai, prigimtyje: aštuntajame dešimtmetyje ten buvo atrasti deimantų klodai, o devintajame – aukso telkiniai. Naujoviška aistra pelnui bet kuria kaina pirmą kartą sutapo su senovine fortūnos medžiokle. Į Juodąjį kontinentą kartu su kapitalu iš išsivysčiusios pramonės šalių pradėjo emigruoti aukso ieškotojai, avantiūristai ir didmiesčių padugnės. Nuo šiol minia, pagimdyta monstriško kapitalo kaupimo, kartu su savo gimdytoju leidosi į naujų atradimų keliones, kuriose buvo atrandamos tik naujos investavimo galimybės. Atliekamo turto savininkai buvo vieninteliai žmonės, galėję naudotis atliekamais žmonėmis, kilusiais iš visų Žemės rutulio kampų. Kartu jie sukūrė pirmą rojų parazitams, kurių gyvenimą palaikantis kraujas buvo auksas. Imperializmas, atliekamų pinigų

[50] Šie motyvai buvo ypač akivaizdūs vokiečių imperializme. Viena iš pirmųjų „Alldeutsche Verband“ (įkurtos 1891 m.) akcijų buvo pastangos imtis priemonių, kad vokiečių emigrantai nekeistų savo pilietybės, o pirmoje Vilhelmo II imperialistinėje kalboje, pasakytoje per 25-ųjų reicho įkūrimo metinių minėjimą, buvo tokia tipiška pastraipa: „Vokietijos imperija tapo pasauline imperija. Tūkstančiai mūsų tautiečių gyvena visur, tolimiausiose Žemės rutulio dalyse <...> Ponai, jūsų šventa pareiga padėti man šią didžiąją Vokietijos imperiją sujungti su mūsų gimtąja šalimi“. Taip pat plg. J.A. Froude'o teiginį 10 pastaboje.

[51] E.H. Damce, *The Victorian Illusion*, London, 1928, p. 164: „Afrika, nepažymėta nei saksų rasės kelių žemėlapiuose, nei profesionalių imperijos istorijos filosofų veikaluose, tapo britų imperializmo perykla“.

ir atliekamų žmonių padarinys, savo stulbinamą karjerą pradėjo, gamindamas pačias nereikalingiausias ir pačias nerealiausias prekes.

Vis dar abejotina, ar ekspansija kaip vaistas būtų tapusi tokia didele pagunda neimperialistams, jei savo pavojingus sprendimus ji būtų pasiūliusi tik toms perteklinėms jėgoms, kurios, šiaip ar taip, jau egzistavo už nacionalinio junginio ribų. Dokumentiškai užfiksuotas visų parlamentinių partijų dalyvavimas imperialistinėse programose. Britanijos leiboristų partijos istorija šiuo požiūriu yra beveik nenutrūkstama grandinė įvykių, patvirtinančių ankstesnę Cecilio Rhodeso pranašystę: „Darbininkai supranta, kad nors amerikiečiai juos labai myli ir kaip tik šiuo metu dalijasi su jais broliškais jausmais, savo prekes jie saugo nuo jų. Be to, darbininkai supranta, kad Rusija, Prancūzija ir Vokietija savo viduje daro tą pat, ir darbininkai mato, kad jei jie nesusigriebs, greitai pasaulyje nebeliks vietos, kur dar apskritai būtų galima prekiauti. Todėl darbininkai tapo imperialistais, o įkandin jų – ir liberalioji partija“[52]. Vokietijoje kaip tik liberalai (o ne konservatyvioji partija) davė postūmį tai garsiajai jūrų laivybos politikai, kuri tiek daug lėmė kaip Pirmojo pasaulinio karo paskata[53]. Socialistų partija svyravo tarp aktyvios paramos imperialistinei jūrų laivybos politikai (po 1906 metų ji ne kartą balsavo už tai, kad būtų skiriamos lėšos statyti Vokietijos laivynui) ir visiško užsienio politikos klausimų nepaisymo. Kartais pasigirsdavę perspėjimai dėl liumpenproletariato ir visai įmanomo tam tikros darbininkų dalies papirkimo, panaudojant trupinius nuo imperialistinio stalo, nepadėjo geriau suprasti to didžiulio patrauklumo, kuriuo, eilinių partijos narių akimis, pasižymėjo imperialistinės programos. Marksistiniu požiūriu naujas minios ir kapitalo sąjungos reiškinys atrodė toks nenatūralus ir taip akivaizdžiai prieštaravo klasių kovos doktrinai, kad tikrieji imperialistinių užmojų pavojai – žmonijos padalijimas į ponų ir vergų rases, į geresnės ir blogesnės veislės žmones, į spalvotuosius ir baltuosius (ir visa tai buvo pastangos suvienyti tautą minios pagrindu) – buvo visiškai nepastebėti. Net tarptautinio solidarumo žlugimas prasidėjus pasauliniam karui nesutrikdė socialistų savimanos ir jų tikėjimo pačiu proletariatu. Socialistai vis dar tyrinėjo ekonominius imperializmo dėsnius, o imperialistai jau seniai tų dėsnių nebepaisė, ir užjūrio šalyse šie dėsniai buvo paaukoti „imperiniam veiksniui“ arba „rasiniam veiksniui“, ir tik keletas nusenusių džentelmenų iš aukščiausių finansinių sferų vis dar tikėjo neatimama pelno normos teise.

Keistas liaudies opozicijos imperializmui silpnumas, daugybė liberaliųjų politikų nenuoseklumų ir atvirai laužomų pažadų, dažnai priskiriamų oportunizmui ar papirkinėjimui, turėjo kitas, gilesnes priežastis. Nei papirkimas, nei oportunizmas nebūtų galėjęs priversti tokio žmogaus kaip Gladstone'as sulaužyti savo pažado pasišalinti iš Egipto tapus ministru pirmininku, pažado, kurį jis davė kaip liberalų partijos lyderis. Šie žmonės – beveik nesąmoningai ir aiškiai nesuprasdami – kartu su liaudimi buvo įsitikinę, kad nacionalinis junginys taip labai susiskaldęs į klases, o klasių kova yra toks universalus moderniojo politi-

[52] Cit. pagal Millin, *op. cit.*

[53] „Ne parlamento dešinė, o būtent liberalai rėmė jūrų politiką“. Alfred von Tirpitz, *Erinnerungen*, 1919. Žr. taip pat Daniel Frymann (Heinricho Classo pseudonimas), *Wenn ich der Kaiser wär*, 1912: „Tikroji imperinė partija yra Nacionalinė liberalų partija“. Frymannas, žymus Pirmojo pasaulinio karo metų šovinistas, net priduria tokią pastabą apie konservatorius: „Verta pažymėti ir konservatyviųjų sluoksnių abejingumą rasinėms teorijoms“.

nio gyvenimo bruožas, jog iškilo grėsmė nacijos vientisumui. Ir šiuo požiūriu gelbstinti priemonė, atrodė, yra ekspansija, nes ji galėjo duoti bendrą interesą nacijai kaip visumai, ir pirmiausia dėl šios priežasties imperialistai galėjo „parazituoti patriotizmo sąskaita“[54].

Žinoma, tokios viltys iš dalies vis dar sutapo su sena ydinga praktika – vidinius konfliktus „gydyti“ avantiūromis užsienyje. Tačiau buvo ir žymus skirtumas. Avantiūros iš esmės ribotos ir laiko, ir erdvės požiūriu, jos gali padėti įveikti laikinus konfliktus, nors dažniausiai jos nepavyksta ir tuos konfliktus veikiau sustiprina. Tuo tarpu imperialistinė avantiūra iš pat pradžių atrodė kaip amžinas sprendimas, nes ekspansija buvo laikoma neribota. Negana to, imperializmas nebuvo avantiūra įprasta prasme, nes jis priklausė ne tiek nuo nacionalistinių šūkių, kiek nuo tariamai tvirto ekonominių interesų pagrindo. Besikertančių interesų visuomenėje, kur bendras gėris buvo tapatinamas su individualių interesų suma, ekspansija savaime atrodė galinti tapti bendru nacijos kaip visumos interesu. Kadangi turtingosios ir viešpataujančios klasės visus įtikino, kad ekonominis interesas ir aistra turtui yra tvirtas politinio junginio pagrindas, net imperialistiškai nenusiteikę valstybininkai būdavo lengvai įkalbami nusileisti, kai tik horizonte pasirodydavo bendras ekonominis interesas.

Taigi štai kodėl nacionalizmas sukūrė tokią aiškią imperializmo tendenciją, nepaisant vidinio šių dviejų principų prieštaringumo[55]. Juo menkiau nacijos buvo pasirengusios prisijungti svetimas tautas (nes tai prieštaravo jų pačių politinio junginio sandarai), juo labiau jos linko palenkti jas savo priespaudai. Teoriškai tarp nacionalizmo ir imperializmo egzistuoja praraja, praktiškai per šią prarają nutiesiamas gentinio nacionalizmo ir atviro rasizmo tiltas. Iš pat pradžių visų šalių imperialistai prisiekinėjo ir gyrėsi, kad nepriklauso „jokioms partijoms“ ir vieninteliai kreipiasi į naciją kaip visumą. Tai buvo ypač būdinga Vidurio ir Rytų Europos šalims, turėjusioms labai nedaug užsienio valdų arba išvis jų neturėjusioms – minios ir kapitalo sąjunga susiklostė šių šalių viduje ir dar labiau nekentė nacionalinių institucijų (ir puldinėjo jas dar įnirtingiau) bei visų nacionalinių partijų[56].

Visur, o ypač Anglijoje, buvo ryškus niekinamas politikų imperialistų abejingumas vidaus reikalams. „Nepartinių partijų“, pavyzdžiui, Raktažolės lygos, įtaka Anglijos politiniam gyvenimui buvo antraeilė, tuo tarpu būtent imperializmas buvo pagrindinė priežastis, nulėmusi tai, kad dvipartinė sistema išsigimė į Pirmojo suolo sistemą, o tai atvedė prie „opozicijos galios sumažėjimo“ ir prie to, kad „kabineto valdžia sustiprėjo Bendruomenių rūmų valdžios sąskaita“[57]. Žinoma, ir šie poslinkiai buvo pateikiami kaip politika, nepriklausanti nuo partijų kivirčų ir grupinių interesų ir vykdoma žmonių, kurie pretendavo kalbėti naci-

[54] Hobson, *op. cit.*, p. 61.

[55] Hobsonas, *op. cit.*, pirmas suprato abu dalykus – ir pamatinį imperializmo bei nacionalizmo prieštaravimą, ir nacionalizme glūdinčią tendenciją tapti imperialistiniu nacionalizmu. Imperializmą jis vadino išsigimusiu nacionalizmu, „kai tautos <...> sveiką, stimuliuojantį įvairių nacionalinių tipų varžymąsi paverčia plėšikiška besivaržančių imperijų kova“ (p. 9).

[56] Žr. VIII skyrių.

[57] Hobson, *op. cit.*, p. 146 ff. „Neabejotina, kad kabineto galia atkakliai ir sparčiai auga ir, atrodo, vis dar auga Bendruomenių rūmų galios sąskaita“, pažymėjo Bryce'as 1901 metais, kn. *Studies in History and Jurisprudence*, 1901, I, p. 177. Apie Pirmojo suolo sistemos veikimą žr. taip pat Hilaire Belloc and Cecil Chesterton, *The Party Sistem*, London, 1911.

jos kaip visumos vardu. Toks kalbėjimas turėjo patraukti ir apgauti būtent tuos žmones, kuriuose vis dar ruseno politinio idealizmo kibirkštis. Vienybės šūkis buvo visai panašus į kovos šūkius, visada vedusius tautas į karus, o vis dėlto niekas nesuprato, kad ši universali ir nuolatinė vienybės propaganda buvo universalaus ir nuolatinio karo mikrobas.

Valstybės tarnautojai daug aktyviau už bet kurią kitą grupę rėmė šią nacionalistinę imperializmo atmainą ir pirmiausia buvo atsakingi už imperializmo painiojimą su nacionalizmu. Nacionalinės valstybės priklausė nuo jų sukurtų civilinių tarnybų, nuolatinio tarnautojų korpuso, kurio nariai tarnavo valstybei nepriklausomai nuo klasinio intereso ir vyriausybės pasikeitimų. Jų profesinis išdidumas ir savigarba – ypač Anglijoje ir Vokietijoje – kilo iš to, kad jie jautėsi esą nacijos kaip visumos tarnai. Jie buvo vienintelė grupė, tiesiogiai suinteresuota remti pamatinę valstybės pretenziją būti nepriklausoma nuo klasių ir frakcijų. Kad pats nacionalinės valstybės autoritetas labai priklausė nuo šių civilių tarnautojų ekonominės nepriklausomybės ir politinio neutralumo, tampa akivaizdu mūsų laikais: nacijų nuosmukis visada prasidėdavo nuo ilgalaikės administracijos sugedimo ir bendro įsitikinimo, kad valdininkams moka ne valstybė, o turtingosios klasės. Šimtmečio pabaigoje turtingosios klasės taip sustiprino savo viešpatavimą, kad buvo beveik juokinga, kai valstybės tarnautojas norėdavo pasirodyti tarnaująs nacijai. Susiskirstymas į klases šiuos tarnautojus išstūmė už socialinio junginio ribų ir privertė sudaryti nuosavą kliką. Kolonijų tarnybose jiems pavyko išvengti šio faktiško nacionalinio junginio suirimo. Negyvendami namie ir valdydami kitas tautas tolimose šalyse, jie galėjo juolab dėtis herojiškais nacijos tarnais, „savo darbais garsinančiais britų rasę“[58]. Kolonijos jau nebebuvo paprasčiausia „didžiulė užsienio paramos aukštesniosioms klasėms sistema“, kaip dar galėjo rašyti Jamesas Millis, – joms buvo lemta tapti kertiniu akmeniu, remiančiu britų nacionalizmą, kuris, valdydamas tolimas šalis ir nepažįstamas tautas, šioje misijoje įžvelgė vienintelį būdą tarnauti britų ir tik britų interesams. Kolonijų tarnautojai tikrai tikėjo, kad „išskirtinis kiekvienos nacijos genijus niekur neišryškėja taip aiškiai, kaip palenktų rasių valdymo sistemoje“[59].

Ir tikrai, tik toli nuo namų Anglijos, Vokietijos ar Prancūzijos pilietis galėjo būti ne kas nors kita, o tik anglas, vokietis ar prancūzas. Savo šalyje jis buvo taip supančiotas ekonominių interesų ar socialinio lojalumo, kad jautėsi artimesnis savo klasės nariui užsienio šalyje negu savo šalyje – kitai klasei priklausančiam žmogui. Ekspansija įkvėpė nacionalizmui naują gyvybę ir todėl buvo priimta kaip nacionalinės politikos įrankis. Naujų kolonijose susidariusių bendruomenių ir imperialistinių lygų nariai jautėsi „labai nutolę nuo partinių rietenų“, ir juo labiau jie nutoldavo, juo tvirčiau tikėjo, kad „atstovauja tik nacionaliniam tikslui“[60]. Tai rodo, kokioje beviltiškoje padėtyje atsidūrė Europos nacijos im-

[58] Lordas Curzonas, atidengdamas lordo Cromerio memorialinę lentą. Žr. Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer*, 1932, p. 362.

[59] Sir Hesketh Bell, *op. cit.*, Part I, p. 300.

Panašios nuotaikos vyravo olandų kolonijų tarnyboje. „Aukščiausi uždaviniai, beprecedenčiai uždaviniai – štai kas laukia Ost Indijos civilinių tarnybų pareigūnų <...> ten tarnauti yra didžiausia garbė <...>, tai rinktinis personalas, vykdantis Olandijos užjūrio misiją“. Žr. De Kat Angelino, *Colonial Policy*, Chicago, 1931, II, p. 129.

[60] Vokietijos „Kolonialverein“ prezidentas Hohenlohe-Langenburgas, 1884 m. Žr. Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism, 1871–1885*, 1921.

perializmo išvakarėse, kokios trapios tapo jų institucijos, kokia pasenusi pasirodė jų socialinė sistema, kai susidūrė su didėjančiu žmogaus sugebėjimu gaminti. O gelbėjimosi priemonės irgi buvo beviltiškos, ir galiausiai pasirodė, kad vaistas blogesnis už ligą, kurios, beje, taip ir nepavyko išgydyti.

Kiekvienos nuoseklios imperialistinės politikos ištakose galima rasti šią kapitalo ir minios sąjungą. Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje, ši naujoji pernelyg turtingų ir pernelyg nuskurdusių žmonių sąjunga susiformavo ir egzistavo užjūrio valdose. Vadinamasis britų politikos veidmainiškumas buvo padarinys sveiko proto, būdingo tiems anglų valstybininkams, kurie nubrėžė aiškią ribą tarp kolonijinių valdymo metodų ir normalios vidaus politikos, šitaip visai sėkmingai išvengdami nerimą keliančio imperializmo poveikio metropolijai bumerango efekto. Kitose šalyse, pavyzdžiui, Vokietijoje ir Austrijoje, ši sąjunga šalių viduje pasireiškė pansąjūdžių forma, o Prancūzijoje, kiek silpniau, vadinamąja kolonijine politika. Šių „sąjūdžių" tikslas buvo, galima sakyti, suimperialistinti visą naciją (o ne tik „atliekamą" jos dalį), vidaus ir užsienio politiką derinti taip, kad nacija būtų skatinama grobti užsienio teritorijas ir nuolat naikinti svetimas tautas.

Tai, kad minia atsirado iš kapitalistinės struktūros, buvo pastebėta seniai, o jos didėjimą įdėmiai ir su nerimu stebėjo didieji XIX a. istorikai. Istorinis pesimizmas nuo Burckhardto iki Spenglerio iš esmės kyla iš šios įžvalgos. Tačiau vienas dalykas, kurio nesugebėjo suvokti istorikai, su liūdesiu stebėję šį reiškinį, buvo tas, kad minios nederėjo tapatinti su augančia pramonės darbininkų klase ir jau jokiu būdu – su liaudimi kaip visuma, nes iš tikrųjų minia buvo sudaryta iš visų klasių atmatų. Tokia jos sudėtis sudarė įspūdį, kad minia ir jos atstovai panaikino klasinius skirtumus, kad žmonės, egzistavę už į klases susiskirsčiusios nacijos ribų, buvo pati liaudis (*Volksgemeinschaft,* kaip juos vadino naciai), o ne jos išsigimėlis ir karikatūra. Istorikai pesimistai suprato, kad šis naujas socialinis sluoksnis esmingai stokoja atsakomybės, be to, jie teisingai numatė, kad demokratija gali virsti despotizmu, kurio tironai iškils iš minios ir ja remsis. Bet jie nesuprato, kad minia yra ne tik buržuazinės visuomenės atmata, bet ir šalutinis jos produktas, tiesioginis jos kūrinys, vadinasi, niekada nuo jos visai neatskirtinas. Dėl šios priežasties jie nepastebėjo, kad aukštuomenė vis labiau žavėjosi padugnėmis. Šis žavėjimasis, lyg raudona gija, nusitęsia per XIX a. Kartu su juo nuolat ir palaipsniui nyksta visi moralumo klausimai, o aukštuomenei vis labiau patinka anarchistinis šios jos atžalos cinizmas. XIX a. pabaigoje Dreyfuso afera parodė, kad padugnės ir aukštuomenė Prancūzijoje susijusios taip glaudžiai, jog buvo nelengva bet kurį antidreifusininkų herojų aiškiai priskirti kuriai nors socialinei kategorijai – aukštuomenei ar padugnėms.

Šis giminystės jausmas, gimdytojo ir atžalos susivienijimas, klasikiniu pavidalu parodytas jau Balzaco romanuose, užbėga už akių visiems ekonominiams, politiniams ar socialiniams sumetimams ir primena tuos pamatinius psichologinius naujo Vakarų žmogaus tipo bruožus, kuriuos nupiešė Hobbesas prieš tris šimtus metų. Bet teisybė ir tai, kad pirmiausia dėl patyrimo, kurį buržuazija įgijo per ikiimperialistinės epochos krizes ir sąstingius, aukštuomenė pagaliau pripažino, jog yra pasirengusi priimti tuos revoliucinius moralės normų pokyčius, kuriuos pasiūlė „realistas" Hobbesas ir kuriuos dabar vėl siūlė minia ir jos vadai. Pats tas faktas, jog „pradinio kapitalo kaupimo" „prigimtinei nuodėmei" prireiks papildomų nuodėmių, kad sistema ir toliau gyvuotų, daug efektyviau

negu koks nors filosofas ar padugnės įtikino buržuaziją nusikratyti Vakarų tradicijos apribojimų. Šis faktas galiausiai paskatino vokiečių buržuaziją nusimesti veidmainišką kaukę ir atvirai išpažinti savo ryšius su minia bei paraginti ją atvirai ginti savo turtinius interesus.

Svarbu, kad tai turėjo atsitikti Vokietijoje. Anglijoje ir Olandijoje buržuazinės visuomenės raida buvo palyginti rami, ir šių šalių buržuazija keletą amžių jautėsi saugi ir nejautė jokios baimės. Tuo tarpu jos kilimą Prancūzijoje pertraukė didžioji liaudies revoliucija, kurios padariniai sutrukdė buržuazijai mėgautis savo pranašumu. Negana to, Vokietijoje, kur buržuazija galutinai susiformavo tik XIX a. pabaigoje, jos kilimas iš pat pradžių buvo lydimas revoliucinio darbininkų klasės sąjūdžio, turinčio beveik tokią pat seną tradiciją. Savaime akivaizdu buvo tai, kad juo nesaugiau jausis buržuazija savo šalyje, juo labiau jai kils pagunda nusimesti sunkią veidmainiškumo naštą. Aukštuomenės ir minios giminystė Prancūzijoje išryškėjo anksčiau negu Vokietijoje, tačiau galiausiai pasirodė esanti tokia pat stipri abiejose šalyse. Tačiau Prancūzijoje, dėl jos revoliucinių tradicijų ir palyginti silpno pramonės išsivystymo, susiformavo tik santykinai negausi minia, todėl jos buržuazija galų gale buvo priversta ieškoti paramos užsienyje ir sudaryti sąjungą su Hitlerio Vokietija.

Kad ir kokia būtų ilgos istorinės buržuazijos evoliucijos įvairiose Europos šalyse specifika, politiniai minios principai, formuluojami imperialistinių ideologijų ir totalitarinių sąjūdžių, būtų stulbinamai panašūs į politines nuostatas, būdingas buržuazinei visuomenei, jei nuo tų principų nuimtume veidmainystės skraistę ir pašalintume nuolaidas krikščioniškajai tradicijai. Na, o tai, kas nihilistinius minios įsitikinimus visai neseniai padarė tokius intelektualiai patrauklius buržuazijai, yra principinė pozicija, atsiradusi daug anksčiau negu pati minia.

Kitaip tariant, priežasties ir padarinio neatitikimas, būdingas atsirandančiam imperializmui, turi savo priežastis. Atsitiktinis aplinkybių sutapimas – perteklinio kaupimo sukurtas atliekamas turtas, kurio saugiam ir naudingam investavimui reikėjo minios paramos – išjudino jėgą, visada glūdėjusią pamatinėje buržuazinės visuomenės struktūroje, nors ir užgožtą kilnesnių tradicijų ir to palaimingo veidmainiškumo, kurį La Rochefoucauld apibūdino taip: komplimentai, kuriuos yda sako dorybei. Tuo pačiu metu jokių principų nepripažįstanti jėgos politika negalėjo būti vykdoma tol, kol neatsirado masė tokių žmonių, kurie neturėjo jokių principų; o be to, jų buvo tiek daug, kad valstybė ir visuomenė nebepajėgė jais pasirūpinti. Tas faktas, kad šia minia galėjo pasinaudoti tik politikai imperialistai ir ją galėjo įkvėpti tik rasinės doktrinos, sudarė regimybę, kad tik imperializmas gali išspręsti sunkias moderniųjų laikų šalių vidaus, socialines ir ekonomines problemas.

Teisybė, Hobbeso filosofija neturi nieko bendro su moderniosiomis rasinėmis doktrinomis, kurios ne tik išjudina minią, bet – savo totalitarine forma – labai aiškiai apmeta formas tokios organizacijos, kuria remdamasi žmonija gali tęsti pabaigos neturintį kapitalo ir galios kaupimo procesą, kol jis logiškai baigsis susinaikinimu. Tačiau Hobbesas, mažų mažiausiai, davė politiniam mąstymui visų rasinių doktrinų prielaidas, t. y. principingai pašalino humaniškumo idėją, kuri yra vienintelė reguliatyvinė tarptautinės teisės idėja. Tardamas, kad užsienio politika neišvengiamai vykdoma nepaisant žmonių sutarties, kad ji suponuoja nuolatinį visų karą prieš visus – o tai ir yra „prigimtinės būklės“ dėsnis, – Hobbesas pasiūlė patį geriausią teorinį pagrindą toms natūralistinėms ideolo-

gijoms, pagal kurias nacijos yra gentys, pačios prigimties atskirtos viena nuo kitos, niekaip nesusijusios, nesuvokiančios žmonijos solidarumo ir turinčios tik bendrą savisaugos instinktą, žmogui būdingą kaip ir gyvulių pasauliui. Jei humaniškumo idėja, kurios patikimiausias simbolis yra bendra žmonių rūšies kilmė, nebegalioja, tada nebėra nieko įtikinamesnio už teoriją, pagal kurią raudonoji, geltonoji ar juodoji rasės yra kilusios iš kažkokių kitų rūšių beždžionių negu baltoji rasė ir visos rasės pačios prigimties spiriamos kariauti tarpusavyje, kol pagaliau išnyks nuo Žemės paviršiaus.

Jei paaiškės, kad mes tikrai įkalinti begalinio Hobbesso galios kaupimo proceso, tada minios organizacija neišvengiamai nulems tai, kad nacijos virs rasėmis, nes kaupiančiosios visuomenės sąlygomis nebelieka jokio kito ryšio, siejančio individus, kurie pačiame galios kaupimo ir ekspansijos procese praranda bet kokius natūralius ryšius su kitais žmonėmis.

Rasizmas tikrai gali nulemti Vakarų pasaulio žlugimą ir, dėl tos pačios priežasties, visos žmonių civilizacijos žūtį. Jei rusai tampa slavais, jei prancūzai įsijaučia į *force noire* vadų vaidmenį, jei anglai virsta „baltaisiais", jei, veikiami pražūtingo apsvaigimo, visi vokiečiai jau virto arijais, tada šitokios permainos pačios savaime gali rodyti Vakarų žmogaus pabaigą. Juk kad ir ką sakytų mokslo vyrai, politiniu požiūriu rasė yra ne humaniškumo pradžia, o jo pabaiga, ne tautų ištaka, o jų žlugimas, ne natūralus žmogaus gimimas, o nenatūrali jo mirtis.

Rasinis mąstymas iki rasizmo

Jei rasinį mąstymą išrado vokiečiai, kaip kartais tvirtinama, tai „vokiškas mąstymas“ (kad ir koks jis būtų) daugelyje dvasinio pasaulio sričių įsitvirtino tada, kai naciai toli gražu dar nebuvo pradėję savo nelemto pasaulio užkariavimo. Ketvirtajame dešimtmetyje hitlerizmas turėjo didelę įtaką visoje Europoje, nes rasizmas, nors buvo tik Vokietijos valstybinė ideologija, visur pasireiškė nuomonės srityje. Nacių politinė karo mašina veikė jau daug laiko iki 1939 metų, kai vokiečių tankai pradėjo savo griaunamąjį žygį, nes politiniame kare rasizmas buvo laikomas galingesniu sąjungininku negu bet koks mokamas agentas ar slaptoji penktosios kolonos organizacija. Remdamiesi beveik dviejų dešimtmečių patyrimu įvairiose sostinėse, naciai buvo įsitikinę, kad geriausia propaganda bus pati jų rasinė politika, kurios – nepaisant daugelio kitų kompromisų ir sulaužytų pažadų – jie niekada neatsisakė, siekdami savo tikslų[1]. Rasizmas nebuvo nei naujas, nei slaptas ginklas, nors niekada anksčiau juo nebuvo naudojamasi taip atkakliai ir nuosekliai.

Istorinė tiesa yra ta, kad rasinis mąstymas, kurio šaknys glūdi XVIII a., atsirado XIX a., vienu metu visose Europos šalyse. Rasizmas tapo galinga imperialistinės politikos ideologija nuo mūsų šimtmečio pradžios. Žinoma, jis perėmė ir atgaivino visus ankstesnius rasinio mąstymo pavidalus, kurie savaime vargu ar būtų galėję sukurti ar, tiesą sakant, išsigimti į rasizmą kaip *Weltanschauung* arba į ideologiją. Praeito amžiaus viduryje rasistiniai įsitikinimai vis dar buvo vertinami remiantis sveiko proto matais. Tocqueville'is rašė Gobineau apie jo doktrinas štai ką: „Galimas daiktas, jos klaidingos ir, be abejonės, žalingos“[2]. Tik šimtmečio pabaigoje rasiniam mąstymui buvo priskirtas vertingumas ir didelė reikšmė, tarsi tai būtų vienas iš didžiųjų Vakarų pasaulio dvasinių laimėjimų[3].

Iki lemtingų „peštynių dėl Afrikos“ dienų rasinis mąstymas buvo viena iš daugelio laisvai reiškiamų nuomonių, kurios susidurdavo bendrame liberalizmo kontekste ir kovodavo tarpusavyje už viešosios nuomonės palankumą[4]. Tik nedaugelis tokių nuomonių tapo galutinai suformuotomis ideologijomis, t. y.

[1] Sudarius Vokietijos ir Rusijos paktą, nacių propaganda nustojo puldinėti „bolševizmą“, bet niekada neatsisakė rasizmo.

[2] „Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur de Gobineau“, *Revue des Deux Mondes*, 1907, Tome 199, Letter of November 17, 1853.

[3] Geriausią istorinį rasinio mąstymo apibūdinimą „idėjų istorijos“ kontekste žr. Erich Voegelin, *Rasse und Staat*, Tuebingen, 1933.

[4] Apie daugybę XIX a. konfliktuojančių idėjų žr. Carlton J.H. Hayes, *A Generation of Materialism*, New York, 1941, p. 111–122.

viena nuomone pagrįstomis sistemomis, pakankamai stipriomis, kad patrauktų ir įtikintų daugumą žmonių, ir pakankamai išsamiomis, kad jomis būtų galima vadovautis įvairiausiose kasdienio gyvenimo situacijose ir apibendrinant patyrimą. Juk ideologija nuo paprastos nuomonės skiriasi tuo, kad pretenduoja arba paaiškinti istoriją, arba išspręsti visas „visatos mįsles“, arba vykusiai paaiškinti slaptus visuotinius dėsnius, kurie esą valdo gamtą ir žmogų. Nedaug ideologijų tapo tokios įtakingos, kad išliktų sunkioje konkurencinėje kovoje dėl įtakos žmonių sąmonei, ir tik dvi pasiekė viršūnę ir iš esmės nugalėjo visas kitas: tai ideologija, istoriją traktuojanti kaip klasių kovą, ir ideologija, istoriją traktuojanti kaip natūralų rasių karą. Abiejų ideologijų įtaka masėms buvo tokia didelė, kad jos sugebėjo gauti valstybės paramą ir įsitvirtinti kaip oficialios valstybinės doktrinos. Tačiau ir toli už tų rėmų, kuriuose rasinis mąstymas ir klasinis mąstymas tapo privalomais mąstymo modeliais, laisva viešoji nuomonė perėmė juos tokiu mastu, kad ne tik intelektualai, bet ir didelės žmonių masės nebepriėmė tokių praeities ar dabarties faktų interpretacijų, kurios nesiderindavo su kuria nors viena iš šių dviejų pasaulėžiūrų.

Milžiniška įtikinamoji galia, būdinga svarbiausioms mūsų laikų ideologijoms, nėra atsitiktinė. Įtikinti neįmanoma, jei nesiremiama patyrimu arba norais, kitaip tariant, tiesioginiais politiniais poreikiais. Įtikinamumas šiuose dalykuose kyla ne iš mokslinių faktų, kaip mus norėtų įtikinti įvairių darvinizmo atmainų šalininkai, ir ne iš istorijos dėsnių, kaip mano istorikai, siekiantys atrasti dėsnį, pagal kurį atsiranda ir žlunga civilizacijos. Kiekviena tikra ideologija buvo sukurta, egzistavo ir tobulėjo kaip politinis ginklas, o ne kaip teorinė doktrina. Teisybė, kad kartais – taip buvo su rasizmu – pradinė politinė ideologijos prasmė kito, tačiau jokios ideologijos neįmanoma įsivaizduoti be ryšio su politiniu gyvenimu. Mokslinis ideologijų aspektas yra antrinis ir pirmiausia atsiranda iš siekio jas pagrįsti nepaneigiamais argumentais, o antra, dėl to, kad jų įtikinamoji galia užvaldo ir mokslininkus, kurių jau nebedomina jų tyrimo rezultatai ir kurie, palikę savo laboratorijas, skuba skelbti masėms naujas pažiūras į gyvenimą ir pasaulį[5]. Kaip tik dėl šių „mokslinių“ propagandininkų, o ne dėl kokių nors mokslinių atradimų šiandien nebėra nė vieno mokslo, į kurio kategorijų sistemą nebūtų giliai įsismelkęs rasinis požiūris. Tai irgi vertė istorikus, ypač tuos, kurie dėl rasinio mąstymo buvo linkę kaltinti mokslą, tam tikrus filologi-

[5] „Nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios Huxley užmetė savo mokslinius tyrinėjimus, nes jį visiškai užvaldė 'Darvino buldogo', lojančio ir kandžiojančio teologus, vaidmuo“ (Hayes, *op. cit.*, p. 126). Ernsto Haeckelio aistra populiarinti mokslo rezultatus buvo mažų mažiausiai tokia pat didelė kaip ir jo aistra pačiam mokslui – tai neseniai pabrėžė juo besižavintis nacių rašytojas H. Brueckeris („Ernst Haeckel, Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens“, *Nationalsozialistische Monatshefte*, 1935, Heft 69).
Kad parodytume, kam gali ryžtis mokslininkai, pateiksime du iš esmės kraštutinius pavyzdžius. Abiem atvejais tai buvo geros reputacijos mokslininkai, rašę Pirmojo pasaulinio karo metais. Vokiečių meno istorikas Josefas Strzygowski veikale *Altai, Iran un Völkerwanderung* (Leipzig, 1917) kalba apie nordinę rasę, sudarytą iš vokiečių, ukrainiečių, armėnų, persų, vengrų, bulgarų ir turkų (p. 306–307). Paryžiaus Medicinos draugija ne tik paskelbė pranešimą apie „polichezija“ (per gausų tuštinimąsi) ir „bromidrozę“ (kūno kvapą), būdingą germanų rasei, bet ir pasiūlė šlapimo tyrimais aptikti vokiečių šnipus: buvo „nustatyta“, kad vokiečių šlapime yra 20 procentų laisvo azoto, tuo tarpu kitoms rasėms būdinga 15 procentų tokio azoto. Žr. Jacques Barzun, *Race*, New York, 1937, p. 239.

nių ar biologinių tyrimų rezultatus traktuoti ne kaip rasinio mąstymo padarinius, o kaip jo priežastis[6]. Arčiau tiesos kaip tik priešingas dalykas. Iš tikrųjų doktrinai, pagal kurią „teisus tas, kas stiprus", prireikė kelių šimtmečių (nuo XVII iki XIX a.) užkariauti gamtos mokslams ir sukurti geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimo „dėsniui". Arba kitas pavyzdys. Jei de Maistre'o ir Schellingo teorija apie laukines gentis kaip nykstančius ankstesnių tautų likučius XIX a. politinėms aktualijoms nebūtų tikusi taip pat gerai kaip ir pažangos teorija, galimas daiktas, mes niekada nebūtume tiek daug išgirdę apie „primityvias tautas" ir joks mokslininkas nebūtų švaistęs savo laiko, ieškodamas „trūkstamos grandies" tarp beždžionės ir žmogaus. Smerkti reikia ne mokslą savaime, o veikiau kai kuriuos mokslininkus, užhipnotizuotus ideologijų ne mažiau negu paprasti jų tėvynainiai.

Kad rasizmas yra svarbiausias imperialistinės politikos ginklas, yra taip akivaizdu, jog susidaro įspūdis, kad daugelis mokslininkų linkę jo vengti kaip nuvalkiotos banalybės. Vietoje to linkstama prie senos ir klaidingos koncepcijos – rasizmą traktuoti kaip tam tikrą perdėtą nacionalizmą. Dažniausiai nepaisoma vertingų darbų, kuriuos parašė mokslininkai, ypač prancūzų, įrodę, kad rasizmas yra ne tik visai kitoks reiškinys, bet ir gali sugriauti nacijos politinį junginį. Matydami gigantiškas varžybas tarp rasinio mąstymo ir klasinio mąstymo dėl moderniųjų laikų žmonių protų, kai kurie [teoretikai] linkę pirmąjį reiškinį laikyti nacionalistinių, o antrąjį – internacionalistinių tendencijų išraiška ir manyti, kad pirmasis reiškinys yra psichologinis pasirengimas nacionaliniams karams, o antrasis – pilietinių karų ideologija. Tai tapo įmanoma dėl to, kad per Pirmąjį pasaulinį karą keistai susipynė ankstesni nacionaliniai ir naujesni imperialistiniai konfliktai. Šitokiame mišinyje seni nacionaliniai šūkiai pasirodė esą daug patrauklesni visų kariaujančių šalių masėms negu bet kokie imperialistiniai tikslai. Tačiau paskutinis karas, su savaisiais, visur atsiradusiais kvislingais ir kolaborantais, parodė, kad rasizmas gali sukelti pilietinius konfliktus kiekvienoje šalyje ir yra viena iš geriausių kada nors išrastų priemonių parengti pilietiniam karui.

[6] Šis *quid pro quo* iš dalies buvo nulemtas tyrinėtojų uolumo, nes jie stengėsi užfiksuoti kiekvieną atvejį, kai tik būdavo minima rasė. Todėl kaip rasistus jie traktuodavo ir niekuo dėtus autorius, kuriems rasinis požiūris buvo viena iš galimų, o kartais patrauklių nuomonių. Tokias savaime nežalingas nuomones pirmieji antropologai ėmė kaip savo tyrinėjimų pradinį tašką. Tipiškas pavyzdys yra žymaus XIX a. vidurio prancūzų antropologo Paulio Broca naivi hipotezė, pagal kurią „smegenys kažkaip susijusios su rase, ir kaukolės formos matavimas yra geriausias būdas įsismelkti į smegenų turinį" (cit. pagal Jacques Barzun, *op. cit.*, p. 162). Akivaizdu, kad toks teiginys, neparemtas jokia žmogaus prigimties teorija, yra paprasčiausiai juokingas.
Kai dėl XIX a. pradžios filologų, kurių „arijų rasės" koncepcija beveik kiekvienam rasizmo tyrinėtojui kelia pagundą juos priskirti prie rasinio mąstymo propagandininkų ar net išradėjų, tai jie dėl to tikrai yra visiškai nekalti. Gryno tyrinėjimo ribas jie peržengdavo todėl, kad siekė į tą pačią kultūrinę broliją įtraukti kuo daugiau nacijų. Pasak Ernesto Seillière'o (*La Philosophie de l'Impérialisme*, 4 vols., 1903–1906: „Tai buvo savotiška intoksikacija: modernioji civilizacija patikėjo, kad surado savo genealogiją <...> ir buvo pagimdytas tam tikras organizmas, į vieningą broliją suvienijęs visas nacijas, kurių kalba buvo nors kiek panaši į sanskritą" (Pratarmė, I tomas, p. XXXV). Kitaip tariant, šie žmonės vis dar priklausė XVIII a. humanistinei tradicijai ir buvo išsaugoję jai būdingą entuziastišką domėjimąsi egzotiškomis tautomis ir kultūromis.

Juk tiesa yra ta, kad rasinis mąstymas pasirodė aktyvios politikos scenoje tuo momentu, kai Europos tautos rengėsi kurti naują nacijos politinį junginį ir iš dalies jį sukūrė. Rasizmas iš pat pradžių ryžtingai peržengė nacionalines ribas, kad ir kaip jos būtų brėžiamos – geografiškai, lingvistiškai, pagal tradiciją ar dar kaip nors; jis paneigė nacionalinį-politinį egzistavimą patį savaime. Ne klasinis, o rasinis mąstymas buvo visur esantis šešėlis, lydintis Europos nacijų sandraugos raidą, kol galiausiai virto galingu šių nacijų naikinimo ginklu. Istoriniu požiūriu rasistai buvo laikomi blogesniais patriotais už visų kitų internacionalistinių ideologijų šalininkus, o be to, jie buvo vieninteliai, atkakliai neigę tą didįjį principą, kuriuo remiasi visos nacionalinės žmonių organizacijos – visų tautų lygybės ir solidarumo principą, pagrįstą žmonijos idėja.

I. ARISTOKRATŲ „RASĖ“ PRIEŠ PILIEČIŲ „NACIJĄ“

XIX a. Prancūzijai buvo būdingas sparčiai augantis domėjimasis pačiomis skirtingiausiomis, keistomis ir net laukinėmis tautomis. Tai buvo metas, kai būdavo žavimasi kinų tapyba ir ji mėgdžiojama, kai vienas žymiausių šimtmečio veikalų buvo pavadintas „Laiškai iš Persijos“ ir kai keliautojų užrašai tapo mėgstamiausia visuomenės lektūra. Laukinio ir necivilizuoto žmogaus garbingumas ir paprastumas buvo priešinamas kultūros rafinuotumui ir lengvabūdiškumui. Gerokai anksčiau negu XIX a., kuris į kiekvieno vidutinio piliečio namus atnešė neeuropietišką pasaulį, nes nepaprastai padidino galimybę keliauti, XVIII a. prancūzų aukštuomenė bandė dvasiškai suvokti toli už Europos ribų esančių kultūrų ir šalių turinį. Didžiulis entuziazmas, susijęs su „naujais žmonijos egzemplioriais“ (Herderis), buvo užvaldęs Prancūzijos revoliucijos herojus, kartu su prancūzų tauta nešusius laisvę kiekvienam ir bet kokios spalvos žmogui, stodavusiam po Prancūzijos vėliava. Šis entuziazmas, nukreiptas į keistas svetimas šalis, pasiekė zenitą brolybės idėjoje: juk jį įkvėpė troškimas kiekvieną naują ir keistą „žmonijos egzempliorių“ traktuoti kaip seno La Bruyère'o posakio „La raison est de tous les climats“ įrodymą.

Ir vis dėlto to kaip tik šiame nacionalines valstybes sukūrusiame šimtmetyje ir šioje humanistiškai nusiteikusioje šalyje mes turime ieškoti užuomazgų to reiškinio, kuris vėliau virto griaunančia nacijas ir naikinančia humaniškumą rasizmo jėga[7]. Įsidėmėtinas tas faktas, kad pirmas autorius, pripažinęs bendrą įvairių skirtingos kilmės tautų gyvenimą Prancūzijoje, kartu buvo pirmas žmogus, išskleidęs aiškų klasinį mąstymą. Prancūzų aristokratas, grafas de Boulainvilliers, rašęs XIX a. pradžioje (jo darbai buvo paskelbti po mirties), Prancūzijos istoriją traktavo kaip dviejų skirtingų nacijų istoriją: viena germaniškos kilmės nacija nukariavo ankstesnius gyventojus „galus“, palenkė juos savo įstatymams, atėmė jų žemes ir įsitvirtino kaip viešpataujanti klasė, kaip „perų luomas“, kurio aukščiausios teisės buvo grindžiamos „nukariavimo teise“ ir „būtinumu vi-

[7] François Hotmanas, XVI a. prancūzų autorius, parašęs traktatą *Franco-Gallia*, kartais laikomas (pavyzdžiui, Ernesto Seillière'o, *op. cit.*) XVIII a. rasinių doktrinų pirmtaku. Tokiai neteisingai interpretacijai pagrįstai prieštaravo Théophile'is Simaras: „Atrodo, kad Hotmanas yra ne teutonų apologetas, o monarchijos engiamas liaudies gynėjas“ (*Etude Critique sur la Formation de la doctrine des Races au 18e et son expansion au 19e siècle*, Bruxelles, 1922, p. 20).

sada paklusti stipriausiajam“[8]. Pirmiausia stengdamasis rasti argumentų prieš kylančią politinę jėgą – *Tiers Etat* ir jos gynėjus, „nouveau corps“, sudarytą iš „gens de lettres et de lois“, Boulainvilliers turėjo kovoti ir su monarchija, nes Prancūzijos karalius nebenorėjo atstovauti aukštuomenei kaip *primus inter pares*, o siekė atstovauti nacijai kaip visumai; tam tikrą laiką jis tapo galingiausiu naujos kylančios klasės globėju. Kad aristokratijai būtų įmanoma susigrąžinti neginčytiną vyravimą, Boulainvilliers pasiūlė savo broliams aristokratams nepripažinti bendros su visa prancūzų liaudimi kilmės, sunaikinti nacijos vienybę ir pretenduoti į pirmapradį, o todėl amžiną, išskirtinumą[9]. Daug drąsiau negu dauguma vėlesnių aristokratijos gynėjų Boulainvilliers neigė bet kokį iš anksto nulemtą ryšį su žeme: jis pripažino, kad „galai“ Prancūzijoje gyveno ilgiau, kad „frankai“ buvo svetimšaliai ir barbarai. Savo doktriną jis grindė tik amžinąja užkariautojo teise ir nė kiek nedvejodamas tvirtino, kad „Fryzija <...> buvo tikrasis prancūzų nacijos lopšys“. Šimtmetį prieš atsirandant tikram imperialistiniam rasizmui, laikydamasis tik vidinės savo koncepcijos logikos, pirmuosius Prancūzijos gyventojus jis traktavo kaip čiabuvius moderniąja prasme arba, pasak jo paties, kaip „valdinius“ – ne karaliaus, o visų tų, kurių pranašumas buvo kilmė iš nukariautojų, kurie dėl gimimo teisės turi būti vadinami „prancūzais“.

Boulainvilliers patyrė labai didelę XVII a. paplitusių jėgos kaip teisės pagrindo doktrinų įtaką ir, be jokios abejonės, buvo vienas nuosekliausių ano meto Spinozos mokinių. Jis išvertė Spinozos *Etiką* ir nagrinėjo jo *Traité théologico-politique*. Savotiškai perimdamas ir taikydamas politines Spinozos idėjas, jėgą jis pakeitė užkariavimu, o užkariavimą traktavo kaip savotišką žmonių bei tautų prigimtinių savybių ir privilegijų kriterijų. Šiose idėjose galima pastebėti vėlesnių natūralistinių jėgos ir teisės doktrinos transformacijų ženklų. Šitokią mintį iš tikrųjų patvirtina tas faktas, kad Boulainvilliers buvo vienas iškiliausių savo epochos laisvamanių, ir jo išpuolius prieš krikščionių bažnyčią vargu ar lėmė tik antiklerikalizmas.

Tačiau Boulainvilliers teorijoje vis dar kalbama apie žmones, o ne apie rases, ir aukštesnio rango žmonių teisę jis pagrindžia istoriniu veiksmu, užkariavimu, o ne fiziniu faktu, nors šis istorinis veiksmas ir padarė tam tikrą įtaką prigimtinėms nukariautos tautos savybėms. Dvi skirtingas Prancūzijos tautas jis sugalvojo, norėdamas paneigti nacionalinę idėją, tam tikra prasme tarsi atstovaujamą absoliutinės monarchijos, sudariusios sąjungą su *Tiers Etat*. Boulainvilliers neigė nacionalumą tuo metu, kai nacijos idėja buvo traktuojama kaip nauja ir revoliucinė, tačiau tada, priešingai negu Prancūzijos revoliucijos metu, dar nebuvo aišku, kaip glaudžiai ši idėja susijusi su demokratine valdymo forma. Boulainvilliers rengė savo šalį pilietiniam karui, net nežinodamas, ką toks karas reiškia. Jis atstovavo daugeliui kilmingųjų, kurie laikė save ne nacijos atstovais, o atskira viešpataujančia kasta, kuri, galimas daiktas, turėjo daugiau bendrų bruožų su svetimšaliais, priklausiusiais „tai pačiai visuomenei ir užėmusiai tą pačią padėtį“, negu su tėvynainiais. Kaip tik šitos antinacionalinės tendencijos padarė didžiulę įtaką *émigrés* aplinkoje ir galiausiai susiliejo su naujomis, atvirai rasistinėmis XIX a. pabaigos teorijomis.

Tik kai prasidėjusi revoliucija daugybę prancūzų didikų privertė ieškoti prie-

[8] *Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France*, 1727, Tome I, p. 33.

[9] Kad grafo Boulainvilliers istorija buvo sumanyta kaip politinis ginklas, nukreiptas prieš *Tiers Etat*, buvo pažymėta Montesquieu, kn. *Esprit des Lois*, 1748, XXX, chap. X.

globsčio Vokietijoje ir Anglijoje, Boulainvilliers idėjos pasirodė tikrai naudingos kaip politinis ginklas. Visą tą laiką jo įtaka prancūzų aristokratijai nenyko – tai galima matyti iš kito grafo, Dubuat-Nançay[10], siekusio dar stipriau sujungti prancūzų diduomenę su jos broliais kontinente, veikalų. Revoliucijos išvakarėse šis prancūzų feodalizmo propaguotojas jautėsi taip nesaugiai, kad tikėjosi, jog bus „sukurtas savotiškas barbarų kilmės aristokratijos *Internationale*"[11], o kadangi vokiečių kilmingieji buvo vieninteliai, kurių pagalbos buvo galima tikėtis, tai vėlgi tikroji prancūzų nacijos kilmė buvo tapatinama su vokiečių kilme, o Prancūzijos žemesniosios klasės buvo laikomos nors ir ne vergais, bet laisvaisiais ne iš prigimties, o dėl „affranchisement", t. y. dėl laisvųjų iš prigimties, kilmingųjų, malonės. Po kelerių metų prancūzų emigrantai tikrai pamėgino sukurti aristokratų internacionalą, kad sustabdytų maištą tų žmonių, kuriuos jie laikė pavergtais svetimšaliais. Ir nors praktiniu požiūriu šios pastangos buvo visiškai sužlugdytos Valmi mūšyje, *émigrés*, pavyzdžiui, Charles'is François Dominique de Villiers, apytikriai 1800 m. „galus-romanus" priešinęs germanams, ar, pavyzdžiui, Williamas Alteris, po dešimtmečio svajojęs apie visų germanų tautų federaciją[12], neprisipažino pralaimėję. Galimas daiktas, jie niekada nesuprato, kad iš tikrųjų buvo išdavikai, nes buvo labai tvirtai įsitikinę, kad Prancūzijos revoliucija buvo „karas tarp svetimšalių", kaip daug vėliau pasakė François Guizot.

Boulainvilliers blaiviai ir šaltakraujiškai, kaip ir dera ne tokiu audringu metu, kilmingųjų teises grindė tik užkariavimo teise, tiesiogiai nežemindamas kitos, nukariautos tautos prigimtinių savybių, o grafas de Montlosier, vienas įtartiniausių personažų tarp prancūzų emigrantų, reiškė atvirą panieką tiems „naujiems žmonėms, kilusiems iš vergų <...> visų laikų visų rasių (mišinio)"[13]. Laikai aiškiai pasikeitė, ir kilmingieji, jau nebepriklausę nenukariautai rasei, irgi turėjo pasikeisti. Jie atsisakė Boulainvilliers ir net Montesquieu tokios brangios idėjos, kad tik užkariavimas, *fortune des armes*, lemia žmogaus likimą. Kilmingųjų ideologijos Valmi nutiko tą akimirką, kai abatas Siéyès savo garsiajame pamflete trečiajam luomui pasiūlė „išsiųsti į Frankonijos miškus visas tas šeimas, kurios reiškia absurdišką pretenziją, esą jos kilusios iš nukariautojų rasės ir paveldėjusios jos teises"[14].

Keistoka, kad nuo tų senų laikų, kai prancūzų kilmingieji, įsivėlę į klasių kovą su buržuazija, sugalvojo, kad jie priklauso kitai nacijai, turi kitą genealogiją ir yra glaudžiau susiję su tarptautine kasta, o ne su Prancūzijos žeme, visos prancūzų rasinės teorijos rėmė germanizmą ar bent jau nordinių tautų pranašumą prieš savo tėvynainius. Juk jei Prancūzijos revoliucijos veikėjai mintyse save tapatino su Roma, jie taip darė ne todėl, kad savo didikų „germanizmui" priešino *Tiers Etat* „lotynizmą", o todėl, kad jautėsi esą dvasiniai Romos res-

[10] *Les Origines de l'Ancien Gouvernement de la France, de l'Allemagne et de l'Italie*, 1789.

[11] Seillière, *op. cit.*, p. XXXII.

[12] Žr. René Maunier, *Sociologie Coloniale*, Paris, 1932, Tome II, p. 115.

[13] Net emigracijoje Montlosier buvo glaudžiai susijęs su Prancūzijos policijos vadu Fouché, padėjusiu jam pataisyti prastą finansinę bėglio padėtį. Vėliau jis buvo slaptas Napoleono agentas Prancūzijos aukštuomenės sluoksniuose. Žr. Joseph Brugerette, *Le Comte de Montlosier*, 1931; Simar, *op. cit.*, p. 71.

[14] *Qu'est-ce-que le Tiers Etat?* (1789), paskelbtas prieš pat prasidedant revoliucijai. Cit. pagal J.H. Clapham, *The Abbé Siéyès*, London, 1912, p. 62.

publikonų įpėdiniai. Ši istorinė aliuzija, priešingai negu gentinė kilmingųjų identifikacija, galimas daiktas, buvo viena iš priežasčių „lotynizmui" tapti viena iš rasinių doktrinų. Šiaip ar taip, kad ir kaip tai atrodytų paradoksalu, faktas yra tas, kad prancūzai anksčiau nei vokiečiai ar anglai pradėjo propaguoti germanų pranašumo *idée fixe*[15]. Prancūzų rasinės ideologijos neatsisakė šių idėjų net tada, kai, 1806 metais pralaimėjus Prūsijai, gimė vokiečių rasinė sąmonė, tiesą sakant, nukreipta prieš prancūzus. Praeito amžiaus penktajame dešimtmetyje Augustinas Thierry vis dar pritarė klasių ir rasių tapatinimui ir brėžė perskyrą tarp „germanų diduomenės" ir „keltų buržuazijos"[16], o kitas didikas, grafas de Rémusat, skelbė, kad Europos aristokratija kilusi iš germanų. Galiausiai grafas de Gobineau prancūzų kilmingųjų jau pripažintą idėją pavertė tikra istorijos teorija ir paskelbė, kad atrado slaptą civilizacijų žlugimo dėsnį, o istorijai suteikė gamtos mokslo statusą. Jis užbaigia pirmą rasinio mąstymo tarpsnį ir pradeda antrąjį, kurio įtaka buvo juntama iki pat mūsų amžiaus trečiojo dešimtmečio.

II. RASINĖ VIENYBĖ KAIP NACIONALINIO IŠSIVADAVIMO PAKAITALAS

Iki senosios prūsų armijos pralaimėjimo Napoleonui rasinis mąstymas Vokietijoje neegzistavo. Jis atsirado Prūsijos patriotų ir politinio romantizmo, o ne kilmingųjų ir jų pažiūrų reiškėjų dėka. Priešingai negu prancūzų rasinis mąstymas, kuris buvo pilietinio karo ir nacijos suskilimo įrankis, vokiečių rasinis mąstymas buvo išrastas siekiant suvienyti tautą kovai su svetimšalių viešpatavimu. Jo kūrėjai neieškojo sąjungininkų užsienyje, bet stengėsi žmonėse pažadinti bendros kilmės sąmonę. Šitaip faktiškai buvo nušalinti kilmingieji, dėl akivaizdžių kosmopolitinių jų ryšių, beje, Prūsijos junkeriams būdingų mažiau negu kitiems Europos kilmingiesiems. Kad ir kaip ten būtų, neegzistavo galimybė, kad tokio tipo rasinis mąstymas būtų grindžiamas kokios nors ypatingos žmonių klasės išskirtinumu.

Kadangi vokiečių rasinis mąstymas buvo susijęs su ilgą laiką nesėkmingomis pastangomis suvienyti daugybę vokiečių valstybėlių, ankstyvosiose stadijose jis liko labai glaudžiai susijęs su bendresnio pobūdžio nacionaliniais jausmais, todėl sunku nubrėžti ribą tarp paprasčiausio nacionalizmo ir aiškiai išreikšto rasizmo. Nekalti nacionaliniai sentimentai būdavo reiškiami tokiais terminais, kuriuos mes šiandien laikome rasistiniais, todėl net istorikai, XX a. vokiškąjį rasizmą tapatinantys su savotiška vokiečių nacionalizmo kalba, nacizmą klaidingai sutapatino su vokišku nacionalizmu ir šitaip prisidėjo prie to, kad milžiniškas tarptautinis Hitlerio propagandos rezonansas buvo įvertintas nepakankamai. Šios savotiškos vokiečių nacionalizmo aplinkybės pasikeitė tik kai po 1870 metų nacija realiai susivienijo ir vokiečių rasizmas susiformavo galutinai, kartu su vokiečių imperializmu. Tačiau iš šių ankstyvųjų laikų išliko nemaža bruožų, kurie turėjo didelę reikšmę ypatingai, vokiškajai rasinio mąstymo atmainai.

Priešingai negu Prancūzijoje, prūsų kilmingieji jautė, kad jų interesai glaudžiai susiję su absoliutine monarchija ir, mažų mažiausiai nuo Frydricho II laikų, siekė, kad būtų pripažinti teisėtais nacijos kaip visumos atstovais. Išskyrus

[15] „Istoriniu požiūriu arijų rasės idėja atsirado XVIII a. feodalizme ir buvo sutvirtinta XIX a. germanizmo", pažymi Seillière, *op. cit.*, p. II.

[16] *Lettres sur l'histoire de France* (1840).

keletą metų, kai Prūsijoje vyko reformos (1808–1812), prūsų kilmingieji nebijojo kylančios buržuazijos, kuri galėjo norėti paimti valdžią į savo rankas; jie nebijojo ir koalicijos tarp viduriniųjų klasių ir valdovo rūmų. Prūsijos karalius, iki 1809 metų didžiausias šalies žemvaldys, liko *primus inter pares*, nepaisant visų reformatorių pastangų. Todėl rasinis mąstymas atsirado ne kilmingųjų terpėje, o kaip kai kurių nacionalistų, siekusių suvienyti visus vokiškai kalbančius žmones ir todėl pabrėždavusių bendrą jų kilmę, ginklas. Jie buvo liberalai ta prasme, kad veikiau priešinosi išskirtiniam Prūsijos junkerių vaidmeniui. Kol ši bendra kilmė buvo grindžiama bendra kalba, vargu ar galima kalbėti apie rasinį mąstymą[17].

Pažymėtina, kad tik po 1814 metų ši bendra kilmė dažnai pradedama apibūdinti „kraujo giminystės", šeimos ryšių, gentinės vienybės, nemišrios kilmės kategorijomis. Šie apibrėžimai, beveik vienu metu pasirodę kataliko Josefo Goerreso ir liberalų nacionalistų, pavyzdžiui, Ernsto Moritzo Arndto arba F.L. Jahno raštuose, liudija, kad viltys vokiečių liaudyje pažadinti tikrus nacionalinius jausmus visiškai sužlugo. Iš šio nesugebėjimo žmones pažadinti savo nacionalumo suvokimui, iš bendros istorinės atminties stokos ir akivaizdaus liaudies abejingumo bendram ateityje ištiksiančiam likimui atsirado pastanga apeliuoti į prigimtį, nukreiptą į gentinius instinktus, kaip pakaitalą to, ką visas pasaulis pripažino kaip šlovingą prancūzų nacionalumo galybę. Organišką istorijos traktavimą, pagal kurį „kiekviena rasė yra atskira, pilnatviška visuma"[18], išrado žmonės, kuriems reikėjo ideologiškai apibrėžti nacionalinę vienybę kaip nacionalinės valstybės pakaitalą. Kaip tik įžeistas nacionalizmas įkvėpė Arndto teiginį, kad vokiečiams – kurie aiškiai paskutiniai sukūrė organišką vienybę – pavyko išsaugoti grynumą, nesusimaišyti ir išlikti „tikra tauta"[19].

Organinis natūralistinis tautų apibūdinimas yra išskirtinis vokiečių ideologijų ir vokiečių istoricizmo bruožas. Ir vis dėlto tai dar nėra tikras rasizmas, nes tie patys žmonės, kurie vartojo tuos „rasinius" terminus, vis dar palaikydavo svarbiausią tikrojo nacionalizmo atramą – visų tautų lygybės idėją. Štai Jahnas tame pačiame straipsnyje, kuriame tautų gyvenimo dėsnius lygina su gyvūnų gyvenimo dėsniais, pabrėžia tautų įvairovę bei tikrą lygiavertiškumą ir teigia, kad tik tokia pilnatviška įvairovė gali įgyvendinti žmonijos idėją[20]. Ir Arndtas, vėliau reiškęs dideles simpatijas Lenkijos bei Italijos nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiams, skelbė: „Tegul bus prakeiktas kiekvienas, pavergiantis ir valdantis

[17] Pavyzdžiui, taip buvo su Friedricho Schlegelio *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804–1806*, II, p. 357. Tą pat galima pasakyti apie Ernstą Moritzą Arndtą. Žr. Alfred P. Pundt, *Arndt and the National Awakening in Germany*, New York, 1935, p. 116 f. Net Fichte, mėgstamas mūsų laikų atpirkimo ožys, turintis kentėti už vokiečių rasinį mąstymą, vargu ar kada nors peržengė nacionalizmo ribas.

[18] Joseph Goerres, in *Rheinischer Merkur*, 1814, No. 25.

[19] *Phantasien zur Berichtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen*, 1815.

[20] „Mišrios veislės gyvūnai iš tikrųjų yra bevaisiai: panašiai ir hibridinės tautos neturi vidinio dauginimosi šaltinio <...> Žmonijos protėvis mirė, pradinė rasė išnyko. Štai kodėl kiekviena mirštanti tauta yra tikra nelaimė žmonijai <...> Žmogaus orumas negali pasireikšti tik viena tauta". *Deutsches Volkstum*, 1810.

Taip pat mano Goerresas, kuris, nepaisydamas savo natūralistinio „tautos" apibrėžimo („visi jos nariai suvienyti bendro kraujo ryšio"), laikosi tikro nacionalistinio principo, tvirtindamas štai ką: „Jokia atšaka neturi teisės valdyti kitų [atšakų]" (*op. cit.*).

kitas tautas"[21]. Kadangi vokiečių nacionaliniai jausmai buvo ne tikros nacionalinės raidos padarinys, o veikiau reakcija į svetimšalių okupaciją[22], nacionalinės doktrinos turėjo ypatingą, negatyvų pobūdį: jomis buvo stengiamasi tautą apsupti savotiška siena, jos turėjo pakeisti sienas, kurios negalėjo būti aiškiai apibrėžtos nei geografiškai, nei istoriškai.

Savo ankstyvąja, aristokratiškąja forma prancūzų rasinis mąstymas buvo išrastas kaip vidinio suskirstymo įrankis ir tapo pilietinio karo ginklu, o ankstyvoji vokiečių rasinių doktrinų forma buvo išrasta kaip tarptautinės nacionalinės vienybės įrankis ir tapo nacionalinių karų ginklu. Prancūzų kilmingųjų, kaip svarbios prancūzų nacijos klasės, nuosmukis šį ginklą būtų padaręs bevertį, jei jo nebūtų griebęsi Trečiosios respublikos priešai; lygiai taip pat ir pasibaigus Vokietijos nacionaliniam susivienijimui organistinė istorijos doktrina būtų praradusi prasmę, jei šiuolaikiniai imperializmo architektai nebūtų stengęsi ją atgaivinti, kad patrauktų liaudį ir bjaurų savo veidą paslėptų po respektabilia nacionalizmo kauke. To paties negalima pasakyti apie kitą vokiečių rasizmo šaltinį, kuris – nors iš pirmo žvilgsnio labiau nutolęs nuo politinės scenos – daug stipriau paveikė vėlesnes politines ideologijas.

Politinis romantizmas buvo kaltinamas tuo, kad išrado rasinį mąstymą; beje, jis buvo (ir gali būti) kaltinamas ir tuo, kad išrado bet kurią kitą neatsakingą teoriją. Adamas Muelleris ir Friedrichas Schlegelis yra labai simptomiški mąstytojai, rodantys tą visuotinį moderniojo mąstymo žaismingumą, dėl kurio kurį laiką gali įsivyrauti beveik bet kokia idėja. Joks realus dalykas, joks istorinis įvykis, jokia politinė idėja negalėjo apsisaugoti nuo galimybės virsti viską aprėpiančios ir viską griaunančios manijos objektu. Valdomi šios manijos, pirmieji literatai galėjo bet kada rasti naujų ir originalių galimybių iškelti naujoms ir patrauklioms idėjoms. Pasak Novalio: „Pasaulis turi būti suromantintas", nes jam norėjosi „suteikti gilią prasmę trivialybei, paslaptingą išvaizdą tam, kas paprasta, uždėti nežinomybės aurą tam, kas gerai žinoma"[23]. Vienas iš tokių suromantintų objektų buvo tauta, t. y. toks objektas, kuris akimirksniu galėjo būti paverstas valstybe, šeima, aristokratija ar dar kuo nors, kas tik anuo metu galėjo šauti į galvą šitiems intelektualams, o vėliau, kai sendami jie susidurdavo su būtinybe užsidirbti kasdienį duonos kąsnį, galėjo būti užsakoma kokio nors pinigingo patrono[24]. Todėl beveik neįmanoma tyrinėti bet kurios su kitomis konkuruojančios idėjos, kurių taip stulbinamai daug XIX amžiuje, nesusidūrus su vokiškuoju romantizmu.

Tiesą sakant, šitie pirmi modernieji intelektualai kūrė ne kokią nors vieną koncepciją, o padėjo pagrindus bendrai dabarties vokiečių mokslininkų mąstysenai, ir šie vėliau ne kartą įrodė, kad vargu ar esama tokios ideologijos, kurios jie noriai nesigriebtų, jei tik iškyla grėsmė vienintelei realybei – su kuria vargu ar gali nesiskaityti net romantikas, – savo karjeros realybei. Be jokio saiko sudievindamas individo „asmenybę", kurios jau pats savavališkumas buvo laikomas genialumo įrodymu, romantizmas kuo puikiausiai pagrindė tokią savotišką

[21] *Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814. – Cit. pagal Alfred P. Pundt, *op. cit.*

[22] „Tik kai po bergždžio priešinimosi Austrija ir Prūsija pralaimėjo, aš tikrai pradėjau mylėti Vokietiją <...> kai Vokietija buvo nukariauta ir pavergta, ji tapo man vienintelė ir neskaidoma", – rašo E.M. Arndtas traktate *Erinnerungen aus Schweden*, 1818, p. 82. Cit. pagal Pundt, *op. cit.*, p. 151.

[23] „Neue Fragmentensammlung" (1798) in *Schriften*, Leipzig, 1929, Tome II, p. 335.

[24] Apie romantizmą Vokietijoje žr. Carl Schmitt, *Politische Romantik*. München, 1925.

elgseną. Kas tik tarnavo vadinamajam individo produktyvumui, būtent visai savavališkas jo „idėjų" žaismas, galėjo tapti visos pažiūrų į gyvenimą ir pasaulį sistemos centru.

Šitoks romantiškam asmenybės garbinimui būdingas ciniškumas sudarė galimybę intelektualų terpėje susiformuoti tam tikroms modernioms koncepcijoms. Joms labai gerai atstovauja Mussolini, vienas iš paskutinių šio sąjūdžio atstovų, save apibūdindamas kaip „aristokratą ir demokratą, revoliucionierių ir reakcionierių, proletarą ir antiproletarą, pacifistą ir antipacifistą". Šitoks bekompromisis romantikų individualizmas niekada nereiškė ko nors rimtesnio, o tik tai, kad „kiekvienas pats gali nevaržomai susikurti savo ideologiją". Mussolini'o eksperimente nauja buvo tik „pastanga šį principą įgyvendinti kuo energingiau"[25].

Dėl šio esmingo „reliatyvizmo" tiesioginio romantikų įnašo į rasinio mąstymo raidą galima beveik nepaisyti. Anarchiškumo žaidime, kurio taisyklės kiekvieną žmogų bet kuriuo metu įpareigoja turėti bent jau vieną asmeninę ir laisvai pasirenkamą nuomonę, bet kokios įmanomos nuomonės reiškimas ir viešas publikavimas yra beveik savaime suprantamas dalykas. Daug būdingesnis už šį chaosą buvo pamatinis tikėjimas asmenybe kaip savaime galutiniu tikslu. Vokietijoje, kur konfliktas tarp kilmingųjų ir kylančios viduriniosios klasės niekada nevyko politinėje scenoje, asmenybės garbinimas atsirado kaip vienintelė priemonė, leidžianti pasiekti bent jau kažką panašaus į socialinę emancipaciją. Šalies valdančioji klasė atvirai demonstravo savo tradicinę panieką verslui ir nenorą vienytis su pirkliais, nepaisant augančio jų turto ir įtakos, todėl ne taip jau lengva buvo rasti būdų įgyti nors kokią savigarbą. Padėties beviltiškumą pakankamai aiškiai parodo klasikinis vokiečių *Bildungsroman, Meisteris Vilhelmas (Wilhelm Meister),* kurio herojų, viduriniosios klasės atstovą, auklėja kilmingieji ir artistai, nes biurgeriai savo socialinėje srityje nėra „asmenybės".

Nors vokiečių intelektualai menkai dalyvavo politinėje kovoje dėl viduriniosios klasės, kuriai priklausė, interesų, jie įnirtingai ir, nelaimei, labai sėkmingai grūmėsi dėl savo socialinės padėties. Netgi tie, kurie savo rašiniuose gynė kilminguosius, vis dar jautė, kad kai tik į sceną iškildavo socialinės hierarchijos klausimai, ant kortos būdavo statomi jų pačių interesai. Kad galėtų konkuruoti su tais, kurie turėjo teises ir privilegijas nuo pat gimimo, jie suformulavo naują „įgimtos individualybės" koncepciją, kuriai pritarė visa buržuazinė visuomenė. Kaip ir senos giminės įpėdinio titulas, „įgimta individualybė" buvo nulemta gimimo, o ne įgyta nuopelnais. Kaip nacijos formavimosi bendros istorijos stoka buvo dirbtinai nubraukta natūralistine organinio vystymosi koncepcija, taip ir socialinėje srityje buvo tariama, kad pati prigimtis dovanoja titulą, jei jo nesuteikė politinė tikrovė. Rašytojai liberalai netrukus pradėjo girtis turį „tikrą kilmingumą", ne tokį kaip pasenę barono ar kitokie titulai, kuriuos galima dovanoti ir vėl atimti; kartu jie teigė, kad jų prigimtinės privilegijos, pavyzdžiui, „genijaus jėga", negali būti kildinamos iš jokio žmogiško veiksmo[26].

Iškart atsiskleidė tokioje naujoje socialinėje koncepcijoje glūdintis diskriminacinis veiksnys. Per ilgą paprasto socialinio antisemitizmo laikotarpį, kurio metu

[25] Mussolini, „Relativismo e Fascismo", *Diuturna*, Milano, 1924. Cit. pagal F. Neumann, *Behemoth*, 1942, p. 462–463.

[26] Žr. labai įdomų pamfletą prieš kilminguosius, parašytą rašytojo liberalo Buchholzo, *Untersuchungen ueber den Geburtsadel*, Berlin, 1807, p. 68: „Tikrojo kilmingumo <...> negalima nei duoti, nei atimti: juk, kaip jėga ir genijus, jis atsiranda ir egzistuoja savaime".

atsirado ir buvo parengta neapykanta žydams kaip politinis ginklas, kaip tik „įgimtos individualybės“, takto, kūrybiškumo, nusiteikimo prekiauti ir t. t. vidinė stoka vidutinio biznieriaus elgseną skyrė nuo jo kolegos žydo elgsenos. Karštligiškai mėgindama kastinei junkerių arogancijai priešpriešinti šiek tiek išdidumo, bet nedrįsdama siekti politinio vadovavimo, buržuazija iš pat pradžių buvo linkusi iš aukšto žvelgti ne tiek į savo šalies žemesnes klases, kiek paprasčiausiai į kitas tautas. Būdingiausiai šias nuostatas išreiškia nedidelės apimties Clemenso Brentano[27] kūrinėlis, parašytas ultranacionalistiniam Napoleono priešų klubui, susikūrusiam 1808 metais ir pavadintam „Die Christlich-Deutsche Tischgesellschaft“, ir jame perskaitytas. Nepaprastai rafinuota ir sąmojinga maniera Brentano nubrėžia ribą tarp „įgimtos individualybės“, genialaus individo, ir „filisterio“, kurį jis tapatina tiesiog su prancūzu arba žydu. Vėliau vokiečių buržuazija bent jau bandė kitoms tautoms priskirti tas savybes, kurias kilmingieji niekino kaip tipiškai buržuazines: iš pradžių tas savybes ji priskyrė prancūzams, vėliau anglams, ir visada – žydams. Kai dėl paslaptingų savybių, „įgimtos individualybės“ gaunamų gimstant, jos buvo visiškai tokios pat, kokias sau priskirdavo tikrieji junkeriai.

Nors tokie kilmingumo matai skatino atsirasti rasinį mąstymą, patys junkeriai vargu ar prisidėjo prie šitokios mąstysenos susiformavimo. Vienintelis ano meto junkeris, sukūręs savo politinę teoriją, Ludwigas von der Marwitzas, niekada nevartojo rasinių kategorijų. Pagal jį, nacijos skiriasi kalba – tai dvasinis, o ne fizinis skirtumas, – ir nors jis aistringai nekentė Prancūzijos revoliucijos, kalbėdamas apie galimą vienos nacijos agresiją prieš kitą sakė tą pat, ką ir Robespierre'as: „Kas siekia išplėsti savo sienas, turi būti traktuojamas kaip visos Europos valstybių respublikos išdavikas“[28]. Kilmės grynumo kaip kilmingumo mato reikalavo Adamas Muelleris, o Halleris buvo tas žmogus, kuris peržengė akivaizdų faktą, kad galingieji valdo begalius, ir pareiškė, kad visai natūralu stipriajam valdyti silpną. Žinoma, kilmingieji entuziastiškai plojo, sužinoję, kad jų įvykdytas valdžios uzurpavimas yra ne tik teisėtas, bet dar ir atitinka natūralius dėsnius, ir šitų buržuazinių idėjų padarinys buvo tas, kad per XIX a. kilmingieji vengė „mesalliances“ net rūpestingiau nei anksčiau[29].

Šitoks bendros gentinės kilmės kaip nacionalumo esmės akcentavimas, būdingas vokiečių nacionalistams 1814 metų karo laikotarpiu ir po jo, bei romantikams būdingas įgimtos asmenybės ir prigimtinio kilmingumo pabrėžimas buvo intelektualinė rasinio mąstymo Vokietijoje prielaida. Iš pirmos idėjos atsirado organistinė natūraliems dėsniams palenktos istorijos samprata, o iš antros idėjos šimtmečio pabaigoje atsirado groteskiškas homunkulas – antžmogis, kurio prigimtinė lemtis yra valdyti pasaulį. Kol šios dvi tendencijos vystėsi lygia greta, jos buvo tik laikinas būdas nusišalinti nuo politinės tikrovės. Tik susiliedamos jos sukūrė tvirtą rasizmo kaip tikros ideologijos pagrindą. Tačiau tai pirmiausia atsitiko ne Vokietijoje, o Prancūzijoje, ir šią ideologiją sukūrė ne viduriniajai klasei priklausantys intelektualai, o labai talentingas ir neviltingas aristokratas, grafas de Gobineau.

[27] Clemens Brentano, *Der Philister vor, in und nach der Geschichte*, 1811.

[28] „Entwurf eines Friedenspaktes“. In Gerhard Ramlow, *Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen*, Historische Studien, Heft 185, p. 92.

[29] Žr. Sigmund Neumann, *Die Stufen des preussischen Konservatismus*. Historische Studien, Heft 190, Berlin, 1930. Ypač p. 48, 51, 64, 82. Apie Adomą Muellerį žr. *Elemente der Staatskunst*, 1809.

III. NAUJAS ISTORIJOS RAKTAS

1853 metais grafas Arthuras de Gobineau paskelbė savo *Essai sur l'Inégalité* des *Races Humaines*, kuriai tik apytikriai po penkiasdešimties metų, šimtmečių sandūroje, buvo lemta tapti savotišku vadovėliu rasinių teorijų istorijoje. Pirmas keturių tomų veikalo sakinys – „Civilizacijos žlugimas yra labiausiai stulbinantis, o kartu pats nesuprantamiausias istorijos reiškinys“[30] – aiškiai rodo esmingai naują ir modernų šio autoriaus interesą, naują pesimistinę nuotaiką, persmelkiančią jo veikalą, nuotaiką, kuri tampa ideologine jėga, galinčia suvienyti visus ankstesnius veiksnius ir prieštaraujančias nuomones. Teisybė, nuo neatmenamų laikų žmonija troško kuo daugiau sužinoti apie praeities kultūras, žlugusias imperijas, išnaikintas tautas, bet niekas iki Gobineau nesitikėjo rasti vienintelės priežasties, vienintelės jėgos, lemiančios tai, kad kokia nors civilizacija visada ir visur iškyla ir žlunga. Atrodo, kad žlugimo doktrinos labai glaudžiai susijusios su rasiniu mąstymu. Visai neatsitiktinai kitas „tikėjimo rase“ pradininkas, Benjaminas Disraeli, irgi buvo pakerėtas kultūrų žlugimo, o kita vertus, Hegelis, kurio filosofijoje labai daug vietos skirta dialektiniam istorijos vystymosi dėsniui, niekada nesidomėjo kultūrų atsiradimu ir žlugimu ar kokiu nors dėsniu, galinčiu paaiškinti tautų mirtį. Tuo tarpu Gobineau atskleidė kaip tik tokį dėsnį. Nepaveiktas nei darvinizmo, nei kokios kitos evoliucionistinės teorijos, šis istorikas gyrėsi įvedęs istoriją į gamtos mokslų šeimą, atradęs visų įvykių raidos gamtinį dėsnį, visas dvasines duotis arba kultūros reiškinius redukavęs į tai, „ką tikslaus mokslo dėka gali matyti mūsų akys, girdėti mūsų ausys, palytėti mūsų rankos“.

Nuostabiausias šios teorijos, sukurtos optimistinio XIX a. viduryje, aspektas yra tas faktas, kad autorių žavi civilizacijų nuosmukis, bet beveik nedomina jų atsiradimas. Rašydamas savąją *Essai* Gobineau negalvojo apie tai, kad jo teoriją galima panaudoti kaip ginklą realioje politikoje, todėl turėjo pakankamai drąsos iš savojo žlugimo dėsnio padaryti jame glūdinčias grėsmingas išvadas. Priešingai negu Spengleris, pranašavęs tik Vakarų kultūros žlugimą, Gobineau moksliškai „tiksliai“ prognozuoja – nei daugiau, nei mažiau – neabejotiną žmogaus išnykimą, arba, pasak jo paties, žmonių rasės išnykimą nuo Žemės paviršiaus. Keturiuose tomuose papasakojęs žmonijos istoriją, jis prieina išvadą: „Kyla pagunda tarti, kad žmonės valdys Žemės rutulį viso labo 12–14 tūkstančių metų, ir ši era padalyta į dvi epochas: pirmąją, kuri jau praėjo ir buvo jaunystės laikas <...> ir antrąją, kuri jau prasidėjo ir bus judėjimo nuosmukio kryptimi, iki pat senatviškos bejėgystės, liudininkė“.

Buvo teisingai pažymėta, kad Gobineau, trisdešimt metų iki Nietzsche's, domėjosi „décadence“ problema[31]. Tačiau skirtumas tas, kad Nietzsche pats turėjo pamatinį Europos dekadanso patyrimą ir rašė tuo metu, kai šis sąjūdis buvo pasiekęs zenitą – kartu su Baudelaire'u Prancūzijoje, Swinburne'u Anglijoje ir Wagneriu Vokietijoje, o Gobineau vargu ar suvokė moderniojo *taedium vitae* įvairovę ir turi būti vertinamas kaip paskutinis Boulainvilliers ir prancūzų emigrantų aristokratų – kurie, neturėdami jokių psichologinių sunkumų, paprasčiausiai (ir pagrįstai) būgštavo dėl aristokratų kastos likimo – įpėdinis. Šiek tiek

[30] Cit. pagal *The Inequality of Human Races* by Adrien Collins, 1915.

[31] Žr. Robert Dreyfus, „La vie et les prophetics du Comte de Gobineau“, Paris, 1905, in *Cahiers de la quinzaine*, Ser. 6, Cah. 16, p. 56.

naiviai jis beveik paraidžiui perėmė XVIII a. doktrinas apie prancūzų tautos kilmę: buržua kilę iš romėnų vergų galų, kilmingieji – iš germanų[32]. Tą pat galima pasakyti ir apie atkaklų jo įsitikinimą, kad kilmingieji turi tarptautinę prigimtį. Modernesnį jo teorijos aspektą atskleidžia tas faktas, kad, galimas daiktas, jis buvo apsišaukėlis (prancūziškas jo titulas daugiau negu abejotinas), kad jis taip perdėjo ir išpūtė ankstesnes doktrinas, jog jos tapo aiškiai juokingos – sau pačiam jis sudarė genealogiją, kuri vedė nuo skandinavų pirato prie Odino: „Aš pats irgi esu kilęs iš Dievų rasės"[33]. Tačiau tikroji jo teorijos reikšmė yra ta, kad klestint pažangos ideologijoms jis pranašavo pražūtį, žmonijos pabaigą, nulemtą lėtos gamtinės katastrofos. Kai Gobineau pradėjo rašyti savo veikalą, buržuazijos karaliaus Luji Pilypo valdymo metu, kilmingųjų lemtis atrodė aiški. Kilmingiesiems nebereikėjo bijotis *Tiers Etat* pergalės – ji jau buvo pasiekta ir aristokratai galėjo tik dūsauti. Jų sielvartas, išreikštas Gobineau, kartais labai panašus į didžiąją dekadanso poetų neviltį: šitie poetai po keleto dešimtmečių giedojo visų žmogiškų dalykų tuštybę – *les neiges d'antan*, vakarykštį sniegą. Kai dėl paties Gobineau, šis panašumas veikiau atsitiktinis, tačiau įdomu pažymėti, kad jei jau toks panašumas atsirado, niekas nebegalėjo sutrukdyti labai respektabiliems amžių sandūros intelektualams, pavyzdžiui, Robertui Dreyfusui Prancūzijoje ar Thomasui Mannui Vokietijoje, Odino palikuonį vertinti rimtai. Tai, kas siaubinga ir kas juokinga, toli gražu dar nebuvo susimaišę į žmogui nesuprantamą mišinį, kuris tapo mūsų šimtmečio bruožu, o tai, kas juokinga, jau prarado savo galią užmušti.

Be to, pažymėtina, kad pavėlavusią Gobineau šlovę lėmė itin pesimistinė nuotaika ir agresyvi neviltis, būdinga paskutiniams XIX a. dešimtmečiams. Tačiau tai nebūtinai reiškia, kad jis pats buvo „linksmojo mirties ir prekybos šokio" (Josephas Conradas) pirmtakas. Jis nebuvo nei valstybininkas, tikėjęs bizniu, nei poetas, šlovinęs mirtį. Jis buvo tik keistas nusivylusio aristokrato ir romantiškai nusiteikusio intelektualo derinys, o rasizmą jis išrado atsitiktinai. Tai atsitiko tada, kai jis pamatė, kad negali paprasčiausiai pripažinti dviejų Prancūzijos tautų doktrinos ir kad, pasikeitus aplinkybėms, turi permąstyti seną idėją, pagal kurią geriausi žmonės būtinai užima visuomenės viršūnę. Liūdnas faktas buvo tas, kad, priešingai negu jo mokytojai, jis turėjo aiškintis, kodėl geriausieji, aristokratai, negali net viltis atgauti ankstesnės padėties. Žingsnis po žingsnio savo kastos nuosmukį jis pradėjo tapatinti su Prancūzijos, paskui su Vakarų civilizacijos, o paskui ir su visos žmonijos žlugimu. Šitaip jis padarė atradimą, dėl kurio juo taip žavėjosi vėlesnių laikų rašytojai ir biografai: kad civilizacijų žlugimą nulemia rasės išsigimimas, o rasės žlugimą lemia kraujo sumaišymas. Tai reiškia, kad maišantis kraujui visada pranašesnė žemesnioji rasė. Toks argumentavimas, mūsų šimtmečio pradžioje tapęs beveik trivialybe, nesiderino su Gobineau amžininkų pažangos doktrinomis, tad netrukus jie griebėsi kitos *idée fixe*, pagal kurią „išlieka geriausiai prisitaikiusieji". Liberaliam nugalėjusios buržuazijos optimizmui reikėjo ne istorijos rakto ar neišvengiamo žlugimo įrodymo, o naujo „teisus tas, kas stiprus" teorijos varianto. Gobineau bergždžiai bandė užkariauti didesnę auditoriją, įsiveldamas į ginčus dėl vergijos Amerikoje ir visą savo sistemą atitinkamai grįsdamas pamatiniu konfliktu tarp baltaodžių ir

[32] *Essai*, Tome II, Book IV, p. 445, ir straipsnis „Ce qui est arrivé à la France en 1870", *Europe*, 1923.

[33] J. Duesberg, „Le Comte de Gobineau", *Revue Générale*, 1939.

juodaodžių. Pasisekimo tarp elito jam teko laukti beveik penkiasdešimt metų, ir tik Pirmasis pasaulinis karas ir jį lydėjusi mirties filosofijų banga sudarė galimybę jo veikalams labai išpopuliarėti[34].

Tiesą sakant, politikoje Gobineau domino vienas dalykas: apibūdinti ir sukurti „elitą“, galintį pakeisti aristokratiją. Vietoje valdovų jis pasiūlė „valdovų rasę“, arijus, kuriems, pasak jo, dėl demokratijos kyla grėsmė būti prarytiems žemesnių, nearijų rasių. Rasės sąvoka leido susisteminti vokiečių romantikų „įgimtos individualybės“ nuojautą ir individualybes apibūdinti kaip prigimtinės aristokratijos atstovus, kuriems paties likimo lemta valdyti kitus. Jei rasė ir rasių maišymasis individui yra viską lemiantys veiksniai – o Gobineau nepripažino „grynų“ veislių egzistavimo, – galima manyti, kad nepriklausomai nuo esamos socialinės žmogaus padėties jame gali išsivystyti jo fiziniai pranašumai, rodantys tai, kad jis yra išskirtinis žmogus, priklausantis „tikriesiems išlikusiems Merovingų sūnums“, „karalių sūnums“. Rasės dėka galima suformuoti „elitą“, pretenduojantį į senovines feodalinių šeimų prerogatyvas tik todėl, kad tokie žmonės jaučiasi esą kilmingieji; pats rasinės ideologijos pripažinimas tampa lemiamu individo „geros veislės“ įrodymu: šis pripažinimas įrodo, kad jo gyslomis teka „mėlynas kraujas“ ir kad aukšta kilmė suponuoja ir didesnes teises. Taigi remdamasis vienu politiniu įvykiu, kilmingųjų nuosmukiu, grafas priėjo dvi prieštaraujančias išvadas: kad žmonių giminė žlunga ir kad formuojasi nauja prigimtinė aristokratija. Tačiau jis nesulaukė praktinio savo teorijų pritaikymo, išsprendusio jose glūdinčius vidinius prieštaravimus, kai naujoji rasinė aristokratija pradėjo realiai įgyvendinti „neišvengiamą“ žmonijos žlugimą, dėdama didžiausias pastangas ją sunaikinti.

Savo pirmtakų pavyzdžiu prancūzų aristokratai tremtiniai savo rasinį elitą traktavo kaip apsaugą ne tik nuo demokratijos, bet ir nuo patriotizmo „kanaaniškojo monstriškumo“[35]. O kadangi Prancūzija vis dar buvo *„patrie“ par excellence*, nes jos valdymo forma – nesvarbu kokia, karalystė, imperija ar respublika – vis dar buvo grindžiama esmine žmonių lygybe, ir kadangi – o tai buvo blogiausia – ji buvo vienintelė ano meto šalis, kurioje net juodaodžiai galėjo turėti pilietines teises, buvo visai natūralu, kad Gobineau savo ištikimybę atidavė ne prancūzų liaudžiai, o anglams, o vėliau, po Prancūzijos pralaimėjimo 1871 metais – vokiečiams[36]. Tokios orumo stokos negalima vadinti atsitiktine, o tokio oportunizmo – nevykusiu sutapimu. Sena patarlė, kad nėra nieko sėkmingesnio už

[34] Žr. Gobineau atminimui paskirtą prancūzų žurnalo *Europe* numerį, 1923 m., ypač Clémento Serpeille'io de Gobineau straipsnį „Le Gobinisme et la pensée moderne“. „Tačiau tik <...> karo metais aš supratau, kad *Essai sur les Races* buvo įkvėpta vaisingos hipotezės, vienintelės, kuri galėjo paaiškinti kai kuriuos mūsų akyse vykstančius įvykius <...> Aš su nuostaba pastebėjau, kad šitoks požiūris paplitęs beveik visuotinai. Po karo aš pastebėjau, kad beveik visai jaunajai kartai Gobineau veikalai buvo tikras apreiškimas“.

[35] *Essai*, Tome II, Book IV, p. 440 ir pastaba p. 445: „Žodis *patrie* <...> vėl tapo svarbus, kai iškilo ir įgijo politinę reikšmę galų-romėnų sluoksnis. Po jų triumfo patriotizmas vėl tapo dorybe“.

[36] Žr. Seillière, *op. cit.*, Tome I: *Le Comte de Gobineau et l'Aryanisme historique*, p. 32: „Veikale *Essai* Vokietija neatrodo vokiška, daug vokiškesnė atrodo Didžioji Britanija <...> Žinoma, vėliau Gobineau pakeitė savo nuomonę, bet tik veikiamas populiarumo“. Įdomu pažymėti, kad Seillière'ui, kuris, užsiimdamas tyrinėjimais, tapo aistringu gobinizmo – „intelektualinio klimato, prie kurio, galimas daiktas, turės prisitaikyti XX a. plaučiai...“ – šalininku, populiarumą traktavo kaip visiškai pakankamą priežastį, dėl kurios Gobineau staiga pakeitė savo nuomonę.

sėkmę, tinka žmonėms, pripratusiems savo nuožiūra keisti nuomonę. Ideologai, manantys, kad turi tikrovės raktą, priversti keisti ir išvertinėti savo požiūrį į konkrečią situaciją, atsižvelgdami į naujausius įvykius, ir niekada negali sau leisti konfliktuoti su savo nuolat besikeičiančia dievybe – tikrove. Būtų absurdiška reikalauti patikimumo iš žmonių, kurie iš įsitikinimo turi pateisinti kiekvieną esamą situaciją.

Reikia pripažinti, kad iki pat to meto, kai naciai, įsitvirtinę kaip rasinis elitas, atvirai rodė panieką visoms tautoms, įskaitant vokiečius, prancūzų rasizmas buvo pats nuosekliausias, nes niekada nepasidavė patriotizmo silpnybei. (Toks požiūris nepasikeitė net paskutinio karo metu. Teisybė, „essence aryenne" buvo nebe vokiečių, o veikiau anglosaksų, švedų ir normanų monopolis, bet nacija, patriotizmas ir teisė vis dar buvo laikomi „prietarais, fiktyviomis ir nominaliomis vertybėmis"[37]. Net Taine'as buvo tvirtai įsitikinęs „vokiečių nacijos" genijaus pranašumu[38], o Ernestas Renanas, galimas daiktas, pirmasis „semitus" supriešino su „arijais", nubrėždamas lemtingą „division du genre humain", nors ir traktavo civilizaciją kaip didžią aukštesnę jėgą, griaunančią vietinius ypatumus, o kartu ir pradinius rasinius skirtumus[39]. Visi šie nekonkretūs plepalai apie rasę, tokie būdingi prancūzų autoriams po 1870 metų[40], net jei jie ir nėra rasistai tikslia šio žodžio prasme, išreiškia antinacionalinį, progermanišką nusiteikimą.

Nuoseklus antinacionalinis gobinizmas prancūzų demokratijos, o vėliau Trečiosios respublikos priešams padėjo susirasti tikrų ar tariamų sąjungininkų užsienyje, o savotiškas „rasės" ir „elito" sąvokų sumaišymas tarptautinei inteligentijai padovanojo naują, žavingą psichologinį žaisliuką, kuriuo buvo galima žaisti didžiojoje istorijos žaidimų aikštėje. Gobineau „fils de rois" buvo XIX a. pabaigos romantikų herojų, šventųjų, genijų ir antžmogių artimi giminaičiai, visi sunkiai galėję nuslėpti savo romantišką vokišką kilmę. Romantikų pažiūroms būdingas neatsakingumas iš Gobineau rasių maišymosi koncepcijos gavo naują impulsą, nes šitoks maišymasis atrodė esąs praeities istorinis įvykis, kurį buvo galima aptikti individo savasties gelmėje. Tai reiškė, kad vidiniams potyriams buvo galima priskirti istorinę reikšmę, kad individo savastis tapo istorijos karo lauku. „Perskaičius *Essai*, kažkoks konfliktas nuolat apnikdavo slapčiausius mano būties šaltinius, ir aš jaučiau, kad mano sieloje vyksta nuolatinė kova tarp juodaodžių ir geltonodžių, tarp semitų ir arijų"[41]. Kad ir kokie svarbūs būtų tokie prisipažinimai suprasti dvasios būsenai, būdingai moderniesiems intelektualams, kurie, nepriklausomai nuo to, kokios nuomonės laikosi, yra tikrieji romantizmo įpėdiniai, jiems visada būdingas esminis nekenksmingumas ir politinis naivumas, kuriuo pasižymi žmonės, galimas daiktas, pasirengę nusilenkti kiekvienai ir bet kokiai ideologijai.

[37] Galima pateikti ir daugiau pavyzdžių. Cit. pagal Camille Spiess, *Impérialismes. Gobinisme en France*, Paris, 1917.

[38] Apie Taine'o pažiūras žr. John S. White, „Taine on Race and Genius", *Social Research*, February, 1943.

[39] Gobineau nuomone, semitai buvo baltoji hibridinė rasė, turinti juodosios rasės priemaišų. Apie Renaną žr. *Histoire Générale et Système comparé des Langues*, 1863, Part I, p. 4, 503 *et passim*. Toks pat skirtumas nubrėžtas jo kn. *Langues Sémitiques*, I, p. 15.

[40] Tai labai gerai parodo Jacques Barzun, *op. cit.*

[41] Šiuos žodžius parašęs nuostabus džentelmenas yra ne kas kitas, kaip gerai žinomas rašytojas bei istorikas Elie Faure, „Gobineau et le Probléme des Races", *Europe*, 1923.

IV. „ANGLO TEISĖS“ PRIEŠ ŽMOGAUS TEISES

Vokiečių rasinio mąstymo sėklos buvo pasėtos Napoleono karų metu, o panašių procesų Anglijoje pradmenys pasirodė Prancūzijos revoliucijos metu ir gali būti susieti su žmogumi, aistringai pasmerkusiu tą revoliuciją kaip „labiausiai stulbinančią [krizę], kada nors įvykusią pasaulyje“ – Edmundu Burke'u[42]. Gerai žinoma, kokią milžinišką įtaką jo veikalas padarė ne tik anglų, bet ir vokiečių politiniam mąstymui. Tačiau reikia pabrėžti šį faktą dėl vokiečių ir anglų rasinio mąstymo tarpusavio panašumo ir skirtingumo nuo prancūziškosios atmainos. Šis panašumas kyla iš to fakto, kad abi šalys nugalėjo trispalvę ir šitaip parodė joms būdingą polinkį ignoruoti *Liberté – Egalité – Fraternité* idėjas kaip svetimšalių išradimus. Kadangi anglų visuomenės pagrindas buvo socialinė nelygybė, britų konservatoriai, vos tik nugirsdavę apie „žmogaus teises“, pasijusdavo labai nejaukiai. Pagal požiūrį, kuris buvo paplitęs tarp XIX a. torių, nelygybė buvo esminis anglų nacionalinio charakterio bruožas. Disraeli buvo įsitikinęs, kad „anglo teisės yra geresnis dalykas už žmogaus teises“, o sero Jameso Stepheno nuomone, „nedaug kas istorijoje [atrodo] taip apgailėtina, kaip tas prancūzų polinkis susižavėti tokiais dalykais“[43]. Tai viena iš priežasčių, dėl kurios jie galėjo sau leisti iki pat XIX a. pabaigos rasinį mąstymą traktuoti nacionalistiškai, tuo tarpu Prancūzijoje tos pačios idėjos iš pat pradžių atskleidė savo tikrą antinacionalinį veidą.

Svarbiausią Burke'o argumentą prieš Prancūzijos revoliucijos „abstrakčius principus“ išreiškia toks sakinys: „Nuolatinė mūsų santvarkos politika buvo tokia: skelbti ir įtvirtinti mūsų laisves kaip teisėtą paveldą, mums perduotą mūsų protėvių ir turintį atitekti mūsų palikuonims, kaip palikimą, priklausantį tik šios karalystės žmonėms, nenurodant jokių bendresnių ar ankstesnių teisių“. Ši paveldėjimo koncepcija, taikoma pačiai laisvės prigimčiai, buvo tas ideologinis pagrindas, iš kurio anglų nacionalizmas nuo pat Prancūzijos revoliucijos laikų gaudavo keistą rasinio jausmo priemaišą. Suformuluota autoriaus, kilusio iš viduriniosios klasės, ji rodė, kad laikomasi feodalinės laisvės, kaip privilegijų, paveldėtų kartu su titulu ir žeme, sumos, supratimo. Nesikėsindamas į privilegijuotų klasių teises anglų nacijos viduje, Burke'as šių privilegijų principą pritaikė visai anglų liaudžiai, traktuodamas ją kaip tam tikrą kilmingųjų naciją. Iš tokios nuostatos kilo jo panieka tiems, kurie pretendavo į išlaisvinimą kaip žmogaus teisę, į kurią, jo nuomone, buvo galima pretenduoti tik kaip į „anglo teises“.

Anglijoje nacionalizmas atsirado, per daug nekovodamas su senosiomis feodalinėmis klasėmis. Tai buvo įmanoma todėl, kad anglų smulkioji bajorija nuo XVII a. vis didesniu mastu asimiliuodavo aukštesniuosius buržuazijos sluoksnius, todėl kartais net prasčiokas galėjo tapti lordu. Dėl šio proceso buvo gerokai sušvelninta tradicinė kilmingųjų kastos arogancija ir gerokai sustiprintas atsakomybės už naciją kaip visumą jausmas, bet kaip tik dėl tos pačios priežasties feodalinės sąvokos ir feodalinė mąstysena galėjo daug lengviau negu kitur daryti įtaką žemesniųjų klasių politinėms idėjoms. Štai „paveldėjimo“ sąvoka buvo perimta beveik be pakitimų ir pritaikyta visai britų „liaudžiai“. Šios aristokratiš-

[42] *Reflections on the Revolution in France*, 1790, Everyman's Library Edition, New York, p. 8.

[43] *Liberty, Equality, Fraternity*, 1873, p. 254. Apie lordą Beaconsfieldą žr. Benjamin Disraeli, *Lord George Bentinck*, 1853, p. 184.

kų normų asimiliacijos padarinys buvo tas, kad angliškoji rasinio mąstymo atmaina beveik obsesiškai griebdavosi paveldimumo teorijų ir moderniojo jų atitikmens – eugenikos.

Nuo to laiko, kai Europos tautos ėmėsi praktinių žingsnių, siekdamos visas Žemės tautas apimti savąja žmogaus prigimties koncepcija, jas glumino didžiuliai fiziniai skirtumai tarp jų pačių ir žmonių, su kuriais jos susitikdavo kituose žemynuose[44]. XVIII a. entuziazmas, sukeltas įvairovės, kuria gali reikštis visuotinė vienoda žmogaus ir proto prigimtis, buvo pernelyg silpnas atsakymas į lemtingą klausimą, ar krikščioniškoji visų žmonių vienybės ir lygybės doktrina, pagrįsta bendra kilme iš vienos pirmųjų gimdytojų poros, bus priimtina žmonėms, susiduriantiems su gentimis, kurios, kiek mums žinoma, niekada pačios tinkamai neišreikšdavo žmogaus proto ar aistros kokiais nors kultūriniais veiksmais ar liaudies papročiais ir kurios išvystė žmonių institucijas tik labai menkai. Ši nauja problema, Europos ir Amerikos scenoje pasirodžiusi tada, kai buvo geriau susipažinta su Afrikos gentimis, jau lėmė tai, kad (ypač Amerikoje ir kai kuriose britų valdose) buvo sugrįžta prie tokių socialinės organizacijos formų, kurias, kaip buvo manoma, visiškai sunaikino krikščionybė. Tačiau net vergija, nors iš esmės buvo grindžiama grynai rasiniais kriterijais, iki XIX a. vergvaldžių tautose nesukėlė rasistinių nuotaikų. Per visą XVIII a. Amerikos vergvaldžiai vergijos instituciją patys laikė laikina ir siekė ją laipsniškai panaikinti. Galimas daiktas, kad dauguma jų, kartu su Jeffersonu, būtų pasakę: „Aš drebu galvodamas, kad Dievas yra teisingas“.

Prancūzijoje, kur juodaodžių genčių problema sukėlė norą jas asimiliuoti ir auklėti, didis mokslininkas Leclercas de Buffonas pirmą kartą suklasifikavo rases, ir ši klasifikacija, pagrįsta orientacija į Europos tautas ir visų kitų tautų skirtingumą nuo europiečių, paprastu sugretinimu mokė lygybės[45]. XVIII amžius, nuostabiai tiksliu Tocqueville'io posakiu, „tikėjo rasių skirtumais, bet sykiu ir žmonių rūšies vienybe“[46]. Vokietijoje Herderis „gėdingą žodį“ „rasė“ atsisakė taikyti žmonėms, ir netgi Gustavas Klemmas[47], pirmasis žmonijos kultūros istorikas, pasinaudojęs įvairių biologinių rūšių klasifikacija, vis dar gerbė žmonijos idėją kaip bendrą savo tyrinėjimų horizontą.

Bet Amerikoje ir Anglijoje, kur žmonės turėjo išspręsti problemą, kaip gyventi kartu panaikinus vergiją, viskas buvo gerokai sunkiau. Išskyrus Pietų Afriką – šalį, turėjusią įtakos Vakarų rasizmui tik po „peštynių dėl Afrikos“, vykusių devintajame dešimtmetyje, – šios nacijos pirmos susidūrė su rasių problema praktinėje politikoje. Vergijos panaikinimas sustiprino vidinius konfliktus, užuot davęs galimybę išspręsti egzistuojančius tikrus sunkumus. Tai ypač būdinga Anglijai, kur „anglo teisės“ nebuvo pakeistos kokia nors politine orientacija, įgalinusia skelbti žmogaus teises. Vergijos panaikinimas britų valdose 1834 metais ir polemika, vykusi prieš prasidedant Amerikos pilietiniam karui, Anglijoje sukėlė labai painią viešosios nuomonės reakciją, ir tai

[44] Svarbių, nors ir nežymių, šitokio pasimetimo žymių galima rasti daugelyje XVIII a. kelionių aprašymų. Voltaire'as manė, kad tai svarbu, ir todėl savajame *Dictionnaire Philosophique* specialiai pabrėžė: „Negana to, mes pamatėme, kaip skiriasi mūsų žemėje gyvenančios rasės, ir kaip apstulbo susitikę pirmas negras ir pirmas baltasis“ (straipsnis: „Homme“).

[45] *Histoire Naturelle*, 1769–1789.

[46] *Op. cit.*, 1852 m. gegužės 15 d. laiškas.

[47] *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit*, 1843–1852.

buvo labai gera dirva tarpti įvairioms natūralistinėms doktrinoms, atsiradusioms kaip tik tais dešimtmečiais.

Pirmai tokiai doktrinai atstovavo poligenistai, Bibliją vadinę pamaldžių pasakėlių knyga ir neigę bet kokį ryšį tarp žmonių rasių. Svarbiausias jų laimėjimas buvo tas, kad jie paneigė prigimtinės teisės kaip visus žmones ir visas tautas vienijančios grandies idėją. Nors nebuvo kalbama apie iš anksto nulemtą rasinį pranašumą, tačiau poligenistai dirbtinai atskyrė vienas tautas nuo kitų, išrausdami tarp jų gilią prarają – fizinę žmonių tarpusavio supratimo ir bendravimo negalimybę. Poligenistai aiškino, kodėl „Rytai yra Rytai, o Vakarai yra Vakarai, ir jiems niekada nelemta susitikti", ir daug padarė, kad sutrukdytų mišrias santuokas kolonijose ir sustiprintų mišrios kilmės individų diskriminaciją. Pagal poligenistus, tokie žmonės nėra tikri žmonės: jie nepriklauso jokiai rasei ir yra savotiški išsigimėliai, kurių „kiekviena ląstelė yra pilietinio karo teatras"[48].

Nors poligenizmo įtaka anglų rasiniam mąstymui truko ilgai, XIX a. viešosios nuomonės arenoje jį greitai įveikė kita doktrina. Ji taip pat rėmėsi paveldimumo principu, bet prie jo pridėjo XIX a. politinį pažangos principą ir priėjo priešingą, tačiau daug įtikinamesnę išvadą, kad žmogus susijęs ne tik su žmogišku, bet ir su gyvuliniu gyvenimu, kad žemesniųjų rasių egzistavimas aiškiai rodo, jog žmogų nuo gyvulio skiria tik evoliucinės pakopos ir kad žiauri kova dėl būvio valdo visas gyvas būtybes. Darvinizmą ypač sustiprino tas faktas, kad jis ėjo senosios stipriojo – teisiojo doktrinos keliu. Bet kol šia doktrina rėmėsi tik aristokratai, ji bylojo išdidžia užkariautojų kalba, o dabar ji buvo išversta į veikiau pagiežingą kalbą tokių žmonių, kuriems buvo pažįstama tik kova dėl kasdienės duonos ir kurie veržėsi į viršų, kad pasiektų palyginti saugią prasisiekėlių padėtį.

Darvinizmas buvo priimtas taip entuziastingai todėl, kad, viską grįsdamas paveldimumu, nukalė ginklus rasės ir klasės viešpatavimui ir galėjo būti panaudotas ir prieš rasinę diskriminaciją, ir už ją. Politiniu požiūriu darvinizmas savaime buvo neutralus, ir tiesą sakant, jis atvedė ir prie įvairiausių pacifizmo bei kosmopolitizmo pavidalų, ir prie kraštutinių imperialistinių ideologijų[49]. XIX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje darvinizmas dar beveik išimtinai priklausė Anglijos antikolonijinei partijai. O pirmasis filosofas evoliucionistas Herbertas Spenceris, sociologiją traktavęs kaip biologijos dalį, buvo įsitikinęs, kad natūralioji atranka naudinga žmonijos evoliucijai ir turi baigtis amžinąja taika. Politinei diskusijai darvinizmas davė dvi svarbias sąvokas: kovos dėl būvio sąvoką, kurioje glūdėjo optimistinis teiginys apie būtiną ir automatišką „geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimą", ir beribių galimybių, kurios, kaip atrodė, glūdėjo žmogaus išsivystyme iš gyvūnų pasaulio, sąvoką, nuo kurios prasidėjo naujas eugenikos „mokslas".

Geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimo doktrina, kurioje glūdėjo mintis, kad aukščiausieji visuomenės sluoksniai ir yra „geriausiai prisitaikę", nunyko, lygiai kaip ir užkariavimo doktrina, tą akimirką, kai Anglijos viešpataujančios klasės bei anglų viešpatavimas kolonijinėse valdose prarado tvirtą pagrindą ir kai tapo labai abejotina, kad tie, kurie „geriausiai prisitaikę" šiandien, bus geriausiai prisitaikę ir rytoj. Nelaimei, išliko kita darvinizmo dalis – teiginys apie žmogaus išsivystymą iš gyvulinio gyvenimo. Eugenika žadėjo įveikti keliančias nerimą

[48] A. Carthill, *The Lost Dominion*, 1924, p. 158.

[49] Žr. Friedrich Bric, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, 1928.

išlikimo doktrinos netikrybes, nes juk pagal šią doktriną buvo neįmanoma nei numatyti, kas gi pasirodys esąs geriausiai prisitaikęs, nei surasti būdus tautoms įgyti amžiną sugebėjimą prisitaikyti. Šitokia galima taikomosios eugenikos išvada buvo pabrėžiama Vokietijoje trečiajame dešimtmetyje, kaip reakcija į Spenglerio *Europos saulėlydį*[50]. Atrankos procesą tereikėjo traktuoti ne kaip natūralią būtinybę, veikusią nepriklausomai nuo žmogaus valios, o kaip „dirbtinį", sąmoningai taikomą fizinį instrumentą. Žvėriškumo elementas visada glūdėjo eugenikoje, todėl jai labai tinka jau Ernsto Haeckelio pastaba, kad žudymas iš gailestingumo sutaupo „nenaudingas šeimos ir valstybės išlaidas"[51]. Galiausiai paskutiniai darvinizmo šalininkai Vokietijoje nusprendė apskritai pasitraukti iš mokslinio tyrinėjimo srities, pamiršti trūkstamos grandies tarp žmogaus ir beždžionės ieškojimus ir vietoje to imtis praktinių veiksmų, kad žmogų paverstų tokiu padaru, kuris, darvinistų nuomone, ir yra beždžionė.

Tačiau dar iki to meto, kai nacizmas, vykdydamas savo totalitarinę politiką, pabandė žmogų paversti žvėrimi, būta daug pastangų, remiantis vien paveldimumu, paversti jį dievu[52]. Ne tik Herbertas Spenceris, bet ir visi pirmieji evoliucionistai bei darvinistai „aistringai tikėjo ir angeliška žmonijos ateitimi, ir beždžioniška žmogaus kilme"[53]. Buvo tikima, kad selektyvus paveldimumas atves prie „paveldimojo genialumo"[54], o natūraliosios atrankos, grynakraujų veisimo (o ne politikos) natūraliu padariniu irgi buvo laikoma aristokratija. Visą tautą paversti prigimtine aristokratija, kurios rinktiniai egzemplioriai taps genijais ir antžmogiais – tokia buvo viena iš daugybės „idėjų", išpuoselėtų pasimetusių

[50] Žr., pavyzdžiui, Otto Bangert, *Gold oder Blut*, 1927. „Todėl civilizacija gali būti amžina", p. 17.

[51] In *Lebenswunder*, 1904, p. 128 ff.

[52] Beveik prieš šimtmetį iki to laiko, kai evoliucionizmas apsivilko mokslo drabužius, pasigirdo perspėjamųjų balsų apie pavojingus padarinius, glūdėjusius toje beprotybėje, kuri tuo metu dar buvo tik grynas vaizduotės fantomas. Voltaire'as ne sykį tyčiojosi iš evoliucionizmo; žr. ypač „Philosophie Générale: Métaphysique, Morale et Théologie", *Oeuvres Complètes*, 1785, Tome 40, p. 16 ff. Savajame *Dictionnaire Philosophique*, str. „Chaine des Etres Créés", jis rašė: „Pirma, mūsų vaizduotei patinka perėjimas nuo nesudėtingos prie organizuotos materijos, nuo augalų prie duobagyvių, nuo tų duobagyvių prie gyvūnų, nuo gyvūnų prie žmogaus, nuo žmogaus prie dvasių, nuo šių dvasių, apgaubtų nedideliu eteriniu kūnu, prie nematerialių substancijų ir <...> prie paties Dievo <...> Bet ar pati tobuliausia dvasia, sukurta Aukščiausiosios Būtybės, gali tapti Dievu? Ar tarp Dievo ir jos neįsiterpia begalybė? <...> Ar neakivaizdu, kad tarp beždžionės ir žmogaus įsiterpia tuštuma?"

[53] Hayes, *op. cit.*, p. 11. Hayesas pagrįstai pabrėžia griežtą praktinę visų tų pirmųjų materialistų moralę. „Šį keistą moralės atskyrimą nuo religijos" jis aiškina tuo, „ką vėlesnių laikų sociologai pavadino atsilikimu" (p. 130). Tačiau šitoks aiškinimas pasirodo esąs silpnokas, jei prisimename, kad kiti materialistai, kaip ir Haeckelis Vokietijoje ar Vacheras de Lapouge'as Prancūzijoje, dėl propagandos išsižadėjo ramių studijų ir tyrinėjimo, bet nelabai kentėjo dėl tokio atsilikimo. Kita vertus, jų amžininkai, nesimėgavę savo materialistinėmis doktrinomis, pavyzdžiui, Barrèsas ir į jį panašūs Prancūzijoje, tapo labai praktiškais šalininkais to išsigimėliško žvėriškumo, kuris užgriuvo Prancūziją Dreyfuso bylos metu. Atrodo, kad staigų moralės nuosmukį Vakarų pasaulyje sukėlė ne tiek savarankiška tam tikrų „idėjų" raida, kiek daugybė naujų politinių įvykių ir naujų politinių bei socialinių problemų, su kuriomis susidūrė pasimetę ir suglumę žmonės.

[54] Taip vadinosi plačiai skaitoma Fr. Galtono knyga, išleista 1869 metais, vėlesniais dešimtmečiais sukėlusi tai pačiai temai skirtos literatūros srautą.

liberaliųjų intelektualų, svajojusių senąsias valdančias klases nepolitinėmis priemonėmis pakeisti naujuoju „elitu". Šimtmečio pabaigoje buvo visiškai įprasta politinius klausimus traktuoti biologiškai ir zoologiškai, ir zoologai rašydavo traktatus, pavadintus „Biologinis požiūris į mūsų užsienio politiką", tarsi būtų atradę neabejotiną principą, kuriuo turi vadovautis valstybininkas[55]. Kiekvienas siūlė naujus būdus kontroliuoti ir reguliuoti „geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimą", atitinkančius anglų tautos nacionalinius ineteresus[56].

Pats pavojingiausias šių evoliucionistinių doktrinų aspektas buvo tas, kad paveldimumo koncepciją jos siejo su asmeninių laimėjimų ir individualaus charakterio akcentavimu, o šios sąvokos buvo labai svarbios XIX a. viduriniosios klasės savigarbai. Ši vidurinioji klasė norėjo turėti mokslininkų, galinčių įrodyti, kad tikrieji nacijos atstovai yra ne aristokratai, o didieji žmonės, įkūniję „rasės genijų". Šitokie mokslininkai pasiūlė idealų būdą nusišalinti nuo politinės atsakomybės, „įrodydami" anksčiau suformuluotą Benjamino Disraeli'o teiginį, kad didis žmogus yra „rasės įasmeninimas, pavyzdinis jos egzempliorius". Ši „genijaus" idėja buvo nuvesta iki loginės pabaigos, kai kitas evoliucionizmo šalininkas paprasčiausiai paskelbė: „Anglas yra antžmogis, o Anglijos istorija yra jo evoliucijos istorija"[57].

Svarbus anglų, kaip ir vokiečių, rasinio mąstymo bruožas buvo tas, kad šis mąstymas atsirado ne kilmingųjų, o viduriniajai klasei priklausiusių autorių terpėje, kad jis kilo iš troškimo aristokratijos pranašumus priskirti visoms klasėms ir kad jį skatino nuoširdūs nacionaliniai jausmai. Šiuo požiūriu Carlyle'io puoselėtos genijaus ir herojaus idėjos buvo veikiau „visuomenės reformatoriaus" įrankiai negu „britų imperializmo tėvo" (tai tikrai labai neteisingas kaltinimas) doktrinos[58]. Herojaus kultas, Carlyle'į padaręs labai populiarų ir Anglijoje, ir Vokietijoje, buvo kilęs iš tų pačių šaltinių kaip ir vokiečių romantikų praktikuotas asmenybės garbinimas. Tai buvo tas pats nuo socialinės aplinkos nepriklausančio individualaus charakterio prigimtinės didybės šlovinimas. Iš žmonių, turėjusių įtakos kolonijiniam sąjūdžiui nuo XIX a. vidurio iki tikrojo imperializmo atsiradimo amžiaus pabaigoje, nė vienam nepavyko išvengti Carlyle'io įtakos, bet nė vieno negalima apkaltinti atviro rasizmo propagavimu. Pats Carlyle'is savo esė „Negrų klausimu" svarsto, kaip padėti Vest Indijai gaminti „herojus". Charlesas Dilke'as, kurio knyga *Greater Britain* (Didesnioji Britanija) (1869)

[55] P. Charleso Michelo straipsnis „A Biological View of Our Foreign Policy" buvo paskelbtas leid. *Saturday Review*, London, February, 1896. Svarbiausi šios krypties veikalai yra tokie: Thomas Huxley, *The Struggle for Existence in Human Society*, 1888. Svarbiausia autoriaus tezė: civilizacijos neišvengiamai žlunga tik tada, kai nekontroliuojamas gimstamumas. Benjamin Kidd, *Social Evolution*, 1894. John B. Crozier, *History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution*, 1897–1901. Karlas Pearsonas (*National Life*, 1901), Londono universiteto eugenikos profesorius, buvo vienas iš pirmųjų autorių, pažangą traktavusių kaip beasmenį monstrą, ryjantį viską, kas tik pasipainioja jo kelyje. Charlesas H. Harvey, *The Biology of British Politics*, 1904, įrodinėja, kad griežtai kontroliuojant „kovą dėl būvio" nacijos viduje, nacija galinti tapti nenugalima, neišvengiamai kovodama dėl būvio su kitomis tautomis.

[56] Žr. ypač K. Pearson, *op. cit.* Bet Fr. Galtonas dar anksčiau tvirtino: „Norėčiau pabrėžti tą faktą, kad būsimųjų žmonių rasės kartų įgimtų savybių gerinimą mes galime didžia dalimi kontroliuoti" (*op. cit.*, ed. 1892, p. XXVI).

[57] *Testament of John Davidson*, 1908.

[58] C.A. Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism*, 1924, p. 22 ff.

kartais traktuojama kaip pradinis imperializmo taškas[59], buvo ryškus radikalas, šlovinęs anglų kolonistus kaip britų nacijos dalį, polemizuodamas su tais, kurie žiūrėjo į juos su panieka, o jų žemes laikė tik kolonijomis. J.R. Seeley, kurio knygos *Expansion of England* (1883) 80 000 egzempliorių buvo išparduota per nepilnus dvejus metus, vis dar reiškia pagarbą indams kaip užsieniečiams ir juos aiškiai skiria nuo „barbarų". Net Froude'as, kurio žavėjimasis būrais, pirmais baltaisiais žmonėmis, aiškiai pripažinusiais gentinę rasizmo filosofiją, gali atrodyti įtartinas, priešinosi tam, kad Pietų Afrikai būtų suteiktos pernelyg didelės teisės, nes „Pietų Afrikos savivalda reikštų, kad vietinius gyventojus valdo Europos kolonistai, o tai nėra savivalda"[60].

Kaip ir Vokietijoje, anglų nacionalizmą didžia dalimi sukūrė ir palaikė vidurinioji klasė, kuri niekada visiškai nenusikratė aristokratijos įtakos, o todėl išpuoselėjo pirmuosius rasinio mąstymo daigus. Tačiau priešingai negu Vokietija, kur dėl vieningumo stokos atsirado būtinybė suręsti ideologinę sieną kaip istorinių ar geografinių faktų pakaitalą, britų salos nuo aplinkinio pasaulio buvo atskirtos natūralių užtvarų, ir Anglijai kaip nacijai reikėjo sukurti teoriją, vienijančią žmones, gyvenusius tolimose užjūrio kolonijose, nuo metropolijos atskirtus tūkstančių mylių. Vienintelė juos siejusi grandis buvo bendra kilmė, bendros ištakos ir bendra kalba. Jungtinių Valstijų atsiskyrimas parodė, kad šie saitai savaime negarantuoja paklusnumo; ir ne tik Amerika, bet ir kitos kolonijos, nors ir ne taip įnirtingai, buvo labai linkusios kurti kitokią negu metropolijos konstitucinę struktūrą. Kad išsaugotų šiuos buvusius britų tautos narius, Dilke'as, paveiktas Carlyle'io, pradėjo kalbėti apie „saksiškumą" ir tikėjosi, kad šis žodis padės susigrąžinti net Jungtinių Valstijų gyventojus, kuriems paskirta trečdalis jo knygos. Būdamas radikalas, Dilke'as galėjo elgtis taip, tarsi karas dėl nepriklausomybės buvo ne karas tarp dviejų tautų, o angliško stiliaus XVIII a. pilietinis karas, kuriame jis pavėluotai stojo respublikonų pusėn. Juk šiame fakte ir glūdi viena iš priežasčių, nulėmusių tą stulbinantį faktą, kad nacionalizmo šalininkai Anglijoje buvo visuomenės reformatoriai ir radikalai: jie siekė išsaugoti kolonijas ne tik todėl, kad, jų įsitikinimu, kolonijos leidžia nutekėti žemesniosioms klasėms priklausančių žmonių pertekliui – iš tikrųjų jie troško išsaugoti metropolijos įtaką, kurią galėjo užtikrinti šitie radikalesni britų salų sūnūs. Šis motyvas ryškus Froude'o rašiniuose: jis siekė „išsaugoti kolonijas, nes manė, kad jose įmanoma atkurti paprastesnę visuomenės santvarką ir tauresnį gyvenimo būdą negu pramoninėje Anglijoje"[61], ir aiškiai turėjo įtakos Seeley'ui, parašiusiam knygą *Expansion of England*: „Jei įprastume apžvelgti visą imperiją ir ją vadinti visa Anglija, pamatytume, kad egzistuoja ir Jungtinės Valstijos". Kad ir kaip vėlesnių laikų autoriai, rašę apie politiką, būtų vartoję sąvoką „saksiškumas", Dilke'o veikale ji turi politinę prasmę ir apibūdina naciją, jau nebesiribojančią tik viena šalimi. „Visose mano kelionėse palydovas ir vedlys – raktas, leidęs įminti keistų naujų šalių paslaptis – man buvo viena idėja, mintis apie mūsų rasės, jau apjuosusios žemę ir, galimas daiktas, likimo skirtos apimti ją visą, didybę" („Pratarmė"). Bendra kilmė, paveldas, „rasės didybė" Dilke'ui buvo ne fiziniai faktai,

[59] E.H. Dance, *The Victorian Illusion*, 1928. „Imperializmas prasidėjo nuo knygos <...> nuo Dilke'o *„Didesniosios Britanijos"*.

[60] „Two Lectures on South Africa", in *Short Studies on Great Subjects*, 1867–1882.

[61] C.A. Bodelsen, *op. cit.*, p. 199.

ne istorijos raktas, o būtiniausias orientyras dabarties pasaulyje, vienintelė patikima grandis beribėje erdvėje.

Kadangi anglų kolonistai gyveno visame Žemės rutulyje, atsitiko taip, kad pati pavojingiausia nacionalizmo idėja, „nacionalinės misijos" idėja, buvo ypač įtakinga Anglijoje. Nors nacionalinės misijos idėja pati savaime ilgą laiką be jokio rasinio atspalvio brendo visose šalyse, kur formavosi nacionalinė sąmonė, galiausiai pasirodė, kad ji labai artima rasiniam mąstymui. Vertinant pagal vėlesnių laikų patyrimą, anksčiau cituoti anglų nacionalistai gali būti traktuojami kaip ribinis atvejis. Savaime jie buvo tokie pat nekenksmingi, kaip, pavyzdžiui, Auguste'as Comte'as Prancūzijoje, viešai puoselėjęs viltį suvienyti, organizuoti ir atnaujinti žmoniją, vadovaujamą (*présidence*) Prancūzijos[62]. Jie neišsižada žmonijos idėjos, nors mano, kad Anglija yra patikimiausias humanizmo garantas. Jie buvo priversti pernelyg pabrėžti šią nacionalistinę koncepciją, nes misijos idėjoje glūdėjo būtinybė nutraukti ryšius tarp gimtosios žemės ir tautos, o tokia orientacija Anglijos politikoje buvo ne propaguojama ideologija, o įvykęs faktas, su kuriuo turėjo skaitytis kiekvienas politikas. Nuo visų vėlesnių rasistų juos aiškiai skiria tai, kad nė vienas iš jų niekada rimtai nesiūlė diskriminuoti kitų tautų kaip žemesnės rasės atstovų jau vien todėl, kad šalys, apie kurias jie kalbėjo (Kanada ir Australija), buvo beveik neapgyventos ir neturėjo jokių tikrų demografinių problemų.

Todėl pirmas anglų valstybininkas, nuolat pabrėždavęs savo tikėjimą rasėmis ir rasių pranašumu kaip lemiamu istorijos ir politikos veiksniu, neatsitiktinai buvo žmogus, ne per daug domėjęsis kolonijomis ir anglų kolonistais – „kolonijų balastu, kurio mes nevaldome", – bet siekęs išplėsti britų imperinį viešpatavimą Azijoje ir, tiesą sakant, energingai stiprinęs Didžiosios Britanijos pozicijas vienintelėje kolonijoje, kurioje egzistavo keblios demografinės ir kultūrinės problemos. Tai buvo Benjaminas Disraeli, Anglijos karalienę padaręs Indijos imperatore; jis buvo pirmas anglų valstybininkas, Indiją traktavęs kaip kertinį imperijos akmenį ir siekęs nutraukti ryšius, siejusius anglų tautą su kontinentinės Europos tautomis[63]. Šitaip jis padėjo vieną iš kertinių akmenų, kuriais rėmėsi pamatiniai britų viešpatavimo Indijoje pokyčiai. Ši kolonija buvo valdoma su užkariautojams būdingu negailestingumu; tuos žmones Burke'as vadino „įstatymų pažeidėjais Indijoje". Dabar ji turėjo gauti rūpestingai suplanuotą administracinę sistemą, kuria buvo siekiama įtvirtinti nuolatinį valdymą administracinėmis priemonėmis. Šis eksperimentas Angliją labai priartino prie to pavojaus, dėl kurio perspėjo Burke'as – kad „įstatymų pažeidėjai Indijoje" gali tapti „įstatymų kūrėjais Anglijoje"[64]. Juk visi tie, kuriems „Anglijos istorijoje neegzistuoja įvykis, kuriuo mes galime taip pat pagrįstai didžiuotis <...> kaip ir In-

[62] A. Comte, *Discours sur l'Ensemble du Positivisme*, 1848, p. 384 ff.

[63] „Galią ir įtaką mes turime įgyvendinti Azijoje, vadinasi, ir Vakarų Europoje" (W.F. Monypenny and G.E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, New York, 1929, II, p. 210). Bet „Jei Europa dėl savo trumparegiškumo kada nors nusmuks ir susilpnės, Anglijos vis dar lauks puiki ateitis" (*ibid.*, I, Book IV, ch. 2). Juk „Anglija jau nebėra tik europietiška galybė <...> iš tikrųjų ji yra veikiau azijietiška, o ne europietiška valstybė" (*ibid.*, II, p. 201).

[64] Burke, *op. cit.* p. 42–43: „Bendruomenių rūmų galia <...> tikrai didelė, ir ji ilgai gali apsaugoti jų didybę <...> ir jai tai pavyks tol, kol įstatymų pažeidėjams Indijoje ji neleis tapti įstatymų kūrėjais Anglijoje".

dijos imperijos įkūrimu", laisvę ir lygybę laiko „didžiais žodžiais, žyminčiais niekingus dalykus"[65].

Disraeli'o pradėta politika žymėjo tą akimirką, kai užsienio šalyje buvo sukurta išskirtinė kasta, kurios vienintelė funkcija buvo ne kolonizavimas, o valdymas. Šiai koncepcijai įgyvendinti (Disraeli šito nebesulaukė) rasizmas tikrai galėjo praversti kaip niekuo nepakeičiama priemonė. Jis užbėgo už akių grėsmingai liaudies transformacijai – nacijos virsmui „puikiai organizuota grynakrauje rase", kuri jautėsi esanti „prigimtinė aristokratija" – jei pasinaudosime anksčiau cituotais paties Disraeli'o žodžiais[66].

Visa tai, ką iki šiol pasakojome, yra istorija tokių pažiūrų, kuriose tik dabar, po visų baisingų mūsų laikų įvykių, galima pastebėti pirmuosius rasizmo požymius. Tačiau nors rasizmas atgaivino rasinio mąstymo elementus kiekvienoje šalyje, mus domino ne idėjos, pasižyminčios tam tikra „imanentine logika", istorija. Rasinis mąstymas buvo tas šaltinis, iš kurio sėmėsi reikiamų argumentų įvairių politinių konfliktų dalyviai, bet jis niekada nebuvo vienaip ar kitaip monopolizavęs minėtų nacijų politinio gyvenimo. Jis paaštrino ir eksploatavo esamus konfliktuojančius interesus ar egzistuojančias politines problemas, bet niekada nesukėlė naujų konfliktų ir niekada nesukūrė naujų politinio mąstymo kategorijų. Rasizmas atsirado iš tokių įvykių ir tokių politinių aplinkybių, kurios anksčiau neegzistavo ir būtų buvusios visiškai nesuprantamos net tokiems ištikimiems „rasės" garbintojams, kokie buvo Gobineau ar Disraeli. Esama prarajos tarp žmonių, kuriančių puikias ir sklandžias koncepcijas, ir žmonių, užsiimančių žiauriais ir žvėriškais darbais, ir šios prarajos negali pašalinti joks intelektualinis aiškinimas. Visai įmanoma, kad rasinis mąstymas tam tikru metu būtų galėjęs išnykti kartu su kitomis lengvabūdiškomis XIX a. idėjomis, jei „peštynės dėl Afrikos" ir nauja imperializmo era Vakarų žmonijos nebūtų bloškusi į naujų, baisingų patyrimų sūkurį. Imperializmui būtų prireikę išrasti rasizmą kaip vienintelį įmanomą savo darbų „paaiškinimą" ir pateisinimą, net jei rasinis mąstymas civilizuotame pasaulyje niekada nebūtų egzistavęs.

Tačiau kadangi rasinis mąstymas tikrai egzistavo, jis pasirodė esąs galingas rasizmo ramstis. Pats tas faktas, kad egzistuoja požiūris, galintis pasigirti tam tikra tradicija, galėjo nuslėpti griaunamąsias jėgas, glūdinčias naujojoje doktrinoje, kuri be šios nacionalinio respektabilumo regimybės ir be tariamo tradicijos sankcionavimo galėjo atskleisti tai, kad ji visai nesiderina su visomis ankstesnėmis politinėmis ir moralinėmis Vakarų normomis dar iki to laiko, kai jai buvo leista sunaikinti Europos nacijų pagarbą viena kitos papročiams ir įstatymams.

[65] Sir James F. Stephen, *op. cit.*, p. 253 *et passim*; žr. taip pat jo „Foundations of the Government of India", 1883, in *The Nineteenth Century*, LXXX.

[66] Apie Disraeli'o rasizmą plg. III sk.

SEPTINTAS SKYRIUS

Rasė ir biurokratija

Per pirmuosius imperializmo dešimtmečius buvo atrasti du nauji svetimų tautų politinės organizacijos ir valdymo būdai. Vienas – tai rasė kaip politinio junginio principas, kitas – biurokratija kaip viešpatavimo užsienio šalyse principas. Be „rasės“ sąvokos, pakeitusios „nacijos“ sąvoką, peštynės dėl Afrikos ir investavimo karštligė būtų galėjusi likti betiksliu „mirties ir prekybos šokiu“ (Josephas Conradas), kaip ir visos kitos aukso karštligės. Be biurokratijos kaip vyriausybės pakaitalo britų valdos Indijoje būtų galėjusios atitekti „įstatymo pažeidėjų Indijoje“ (Burke'as) savivalei, ir ištisos epochos politinis klimatas nebūtų pasikeitęs.

Tiesą sakant, abu atradimai buvo padaryti Juodajame kontinente. „Rasė“ buvo paskubomis išrasta sąvoka, aiškinanti tokius žmones, kurių negalėjo suprasti joks europietis ar civilizuotas žmogus ir kurių priklausymas žmonių giminei taip gąsdino ir žemino imigrantus, jog jie nebenorėjo pripažinti, kad priklauso tai pačiai žmonių rūšiai. „Rasė“ buvo būrų atsakymas tam sunkiai ištveriamam siaubui, kurį kėlė Afrika – ištisas kontinentas, apgyventas ir perpildytas laukinių, „rasė“ paaiškindavo beprotybę, juos apimdavusią ir apšviesdavusią lyg „žaibo tvyksnis giedrame danguje: 'Žudykite visus tuos žvėris'“[1]. Šio atsakymo padarinys – baisingiausios žudynės naujųjų laikų istorijoje. Tai būrų įvykdytas hotentotų genčių išnaikinimas, Carlo Peterso vykdytos žiauriausios žudynės vokiečių Pietryčių Afrikoje, taikingų Kongo gyventojų decimacija – po jos iš 20–40 milijonų liko tik 8 milijonai; galiausiai (gal tai ir yra pats blogiausias dalykas) visa tai baigėsi tuo, kad šitokios nuraminimo priemonės buvo triumfuojant perkeltos į kasdienę, respektabilią užsienio politiką. Koks civilizuotos valstybės valdovas kada nors anksčiau būtų galėjęs kreiptis į savo karius taip, kaip Vilhelmas II kreipėsi į vokiečių ekspedicinį korpusą, slopinusį Boksininkų sukilimą 1900 metais: „Kaip hunai prieš tūkstantį metų, vadovaujami Atilos, užsikariavo šlovę, davusią jiems vietą istorijoje, taip ir dabar vokiečio vardas gali išgarsėti Kinijoje taip, kad nė vienas kinas niekada nebeišdrįs šnairai pažvelgti į vokietį“[2].

„Rasė“, kaip pačioje Europoje atsiradusi ideologija arba kaip paskubomis išrastas sukrečiančio patyrimo paaiškinimas visada traukdavo pačius blogiau-

[1] Joseph Conrad, „Heart of Darkness“, *Youth and other Tales*, 1902, yra pats ryškiausias kūrinys, nušviečiantis rasinį patyrimą Afrikoje.

[2] Cit. pagal Carlton J. Hayes, *A Generation of Materialism*, New York, 1941, p. 338. Dar blogesnis atvejis, žinoma, yra Belgijos Leopoldo II darbai; jis atsakingas už juodžiausius Afrikos istorijos puslapius. „Egzistavo tik vienas žmogus, kurį galima apkaltinti smurtu, dėl kurio vietinių [Kongo] gyventojų skaičius sumažėjo nuo 20–40 milijonų 1890 metais iki 8,5 milijono 1911 metais. Tai Leopoldas II“. Žr. Selwyn James, *South of the Congo*, New York, 1943, p. 305.

sius Vakarų civilizacijos elementus, tuo tarpu biurokratiją atrado ir iš pradžių sudarė geriausi, o kartais net patys įžvalgiausi Europos inteligentijos sluoksniai. Administratorius, valdęs pranešimais[3] ir dekretais priešiškesnėje ir paslaptingesnėje atmosferoje, negu bet koks Rytų despotas, išaugo iš karinės disciplinos tradicijos, tarp žiaurių ir įstatymų nepaisančių žmonių; ilgą laiką jis gyveno, svaigindamasis šviesiais, nuoširdžiais jaunuoliškais šiuolaikinio riterio su spindinčiais šarvais idealais, manydamas esąs pasiųstas ginti bejėgių ir primityvių žmonių. Ir blogiau ar geriau jis atlikdavo šią užduotį, kol gyveno pasaulyje, kurį valdė senoji „trejybė – karas, prekyba ir piratavimas“ (Goethe) ir kol dar nebuvo prasidėjęs sudėtingas strateginių investicijų politikos žaidimas, reikalavęs, jog viena tauta viešpatautų nebe kaip anksčiau, kad praturtėtų pati, o dėl to, kad taptų turtinga kita šalis. Biurokratija buvo didžiojo ekspansijos žaidimo struktūra, kai kiekviena sritis buvo traktuojama kaip pakopa tolesnio judėjimo kelyje, o kiekviena tauta – kaip tolesnio užkariavimo įrankis.

Nors rasizmas ir biurokratija galiausiai pasirodė esą daugeriopai susiję reiškiniai, jie buvo atrasti ir vystėsi nepriklausomai vienas nuo kito. Nė vienas žmogus, vienaip ar kitaip įpainiotas į jų tobulinimą, niekada nesuvokė, koks milžiniškas galios kaupimo ir naikinimo potencialas glūdi vien tik šiame [abiejų reiškinių] sujungime. Lordas Cromeris, Egipte iš paprasto *chargé d'affaires* virtęs imperialistiniu biurokratu, apie administravimo derinimą su žudynėmis („administracines žudynes“ – taip atvirai pareiškė Carthillis po 40 metų) svajojo ne labiau nei rasės fanatikai, Pietų Afrikoje organizavę žudynes, siekdami sukurti uždarą, sąmoningai suplanuotą politinę bendruomenę (kaip ir naciai, kūrę naikinimo stovyklas).

I. JUODOJO ŽEMYNO PAMĖKLIŲ PASAULIS

Praeito amžiaus pabaigoje jūrų laivyba užsiimančios Europos tautos kolonijose sukūrė dvi būdingiausias bendruomeninio gyvenimo formas: neseniai atrastose ir retai apgyventose teritorijose buvo įkurtos naujos gyvenvietės, perėmusios teisines ir politines metropolijos institucijas, o gerai žinomose, tačiau egzotiškose šalyse, svetimų tautų apsuptyje – jūrų bazės ir prekybos faktorijos, kurių vienintelė paskirtis buvo palengvinti visada nelabai taikingus pasaulio brangenybių mainus. Buvo kolonizuota Amerika ir Australija – du žemynai be savo istorijos ir kultūros, patekę į europiečių rankas. Prekybinės faktorijos buvo būdingos Azijai, kur per šimtmečius europiečiai nesiekė nuolatinio viešpatavimo ir neturėjo tikslų nukariauti ir išžudyti vietinius gyventojus ir įsikurti nuolatiniam gyvenimui[4]. Abi šios užjūrio verslo formos vystėsi lėtai ir ilgai, beveik ke-

[3] Žr. A. Carthillio „indiškos valdymo sistemos remiantis pranešimais“ aprašymą, kn. *The Lost Dominion*, 1924, p. 70.

[4] Svarbu turėti galvoje, kad Amerikos ir Australijos kolonizavimas buvo susijęs su palyginti neilgais žiauraus čiabuvių naikinimo tarpsniais, nes tų čiabuvių buvo nedaug; tuo tarpu „siekiant suprasti šiuolaikinės Pietų Afrikos visuomenės raidą, labai svarbu žinoti, kad žemės už Gerosios Vilties kyšulio ribų nebuvo tokios pat nepaliestos, kaip tos, kurias rado Australijos skvateriai. Tai buvo jau apgyventos sritys: jose gyveno labai gausios bantų gentys“. Žr. C.W. de Kiewiet, *A History of South Africa, Social and Economic* (Oxford, 1941), p. 59.

turis šimtmečius. Per tą laiką kolonistų gyvenvietės tapo nepriklausomos, o prekybinės faktorijos pereidavo iš rankų į rankas įvairioms nacijoms, priklausomai nuo jų silpnėjimo ar stiprėjimo Europoje.

Vienintelis žemynas, kurio nepalietė Europa per savo kolonijinę istoriją, buvo Juodasis Afrikos žemynas. Jo šiaurinė pakrantė, kurioje gyveno arabų tautos ir gentys, Europai buvo gerai pažįstama ir nuo antikos laikų vienaip ar kitaip priklausė Europos įtakos sričiai. Pernelyg tankiai apgyventos, kad trauktų naujakurius, ir pernelyg skurdžios, kad būtų eksploatuojamos, šios sritys buvo palenkiamos įvairiausioms svetimšalių viešpatavimo arba anarchiškos savivalės formoms, tačiau, kad ir kaip būtų keista, po Egipto imperijos žlugimo ir Kartaginos sugriovimo niekada nebuvo tikrai nepriklausomos ir neturėjo patikimos politinės organizacijos. Teisybė, Europos šalys nuolat bandė persikelti per Viduržemio jūrą ir arabų žemėms primesti savo valdžią, o musulmonų tautoms – savo krikščionybę, tačiau niekada netraktavo Šiaurės Afrikos teritorijų kaip užjūrio valdų. Priešingai, jos dažnai ketino tas šalis prijungti prie metropolijos teritorijos. Ši ilgaamžė tradicija, kurios naujausiais laikais vis dar laikėsi Italija ir Prancūzija, buvo sulaužyta praeito amžiaus devintajame dešimtmetyje, kai Anglija įsiveržė į Egiptą, siekdama apsaugoti Sueco kanalą, bet neketindama nei užkariauti, nei prisijungti Egipto. Svarbiausia ne tai, kad Egiptas buvo užpultas, o tai, kad Anglijai (šaliai, esančiai ne prie Viduržemio jūros) veikiausiai nereikėjo paties Egipto – ši šalis jai buvo reikalinga dėl Indijos turtų.

Taigi imperializmas Egiptą iš šalies, retkarčiais savaime kėlusios pagundą, pavertė karine baze, esančia kelyje į Indiją, ir tolesnės ekspansijos pakopa, tuo tarpu Pietų Afrikos likimas buvo visai priešingas. Nuo XVII a. Gerosios Vilties kyšulio reikšmė buvo susijusi su Indija, kolonijinių turtų centru: kiekvienai šaliai, Indijoje įsteigusiai prekybinių faktorijų, reikėjo jūrų bazių kyšulyje, kurios būdavo apleidžiamos, jei nutrūkdavo prekyba su Indija. XVIII a. pabaigoje britų Ost Indijos bendrovė įveikė Portugaliją, Olandiją ir Prancūziją ir išsikovojo prekybos su Indija monopolį; paskui (tai buvo savaime suprantama) buvo užgrobta Pietų Afrika. Jei imperializmas būtų paprasčiausiai laikęsis ankstesnių kolonijinės prekybos principų (kurie dažnai painiojami su imperializmo principais), Anglija būtų likvidavusi savo valdas Pietų Afrikoje 1869 metais, atidarius Sueco kanalą[5]. Nors Pietų Afrika ir šiandien priklauso Britų sandraugai, ji visada skyrėsi nuo kitų dominijų: derlingų žemių ir gyventojų negausumo, svarbiausių nausėdijų kūrimosi prielaidų, čia nebuvo, ir vienintelis bandymas įkurdinti 5000 bedarbių anglų XIX a. pradžioje nepavyko. Ne tik emigrantų srautai iš Britanijos salų per visą XIX a. atkakliai vengė Pietų Afrikos, bet ir pati Pietų Afrika paskutiniu metu yra vienintelė dominija, iš kurios daug emigrantų nuolat grįžta į Angliją[6]. Pietų Afrika, virtusi „imperializmo perykla" (Damce'as), niekada nebuvo tapusi pačių radikaliausių Anglijos „saksiškumo" šalininkų pretenzijų objektu, o patys romantiškiausi Azijos imperijos puoselėtojai apie ją net

[5] „Net 1884 metais britų vyriausybė vis dar buvo pasirengusi susilpninti savo valdžią ir įtaką Pietų Afrikoje" (de Kiewiet, *op. cit.*, p. 113).

[6] Lentelė, kurioje pateikti duomenys apie britų imigrantus ir emigrantus Pietų Afrikoje 1924–1928 metais, rodo, kad anglai labiau nei kitų tautybių imigrantai buvo linkę išvykti iš šios šalies ir kad – išskyrus vieną išimtį – kiekvienais metais daugiau britų išvykdavo iš šalies, negu į ją atvykdavo:

nesvajojo. Vien tai rodo, kad ikiimperialistinė kolonizacija ir užjūrio nausėdijų kūrimas imperializmo raidai turėjo labai nežymią įtaką. Jeigu Gerosios Vilties kyšulio kolonija būtų likusi ikiimperialistinės politikos interesų srityje, jos būtų buvę atsisakyta kaip tik tuo metu, kai ji tapo tikrai svarbi.

Nors aukso kasyklų ir deimantų klodų atradimas aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje pats savaime nebūtų turėjęs žymių padarinių, jei nebūtų visai atsitiktinai tapęs imperialistinių jėgų katalizatoriumi, įdomu tai, kad imperialistų siekis rasti galutinį pertekliaus problemos sprendimą iš pradžių buvo paskatintas karštligės, kurią sukėlė pati nereikalingiausia žemėje žaliava. Aukso reikšmė gamyboje yra nežymi ir nepalyginama su geležies, anglies, naftos ar kaučiuko reikšme; auksas veikiau yra pats seniausias grynojo turto simbolis. Savo nenaudingumu pramoninei gamybai jis ironiškai panašus į atliekamus pinigus, kuriais buvo finansuojama jo gavyba, ir į atliekamus žmones, kurie jį išgaudavo. Imperialistų siekį surasti patikimą būdą išgelbėti žlungančią visuomenę ir pasenusią politinę santvarką auksas papildė amžino pastovumo ir nepriklausomybės nuo visų funkcinių veiksnių iliuzija. Pažymėtina, kad visuomenė, beveik išsižadėjusi visų tradicinių absoliučių vertybių, tokių vertybių pradėjo ieškoti ekonomikoje, kur, tiesą sakant, tokie dalykai neegzistuoja ir negali egzistuoti, nes gamyboje viskas turi būti funkcionalu. Šitokia absoliučios vertybės iliuzija aukso gavybą nuo seniausių laikų padarė avantiūristų, lošėjų, nusikaltėlių ir kitokių elementų, esančių už normalios, sveikos visuomenės ribų, verslu. Pietų Afrikos aukso karštligės ypatumas buvo tas, kad šiuo atveju laimės medžiotojai buvo ne tik už civilizuotos visuomenės ribų egzistuojantys žmonės – tai buvo aiškiai šalutinis šios visuomenės produktas, neišvengiama kapitalizmo sistemos atlieka, bet net ir žmonės, atstovavę tokiai ekonomikai, kuri be paliovos gamino žmonių ir kapitalo perteklių.

Atliekami žmonės, „keturių žemynų bohemos atstovai“[7], veržęsi į kyšulį, vis dar turėjo daug ką bendro su seno kirpimo avantiūristais. Jie irgi galėjo sudainuoti giesmelę: „Nuplukdyk mane už Sueco, kur tai, kas gera, virsta blogiu, / Kur nėra jokių Dievo įsakymų ir galima gerti, kiek tik geidžia širdis“. Skirtumą lėmė ne jų moralumas ar amoralumas, o veikiau tai, kad sprendimas prisijungti prie šios „visų tautybių ir spalvų“[8] minios jau nebuvo savanoriškas, kad jie ne patys palikdavo visuomenę, o būdavo iš jos išspjaunami, kad jie nebuvo tokie iniciatyvūs, jog peržengtų leistinas civilizuotos visuomenės ribas; ne, jie buvo paprasčiausios aukos – nenaudingi ir nereikalingi. Vienin-

Metai	*Britų imigracija*	*Bendra imigracija*	*Britų emigracija*	*Bendra emigracija*
1924	3724	5265	5275	5857
1925	2400	5426	4019	4483
1926	4094	6575	3512	3799
1927	3681	6595	3717	3988
1928	3285	7050	3409	4127
Iš viso	17 184	30 911	19 932	22 254

Šie duomenys pateikiami pagal kn. Leonard Barnes, *Caliban in Africa. An Impresion of Colour Madness*, 1931, p. 59, pastaba.

[7] J.A. Froude, „Leaves from a South African Journal“ (1874), in *Short Studies on Great Subjects*, 1867–1882, Vol.IV.

[8] *Ibid.*

telė jų galimybė rinktis buvo negatyvi – jie atsisakydavo dalyvauti darbininkų sąjūdžiuose, kuriais geriausi atliekami žmonės arba tie, kuriems buvo iškilusi grėsmė tokiais tapti, sukūrė savotišką kontrvisuomenę, kurios dėka jie galėjo sugrįžti į bendrą žmonių pasaulį ir vėl turėti tikslą. Juose nebuvo nieko, ką jie būtų susikūrę patys, jie buvo gyvi simboliai to, kas jiems nutiko, gyvos abstrakcijos ir žmonių institucijų absurdiškumo liudytojai. Priešingai negu seno kirpimo avantiūristai, jie nebuvo asmenybės, o buvo šešėliai tokių įvykių, su kuriais neturėjo nieko bendro.

Kaip ponas Kurcas iš Conrado *Tamsos širdies*, jie buvo „tušti iki dugno", „nutrūktgalviški, bet neištvermingi, godūs, bet ne drąsūs, žiaurūs, bet minkštakūniai". Jie netikėjo niekuo ir „galėjo patikėti bet kuo – bet kuo". Išvaryti iš pripažintų socialinių vertybių pasaulio, jie galėjo pasitikėti tik savimi, bet savyje neturėjo beveik jokios atramos, gal tik retkarčiais trupinėlį talento, kuris galėdavo juos padaryti tokius pat pavojingus kaip Kurcą, jei jiems vis dėlto pavykdavo sugrįžti į savo tėvynę. Juk vienintelis talentas, kuris, galimas daiktas, prasikaldavo jų tuščiose sielose, buvo hipnotiniai kerai, sukuriantys „nuostabius kokios nors ekstremistinės partijos vadus". Talentingiausieji būdavo vaikščiojantys pagiežos įsikūnijimai, kaip vokietis Carlas Petersas (galimas daiktas, Kurco prototipas), atvirai pripažinęs, kad jam „nusibodo būti pariju ir norisi priklausyti valdovų rasei"[9]. Bet visi jie, talentingi ar ne, „buvo pasirengę sužaisti bet kokį žaidimą – nuo monetos metimo iki tyčinės žmogžudystės", o kiti žmonės jiems reiškė „ne ką daugiau nei štai toji musė". Todėl jie atsiveždavo su savimi arba greitai išmokdavo elgesio taisykles, būdingas besiformuojančiam žudikui, kuriam vienintelė neatleistina nuodėmė yra savitvardos praradimas.

Žinoma, tarp jų buvo tikrų džentelmenų, kaip ponas Džonas iš Conrado *Pergalės*, iš nuobodulio pasirengęs užmokėti bet kokią kainą, kad tik patektų į „rizikos ir nuotykių pasaulį", arba kaip ponas Heistas, apsvaigęs nuo paniekos viskam, kas žmogiška, besiblaškantis „lyg krentantis lapelis <...> negalintis prilipti prie nieko ir niekada". Juos nesulaikomai traukė pasaulis, kur viskas buvo tik juokai, kuris galėjo išmokyti juos „didžiausio pokšto" – „pergalės prieš neviltį". „Didžiosiose džiunglėse, kur nesama jokio įstatymo", tobulas džentelmenas artimai susibičiuliaudavo su tobulu niekšu ir paaiškėdavo, kad jie „puikiai tinka vienas kitam, nors yra absoliučiai nepanašūs – vienodos sielos skirtinguose apvalkaluose". Jau matėme, kaip elgėsi aukštuomenė Dreyfuso bylos metu, ir kaip Disraeli atrado socialinį ryšį tarp ydos ir nusikaltimo; o dabar prieš mus iš esmės ta pati istorija – aukštuomenė, įsimylėjusi savo nusikaltėlius, ir nusikalstamas jausmas, sustiprėjantis tada, kai, prisidengdama rafinuotu šaltumu, „nebūtinų kraštutinumų" vengimu ir geromis manieromis, ji sau leidžia savo nusikaltimus apgaubti rafinuotų ydų atmosfera. Šitoks rafinuotumas, pats kontrastas tarp nusikaltimo žiaurumo ir jo padarymo manieros, tampa puikaus abipusio supratimo, užsimezgančio tarp nusikaltėlio ir džentelmeno, laidu. Tačiau galų gale tai, kam susiformuoti Europoje prireikė dešimtmečių, nes tam trukdė visuomenės etinės vertybės, kolonijinių avantiūrų pamėklių pasaulyje sprogo netikėtai, kaip koks trumpasis jungimas.

Nevaržomi jokių socialinių saitų ir veidmainystės, apsupti čiabuvių gyvenimo, džentelmenas ir nusikaltėlis ne tik jautėsi artimi kaip žmonės, turintys tos

[9] Cit. pagal Paul Ritter, *Kolonien im deutschen Schrifttum*, 1936, Pratarmė.

pačios spalvos odą, bet kartu jautė beribes galimybes, leidžiančias daryti nusikaltimus, primenančius pjesę, kur siaubas susilieja su juoku, ir galima visiškai realizuoti savo pamėklišką egzistenciją. Čiabuvių gyvenimas visiems tiems vaiduokliškiems įvykiams suteikdavo tariamą nebaudžiamumo garantiją, nes bent jau tiems žmonėms tas gyvenimas buvo panašus „tik į šešėlių žaismą. Į šešėlių žaismą, pro kurį viešpataujanti rasė galėjo pereiti kiaurai, nepaliesta ir nepastebėta, su visais nesuprantamais savo tikslais ir poreikiais".

Laukinių čiabuvių pasaulis buvo puiki dekoracija žmonėms, pabėgusiems nuo civilizacijos realybės. Po negailestinga saule, apsupti visiškai priešiškos gamtos, jie susidurdavo su kitais žmonėmis, gyvenančiais be ateities ir tikslų ir be praeities ir nuveiktų darbų, todėl nesuprantamais, kaip beprotnamio gyventojai. „Kas galėjo pasakyti, ar priešistorinis žmogus mus prakeikdavo, ar mums meldėsi, ar sveikino mus? Negalėjome suprasti to, kas mus supo: slydome pro šalį lyg šmėklos, nustebę ir slapčia išsigandę, kaip išsigąsta žmogus, beprotnamyje susidūręs su entuziazmo protrūkiu. Mes nesugebėjome suprasti, nes buvome pernelyg toli ir negalėjome nieko prisiminti, nes keliavome pirmykščių amžių, tų amžių, kurie praėjo, beveik nepalikdami pėdsako – ir jokio atsiminimo, – tamsoje. Žemė atrodė nežemiška, <...> o žmonės... Ne, jie nebuvo nežmoniški. Matote, tai ir buvo blogiausia – įtarimas, kad jie nėra žmonės. Jis po truputį stiprėjo. Jie staugdavo, šokinėdavo, sukdavosi, baisingai kraipydavo veidą; bet baisiausia buvo kaip tik mintis, kad jie irgi žmonės – tokie pat kaip mes, – mintis apie tolimą giminystę su šiomis laukinėmis, siautėjančiomis ir riaumojančiomis būtybėmis" (*Tamsos širdis*).

Keista, kad, tariant istorijos terminais, „priešistorinio žmogaus" egzistencija iki peštynių dėl Afrikos vakariečiui turėjo taip mažai įtakos. Tačiau dokumentiškai patvirtinta, kad neįvyko nieko ypatingo tol, kol laukinių gentys buvo naikinamos skaičiumi jas pranokdavusių europiečių kolonistų, kol negrai būdavo laivais vežami vergauti į europietišką Jungtinių Valstijų pasaulį, net kol tik pavieniai keliautojai smelkdavosi į vidines Juodojo žemyno sritis, kur laukinių buvo tiek daug, kad jie galėjo sudaryti savo pasaulį, beprotišką pasaulį, kurį avantiūristai iš Europos papildydavo dramblio kaulo medžioklės beprotybe. Daug tokių avantiūristų išprotėdavo tylinčio, pernelyg gausiai apgyvento žemyno tankmėje, kur žmonių buvimas tik sustiprindavo visišką vienatvę ir kur nelytėta, stulbinamai priešiška gamta, kurios niekas ir niekada nepasirūpino paversti sužmogintu kraštovaizdžiu, regis, išdidžiai ir kantriai lūkuriavo, kol „baigsis šis fantastiškas [žmogaus] įsiveržimas". Tačiau tų žmonių beprotybė buvo tik jų asmeninis išgyvenimas ir nesukėlė jokių padarinių.

Visa tai pasikeitė, kai peštynių dėl Afrikos metu pasirodė kiti žmonės. Tai jau pavieniai individai; „(juos) sukūrė visa Europa". Jie susitelkė pietinėje žemyno dalyje, kur susitiko su būrais – nuo olandų atsiskyrusia grupe, beveik užmiršta Europoje, bet dabar atrodžiusia tarsi kokia natūrali naujos aplinkos įvaldymo sunkumų įžanga. Atliekamų žmonių reakciją į šią aplinką pirmiausia nulėmė patyrimas, sukauptas tos vienintelės europiečių grupės, kuriai – nors visiškai izoliuotai – teko gyventi juodaodžių laukinių pasaulyje.

Būrai kilę iš olandų kolonistų, XVII a. viduryje įsikūrusių Gerosios Vilties kyšulyje ir šviežiomis daržovėmis bei mėsa aprūpindavusių laivus, plaukiančius į Indiją. Kitame šimtmetyje įkandin jų patraukė tik nedidelė prancūzų hugenotų grupelė, todėl tik dėl didelio gimstamumo maža nuo olandų tautos atskilusi grupė virto nedidele tautele. Visiškai izoliuoti nuo Europos istorijos,

jie pradėjo eiti tokiu keliu, „kuriuo iki jų teko eiti nedaugeliui tautų ir vargu ar kuriai tai pavyko sėkmingai“[10].

Būrų tautos raidoje ypač svarbūs buvo du materialūs veiksniai: nepaprastai nederlinga žemė, kurią buvo galima naudoti tik ekstensyviam gyvulių auginimui, ir labai gausūs juodaodžiai gyventojai, susitelkę į gentis klajokliai medžiotojai[11]. Nederlinga žemė neleido įkurti sutelktų nausėdijų ir olandų kilmės persikėlėliams valstiečiams sutrukdė sutvarkyti savo gyvenimą taip, kaip tėvynėje – kaimo organizacijos pavidalu. Didelės šeimos, viena nuo kitos atskirtos didžiulių tyrlaukių, buvo priverstos sudaryti savotiškus klanus, ir tik nuolatinė bendro priešo – juodaodžių genčių, daug gausesnių už baltuosius kolonistus – grėsmė šiems klanams neleido aktyviai kariauti tarpusavyje. Dvejopos problemos – žemės nederlingumo ir čiabuvių gausumo – sprendimas buvo vergvaldystė[12].

Tačiau „vergvaldystė“ yra žodis, visai netinkamas nusakyti tam, kas atsitiko iš tikrųjų. Pirmiausia, nors vergvaldystė prijaukino tam tikrą dalį gyventojų laukinių, ji niekada neapėmė jų visų, todėl būrams niekada nepavyko nusikratyti to pirminio siaubo, kurį jie patyrė, susidūrę su žmonėmis, kurių negalėjo pripažinti kaip lygių sau dėl žmogaus išdidumo ir orumo jausmo. Šis siaubas, kurį kėlė būtybė, panaši į tave ir kartu jokiomis aplinkybėmis netapatintina su tavimi, buvo vergvaldystės pagrindas ir tapo rasinės visuomenės pagrindu.

Žmonija prisimena tautų istoriją, bet jos žinios apie priešistorines gentis yra tik legendinės. Žodis „rasė“ turi tikslią reikšmę tik tada ir ten, kur susiduriama su tokiomis gentimis, apie kurias neliko jokių žinių istoriniuose dokumentuose ir kurios pačios nežino savo istorijos. Ar tokios gentys priskirtinos „priešistoriniam žmogui“, ar jos yra atsitiktinai išlikę pirmųjų žmogaus gyvenimo žemėje formų pavyzdžiai, ar tai „poistoriniai“ likučiai, pergyvenę kažkokią katastrofą, sunaikinusią mums nežinomą civilizaciją, mes nežinome. Jie tikrai panašūs į žmones, išlikusius po didelės katastrofos, po kurios, galimas daiktas, dar buvo mažesnių katastrofų, kol galiausiai monotoniškai pasikartojančios katastrofos buvo pradėtos traktuoti kaip natūrali žmogaus gyvenimo sąlyga. Šiaip ar taip, rasės šia prasme buvo surastos tik tose vietovėse, kur gamta buvo ypač priešiška žmogui. Nuo kitų žmonių juos skyrė visai ne odos spalva, o tas faktas, kad jie elgėsi kaip gamtos dalis, kad gamtą jie traktavo kaip neabejotiną savo šeimininką, kad jie nesukūrė žmogaus pasaulio, žmogiškos tikrovės ir kad todėl vienintelė viską apimanti tikrovė liko gamta visa savo didybe, kurios atžvilgiu šie žmonės atrodė tarsi pamėklės – nerealūs ir vaiduokliški. Jie buvo tarsi „gamtos“ žmonės, neturėję specifiškai žmogiško pobūdžio, specifinės žmogiškos realybės, todėl europiečiai naikindami net nesuvokė, kad žudo.

Negana to, beprasmiškas Juodojo žemyno čiabuvių genčių naikinimas visai

[10] Lordas Selbourne'as 1907 metais rašė: „Baltieji Pietų Afrikoje privalo eiti tokiu keliu, kuriuo iki jų teko eiti nedaugeliui tautų, ir vargu ar kuriai pavyko juo eiti sėkmingai“. Žr. Kiewiet, *op. cit.*, 6 sk.

[11] Žr. ypač III sk., Kiewiet, *op. cit.*

[12] Vergai ir hotentotai viename asmenyje labai paveikė ir pakeitė kolonistų mąstyseną ir papročius, nes klimatas ir geografija nebuvo vieninteliai veiksniai, formavę skiriamuosius būrų tautybės bruožus. Pietų Afrikos visuomenės institucijas ir papročius formavo vergų ir sausros, hotentotų ir izoliacijos, pigaus darbo ir pigios žemės derinys. Darbščių olandų ir hugenotų sūnūs ir dukterys į žemdirbystę ir apskritai į bet kokį sunkų fizinį darbą išmoko žiūrėti kaip į pavergtų genčių funkciją“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 21).

atitiko pačių genčių tradicijas. Priešiškų genčių naikinimas buvo visų Afrikos vietinių karų taisyklė, ir jos nebūdavo atsisakoma, kai kokiam nors juodajam vadui pavykdavo po savo skeptru suvienyti keletą genčių. Karalius Čaka, XIX a. pradžioje suvienijęs zulusų gentis ir sukūręs nepaprastai drausmingą karinę organizaciją, nesukūrė nei zulusų liaudies, nei zulusų tautos. Jam pavyko tik viena: sunaikinti daugiau kaip milijoną silpnesnių genčių narių[13]. Kadangi drausmė ir karinė organizacija savaime nesukuria politinio junginio, šios žudynės liko nerealaus ir nesuvokiamo proceso, nepriimtino žmogui, o todėl neišlikusio istorinėje atmintyje, neužrašytu epizodu.

Būrų atveju vergvaldystė buvo europiečių tautos prisitaikymo prie juodosios rasės[14] forma, tik iš paviršiaus panaši į tuos istorinius atvejus, kai ji būdavo užkariavimo ar vergų prekybos padarinys. Būrų nevienijo joks politinis junginys, jokia bendruomeninė organizacija; nebuvo aiškiai kolonizuota jokia teritorija, o juodieji vergai netarnavo jokiai baltųjų civilizacijai. Būrai prarado ir valstiečių ryšį su žeme, ir civilizuotą žmonių bendrumo jausmą. „Kiekvienas bėgo nuo dūmų, rūkstančių iš kaimyno kamino, tironijos“[15], – tokia buvo šioje šalyje vyraujanti norma, ir kiekviena būrų šeima, visiškai izoliuota, pakartodavo bendrą būrų egzistavimo tarp juodaodžių laukinių struktūrą ir valdė juos visiškai savavališkai, nekontroliuojama „gerų kaimynų, pasirengusių juos paremti ar užpulti, subtiliai atliekančių pusiau žudiko, pusiau policininko vaidmenį skandalų, kartuvių ir psichiatrijos ligoninių šventojo siaubo akivaizdoje“ (Conradas). Valdydami juodaodžių gentis ir parazitiškai gyvendami iš jų darbo, būrai galiausiai užėmė padėtį, labai panašią į vietinių genčių vadų, kurių viešpatavimą jie panaikino. Šiaip ar taip, čiabuviai juos pripažino kaip aukštesnę gentinę valdžią, laikė juos savotiškomis gamtos dievybėmis, kurioms reikia paklusti – taigi dievišką vaidmenį būrams primetė jų juodaodžiai vergai, bet kartu tokį vaidmenį jie prisiėmė ir savanoriškai. Savaime suprantama, kad šitiems juodaodžių vergų baltaodžiams dievams bet koks įstatymas buvo tik jų laisvės varžymas, bet kokia vyriausybė – tik nevaržomos klano savivalės apribojimas[16]. Čiabuviai būrams buvo tik „žaliava“, kurią gausiai tiekė Afrika, ir ta žaliava jie naudojosi ne kurti turtui, o tik užtikrinti elementarioms žmogaus egzistavimo sąlygoms.

Juodaodžiai vergai Pietų Afrikoje greitai virto vienintele tikrai dirbančių gyventojų dalimi. Jų darbui buvo būdingi visi gerai žinomi vergų darbo trūkumai – iniciatyvos stoka, tingumas, nerūpestingas elgesys su įrankiais ir menkas efektyvumas. Todėl jų darbo vaisių vos pakakdavo palaikyti jų šeimininkų gyvybei ir tas darbas niekada nesukūrė santykinio pertekliaus, skatinančio civilizacijos vystymąsi. Kaip tik šitokia absoliuti priklausomybė nuo kitų darbo ir visiška panieka bet kokiam darbui bei gamybai olandą pavertė būru, o jo rasinei koncepcijai suteikė aiškią ekonominę prasmę[17].

[13] Žr. James, *op. cit.*, p. 28.

[14] „Tikroji Pietų Afrikos kolonizavimo istorija turi pasakoti ne apie europiečių nausėdijų formavimąsi, o apie tai, kaip atsirado visiškai nauja ir unikali visuomenė, sudaryta iš įvairiausių tautų, rasių ir kultūrinių įgūdžių, persmelkta konfliktų, susijusių su rasiniu paveldimumu, ir nelygių socialinių grupių prieštaravimų“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 19).

[15] Kiewiet, *op. cit.*, p. 19.

[16] „[Būrų] visuomenė buvo maištinga, bet ne revoliucinė“ (*ibid.*, p. 58).

[17] „Nedaug buvo dedama pastangų pakelti vergų ir tarnų klasės pragyvenimo lygiui ar padidinti jų galimybėms. Štai taip ribotas kolonijos turtas tapo baltaodžių jos gyventojų privilegija <...>

Būrai buvo pirmieji europiečiai, visiškai praradę išdidumą, kurį jaučia vakarietis, gyvenantis pasaulyje, susikurtame savo rankomis[18]. Čiabuvius jie traktavo kaip žaliavą ir gyveno jų sąskaita, kaip gyvenama, pavyzdžiui, iš laukinių medžių duodamų vaisių. Tingūs ir nedarbštūs, jie priėmė iš esmės tokį pat vegetacinį gyvenimo būdą kaip ir juodaodžių gentys, vegetavusios tūkstančius metų. Didžiulį siaubą, apėmusį europiečius, kai jie pirmą kartą susidūrė su čiabuvių gyvenimu, sukėlė kaip tik šie nežmogiški bruožai, būdingi į žmogų panašioms būtybėms, kurios aiškiai buvo tokia pat gamtos dalis kaip ir laukiniai gyvūnai. Būrai gyveno iš savo vergų, lygiai kaip patys čiabuviai gyveno iš neįdirbtos ir nepertvarkytos gamtos. Kai persigandę ir nuskurdę būrai šiuos laukinius nusprendė panaudoti taip, tarsi jie būtų tik kita gyvūnų rūšis, jie davė pradžią procesui, kuris galėjo baigtis tik jų pačių išsigimimu į baltąją rasę, gyvenančią šalia juodųjų rasių, nuo kurių galiausiai ją skiria tik odos spalva.

Vargingieji baltaodžiai Pietų Afrikoje, 1923 metais sudarę 10 nuošimčių visų baltaodžių gyventojų[19] ir pragyvenimo lygiu nedaug skyręsi nuo bantų genčių, šiandien yra perspėjamasis šitokios galimybės pavyzdys. Jų skurdas beveik išimtinai yra jų paniekos darbui ir prisitaikymo prie juodaodžių genčių gyvenimo būdo padarinys. Kaip ir juodaodžiai, jie apleisdavo žemę, kai tik pats primityviausias jos įdirbimas nebeduodavo jiems reikalingo minimumo arba kai jie išnaikindavo visus gyvūnus toje vietovėje, kur gyveno[20]. Kartu su savo buvusiais vergais, juodaodžiais darbininkais, jie palikdavo savo fermas ir traukdavo į aukso ir deimantų gavybos centrus. Bet priešingai negu čiabuviai, kurie būdavo tuojau pat nusamdomi kaip pigi nekvalifikuota darbo jėga, jie reikalaudavo pašalpos, remdamiesi baltos odos teise, ir ją gaudavo, visiškai nebesuvokdami, kad normalus žmogus neužsidirba pragyvenimui savo odos spalva[21]. Šiandien jų rasinė sąmonė yra labai agresyvi ne tik todėl, kad jie neturi ko prarasti, bet ir todėl, kad rasės sąvoka, atrodo, daug adekvačiau išreiškia jų pačių būklę, o ne

Šitaip Pietų Afrika seniai suprato, kad grupė, pasižyminti bendruomenine sąmone, gali išvengti gyvenimo blogybių skurdžioje šalyje, rasės ir odos spalvos skirtumus paversdama socialinės ir ekonominės diskriminacijos įrankiu“ (*ibid.*, p. 22).

[18] Dalykas tas, kad, pavyzdžiui, „Vest Indijoje tokia didelė vergų masė, kaip Gerosios Vilties kyšulio kolonijoje, būtų buvusi laikoma turtingumo ir klestėjimo ženklu“, tuo tarpu „šioje kolonijoje vergija reiškė pasyvią ekonomiką <...> kur darbas buvo panaudojamas švaistūniškai ir neefektyviai“ (*ibid.*). Pirmiausia šis faktas Barnesą (*op. cit.*, p. 107) ir daugelį kitų stebėtojų vertė prieiti tokią išvadą: „Taigi Pietų Afrika yra svetima šalis ne tik ta prasme, kad jos nuostatos aiškiai nebritaniškos, bet ir daug radikalesne prasme, t. y. tuo požiūriu, kad pats jos *raison d'etre*, kaip bandymas sukurti organizuotą visuomenę, prieštarauja tiems principams, kuriais grindžiamos krikščioniškojo pasaulio valstybės“.

[19] Tai sudaro ne mažiau kaip 160 tūkstančių žmonių (Kiewiet, *op. cit.*, p. 181). Jameso (*op. cit.*, p. 43) nuomone, 1943 metais būta apie 500 tūkstančių baltaodžių vargingųjų, o tai sudarytų apytikriai 20 nuošimčių visų baltaodžių gyventojų.

[20] „Nuskurdę baltaodžiai gyventojai būrai, kurių pragyvenimo lygis toks pat kaip ir bantų, pirmiausia yra būrų nesugebėjimo ar atkaklaus nenoro studijuoti žemės ūkio mokslą padarinys. Kaip ir bantai, būrai mėgsta keliauti iš vienos vietos į kitą, dirbdami žemę tol, kol ji tampa nebederlinga, ir medžiodami laukinius gyvūnus tol, kol jie išnyksta“ (*ibid.*).

[21] „Jų rasė buvo jų pranašumo prieš čiabuvius titulas, ir užsiimti rankų darbu reiškė įžeisti rasės jiems teikiamą orumą <...> Tuose žmonėse, kurie buvo labiausiai demoralizuoti, toks bjaurėjimasis darbu išsigimė į pretenziją turėti teisę gauti labdarą“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 216).

jų buvusių vergų savijautą – pastarieji jau visai pasirengę tapti darbininkais, normalia žmonių civilizacijos dalimi.

Rasizmas kaip valdymo priemonė šioje baltaodžių ir juodaodžių visuomenėje buvo naudojamas dar iki to meto, kai imperializmas pradėjo jį eksploatuoti kaip pamatinę politinę idėją. Jį vis dar grindė ir teisino pats patyrimas, siaubingas kažkokios svetimybės, pranokstančios vaizduotę ir supratimą, patyrimas; tikrai didelė pagunda buvo paprasčiausiai paskelbti, kad juodaodžiai apskritai nėra žmonės. Tačiau, kadangi nepaisydami visų ideologinių aiškinimų juodaodžiai atkakliai reikalavo pripažinti jų žmogiškąsias savybes, „baltieji žmonės" negalėjo nepermąstyti savojo žmogiškumo ir nusprendė, kad jie patys yra daugiau negu žmonės, kad jie akivaizdžiai yra Dievo išrinkti būti juodaodžių dievais. Tokia išvada buvo logiška ir neišvengiama, jei buvo norima radikaliai neigti visus bendrus ryšius su laukiniais. Praktiškai tai reiškė, kad krikščionybė pirmą kartą nebegali veikti kaip lemiamas pavojingus žmogaus savimonės iškrypimus tramdantis veiksnys, ir taip pirmą kartą atsiskleidė esminis jos neefektyvumas, pasireiškęs kitose, vėlesnėse rasinėse visuomenėse[22]. Būrai paprasčiausiai neigė krikščioniškąją bendros žmonių kilmės doktriną ir tas Senojo Testamento pastraipas, kurios vis dar neperžengė senosios nacionalinės Izraelio religijos ribų, pavertė prietarais, kurių negalima pavadinti net erezija[23]. Kaip ir žydai, jie buvo tvirtai įsitikinę, kad yra išrinktoji tauta[24], bet esminis skirtumas buvo tas, kad jie buvo išrinkti ne dėl dieviškojo žmonijos išgelbėjimo, o tik todėl, kad tingiai valdytų kitą rūšį, pasmerktą tokiam pat tingiam, tačiau sunkiam darbui[25]. Tokia buvo Dievo valia žemėje, ir Olandijos reformatų bažnyčia ją paskelbė ir vis dar skelbia šiandien, šitaip radikaliai prieštaraudama visų kitų krikščionybės atmainų misionieriams[26].

Priešingai negu kitos atmainos, būrų rasizmas buvo šiek tiek autentiškas, galima sakyti, šiek tiek naivus. Geriausias šio teiginio įrodymas – visiškas literatūros ir kitokių intelektualinių laimėjimų nebuvimas[27]. Jis buvo ir lieka despera-

[22] Olandijos reformatų bažnyčia buvo būrų kovos su krikščionių misionierių įtaka Gerosios Vilties kyšulio kolonijoje avangardas. Tačiau 1944 metais ji žengė dar vieną žingsnį į priekį ir „nesant nė vieno balso prieš" priėmė nutarimą, draudžiantį būrų ir angliškai kalbančių piliečių santuokas. (Pagal 1944 metų liepos 18 d. Gerosios Vilties kyšulio *Times* įžanginį straipsnį. Cit. pagal *New Africa*, Council on African Affairs. Monthly Bulletin, October, 1944).

[23] Kiewiet (*op. cit.*, p. 181) mini „rasinio pranašumo doktriną, paimtą iš Biblijos ir sustiprintą XIX a. populiariosios Darwino teorijų interpretacijos".

[24] „Senojo Testamento Dievas jiems buvo beveik tokia pat nacionalinė figūra kaip ir žydams <...> Aš prisimenu stulbinančią sceną Keiptauno klube, kai įžūlus britas, atsitiktinai atsisėdęs prie stalo, kur pietavo trys ar keturi olandai, išdrįso pareikšti, kad Kristus buvo neeuropietis ir kad teisiniu požiūriu jam būtų draudžiama imigruoti į Pietų Afrikos Sąjungą. Olandai taip susijaudino dėl tos pastabos, kad vos nenugriuvo nuo kėdžių" (Barnes, *op. cit.*, p. 33).

[25] „Fermerio būro įsitikinimu, čiabuvių izoliacija ir degradavimas nulemti Dievo, o kalbėti priešingai tolygu nusikaltimui ar šventvagystei" (Norman Bentwich, „South Africa. Dominion of Racial problems". In *Political Quarterly*, 1939, Vol. X, No. 3).

[26] „Iki šių dienų misionierius būrams yra baisus išdavikas, baltasis, kartu su juodaisiais kovojantis prieš baltuosius" (S. Gertrude Millin, *Rhodes*, London, 1933, p. 38).

[27] „Kadangi jie beveik neturėjo meno ir architektūros ir visai neturėjo literatūros, norėdami griežtai atsiriboti nuo čiabuvių ir svetimšalių, griebdavosi savo fermų, savo Biblijų ir savo kraujo" (Kiewiet, *op. cit.*, p. 121).

tiška reakcija į desperatiškas gyvenimo sąlygas. Ši reakcija nebuvo aiškiai išreikšta ir neturėjo padarinių, kol buvo izoliuota. Padėtis pradėjo keistis tik tada, kai pasirodė britai, nelabai domėjęsi naujausia savo kolonija, kuri 1849 metais vis dar buvo vadinama karine baze (o ne kokio nors tipo kolonija). Tačiau vien jų buvimas – t. y. visai kitoks jų požiūris į čiabuvius, kurių jie nelaikė kitokia gyvūnų rūšimi, paskui jų pastangos panaikinti vergiją (po 1834 metų) ir pirmiausia jų bandymai nustatyti griežtas žemės nuosavybės ribas – sustingusioje būrų visuomenėje sukėlė audringą reakciją. Būrams būdinga tai, kad per visą XIX a. jų reakcijos pasižymėjo tais pačiais, pasikartojančiais bruožais: būrų fermeriai bėgo nuo britų įstatymų į vidines, neapgyventas šalies sritis, be gailesčio palikdami savo namus ir fermas. Užuot susitaikę su nuosavybės apribojimais, jie apskritai jos atsisakydavo[28]. Tai nereiškia, kad būrai nesijautė kaip namie, kad ir kur jiems tekdavo gyventi: Afrikoje jie jautėsi ir dabar vis dar jaučiasi kaip namie daug labiau negu bet kurie vėlesnio meto imigrantai – tačiau jie jaučiasi kaip namie būtent Afrikoje, o ne kokioje nors konkrečioje ribotoje teritorijoje. Fantastiški jų persikėlimai, stulbindavę britų administraciją, aiškiai rodė, kad jie virto gentimi ir prarado europietišką teritorijos jutimą, savo *patria* jausmą. Jie elgėsi lygiai taip pat kaip ir juodaodžių gentys, šimtmečiais irgi klajojusios po Juodąjį žemyną, jausdavusiosi kaip namie visur, kur tik apsistodavo jų orda, ir nuo kiekvieno bandymo apgyvendinti jas sėsliai bėgdavusios kaip nuo mirties.

Šaknų neturėjimas būdingas bet kuriai rasinei organizacijai. Tai, ko sąmoningai siekė Europos „sąjūdžiai“ – tautos virtimo orda, – tarsi kokioje laboratorijoje galima matyti šioje senoje ir liūdnoje būrų istorijoje. Bešakniškumas kaip sąmoningas tikslas iš pradžių buvo pagrįstas neapykanta tokiam pasauliui, kuriame nėra vietos „atliekamiems“ žmonėms, todėl tokio pasaulio sunaikinimas galėjo tapti aukščiausiu politiniu tikslu, o būrų bešakniškumas buvo natūralus padarinys, nulemtas to fakto, kad jie seniai išsilaisvino nuo darbo ir buvo visiškai praradę žmogaus rankomis sukurtą pasaulį. Toks pat stulbinamas panašumas „sąjūdžius“ sieja su būriškąja „išrinktumo“ interpretacija. Bet pangermanizmo, panslavizmo arba lenkų mesianistinių sąjūdžių „išrinktumas“ buvo daugiau ar mažiau sąmoningas viešpatavimo įrankis, o iškreipta būrų krikščionybė buvo tvirtai įsišaknijusi į siaubingą tikrovę, kur nelaimingi „baltieji žmonės“ buvo garbinami kaip dievybės tokių pat nelaimingų „juodųjų žmonių“. Gyvendami aplinkoje, kurios nepajėgė paversti civilizuotu pasauliu, jie negalėjo atras-

[28] „Tikras būras persikėlėlis nekentė ribų. Kai britų vyriausybė pareikalaudavo apibrėžti aiškias kolonijos ar fermų ribas, jis jausdavo, kad iš jo kažkas atimama <...> Jau geriau buvo patraukti tolyn, už horizonto, ten, kur buvo vandens ir neužimtų žemių, kur jokia britų vyriausybė nepanaikins laisvo persikėlimo įstatymų ir kur baltojo žmogaus nebus galima patraukti į teismą aiškintis dėl jo tarnų skundų“ (*ibid.*, p. 54–55). „Didysis būrų persikėlimas, unikalus sąjūdis kolonizavimo istorijoje“ (p. 58), „buvo intensyvesnio apgyvendinimo politikos pralaimėjimas. Visoje Pietų Afrikoje buvo laikomasi tokios [žemės naudojimo] praktikos: dešimt šeimų apsigyvenimui reikalaudavo žemės ploto, prilygstančio viso Kanados miestelio plotui. Dėl to tapo neįmanoma baltosios ir juodosios rasės segregacija atskirose gyvenamose srityse <...> Išvedęs būrus už britų įstatymo ribų, Didysis persikėlimas leido jiems nustatyti „tinkamus“ santykius su vietiniais gyventojais“ (p. 56). „Vėliau Didysis persikėlimas tapo ne vien protestu – jam buvo lemta virsti sukilimu prieš britų administraciją ir XX a. anglų ir būrų rasizmo kertiniu akmeniu“ (James, *op. cit.*, p. 28).

ti vertybės, aukštesnės negu jie patys. Tačiau svarbu tai, kad nepriklausomai nuo to, ar rasizmas atsiranda kaip natūralus kokios nors katastrofos padarinys, ar kaip sąmoninga priemonė jai sukelti, jis visada glaudžiai susijęs su panieka darbui, teritorinių ribų neapykanta, visuotiniu bešakniškumu ir agitaciniu tikėjimu savo dieviškuoju išrinktumu.

Pirmoji britų valdžia Pietų Afrikoje su savo misionieriais, kareiviais ir pionieriais nesuprato, kad būrų įsitikinimai turi tam tikrą tikrovišką pagrindą. Jie nesuprato, kad absoliuti Europos viršenybė – kuria jie galiausiai buvo suinteresuoti lygiai kaip ir būrai – vargu ar gali būti išsaugota kaip nors kitaip, išskyrus remiantis rasizmu, nes nuolatinių gyventojų europiečių buvo daug mažiau negu čiabuvių[29]; juos šokiravo tai, „kad Afrikoje įsikūrę europiečiai patys turėjo elgtis kaip laukiniai, nes tokie buvo šios šalies papročiai“[30], ir jų paprastiems praktiškiems protams atrodė, kad visiškai kvaila produktyvumą ir pelną aukoti pamėkliškam baltųjų dievų, valdančių juoduosius šešėlius, pasauliui. Tik aukso karštligės metu įsikūrę nuolatiniam gyvenimui, anglai ir kiti europiečiai pamažu prisitaikė prie gyventojų, kurių nebebuvo įmanoma suvilioti Europos civilizacija net pelno motyvais, kurie prarado net europiečiui būdingas žemesniąsias paskatas, kai nutraukė ryšius su aukštesniosiomis jo paskatomis, nes ir vienos, ir kitos paskatos prarado prasmę ir patrauklumą tokioje visuomenėje, kur nė vienas nenori nieko siekti ir kiekvienas tampa dievu.

II. AUKSAS IR RASĖ

Atsitiko taip, kad šiame rasinių pamėklių pasaulyje buvo atrasti Kimberlio deimantų telkiniai ir Vitvatersrando aukso klodai, ir „žemė, pro kurią abejingai praplaukdavo laivai, vežantys emigrantus į Naująją Zelandiją ir Australiją, dabar staiga išvydo ant savo prieplaukų besistumdančias minias žmonių, skubančių į šalies gilumą, prie aukso kasyklų. Dauguma jų buvo anglai, bet buvo tarp jų ir atvykėlių iš Rygos ir Kijevo, Hamburgo ir Frankfurto, Roterdamo ir San Francisko“[31]. Visi jie priklausė „tipui žmonių, avantiūroms ir spekuliacijoms teikusių pirmenybę prieš sėslų darbą ir nemokėjusių gerai dirbti kasdienio gyvenimo pakinktuose <...> (Tai buvo) aukso ieškotojai iš Amerikos ir Australijos, vokiečių kilmės spekuliantai, prekeivos, smuklininkai, profesionalūs lošėjai, advokatai <...>, armijos ir laivyno ekskarininkai, jaunesnieji gerų šeimų sūnūs <...> žavinga marga minia, kurioje pinigai, teikiami stulbinamo kasyklų produktyvumo, tekėjo lyg vanduo“. Prie jų prisidėjo tūkstančiai čiabuvių, iš pradžių čia atvykusių „vogti deimantų ir savo uždarbį taupyti šautuvams ir parakui“[32], bet, kai tik „labiausiai sustingusi kolonijinė sritis staiga puolė į audringą veiklą“[33], netrukus virtusių samdomais darbininkais ir tapusių tariamai neišsenkančia pigia darbo jėga.

[29] 1939 metais Pietų Afrikos Sąjungoje iš viso gyveno 9,5 milijono žmonių, iš kurių 7 milijonai buvo vietiniai gyventojai ir 2,5 milijono europiečių. Iš pastarųjų daugiau negu 1,25 milijono būrų, apie trečdalis britų ir 100 tūkstančių žydų. Žr. Norman Bentwich, *op. cit.*

[30] J.A. Froude, *op. cit.*, p. 375.

[31] Kiewiet, *op. cit.*, p. 119.

[32] Froude, *op. cit.*, p. 400.

[33] Kiewiet, *op. cit.*, p. 119.

Čiabuvių ir pigios darbo jėgos gausa – toks buvo pirmas ir, galimas daiktas, pats svarbiausias šios aukso karštligės ir kitų, panašių į ją, skirtumas. Netrukus tapo akivaizdu, kad miniai iš visų Žemės rutulio kampelių netgi nereikės užsiimti aukso ieškojimu; šiaip ar taip, nuolatinis Pietų Afrikos masalas, nuolatiniai jos ištekliai, traukę avantiūristus įsikurti sėsliam gyvenimui, buvo ne auksas, o ši žmogiška žaliava, žadėjusi nuolatinę laisvę nuo darbo“[34]. Vietiniai europiečiai tarnavo tik kaip prižiūrėtojai, ir tarp jų neatsirado net kvalifikuotų darbininkų ar inžinierių, kurie nuolat turėjo būti importuojami iš Europos.

Ir tik antras pagal reikšmę galutiniam rezultatui buvo faktas, kad ši aukso karštligė nebuvo palikta savieigai – finansiniu ir organizaciniu požiūriu ji buvo susijusi su įprasta Europos ekonomika ir priklausė nuo sukaupto atliekamo turto ir nuo žydų finansininkų paramos. Iš pat pradžių „apie šimtas žydų komersantų susirinko čia lyg ereliai prie grobio“[35], iš esmės veikdami kaip tarpininkai, kurių dėka į aukso kasybą ir deimantų pramonę buvo investuojamas Europos kapitalas.

Vienintelė Pietų Afrikos gyventojų grupė, nedalyvavusi ir nenorėjusi dalyvauti šalį netikėtai užgriuvusioje audringoje veikloje, buvo būrai. Jie jautė neapykantą visiems tiems uitlenderiams, kuriems nerūpėjo pilietybė, bet reikėjo britų globos, ir kurie ją užsitikrino, šitaip tariamai sustiprindami britų valdžios įtaką Gerosios Vilties kyšulyje. Būrai reagavo kaip įprasta: jie pardavė savo žemes Kimberlyje, kuriose glūdėjo deimantai, savo fermas prie Johanesburgo, stovėjusias ant aukso klodų, ir dar sykį pasitraukė į laukines šalies sritis. Jie nesuprato, kad šis naujas ateivių antplūdis skiriasi nuo britų misionierių, valstybės tarnautojų ar paprastų kolonistų, ir tik tada, kai buvo per vėlu ir jie jau buvo praradę savo dalį šioje aukso medžioklėje, jie suvokė, kad naujasis aukso stabas nėra toks jau nesutaikomas su jų kraujo stabu, kad naujoji minia irgi nemėgsta darbo ir, kaip jie patys, nesugeba kurti civilizacijos, o todėl – priešingai negu britų valdininkai – nekamuos jų, reikalaudama laikytis įstatymo, arba – priešingai negu krikščionių misionieriai – neerzins jų aiškinimais apie žmonių lygybę.

Būrai išsigando ir pabėgo nuo to, kas iš tikrųjų taip ir neįvyko – nuo šalies industrializavimo. Teisūs jie buvo tik tiek, kiek normali gamyba ir civilizacija tikrai būtų galėjusios savaime sunaikinti rasinės visuomenės gyvenimo būdą. Normali darbo ir prekių rinka būtų pašalinusi rasines privilegijas. Tačiau auksas ir deimantai, netrukus tapę pusės Pietų Afrikos gyventojų pragyvenimo šaltiniu, nebuvo prekė ta pačia prasme ir nebuvo gaminama tokiu pat būdu kaip vilna Australijoje, mėsa Naujojoje Zelandijoje arba kviečiai Kanadoje. Iracionali, nefunkcinė aukso vieta ekonomikoje lėmė jo nepriklausomumą nuo racionalių gamybos metodų, kurie, žinoma, niekada nebūtų leidę atsirasti tokiems didžiuliams skirtumams tarp juodaodžių ir baltaodžių uždarbio. Auksas – spekuliacijų objektas, kurio vertė lemtingai priklauso nuo politinių veiksnių – tapo Pietų Afrikos gyvybę palaikančiu „krauju“[36], bet negalėjo tapti naujos ekonominės santvarkos pagrindu ir juo netapo.

[34] „Tai, ką Naujosios Zelandijos avinams reiškė lietaus ir žolės gausa, Australijos avims – didžiuliai pigių ganyklų plotai, Kanados kviečiams – hektarai derlingų prerijų, Pietų Afrikos kalnakasybai ir pramonei reiškė pigi čiabuvių darbo jėga“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 96).

[35] J.A.Froude, *ibid.*

[36] „Aukso kasyklos yra Sąjungos gyvybę palaikantis kraujas <...> aukso gavybos pramonė tiesiogiai ar netiesiogiai davė pragyvenimo priemones pusei gyventojų, ir <...> iš aukso gavybos tiesiogiai ar netiesiogiai gaunama pusė vyriausybės finansų“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 155).

Be to, būrai bijojo paprasčiausios uitlenderių kaimynystės, nes klaidingai laikė juos anglų kolonistais. Tuo tarpu uitlenderiai atvykdavo vien tam, kad greitai praturtėtų, o pasilikdavo tik tie, kuriems nelabai pasisekė arba kurie, kaip žydai, neturėjo šalies, į kurią galėtų sugrįžti. Jokiai grupei per daug nerūpėjo sukurti bendruomenę pagal Europos šalių pavyzdį, kaip padarė britų kolonistai Australijoje, Kanadoje ir Naujojoje Zelandijoje. Barnato džiaugsmingai pažymėjo, kad „Transvalio vyriausybė nepanaši į jokią kitą vyriausybę pasaulyje. Tiesą sakant, tai išvis ne vyriausybė, o atvira akcinė bendrovė, sudaryta maždaug iš dvidešimties tūkstančių akcininkų"[37]. Panašiai ir britų – būrų karas: jį sukėlė keletas didesnių ar mažesnių nesusipratimų. Būrai klaidingai manė, kad šis karas buvo „britų vyriausybės užmačių suvienyti Pietų Afriką kulminacija", tuo tarpu iš tikrųjų jį sukėlė pirmiausia investuotojų interesai[38]. Pralaimėję karą, būrai neteko ne daugiau, negu jau buvo patys išsižadėję – savosios turto dalies, bet jie aiškiai laimėjo visų kitų europiečių, įskaitant britų vyriausybę, pritarimą, leidusį įtvirtinti neteisinę rasinę visuomenę[39]. Šiandien visi gyventojų sluoksniai, britai ir būrai, organizuoti darbininkai ir kapitalistai sutaria dėl rasinių klausimų[40], ir nors nacistinės Vokietijos iškilimas ir sąmoningas jos bandymas vokiečių tautą paversti rase labai sustiprino politinę būrų padėtį, Vokietijos pralaimėjimas jos nė kiek nesusilpnino.

Finansininkų būrai nekentė ir bijojo labiau negu kitų svetimšalių. Jie kažkaip suprato, kad finansininkas atliekamo turto ir atliekamų žmonių kombinacijoje buvo svarbiausia figūra, kad būtent jo funkcija yra iš esmės laikiną aukso medžioklę paversti daug platesniu ir daug pastovesniu verslu[41]. Negana to, karas su britais netrukus atskleidė net lemtingesnį dalyką: buvo visiškai akivaizdu, kad jį paskatino užsienio investuotojai, reikalavę, kad vyriausybė globotų mil-

[37] Žr. Paul H. Emden, *Jews of Britain, A Series of Biographies*, London, 1944, sk. „From Cairo to the Cape".

[38] Tačiau Kiewiet (*op. cit.*, p. 138–139) mini ir kitas „aplinkybes": „Bet kokios britų vyriausybės pastangos iš Transvalio vyriausybės gauti nuolaidų ar priversti ją imtis reformų neišvengiamai padarydavo ją kalnakasybos magnatų agentu <...> Nepriklausomai nuo to, ar Dauning Stryto šeimininkai suprato tai ar ne, Didžioji Britanija suteikdavo paramą kapitalo investavimui į kalnakasybą".

[39] „Daug ką neryžtingame ir suktame britų valstybininkų, priklausiusių kartai, gyvenusiai prieš būrų karą, elgesyje galėjo nulemti neryžtingas britų vyriausybės blaškymasis tarp jos įsipareigojimų čiabuviams ir įsipareigojimų baltųjų bendruomenėms <...> Tačiau dabar būrų karas privertė apsispręsti, kokia turi būti politika čiabuvių atžvilgiu. Pagal taikos sutarties sąlygas britų vyriausybė pažadėjo, kad niekaip nebus bandoma pakeisti tą čiabuvių politinį statusą, kurį jiems suteikė vietinė vyriausybė buvusioje respublikoje. Priimdama šį epochinės reikšmės sprendimą britų vyriausybė atsisakė savo humaniškos pozicijos ir leido būrų vadams pasiekti puikią pergalę taikos derybose, apvainikavusiose jų karinį pralaimėjimą. Didžioji Britanija atsisakė pastangų kontroliuoti gyvybiškai svarbius baltųjų ir juodaodžių santykius. Dauning Strytas kapituliavo prieš koloniją" (Kiewiet, *op. cit.*, p. 143–144).

[40] „Egzistuoja <...> visiškai klaidinga nuomonė, kad Pietų Afrikos būrai ir angliškai kalbantys žmonės vis dar nesutaria dėl to, kaip elgtis su čiabuviais. Priešingai, tai vienas iš nedaugelio dalykų, dėl kurio jie visiškai sutaria" (James, *op. cit.*, p. 47).

[41] Pirmiausia tai nulėmė metodai, kuriais naudojosi Alfredas Beitas, 1875 metais atvykęs pirkti deimantų Hamburgo firmai. „Iki jo kalnakasybos įmonių akcininkai buvo tik spekuliantai <...> Beito metodai pritraukė ir tikrus investuotojus" (Emden, *op. cit.*).

žiniškus jų pelnus tolimose šalyse, ir šią globą laikę savaime suprantamu dalyku, tarsi armijos, kariaujančios su svetimšaliais, būtų paprasčiausia vietinė policija, kovojanti su vietiniais nusikaltėliais. Būrams nerūpėjo, kad žmonės, šitokią prievartą susieję su tamsiomis aukso ir deimantų gavybos aferomis, buvo ne finansininkai, o tie, kurie kažkaip išsiskyrė iš minios savo jėgomis ir, panašiai kaip Cecilis Rhodesas, tikėjo ne tiek pelnu, kiek ekspansija dėl ekspansijos[42]. Finansininkai, kurie dažniausiai buvo žydai ir tik atliekamo kapitalo atstovai, o ne jo savininkai, neturėjo nei būtino politinio įtakingumo, nei pakankamos ekonominės galios, kad su spekuliacija ir lošimu susietų politinius tikslus ir jėgos vartojimą.

Be abejonės, finansininkai, nors galiausiai nebūdami lemtingas imperializmo veiksnys, vis dėlto buvo labai būdingos pradinio imperializmo laikotarpio figūros[43]. Jie pasinaudojo kapitalo perprodukcija ir su ja susijusiu visišku ekonominių ir moralinių vertybių pasikeitimu. Vietoje paprastų prekinių mainų ir paprasto pelno, gaunamo iš gamybos, nepaprastai išaugo prekyba pačiu kapitalu. Juk vien tai galėjo finansininkams laiduoti išskirtinę padėtį, o be to, pelnas, gaunamas iš investicijų užsienio šalyse, netrukus pradėjo didėti daug greičiau negu pelnas, gaunamas iš prekybos, todėl komersantai ir pirkliai užleido pirmenybę finansininkui[44]. Svarbiausias finansininko ekonominis bruožas yra tas, kad savo pelną jis užsidirba ne iš gamybos ir eksploatavimo, ne iš prekių mainų ar normalios bankininkystės, o vien iš komiso paslaugų. Mūsų kontekste tai svarbu, nes tokia padėtis netgi normalioje ekonomikoje suteikia jam tą netikrovės, pamėkliškos egzistencijos ir esminio nevaisingumo atspalvį, kuris toks tipiškas daugybei įvykių Pietų Afrikoje. Finansininkai tikrai nieko neeksploatavo ir minimaliai kontroliavo savo biznio reikalus, nesvarbu, ar tas biznis reiškėsi kaip bendros sukčių operacijos, ar kaip pavėluotai įsteigtos solidžios įmonės.

Be to, svarbu, kad finansininkais tapdavo kaip tik miniai priklausantys žydų tautos atstovai. Teisybė, kad aukso klodų atradimas Pietų Afrikoje sutapo su pirmaisiais mūsų laikų pogromais Rusijoje, todėl į Pietų Afriką pradėjo smelktis žydų emigrantai. Tačiau čia jie vargu ar būtų suvaidinę kokį nors vaidmenį toje internacionalinėje nutrūktgalvių ir laimės ieškotojų minioje, jeigu jų nebūtų pralenkę keli žydų finansininkai, kurie tuojau pat susidomėjo naujokais, suprasdami, kad šie galės atstovauti jiems tarp gyventojų.

Žydų kilmės finansininkai atvyko faktiškai iš visų Europos kontinento šalių, kur klasiniu požiūriu jie buvo tokie pat atliekami žmonės kaip ir kiti Pietų Afri-

[42] Šiuo požiūriu labai būdinga Barnato pozicija, kai iškilo jo verslo susiliejimo su Rhodeso grupe klausimas. „Barnato susiliejimą laikė tik finansiniu sandėriu, kurio dėka jis norėjo daryti pinigus <...> Todėl jis troško, kad kompanija neturėtų nieko bendro su politika. Tuo tarpu Rhodesas buvo ne tik biznierius <...>“ Tai rodo, kaip Barnato klydo, galvodamas taip: „Jeigu aš būčiau toks pat išsilavinęs kaip Cecilis Rhodesas, Cecilio Rhodeso išvis nebūtų“ (*ibid.*).

[43] Plg. V skyriaus 34 pastabą.

[44] Ekonominei imperializmo pusei būdingas pelno, gaunamo iš užsienio investicijų, augimas ir pelno, gaunamo iš užsienio prekybos, santykinis mažėjimas. Apskaičiuota, kad 1899 metais visa Didžiosios Britanijos užsienio ir kolonijinė prekyba davė jai tik 18 milijonų svarų pajamų, tuo tarpu pelnas iš užsienio investicijų tais pačiais metais siekė nuo 90 iki 100 milijonų svarų. Žr. J.A. Hobson, *Imperialism*, London, 1938, p. 53 ff. Akivaizdu, kad tos investicijos reikalavo daug įžvalgesnės ir tolesnes perspektyvas įvertinančios eksploatavimo politikos negu paprasta prekyba.

kos imigrantai. Jie visiškai skyrėsi nuo kelių jau įsitvirtinusių garsių žydų šeimų, kurių įtaka po 1820 metų sparčiai silpnėjo ir kurie (kaip tik dėl šios priežasties) nebegalėjo naujokų asimiliuoti. Jie priklausė tai naujai žydų kilmės finansininkų kastai, kurios atstovų aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje būta visose Europos sostinėse, į kurias jie atvyko, dažniausiai palikę savo gimtąsias šalis, kad išbandytų savo laimę tarptautiniame biržos žaidime. Šituo jie užsiimdavo visur, sukeldami sąmyšį senosiose žydų šeimose, kurios buvo pernelyg silpnos, kad užkirstų kelią naujokų neskrupulingumui, ir todėl būdavo laimingos, jei šie nuspręsdavo savo veiklos lauką perkelti į užjūrį. Kitaip tariant, žydų finansininkai tapo tokie pat atliekami teisėtame žydų bankininkystės versle kaip ir jų atstovaujamas turtas, tapęs atliekamu teisėtoje pramoninėje gamyboje, ir laimės ieškotojai, tapę atliekamais teisėto darbo pasaulyje. Pačioje Pietų Afrikoje, kur komersantams jau iškilo grėsmė prarasti savo padėtį šalies ekonomikoje ir užleisti ją finansininkams, naujieji atvykėliai, Barnato, Beitų, Sammy Markų šeimos, žydų kilmės senbuvius išstūmė iš jų pirmaujančių pozicijų daug lengviau negu Europoje[45]. Pietų Afrikoje (nors vargu ar dar kur nors) jie buvo trečiasis veiksnys, lėmęs kapitalo ir minios sąjungą: kaip tik jie davė žymų postūmį pradėti formuotis šiai sąjungai, savo rankose laikė kapitalo importą ir jo investavimą į aukso ir deimantų gavybą ir netrukus tapo pastebimesni už kitus.

Tas faktas, kad jie buvo žydų kilmės, jų kaip finansininkų vaidmeniui teikė tam tikrą simbolinį atspalvį – pamatinio benamiškumo ir bešakniškumo atspalvį – ir šitaip pridėdavo paslaptingumo elementą ir visą jų veiklą paženklindavo simbolio antspaudu. Be to, reikia pažymėti realius tarptautinius jų ryšius, kurie visai natūraliai stiprino liaudyje paplitusius klaidingus įsitikinimus, kad žydai turi politinę galią visame pasaulyje. Visai suprantama, kad visi tie fantastiniai vaizdiniai apie slaptą tarptautinę žydų galybę – vaizdiniai, pirmiausia atsiradę dėl to, kad žydų bankinis kapitalas buvo glaudžiai susijęs su valstybinio verslo sritimi – čia tapo net tulžingesni negu Europos žemyne. Čia žydai pirmą kartą pateko į rasistinės visuomenės centrą ir beveik savaimingai būrų buvo išskirti iš kitų „baltųjų“ kaip ypatingos neapykantos objektas – ir ne tik todėl, kad buvo laikomi visos susiklosčiusios ekonominės situacijos atstovais, bet ir kaip kita „rasė“, šėtoniško principo, įsismelkusio į normalų „juodųjų“ ir „baltųjų“ pasaulį, įsikūnijimas. Ši neapykanta buvo ypač įnirtinga todėl, kad iš dalies ją lėmė būrų įtarimas, kad įtikinti žydus, jog būrai yra išrinktoji tauta, bus sunkiau negu kitus žmones, nes žydų įsitikinimas savo išrinktumu daug senesnis ir autentiškesnis. Krikščionybė tik paprasčiausiai neigė išrinktumo principą, o judaizmas jiems atrodė esąs varžovas, metantis atvirą iššūkį. Daug anksčiau, negu naciai sąmoningai sukurstė antisemitinį sąjūdį Pietų Afrikoje, rasinis klausimas į uitlenderių ir būrų konfliktą įsismelkė antisemitizmo pavidalu[46], ir tai ypač įsidė-

[45] Pirmieji žydų kilmės kolonistai Pietų Afrikoje, pasirodę XVIII a. ir XIX a. pirmoje pusėje, buvo avantiūristai; antroje XIX a. pusėje paskui juos patraukė komersantai ir pirkliai, o iškiliausieji iš jų ėmėsi verslo, pavyzdžiui, žvejybos, ruonių ir banginių medžioklės (broliai de Passai) ir stručių auginimo (Mosenthalių šeima). Vėliau jie buvo beveik priversti dalyvauti Kimberlio deimantų gavyboje, tačiau čia niekada nepasiekė tokios išskirtinės padėties, kaip Barnato ir Beitas.

[46] Ernst Schultze, „Die Judenfrage ir Sued-Afrika“, *Der Weltkampf*, October, 1938, Vol. XV, No. 178.

mėtina, nes žydai neišsaugojo savo svarbios padėties Pietų Afrikos aukso ir deimantų ekonomikoje net iki kito amžiaus pradžios.

Kai tik aukso ir deimantų pramonė pasiekė imperialistinę raidos pakopą, kai kitur gyvenantys akcininkai iš savo vyriausybių pradėjo reikalauti politinės globos, pasirodė, kad žydai nebegali išsaugoti savo reikšmingos ekonominės padėties. Jie neturėjo savo šalies vyriausybės, į kurią galėtų kreiptis, prašydami pagalbos, o jų padėtis Pietų Afrikoje buvo tokia nesaugi, kad jiems iškilo ne tik grėsmė prarasti įtaką, bet ir didesni pavojai. Savo ekonominį saugumą ir galimybę nuolat gyventi Pietų Afrikoje (o to jiems reikėjo labiau nei kuriai kitai uitlenderių grupei) jie galėjo užsitikrinti tik gaudami kokį nors visuomeninį statusą, o šiuo atveju tai reiškė, kad jiems reikėjo būti priimtiems į uždarus anglų klubus. Jie buvo priversti savo įtaką iškeisti į džentelmeno padėtį – šitaip visai atvirai pareiškė Cecilis Rhodesas, pirkdamas savo dalį Barnato deimantų treste, kai jo kompanija „De Beers“ susijungė su Alfredo Beito kompanija[47]. Tačiau šitie žydai galėjo pasiūlyti ne tik ekonominę galią, bet ir šį tą daugiau: tik jų dėka Cecilis Rhodesas, toks pat naujokas ir avantiūristas kaip ir jie, galiausiai buvo pripažintas respektabiliojo anglų bankininkystės verslo, su kuriuo žydų finansininkai galų gale buvo susiję labiau nei kas kitas[48]. „Joks anglų bankas nebūtų paskolinęs nė šilingo, gaudamas tik aukso pramonės akcijų garantiją. Ir tik beribis pasitikėjimas tais deimantų verslininkais iš Kimberlio kaip magnetas traukė jų tikėjimo brolius Anglijoje“[49].

Aukso karštligė virto visiškai susiklosčiusiu imperialistiniu verslu tik tada, kai Cecilis Rhodesas atėmė iš žydų jų įmones, perėmė iš Anglijos investavimo politiką ir tapo svarbiausia Gerosios Vilties kyšulio figūra. 75 nuošimčiai akcininkams mokamų dividendų keliavo į užsienį, didžiausia dalis – į Didžiąją Britaniją. Rhodesui pavyko sudominti britų vyriausybę savo verslu, įtikinti ją, kad investicijų apsaugai reikalinga ekspansija ir prievartos priemonių eksportas ir kad tokia politika yra šventa kiekvienos nacionalinės vyriausybės pareiga. Kita vertus, pačiame Gerosios Vilties kyšulyje jis ėmėsi tipiškos imperialistinės ekonominės politikos, nepaisančios visų tų pramonės įmonių, kurios nepriklausė kitur gyvenantiems akcininkams, todėl galiausiai ne tik aukso gavybos kompanijos, bet ir pati vyriausybė pradėjo stabdyti turtingų pramoninių metalų klodų eksploataciją ir vartojimo prekių gamybą[50]. Ėmęsis tokios politikos, Rhodesas davė postūmį svarbiausiam veiksniui, lėmusiam būrų nuraminimą: bet kokio tikro pramoninio verslo žlugdymas buvo solidžiausias veiksnys, užkirtęs kelią normaliai kapitalizmo raidai, vadinasi, ir normaliam rasinės visuomenės nunykimui.

[47] Barnato pardavė savo akcijas Rhodesui, kad būtų priimtas į Kimberlio klubą. „Tai ne tik piniginis sandėris, – sakęs Rhodesas Barnato. – Aš ketinu iš tavęs padaryti džentelmeną.“ Barnato mėgavosi džentelmeno gyvenimu aštuonerius metus, o paskui nusižudė. Žr. Millin, *op. cit.*, p. 14, 85.

[48] „Kelias nuo vieno žydo [šiuo atveju nuo Alfredo Beito iš Hamburgo] prie kito yra trumpas. Rhodesas atvyko į Angliją pamatyti lordo Rothschildo, ir lordas Rothschildas maloniai jį priėmė“ (*ibid.*).

[49] Emden, *op. cit.*

[50] „Beveik visą savo taikos meto pramonės energiją Pietų Afrika sutelkė į aukso gavybą. Vidutinis investuotojas savo pinigus įdėdavo į aukso pramonę, nes ji duodavo greičiausius ir didžiausius dividendus. Bet Pietų Afrika turėjo didžiules geležies rūdos, vario, asbesto, mangano, alavo, švino, platinos, chromo, žėručio ir grafito atsargas. Jų eksploatavimas, kartu su an-

Prireikė kelių dešimtmečių, kad būrai suprastų, jog jiems nereikia bijotis imperializmo, nes jis niekada neišvystys jų šalies taip, kaip tai įvyko Australijoje ir Kanadoje, nesunks pelno iš visos šalies, o visiškai pasitenkins didele investicijų apyvarta vienoje specifinėje srityje. Taigi imperializmas buvo linkęs nepaisyti vadinamųjų kapitalistinės gamybos dėsnių ir juose glūdinčių egalitarinių tendencijų, kol pelnai iš specifinių investicijų buvo garantuoti. Galų gale tai atvedė prie to, kad nustojo veikti paprasto pelningumo dėsnis, ir Pietų Afrika tapo pirmuoju pavyzdžiu to reiškinio, kai minia tampa vyraujančiu minios ir kapitalo sąjungos veiksniu.

Vienu, ir pačiu svarbiausiu, požiūriu būrai liko neginčytini šalies šeimininkai: kai tik racionalaus darbo ir racionalios gamybos politika pradėdavo prieštarauti rasiniams motyvams, laimėdavo pastarieji. Pelno motyvai nuolat būdavo aukojami rasinės visuomenės reikalavimams, dažnai – patiriant didžiulius nuostolius. Kai vyriausybė atleido iš darbo 17 000 bantų darbininkų, o baltiesiems tarnautojams pradėjo mokėti 200 nuošimčių didesnį atlyginimą, geležinkelio rentabilumas buvo sunaikintas per vieną naktį[51]; kai visi municipaliniai tarnautojai buvo pakeisti baltaisiais, municipalinio valdymo išlaidos peržengė sveiko proto ribas; galiausiai įstatymas dėl spalvos barjero visus juodaodžius darbininkus nušalino nuo mechanizuoto darbo ir pramonės įmones privertė labai padidinti gaminių savikainą. Dabar būrų rasistiniam pasauliui nebebuvo ko bijotis, ir mažiausiai – baltųjų darbininkų, kurių profesinės sąjungos apgailestaudamos skundėsi, kad spalvos barjero įstatymas nėra pakankamai radikalus[52].

Iš pirmo žvilgsnio stebina tai, kad žiaurus antisemitizmas pergyveno ir žydų kilmės finansininkų išnykimą, ir sėkmingą rasizmo indoktrinaciją, pasiekusią visas Europos gyventojų grupes. Žydai tikrai nebuvo šios taisyklės išimtis: prie rasizmo jie prisitaikė lygiai kaip ir visi kiti, o jų laikysena juodųjų atžvilgiu buvo nepriekaištinga[53]. Tačiau, patys to nesuvokdami ir spaudžiami tam tikrų aplinkybių, jie išsižadėjo vienos galingiausių šios šalies tradicijų.

Pirmas „nenormalaus“ elgesio ženklas pasirodė, kai tik žydų finansininkai buvo išstumti iš aukso ir deimantų pramonės. Jie nepaliko šalies, bet įsikūrė joje visam laikui[54] ir užėmė baltiesiems neįprastą padėtį: jie nepriklausė nei „Af-

glies kasyklomis ir keliomis įmonėmis, gaminančiomis vartojimo prekes, buvo laikomas „antraeile“ pramone. Investuotojai ja beveik nesidomėjo. Todėl šios antraeilės pramonės vystymasis nebuvo remiamas aukso gavybos kompanijų, o be to, jai labai trukdė vyriausybė“ (James, *op. cit.*, p. 333).

[51] James, *op. cit.*, p. 111–112. „Vyriausybė buvo įsitikinusi, kad tai bus geras pavyzdys privatiems verslininkams <...> ir viešoji nuomonė netrukus privertė daugelį verslininkų pakeisti samdos politiką“.

[52] James, *op. cit.*, p. 108.

[53] Ir šiuo atveju galima matyti aiškų skirtumą tarp pirmųjų kolonistų ir finansininkų, išlikusį iki XIX a. pabaigos. Pavyzdžiui, Saulas Salomonas, negrofiliškai nusiteikęs kolonijos parlamento narys, buvo kilęs iš šeimos, apsigyvenusios Pietų Afrikoje XIX a. pradžioje. Emden, *op. cit.*

[54] Nuo 1924 iki 1930 metų į Pietų Afriką atvyko 12 319 žydų, o išvyko tik 461. Šie duomenys labai stebina, jei turėsime galvoje, kad per tą patį laiką imigravo (atėmus emigrantus) 14 241 žmonių (žr. Schultze, *op. cit.*). Jei šiuos duomenis palyginsime su 6 pastaboje pateikta imigracijos duomenų lentele, pamatysime, kad trečiajame dešimtmetyje žydai sudarė apytikriai vieną trečdalį visų atvykėlių į Pietų Afriką ir kad jie, visai priešingai nei visos kitos uitlenderių kategorijos, čia įsikūrė nuolatiniam gyvenimui – jie sudarė mažiau negu 2 nuošimčius kasmetinių emigrantų.

rikos gyvybę palaikančiam kraujui", nei „baltosioms šiukšlėms". Užuot emigravę, jie beveik iš karto ėmėsi kurti tokią pramonę (ir tapdavo atitinkamų profesijų atstovais), kuri, Pietų afrikiečių nuomone, buvo „antraeilė", nes nesusijusi su aukso gavyba[55]. Žydai tapdavo baldų ir drabužių pramonininkais, krautuvininkais, laisvųjų profesijų atstovais, gydytojais, teisininkais ir žurnalistais. Kitaip tariant, kad ir ką jie būtų manę apie savo sugebėjimą prisitaikyti prie minios diktuojamų rasistinių šalies sąlygų, jie pažeidė svarbiausią jos santvarkos elementą, Pietų Afrikos ekonomiką papildydami normalumo ir produktyvumo veiksniu, ir todėl, kai ponas Malanas parlamentui pasiūlė priimti įsaką dėl visų žydų išvarymo iš Sąjungos, jį entuziastingai palaikė visi neturtingi baltieji ir visi gyventojai būrai[56].

Šitoks Pietų Afrikos žydų ekonominės funkcijos pasikeitimas, jų transformacija iš šešėliškiausių šešėlinio rasės ir aukso pasaulio atstovų į vienintelę produktyvią gyventojų dalį, pasireiškė kaip keistas, pavėlavęs ankstesnių būrų būgštavimų pagrįstumo patvirtinimas. Būrai nekentė žydų ne tiek kaip atliekamo turto ar aukso pasaulio atstovų – jie jų bijojo ir niekino juos kaip įvaizdį tų uitlenderių, kurie stengėsi šalį paversti normalia gaminančia Vakarų civilizacijos dalimi, kuriai būdingi pelno motyvai mažų mažiausiai keltų mirtiną grėsmę pamėkliškam rasizmo pasauliui. Ir kai galiausiai žydai buvo atkirsti nuo uitlenderių aukso gyslos ir ne išvyko iš šios šalies, kaip panašiomis aplinkybėmis būtų padarę kiti užsieniečiai, o vietoje to ėmėsi kurti „antraeilę" pramonę, pasirodė, kad būrai buvo teisūs. Žydai jau patys savaime, o ne kaip ką nors įkūnijantis įvaizdis, tapo realia grėsme rasinei visuomenei. Šiuo metu prieš žydus nukreiptas sutelktinis priešiškumas visų tų žmonių, kurie tiki rase ir auksu – o iš esmės tai yra visi Pietų Afrikos gyventojai europiečiai. Tačiau žydai negali ir nenori sudaryti sąjungos su vienintele kita grupe, lėtai, palaipsniui besilaisvinančia iš rasinės visuomenės – su juodaodžiais darbininkais, vis geriau suvokiančiais savo žmogiškumą dėl reguliaraus darbo ir miestietiško gyvenimo būdo įtakos. Nors jie, priešingai negu „baltieji", tikrai pasižymi autentiška rasine kilme, rasės jie nelaiko fetišu, ir rasistinės visuomenės sunaikinimas jiems žada tik išlaisvinimą.

Naciams rasizmas ir antisemitizmas buvo svarbiausi civilizacijos sunaikinimo ir naujos politinės santvarkos sukūrimo įrankiai, o Pietų Afrikoje rasizmas ir antisemitizmas yra savaime suprantamas dalykas, natūralus susiklosčiusių gyvenimo aplinkybių padarinys. Šie reiškiniai atsirado nepriklausomai nuo nacizmo ir turėjo jam įtakos tik netiesiogiai.

Tačiau Europos tautų elgesiui šie reiškiniai turėjo realų ir tiesioginį bumerango poveikį: kadangi dėl laikinų sunkumų, susijusių su vietinės darbo jėgos stoka, į Pietų Afriką būdavo karštligiškai importuojami darbininkai iš Indijos ir Kinijos[57], tuojau pat pasikeitė požiūris į spalvotuosius Azijoje, kur pirmą

[55] „Aršūs būrų nacionalistų vadai šnairai žiūrėjo į tą faktą, kad Pietų Afrikos Sąjungoje gyvena 102 000 žydų; dauguma jų buvo tarnautojai, pramonininkai, krautuvininkai arba laisvųjų profesijų atstovai. Šitie žydai daug prisidėjo prie Pietų Afrikos antraeilės pramonės – t. y. ne aukso ir deimantų pramonės – sukūrimo; pirmiausia tai buvo drabužių ir baldų pramonė" (James, *op. cit.*, p. 46).

[56] *Ibid.*, p. 67–68.

[57] XIX a. į Natalio cukranendrių plantacijas buvo importuota per 100 tūkstančių kulių iš Indijos. Įkandin jų į kasyklas patraukė kinų kilmės darbininkai, kurių 1907 metais buvo apie 55

kartą vietiniai gyventojai buvo pradėti traktuoti kaip ir Afrikos laukiniai, kadaise mirtinai išgąsdinę europiečius. Skirtumas buvo tik tas, kad indus ir kinus traktuoti taip, tarsi jie ne žmonės, nebuvo nei pateisinama, nei pamatuota kokiomis nors žmogui suprantamomis priežastimis. Tam tikra prasme tik dabar ir buvo įvykdytas tikras nusikaltimas, nes šiuo atveju kiekvienas turėjo suprasti, ką darąs. Teisybė, kad rasės samprata Azijoje buvo šiek tiek kitokia: posakis „aukštesniosios ir žemesniosios rasės", kurį pradėjo vartoti „baltasis žmogus", kai tik užsidėjo ant pečių savo misijos naštą, vis dar suponavo laipsniško vystymosi skalę ir galimybę, o tokia idėja dar nevisiškai sutampa su dviejų visai skirtingų gyvulinio gyvenimo būdų vaizdiniu. Kita vertus, kadangi rasinis principas pakeitė senesnį svetimų ir keistų Azijos tautų įvaizdį, juo, kaip viešpatavimo ir išnaudojimo įrankiu, buvo naudojamasi daug sąmoningiau negu Afrikoje.

Ne toks pastebimas iš pirmo žvilgsnio, tačiau daug svarbesnis totalitariniams režimams buvo kitas patyrimas, įgytas Afrikos rasinėje visuomenėje: kad pelno motyvai nėra šventi ir jų galima nepaisyti, kad visuomenės gali funkcionuoti ne pagal ekonominius principus ir kad tokios aplinkybės gali būti palankios tiems, kurie racionalios gamybos ir kapitalizmo sistemos sąlygomis priklausytų neprivilegijuotų gyventojų sluoksniams. Pietų Afrikos rasinė visuomenė miniai davė didžią pamoką, kurios turinį ji visada miglotai nujautė – kad paprasčiausia prievarta kokia nors neprivilegijuota grupė gali sukurti už save žemesnę klasę ir kad šiam tikslui pasiekti nereikalinga net revoliucija, o pakanka sandėrio su tam tikromis viešpataujančių klasių grupėmis, ir kad tokiai taktikai labiausiai tinka užsieniečiai arba atsilikusios tautos.

Tikrąją Afrikos patyrimo vertę pirmą kartą suprato minios vadai, pavyzdžiui, Carlas Petersas, nusprendę, kad jie irgi turi priklausyti viešpačių rasei. Afrikos kolonijinės valdos tapo pačia derlingiausia dirva, kurioje galėjo tarpti tokie žmonės, kuriems vėliau buvo lemta tapti nacių elitu. Čia jie savo akimis galėjo matyti, kaip tautas galima paversti rasėmis ir kaip – paprasčiausiai imantis šiame procese iniciatyvos – galima savo tautą padaryti viešpačių rase. Be to, čia jie išsigydė nuo iliuzijos, kad istorijos procesas būtinai yra „pažangus", nes ankstesni kolonizavimai buvo orientuoti į persikėlimą kur nors, o „olandai išsikėlė iš bet kur"[58], be to, „ekonomikos istorija kartą parodė, kad žmogus palaipsniui perėjo nuo medžioklės prie gyvulininkystės, o galiausiai prie sėslaus žemdirbio gyvenimo", o būrų istorija aiškiai parodė, kad įmanoma atvykti „iš šalies, kuri pirmauja taupios ir intensyvios žemdirbystės srityje <...> [ir] palaipsniui tapti piemenimis arba medžiotojais"[59]. Šitie vadai labai gerai suprato, kad kaip tik todėl, jog būrai nusmuko iki laukinių genčių lygio, jie išsaugojo savo neabejotiną viešpataujančią padėtį. Ir tie vadai buvo pasirengę sumokėti tokią kainą, nusileisti iki rasinės organizacijos lygmens, jei tik taip elgdamiesi galėtų laimėti viešpatavimą kitų „rasių" atžvilgiu. O iš savo patyrimo, įgyto bendraujant su žmonėmis, į Pietų Afriką susirinkusiais iš visų Že-

tūkstančius. 1910 metais britų vyriausybė įsakė repatrijuoti visus tuos kinų kilmės kasyklų darbininkus, o 1912 metais ji uždraudė bet kokią tolesnę imigraciją iš Indijos ar kurios kitos Azijos dalies. 1931 metais Sąjungoje vis dar gyveno 142 tūkstančiai išeivių iš Azijos, ir su jais buvo elgiamasi kaip su Afrikos čiabuviais. (Žr. taip pat Schultze, *op. cit.*)

[58] Barnes, *op. cit.*, p. 13.

[59] Kiewiet, *op. cit.*, p. 13.

mės rutulio kampelių, jie žinojo, kad juos parems visa civilizuoto Vakarų pasaulio minia[60].

III. IMPERIALISTINIS CHARAKTERIS

Kai dėl dviejų svarbiausių imperialistinio valdymo įrankių, tai rasė buvo atrasta Pietų Afrikoje, o biurokratija išrasta Alžyre, Egipte ir Indijoje. Rasizmas iš pradžių buvo beveik nesąmoninga reakcija prieš gentis, kurių priklausymo žmonių giminei europietis gėdijosi ir bijojo, o biurokratija atsirado kaip padarinys tokio reikalų tvarkymo, kuriuo remdamiesi europiečiai bandė valdyti svetimas tautas, jų įsitikinimu, beviltiškai atsilikusias ir kartu reikalingas ypatingos europiečių globos. Kitaip tariant, „rasė“ buvo pabėgimas į neatsakingumą, kai nebegali egzistuoti nieko žmogiško, o biurokratija buvo padarinys tokios atsakomybės, kurios joks žmogus negali prisiimti savo bendrapiliečių atžvilgiu ir jokia tauta – kitų tautų atžvilgiu.

Perdėtą atsakomybės jausmą, būdingą britų administratoriams Indijoje, pakeitusiems Burke'o „įstatymo pažeidėjus“, nulėmė tas materialus faktas, kad Britanijos imperija iš tikrųjų buvo sukurta „išsiblaškymo akimirką“. Todėl tie, kurie susidūrė su įvykusiu faktu ir privalėjo išsaugoti tai, kas visai atsitiktinai tapo jų nuosavybe, turėjo surasti paaiškinimą, atsitiktinumą galintį paversti savotišku sąmoningu veiksmu. Tokie legendiniai istorinių faktų aiškinimai prasidėjo nuo seniausių laikų, o britų inteligentijos sukurtos legendos atliko lemtingą vaidmenį, formuodamos biurokratą ir britų slaptųjų tarnybų agentą.

Kuriant istoriją legendoms visada tekdavo didžiulis vaidmuo. Žmogui, kuriam neduota galia pertvarkyti praeitį ir kuris visada yra priverstas paveldėti kitų žmonių darbų padarinius ir jausti atsakomybę už tai, kas pasirodo ne kaip sąmoningų veiksmų, o veikiau kaip begalinės atsitiktinumų grandinės padarinys, reikia paaiškinti ir suprasti praeitį, kurioje, kaip jam atrodo, paslėptas jo būsimojo likimo paslaptingasis raktas. Legendos buvo visų senovės miestų, imperijų ir tautų dvasinis pagrindas, kuriame glūdėjo pažadas žmogų saugiai vesti per beribes ateities erdves. Niekada patikimai nesisiedamos su faktais, bet visada atskleisdamos tikrąją jų reikšmę, legendos duodavo žmonėms tiesą, nesusiliečiančią su tikrove, ir prisiminimus, kurių nėra atmintyje.

Legendiniai aiškinimai visada buvo reikalingi kaip vėlesnis faktų ir realių įvykių ištaisymas, kurio reikėjo kaip tik todėl, kad pati istorija žmogui uždeda atsakomybę už tokius darbus, kurių jis nepadarė, ir už tokius padarinius, kurių jis niekada nebuvo numatęs. Senovės legendų tiesa – tai, kas joms suteikia tokį kerintį aktualumą, praėjus daugeliui amžių nuo to laiko, kai dulkėmis virto miestai, imperijos ir tautos, kurioms tos legendos tarnavo – buvo ne kas kita kaip forma, kuria praeities įvykiai buvo pritaikomi prie žmogaus situacijos apskritai

[60] „Kai ekonomistai paskelbė, kad dideli atlyginimai yra nepamatuotas dosnumas ir kad šitaip protegoujamas darbas neekonomiškas, buvo atsakyta, kad ši auka pasiteisins, jei vargingieji baltaodžiai gyventojai galiausiai įsitvirtins šiuolaikiniame gyvenime“. „Tačiau juk ne tik Pietų Afrikoje po Pirmojo pasaulinio karo ištikimų tradicijai ekonomistų balsai nebūdavo išgirstami <...> Kartai, kuri matė, kaip Anglija atsisakė laisvosios prekybos, Amerika – aukso standarto, Trečiasis reichas griebėsi autarkijos, <...> atkaklus Pietų Afrikos siekis savo ekonominį gyvenimą tvarkyti taip, kad būtų išsaugota viešpataujanti baltosios rasės padėtis, neatrodė esąs visai netinkamas“ (Kiewiet, *op. cit.*, p. 224 ir 245).

ir prie politinių siekių, skyrium imant. Tik turėdamas reikalą su aiškiai pramanytu pasakojimu apie įvykius, žmogus sutinka prisiimti atsakomybę už juos ir praeities įvykius traktuoti kaip *savo* praeities įvykius. Legendos leidžia jam įvaldyti tai, ko jis pats nepadarė, ir leidžia jam susitaikyti su tuo, ko jis negali pakeisti. Šiuo požiūriu legendos yra ne tik pačių pirmųjų žmonijos prisiminimų dalis, bet, tiesą sakant, ir tikroji žmogaus istorijos pradžia.

Istorinių ir politinių legendų klestėjimo metas gana netikėtai pasibaigė kartu su krikščionybės atsiradimu. Krikščioniškoji istorijos – nuo Adomo iki paskutiniojo teismo laikų, – kaip vienintelio kelio, vedančio į išganymą ir išgelbėjimą, interpretacija pateikė patį įtakingiausią, visa apimantį, legendinį žmogaus likimo aiškinimą. Tik kai krikščioniškų tautų dvasinę vienybę išstūmė tautų gausa, kai kelias į išganymą tapo abejotinu individualaus tikėjimo sandu, o nebe universalia teorija, tinkama visiems gyvenimo atsitiktinumams, atsirado naujo tipo istorijos aiškinimai. XIX a. mums pateikė įdomų spektaklį – beveik vienu metu atsiradusias pačias įvairiausias ir prieštaringiausias ideologijas, kiekviena iš kurių skelbė žinanti slaptąją tiesą, paaiškinančią kitaip visai nesuprantamus faktus. Tačiau legendos nėra ideologijos: jos nesiekia universalaus aiškinimo, o visada susijusios su konkrečiais faktais. Matyt, svarbu, kad nacionalinių junginių formavimasis niekur nebuvo susijęs su įkūrimo legenda ir kad pirmas unikalus tokio tipo bandymas moderniaisiais laikais buvo padarytas kaip tik tada, kai nacionalinio junginio nuosmukis tapo akivaizdus, ir atrodė, kad senamadišką nacionalizmą išstūmė imperializmas.

Imperializmo legendos autorius yra Rudyardas Kiplingas, jos tema – Britanijos imperija, jos padarinys – imperialistinis charakteris (imperializmas buvo vienintelė moderniojoje politikoje charakterio mokykla). Ir nors legenda apie Britanijos imperiją turėjo nedaug ką bendro su britų imperializmo tikrove, ji privertė arba sugundė jai tarnauti geriausius Anglijos sūnus. Juk mūsų laikais legendos traukia pačius geriausius žmones, lygiai kaip ideologijos traukia vidutinybes, o pašnibždomis pasakojamos istorijos apie siaubingas slaptas užkulisines jėgas traukia pačius blogiausius. Be abejonės, atsirasti legendiniams pasakojimams ir pateisinimams nebuvo geresnės politinės struktūros už Britanijos imperiją, už britų tautą, nuėjusią kelią nuo sąmoningo kolonijų kūrimo iki svetimų tautų valdymo ir viešpatavimo visame pasaulyje.

Imperijos įkūrimo legenda – kaip ją pasakoja Kiplingas – prasideda nuo Britanijos salų gyventojų pirmapradžių gyvenimo sąlygų[61]. Apsuptiems jūros, jiems reikalinga trijų stichijų – Vandens, Vėjo ir Saulės – pagalba, ir jie ją gauna, išrasdami Laivą. Laivas davė galimybę sudaryti visada pavojingą sąjungą su stichijomis ir padarė anglus pasaulio valdovais. „Jūs užkariausite pasaulį, – sako Kiplingas, – ir niekam *nerūpės*, kaip tai padarėte, jūs pasiimsite pasaulį, ir niekas *nežinos*, kaip tai padarėte, ir jūs nešite pasaulį ant savo pečių, ir niekas *nematys*, kaip tai padarėte. Bet nei jūs, nei jūsų sūnūs iš šio nedidelio darbo negaus nieko, išskyrus Keturias Dovanas – vieną Jūrai, vieną Vėjui, vieną Saulei ir vieną Laivui, kuris jus veža <...> Juk užkariaudami pasaulį, pasiimdami pasaulį ir nešdami pasaulį ant savo pečių – žemėje, jūroje, ore – jūsų sūnūs visada turės Keturias Dovanas. Sumanūs ir nekalbūs ir kieti – velniškai kieti bus jie, ir visada šiek tiek pavėjui kiekvienam priešui, kad galėtų ginti visus tuos, kurie plaukia jūromis, turėdami tam teisę".

[61] Rudyard Kipling, „The First Sailor", *Humorous Tales*, 1891.

Pasaka „Pirmasis jūrininkas" labai giminiška senovinėms įkūrimo legendoms todėl, kad britus ji parodo kaip vienintelę politiškai subrendusią tautą, besilaikančią įstatymo ir besirūpinančią pasaulio gerove, apsuptą barbarų genčių, nenorinčių ir nesugebančių suvienyti pasaulio. Nelaimei, šis pasakojimas nepasižymi vidine senovės legendų tiesa – pasauliui rūpėjo, kaip jie tai darė, pasaulis žinojo ir matė, kaip tai buvo daroma, ir jokia pasaka pasaulio nebuvo galima įtikinti, kad jie „iš šio nedidelio darbo negaus nieko". Tačiau pačioje Anglijoje būta tam tikros realybės, atitikusios Kiplingo legendą ir lėmusios, kad ji išvis galėtų atsirasti: tai tokios dorybės, kaip riteriškumas, taurumas, narsumas – netgi tarus, kad jos visiškai netiko tai politinei tikrovei, kurioje viešpatavo Cecilis Rhodesas arba lordas Curzonas.

Tas faktas, kad „baltojo žmogaus našta" yra arba veidmainystė, arba rasizmas, nesutrukdė daugeliui geriausių anglų kuo rimčiausiai užsikrauti šią naštą ir imtis tragiško ir donkichotiško imperializmo juokdarių vaidmens. Be tokios gajos Anglijoje veidmainystės tradicijos, esama ir kitos, ne tokios akivaizdžios. Kyla pagunda šią tradiciją pavadinti kovotojų su drakonais tradicija. Šie žmonės entuziastingai veržėsi į tolimas ir keistas šalis, pas keistus ir primityvius žmones, kad užmuštų galybę šimtmečių juos kamavusių drakonų. Esama daugiau negu vien tiesos grūdo kitame Kiplingo apsakyme „Jo protėvio kapas"[62]. Jame pasakojama apie Činų šeimą, kuri „tarnauja Indijai karta po kartos, kaip delfinai plaukia vienas įkandin kito atviroje jūroje". Jie užmuša elnią, niokojantį varguolio derlių, moko vargetas pažangesnės žemdirbystės paslapčių, padeda jiems nusikratyti žalingų prietarų ir didingai medžioja liūtus bei tigrus. Vienintelis jų atlyginimas iš tikrųjų tėra tik „protėvių kapas" ir šeimos legenda, kuria tiki visa indų gentis. Pagal šią legendą, „garbusis protėvis <...> turi savo tigrą – jojamą tigrą, kuriuo keliauja po visą šalį, kai tik įsinori". Nelaimei, šis jodinėjimas po šalį yra „tikras karo, maro arba dar ko nors ženklas", o šiuo atveju – skiepijimo ženklas. Todėl jauniausiasis Činas, nelabai svarbus armijos valdininkas, bet visagalis indų gentyje, priverstas nušauti savo senolio žvėrį, kad žmonės galėtų skiepytis, nebijodami „karo, maro ar dar ko nors".

Pagal dabartinio gyvenimo eigą Činas tikrai „laimingesnis už daugelį žmonių". Jam sekasi todėl, kad jau nuo gimimo jis pasirenka tokią karjerą, kuri švelniai ir natūraliai veda jį prie gražiausių jaunystės svajonių įgyvendinimo. Kiti berniukai turi užmiršti „taurias svajones", o jis kaip tik tampa pakankamai suaugęs, kad jas paverstų veiksmu. O kai po trisdešimties tarnybos metų jis atsistatydina, jo garlaiviukas plaukia pro „transportinį laivą su kareiviais, gabenantį jo sūnų į rytus atlikti šeimyninės pareigos", o tai reiškia, kad senojo pono Čino egzistavime glūdinti galia – vyriausybės paskirto ir armijos mokamo drakonų naikintojo galia – gali būti perduota kitai kartai. Be abejonės, britų vyriausybė jiems moka už tarnybą, bet visai neaišku, kam galų gale jie tarnauja. Visai įmanoma, kad iš tikrųjų karta po kartos jie tarnauja šiai konkrečiai indų genčiai, ir visais atžvilgiais guodžia tai, kad bent jau pati gentis tuo visiškai įsitikinusi. Tas faktas, kad aukštesnioji valdžia vargu ar ką nors žino apie keistas leitenanto Čino pareigas ir nuotykius, kad ji vargu ar žino apie tai, jog jis yra vykęs savo senelio persikūnijimas, jo vaiduokliškam dvejopam egzistavimui duoda tvirtą tikrovės pagrindą. Jis paprasčiausiai jaučiasi kaip namie dviejuose pasauliuose, atskirtuose nei vandens, nei paskalų nepraleidžiančios sienos. Gimęs

[62] *The Day's Work*, 1898.

„pačioje krūmynų ir tigrų šalies širdyje“, išauklėtas tarp savo tėvynainių taikingoje, pusiausvyros neprarandančioje ir nedaug ką suprantančioje Anglijoje, jis pasirengęs visada gyventi kartu su dviem tautomis, nes yra prisirišęs prie abiejų tautų tradicijų, kalbos ir prietarų. Per akimirką iš paklusnaus Jo Didenybės kareivio jis gali virsti didinga ir kilnia figūra čiabuvių pasaulyje, visų mylimu silpnųjų gynėju, senovinių pasakų drakonų naikintoju.

Esmė ta, kad šitie keisti donkichotiški silpnųjų gynėjai, savo vaidmenį atlikdavę oficialiosios britų administracijos užkulisiuose, buvo ne tiek naivios, primityvios tautos vaizduotės padarinys, kiek fantomas, sukurtas svajonių, kuriose glūdėjo geriausios Europos ir krikščionybės tradicijos, net jei tos svajonės jau buvo išsigimusios į tuščius vaikiškus idealus. Ne Jo Didenybės kareivis ir ne aukštas britų valdininkas galėjo parodyti čiabuviams, koks didingas yra Vakarų pasaulis. Tokiam reikalui tiko tik tie, kurie niekada nesugebėjo nusivilti savo jaunystės idealais ir kaip tik dėl jų imdavosi kolonijinės tarnybos. Imperializmas jiems buvo ne kas kita kaip atsitiktinė galimybė pabėgti nuo visuomenės, kurioje žmogus, norėdamas tapti suaugesnis, turi užmiršti savo jaunystės svajones. Anglijos visuomenė tik džiaugėsi, matydama, kaip tokie žmonės išvyksta į tolimas šalis – tokia aplinkybė leisdavo pakęsti ir net skatinti jaunatviškus idealus viešųjų mokyklų sistemoje: kolonijinė tarnyba pasiimdavo juos iš Anglijos ir, galima sakyti, neleisdavo, kad jų jaunystės idealai virstų brandžiomis suaugusio žmogaus idėjomis. Keistos svetimos šalys pradėjo traukti geriausius Anglijos jaunuolius nuo XIX a. pabaigos, atimdavo iš britų visuomenės pačius padoriausius ir pačius pavojingiausius elementus, o be šios dovanos, dar garantuodavo tam tikrą vaikiško taurumo užkonservavimą ar net sustabarėjimą, kuris išsaugojo *ir* sukūdikino moralines Vakarų normas.

Lordas Cromeris, karaliaus vietininko sekretorius ir ikiimperialistinės Indijos valdžios finansininkas, vis dar priklausė britų drakonų naikintojų padermei. Vadovaudamasis vien „pasiaukojimo jausmu“ atsilikusioms tautoms ir „pareigos jausmu“[63] šlovingajai Didžiajai Britanijai, kuri „pagimdė valdininkų, trokštančių ir sugebančių valdyti, klasę“[64], 1894 metais jis atsisakė užimti karaliaus vietininko postą, o vėliau, po 10 metų, nepanoro tapti valstybės užsienio reikalų ministru. Užuot priėmęs šias garbingas pareigas, kurios būtų patenkinusios mažesnį žmogų, jis tapo ne tokiu pastebimu, tačiau visagaliu britų generaliniu konsulu Egipte, ir užėmė šį postą nuo 1883 iki 1907 metų. Čia jis tapo pirmuoju imperialistiniu administratoriumi, tikrai „nenusileidžiančiu niekam iš tų žmonių, kurie savo tarnyba išgarsino britų rasę“[65]; galimas daiktas, kad jis buvo paskutinis žmogus, iki mirties išsaugojęs nepajudinamą išdidumo jausmą: „Tenkinkis tokiu Britanijos atpildu – / Tavo vienintelis apdovanojimas tebūnie / Išlaisvintų tautų palaima / Ir suvokimas, kad atlikai pareigą“[66].

Cromeris nuvyko į Egiptą, nes suprato, kad „anglui, išsiplėtusiam visame pasaulyje ir siekiančiam išsaugoti savo numylėtą Indiją, reikia tvirtai atsistoti

[63] Lawrence J. Zetland, *Lord Cromer*, 1932, p. 16.

[64] Lord Cromer, „The Government of Subject Races“, *Edinburgh Review*, January, 1908.

[65] Iš lordo Curzono pasisakymo atidengiant memorialinę lentą Cromerio garbei. Žr. Zetland, *op. cit.*, p. 362.

[66] Cit. pagal ilgą Cromerio eilėraštį. Žr. Zetland, *op. cit.*, p. 17–18.

ant Nilo krantų“[67]. Egiptas jam buvo tik priemonė pasiekti tam tikram tikslui, neišvengiama ekspansija Indijos saugumo labui. Beveik tuo pačiu metu atsitiko taip, kad Afrikos žemyne pastatė koją kitas anglas, nors dėl priešingo tikslo ir priešingų priežasčių: Cecilis Rhodesas atvyko į Pietų Afriką ir išgelbėjo Gerosios Vilties kyšulio koloniją tada, kai ji jau buvo praradusi bet kokią reikšmę anglo „numylėtajai Indijai“. Rhodeso idėjos apie ekspansiją smarkiai pranoko jo respektabilių šiaurės kolegų idėjas – jo požiūriu, ekspansijos nereikia teisinti tokiais sentimentaliais motyvais kaip išsaugojimas to, kas jau turima. „Ekspansija – tai viskas“, o Indija, Pietų Afrika ir Egiptas jam buvo lygiai svarbūs ir lygiai nesvarbūs kaip pakopos tokios ekspansijos, kurią riboja tik Žemės rutulio dydis. Be abejonės, būta prarajos tarp vulgaraus megalomano ir išsilavinusio, besiaukojančio ir pareigingo žmogaus, tačiau jie abu priėjo beveik tas pačias išvadas ir buvo vienodai atsakingi už slaptą „Didįjį Žaidimą“, kuris buvo ne mažiau beprotiškas ir ne mažiau kenksmingas politikai negu pamėkliškas rasių pasaulis.

Stulbinantis Rhodeso valdžios Pietų Afrikoje ir Cromerio valdymo Egipte panašumas pasireiškė tuo, kad tas šalis abu jie traktavo ne kaip tikslą, o tik kaip priemonę pasiekti kažkokiam tariamai aukštesniam tikslui. Todėl jie abu buvo vienodai abejingi ir nusišalinę, vienodai ir visai nuoširdžiai nesidomėjo savo valdiniais; tokia pozicija skyrėsi ir nuo vietinių Azijos despotų žiaurumo bei savivaliavimo, ir nuo lengvabūdiško užkariautojų plėšrumo, ir nuo neprotingos, anarchiškos priespaudos, kai vienos rasės gentis valdo kitos rasės gentį. Kai tik Cromeris pradėjo valdyti Egiptą Indijos labui, jis prarado savo kaip „atsilikusių tautų“ globėjo vaidmenį ir nebegalėjo nuoširdžiai tikėti, kad „valdomų tautų interesai yra viso imperijos audinio pagrindas“[68].

Atsainumas tapo naujuoju visų britų tarnautojų bruožu. Tai buvo valdymo forma, pavojingesnė už despotizmą ir savivalę, nes ji nepakenčia net tos paskutinės gijos, rišančios despotą su jo valdiniais, kurią sudaro kyšiai ir dovanos. Pats britų administracijos nepaperkamumas despotišką valdymo aparatą valdiniams padarė dar nežmoniškesnį ir nepasiekiamesnį už bet kokius valdovus azijiečius ar negailestingus užkariautojus[69]. Nepaperkamumas ir atsainumas simbolizavo absoliutų interesų išsiskyrimą iki tokio taško, kur tie interesai nebegalėjo net prieštarauti. Palyginti su tokia padėtimi, išnaudojimas, priespauda ar korupcija atrodė kaip žmogaus orumo garantijos, nes išnaudotojas ir išnaudojamasis, engėjas ir engiamasis, kyšininkas ir duodantysis kyšius vis dar gyvena tame pačiame pasaulyje, vis dar turi vienodus tikslus, grumiasi dėl tų pačių daiktų turėjimo, o atsainumas sunaikino kaip tik šį *tertium comparationis*. Blogiausia buvo tai, jog atsainus administratorius beveik nesuvokė, kad išrado naują valdymo formą, bet nuoširdžiai tikėjo, kad jo požiūrį lemia „prievartinis sąlytis su žmonėmis, gyvenančiais žemesniame lygyje“. Todėl, užuot tikėjęs savo pranašumu (net jei šiame tikėjime būtų iš esmės nežalingos tuštybės priemaišų), jis jautėsi priklausąs „nacijai, pasiekusiai palyginti aukštą civilizacijos lygį“[70], o todėl manė, kad užima savo padėtį pagal gimimo teisę, nepriklausomai nuo asmeninių laimėjimų.

[67] Iš lordo Cromerio laiško, rašyto 1882 m. *Ibid*., p. 87.

[68] Lord Cromer, *op. cit.*

[69] Kyšis, „galimas daiktas, buvo pati humaniškiausia institucija Rusijos santvarkoje – spygliuotos vielos raizgalynuose“. Moissaye J. Olgin, *The Soul of the Russian Revolution*, New York, 1917.

[70] Zetland, *op. cit.*, p. 89.

Lordo Cromerio karjera ypač įdomi, nes kaip tik ji įkūnija posūkį nuo ankstesnės, kolonijinės, prie imperialistinės valdymo formos. Jo pirmoji reakcija į savo pareigas Egipte buvo aiškiai pastebimas suglumimas ir susirūpinimas dėl esamos padėties, kuri buvo ne „aneksija“, o „hibridinė valdymo forma, kuriai nėra pavadinimo ir kuri neturi precedento“[71]. 1885 metais, ištarnavęs dvejus metus, jis vis dar rimtai abejojo dėl sistemos, kuri jį padarė britų generaliniu konsulu ir faktišku Egipto valdovu, ir rašė, kad „labai delikatus mechanizmas, [kurio] efektyvus veikimas labai priklauso nuo kelių žmonių proto ir sugebėjimų <...> gali būti pateisintas [tik] tada, jei sugebėsime niekada neužmiršti savo pasitraukimo galimybės <...> Jei ši galimybė tampa tokia tolima, kad neturi praktinės reikšmės <...> mums būtų geriau <...> susitarti <...> su kitomis valstybėmis [ir pažadėti joms], kad mes perimsime visišką šalies valdymą, įsipareigosime grąžinti jos skolas, ir t. t.“[72] Be abejonės, Cromeris buvo teisus, ir normalizuoti padėtį galėjo arba okupacija, arba pasitraukimas. Tačiau ši „hibridinė valdymo forma“, neturėjusi precedento, turėjo tapti būdingu visų imperialistinių struktūrų bruožu, ir galiausiai atsitiko taip, kad po kelių dešimtmečių visi užmiršo protingą Cromerio mintį apie galimas ir negalimas valdymo formas, kaip buvo užmiršta ir lordo Selbourne'o įžvalga, kad rasinė visuomenė kaip gyvenimo būdas neturi precedento. Niekas negali geriau apibūdinti pradinio imperializmo tarpsnio, kaip šie du požiūriai į Afrikoje susidariusias sąlygas: beprecedentis gyvenimo būdas pietuose ir beprecedentis valdymas šiaurėje.

Vėliau Cromeris susitaikė su „hibridine valdymo forma“: savo laiškuose jis pradėjo ją teisinti ir įrodinėti, kad tokia pavadinimo neturinti ir beprecedentė valdymo forma yra reikalinga. Gyvenimo pabaigoje jis išdėstė (straipsnyje „Pavaldžių rasių valdymas“) svarbiausias idėjas, išreiškiančias tai, ką galima pavadinti biurokrato filosofija.

Cromeris pradeda nuo to, kad pripažįsta, jog užsienio šalyse „asmeninės įtakos“, nesutvirtintos teisine ar raštiška politine sutartimi, gali pakakti „efektyviam viešųjų reikalų tvarkymui“[73]. Šitokiai neformaliai įtakai teiktina pirmenybė prieš gerai sutvarkytą politiką, nes, esant kebliai situacijai, galima per akimirką pakeisti kursą, nebūtinai kreipiantis į metropolijos vyriausybę. Tokiam valdymui reikia labai kvalifikuotų ir patikimų tarnautojų, kurių lojalumas ir patriotizmas nebūtų susijęs su asmeninėmis ambicijomis ar tuštybe ir iš kurių net reikėtų reikalauti, kad jie išsižadėtų visai suprantamo žmogaus siekio savo vardą susieti su savo laimėjimais. Didžiausia jų aistra turėtų būti aistra slaptumui („juo mažiau kalbama apie britų pareigūnus, juo geriau“[74]), užkulisiniam vaidmeniui, o labiausiai niekinti jie turėtų viešumą ir jį mėgstančius žmones.

Pats Cromeris kaip niekas kitas pasižymėjo šiomis savybėmis: labiausiai jį siutindavo, kai jis būdavo „išviliojamas iš [savo] slaptavietės“, kai „reikalai, apie kuriuos anksčiau žinojo tik keli žmonės užkulisiuose, būdavo [išviešinami] visam pasauliui“[75]. Jis didžiuodavosi tuo, kad galėjo „daugiau ar mažiau likti šešėlyje [ir] tampyti virveles“[76]. Kad jo darbas būtų išvis įmanomas, biurokratas

[71] Iš lordo Cromerio laiško, rašyto 1884 m. *Ibid.*, p. 117.

[72] Iš laiško lordui Granville'iui, liberalų partijos nariui, rašyto 1885 m. *Ibid.*, p. 219.

[73] Iš laiško lordui Rosebery'ui, rašyto 1886 m. *Ibid.*, p. 134.

[74] *Ibid.*, p. 352.

[75] Iš laiško lordui Rosebery'ui, rašyto 1893 m. *Ibid.*, p. 204–205.

[76] Iš laiško lordui Rosebery'ui, rašyto 1893 m. *Ibid.*, p. 192.

turėjo jaustis nekontroliuojamas – nei giriamas, nei smerkiamas – jokių viešų institucijų, nei parlamento, nei „anglų tarnybų“, nei spaudos. Bet koks demokratėjimas, net paprasčiausias esamų demokratinių institucijų funkcionavimas gali būti tik pavojingas, nes neįmanoma, kad „tautą valdytų kita tauta – indų tautą anglų tauta“[77]. Biurokratija visada yra ekspertų, „patyrusios mažumos“ valdžia, kuri turi kaip tik įmanoma priešintis nuolatiniam „nepatyrusios daugumos“ spaudimui. Kiekviena tauta iš esmės yra nepatyrusi dauguma, todėl jai negalima patikėti tokio labai specializuoto dalyko kaip politika ir viešieji reikalai. Negana to, iš biurokratų apskritai nedera tikėtis bendrų idėjų politikos srityje, o patriotizmas niekada neturi jų nuvesti taip toli, kad jie patikėtų savo pačių šaliai būdingų politinių principų nelygstamu gerumu, nes tai baigtųsi tik pigiu „pamėgdžiojančiu“ bandymu tuos principus taikyti „atsilikusių tautų valdymui“– šitai, pagal Cromerį, yra esmingas prancūzų sistemos trūkumas[78].

Niekas netvirtins, kad Cecilis Rhodesas kentėjo dėl tuštybės stokos. Pagal Jamesoną, jis tikėjosi, kad nebus užmirštas bent jau keturis tūkstančius metų. Tačiau nepaisant jo aistros būti šlovinamam, jis aptiko tą pačią slapto valdymo idėją, kaip ir nepaprastai kuklus lordas Cromeris. Be galo mėgęs rašyti testamentus, juose visuose (parašytuose per du jo viešo gyvenimo dešimtmečius) jis pabrėždavo, kad jo pinigai turi būti panaudoti įkurti „slaptai bendrijai <...> įgyvendinsiančiai jo sumanymą“, kuri turi būti „sutvarkyta taip, kaip ir Loyolos [ordinas], remiama turtu, priklausančiu tiems, kurie siekia ką nors nuveikti“, todėl galiausiai susirinktų „du trys tūkstančiai brandaus amžiaus žmonių, išsiblaškiusių po visą pasaulį, ir kiekvieno galvoje brandžiausiu jo gyvenimo tarpsniu glūdėtų svajonė tapti [tokios bendrijos] Įkūrėju; negana to, kiekvienas būtų specialiai – matematiškai – parinktas tam, kad įgyvendintų Įkūrėjo tikslą“[79]. Toliaregiškesnis už Cromerį, Rhodesas iškart atvėrė šios bendrijos duris visiems „nordinės rasės“[80] atstovams, todėl pagrindiniu tikslu laikė ne tiek Didžiosios Britanijos plėtrą ir šlovę – „viso Afrikos žemyno, Šventosios Žemės, Eufrato slėnio, Kipro ir Kandijos salų, visos Pietų Amerikos, Ramiojo vandenyno salų, <...> viso Malaizijos archipelago, Kinijos ir Japonijos pakrančių prijungimą [ir] galiausiai Jungtinių Valstijų atgavimą“[81], – kiek „nordinės rasės“, kuri, susitelkusi į slaptą bendriją, įsteigtų visas Žemės rutulio tautas valdančią biurokratinę vyriausybę, ekspansiją.

Įveikti įgimtą baisingą tuščiagarbiškumą ir suvokti slaptumo žavesį Rhodesui padėjo tas pats dalykas, kuris įveikė Cromerio įgimtą pareigos jausmą – at-

[77] Iš Cromerio kalbos parlamente, pasakytos po 1904 m. *Ibid.*, p. 311.

[78] Vykstant deryboms ir svarstymams dėl aneksuoto Sudano administracinės struktūros, Cromeris reikalavo, kad visas reikalas liktų už prancūzų įtakos srities ribų; šito jis reikalavo ne todėl, kad siekė išsaugoti Afrikos monopolį Anglijai, bet visų pirma todėl, kad „visiškai nepasitiki jų valdymo sistema, taikoma pavaldžioms tautoms“ (iš laiško lordui Salisbury'ui, rašyto 1899 m. *Ibid.*, p. 248).

[79] Rhodesas surašė šešis testamentus (pirmas buvo surašytas jau 1877 metais), ir visuose minima „slapta draugija“. Išsamesnes citatas žr. Basil Williams, *Cecil Rhodes*, London, 1921, ir Millin, *op. cit.*, p. 128 ir p. 331. Teisė cituoti priklauso W.T. Steadui.

[80] Gerai žinoma, kad Rhodeso „slaptosios draugijos“ idėja buvo įgyvendinta, įkūrus labai respektabilią Rhodeso stipendijų asociaciją, į kurią net šiandien priimami ne tik anglai, bet ir visų „nordinių rasių“ atstovai – vokiečiai, skandinavai ir amerikiečiai.

[81] Basil Williams, *op. cit.*, p. 51.

radimas ekspansijos, vykdomos ne dėl troškimo užimti kokią nors konkrečią šalį, o suvokiamos kaip begalinis procesas, kai kiekviena šalis yra tik pakopa tolesnės ekspansijos kelyje. Šitaip mąstant šlovės troškimo jau nebegali patenkinti šlovingas triumfas, nugalėjus kokią nors tautą savo tautos labui, o pareigos jausmo nebegali patenkinti tam tikri atlikti darbai ar pasiekti konkretūs rezultatai. Kad ir kokius individualius pranašumus ar trūkumus turėtų koks nors žmogus, patekęs į begalinio ekspansijos proceso sūkurį jis, tiesą sakant, nebėra tas, kas buvo, ir, paklusdamas šio proceso dėsniams, susitapatina su anoniminėmis jėgomis, kurioms – kaip manoma – jis tarnauja, kad procesas tęstųsi toliau; jis traktuos save tik kaip funkciją ir galų gale tokį funkcionalumą, tokią jame įkūnytą judėjimo dinamiką pradės traktuoti kaip didžiausią savo laimėjimą. Ir tada – kaip tikrai beprotiškai pasakė Rhodesas – jis tikrai negalės „padaryti nieko klaidingo: viskas, ką jis darė, buvo teisinga. Jo pareiga buvo daryti tai, ko jam norėjosi. Jis jautėsi esąs dievas – nei daugiau, nei mažiau“[82]. Bet lordas Cromeris blaiviai pastebėjo kitą to paties reiškinio pusę – žmones, savo valia nužeminančius save iki paprasčiausio instrumento ar funkcijos, – biurokratus pavadindamas „nelygstamos vertės instrumentais vykdant imperializmo politiką“[83].

Akivaizdu, kad šie slapti ir anonimiški jėgos ekspansijos agentai nejautė jokios pagarbos žmonių įvestiems įstatymams. Vienintelis „įstatymas“, kuriam jie paklusdavo, buvo „ekspansijos“ įstatymas, o vienintelis jų veiklos „teisėtumo“ įrodymas buvo sėkmė. Jie buvo visiškai pasirengę išnykti, tarsi jų ir nebūta, jei būdavo pralaimima, jei dėl kokios nors priežasties jie nebegalėdavo būti „nelygstamos vertės instrumentais“. Kol jiems sekdavosi, jausmas, kad juose įsikūnijusios jėgos, didesnės už juos pačius, leisdavo jiems palyginti lengvai išsižadėti aplodismentų ir ovacijų ir net niekinti jas. Patirdami sėkmę, jie tapdavo puikybės monstrais, o patirdami pralaimėjimą, jie tapdavo kuklumo monstrais.

Biurokratijos kaip valdymo formos ir jai būdingo įstatymų pakeitimo laikinais ir kintančiais dekretais pagrindas yra šis prietaringas įsitikinimas – kad įmanomas toks magiškas žmogaus susitapatinimas su istorijos jėgomis. Tokio politinio junginio idealas visada bus žmogus, užkulisiuose tampantis istorijos virvelės. Galiausiai Cromeris pradėjo vengti „bet kokio raštiško dokumento ir, tiesą sakant, bet ko, ką galima paliesti“[84]. Savo santykiuose su Egiptu jis vengė net paskelbti aneksiją, kad galėtų netrikdomai paklusti tik ekspansijos dėsniui, neįsipareigodamas žmonių sudarytomis sutartimis. Taigi biurokratas vengia bet kokio bendro įstatymo, kiekvieną situaciją tvarkydamas dekretu, nes įstatymui būdingas stabilumas kelia grėsmę, kad bus įkurta stabili bendruomenė, kurioje, galimas daiktas, niekas nebebus dievas, nes visiems teks paklusti įstatymui.

Taigi šios sistemos, kurios pati esmė yra betikslis procesas, svarbiausios figūros yra biurokratas ir slaptasis agentas. Abu tipai, kol tarnavo tik Britanijos imperializmui, niekada nebandė paneigti, kad yra kilę iš drakonų naikintojų ir varguolių gynėjų, o todėl biurokratinių režimų niekada nenuvesdavo iki juose glūdinčių kraštutinumų. Praėjus beveik dviems dešimtmečiams po Cromerio mirties britų biurokratas žinojo, kad „administracinės žudynės“ Indiją gali išsaugoti Britanijos imperijai, bet žinojo ir tai, kad utopiška būtų tikėtis, jog šitą

[82] Millin, *op. cit.*, p. 92.

[83] Cromer, *op. cit.*

[84] Iš lordo Cromerio laiško lordui Rosebery'ui, rašyto 1886 m. Zetland, *op. cit.*, p. 134.

apskritai visai realistinį planą parems nekenčiamos „anglų tarnybos“[85]. Lordas Curzonas, karaliaus vietininkas Indijoje, neturėjo nė kruopelytės Cromerio kilniadvasiškumo ir buvo tipiškas atstovas tokios visuomenės, kuri vis labiau linko priimti rasistinius minios nusiteikimus, jei tik jie buvo pateikti madingu snobišku pavidalu[86]. Tačiau snobizmas nesuderinamas su fanatizmu, o todėl niekada nėra tikrai efektyvus.

Tą pat galima pasakyti apie britų slaptųjų tarnybų darbuotojus. Jų kilmė irgi garsi: avantiūristas slaptajam agentui yra tas pat, kas drakonų naikintojas – biurokratui. Ir šie žmonės gali teisėtai pretenduoti į savąją įkūrimo legendą. Tai Didžiojo Žaidimo legenda, papasakota Rudyardo Kiplingo *Kime*.

Žinoma, kiekvienas avantiūristas supranta, ką turi galvoje Kiplingas, šlovindamas Kimą už tai, kad „jis mėgsta žaidimą dėl paties žaidimo“. Kiekvienas žmogus, dar sugebantis žavėtis „šiuo dideliu ir nuostabiu pasauliu“, žino, kad toks argumentas prieš žaidimą – „misionieriai ir labdaringų draugijų sekretoriai nesugeba matyti jo grožio“ – yra silpnas. Atrodo, kad dar mažesnę teisę kalbėti turi tie, kurie mano, kad „nuodėminga bučiuoti baltaodės mergaitės lūpas ir dorybinga bučiuoti juodaodžio batą“[87]. Kadangi galiausiai gyventi ir mylėti gyvenimą dera dėl paties gyvenimo, nuotykis ir žaidimas dėl paties žaidimo nesunkiai tampa pačiu intensyviausiu žmogaus gyvenimo simboliu. Kaip tik toks romane glūdintis aistringas žmogiškumas lemia tai, kad *Kimas* yra vienintelis imperializmo eros romanas, kuriame „geresnės ir blogesnės veislės“ žmones sieja tikras broliškumas, ir kuriame Kimas, „sahibas ir sahibo sūnus“, gali visai pagrįstai tarti „mes“, kalbėdamas apie „grandinėmis sukaustytus žmones“, „visus, surištus viena virve“. Šiame „mes“ – keistai skambančiame aistringo imperializmo šalininko lūpose – esama šio to daugiau, ne tik visa apimančio anonimiškumo, būdingo žmonėms, besididžiuojantiems tuo, kad jie neturi „vardo, o tik numerį ir raidę“, ne tik jiems visiems bendro išdidumo dėl to, kad „už [kiekvieną] galvą paskirta tam tikra kaina“. Jų draugystę lemia bendras patyrimas – pavojai, baimė, nuolatiniai netikėtumai, visiškas nusistovėjusių papročių neturėjimas, nuolatinis pasirengimas tapti kitu žmogumi, lemiantis tai, kad jie jaučiasi esą paties gyvenimo simboliai, pavyzdžiui, visų Indijoje vykstančių įvykių simboliai, tiesiogiai dalyvaujantys visos šalies gyvenime, „lyg šaudyklė lekian-

[85] „Indijos valdymo sistema, pagrįsta pranešimais <...> [Anglijoje] kėlė įtarimą. Indijoje nebuvo prisiekusiųjų tarėjų teismo, o teisėjai visi buvo mokami Karūnos tarnai; daugelį jų buvo galima pakeisti savavališkai. <...> Daugelį teisininkų, palaikiusių formaliąją teisę, Indijos eksperimento sėkmė veikiau glumino. 'Jei, – sakydavo jie, – Indijoje taip gerai veikia despotizmas ir biurokratija, ar tai nereiškia, kad kada nors šia sėkme bus galima pasinaudoti kaip argumentu, siekiant ir čia įvesti panašią sistemą?'“ Šiaip ar taip, Indijos vyriausybė „pakankamai gerai žinojo, kad privalo pateisinti savo egzistavimą ir savo politiką Anglijos viešajai nuomonei, o be to, ji gerai žinojo, kad viešoji nuomonė niekada nepakęs priespaudos“ (A. Carthill, *op. cit.*, p. 70 ir p. 41–42).

[86] Haroldas Nicolsonas (H. Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919 – 1925*, Boston – N.Y., 1934, p. 47–48) pasakoja tokią istoriją: „Flandrijoje, netoli nuo fronto linijos, buvo alaus darykla, o iš apkasų sugrįžę eiliniai kareiviai įprato maudytis joje esančiuose kubiluose. Curzonui buvo parodyta ši Dante's plunksnos verta scena. Jis įdėmiai stebėjo tuos šimtus nuogų kūnų, judančių garų kamuoliuose. „Viešpatie! – tarė jis. – Net nemaniau, kad prasčiokai turi tokią baltą odą.“ Curzonas neigė šios istorijos autentiškumą, nepaisant to, ji jam patiko“.

[87] Carthill, *op. cit.*, p. 88.

čiame per visą Indostaną", todėl nė vienas iš jų nebesijaučia „vienišu, vienu asmeniu, apsuptu viso šito", tarsi pakliuvusiu į savo individualumo ar nacionalumo spąstus. Dalyvaudamas Didžiajame Žaidime, žmogus gali jaustis gyvenąs vienintelį šio to vertą gyvenimą, nes jis nusikratė visko, ką vis dar galima laikyti antraeiliais dalykais. Atrodo, kad šiuo be galo intensyviu grynumo siekiu nusikratoma paties gyvenimo, kai žmogus nutraukia visus įprastus visuomeninius ryšius, išsižada šeimos, profesijos, konkretaus tikslo, ambicijų ir saugios vietos bendruomenėje, kuriai priklauso nuo pat gimimo. „Kai visi nebegyvi, Didysis Žaidimas baigiasi. Bet ne anksčiau". Kai žmogus nebegyvas, gyvenimas baigiasi, bet ne anksčiau, ne tada, kai jam pavyksta pasiekti tai, ko jis užsinorėjo. Tas faktas, kad žaidimas neturi galutinio tikslo, lemia pavojingą jo panašumą į patį gyvenimą.

Betiksliškume glūdi visas Kimo gyvenimo žavesys. Savo keistų įsipareigojimų jis imasi ne dėl Anglijos, ne dėl Indijos ir ne dėl kokio nors kito kilnaus ar nekilnaus reikalo. Imperialistiniai vaizdiniai, tokie kaip ekspansija dėl ekspansijos ar galia dėl galios, galimas daiktas, jam patiktų, bet jam tai nelabai rūpėtų, o be to, jis tikrai nekurtų panašių formulių. Jis renkasi ypatingą savo kelią, „kur apie prasmę neklausinėjama, kur veikiama ir mirštama", net nepradėjus klausinėti. Jį traukia tik tai, kad žaidimas tęsiasi be galo, ir dar slaptumas pats savaime. O slaptumas vėlgi atrodo esąs pamatinio gyvenimo paslaptingumo simbolis.

Apsigimę avantiūristai, tie, kurie iš prigimties linkę gyventi už visuomenės ir politinio junginio ribų, tam tikra prasme buvo nekalti dėl to, kad imperializmas jiems atrodė esąs politinis žaidimas, iš esmės begalinis pagal apibrėžimą – juk jie negalėjo žinoti, kad politikoje begalinis žaidimas gali baigtis tik katastrofa ir kad politinis slaptumas vargu ar gali baigtis kuo nors kilnesniu nei vulgarus šnipo dviveidiškumas. Pikta ironija, persekiojusi šio Didžiojo Žaidimo dalyvius, buvo ta, kad jų samdytojai žinojo, ko siekia, ir jų aistrą slaptumui panaudojo paprasčiausiam šnipinėjimui. Tačiau šis pelno ištroškusių investuotojų triumfas buvo laikinas, ir jie patys buvo savo ruožtu apgauti, kai po kelių dešimtmečių susidūrė su totalitarinio žaidimo dalyviais: šis žaidimas nebeturėjo slaptų pelno motyvų, o todėl buvo žaidžiamas su tokiu pragaištingu efektyvumu, kad prarijo net tuos, kurie jį finansavo.

Tačiau kol tai atsitiko, imperialistai sunaikino patį geriausią žmogų, kada nors iš avantiūristo (su didele drakonų naikintojo priemaiša) virtusį slaptuoju agentu – Arabijos Lawrence'ą. Niekada jau nebeatsitiko taip, kad slaptosios politikos eksperimentą taip tauriai atliktų toks padorus žmogus. Lawrence'as be baimės eksperimentavo su savimi, o paskui sugrįžo ir įtikėjo, kad priklauso „prarastajai kartai". Jis manė, jog šitaip atsitiko todėl, kad „vėl pasirodė seniai ir iš mūsų atėmė pergalę", kad „pertvarkytų [pasaulį] taip, jog jis būtų panašus į ankstesnį, jiems pažįstamą, pasaulį"[88]. Tiesą sakant, seniai visai nebepajėgė padaryti net šito, ir savo pergalę, o kartu ir savo galią, padovanojo kitiems žmonėms, priklausiusiems tai pačiai „prarastajai kartai", nei vyresniems už Lawrence'ą, nei tokiems jau nepanašiems į jį patį. Vienintelis skirtumas buvo tas, kad Lawrence'as vis dar buvo prisirišęs prie moralės, tuo tarpu ji jau nebeturėjo

[88] T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, Įvadas (pirmas leidimas, 1926), kurio buvo atsisakyta kitame leidime, patarus George'ui Bernardui Schaw. Žr. T.E. Lawrence, *Letters*, edited by David Garnett, New York, 1939, p. 262 ff.

jokio objektyvaus pagrindo ir virto savotišku privačiu ir neišvengiamai donkichotišku riterystės kodeksu.

Lawrence'as susigundė tapti slaptuoju agentu Arabijoje todėl, kad labai troško pabėgti iš nuobodaus respektabilumo pasaulio, kurio egzistavimas paprasčiausiai tapo beprasmiškas, ir todėl, kad bjaurėjosi ir tuo pasauliu, ir savimi. Arabų civilizacijoje jį labiausiai traukė jos „propaguojamas asketiškumas <...> [kuris] aiškiai apima ir tam tikrą moralinį asketiškumą", „visiškai nusikračiusį namų židinio dievų"[89]. O sugrįžęs į anglų civilizaciją labiausiai jis vengė įklimpti į asmeninį gyvenimą, todėl baigė sunkiai paaiškinamu mostu – įsirašė eiliniu į britų armiją, o ji akivaizdžiai buvo vienintelė institucija, kurioje žmogaus garbė gali būti tapatinama su jo individualumo praradimu.

Kai prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui T.E. Lawrence'as buvo pasiųstas į Artimųjų Rytų Arabiją, gavęs užduotį sukurstyti arabų sukilimą prieš jų valdovus turkus ir priversti juos kovoti Anglijos pusėje, jis pateko į patį Didžiojo Žaidimo centrą. Savo tikslą jis būtų galėjęs pasiekti tik tuo atveju, jei arabų gentyse būtų kilęs nacionalinis sąjūdis, galiausiai turėjęs tarnauti Britanijos imperializmui. Lawrence'as turėjo elgtis taip, tarsi jam būtų labiausiai rūpėjęs arabų nacionalinis sąjūdis, ir jis tai darė taip gerai, kad patikėjo tuo pats. Bet, kita vertus, jis nebuvo vienas iš arabų, galų gale jis nesugebėjo „mąstyti kaip jie" ir „perimti jų charakterio"[90]. Dėdamasis arabu, jis tik galėjo prarasti savo „angliškąją savastį"[91], o jį žavėti galėjo tik visiškas persikūnijimo slaptumas, bet ne kvaili pasiteisinimai apie geradarišką atsilikusių tautų valdymą, kuriuos būtų galėjęs žarstyti lordas Cromeris. Viena karta vyresnis ir liūdnesnis už Cromerį, jis entuziastingai ėmėsi vaidmens, reikalavusio visos jo asmenybės persimainymo, tokio, kad jis tiktų Didžiajam Žaidimui, kad taptų Arabijos nacionalinio sąjūdžio įsikūnijimu, kad paslaptingai susisiedamas su jėgomis, neišvengiamai galingesnėmis už jį patį (kad ir koks didis jis būtų buvęs), prarastų įgimtą tuščiagarbiškumą, kad pagaliau persiimtų mirtina „panieka ne kitiems žmonėms, o tam, ką jie daro" savo iniciatyva, o ne sudarydami sąjungą su istorijos jėgomis.

Kai baigiantis karui Lawrence'ui teko atsisakyti slaptojo agento vaidmens ir kaip nors atgauti savo „angliškąją savastį"[92], jis „jau žvelgė į Vakarus ir jų sąlyginumus naujomis akimis: visa tai jau buvo manyje sunaikinta"[93]. Iš neišmatuojamų mastų Didžiojo Žaidimo, kurio neribojo ar nešlovino jokia viešuma ir kuris jį, tik ką peržengusį dvidešimties metų slenkstį, iškėlė virš karalių ir ministrų pirmininkų, nes jis pats „juos darė ar jais žaidė"[94], Lawrence'as sugrįžo namo,

[89] Iš laiško, rašyto 1918 m. *Letters*, p. 244.

[90] T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, Garden City, 1938, chapter i.

[91] *Ibid.*

[92] Koks dviprasmiškas ir koks sunkus turėjo būti šis procesas, iliustruoja toks anekdotas: „Lawrence'as sutiko pietauti pas Claridge'ą, o paskui vakarieniauti pas ponią Harry Lindsay. Jis neatvyko pietauti, bet atėjo vakarieniauti arabiškais drabužiais". Tai atsitiko 1919 metais. *Letters*, p. 272, 1 pastaba.

[93] Lawrence, *op. cit.*, ch. i.

[94] 1929 metais Lawrence'as rašė: „Bet kas, iškilęs taip greitai, kaip aš <...> ir taip aiškiai pamatęs išvirkščiąją galingųjų pasaulio pusę, gali kaipmat prarasti savo siekius ir pavargti nuo paprastų veiklos motyvų, kuriais jis vadovavosi, kol pasiekė viršūnę. Aš nebuvau karalius ar ministras pirmininkas, bet dariau juos ir jais žaidžiau, ir dabar šioje srityje man nebėra kas veikti" (*Letters*, p. 653).

apsėstas troškimo būti anonimiškas ir giliai įsitikinęs, kad niekas, ką, galimas daiktas, jis dar nuveiks savo gyvenime, jo jau nebepatenkins. Šią išvadą jis priėjo, puikiai žinodamas, kad tai ne jis buvo didis, o didis buvo tik jo tinkamai suvaidintas vaidmuo, kad jo didingumas buvo žaidimo padarinys, o ne jo paties kūrinys. Dabar jis „nebenorėjo būti didis" ir nusprendė, kad daugiau „nebebus respektabilus", todėl tikrai „išsigydė <...> nuo bet kokio noro ką nors daryti savo paties labui"[95]. Jis pabuvo jėgos fantomu, o vėliau, kai iš jo buvo atimta jėga, funkcija, tapo fantomu tarp gyvųjų. Iš tikrųjų jis aistringai ieškojo kito vaidmens, o tai, tarp kitko, ir buvo tas „žaidimas", apie kurį taip geranoriškai, bet naiviai klausinėjo George'as Bernardas Shaw, tarsi būtų bylojęs iš kito šimtmečio, nes nesuprato, kodėl tiek daug nuveikęs žmogus tuo nesigiria kiekviename kampe[96]. Tik kitas vaidmuo, kita funkcija galėjo būti pakankamai veiksminga, kad ir jis pats, ir pasaulis jo nebetapatintų su darbais Arabijoje, kad jo ankstesnis „aš" būtų pakeistas nauja asmenybe. Jis nenorėjo tapti „Arabijos Lawrence'u", nes iš esmės, praradęs ankstesnį „aš", nenorėjo tapti kitu „aš". Jo didybė pasireiškė tuo, jog jis buvo pakankamai aistringas, kad atsisakytų pigių kompromisų ir lengvų kelių į tikrovę ir respektabilumą, jog jis niekada nenustojo suprasti, kad buvo tik funkcija ir atliko tam tikrą vaidmenį, o todėl „neturi kaip nors pelnytis iš to, ką nuveikė Arabijoje. Užsitarnautą pagarbą jis atstūmė. Dėl jo reputacijos jam siūlomų darbų jis atsisakė ir neleido sau pasinaudoti savo sėkme, bent vieną žurnalistinę publikaciją pasirašydamas Lawrence'o pavarde"[97].

T.E. Lawrence'o istorija, su visu savo tragiškumu ir didybe, nebuvo paprasta mokamo pareigūno ar samdomo šnipo istorija. Tai buvo istorija, būdinga tikram agentui ar funkcionieriui, tokiam žmogui, kuris tikrai tikėjo tuo, kad pasinėrė – ar buvo įmestas – į istorinio būtinumo srautą ir tapo pasaulį valdančių paslaptingų jėgų funkcionieriumi ar agentu. „Aš stumtelėjau savo vežimėlį į amžinąjį srautą, ir todėl jis judėjo greičiau negu tie, kurie stumiami skersai srauto arba prieš srautą. Galiausiai aš netikėjau arabų sąjūdžiu, bet maniau, kad jis neišvengiamas savo vietoje ir savo laiku"[98]. Kaip Cromeris valdė Egiptą dėl Indijos arba Rhodesas valdė Pietų Afriką dėl tolesnės ekspansijos, Lawrence'as irgi veikė dėl kažkokio paslaptingo, nenumatomo tikslo. Vienintelis pasitenkinimas, kurį jis galėjo gauti, nesugebėdamas ramia sąžine mėgautis kokiu nors ribotu laimėjimu, galėjo kilti iš paties funkcionavimo pojūčio, iš pojūčio, kad priklausai nuo kokio nors galingo judėjimo ir esi jo stumiamas. Sugrįžęs į Londoną ir nugrimzdęs į neviltį, jis bandė surasti kokį nors šitokio „pasitenkinimo savimi" pakaitalą ir „sugebėdavo jį patirti tik didžiuliu greičiu lėkdamas motociklu"[99]. Nors Lawrence'as dar nebuvo pagautas judėjimo ideologijos fanatizmo (gal todėl, kad buvo pernelyg gerai išauklėtas ir negalėjo pasiduoti savo meto prietarams), jis jau patyrė amžinojo srauto ir amžinojo judėjimo kerus,

95 *Ibid.*, p. 244, 447, 450. Ypač plg. 1918 m. rašytą laišką (p. 244) su dviem George'o Bernardo Shaw laiškais: 1923 m. (p. 447) ir 1928 m. (p. 616).

96 George'as Bernardas Shaw 1928 m. klausia Lawrence'o: „Koks gi iš tikrųjų jūsų žaidimas?", tardamas, kad jo vaidmuo armijoje ar naktinio sargo darbo (kuriam jis galėjo „gauti geras rekomendacijas") ieškojimai buvo apsimestiniai.

97 Garnett, *op. cit.*, p. 264.

98 *Letters*, 1930, p. 693.

99 *Ibid.*, 1924, p. 456.

nulemtus nusivylimo bet kuria įmanoma žmogaus atsakomybe. Jis pasinėrė į šį srautą ir jam nebeliko nieko, išskyrus kažkokį nesuprantamą padorumą ir išdidumą, suvokiant, kad „eini teisingu keliu“. „Man vis dar mįslinga, ką gali reikšti individas: nemažai, man atrodo, jei jis eina teisingu keliu“[100]. Ir štai šią akimirką baigiasi tikrasis Vakarų žmogaus išdidumas – jis jau nebelaiko savęs tikslu savaime ir nebemano esąs „daiktas savaime ar toks daiktas, kurio norėtųsi todėl, kad jis toks švarus“[101], duodamas įstatymus pasauliui; ne, jis turi šansą tik tada, kai „eina teisingu keliu“, sudarydamas sąjungą su paslaptingomis istorijos ir likimo jėgomis, o pats yra tik jų funkcija.

Kai Europos minia suprato, kokia „žavinga dorybė“ Afrikoje gali būti balta oda[102], kai užkariautojas anglas Indijoje tapo valdininku, nebetikinčiu universalia įstatymo galiosena, bet įsitikinusiu savo įgimtu sugebėjimu valdyti ir viešpatauti, kai drakonų naikintojai virto arba „geresnės veislės“ „baltaisiais žmonėmis“, arba biurokratais ir šnipais ir įsitraukė į beribių slaptų motyvų lemiamą begalinio judėjimo Didįjį Žaidimą, kai britų žvalgyba (ypač po Pirmojo pasaulinio karo) pradėjo traukti geriausius Anglijos sūnus, kuriems labiau patiko tarnauti ne savo šalies bendrajam gėriui, o paslaptingoms jėgoms, valdančioms visą pasaulį, scena, kurioje galėjo pasirodyti visi galimi siaubai, buvo parengta. Visų akivaizdoje pasirodė daugybė elementų, iš kurių, sutelktų į krūvą, buvo galima sukurti totalitarinę valstybę, pagrįstą rasizmu. Indijos biurokratai siūlė „administracines žudynes“, o Afrikos pareigūnai skelbė, kad „jokiems etiniams sentimentams, pavyzdžiui, žmogaus teisėms, nebus leista trukdyti“ baltųjų viešpatavimui[103].

Laiminga aplinkybe galima laikyti tą faktą, kad nors Britanijos imperialistinė valdžia šiek tiek suvulgarėjo, laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų žiaurumas buvo ne toks didelis, kaip kada nors anksčiau, ir buvo visada paisoma minimalių žmogaus teisių. Kaip tik šitoks nuosaikumas grynos beprotybės apsuptyje nutiesė kelią tam, ką Churchillis pavadino „Jo Didenybės imperijos likvidavimu“ ir kas galiausiai gali reikšti anglų tautos transformaciją į angliškai kalbančių tautų Sandraugą.

[100] *Ibid.*, p. 693.

[101] Lawrence, *op. cit.*, chapter i.

[102] Millin, op. cit., p. 15.

[103] Kaip pasakė seras Thomasas Wattas, britų kilmės Pietų Afrikos pilietis. Žr. Barnes, *op. cit.*, p. 230.

AŠTUNTAS SKYRIUS

Kontinentinis imperializmas: pansąjūdžiai

Pangermanizmas ir panslavizmas turėjo įtakos nacizmui ir bolševizmui (atitinkamai) daugiau negu kokia nors kita ideologija ar kitas politinis sąjūdis. Tai akivaizdžiausia užsienio politikos srityje, kur nacistinės Vokietijos ir Tarybų Rusijos strategijos buvo taip glaudžiai susijusios su gerai žinomomis užkariavimo programomis, sukurtomis pansąjūdžių Pirmojo pasaulinio karo metu, kad totalitariniai tikslai buvo klaidingai traktuojami kaip tam tikrų nuolatinių Vokietijos ar Rusijos interesų įgyvendinimas. Nors nei Hitleris, nei Stalinas niekada nepripažino, kad formuodami savo valdymo metodus jie daug ką perėmė iš imperializmo, abu nedvejodami sutikdavo, kad priklauso nuo pansąjūdžių ideologijos ar mėgdžioja jų šūkius[1].

Pansąjūdžių atsiradimas nesutampa su imperializmo atsiradimu: apytikriai 1870 metais panslavizmas jau išsiskyrė iš miglotų ir prieštaringų slavofilų[2] teorijų, o pangermaniški jausmai atsirado Austrijoje dar XIX a. viduryje. Tačiau kaip sąjūdžiai jie susiklostė ir užvaldė platesnių visuomenės sluoksnių vaizduotę tik kartu su pergalinga Vakarų nacijų imperialistine ekspansija devintajame dešimtmetyje. Vidurio ir Rytų Europos tautos, neturėjusios kolonijinių valdų ir daug vilčių imtis užjūrio ekspansijos, dabar nusprendė, kad „turi tokią pat teisę plėstis kaip ir kitos didžiosios tautos ir kad jei neturės galimybės tai padaryti užjūryje, bus priverstos plėstis Europoje“[3]. Pangermanistai ir panslavistai pripažino, kad, gyvendami „kontinentinėse valstybėse“ ir būdami „kontinentinės tautos“, jie priversti ieškoti kolonijų kontinente[4], kad

[1] Knygoje *Mein Kampf* (New York, 1939) Hitleris rašė: Vienoje „Aš padėjau pasaulėžiūros apskritai ir politinio mąstymo stiliaus, skyrium imant, pamatus, o vėliau man reikėjo juos tik detalizuoti, bet jų jau niekada neatsisakiau“ (p. 129). Stalinas sugrįžo prie panslavizmo šūkių pastarojo karo metu. Panslavistinis kongresas Sofijoje (1945 m.), sušauktas pergalę pasiekusių rusų iniciatyva, priėmė rezoliuciją, skelbusią „ne tik tarptautinę politinę, bet ir moralinę būtinybę rusų kalbą pripažinti visuotine bendravimo kalba kongrese ir oficialia visų slavų šalių kalba“. (Žr. *Aufbau*, New York, April 6, 1945). Truputį anksčiau bulgarų radijas transliavo metropolito Stefano, Šventojo Bulgarijos sinodo vikaro, laišką, kuriuo jis kreipėsi į rusų tautą, ragindamas „prisiminti savo mesianistinę misiją“, ir pranašavo būsimą „slavų tautų vienybę“ (Žr. *Politics*, January, 1945).

[2] Išsamią slavofilų pažiūrų apžvalgą ir aptartį žr.: Alexandre Koyré, *La philosophie et le problème national en Russie au début du 19e siècle* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque Vol. X, Paris, 1929).

[3] Ernst Hasse, *Deutsche Politik*. 4 Heft. *Die Zukunft des deutschen Volkstums*, 1907, p. 132.

[4] *Ibid.*, 3 Heft. *Deutsche Grenzpolitik*, p. 167–168. Tokio tipo geopolitines teorijas mėgo „visavokiečiai“ (*Alldeutschen*), Pangermanistų sąjungos nariai. Vokietijos geopolitines reikmes jie visada lygindavo su Rusijos reikmėmis. Būdinga, kad Austrijos pangermanistai šitaip nelygindavo niekada.

geografiškai tolydžiai plėstųsi nuo valdžios centro[5]; kad prieš „Anglijos idėją <...> išreikštą žodžiais: 'Aš noriu valdyti jūrą' iškyla Rusijos idėja [išreikšta] tokiais žodžiais: 'Aš noriu valdyti žemę'"[6], ir kad galiausiai paaiškės „milžiniškas žemės pranašumas prieš jūrą <...>, aukštesnė žemės valdžios galybė, palyginti su jūros valdžia <...>"[7]

Svarbesnę kontinentinio (besiskiriančio nuo užjūrio) imperializmo reikšmę lemia tas faktas, kad jam būdinga tolydinės ekspansijos koncepcija nepripažįsta jokio geografinio nuotolio tarp kolonijos ir nacijos santvarkos bei institucijų, todėl jam nereikia „bumerango efekto", kad priverstų Europą pajusti savo ir visų savo padarinių poveikį. Kontinentinis imperializmas tikrai prasideda namuose[8]. Kaip ir užjūrio imperializmas, jis niekino nacionalinės valstybės ribotumą, bet, priešingai negu užjūrio imperializmas, rėmėsi ne tiek ekonominiais argumentais (kurie galiausiai labai dažnai išreikšdavo tikrus nacionalinius interesus), kiek „išplėsta gentine sąmone"[9], turėjusia vienyti visas bendros kilmės tautas, nepriklausomai nuo jų istorijos ir atsitiktinės gyvenamosios vietos[10]. Todėl kontinentinio imperializmo pradžia daug glaudžiau susijusi su rasizmo koncepcijomis, entuziastišku rasinio mąstymo tradicijos perėmi-

[5] Rašytojas slavofilas Danilevskis, kurio knyga *Rusija ir Europa* (1871) tapo klasikiniu panslavizmo veikalu, šlovino rusų „politinius sugebėjimus", kuriuos įrodė „milžiniška tūkstantmetė valstybė, kuri vis dar auga ir kurios galybė nesiplečia taip kaip Europos galybė – kolonijiniu būdu, o visada lieka sutelkta aplink savo centrą, Maskvą". Žr. K. Stachlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1923–1939, 5 vol., IV/1, p. 274.

[6] Citata iš J. Slowackio, lenkų publicisto, rašiusio XIX a. penktajame dešimtmetyje. Žr. N.O. Lossky, *Three Chapters from the History of Polish Messianism*, Praque, 1936, in *International Philosophical Library*, II, 9.

Panslavizmas, pirmasis iš pan-izmų (žr. Hoetzsch, *Russland*, Berlin, 1913, p. 439), išreiškė šias geopolitines idėjas beveik 40 metų anksčiau, nei pangermanizmas pradėjo „mąstyti kontinentais". Anglijos jūrų valdžios ir kontinentinės žemės valdžios skirtumas buvo toks ryškus, kad ieškoti įtakų būtų tuščias reikalas.

[7] Reismann-Grone, *Ueberseepolitik oder Festlandspolitik?*, 1905, in *Alldeutsche Flugschriften*, No. 22, p. 17.

[8] Ernstas Hasse iš Pangermanistų sąjungos kai kurias tautas (lenkų, čekų, žydų, italų ir t. t.) siūlė traktuoti taip pat, kaip užjūrio imperializmas traktavo ne Europos kontinentų čiabuvius. Žr. *Deutsche Politik.* 1 Heft: *Das Deutsche Reich als Nationalstaat*, 1905, p. 62. Tai svarbiausias skirtumas tarp Pangermanistų sąjungos, įkurtos 1886 metais, ir ankstesnių kolonijinių draugijų, pavyzdžiui, *Central-Verein für Handelsgeographie* (įkurtos 1863 m.). Labai patikimas Pangermanistų sąjungos apibūdinimas pateiktas kn.: Mildred S. Wertheimer, *The Pan-German League, 1890–1914*, 1924.

[9] Emil Deckert, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage*, Frankfurt a/M, 1914, p. 4.

[10] Pangermanistai jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą svarstė skirtumą tarp *Staatsfremde*, vokiečių kilmės žmonių, tapusių kitos šalies piliečiais, ir *Volksfremde*, nevokiečių kilmės žmonių, gyvenančių Vokietijoje. Žr. Daniel Frymann (Heinricho Classo slapyvardis), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.

Kai Austrija buvo prijungta prie Trečiojo reicho, Hitleris kreipėsi į Austrijos vokiečius tipiškais pangermaniškais šūkiais. „Kad ir kur būtume gimę, – kalbėjo jis jiems, – visi esame vokiečių tautos sūnūs". *Hitler's Speeches*, ed. by N.H. Baynes, 1942, II, 1408.

mu[11] ir menkai susijusi su konkrečiu patyrimu. Jo rasinės sąvokos iš esmės buvo visiškai ideologinės ir patogiu politiniu ginklu virto daug greičiau negu panašios teorijos, skelbiamos užjūrio imperialistų, kurie visada galėjo remtis realiu patyrimu.

Aptariant imperializmą, pansąjūdžiams apskritai buvo skiriama pernelyg mažai dėmesio. Apčiuopiamesni užjūrio ekspansijos rezultatai užgoždavo pansąjūdininkų svajones apie kontinentines imperijas, o jų nesidomėjimas ekonomika[12] keistai nesiderino su milžiniškais ankstyvojo imperializmo pelnais. Negana to, tuo metu, kai beveik kiekvienas pradėjo tikėti, kad politika ir ekonomika yra daugiau ar mažiau tas pats dalykas, buvo lengva nepastebėti dviejų imperializmo atšakų panašumų, o kartu ir svarbiųjų skirtumų. Pansąjūdžių šalininkai, kaip ir Vakarų imperialistai, suvokė visas užsienio politikos problemas, kurias užmiršdavo ankstesnės nacionalinės valstybės valdančiosios grupės[13]. Dar ryškesnė buvo jų įtaka intelektualams: rusų inteligentija, išskyrus nedideles išimtis, buvo nusiteikusi panslaviškai, o pangermanizmas Austrijoje prasidėjo beveik kaip studentų sąjūdis[14]. Svarbiausias pansąjūdžių ir respektabilesnio Vakarų tautų imperializmo skirtumas buvo tas, kad jų nerėmė kapitalistai; jų pastangoms plėstis neužbėgo (ir negalėjo užbėgti) už akių atliekamų pinigų ir atliekamų žmonių eksportas, nes Europa niekam nesiūlė kolonizavimo galimybių. Todėl tarp pansąjūdžių lyderių beveik nėra biznierių ir avantiūristų, bet daug laisvųjų profesijų atstovų, mokytojų ir valstybės tarnautojų[15]. Užjūrio imperializmui, nepaisant antinacionalinių jo tendencijų, pavyko įkvėpti naują gyvybę pasenusioms nacionalinės valstybės institucijoms, o kontinentinis imperializmas buvo ir liko atvirai priešiškas visiems egzistuojantiems politiniams junginiams. Todėl jo bendroji nuotaika buvo daug maištingesnė, o jo vadai daug labiau linkę į revoliucinę retoriką. Užjūrio imperializmas pasiūlė pakankamai realias išeitis visų klasių atliekamiems žmonėms, o kontinentinis imperializmas negalėjo pasiūlyti nieko, išskyrus ideologiją ir dalyvavimą sąjūdyje. Tačiau to visai pakako tokiu me-

[11] Th. G. Massarykas (*Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie,* 1913) kalba apie slavofilų (pradedant Danilevskiu) „zoologinį nacionalizmą“ (p. 257). Otto Bonhardas, oficialus Pangermanistų sąjungos istorikas, pažymėjo glaudų ryšį tarp savo ideologijos ir Gobineau bei H.S. Chamberlaino rasizmo. Žr. *Geschichte des alldeutschen Verbandes*, 1920, p. 95.

[12] Išimtis yra Friedrichas Naumannas (*Central Europe,* London, 1916), daugelį Vidurio Europos tautų siekęs pakeisti viena ir vieninga „ekonomine tauta“ (*Wirtschaftsvolk*), vadovaujama vokiečių. Nors jo knyga Pirmojo pasaulinio karo metu tapo bestseleriu, ji turėjo įtakos tik Austrijos socialdemokratų partijai, žr. Karl Renner, *Oesterreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Vienna, 1916, p. 37 ff.

[13] „Bent jau prieš karą didžiųjų partijų domėjimąsi užsienio reikalais visiškai užgoždavo vidaus reikalai. Pangermanistų sąjungos požiūris buvo kitoks ir tai, be abejonės, yra jos propagandinis akcentas“ (Martin Wenck, *Alldeutsche Taktik*, 1917).

[14] Žr. Paul Molisch, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*, Jena, 1926, p. 90: Tai faktas, kad „studentija visai nėra paprastas bendros politinės situacijos atspindys; priešingai, radikalios pangermanizmo idėjos pirmiausia atsirado studentijoje ir tik paskui įsismelkė į bendrąją politiką“.

[15] Naudingos informacijos apie Pangermanistų sąjungos narių socialinę sudėtį, vietinius ir aukštesnio rango veikėjus galima rasti kn. Wertheimer, *op. cit.* Žr. taip pat Lothar Werner, *Der alldeutsche Verband. 1890–1918.* Historische Studien. Heft 278, Berlin, 1935, ir Gottfried Nippold, *Der deutsche Chauvinismus*, 1913, p. 179 ff.

tu, kai istorijos raktui buvo teikiama pirmenybė prieš politinę veiklą, kai griūvant bendruomenei ir atomizuojantis visuomenei žmonės norėjo priklausyti kokiam nors kolektyvui bet kuria kaina. Panašiai ir regimam baltos odos (kurios pranašumus nesunku suvokti juodaodžių ar raudonodžių aplinkoje) skirtumui buvo galima priešinti tik įsivaizduojamą skirtumą tarp rytietiškos ir vakarietiškos, arijų ir nearijų sielos. Pabrėžtina, kad pakankamai sudėtinga ideologija ir organizacija, nežadėjusi jokios tiesioginės naudos, pasirodė esanti patrauklesnė už apčiuopiamus pranašumus ir visuotinai priimtus įsitikinimus.

Nors ir stokodami praktinių laimėjimų, visada taip žavinčių minią, pansąjūdžiai iš pat pradžių pasirodė esą patrauklesni už užjūrio imperializmą. Šis populiarumas, laikęsis nepaisant akivaizdžių nesėkmių ir nuolatinių programos kaitaliojimų, pranašavo vėlesnių totalitarinių grupių, kurios irgi miglotai suvokdavo tikruosius savo tikslus ir diena iš dienos keisdavo savo politinę liniją, atsiradimą. Pansąjūdžių narius daug labiau siedavo bendra nuotaika negu aiškiai apibrėžtas tikslas. Teisybė, kad užjūrio imperializmas taip pat labiau pabrėždavo pačią ekspansiją negu kokią nors užkariavimo programą, o todėl, progai pasitaikius, užgrobdavo kiekvieną teritoriją. Tačiau kad ir koks nepastovus būtų buvęs atliekamų pinigų eksportas, jis apribodavo iš jo kylančią ekspansiją, tuo tarpu pansąjūdžių tikslams trūkdavo net šio veikiau anarchiško elemento, susijusio su žmogui būdingu planavimu bei geografiniais apribojimais. Vis dėlto nors pansąjūdžiai neturėjo konkrečių pasaulio užkariavimo programų, jie pažadino visa apimančią totalinio viešpatavimo, visų žmogaus reikalų aprėpties ir rūpinimosi jais nuotaiką, „panhumanizmo" nuotaiką, kaip kartą pasakė Dostojevskis[16].

Imperialistinėje minios ir kapitalo sąjungoje iniciatyva pirmiausia priklausė biznio atstovams – išskyrus Pietų Afriką, kur labai anksti pasireiškė aiškiai apibrėžta minios politika. O pansąjūdžiuose iniciatyva visada priklausė tik miniai, anais laikais (ir šiandien) vadovaujamai tam tikro tipo intelektualų. Jie vis dar neturėjo ambicijų valdyti Žemės rutulį ir net nesvajojo apie totalinio viešpatavimo galimybę. Bet jie gerai žinojo, kaip organizuoti minią, ir gerai suprato, kokią organizacinę (o ne tik ideologinę ar propagandinę) naudą gali turėti rasistinės koncepcijos. Šių koncepcijų reikšmė buvo tik paviršutiniškai suvokta palyginti kukliose užsienio politikos teorijose, kuriose kalbama apie germanizuotą Vidurio Europą ir rusifikuotą Rytų ir Pietų Europą ir kurios buvo nacistinės ir bolševikinės pasaulio užkariavimo programos pradinis taškas[17]. „Germanų tautos" už reicho ribų ir „mūsų jaunesnieji broliai slavai" už Šventosios Rusijos ribų sukurdavo puikią dūmų uždangą iš tautų teisės apsispręsti ir tai buvo patogios tolesnės ekspansijos pakopos. Tačiau daug svarbesnis buvo tas faktas, kad totalitariniai režimai paveldėjo šventumo aurą: jiems pakakdavo tik priminti „Šventosios Rusijos" ar „Šventosios Romos imperijos" praeitį, ir tuojau pat suvešėdavo įvairiausi slavų ar vokiečių intelektualų prietarai[18]. Pseudomistinės ne-

[16] Cit. pagal Hans Kohn, „The Permanent Mission", *The Review of Politics*, July, 1948.

[17] Danilevskis, *op. cit.*, būsimajai Rusijos imperijai priskyrė visas Balkanų šalis, Turkiją, Vengriją, Čekoslovakiją, Galiciją ir Istriją su Triestu.

[18] Slavofilas K.S. Aksakovas, rašęs XIX a. viduryje, oficialų pavadinimą „Šventoji Rusija" traktavo visai paraidžiui, kaip ir vėlesnieji panslavistai. Žr. Th.G. Masaryk, *op. cit.*, p. 234 ff. Susipažinimui su miglotomis pangermanizmo nesąmonėmis labai tinka kn. Moeller van den Bruck, *Germany's Third Empire* (New York, 1934), kur skelbiama: „Yra tik viena Imperija, kaip yra tik viena Bažnyčia. Visa kita, kas tik pretenduoja į šį titulą, gali būti tik kokia nors valstybė, bendruomenė ar sekta. Egzistuoja tik Imperija" (p. 263).

sąmonės, sustiprintos nesuskaičiuojamų ir savavališkų istorinių prisiminimų, taip veikė emocijas, kad savo gelme ir platuma jos, atrodo, peržengdavo nacionalizmo ribotumus. Kad ir kaip ten būtų, iš tų nesąmonių išaugo naujos rūšies nacionalistiniai jausmai, kurių intensyvumas pasirodė esąs puikus masių išjudinimo variklis, galėjęs visiškai gerai pakeisti ankstesnį emocinį centrą – senąjį nacionalinį patriotizmą.

Šis naujo tipo gentinis nacionalizmas, daugiau ar mažiau būdingas visoms Vidurio ir Rytų Europos tautoms, savo turiniu ir reikšme (bet ne intensyvumu) visai skyrėsi nuo Vakarų nacionalistinių kraštutinumų. Šovinizmas – šiuo metu paprastai siejamas su Maurras ir Barréso „nationalisme intégral", atsiradusiu amžių sandūroje ir romantiškai šlovinusiu praeitį bei skelbusiu liguistą mirusiųjų kultą, – net pats laukiniškiausias ir fantastiškiausias, niekada neteigė, kad prancūzų kilmės žmonės, gimę ir užaugę kitoje šalyje, nemokantys prancūzų kalbos ir nepažįstantys prancūzų kultūros, yra „prancūzai iš prigimties" dėl to, kad pasižymi tam tikromis paslaptingomis kūno ar sielos savybėmis. Tik kartu su „platesne gentine sąmone" atsiranda tas ypatingas nacionalumo tapatinimas su savo siela, tas į vidų nukreiptas išdidumas, kuris jau nebesiejamas tik su viešaisiais reikalais, bet persmelkia kiekvieną asmeninio gyvenimo tarpsnį, ir galų gale prieinama, pavyzdžiui, tokia išvada: „Kiekvieno tikro lenko asmeninis gyvenimas <...> yra viešasis lenkiškumo gyvenimas"[19].

Psichologiniu požiūriu svarbiausias skirtumas tarp paties agresyviausio šovinizmo ir šitokio gentinio nacionalizmo yra tas, kad pirmasis nukreiptas išorėn, orientuotas į regimus dvasinius ir medžiaginius nacijos laimėjimus, tuo tarpu antrasis, net švelniausių pavidalų (pavyzdžiui, Vokietijos jaunimo sąjūdis), nukreiptas vidun ir sutelktas paties individo sieloje, kuri traktuojama kaip bendrų nacionalinių bruožų įkūnijimas. Šovinistinė mistika vis dar nurodo kažką, kas realiai egzistavo praeityje (kaip *nationalisme intégral* atveju), ir tik bando tai perkelti į žmogaus kontrolei nepavaldžią sritį, o tribalizmas pradeda nuo neegzistuojančių pseudomistinių elementų, kuriuos siūlo visiškai įgyvendinti ateityje. Jį galima lengvai atpažinti iš didžiulės arogancijos, būdingos jo savižavai: tautą, jos praeitį ir ateitį jis drįsta matuoti egzaltuotų vidinių savybių matu ir neišvengiamai atmeta jos regimąją egzistenciją, jos tradiciją, institucijas ir kultūrą.

Politiniu požiūriu gentinis nacionalizmas visada pabrėžia, kad jo tauta apsupta „priešiško pasaulio", „viena prieš visus", kad tarp šios tautos ir visų kitų tautų esama pamatinio skirtumo. Jis skelbė, kad jo tauta unikali, individuali, nepalyginama su visomis kitomis, ir teoriškai neigė pačią žmonijos bendrumo galimybę gerokai anksčiau, negu buvo panaudotas sunaikinti žmogaus žmogiškumui.

I. GENTINIS NACIONALIZMAS

Kontinentinis imperializmas kilo iš žlugusių ambicijų jausmo, atsiradusio tose šalyse, kurios negavo savo dalies iš audringos XIX a. paskutinio dešimtmečio ekspansijos, o tribalizmas pasireiškė kaip nacionalizmas tų tautų, kurios nedalyvavo nacionalinio išsivadavimo procese ir nesukūrė savarankiškos nacionalinės valstybės. Ten, kur susiliejo abi nesėkmės, kaip daugianacionalinėje Austri-

[19] George Cleinow, *Die Zukunft Polens*, Leipzig, 1914, II, p. 93 ff.

joje-Vengrijoje ir Rusijoje, pansąjūdžiai visai natūraliai rado pačią derlingiausią dirvą. Negana to, kadangi Dviguboji Monarchija globojo ir slavų, ir vokiečių tautas, siekusias susivienyti, panslavizmas ir pangermanizmas iš pat pradžių orientavosi į šios monarchijos sunaikinimą, ir Austrija-Vengrija tapo tikruoju pansąjūdžių centru. Dar 1870 metais Rusijos panslavistai paskelbė, kad geriausias galimas panslavų imperijos pradinis momentas būtų Austrijos suirimas[20], o Austrijos pangermanistai buvo taip agresyviai nusiteikę prieš savo vyriausybę, kad net „Alldeutsche Verband" Vokietijoje dažnai apgailestaudavo dėl broliško sąjūdžio Austrijoje „kraštutinumų"[21]. Vokiškas Vidurio Europos ekonominės sąjungos, kuriai vadovautų Vokietija, projektas, kaip ir visi kiti panašūs kontinentinės imperijos projektai, kuriami vokiečių pangermanistų, kai tik jo griebėsi Austrijos pangermanistai, virto planu sukurti tokią struktūrą, kuri taptų „vokiečių gyvenimo centru visame pasaulyje ir susijungtų su visomis kitomis vokiečių valstybėmis"[22].

Savaime suprantama, kad ekspansionistinės panslavizmo tendencijos erzino carą taip pat, kaip niekieno neprašyti pangermanistų ištikimybės reichui ir nelojalumo Austrijai pareiškimai erzino Bismarcką[23]. Juk kad ir kaip aukštai kartais pakildavo nacionalistinių jausmų potvynis, kad ir kokios absurdiškos tapdavo nacionalistinės pretenzijos kebliose situacijose, kol jos buvo susijusios su tam tikra nacionaline teritorija ir kontroliuojamos ribotos nacionalinės valstybės išdidumo jausmo, išlaikydavo tas ribas, kurias pansąjūdžių tribalizmas peržengdavo vienu gaistu.

Pansąjūdžių naujumą geriausiai galima suprasti iš visiškai naujo jų požiūrio į antisemitizmą. Engiamos mažumos, pavyzdžiui, slavai Austrijoje ir lenkai carinėje Rusijoje, dėl konflikto su vyriausybe turėjo daugiau galimybių pamatyti slaptus ryšius tarp žydų bendruomenių ir Europos nacionalinių valstybių, ir šis atradimas galėjo nesunkiai sukelti giliau siekiantį priešiškumą. Visur, kur priešiškumas valstybei nebuvo tapatinamas su patriotizmo stoka (kaip Lenkijoje, kur lojalumo Lenkijai žymė buvo nelojalumas carui, arba Austrijoje, kur Bismarcką vokiečiai laikė savo didžiuoju nacionaliniu herojumi), šis antisemitiz-

[20] Krymo karo metais (1853–1856) Michailas Pogodinas, rusų folklorininkas ir filologas, parašė laišką carui, kuriame slavų tautas vadino vieninteliais patikimais ir galingais sąjungininkais (Stachlin, *op. cit.*, p. 35); kiek vėliau generolas Nikolajus Muravjovas-Amurskis, „vienas didžiausių Rusijos imperijos kūrėjų", laukė „slavų išlaisvinimo nuo Austrijos ir Turkijos priespaudos" (Hans Kohn, *op. cit.*), o 1870 m. pasirodė karingas pamfletas, kuriame buvo reikalaujama „Austrijos sunaikinimo kaip būtinos panslavų federacijos įkūrimo sąlygos" (žr. Stachlin, *op. cit.*, p. 282).

[21] Žr. Otto Bonhard, *op. cit.*, p. 58 ff., ir Hugo Grell, *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge*, 1898, in *Alldeutsche Flugschriften*, No. 8.

[22] Pagal Austrijos pangermanistų 1913 metų programą, cit. pagal Eduard Pichl (al. Herwig), *Georg Schoenerer*, 1938, 6 vols., VI, p. 375.

[23] Kai Schoeneris, Bismarcko gerbėjas, 1876 metais pareiškė, kad „Austrija turi nunykti kaip galinga valstybė" (Pichl, *op. cit.*, I, p. 90), Bismarckas pagalvojo ir pasakė savo gerbėjams, kad „stipri Austrija gyvybiškai reikalinga Vokietijai". Žr. F.A. Neuschaefer, *Georg Ritter von Schoenerer* (Dissertation), Hamburg, 1935. Caro požiūris į panslavizmą buvo daug dviprasmiškesnis, nes panslavistinė valstybės koncepcija pripažino, kad despotišką vyriausybę turi labai remti liaudis. Tačiau netgi tokiomis gundančiomis aplinkybėmis caras atsisakė paremti ekspansionistinius slavofilų ir jų šalininkų reikalavimus. Žr. Stachlin, *op. cit.*, p. 30 ff.

mas įgaudavo žiauresnę formą, nes žydai tokiais atvejais atrodydavo esą ne tik valstybinės priespaudos mašinos, bet ir užsienio engėjų agentai. Tačiau pamatinį antisemitizmo vaidmenį pansąjūdžiuose menkai paaiškina ir mažumų pozicija, ir ypatingas patyrimas, įgytas žymaus Austrijos pangermanizmo veikėjo Schoenererio tada, kai jis, dar būdamas liberalų partijos narys, suprato, kad esama ryšio tarp Habsburgų monarchijos ir to fakto, jog Rothschildai valdo Austrijos geležinkelių tinklą[24]. Vargu ar vien tik šis faktas būtų privertęs jį pareikšti štai ką: „Mes, pangermanistai, antisemitizmą traktuojame kaip svarbiausią mūsų nacionalinės ideologijos atramą"[25] ir vargu ar kas nors panašaus būtų galėjęs paskatinti rusų rašytoją panslavistą Rozanovą pareikšti, kad „Rusijos gyvenime nėra tokios problemos, kurioje, tarsi 'kablelis', neglūdėtų ir klausimas: 'Kaip susitvarkyti su žydu?'"[26]

Antisemitizmo kaip visos pasaulėžiūros ir požiūrio į gyvenimą centro – kuris skiriasi nuo jo paprasčiausio politinio vaidmens Prancūzijoje Dreyfuso bylos metu ar jo kaip propagandos priemonės Stoeckerio sąjūdyje Vokietijoje – staigų atsiradimą paaiškina ne tiek politiniai faktai ir politinės aplinkybės, kiek tribalizmo prigimtis. Tikroji pansąjūdžiuose pasireiškusio antisemitizmo esmė yra ta, kad neapykanta žydams pirmą kartą buvo atskirta nuo bet kokio realaus – politinio, socialinio ar ekonominio – patyrimo, susijusio su žydų tauta, ir buvo nulemta ypatingos logikos, būdingos ideologijai.

Gentinis nacionalizmas, kontinentinio imperializmo varomoji jėga, turėjo nedaug ką bendro su visiškai išsivysčiusios Vakarų nacionalinės valstybės nacionalizmu. Nacionalinė valstybė, pagrįsta atstovavimo liaudžiai ir nacionalinio suverenumo principais, atsiradusi ir susiformavusi po Prancūzijos revoliucijos, XIX amžiuje, buvo dviejų veiksnių, vis dar atskirų XVIII a. ir išlikusių atskirų Rusijoje ir Austrijoje-Vengrijoje, susijungimo padarinys. Tie veiksniai – nacionalumas ir valstybė. Nacijos pasirodė istorijos scenoje ir išsilaisvino tada, kai tautose atsirado jų pačių kaip kultūrinių ir istorinių junginių savimonė ir kai savo teritoriją jos pradėjo suvokti kaip nuolatinius namus, kur istorija paliko savo regimus pėdsakus, kurių kultivavimas buvo jų protėvių bendro darbo padarinys ir kurių ateitis priklauso nuo bendros civilizacijos raidos. Kur tik atsirasdavo nacionalinė valstybė, ten baigdavosi migracija, nors, kita vertus, Rytų ir Pietų Europos srityse nacionalinių valstybių įkurti nepavyko, nes jos negalėjo turėti atramos tvirtai įsišaknijusiose žemdirbių klasėse[27]. Visuomenės požiūriu nacionalinė valstybė buvo emancipuotų Europos žemdirbių klasių politinis junginys, ir kaip tik dėl šios priežasties tose valstybėse nuolatinės nacionalinės armijos galėjo užimti tvirtą poziciją tik iki praeito amžiaus pabaigos, t. y. tik tol, kol jos tikrai atstovavo kaimo socialiniams sluoksniams. „Armija, – pažymėjo Marxas, – buvo valstiečių sklypininkų *point d'honneur*: ji juos paversdavo šeimininkais, ginančiais nuo išorės priešų savo naująją nuosavybę <...> Uniforma buvo jų valstybinis kostiumas, karas buvo jų poezija; žemės sklypas buvo jų tėvynė, o patriotizmas

[24] Žr. II sk.

[25] Pichl, *op. cit.*, I, 26. Vertimas cituojamas iš puikaus Oscaro Karbacho straipsnio „The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer, *Jewish Social Studies*, Vol. VII, No. 1, January, 1945.

[26] Vassili Rozanov, *Fallen Leaves*, 1929, p. 163–164.

[27] Žr. C.A. Macartney, *National States and National Minorities*, London. 1934, p. 432 ff.

tapo idealia nuosavybės jausmo forma“[28]. Vakarų nacionalizmą, kurio aukščiausia išraiška tapo karo prievolė, sukūrė tvirtai įsišaknijusios ir išlaisvintos valstietijos sluoksniai.

Nacionalinė sąmonė yra palyginti modernus reiškinys, o valstybės struktūra buvo šimtmečius gyvavusios monarchijos ir apsišvietusiojo despotizmo padarinys. Ir naujos respublikos, ir reformuotos konstitucinės monarchijos pavidalu kaip savo aukščiausią funkciją valstybė paveldėjo įsipareigojimą globoti visus jos teritorijoje gyvenančius žmones nepriklausomai nuo jų nacionalinės kilmės ir privalėjo veikti kaip aukščiausioji teisinė institucija. Nacionalinės valstybės tragedija buvo ta, kad bundanti tautos nacionalinė sąmonė kirtosi su šiomis funkcijomis. Liaudies valios vardu nacionalinė valstybė buvo priversta piliečiais pripažinti tik „nacionalus“, visas pilietines ir politines teises garantuoti tik tiems, kurie nacionalinei bendruomenei priklausė pagal kilmės teisę ir gimimo faktą. Tai reiškė, kad iš teisės įrankio valstybė iš dalies virto nacijos įrankiu.

Nacijos pergalę prieš valstybę[29] labai pagreitino absoliutinės monarchijos žlugimas ir vėlesnė klasių raida. Buvo tariama, kad absoliutus monarchas privalo tarnauti nacijos kaip visumos interesams, būti regimu tokio bendro intereso įsikūnijimu ir įrodyti, kad toks interesas egzistuoja. Apsišvietusysis despotizmas buvo pagrįstas kunigaikščio Rohano posakiu: „Karaliai įsakinėja žmonėms, o interesas įsakinėja karaliams“[30]. Pašalinus karalių ir įsigalėjus tautos suverenumui, iškilo grėsmė, kad šį bendrą interesą išstums nuolatinis klasinių interesų konfliktas ir kova dėl valstybės mašinos kontrolės, t. y. nuolatinis pilietinis karas. Kai nebeliko monarcho, simbolizuojančio esminį piliečių bendrumą, atrodė, kad vienintelis ryšys, dar siejęs nacionalinės valstybės piliečius, buvo nacionalinė priklausomybė, t. y. bendra piliečių kilmė. Todėl toje epochoje, kai kiekvieną klasę ir kiekvieną gyventojų grupę valdė klasinis ir grupinis interesas, buvo tariama, kad nacijos kaip visumos interesą laiduoja bendra kilmė, sentimentaliai pasireiškianti nacionalizmu.

Slaptas konfliktas tarp valstybės ir nacijos išryškėjo tą pačią akimirką, kai gimė modernioji nacionalinė valstybė, kai Prancūzijos revoliucija Žmogaus teisių deklaraciją susiejo su nacionalinio suverenumo reikalavimu. Tos pačios esminės teisės buvo traktuojamos kaip neatimama visų žmonių nuosavybė *ir kartu* kaip konkreti konkrečių nacijų nuosavybė, ta pati nacija buvo paskelbta teisių, tariamai kylančių iš žmogaus teisių, subjektu *ir kartu* suverenu, t. y. junginiu, nesaistomu jokio universalaus įstatymo, nepripažįstančiu nieko aukštesnio už save[31]. Praktinis šio prieštaravimo padarinys buvo tas, kad nuo to laiko žmogaus teisės buvo saugomos ir įgyvendinamos tik kaip nacionalinės teisės ir kad pati valstybės institucija, kurios aukščiausias uždavinys buvo garantuoti žmogui jo kaip žmogaus, kaip piliečio ir kaip nacijos atstovo teises, prarado savo teisinę, racionalią regimybę ir romantikai ją galėjo traktuoti kaip miglotą darinį, atstovaujantį „nacionalinei sielai“, kuri, kaip buvo tariama, jau vien dėl savo egzista-

[28] Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, į anglų k. vertė De Leon, 1898.

[29] Žr. J.T. Delos, *La Nation*, Montreal, 1944; tai išskirtinė studija, skirta šiam klausimui.

[30] Žr. the Duc de Rohan, *De l'Intérêt des Princes et Etats de la Chrétienté*, 1638, dedikuota kardinolui Richelieu.

[31] Vienas ryškiausių suverenumo principo tyrinėjimų vis dar yra: Jean Bodin, *Six Livres de la République*, 1576. Gerą svarbiausių Bodino teorijų perpasakojimą ir aptarimą žr. George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 1937.

vimo fakto yra už ar virš įstatymo. Tai reiškia, kad nacionalinio suverenumo sąvoka prarado savo pradinę „liaudies laisvės" konotaciją ir buvo apgaubta pseudomistine beįstatymiškumo ir savivalės aureole.

Nacionalizmas iš esmės išreiškia šitokį valstybės virtimą nacijos įrankiu ir piliečio tapatinimą su nacijos nariu. Santykį tarp valstybės ir visuomenės nulėmė klasių kovos, pakeitusios ankstesnę feodalinę santvarką, faktas. Visuomenė persiėmė liberaliojo individualizmo dvasia, ir todėl buvo klaidingai tikima, kad valstybė valdo tik individus (tuo tarpu iš tikrųjų ji valdė klases) ir kad valstybė yra savotiškas aukščiausias individas, kuriam turi nusilenkti visi kiti. Atrodė, jog nacijos valia reikalauja, kad valstybė ją apsaugotų nuo socialinio atomizavimosi padarinių, o kartu garantuotų visuomenei galimybę likti atomizavimosi būklėje. Kad būtų pajėgi išspręsti šį uždavinį, valstybė buvo priversta stiprinti ankstesnes centralizavimo tendencijas, nes tik griežtai centralizuota administracija, monopolizavusi visus prievartos instrumentus ir galios galimybes, galėjo atsverti išcentrines jėgas, nuolat atsirandančias į klases suskilusioje visuomenėje. Tokiomis aplinkybėmis nacionalizmas tapo puikia rišamąja medžiaga, centralizuotą valstybę siejančia su atomizuota visuomene, ir tikrai įrodė, kad jis yra vienintelis veiksmingas ir gyvas saitas, vienijantis nacionalinės valstybės piliečius.

Nacionalizmas visada išsaugojo šią pradinę nuoširdžią ištikimybę centralizuotai valdžiai ir niekada visai neprarado svarbiausios savo funkcijos – išsaugoti trapią pusiausvyrą tarp nacijos ir valstybės, viena vertus, ir tarp atomizuotos visuomenės nacionalų, kita vertus. Vietinės kilmės nacionalinės valstybės piliečiai dažnai su panieka žiūrėjo į natūralizuotus piliečius, t. y. į tuos žmones, kurie savo teises gavo ne pagal gimimo faktą, o pagal įstatymą, iš valstybės, o ne iš nacijos; bet jie niekada nenueidavo taip toli, kad reikalautų pangermaniškos perskyros tarp *Staatsfremde*, svetimųjų valstybiniu požiūriu, ir *Volksfremde*, svetimųjų nacionaliniu požiūriu, kuri vėliau tapo nacių įstatymų leidybos dalimi. Kiek valstybė (net iškreipta forma) liko teisinė institucija, nacionalizmas buvo kontroliuojamas kokio nors įstatymo, o kiek ji atsirado iš nacionalų susitapatinimo su savo teritorija, ji laikėsi tam tikrų ribų.

Visai kitokios buvo pirmosios nacionalistinės reakcijos tų tautų, kurių nacionalumas vis dar neperžengė etninės sąmonės vientisumo, kurių kalbos dar neišsiskyrė iš dialektų (o šią stadiją perėjo visos Europos kalbos, prieš tapdamos literatūrinės), kurių valstiečių sluoksniai dar neturėjo gilių šaknų savo šalyje ir dar nebuvo išlaisvinti, todėl jiems jų nacionalumas labiau atrodė esąs tik netvarus privatus reikalas, glūdintis jų pačių asmenyje, o ne viešumos ir civilizacijos veiksnys[32]. Jei šios tautos nacionaliniu išdidumu norėjo prilygti Vakarų nacijoms, tai tik todėl, kad neturėjo savo šalies, savo valstybės, savo nacionalinių laimėjimų, kuriais galėtų pasipuikuoti, o galėjo parodyti tik save, o tai reiškė geriausiu atveju – parodyti savo kalbą (tarsi kalba pati savaime jau būtų laimė-

[32] Šiame kontekste įdomūs Karlo Rennerio ir Otto Bauerio siūlymai Austrijoje nacionalumą visiškai atskirti nuo jo teritorinio pagrindo ir paversti jį tam tikru asmens statusu; žinoma, šis siūlymas atitiko tokią padėtį, kai etninės grupės buvo išsibarsčiusios po visą imperiją, neprarasdamos savo nacionalinių bruožų. Žr. Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*, Vienna, 1907; apie asmens principą (priešinamą teritoriniam) – p. 332 ff., 353 ff. „Asmens principu siekiama organizuoti nacijas ne kaip teritorinius junginius, o tik kaip asmenų asociacijas".

jimas), o blogiausiu atveju – savo slavišką, germanišką ar dar dievai žino kokią sielą. Tačiau tokioje epochoje, kuri naiviai manė, kad visos tautybės faktiškai yra nacijos, engiamoms Austrijos-Vengrijos, carinės Rusijos ar Balkanų šalių tautoms vargu ar dar kas nors buvo likę: juk šiose šalyse nebuvo sąlygų įgyvendinti Vakarų nacionalinei „tautos, teritorijos ir valstybės“ trejybei, nes jų sienos nuolat keitėsi per daugelį amžių, o gyventojai visada buvo pasmerkti daugiau ar mažiau nuolatinės migracijos būklei. Tose šalyse gyveno masės žmonių, kurie neturėjo net menkiausio supratimo apie žodžių *patria* ir „patriotizmas“ prasmę, net migločiausios nuovokos apie atsakomybę už ribotą vietinę bendruomenę. Iš čia ir kilo nerimas dėl „mišrių gyventojų juostos“ (Macartney), nusidriekusios nuo Baltijos iki Adrijos jūros ir aiškiausiai išreikštos Austrijos-Vengrijos monarchijoje.

Gentinis nacionalizmas subrendo kaip tik tokioje bešakniškumo atmosferoje. Jis plačiai paplito ne tik tarp Austrijos-Vengrijos tautų, bet ir (nors aukštesniu lygiu) tarp nelaimingos carinės Rusijos inteligentijos atstovų. Bešakniškumas buvo tas tikrasis šaltinis, iš kurio atsirado „išsiplėtusi gentinė sąmonė“, kuri iš tikrųjų reiškė, kad šių tautų atstovai neturėjo savo namų, bet jautėsi esą namie ten, kur tik tekdavo apsigyventi kitiems jų „genties“ atstovams. „Mūsų skirtumas tas, – pasakė Schoenereris, – <...> kad mūsų netraukia Viena, o traukia bet kuri vieta, kurioje galėtų gyventi vokiečiai“[33]. Skiriamasis pansąjūdžių bruožas buvo tas, kad jie niekada net ir nebandė pasiekti nacionalinio išsilaisvinimo, bet iškart, svajodami apie ekspansiją, peržengdavo siauras nacionalinės bendruomenės ribas ir skelbdavo liaudies bendruomenę, kuri liktų politiniu veiksniu net tuo atveju, jei jos nariai būtų išblaškyti po visą Žemės rutulį. Be to, priešingai negu tikri išsilaisvinimo sąjūdžiai, kuriuos mažos tautos pradėdavo, visada įsigilindamos į savo nacionalinę praeitį, pansąjūdžiai nesivargindavo istorijos studijomis, o iškart projektuodavo savo bendruomeniškumo pagrindą į ateitį, į kurią, kaip būdavo tariama, tie sąjūdžiai žygiuodavo.

Išplitęs tarp visų engiamų Rytų ir Pietų Europos tautų, gentinis nacionalizmas virto nauja organizacijos forma – pansąjūdžiu – tose tautose, kurios turėjo gimtąją šalį, Vokietiją ir Rusiją, o kartu labai daug po visą pasaulį išsibarsčiusių išeivių, užsienyje gyvenančių vokiečių ir slavų[34]. Priešingai negu užjūrio imperializmas, tenkinęsis santykiniu pranašumu, nacionaline misija ar baltojo žmogaus našta, pansąjūdžiai jau iš pat pradžių kėlė absoliučias išrinktumo pretenzijas. Nacionalizmas būdavo dažnai apibūdinamas kaip emocinis religijos pakaitalas, tačiau tik pansąjūdžių tribalizmas pasiūlė naują religinę teoriją ir naują šventumo sampratą. Visai ne carų religinė funkcija ir jų padėtis stačiatikių bažnyčioje rusų panslavistus paskatino kalbėti apie krikščionišką rusų tautos prigimtį, apie tai, kad, pagal Dostojevskį, rusų tauta yra „šventasis Kristupas tarp kitų tautų“, tiesiogiai įvedantis Dievą į šio pasaulio

[33] Pichl, *op. cit.*, I, p. 152.

[34] Joks galutinai susiformavęs pansąjūdis niekada neatsirado kitaip, kaip tik susidarius tokioms sąlygoms. Panlotynizmu klaidingai vadinti keli nevykę lotynų kilmės tautų bandymai kaip nors susivienyti Vokietijos keliamo pavojaus akivaizdoje, ir net lenkų mesianistai turėjo tik vieną pretenziją: kada nors atgauti tą teritoriją, kurią kadaise tariamai valdė lenkai. Žr. taip pat Deckert, *op. cit.*: jis 1914 metais pareiškė, „kad panlotynizmas vis labiau žlunga ir kad nacionalizmas ir valstybinė sąmonė sustiprėjo ir čia išsaugojo didesnį potencialą negu kur nors kitur Europoje“ (p. 7).

reikalus[35]. Kaip tik dėl pretenzijų būti „tikra dieviška moderniosios epochos tauta"[36] panslavistai atsisakė savo ankstesnių liberalių polinkių ir, nepaisydami valdžios priešinimosi, o kartais net persekiojimų, tapo atkakliais kovotojais už Šventąją Rusiją.

Austrijos pangermanistai irgi reiškė panašias pretenzijas į dieviškąjį išrinktumą, nors jie, turėdami panašią liberalią praeitį, liko antiklerikalai ir tapo antikrikščionimis. Kai Hitleris, pats prisipažinęs esąs Schoenererio mokinys, pastarojo karo metais pareiškė: „Mūsų naciją sukūrė visagalis Dievas. Gindami jos egzistavimą, mes giname Jo kūrinį"[37], kitos pusės – panslavizmo šalininko – atsakymas buvo lygiai toks pat: „Pabaisos vokiečiai yra ne tik mūsų priešai, bet ir Dievo priešai"[38] Šie posakiai atsirado ne iš aktualių propagandinių reikmių, ir toks fanatizmas nėra paprasčiausias piktnaudžiavimas religijos kalba – jame glūdi tikra teologija, davusi impulsą pirmiesiems pansąjūdžiams ir turėjusi didelę įtaką šiuolaikinių totalitarinių sąjūdžių raidai.

Priešingai negu judaizmas ir krikščionybė, kurie buvo grindžiami tikėjimu dieviškaja žmogaus prigimtimi, pansąjūdžiai propagavo dievišką savo tautos prigimtį. Pagal juos, žmogus, neišvengiamai priklausantis kokiai nors tautai, savo dievišką prigimtį gauna tik netiesiogiai, dalyvaudamas tautoje. Todėl individas turi dievišką reikšmę tik tiek, kiek priklauso tautai, pažymėtai dieviška prigimtimi. Šią savo reikšmę individas praranda tada, kai nusprendžia pakeisti tautybę, nes tokiu atveju jis nutraukia visus ryšius, dėl kurių jis buvo apdovanotas dieviška prigimtimi, ir nupuola, galima sakyti, į metafizinę benamystę. Politinė šitokios koncepcijos nauda buvo dviguba. Tautiškumas buvo laikomas nuolatine savybe, nepriklausoma nuo istorijos, kad ir kas nutiktų kokiai nors tautai – emigracija, nukariavimas, išsibarstymas. Tačiau dar svarbiau buvo tai, kad, dievišką savo tautos prigimtį absoliučiai supriešinant su visomis kitomis, nedieviškomis tautomis, nunykdavo bet kokie individualių tautos atstovų skirtumai – ir socialiniai, ir ekonominiai, ir psichologiniai. Dieviška prigimtis tautą paversdavo vienoda „išrinktąja" pasipūtusių robotų mase[39].

Šios teorijos klaidingumas yra toks pats akivaizdus, kaip ir jos politinis naudingumas. Dievas nesukūrė nei žmonių – kurių atsiradimą aiškiai lemia gimi-

[35] Nicolas Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, p. 102. 1855 metais K.S. Aksakovas rusų tautą vadino „vienintele krikščioniška tauta žemėje" (žr. Hans Ehrenberg and N.V. Bubnoff, *Oestliches Christentum*, Bd. 1, p. 92 ff.), o poetas Tiutčevas tuo pačiu metu tvirtino, kad „rusų tauta yra krikščioniška ne tik dėl savo stačiatikių tikėjimo, bet dėl kai ko daug gilesnio. Ji yra krikščioniška dėl sugebėjimo išsižadėti savo egoizmo ir aukotis, ir kaip tik iš šių savybių kyla jos moralumas". Cit. pagal Hans Kohn, *op. cit.*

[36] Pagal Čiaadajevą, kurio *Filosofiniai laiškai* (1829–1831) buvo pirmas sistemiškas bandymas pažvelgti į pasaulinę istoriją, orientuojantis į rusų tautą kaip šios istorijos centrą. Žr. Ehrenberg, *op. cit.*, I, p. 5 ff.

[37] Kalba, pasakyta 1945 m. sausio 30 d., New York *Times*, January 31.

[38] Lukos, Tambovo arkivyskupo, žodžiai, cituojami pagal: *The Journal of the Moscow Patriarchate*, No. 2, 1944.

[39] Tai pripažino jau rusų jėzuitas, kunigaikštis Ivanas S. Gagarinas pamflete *La Russie sera-t-elle catholique?* (1856), kuriame kritikavo slavofilus dėl to, kad „jie nori įtvirtinti radikalų religinį, politinį ir nacionalinį vienodumą. Užsienio politikoje visus stačiatikius krikščionis, nepaisydami jų tautybės, ir visus slavus, nepaisydami jų religijos, jie siekia sulydyti į didžiulę slavų ir stačiatikių imperiją". (Cit. pagal Hans Kohn, *op. cit.*).

mas, nei tautų – kurios atsirado kaip žmonių organizacijos padarinys. Žmonės nelygūs savo gamtine kilme, skirtinga organizacija ir istoriniu likimu. Jų lygybė tėra tik teisių lygybė, t. y. žmogaus paskirties lygybė; tačiau už šios žmogaus paskirties lygybės, pagal judėjų ir krikščionių tradiciją, glūdi kitokia lygybė, išreikšta vienos bendros kilmės, nepriklausančios nuo žmogaus istorijos, žmogaus prigimties ir žmogaus paskirties, idėja: tai bendra kilmė iš mitinio nežinomo Žmogaus, kuris tik vienas yra Dievo kūrinys. Ši dieviškoji prigimtis yra metafizinė koncepcija, kuria galima pagrįsti politinę tikslo lygybę; tas tikslas – įtvirtinti žmoniją žemėje. XIX a. pozityvizmas ir progresyvizmas iškreipė šį žmonių lygybės tikslą, pabandęs įrodyti tai, kas neįrodoma, būtent, kad žmonės lygūs prigimtimi ir skiriasi tik istorija ir gyvenimo aplinkybėmis, todėl juos galima sulyginti ne teisių, o aplinkybių ir auklėjimo požiūriu. Nacionalizmas ir jam būdinga „nacionalinės misijos" koncepcija iškreipė nacionalinę žmonijos sampratą: juk žmonija yra nacijų šeima, o nacionalizmas ją traktuoja kaip hierarchinę struktūrą, ir šitaip istorijos ir organizacijos skirtumai klaidingai interpretuojami kaip skirtumai tarp žmonių, nulemti gamtinės kilmės. Rasizmas, neigęs bendrą žmonių kilmę ir atmetęs bendrą tikslą – įtvirtinti žmogiškumą, sukūrė vienos tautos, kaip priešingos visoms kitoms tautoms, dieviškosios prigimties koncepciją, laikiną ir kintantį žmonių veiklos padarinį šitaip uždengdamas pseudomistine dieviškosios amžinybės ir dieviškojo tikslingumo skraiste.

Šitas tikslingumas yra bendras vardiklis, siejantis pansąjūdžių filosofiją ir rasistines koncepcijas ir paaiškinantis jiems būdingą teorinį panašumą. Politiniu požiūriu nesvarbu, kas sukūrė tautą, Dievas ar gamta – kad ir kaip garbintume savo tautą, abiem atvejais tautos traktuojamos kaip gyvūnų rūšys, todėl, pavyzdžiui, rusas tokiu požiūriu nuo vokiečio skiriasi tiek, kiek vilkas skiriasi nuo lapės. „Dieviškoji tauta" gyvena tokiame pasaulyje, kuriame ji iš prigimties yra arba visų kitų silpnesnių rūšių persekiotoja, arba visų kitų stipresnių rūšių auka. Jos politiniam likimui galima taikyti tik gyvūnų pasaulio taisykles.

Pansąjūdžių tribalizmas su savąja vienos tautos „dieviškosios prigimties" idėja dalį savo didžiojo entuziazmo grindė panieka liberaliajam individualizmui[40], žmonijos idealui ir žmogaus orumui. Jei individo vertę lemia tik tas faktas, kad jis atsitiktinai gimė kaip vokietis arba kaip rusas, nebelieka jokio žmogaus orumo, tačiau vietoje to lieka naujas ryšys – visų kurios nors tautos atstovų susijimo jausmas, kuris tikrai gali sušvelninti pagrįstus dabarties žmonių būgštavimus dėl to, kas gali jiems – izoliuotiems atomizuotos visuomenės individams – nutikti, jei jie nebus apsaugoti savo gausumo ir vienodumo jėgos. Dėl panašių priežasčių „mišrių gyventojų juostai" priklausančios tautos, labiau nei kitose Europos dalyse gyvenančios tautos neapsaugotos nuo istorijos audrų ir ne taip giliai įsišaknijusios į Vakarų tradiciją, anksčiau už kitas Europos tautas pajuto pavojų, keliamą žmogiškumo idealo ir judėjų bei krikščionių tikėjimo bendra žmogaus kilme. Šios tautos neturėjo jokių iliuzijų dėl „kilnaus laukinio", nes jos, net nesigilindamos į kanibalų papročius, šį bei tą žinojo apie blogio galimybes. Juo daugiau tautos sužino viena apie kitą, juo mažiau jos nori pripažinti, kad kitos tautos joms prilygsta, juo labiau jos nutolsta nuo žmogiškumo idealo.

Gentinės izoliacijos ir viešpačių rasės idėjos patrauklumą iš dalies nulėmė

[40] „Tautos pripažins, kad žmogus šiame pasaulyje turi tik vieną paskirtį – sunaikinti savo asmeniškumą ir pasinerti į socialinę, neasmeninę egzistenciją". Čiaadajev, *op. cit.* Cit. pagal Ehrenberg, *op. cit.*, p. 60.

instinktyvus jutimas, kad žmonija, kaip religinis ar humanistinis idealas, suponuoja bendrą visų atsakomybę[41]. Geografinių atstumų mažėjimas šį dalyką pavertė svarbiausia politine realybe[42]. Be to, jis lėmė, kad idealistiniai plepalai apie žmoniją ir žmogaus orumą tapo praeities atgyvena paprasčiausiai todėl, kad visos šios puikios ir efemeriškos idėjos, pašventintos ilgalaikės tradicijos, staiga tapo bauginančiai aktualios. Net žmogaus nuodėmingumo pripažinimo – žinoma, visiškai dingusio iš liberaliųjų „žmonijos" šlovintojų frazeologijos – jokiu būdu nepakanka paaiškinti faktui – kurį tos tautos suvokė net pernelyg aiškiai, – kad žmogiškumo idėja, praradusi bet kokį sentimentalumą, atvedė prie labai reikšmingų padarinių, būtent, privertė įsisąmoninti, kad viena ar kita forma žmonės privalo prisiimti atsakomybę už visus žmonių padarytus nusikaltimus ir kad galiausiai visos nacijos bus priverstos atsakyti už blogį, padarytą visų kitų.

Tribalizmas ir rasizmas yra labai realistiški, nors ir labai destruktyvūs, būdai išvengti šios bendros atsakomybės. Jų metafizinis bešakniškumas, taip gerai atitikęs teritorinį tam tikrų tautų bešakniškumą, lygiai taip pat gerai atitiko modernių miestų netvarių masių reikmes ir todėl buvo tuojau pat pasigautas totalitarizmo; net fanatiškai bolševikų ištikimybei svarbiausiai antinacionalinei doktrinai, marksizmui, buvo priešinamasi, o panslavistinės propagandos Tarybų Rusijoje vėl buvo griebtasi dėl to, kad šios teorijos jau savaime pasižymėjo milžiniška izoliuojančia galia[43].

Teisybė, kad nacijų priespauda pagrįsta valdymo sistema, vyravusi Austrijoje-Vengrijoje ir carinėje Rusijoje, buvo tikra gentinio nacionalizmo mokykla. Rusijoje šios priespaudos monopolis priklausė biurokratijai, kuri engė ir rusų tautą, o rezultatas buvo tas, kad panslavizmu užsikrėtė tik rusų inteligentija. Priešingai, Austrijos-Vengrijos monarchija savo neramias tautas valdė duodama joms tik tiek laisvės, kad jos galėtų engti kitas tautas, o rezultatas buvo tas, kad šios tautos tapo realiu masiniu pansąjūdžių ideologijų pagrindu. Habsburgų dinastijos išlikimo XIX a. paslaptį lėmė tai, kad tikslią antnacionalinės mašinos pusiausvyrą palaikė visuotinis tautų tarpusavio priešiškumas ir tas faktas,

[41] Būdinga tokia pastraipa (Frymann, *op. cit.*, p. 186): „Mes pažįstame savo tautą, jos teigiamybes ir trūkumus, o žmonijos nepažįstame ir atsisakome ja rūpintis ar ja žavėtis. Kur tai prasideda, kur baigiasi – tai, ką privalome mylėti kaip priklausantį žmonijai? Ar dekadentas arba pusiau gyvulys Rusijos valstietis, priklausantis savo *mir*'ui, Rytų Afrikos negras, maišyto kraujo vokiečių Pietvakarių Afrikos gyventojas, ar nepakenčiami Galicijos ir Rumunijos žydai – yra žmonijos atstovai? <...> Galima tikėti tik vokiečių tautų solidarumu – kas už šios ribos, mūsų visai nedomina".

[42] Kaip tik šis geografinių atstumų sumažėjimas rado atgarsį Friedricho Naumanno knygoje *Central Europe*: „Vis dar toli ta diena, kai bus tik 'viena banda ir vienas piemuo', bet jau praėjo tie laikai, kai nesuskaičiuojami piemenys daugiau ar mažiau nevaržomai varydavo savo avis per Europos ganyklas. Stambiosios pramonės ir antnacionalinės organizacijos dvasia užvaldė politiką. Žmonės mąsto – kaip kartą pasakė Cecilis Rhodesas – 'kontinentais'". Šie keli sakiniai buvo cituojami daugybėje ano meto straipsnių ir pamfletų.

[43] Šiuo požiūriu labai įdomios naujos Tarybų Rusijos genetikų teorijos. Įgytų požymių paveldimumas aiškiai reiškia, kad populiacijos, gyvenančios nepalankiomis sąlygomis, juda genetinio nuskurdimo kryptimi, ir *vice versa*. „Trumpai tariant, mes turime gauti viešpačių ir vergų rases". Žr. H.S. Muller, „The Soviet Master Race Theory", *New Leader*, July 30, 1949.

kad vokiečiai išnaudojo čekus, vengrai išnaudojo slovakus, lenkai išnaudojo rusinus ir t. t. Visoms šioms tautoms buvo savaime aišku, kad viena tauta gali įtvirtinti savo nacionalumą kitų tautų sąskaita ir kad laisvės būtų galima lengvai atsisakyti, jei engtų nuosava, nacionalinė vyriausybė.

Abu pansąjūdžiai atsirado be Rusijos ir Vokietijos vyriausybės pagalbos. Tačiau tai nesutrukdė šių pansąjūdžių šalininkams Austrijoje mėgautis Austrijos vyriausybės išdavimu. Taip susidarė galimybė auklėti mases išdavystės dvasia, o tai laidavo Austrijos pansąjūdžiams apčiuopiamą liaudies paramą, kurios visada trūko Vokietijos ir Rusijos pansąjūdžiams. Vokietį darbininką buvo daug lengviau sukurstyti prieš vokiečių buržuaziją, negu prieš Vokietijos vyriausybę, lygiai kaip Rusijoje buvo lengviau „pakelti valstiečius prieš dvarininkus negu prieš carą“[44]. Žinoma, vokiečių darbininkų ir Rusijos valstiečių pažiūros labai skyrėsi: pirmieji žiūrėjo į savo nelabai mylimą monarchą kaip į nacionalinės vienybės simbolį, o antrieji savo vyriausybės galvą traktavo kaip tikrą Dievo atstovą žemėje. Tačiau šie skirtumai reiškė mažiau negu tas faktas, kad nei Rusijoje, nei Vokietijoje vyriausybė nebuvo tokia silpna kaip Austrijoje ir nenusmukdė savo autoriteto taip, kad pansąjūdžiai iš revoliucinių neramumų galėtų krautis politinį kapitalą. Tik Austrijoje revoliucinis impulsas natūraliai perėjo į pansąjūdžius. Nelabai sėkmingai vykdoma *divide et impera* politika beveik nesusilpnino išcentrinių nacionalistinių tendencijų, bet labai sėkmingai sužadino pranašumo kompleksus ir bendrą nelojalumo nuotaiką.

Visose pansąjūdžių teorijose reiškiamas priešiškumas valstybei kaip institucijai. Slavofilų opozicija valstybei buvo teisingai apibūdinta kaip „kažkas visiškai skirtinga negu tai, ką galima rasti oficialaus nacionalizmo sistemoje“[45] – valstybė pačia savo prigimtimi buvo laikoma svetima liaudžiai. Slavų pranašumas buvo siejamas su rusų tautos abejingumu valstybei, jos siekiu laikytis kaip *corpus separatum*, atokiai nuo savo vyriausybės. Kaip tik tai turėjo galvoje slavofilai, rusus vadindami „nevalstybine tauta“, ir todėl tiems „liberalams“ tapo įmanoma susitaikyti su despotizmu: visa tai atitiko despotizmo reikalavimą, kad liaudis „nesikištų į valstybės reikalus“, t. y. nesikėsintų į valdžios absoliutizmą[46]. Pangermanistai, kurie buvo labiau susipratę politiniu požiūriu, visada pabrėždavo nacionalinio intereso pirmumą prieš valstybinį interesą[47] ir paprastai įrodinėdavo, kad „pasaulinė politika peržengia valstybės ribas“, kad vienintelis nuolatinis istorijos veiksnys buvo tautos, o ne valstybės ir kad todėl kartu su aplinkybėmis besikeičiantys nacionaliniai poreikiai visada turi nulemti politinius valstybės veiksmus[48]. Tačiau tai, kas Vokietijoje ir Rusijoje iki pat Pirmojo pasaulinio karo pabaigos buvo tik skambios frazės, turėjo realų pagrindą Austrijos-

[44] G. Fedotov, „Russia and Freedom“, *The Review of Politics*, Vol. VIII, No. 1, January, 1946. Tai tikras istorinės raštijos šedevras: jis atskleidžia visos Rusijos istorijos esmę.

[45] N. Berdyaev, *op. cit.*, p. 29.

[46] K.S. Aksakov in Ehrenberg, *op. cit.*, p. 97.

[47] Žr., pavyzdžiui, Schoenererio skundą, kad Austrijos *Verfassungspartei* nacionalinius interesus vis dar aukoja valstybės interesams (Pichl, *op. cit.*, I, p. 151). Žr. taip pat būdingas pastraipas pangermanisto grafo E. Reventlowo kn. *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*, 1937, p. 39 ff. Nacionalsocializmą Reventlowas traktavo kaip pangermanizmo įgyvendinimą, nes naciai atsisakė „garbinti“ valstybę, kuri yra tik viena iš liaudies gyvenimo funkcijų.

[48] Ernst Hasse, *Deutsche Weltpolitik*, 1897, in *Alldeutsche Flugschriften*, No. 5, ir *Deutsche Politik*, 1. Heft: *Das deutsche Reich als Nationalstaat*, 1905, p. 50.

Vengrijos monarchijoje, kurios irimas sukėlė nuolatinę piktdžiugišką panieką vyriausybei.

Smarkiai klystume manydami, kad pansąjūdžių vadai buvo reakcionieriai ar „kontrrevoliucionieriai". Nors paprastai jie per daug nesidomėdavo socialiniais klausimais, bet niekada nedarydavo tokios klaidos, kad palaikytų kapitalistinį išnaudojimą, o dauguma jų priklausė (kai kurie dar ir dabar priklauso) liberalioms, pažangioms partijoms. Tam tikra prasme tikra tiesa, kad Pangermanistų sąjunga „įkūnijo realias liaudies pastangas kontroliuoti užsienio reikalus. Ji tvirtai tikėjo stiprios nacionalistiškai orientuotos viešosios nuomonės veiksmingumu <...> ir nacionalinės politikos inicijavimu remiantis liaudies reikalavimų jėga"[49]. Bėda tik ta, kad minia, organizuota į pansąjūdžius ir įkvėpta rasinių ideologijų, visai nebuvo ta pati liaudis, kurios revoliuciniai veiksmai kadaise atvedė prie konstitucinės vyriausybės ir kurios tikrųjų atstovų tuo metu buvo galima rasti tik darbininkų sąjūdžiuose; ne, ši minia, pasižymėjusi „intensyvesne rasine sąmone" ir aiškia patriotizmo stoka, buvo daug panašesnė į „rasę".

Priešingai negu pangermanizmas, panslavizmas susiformavo ir paplito rusų inteligentijos terpėje. Daug prasčiau organizuotas ir pasižymintis ne tokiomis nuosekliomis politinėmis programomis, labai ilgą laiką jis išsaugojo labai aukštą literatūrinio rafinuotumo ir filosofinio spekuliatyvumo lygį. Rozanovas mąstė apie paslaptingą žydų ir krikščionių lytinės galios skirtumą ir priėjo stulbinančią išvadą, kad „žydai susiję su šia jėga, o krikščionys nuo jos atskirti"[50], o Austrijos pangermanistų vadas džiaugsmingai skelbė planus, kaip „patraukti mažojo žmogaus interesą propagandinėmis dainomis, pašto atvirukais, Schoenererio alaus bokalais, promenadų lazdelėmis ir degtukais"[51]. Tačiau galiausiai ir panslavistai „atmetė Schellingą bei Hegelį ir, ieškodami teorinių ginklų, griebėsi gamtos mokslo"[52].

Pangermanistų sąjūdis, įkurtas vieno žmogaus, Georgo von Schoenererio, ir pirmiausia palaikomas vokiečių ir austrų studentų, iš pat pradžių vartojo stulbinamai vulgarią kalbą, turinčią patraukti kuo platesnius ir skirtingus socialinius sluoksnius. Todėl Schoenereris kartu buvo „pirmasis, suvokęs antisemitizmo kaip priemonės, prievarta reguliuojančios užsienio politikos kryptį ir griaunančios <...> vidinę valstybės struktūrą, galimybes"[53]. Kai kurios priežastys, lėmusios tai, kad žydų tauta tiko tokiam reikalui, akivaizdžios: tai jos aukšta padėtis Habsburgų monarchijoje ir tas faktas, kad daugianacionalinėje šalyje ją lengviau traktuoti kaip atskirą tautybę negu nacionalinėse valstybėse, kurių piliečiai, bent jau teoriškai, sudaro vientisą masę. Tačiau nors šis faktas tikrai paaiškina austriškosios antisemitizmo atšakos agresyvumą ir rodo, koks įžvalgus politikas buvo Schoenereris, griebęsis šio reikalo, jis nepadeda mums suprasti, kodėl abiejuose pansąjūdžiuose antisemitizmui teko svarbiausias vaidmuo.

„Intensyvesnė gentinė sąmonė" kaip emocinis pansąjūdžių variklis buvo visiškai susiformavusi dar iki to laiko, kai antisemitizmas tapo centrine ir visus

[49] Wertheimer, *op. cit.*, p. 209.

[50] Rozanov, *op. cit.*, p. 56–57.

[51] Oscar Karbach, *op. cit.*

[52] Louisas Levine'as (*Pan-Slavism and European Politics*, New York, 1914) pasakoja apie šį pokytį, nuo senesnės slavofilų kartos pereidamas prie naujojo panslavistų judėjimo.

[53] Oscar Karbach, *op. cit.*

kitus aspektus telkiančia tema. Panslavizmas su savo ilgesne ir respektabilesne filosofinio mąstymo istorija ir aiškiau išreikštu politiniu neefektyvumu tapo antisemitiškas tik paskutiniais XIX a. dešimtmečiais; pangermanistas Schoenereris jau buvo atvirai paskelbęs savo priešiškumą valstybės institucijoms, o daug žydų vis dar buvo jo partijos nariai[54]. Vokietijoje, kur Stoeckerio sąjūdis parodė antisemitizmo kaip propagandinio ginklo naudingumą, Pangermanistų sąjunga pradėjo nuo tam tikrų antisemitinių tendencijų, bet iki 1918 metų niekada nenueidavo taip toli, kad atimtų narystę iš žydų[55]. Epizodiška slavofilų antipatija žydams virto visą Rusijos inteligentiją apėmusiu antisemitizmu tada, kai po caro nužudymo 1881 metais vyriausybės organizuota pogromų banga žydų klausimą perkėlė į viešojo dėmesio centrą.

Schoenereris, antisemitizmą atradęs tuo pačiu metu, galimas daiktas, suvokė jo galimybes beveik atsitiktinai: kadangi pirmiausia jis siekė sunaikinti Habsburgų imperiją, buvo visai nesunku numatyti vienos tautybės išskyrimo poveikį tokiai valstybės struktūrai, kurios pagrindas buvo daugianacionalinis. Visas šitokios savitos valstybinės santvarkos audinys, trapi biurokratinė jo pusiausvyra galėjo būti suardyta, jeigu nuosaiki jos priespauda, visoms tautybėms leidusi naudotis tam tikra lygybe, būtų buvusi pašalinta liaudies sąjūdžių. Tačiau šiam tikslui lygiai taip pat gerai galėjo padėti įnirtinga pangermanistų neapykanta slavų tautoms, neapykanta, egzistavusi daug anksčiau, negu šis sąjūdis tapo antisemitinis, ir palaikoma žydų kilmės narių.

Tik susiliejimas su Rytų Europos gentiniu nacionalizmu pansąjūdžių antisemitizmą padarė tokį veiksmingą, kad jis galėjo pergyventi bendrą antisemitinės propagandos nuosmukį prieš Pirmąjį pasaulinį karą stojusios apgaulingos ramybės metu. Juk egzistavo vidinis pansąjūdžių tautos teorijų ir bešaknės žydų tautos egzistencijos panašumas. Atrodo, kad žydai buvo vienintelis tobulas tautos gentine prasme pavyzdys, o jos organizacija buvo tas modelis, kurį pansąjūdžiai siekė pranokti, kurio išlikimas ir jam priskiriama jėga buvo geriausias rasinių teorijų teisingumo įrodymas.

Kitos Austrijos-Vengrijos monarchijos tautos buvo silpnai įsišaknijusios savo žemėje ir nesuvokė bendros teritorijos reikšmės, o žydai buvo pavyzdys tokios tautos, kuri, apskritai neturėdama namų, per šimtmečius sugebėjo išsaugoti savo tapatumą, o todėl galėjo būti laikoma įrodymu, kad tautos susiformavimui nereikalinga jokia teritorija[56]. Pansąjūdžiai pabrėždavo, kad valstybė yra ne tokia reikšminga, palyginti su didžiule svarba tautos, susijusios su kokia nors šalimi, bet nebūtinai atstovaujamos viešų institucijų, o žydai buvo tobulas nacijos be valstybės ir be viešų institucijų pavyzdys[57]. Jei gentinės tautos rodė į save kaip į savo nacionalinio pasididžiavimo pavyzdį, nepriklausomai nuo istorinių laimėjimų ir dalyvavimo istorinėje atmintyje išlikusiuose įvykiuose, jei jos tikėjo,

[54] Linzo programoje, kuri tapo Austrijos pangermanistų programa, iš pradžių nebuvo paragrafo, skirto žydams; 1882 metais redakcinėje komisijoje buvo net trys žydai. Žydams skirtas paragrafas buvo pridėtas 1885 metais. Žr. Oscar Karbach, *op. cit.*

[55] Otto Bonhard, *op. cit.*, p. 45.

[56] Taip atrodė ir aiškiai neantisemitiškai nusiteikusiam socialistui Otto Baueriui, *op. cit.*, p. 373.

[57] Žydų savipratа labai gerai apibūdinama A.S. Steinbergo esė „Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung“, in *Dubnov Festschrift*, 1930: „Jei <...> patikėtume gyvenimo samprata, pasireiškusia žydų istorijoje <...> tada valstybės klausimas taptų nebesvarbus, nepriklausomai nuo to, kaip į jį atsakoma“.

kad tam tikras paslaptingas vidinis psichologinis ar fizinis bruožas lėmė tai, jog jos tapo ne Vokietijos, o germaniškumo, ne Rusijos, o rusiškos sielos įsikūnijimu, tai jos kažkaip jautė – net jei ir nemokėjo to išreikšti, – kad asimiliuotų žydų žydiškumas yra lygiai toks pat asmeninis individualus judėjiškumo įsikūnijimas ir kad ypatingas išdidumas, būdingas sekuliarizuotiems žydams, neišsižadėjusiems pretenzijų į išrinktumą, iš tikrųjų reiškė, kad jie tiki, jog yra kitokie ir geresni paprasčiausiai todėl, kad gimė žydais, nepriklausomai nuo žydų laimėjimų ir tradicijos.

Tikriausiai tiesa, kad šitoks žydų nusiteikimas, šita žydiška gentinio nacionalizmo atmaina buvo nenormalios žydų padėties moderniose valstybėse, jų egzistavimo už visuomenės ir nacijos, padarinys. Bet padėtis, užimama tų nepastovių etninių grupių, kurios pradėjo suvokti savo nacionalumą tik dėl kitų – Vakarų – tautų pavyzdžio, o vėliau padėtis, užimama didžiųjų miestų bešaknių masių, kurias taip veiksmingai mobilizavo rasizmas, daugeliu požiūrių buvo labai panaši. Jos taip pat egzistavo už visuomenės ribų, jos irgi buvo už nacionalinės valstybės politinio junginio, kuris atrodė esąs vienintelė patenkinama tautos organizacijos forma. Žyduose jos iškart atpažino savo laimingesnius, labiau sėkmės lydimus varžovus, nes joms atrodė, kad žydai žino, kaip sukurti savo bendruomenę, kuri – kaip tik todėl, kad neturėjo regimo atstovavimo ir normalios politinės saviraiškos – galėjo tapti nacijos pakaitalu.

Tačiau į šių rasinių ideologijų centrą labiau nei kas kita žydus įstūmė dar akivaizdesnis faktas – tai, kad pansąjūdžių pretenzija į išrinktumą galėjo smarkiai susikirsti tik su tokia pat žydų pretenzija. Nesvarbu, kad žydiška išrinktumo koncepcija neturėjo nieko bendro su gentinėmis teorijomis apie dievišką savo tautos prigimtį. Minia ne per daug domėjosi tokiais istorinio tikslumo niuansais ir vargu ar suprato skirtumą tarp žydų istorinės misijos – pasiekti žmonijos vieningumą ir savo „misijos“ – valdyti visas Žemės rutulio tautas. Tačiau pansąjūdžių vadai labai gerai žinojo, kad žydai, lygiai kaip ir jie patys, pasaulį skirstė į dvi puses – save ir visus kitus[58]. Šioje dichotomijoje žydai vėl pasirodė esą laimingieji varžovai, pripažinti todėl, kad paveldėjo kažką, ką nežydams reikėjo sukurti iš nieko[59].

Esama nuvalkioto posakio, dėl nuolatinio kartojimo netapusio teisingesniu, kad antisemitizmas yra tik pavydo forma. Tačiau žydų išrinktumo požiūriu tai pakankamai teisinga. Visada, kai tautos būdavo nušalinamos nuo istorinės veiklos ir istorinių laimėjimų, kai būdavo nutraukiami arba dėl vienos ar kitos priežasties išvis neegzistuodavo tie natūralūs ryšiai su bendru pasauliu, tautos būdavo linkusios įsikibti į savo gryną gamtinę duotį ir pretenduoti į dieviškumą bei viso pasaulio išgelbėjimo misiją. Kai šitaip atsitinka Vakarų civilizacijoje, tokios tautos savo kelyje visada susiduria su tūkstantmete žydų pretenzija į tuos pačius dalykus. Štai ką užuodė pansąjūdžių ideologai, ir kaip tik todėl jiems nekėlė

[58] Šių koncepcijų giminiškumą galima pastebėti iš tokio sutapimo, prie kurio būtų galima pridėti daug kitų pavyzdžių: Steinbergas, *op. cit.*, sako apie žydus, kad jų istorija nepriklauso nuo visų įprastų istorijos dėsnių; Čiaadajevas vadina rusus išskirtine tauta. Berdiajevas konstatuoja tiesiai šviesiai (*op. cit.*, p. 135): „Rusų mesianizmas giminiškas žydų mesianizmui“.

[59] Žr. antisemito E. Reventlowo minėtą veikalą, taip pat ir filosemito rusų filosofo Vladimiro Solovjovo *Judaism and the Christian Question* (1884): tarp dviejų religinių tautų, rusų ir lenkų, istorija įterpė trečią religinę tautą, žydus. Žr. Ehrenberg, *op. cit.*, p. 314 ff. Žr. taip pat Cleinow, *op. cit.*, p. 44 ff.

jokio nerimo realistinis klausimas: ar žydų klausimas, turint galvoje jų skaičių ir galią, yra pakankamai svarbus, kad neapykantą žydams būtų galima padaryti kertiniu savo ideologijos akmeniu. Kadangi jų pačių nacionalinis išdidumas nepriklausė nuo kokių nors laimėjimų, jų neapykanta žydams irgi nepriklausė nuo kokių nors konkrečių gerų ar blogų žydų tautos darbų. Šiuo požiūriu pansąjūdžiai visiškai sutarė, nors nė vienas nežinojo, kaip šia ideologine atrama pasinaudoti siekiant politinės organizacijos tikslų.

Laiko atkarpą, skiriančią pansąjūdžių ideologijos susiformavimą ir galimybę ją iš tikro pritaikyti politikoje, rodo tas faktas, kad „Siono išminčių protokolai" – sufabrikuoti apie 1900 metus Rusijos slaptosios policijos agentų Paryžiuje, patarus Pobedonoscevui, Nikolajaus II patarėjui politikos klausimais ir vieninteliam įtakingam panslavistui, – liko beveik užmirštu pamfletu iki 1919 metų, o tada prasidėjo jų pergalingas žygiavimas per visas Europos šalis ir kalbas[60]; maždaug po 30 metų populiarumu jie nusileido tik Hitlerio knygai *Mein Kampf*. Nei klastotojas, nei jo samdytojas nežinojo, kad ateis laikai, kai policija bus svarbiausia visuomenės institucija ir visa šalies valdžia bus sutvarkyta pagal tariamai žydiškus principus, išdėstytus „Protokoluose". Galimas daiktas, būtent Stalinas pirmas suprato visas policijos turimas valdymo galimybes, bet Hitleris, be abejonės, buvo tas žmogus, kuris geriau nei jo dvasios tėvas Schoenereris žinojo, kaip pasinaudoti hierarchiniu rasizmo principu, kaip spekuliuoti antisemitiniu „blogiausios" tautos vaizdiniu, kad tinkamai organizuotum „geriausią" tautą, o tarp tų dviejų tautų išdėstytum visas nukariautas ir engiamas tautas, kaip suvisuotinti pansąjūdžių pranašumo kompleksą taip, kad kiekviena tauta, išskyrus žydus, galėtų iš aukšto žvelgti į kitą tautą, nuskriaustą labiau už ją pačią.

Akivaizdu, prireikė dar kelių dešimtmečių slapto chaoso ir atviros nevilties, kol dideli liaudies sluoksniai džiaugsmingai patikėjo, kad jiems reikia pasiekti tai, ką, jų įsitikinimu, iki šiol pavyko pasiekti tik žydams su savo įgimtu šėtoniškumu. Šiaip ar taip, pansąjūdžių vadai, nors miglotai ir suprasdami socialinį klausimą, labai vienpusiškai orientavosi į užsienio politiką. Todėl jie nesugebėjo suprasti, kad antisemitizmas gali tapti reikiama grandimi, vietinių problemų sprendimo metodus siejančia su užsienio problemų sprendimo metodais; jie net nežinojo, kaip sutvarkyti savo „liaudies bendruomenę", t. y. visiškai bešaknę, rasinių idėjų pritvinkusią ordą.

Tai, kad pansąjūdžių fanatizmas užgriuvo žydus ir padarė juos ideologinės neapykantos taikiniu (o tai buvo Europos žydijos pabaigos pradžia), yra vienas logiškiausių ir karčiausių istorijos keršto pavyzdžių. Juk, be abejonės, esama šiek tiek tiesos „šviečiamuosiuose" teiginiuose, pradedant Voltaire'u, baigiant Renanu ir Taine'u, kad žydų išrinktumo koncepcija, jų pretenzija į absoliučią padėtį istorijoje ir išskirtinį santykį su Dievu į Vakarų civilizaciją įliejo šiaip jau nežinomą fanatizmo elementą (paveldėtą krikščionybės, pretenduojančios į tiesos monopolį) ir išdidumo elementą, pavojingai artimą iškreiptam rasistiniam jo variantui[61]. Politiniu požiūriu jau nebeturėjo reikšmės tai, kad judaizmas ir nesugadintas žydiškas pamaldumas visada buvo laisvas nuo eretiško dievybės imanentiškumo pripažinimo ir net jam priešiškas.

[60] Žr. John S. Curtiss, *The Protocols of Zion*, New York, 1942.

[61] Žr. Berdyaev, *op. cit.*, p. 5: „Religija ir nacionalizmas Maskvos karalystėje suaugo lygiai taip pat, kaip ir senovės žydų tautos sąmonėje. Ir kaip mesianistinė sąmonė buvo judaizmo bruožas, taip pat ji buvo ir rusų stačiatikybės bruožas".

Juk gentinis nacionalizmas yra aiškus religijos iškraipymas, vertęs Dievą išsirinkti vieną tautą, savo tautą. Tik todėl, kad šis senovinis mitas, kartu su vienintele išlikusia senovės tauta, įleido gilias šaknis Vakarų civilizacijoje, moderniųjų laikų minios vadai galėjo begėdiškai, bet iš dalies įtikinamai, įtraukti Dievą į smulkius tautos konfliktus ir prašyti Jo palaiminimo būti išrinktaisiais – t. y. prašyti to, kuo jau sėkmingai manipuliavo patys vadai[62]. Rasistų neapykanta žydams kilo iš prietaringo įtarimo, kad, galimas daiktas, Dievas išsirinko ne juos, o žydus, kurių sėkmę laiduoja Dieviškoji Apvaizda. Šioje situacijoje būta silpnaprotiškos pagiežos tai tautai, kuri, kaip buvo būgštaujama, gavo racionaliai nesuvokiamą garantiją, kad nepaisant išorinių aplinkybių galiausiai ji pasirodys esanti tikroji nugalėtoja pasaulinės istorijos arenoje.

Juk minios mentalitetas žydų dieviškosios misijos idėją – įgyvendinti Dievo karalystę žemėje – galėjo išreikšti tik vulgariais sėkmės ar pralaimėjimo vaizdiniais. Baimę ir neapykantą skatino ir šiek tiek suracionalino tas faktas, kad krikščionybė, žydiškos kilmės religija, jau buvo užvaldžiusi Vakarų žmoniją. Valdomi savo juokingų prietarų, pansąjūdžių vadai surado tą mažą sraigtelį, paslėptą žydų pamaldumo mašinoje, kuris leido ją visiškai sugadinti, todėl išrinktumas iš suvienytos žmonijos idealo galutinio įgyvendinimo mito virto mitu, tarnavusiu galutiniam šio idealo sunaikinimui.

II. NETEISĖTUMO PAVELDAS

Atviras įstatymo ir teisinių institucijų nepaisymas ir ideologinis neteisėtumo pateisinimas buvo daug būdingesni kontinentiniam, o ne užjūrio, imperializmui. Iš dalies tai lėmė tas faktas, kad kontinento imperialistams trūko geografinio nuotolio, leidžiančio viešpatavimo kituose kontinentuose neteisėtumą skirti nuo savųjų šalių institucijų teisėtumo. Lygiai svarbus ir tas faktas, kad pansąjūdžiai atsirado tose šalyse, kuriose niekada nebuvo konstitucinės vyriausybės, todėl jų vadai vyriausybę ir valdžią natūraliai traktavo kaip savavališkų sprendimų iš viršaus subjektą.

Panieka įstatymui tapo būdingu visų tų sąjūdžių bruožu. Ji atspindėjo realias valdymo sąlygas ir Rusijoje, ir Austrijoje-Vengrijoje, nors panslavizme pasireiškė ryškiau negu pangermanizme. Tas dviejų tipų despotijas, vieninteles išlikusias Europoje iki prasidedant Pirmajam pasauliniam karui, apibūdinti kaip daugianacionalines valstybes – tai parodyti tik vieną paveikslo pusę. Šios despotiškos sistemos, apėmusios daugianacionalines teritorijas, nuo kitų valdymo formų skyrėsi tuo, kad tautas valdė (o ne tik išnaudojo) tiesiogiai remdamosi biurokratija; partijų vaidmuo buvo nežymus, o parlamentai neturėjo jokių įstatymų leidybos funkcijų; valstybė valdė remdamasi administracija, kuri leido dekretus. Austrijos-Vengrijos monarchijoje parlamentas buvo neką reikšmingesnis už

[62] Neįtikimas visuose šiuose dalykuose glūdėjusios beprotybės pavyzdys yra tokia Léono Bloy frazė, laimei, nebūdinga prancūzų nacionalizmui: „Prancūzija taip pralenkia kitas tautas, kad visos kitos, nesvarbu kokios, turi laikyti sau garbe, jei joms leidžiama ėsti iš Prancūzijos šunų dubens. Jei tik Prancūzija laiminga, visas pasaulis gali būti patenkintas, net jei jam tektų už Prancūzijos laimę sumokėti vergija ar žūtimi. Bet jei Prancūzija kenčia, tada kenčia pats Dievas, rūstusis Dievas <...> Tai taip pat absoliutu ir neišvengiama, kaip ir likimo paslaptis". Cit. pagal R. Nadolny, *Germanisierung oder Slavisierung?*, 1928, p. 55.

nelabai ryškų diskusijų klubą. Ir Rusijoje, ir ikikarinėje Austrijoje vargu ar galima aptikti vidinę opoziciją. Opozicijos funkciją atlikdavo neparlamentinės grupuotės, žinančios, kad, patekusios į parlamentinę sistemą, jos tik prarastų liaudies dėmesį ir paramą.

Teisiniu požiūriu biurokratinis valdymas yra valdymas dekretais, o tai reiškia, kad valdžia, kuri esant konstituciniam valdymui tik garantuoja įstatymų laikymąsi, tampa tiesioginiu bet kokios įstatymų leidybos šaltiniu. Negana to, dekretai lieka anonimiški (tuo tarpu įstatymus visada galima susieti su konkrečiais žmonėmis ar įstatymų leidžiamuoju susirinkimu), o todėl atrodo, kad jie atkeliauja iš tam tikros totalinės valdančiosios galybės, kuriai nereikalingas joks pateisinimas. Pobedonoscevo panieka įstatymo „žabangoms" – tai amžina valdininko panieka tariamai įstatymų leidėjo nelaisvei, kurią lemia jį varžantys principai, ir įstatymų vykdytojų neveiklumui, kurį lemia juos varžančios įstatymo interpretacijos. Biurokratas, paprasčiausiai leisdamas dekretus, įsivaizduoja dalyvaująs nuolatinėje veikloje, jaučiasi daug pranašesnis už tuos „nepraktiškus" žmones, kurie nuolat susipainioję „teisinėse subtilybėse" ir todėl atsiduria už valdžios srities, kuri jam yra visa ko šaltinis.

Toks administratorius įstatymą laiko bejėgišku, nes įstatymas iš esmės yra atskirtas nuo savo pritaikymo. Teisybė, visos vyriausybės naudojasi dekretais sunkiu metu, tačiau kaip tik tas sunkus metas jau pats savaime pateisina ir apriboja dekretų leidimą. Biurokratinėse valdymo sistemose dekretai pasireiškia grynu pavidalu, tarsi jie nebebūtų leidžiami valdžioje esančių žmonių, o būtų pačios valdžios įsikūnijimas, o administratorius – tik atsitiktinis jos atstovas. Dekretas grindžiamas ne bendrais principais, kuriuos būtų galima suprasti, o tik nuolat kintančiomis aplinkybėmis, kurias detaliai žinoti gali tik ekspertas. Žmonės, valdomi dekretų, niekada nežino, kas juos valdo, nes negali suprasti pačių dekretų, o be to, visi administratoriai rūpestingai slepia nuo jų konkrečias aplinkybes ir praktinę jų reikšmę. Kolonijinis imperializmas, kuris irgi valdė dekretais ir kartais būdavo apibūdinamas kaip *regimé des décrets*[62a], buvo pakankamai pavojingas, tačiau pats faktas, kad vietinių gyventojų valdytojai buvo importuojami ir jautėsi esą uzurpatoriai, silpnino jų įtaką valdiniams. Tik ten, kur – kaip Rusijoje ir Austrijoje – vietiniai valdytojai ir vietinė biurokratija buvo pripažįstami kaip teisėta valdžia, valdymas dekretais galėjo sukurti savivalės ir slaptumo atmosferą, efektyviai slepiančią grynai praktinius jos sumetimus.

Valdymas dekretais turi akivaizdžių pranašumų, kai valdomos didžiulės teritorijos ir įvairių tautybių gyventojų masė, be to, jis pranašesnis, kai vykdoma priespaudos politika. Jis efektyvesnis paprasčiausiai todėl, kad nepaiso visų tarpinių grandžių tarp įstatymo išleidimo ir jo taikymo, ir todėl, kad žmonėms neleidžia politiškai mąstyti, užblokuodamas informaciją. Toks valdymas gali nesunkiai įveikti vietinių papročių įvairovę ir jam nereikia remtis neišvengiamai lėtu bendrosios teisės vystymosi procesu. Jis labiausiai skatina centralizuotos administracijos formavimąsi, nes savaimingai gniaužia visas vietinės autonomijos apraiškas. Valdymas remiantis gerais įstatymais kartais būdavo vadinamas išmintingu valdymu, o valdymas remiantis tinkamais dekretais pagrįstai vadintinas sumaniu valdymu. Juk sumanumo reikia kaip tik tam, kad atsižvelgtum į

[62a] Žr. M. Larcher, *Traité Elémentaire de Législation Algérienne,* 1903, Vol. II, p. 150–152: „*Régime des décrets* yra visose Prancūzijos kolonijose vyraujanti valdymo sistema".

slaptus motyvus ir tikslus, o išminties reikia tam, kad suprastum ir veiktum, remdamasis bendrai priimtais principais.

Biurokratinę valdymo sistemą reikia skirti nuo paprasčiausio pilietinių tarnybų padidėjimo ir išsigimimo. Toks procesas dažnai lydėdavo nacionalinės valstybės nuosmukį, pavyzdžiui, labai pastebimai – Prancūzijoje. Ten biurokratija pergyveno visus režimo pasikeitimus nuo revoliucijos laikų, kaip parazitas įsismelkė į politinę struktūrą, suformavo savo klasinius interesus ir tapo nenaudingu organizmu, kurio vienintelis tikslas, atrodo, yra priekabiavimas ir trukdymai normaliai ekonominio ir politinio gyvenimo raidai. Žinoma, esama daug paviršutiniškų panašumų tarp tų dviejų tipų biurokratijos, ypač jei pernelyg paisoma stulbinančio smulkių valdininkų psichologijos panašumo. Bet jeigu prancūzų tauta padarė labai rimtą klaidą priimdama savo administraciją kaip neišvengiamą blogį, ji nepadarė lemtingos klaidos leisdama jai valdyti šalį, net jei padarinys būdavo tas, kad šalies nevaldydavo niekas. Prancūziško valdymo atmosfera tapo neefektyvumo ir apmaudžių nesusipratimų terpe, bet ji nesukūrė pseudomisticizmo auros.

O kaip tik toks pseudomisticizmas yra valdymo forma tapusios biurokratijos bruožas. Kadangi žmonės, kuriuos ji valdo, niekada tikrai nežino, kodėl kas nors nutinka, ir nesama racionalaus įstatymų aiškinimo, lieka vienintelis šio to vertas dalykas – šiurkšti paties įvykio tikrovė. Tai, kas kam nors nutinka, paskui tampa aiškinimosi objektu, o tokio aiškinimosi galimybės yra beribės, nekontroliuojamos proto ir nevaržomos žinojimo. Tokio beribio spekuliatyvaus aiškinimosi terpėje, labai būdingoje visoms Rusijos ikirevoliucinės literatūros atmainoms, visas gyvenimo ir pasaulio paveikslas tampa paslaptingas ir gilus. Šitokia aura pasižymi pavojingu žavesiu, nes atrodo neišsemiamai turtinga: kančių aiškinimas turi daug daugiau galimybių, negu veiksmo aiškinimas, nes kančios egzistuoja sielos viduje, tuo tarpu veiksmas nuolat tikrinamas išorinių padarinių ir kontroliuojamo patyrimo, todėl išorės kontekste gali atskleisti savo absurdiškumą.

Vienas ryškiausių senamadiško biurokratinio valdymo ir jo naujausio totalitarinio varianto skirtumų yra tas, kad ikikarinių laikų Rusijos ir Austrijos valdytojai tenkindavosi tuščiu valdžios spindesiu ir išorinių jos apraiškų kontrole, nesikišdami į visą vidinį sielos gyvenimą. Totalitarinė biurokratija, geriau suprasdama absoliučios valdžios reikšmę, labai šiurkščiai įsiveržė į vidinį pavienio individo gyvenimą. Tokio radikalaus veiksmingumo padarinys buvo tas, kad dėl tokio valdymo buvo sunaikintas ir vidinis žmonių spontaniškumas, ir socialinė bei politinė jų veikla, todėl politinį sterilumą valdant senosioms biurokratijoms pakeitė totalitarinio valdymo sukeltas visiškas sterilumas.

Tačiau epocha, mačiusi pansąjūdžių atsiradimą, savo laimei, dar nežinojo, ką reiškia totalitarinis sterilizavimas. Priešingai, nekaltam stebėtojui (o tokie buvo beveik visi vakariečiai) vadinamoji rytietiška siela atrodė nepalyginti turtingesnė, jos psichologija – gilesnė, jos kuriama literatūra – prasmingesnė negu „lėkštų“ Vakarų demokratijų. Šitoks psichologinis ir literatūrinis žygis į kančios „gelmes“ nebuvo ypač ryžtingas Austrijoje-Vengrijoje, nes jos literatūra daugiausia buvo rašoma vokiečių kalba, vadinasi, galiausiai liko vokiečių literatūros dalimi. Didžiausią šiuolaikinį jos atstovą Austrijos biurokratija veikiau skatino tapti humoristu ir bendros padėties kritiku, užuot įkvėpusi polinkį į „gilius“ pliurpalus. Franzas Kafka pakankamai gerai žinojo apie likimo prietarą, būdingą tautoms, nuolat valdomoms atsitiktinumo, apie neišvengiamą polinkį tiems įvy-

kiams, kurių racionalios reikšmės į juos įtraukti žmonės nesupranta ir nežino, priskirti ypatingą antžmogišką prasmę. Jis giliai suvokė paslaptingą tokių tautų patrauklumą, jų melancholiją ir gražias bei liūdnas jų sakmes, kurios atrodė esą pranašesnės už šviesesnę ir lengvesnę laimingesnių tautų literatūrą. Jis parodė išdidumą, kylantį iš pačios būtinybės, net blogio būtinybės, ir atskleidė apgailėtiną puikybę, blogį ir nelaimę tapatinančią su likimu. Nuostabu buvo tik tai, kad visa tai jis sugebėjo padaryti tokiame pasaulyje, kur svarbiausi tokios atmosferos elementai nebuvo visiškai išryškėję – jis atsidavė savo galingai vaizduotei, kad prieitų visas neišvengiamas išvadas ir, galima sakyti, užbaigtų tai, ką pati tikrovė išryškino nepakankamai[63].

Tik to meto Rusijos imperija pateikė užbaigtą biurokratijos valdymo paveikslą. Chaotiškos šios šalies sąlygos – pernelyg didelė, kad būtų tinkamai valdoma, apgyventa primityvių tautų, neturinčių jokio politinės organizacijos patyrimo, vegetavusių po nesuvokiama Rusijos biurokratijos priespauda – sukūrė anarchijos ir pavojaus atmosferą, kurioje prieštaringi smulkių valdininkų kaprizai ir kasdienės nekompetentingumo bei nenuoseklumo apraiškos įkvėpdavo filosofiją, pagal kurią atsitiktinumas yra tikrasis gyvenimo viešpats, kažkas panašaus į dieviškosios apvaizdos šmėklą[64]. Panslavistams, visada pabrėždavusiems, kad Rusijoje gyventi kur kas „įdomiau“ negu lėkštose ir nuobodžiose civilizuotose šalyse, rodėsi, kad intymiausiose nelaimingos rusų tautos sielos kertelėse apsigyveno dievybė, ir niekur kitur pasaulyje taip nėra. Begaliniuose literatūros variantuose Rusijos gilumą ir aistringumą panslavistai priešino paviršutiniškam banalumui, vyraujančiam Vakaruose, kurie nepažinojo kančios ar aukojimosi prasmės ir po kurių steriliu civilizuotu paviršiumi glūdėjo lengvabūdiškumas ir banalybė[65]. Totalitariniai sąjūdžiai dėl savo patrauklumo daug kuo skolingi šiam miglotam ir irzliam antivakarietiškam nusiteikimui, kuris buvo ypač madingas ikihitlerinėje Vokietijoje ir Austrijoje, bet kartu buvo apėmęs visą trečiojo dešimtmečio Europos inteligentiją. Šią aistrą giliam ir turtingam „iracionalumui“ pansąjūdžiai galėjo naudoti iki pat užgrobdami valdžią, ir tais lemtingais me-

[63] Žr. ypač nuostabią Barnabo šeimos istoriją *Pilyje* (1930), kurią galima suprasti kaip keistą rusų literatūros temų parodiją. Šią šeimą persekioja prakeikimas, į jos narius žiūrima kaip į raupsuotuosius, ir pagaliau jie patys pradeda jaustis būtent tokie; ir visa tai tik todėl, kad viena graži duktė kartą išdrįso nepriimti nepadorių svarbaus valdininko pasiūlymų. Paprasti kaimiečiai, iki menkiausių niekniekių kontroliuojami biurokratijos ir netgi savo mintyse visagalių valdininkų kaprizų vergai, seniai suprato, kad būti teisiam ar neteisiam – tai „likimas“, kurio jie negali pakeisti. Prie gėdos stulpo pastatytas ne nešvankaus laiško siuntėjas, kaip naiviai mano K., o jo gavėjas, kuris tampa paženklintuoju ir prakeiktuoju. Kaip tik tai turi galvoje kaimiečiai, kalbėdami apie savo „likimą“. K. požiūriu, „tai neteisinga ir siaubinga, bet kaime taip mano tik [jis] vienas“.

[64] Žinoma, atsitiktinumų sudievinimas tarnauja kaip racionalizavimas bet kuriai tautai, kuri nėra savo likimo šeimininkė. Žr., pavyzdžiui, Steinberg, *op. cit.*: „Juk kaip tik Atsitiktinumas nulėmė žydų tautos istoriją. Atsitiktinumas <...>, religijos kalba vadinamas Apvaizda“ (p. 34).

[65] Vienas rusų rašytojas kartą pasakė, kad panslavizmas „žadina nesutaikomą neapykantą Vakarams, liguistą visa to, kas rusiška, kultą; <...> pasaulio išgelbėjimas vis dar įmanomas, tačiau tik Rusijos dėka <...> Panslavistai, visur matydami savo idėjos priešus, persekioja kiekvieną, nepritariantį jų nuomonei <...>“ (Victor Bérard, *L'Empire russe et le tsarisme*, 1905.) Žr. taip pat N.V. Bubnoff, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart*, 1927, in *Osteuropa: Quellen und Studien*. Heft 2., Chapter V.

tais, kai rusų inteligentai tremtiniai darė žymią įtaką visiškai sutrikusios Europos dvasiniam nusiteikimui, šitokia grynai literatūrinė nuostata pasirodė esanti stiprus emocinis veiksnys, parengęs totalitarizmo dirvą[66].

Priešingai negu partijos, sąjūdžiai neišsigimdavo į paprastas biurokratines mašinas[67], bet biurokratinius režimus traktuodavo kaip galimus visuomenės organizacijos modelius. Visi jie būtų pritarę panslavisto Pogodino susižavėjimui, su kuriuo jis aprašė biurokratinę carinės Rusijos mašiną: „Milžiniška mašina, sukonstruota pagal paprasčiausius principus, valdoma *vieno* žmogaus rankos <...> kuri bet kurią akimirką paleidžia ją į darbą vienu judesiu, kad ir kokią kryptį bei greitį jis pasirinktų. Ir tai ne tik mechaninis judėjimas; mašina visiškai persiėmusi paveldėtais jausmais – paklusnumu, begaliniu atsidavimu ir ištikimybe carui, kuris yra Dievas žemėje. Kas drįstų mus užpulti ir ko tik mes nepriverstume paklusti?“[68]

Panslavistai nebuvo taip nusiteikę prieš valstybę kaip jų kolegos pangermanistai. Kartais jie netgi mėgindavo įkalbinti carą tapti savojo sąjūdžio galva. Žinoma, šitokios tendencijos priežastis yra ta, kad caro padėtis gerokai skyrėsi nuo bet kurio Europos monarcho padėties, neišskiriant nė Austrijos-Vengrijos imperatoriaus, ir kad rusiškasis despotizmas niekada neišsivystė į racionalią valstybę vakarietiška prasme, o liko netvarus, anarchiškas ir neorganizuotas. Todėl carizmas panslavistams kartais atrodydavo kaip gigantiškos varomosios jėgos, apgaubtos nepaprasto šventumo aureole, simbolis[69]. Priešingai negu pangermanizmui, panslavizmui nereikėjo išrasti naujos ideologijos, tenkinančios slaviškos sielos ir sąjūdžio reikmes: carizmą jis galėjo interpretuoti – ir mistifikuoti – kaip antivakarietišką, antikonstitucinę, antivalstybinę paties sąjūdžio išraišką. Šitoks anarchiškos galios mistifikavimas panslavistams įkvėpė pačias pražūtingiausias jų teorijas, propaguojančias transcendentinę bet kokios valdžios prigimtį ir savaiminį gerumą. Valdžia buvo suvokiama kaip dieviškoji emanacija, persmelkianti visą gamtos ir žmogaus aktyvumą. Valdžia buvo traktuojama nebe kaip priemonė pasiekti tam tikram tikslui – ji paprasčiausiai egzistuoja, o žmonės turi jai tarnauti iš meilės Dievui, ir bet koks įstatymas, galintis reguliuoti ar riboti jos „beribę ir baisingą galybę“, traktuojamas kaip akivaizdi šventvagystė. Būdama visiškai savavališka, valdžia pati savaime turi būti laikoma šventa, nesvarbu, ar tai caro, ar lyties valdžia. Įstatymai ne tik nesuderinami

[66] Ehrenbergas, *op. cit.*, tai pabrėžia savo epiloge: Kirejevskio, Chomiakovo, Leontjevo idėjos, „galimas daiktas, numirė porevoliucinėje Rusijoje. Bet dabar jos paplito visoje Europoje ir šiandien gyvuoja Sofijoje, Konstantinopolyje, Berlyne, Paryžiuje, Londone. Rusai, ir būtent šių autorių mokiniai, <...> publikuoja knygas ir leidžia žurnalus, skaitomus visose Europos šalyse, jų dėka atstovaujamos šios idėjos – jų dvasios tėvų idėjos. Rusų dvasia tapo europietiška“ (p. 334).

[67] Apie partinių mašinų subiurokratėjimą žr. Robert Michels, *Political Parties; a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy* (į anglų k. vertė Glencoe, 1949; versta iš vokiško 1911 m. leidimo) – tai vis dar pavyzdinis veikalas.

[68] K. Stachlin, „Die Entstehung des Panslawismus“, *Germano-Slavica*, 1936, Heft 4.

[69] M.N. Katkovas: „Visa valdžia iš Dievo, tačiau Rusijos carui lemtas ypatingas vaidmuo, skiriantis jį nuo visų kitų pasaulio valdovų <...> Jis yra Rytų Romos imperijos cezarių, <...> tos pačios tikėjimo Kristumi atmainos įkūrėjų <...> įpėdinis <...>. Tai lemia didžiulio skirtumo tarp Rusijos ir visų kitų pasaulio tautų paslaptį“. Cit. pagal Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, 1947.

su ja, bet ir nuodėmingi – tai žmogaus paspęsti „žabangai", trukdantys visiškai išsiskleisti „dieviškumui"[70]. Vyriausybė, kad ir ką ji darytų, vis tiek yra „Aukščiausioji Veikiančioji Galybė"[71], o panslavistų sąjūdis turi tik laikytis šios galybės ir jai užtikrinti liaudies ištikimybę, kuri galiausiai persmelktų ir pašventintų visą liaudį – milžinišką kaimenę, paklusnią vieno žmogaus savivalei, nevaldomą nei įstatymo, nei intereso, bet surištą į vieną daiktą tik savo masės traukos jėgos ir tikėjimo savo šventumu.

Tie sąjūdžiai, stokoję „paveldėtų emocijų jėgos", iš pat pradžių turėjo skirtis nuo jau egzistuojančio rusiškojo despotizmo modelio dviem požiūriais. Jiems reikėjo užsiimti propaganda, kurios beveik nereikėjo įsitvirtinusiai biurokratijai, ir tai daryti, remiantis prievartos elementu[72], be to, jie rado „paveldėtų emocijų" pakaitalą, ir tai buvo ideologijos, kurias kontinentinės partijos jau buvo žymiai išvysčiusios. Sąjūdžių praktikuojama ideologijų naudojimo specifika buvo ta, kad interesų atstovavimą jie ne tik papildydavo ideologiniu pateisinimu, bet naudojosi ideologijomis kaip organizaciniais principais. Partijos buvo junginiai, organizuodavę klasių interesus, o sąjūdžiai tapo ideologijų įsikūnijimu. Kitaip tariant, sąjūdžiai buvo „užtaisyti filosofija" ir tarėsi „individualizavę moralines universalijas kolektyve"[73].

Teisybė, kad idėjas konkretinti pirmą kartą sumanė Hegelis valstybės ir istorijos teorijoje, o toliau tai darė Marxas proletariato kaip žmonijos atstovo teorijoje. Žinoma, neatsitiktinai rusų panslavizmas buvo paveiktas Hegelio, kaip bol-

[70] Pobedonoscevas kn. *Reflections of a Russian Statesman*, London, 1898, rašė: „Valdžia egzistuoja ne tik sau, bet ir iš Dievo meilės. Tai tarnyba, kuriai atsideda žmonės. Iš čia kyla beribė, siaubinga valdžios jėga ir beribė bei siaubinga jos našta" (p. 254). Arba: „Įstatymas tampa žabangais ne tik paprastai liaudžiai, bet ir <...> patiems ją valdantiems administratoriams <...> jei įstatymo vykdytojas kiekviename žingsnyje susiduria su įstatymu kaip varžančiu priesaku <...> tada bet koks autoritetas ištirpsta dvejonėse <...> ir palūžta dėl atsakomybės baimės" (p. 88).

[71] Pagal Katkovą, „vyriausybė Rusijoje reiškia visa ką kita, o ne tai, kas šiuo žodžiu vadinama kitose šalyse <...> Vyriausybė aukščiausia šio žodžio prasme Rusijoje yra Aukščiausioji Veikiančioji Galybė <...>" Moissaye J. Olgin, *The Soul of the Russian Revolution*, New York, 1917, p. 57. Esama ir racionalesnės teorijos, pagal kurią „teisinės garantijos reikalingos valstybėse, kurios pagrįstos užkariavimu ir kurioms gresia klasių ir rasių konfliktai. Jos buvo nereikalingos Rusijoje, kur vyrauja klasių harmonija ir rasių draugystė" (Hans Kohn, *op. cit.*). Nors valdžios dievinimas pangermanizme išreikštas ne taip ryškiai, jame visada egzistavo tam tikra antiteisinė tendencija, aiškiai iškylanti į paviršių, pavyzdžiui, Frymanno rašiniuose (Frymann, *op. cit.*), kuris dar 1912 metais pasiūlė įvesti tokį „prevencinį areštą" (*Sicherheitshaft*), t. y. areštą be kokio nors teisinio pagrindo, kokį vėliau naudojo naciai, pripildydami koncentracijos stovyklas.

[72] Žinoma, esama tam tikro panašumo tarp prancūzų minios organizacijos Dreyfuso bylos metu (žr. p. 132) ir rusų pogromų grupių, pavyzdžiui, „Juodųjų šimtinių", kuriose „buvo surinktos tamsiausios ir labiausiai atsilikusios senosios Rusijos atmatos, palaikiusios ryšį su dauguma stačiatikių vyskupų" (Fedotov, *op. cit.*), arba „Rusų liaudies sąjungos" su savo slaptais smogikų būriais, sudarytais iš smulkių policijos agentų, mokamų vyriausybės ir vadovaujamų intelektualų. Žr. E. Cherikover, „New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties", *Historische Schriften* (Vilna), II, p. 463; ir N.M. Gelber, „The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of Austrian Dipomatic Correspondence", *ibid.*

[73] Delos, *op. cit.*

ševizmas buvo paveiktas Marxo. Tačiau nei Marxas, nei Hegelis nemanė, kad tikroviški žmonės ir tikroviškos partijos ar šalys yra įsikūnijusios idėjos – jie abu tikėjo istorijos procesu, kuriame idėjos gali būti sukonkretinamos sudėtingame dialektiniame judėjime. Reikėjo minios vadų vulgarumo, kad būtų įmanoma aptikti milžiniškas tokio sukonkretinimo galimybes siekiant organizuoti mases. Šie žmonės pradėjo pasakoti miniai, kad kiekvienas jos narys gali tapti tokiu didingu, nelygstamai svarbiu kokios nors idėjos įsikūnijimu, jei tik jis įsitrauks į sąjūdį. Tada jam nebereikės būti ištikimam, kilniam ar drąsiam – jis savaime taps Ištikimybės, Kilnumo ar Drąsos įsikūnijimu. Pangermanizmas pasirodė kiek pranašesnis organizacijos teorijos požiūriu, nes jis iš pavienio vokiečio įžvalgiai atimdavo visas šias stebuklingas savybes, jei tik tas žmogelis nepriklausydavo sąjūdžiui (šitaip užbėgdamas už akių kandžiai paniekai, vėliau nacių reikštai vokiečiams, nepriklausantiems nacių partijai), tuo tarpu panslavistai, giliai įklimpę nesibaigiančiose spekuliacijose apie slavo sielą, tarė, kad kiekvienas slavas, sąmoningai ar nesąmoningai, tokią sielą turi, nepriklausomai nuo to, ar jis priklauso organizacijai, ar ne. Prireikė Stalino žiaurumo, kad bolševikams būtų įdiegta tokia pat panieka rusų tautai, kokią naciai rodė vokiečiams.

Kaip tik šis sąjūdžių absoliutizmas labiau nei kas kita juos skiria nuo partinių struktūrų ir jų šališkumo ir leidžia pateisinti jų pretenzijas nuslopinti visus asmeninės sąžinės priekaištus. Konkreti pavienio asmens tikrovė, vertinama visuotinybei ir universalumui būdingos iliuzinės tikrovės fone, susitraukia į niekingai menką dydį arba paskandinama pačios visuotinybės dinaminio judėjimo sraute. Šiame sraute kartu su individu išgaruoja skirtumas tarp tikslų ir priemonių, o rezultatas – baisingas ideologinės politikos amoralumas. Visa, kas svarbu, įkūnyta pačiame judančiame sąjūdyje, o bet kokia idėja, bet kokia vertybė prasmenga į prietaringo pseudomokslinio imanentiškumo chaosą.

III. PARTIJA IR SĄJŪDIS

Stulbinantis ir svarbus kontinentinio ir užjūrio imperializmo skirtumas buvo tas, kad jų pradinių sėkmių ir nesėkmių tarpusavio santykis buvo visiškai priešingas. Kontinentiniam imperializmui net pačioje pradžioje pavyko sukurstyti imperialistinį priešiškumą nacionalinei valstybei, organizuojant dideles mases žmonių, esančių už partinės sistemos ribų, bet kartu nepavyko pasiekti apčiuopiamų rezultatų ekspansijos srityje, o užjūrio imperializmas, beprotiškais ir sėkmingais šuoliais aneksavęs vis daugiau tolimų teritorijų, beveik niekada nepatyrė sėkmės, kai tik bandydavo pakeisti savo šalies politinę struktūrą. Nacionalinės valstybės sistemos žlugimas, parengtas jos pačios užjūrio imperializmo, galiausiai buvo įgyvendintas tų sąjūdžių, kurie atsirado už jos ribų. Ir atėjus metui, kai sąjūdžiai pradėjo sėkmingai varžytis su nacionalinės valstybės partijų sistema, tapo aišku ir tai, kad jie galėjo pakenkti tik šalims, turėjusioms daugiapartinę sistemą, kad vien tik imperialistinės tradicijos nepakako patraukti masėms ir kad Didžioji Britanija, klasikinė dviejų partijų valdymo šalis, nesukūrė nuo jos partijų sistemos nepriklausomo kiek įtakingesnio fašistinio ar komunistinio sąjūdžio.

Šūkis „virš partijų", kreipimasis į „visų partijų žmones" ir gyrimasis, kad bus „laikomasi nuošalyje nuo partijų rietenų ir atstovaujama tik nacionaliniams tiks-

lams", buvo vienodai būdingas visoms imperialistinėms grupėms[74] ir reikšdavosi kaip natūralus išskirtinio jų dėmesio užsienio politikai padarinys: juk buvo manoma, kad užsienio politikoje nacija bet kuriuo atveju elgsis vieningai, nepriklausomai nuo klasių ir partijų interesų[75]. Negana to, kadangi kontinentinėse sistemose šis atstovavimas nacijai kaip visumai buvo valstybės „monopolis"[76], galėjo net pasirodyti, kad imperialistai valstybės interesus kelia aukščiau visko ar kad nacijos kaip visumos interesas imperialistų dėka pagaliau gavo ilgai lauktą liaudies paramą. Tačiau nepaisant visų šių pretenzijų į tikrą liaudies paramą, šios „partijos virš partijų" būdavo nedidelės draugijos, sudarytos iš intelektualų ir pasiturinčių žmonių, kurie, kaip ir Pangermanistų sąjunga, galėjo tikėtis didesnės sėkmės tik nacionalinės krizės laikais[77].

Vadinasi, svarbiausias pansąjūdžių išradimas buvo ne tas, kad jie pretendavo užimti padėtį už ar virš partijų sistemos, o tas, kad jie pasivadino „sąjūdžiais", pačiu pavadinimu parodydami didžiulį nepasitikėjimą visomis partijomis. Šis reiškinys XIX a. pabaigoje jau buvo paplitęs visoje Europoje ir galiausiai tapo toks svarbus, jog, pavyzdžiui, Veimaro Respublikos dienomis „kiekviena nauja grupė būdavo įsitikinusi, kad pats geriausias jos egzistavimo pateisinimas ir geriausias būdas patraukti mases – aiškiai pabrėžti, kad ji yra ne 'partija', o 'sąjūdis'"[78].

Teisybė, kad tikrą Europos politinių partijų sistemos žlugimą sukėlė ne pansąjūdžiai, o totalitariniai sąjūdžiai. Tačiau pansąjūdžiai, susiradę sau vietą kažkur tarp mažų ir palyginti nekenksmingų imperialistinių draugijų bei totalitarinių sąjūdžių, buvo totalitaristų pirmtakai, nes jau atsisakė snobizmo elemento,

[74] Kaip 1884 metais pasakė Vokietijos kolonijų sąjungos prezidentas. Žr. Mary E. Townsend, *Origin of Modern German Colonialism: 1871–1885*, New York, 1921. Pangermanistų sąjunga visada pabrėždavo esanti „virš partijų; tai buvo ir yra jos egzistavimo gyvybinė sąlyga" (Otto Bonhard, *op. cit.*). Pirma reali partija, pretendavusi būti kai kas daugiau negu partija, būtent „imperinė partija", buvo Vokietijos nacionalinė liberalų partija, vadovaujama Ernsto Bassermanno (Frymann, *op. cit.*).
Rusijoje panslavistams pakakdavo vien pareikšti, kad jie tik išreiškia liaudies paramą vyriausybei, ir jie nusikratydavo bet kokios partijų konkurencijos: juk toks sąjūdis kaip „Aukščiausioji Veikiančioji Galybė <...> negali būti įsivaizduojamas susijęs su partijomis". Taip pareiškė M.N. Katkovas, artimas Pabedonoscevo bendradarbis žurnalistas. Žr. Olgin, *op. cit.*, p. 57.

[75] Tai aiškiai vis dar buvo tikslas, kurį kėlė pirmosios „viršpartinės" grupės; joms iki pat 1918 metų reikia priskirti ir Pangermanistų sąjungą. „Būdami už visų organizuotų politinių partijų, mes eisime tik savo, grynai nacionaliniu keliu. Mes neklausiame: Ar esi konservatorius? Ar esi liberalas? <...> Vokiečių tauta – tai susitikimo vieta, kurioje visos partijos gali susitaikyti". Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes*. Flugschriften, No. 14. Vertimas cituojamas pagal Wertheimer, *op. cit.*, p. 110.

[76] Carlas Schmittas (*Staat, Bewegung, Volk*, 1934), kalba apie „politikos monopolį, kurį valstybė įsigijo per XVII ir XVIII a."

[77] Wertheimeris (*op. cit.*) šią padėtį apibūdina visai teisingai, sakydamas: „Visiškai kvaila teigti, kad prieš karą egzistavo koks nors gyvybiškai svarbus ryšys tarp Pangermanistų sąjungos ir imperinės vyriausybės". Kita vertus, visiškai tikra, kad Vokietijos politikai Pirmojo pasaulinio karo metais labai didelę įtaką turėjo pangermanistai, nes aukštųjų karininkų korpusas buvo persiėmęs pangermaniškomis nuotaikomis. Žr. Hans Delbrück, *Ludendorffs Selbstportrait*, Berlin, 1922. Be to, plg. jo ankstesnį straipsnį, skirtą šiai problemai, „Die Alldeutschen", in *Preussische Jahrbücher*, p. 154, December, 1913.

[78] Sigmund Neumann, *Die deutschen Parteien*, 1932, p. 99.

tokio akivaizdaus visose imperialistinėse bendrijose, kad ir kaip tas snobizmas reikštųsi – kaip didžiavimasis turtu ir kilme Anglijoje ar išsilavinimu Vokietijoje; todėl jie galėjo pasinaudoti didžia liaudies neapykanta šioms institucijoms, kurios, kaip buvo tariama, turi atstovauti liaudžiai[79]. Nenuostabu, kad sąjūdžių patrauklumui Europoje nelabai pakenkė nacizmo pralaimėjimas ir didėjanti bolševizmo baimė. Dabar padėtis tokia, kad vienintelė šalis Europoje, kur parlamentas nėra niekinamas, o partijų sistema nėra nekenčiama, yra Didžioji Britanija[80].

Turint galvoje Britanijos salų politinių institucijų stabilumą ir tuo pačiu metu vykusį nacionalinių valstybių irimą kontinente, sunku susilaikyti nuo išvados, kad skirtumas tarp anglosaksų ir kontinento partijų sistemos turėtų būti svarbus veiksnys. Juk vien materialūs skirtumai tarp labai nuskurdusios Anglijos ir nesugriautos Prancūzijos po Antrojo pasaulinio karo nebuvo labai dideli: nedarbas, ikikarinėje Europoje svarbiausias revoliucinantis veiksnys, Angliją palietė labiau negu daugelį kontinento šalių, o šokas, kurį patyrė stabili Anglijos politinė sistema tuoj po karo dėl to, kad leiboristų vyriausybė likvidavo imperialistinį valdymą Indijoje ir stengėsi pertvarkyti Anglijos pasaulinę politiką išsižadėdama imperialistinių siekių, turėjo būti milžiniškas. Santykinio Didžiosios Britanijos tvirtumo nepaaiškina ir paprasčiausi socialinės struktūros ypatumai: juk jos socialinės sistemos ekonominį pagrindą labai pakeitė socialistų vyriausybė, kartu ryžtingai nepakeisdama politinių institucijų.

Už išorinio skirtumo tarp anglosaksų dvipartinės ir kontinento daugiapartinės sistemos glūdi pamatinis skirtumas tarp partijos funkcijos politiniame junginyje, darančios didelį poveikį partijos požiūriui į valdžią, ir piliečio padėties savo valstybėje. Dvipartinėje sistemoje viena partija visada atstovauja vyriausybei ir realiai valdo šalį, todėl, bent jau laikinai, valdžioje esanti partija susitapatina su valstybe. Valstybei, kaip nuolatiniam šalies vienybės garantui, atstovauja tik nuolatinė karaliaus institucija[81] (juk nuolatinė Užsienio reikalų ministerijos sekretorių institucija yra tik dirbtinai palaikomas tęstinumas). Jei dvi partijos sumanytos ir organizuojamos valdyti pakaitomis[82], visi administracijos padaliniai sumanyti ir organizuojami orientuojantis į reguliarią kaitą. Kadangi kiekvienos partijos valdymas laikinas, opozicinė partija vykdo kontrolę, kurios veiks-

[79] Moelleris van den Bruckas (*Das dritte Reich*, 1923, p. vii–viii) taip apibūdina padėtį: „Kai pasaulinis karas baigėsi pralaimėjimu <...>, mes visur sutikdavome vokiečius, kurie sakė nepriklausą jokioms partijoms, kurie kalbėjo apie ‘laisvę nuo partijų’, kurie bandė rasti ‘viršpartinį’ požiūrio tašką. <...> Visiška nepagarba parlamentams <...> kurie niekada neturėjo net menkiausio supratimo apie tai, kas vyksta šalyje <...> labai paplitusi liaudyje“.

[80] Britų nepasitenkinimas Pirmojo Suolo sistema neturi nieko bendro su šiuo antiparlamentiniu nusiteikimu. Šiuo atveju britas priešinasi tam, kas parlamentui neleidžia tinkamai funkcionuoti.

[81] Britanijos partijų sistema, pati seniausia iš visų, „pradėjo formuotis <...> tik kai valstybės reikalai nustojo būti išskirtinė karūnos prerogatyva <...>“, t. y. po 1688 metų. „Istoriniu požiūriu karaliaus vaidmuo buvo – atstovauti nacijai kaip vieningai visumai, priešinamai frakcinei partijų kovai“. Žr. straipsnį „Politinės partijos“, 3, „Great Britain“ by W.A. Rudin in *Encyclopedia of the Social Sciences*.

[82] Knygos, kuri, atrodo, yra pati pirmoji „partijos“ istorija (George W. Cooke, *The History of Party*, London, 1836), pratarmėje šis dalykas apibūdinamas kaip sistema, kurioje „dvi valstybininkų klasės <...> pakaitom valdo galingą imperiją“.

mingumą stiprina žinojimas, kas valdys rytoj. Faktiškai būtent opozija, o ne simbolinė karaliaus institucija visumos principingumą apsaugo nuo vienos partijos diktatūros. Akivaizdžius tokios sistemos pranašumus lemia tai, kad nesama esminio skirtumo tarp vyriausybės ir valstybės, kad ir valdžia, ir valstybė pasiekiama piliečiams, susitelkusiems į partiją, kuri šiandien arba rytoj atstovauja valdžiai ir valstybei, ir kad todėl čia nesama galimybių pompastiškai spekuliuoti apie Valdžią ir Valstybę, tarsi jos būtų kažkas nepasiekiama žmogui, tarsi jos būtų metafizinės esybės, nepriklausomos nuo piliečių valios ir veiklos.

Kontinentinė partijų sistema suponuoja, kad kiekviena partija sąmoningai apsibrėžia kaip dalis visumos, kuriai savo ruožtu atstovauja valstybė, stovinti virš partijų[83]. Todėl vienpartinė valdžia gali reikšti tik vieną dalyką – kad viena dalis diktatoriškai viešpatauja visų kitų atžvilgiu. Vyriausybės, suformuotos remiantis partijų vadų susitarimais, visada yra tik partinės vyriausybės, aiškiai nesutampančios su valstybe, kuri stovi virš jų ir šalia jų. Vienas iš šalutinių tokios sistemos trūkumų yra tas, kad kabineto narių neįmanoma parinkti atsižvelgiant į kompetentingumą, nes atstovaujama per dideliam skaičiui partijų, ir ministrai neišvengiamai parenkami atsižvelgiant į partijų susitarimus[84]; tuo tarpu britų sistema leidžia pasirinkti geriausius žmones iš didelio skaičiaus vienai partijai priklausančių narių. Tačiau daug svarbesnis tas faktas, kad daugelio partijų sistema niekada neleidžia prisiimti visos atsakomybės vienam žmogui ar vienai partijai, ir natūralus padarinys yra tas, kad jokia vyriausybė, suformuota partijų susitarimų pagrindu, nesijaučia esanti visiškai atsakinga. Jei net atsitinka neįtikimas dalykas ir parlamente vyrauja absoliuti vienos partijos suformuota dauguma, taigi atsiranda vienpartinis valdymas, tokia padėtis gali baigtis arba diktatūra, nes šitokia sistema nepritaikyta šio tipo valdymui, arba nešvaria vis dar tikrai demokratiškos vadovybės sąžine, nes tokios partijos vadovai, pripratę save laikyti tik visumos dalimi, visai natūraliai bijosi nevaržomai naudotis savo valdžia. Šitokia nešvari sąžinė beveik pavyzdiniu būdu pasireiškė po Pirmojo pasaulinio karo, kai Vokietijos ir Austrijos socialdemokratų partijos trumpą laiką valdė kaip partijos, turinčios absoliučią daugumą, tačiau atsisakė valdžios, kuri tokiomis aplinkybėmis joms atiteko natūraliai[85].

[83] Geriausią kontinentinės partijų sistemos apibūdinimą pateikė šveicarų teisininkas Johannas Casparas Bluntschli knygoje *Charakter und Geist der politischen Parteien*, 1869. Jis teigia: „Teisybė, kad partija yra tik kokios nors didesnės visumos dalis, bet niekada nėra pati ta visuma <...> Ji niekada neturi susitapatinti su visuma, liaudimi arba valstybe <...> todėl kokia nors partija gali kovoti su kitomis partijomis, bet niekada neturi jų nepaisyti ir paprastai neturi siekti jų sunaikinti. Jokia partija negali egzistuoti viena ir pati savaime" (p. 3). Tą pačią idėją išreiškia Karlas Rosenkranzas, vokiečių filosofas hegelininkas, kurio knyga apie politines partijas pasirodė dar prieš atsirandant Vokietijoje partijoms (*Ueber den Begriff der politischen Partei* (1843): „Partija yra suvoktas dališkumas" (p. 9).

[84] Žr. John Gilbert Heinberg, *Comparative Major European Governments*, New York, 1937, VII ir VII skyrius. „Anglijoje viena politinė partija paprastai turi daugumą Bendruomenių rūmuose, o tos partijos vadai yra Kabineto nariai <...> Prancūzijoje jokia politinė partija praktiškai niekada neturi daugumos Deputatų rūmuose, ir todėl Ministrų taryba sudaryta iš kelių partinių grupių lyderių" (p. 158).

[85] Žr. *Demokratie und Partei*, ed. by Peter R. Rohden, Vienna, 1932, Įvadas: „Skiriamasis Vokietijos partijų bruožas yra <...> kad visos parlamento grupės atsisako atstovauti bendrajai valiai (*volonté générale*) <...> Štai kodėl šios partijos buvo taip suglumusios, kai Lapkričio

Kai tik atsirado partinės sistemos, buvo įprasta partijas tapatinti su privačiais interesais (ekonominiais ar kitokiais)[86], ir visos kontinentinės partijos (o ne tik darbo grupės) tai pripažindavo visai atvirai, kol galėjo būti tikros, kad virš partijų stovinti valstybė savo valdžią vykdo, daugiau ar mažiau atsižvelgdama į visų interesus. Priešingai, anglosaksų partija, pagrįsta tam tikru „daliniu principu“, bet tarnaujanti „nacionaliniam interesui“[87], pati yra esama ar būsima šios šalies vyriausybė; grupiniai interesai atstovaujami pačioje partijoje, jos dešiniojo ir kairiojo sparno, ir apribojami neišvengiamų paties valdymo lemiamų veiksnių. O kadangi dvipartinėje sistemoje kokia nors partija negali ilgai egzistuoti, jei neturi pakankamai jėgos, kad gautų valdžią, jai nereikalingas joks teorinis pateisinimas, neatsiranda jokios ideologijos ir visiškai nėra to ypatingo kontinentinių partijų kovos fanatizmo, kuris kyla ne tiek iš konfliktuojančių interesų, kiek iš priešiškų ideologijų[88].

Kontinentinių partijų, iš principo atskirtų nuo vyriausybės ir valdžios, bėda buvo ne tiek ta, kad jos buvo įsipainiojusios į siaurus dalinius interesus, kiek ta, kad jos gėdijosi tokių interesų, o todėl griebdavosi pasiteisinimų, kurie kiekvieną partiją versdavo kurti ideologiją, skelbiančią, kad tos partijos daliniai interesai sutampa su bendriausiais žmonijos interesais. Konservatorių partija nesitenkindavo gindama žemės nuosavybės interesus, bet jautė poreikį griebtis filosofijos, pagal kurią Dievas sukūrė žmogų tam, kad jis savo prakaitu pelnytų duoną, įdirbdamas žemę. Tą pat galima pasakyti ir apie viduriniųjų klasių pažangos ideologiją, ir apie darbininkų partijų šūkį, kad proletariatas yra žmonijos avangardas. Šis pompastiškos filosofijos ir labai žemiškų interesų derinys paradoksalus tik iš pirmo žvilgsnio. Kadangi šios partijos neorganizuodavo savo narių (ir neauklėdavo savo vadų), siekdamos tvarkyti viešuosius reikalus, o jiems tik atstovaudavo kaip privatiems asmenims su savo privačiais interesais, jos turėdavo įsiteikti visiems privatiems poreikiams, ir dvasiniams, ir medžiaginiams. Kitaip tariant, svarbiausias skirtumas tarp anglosaksų ir kontinentinės partijos

revoliucija atvedė jas į valdžią. Kiekviena partija buvo organizuota taip, kad galėjo kelti tik santykines pretenzijas, t. y. visada skaitėsi su tuo, jog egzistuoja kitos partijos, atstovaujančios kitiems partiniams interesams, ir todėl natūraliai apribodavo savo ambicijas“ (p. 13–14).

[86] Kontinentinė partijų sistema atsirado visai neseniai. Išskyrus Prancūzijos partijas, kurios ėmė rastis kartu su Prancūzijos revoliucija, jokioje Europos šalyje iki 1848 metų partinio atstovavimo nebuvo. Partijos atsirado pradėjus formuotis parlamentinėms frakcijoms. Švedijoje socialdemokratų partija buvo pirma partija (1889 m.), turėjusi visiškai suformuluotą programą (*Encyclopedia of Social Sciences, loc. cit.*). Apie padėtį Vokietijoje žr. Ludwig Bergstraesser, *Geschichte der politischen Parteien*, 1921. Visos partijos atvirai rėmėsi tam tikrų interesų gynimu, pavyzdžiui, Vokietijos konservatorių partija atsirado iš „Asociacijos stambiųjų žemvaldžių interesams ginti“, įkurtos 1848 metais. Tačiau interesai nebūtinai buvo ekonominiai. Pavyzdžiui, Olandijos partijos formavosi, siekdamos išspręsti „du klausimus, didžia dalimi lėmusius Olandijos politiką – balsavimo teisės išplėtimą ir privataus [daugiausia susijusio su tikyba] švietimo subsidavimą“ (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*).

[87] Edmundas Burke'as partiją apibrėžia taip: „Partija yra grupė žmonių, susivienijusių tam, kad bendromis pastangomis įgyvendintų nacionalinį interesą, besiremiantį tam tikru konkrečiu principu, dėl kurio jie visi sutaria“ (*Upon Party*, 2nd edition, London, 1850).

[88] Arthuras N. Holcombe'as (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*) teisingai pabrėžė, kad dvipartinėje sistemoje abiejų partijų principai „buvo beveik vienodi. Jei jie nebūtų buvę iš esmės vienodi, paklusnumas nugalėtojui pralaimėjusiajam būtų buvęs nepakenčiamas“.

yra tas, kad pirmoji yra politinė organizacija piliečių, kurie siekia „veikti sutartinai“, kad apskritai galėtų veikti[89], tuo tarpu antroji yra organizacija, jungianti privačius asmenis, siekiančius savo interesus apsaugoti nuo viešumos įsiveržimo.

Su šia sistema visai suderinama tai, kad kontinentinė valstybės filosofija pripažino žmonėms pilietybę tik tiek, kiek jie nebuvo partijos nariai, t. y. kiek jų santykis su valstybe buvo individualus, neorganizuotas (*Staatsbürger*) arba kiek jie rodydavo patriotinį entuziazmą sunkmečiu (*citoyens*)[90]. Toks buvo Prancūzijos revoliucijos metų *citoyen* virtimo XIX a. *bourgeois*, viena vertus, ir prieštaravimo tarp valstybės ir visuomenės, kita vertus, nevykęs padarinys. Vokiečiai buvo linkę patriotizmą traktuoti kaip pasiaukojamą paklusnumą valdžiai, o prancūzai – kaip entuziastingą ištikimybę „amžinosios Prancūzijos“ fantomui. Abiem atvejais būti patriotu reiškė išsižadėti savo partijos ir partinių interesų vyriausybės ir nacionalinio intereso labui. Esmė ta, kad toks nacionalistinis nukrypimas buvo beveik neišvengiamas tokioje sistemoje, kuri politines partijas sukūrė iš privačių interesų, todėl visuomeninis gėris turėjo priklausyti nuo jėgos iš viršaus ir miglotos dosnios saviaukos iš apačios, įmanomos tik sukurstčius nacionalistines aistras. Priešingai, Anglijoje prieštaravimas tarp privataus ir nacionalinio intereso politikoje niekada neturėjo lemiamo vaidmens. Todėl juo labiau partijų sistema kontinente atitiko klasių interesus, juo didesnis buvo nacijos poreikis griebtis nacionalizmo, kokios nors populiarios nacionalinių interesų išraiškos ar paramos jiems. O Anglijai su jos tiesioginiu partiniu valdymu dalyvaujant opozicijai tokios paramos niekada per daug nereikėjo.

Jei pagalvosime apie skirtumą tarp kontinentinio daugiapartiškumo ir britų dvipartinės sistemos, siekdami suprasti šiose sistemose glūdinčias prielaidas atsirasti sąjūdžiams, atrodo įtikima, kad vienpartinei diktatūrai turėtų būti lengviau užgrobti valstybės mašiną tose šalyse, kur valstybė stovi virš partijų, o todėl ir virš piliečių, o ne tose šalyse, kur piliečiai, veikdami „sutartinai“, t. y. per partinę organizaciją, valdžią gali išsikovoti teisėtai ir jaustis esą valstybės šeimininkai arba šiandien, arba rytoj. Dar įtikimiau atrodo tai, kad sąjūdžiams būdinga valdžios mistifikacija pasiekiama juo lengviau, juo toliau piliečiai nustumti nuo valdžios šaltinių – taigi ji lengviau pasiekiama biurokratijos valdomose ša-

[89] Burke, *op. cit.*: „Jie tikėjo, kad jokie žmonės negalės veikti rezultatyviai, jei neveiks sutartinai; jokie žmonės negalės veikti sutartinai, jei neveiks pasitikėdami vienas kitu; jokie žmonės neveiks pasitikėdami vienas kitu, jei jų nesies bendros nuomonės, bendri jausmai ir bendri interesai“.

[90] Apie Vidurio Europai būdingą piliečio (*Staatsbürger*), priešinamo partijos nariui, sampratą žr. Blunschli, *op. cit.*: „Partijos nėra valstybės institucijos, <...> [jos] yra ne valstybės organizmo nariai, o laisvos visuomeninės asociacijos, kurių struktūra priklauso nuo kintančios sudėties narių, suvienytų tam tikrų įsitikinimų ir dalyvaujančių bendroje politinėje veikloje“. Visą laiką pabrėžiamas skirtumas tarp valstybės ir partijos interesų: „Partija niekada neturi savęs iškelti virš valstybės: ji niekada neturi savo partinio intereso iškelti virš valstybės intereso“ (p. 9 ir 10). Burke'as, priešingai, polemizuoja su koncepcija, pagal kurią partijos interesai ar narystė partijoje žmogų padaro blogesniu piliečiu. „Valstybės sudarytos iš šeimų, o laisvos valstybės – dar ir iš partijų; taip pat galime tvirtinti, kad natūralus mūsų prieraišumas ir kraujo ryšiai neišvengiamai daro žmones blogais piliečiais, o partiniai ryšiai silpnina prisirišimą prie savo šalies“ (*op. cit.*). Lordas Johnas Russellas (*On Party*, 1850) žengia net dar vieną žingsnį ir tvirtina, kad svarbiausias geras dalyvavimo partijoje padarinys yra tas, „kad ji sukonkretina miglotas politikų nuomones ir leidžia jiems laikytis tvirtų ir ilgalaikių principų“.

lyse, kur valdžia aiškiai pranoksta valdinių sugebėjimą ją suprasti, negu konstitucijų valdomose šalyse, kur įstatymas yra aukščiau valdžios, o valdžia yra tik įstatymo vykdymo priemonė; o lengviausiai ji pasiekiama tose šalyse, kur valstybinė valdžia nepriklauso nuo partijų, ir todėl, net jei pilietis ją gali suprasti, yra nepasiekiama jo praktiniam patyrimui ir poveikiui.

Masių ir valdžios susvetimėjimas, galiausiai pasibaigęs tuo, kad masės pradėjo neapkęsti parlamento ir juo šlykštėtis, Prancūzijoje ir kitose Vakarų demokratinėse šalyse buvo kitoks negu Vidurio Europos šalyse ir ypač Vokietijoje. Vokietijoje, kur valstybė iš esmės buvo iškilusi virš partijų, jų vadai paprastai atsisakydavo priklausomybės partijai nuo to momento, kai tapdavo ministrais ir gaudavo oficialias pareigas. Nelojalumas savo partijai buvo kiekvieno žmogaus, užimančio oficialų postą, pareiga[91]. Prancūzijoje, valdomoje partinių koalicijų, tikra vyriausybė tapo nebeįmanoma susikūrus Trečiajai respublikai ir atsiradus be galo nevykusiai ministrų kabineto tvirtinimo procedūrai. Jos trūkumas buvo priešingas vokiškajam: likvidavo valstybę, iškilusią virš partijų ir parlamento, bet savo partijų sistemos nepertvarkė taip, kad jos sugebėtų valdyti. Vyriausybė neišvengiamai tapo absurdišku nuolat kintančių parlamento ir viešosios nuomonės nuotaikų atspindžiu. Kita vertus, Vokietijos sistema parlamentą pavertė daugiau ar mažiau naudingu prieštaraujančių interesų ir nuomonių mūšio lauku, kurio svarbiausia funkcija buvo daryti įtaką vyriausybei, bet kurio praktinė reikšmė tvarkant valstybės reikalus buvo, švelniai tariant, ginčytina. Prancūzijoje partijos pasmaugė vyriausybę, o Vokietijoje valstybė iškastravo partijas.

Nuo praeito amžiaus pabaigos šių konstitucinių parlamentų ir partijų reputacija nuolat smuko – liaudžiai jos atrodė brangiai kainuojančios ir nereikalingos institucijos. Jau vien dėl šios priežasties kiekviena grupė, pretendavusi atstovauti kam nors, kas iškyla virš partinių ir klasinių interesų, ir pradėdavusi veikti nepriklausomai nuo parlamento, turėjo daug šansų tapti populiari. Tokios grupės atrodė kompetentingesnės, nuoširdesnės ir labiau besirūpinančios viešaisiais reikalais. Tačiau taip tik atrodė, nes tikrasis kiekvienos „viršpartinės partijos“ tikslas buvo įtvirtinti vieną dalinį interesą, kol jis prarydavo kitus, ir vieną konkrečią grupę padaryti valstybės mašinos šeimininke. Kaip tik taip galiausiai atsitiko Italijoje, įsitvirtinus Mussolini'o fašizmui, kuris iki 1938 metų buvo ne totalitarinis, o tik paprasčiausia nacionalistinė diktatūra, logiškai atsiradusi iš daugiapartinės demokratijos. Juk tikrai esama tam tikros tiesos sename posakyje apie daugumos valdžios ir diktatūros panašumą, tačiau šis panašumas apskritai neturi nieko bendro su totalitarizmu. Akivaizdu, kad po daugelio neefektyvaus ir sujaukto daugiapartinio valdymo dešimtmečių valstybės užgrobimas vienos partijos naudai galėjo pasirodyti kaip didžiulis atokvėpis, nes jis bent jau laidavo tam tikrą nuoseklumą, stabilumą ir šiek tiek susilpnino prieštaravimus, nors ir neilgam laikui.

[91] Su šiuo požiūriu palyginkite tą iškalbingą faktą, kad Didžiojoje Britanijoje Ramsay MacDonaldas niekada nebegalėjo užglaistyti savosios leiboristų partijos „išdavystės“. Vokietijoje valstybinės tarnybos dvasia iš tarnautojų reikalaudavo būti „virš partijų“. Priešingai šiai senajai prūsiškai valstybinės tarnybos dvasiai, naciai įtvirtino partijos pirmenybę, nes siekė diktatūros. Goebbelsas reikalavo visai aiškiai: „Bet kuris partijos narys, tapęs valstybės funkcionieriumi, privalo pirmiausia likti nacionalsocialistu <...> ir glaudžiai bendradarbiauti su partijos administracija“ (cit. pagal Gottfried Neesse, *Partei und Staat*. 1939, p. 28).

Tas faktas, kad naciai užgrobė valdžią ir šis užgrobimas buvo tapatinamas su tokia vienpartine diktatūra, tik parodė, kad politinis mąstymas vis dar labai priklausė nuo senų stereotipų ir žmonės buvo visai nepasirengę tam, kas jų laukė iš tikrųjų. Vienintelis tipiškai modernus fašistų partijos diktatūros aspektas buvo tas, kad ir šiuo atveju partija pabrėžė, jog ji yra sąjūdis. Bet kad ji tokia nebuvo, o tik pasisavino „sąjūdžio“ pavadinimą, kad patrauktų mases, tapo aišku, kai tik ji užgrobė valstybės mašiną, tačiau drastiškai nepakeitė šalies valdymo struktūros ir tenkinosi tuo, kad visas vietas vyriausybėje atidavė partijos nariams. Kaip tik dėl partijos tapatinimo su valstybe, kurio visada rūpestingai vengė ir naciai, ir bolševikai, partija nustojo būti „sąjūdžiu“ ir tvirtai susisiejo su iš esmės stabilia valstybės struktūra.

Nors totalitariniai sąjūdžiai ir jų pirmtakai, pansąjūdžiai, nebuvo „viršpartinės partijos“, siekusios užgrobti valstybės mašiną, o buvo sąjūdžiai, siekiantys sunaikinti valstybę, naciai pamatė, kad labai patogu vaidinti tokią „viršpartinę partiją“, t. y. apsimesti, kad jie yra ištikimi itališkajam fašizmo modeliui. Šitaip jie galėjo užsitikrinti paramą tų aukštesniųjų klasių ir biznio elito atstovų, kurie nacizmą klaidingai tapatino su viena iš ankstesnių grupių, kurių iniciatoriais dažnai būdavo jie patys ir kurios turėjo gana kuklių pretenzijų užgrobti valstybės mašiną vienos partijos naudai[92]. Biznieriai, padėję Hitleriui ateiti į valdžią, naiviai tikėjo, kad jie remia tik diktatorių, sukurtą jų pačių, kuris visai natūraliai valdys jų pačių klasės naudai ir visų kitų nenaudai.

Imperialistiškai nusiteikusios „viršpartinės partijos“ niekada nesugebėjo pasinaudoti liaudies neapykanta partinei sistemai pačiai savaime; sužlugęs ikikarinės Vokietijos imperializmas, nepaisant svajonių apie kontinentinę ekspansiją ir įnirtingo nacionalinės valstybės demokratinių institucijų puolimo, niekada netapo visaverčiu sąjūdžiu. Tokios partijos tikrai negalėjo tenkintis išdidžiu klasinių interesų nepaisymu, nes tie interesai buvo pats nacijos partijų sistemos pamatas, ir todėl tokios partijos buvo dar nepatrauklesnės už paprastas partijas. Nepaisant visų skambių nacionalistinių frazių, joms aiškiai trūko tikros nacionalistinės ar kitokios ideologijos. Po Pirmojo pasaulinio karo, kai pangermanistai, ypač Ludendorffas ir jo žmona, pripažino šią klaidą ir pamėgino ją ištaisyti, jiems tai nepavyko, nepaisant įspūdingo jų sugebėjimo apeliuoti į pačius prietaringiausius masių įsitikinimus, nes jie griebėsi pasenusio netotalitarinės valstybės dievinimo ir nesugebėjo suprasti, kad aistringas masių dėmesys vadinamosioms „antvalstybinėms galybėms“ (*überstaatliche Mächte*) – t. y. jėzuitams, žydams ir masonams – buvo kilęs ne iš nacijos ar valstybės dievinimo, bet, priešingai, iš pavydo ir troškimo irgi tapti „antvalstybine galybe“[93].

Vienintelės šalys, kur, atrodo, valstybės garbinimas ir nacijos dievinimas dar nebuvo išėjęs iš mados ir kur nacionalistiniai šūkiai, nukreipti prieš „antvalstybines“ jėgas, vis dar iš tikro pagaudavo liaudį, buvo lotyniškosios Europos šalys, pavyzdžiui, Italija ir, kiek menkiau, Ispanija bei Portugalija, t. y. šalys, kurių grynakraujam nacionaliniam išsivystymui aiškiai trukdė bažnyčios galybė. Iš da-

[92] Tai tokios grupės, kaip *Kolonialverein, Centralverein für Handelsgeographie, Flottenverein* ar net Pangermanistų sąjunga, iki Pirmojo pasaulinio karo vis dėlto neturėjusios jokio ryšio su didžiuoju bizniu. Žr. Wertheimer, *op. cit.*, p. 73. Žinoma, šiai „viršpartinei“ buržuazijai tipiški buvo nacionalliberalai; žr.74 pastabą.

[93] Erich Ludendorff, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*, Leipzig, 1927. Žr. taip pat *Feldherrnwörte*, 1938, 2 vols.; I, p. 43, 55; II, p. 80.

lies šitoks autentiškas vėlyvas nacionalinis išsivystymas, o iš dalies bažnyčia, kuri labai išmintingai suvokė, kad fašizmas iš principo nebuvo nei antikrikščioniškas, nei totalitarinis, o tik atskyrė bažnyčią nuo valstybės, kaip jau buvo atsitikę kitose šalyse, nulėmė tai, kad pradinis antiklerikalinis fašistinio nacionalizmo užmojis labai sparčiai nyko ir užleido vietą tam tikram *modus vivendi* Italijoje ir pozityviam bendradarbiavimui Ispanijoje ir Portugalijoje.

Musoliniška korporacinės valstybės idėjos interpretacija buvo bandymas visiems žinomus pavojus nacijai, iškylančius į klases suskilusioje visuomenėje, įveikti remiantis nauja vieninga socialine organizacija[94] ir pašalinti prieštaravimą tarp valstybės ir visuomenės (kuria rėmėsi nacionalinė valstybė), visuomenę ištirpdant valstybėje[95]. Fašistų sąjūdis, „partija virš partijų", užgrobė valstybės mašiną, susitapatino su aukščiausia nacionaline valdžia ir visą tautą pabandė padaryti „valstybės dalimi", nes pretendavo atstovauti nacijos kaip visumos interesams. Tačiau savęs jis nelaikė „antvalstybiniu", o jo vadai nemanė esą „virš nacijos"[96]. Kai dėl fašistų, jų sąjūdis pasibaigė užgrobus valdžią, bent jau vidaus politikoje, ir galėjo išsaugoti savo smogiamąją jėgą tik užsienio politikos reikaluose, kurie buvo sprendžiami imperialistinės ekspansijos ir tipiškų imperialistinių avantiūrų dvasia. Net prieš užgrobdami valdžią, naciai aiškiai laikėsi atokiai nuo tokios fašistinės diktatūros formos, kai „sąjūdis" tik padeda partijai ateiti į valdžią, ir partiją sąmoningai panaudojo tam, kad „būtų tęsiamas sąjūdis", kuris, priešingai negu partija, privalėjo neturėti kokių nors „apibrėžtų, griežtai nustatytų tikslų"[97].

Fašistinio ir totalitarinio sąjūdžio skirtumą geriausiai iliustruoja skirtingas jų požiūris į armiją, t.y. į nacionalinę instituciją *par excellence*. Priešingai negu naciai ir bolševikai, sunaikinę armijos dvasią palenkdami ją politiniams komisarams arba totalitariniams elitiniams junginiams, fašistai galėjo naudotis tokiu labai nacionalistiniu instrumentu kaip armija, su kuria jie susitapatino lygiai taip pat kaip ir su valstybe. Jie norėjo fašistinės valstybės ir fašistinės armijos,

[94] Svarbiausias korporacinės valstybės tikslas buvo „taisyti ir neutralizuoti padarinius, sukeltus XIX a. industrinės revoliucijos, pramonėje kapitalą atskyrusios nuo darbo, privertusios atsirasti kapitalistinę darbo samdytojų klasę, viena vertus, ir didžiulę nuosavybės neturinčią klasę, pramoninį proletariatą, kita vertus. Šių klasių buvimas greta neišvengiamai atvedė prie jų prieštaraujančių interesų susidūrimo" (*The Fascist Era*, published by the Fascist Confederation of Industrialists, Rome, 1939, Chapter iii).

[95] „Jei valstybė tikrai atstovauja nacijai, tada žmonės, sudarantys naciją, turi tapti valstybės dalimi.

Kaip tai padaryti?

Fašistų atsakymas: organizuoti žmones į grupes pagal jų veiklos pobūdį, grupes, kurios per savo vadus <...> išsidėsto pakopomis, kaip piramidėje, kurios pagrindas yra masės, o viršūnė – valstybė.

Nė vienos grupės už valstybės ribų, nė vienos grupės, nusiteikusios prieš valstybę, visos grupės valstybėje <...> kuri <...> pati yra aiškiai išreikšta nacija". (*Ibid.*)

[96] Apie ryšį tarp partijos ir valstybės totalitarinėse šalyse ir ypač apie fašistų partijos įjungimą į Italijos valstybę žr. Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, chapter 1.

[97] Žr. nepaprastai įdomų pasakojimą apie partijos ir sąjūdžio santykius leid. „Dienstvorschrift für die Parteiorganisation der NSDAP", 1932, p. II ff., ir jų aprašymą kn. Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 1941, p. 107, kur vyrauja ta pati orientacija: „Partijos uždavinys <...> telkti sąjūdį, remti jį ir rodyti kryptį".

bet vis dar valstybės ir armijos; tik nacistinėje Vokietijoje ir bolševikinėje Rusijoje armija ir valstybė tapo sąjūdžiui pavaldžiomis funkcijomis. Fašistinis diktatorius – bet nei Hitleris, nei Stalinas – buvo vienintelis tikras uzurpatorius klasikinės politinės teorijos prasme, o jo vienpartinis valdymas tam tikra prasme buvo vienintelis elementas, vis dar glaudžiai susijęs su daugiapartine sistema. Jis įgyvendino tai, ko siekė imperialistiškai nusiteikusios sąjungos, draugijos ir „viršpartinės partijos", todėl būtent itališkasis fašizmas yra vienintelis moderniojo masinio sąjūdžio pavyzdys, kai sąjūdis organizuojamas neperžengiant egzistuojančios valstybės ribų ir įkvepiamas tik kraštutinio nacionalizmo, žmones visai pavertęs tokiais *Staatsbürger* ar *patriotes*, kokiais nacionalinė valstybė juos paversdavo tik sunkmečiais ir *union sacrée* metu[98].

Nesama sąjūdžių be neapykantos valstybei, ir šito faktiškai dar nežinojo vokiečių pangermanistai palyginti stabilioje ikikarinėje Vokietijoje. Šie sąjūdžiai atsirado Austrijoje-Vengrijoje, kur neapykanta valstybei engiamoms tautoms buvo patriotizmo išraiška ir kur partijos – išskyrus socialdemokratų partiją (be krikščionių socialistų, vienintelę nuoširdžiai ištikimą Austrijai partiją) – buvo formuojamos nacionaliniu, o ne klasiniu pagrindu. Tai buvo įmanoma todėl, kad ekonominiai ir nacionaliniai interesai šioje šalyje beveik sutapo, ir todėl, kad ekonominė ir socialinė padėtis labai priklausė nuo tautybės; todėl nacionalizmas, nacionalinėse valstybėse buvęs vienijančia jėga, čia iškart tapo vidinio susiskaldymo principu, nulėmusiu esminį šios šalies partijos struktūrų ir nacionalinių valstybių partijų skirtumą. Daugianacionalinės Austrijos-Vengrijos partijų narius siejo ne konkretus interesas, kaip kitose kontinentinėse partijų sistemose, ar konkretus organizuotos veiklos principas, kaip anglosaksų šalyse, bet pirmiausia priklausymo tai pačiai tautai jausmas. Tiksliau sakant, tai turėjo būti ir buvo didžiausia Austrijos partijų silpnybė, nes iš gentinės priklausomybės jausmo nebuvo įmanoma padaryti apibrėžtų tikslų ar programų. Pansąjūdžiai šį trūkumą pavertė pranašumu, partijas paversdami sąjūdžiais ir atrasdami tokią organizacijos formą, kuriai, priešingai negu visoms kitoms, niekada negalėjo prireikti kokio nors tikslo ar programos ir kuri galėjo diena iš dienos keisti savo politiką, nekenkdama savo nariams. Daug anksčiau negu naciai, išdidžiai skelbę, kad nors jie ir turi programą, bet ji jiems nereikalinga, pangermanistai suprato, kad masėms pagauti daug svarbesnė bendra nuotaika, o ne aiškūs kontūrai ir tvirtos platformos. Juk vienintelis bet kokiam sąjūdžiui svarbus dalykas yra kaip tik tai, kad jis palaiko nuolatinį savo judrumą[99]. Todėl naciai keturiolika Veimaro respublikos metų mėgdavo vadinti „sistemos laikais" – *Systemzeit* – turėdami galvoje, kad šis metas buvo sterilus, nedinamiškas, „nejudėjo", ir jį išstūmė nacistinė „judėjimo epocha".

[98] Kalboje, pasakytoje 1933 m. lapkričio 14 d., Mussolini gina savo vienpartinį valdymą, remdamasis argumentais, kuriais karo metais paprastai naudodavosi visos nacionalinės valstybės: vienintelė politinė partija reikalinga todėl, „kad galėtų egzistuoti politinė disciplina <...> ir kad bendro likimo saitai galėtų sujungti visus, nepriklausomai nuo prieštaraujančių interesų" (Benito Mussolini, *Four Speeches on the Corporate State*, Rome, 1935).

[99] Vertas dėmesio anekdotas, papasakotas Berdiajevo: „Tarybinis jaunuolis atvyko į Prancūziją <...> ir buvo paklaustas, kokį įspūdį jam padarė Prancūzija. Jis atsakė: 'Šioje šalyje nėra laisvės'. <...> Jaunuolis paaiškino, kaip jis supranta laisvę: <...> Vadinamoji [prancūzų] laisvė yra tokia, kad viską palieka nepakeista: kiekviena diena tokia kaip ir ankstesnės; <...> taigi iš Rusijos atvykusiam jaunuoliui Prancūzijoje buvo nuobodu" (*op. cit.*, p. 182–183).

Net kaip vienpartinė diktatūra valstybė buvo traktuojama kaip kliūtis nuolat augančiam sąjūdžiui ir nuolat kintantiems jo poreikiams. Nebuvo didesnio skirtumo tarp imperialistinės Pangermanistų sąjungos „viršpartinės partijos“ Vokietijoje ir pangermanistų sąjūdžio Austrijoje už jų požiūrį į valstybę[100]: „viršpartinė partija“ siekė tik užgrobti valstybės mašiną, o tikras sąjūdis siekė ją sunaikinti, pirmoji vis dar pripažino valstybę kaip aukščiausią autoritetą, nors jos atstovavimas atiteko vienos partijos nariams (kaip Italijoje Mussolini'ui), o antrasis pripažino, kad sąjūdis nepriklauso nuo valstybės ir turi didesnį autoritetą negu valstybė.

Pansąjūdžių priešiškumas partinei sistemai tapo praktiškai reikšmingas, kai po Pirmojo pasaulinio karo partinė sistema pasidarė nebeveiksminga, o Europos visuomenės klasinė sistema buvo sutraiškyta tuometinių įvykių visiškai deklasuotų ir vis augančių masių spaudimo. Tada į avansceną išėjo jau nebe paprasti pansąjūdžiai, o totalitariniai jų įpėdiniai, kurie per keletą metų nulėmė visų kitų partijų politiką taip labai, kad jos tapo arba antifašistinės, arba antibolševikinės, arba ir vienokios, ir kitokios[101]. Šiuo negatyviu nusiteikimu, regis, nulemtu išorinio spaudimo, senosios partijos aiškiai parodė, kad jos irgi nebegali funkcionuoti kaip ypatingų klasinių interesų atstovės, o virto tik *status quo* gynėjomis. Tai, kad Vokietijos ir Austrijos pangermanistai labai greitai prisidėjo prie nacių, šiek tiek panašu į daug lėtesnį ir sudėtingesnį procesą, dėl kurio panslavistai galiausiai suprato, jog Rusijos revoliucijos leniniškos dvasios sunaikinimo visiškai pakanka, kad jiems atsirastų galimybė visa širdimi palaikyti Staliną. Kad savo galios viršūnę pasiekęs bolševizmas ir nacizmas peraugo paprastą gentinį nacionalizmą ir davė nedaug naudos tiems, kurie vis dar tikėjo juo iš principo, o ne tik kaip propagandiniu dalyku, nebuvo kalti nei pangermanistai, nei panslavistai, ir vargu ar tai sumažino jų entuziazmą.

Kontinentinės partijų sistemos irimas vyko kartu su nacionalinės valstybės prestižo nuosmukiu. Nacionalinį vientisumą labai suardė migracija, ir Prancūzija, toji *nation par excellence*, per nedaug metų tapo visiškai priklausoma nuo darbo jėgos iš užsienio. Nors ribojanti imigracijos politika, nebeatitinkanti naujų poreikių, vis dar buvo tikrai „nacionalinė“, bet dar aiškiau parodė, kad nacionalinė valstybė jau nebesugeba susidoroti su svarbiausiomis politinėmis to meto problemomis[102]. Dar sunkesnių padarinių sukėlė 1919 metais taikos sutarčių numatyti, tačiau visai nepavykę mėginimai nacionalinės valstybės organizacinius principus įgyvendinti Rytų ir Pietų Europoje, kur valstybinė tauta dažnai sudarydavo tik santykinę daugumą ir gausumu nusileisdavo visoms kartu paimtoms mažumoms. Jau vien tokių aplinkybių galėjo pakakti, kad būtų smarkiai pažeistas klasinis partinės sistemos pagrindas – dabar partijos visur kūrėsi pagal nacionalinius požymius, tarsi Austri-

[100] Austriško stiliaus priešiškumas valstybei kartais pasireikšdavo ir tarp Vokietijos pangermanistų, ypač jei jie būdavo *Auslandsdeutsche*, kaip Moelleris van den Bruckas.

[101] Tokią padėtį teisingai apibūdino Hitleris, per 1932 metų rinkimus pasakęs: „Prieš nacionalsocializmą Vokietijoje nusiteikę tik negatyvistinių daugumų grupės“ (cit. pagal Konrad Heiden, *Der Führer*, 1944, p. 564).

[102] Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, mažų mažiausiai 10 nuošimčių Prancūzijos gyventojų buvo nenatūralizuoti užsieniečiai. Jos šiaurės kasyklose daugiausia dirbo lenkai ir belgai, jos žemės ūkyje pietuose – ispanai ir italai. Žr. Carr-Saunders, *World Population*, Oxford, 1936, p. 145–158.

jos-Vengrijos monarchijos žlugimas būtų pravertęs tik tam, kad panašūs eksperimentai būtų kartojami nykštukiniu mastu[103]. Kitose šalyse, kur nacionalinės valstybės ir jos partijų klasinio pagrindo nepalietė migracija ir gyventojų nevienalytiškumas, panašų irimą sukėlė infliacija ir nedarbas, ir akivaizdu, kad juo griežtesnė buvo šalies klasių sistema, juo aiškesnė buvo tos šalies gyventojų klasinė sąmonė, juo šis irimas buvo dramatiškesnis ir pavojingesnis.

Tokia buvo padėtis tarp dviejų karų, kai bet koks sąjūdis turėjo daugiau šansų negu bet kokia partija, nes sąjūdis puldavo valstybės instituciją ir nesikreipdavo į klases. Fašistai ir naciai visada girdavosi, kad jų neapykanta nukreipta ne prieš kokias nors klases, o prieš pačią klasinę sistemą, kurią jie smerkdavo kaip marksizmo išradimą. Dar svarbesnis buvo tas faktas, kad ir komunistai, nepaisydami savo marksistinės ideologijos, irgi buvo priversti atsisakyti griežtų klasinių orientacijų, kai po 1935 metų savo gretų padidinimo dingstimi jie visur sukūrė Liaudies frontus ir pradėjo orientuotis į tas pačias didėjančias mases, nepriklausančias jokioms klasėms, kurios iki tol buvo natūralus fašistinių sąjūdžių grobis. Nė viena senoji partija nebuvo pasirengusi nei priimti šių masių, nei tinkamai įvertinti didėjančios jų gausumo reikšmės ir stiprėjančios politinės jų vadų įtakos. Šią senųjų partijų sprendimo klaidą galima paaiškinti tuo, kad jų patikima padėtis parlamente ir garantuotas atstovavimas valstybės tarnybose ir institucijose leido joms jaustis daug arčiau prie valdžios šaltinių, negu prie masių; jos manė, kad valstybė ir toliau liks neginčytina visų prievartos priemonių šeimininkė ir kad armija, aukščiausia nacionalinės valstybės institucija, liks visų svarbiausių vidaus krizių elementas. Todėl jos manė, kad gali nesivaržydamos tyčiotis iš daugybės pusiau sukarintų junginių, atsiradusių be jokios oficialios paramos. Juk juo labiau silpnėjo partijų sistema, spaudžiama užparlamentinių sąjūdžių ir klasių, juo greičiau nyko ankstesnis partijų priešiškumas valstybei. Partijos, kurios veikė, valdomos „valstybės virš partijų“ iliuzijos, šią harmoniją klaidingai aiškino kaip jėgos šaltinį, kaip stebuklingą ryšį su kažkuo aukštesniu. Tačiau revoliucinių sąjūdžių spaudimas kėlė grėsmę ne tik partijų sistemai, bet ir valstybei, ir ji jau nebegalėjo išsaugoti savo išdidžios ir neišvengiamai nepopuliarios padėties virš vidaus konfliktų. Armija jau seniai nebebuvo patikimas bastionas, saugantis nuo revoliucinės betvarkės, ir ne todėl, kad simpatizavo revoliucijai, o todėl, kad prarado išskirtinę savo padėtį. Du kartus moderniaisiais laikais, ir abu kartus Prancūzijoje, toje *nation par excellence,* armija jau įrodė esmingą savo nenorą ar nesugebėjimą padėti valdantiesiems ar pati užgrobti valdžią: 1850 metais, kai leido miniai, susitelkusiai į „Gruodžio 10-osios draugiją“, atiduoti valdžią Napoleonui III[104], ir dar kartą XIX a. pabaigoje, Dreyfuso bylos metu, kai nebūtų buvę nieko lengvesnio už karinės diktatūros įvedimą. Armijos neutralumas, jos pasirengimas tarnauti bet kokiam šeimininkui galiausiai lėmė tai, kad valstybė tapo „organizuotų partinių interesų tarpininku. Ji jau buvo ne *virš*, o *tarp* visuomenės klasių“[105]. Kitaip tariant, ir valstybė, ir partijos kartu gynė *status quo*, nesuprasdamos, kad pati ši sąjunga labiau nei kas kita padėjo pakeisti esamą padėtį.

[103] „Nuo 1918 metų nė viena nauja valstybė nesukūrė <...> partijos, kuri galėtų apimti daugiau negu vieną rasę, vieną religiją, vieną socialinę klasę ar vieną sritį. Vienintelė išimtis yra Čekoslovakijos komunistų partija“ (*Encyclopedia of the Social Sciences, loc. cit.*).

[104] Žr. Karl Marx, *op. cit.*

[105] Carl Schmitt, *op. cit.*, p. 31.

Europos partijų sistemos žlugimas ypač išryškėjo, kai į valdžią atėjo Hitleris. Šiuo metu dažnai ir patogiai užmirštama, kad tik ką prasidėjus Antrajam pasauliniam karui daugumoje Europos šalių jau egzistavo kokia nors diktatūra, o partijų sistemos jau buvo atsisakyta, ir kad šitoks revoliucinis valdymo formos pasikeitimas daugumoje šalių įvyko be revoliucinių perversmų. Revoliucinis veiksmas dažniausiai būdavo teatro spektaklis, kurio troško labai nepatenkintos masės, o ne tikra kova dėl valdžios. Galų gale koks skirtumas, jei vienu atveju keletas tūkstančių beveik beginklių žmonių inscenizuoja žygį į Romą ir perima Italijos valdymą, o kitu – kaip Lenkijoje 1934 metais – vadinamasis „nepartinių blokas" teisėtai laimi du trečdalius vietų parlamente, iškeldamas pusiau fašistinės vyriausybės palaikymo programą ir atverdamas narystės duris kilmingiesiems ir vargingiausiems valstiečiams, darbininkams ir biznieriams, katalikams ir žydams ortodoksams[106].

Prancūzijoje Hitlerio atėjimas į valdžią, lydimas komunizmo ir fašizmo stiprėjimo, greitai sunaikino ankstesnius partijų tarpusavio santykius ir per vieną naktį pakeitė laiko įtvirtintas partijų politikos kryptis. Prancūzijos dešinieji, iki tol nusiteikę griežtai antivokiškai ir militaristiškai, po 1933 metų tapo pacifizmo ir susitaikymo su Vokietija šalininkais. Kairieji taip pat labai greitai perėjo nuo pacifizmo bet kuria kaina prie tvirtos pozicijos Vokietijos atžvilgiu ir netrukus buvo apkaltinti kaip karo kurstytojai, o juos kaltino tos pačios partijos, kurios tik prieš keletą metų kairiųjų pacifizmą smerkė kaip nacionalinę išdavystę[107]. Keleri metai po Hitlerio atėjimo į valdžią pasirodė esą dar pražūtingesni Prancūzijos partijų sistemos vientisumui. Miuncheno krizės metu visos partijos, nuo kairiųjų iki dešiniųjų, suskilo dėl vienintelio svarbaus politinio klausimo: kas už, o kas prieš Vokietiją?[108] Kiekvienoje partijoje buvo taikos frakcija ir karo frakcija; nė viena partija nesugebėjo išsaugoti vienybės, priimdama svarbiausius politinius sprendimus, ir nė viena neišlaikė fašizmo ir nacizmo išbandymo, nesuskildama į antifašistus ir nacių pakeleivius. Kad Hitleris, kurdamas marionečių režimus, galėjo netrikdomai rinktis žmones iš visų partijų, kaip tik ir buvo tokios ikikarinės padėties padarinys, o ne ypač gudrių nacių manevrų rezultatas. Europoje nebuvo nė vienos partijos, iš kurios nebūtų atsiradę kolaborantų.

Senųjų partijų irimui visur priešpriešiais stovėjo akivaizdi fašistinių ir komunistinių sąjūdžių vienybė. Senosios partijos už Vokietijos ir Italijos ribų ištikimai gynė taiką, net užsienio šalies viešpatavimo kaina, o sąjūdžiai atkakliai propagavo karą, net nacionalinio žlugimo kaina. Tačiau svarbu ne tiek tai, kad kraštutiniai dešinieji Hitlerio Europos labui visur atsisakė savo tradicinio nacionalizmo ir kad kraštutiniai kairieji nacionalistinių lozungų labui išsižadėjo savo tradicinio pacifizmo, o veikiau tai, kad abu sąjūdžiai galėjo tikėtis savo eilinių narių ir vadų ištikimybės – jų nebūtų sutrikdęs joks staigus politikos posūkis. Tai dramatiškai išryškino Vokietijos–Rusijos paktas, kai naciai turėjo atsisakyti svarbiausių savo šūkių prieš bolševizmą, o komunistai turėjo sugrįžti prie pacifizmo,

[106] Vaclav Fiala, „Les Partis politiques polonais", *Monde Slave*, Fevrier, 1935.

[107] Žr. kruopščią analizę, pateiktą kn. Charles A. Micaud, *The French Right and Nazi Germany. 1933–1939*, 1943.

[108] Žymiausias pavyzdys – Prancūzijos socialistų partijos skilimas 1938 metais Senos departamento partijos suvažiavime, kai Blumo frakcija liko kaip mažuma prieš Déat promiuncheniška grupę.

kurį visada smerkė kaip smulkiaburžuazinę nuostatą. Tokie staigūs posūkiai jiems nė kiek nepakenkė. Dar gerai prisimenama, kokie vis dar stiprūs buvo komunistai po savo antrojo *volte-face* mažiau nei po dvejų metų, kai nacistinė Vokietija užpuolė Tarybų Sąjungą, ir tokia situacija egzistavo nepaisant to fakto, kad abi politinės linijos eilinius partijos narius įpainiodavo į rimtą ir pavojingą politinę veiklą, reikalavusią realių aukų ir nuolatinių pastangų.

Iš paviršiaus kitoks ir iš tikrųjų daug audringesnis buvo partijų sistemos žlugimas ikihitlerinėje Vokietijoje. Tai išaiškėjo per paskutinius prezidento rinkimus 1932 metais, kai visos partijos griebėsi visiškai naujų ir sudėtingų masinės propagandos formų.

Neįprastas buvo pats kandidatų parinkimas. Nors ir reikėjo tikėtis, kad abu sąjūdžiai, egzistavę už parlamentinės sistemos ir iš priešingų pusių su ja kovoję, iškels savo kandidatus (naciai – Hitlerį, komunistai – Thälmanną), buvo tikrai keista, kad visos kitos partijos netikėtai pripažino vieną kandidatą. Kad tokiu kandidatu tapo senis Hindenburgas, buvęs nepaprastai populiarus (nuo MacMahono laikų tokio populiarumo savo šalyje susilaukia sumušti generolai), buvo ne tik juokinga – šis faktas parodė, kad senosios partijos labai norėjo paprasčiausiai susitapatinti su ankstesnių laikų valstybe, valstybe virš partijų, valstybe, kurios pats galingiausias simbolis buvo nacionalinė armija; taigi šis faktas parodė, kad partijos jau išsižadėjo pačios partinės sistemos. Juk sąjūdžio fone partijų skirtumai tikrai tapo visai beprasmiai: buvo pastatytas ant kortos visų šių partijų egzistavimas, todėl jos susijungė ir vylėsi išsaugoti *status quo*, garantavusį jų egzistavimą. Hindenburgas tapo nacionalinės valstybės ir partijų sistemos simboliu, tuo tarpu Hitleris ir Thälmannas varžėsi tarpusavyje, kad taptų tikru liaudies simboliu.

Tokią pat reikšmę, kaip ir kandidatų parinkimas, turėjo ir rinkimų plakatai. Jokiame plakate kandidatas nebuvo giriamas už savo nuopelnus. Plakatuose, reklamavusiuose Hindenburgą, buvo paprasčiausiai skelbiama, kad „Balsas už Thälmanną – tai balsas už Hitlerį“. Šitaip darbininkai buvo perspėjami nešvaistyti savo balsų kandidatui, kuris tikrai pralaimės (Thälmannui), ir šitaip ant balno nepasodinti Hitlerio. Štai kodėl socialdemokratai susitaikė su Hindenburgo kandidatūra, nors jo net neminėjo. Dešiniosios partijos griebėsi to paties žaidimo ir pabrėždavo, kad „Balsas už Hitlerį – tai balsas už Thälmanną“. Be to, kad visus ištikimus partijų narius, ir dešiniuosius, ir kairiuosius, įtikintų, jog *status quo* išsaugojimui reikalingas Hindenburgas, ir vieni, ir kiti visai aiškiai užsimindavo apie atvejus, kai naciai ir komunistai bendradarbiaudavo.

Priešingai negu Hindenburgo propaguotojai, kreipdavęsi į tuos, kurie bet kuria kaina norėjo išsaugoti *status quo* – o 1932 metais tai būtų reiškę nedarbą beveik pusei Vokietijos gyventojų, – sąjūdžių kandidatai galėjo tikėtis paramos iš tų žmonių, kurie norėjo permainų bet kuria kaina (net visų teisinių institucijų sunaikinimo kaina), o jie buvo bent jau tokie gausūs, kaip ir nuolat augantys milijonai bedarbių ir jų šeimų. Todėl naciai ryžosi absurdiškam lozungui „Balsas už Thälmanną – tai balsas už Hindenburgą“, o komunistai nedvejodami atsakė lozungu „Balsas už Hitlerį – tai balsas už Hindenburgą“, nes abu sąjūdžiai gąsdino savo balsuotojus esamos padėties išsaugojimo pavojumi lygiai taip pat, kaip jų oponentai savo narius gąsdino revoliucijos šmėkla.

Už keistai vienodų metodų, kuriais naudojosi visų kandidatų rėmėjai, glūdėjo neišsakyta prielaida, kad rinkėjai eis balsuoti todėl, jog yra išgąsdinti – jie bijosi komunistų, bijosi nacių, bet bijosi ir *status quo*. Dėl šios visuotinės baimės

nuo politinės scenos dingo bet kokie klasiniai skirtumai; bet nors partijų sąjunga, ginanti *status quo*, palaipsniui nutrynė ankstesnę klasinę struktūrą, dar išlikusią pavienėse partijose, eiliniai sąjūdžių nariai buvo visiškai skirtingi ir tokie pat dinamiški bei svyruojantys, kaip ir pati bedarbystė[109]. Parlamento kairieji susivienijo su parlamento dešiniaisiais nacionalinių institucijų srityje, o abu sąjūdžiai kartu skubiai organizavo garsųjį transporto streiką Berlyno gatvėse, įvykusį 1932 metų lapkričio mėnesį.

Apmąstant nepaprastai greitą kontinentinės partijų sistemos žlugimą, reikia turėti galvoje labai trumpą šios institucijos egzistavimo laikotarpį. Jos niekur nebuvo iki XIX a., o daugelyje Europos šalių politinės partijos atsirado tik po 1848 metų, taigi šios sistemos kaip neabejotinai svarbios nacionalinės politikos institucijos viešpatavimas truko apytikriai tik keturis dešimtmečius. Paskutinius du XIX a. dešimtmečius visi svarbūs politiniai poslinkiai ir Prancūzijoje, ir Austrijoje-Vengrijoje jau vyko nepriklausomai nuo parlamentinių partijų ir joms oponuodami, o mažesnės imperialistinės „viršpartinės partijos" tuo pačiu metu visur mesdavo iššūkį šiai institucijai, siekdamos liaudies paramos agresyviai, ekspansionistinei užsienio politikai.

Imperialistinės lygos griebdavosi antpartinės nuostatos, siekdamos susitapatinti su nacionaline valstybe, pansąjūdžiai tas pačias partijas puldavo kaip neatskiriamą dalį bendros sistemos, apimančios ir nacionalinę valstybę, o sąjūdžiai laikydavosi ne tiek „antpartinės", kiek „antvalstybinės" nuostatos, kad galėtų tiesiogiai susitapatinti su liaudimi. Galiausiai totalitariniai sąjūdžiai išsižadėjo ir liaudies, kuria, nepaisant to (ištikimai eidami pansąjūdžių pėdomis), pasinaudodavo propagandos tikslais. „Totalitarinė valstybė" yra valstybė tik iš paviršiaus, o toks sąjūdis iš tikrųjų nebesitapatina net su tautos poreikiais. Dabar Sąjūdis esti virš valstybės ir liaudies, dėl savo ideologijos pasirengęs paaukoti ir viena, ir kita: „Sąjūdis <...> yra ir Valstybė, ir Liaudis; ir nei dabartinės valstybės <...> nei dabartinės vokiečių tautos neįmanoma įsivaizduoti be Sąjūdžio"[110].

Nebeįveikiamą partinės sistemos nuosmukį geriausiai įrodo didžiulės pastangos ją atgaivinti po Antrojo pasaulinio karo, apgailėtini jų rezultatai, išaugęs sąjūdžių patrauklumas pralaimėjus nacizmui ir akivaizdi grėsmė, kurią nacionalinei nepriklausomybei kelia bolševizmas. Visų pastangų atkurti *status quo* rezultatas buvo tik atkūrimas tokios politinės situacijos, kurioje griaunamieji sąjūdžiai yra vienintelės gerai funkcionuojančios „partijos". Jų vadai išsaugojo savo autoritetą net kritiškiausiomis aplinkybėmis ir nepaisant nuolat besikeičiančių politinių partijos nuostatų. Kad būtų įmanoma deramai įvertinti Europos nacionalinės valstybės išlikimo šansus, būtų išmintinga kreipti ne per daug dėmesio į nacionalistinius šūkius, kuriais kartais prisidengia šie sąjūdžiai, siekdami nuslėpti tikruosius savo ketinimus; būtų išmintingiau suprasti tai, ką dabar žino kiekvienas – kad tie sąjūdžiai yra tarptautinės organi-

[109] Nuo XX a. pradžios iki 1933 metų Vokiečių socialistų partija patyrė tipiškų pokyčių. Iki Pirmojo pasaulinio karo tik 10 nuošimčių jos narių nepriklausė darbininkų klasei, o 25 nuošimčius balsų ji gaudavo iš viduriniosios klasės. Tuo tarpu 1930 metais tik 60 nuošimčių jos narių buvo darbininkai, o mažų mažiausiai 40 nuošimčių balsų ji gaudavo iš viduriniosios klasės. Žr. Sigmund Neumann, *op. cit.*, p. 28 ff.

[110] Schmitt, *op. cit.*

zacijos regioninės atšakos, kad eiliniai jų nariai nė kiek nesijaudina, kai tampa aišku, kad jų politika tarnauja kitos ir net priešiškos valstybės užsienio politikos interesams ir kad jų vadų demaskavimas kaip penktosios kolonos narių, šalies išdavikų ir t. t. nedaro didesnio įspūdžio šių sąjūdžių nariams. Priešingai negu senosios partijos, sąjūdžiai pergyveno pastarąjį karą ir šiandien yra vienintelės „partijos“, savo šalininkams likusios gyvos ir prasmingos.

DEVINTAS SKYRIUS

Nacionalinės valstybės nuosmukis ir žmogaus teisių pabaiga

Net šiuo metu beveik neįmanoma pasakyti, kas iš tikrųjų nutiko Europoje 1914 metų rugpjūčio 14 dieną. Metas iki Pirmojo pasaulinio karo ir metas po jo skiriasi ne kaip seno laikotarpio pabaiga ir naujo pradžia, o kaip diena iki sprogimo ir diena po sprogimo. Tačiau ir šitokia kalbos figūra yra tokia pat netiksli, kaip ir visos kitos, nes liūdna ramybė, kuri stoja po katastrofos, niekada taip ir neatėjo. Atrodo, kad pirmas sprogimas sukėlė grandininę reakciją, kuri mus nuo tos akimirkos pagavo ir kurios, atrodo, jau niekas nebegali sustabdyti. Pirmasis pasaulinis karas nebepataisomai sunaikino Europos nacijų viena kitos įstatymų gerbimą, o to niekada nebuvo padaręs joks kitas karas. Infliacija pražudė visą smulkių savininkų klasę, ir nebeliko vilties jai kada nors atsigauti ar susiformuoti iš naujo. Tokių radikalių padarinių nebuvo sukėlusi jokia ankstesnė pinigų krizė. Užgriuvęs nedarbas pasiekė neįtikėtiną mastą ir apėmė ne vien darbininkų klasę, bet, be nereikšmingų išimčių, ištisas nacijas. Pilietiniai karai, nuolat įsižiebdavę ir vykdavę per tuos dvidešimt nelengvos taikos metų, buvo ne tik kruvinesni ir žiauresni už visus ankstesniuosius; jie sukėlė migraciją tokių žmonių, kurie – priešingai negu laimingesnieji jų pirmtakai, atsirasdavę dėl religinių karų – niekur nebuvo laukiami ir niekur negalėjo prigyti. Palikę savo tėvynę, jie likdavo benamiai, praradę savo valstybę, jie tapdavo žmonėmis be valstybės, praradę savąsias žmogaus teises, jie tapdavo beteisėmis padugnėmis. Nieko iš to, kas buvo daroma, kad ir kaip tai būtų buvę kvaila, kad ir kiek daug žmonių būtų žinoję ir numatę padarinius, nebuvo įmanoma ištaisyti ar išvengti. Kiekvienas įvykis buvo toks pat nebeatšaukiamas, kaip galutinis nuosprendis, taigi toks nuosprendis, kurio nepriėmė nei Dievas, nei šėtonas, bet kuris veikiau atrodė lyg kokia beviltiškai kvailos lemties išraiška.

Dar iki to meto, kai totalitarizmo politikai sąmoningai užpuolė ir iš dalies sugriovė pačią Europos civilizacijos struktūrą, 1914 metų sprogimas ir sunkūs jo padariniai, sukėlę nestabilumą, taip suardė Europos politinės sistemos fasadą, kad atsidengė iki tol neregimas jos karkasas. Tokie regimi reiškiniai buvo kančios, apimančios vis daugiau žmonių, kuriems staiga pradėdavo nebegalioti aplinkinio pasaulio taisyklės. Kaip tik tariamas aplinkinio pasaulio stabilumas lemdavo tai, kad kiekviena grupė, išstumta iš savo saugaus gyvenimo ribų, atrodydavo lyg kokia nelaiminga kitais atžvilgiais protingų ir normalių taisyklių išimtis, o šitokia padėtis paversdavo cinikais ir tokios akivaizdžiai neteisingos ir nenormalios lemties aukas, ir jos stebėtojus. Ir vieni, ir kiti šitokį cinizmą klaidingai traktavo kaip išmintingesnį pasaulio esmės supratimą, o iš tikrųjų jie buvo labiau išmušti iš vėžių, todėl tapo kvailesni negu kada nors anksčiau. Neapykantai, kurios tikrai netrūko ikikariniame pasaulyje, visur ati-

teko svarbiausias vaidmuo sprendžiant visuomenės reikalus, todėl apgaulingai ramaus trečiojo dešimtmečio politinėje scenoje įsiviešpatavo slogi ir nesveika atmosfera, kaip Strindbergo romanuose apie šeimyninius kivirčus. Galimas daiktas, tokį visuotinį politinio gyvenimo nuosmukį geriausiai parodo kaip tik ši miglota, viską persmelkianti, aistringa neapykanta visiems ir viskam, neturinti aiškaus objekto, nežinanti, kas atsakingas už tokią būklę – vyriausybė, buržuazija ar išorinės jėgos. Todėl ši neapykanta puldinėdavo kaip papuola į visas puses, ji buvo neprognozuojama, ir nebeliko sveiko nešališkumo niekam, kas yra po saule.

Šitokia žlugimo atmosfera, nors būdinga visai tarpukario Europai, buvo labiau pastebima ne nugalėjusiose, o pralaimėjusiose šalyse, ir labiausiai suvešėjo naujose valstybėse, atsiradusiose subyrėjus Austrijos-Vengrijos monarchijai ir caro imperijai. Paskutiniai pavergtų „mišrių gyventojų juostos" tautų solidarumo likučiai išgaravo, nunykus centrinei despotiškai biurokratijai, kuri sutelkdavo į save išsklaidytą nacionalinę neapykantą ir konfliktuojančias nacionalines pretenzijas ir kartu vienai tautinei neapykantai neleisdavo nukrypti prieš kitą tautą. Dabar kiekvienas buvo nusiteikęs priešiškai visų kitų atžvilgiu, ir pirmiausia savo artimiausių kaimynų atžvilgiu – slovakai prieš čekus, kroatai prieš serbus, ukrainiečiai prieš lenkus. Ir tai nebuvo konflikto tarp nacijų ir valstybinių tautų (ar mažumų ir daugumų) padarinys: slovakai ne tik nuolat sabotuodavo demokratinės čekų vyriausybės Prahoje sprendimus, bet kartu persekiodavo jų teritorijoje gyvenančius vengrus. Panašus priešiškumas valstybei ir, kita vertus, tarpusavyje, reiškėsi tarp nepatenkintų mažumų Lenkijoje.

Iš pirmo žvilgsnio šie neramumai senajame Europos neramumų židinyje atrodė kaip smulkios nacionalistinės peštynės, politiniam Europos likimui neturinčios jokios įtakos. Tačiau kaip tik šiose srityse dėl dviejų daugianacionalinių ikikarinės Europos valstybių, Rusijos ir Austrijos-Vengrijos, žlugimo atsirado dvi grupės aukų, kurių kančios skyrėsi nuo visų kitų grupių kančių, patirtų tarpukario epochoje. Šioms grupėms teko kentėti labiau negu nuskurdusioms viduriniosioms klasėms, bedarbiams, smulkiems *rentiers*, pensininkams, taigi tiems, iš kurių įvykiai atėmė jų visuomeninę padėtį, galimybę dirbti ir nuosavybės teisę: jie prarado tas teises, kurios – kaip buvo manoma, ir netgi pagal apibrėžimą – buvo neatimamos, būtent Žmogaus Teises. Tautos be valstybės ir mažumos, pagrįstai pavadintos „neturtingais giminaičiais"[1], neturėjo vyriausybių, kurios joms atstovautų ir jas gintų, todėl buvo priverstos gyventi arba pagal išimtinį „Sutarčių dėl mažumų" (The Minority Treaties) įstatymą, kurį visos vyriausybės (išskyrus Čekoslovakiją) pasirašė nenorom ir niekada nepripažino tikru įstatymu, arba absoliutaus beįstatymiškumo sąlygomis.

Rytų ir Pietų Europoje atsiradus mažumoms, o į Vidurio ir Vakarų Europą įsiveržus žmonėms be valstybės, pokario Europoje atsirado visai naujas griaunamasis veiksnys. Denacionalizacija tapo galingu totalitarinės politikos ginklu, o Europos nacionalinių valstybių konstitucinis nesugebėjimas garantuoti žmogaus teises tiems, kurie prarado nacijos garantuojamas teises, persekiojančioms vyriausybėms leido savo vertybių matus primesti net savo priešininkams. Tie, kuriuos persekiotojas traktavo kaip padugnes – žydai, trockininkai ir t. t. – buvo

[1] S. Lawford Childs, „Refugees – a Permanent Problem in International Organisation", *War is not Inevitable. Problems of Peace.* 13th Series, London, 1938, published by the International Labor Office.

laikomi padugnėmis iš esmės visur, o tie, kuriuos persekiotojai vadino nepageidaujamais žmonėmis, tapo *indésirables* visoje Europoje. Oficialus SS laikraštis *Schwarze Korps* 1938 metais tiesiai pareiškė, kad jei pasaulis dar neįsitikino, jog žydai yra padugnės, jis tuo įsitikins netrukus, kai benamiai valkatos be tautybės, be pinigų ir be pasų paplūs per valstybių sienas[2]. Ir iš tikrųjų tokia faktais pagrįsta propaganda buvo veiksmingesnė už Goebbelso retoriką, ir ne tik todėl, kad pavertė žydus padugnėmis, bet ir todėl, kad šitokia neįtikėtinai sunki vis didėjančios nekaltų žmonių masės padėtis lyg ir praktiškai patvirtino ciniškus totalitarinių sąjūdžių pareiškimus, kad nėra tokio dalyko kaip neatimamos žmogaus teisės ir kad priešingi demokratiniai teiginiai yra tik prietaras, veidmainystė ir bailumas, sukeltas sandūros su žiauria naujojo pasaulio didybe. Pats žodžių derinys „žmogaus teisės" visiems, kuriuos jis bent kiek lietė – aukoms, persekiotojams ir net žiūrovams, – tapo beviltiško idealizmo ar negrabios, silpnaprotiškos veidmainystės įrodymu.

I. „TAUTINĖS MAŽUMOS" IR ŽMONĖS BE VALSTYBĖS

Šiuolaikinės galios pasiskirstymo sąlygos, nacionalinį suverenumą paverčiančios pasityčiojimu, išskyrus milžiniškų valstybių atvejus, imperializmo ir pansąjūdžių atsiradimas susilpnino Europos nacionalinių valstybių stabilumą iš išorės. Tačiau nė vienas iš šių veiksnių tiesiogiai neatsirado iš pačių nacionalinių valstybių tradicijos ir institucijų. Vidinis jų žlugimas prasidėjo tik po Pirmojo pasaulinio karo, pasirodžius mažumoms, kurias sukūrė taikos sutartys ir nuolat didėjantys pabėgėlių srautai, revoliucijų padarinys.

Taikos sutarčių trūkumai dažnai būdavo aiškinami tuo, kad taikdariai priklausė kartai, suformuotai ikikarinės epochos patyrimo, todėl niekada gerai nesuprato, kokių radikalių padarinių turės tas karas, kurį jie turėjo užbaigti, sudarydami taiką. Pats geriausias įrodymas – jų pastangos nacionalumo problemą Rytų ir Pietų Europoje sureguliuoti, įkuriant nacionalines valstybes ir sudarant sutartis dėl mažumų. Jei tapo abejotina politinė išmintis, siekusi išsaugoti tą valdymo formą, kuri net šalyse, turinčiose seną ir nusistovėjusią nacionalinę tradiciją, nebegalėjo išspręsti naujų pasaulinės politikos problemų, net daugiau abejonių kėlė pastangos tą formą importuoti į tokią sritį, kurioje nacionalinėms valstybėms atsirasti nebuvo elementariausių sąlygų – bendrakilmių gyventojų ir tvirtų šaknų. O tarti, kad nacionalinės valstybės gali būti įkurtos taikos sutartimis, buvo paprasčiausiai kvaila. Tikrai, „Turėjo pakakti vieno žvilgsnio į de-

[2] Pirmuosius Vokietijos žydų persekiojimus, kurių ėmėsi naciai, turime traktuoti kaip pastangą paskleisti antisemitizmą „tose tautose, kurios žydų atžvilgiu nusiteikusios draugiškai, pirmiausia Vakarų demokratinėse šalyse", o ne kaip pastangą nusikratyti žydais. Aplinkraštyje, kurį Užsienio reikalų ministerija išsiuntinėjo visiems vokiečių pareigūnams, dirbantiems užsienio šalyse, sakoma: „Maždaug 100 000 žydų tautybės emigrantų srauto jau pakako, kad daugelis šalių pradėtų suvokti žydų pavojingumą <...> Vokietija labai suinteresuota palaikyti žydų išsisklaidymą <...> žydų antplūdis visose pasaulio dalyse sukelia vietinių gyventojų pasipriešinimą ir šitaip tampa geriausia Vokietijos politikos žydų atžvilgiu propaganda <...> Juo skurdesnis imigruojantis žydas, priimamas į kurią nors šalį, taigi juo didesnė našta jis jai tampa, juo labiau ta šalis priešinsis". Žr. *Nazi Conspiracy and Aggression,* Washington, 1946, published by the U.S. Government, VI, p. 87 ff.

mografinį Europos žemėlapį, kad pamatytum, jog nacionalinės valstybės principo Rytų Europoje taikyti negalima“[3]. Tos sutartys daugelį tautybių sugrūsdavo į vieną valstybę, kai kurias tautybes pavadino „valstybinėmis tautomis“ ir patikėjo joms valdymą, tyliai tardamos, kad kitos tautybės (pavyzdžiui, slovakai Čekoslovakijoje ar kroatai bei slovėnai Jugoslavijoje) yra lygiaverčiai valdymo partneriai, nors iš tikrųjų jos tokios nebuvo[4]; lygiai taip pat savavališkai tos sutartys iš likučių sukūrė trečią grupę tautybių, pavadintų „mažumomis“, šitaip prie daugybės naujoms valstybėms iškilusių sunkumų pridurdamos rūpestį spręsti ypatingas dalies gyventojų problemas[5]. Rezultatas buvo tas, kad tautybės, negavusios teisės į valstybę, nepriklausomai nuo to, ar tai buvo oficialiosios mažumos, ar tik tautybės, tas sutartis traktavo kaip savavališką žaidimą, kurio padarinys buvo tas, kad vieniems buvo leista valdyti, o kitiems – vergauti. Kita vertus, naujai susikūrusios valstybės, kurioms buvo pažadėtas nacionalinis suverenitetas, nesiskiriantis nuo Vakarų nacijų suvereniteto, tas taikos sutartis traktavo kaip atvirą pažadų sulaužymą ir diskriminaciją, nes jos susaistė tik naujas valstybes, o nesaistė net pralaimėjusios Vokietijos.

Į aklavietę stumiantis valstybinės valdžios vakuumas, atsiradęs dėl Austrijos-Vengrijos monarchijos žlugimo ir Lenkijos bei Baltijos valstybių išsilaisvinimo iš carinio despotizmo, buvo ne vienintelis veiksnys, sugundęs valstybininkus imtis šio pražūtingo eksperimento. Dar svarbesnis buvo negalėjimas nebepaisyti daugiau nei 100 milijonų europiečių, niekada neturėjusių nacionalinės laisvės ir galimybės apsispręsti, kurios jau siekė kolonijų tautos ir kuri joms buvo duota. Tikra tiesa, kad Vakarų ir Vidurio Europos proletariato – engiamos, istorijos nuskriaustos grupės, kurios išlaisvinimas buvo gyvybiškai svarbus visai Europos socialinei sistemai – vaidmuo Rytuose atiteko „tautoms be istorijos“[6]. Nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiai Rytuose buvo beveik tokie pat revoliuciniai kaip darbininkų sąjūdžiai Vakaruose: ir vieni, ir kiti atstovavo „neistoriniams“ Europos gyventojų sluoksniams, ir vieni, ir kiti siekė būti pripažinti ir dalyvauti vi-

[3] Kurt Tramples, „Völkerbund und Völkerfreiheit“, *Süddeutsche* Monatshefte, 26, Jahrgang, Juli 1929.

[4] Slovakų kova prieš „čekų“ vyriausybę Prahoje pasibaigė Hitlerio remiama Slovakijos nepriklausomybe, o 1921 metais Jugoslavijos konstitucija buvo „priimta“ parlamente nepaisant visų Kroatijos ir Slovėnijos atstovų balsų. Išsamesnę Jugoslavijos istorijos tarp dviejų karų apžvalgą žr. *Propyläen Weltgeschichte. Das Zeitalter des Imperialismus,* 1933, Band 10, p. 471 ff.

[5] Mussolini buvo visai teisus, po Miuncheno krizės rašydamas: „Jei Čekoslovakijoje šiandien vyrauja tokia padėtis, kurią galime pavadinti „keblia“, tai todėl, kad ji yra ne tik Čekoslovakija, bet ir Čeko-germano-polono-madjaro-rusino-rumuno-slovakija <...>“ (Cit. pagal Hubert Ripka, *Munich: Before and After,* London, 1939, p. 117).

[6] Šį terminą pirmą kartą sukūrė Otto Baueris (Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie,* Vienna, 1907).
Istorinė sąmonė atliko didelį vaidmenį formuojantis nacionalinei savimonei. Kartu su nacijų išsilaisvinimu iš dinastinio valdymo ir tarptautinės aristokratijos viešpatavimo vyko literatūros išsilaisvinimas iš „tarptautinės“ išsimokslinusiųjų kalbos (iš pradžių lotynų, vėliau prancūzų) ir nacionalinių kalbų formavimasis iš liaudies tarmių. Atrodė, kad tautos, kurių kalba tiko literatūrai, pasiekė nacionalinę brandą *per definitionem.* Todėl Rytų Europos tautų išsivadavimo sąjūdžiai prasidėjo nuo savotiško filologinio atgimimo (kartais rezultatai būdavo groteskiški, o kartais labai vaisingi), kurio politinė funkcija buvo įrodyti, kad tautos, turinčios savo literatūrą ir istoriją, turi teisę į nacionalinį suverenumą.

suomenės reikaluose. Kadangi buvo siekiama išsaugoti Europos *status quo*, tikrai atrodė neišvengiama visoms Europos tautoms užtikrinti nacionalinio apsisprendimo ir suverenumo teisę – vienintelė alternatyva būtų buvusi jas negailestingai pasmerkti kolonijinių tautų padėčiai (kažką panašaus visada siūlė pansąjūdžiai) ir Europos politikoje imtis kolonijinių metodų[7].

Tačiau, žinoma, keblumas buvo tas, kad Europos *status quo* nebegalėjo būti išsaugotas ir kad tik nunykus paskutiniams Europos autokratijos likučiams tapo aišku, jog Europoje viešpatavo tokia sistema, kuri niekada nepaisė mažų mažiausiai 25 nuošimčių savo gyventojų reikmių ir į jas nereaguodavo. Tačiau šio blogio nepašalino naujų valstybių įkūrimas, nes apytikriai 30 nuošimčių jose gyvenusių 100 milijonų žmonių buvo oficialiai paskelbti išimtimis, kurias turėjo specialiai ginti sutartys dėl mažumų. Negana to, šie skaičiai jokiu būdu neatskleidžia šios problemos esmės, o tik parodo skirtumą tarp tautų, turėjusių savo vyriausybę, ir tų tautų, kurios, kaip buvo tariama, buvo pernelyg mažos ir pernelyg išblaškytos, kad pasiektų visavertį nacionalumą. Sutartys dėl mažumų galiojo tik toms tautybėms, kurias sudarančių gyventojų skaičius buvo pakankamai didelis mažų mažiausiai dviejose naujai atsiradusiose valstybėse, bet nelietė visų kitų tautybių, neturėjusių savo vyriausybės, todėl kai kuriose naujai atsiradusiose valstybėse žmonės, kurių nacionalumo buvo nepaisoma, sudarė 50 nuošimčių visų gyventojų[8]. Blogiausia buvo net ne tai, kad tokia padėtis labai dažnai lemdavo tautybių nelojalumą joms primestai vyriausybei, o vyriausybes skatino engti savo valdomas tautybes kiek tik įmanoma, o tai, kad gyventojai, kurių nacionalumo buvo nepaisoma – kaip ir visi kiti – buvo įsitikinę, jog tikra laisvė, tikras išsivadavimas ir tikras liaudies suverenumas gali būti pasiektas tik kartu su visišku nacionaliniu išsivadavimu, jog tautos be savo nacionalinės vyriausybės neturi žmogaus teisių. Šitokį jų įsitikinimą, kuris galėjo pats save pagrįsti tuo faktu, kad Prancūzijos revoliucija Žmogaus teisių deklaraciją susiejo su nacionaliniu suverenitetu, parėmė pačios sutartys dėl mažumų, įvairių tautybių gynimo nepatikėjusios vyriausybėms, bet įpareigojusios Tautų Sąjungą ginti teises tų tautybių, kurios dėl priežasčių, susijusių su teritoriniu veiksniu, neturėjo savo valstybės.

Nepasakytum, kad mažumos pasitikėjo Tautų Sąjunga labiau negu valstybinėmis tautomis. Galų gale Sąjunga buvo sudaryta iš nacionalinės valstybės vei-

[7] Žinoma, tai ne visada buvo aiški alternatyva. Štai iki šiol niekas nepasirūpino ieškoti būdingų panašumų tarp kolonijinio ir mažumų išnaudojimo. Tik Jacobas Robinsonas prabėgomis pažymi: „Atsirado ypatingas ekonominis protekcionizmas, nukreiptas ne prieš kitas šalis, o prieš tam tikras gyventojų grupes. Kad ir kaip keista, tam tikrų kolonijinio išnaudojimo elementų galima pastebėti Vidurio Europoje". (Jacob Robinson, „Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung", *Süddeutsche Monatshefte*, 26: Jahrgang, July, 1929.)

[8] Apskaičiuota, kad iki 1914 metų buvo apie 100 milijonų žmonių, kurių nacionaliniai lūkesčiai nebuvo patenkinti. (Žr. Charles Kingsley Webster, „Minorities: History", *Encyclopedia Britannica*, 1929.) Mažumoms priklausiusių gyventojų skaičius apytikriai buvo nuo 25 iki 30 milijonų. (P. de Azcarate, „Minorities: League of Nations", *ibid.*). Tikroji padėtis Čekoslovakijoje ir Jugoslavijoje buvo daug blogesnė. Pirmojoje čekai, „valstybinė tauta", kurių buvo 7,2 mln., sudarė apie 50 nuošimčių gyventojų, o antrojoje 5 mln. serbų sudarė tik 42 nuošimčius visų gyventojų. Žr. W. Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Vienna, 1931; Otto Junghann, *National Minorities in Europe*, 1932. Šiek tiek kitokius skaičius pateikia Tramples, *op. cit.*

kėjų, kurie negalėjo simpatizuoti nelaimingoms naujoms vyriausybėms, kurioms iš principo trukdė dirbti ir priešinosi nuo 25 iki 50 nuošimčių jų valdomų gyventojų. Todėl sutarčių dėl mažumų kūrėjai netrukus buvo priversti tiksliau paaiškinti tikruosius savo ketinimus ir pabrėžti mažumų „pareigas" naujoms valstybėms[9]; dabar atsitiko taip, kad sutartys buvo pradėtos traktuoti tik kaip neskausmingas ir humaniškas asimiliacijos metodas, o toks aiškinimas visai natūraliai sukėlė mažumų įniršį[10]. Tačiau iš suverenių nacionalinių valstybių sistemos ko nors kito nebuvo galima ir laukti; numatant, kad sutartys dėl mažumų turėtų būti kas nors daugiau, o ne tik laikinas vaistas susidarius chaotiškai padėčiai, jose numanomas nacionalinio suverenumo apribojimas būtų turėjęs įtakos senesnių Europos valstybių nacionaliniam suverenumui. Didžiųjų nacijų atstovai labai gerai žinojo, kad mažumos, gyvenančios nacionalinėse valstybėse, turi būti anksčiau ar vėliau asimiliuotos ar likviduotos. Ir neturėjo reikšmės, ar jie vadovavosi humaniškais motyvais ir susiskaldžiusias tautas siekė apsaugoti nuo persekiojimo, ar politiniai motyvai juos skatino priešintis dvipusėms sutartims tarp suinteresuotųjų valstybių ir šalių, kur mažumos jau sudarė daugumą (juk galiausiai vokiečiai buvo stipriausi iš visų oficialiai pripažintų mažumų ir skaičiumi, ir ekonomine padėtimi) – jie nei norėjo, nei sugebėjo paneigti įstatymų, kuriais rėmėsi nacionalinės valstybės[11].

Nei Tautų Sąjunga, nei sutartys dėl mažumų negalėjo sutrukdyti naujai atsiradusioms valstybėms daugiau ar mažiau prievartiniu būdu asimiliuoti savo mažumas. Stipriausias veiksnys prieš asimiliaciją buvo negausumo ir kultūros nulemtas vadinamųjų valstybinių tautų silpnumas. Rusų ar žydų mažumos Lenkijoje nejautė lenkų kultūros pranašumo prieš savąją, ir joms nedarė ypatingo įspūdžio tas faktas, kad lenkai sudarė apytikriai 60 nuošimčių visų Lenkijos gyventojų.

Suerzintos tautybės, visiškai nepaisydamos Tautų Sąjungos, netrukus nusprendė savo reikalus imti į savo rankas. Jos susivienijo, surengdamos mažumų kongresą, kuris buvo ypatingas ne vienu požiūriu. Jis prieštaravo pačiai idėjai, glūdėjusiai Tautų Sąjungos sutartyse, oficialiai pasivadindamas „Europos valstybių organizuotų nacionalinių grupių kongresu", ir šitaip pavertė niekais didžiulį dar-

9 P. de Azcarate, *op. cit.*: „Sutartyse nesuformuluotos specialios sąlygos, reguliuojančios mažumų „pareigas" valstybėms, kurioms tos mažumos priklauso. Tačiau trečioji eilinė Tautų Sąjungos asamblėja 1922 metais <...> pritarė <...> rezoliucijoms dėl 'mažumų pareigų' <...>".

10 Šiuo požiūriu ypač atviri buvo Prancūzijos ir Britanijos delegatai. Briand'as pasakė: „Procesas, kurio mes turėtume siekti, yra ne mažumų išnykimas, o tam tikra asimiliacija <...>". O seras Austenas Chamberlainas, Britanijos atstovas, net pareiškė, kad „sutarčių dėl mažumų tikslas [yra] <...> užtikrinti <...> tokį gynimą ir teisingumą, kuris palaipsniui parengtų jas įsilieti į tą nacionalinę bendruomenę, kuriai jos priklauso" (C.A. Macartney, *National States and National Minorities,* London, 1934, p. 276, 277).

11 Teisybė, kad kai kurie čekų valstybininkai, liberaliausi ir demokratiškiausi nacionalinių sąjūdžių vadai, vienu metu svajojo Čekoslovakiją paversti Šveicarijos tipo respublika. Priežastis, dėl kurios net Benešas niekada iš tikro nebandė įgyvendinti tokio skaudžių nacionalinių problemų sprendimo, buvo ta, kad Šveicarija buvo ne modelis, kurį galima pamėgdžioti, o veikiau ypač laiminga išimtis, patvirtinusi kitur viešpataujančią taisyklę. Naujai susikūrusios valstybės nesijautė pakankamai saugios, kad atsisakytų centralizuoto valstybinio aparato, ir negalėjo tuojau pat sukurti tokių smulkių savivaldžių bendruomenių ir kantonų junginių, kurių labai dideliais įgaliojimais pagrįsta Šveicarijos federacinė sistema.

bą, padarytą taikos derybų metu, kurio tikslas buvo išvengti grėsmingo žodžio „nacionalinis“[12]. Svarbus padarinys buvo tas, kad susivienijo visos „tautybės“, o ne paprasčiausios „mažumos“, ir kad „nacijų, sudarytų iš mažumų“, skaičius išaugo taip žymiai, jog susivienijusios tautybės naujai atsiradusiose šalyse savo skaičiumi pranoko valstybines tautas. Tačiau „Organizuotų nacionalinių grupių kongresas“ sudavė lemtingą smūgį Tautų Sąjungos sutartims dar ir kitu būdu. Vienas iš kebliausių (keblesnis už suinteresuotųjų tautų, priklausiusių „mišrių gyventojų juostai“, mažùmą ir didžiulį bendrą skaičių[13]) Rytų Europos nacionalinės problemos aspektų buvo tarpregioninis tautybių pobūdis. Jei šios tautybės savo nacionalinius interesus iškeldavo virš atitinkamų vyriausybių interesų, vyriausybėms atrodydavo, kad jos kelia akivaizdų pavojų jų valdomų šalių saugumui[14]. Tautų Sąjungos sutartyse buvo bandoma nepaisyti tarpregioninio mažumų pobūdžio, sudarant atskirą sutartį su kiekviena šalimi, tarsi už atitinkamų valstybių ribų nebūtų egzistavę žydų ar vokiečių mažumos. „Nacionalinių grupių kongresas“ ne tik paneigė teritorinį Tautų Sąjungos principą. Jame natūraliai vyravo dvi tautybės, kurioms buvo atstovaujama visose naujai susikūrusiose valstybėse, ir todėl jos, jei tik panorėjusios, galėjo priversti pajusti savo svorį visoje Rytų ir Pietų Europoje. Tos dvi grupės buvo vokiečiai ir žydai. Žinoma, Rumunijos ir Čekoslovakijos vokiečių mažumos balsavo vieningai su Lenkijos ir Vengrijos vokiečių mažumomis, ir niekas negalėjo tikėtis, kad, pavyzdžiui, Lenkijos žydai liks abejingi Rumunijos vyriausybės diskriminacinei politikai. Kitaip tariant, tikrą dalyvavimo kongrese pagrindą sudarė nacionaliniai interesai[15], o ne bendri atskirų mažumų interesai, ir tik harmoningi santykiai tarp žydų bei vokiečių (Veimaro respublika sėkmingai vaidino ypatingą mažumų gynėjo vaidmenį) neleido kongresui iširti. Todėl 1933 metais, kai žydų delegacija pareiškė protestą prieš žydų persekiojimus Trečiajame reiche (tai gestas, kurio, kalbant iš esmės, jie neturėjo teisės daryti, nes Vokietijos žydai nebuvo mažuma), o vokiečiai paskelbė savo solidarumą su Vokietija ir buvo paremti daugumos dalyvių (visose naujai susikūrusiose valstybėse jau buvo subrendęs antisemitizmas), kongresas – žydų delegacijai pasišalinus iš jo visam laikui – visiškai prarado bet kokią reikšmę.

[12] Beje, Wilsonas, karštai gynęs „rasines religines ir lingvistines mažumų teises“, „būgštavo, kad 'nacionalinės teisės' pasirodys žalingos, nes mažumų grupės, šitaip išskirtos kaip savarankiški korporaciniai junginiai, taps 'pažeidžiamos dėl pavydo ir išpuolių'“ (Oscar J. Janowsky, *The Jews and Minority Rights*, New York, 1933, p. 351). Macartney, *op. cit.*, p. 4, aprašo susidariusią padėtį ir „atsargų Jungtinio užsienio komiteto darbą“, kuriuo buvo siekiama išvengti termino „nacionalinis“.

[13] Termino autorius Macartney, *op. cit., passim.*

[14] „Taikos sutarties pasirašymo rezultatas buvo tas, kad kiekviena mišrių gyventojų juostos valstybė <...> dabar save traktavo kaip nacionalinę valstybę. Tačiau faktai rodė priešingą dalyką. <...> Faktiškai nė viena tokia valstybė nebuvo vienanacionalinė, lygiai kaip, kita vertus, nebuvo nė vienos nacijos, kurios visi nariai būtų gyvenę vienoje valstybėje“ (Macartney, *op. cit.*, p. 210).

[15] 1933 metais kongreso pirmininkas be užuolankų pabrėžė: „Tikras yra vienas dalykas: savo kongresuose mes susitinkame ne kaip abstrakčių mažumų nariai. Kiekvienas iš mūsų kūnu ir siela priklauso konkrečiai tautai, savo tautai, ir jaučiasi susijęs su tos tautos likimu, geresniu ar blogesniu. Vadinasi, kiekvienas iš mūsų čia dalyvauja, jei taip galėčiau pasakyti, kaip grynakraujis vokietis ar grynakraujis žydas, kaip grynakraujis vengras ar grynakraujis ukrainietis“. Žr. *Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Staaten Europas*, 1933, p. 8.

Reali sutarčių dėl mažumų reikšmė glūdi ne jų praktiniame taikyme, o tame fakte, kad jas garantavo tarptautinė organizacija, Tautų Sąjunga. Mažumos egzistavo ir anksčiau[16], bet mažuma kaip nuolatinė institucija, pripažinimas, kad milijonai žmonių gyvena be normalios teisinės apsaugos ir kad jiems reikia papildomų elementariausių jų teisių garantijų, teikiamų išorinės institucijos, o be to, prielaida, kad šitokia dalykų padėtis yra ne laikina, todėl reikia sutarčių, nustatančių ilgalaikį *modus vivendi* – visa tai buvo nauja netgi matuojant Europos istorijos mastais. Sutartyse dėl mažumų aiškiai buvo pasakyta tai, kas iki tol būdavo tik numanoma gyvos nacionalinių valstybių sistemos dalis, būtent, kad tik tautinei daugumai priklausantys žmonės gali būti piliečiai, tik tos pačios tautinės kilmės žmonės gali naudotis visapusiška teisinių institucijų apsauga, kad kitos tautybės asmenims reikia tam tikro išskirtinumą ginančio įstatymo, kol jie bus (arba jei nebus) visiškai asimiliuoti ir atskirti nuo savo tautinių šaknų. Aiškinamąsias kalbas, skirtas Tautų Sąjungos sutartims, valstybininkai iš šalių, neturėjusių įsipareigojimų mažumoms, sakydavo net dar atviriau: jie laikė savaime suprantamu dalyku tai, kad bet kurios šalies teisė negali būti atsakinga už asmenis, pabrėžiančius savo skirtingą tautybę[17]. Šitaip jie pripažino – ir netrukus gavo galimybę tai įrodyti praktiškai, randantis žmonėms be valstybės, – kad valstybės transformacija iš teisės įrankio į nacijos įrankį pasibaigė: nacija nukariavo valstybę, nacionalinis interesas gavo prioritetą prieš teisę, kai dar buvo daug laiko iki tos akimirkos, kada Hitleris galėjo paskelbti: „Teisė yra tai, kas gera vokiečių tautai". Šiuo atveju minios kalba vėl buvo tiktai išgryninta, be veidmainystės ir skrupulų viešosios nuomonės kalba.

Be abejonės, tokio proceso pavojingumas iš pat pradžių glūdėjo nacionalinės valstybės struktūroje. Tačiau kiek nacionalinių valstybių susikūrimas sutapo su konstitucinių vyriausybių sukūrimu, tos vyriausybės visada atstovaudavo teisės valdžiai, buvo ja pagrįstos ir priešinosi savavališko administravimo ir despotizmo valdžiai. Todėl, kai sutriko trapi pusiausvyra tarp nacijos ir valstybės, tarp nacionalinio intereso ir teisinių institucijų, šitokio tipo vyriausybės ir tautos organizacijos suiro bauginamai greitai. Keista, kad jų irimas prasidėjo kaip tik tą akimirką, kai nacionalinio apsisprendimo teisė buvo pripažinta visoje Europoje ir kai visur įsivyravo ją grindžiantis esminis įsitikinimas, kad nacijos valia yra aukštesnė už visas teisines ir „abstrakčias" institucijas.

Tuo metu, kai buvo sudarytos sutartys dėl mažumų, jų naudai buvo galima pasakyti (ir taip buvo pasakyta) – tarsi už jas atsiprašant, – kad senesnės nacijos turėjo konstitucijas, numanomai ar aiškiai (kaip Prancūzijos, tos *nation par ex-*

[16] Pirmosios mažumos atsirado tada, kai protestantiškasis sąžinės laisvės principas galutinai nustelbė *cuius regio eius religio* principą. 1915 metais Vienos kongresas jau žengė žingsnį, kurio tikslas buvo užtikrinti tam tikras teises lenkų kilmės gyventojams Rusijoje, Prūsijoje ir Austrijoje, teises, kurios tikrai nebuvo tik „religinės". Tačiau būdinga tai, kad visose vėlesnėse sutartyse – protokole, garantavusiame Graikijos nepriklausomybę 1930 metais, protokole, garantavusiame Moldavijos ir Valachijos nepriklausomybę 1856 metais, ir Berlyno kongreso, svarsčiusio Rumunijos klausimą 1878 metais, sprendime – kalbama apie „religines", o ne „tautines" mažumas, kurioms buvo suteiktos „pilietinės", o ne „politinės" teisės.

[17] De Mello Franco, Brazilijos atstovas Tautų Sąjungos taryboje, šią problemą nusako labai aiškiai: „Man atrodo akivaizdu, kad tie, kurie sumanė šią globos sistemą, net nesvajojo tam tikrose valstybėse sukurti grupę gyventojų, kurie traktuotų save kaip nuolatinius svetimšalius bendros šalies organizacijos atžvilgiu" (Macartney, *op. cit.*, p. 277).

cellence, atveju) pagrįstas Žmogaus Teisėmis, kad netgi jei tarp jų gyveno kitos tautybės, šioms nereikėjo kokios nors papildomos teisės ir kad tik naujai susikūrusiose valstybėse, kaip kompromisas ir išimtis, buvo laikinai reikalingas [specialus] žmogaus teisių įtvirtinimas[18]. Žmonių be valstybės pasirodymas šiai iliuzijai padarė galą.

Tos mažumos buvo be valstybės tik iš dalies: *de jure* jos priklausė kokiam nors politiniam junginiui, nors joms ir reikėjo papildomos apsaugos ypatingų sutarčių ir garantijų pavidalu. Tam tikroms antrinėms teisėms, pavyzdžiui, teisei naudotis savo kalba ir gyventi savo kultūrinėje ir socialinėje aplinkoje, iškilo grėsmė, ir jos buvo be entuziazmo ginamos kokios nors išorinės organizacijos, tuo tarpu kitos, dar elementaresnės teisės, pavyzdžiui, teisė pasirinkti gyvenamąją vietą ir teisė į darbą, niekada nebuvo pažeidžiamos. Sutarčių dėl mažumų sudarytojai nenumatė masinės gyventojų migracijos galimybės ar žmonių, tapusių „nedeportuojamais", nes žemėje nebuvo tokios šalies, kurioje jie būtų turėję apsigyvenimo teisę, problemos. Mažumas vis dar buvo galima traktuoti kaip išskirtinį reiškinį, būdingą tam tikroms nuo normos nukrypstančioms teritorijoms. Šitoks argumentavimas visada buvo patrauklus, nes nepaliesdavo pačios sistemos. Jis savaip pergyveno Antrąjį pasaulinį karą, kuriam pasibaigus taikdariai, įsitikinę sutarčių dėl mažumų nepraktiškumu, pradėjo „repatrijuoti" tautybes, kiek tik pajėgė, siekdami išardyti „mišrių gyventojų juostą"[19]. Ir ši didžiulių mastų repatriacija nebuvo tiesioginis padarinys to katastrofiško patyrimo, kuris atsirado netrukus po sutarčių dėl mažumų; veikiau buvo tikimasi, kad toks žingsnis galiausiai išspręs problemą, kuri per ankstesnius dešimtmečius vis didėjo ir kuriai spręsti paprasčiausiai nebuvo tarptautiniu mastu pripažintos ir priimtos procedūros, – žmonių be valstybės problemą.

Faktiškai daug sunkesnė ir grėsmingesnė dėl savo tolesnių padarinių problema buvo bevalstybiškumas, tas naujausias dabarties istorijos masinis reiškinys, ir nuolat didėjančios naujos žmonių grupės, sudarytos iš asmenų be valstybės – pačios simptomiškiausios grupės, susijusios su dabartine politika, – egzistavimas[20]. Šį egzistavimą vargu ar galima paaiškinti tik vienu veiksniu, bet jei pažvelgsime į įvairias žmonių be valstybės grupes, pamatysime, kad kiekvienas

[18] „Mažumų gynimo režimas buvo sukurtas kaip pagalbinė priemonė tais atvejais, kai teritorinis sėslumas neišvengiamai buvo netobulas nacionalinės priklausomybės požiūriu" (Joseph Roucek, *The Minority Principle as a Problem of Political Science,* Prague, 1928, p. 29). Keblumas buvo tas, kad teritorinio sėslumo principas turėjo trūkumų ne tik sėsliai įkurdinant mažas grupes, bet ir kuriantis pačioms naujosioms valstybėms, nes tame regione nebuvo tokios teritorijos, į kurią nebūtų galėjusios pretenduoti kelios tautybės.

[19] Beveik simbolinį tokio intelektualinės nuostatos pasikeitimo liudijimą galima rasti Čekoslovakijos, vienintelės šalies, po Pirmojo pasaulinio karo geranoriškai paklususios įpareigojimams, suformuluotiems sutartyse dėl mažumų, prezidento Eduardo Benešo kalbose. Tik prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Benešas vis labiau buvo linkęs paremti gyventojų perkėlimo principą, kuris galiausiai vedė prie vokiečių mažumos išstūmimo ir dar vienos vis daugėjančių „perkeltųjų asmenų" kategorijos atsiradimo. Apie Benešo poziciją žr. Oscar I. Janowsky, *Nationalities and National Minorities,* New York, 1945, p. 136 ff.

[20] „Bevalstybiškumo problema tapo labai svarbi po Didžiojo karo. Iki karo kai kuriose šalyse, ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose, egzistavo potvarkiai, pagal kuriuos natūralizacija galėjo būti panaikinama tais atvejais, kai natūralizuotasis asmuo atsisakydavo ištikimybės jį priėmusiai šaliai. Šitaip denatūralizuotas asmuo tapdavo asmeniu be valstybės. Karo metu svarbiau-

politinis įvykis po Pirmojo pasaulinio karo prie tų žmonių, kurie gyveno, neginami įstatymo, neišvengiamai pridėdavo naują asmenų kategoriją, ir nepriklausomai nuo to, kaip keisdavosi pradinė padėtis, nė viena iš šių kategorijų niekada negalėjo sugrįžti į normalią padėtį[21].

Vieną tokių žmonių dalį vis dar sudarė seniausia žmonių be valstybės grupė, *Heimatlosen*, kurią sukūrė 1919 metų taikos sutartys, Austrijos-Vengrijos suirimas ir Baltijos valstybių susikūrimas. Kartais jų tikros kilmės nustatyti būdavo neįmanoma, ypač jei karo pabaigoje jiems tekdavo gyventi ne toje vietoje, kur jie buvo gimę[22], kartais jų kilmės vieta dėl pokario ginčų sukeltos netvarkos tiek kartų pereidavo iš vienų rankų į kitas, kad toje vietoje gyvenančių žmonių tautybės keisdavosi metai iš metų (kaip Vilniuje, kurį kažkoks prancūzų pareigūnas kartą pavadino *la capitale des apatrides*); daug dažniau, nei galima manyti, žmonės po Pirmojo pasaulinio karo ieškojo prieglobsčio bevalstybiškume, kad pasiliktų ten, kur gyveno, ir išvengtų deportacijos į „tėvynę", kur jie būtų buvę svetimi (taip elgdavosi daugelis Lenkijos ir Rumunijos žydų Prancūzijoje ir Vokietijoje, ir jiems maloningai pagelbėdavo antisemitiškai nusiteikę atitinkamų konsulatų darbuotojai).

sios Europos valstybės pripažino būtinybę pataisyti savo įstatymus, reguliuojančius nacionalumą, taip, kad būtų galima panaikinti natūralizaciją" (John Hope Simpson, *The Refugee Problem*, Institute of International Affairs, Oxford, 1939, p. 231). Asmenų be valstybės klasė, sukurta natūralizacijos panaikinimo, buvo labai maža, tačiau tokie žmonės buvo lengvai pakartojamas precedentas, todėl tarpukario laikotarpiu natūralizuoti piliečiai dažniausiai priklausydavo pirmai valstybę praradusių gyventojų grupei. Masiniam natūralizacijos panaikinimui, pavyzdžiui, tokiam, kokio nacistinė Vokietija 1933 metais ėmėsi prieš visus žydų kilmės natūralizuotus vokiečius, paprastai užbėgdavo už akių tokioms kategorijoms priklausančių prigimtinių piliečių denacionalizacija ir priėmimas tokių įstatymų, kurie duodavo galimybę denatūralizuoti paprasčiausiu įsaku. Tokie įstatymai ketvirtajame dešimtmetyje buvo priimti Belgijoje ir kitose demokratinėse Vakarų šalyse, paprastai prieš faktinę masinę denatūralizaciją; geras pavyzdys – Graikijos vyriausybės elgesys su pabėgėliais iš Armėnijos: nuo 1923 iki 1928 metų iš 45 000 armėnų pabėgėlių buvo natūralizuoti 1000 žmonių; po 1928 metų buvo sustabdytas įstatymas, pagal kurį buvo galima natūralizuoti visus pabėgėlius iki 22 metų amžiaus, o 1936 metais vyriausybė panaikino bet kokią natūralizaciją (žr. Simpson, *op. cit.*, p. 41).

[21] Praėjus 25 metams nuo to laiko, kai sovietų režimas atėmė pilietybę iš 1,5 mln. rusų, buvo apskaičiuota, kad mažų mažiausiai 350–450 tūkstančių jų vis dar buvo žmonės be valstybės – o tai milžiniškas procentas, jei turėsime galvoje, kad tai visa karta, kad didelė tų žmonių dalis persikėlė už vandenyno ir kad kita didelė dalis gavo įvairių šalių pilietybę per santuoką. (Žr. Simpson, *op. cit.*, p. 559; Eugene M. Kulischer, *The Displacement of Population in Europe*, Montreal, 1943; Winifred N. Hadsel, „Can Europe's Refugees Find New Homes?", *Foreign Policy Reports*, August, 1943, Vol. X, No. 10.)

Tiesa, kad Jungtinės Amerikos Valstijos valstybę praradusius imigrantus priimdavo ir pripažindavo jiems visišką lygybę su kitais svetimšaliais, tačiau tai buvo įmanoma tik todėl, kad ši imigrantų šalis *par excellence* visada traktavo atvykėlius kaip perspektyvius savo piliečius, nepaisydama ankstesnės nacionalinės jų priklausomybės.

[22] *American Friends Service Bulletin* (General Relief Bulletin, March, 1943) spausdina vieno iš savo darbuotojų Ispanijoje reportažą, rodantį jo suglumimą: jis susidūrė su „žmogumi, gimusiu Berlyne, Vokietijoje, bet lenkų kilmės, nes jo tėvai buvo lenkai; todėl jis yra <...> apatridas, bet tvirtina esąs ukrainietis ir į jį reiškia pretenzijas Rusijos vyriausybė, reikalaudama jį repatrijuoti, kad jis galėtų atlikti tarnybą Raudonojoje armijoje".

Savaime nereikšmingas, tarsi tik teisinė keistenybė, *apatridas* patraukė dėmesį pernelyg vėlai, kai pagal savo teisinį statusą buvo priskirtas prie pokario metų pabėgėlių, kurie iš savo šalių buvo išvaryti revoliucijų ir paskubomis denacionalizuoti savųjų vyriausybių. Chronologine tvarka šiai grupei priklausė milijonai rusų, šimtai tūkstančių armėnų, tūkstančiai vengrų, šimtai tūkstančių vokiečių ir daugiau kaip pusė milijono ispanų – jei išvardysime tik pačias svarbiausias tokių žmonių kategorijas. Šių vyriausybių elgesys šiandien gali pasirodyti kaip natūralus pilietinio karo padarinys, bet anuo metu masinės denacionalizacijos buvo kažkas visiškai nauja ir netikėta. Jos suponavo tokią valstybės struktūrą, kuri – jei ir nebuvo visiškai totalitarinė – mažų mažiausiai nebūtų pakentusi jokios opozicijos ir veikiau būtų sutikusi netekti savo piliečių, negu pakęsti žmones, turinčius kitokias pažiūras. Negana to, tos denacionalizacijos atskleidė tai, kas neišryškėjo per nacionalinio suvereniteto istoriją – kad kaimyninių šalių suverenitetai gali sueiti į mirtiną konfliktą ne tik kraštutiniu karo atveju, bet ir taikos metu. Dabar tapo aišku, kad visiškas nacionalinis suverenumas buvo įmanomas tol, kol Europos nacijos pripažino viena kitos teises – juk kaip tik šita stichiško solidarumo ir santarvės dvasia neleisdavo kokiai nors vyriausybei panaudoti visą savo suverenią galią. Tarptautinės teisės srityje teoriškai visada buvo pripažįstama, kad suverenumas niekur kitur nėra toks absoliutus, kaip „emigracijos, natūralizacijos, nacionalumo ir ištrėmimo" reikaluose"[23]; tačiau esmė yra ta, kad praktiniai sumetimai ir tylus bendrų interesų pripažinimas apribodavo nacionalinį suverenumą tol, kol atsirado totalitariniai režimai. Sunku susilaikyti nuo pagundos totalitarinio užkrato laipsnį matuoti tuo mastu, kuriuo suinteresuotosios vyriausybės naudojasi savo suverenia denacionalizacijos teise (šiuo požiūriu labai įdomu pažymėti, kad Mussolini'o Italija nebuvo linkusi šitaip elgtis su savo pabėgėliais[24]). Tačiau kartu reikia turėti galvoje, kad Europos kontinente vargu ar dar buvo likusi tokia šalis, kuri tarpukario laikotarpiu nebūtų priėmusi kokių nors naujų įstatymų, kurie – jei net ir dideliu mastu šios teisės neįtvirtino – visada buvo formuluojami taip, kad leisdavo jai nusikratyti daugelio savo gyventojų bet kuriuo tinkamu metu[25].

[23] Lawrence Preuss, „La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques", *Revue Internationale Française du Droit des Gens,* 1937, Vol. IV, Nos. 1, 2, 5.

[24] Atrodo, kad 1926 metų italų įstatymas prieš „piktavališką emigraciją" pranašavo denatūralizacijos priemones prieš antifašistinius pabėgėlius, tačiau po 1929 metų denatūralizacijos politikos buvo atsisakyta ir buvo sukurtos fašistinės organizacijos užsienyje. Iš 40 tūkstančių „Italų tautos sąjungos" (Unione Popolare Italiana) Prancūzijoje narių mažų mažiausiai 10 tūkstančių buvo tikri antifašistiniai pabėgėliai, tačiau tik 3 tūkstančiai neturėjo pasų. Žr. Simpson, *op. cit.,* p. 122 ff.

[25] Pirmas tokio pobūdžio įstatymas buvo priimtas Prancūzijoje 1915 metais kaip karo priemonė, kuri lietė tik iš priešo šalies kilusius natūralizuotus piliečius, išsaugojusius savo pirminę tautybę. Portugalija nuėjo daug toliau, 1916 metais išleisdama dekretą, automatiškai denatūralizavusį visus asmenis, kurių tėvas buvo vokietis. Belgija 1922 metais priėmė įstatymą, panaikinusį natūralizaciją tų asmenų, kurie atliko antinacionalinių veiksmų karo metu, ir šį įstatymą patvirtino nauju 1934 metų dekretu, kuriame tam laikui būdinga miglota maniera kalbama apie asmenis, „manquant gravement à leurs devoirs de citoyen belge". Italijoje nuo 1926 metų buvo galima denatūralizuoti visus asmenis, kurie buvo „neverti Italijos pilietybės" ar kėlė grėsmę viešajai tvarkai. Egiptas 1926 metais, o Turkija 1928 metais priėmė įstatymus, pagal kuriuos buvo galima denatūralizuoti asmenis, keliančius grėsmę bendruomenės tvarkai. Prancū-

Jokiame šiuolaikinės politikos paradokse neglūdi tiek karčios ironijos, kaip prieštaravime tarp pastangų, dedamų geranorių idealistų, atkakliai reikalaujančių laikyti „neatimamomis“ tas žmogaus teises, kuriomis naudojasi tik labiausiai klestinčių ir civilizuotų šalių piliečiai, ir tarp tikrosios beteisių žmonių padėties. Ši padėtis vis blogėjo, kol internuotųjų stovykla – iki Antrojo pasaulinio karo žmonėms be valstybės veikiau išimtis nei taisyklė – tapo įprastiniu „perkeltųjų asmenų“ apgyvendinimo problemos sprendimu.

Net žmonėms be valstybės taikoma terminologija degradavo. Terminu „bevalstybiškumas“ bent jau buvo pripažįstamas faktas, kad atitinkami asmenys prarado savo vyriausybės globą ir jų teisinei padėčiai apsaugoti reikia tarptautinių susitarimų. Pokario terminas „perkeltieji asmenys“ buvo išrastas karo metu ir juo buvo norima išreikšti siekį kartą ir visiems laikams pašalinti bevalstybiškumą, ignoruojant jo egzistavimo faktą. Bevalstybiškumo nepripažinimas visada reiškia repatriaciją, t. y. deportaciją į gimtąją šalį, kai arba atsisakoma būsimą repatriantą pripažinti savo piliečiu, arba priešingai, aistringai trokštama jį susigrąžinti, kad būtų galima jį nubausti. Kadangi totalitarinės šalys, nepaisant blogų jų ketinimų, įkvėptų karo klimato, apskritai vengė masinių repatriacijų, žmonių be valstybės skaičius – praėjus dvylikai metų po karo – tapo didesnis negu kada nors anksčiau. Valstybininkų ketinimą bevalstybiškumo problemą išspręsti ignoravimu dar geriau atskleidžia bet kokios patikimos statistikos apie šį reikalą nebuvimas. Tačiau daug kas žinoma: nors esama tik vieno milijono „pripažintų“ žmonių be valstybės, egzistuoja daugiau nei 10 milijonų vadinamųjų *de facto* žmonių be valstybės, ir nors palyginti nepavojinga *de jure* žmonių be valstybės problema retkarčiais iškyla tarptautinėse konferencijose, bevalstybiškumo problemos esmė, sutampanti su pabėgėlių klausimu, paprasčiausiai nutylima. Dar blogiau, kad potencialių žmonių be valstybės skaičius nuolat didėja. Iki pastarojo karo tik totalitarinės arba pusiau totalitarinės diktatūros imdavosi denatūralizacijos ginklo prieš tuos, kurie buvo prigimtiniai piliečiai, o dabar mes pasiekėme tašką, kai net laisvosios demokratijos šalys, pavyzdžiui, Jungtinės Valstijos, visai rimtai svarsto galimybę atimti pilietybę iš tų prigimtinių amerikiečių, kurie yra komunistų partijos nariai. Bloga lemiantis šių priemonių aspektas yra tas, kad jos buvo traktuojamos kaip visai nekaltas dalykas. Tačiau pakanka prisiminti kraštutinumą, kurio griebėsi naciai, primygtinai reikalavę, kad visiems ne Vokietijos žydams „turi būti atimta pilietybė arba iki deportacijos dienos, arba vėliausiai tą pačią dieną“[25a] (Vokietijos žydams toks dekretas buvo nereikalingas, nes Trečiajame reiche egzistavo įstatymas, pagal kurį visi žydai, išvykę iš [Vokietijos] teritorijos – žinoma, įskaitant ir tuos, kurie

zija grasino denatūralizacija (1927) tiems savo naujiems piliečiams, kurie savo veiksmais nusižengė Prancūzijos interesams. Austrija 1933 metais galėjo atimti Austrijos pilietybę iš bet kurio savo piliečio, tarnavusio užsienio kariuomenėje ar dalyvavusio veiksmuose, priešiškuose Austrijai. Galiausiai Vokietija 1933 metais, labai pamėgdžiodama įvairius Rusijos dekretus dėl tautybės, išleistus po 1921 metų, nustatė, kad iš visų asmenų, „gyvenančių užsienyje“, bet kada gali būti atimta vokiečių pilietybė.

[25a] Citata paimta iš hauptšturmfiurerio Danneckerio įsakymo (1943 metų kovo 10 d.) dėl „5000 žydų deportacijos iš Prancūzijos pagal 1942 metų kvotą“. Šis dokumentas (fotokopija saugoma Paryžiaus Žydų dokumentacijos centre (Centre de Documentation Juive) yra Niurnbergo proceso dokumentų No. RF 1216 dalis. Tokie pat nutarimai buvo priimti dėl Bulgarijos žydų. Plg. *ibidem* svarbų L.R. Wagnerio memorandumą, 1943 metų balandžio 3 d., dokumentas NG 4180.

buvo deportuoti į koncentracijos stovyklas Lenkijoje, – iškart netekdavo pilietybės), kad suprastume tikrąją bevalstybiškumo potekstę.

Pirmas stiprus smūgis, kurį gavo nacionalinės valstybės dėl šimtų tūkstančių atvykusių žmonių be valstybės, buvo prieglobsčio teisės panaikinimas – o tai buvo vienintelė teisė, simbolizavusi Žmogaus Teises tarptautinių santykių srityje. Jos ilga, laiko pašventinta istorija prasideda kartu su protingai tvarkomo politinio gyvenimo pradmenimis. Nuo senovės laikų ši teisė ir pabėgėlį, ir jį priglobusią šalį gynė nuo tokių situacijų, į kurias patekę žmonės būdavo verčiami tapti asmenimis, neginamais įstatymo dėl jiems patiems nepavaldžių aplinkybių. Ši teisė buvo tik modernus likutis to viduramžių principo, pagal kurį *quid quid est in territorio est de territorio*, nes visais kitais atvejais modernioji valstybė buvo linkusi ginti savo piliečius už savo sienų ir abipusėmis sutartimis užtikrinti, kad jie būtų pavaldūs savo šalies įstatymams. Tačiau nors prieglobsčio teisė ir toliau veikė į nacionalines valstybes susiskirsčiusiame pasaulyje, o atskirais atvejais net pergyveno abu pasaulinius karus, buvo jaučiama, kad tokia teisė yra anachronizmas ir kad ji prieštarauja tarptautinėms valstybės teisėms. Todėl jos neįmanoma rasti nė viename rašytiniame įstatymų kodekse, nė vienoje konstitucijoje ar tarptautiniame susitarime, o Tautų Sąjungos įstatuose apie ją net neužsimenama[26]. Šiuo požiūriu jos likimas toks pat kaip ir Žmogaus Teisių, kurios irgi niekada nėra tapusios įstatymu, o egzistavo tik šešėliškai, kaip paskata individualiais išskirtiniais atvejais, netelpančiais į normalių teisinių institucijų rėmus[27].

Antras didelis smūgis, kurį europietiškam pasauliui sudavė pabėgėlių antplūdis[28], buvo supratimas, kad jais neįmanoma nusikratyti ar juos paversti prieglobstį suteikusios šalies piliečiais. Iš pat pradžių visi sutarė, kad yra tik du bū-

[26] S. Lawfordas Childsas (*op. cit.*) apgailestauja, kad Tautų Sąjungos įstatuose nėra „jokių lengvatų politiniams pabėgėliams, jokios paramos tremtiniams". Naujausias JT mėginimas pagerinti jų (bent jau nedidelės žmonių be valstybės grupės – vadinamųjų „*de jure* žmonių be valstybės") teisinę padėtį pasirodė esąs tik gestas, būtent mėginimas surinkti bent jau dvidešimties šalių atstovus, bet kartu gauti aiškią garantiją, kad dalyvavimas tokioje konferencijoje niekuo neįpareigos. Net tokiomis aplinkybėmis vis dar labai abejotina, ar ši konferencija bus sušaukta. Žr. New York *Times*, October 17, 1954, p. 9, naujienų skyrių.

[27] Vieninteliai prieglobsčio teisės gynėjai buvo kelios organizacijos, kurių specialus tikslas buvo žmogaus teisių gynimas. Pati svarbiausia organizacija, finansuojama Prancūzijos Žmogaus teisių lygos (Ligue des Droits de l'Homme), turėjusi skyrius visose demokratinėse Europos šalyse, elgėsi taip, tarsi problema vis dar buvo tik viena – išgelbėti pavienius žmones, persekiojamus dėl jų politinių įsitikinimų ir politinės veiklos. Šitokia prielaida, beprasmiška jau milijonų Rusijos pabėgėlių atveju, tapo paprasčiausiai absurdiška žydų ir armėnų atveju. Ši lyga nei ideologiškai, nei administraciniu požiūriu nebuvo pasirengusi spręsti naujų problemų. Kadangi ji nedrįso tiesiai pažvelgti į tą naują padėtį, tai apsiribojo tokiomis funkcijomis, kurias galėjo daug geriau atlikti bet kuri iš daugelio labdaros įstaigų, kurias pabėgėliai sukūrė patys, padedami savo vietinių tėvynainių. Kai Žmogaus Teisės tapo ypač neefektyvios labdaros organizacijos rūpesčio objektu, pati žmogaus teisių sąvoka visai natūraliai buvo dar labiau diskredituota.

[28] Daugybę įvairiausių pastangų, kurias dėjo teisininkai, kad supaprastintų šią problemą nustatydami skirtumą tarp asmens be valstybės ir pabėgėlio – pavyzdžiui, tariant, „kad asmens be valstybės statusui būdingas tas faktas, jog jis neturi pilietybės, tuo tarpu pabėgėlio statusą apibrėžia tai, jog jis prarado diplomatinę gintį" (Simpson, *op. cit.*, p. 232), – visada sugriaudavo tas faktas, kad „dėl praktinių sumetimų visi pabėgėliai yra žmonės be valstybės" (Simpson, *op. cit.*, p. 4).

dai išspręsti šią problemą: repatriacija arba natūralizacija[29]. Kai pirmųjų rusų bei armėnų pabėgėlių antplūdžio patyrimas parodė, kad nė vienas būdas nedavė jokių apčiuopiamų rezultatų, prieglobstį suteikusios šalys paprasčiausiai atsisakė pripažinti bevalstybiškumo statusą visiems vėliau atvykusiems pabėgėliams ir šitaip dar labiau apsunkino jų padėtį[30]. Suinteresuotųjų vyriausybių požiūriu buvo visai suprantama, kad joms reikėjo priminti Tautų Sąjungai „kuo greičiau nutraukti savo darbą, susijusį su pabėgėliais"[31], nes tos vyriausybės turėjo daug priežasčių būgštauti, kad žmonės, išstumti iš senosios valstybės, tautos ir teritorijos trejybės, kuri vis dar buvo Europos organizacijos ir politinės civilizacijos pagrindas, yra tik augančio sąjūdžio pradžia, tik pirmoji srovelė iš vis didėjančio rezervuaro. Buvo akivaizdu – ir tai pripažino netgi Eviano konferencija 1938 metais, – kad visi Vokietijos ir Austrijos žydai yra potencialūs žmonės be valstybės; ir buvo visai natūralu, kad šalys, turinčios mažumų, padrąsintos Vokietijos pavyzdžio, pabandė pasinaudoti tais pačiais metodais, kad nusikratytų kai kurių savo gyventojų, priklausančių mažumoms[32]. Iš mažumų didžiausias pavojus buvo iškilęs žydams ir armėnams, ir netrukus jie sudarė didžiausią žmonių be valstybės dalį; bet kartu jie įrodė, kad sutartys dėl mažumų nebūtinai gali juos apginti, bet gali būti ir įrankis išskirti tam tikroms grupėms, kad galiausiai jos būtų išstumtos.

Beveik toks pat grėsmingas, kaip ir šie pavojai, keliami senų Europos neramumų šaltinių, buvo visų Europos „nacionalų" elgesys „ideologiniuose" karuose. Iš žmonių ne tik būdavo atimama šalis ir pilietybė, bet vis daugiau asmenų iš visų šalių, įskaitant ir demokratines Vakarų šalis, savanoriškai kariaudavo užsienio šalyse vykstančiuose pilietiniuose karuose (iki to laiko kažką panašaus darė tik nedaugelis idealistų ar avangardistų), net kai šitoks elgesys reikšdavo,

[29] Patį ironiškiausią šito visuotinio lūkesčio apibūdinimą pateikė R. Yewdallas Jermingsas (R. Yewdall Jermings, „Some International Aspects of the Refugee Question", *British Yearbook of International Law,* 1939): „Žinoma, pabėgėlio statusas nėra kažkas pastovaus. Reikia siekti, kad jis kuo greičiau nusikratytų šio statuso, arba repatrijuodamas, arba natūralizuodamasis šalyje, suteikusioje jam prieglobstį".

[30] Tik rusai, visais požiūriais laikytini žmonių be valstybės aristokratija, ir armėnai, kurie buvo prilyginti rusų statusui, visada buvo pripažįstami kaip „žmonės be valstybės", globojami Tautų Sąjungos Nanseno misijos ir gaudavo kelionės dokumentus.

[31] Childs, *op. cit.* Šio desperatiško mėginimo pagreitinti procesą priežastis buvo visų vyriausybių baiminimasis, kad net menkiausias pritarimo gestas „gali paskatinti kai kurias šalis nusikratyti savo nepageidaujamų žmonių ir kad gali emigruoti daug tokių žmonių, kurie šiaip liktų savo šalyse net smarkiai apribojus teises" (Louise W. Holborn, „The Legal Status of Political Refugees, 1920–1938", *American Journal of International Law,* 1938).
Žr. taip pat Georges Mauco (*Esprit*, 7e année, No. 82, July, 1939, p. 590): „Vokiečių pabėgėlių statuso prilyginimas statusui, suteiktam kitiems pabėgėliams, kuriais rūpinosi Nanseno misija, natūraliai buvo paprasčiausias ir geriausias sprendimas patiems vokiečių pabėgėliams. Bet vyriausybės nenorėjo didinti privilegijų, jau suteiktų naujai pabėgėlių kategorijai, nes būgštavo, kad jų skaičius be galo išaugs".

[32] Prie 600 000 Vokietijos ir Austrijos žydų, kurie 1938 metais buvo potencialūs žmonės be valstybės, reikia pridėti Rumunijos (nes Rumunijos federalinės mažumų komisijos prezidentas profesorius Dragomiras kaip tik tada paskelbė pasauliui apie artėjantį visų Rumunijos žydų pilietybės peržiūrėjimą) ir Lenkijos (kurios užsienio reikalų ministras Beckas oficialiai pareiškė, kad Lenkijai milijonas žydų yra per daug) žydus. Žr. Simpson, *op. cit.*, p. 235.

kad jie atkerta save nuo savo nacionalinių bendruomenių. Tokia buvo pamoka, kurią davė Ispanijos pilietinis karas, ir viena iš priežasčių, kodėl vyriausybes taip išgąsdino Internacionalinė brigada. Reikalai nebūtų buvę tokie jau blogi, jei tai būtų reiškę, kad žmonės jau nėra įsikibę į savo tautybę ir faktiškai jau pasirengę asimiliuotis į kitą tautinę bendruomenę. Bet tai buvo visai kas kita. Žmonės be valstybės jau buvo parodę stulbinamą užsispyrimą, saugodami savo tautybę visais atvejais pabėgėliai sudarydavo atskiras užsienio šalių mažumas, kurios dažnai net ir nesistengdavo natūralizuotis, niekada nesivienydavo (kaip laikinai darydavo tikros mažumos), kad apgintų bendrus interesus[33]. Internacionalinė brigada buvo suskirstyta į nacionalinius batalionus, todėl vokiečiams atrodė, kad jie kovoja su Hitleriu, italams – kad jie kovoja su Mussolini'u, kaip ir po kelerių metų Pasipriešinimo sąjūdyje dalyvaujantiems ispanų pabėgėliams atrodė, kad, padėdami prancūzams kovoti su Viši režimu, jie kovoja su Franco. Europos vyriausybes šiame procese labai išgąsdino tai, kad apie naujuosius žmones be valstybės nebebuvo galima pasakyti, jog jų tautybė neapibrėžta ar abejotina (*de nationalité indéterminée*). Net jei ir atsisakydavo savo pilietybės, nebebūdavo ištikimi savo kilmės šaliai ir, praradę bet kokius ryšius su ja, savo tautybės nebetapatindavo su realia, visateise vyriausybe, jie išsaugodavo didelį prieraišumą savo tautybei. Nuo savo nacijos atskilusios grupės ir mažumos, nebeturinčios tvirtų šaknų savo teritorijoje ir praradusios lojalumą valstybei ar ryšius su ja, tapo reiškiniu, būdingu ne tik Rytams. Kaip pabėgėliai ir žmonės be valstybės, dabar jos įsismelkė į senąsias nacionalines Vakarų valstybes.

Realių sunkumų atsirado iškart, kai tik buvo išbandytos dvi jau pripažintos priemonės – repatriacija ir natūralizacija. Repatriacijos priemonės visai natūraliai nepadėdavo tada, kai nebūdavo šalies, į kurią tie žmonės galėjo būti deportuoti. Šios priemonės nepadėdavo ne todėl, kad asmeniui be valstybės buvo skiriama ypač daug dėmesio (kaip gali pasirodyti šiandien, kai Tarybų Rusija

[33] Sunku nuspręsti, kas atsirado pirmiau – nacionalinės valstybės nenoras natūralizuoti pabėgėlius (natūralizavimo praktika buvo vis labiau ribojama, o denatūralizavimo praktika – vis įprastesnė didėjant pabėgėlių antplūdžiui) ar pabėgėlių nenoras priimti naują pilietybę. Šalyse, turėjusiose mažumų tipo gyventojų, pavyzdžiui, Lenkijoje, pabėgėliai (rusai ir ukrainiečiai) buvo aiškiai linkę asimiliuotis su esamomis mažumomis, net neprašydami Lenkijos pilietybės. (Žr. Simpson, *op. cit.*, p. 364.)
Rusų pabėgėlių elgesys labai būdingas. Nanseno pasas jo savininką apibrėždavo kaip „personne d'origine russe", nes „niekas nebūtų išdrįsęs rusų emigrantui pasakyti, kad jis yra betautis ar bent jau abejotinos tautybės". (Žr. Marc Vichniac, „Le Statut International des Apatrides", *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International,* Vol. XXXIII, 1933.) Ketinimas visiems asmenims be valstybės išduoti vienodus asmens pažymėjimus visų Nanseno pasų turėtojų buvo sutiktas labai priešiškai, nes jie buvo įsitikinę, kad jų pasas yra „jų ypatingo teisinio statuso legalaus pripažinimo ženklas". (Žr. Jermings, *op. cit.*) Prieš prasidedant karui net pabėgėliai iš Vokietijos dar visai nenorėjo susilieti su žmonių be valstybės mase, bet teikė pirmenybę įrašui „réfugié provenant d'Allemagne", išsaugojusiam tautybės pripažinimo likučius.
Įtikinamesni už Europos šalių skundus dėl sunkumų, susijusių su pabėgėlių asimiliacija, yra tiems skundams pritariantys pasisakymai iš kitos vandenyno pusės, kad „iš visų Europos imigrantų sunkiausiai asimiliuojasi Pietų, Rytų ir Vidurio Europos gyventojai". (Žr. „Canada and the Doctrine of Peaceful Changes", edited by H.F. Angus in *International Studies Conference: Demographic Questions: Peaceful Changes,* 1937, p. 75–76.)

reikalauja sugrąžinti buvusius jos piliečius, ir demokratinės šalys juos turi apsaugoti nuo repatriacijos, kurios jie visai netrokšta), ir ne todėl, kad pabėgėlių užplūstos šalys jų atžvilgiu būtų buvusios nusiteikusios humaniškai, o todėl, kad nei kilmės šalis, nei kita kuri šalis nesutikdavo priglobti asmens be valstybės. Gali pasirodyti, kad pats to asmens be valstybės nedeportabilumas turi neleisti vyriausybei jį išsiųsti; tačiau, kadangi žmogus be valstybės buvo „anomalija, kuriai nėra tinkamos vietos bendrosios teisės struktūroje“[34] – iš esmės asmuo už įstatymo ribų, – jis visiškai priklausė nuo policijos malonės, o policija ne per daug sukdavo galvą, jei reikėdavo imtis neteisėtų veiksmų, kad būtų sumažinta šalį slegianti imigrantų našta[35]. Kitaip tariant, valstybė, atkakliai gindama savo suverenią išsiuntimo teisę, dėl neteisinės bevalstybiškumo prigimties buvo verčiama imtis aiškiai neteisėtų veiksmų[36]. Savo išvaromus žmones be valstybės ji slapta įbrukdavo kaimyninėms šalims, o rezultatas būdavo tas, kad šios atsimokėdavo tuo pačiu. Idealus repatriacijos sprendimas – slapčia sugrąžinti bėglį į jo kilmės šalį – buvo sėkmingas tik nedaugeliu išskirtinių atvejų iš dalies todėl, kad netotalitarinę politiką vis dar varžė rudimentiniai etiniai skrupulai, iš dalies todėl, kad asmuo be valstybės iš savo kilmės šalies galėdavo būti slapta išsiųstas lygiai taip pat kaip iš bet kurios kitos, ir dar – paskutinė, bet ne pati menkiausia priežastis – todėl, kad visi šie siuntinėjimai buvo įmanomi tik tarp kaimyninių šalių. Šitokios kontrabandos padarinys buvo smulkūs pasienio policijų karai, aiškiai neskatinę gerų tarptautinių santykių, ir susikaupę įkalinimo nuosprendžiai, taikomi žmonėms be valstybės, kurie, padedami vienos šalies policijos, „nelegaliai“ patekdavo į kitos šalies teritoriją.

Bet koks tarptautinių konferencijų bandymas žmonėms be valstybės suteikti kokį nors legalų statusą sužlugdavo, nes nė vienas susitarimas negalėjo pakeisti teritorijos, į kurią, pagal esamą įstatymą, reikėdavo deportuoti svetimšalį. Visos diskusijos dėl pabėgėlių sukdavosi apie vieną klausimą: kaip bėglį vėl paversti deportuojamuoju? Nereikalingas buvo nei Antrasis pasaulinis karas, nei perkeltųjų asmenų stovyklos, kad taptų aišku, jog vienintelis praktiškas nebeegzistuojančios tėvynės pakaitalas yra internuotųjų stovykla. Tikrai, dar ketvirtaja-

[34] Jermings, *op. cit.*

[35] Olandijos valdžios aplinkraštyje (1938 metų gegužės 7 d.) kiekvienas pabėgėlis aiškiai traktuojamas kaip „nepageidautinas svetimšalis“ ir apibūdinamas kaip „svetimšalis, palikęs savo šalį dėl aplinkybių spaudimo“. Žr. „L'Emigration, Problème Révolutionnaire“, *Esprit*, 7e année, No. 82, July, 1939, p. 602.

[36] Lawrence'as Preussas *(op. cit.)* neteisėtumo paplitimą apibūdina taip: „Pirmas neteisėtas vyriausybės, kam nors atimančios tautybę, veiksmas <...> išsiunčiančiąją šalį nustumia į tarptautinės teisės pažeidėjo padėtį, nes jos valdžia pažeidžia įstatymus tos šalies, į kurią išsiunčiamas asmuo be valstybės. Savo ruožtu pastaroji šalis negali juo nusikratyti niekaip kitaip <...> o tik pažeisdama <...> trečiosios šalies įstatymus <...> [Asmuo be valstybės atsiduria prieš tokią alternatyvą]: arba jis pažeidžia įstatymus tos šalies, kurioje gyvena <...> arba jis pažeidžia įstatymus tos šalies, į kurią išsiunčiamas“.

Seras Johnas Fisheris Williamsas („Denationalisation“, *British Year Book of International Law*, VII, 1927) iš tokios padėties daro išvadą, kad denacionalizacija prieštarauja tarptautinei teisei; tačiau 1930 metais Hagoje įvykusioje Tarptautinės teisės kodifikavimo konferencijoje (Conférence pour la Codification du Droit International) tik Suomijos vyriausybė teigė, kad „pilietybės atėmimas <...> jokiu būdu neturi būti bausmė <...> ir neturi būti taikomas tam, kad būtų galima nusikratyti nepageidaujamu asmeniu jį išsiunčiant“.

me dešimtmetyje tos stovyklos buvo vienintelė „šalis", kurią pasaulis galėjo pasiūlyti žmonėms be valstybės[37].

Kita vertus, natūralizacija irgi sužlugo. Visa Europos šalių natūralizacijos sistema subyrėjo, kai susidūrė su žmonėmis be valstybės, ir tai atsitiko dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių buvo atsisakyta prieglobsčio teisės. Iš esmės natūralizacija buvo nacionalinės valstybės – kuri skaitėsi tik su „nacionalais", žmonėmis, gimusiais jos teritorijoje, prigimtiniais piliečiais, – įstatymų leidybos sistemos priedas. Natūralizacija būdavo reikalinga išimtiniais atvejais, pavieniams individams, kuriuos aplinkybės galėjo nublokšti į svetimos valstybės teritoriją. Visa ši procedūra sužlugo, kai iškilo klausimas dėl masinio natūralizacijos taikymo[38] – net grynai administraciniu požiūriu nė viena Europos civilinė tarnyba šios problemos nebūtų galėjusi išspręsti. Užuot natūralizavusios bent jau nežymią naujų atvykėlių dalį, tos šalys pradėjo naikinti ankstesnius įstatymus dėl natūralizacijos, iš dalies dėl visuotinės panikos, o iš dalies todėl, kad didžiulių atvykėlių masių pasirodymas tikrai pakeitė jau ir taip nesaugią tos pačios kilmės natūralizuotų piliečių padėtį[39]. Natūralizacijos panaikinimas ar nauji įstatymai, akivaizdžiai atvėrę kelią masinei denatūralizacijai[40], sugriovė ir tą menką viltį, kurią pabėgėliai dar galėjo išsaugoti, prisitaikyti prie naujo normalaus gyvenimo: asimiliacija naujoje šalyje kadaise atrodė kaip kažkas apgailėtina ar nelojalu, o dabar ji buvo paprasčiausiai absurdiška. Skirtumas tarp natūralizuoto piliečio ir gyventojo be valstybės nebuvo toks didelis, kad būtų vertėję dėl jo vargintis: pirmajam, dažnai neturinčiam svarbių pilietinių teisių, bet kurią akimirką grėsė antrojo likimas. Natūralizuoti asmenys pagal savo statusą dažniausiai būdavo prilyginami paprastiems svetimšaliams, o kadangi jie jau būda-

[37] Childsas *(op. cit.)* po liūdnos išvados, kad „tikrasis keblumas, iškylantis priimant pabėgėlį, yra tas, jog jei jis pasirodo esąs blogas žmogus <...> nėra kaip juo nusikratyti", pasiūlė „pereinamuosius centrus", į kuriuos būtų galima sugrąžinti pabėgėlį net iš užsienio, taigi kurie, kitaip tariant, deportacijos tikslais turėtų pakeisti tėvynę.

[38] Du masinės natūralizacijos Artimuosiuose Rytuose atvejai buvo aiškiai išimtiniai: vienas atvejis – graikų kilmės pabėgėlių iš Turkijos, kuriuos Graikijos vyriausybė natūralizavo *en bloc* 1922 metais, nes faktiškai tai buvo graikų mažumos, o ne užsienio piliečių repatriacijos problema; antras atvejis buvo palankus armėnų pabėgėliams iš Turkijos Sirijoje, Libane ir kitose šalyse, anksčiau priklausiusiose Osmanų imperijai, t. y. tiems gyventojams, kurie, kaip ir Artimųjų Rytų gyventojai, tik prieš keletą metų buvo gavę bendrą pilietybę.

[39] Ten, kur bangomis plūdę pabėgėliai rasdavo savo tautybės žmonių, jau sėsliai gyvenančių jų imigracijos šalyje – pavyzdžiui, taip atsitiko armėnams ir italams Prancūzijoje, o žydams – visur, – kiek sutriko asimiliacija tų žmonių, kurie buvo apsigyvenę anksčiau, nes jų paramą ir solidarumą buvo įmanoma paskatinti tik apeliuojant į autentišką jų tautybę, tą pačią kaip ir naujų atvykėlių. Šituo buvo labai suinteresuotos pabėgėlių užplūstos šalys, kurios nesugebėjo ar nenorėjo padėti naujiems atvykėliams tiesiogiai ar užtikrinti jiems teisę į darbą. Visais šiais atvejais tautiniai senesniosios grupės jausmai pasirodė esą „vienas iš svarbesnių veiksnių, lėmusių sėkmingą pabėgėlių įsikūrimą" (Simpson,*op. cit.*, p. 45–46), tačiau apeliuodamos į tokią tautinę sąmonę ir tautinį solidarumą šalys šeimininkės visai natūraliai didino neasimiliuotų svetimšalių skaičių. Štai vienas ypač įdomus pavyzdys: pakako 10 tūkstančių italų pabėgėlių, kad ilgam atsidėtų beveik milijono italų imigrantų asimiliacija Prancūzijoje.

[40] Prancūzijos vyriausybė, kuria pasekė kitos Vakarų šalys, ketvirtajame dešimtmetyje priimdavo vis daugiau apribojimų natūralizuotiems piliečiams: jiems nebūdavo leidžiama dešimt metų po natūralizacijos įsigyti tam tikrų profesijų, jie neturėjo politinių teisių ir t. t.

vo prarado ankstesnę savo pilietybę, šios priemonės kitai didelei grupei paprasčiausiai kėlė grėsmę tapti žmonėmis be valstybės.

Buvo beveik graudu matyti Europos vyriausybių bejėgiškumą, nepaisant to, kad jos suprato bevalstybiškumo pavojų savo šalies teisinėms ir politinėms institucijoms ir nepaisant visų jų pastangų suvaldyti šią laviną. Jau nebereikėjo kokių ypatingų įvykių. Įsileidus tam tikrą skaičių žmonių be valstybės į kitais atžvilgiais normalią šalį, bevalstybiškumas plisdavo lyg užkrečiama liga. Ne tik iškilo grėsmė natūralizuotiems piliečiams būti nustumtiems į žmonių be valstybės statusą, bet ir labai pablogėjo visų svetimšalių gyvenimo sąlygos. Ketvirtajame dešimtmetyje tapo vis sunkiau nustatyti aiškų skirtumą tarp pabėgėlių be valstybės ir normalių kokioje nors šalyje gyvenančių svetimšalių. Kai tik vyriausybė pabandydavo pasinaudoti savo teisėmis ir apsigyvenusį svetimšalį repatrijuoti prieš jo valią, jis darė viską, kas tik įmanoma, kad išsigelbėtų, įgydamas žmogaus be valstybės statusą. Antrojo pasaulinio karo metu svetimšaliai iš priešo šalių jau suprato didelius bevalstybiškumo pranašumus. Tačiau tai, kas tuo metu buvo pavienių individų, suradusių skylę įstatymuose, gudrybė, dabar tapo instinktyvia masių reakcija. Prancūzija, didžiausia Europoje imigrantus įsileisdavusi sritis[41] – nes ji reguliavo chaotišką darbo rinką, esant reikalui tarpais verbuodama darbininkus svetimšalius, o tarpais deportuodama juos nedarbo ir krizės metu, – savo svetimšalius išmokė suvokti bevalstybiškumo pranašumus, ir šią pamoką jie užmiršdavo nenoriai. Po 1935 metų, kai Lavalio vyriausybė ėmėsi masinės repatriacijos, nuo kurios išsigelbėjo tik žmonės be valstybės, vadinamieji „ekonominiai imigrantai“ ir kitos anksčiau apsigyvenusios grupės – Balkanų išeiviai, italai, lenkai bei ispanai – susimaišė su perbėgėlių bangomis taip, kad šio mazgo jau niekada nebebuvo įmanoma išnarplioti.

Dar blogiau negu tai, ką bevalstybiškumas padarė laiko pašventintiems ir neišvengiamiems skirtumams tarp „nacionalų“ ir svetimšalių bei suverenioms valstybių teisėms, susijusioms su nacionalinės priklausomybės ir išsiuntimo klausimais, buvo žalinga jo įtaka pačiai teisinių nacionalinių institucijų struktūrai, nes vis daugiau gyventojų turėjo gyventi už šios teisės jurisdikcijos ribų, bet kartu jų nesaugojo jokia kita teisė. Asmuo be valstybės, neturintis teisės įsikurti sėsliai ir teisės į darbą, žinoma, buvo priverstas nuolat pažeidinėti įstatymus. Jam grėsė įkalinimas, nepadarius jokio nusikaltimo. Maža to, šiuo atveju būdavo apverčiama visa civilizuotose šalyse galiojusių vertybių hierarchija. Kadangi žmogus be valstybės buvo anomalija, kuriai bendroji teisė nepritaikoma, jam būdavo geriau tapti tokia anomalija, kuriai toji teisė pritaikoma, t. y. nusikaltėliu.

Geriausias kriterijus, pagal kurį galima spręsti, ar koks nors asmuo nublokštas už įstatymo ribų, yra klausimas, ar jam naudinga padaryti nusikaltimą. Jei esama tikimybės, kad smulki vagystė pagerins kieno nors teisinę padėtį, bent jau laikinai, galima būti tikram, kad iš tokio žmogaus jau atimtos žmogaus teisės. Juk tokiu atveju kriminalinis nusikaltimas tampa geriausia galimybe atkurti bent šiokią tokią žmonių lygybę, net jei bus pripažinta, kad tas atvejis yra normos išimtis. Vienas svarbus faktas yra tas, kad šitokia išimtis numatyta įstatymo. Tapęs nusikaltėliu, net asmuo be valstybės nebus žeminamas labiau negu kitas nusikaltėlis, taigi su juo bus elgiamasi taip pat, kaip ir su kitais. Tik kaip įstatymo pažeidėjas jis gali užsitikrinti jo globą. Kol tęsiasi teismas ir įkalinimo

[41] Simpson, *op. cit.*, p. 289.

laikas, jis bus apsaugotas nuo policijos savivalės, prieš kurią bejėgiai ir teisininkai, ir apeliacijos. Tas pats žmogus, kuris vakar sėdėjo kalėjime tik todėl, kad jis paprasčiausiai yra šiame pasaulyje, kuris neturėjo jokių teisių ir gyveno deportacijos grėsmės akivaizdoje arba kuris be teismo ir nuosprendžio galėjo būti kokiu nors būdu internuojamas todėl, kad bandė dirbti ir gyventi, gali tapti beveik visateisiu piliečiu smulkios vagystės dėka. Net ir neturėdamas pinigų, dabar jis gali gauti gynėją teisininką, apskųsti savo kalėjimo prižiūrėtojus ir būti pagarbiai išklausytas. Jis jau nebe padugnė, o toks svarbus asmuo, kad jam aiškinami subtilumai to įstatymo, pagal kurį jis bus teisiamas. Jis tapo respektabiliu asmeniu[42].

Daug nepatikimesnis ir daug sunkesnis būdas iš nepripažintos anomalios padėties pakilti į pripažintos išimties padėtį – tapti genijumi. Kaip įstatymas pripažįsta tik vieną skirtumą tarp žmonių, skirtumą tarp normalaus nenusikaltėlio ir anomalaus nusikaltėlio, taip ir konformistinė visuomenė pripažįsta tik vieną radikalaus individualizmo formą – genijų. Europos buržuazinė visuomenė troško, kad genijus liktų už žmonių įstatymų ribų, būtų savotiškas monstras, kurio svarbiausia socialinė funkcija būtų kelti jaudulį, ir todėl nebuvo svarbu, jei jis realiai buvo asmuo už įstatymo ribų. Maža to, pilietybės praradimas iš žmonių atimdavo ne tik globą, bet ir aiškiai apibrėžtą, oficialiai pripažintą tapatumą – faktas, kurio labai tikslus simbolis buvo jų amžini karštligiški bandymai iš juos denacionalizavusios šalies gauti bent jau gimimo liudijimus. Viena iš šių problemų būdavo išsprendžiama, kai žmogus sugebėdavo taip išsiskirti iš kitų, kad įstengdavo ištrūkti iš milžiniškos bevardės minios. Galiausiai tik šlovė galėjo sukelti kokį nors reagavimą į nuolatinius visiems socialiniams sluoksniams priklausančių pabėgėlių skundus, kad „niekas čia nežino, kas aš esu“, ir tiesa, kad žymaus pabėgėlio galimybės būdavo didesnės, kaip vardą turintis šuo turi daugiau galimybių išlikti negu valkataujantis šuo, kuris yra tik šuo apskritai[43].

Nacionalinė valstybė, nesugebanti užtikrinti teisėtumo tiems, kurie prarado nacionalinės vyriausybės globą, visus tokius reikalus perdavė policijai. Tai buvo pirmas atvejis, kai Vakarų Europos policija gavo teisę veikti savarankiškai, tiesiogiai valdyti žmones; vienoje viešojo gyvenimo srityje ji buvo nebe įstatymo vykdymo ir kontrolės instrumentas, o tapo valdančia jėga, nepriklausoma nuo vyriausybės ir ministerijų[44]. Jos galia ir jos nepriklausymas nuo įstatymo bei vy-

[42] Praktiškai bet kokia teismo nuosprendžiu skirta bausmė jam pasirodytų švelni, palyginti su įsakymu išsiųsti iš šalies, leidimo dirbti panaikinimu ar išsiuntimu į internuotųjų stovyklą. Japonas iš Jungtinių Amerikos Valstijų vakarų pakrantės, sėdėjęs kalėjime tada, kai armija vykdė įsakymą internuoti visus japonų kilmės amerikiečius, nebuvo priverstas skubiai nusikratyti savo nuosavybės, pigiai ją parduodamas, ir teisėtai pasilikdavo ten, kur buvo, ginamas teisininko, atstovaujančio jo interesams; o jei jam pasisekdavo būti nuteistam ilgam laikui, jis visai teisėtai ir ramiai galėdavo sugrįžti prie savo ankstesnio užsiėmimo ir profesijos, net prie vagies profesijos. Įkalinimas jam garantuodavo konstitucines teises labiau nei kas kita – jokie lojalumo liudijimai ar skundai nebūtų jam padėję tuo atveju, jei jo pilietybė būtų tapusi abejotina.

[43] Tas faktas, kad tas pats elito formavimo principas dažnai galiodavo totalitarinėse koncentracijos stovyklose, kur „aristokratija“ būdavo sudaryta iš nusikaltėlių daugumos ir keleto „genijų“, publikos linksmintojų ir menininkų, rodo, kokia panaši tų grupių socialinė padėtis.

[44] Pavyzdžiui, Prancūzijoje paliudyta, kad išsiuntimo orderis, ateidavęs iš policijos, būdavo kur kas svaresnis negu toks pat įsakas, ateidavęs „tik“ iš Vidaus reikalų ministerijos, ir kad vidaus reikalų ministras tik retais atvejais galėdavo panaikinti policijos priimtą sprendimą išsiųsti, tuo

riausybės didėjo proporcingai pabėgėlių antplūdžio didėjimui. Kuo didesnę gyventojų dalį sudaro žmonės be valstybės arba potencialūs žmonės be valstybės – prieškarinėje Prancūzijoje jie sudarė 10 procentų, – tuo didesnis pavojus valstybei palaipsniui virsti policine valstybe.

Nereikia net sakyti, kad totalitariniai režimai, kuriuose policija pasiekė valdžios viršūnę, ypač stengdavosi šią valdžią sustiprinti, taikydami ją didžiulėms grupėms žmonių, kurie, nepriklausomai nuo pavienių individų nusikaltimų, būdavo vienaip ar kitaip neginami įstatymo. Nacistinėje Vokietijoje Niurnbergo įstatymai, nustatę skirtumą tarp reicho piliečių (visateisių piliečių) ir nacionalų (antrarūšių piliečių be politinių teisių), padarė įmanomą procesą, lėmusį, kad galiausiai visi „svetimo kraujo" nacionalai galėdavo netekti savo tapatybės pagal oficialų dekretą; tik prasidėjęs karas sutrukdė priimti atitinkamus įstatymus, kurie jau buvo parengti iki smulkmenų[44a]. Kita vertus, žmonių be valstybės grupių didėjimas netotalitarinėse šalyse vedė prie kitokio, policijos sukurto neteisėtumo, kuris faktiškai reiškė, kad laisvasis pasaulis prisiderina prie totalitarinių šalių įstatymų. Tai, kad koncentracijos stovyklos visose šalyse galiausiai būdavo skiriamos toms pačioms gyventojų grupėms (nors ir egzistavo žymūs elgesio su tų stovyklų gyventojais skirtumai), tapdavo juo dažnesniu atveju, juo labiau tų grupių atranka būdavo atiduodama išimtinei totalitarinių režimų iniciatyvai: jei naciai kokį nors asmenį uždarydavo į koncentracijos stovyklą, ir jam pavykdavo pabėgti, tarkime, į Olandiją, tai olandai jį uždarydavo į internuotųjų stovyklą. Taigi dar gerokai prieš prasidedant karui daugelio Vakarų šalių policija „nacionalinio saugumo" dingstimi savo iniciatyva imdavosi glaudžiai bendradarbiauti su gestapu ir GPU, todėl galima sakyti, kad egzistavo nepriklausoma policijos užsienio politika. Šitokia policinė užsienio politika buvo vykdoma visai nepriklausomai nuo oficialių vyriausybių: ryšiai tarp gestapo ir Prancūzijos policijos niekada nebuvo tokie širdingi kaip Leono Blumo liaudies fronto vyriausybės valdymo metais, tuo tarpu ta vyriausybė vykdė ryžtingą antivokišką politi-

tarpu priešinga procedūra dažnai priklausydavo tik nuo kyšio. Konstituciniu požiūriu policija buvo pavaldi Vidaus reikalų ministerijai.

[44a] 1938 metų vasario mėnesį reichas ir Prūsijos vidaus reikalų ministerija pateikė „įstatymo dėl vokiečių tautybės įsigijimo ir praradimo projektą", kuriuo buvo nueita daug toliau negu Niurnbergo įstatymais. Projekte buvo sakoma, kad visi „žydų, maišyto kraujo žydų ar kitokio svetimo kraujo asmenų" (kurie jokiu būdu ir niekada negalėjo tapti reicho piliečiais) vaikai nebeturi teisės gauti vokiečių pilietybės, „net jei jų tėvas turi vokiečių pilietybę pagal kilmę". Kad šios priemonės jau nebesisiejo tik su antižydiškais įstatymais, akivaizdu iš 1939 metų liepos 19 d. pareikštos teisingumo ministro nuomonės, kad „jei įmanoma, įstatyme reikia vengti žodžių 'žydas' ir 'maišyto kraujo žydas' ir juos pakeisti žodžiais 'svetimo kraujo asmenys' arba 'nevokiečių ar negermanų [*nicht artverwandt*] kraujo asmenys'". Įdomų šio plano nepaprastai išplėsti gyventojų be valstybės masę nacistinėje Vokietijoje bruožą parodo nuostata dėl pamestinukų, kurie būdavo atvirai laikomi žmonėmis be valstybės, kol „nebūdavo įmanoma ištirti jų rasinių bruožų". Šiuo atveju principas, pagal kurį kiekvienas individas gimsta, turėdamas neatimamas teises, garantuojamas jo pilietybės, sąmoningai apverčiamas – dabar kiekvienas individas gimsta neturėdamas jokių teisių, būtent kaip žmogus be valstybės, ir toks lieka, kol vėliau bus prieita prie kitokių išvadų.

Bylos, susijusios su šio įstatymo projektu, originalą, kuriame yra ir visų ministerijų bei vermachto generaliteto nuomonės, galima rasti Niujorko Žydų mokslinio instituto (Yiddish Scientific Institute) archyvuose (G-75).

ką. Priešingai negu vyriausybės, įvairios policinės organizacijos niekada nebuvo slegiamos „prietarų“ prieš jokį totalitarinį režimą: informacija ir demaskavimai, gaunami iš GPU agentų, joms buvo tokie pat vertingi, kaip ir informacija iš fašistų ar gestapo agentų. Jos žinojo apie ypatingą policijos aparato vaidmenį visuose totalitariniuose režimuose, jos žinojo apie aukštą jo socialinę padėtį ir politinį įtakingumą ir niekada nesistengė slėpti savo simpatijų. Kad galiausiai naciai susidūrė su tokiu gėdingai silpnu jų okupuotų šalių policijos pasipriešinimu ir kad įstengė organizuoti tokį didžiulį terorą, padedami šitų vietinės policijos pajėgų, bent jau iš dalies buvo nulemta tų stiprių pozicijų, kurias policija išsikovojo tais neribotos ir savavališkos savo valdžios žmonėms be valstybės ir pabėgėliams metais.

Ir „nacionalinių mažumų“ istorijoje, ir formuojantis žmonių be valstybės kategorijai, žymus vaidmuo teko žydams. Jie vyravo vadinamajame mažumų sąjūdyje todėl, kad jiems labai reikėjo globos (šiuo požiūriu jiems galėjo prilygti tik armėnai), ir dėl puikių tarptautinių ryšių, bet pirmiausia todėl, kad nesudarė daugumos jokioje šalyje ir dėl šios priežasties galėjo būti traktuojami kaip *minorité par excellence*, t. y. kaip vienintelė mažuma, kurios interesus galėjo apginti tik tarptautinės garantijos[45].

Šitokios ypatingos žydų tautos reikmės buvo pati geriausia dingstis neigti, kad pokario sutartys buvo tam tikras kompromisas tarp naujose nacijose pasireiškusios tendencijos prievarta asimiliuoti svetimtaučius *ir* tautybių, kurioms dėl praktinių sumetimų nebuvo galima garantuoti tautinio apsisprendimo teisės.

Panaši aplinkybė išstūmė žydus į diskusijos dėl pabėgėlių ir žmonių be valstybės avansceną. Pirmieji *Heimatlosen* ar *apatrides*, sukurti taikos sutarčių, dažniausiai būdavo žydai, atvykę iš naujai susikūrusių valstybių, negalėję ar nenorėję susitaikyti su naująja mažumų globa tose šalyse, kuriose jie gyveno. Dar iki Vokietijai priverčiant savo žydus emigruoti ir paverčiant žmonėmis be valstybės, jie jau sudarė labai žymią žmonių be valstybės dalį. Tačiau Hitleriui taip sėkmingai persekiojant Vokietijos žydus, visos mažumų turėjusios šalys pradėjo mąstyti savo mažumų ekspatriacijos kategorijomis, ir buvo visiškai natūralu, kad jos turėjo pradėti nuo *minorité par excellence*, nuo vienintelės tautybės, kuri tikrai neturėjo jokios kitos globos, išskyrus sutartinę mažumų gynimo sistemą, dabar tapusią pasityčiojimu.

Nuomonė, kad bevalstybiškumas pirmiausia yra žydų problema[46], tapo dingstimi, kuria naudojosi visos vyriausybės, bandžiusios išspręsti šią problemą ignoravimu. Nė vienas valstybininkas nesuprato, kad Hitlerio priimtas žydų problemos sprendimas – pirmiausia Vokietijos žydus paversti nelegalia mažuma Vokietijoje, paskui išvaryti juos į užsienį kaip žmones be valstybės ir galiausiai surinkti juos iš visur ir pasiųsti į naikinimo stovyklas – buvo iškalbinga pamoka

[45] Apie žydų vaidmenį sudarant sutartis dėl mažumų žr. Macartney, *op. cit.*, p. 4, 213, 281 ir *passim;* David Erdstein, *Le Statut juridique des Minorités en Europe*, Paris, 1932, p. 11 ff.; Oscar J. Janowsky, *op. cit.*

[46] Tai jokiu būdu nebuvo tik nacistinėje Vokietijoje vyraujanti nuomonė, nors tik nacių autorius išdrįso ją išreikšti: „Teisybė, kad pabėgėlių klausimas egzistuos ir toliau, net tada, kai nebeliks žydų klausimo; tačiau kadangi žydai sudaro tokį didelį pabėgėlių nuošimtį, pabėgėlių klausimas labai supaprastės“ (Kabermann, „Das internationale Flüchtlingsproblem“, *Zeitschrift für Politik*, Bd. 29, Heft 3, 1939).

pasauliui, rodžiusi, kaip reikia realiai „likviduoti" visas problemas, susijusias su mažumomis ir žmonėmis be valstybės. Po karo atsitiko taip, kad žydų klausimas (kuris buvo laikomas vieninteliu neišsprendžiamu klausimu) buvo tikrai išspręstas – būtent kolonizuojant, o paskui nukariaujant kokią nors teritoriją, – tačiau šitaip nebuvo išspręsta nei mažumų, nei žmonių be valstybės problema. Priešingai, panašiai kaip beveik visų kitų mūsų šimtmečio klausimų, žydų klausimo sprendimas tik sukūrė naujos kategorijos pabėgėlius, arabus, žmonių be valstybės ir be teisių skaičių padidindamas dar 700–800 tūkstančiais. O tai, kas nutiko Palestinoje, mažutėlėje teritorijoje ir šimtų tūkstančių žmonių mastu, vėliau pasikartojo Indijoje didžiuliais daugiamilijoniniais mastais. Nuo 1919 ir 1920 metų taikos sutarčių laikų pabėgėliai ir žmonės be valstybės kaip koks prakeikimas persekiojo visas Žemės rutulyje atsirandančias naujas valstybes, sukurtas pagal nacionalinės valstybės modelį.

Šis prakeikimas naujoms valstybėms yra tarsi koks mirtinos ligos pradmuo. Juk nacionalinė valstybė negali egzistuoti, jei kartą sužlugo pamatinis jos principas – lygybė prieš įstatymą. Be šitokios teisinės lygybės, iš pradžių turėjusios pakeisti senuosius feodalinės visuomenės įstatymus ir jos santvarką, nacija subyra į anarchišką pernelyg privilegijuotų ir jokių privilegijų neturinčių individų masę. Įstatymai, kurie nėra vienodi visiems, atbloškia atgal, prie teisių ir privilegijų, prieštaraujančių pačiai nacionalinių valstybių prigimčiai. Juo aiškesnis tų valstybių nesugebėjimas žmones be valstybės traktuoti kaip teisinius asmenis ir juo didesnė savavališkos policinių dekretų valdžios sritis, juo sunkiau valstybėms priešintis pagundai teisinį statusą atimti iš visų piliečių ir valdyti juos remiantis visagale policija.

II. ŽMOGAUS TEISIŲ PAINIAVA

Žmogaus teisių deklaracija XVIII a. pabaigoje buvo istorijos posūkio taškas. Ji reiškė nei daugiau, nei mažiau kaip štai ką: nuo dabar Teisės šaltinis turi būti Žmogus, o ne Dievo įsakymai ar istorijos papročiai. Nepriklausomai nuo privilegijų, kurias istorija suteikė tam tikriems visuomenės sluoksniams ar kai kurioms nacijoms, Deklaracija paskelbė žmogaus išlaisvinimą nuo bet kokios globos ir pranešė, kad dabar jis jau yra suaugęs.

Už visa to glūdėjo kita potekstė, kurią Deklaracijos kūrėjai suvokė tik iš dalies. Žmogaus teisių paskelbimas kartu buvo traktuojamas kaip naujojoje epochoje labai reikalinga globa, nes dabar individai nebebuvo apsaugoti savo luominės priklausomybės, kuri jiems buvo duota paties gimimo fakto, be to, jie nebebuvo tikri savo lygybe prieš Dievą, kaip krikščionys. Kitaip tariant, naujoje sekuliarizuotoje ir emancipuotoje visuomenėje žmonės nebebuvo tikri dėl tų socialinių ir žmogaus teisių, kurios iki tol nepriklausė nuo politinės santvarkos ir buvo garantuojamos ne vyriausybės ar konstitucijos, o socialinių, dvasinių ir religinių jėgų. Todėl per XIX šimtmetį vyravo bendra nuomonė, kad apeliuoti į žmogaus teises dera tada, kai individams reikia apsaugos nuo naujoviško valstybės suvereniteto ir naujoviškos visuomenės savivalės.

Kadangi buvo paskelbta, kad žmogaus teisės yra „neatimamos", netapatintinos su kitomis teisėmis ar įstatymais ir iš jų neišvedamos, joms įtvirtinti nebuvo šauktasi jokio autoriteto – jų šaltinis buvo pats Žmogus, jis buvo ir jų galutinis tikslas. Maža to, buvo manoma, kad nereikia jokio ypatingo jas ginančio įstaty-

mo, nes buvo tariama, kad jomis remiasi visi įstatymai. Žmogus atrodė esąs vienintelis suverenas teisės srityje, o liaudis buvo paskelbta vieninteliu suverenu valdymo srityje. Liaudies suverenumas (priešingai negu valdovo suverenumas) buvo skelbiamas ne Dievo malonės, o Žmogaus malonės vardu, todėl atrodė visai natūralu, kad „neatimamos" žmogaus teisės taps neatimama liaudies teisės į suverenią savivaldą dalimi ir šitaip bus garantuotos.

Kitaip tariant, žmogus vargu ar buvo traktuojamas kaip visiškai emancipuota, visiškai izoliuota būtybė, savo orumą puoselėjanti savyje neapeliuodama į tam tikrą aukštesnę jį aprėpiančią tvarką, lemiančią tai, kad jis vėl ištirpsta ir tampa liaudies dalelyte. Paradoksas, glūdintis neatimamų žmogaus teisių deklaracijoje, iš pat pradžių buvo tas, kad toji deklaracija buvo orientuota į „abstraktų" žmogų, kuris, atrodo, neegzistavo niekur, nes net laukiniai gyveno tam tikroje socialinėje santvarkoje. Jei gentinė ar kitokia „atsilikusi" bendruomenė nesinaudojo žmogaus teisėmis, tai, akivaizdu, tik todėl, kad ji kaip visuma dar nepasiekė civilizacijos pakopos, liaudies ir tautos suverenumo pakopos, bet buvo engiama svetimų ar savų despotų. Todėl visas žmogaus teisių klausimas tuojau pat ir beviltiškai susipainiojo su nacionalinio išsivadavimo klausimu: atrodė, kad žmogaus teises gali užtikrinti tik emancipuotos tautos, savo tautos suverenumas. Kadangi žmonija nuo Prancūzijos revoliucijos laikų buvo suvokiama kaip tautų šeima, pamažu tapo akivaizdu, kad žmogaus įvaizdis yra ne individas, o tauta.

Visi šitokio žmogaus teisių tapatinimo su tautos teisėmis Europos nacionalinėje valstybėje padariniai išryškėjo tik tada, kai staiga atsirado vis daugiau žmonių ir tautų, kurių elementarias teises nacionalinių valstybių funkcionavimas Europos centre galėjo užtikrinti tik tiek, kiek jos būtų buvusios užtikrinamos Afrikos širdyje. Galiausiai žmogaus teisės buvo paskelbtos „neatimamomis" todėl, kad buvo manoma, jog jos turi būti nepriklausomos nuo vyriausybių; bet atsitiko taip, kad, kai tik žmonės netekdavo savo vyriausybės ir būdavo priversti nusileisti iki minimalių teisių lygio, nebebuvo jokio juos ginančio autoriteto, jokios jų teises norinčios garantuoti institucijos. Arba kai (kaip mažumų atveju) nevyriausybinę valdžią perimdavo tarptautinė institucija, jos bejėgiškumas būdavo akivaizdus dar prieš jai visiškai įgyvendinant savo siūlomas priemones: atsitiko taip, kad ne tik vyriausybės daugiau ar mažiau atvirai priešinosi tokiam kišimuisi į jų suverenumą, bet ir pačios suinteresuotosios tautos nepripažindavo nenacionalinių garantijų, nepasitikėjo niekuo, kas aiškiai nerėmė jų „nacionalinių" (o ne tik „lingvistinių, religinių ar etninių") teisių, ir būdavo linkusios – kaip vokiečiai ar vengrai – siekti „nacionalinės" gimtosios šalies globos arba, kaip žydai, tam tikro tarpteritorinio solidarumo[47].

Žmonės be valstybės, kaip ir mažumos, buvo įsitikinę, kad nacionalinių tei-

[47] Štai iškalbingi pavyzdžiai, rodantys tokį išskirtinį pasitikėjimą nacionalinėmis teisėmis. Prieš Antrąjį pasaulinį karą 75 nuošimčiai vokiečių mažumos, gyvenančios Italijos Tirolyje, sutinka palikti savo namus ir persikelti į Vokietiją; vokiečių salos Slovėnijoje gyventojai savo valia sutinka repatrijuoti, nors čia gyveno nuo XIV a.; tik ką pasibaigus karui žydų pabėgėliai, gyvenę perkeltųjų asmenų stovykloje Italijoje, vieningai atmeta Italijos vyriausybės pasiūlymą juos masiškai natūralizuoti. Turėdami galvoje Europos tautų tarpukario patyrimą, smarkiai klystume tokį elgesį aiškindami paprasčiausiai kaip dar vieną fanatiško nacionalistinio jausmo pavyzdį: šitie žmonės nebesijausdavo tikri dėl savo elementarių teisių, jei tos teisės nebūdavo garantuojamos tų vyriausybių, kurios valdė jų gimtąsias šalis. Žr. Eugene M. Kulisher, *op. cit.*

sių praradimas tapatus žmogaus teisių praradimui, kad pirmasis praradimas neišvengiamai sukelia antrąjį. Juo labiau jie prarasdavo bet kokias teises, juo labiau buvo linkę siekti vėl įsilieti į savo nacionalinę bendruomenę. Rusų pabėgėliai pirmieji pradėjo atkakliai laikytis savo tautiškumo ir įnirtingai gintis nuo mėginimų juos suversti į vieną krūvą kartu su kitais žmonėmis be valstybės. Po jų ne viena pabėgėlių ar perkeltųjų asmenų grupė nepraleisdavo progos suformuoti įnirtingą, atkaklią grupinę sąmonę ir garsiai reikalauti teisių sau kaip – ir tik kaip – lenkams, žydams, vokiečiams ir t. t.

Dar blogiau buvo tai, kad visos draugijos, sukurtos ginti žmogaus teisėms, visos pastangos išsikovoti, kad būtų priimtas naujas žmogaus teisių įstatymas, būdavo palaikomos nežymių figūrų – nedaugelio tarptautinės teisės specialistų, neturėjusių politinio patyrimo, arba profesionalių filantropų, kuriuos skatindavo profesionaliems idealistams būdingi migloti jausmai. Jų kuriamos grupės, jų skelbiamos deklaracijos savo kalba ir struktūra būdavo naiviai panašios į pareiškimus, daromus draugijų, kovojančių prieš žiaurų elgesį su gyvūnais. Veikiausiai joks valstybininkas, jokia kiek svarbesnė politinė figūra į juos nežiūrėdavo rimtai, ir nė viena liberali ar radikali Europos partija nemanė, kad būtina į savo programą įtraukti naują žmogaus teisių deklaraciją. Net pačios aukos, nuolat stengdamosi rasti kelią iš spygliuotų vielų labirinto, į kurį jas įstūmė įvykiai, nei prieš Antrąjį pasaulinį karą, nei po jo net nemanė apeliuoti į šias pamatines teises, kurios taip akivaizdžiai buvo iš jų atimamos. Priešingai, aukos, kaip ir valdžia, su panieka ir abejingai žiūrėjo į bet kokį nežymių draugijų mėginimą priversti laikytis žmogaus teisių kokia nors elementaria arba visuotine prasme.

Visų atsakingų asmenų nesugebėjimo vis didėjančios masės žmonių, priverstų gyventi už bet kokio apčiuopiamo įstatymo ribų, nelaimes atsverti paskelbiant naują įstatymą tikrai negalima aiškinti pikta valia. Žmogaus Teisės, Prancūzijos ir Amerikos revoliucijų iškilmingai paskelbtos naujuoju civilizuotų visuomenių pagrindu, anksčiau niekada nebuvo praktinė politikos problema. XIX a. šiomis teisėmis buvo naudojamasi veikiau paviršutiniškai, ginant individus nuo augančios valstybės galios ir mažinant naują socialinį nesaugumą, sukeltą pramonės revoliucijos. Vėliau žmogaus teisių prasmė gavo naują papildomą atspalvį: jos tapo įprastu beteisių žmonių gynėjų lozungu, tam tikru papildomu įstatymu, išimtine teise, reikalinga tiems, kuriems nebelikdavo nieko geresnio, kuo jie galėtų remtis.

Priežastis, dėl kurios žmogaus teisių sąvoka XIX a. politinio mąstymo buvo traktuojama kaip podukra ir dėl kurios jokia liberali ar radikali XX a. partija, net tais atvejais, kai iškildavo neatidėliotina reikmė priversti laikytis žmogaus teisių, nemanė, kad derėtų ją įtraukti į savo programą, atrodo, yra akivaizdi: buvo tariama, kad pilietinės teisės – t. y. įvairios įvairių šalių piliečių teisės – įkūnija ir apčiuopiamų įstatymų pavidalu išreiškia amžinąsias žmogaus teises, kurios savaime, kaip buvo manoma, nepriklauso nuo pilietybės ar tautybės. Visi žmonės buvo kokios nors politinės bendruomenės piliečiai; jei jų šalies įstatymai neatitikdavo žmogaus teisių reikalavimų, buvo tikimasi, kad juos įmanoma pakeisti įstatymų leidyba demokratinėse šalyse arba revoliucine veikla despotiškose šalyse.

Tariamai neatimamos žmogaus teisės pasirodė neįgyvendinamos – net tose šalyse, kuriose jomis buvo grindžiamos konstitucijos, – kai tik atsirasdavo žmonių, jau nebesančių kokios nors suverenios valstybės piliečiais. Prie šio jau savaime nerimą keliančio fakto reikia pridėti painiavą, sukeltą daugybės nesenų

mėginimų sukurti naują žmogaus teisių įstatymą – šie mėginimai parodė, kad niekas, regis, nesugeba pakankamai tvirtai apibrėžti, kas iš tikrųjų yra tos bendrosios žmogaus teisės, jei jos atskiriamos nuo piliečio teisių. Nors atrodo, kad kiekvienas sutinka, jog šitų žmonių kančios kaip tik ir nulemtos žmogaus teisių praradimo, susidaro įspūdis, kad niekas nežino, kokias teises jie prarado, prarasdami šitas žmogaus teises.

Pirma prarastis, dėl kurios kentėdavo beteisiai, buvo savo namų praradimas, o tai reiškė, kad prarasta visa socialinė terpė, kurioje jie buvo gimę ir kurioje susikūrė aiškią savo vietą pasaulyje. Ši nelaimė toli gražu ne nauja. Ilgoje istorinėje atmintyje prievartinės individų ar ištisų žmonių grupių migracijos dėl politinių ar ekonominių priežasčių atrodo visiškai kasdieniškos. Precedento neturi ne namų praradimas, o negalimybė susirasti naujus namus. Staiga žemėje nebėra vietos, į kurią, nevaržomi griežčiausių apribojimų, galėtų patraukti migrantai, nebėra šalies, kurioje jie galėtų asimiliuotis, nebėra teritorijos, kurioje galėtų susikurti naują savo bendruomenę. Maža to, visa tai beveik nesisiejo su materialia gyventojų skaičiaus pertekliaus problema – tai buvo ne erdvės, o politinės organizacijos problema. Niekas nesuprato, kad žmonija, taip ilgai įsivaizduota kaip nacijų šeima, pasiekė pakopą, kai bet koks žmogus, išmestas iš vienos tų glaudžiai organizuotų uždarų bendruomenių, pasijuto išmestas ir iš nacijų šeimos[48].

Antras praradimas, dėl kurio kentėjo beteisiai žmonės, buvo vyriausybės globos prarastis, ir tai reiškė teisinio statuso praradimą ne tik savo šalyje, bet ir visose šalyse. Sutartys dėl abipusių įsipareigojimų ir tarptautiniai susitarimai žemę apgaubė voratinkliu, leidusiu kiekvienos šalies piliečiui savo teisinį statusą pasiimti kartu su savimi, nepriklausomai nuo to, kur jis vyksta (pavyzdžiui, Vokietijos pilietis, gyvenantis nacių režimo sąlygomis, negalėjo sudaryti mišrios santuokos užsienyje, nes to neleido Niurnbergo įstatymai). Tačiau jei tik kuris nors žmogus išsipainioja iš šio voratinklio, jis pamato, kad kartu yra pašalinamas iš bet kokio teisėtumo srities (štai pastarojo karo metais žmonių be valstybės padėtis visada būdavo blogesnė negu svetimšalių iš priešo šalies, kuriuos vis dar netiesiogiai gindavo jų vyriausybės, sudarydamos tarptautinius susitarimus).

Vyriausybės praradimas savaime nėra labiau beprecedentis negu namų praradimas. Civilizuotos valstybės siūlydavo prieglobsčio teisę tiems, kurie dėl politinių priežasčių būdavo persekiojami savųjų vyriausybių, ir tokia praktika – nors niekada oficialiai neįrašyta į jokią konstituciją – pakankamai gerai funkcionavo XIX a. ir net mūsų šimtmetyje. Keblumų iškilo tada, kai pasirodė, kad naujų kategorijų persekiojamųjų yra pernelyg daug, todėl jiems nebuvo įmanoma taikyti neoficialios praktikos, tinkamos išskirtiniams atvejams. Maža to, daugumą pabėgėlių vargu ar buvo galima kvalifikuoti kaip žmones, turinčius prieglobsčio teisę, kuri netiesiogiai suponavo politinius ir religinius įsitikinimus, nesančius už įstatymo ribų prieglobstį suteikusioje šalyje. Naujieji pabėgėliai buvo persekiojami ne dėl to, ką jie buvo padarę ar pagalvoję, o dėl to, kas jie buvo

[48] Menkos naujųjų migrantų galimybės reintegruotis dažniausiai priklausydavo nuo jų tautybės: pavyzdžiui, ispanų pabėgėliai gana mielai buvo priimti Meksikoje. Jungtinės Amerikos Valstijos ketvirtojo dešimtmečio pradžioje priėmė kvotų sistemą, pagal kurią kiekviena tautybė, jau atstovaujama šioje šalyje, gaudavo, galima sakyti, teisę priimti tam tikrą ankstesnių tėvynainių skaičių, proporcingą jos skaitmeninei daliai viso gyventojų skaičiaus atžvilgiu.

neatšaukiamai – dėl to, kad gimė priklausydami blogai rasei, blogai klasei arba buvo pašaukti į armiją blogos vyriausybės (kaip Ispanijos respublikonų armijos atveju)[49].

Juo labiau daugėjo beteisių žmonių, juo didesnė būdavo pagunda kreipti mažiau dėmesio į persekiojančių vyriausybių veiksmus, bet labiau domėtis persekiojamojo statusu. Ir pirmas krintantis į akis faktas buvo tas, kad tie žmonės, nors ir persekiojami kokia nors politine dingstimi, nebeužtraukdavo – priešingai negu kiti persekiojamieji per visą ankstesnę istoriją – moralinės atsakomybės arba gėdos persekiotojams, kad jie nebuvo laikomi aktyviais priešais ir vargu ar patys pretendavo į tokį vaidmenį (keli tūkstančiai tarybinių piliečių, savo valia palikusių Tarybų Rusiją po Antrojo pasaulinio karo ir radusių prieglobstį demokratinėse šalyse, Tarybų Sąjungos prestižui padarė daugiau žalos negu milijonai pabėgėlių trečiajame dešimtmetyje, priklausiusių blogai klasei), bet kad jie buvo ir atrodė esą tik žmonės, kurių didžiausia nelaimė buvo pats jų nekaltumas – bet kuriuo požiūriu, o ypač persekiojančios vyriausybės požiūriu. Nekaltumas, visiško atsakomybės nebuvimo prasme, buvo jų beteisiškumo ženklas, o kartu jų politinio statuso praradimo antspaudas.

Todėl reikalavimai laikytis žmogaus teisių tik tariamai turi įtaką tikro politinio pabėgėlio likimui. Neišvengiamai negausūs, politiniai pabėgėliai vis dar naudojasi prieglobsčio teise daugelyje šalių, ir ši teisė neformaliai veikia kaip tikras nacionalinės teisės pakaitalas.

Vienas stulbinantis aspektas, būdingas mūsų patyrimui, susijusiam su žmonėmis be valstybės, buvo tas faktas, kad iš absoliučiai nekalto asmens atimti teises pasirodė lengviau, negu iš asmens, padariusio kokį nors nusikaltimą. Garsusis Anatole'io France'o sąmojis „Jei būčiau kaltinamas, kad pavogiau Paryžiaus katedros bokštus, man liktų tik viena išeitis – pabėgti iš šalies" tapo siaubinga tikrove. Teisininkai taip įprato apie teisę mąstyti bausmės, kuri visada tikrai atima iš mūsų tam tikras teises, terminais, kad jiems gal ir sunkiau negu neprofesionalui pripažinti, kad teisinio statuso, t. y. *visų* teisių, atėmimas nebeturi ryšio su konkrečiais nusikaltimais.

Šitokia padėtis parodo daugybę keblumų, glūdinčių žmogaus teisių sąvokoje. Nesvarbu, kaip šios teisės kadaise būdavo apibrėžiamos (kaip teisė gyventi, teisė į laisvę, teisė siekti laimės, pagal amerikietišką formulavimą, ar kaip lygybė prieš įstatymą, laisvė, nuosavybės apsauga ir nacionalinis suverenumas, pagal prancūzišką formulavimą), nesvarbu, kaip būtų stengiamasi patobulinti tokią dviprasmišką formuluotę kaip „siekti laimės" arba pasenusią formuluotę „neribota nuosavybės teisė", – reali tų, kuriuos XX a. nustūmė už įstatymo ribų, padėtis rodo, kad šitos teisės yra piliečių teisės, kurių praradimas dar nereiškia visiško beteisiškumo. Kareivis karo metu praranda savo teisę gyventi, nusikaltėlis praranda teisę į laisvę, visi piliečiai ypatingos padėties atveju praranda teisę siekti laimės, betgi niekas ir niekada nepasakys, kad bent vienu iš šių atvejų

[49] Koks pavojingas gali būti nekaltumas persekiojančios vyriausybės požiūriu, pasidarė labai aišku, kai pastarojo karo metu Amerikos vyriausybė pasiūlė prieglobstį tiems vokiečių pabėgėliams, kuriems kėlė grėsmę paragrafas apie ekstradiciją (sugrąžinimą), buvęs Vokietijos ir Prancūzijos paliaubų protokole. Sąlyga, žinoma, buvo tokia: prašytojas turėjo įrodyti, kad padarė ką nors priešiško nacistiniam režimui. Pabėgėlių iš Vokietijos, galėjusių patenkinti šią sąlygą, dalis buvo labai maža, ir jie, kad ir kaip keista, nebuvo tie žmonės, kuriems grėsė didžiausias pavojus.

buvo prarastos žmogaus teisės. Kita vertus, šios teisės gali būti pripažįstamos (nors sunkiai įgyvendinamos) net esant pamatinio beteisiškumo sąlygoms.

Beteisių žmonių nelaimė yra ne ta, kad iš jų atimama teisė į laisvę, teisė gyventi ir siekti laimės ar lygybės prieš įstatymą – tai formulės, kurios buvo sudarytos tam, kad būtų galima išspręsti tam tikras problemas tam tikrų visuomenių *viduje*, – o ta, kad jie apskritai nebepriklauso jokiai bendruomenei. Jų prakeikimas ne tas, kad jie nebelygūs prieš įstatymą, o tas, kad jiems nebegalioja joks įstatymas; prakeikimas ne tas, kad jie engiami, o tas, kad niekas nenori net jų engti. Tik paskutiniame ilgoko proceso tarpsnyje iškyla grėsmė jų teisei gyventi: tik jei jie lieka visiškai „nereikalingi", jei nebegalima rasti ko nors, kas į juos „pretenduotų", jų gyvybei gali iškilti pavojus. Net naciai žydų naikinimą pradėjo, iš pradžių atimdami iš jų bet kokį teisinį statusą (antrarūšės pilietybės statusą), ir atkirto juos nuo gyvųjų pasaulio, bandomis suvarydami į getus ir koncentracijos stovyklas; o prieš paleisdami į darbą dujų kameras, jie rūpestingai patikrino padėtį ir liko patenkinti, kad nė viena šalis nepasiges šitų žmonių. Esmė yra ta, kad, prieš metant iššūkį teisei gyventi, buvo sukurtos visiško beteisiškumo sąlygos.

Tas pat pasakytina (netgi kiek ironiška prasme) kalbant apie teisę į laisvę, kuri kartais traktuojama kaip pati žmogaus teisių esmė. Neabejotina, kad žmonės, esantys už įstatymo ribų, gali turėti daugiau judėjimo laisvės negu teisėtai įkalintas nusikaltėlis ar kad jie naudojasi didesne nuomonės laisve demokratinių šalių internuotųjų stovyklose, negu naudotųsi bet kokio paprasčiausio despotizmo sąlygomis, ką kalbėti apie totalitarinę šalį[50]. Tačiau nei fizinis saugumas – kurį užtikrina kokia nors valstybinė ar privati labdaros agentūra, – nei nuomonės laisvė nė kiek nekeičia pamatinio jų beteisiškumo situacijos. Tai, kad jie išgyvena, priklauso nuo labdaros, o ne nuo teisės, nes nėra tokio įstatymo, kuris priverstų nacijas juos maitinti; jų laisvė judėti, jei jie ją išvis turi, jiems neduoda teisės apsigyventi sėsliai, o tokią teisę turi kaip savaime suprantamą dalyką net įkalintas nusikaltėlis; jų nuomonės laisvė yra juokdario laisvė, nes tai, ką jie mano, nieko nereiškia.

Pastarieji dalykai yra lemtingi. Pamatinis žmogaus teisių atėmimas pirmiausia ir radikaliausiai pasireiškia tuo, kad iš žmogaus atimama tokia vieta žemėje, kuri nuomones padaro svarbias, o veiksmus – efektyvius. Kai priklausymas bendruomenei, kurioje žmogus yra gimęs, nebėra savaime suprantamas dalykas, o nepriklausymas bendruomenei nebėra pasirinkimo dalykas ar kai kas nors patenka į tokią padėtį, kurioje – jei jis nepadaro nusikaltimo – kitų elgesys su juo nepriklauso nuo to, ką jis daro ar ko nedaro, tada iškyla grėsmė tokiam dalykui, kuris yra daug fundamentalesnis už laisvę ir teisingumą – piliečių teisėms. Niekas kita, o kaip tik šis kraštutinumas lemia žmonių, iš kurių atimtos žmogaus teisės, situaciją. Iš jų atimta ne teisė į laisvę, o teisė į veiksmą, ne teisė mąstyti taip, kaip jiems patinka, o teisė turėti nuomonę. Privilegijos tam tikrais atvejais, neteisybės daugeliu atvejų, palaiminimai ir prakeikimai tenka jiems visai atsitiktinai ir be jokio ryšio su tuo, ką jie daro, darė ar gali daryti.

[50] Net totalitarinio teroro sąlygomis koncentracijos stovyklos kartais būdavo vienintelė vieta, kur vis dar egzistavo tam tikri mąstymo ir diskusijų laisvės likučiai. Žr. David Rousset, *Les Jours de Notre Mort*, Paris, 1947, *passim* apie diskusijų laisvę Buchenvalde ir Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London, 1940, p. 200 apie „laisvės salas", „nuomonės laisvę", viešpatavusią kai kuriose sovietų įkalinimo vietose.

Mes pradėjome suprasti, kad esama teisės turėti teises (o tai reiškia – gyventi tokiomis aplinkybėmis, kai apie žmogų sprendžiama pagal jo veiksmus ir nuomones) ir teisės priklausyti kokiai nors organizuotai bendruomenei, tik kai atsirado milijonai žmonių, praradusių šias teises ir nebegalinčių jų atgauti dėl naujos globalinės politinės situacijos. Problema ta, kad ši nelaimė atsitiko ne dėl civilizuotumo stokos, atsilikimo ar paprasčiausios tironijos, bet priešingai, problema ta, kad jos neįmanoma išspręsti todėl, kad žemėje nebėra jokio „necivilizuoto“ taško, nes, patinka mums ar nepatinka, mes realiai pradėjome gyventi Viename Pasaulyje. Tik atsiradus visiškai organizuotai žmonijai, namų ir politinio statuso praradimas gali sutapti su išvarymu iš žmonijos apskritai.

Iki tol tai, ką dabar turime vadinti „žmogaus teise“, buvo laikoma bendru žmogaus situacijos bruožu, kurio negali atimti joks tironas. Šio bruožo praradimas lemia tai, kad kalba tampa nebereikalinga (o žmogus nuo Aristotelio laikų buvo apibrėžiamas kaip būtybė, turinti kalbos ir mąstymo sugebėjimą) ir prarandami visi žmonių ryšiai (o žmogus, vėlgi nuo Aristotelio laikų, buvo traktuojamas kaip „politinis gyvūnas“, t. y. kaip toks padaras, kuris šiaip jau gyvena bendruomenėje); kitaip tariant, šitaip prarandami kai kurie patys svarbiausi žmogaus gyvenimo bruožai. Tam tikru požiūriu tokia buvo vergų padėtis, o jų Aristotelis kaip tik todėl nelaikė žmonėmis. Svarbiausias vergovės nusikaltimas žmogaus teisėms buvo ne tas, kad iš žmogaus būdavo atimama laisvė (taip gali atsitikti daugeliu kitų atvejų), o tas, kad tam tikrai žmonių kategorijai būdavo netgi neleidžiama kovoti dėl laisvės. Tokia kova galima tironijos sąlygomis ir netgi beviltiškomis moderniojo teroro sąlygomis (bet ne koncentracijos stovyklų gyvenimo sąlygomis). Vergovės nusikaltimas žmoniškumui prasidėjo ne tada, kai viena žmonių grupė sumušė ir pavergė savo priešus (nors, žinoma, tai buvo pakankamai blogai), bet kai vergovė tapo institucija, lėmusia tai, kad kai kurie žmonės buvo „iš prigimties“ laisvi, o kiti – vergai, kai buvo pamiršta, kad kaip tik žmogus atėmė laisvę iš savo brolio, ir kai sankcija šitaip nusikalsti buvo priskirta gamtai. Tačiau nesenų įvykių šviesoje galima sakyti, kad net vergai vis dar priklausė tam tikrai žmonių bendruomenei, jų darbas būdavo reikalingas, naudojamas ir išnaudojamas, ir tai laidavo jiems vietą žmonijoje. Galų gale būti vergu reiškė turėti skiriamąjį bruožą, vietą visuomenėje – taigi būti kai kuo daugiau, o ne tik nuoga buvimo žmogumi – vien žmogumi – abstrakcija. Todėl ne konkrečių teisių praradimas, o tokios bendruomenės, kuri nori ir gali garantuoti kokias nors teises, praradimas – štai kokia buvo nelaimė, ištikusi vis daugiau žmonių. Pasirodo, kad žmogus gali prarasti visas vadinamąsias Žmogaus Teises, neprarasdamas esminės savo savybės, žmogaus orumo. Tik savosios valstybės praradimas jį išstumia ir iš žmonijos.

Teisė, atitinkanti tokį praradimą, bet niekada net neminima kaip viena iš žmogaus teisių, negali būti išreikšta XVIII a. kategorijomis, nes remiantis tomis kategorijomis tariama, kad teisės tiesiogiai kyla iš žmogaus „prigimties“. Todėl palyginti nesvarbu, ar šita prigimtis aiškinama remiantis neutralaus įstatymo terminais, ar būtybės, sukurtos pagal Dievo paveikslą, terminais, ar ji susijusi su „prigimtinėmis“ teisėmis, ar su Dievo įsakymais. Lemtingas veiksnys yra tas, kad šios teisės ir jomis grindžiamas žmogaus orumas turi galioti ir likti realus, net jei žemėje egzistuotų tik vienas žmogus. Šios teisės ir žmogaus orumas nepriklauso nuo žmonių skaičiaus ir turi galioti, net jei žmogus išvaromas iš žmonių bendruomenės.

Kai žmogaus teisės buvo paskelbtos pirmą kartą, jos buvo laikomos nepri-

klausomomis nuo istorijos ir tų privilegijų, kurias istorija suteikė tam tikriems visuomenės sluoksniams. Naujai suprasta nepriklausomybė lėmė tik ką atrastą žmogaus orumą. Šitoks orumas iš pat pradžių turėjo veikiau dviprasmišką pobūdį. Istorinės teisės buvo pakeistos prigimtinėmis teisėmis, „prigimtis" užėmė istorijos vietą ir buvo tyliai tariama, kad žmogaus esmei prigimtis ne tokia svetima kaip istorija. Pati Nepriklausomybės deklaracijos ir *Déclaration des Droits de l'Homme* kalba – „neatimamas", „duotas iš prigimties", „savaime akivaizdžios tiesos" – suponuoja tikėjimą tokia žmogaus „prigimtimi", kuri pavaldi tiems patiems augimo dėsniams kaip ir individo prigimtis, todėl iš jos galima išvesti teises ir įstatymus. Galimas daiktas, kad šiandien mes geriau pasiruošę tiksliai spręsti, ko galima laukti iš tos žmogaus „prigimties"; šiaip ar taip, ji atskleidė mums tokias galimybes, kurių nežinojo ir apie kurias net neįtarė Vakarų filosofija ir religija, daugiau nei tris tūkstantmečius vis stengusis apibrėžti šią „prigimtį". Tačiau, galima sakyti, mums tapo abejotina ne tik žmogiškoji gamtos pusė. Nuo to laiko, kai žmogus išmoko valdyti gamtą tokiu mastu, kad tapo visai įsivaizduojamas ir techniškai įmanomas bet kokios organinės gyvybės žemėje sunaikinimas, naudojantis žmogaus padarytais instrumentais, žmogus atitolo nuo gamtos. Nuo to laiko, kai vis nuodugnesnis gamtos procesų pažinimas sukėlė rimtų abejonių dėl gamtos dėsnių egzistavimo apskritai, pačioje gamtoje atsirado bloga lemiantis aspektas. Kaip įmanoma išvesti dėsnius ir įstatymus iš visatos, kuri akivaizdžiai nežino nei vienos, nei kitos kategorijos?

XX amžiaus žmogus išsilaisvino nuo gamtos, lygiai kaip XVIII amžiaus žmogus išsilaisvino nuo istorijos. Istorija ir gamta mums tapo vienodai svetimos būtent ta prasme, kad žmogaus esmės nebegalima nusakyti nė viena šia kategorija. Kita vertus, žmonija XVIII šimtmetyje, Kanto terminais, buvusi tik reguliatyvi idėja, šiandien tapo neišvengiamu faktu. Tokia nauja padėtis, kai žmonija, tiesą sakant, gavo vaidmenį, anksčiau priskiriamą gamtai ar istorijai, šiame kontekste reikštų, kad teisę turėti teises ar kiekvieno individo teisę priklausyti žmonijai turi garantuoti pati žmonija. Jokiu būdu nėra tikra, kad tai įmanoma. Juk, nepaisant geranoriškiausių humanistinių pastangų iš tarptautinių organizacijų gauti naujas žmogaus teisių deklaracijas, reikia suprasti, kad šitokia idėja peržengia dabartinės tarptautinės teisės sritį, kurioje vis dar operuojama abipusių susitarimų ir sutarčių tarp suverenių valstybių terminais, ir kad kol kas neegzistuoja viršnacionalinė sritis. Maža to, šios dilemos jokiu būdu negalima pašalinti įsteigiant „pasaulio vyriausybę". Tiesa, tokia pasaulio vyriausybė yra visai įmanomas dalykas, bet galima įtarti, kad tikrovėje ji gali labai skirtis nuo idealistiškai nusiteikusių organizacijų numatomo varianto. Nusikaltimus žmogaus teisėms, tapusius būdinga totalitarinių režimų ypatybe, visada galima pateisinti ta dingstimi, kad teisė yra tai, kas gera arba bloga visumai, bet nebūtinai jos dalims. (Hitlerio *motto*, kad „Teisė yra tai, kas gera vokiečių tautai", yra tik suvulgarinta forma tokios teisės sampratos, kurią galima sutikti visur ir kuri liks neefektyvi praktiškai tik tol, kol jai trukdys senesnės tradicijos, vis dar veikiančios konstitucijose.) Teisės koncepcija, tai, kas teisinga, tapatinanti su tuo, kas gera kam nors – individui, šeimai, tautai ar didžiausiam žmonių skaičiui – tampa neišvengiama, jei absoliutūs ir transcendentiški matai, nustatomi religijos arba gamtos dėsnio, praranda autoritetą. Ir ši problema jokiu būdu neišsprendžiama, jei vienetas, kuriam taikomas „gėris kam nors", yra toks didelis kaip pati žmonija. Juk visai įmanoma, ir netgi praktinių politinių galimybių srityje, kad labai organizuota ir me-

chanizuota žmonija vieną gražią dieną visai demokratiškai nuspręs – ir būtent daugumos sprendimu, – jog žmonijai kaip visumai būtų geriau likviduoti tam tikras savo dalis. Čia, faktinės tikrovės problemų srityje, mes susiduriame su vienu seniausių politinės filosofijos keblumų, kuris galėjo likti neatskleistas tik tol, kol stabili krikščionių teologija nubrėždavo visų politinių ir filosofinių problemų ribas, tačiau kuris labai seniai privertė Platoną pasakyti: „Ne žmogus, o Dievas turi būti visų daiktų matas".

Šie faktai ir apmąstymai, atrodo, ironiškai, karčiai ir pavėluotai patvirtina garsiuosius argumentus, kuriais remdamasis Edmundas Burke'as prieštaravo Prancūzijos revoliucijos paskelbtai Žmogaus teisių deklaracijai. Atrodo, kad šie apmąstymai paremia jo teiginį, jog žmogaus teisės yra tik „abstrakcija", jog būtų daug išmintingiau remtis „patikimai paveldėtomis" teisėmis, kurias koks nors žmogus perduoda savo vaikams, kaip ir pačią gyvybę, ir reikalauti, kad kieno nors teisės būtų veikiau „anglo teisės", o ne neatimamos žmogaus teisės[51]. Pagal Burke'ą, tos teisės, kuriomis mes naudojamės, kyla iš „nacijos vidaus", todėl nei gamtos dėsnis, nei Dievo priesakas, nei kokia nors žmonijos sąvoka, pavyzdžiui, Robespierre'o „žmonių rasė", „žemės suverenas", kaip teisės šaltinis nereikalinga[52].

Pragmatiškas Burke'o koncepcijos blaivumas mūsų įvairiapusiško patyrimo kontekste atrodo neabejotinas. Atsitiko taip, kad ne tik nacionalinių teisių praradimas visais atvejais lėmė žmogaus teisių praradimą; grąžinti žmogaus teises, kaip rodo nesenas Izraelio valstybės pavyzdys, iki šiol buvo įmanoma tik grąžinant ar nustatant nacionalines teises. Žmogaus teisių koncepcija, grindžiama išgalvotu žmogaus apskritai egzistavimu, žlugo kaip tik tą akimirką, kai tie, kurie skelbėsi, kad ja tiki, pirmą kartą susidūrė su tokiais žmonėmis, kurie tikrai prarado visas kitas savybes ir ypatingus santykius, išskyrus tik vieną – jie vis dar buvo žmonės. Pasaulis nematė nieko švento abstraktaus ir nuogo žmogaus būtyje. O turint galvoje objektyvias politines sąlygas, sunku pasakyti, kaip tos žmogaus sampratos, kuriomis grindžiamos žmogaus teisės – kad jis sukurtas pagal Dievo paveikslą (pagal amerikiečių formulę) ar kad jis yra žmonijos atstovas, ar kad jame glūdi šventi prigimtinio įstatymo reikalavimai (pagal prancūzų formulę), – gali padėti surasti šios problemos sprendimą.

Žmonės, pergyvenę naikinimo stovyklas, koncentracijos ir internavimo stovyklų gyventojai ir net palyginti laimingi žmonės be valstybės ir be Burke'o argumentų gali matyti, kad didžiausią pavojų jiems kėlė abstraktus buvimas tik žmogumi ir daugiau niekuo. Kaip tik todėl jie buvo traktuojami kaip laukiniai ir, bijodami, kad gali baigti tuo, jog bus laikomi gyvuliais, jie atkakliai laikėsi savo tautiškumo, paskutinio savo ankstesnės pilietybės ženklo, vienintelio jiems likusio ir pripažinto saito su žmonija. Jų nepasitikėjimas prigimtinėmis teisėmis ir pirmenybės teikimas nacionalinėms teisėms buvo kilęs kaip tik iš supratimo, kad prigimtinės teisės garantuotos netgi laukiniams. Burke'as jau anksčiau būgštavo, kad prigimtinės „neatimamos" teisės patvirtins tik „nuogo laukinio teisę"[53], o todėl civilizuotas nacijas nublokš į laukiniškumo būklę. Kadangi tik lau-

[51] Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France,* 1790, edited by E.J. Payne, Everyman's Library.

[52] Robespierre, *Speeches*, 1927. Speech of April 24, 1793.

[53] Payne'o įvadas Burke'o veikalui, *op. cit.*

kiniai negali remtis niekuo, išskyrus minimalų savo žmogiškos kilmės faktą, žmonės juo desperatiškiau griebiasi savo tautiškumo tada, kai yra praradę tas teises ir tą globą, kurią jiems kadaise teikdavo toks tautiškumas. Atrodo, kad tik jų praeitis su jos „patikimu paveldu“ dar liudija tą faktą, kad jie vis dar priklauso civilizuotam pasauliui.

Jei koks nors žmogus praranda savo politinį statusą, jis neišvengiamai (pagal implikacijas, glūdinčias įgimtų ir neatimamų žmogaus teisių sampratoje) turėtų atsidurti būtent tokioje padėtyje, kuriai numatytos tokių visuotinių teisių deklaracijos. Iš tikrųjų yra priešingai. Atrodo, kad žmogus, kuris yra tik žmogus ir daugiau niekas, praranda kaip tik tas savybes, kurios leidžia kitiems žmonėms jį laikyti tokiu pat žmogumi kaip jie. Tai viena priežasčių, dėl kurių daug sunkiau sunaikinti nusikaltėlio teisinį asmenį, t. y. žmogaus, prisiėmusio atsakomybę už veiksmą, kurio padariniai dabar lemia jo likimą, negu teisinį asmenį tokio žmogaus, iš kurio atimta bet kokia įprastinė žmogaus atsakomybė.

Todėl Burke'o argumentacija įgyja papildomą reikšmę, jei žiūrime tik į bendrą žmogaus situaciją, būdingą tiems, kurie buvo prievarta išplėšti iš visų politinių bendruomenių. Nepriklausomai nuo elgesio su jais, nepriklausomai nuo laisvės ar priespaudos, teisingumo ar neteisingumo, jie prarado visas tas pasaulio dalis, visus tuos žmogaus egzistencijos aspektus, kurie yra mūsų bendro darbo rezultatas, žmogaus kuriamosios veiklos padarinys. Laukinių genčių tragedija yra ta, kad jos gyvena nepertvarkytoje gamtoje, kurios negali valdyti, tačiau nuo kurios duodamo pertekliaus ar šykštumo priklauso jų išgyvenimas, kad jos gyvena ir miršta nepalikdamos jokio pėdsako, nieko nedavusios bendram pasauliui; ir šie beteisiai žmonės tikrai nubloškiami į ypatingą gamtinę būklę. Žinoma, jie nėra barbarai, o kai kurie iš jų tikrai priklauso labiausiai išsilavinusiems atitinkamų visuomenių sluoksniams, ir vis dėlto tokiame pasaulyje, kuris jau beveik pašalinęs laukiniškumą, jie atrodo tarsi kokie pirmieji galimo civilizacijos degradavimo ženklai.

Juo labiau išvystyta civilizacija, juo labiau užbaigtą pasaulį ji sukūrė, juo labiau kaip namie žmonės jaučiasi žmogaus sukurtoje aplinkoje – juo labiau jie neapkęs tokių dalykų, kurių jie nesukūrė, t. y. tokių, kurie jiems paprasčiausiai ir paslaptingai duoti. Žmogui, epochos kovose praradusiam savo vietą bendruomenėje, savo politinį statusą ir teisinį asmenį, kuris jo veiksmus ir dalį jo likimo paverčia rišlia visuma, lieka vien tos savybės, kurios paprastai gali išryškėti tik privataus gyvenimo srityje ir turi likti neapibrėžtos, vien paprasčiausiai egzistuoti visuose viešumą liečiančiuose dalykuose. Šitokią gryną egzistenciją, t. y. visa, ką mums paslaptingai duoda gimimas ir kas apima mūsų kūno pavidalą bei mūsų intelekto gebėjimus, gali visavertiškai puoselėti tik neprognozuojami draugystės ir simpatijos atsitiktinumai ar didžiulis ir neapskaičiuojamas palankumas, kurį teikia meilė, kartu su Augustinu bylojanti „volo ut sis“ (noriu, kad būtum), tačiau negalinti kaip nors konkrečiai pagrįsti tokio aukščiausio ir besąlygiško teigimo.

Nuo graikų laikų mes žinome, kad labai išvystytas politinis gyvenimas sukelia didelį įtarumą šitos privačios srities atžvilgiu, aitrią pagiežą, nukreiptą prieš gluminantį stebuklą, glūdintį tame fakte, kad kiekvienas iš mūsų sukurtas toks, koks yra – vienintelis, unikalus, nepakeičiamas. Ši visa paprasčiausios duoties sritis, siejama su viešuoju gyvenimu civilizuotoje visuomenėje, kelia nuolatinę grėsmę, nes viešoji sritis yra nuolat grindžiama lygybės dėsniu, o privati sritis – visuotinio skirtingumo ir visuotinio skaidymosi dėsniu. Priešingai negu visa, kas

glūdi paprasčiausiame egzistavime, lygybė mums neduota, o yra žmonių organizacijos rezultatas, nes ją lemia teisingumo principas. Mes nesame gimę lygūs – mes tampame lygūs kaip kokios nors grupės nariai dėl savo sprendimo abipusiškai garantuoti vienas kitam lygias teises.

Mūsų politinis gyvenimas pagrįstas prielaida, kad lygybę mes galime sukurti remdamiesi organizacija, nes žmogus gali veikti, keisti ir kurti bendrą pasaulį kartu su sau lygiais ir tik su sau lygiais žmonėmis. Tamsus paprasčiausios duoties pagrindas, nulemtas nekintamos ir unikalios mūsų prigimties, į politinę sceną įsiveržia kaip svetimasis, kuris visu savo akivaizdžiu skirtingumu mums primena žmogaus veiklos ribas, sutampančias su žmonių lygybės ribotumu. Priežastis, dėl kurios labai išvystytos politinės bendruomenės, pavyzdžiui, senovės miestai-valstybės ir moderniosios nacionalinės valstybės, taip dažnai atkakliai gina etninį homogeniškumą, yra ta, kad jos tikisi kiek įmanoma pašalinti tuos natūralius ir visada esančius skirtumus ir pasiskirstymus, kurie savaime sukelia buką neapykantą, nepasitikėjimą ir diskriminaciją, nes tie skirtumai net pernelyg ryškiai parodo tas sritis, kur žmonės nebegali veikti ir keistis kaip jiems patinka, t. y. žmogaus kuriamųjų galių ribotumus. „Svetimasis" yra bauginantis skirtumo apskritai, paties individo apskritai simbolis, ir jis parodo tokias sritis, kuriose žmogus nebegali keistis ir veikti ir kuriose, dėl šios priežasties, jame prabunda kitas, griovimo polinkis. Jei negras baltųjų bendruomenėje traktuojamas kaip negras ir niekas kita, kartu su savo teise į lygybę jis praranda ir tą laisvę veikti, kuri yra specifiškai žmogiška; visi jo veiksmai tada aiškinami kaip „neišvengiami" tam tikrų „negro" savybių padariniai ir jis tampa tam tikru „žmogumi" vadinamos gyvūnų rūšies egzemplioriumi. Beveik tas pat atsitinka su tais, kurie praranda visus skiriamuosius politinius bruožus ir tampa žmonėmis ir daugiau niekuo. Be abejonės, ten, kur visiškai įsigali viešasis gyvenimas ir jam būdingas lygybės įstatymas, kur civilizacijai pavyksta pašalinti ar iki minimumo sumažinti tamsų skirtumo tarp žmonių pagrindą, ji baigiasi visišku sustabarėjimu ir yra nubaudžiama, galima sakyti, už tai, kad užmiršo, jog žmogus yra tik pasaulio tvarkytojas, o ne jo kūrėjas.

Didžiausias pavojus, kylantis todėl, kad egzistuoja žmonės, priversti gyventi už bendro pasaulio, yra tas, kad, gyvendami civilizacijos centre, jie atbloškiami į savo gamtinę duotį, į savo gryną skirtingumą. Jiems nebegalioja milžiniškas skirtumų sulyginimas, kurį lemia buvimas kokios nors valstybės piliečiais, o kadangi jiems nebeleidžiama dalyvauti kuriant žmonių kultūrą, jie pradeda priklausyti žmonių giminei beveik tokiu būdu, kokiu gyvūnai priklauso tam tikroms gyvūnų rūšims. Paradoksas, glūdintis žmogaus teisių praradime, yra tas, kad šis praradimas sutampa su tokia padėtimi, kai asmuo tampa žmogumi apskritai – be profesijos, be pilietybės, be nuomonės, be užsiėmimo, pagal kurį galima identifikuoti ir išskirti save iš kitų – *ir* nuo kitų skiriasi tik apskritai, neatstovaudamas niekam, išskyrus savo paties absoliučiai unikaliai individualybei, kuri, prarasdama galimybę reikštis ir veikti bendrą pasaulį, praranda bet kokią reikšmę.

Pavojus, susijęs su tokių žmonių egzistavimu, yra dvejopas: pirmas ir akivaizdžiausias yra tas, kad vis didėjantis jų skaičius kelia grėsmę mūsų politiniam gyvenimui, mūsų sukurtam pasauliui, kuris yra mūsų bendrų ir koordinuojamų pastangų rezultatas. Ši grėsmė daugeliu požiūrių yra panaši, o gal net ir didesnė negu ta grėsmė, kurią laukinės gamtos jėgos kadaise keldavo žmogaus sukurtų miestų ir kaimų egzistavimui. Atrodo, kad mirtinas pavojus

bet kuriai civilizacijai kyla nebe iš išorės. Gamta įvaldyta, ir nesama barbarų, grasinančių sunaikinti tai, kas jiems nesuprantama, kaip šimtmečiais Europai kėlė grėsmę mongolai. Net totalitarinės vyriausybės atsirado mūsų civilizacijos viduje, o ne už jos ribų. Pavojus yra tas, kad globalinė universaliai susijusi civilizacija gali kurti barbarus savo viduje, milijonus žmonių versdama gyventi tokiomis sąlygomis, kurios, nepaisant visų regimybių, yra laukinių gyvenimo sąlygos[54].

[54] Šitoks modernus išstūmimas už žmogaus egzistavimo ribų turi daug radikalesnių padarinių negu senovinis ar viduramžių paprotys žmogų paskelbti už įstatymo ribų. Paskelbimas už įstatymo ribų, „pats baisiausias likimas, kurį galėjo lemti primityvioji teisė", už įstatymo paskelbto asmens gyvybę atiduodama pirmo pasitaikiusio žmogaus malonei, nunyko, sukūrus efektyvią įstatymų vykdymo sistemą, ir galiausiai buvo pakeistas tarptautinėmis sutartimis dėl nusikaltėlių išdavimo. Paskelbimas už įstatymo ribų iš pradžių buvo policijos pakaitalas, turėjęs priversti nusikaltėlius pasiduoti.

Atrodo, kad ankstyvųjų viduramžių žmonės labai gerai suprato pavojų, glūdintį „pilietinėje mirtyje". Ekskomunikacija vėlyvojoje Romos imperijoje reiškė bažnytinę mirtį, bet narystę bažnyčioje praradusiam asmeniui palikdavo laisvę visais kitais požiūriais. Bažnytinė ir pilietinė mirtis buvo sutapatintos tik Merovingų epochoje, ir tuo metu ekskomunikacija „dažniausiai būdavo ribojama tuo, kad narystės teisės būdavo atimamos ar stabdomos laikinai, ir būdavo galima jas atgauti". Žr. straipsnius „Outlawry" ir „Excommunication", *Encyclopedia of Social Sciences*. Taip pat straipsnį „Friedlosigkeit", *Schweizer Lexikon*.

TREČIA DALIS

Totalitarizmas

Normalūs žmonės nežino, kad įmanoma viskas.
David Rousset

DEŠIMTAS SKYRIUS

Beklasė visuomenė

I. MASĖS

Totalitariniams sąjūdžiams apskritai ir jų vadų šlovės specifikai, skyrium imant, būdingiausia tai, kaip stulbinamai greitai jie pamirštami ir kaip neįprastai lengvai jie gali būti pakeičiami kitais vadais. Tai, ką Stalinas kantriai stengėsi įgyvendinti per daugelį metų žiaurios frakcijų kovos sąlygomis ir didelėmis nuolaidomis bent jau savo pirmtako vardo labui (būtent stengdamasis save įteisinti kaip Lenino įpėdinį), Stalino įpėdiniai bandė daryti, nedarydami jokių nuolaidų savo pirmtako vardui, nors Stalinas valdė 30 metų ir, kad įamžintų savo vardą, galėjo manipuliuoti tokiu propagandos aparatu, kokio nebuvo Lenino dienomis. Tą pat galima pasakyti apie Hitlerį, savo gyvenimo metais kėlusį tokį susižavėjimą, prieš kurį, kaip manoma, negalėjo atsilaikyti niekas[1], o

[1] „Magiški kerai", kuriais Hitleris apžavėdavo savo klausytojus, buvo pripažinti daug kartų, paskutinį kartą – publikacijoje *Hitlers Tischgespräche*, Bonn, 1951 (*Hitler's Table Talks,* American edition, New York, 1953; cituojama iš vokiško originalo). Šie kerai – „tas keistas magnetizmas, spinduliavęs iš Hitlerio su tokia neatremiama jėga" – tikrai buvo pagrįsti „fanatišku to žmogaus tikėjimu savimi" (Gerhardo Ritterio „Įvadas", p. 14), pseudoautoritetingais sprendimais apie viską, kas tik įmanoma, ir tuo faktu, kad jo nuomonės – nesvarbu, ar apie rūkymo žalą, ar apie Napoleono politiką – visada galėjo būti pritaikytos prie viską aprėpiančios ideologijos.

Apžavai yra socialinis reiškinys, o Hitlerio skleidžiamus apžavus, veikusius jo aplinką, reikia suprasti turint galvoje ypatingą draugiją, su kuria jis bendravo. Visuomenė visada linkusi pripažinti apsišaukėlį esant tuo, kas jis pats mano esąs, todėl pamišėlis, vaizduojantis genijų, visada turi tam tikrų šansų, kad juo bus patikėta. Modernioje visuomenėje, kuriai būdinga įžvalgaus sprendimo stoka, ši tendencija yra sustiprėjusi, todėl tas, kas ne tik turi nuomonę, bet ir pateikia ją nepalaužiamo įsitikinimo tonu, ne taip lengvai praranda prestižą, nepriklausomai nuo to, kiek kartų pasirodo esąs akivaizdžiai neteisus. Hitleris, apie dabartinį nuomonių chaosą žinojęs iš asmeninės patirties, suprato, kad bejėgiško blaškymosi tarp įvairių nuomonių ir „įsitikinimo <...> jog viskas yra niekai" (p. 281) geriausiai galima išvengti, „nepalenkiamai nuosekliai" laikantis *vienos* iš daugelio populiarių nuomonių. Siaubingas tokio fanatizmo savavališkumas labai keri visuomenę, nes, skatindamas socialinį bendrumą, jis išlaisvina nuo visuomenės nuolat kuriamo nuomonių chaoso. Tačiau ši kerėjimo „dovana" šį tą reiškia tik socialiniame kontekste. „Užstalės pokalbiuose" (*Tischgespräche*) ji buvo tokia svarbi todėl, kad Hitleris žaisdavo su aukštuomene ir kalbėdavosi ne su savo rūšies žmonėmis, o su vermachto generolais, kurie visi daugiau ar mažiau priklausė „aukštuomenei". Tikėti, kad Hitlerio laimėjimai buvo pagrįsti „kerėjimo galia", taip pat klaidinga: remdamasis vien tokiais bruožais, jis niekada nebūtų pakilęs virš iškilios salonų figūros vaidmens.

pralaimėjęs ir miręs, šiuo metu jis taip radikaliai pamirštas, kad vargu ar dar ką nors reiškia net neofašistinėms ir neonacistinėms pokario Vokietijos grupėms.

Toks nepastovumas, be abejonės, šiek tiek siejasi su priežodžiu tapusiu masių nepastovumu ir juo pagrįsta šlove, o dar geriau jį galima paaiškinti nuolatinio judėjimo manija, būdinga totalitariniams sąjūdžiams, kurie gali išsaugoti valdžią tik tol, kol juda patys ir išjudina viską, kas yra aplink juos. Todėl tam tikra prasme veikiau pats šis nepastovumas kiek palankiau nušviečia tuos mirusius vadus kaip tik tuo požiūriu, kad jiems pavyko savo šalininkus užkrėsti ypatingu totalitariniu virusu: juk jei egzistuoja toks dalykas kaip totalitarinė asmenybė ar totalitarinė mąstysena, tai išskirtinis jos bruožas, be abejonės, yra toks išskirtinis sugebėjimas prisitaikyti ir nuoseklios pozicijos neturėjimas. Todėl būtų klaidinga tarti, kad masių nepastovumas ir užmaršumas rodo, jog jos išsigydė nuo totalitarinės iliuzijos, kuri kartais tapatinama su Hitlerio ar Stalino kultu, – visai įmanoma, kad teisingas yra priešingas dalykas.

Dar labiau klystume dėl nepastovumo užmiršdami, kad totalitariniai režimai, kol turi valdžią, ir totalitariniai vadai, kol dar gyvi, „valdo remdamiesi masėmis“ iki pat pabaigos[2]. Hitlerio atėjimas į valdžią buvo teisėtas daugumos valdžios požiūriu[3], ir nei jis, nei Stalinas nebūtų galėję išsaugoti valdžios didžiulėms gyventojų grupėms, pergyventi daugelio vidinių ir išorinių krizių, drąsiai įveikti daugybės pavojų, keliamų negailestingos kovos partijų viduje, jei jais nebūtų pasitikėjusios masės. Nei Maskvos procesai, nei Röhmo frakcijos likvidavimas nebūtų buvę įmanomi, jei tos masės nebūtų rėmusios Stalino ir Hitlerio. Plačiai paplitęs įsitikinimas, kad Hitleris buvo paprasčiausias vokiečių pramonininkų agentas, o Stalinas laimėjo įpėdinystės kovą po Lenino mirties tik per slaptą sąmokslą, yra legendos, kurias galima paneigti daugeliu faktų, bet pirmiausia neabejotinu abiejų vadų populiarumu[4]. Jų populiarumo negalima paaiškinti ir meistriškos, melagingos propagandos pergale prieš tamsumą ir kvailumą. Juk totalitarinė propaganda, einanti prieš totalitarinius režimus ir lydinti juos, visada yra tokia pat atvira ir kartu melaginga, o kandidatai į totalitarinius vadus paprastai karjerą pradeda girdamiesi ankstesniais savo nusikaltimais ir rūpestingai apibūdindami būsimuosius. Naciai „buvo įsitikinę, kad piktadarystė

[2] Žr. įžvalgias pastabas – Carlton J.H. Hayes, „The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilisation“, *Symposium on the Totalitarian State,* 1939. Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia, 1940, Vol. LXXXII.

[3] Tai tikrai buvo „pirma didelė revoliucija istorijoje, įvykdyta egzistuojantį formalų teisės kodeksą pritaikant valdžios užgrobimo akimirką“ (Hans Frank, *Recht und Verwaltung,* 1939, p. 8).

[4] Geriausia studija apie Hitlerį ir jo karjerą yra nauja Hitlerio biografija: Alan Bullock, *Hitler, A Study in Tyranny,* London, 1952. Angliškosios politinių biografijų tradicijos stiliumi šioje knygoje smulkmeniškai naudojamasi visų įmanomų gauti šaltinių medžiaga ir pateikiamas išsamus šiuolaikinio politinio konteksto paveikslas. Šis tyrinėjimas savo detalėmis pranoksta puikias Konrado Heideno knygas, pirmiausia *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power,* Boston, 1944, nors jos lieka svarbios, siekiant bendros įvykių interpretacijos. Apie Stalino karjerą: Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism,* New York, 1939; tai vis dar pavyzdinis veikalas. Isaac Deutscher, *Stalin: A Political Biography,* New York and London, 1949, nepakeičiama dėl gausios dokumentinės medžiagos ir gilių įžvalgų, susijusių su vidinėmis kovomis bolševikų partijoje; jai kenkia interpretacija, pagal kurią Stalinas prilyginamas Cromwelliui, Napoleonui ir Robespierre'ui.

mūsų epochoje yra liguistai patraukli“[5], o bolševikų patikinimai ir Rusijoje, ir už jos, kad jie nepripažįsta paprastų moralinių normų, tapo komunistinės propagandos ašimi, ir patyrimas ne kartą įrodė, kad piktadarybių propagandinė vertė ir visuotinė panieka moralinėms normoms nepriklauso nuo paprasčiausio savanaudiškumo, tariamai pačio galingiausio politikos veiksnio.

Blogio ir nusikaltimo patrauklumas miniai nėra naujas. Visada buvo tikra, kad minia priims „prievartos veiksmus žavėdamasi ir sakydama: ‘Gal tai ir niekšiška, bet labai sumanu’“[6]. Gluminantis veiksnys, lemiantis totalitarizmo sėkmę, veikiau yra tikras jo šalininkų nesavanaudiškumas: visai įmanoma suprasti, kad nacis ar bolševikas nesuabejos savo įsitikinimais dėl nusikaltimų žmonėms, nepriklausantiems sąjūdžiams ir net jiems priešiškiems, tačiau stulbinantis faktas yra tas, kad jis veikiausiai nesusvyruos ir tada, jei toji pabaisa pradės ryti jo paties vaikus, ir net tada, jei jis pats taps persekiojimo auka, jei bus įkalintas ir pasmerktas, išmestas iš partijos ir išsiųstas į prievartinio darbo ar koncentracijos stovyklą. Priešingai, viso civilizuoto pasaulio nuostabai, jis net gali norėti padėti savo persekiotojams ir sufabrikuoti savo mirties nuosprendį, jei tik nepaliečiamas jo kaip sąjūdžio nario statusas[7]. Būtų naivu šitokį bukagalvišką užsispyrimą ir įsitikinimą, atsilaikantį prieš visus realius patyrimus ir paneigiantį bet kokį tiesioginį savanaudiškumą, traktuoti kaip paprasčiausią karštligiško idealizmo išraišką. Idealizmas, kvailas ar herojiškas, visada kyla iš tam tikro individualaus apsisprendimo ir įsitikinimo ir gali būti patikrintas patyrimu bei argumentavimu[8]. Totalitarinių sąjūdžių fanatizmas, priešingai negu visos idealizmo formos, palūžta tą akimirką, kai sąjūdis nusigręžia nuo savo fanatiškų šalininkų

[5] Franz Borkenau, *The Totalitarian Enemy*, London, 1940, p. 231.

[6] Cit. pagal vokišką „Siono išminčių protokolų“ leidimą: *Die Zionistischen Protokolle mit einem Vor- und Nachwort von Theodor Fritsch*, 1924, p. 29.

[7] Žinoma, tai rusiškas totalitarizmo atmainos bruožas. Įdomu pažymėti, kad viename iš pirmųjų užsienio specialistų teismo procesų Tarybų Sąjungoje kaip savęs kaltinimo argumentas buvo naudojamos komunistinės simpatijos: „Visą laiką valdžios atstovai reikalavo, kad aš prisipažinčiau atlikęs sabotažo veiksmus, kurių niekada nesiėmiau. Aš atsisakiau. Tada man buvo pasakyta: ‘Jei jūs palankiai žiūrite į tarybinę vyriausybę, kaip tvirtinate, įrodykite tai savo veiksmais: vyriausybei reikia jūsų prisipažinimo’“ (Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London, 1940, p. 153).

Teoriškai tokį elgesį paaiškino Trockis: „Mes galime būti teisūs kartu su partija ir jos dėka, nes istorija nedavė jokio kito būdo būti teisiam. Anglai turi priežodį: ‘Tai mano šalis, nesvarbu, teisi ar neteisi’. <...> Mes turime kur kas geresnį istorinį pateisinimą – posakį: ar ji teisi, ar neteisi tam tikrais pavieniais atvejais, tai vis dėlto mano partija“ (Souvarine, *op. cit.*, p. 361). Kita vertus, Raudonosios armijos karininkai, nepriklausantys sąjūdžiui, turėjo būti tardomi už uždarų durų.

[8] Nacių autorius Andreasas Pfenningas tiesiai atmeta nuomonę, kad SA kovojo dėl kokio nors „idealo“ ar buvo įkvėpta kokio nors „idealistinio patyrimo“. Jų „pamatiniai patyrimai atsirado vykstant kovai“. „Gemeinschaft und Staatswissenschaft“, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 96. Vertimas cituojamas pagal: Ernst Fraenkel, *The Dual State*, New York and London, 1941, p. 192. Iš gausios literatūros, brošiūromis leistos svarbiausio indoktrinacijos centro (*Hauptamt-Schulungsamt*), priklausiusio SS, visai akivaizdu, kad žodžio „idealizmas“ būdavo stropiai vengiama. Iš SS narių būdavo reikalaujama ne idealizmo, bet „griežto loginio nuoseklumo visais ideologiniais klausimais ir negailestingos politinės kovos“ (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 1941, p. 99).

užmušdamas jų įsitikinimo likučius, kurių šiaip jau gal išlieka ir žlugus pačiam sąjūdžiui[9]. Tačiau pačioje organizacinėje šio sąjūdžio struktūroje, kol ji subyra, fanatizuotų narių negali paveikti nei patyrimas, nei argumentavimas; atrodo, kad susitapatinimas su sąjūdžiu ir visuotinis konformizmas sunaikina patį sugebėjimą patirti, net jei patyrimas būtų toks kraštutinis kaip kankinimas ar mirties baimė.

Totalitariniai sąjūdžiai siekia organizuoti mases, ir jiems tai pavyksta – jie organizuoja ne klases, kaip senosios interesų sutapimu pagrįstos partijos kontinentinėse nacionalinėse valstybėse, ir ne piliečius, turinčius nuomonę apie tai, kaip tvarkyti viešuosius reikalus, ir jais suinteresuotus, kaip anglosaksų šalių partijos. Visos politinės grupės priklauso nuo jų skaičiaus lemiamos galios, o totalitariniai sąjūdžiai priklauso nuo gryno skaičiaus jėgos taip labai, kad atrodo, jog totalitariniai režimai neįmanomi – net jei kitos aplinkybės palankios – šalyse, neturinčiose daug gyventojų[10]. Po Pirmojo pasaulinio karo Europą užliejo radikalių antidemokratinių, į diktatūrą orientuotų pusiau totalitarinių ir totalitarinių sąjūdžių banga, fašistiniai sąjūdžiai paplito nuo Italijos iki beveik visų Vidurio ir Rytų Europos šalių (Čekoslovakijos dalis, kurioje gyveno čekai, buvo viena iš įsidėmėtinų išimčių), tačiau net Mussolini, kuriam taip patiko terminas „totalitarinė valstybė“, nedėjo pastangų sukurti visavertį totalitarinį režimą[11] ir pasitenkino diktatūra ir vienpartine valdžia. Panašios netotalitarinės diktatūros susikūrė ikikarinėje Rumunijoje, Lenkijoje, Baltijos valstybėse, Vengrijoje, Portugalijoje ir frankistinėje Ispanijoje. Naciai, turėję neklystantį tokių skirtumų instinktą, paprastai su panieka atsiliepdavo apie savo sąjungininkų fašistų trūkumus, tuo tarpu nuoširdus jų žavėjimasis bolševikų režimu Rusijoje (ir komunistų partija Vokietijoje) gali būti lyginamas tik su jų panieka Rytų

[9] Šiuo požiūriu pokario Vokietija teikia daug iškalbingų pavyzdžių. Labai keista, kad negrų kilmės amerikiečių kareiviai jokiu būdu nebuvo sutikti priešiškai, nepaisant visos didžiulės indokrinacijos, kurios ėmėsi naciai. Bet lygiai stulbino „tas faktas, kad SS karinės dalys paskutinėmis vokiečių pasipriešinimo sąjungininkams dienomis nekovodavo ‘iki paskutinio žmogaus’“ ir kad šis specialus nacių padalinys „po milžiniškų aukų ankstesniais metais, nepalyginti pranokusių atitinkamus vermachto nuostolius, per kelias paskutines savaites veikė kaip ir bet koks kitas karinis dalinys, sudarytas iš civilių, ir pasidavė, suvokdamas padėties beviltiškumą“ (Karl O. Paetel, „Die SS“, *Vierteljahreshefte fur Zeitgeschichte,* January, 1954).

[10] Maskvos kontroliuojamos Rytų Europos vyriausybės valdė Maskvos naudai ir veikė kaip Kominterno agentai; jos yra Maskvos vadovaujamo totalitarinio sąjūdžio paplitimo, o ne vietinių sąjūdžių pavyzdžiai. Atrodo, kad vienintelė išimtis yra Jugoslavijos Tito, kuris, galimas daiktas, nutraukė ryšius su Maskva todėl, kad suprato, jog Rusijos įkvėpti totalitariniai metodai jam kainuos didžiulę Jugoslavijos gyventojų dalį.

[11] Fašistinės diktatūros netotalitarinės prigimties įrodymas yra stulbinamai negausios ir palyginti švelnios politiniams priešininkams skiriamos bausmės. Per ypač aktyvius 1926–1932 metus ypatingieji tribunolai, teisę politinius nusikaltėlius, paskelbė 7 mirties nuosprendžius, 257 nuosprendžius įkalinti dešimčiai ar daugiau metų, 1360 nuosprendžių įkalinti iki dešimties metų ir daug daugiau nuosprendžių ištremti; maža to, 12 000 žmonių buvo suimti ir pripažinti nekaltais, o tokia procedūra visai neįsivaizduojama nacių ar bolševikų teroro sąlygomis. Žr. E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear,* London, 1945, p. 51 ff.

Europos rasėms[12]. Vienintelis žmogus, kuriam Hitleris jautė „besąlygišką pagarbą“, buvo „genialusis Stalinas“[13], ir nors apie Staliną ir rusiškąjį režimą neturime (ir, galimas daiktas, neturėsime) tokios turtingos dokumentinės medžiagos, kokią galima rasti apie Vokietiją, iš Chruščiovo kalbos XX partijos suvažiavime žinome, kad Stalinas pasitikėjo tik vienu žmogumi, ir tai buvo Hitleris[14].

Esmė ta, kad visose tose mažesnėse Europos šalyse netotalitarinėms diktatūroms užbėgo už akių totalitariniai sąjūdžiai, todėl atrodė, kad totalitarizmas

[12] Nacių politikos teoretikai visada ypač pabrėždavo, kad „Mussolini'o etinės valstybės“ ir „Hitlerio ideologinės valstybės“ [*Weltanschaungsstaat*] negalima minėti kaip vienodų darinių“ (Gottfried Neesse, „Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei“, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft,* 1938, Band 98).
Goebbelsas apie fašizmo ir bolševizmo skirtumą manė štai ką: „[Fašizmas] yra <...> visai kas kita kaip nacionalsocializmas. Pastarasis smelkiasi gilyn, į šaknis, o fašizmas yra tik paviršinis dalykas“ (*The Goebbels Diaries 1942–1943,* ed. by Louis Lochner, New York, 1948, p. 71). „[Dučė] nėra revoliucionierius, toks kaip fiureris arba Stalinas. Jis taip prisirišęs prie savo italų liaudies, kad neturi pasaulinio masto revoliucionieriaus ir maištininko plataus horizonto“ (*ibid.*, p. 4–68).
Tą pačią nuomonę Himmleris išreiškė kalboje, pasakytoje 1943 metais aukštųjų armijos karininkų konferencijoje: „Fašizmas ir nacionalsocializmas yra du esmingai skirtingi dalykai <...> visiškai negalima lyginti fašizmo ir nacionalsocializmo kaip dvasinių, ideologinių sąjūdžių“. Žr. Kohn-Bramstedt, *op. cit.,* Appendix A.
Trečiojo dešimtmečio pradžioje Hitleris pripažino nacių ir komunistų sąjūdžių panašumą: „Mūsų sąjūdyje susilieja du kraštutinumai: komunistai iš kairės ir karininkai bei studentai iš dešinės. Abi šios grupės visada buvo patys aktyviausi elementai <...> Komunistai buvo socializmo idealistai <...>“ Žr. Heiden, *op. cit.,* p. 147. Röhmas, SA vadas, tik pakartojo populiarią nuomonę, trečiojo dešimtmečio pabaigoje rašydamas: „Mus daug kas skiria nuo komunistų, bet mes gerbiame jų įsitikinimų nuoširdumą ir jų pasirengimą aukotis dėl savo reikalo, ir tai vienija mus su jais“ (Ernst Röhm, *Die Geschichte eines Hochverräters,* 1953, Volksausgabe, p. 273).
Pastarojo karo metu naciai daug noriau pripažino rusus kaip sau lygius negu kitą tautą. Sakydamas kalbą 1943 metų gegužės mėnesį reichsleiterių ir gauleiterių konferencijoje, Hitleris „pradėjo nuo fakto, kad šiame kare susiduria buržuazinės ir revoliucinės valstybės. Mums būtų nesunku susidoroti su buržuazinėmis valstybėmis, nes jos nuo mūsų labai atsilieka auklėjimo ir tikslo siekimo požiūriu. Šalys, išvysčiusios ideologiją, pranašesnės prieš buržuazines valstybes <...> [Rytuose] mes susidūrėme su priešininku, kuris taip pat puoselėja ideologiją, nors ir klaidingą <...>“ (*Goebbels Diaries,* p. 355). Šie vertinimai pagrįsti ideologiniais, o ne kariniais sumetimais. Gottfriedas Neesse (*Partei und Staat,* 1936) pateikė oficialią sąjūdžio kovos versiją, rašydamas taip: „Vieningas *sistemos* frontas mums nusidriekia nuo Vokietijos nacionalinės liaudies partijos [t. y. – kraštutinės dešinės] iki socialdemokratų. Komunistų partija buvo priešas už *sistemos*. Todėl pirmais 1933 metų mėnesiais, kai *sistemos* žūtis jau buvo nulemta, mes vis dar turėjome lemtingai kovoti su komunistų partija“ (p. 76).

[13] *Hitlers Tischgespräche*, p. 113. Čia mes irgi randame daug pavyzdžių, rodančių, kad, priešingai negu teigiama pokario legendose, Hitleris niekada nesiekė ginti „Vakarų“ nuo bolševizmo, bet visada buvo pasirengęs susijungti su „raudonaisiais“, kad sunaikintų Vakarus, net pačiame karo su Tarybų Rusija įkarštyje. Žr. ypač p. 95, 108, 113 ff., 158, 385.

[14] Dabar mes žinome, kad Stalinas ne kartą buvo įspėtas apie tai, kad Hitleris neišvengiamai puls Tarybų Sąjungą. Net kai tarybinis karo atašė Berlyne jam pranešė nacių puolimo dieną, Stalinas atsisakė tikėti, kad Hitleris pažeis sutartį. (Žr. Chruščiovo „Kalbą apie Staliną“, pagal tekstą, leistą skelbti Valstybės departamento, New York *Times*, June 5, 1956).

buvo pernelyg ambicingas tikslas, kad nors jis pakankamai gerai tiko organizuoti masėms, kol sąjūdis nebuvo paėmęs valdžios, tikrasis šalies dydis versdavo galimą totalitarinį masių valdovą laikytis labiau įprastų klasės ar partijos diktatūros struktūrų. Tiesa yra ta, kad šios šalys paprasčiausiai neturėjo pakankamai žmonių išteklių, kad galėtų sau leisti totalinį viešpatavimą ir jam būdingus didžiulius gyventojų praradimus[15]. Neturėdami daug vilčių užkariauti daugiau gyventojų turinčių teritorijų, šių mažų šalių tironai buvo priversti laikytis tam tikro senamadiško saikingumo, kad visai neprarastų žmonių, kuriuos turėjo valdyti. Ir todėl nacizmas iki pat karo pradžios ir savo paplitimo Europoje taip smarkiai atsiliko nuo savo varžovo Rusijoje ir nuoseklumu, ir negailestingumu: net vokiečių tauta nebuvo pakankamai didelė, kad leistų visai išsiskleisti šiai naujai valdymo formai. Tik jei Vokietija būtų laimėjusi karą, ji būtų patyrusi visiškai išvystytą totalitarinį valdymą, o aukas, kurios būtų atsiradusios ne tik iš „žemesniųjų rasių", bet ir iš pačių vokiečių, galima numatyti ir įvertinti iš žinių, likusių Hitlerio planuose[16]. Šiaip ar taip, tik karo metu, užkariavimams Rytuose davus didžiules žmonių mases ir padarius įmanomas naikinimo stovyklas, Vokietija galėjo sukurti tikrą totalitarinį valdymą. (Atvirkščiai, totalitarinio valdymo šansai yra bauginamai geri tradicinio Rytų despotizmo šalyse, Indijoje ir Kinijoje, kur egzistuoja beveik neišsemiama medžiaga, galinti maitinti galią kaupiantį ir žmones naikinantį totalinio viešpatavimo mechanizmą ir kur, maža to, masių

[15] Štai kokia informacija, perduota Souvarine'o (*op. cit.*, p. 669), regis, yra puiki iliustracija: „Pagal W. Krivitsky, kurio puikus konfidencialus informacijos šaltinis yra GPU: 'Vietoje 171 mln., suskaičiuotų 1937 metais, buvo rasta tik 145 mln. – taigi Tarybų Sąjunga prarado beveik 30 mln. žmonių'". Reikia turėti galvoje, kad visa tai atsitiko po ketvirtojo dešimtmečio pradžioje vykusio išbuožinimo, kuris kainavo apie 8 mln. žmonių gyvybių. Žr. *Communism in Action.* U. S. Government, Washington, 1946, p. 140.

[16] Didžiąją dalį šių planų, pagrįstų originaliais dokumentais, galima rasti: Léon Poliakov, *Bréviaire de la Haine,* Paris, 1951, 8 skyrius (amerikietiškas leidimas pavadintas *Harvest of Hate,* Syracuse, 1954; mes cituojame iš originaliojo leidimo prancūzų k.), bet tik tų, kurie siejosi su negermanų tautų, pirmiausia slavų kilmės, naikinimu. Kad nacių naikinimo mašina nebūtų sustojusi net prieš vokiečių tautą, akivaizdu iš reicho sveikatingumo programos, sudarytos paties Hitlerio. Joje jis siūlo „izoliuoti" nuo likusių gyventojų visas šeimas, kuriose yra širdies ar plaučių ligonių; be abejonės, kitas šios programos žingsnis būtų buvęs fizinis tokių šeimų sunaikinimas. Šis ir dar keletas įdomių projektų nugalėtojai pokario Vokietijai pateikti aplinkraštyje Heseno-Nasau žemės vadams (kreisleiteriams) ataskaitos apie pasitarimą fiurerio būstinėje dėl „priemonių, kurių reikia imtis iki <...> ir po pergalingos karo pabaigos" pavidalu. Žr. dokumentų rinkinį *Nazi Conspiracy and Aggression,* Washington, 1946, *et. seq.,* Vol. VII, p. 175. Tam pačiam kontekstui priklauso planuotas priimti „bendras įstatymų dėl svetimų elementų kodeksas", kuriuo remiantis būtų buvusi legalizuota ir išplėsta policijos „institucinė valdžia" – būtent niekuo nenusikaltusius asmenis išsiųsti į koncentracijos stovyklas. (Žr. Paul Werner, SS-Standartenführer, in *Deutsches Jugendrecht,* Heft 4, 1944.)
Ryšium su ta „negatyvia demografine politika", kuri savo nukreiptumu į naikinimą aiškiai nenusileidžia bolševikų partijos valymams, svarbu prisiminti, kad „šiame atrankos procese niekada negalėjo būti pertrūkio" (Himmler, „Die Schutzstaffel", *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates,* No. 7b). „Fiurerio ir jo partijos kova iki šiol buvo nenutrūkstama atranka <...> Ši atranka ir ši kova tariamai baigėsi 1933 metų sausio 30 d. <...> Fiureris ir jo senoji gvardija žinojo, kad tikroji kova dar tik prasidėjo" (Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg,* o. D. Verlag der Deutschen Arbeitsfront. „Ne pardavimui").

žmogui tipiškas nereikalingumo jausmas – visiškai naujas reiškinys Europoje, masinio nedarbo ir gyventojų didėjimo per pastaruosius 150 metų palydovas – vyravo šimtmečiais, kaip panieka žmogaus gyvenimo vertingumui.) Nuosaikumą ar ne tokius žudikiškus valdymo metodus vargu ar galima priskirti tam, kad vyriausybė bijojo liaudies sukilimo, – daug rimtesnis pavojus buvo jų pačių šalies depopuliacija. Tik kur didžiulės masės nereikalingos arba gali būti išsaugotos be pražūtingų depopuliacijos padarinių, apskritai įmanomas totalitarinis valdymas, kurį reikia skirti nuo totalitarinio sąjūdžio.

Totalitariniai sąjūdžiai galimi visur, kur esama masių, kurioms dėl vienos ar kitos priežasties atsiranda noras politiškai organizuotis. Masių nevienija bendro intereso suvokimas ir jos stokoja to ypatingo klasinio išsiskaidymo, kuris išreiškiamas apibrėžtais, ribotais ir pasiekiamais tikslais. Terminas „masės" tinka tik ten, kur turime reikalą su žmonėmis, kurie arba dėl paprasčiausio gausumo, arba dėl abejingumo, arba dėl abiejų šių veiksnių kartu negali būti suvienyti į kokią nors organizaciją, pagrįstą bendru interesu, pavyzdžiui, į politines partijas, municipalines vyriausybes, profesines organizacijas arba profesines sąjungas. Potencialiai jie egzistuoja kiekvienoje šalyje ir sudaro daugumą tų gausių neutralių, politiškai abejingų žmonių, kurie niekada nestoja į partiją ir vargu ar kada eina balsuoti.

Nacių sąjūdžio Vokietijoje ir komunistinių sąjūdžių Europoje pakilimui po 1930 metų[17] buvo būdinga tai, kad savo narius jie verbavo iš šitos masės akivaizdžiai abejingų žmonių, kurių kitos partijos atsisakė kaip pernelyg apatiškų ar pernelyg kvailų, kad nusipelnytų partijos dėmesio. Rezultatas buvo tas, kad daugumą sąjūdžių narių sudarė žmonės, anksčiau niekada nepasirodydavę politinėje scenoje. Tai leido politinėje propagandoje taikyti visai naujus metodus ir laikytis abejingumo politinių oponentų argumentacijai. Šitie sąjūdžiai ne tik laikėsi atokiau nuo partijų sistemos kaip visumos ir buvo nukreipti prieš šią sistemą – jie susirado narių, kurie niekada nebuvo patekę į partijų sistemą ir niekada nebuvo jos „sugadinti". Todėl jie nejautė poreikio atremti priešingų argumentų ir visada teikė pirmenybę tokiems metodams, kurie baigdavosi ne įtikinimu, o mirtimi, skleidė terorą, o ne įsitikinimus. Nesutarimus tarp žmonių jie kildindavo iš gilių gamtinių, socialinių ar psichologinių šaltinių, nekontroliuojamų individo, todėl esančių už proto galios ribų. Jei jie būtų nuoširdžiai bandę varžytis su kitomis partijomis, toks nusiteikimas būtų buvęs didelis trūkumas, bet jiems tai nekenkė, nes jie buvo tikri, kad turės reikalą su tokiais žmonėmis, kurie turi priežasčių būti vienodai priešiškai nusiteikę visų partijų atžvilgiu.

Totalitarinių sąjūdžių sėkmė masėse reiškė, kad žlugo dvi iliuzijos, būdingos demokratiškai valdomoms šalims apskritai ir Europos nacionalinėms valstybėms bei jų partijų sistemai, skyrium imant. Pirma iliuzija buvo manymas, kad dauguma žmonių aktyviai dalyvauja valdyme ir kad kiekvienas individas simpatizuoja savajai arba kuriai nors kitai partijai. Priešingai, tie sąjūdžiai parodė, kad politiškai neutralios ir abejingos masės lengvai galėjo tapti dauguma demokratiškai valdomose šalyse, kad todėl demokratija galėjo funkcionuoti pagal taisykles,

[17] F. Borkenau šią padėtį apibūdina teisingai: „Komunistai pasiekė tik labai kuklių laimėjimų, pabandę išsikovoti įtaką darbininkų klasės masėse, todėl jų masinis pagrindas, jei jie jį apskritai turėjo, vis labiau tolo nuo proletariato" („Die neue Komintern", *Der Monat,* Berlin, 1949, Heft 4).

kurias aktyviai pripažįsta tik mažuma. Antra demokratijos iliuzija, kurią sudaužė totalitariniai sąjūdžiai, buvo manymas, kad šitos politiškai abejingos masės nieko nereiškia, kad jos yra tikrai neutralios ir sudaro tik beformę, atsilikusią, užkulisinę nacijos politinio gyvenimo terpę. Dabar sąjūdžiai atskleidė tai, ko negalėjo parodyti joks kitas viešosios nuomonės reiškimo organas, būtent, kad demokratinė vyriausybė rėmėsi ir abejingų bei beformių žmonių grupių tyliu pritarimu bei pakantumu, ir aiškiomis, matomomis kokios nors šalies institucijomis ir organizacijomis. Todėl, kai totalitariniai sąjūdžiai, niekinę parlamentinę vyriausybę, įsiveržė į parlamentą, jie ir parlamentas pasirodė esą paprasčiausiai nesuderinami: tikrai, jiems pavykdavo įtikinti daugumą žmonių, kad parlamentinės daugumos buvo netikros ir nebūtinai atitiko tam tikros šalies tikrovę, ir šitaip susilpninti vyriausybių savigarbą ir pasitikėjimą – juk vyriausybės irgi pirmiausia tikėjo daugumos valdžia, o ne savo konstitucijomis.

Dažnai buvo pažymima, jog totalitariniai sąjūdžiai naudojasi ir piktnaudžiauja demokratinėmis laisvėmis, kad jas panaikintų. Tai nėra tiesiog šėtoniška vadų klasta ar kūdikiškas masių kvailumas. Demokratinės laisvės gali būti grindžiamos visų piliečių lygybe prieš įstatymą, tačiau jos gauna prasmę ir organiškai funkcionuoja tik ten, kur piliečiai priklauso tam tikroms grupėms, yra jų atstovaujami arba sudaro tam tikrą socialinę ir politinę hierarchiją. Klasių sistemos, vienintelio Europos nacionalinių valstybių socialinio ir politinio susisluoksniavimo būdo, žlugimas tikrai buvo „vienas dramatiškiausių dabartinės Vokietijos istorijos įvykių“[18] ir taip pat padėjo atsirasti nacizmui, kaip ir socialinio susisluoksniavimo nebuvimas milžiniškame Rusijos kaimo gyventojų masyve (tame „didžiuliame glebiame kūne, neturinčiame politinio išsilavinimo, beveik nejautriame idėjoms, galinčioms sutaurinti veiksmą“[19]) padėjo bolševikams nuversti demokratinę Kerenskio vyriausybę. Ikihitlerinėje Vokietijoje susiklosčiusios sąlygos atskleidė pavojus, glūdėjusius vakarinės pasaulio dalies raidoje, nes pasibaigus Antrajam pasauliniam karui taip pat dramatiškai klasių sistema žlugo beveik visose Europos šalyse, tuo tarpu įvykiai Rusijoje aiškiai rodo tą kryptį, kuria gali pasukti neišvengiamos revoliucinės permainos Azijoje. Kalbant praktiškai, nėra didelio skirtumo, ar totalitariniai sąjūdžiai perims nacizmo, ar bolševizmo struktūrą, organizuos mases rasės ar klasės vardu, sieks laikytis gyvenimo ir gamtos dėsnių ar dialektikos ir ekonomikos dėsnių.

Abejingumas viešiesiems reikalams, neutralumas politinių problemų atžvilgiu savaime nėra pakankama priežastis, dėl kurios atsiranda totalitariniai sąjūdžiai. Konkurencinė ir kaupianti buržuazinė visuomenė sukūrė apatiją ir net priešiškumą viešajam gyvenimui ne tik (ir ne tik pirmiausia) tuose socialiniuose sluoksniuose, kurie buvo išnaudojami ir nušalinti nuo aktyvaus dalyvavimo šalies valdyme – ši apatija buvo būdingiausia pačiai buržuazijai. Po ilgo apsimestinio kuklumo laikotarpio, kai buržuazija tenkinosi tuo, kad yra vyraujanti visuomenės klasė, nesiekianti politinės valdžios, kurią mielai atidavė aristokratijai, atėjo imperialistinė era, kai buržuazija tapo vis priešiškesnė egzistuojančioms nacionalinėms institucijoms ir pradėjo reikalauti politinės valdžios ir organizuotis ją vykdyti. Ir ankstesnė apatija, ir vėlesnis reikalavimas monopolistiškai, diktatoriškai tvarkyti nacijos užsienio reikalus kilo iš gyvenimo filosofijos ir sti-

[18] William Ebenstein, *The Nazi State*, New York, 1943, p. 247.

[19] Kaip juos apibūdino Maksimas Gorkis. Žr. Souvarine, *op. cit.*, p. 290.

liaus, taip atkakliai ir išskirtinai nukreipto į individo sėkmę ar pralaimėjimą negailestingoje konkurencinėje kovoje, kad piliečio pareigos ir atsakomybė galėjo būti suvokiamos tik kaip nereikalingas riboto jo laiko ir energijos švaistymas. Tokios buržuazijos nuostatos yra labai naudingos toms diktatūros formoms, kai „stiprus žmogus“ imasi varginančios atsakomybės už viešųjų reikalų eigą, tačiau tokios nuostatos yra ir rimta kliūtis totalitariniams sąjūdžiams, kurie negali toleruoti buržuazinio individualizmo, lygiai kaip ir bet kokio kito individualizmo. Visuomenės, kurioje viešpatauja buržuazija, apatiškosios dalys, kad ir kaip nenorėdamos imtis pilietinės atsakomybės, saugo gryną savo asmeniškumą vien todėl, kad be jo jos vargu ar galėtų tikėtis išlikti konkurencinėje kovoje dėl egzistavimo.

Lemtingus XIX a. minios organizacijų ir XX a. masinių sąjūdžių skirtumus sunku suvokti, nes modernieji totalitariniai vadai psichologijos ir intelekto požiūriu labai nesiskiria nuo ankstesnių minios vadų, kurių moralinės normos ir politinės priemonės buvo labai panašios į buržuazijos normas ir priemones. Tačiau būdingas ir buržuazijos, ir minios požiūris į gyvenimą buvo individualizmas, o totalitariniai sąjūdžiai gali pagrįstai girtis, kad jie buvo pirmosios tikros antiburžuazinės partijos. Nė vienas iš jų XIX a. pirmtakų, nei Gruodžio 10-osios draugija, padėjusi Louis Napoleonui ateiti į valdžią, nei mėsininkų brigados Dreyfuso bylos metu, nei Rusijos juodašimčiai pogromininkai, nei pansąjūdžiai niekada neįtraukdavo savo narių tiek, kad šie visiškai prarastų individualias pretenzijas ir ambicijas, kaip ir niekada nesuprato, kad organizacijai gali pavykti individo tapatybę naikinti nuolat, o ne tik kolektyvinio herojiško veiksmo akimirką.

Santykis tarp klasinės visuomenės, kurioje viešpatauja buržuazija, ir masių, atsirandančių tai visuomenei žlungant, yra ne toks pat kaip santykis tarp buržuazijos ir minios, kuri yra šalutinis kapitalistinės gamybos produktas. Masės ir minia turi tik vieną bendrą bruožą, būtent, kad ir vienos, ir kita nepriskirtina jokiai visuomenės atšakai ir neturi normalaus politinio atstovavimo. Masės – priešingai negu minia, nors ir iškreipta forma – nepaveldi viešpataujančios klasės normų ir požiūrių, bet atspindi ir savaip iškreipia visų klasių normas ir požiūrius į viešuosius reikalus. Masių žmogaus normas sąlygoja ne tik ir ne pirmiausia kokia nors konkreti klasė, kuriai jis priklauso, o veikiau viską persmelkiančios įtakos ir įsitikinimai, kuriuos tyliai ir neapibrėžtai pripažįsta visos visuomenės klasės.

Klasinė priklausomybė, nors ir bendresnė ir niekada taip neišvengiamai nenulemta socialinės kilmės, kaip feodalinės visuomenės santvarkoje ir luomuose, dažniausiai būdavo lemiama gimimo fakto, ir tik išskirtiniai talentai ar laimė ją galėjo pakeisti. Socialinis statusas lemdavo individo dalyvavimą politikoje, ir išskyrus ypatingas aplinkybes, kai kildavo pavojus visai nacijai, kai buvo tariama, kad individas veikia kaip *nacionalas*, nepriklausomai nuo jo klasinės ar partinės priklausomybės, jis niekada tiesiogiai nesusidurdavo su viešaisiais reikalais ir niekada nesijausdavo tiesiogiai atsakingas už jų eigą. Kokios nors klasės reikšmės bendruomenėje didėjimas visada būdavo susijęs su auklėjimu ir tam tikro jos narių skaičiaus rengimu politikai kaip profesijai, mokamai (arba, jei jie galėjo sau tai leisti, nemokamai) tarnybai vyriausybėje ir atstovavimui klasei parlamente. Kad dauguma liaudies likdavo už bet kokios partijos ar politinės organizacijos, niekam nebuvo svarbu, ir šiuo požiūriu viena konkreti klasė iš esmės nesiskyrė nuo kitos. Kitaip tariant, priklausomybė kokiai nors klasei,

riboti grupiniai jos įsipareigojimai ir tradicinis požiūris į vyriausybę neleido didėti skaičiui tokių piliečių, kurie jautėsi individualiai ir asmeniškai atsakingi už savo šalies valdymą. Toks apolitinis nacionalinės valstybės gyventojų pobūdis atsiskleidė tik tada, kai šitokia klasių sistema sužlugo, sudraskydama visą iš matomų ir nematomų gijų, siejusių žmones į politinį junginį, nuaustą audinį.

Klasių sistemos žlugimas kartu reiškė partijų sistemos žlugimą pirmiausia todėl, kad šios partijos, gynusios tam tikrus interesus, jau nebegalėjo atstovauti klasiniams interesams. Tolesnis jų egzistavimas buvo dar kiek svarbus ankstesniųjų klasių nariams, beviltiškai norėjusiems atgauti ankstesnį socialinį savo statusą ir siekusiems laikytis kartu ne todėl, kad dar būtų turėję bendrų interesų, o todėl, kad jie tikėjosi tuos interesus atgaivinti. Todėl partijų propaganda tapdavo vis labiau psichologinė ir ideologinė, o politinės nuostatos – vis labiau apologetinės ir nostalgiškos. Maža to, net nesuprasdamos šito, partijos prarado tuos neutralius rėmėjus, kurie niekada nesidomėjo politika, nes jautė, kad nėra tokių partijų, kurios pasirūpintų jų interesais. Taigi pirmas kontinentinės partijų sistemos žlugimo ženklas buvo ne senųjų partijos narių dezertyravimas, o negalėjimas pritraukti narių iš jaunesniosios kartos ir tylaus neorganizuotų masių – kurios staiga nusikratė savo apatijos ir patraukė ten, kur matė galimybę garsiai pareikšti savo naują įnirtingą opoziciją – pritarimo bei paramos praradimas.

Apsaugą teikusių klasinių sienų griuvimas už visų klasių esančias ir snūduriuojančias daugumas pavertė viena didžiule, neorganizuota, chaotiška įsiutusių individų mase. Tie individai tarpusavyje neturėjo nieko bendro, išskyrus miglotą nuojautą, kad partijos narių viltys yra pasmerktos, kad todėl gerbiamiausi, iškiliausi ir tipiškiausi bendruomenės nariai yra kvailiai ir kad visos dar egzistuojančios valdžios yra ne tiek blogos, kiek vienodai kvailos ir apgavikiškos. Šiam naujoviškam baisingam negatyviam solidarumui atsirasti neturėjo didelės reikšmės tai, kad bedarbis nekentė *status quo* ir valdžios, egzistuojančios socialdemokratų partijos forma, eksproprijuotas smulkus savininkas nekentė valdžios, egzistuojančios centristinės ar dešiniosios partijos forma, o buvę viduriniųjų ar aukštesniųjų klasių nariai nekentė valdžios, egzistuojančios tradicinės kraštutinės dešinės forma. Šitokios visiškai nepatenkintų ir nusivylusių žmonių masės Vokietijoje ir Austrijoje sparčiai didėjo po Pirmojo pasaulinio karo, kai prie destruktyvių karinio pralaimėjimo padarinių prisidėjo infliacija ir nedarbas, tokie žmonės sudarė didelę visuomenės dalį ir visose naujai susikūrusiose valstybėse, o po Antrojo pasaulinio karo jie pradėjo remti ekstremistinius sąjūdžius Prancūzijoje ir Italijoje.

Tokioje klasinės visuomenės žlugimo atmosferoje susiformavo Europos masių žmogaus psichologija. Tas faktas, kad monotoniškai, bet abstrakčiai ir vienodai tas pats likimas ištiko daugybę individų, jiems nesutrukdė savo dalią vertinti kaip individualų pralaimėjimą, o pasaulį – kaip ypač neteisingą. Tačiau šitoks egocentrinis įsiūtis, nors nuolat atsikartojantis izoliuotuose individuose, nebuvo rišamasis saitas, nepaisant jame glūdėjusios tendencijos pašalinti individualius skirtumus, nes jo pagrindas nebuvo joks bendras interesas – nei ekonominis, nei socialinis, nei politinis. Todėl egocentrizmą lydėjo aiškus savisaugos instinkto silpnėjimas. Nesavanaudiškumas ta prasme, kad aš pats nieko nereiškiu, jausmas, kad esu nereikalingas, jau nebebuvo individualaus idealizmo išraiška, bet tapo masiniu reiškiniu. Senas posakis, kad vargingieji ir engiamieji

neturi ko prarasti, išskyrus savo grandines, masių žmogui nebetiko, nes prarasdamas interesą savo gerovei kartu jis prarado daug daugiau negu tik skurdo grandines: išnyko ir viso nerimo bei rūpesčių, žmogaus gyvenimą darančių neramų ir skausmingą, šaltinis. Palyginti su šiuo tokių žmonių nematerializmu, krikščionių vienuolis atrodo panašus į žmogų, paskendusį pasaulio reikaluose. Himmleris, puikiai supratęs tų, kuriuos jis organizavo, mąstyseną, tiksliai apibūdino ne tik savo SS žmones, bet ir tuos plačius sluoksnius, iš kurių jis juos pasirinkdavo, tardamas, kad juos domina ne „kasdienės problemos", o „ideologiniai klausimai, svarbūs dešimtmečiams ir šimtmečiams, todėl toks žmogus <...> žino, kad dirba didžiam uždaviniui, pasitaikančiam ne dažniau kaip kartą per 2000 metų"[20]. Gigantiškas individų virtimas masėmis sukūrė mąstyseną, kuri, kaip Cecilio Rhodeso mąstysena prieš beveik keturiasdešimt metų, manipuliavo kontinentais ir šimtmečiais.

Iškilūs Europos mokslininkai ir valstybininkai nuo pat XIX a. pradžios prognozavo masių žmogaus atsiradimą ir masių epochos atėjimą. Ištisa literatūra, skirta masių elgesiui ir masių psichologijai, įrodinėjo ir populiarino išmintį, gerai žinomą senovės žmonėms – apie demokratijos ir diktatūros, minios valdžios ir tironijos giminiškumą. XIX a. autoriai parengė tam tikras politiškai sąmoningas ir net pernelyg sąmoningas išsilavinusio Vakarų pasaulio grupes, pasiruošusias demagogų atsiradimui, masinei lengvatikystei, prietaringumui ir brutalumui. Tačiau nors visos šios prognozės tam tikra prasme pasitvirtino, jos tapo nebe tokios reikšmingos, susidūrus su tokiu netikėtu ir nenumatytu reiškiniu, kaip radikalus asmeninio suinteresuotumo praradimas[21], ciniškas ir nuobodžiaujantis abejingumas mirties ar kitų asmeninių katastrofų akivaizdoje, aistringas potraukis prie pačių abstrakčiausių sąvokų kaip gyvenimo gairių ir visuotinė panieka net pačioms akivaizdžiausioms sveiko proto taisyklėms.

Priešingai prognozėms, masės nebuvo didėjančios sąlygų lygybės, visuotinio išsimokslinimo ir su juo neišvengiamai susijusio standartų nuosmukio bei turinio populiarėjimo padarinys. (Amerika, klasikinė sąlygų lygybės ir visuotinio lavinimo su visais jo trūkumais šalis, su moderniąja masių psichologija susidūrė mažiau nei, galimas daiktas, bet kuri kita pasaulio šalis.) Netrukus tapo aišku, kad masiniai sąjūdžiai ypač traukia aukštos kultūros žmones ir kad apskritai labai radikalus individualizmas ir rafinuotumas ne tik kad netrukdo, bet kartais net skatina susiliejimą su masėmis, kuriam masiniai sąjūdžiai parengė dirvą. Kadangi akivaizdus faktas, kad individualizacija ir aukštosios kultūros puoselėjimas netrukdo formuotis masinėms pažiūroms, buvo toks netikėtas, dažnai būdavo smerkiamas moderniosios inteligentijos liguistumas ar nihilizmas, tariamai tipiška intelektualo neapykanta pačiam sau, „priešiškumo gyvenimui" dvasia ir antagonizmas vitalumui. Tačiau šitaip apšmeižti intelektualai buvo tik daug bendresnio reiškinio iškalbingiausi pavyzdžiai ir aiškiausi reiškėjai. Socialinė atomizacija ir kraštutinė individualizacija užbėgo už akių masiniams sąjūdžiams, kurie patraukė – daug lengviau ir anksčiau nei socializuotus, neindividualistiš-

[20] Heinricho Himmlerio kalba apie „SS ir policijos organizaciją ir pareigas", atspausdinta *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15–23 Januar 1937.* Vertimas cituojamas pagal *Nazi Conspiracy and Aggression.* Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. U.S. Government, Washington, 1946, IV, p. 616 ff.

[21] Gustave'as Lebonas (*La Psychologie des Foules,* 1895) pažymi ypatingą masių nesavanaudiškumą. Žr. II skyrių, 5 paragrafą.

kai nusiteikusius tradicinių partijų narius – visiškai neorganizuotus žmones, tipiškus „neprisijungėlius“, dėl individualių priežasčių visada atsisakydavusius pripažinti socialinius ryšius ir įsipareigojimus.

Tiesa yra ta, kad masės susiformavo iš labai atomizuotos visuomenės fragmentų. Tokios visuomenės konkurencinė struktūra ir su ja susijusi individo vienatvė buvo tramdoma tik priklausomybės kuriai nors klasei. Svarbiausias masių žmogaus bruožas yra ne brutalumas ar atsilikimas, o izoliuotumas ir normalių socialinių ryšių stoka. Visiškai natūralu, kad šios masės, išsiskirdamos iš į klases suskilusios nacionalinės valstybės, kurios įtrūkiai buvo užcementuojami nacionalistiniais jausmais, ir nublokštos į pirmykštį bejėgiškumą, kilusį iš jų naujojo patyrimo, buvo linkusios į itin įnirtingą nacionalizmą, kurio masių vadai, priešingai savo instinktams ir tikslams, griebėsi dėl grynai demagoginių priežasčių[22].

Priešingai negu miniai, masėms nebūdingas ir ideologiškai nepriimtinas nei gentinis nacionalizmas, nei maištingas nihilizmas. Bet patys talentingiausi mūsų laikų masių vadai vis dar iškildavo iš minios, o ne iš masių[23]. Hitlerio biografiją šiuo požiūriu galima skaityti kaip pavyzdinį vadovėlį, o Stalino atveju svarbiausia tai, kad jis atėjo iš konspiracinio aparato, egzistavusio bolševikų partijoje, ypatingame atmatų ir revoliucionierių mišinyje. Ankstyvuoju laikotarpiu Hitlerio partija, beveik išimtinai sudaryta iš neprisitaikėlių, nevykėlių ir avantiūristų, tikrai atstovavo „ginkluotai bohemai“[24], kuri buvo tik buržuazinės visuomenės išvirkščioji pusė ir kurią kaip tik todėl vokiečių buržuazija neišvengiamai turėjo sugebėti sėkmingai panaudoti savo tikslams. Tiesą sakant, buržuazija buvo apgauta nacių lygiai taip pat kaip ir Röhmo ir Schleicherio frakcija reichsvere: ši frakcija irgi manė, kad Hitleris, kuriuo ji naudojosi kaip informatoriumi, ar SA, kuria ji naudojosi militaristinei propagandai ir paramilitariniam mokymui, veiks kaip jos agentai ir padės įvesti karinę diktatūrą[25]. Ir vieni, ir kiti nacių

[22] Nacių partijos įkūrėjai, net prieš ją užvaldant Hitleriui, kartais vadindavo ją „kairiąja partija“. Įdomus ir įvykis, nutikęs po 1932 metų parlamento rinkimų: „Gregoras Strasseris pasipiktinęs aiškino savo vadui, kad prieš rinkimus nacionalsocialistai reichstage galėjo suformuoti daugumą jungdamiesi su centru, o dabar šios galimybės nebebuvo, nes abi partijos sudarė mažiau nei pusę parlamento; <...> ‘Bet kartu su komunistais nacionalsocialistai vis dar sudaro daugumą, – atsakė Hitleris, – ir niekas negalės valdyti prieš mūsų valią’“ (Heiden, *op. cit.*, p. 94 ir 495, atitinkamai).

[23] Plg. Carlton J.H. Hayes, *op. cit.*, kuris nenubrėžia skirtumo tarp minios ir masių ir mano, kad totalitariniai diktatoriai „veikiau kilo iš masių, o ne iš klasių“.

[24] Tai svarbiausia teorija, sukurta K. Heideno, kurio nacių sąjūdžio analizės vis dar turi išskirtinę reikšmę. „Iš mirusių klasių nuolaužų atsiranda nauja intelektualų klasė, ir priekyje žingsniuoja patys negailestingiausi, tie, kuriems beveik nėra ko prarasti, vadinasi, patys stipriausi: ginkluota bohema, kuriai karas yra namai, o pilietinis karas – tėvynė“ (*op. cit.*, p. 100).

[25] Reichsvero generolo Schleicherio ir Röhmo, SA vado, sąmoksle buvo numatytas planas visas sukarintas formuotes palenkti reichsvero karinei vadovybei, o tai vokiečių armiją būtų iškart papildę milijonais žmonių. Žinoma, tai neišvengiamai būtų atvedę prie karinės diktatūros. 1934 metų birželio mėnesį Hitleris likvidavo Röhmą ir Schleicherį. Pradinės derybos buvo vedamos visiškai pritarus Hitleriui, pasinaudojusiam Röhmo ryšiais su reichsveru, kad nuo Vokietijos karinių sluoksnių nuslėptų tikruosius savo ketinimus. 1932 metų balandžio mėnesį Röhmas liudijo viename iš Hitlerio teismo procesų, kad SA karinis statusas visiškai priimtinas reichsverui. (Röhmo ir Schleicherio plano dokumentinius liudijimus žr. *Nazi Conspiracy*, V, p. 456 ff. Žr. taip pat Heiden, *op. cit.*, p. 450.) Pats Röhmas išdidžiai praneša apie savo derybas su Schlei-

sąjūdį aiškino savaip, minios politinės filosofijos terminais[26], ir nepastebėjo nei to, kad minios vadams masės teikia nepriklausomą, spontanišką paramą, nei tikro minios vadų talento kurti naujas organizacines formas. Minia kaip šių masių vadas buvo nebe buržuazijos ar kieno nors kito, o vien tik masių agentas.

Kad totalitariniai sąjūdžiai labiau priklausė ne nuo masių visuomenės bestruktūriškumo, o nuo ypatingų atomizuotų ir individualizuotų masių sąlygų, geriausiai galima matyti nacizmą lyginant su bolševizmu: tiedu sąjūdžiai atitinkamose šalyse prasidėjo esant labai skirtingoms aplinkybėms. Lenino revoliucinę diktatūrą pakeisdamas visiškai totalitariniu valdymu, Stalinas pirmas dirbtinai sukūrė tokią atomizuotą visuomenę, kurią naciams Vokietijoje buvo parengusios istorinės aplinkybės.

Stulbinamai lengvai Spalio revoliucija nugalėjo šalyje, kur despotiška ir centralizuota biurokratija valdė bestruktūrę masę gyventojų, kurių netelkė nei feodalinės kaimo santvarkos likučiai, nei silpnos, tik ką atsiradusios miesto kapitalistų klasės. Tardamas, kad niekur pasaulyje nebūtų buvę taip lengva užgrobti valdžią ir taip sunku išlaikyti, Leninas suprato ne tik Rusijos darbininkų klasės silpnumą, bet ir bendras anarchiškas socialines sąlygas, kurios buvo palankios staigioms permainoms. Neturėdamas masių vado polinkių – jis nebuvo oratorius ir turėjo aistrą viešai pripažinti ir nagrinėti savo klaidas, o tai prieštarauja netgi paprasčiausios demagogijos taisyklėms – Leninas iškart griebėsi visų galimų sričių – socialinės, nacionalinės, profesinės, – galinčių gyventojų masei suteikti bent šiokią tokią struktūrą, ir, atrodo, buvo įsitikinęs, kad toks susisluoksniavimas yra revoliucijos išgelbėjimas. Jis legalizavo anarchišką žemvaldžių ekspropriaciją, vykdomą kaimo masių, ir šitaip pirmą ir, galimas daiktas, paskutinį kartą Rusijoje sukūrė tą emancipuotą valstiečių klasę, kuri nuo Prancūzijos revoliucijos laikų buvo pati tvirčiausia Vakarų nacionalinių valstybių atrama. Jis stengėsi stiprinti darbininkų klasę, remdamas nepriklausomas profesines sąjungas. Jis toleravo tik ką pasirodžiusią naują viduriniąją klasę, sukurtą naujosios ekonominės politikos pasibaigus pilietiniam karui. Jis įvesdavo naujų skirtumų, organizuodamas, o kartais išrasdamas kuo daugiau tautybių, skatindamas net pačių primityviausių Tarybų Sąjungos tautelių nacionalinę sąmonę ir istorinių bei kultūrinių skirtumų suvokimą. Atrodo aišku, kad šiuose grynai praktiniuose reikaluose Leninas vadovavosi savo didžio valstybininko instinktais, o ne marksistiniais įsitikinimais; šiaip ar taip, jo politika rodo, kad jį labiau gąsdino socialinės ar kokios nors kitos struktūros nebuvimas, negu galimas išcentrinių tendencijų vystymasis naujai išsivadavusiose tautose ar net naujos buržuazijos augimas naujai atsiradusioje viduriniojoje ir valstiečių klasėje. Neabejotina, kad didžiausią pralaimėjimą Leninas patyrė tada, kai prasidėjus pilietiniam karui

cheriu, kurios, pagal jį, prasidėjo 1931 metais. Schleicheris pažadėjo ypatingos padėties atveju SA vadovavimui duoti reichsvero karininkų. (Žr. *Die Memoiren des Stabschefs Röhm*, Saarbrücken, 1934, p. 170). Sukarintas SA pobūdis, palaikomas Röhmo ir nuolat ginčijamas Hitlerio, ir toliau lėmė jų žodyną net ir likvidavus Röhmo frakciją. Priešingai negu SS, SA nariai visada pabrėždavo esą „Vokietijos karinės valios atstovai", ir jiems Trečiasis reichas buvo „karinė bendruomenė [remiama] dviejų kolonų: partijos ir vermachto" (žr. *Handbuch der SA*, Berlin, 1939, ir Victor Lutze, „Die Sturmabteilungen", *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, No.7a).

[26] Ypač Röhmo autobiografija yra tikra tokios rūšies literatūros klasika.

aukščiausioji valdžia, kurią iš pradžių jis planavo sutelkti tarybose, aiškiai perėjo į partinės biurokratijos rankas; tačiau net šis procesas, turėjęs tragiškų padarinių revoliucijos eigai, nebūtinai turėjo atvesti prie totalitarizmo. Vienos partijos diktatūra pridėjo tik dar vieną klasę prie jau besivystančios šalies socialinių sluoksnių, t. y. biurokratiją, kuri, pagal socialistinius revoliucijos kritikus, „valdė šalį kaip privačią nuosavybę" (Marxas)[27]. Kai Leninas mirė, keliai dar buvo atviri. Darbininkų, valstiečių ir viduriniųjų klasių formavimasis nebūtinai turėjo atvesti prie klasių kovos, kuri buvo būdinga Europos kapitalizmui. Žemės ūkis vis dar galėjo būti vystomas kolektyviniu, kooperatiniu ar privačiu pagrindu, o nacionalinė ekonomika vis dar buvo atvira socialistiniam, valstybiniam kapitalistiniam ar laisva verslininkyste pagrįstam ūkininkavimo būdui. Nė viena iš šių alternatyvų nebūtų automatiškai sugriovusi naujosios šalies struktūros.

Bet visos šitos naujos klasės ir tautos trukdė Stalinui, kai jis pradėjo ruošti šalį totalitariniam valdymui. Kad sufabrikuotų atomizuotą ir bestruktūrę masę, pirmiausia jis turėjo likviduoti valdžios likučius tarybose, kurios, kaip svarbiausia nacionalinio atstovavimo institucija, vis dar turėjo tam tikrą vaidmenį ir trukdė absoliučiai partinės hierarchijos valdžiai. Todėl pirmiausia jis susilpnino tarybas, įvesdamas į jas bolševikų kuopeles, tik iš kurių būdavo skiriami aukščiausi funkcionieriai į centro komitetus[28]. Apytikriai 1930 metais galutinai išnyko ankstesnių komunalinių institucijų pėdsakai ir jas pakeitė labai centralizuota partinė biurokratija, kurios polinkis į rusifikaciją nedaug skyrėsi nuo caro režimo polinkio, išskyrus tik tai, kad naujieji biurokratai nebebijojo raštingumo.

Paskui bolševikų vyriausybė ėmėsi likviduoti klases, dėl ideologinių ir propagandinių priežasčių pradėjusi nuo klasių, turinčių nuosavybę, naujos viduriniosios klasės miestuose ir valstiečių kaimuose. Dėl gausumo ir nuosavybės turėjimo valstiečiai iki to momento potencialiai buvo pati galingiausia klasė Tarybų Sąjungoje, todėl jų likvidavimas buvo radikalesnis ir žiauresnis negu bet kurios kitos grupės ir buvo vykdomas dirbtiniu badu bei deportacijomis buožių eks-

[27] Gerai žinoma, kad antistalininės skaldomosios grupės savąją Tarybų Sąjungos vystymosi kritiką grindė šia marksistine formule ir, tiesą sakant, jos net neperaugo. Nuolat pasikartojantys tarybinės biurokratijos „valymai", beveik prilygstantys biurokratijos kaip klasės likvidavimui, tiems kritikams niekada netrukdė į biurokratiją žvelgti kaip į Tarybų Sąjungoje vyraujančią ir ją valdančią klasę. Štai Rakovskio vertinimas, parašytas 1930 metais jam būnant Sibiro tremtyje: „Mūsų akyse formavosi ir toliau formuojasi milžiniška valdininkų klasė, turinti savo vidinius padalinius ir nuolat auganti dėl apskaičiuotų kooptacijų ir tiesioginių ar netiesioginių paskyrimų. <...> Elementas, jungiantis šią originalią klasę, yra irgi savotiška privati nuosavybė, atkreipkite dėmesį – valstybinės valdžios nuosavybė" (cit. pagal Souvarine, *op. cit.*, p. 564). Tiesą sakant, tai visai tiksli ikistalininės epochos raidos analizė. Apie partijos ir tarybų santykio raidą, kuri labai svarbi Spalio revoliucijos eigai, žr. I. Deutscher, *The Prophet armed: Trotsky 1879–1921,* 1954.

[28] 1927 metais 90 nuošimčių kaimo tarybų narių ir 75 nuošimčiai jų pirmininkų buvo nepartiniai, rajonų vykdomuosius komitetus sudarė 50 nuošimčių partijos narių ir 50 nuošimčių nepartinių, tuo tarpu Centro Komitete 75 nuošimčiai delegatų buvo partijos nariai. Žr. straipsnį „Bolševizmas", Maurice Dobb, *Encyclopedia of Social Sciences.*

Kaip partijos nariai tarybose, balsuodami „pagal instrukcijas, gaunamas iš etatinių partijos valdininkų", sunaikino tarybų sistemą iš vidaus, smulkiai aprašyta kn. A. Rosenberg, *A History of bolshevism,* London, 1934, chapter vi.

propriacijos ir kolektyvizacijos dingstimi. Viduriniosios ir valstiečių klasės likvidavimas buvo užbaigtas ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Tie, kurie nepateko tarp daugelio milijonų mirusiųjų ar milijonų deportuotų darbo vergų, sužinojo, „kas čia šeimininkas", ir suprato, kad jų ir jų šeimų gyvybė priklauso ne nuo jų bendrapiliečių, o išimtinai nuo vyriausybės kaprizų, su kuriais jie susidurdavo visiškai vieniši, nesitikėdami jokios pagalbos iš tos grupės, kuriai jiems teko priklausyti. Tikslus momentas, kai kolektyvizacija sukūrė naują valstietiją, siejamą bendrų interesų, kuri dėl savo gausumo ir ypatingos ekonominės reikšmės šalies ekonomikai vėl kėlė potencialų pavojų totalitarinei valdžiai, negali būti nustatytas nei iš statistinių, nei iš dokumentinių šaltinių. Tačiau tie, kurie moka skaityti totalitarinę „šaltinių medžiagą", teigia, kad šis momentas atėjo prieš dvejus metus iki Stalino mirties, kai jis pasiūlė panaikinti kolektyvinius ūkius ir paversti didesniais junginiais. Jis neišgyveno iki šio plano įgyvendinimo; šį kartą aukų būtų buvę dar daugiau, o chaotiški padariniai visai ekonomikai būtų buvę dar katastrofiškesni, negu pirmosios valstiečių klasės likvidavimas, bet nėra pagrindo abejoti, kad jam vėl būtų galėję pavykti. Nesama tokios klasės, kurios nebūtų įmanoma nušluoti nuo žemės paviršiaus, jei nužudoma pakankamai jos narių.

Kita klasė, kurią reikėjo likviduoti, buvo darbininkai. Kaip klasė jie buvo daug silpnesni ir priešinosi daug silpniau nei valstiečiai, nes stichiška jų įvykdyta gamyklų savininkų ekspropriacija revoliucijos metu, priešingai negu valstiečių įvykdyta žemvaldžių ekspropriacija, iškart buvo sužlugdyta vyriausybės, kuri gamyklas konfiskavo kaip valstybės nuosavybę ta dingstimi, kad valstybė, šiaip ar taip, priklauso proletariatui. Stachanovo sistema, kurios buvo imtasi ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, sunaikino bet kokį darbininkų solidarumą ir klasinę sąmonę, iš pradžių kurstydama žiaurų lenktyniavimą, o paskui sukurdama laikiną stachanoviečių aristokratiją, kurios socialinis nutolimas nuo paprasto darbininko, savaime suprantama, buvo jaučiamas daug labiau negu nuotolis tarp darbininkų ir darbdavių. Šis procesas buvo užbaigtas 1938 metais įvedus darbo knygeles, kurios visą Rusijos darbininkų klasę oficialiai pavertė gigantiška prievartinio darbo jėga.

Šių priemonių viršūnė buvo likvidavimas tos biurokratijos, kuri padėjo įgyvendinti ankstesnes likvidacijas. Stalinui prireikė dvejų metų, nuo 1936 iki 1938, nusikratyti visos administracinės ir karinės tarybinės visuomenės aristokratijos; beveik visos įstaigos, gamyklos, ekonominiai ir kultūriniai padaliniai, vyriausybės, partijos ir kariniai skyriai pateko į naujas rankas, kai „buvo nušluota beveik pusė partinio ir nepartinio administracinio personalo", o daugiau nei 50 nuošimčių visų partijos narių ir „mažų mažiausiai dar aštuoni milijonai" buvo likviduoti[29]. Naujai įvesti vidaus pasai, kuriuose turėjo būti registruojami ir patvirti-

[29] Šie skaičiai paimti iš Viktoro Kravčenkos knygos *I Choose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York, 1946, p. 278 ir p. 303. Žinoma, tai labai nepatikimas šaltinis. Tačiau kadangi Tarybų Rusijos atveju iš esmės turime tik abejotinus šaltinius, kuriais galime remtis, ir reikia pritarti nuomonei, kad turime pasitikėti ir naujais pasakojimais, pranešimais ir vienokiais ar kitokiais vertinimais, viskas, ką galime padaryti – tai naudotis bet kokia informacija, kuri bent jau sudaro patikimumo įspūdį. Atrodo, kad kai kurie istorikai mano, jog priešingas metodas – būtent, naudotis tik ta medžiaga, kurią pateikia Rusijos vyriausybė – yra patikimesnis, tačiau iš tikrųjų taip nėra. Kaip tik oficiali medžiaga yra ne kas kita kaip propaganda.

nami visi persikėlimai iš vieno miesto į kitą, užbaigė partinės biurokratijos kaip klasės sunaikinimą. Savo teisiniu statusu biurokratija, kaip ir partijos funkcionieriai, dabar buvo prilyginta darbininkams: dabar ji irgi turėjo tapti didžiulio Rusijos prievartinės darbo jėgos masyvo dalimi, o jos kaip privilegijuotos tarybinės visuomenės klasės statusas buvo jau praeityje. O kadangi šis visuotinis valymas baigėsi tuo, kad buvo likviduoti aukščiausieji policijos pareigūnai – tie patys, kurie pirmieji organizavo visuotinį valymą, – net GPU kadrai, vykdę terorą, nebegalėjo turėti iliuzijų ir suprato, kad kaip grupė jie jau nebeatstovauja niekam, net valdžiai.

Nė viena iš šitų milžiniškų žmonių gyvybių aukų nebuvo pateisinama jokiu *raison d'état* ankstesne šių žodžių prasme. Nė vienas likviduotas socialinis sluoksnis nebuvo priešiškas režimui ar galėjęs tapti priešiškas numatomoje ateityje. Aktyvi organizuota opozicija nustojo egzistavusi 1930 metais, kai Stalinas savo kalboje XVI partijos suvažiavime paskelbė už įstatymo ribų dešinįjį ir kairįjį nukrypimą partijos viduje, bet net šita silpna opozicija vargu ar būtų galėjusi remtis kokia nors egzistuojančia klase[30]. Jau diktatoriškas teroras – kuris skiriasi nuo totalitarinio teroro tuo, kad kelia grėsmę tik tikriems oponentams, o ne nekenksmingiems piliečiams, neturintiems politinių įsitikinimų – buvo pakankamai žiaurus, kad pasmaugtų bet kokį politinį gyvenimą, atvirą ar slaptą, net iki Lenino mirties. Užsienio intervencija, kuri galėjo palaikyti tik vieną nepatenkintų gyventojų grupę, nebekėlė pavojaus, kai 1930 metais sovietų režimas buvo pripažintas daugumos vyriausybių ir sudarė prekybines bei kitokias tarptautines sutartis su daugeliu šalių. (Tačiau tai nesutrukdė Stalino vyriausybei atimti tokią galimybę iš savo liaudies: dabar mes žinome, kad Hitleris, jei būtų buvęs paprastas užkariautojas, o ne besivaržantis totalitarinis valdovas, galimas daiktas, būtų galėjęs turėti nepaprastą šansą patraukti savo pusėn bent jau Ukrainos liaudį.)

Klasių likvidavimas, neturėjęs politinės prasmės, tarybinei ekonomikai buvo aiškiai pražūtingas. Dirbtinio 1933 metų bado padariniai buvo jaučiami daugelį metų visoje šalyje; Stachanovo sistemos, pasižyminčios savavališku individualaus išdirbio greitinimu ir visišku kolektyvinio darbo gamyboje nepaisymu, įvedimas 1935 metais baigėsi jaunos pramonės „chaotišku nesubalansavimu“[31]. Biurokratijos, t. y. gamyklų valdytojų ir inžinierių klasės, likvidavimas galutinai atėmė iš pramonės įmonių tą nedidelį patyrimą ir technologinius įgūdžius, kuriuos buvo spėjusi sukaupti naujoji Rusijos techninė inteligentija.

Valdinių lygybė nuo senovės laikų buvo svarbiausias visų despotijų ir tironijų rūpestis, tačiau tokio sulyginimo nepakanka totalitarinei valdžiai, nes jis palieka daugiau ar mažiau nepaliestus tam tikrus nepolitinius bendruomeninius valdinių ryšius, pavyzdžiui, šeimos ryšius ir bendrus kultūrinius interesus. Jei savo tikslų totalitarizmas siekia rimtai, jis turi prieiti tą tašką, kuriame jis „kartą ir visiems laikams turi baigti netgi su šachmatų žaidimo neutralumu“, t. y. su bet kokios veiklos autonomišku egzistavimu. Mėgėjai „žaisti šachmatais dėl paties žaidimo“, beje, jų užsiėmimo likviduotojo vykusiai palyginti su „meno dėl me-

[30] Stalino pranešime XVI partijos suvažiavime nukrypimai pasmerkiami kaip valstiečių ir smulkiaburžuazinių klasių, esančių partijos gretose, pasipriešinimo „atspindys“. (Žr. *Leninism*, 1933, Vol. II, chapter iii). Prieš tokį kaltinimą opozicija pasirodė stulbinamai bejėgė, nes ji irgi, ypač Trockis, „visada siekė už klikų kovos atskleisti klasių kovą“ (Souvarine, *op. cit.*, p. 440).

[31] Kravchenko, *op. cit.*, p. 187.

no"[32] mėgėjais, dar nėra absoliučiai atomizuoti elementai, priklausantys masių visuomenei, kurios visiškai heteronomiškas vienodumas yra viena pirminių totalitarizmo sąlygų. Totalitarinių vadų požiūriu visuomenė, atsidavusi šachmatams dėl pačių šachmatų, tik tam tikru laipsniu skiriasi nuo fermerių, dirbančių dėl pačios fermerystės, klasės ir tik tam tikru laipsniu už juos nepavojingesnė. Himmleris SS narį labai tiksliai apibūdino kaip naujo tipo žmogų, kuris jokiomis aplinkybėmis neužsiims „kokiu nors reikalu dėl jo paties"[33].

Masinė atomizacija tarybinėje visuomenėje buvo pasiekta sumaniai naudojant pakartotinius valymus, kurie visada užbėgdavo už akių realiems grupių likvidavimams. Kad būtų nutraukti visi socialiniai ir šeimos ryšiai, valymai atliekami taip, kad tas pats likimas grėstų ir kaltinamajam, ir visiems su juo paprasčiausiai susijusiems žmonėms, nuo pažįstamų iki artimiausių draugų ir giminaičių. Šitos paprastos ir gudrios priemonės („kaltas dėl ryšių") padarinys yra tas, kad kai tik žmogui iškeliamas kaltinimas, jo ankstesni draugai tuojau pat virsta pikčiausiais jo priešais: kad išgelbėtų savo kailį, jie skuba informuoti, puola smerkti ir prieš kaltinamąjį pateikia neegzistuojančius faktus; akivaizdu, kad tai vienintelis būdas įrodyti savo ištikimybę. Retrospektyviai jie bando įrodyti, kad jų pažintis ar draugystė su kaltinamuoju buvo tik dingstis jį šnipinėti ar demaskuoti kaip sabotažininką, trockistą, užsienio šnipą ar fašistą. Jei nuopelnai „matuojami jūsų demaskuotų artimų draugų skaičiumi"[34], akivaizdu, kad elementariausias atsargumas reikalauja vengti bet kokių glaudžių kontaktų, jei įmanoma, – ne tam, kad neatskleistum savo slaptų minčių, o veikiau tam, kad beveik tikrų būsimų nemalonumų atveju nebūtų nė vieno asmens, kuris gali būti ne tik paprasčiausiai suinteresuotas tave pasmerkti, bet gali jausti neįveikiamą poreikį tave sunaikinti dėl paprasčiausio pavojaus savo paties gyvybei. Galiausiai, taikant šią priemonę iki toliausių ir fantastiškiausių kraštutinumų, bolševikų vadams pavyko sukurti atomizuotą ir individualizuotą visuomenę, panašios į kurią niekada nebuvome matę ir kurią vien įvykiai ir katastrofos vargu ar būtų galėję sukurti.

Totalitariniai sąjūdžiai yra atomizuotų, izoliuotų individų masinės organizacijos. Lyginant su kitomis partijomis ar sąjūdžiais, labiausiai krentantis į akis išorinis jų bruožas yra totalinis, neribotas, besąlygiškas ir nekintantis pavienio individo lojalumo reikalavimas. Totalitarinių sąjūdžių vadai tokio lojalumo reikalauja dar prieš užgrobdami valdžią. Paprastai toks reikalavimas užbėga už akių totalinei šalies organizacijai, palenktai jų realiai kontrolei, ir kyla iš jų ideologijos pretenzijos, kad jų organizacija kada nors apims visą žmoniją. Tačiau ten, kur totalitarinis valdymas nebūna parengtas totalitarinio sąjūdžio (ir, priešingai negu nacistinėje Vokietijoje, kaip tik taip atsitiko Rusijoje), sąjūdis turi būti organizuojamas jau paėmus valdžią, ir sąlygos jam augti turi būti sukurtos dirbtinai, kad totalinį lojalumą – psichologinį totalinio viešpatavimo pagrindą –

[32] Souvarine, *op. cit.*, p. 575.

[33] SS devizas, suformuluotas paties Himmlerio, prasideda tokiais žodžiais: „Nėra uždavinio, kuris egzistuotų pats sau". Žr. Gunter d'Alquen, „Die SS", *Schriften der Hochschule für Politik*, 1939. Brošiūrose, SS išleistose išimtinai vidiniam naudojimui, pakartotinai pabrėžiama „absoliuti būtinybė suprasti tuštybę bet ko, kas yra tikslas savaime" (žr. *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, be datos, su grifu „Tik vidiniam naudojimui policijoje").

[34] Pati praktika gausiai dokumentuota. W. Krivitsky knygoje *In Stalin's Secret Services* (New York, 1939) ją kildina tiesiogiai iš Stalino.

padarytų apskritai galimą. Tokio lojalumo galima tikėtis tik iš visiškai izoliuoto žmogaus, kuris, nebeturėdamas jokių kitų socialinių ryšių su šeima, draugais, bičiuliais ar paprasčiausiais pažįstamais, savo vietos pasaulyje turėjimo jausmą kildina tik iš priklausymo sąjūdžiui, narystės partijoje.

Visiškas lojalumas galimas tik tada, kai ištikimybėje nebėra jokio konkretaus turinio, iš kurio visai natūraliai gali kilti nusiteikimo pokyčiai. Totalitariniai sąjūdžiai, kiekvienas savaip, padarė viską, kas įmanoma, kad nusikratytų programų, kuriose buvo koks nors ypatingas, konkretus turinys ir kurias jie paveldėjo iš ankstesnių, netotalitarinių raidos pakopų. Kad ir kaip radikaliai suformuluotas, kiekvienas apibrėžtas politinis tikslas, kuris ne paprasčiausiai teigia ar apibrėžia pretenziją valdyti pasaulį, kiekviena politinė programa, kelianti problemas, konkretesnes nei „ideologiniai klausimai, svarbūs šimtmečiams", jau yra totalitarizmo obstrukcija. Didžiausias Hitlerio laimėjimas organizuojant nacių sąjūdį, kurį jis kūrė palaipsniui, iš tamsių nevykėlių, priklausiusių tipiškai nacionalistinei nežymiai partijai, buvo tas, kad nuo sąjūdžio jis nuėmė tos partijos ankstesnės programos naštą, ne pakeisdamas ar panaikindamas ją, o paprasčiausiai atsisakydamas apie ją kalbėti ar svarstyti joje keliamas problemas, kurių santykinis turinio ir frazeologijos nuosaikumas labai greitai paseno[35]. Stalino uždavinys šiuo ir kitais požiūriais buvo daug keblesnis: bolševikų partijos socialistinė programa buvo daug sunkesnė našta[36] nei mėgėjo ekonomisto ir pamišusio politiko parašyti 25 punktai[37]. Bet galiausiai, panaikinęs Rusijos partijos frakcijas, Stalinas pasiekė tą patį rezultatą, nuolat keisdamas komunistų partijos generalinę liniją, nuolat perinterpretuodamas ir vis kitaip taikydamas marksizmą ir šitaip iš tos doktrinos pašalindamas bet kokį turinį, nes jau nebebuvo įmanoma numatyti, kokį kursą ar veiksmą ji dar įkvėps. Tas faktas, kad pats puikiausias marksizmo ir leninizmo žinojimas nebeduodavo jokių gairių politinei elgsenai, kad, priešingai, partijos linijai būdavo galima likti ištikimam, tik jei kiekvieną rytą būdavo kartojama, ką praeitą vakarą paskelbė Stalinas, natūraliai atvedė prie tam tikros proto būklės, prie sutelkto klusnumo, nebeklibinamo jokios pastangos suprasti, kas gi iš tikrųjų daroma. Atviras Himmlerio devizas, skirtas jo esesininkams, šią būklę išreiškė taip: „Mano garbė yra mano ištikimybė"[38].

[35] Knygoje *Mein Kampf* (2 t., 1-asis leid. vok. k., 1925 ir 1927 atitinkamai. Nekupiūruotas leidimas, New York, 1939) Hitleris pareiškė, kad geriau turėti pasenusią programą, negu leisti programą svarstyti (II knyga, V skyrius). Netrukus jis pareiškė viešai: „Kai tik mes pradėsime valdyti, programa atsiras savaime <...> Pirmiausia mums reikia neregėtos propagandos bangos. Tai politinis veiksmas, kuris neturėtų beveik nieko bendro su kitomis dabartinėmis problemomis". Žr. Heiden, *op. cit.*, p. 203.

[36] Souvarine'as tvirtina (mūsų nuomone, klaidingai), kad Leninas jau buvo panaikinęs partinės programos vaidmenį: „Niekas aiškiau negalėjo parodyti bolševizmo kaip doktrinos nebuvimo, kaip jo egzistavimas tik Lenino galvoje: kiekvienas bolševikas leisdavo sau nukrypti nuo savo frakcijos 'linijos' <...> nes tuos žmones siejo ne tiek idėjos, kiek jų tenperamentas ir ištikimybė Leninui" (*op. cit.*, p. 85).

[37] Gottfriedo Federio programa, sudaryta nacių partijai, ir jos garsieji 25 punktai turėjo didesnę reikšmę literatūrai apie šį sąjūdį negu pačiam sąjūdžiui.

[38] Šio paties Himmlerio sukurto devizo keliamą įspūdį sunku perteikti anglų kalba. Jo vokiškas atitikmuo: „Meine Ehre heisst Treue" žymi visišką atsidavimą ir klusnumą, reiškiantį daugiau negu paprasčiausia drausmė ar asmeninė ištikimybė. *Nazi Conspiracy*, kurioje pateikiami vokiečių dokumentų ir nacių literatūros vertimai yra nepakeičiama pirminė medžiaga, nelaimei, yra labai nevienodo lygio; šis SS devizas čia perteikiamas taip: „Mano garbė reiškia ištikimybę" (V, p. 346).

Partijos programos nebuvimas ar jos ignoravimas savaime nebūtinai yra totalitarizmo požymis. Pirmas žmogus, programas ir platformas traktavęs kaip nereikalingus popiergalius ir varžančius pažadus, neatitinkančius sąjūdžio stiliaus ir užmojo, buvo Mussolini su savo fašistine aktyvizmo ir įkvėpimo, gaunamo iš paties istorinio momento, filosofija[39]. Paprasčiausias valdžios geismas, susijęs su panieka „plepalams", aiškiai kalbinei viso to, ką ketinama daryti, išraiškai, būdingas visiems minios vadams, tačiau nepakyla iki totalitarizmo standartų. Tikras fašizmo tikslas buvo tik užgrobti valdžią ir sukurti fašistinį „elitą", kaip absoliutų šalies valdovą. Totalitarizmas niekada nesitenkina išorinėmis valdymo priemonėmis, būtent, valstybe ir prievartos mašina; dėl savo ideologijos ir vaidmens, kurį jis jai skiria šiame prievartos aparate, totalitarizmas surado priemones valdyti ir terorizuoti žmones iš vidaus. Šiuo požiūriu jis nutrina atstumą tarp valdančiųjų ir valdomųjų ir pasiekia tokią padėtį, kai galia ir jos troškimas, kaip mes juos suprantame, nieko nebereiškia arba, geriausiu atveju, turi antraeilį vaidmenį. Iš esmės totalitarinis vadas yra nei daugiau, nei mažiau, o tik jo vadovaujamų masių funkcionierius; jis nėra valdžios ištroškęs individas, tironišką ir kaprizingą savo valią primetantis savo valdiniams. Būdamas tik funkcionierius, jis gali būti pakeistas bet kuriuo metu ir priklauso nuo savo įkūnijamų masių „valios" tiek pat, kiek tos masės priklauso nuo jo paties. Be jo masės neturėtų išorinio atstovavimo ir liktų amorfiška minia, o be masių pats vadas yra tuščia vieta. Hitleris, puikiai supratęs šią abipusę priklausomybę, kartą ją išreiškė, kreipdamasis į SA: „Visa, kas jūs esate, esate mano dėka; visa, kas esu aš pats, esu tik jūsų dėka"[40]. Mes pernelyg linkę sumenkinti tokius teiginius ar neteisingai suprasti juos ta prasme, kad veiksmas čia apibūdinamas kaip įsakymų davimas ir vykdymas, kaip net pernelyg dažnai atsitikdavo Vakarų istorijos politinėje tradicijoje[41]. Bet ši idėja visada suponuodavo tą, kuris „komanduoja", mąsto ir valingai sprendžia, o paskui primeta savo mintį bei valią bemintei ir bevalei grupei – įtikinėjimu, autoritetu ar prievarta. Tačiau Hitleris buvo įsitikinęs, kad net „mąstymas <...> egzistuoja tik įsakymų davimo ar vykdymo dėka"[42], ir šitaip net teoriškai panaikindavo skirtumą tarp mąstymo ir veiksmo, viena vertus, ir tarp valdančiųjų bei valdomųjų, kita vertus.

Nei nacionalsocializmas, nei bolševizmas niekada neskelbė naujos valdymo formos ir neteigė, kad jų tikslai pasiekti, užgrobus valdžią ir savo rankose turint valstybės mašinos kontrolę. Jų viešpatavimo idėja buvo tai, ko niekada negalėjo įgyvendinti nei valstybė, nei paprasčiausias prievartos aparatas, nes šią idėją gali įgyvendinti tik sąjūdis, palaikantis nuolatinį judėjimą: būtent nuolatinis vadovavimas kiekvienam pavieniam individui kiekvienoje ir bet kokioje gyvenimo

[39] Galimas daiktas, kad Mussolini buvo pirmas partijos vadas, sąmoningai atsisakęs formalios programos ir pakeitęs ją vien įkvėptu vadovavimu ir veiksmu. Už šitokio žingsnio glūdėjo supratimas, kad paties momento aktualumas yra svarbiausias įkvėpimo elementas, kurį kokia nors partijos programa tik trikdytų. Italų fašizmo filosofiją išreiškė veikiau Gentile's „aktualizmas", o ne Sorelio „mitai". Plg. taip pat straipsnį „Fašizmas", *Encyclopedia of the Social Sciences*. 1921 metų programa buvo suformuluota tada, kai sąjūdis jau buvo egzistavęs dvejus metus, o programoje daugiausiai buvo dėstoma nacionalistinė sąjūdžio filosofija.

[40] Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin, 1938. Vertimas cituojamas iš *Nazi Conspiracy*, IV, p. 783.

[41] Pirmą kartą Platono *Politike*, 305, kur veiksmas traktuojamas remiantis *archein* ir *prattein* terminais, t. y. kaip įsakymas pradėti veiksmą ir kaip šio įsakymo vykdymas.

[42] *Hitlers Tischgespräche*, p. 198.

srityje[43]. Valdžios užgrobimas prievartos priemonėmis niekada nėra tikslas savaime, o yra tik priemonė siekti tikslo, o valdžios užgrobimas kokioje nors šalyje yra tik palanki pereinamoji stadija, bet niekada nėra galutinis sąjūdžio tikslas. Praktinis sąjūdžio tikslas – organizuoti kuo daugiau žmonių, įtrauktų į jo struktūras, ir neleisti jiems nurimti. Politinio tikslo, kuris būtų sąjūdžio pabaiga, paprasčiausiai nėra.

II. LAIKINA MINIOS IR ELITO SĄJUNGA

Daug labiau negu besąlygiška totalitarinių sąjūdžių narių ištikimybė ir liaudies parama totalitariniams režimams mums nerimą kelia tas neabejotinas šių sąjūdžių patrauklumas elitui, o ne tik miniai priklausantiems elementams. Tikrai būtų per drąsu nesiskaityti su bauginamu sąrašu iškilių žmonių, kuriuos dėl jų kaip menininkų kaprizų ar mokslingo naivumo totalitarizmas gali laikyti savo simpatizuotojais, pakeleiviais ir net užsiregistravusiais partijos nariais.

Šitoks patrauklumas elitui yra toks pat svarbus raktas totalitariniams sąjūdžiams (nors vargu ar totalitariniams režimams) suprasti, kaip ir jų akivaizdesnis ryšys su minia. Jis rodo ypatingą atmosferą, bendrą klimatą, kuriame iškyla totalitarizmas. Reikia prisiminti, kad totalitarinių sąjūdžių vadai ir jų simpatizuotojai yra, galima sakyti, vyresni už mases: jie organizuoja jas taip, kad chronologiniu požiūriu masėms netenka bejėgiškai laukti, kol iškils jų vadai, atsirandantys griūvant klasinei visuomenei, kurios iškiliausias produktas yra jie patys. Tie, kurie savanoriškai nusišalino nuo visuomenės prieš galutinai žlungant klasėms, kartu su minia, kuri buvo ankstesnis buržuazijos valdymo šalutinis produktas, buvo jau pasirengę pasveikinti naujuosius vadus. Dabartiniai totalitariniai valdovai ir totalitarinių sąjūdžių vadai vis dar paženklinti bruožais, būdingais miniai, kurios psichologija ir politinė filosofija žinoma pakankamai gerai, o kas atsitiks, kai tikroji masė įsivyraus, mes dar nežinome, nors galime pagrįstai spėti, kad ji įgis daugiau bendrų bruožų su smulkmenišku, apskaičiuotu Himmlerio korektiškumu, o ne su isterišku Hitlerio fanatizmu, arba turės daugiau atkaklaus Molotovo bukaprotiškumo negu juslinio kerštingo Stalino žiaurumo.

Šiuo požiūriu padėtis Europoje po Antrojo pasaulinio karo esmingai nesiskiria nuo padėties po Pirmojo karo; kaip trečiajame dešimtmetyje fašizmo, bolševizmo ir nacizmo ideologijas formulavo ir sąjūdžiams vadovavo vadinamoji fronto karta, t. y. tie, kurie brendo prieš karą ir gerai prisiminė ikikarinius laikus, taip ir dabartinis bendras politinis ir intelektualinis pokario totalitarizmo klimatas buvo nulemtas kartos, gerai pažinojusios iki tol buvusią epochą ir gyvenimą. Tai ypač tinka Prancūzijai, kur klasių sistemos žlugimas įvyko ne po Pirmojo, o po Antrojo karo. Kaip ir imperialistinės epochos miniažmogiai bei avantiūristai, totalitarinių sąjūdžių vadai ir jiems simpatizuo-

[43] *Mein Kampf*, I knyga, xi skyrius. Žr. taip pat, pavyzdžiui, Dieter Schwarz, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung: Aus dem Schwarzen Korps*, No. 2, 1936, kur atsakoma akivaizdžiam priekaištui, kad nacionalsocialistai, užgrobę valdžią, ir toliau kalbėjo apie „kovą“: „Nacionalsocializmas kaip ideologija [*Weltanschauung*] nenori atsisakyti kovos, kol <...> kiekvieno vokiečio gyvenimo būdas nėra reguliuojamas pamatinių jos vertybių, o tas vertybes reikia įtvirtinti kasdien iš naujo“.

jantys intelektualai turėjo tą bendrą bruožą, kad ir vieni, ir kiti gyveno už respektabilios Europos visuomenės klasinės ir nacionalinės sistemos ribų dar prieš šiai sistemai žlungant.

Šis žlugimas, kai savimi patenkintas apgaulingas respektabilumas buvo išstumtas anarchiškos nevilties, ir elitui, ir miniai atrodė esąs pirmas didelis šansas. Tai akivaizdu, turint galvoje naujuosius masių vadus, kurių karjeros atkuria pirmųjų minios vadų gyvenimo bruožus: nesėkmes profesiniame ir socialiniame gyvenime, iškrypimus ir nelaimes asmeniniame gyvenime. Tas faktas, kad jų gyvenimas iki politinės karjeros buvo nesėkmingas, jiems naiviai prikišamas respektabilesnių senųjų partijų vadų, buvo stipriausias mases traukęs veiksnys. Atrodė, kad jis įrodo, jog tie individai įkūnija tos epochos masių likimą ir kad jų troškimas viską paaukoti sąjūdžiui, jų patikinimai ištikimai tarnauti tiems, kuriems sudavė smūgį katastrofa, jų apsisprendimas niekada nesusigundyti sugrįžti į saugų normalų gyvenimą ir jų panieka respektabilumui buvo visai nuoširdi, o ne tik įkvėpta laikinų ambicijų.

Kita vertus, pokario elitas buvo tik truputėlį jaunesnis už tą kartą, kuri leido imperializmui savimi naudotis ir piktnaudžiauti, sugundant šlovingomis karjeromis, daromomis už respektabilumo ribų, pavyzdžiui, lošėjų, šnipų, avantiūristų, riterių su spindinčiais šarvais ir drakonų nugalėtojų vaidmenimis. Kartu su Arabijos [kare dalyvavusiu] Lawrence'u jie geidė „prarasti save" ir jautė didžiulį pasišlykštėjimą visomis egzistuojančiomis normomis, visomis galimomis valdžiomis. Jei jie vis dar prisimindavo „saugumo aukso amžių", tai prisimindavo ir kaip jie jo nekentė bei koks tikras buvo jų entuziazmas prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Ne tik Hitleris ir ne tik nevykėliai, parpuolę ant kelių, dėkojo Dievui, kai 1914 metais mobilizacija šlavė Europą[44]. Jiems net nereikėjo priekaištauti sau, kad jie tapo lengvu šovinistinės propagandos grobiu, arba kad patikėjo melagingais aiškinimais apie gynybinį to karo pobūdį. Elitas ėjo į karą su džiaugsminga viltimi, kad viskas, ką jis žinojo, visa kultūra ir gyvenimo sandara, gali pražūti „plieno audrose" (Ernstas Jüngeris). Rūpestingai parinktais Thomas'o Manno žodžiais, karas buvo „išpirkimas" ir „apsivalymas", „Karas pats savaime, o ne pergalės įkvėpdavo poetą". Arba, pasak to meto studento, „Visada svarbu pasirengimas aukotis, o ne dalykas, dėl kurio aukojamasi"; arba, pasak jauno darbininko, „Nesvarbu, ar žmogus gyvens keleriais metais ilgiau, ar ne. Būtų gera padaryti ką nors pastebimo savo gyvenime"[45]. Ir dar daug metų iki to laiko, kai vienas nacizmo garbintojas intelektualas pareiškė: „Kai girdžiu žodį 'kultūra', griebiuosi pistoleto", poetai skelbė savo bjaurėjimąsi „kultūros šlamštu" ir poetiškai ragino: „Jūs – barbarai, skitai, negrai, indėnai, sutrypkite ją"[46].

Šitokį įnirtingą nepasitenkinimą ikikarine epocha ir vėlesnes pastangas ją atkurti (nuo Nietzsche's ir Sorelio iki Pareto, nuo Rimbaud ir T.E. Lawrence'o iki Jüngerio, Brechto ir Malraux, nuo Bakunino ir Nečiajevo iki Aleksandro

[44] Žr., kaip Hitleris aprašo savo reakciją į Pirmojo pasaulinio karo pradžią, *Mein Kampf*, I knyga, V skyrius.

[45] Žr. medžiagos rinkinį apie „vidinę Pirmojo pasaulinio karo kroniką" (Hanna Hafkesbrink, *Unknown Germany*, New Haven, 1948, p. 43, 45, 81 atitinkamai). Šis rinkinys, labai vertingas gilinantis į ano meto istorinės aplinkos niuansus, verčia apgailestauti, kad nėra panašių studijų apie Prancūziją, Angliją ir Italiją.

[46] *Ibid.*, p. 20–21.

Bloko) paprasčiausiai pasmerkti kaip nihilizmo proveržius, reiškia nepamatyti, koks pateisinamas gali būti tas pasišlykštėjimas visuomene, nuo viršaus iki apačios persmelkta buržuazinės ideologijos ir buržuazinės moralės normų. Tačiau teisybė ir tai, kad ši „fronto karta", aiškiai besiskirianti nuo savo pasirinktų dvasios tėvų, buvo visai pasinėrusi į savo troškimą pamatyti, kaip žlunga visas šitas apsimestinio saugumo, suklastotos kultūros ir sufalsifikuoto gyvenimo pasaulis. Šis troškimas buvo toks didelis, kad savo įtaka ir aiškumu nusvėrė visas ankstesnes pastangas „pakeisti vertybes", kaip siekė Nietzsche, arba pertvarkyti politinį gyvenimą, kaip Sorelio raštuose, ar atgaivinti žmogaus autentiškumą, kaip Bakunino mąstyme, ar griebtis aistringos gyvenimo meilės ieškant taurių egzotiškų nuotykių, kaip Rimbaud kūryboje ir gyvenime. Naikinimas be gailesčio, chaosas ir griuvėsiai patys savaime perėmė aukščiausiųjų vertybių orumą[47].

Šių jausmų nuoširdumą galima matyti iš to fakto, kad tik nedaugelį šios kartos intelektualų nuo jų karinio entuziazmo išgydė realus karo siaubų patyrimas. Tie, kurie išgyveno apkasuose, netapo pacifistais. Jie brangino tą patyrimą, kuris, jų manymu, gali padėti jiems aiškiai atsiriboti nuo respektabilios jų nekenčiamos aplinkos. Jie kabinosi į savo ketverių metų, praleistų apkasuose, atminimą, tarsi tie metai būtų objektyvus naujo elito atsiradimo kriterijus. Bet kartu jie nepasidavė pagundai šią praeitį idealizuoti – priešingai, karo garbintojai patys pirmieji pripažino, kad karas mašinų epochoje veikiausiai negali brandinti tokių vertybių kaip riteriškumas, drąsa, garbė ir vyriškumas[48], kad jis primetė žmonėms tik gryno griovimo patyrimą, o kartu ir žeminamą jausmą, kad esi tik mažas sraigtelis milžiniškoje žudynių mašinoje.

Ši karta karą prisiminė kaip didžiąją klasių žlugimo ir jų virtimo masėmis preliudiją. Karas, su jo nuolatiniu žudikišku savavališkumu, tapo mirties simboliu, „didžiuoju sulygintoju"[49], o todėl ir tikruoju naujosios pasaulio tvarkos tėvu. Aistra lygybei ir teisingumui, troškimas peržengti siauras ir beprasmiškas klasių ribas, pašalinti kvailas privilegijas ir prietarus, atrodo, kaip tik kare rado išeitį iš seno nuolaidaus engiamųjų ir nuskriaustųjų gailesčio. Didėjančio skurdo ir pavienio žmogaus bejėgiškumo laikais, atrodo, lygiai sunku atsispirti gailesčiui, kai jis virsta visa apimančia aistra, kaip ir nesipiktinti pačiu tos aistros beribiškumu, kuris, regis, žudo žmogaus orumą dar tikriau negu pats skurdas.

Pirmaisiais savo karjeros metais, kai Europos *status quo* atkūrimas vis dar buvo pats tikriausias pavojus minios troškimams[50], Hitleris beveik išimtinai

[47] Tai prasidėjo visišku atitolimu nuo normalaus gyvenimo. Pavyzdžiui, štai ką rašo Rudolfas Bindingas: „Mus vis labiau reikia priskirti numirėliams, atstumtiesiems – nes įvykių didybė mus atstumia ir atskiria, – o ne ištremtiesiems, kurie dar gali sugrįžti" (*ibid.*, p. 160). Keistą fronto kartos elito nuotaikų prisiminimą galima rasti net Himmlerio ataskaitoje, kur jis rašo, kaip jam galiausiai pavyko surasti „atrankos formą" reorganizuojant SS: „<...> pati griežčiausia atrankos procedūra yra karas, kova dėl mirties ir gyvybės. Šioje procedūroje kraujo vertę parodo laimėjimai. <...> Tačiau karas yra išimtinė aplinkybė, ir reikia rasti būdą, kaip daryti atranką taikos metu" (*op. cit.*).

[48] Žr., pavyzdžiui, Ernst Jünger, *The Storm of Steel*, London, 1929.

[49] Hafkesbrink, *op. cit.*, p. 156.

[50] Heiden, *op. cit.*, parodo, kaip nuosekliai Hitleris pabrėždavo katastrofą sąjūdžio pradžioje, kaip jis bijojo galimo Vokietijos atgimimo. „Šešis kartus [t. y. Rūro pučo metu] įvairiais žodžiais jis tvirtino savo šturmuotojų grupėms, kad Vokietija žlunga. 'Jūsų reikalas – užtikrinti sėkmę mūsų sąjūdžiui' (p. 167), – tokia sėkmė tuo metu priklausė nuo kovos Rūre pralaimėjimo".

apeliuodavo į šiuos fronto kartos jausmus. Savotiškas masių žmogaus nesavanaudiškumas čia reiškėsi kaip anonimiškumo ilgesys, siekis būti tik numeriu ir funkcionuoti tik kaip sraigteliui, trumpai tariant, siekis pasikeisti taip, kad toks pasikeitimas nutrintų netikrą susitapatinimą su tam tikrais visuomenės tipais ar iš anksto nulemtomis jos funkcijomis. Karas buvo patirtas kaip „pati galingiausia iš visų masinių akcijų", kuri nutrynė individualius skirtumus taip, kad net kančia, tradiciškai pažymėdavusi individus unikaliais nepakeičiamais likimais, dabar galėjo būti aiškinama kaip „istorinės pažangos įrankis"[51]. Masių jau neribojo ir nacionaliniai ypatumai, į kuriuos norėjo nugrimzti pokario elitas. Kad ir kaip paradoksalu, Pirmasis pasaulinis karas beveik nutrynė nuoširdžius nacionalinius jausmus Europoje, kur tarpukariu buvo daug svarbiau priklausyti apkasų kartai (nesvarbu, kieno pusėje), o ne būti vokiečiu ar prancūzu[52]. Visą savo propagandą naciai grindė šia neapibrėžta draugyste, šiuo „likimo bendrumu", ir patraukė savo pusėn labai daug veteranų organizacijų visose Europos šalyse, šitaip įrodydami, kokie beprasmiški tapo nacionaliniai šūkiai net vadinamiesiems dešiniesiems, kurie jais naudojosi veikiau niuansuoti prievartai, o ne dėl ypatingo nacionalinio jų turinio.

Nė vienas šio bendro intelektualinio pokario Europos klimato elementas nebuvo labai naujas. Jau Bakuninas buvo prisipažinęs: „Aš nenoriu būti 'aš', aš noriu būti 'mes'"[53], o Nečiajevas skelbė „pasmerkto žmogaus", neturinčio „asmeninių interesų, reikalų, jausmų, prieraišumo, nuosavybės ir netgi nuosavo vardo", evangeliją[54]. Antihumaniškiems, antiliberaliems, antiindividualistiniams ir antikultūriniams fronto kartos instinktams, jos ryškiam ir sąmojingam prievartos, galios ir žiaurumo šlovinimui užbėgo už akių nerangūs ir pompastiški „moksliniai" imperializmo elito įrodinėjimai, kad visų kova prieš visus yra visatos dėsnis, kad ekspansija yra psichologinė būtinybė dar iki tapdama politikos priemone ir kad žmogus privalo elgtis pagal tokius visuotinius dėsnius[55]. Fronto kartos rašiniuose tikrai nauja buvo aukšti jos autorių literatūriniai standartai ir gili aistra. Pokario autoriams nebereikėjo mokslinių genetikos įrodymų, ir jie arba beveik, arba visai nesinaudojo Gobineau ar Houstono Stewarto Chamberlaino veikalais, kurie jau priklausė filisterių kultūriniam ūkiui. Jie skaitė ne

[51] Hafkesbrink, *op. cit.*, p. 156–157.

[52] Šitoks jausmas jau buvo plačiai paplitęs karo metu, kai Rudolfas Bindingas rašė: „[Šis karas] negali būti lyginamas su paprasta karine kampanija. Juk ten vienas vadas savo valią priešina kito vado valiai. O šiame Kare abu priešininkai parblokšti ant žemės, ir tik Karas turi savo valią" (*ibid.*, p. 67).

[53] Bakuninas, laiške, rašytame 1870 metų vasario 7 d. Žr. Max Nomad, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939, p. 180.

[54] „Revoliucionieriaus katekizmas" buvo parašytas arba paties Bakunino, arba jo mokinio Nečiajevo. Dėl autorystės klausimo ir viso teksto vertimo žr. Nomad, *op. cit.*, p. 227 ff. Kad ir kaip ten būtų, „visiškos paniekos bet kokiems paprasčiausio padorumo ir sąžiningumo varžtams [revoliucionieriaus] požiūryje į kitus žmones sistema <...> į Rusijos revoliucijos istoriją pateko 'nečiajevizmo' vardu" (*ibid.*, p. 224).

[55] Iš šių imperializmo politikos teoretikų išsiskiria: Ernest Seillière, *Mysticisme et Domination: Essais de Critique Impérialiste*, 1913. Žr. taip pat Cargill Sprietsma, *We Imperialists: Notes on Ernest Seillière's Philosophy of Imperialism*, New York, 1931; G. Monod, *La Revue Historique*, January, 1912; ir Louis Estève, *Une nouvelle Psychologie de l'Impérialisme: Ernest Seillière*, 1913.

Darwiną, o markizą de Sade'ą[56]. Jei jie ir tikėjo visuotiniais dėsniais, tikrai nesistengė jų laikytis. Prievarta, galia, žiaurumas jiems buvo svarbiausi sugebėjimai tokių žmonių, kurie galutinai prarado savo vietą visatoje ir buvo pernelyg išdidūs, kad ilgėtųsi galios teorijos, galinčios saugiai sugrąžinti juos atgal ir sutaikyti su pasauliu. Nepriklausomai nuo teorijos ar turinio, jie tenkindavosi aklu atsidavimu bet kam, ką draudė respektabili visuomenė, o žiaurumą jie padarė didžiausia vertybe, nes jis prieštaravo humanistinei ir liberaliai visuomenės veidmainystei.

Jei šią kartą lyginsime su XIX a. ideologais, su tomis teorijomis, su kuriomis ji kartais atrodo turinti tiek daug bendro, svarbiausias jų skirtumas yra didesnis šios kartos žmonių autentiškumas ir aistringumas. Juos daug labiau jaudino skurdas, jiems daug labiau rūpėjo dabarties dilemos ir juos daug žiauriau žeidė veidmainiškumas – tuo jie ir skyrėsi nuo visų geros valios ir brolybės apaštalų. O be to, jie nebegalėjo pabėgti į egzotiškas šalis, nebegalėjo vaizduotis esą drakonų naikintojai tarp keistų ir jaudinančių žmonių. Nebuvo jokio prieglobsčio nuo skurdo, nusižeminimo, nevilties ir pagiežos kasdienybės, pagražintos falsifikuota „aukšto" pokalbio kultūra, ir joks prisirišimas prie pasakų šalių papročių tikriausiai nebūtų galėjęs jų išgelbėti nuo didėjančio nuobodulio, kurį nuolat kėlė toks gyvenimas.

Šitoks negalėjimas pabėgti į platųjį pasaulį, šitas jausmas, kad vis iš naujo patenki į visuomenės spąstus – toks nepanašus į tas sąlygas, kurios formavo imperialistinį charakterį, – prie ankstesnės anonimiškumo aistros ir noro prarasti save pridėjo nuolatinę įtampą ir prievartos geismą. Neturint galimybės radikaliai pakeisti vaidmenį ir charakterį, pavyzdžiui, susitapatinti su arabų nacionaliniu sąjūdžiu arba indėnų kaimelio ritualais, savanoriškas pasinėrimas į antžmogiškas naikinimo galybes atrodė esąs išsigelbėjimas nuo automatiško susitapatinimo su iš anksto nustatytomis visuomenės funkcijomis ir visišku jų banalumu, o kartu atrodė tarsi kokia jėga, galinti padėti sunaikinti patį tą funkcionavimą. Tie žmonės patyrė, koks patrauklus gali būti totalitarinių sąjūdžių skelbiamas aktyvizmas, keistas ir tik tariamai prieštaringas jų raginimas – atiduoti pirmenybę grynam veiksmui ir kartu pasiduoti viską pranokstančiai gryno būtinumo galybei. Šitoks mišinys tiksliai atitiko „fronto kartos" patyrimą, nuolatinio aktyvumo, įsprausto į viską pranokstančio fatumo ribas, patyrimą.

Maža to, atrodė, kad aktyvizmas duoda naujus atsakymus į seną kankinantį klausimą: „Kas aš esu?", kuris visada, ir ypač atkakliai, iškyla krizių metu. Visuomenė primygtinai tvirtino: „Tu esi tai, kas atrodai esąs", o pokario aktyvizmo šalininkai atsakė: „Tu esi tai, ką padarei", – pavyzdžiui, esi žmogus, pirmą kartą perkirtęs Atlanto vandenyną lėktuvu (kaip Brechto *Der Flug der Lindberghs*), – tai atsakymas, kurį po Antrojo pasaulinio karo pakartojo ir šiek tiek

[56] Prancūzijoje nuo 1930 metų markizas de Sade'as tapo vienu mėgstamiausių literatūrinio avangardo autorių. Jeanas Paulhanas savajame de Sade'o *Les Infortunes de la Vertu,* Paris, 1946, įvade pažymi: „Matydamas tiek daug šiandienos autorių, sąmoningai besistengiančių paneigti literatūrinę išmonę ir literatūrinį žaidimą dėl to, kas neišreiškiama [*un évènement indicible*] <...>, aistringai ieškančių prakilnumo nešvankybėse, didybės – iškrypime <...>, aš klausiu savęs <...>, ar mūsų modernioji literatūra, pirmiausia tos jos dalys, kurios mums atrodo pačios gyvybiškiausios – ar bent jau agresyviausios, – visiškai neatsisuko į praeitį ir ar tik ne de Sade'as buvo kaip tik tas [autorius], kuris tai lėmė". Žr. taip pat Georges Bataille, „Le Secret de Sade", *La Critique,* Tome III, Nos. 15–16, 17, 1947.

pakeitė Sartre'as: „Tu esi tavo gyvenimas" (*Prie užrakintų durų*). Atkaklus tokių atsakymų egzistavimas priklauso ne tiek nuo jų kaip naujų asmens tapatumo apibrėžimų vertės, kiek nuo jų teikiamos naudos, galiausiai sprunkant nuo socialinio tapatumo, nuo įvairiausių visuomenės primetamų sukeičiamų vaidmenų bei funkcijų. Svarbiausia buvo padaryti ką nors herojiško ar nusikalstamo, padaryti tai, ko negali nei numatyti, nei primesti kas nors kitas.

Totalitarinių sąjūdžių skelbiamas aktyvizmas, tai, kad terorizmui jie teikė pirmenybę prieš visas kitas politinės veiklos formas, vienodai traukė ir intelektualinį elitą, ir minią, ir kaip tik todėl, kad šitoks terorizmas taip radikaliai skyrėsi nuo ankstesnių revoliucinių visuomenių praktikuoto terorizmo. Jis jau nebebuvo susijęs su apskaičiuota politika, kurios požiūriu teroro aktai yra vienintelė priemonė pašalinti tam tikriems iškiliems asmenims, kurie dėl savo padėties ar politikos tapo priespaudos simboliu. Ypač patrauklu buvo tai, kad terorizmas tapo tam tikra filosofija, kuria buvo galima išreikšti neviltį, pagiežą ir aklą neapykantą – tai buvo savotiškas politinis ekspresionizmas, saviraiškai naudojęsis bombomis, svaigulingai mėgavęsis garsiai nuskambėjusių veiksmų teikiamu įžymumu ir absoliučiai pasirengęs sumokėti gyvybe, kad tik pavyktų normalius visuomenės sluoksnius priversti pripažinti savo egzistavimą. Tai vis dar buvo ta pati dvasia ir tas pats žaidimas, kurio ėmėsi Goebbelsas dar gerokai prieš galutinai pralaimint nacistinei Vokietijai: akivaizdžiai džiūgaudamas, jis skelbė, kad pralaimėjimo atveju naciai žinos, kaip už savęs užtrenkti duris, ir nebus užmiršti per amžius.

Ir vis dėlto kaip tik tokioje nuostatoje, o ne kur nors kitur, galima rasti patikimą kriterijų, ikitotalitarinėje atmosferoje leidžiantį elitą atriboti nuo minios. Minia norėjo – o Goebbelsas tai išreiškė labai tiksliai – tik įeiti į istoriją, net naikinimo kaina. Nuoširdus Goebbelso įsitikinimas, kad „didžiausia laimė, kurią šiandien gali patirti amžininkas", – tai arba būti genijumi, arba jam tarnauti[57], buvo tipiškas miniai, bet ne masėms ir ne prijaučiančiam elitui. Priešingai, elitas priėmė anonimiškumą taip rimtai, kaip lygiai rimtai neigė genijaus egzistavimą – visos trečiojo dešimtmečio meno teorijos desperatiškai stengėsi įrodyti, kad tobulybė yra įgūdžių, meistriškumo, logikos ir medžiagos galimybių realizavimo padarinys[58]. Minią, o ne elitą, svaigino „spindinti šlovės galybė" (Stefanas Zweigas), minia, o ne elitas entuziastingai priėmė vėlyvajam buržuaziniam pasauliui būdingą genijaus garbinimą. Šiuo požiūriu XX a. minia ištikimai mėgdžiojo ankstesnių laikų išsišokėlio orientyrus: juk išsišokėlis irgi atrado tą faktą, kad buržuazinė visuomenė veikiau atidarys duris kerinčiam „iškrypėliui", genijui, homoseksualistui ar žydui, bet ne paprastomis dorybėmis pasižyminčiam žmogui. Elito panieka genijui ir jam būdingas anonimiškumo geismas vis dar liudijo esant dvasią, kurios nesugebėjo suprasti nei masės, nei minia, ir kuri, pasak Robespierre'o, siekia įtvirtinti žmogaus didybę prieš didžiųjų menkumą.

Nepaisant šio skirtumo tarp elito ir minios, neabejotina, kad elitas buvo patenkintas visada, kai padugnės gąsdino respektabilią visuomenę, prilygindamos ją sau. Elito nariai visai nebūtų prieštaravę sumokėti civilizacijos sunaikinimu vien todėl, kad turėtų pramogą matyti, kaip tie, kurie praeityje buvo neteisingai išstumti iš civilizacijos, dabar skinasi į ją kelią. Juos ne itin siutino monstriškos

[57] Goebbels, *op. cit.*, p. 139.

[58] Šiuo požiūriu būdingos Bauhauso meno teorijos. Žr. taip pat Bertoldo Brechto pastabas apie teatrą, *Gesammelte Werke*, London, 1938.

istoriografijos klastotės, dėl kurių kalti visi totalitariniai režimai ir kurios pakankamai aiškiai puikuojasi totalitarinėje propagandoje. Jie įtikino save, kad tradicinė istoriografija bet kuriuo atveju buvo klastotė, nes iš žmonijos atminties ji išbraukė žmones be privilegijų ir engiamuosius. O tuos, kuriuos atstumdavo jų pačių laikas, paprastai užmiršdavo ir istorija, ir toks įžeidžiantis neteisingumas kėlė nerimą visiems, turintiems jautrią sąžinę, kol išseko tikėjimas ateitimi, kur paskutinieji taps pirmaisiais. Praeities ir dabarties neteisybės tapo nebepakenčiamos, kai nebeliko jokios vilties, kad galiausiai triumfuos teisingumas. Didysis Marxo bandymas perrašyti pasaulio istoriją klasių kovos požiūriu užkerėjo netgi tuos, kurie netikėjo jo schemos teisingumu, nes pirminis jo tikslas buvo surasti būdą įrašyti į palikuonių atmintį likimus tų, kurie buvo pašalinti iš oficialiosios istorijos.

Laikina sąjunga tarp elito ir minios pirmiausia ir rėmėsi tuo nuoširdžiu susižavėjimu, su kuriuo elitas žiūrėjo, kaip minia naikina respektabilumą. Tai buvo galima pasiekti, kai Vokietijos plieno baronai buvo priversti priimti į savo tarpą Hitlerį, nevykėlį tapytoją ir pasipūtusį pamestinuką, ir kai visose intelektualinio gyvenimo srityse totalitariniai sąjūdžiai diegė šiurkščias ir vulgarias klastotes, į vieną rišlų paveikslą telkdami visus Europos istorijos pogrindinius, nerespektabilius elementus. Šiuo požiūriu buvo net malonu matyti, kad bolševizmas ir nacizmas pradėjo naikinti tuos savo pačių ideologijos šaltinius, kurie jau buvo iš dalies pripažinti akademiniuose ir kitokiuose oficialiuose sluoksniuose. Ne Marxo dialektinis materializmas, o 300 šeimų sąmokslas, ne pompastiškas Gobineau ir Chamberlaino mokslingumas, o „Siono išminčių protokolai", ne aiškiai pastebima katalikų bažnyčios įtaka ir antiklerikalizmo vaidmuo lotynų šalyse, o prasčiokiška literatūra apie jėzuitus ir masonus tapo istorijos perrašytojų įkvėpimo šaltiniu. Tokių pačių įvairiausių ir nuolat kintančių spekuliatyvių aiškinimų tikslas visada buvo oficialią istoriją pateikti kaip pajuokos objektą, atskleisti slaptų įtakų sritį, kurios atžvilgiu matoma, atsekama ir žinoma istorinė tikrovė yra tik išorinis fasadas, aiškiai suręstas tam, kad būtų galima kvailinti žmones.

Prie šitokio intelektualinio elito šlykštėjimosi oficialia istoriografija, prie jo įsitikinimo, kad istorija, kuri, šiaip ar taip, yra klastotė, puikiausiai gali būti ir pamišėlių žaidimų aikštė, dar reikia pridurti baisų, demoralizuojantį žavesį, slypintį tame, kad gigantiškas melas ir monstriški falsifikatai galiausiai gali būti paversti neabejotinais faktais, kad žmogus gali laisvai, pagal savo užgaidą keisti savo praeitį ir kad skirtumas tarp tiesos ir melo gali prarasti objektyvumą ir tapti tik galios ir gudrumo, spaudimo ir begalinio kartojimo žaisleliu. Ne Stalino ir Hitlerio puikiai įvaldytas melavimo menas, o tas faktas, jog jie sugebėjo organizuoti mases į kolektyvinį junginį, kad savo melagystes paremtų įspūdinga didybe, – štai kas kerėjo. Paprastos klastotės mokslingumo požiūriu, atrodo, buvo sankcionuojamos pačios istorijos, kai už jų atsistodavo visa marširuojančių sąjūdžių realybė, siekusi iš jų pasisemti veiksmui reikalingo įkvėpimo.

Totalitarinių sąjūdžių patrauklumas elitui, kol jie dar nėra užgrobę valdžios, glumina todėl, kad prašalaičiui ir paprasčiausiam stebėtojui pirmiausia krinta į akis ne bendra nuotaika, persmelkianti ikitotalitarinę atmosferą, o akivaizdžios ir savavališkos pozityvios totalitarizmo doktrinos. Tos doktrinos taip skiriasi nuo visuotinai pripažintų intelektualinių, kultūrinių ir moralinių normų, kad galima prieiti išvadą, jog tik pamatinis, intelektualui būdingas charakterio trūkumas, „la trahison des clercs" (J. Benda), arba iškrypėliška dvasios neapykanta pačiai sau, paaiškina džiūgavimą, su kuriuo elitas priimdavo minios „idėjas". Huma-

nizmo ir liberalizmo propaguotojai, karčiai nusivylę ir neturėję platesnio tos epochos patyrimo, dažniausiai nepastebėdavo, kad atmosfera, kurioje išgaravo visos tradicinės vertybės ir principai (XIX a. ideologijoms paneigus vienai kitą ir praradus savo gyvastingumą), tam tikra prasme padėjo pripažinti akivaizdžiai absurdiškus principus, visai kitokius nei senos tiesos, tapusios šventeiviškomis banalybėmis kaip tik todėl, jog buvo nebeįmanoma tikėtis, kad tuos absurdus kas nors dar priims rimtai. Vulgarybė, ciniškai atmetanti gerbiamas normas ir pripažintas teorijas, kartu atvirai pripažino tai, kas blogiausia, ir nepaisė jokių pretenzijų, lengvabūdiškai tapatinamų su drąsa ir nauju gyvenimo stiliumi. Vis labiau įsivyraujant minios požiūriams ir įsitikinimams – kurie, tiesą sakant, iš tikrųjų buvo veidmainystės nusikračiusios buržuazijos požiūriai ir įsitikinimai, – tie, kurie tradiciškai nekentė buržuazijos ir savo valia išeidavo iš respektabilios visuomenės, matė tik veidmainystės ir respektabilumo stoką, o ne patį turinį[59].

Kadangi buržuazija pretendavo būti Vakarų tradicijų gynėja ir suardė visus moralinius principus, viešai demonstruodama dorybes, kurių ji savo privačiame ir verslo gyvenime ne tik neturėjo, bet, tiesą sakant, niekino, [daugeliui] pradėjo atrodyti labai revoliucinga pripažinti žiaurumą, niekinti žmogaus vertybes ir mėgautis visuotiniu amoralumu, nes visa tai, mažų mažiausiai, griovė tą dviveidystę, kuria, kaip atrodė, remiasi egzistuojanti visuomenė. Kokia pagunda sublizgėti kraštutiniais požiūriais veidmainiškoje dvejopų moralės normų prieblandoje, kokia pagunda viešai dėvėti žiaurumo kaukę, jei nė vienas atvirai nesiskaito su kitu ir apsimeta kilniaširdis, kokia pagunda demonstruoti sugedimą tokiame pasaulyje, kuris yra ne sugedęs, o tiesiog menkas! Trečiojo dešimtmečio intelektualinis elitas, beveik nieko nežinojęs apie ankstesnius minios ir buržuazijos ryšius, buvo įsitikinęs, kad senasis *épater le bourgeois* žaidimas gali būti žaidžiamas tobulai, jei pradedama šokiruoti visuomenę, rodant jai ironiškai perdėtą jos pačios elgesio paveikslą.

Tuo metu niekas nenumatė, kad tikrosios šios ironijos aukos bus ne buržuazija, o veikiau kaip tik elitas. Avangardas neįtarė, kad daužo galvą ne į sieną, o į atviras duris, kad visuotinis pripažinimas paneigia jo pretenziją būti revoliucine mažuma ir galiausiai įrodo, kad jis stengiasi išreikšti naują masių dvasią arba laiko dvasią. Šiuo požiūriu ypač svarbus buvo Brechto *Operos už tris skatikus* priėmimas ikihitlerinėje Vokietijoje. Pjesėje gangsteriai buvo vaizduojami kaip respektabilūs biznieriai, o respektabilūs biznieriai buvo vaizduojami kaip gangsteriai. Ši ironija kiek nukentėdavo, kai respektabilus biznierius žiūrovų salėje visa tai suvokdavo kaip gilią pasaulio esmės įžvalgą ir kai minia šią pjesę sveikindavo kaip meninę gangsterizmo sankciją. Pjesės leitmotyvą „Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral“ absoliučiai visi sveikindavo audringomis ovacijomis, bet dėl skirtingų priežasčių. Minia plojo, nes šį posakį suprato pažodžiui; buržuazija plojo, nes taip ilgai save kvailino savo veidmainyste, kad pavargo nuo įtampos ir išreikštoje banalybėje, kuria gyveno, įžvelgė gilią išmintį; elitas plojo todėl, kad veidmainystės demaskavimas buvo toks puikus ir nuosta-

[59] Štai kokia Röhmo pastraipa išreiškia tipiškus jausmus, būdingus beveik visai jaunajai kartai, ne tik elito nariams: „Veidmainystė ir fariziejų valdžia. Šiandien tai reiškia būdingiausius visuomenės bruožus <...> Nėra nieko melagingesnio už vadinamąją visuomenės moralę“. Šie vaikinai „pasiklysta filisteriškame dvejopos moralės pasaulyje ir nebežino, kaip tiesą atskirti nuo paklydimo“. (*Die Geschichte eines Hochverräters*, p. 267 ir 269). Šiuose sluoksniuose paplitęs homoseksualizmas irgi, bent jau iš dalies, buvo jų protesto prieš visuomenę išraiška.

bus pokštas. Šio kūrinio poveikis buvo visai priešingas, negu tikėjosi pats Brechtas. Buržuazijos šokiruoti jau buvo nebeįmanoma – ji sveikino savo slaptos filosofijos eksponavimą, o šios filosofijos populiarumas įrodė, kad ji visą laiką buvo teisi, todėl vienintelis politinis Brechto „revoliucijos" rezultatas buvo tik toks – kiekvieną padrąsinti nusimesti nepatogią veidmainystės kaukę ir atvirai priimti minios normas.

Savo dviprasmiškumu panašią reakciją beveik po dešimties metų Prancūzijoje sukėlė Céline'o veikalas *Bagatelles pour un Massacre*, kuriame jis ragino žudyti visus žydus. André Gide'as viešai žavėjosi šia knyga *Nouvelle Revue Française* puslapiuose, žinoma, ne todėl, kad troško žudyti Prancūzijos žydus, o todėl, kad buvo patenkintas, jog toks troškimas pripažįstamas atvirai, ir pakerėtas žavingo prieštaravimo tarp Céline'o tiesumo ir veidmainiško mandagumo, gaubusio žydų klausimą visuose respektabiliuose sluoksniuose. Koks nesutramdomas troškimas demaskuoti veidmainystę valdė elitą, galima spręsti iš to fakto, kad šitokio susižavėjimo negalėjo numalšinti netgi visai realus Hitlerio vykdomas žydų persekiojimas, kuris Céline'o knygos pasirodymo metu buvo jau visiškai įsisiūbavęs. Tačiau šioje reakcijoje buvo daug daugiau pasišlykštėjimo liberalų filosemitizmu negu neapykantos žydams. Panaši intelektualinė orientacija paaiškina tą įsidėmėtiną faktą, kad plačiai publikuojamos Hitlerio ir Stalino nuomonės apie meną ir jų vykdomas modernių menininkų persekiojimas niekada negalėjo panaikinti totalitarinių sąjūdžių patrauklumo menininkams avangardistams; šitai rodo ir tai, kad elitas stokojo realybės jausmo, ir jo iškrypėlišką nesavanaudiškumą, o abu šie bruožai buvo netgi pernelyg panašūs į fiktyvų pasaulį ir savanaudiškumo stoką masėse. Tai ir buvo didysis totalitarinių sąjūdžių šansas, o kartu ir priežastis, dėl kurios galėjo būti sudaryta intelektualinio elito ir minios sąjunga: juk tam tikru elementariu ir miglotu būdu jų problemos tapo tos pačios ir užbėgo už akių masių problemoms ir mentalitetui.

Su minios neveidmainiškumo ir masių nesavanaudiškumo patrauklumu elitui buvo glaudžiai susijusi lygiai tokia pat neįveikiama pagunda, glūdinti totalitarinių sąjūdžių keliamame miglotame tiksle panaikinti privataus ir viešojo gyvenimo perskyrą ir grąžinti paslaptingą iracionalų žmogaus pilnatviškumą. Nuo to laiko, kai Balzacas apnuogino svarbiausių Prancūzijos visuomenės figūrų privatų gyvenimą, o Ibseno *Visuomenės šulų* inscenizavimas užkariavo Europos teatrus, dvejopos moralės tema tapo vienu svarbiausių tragedijų, komedijų ir romanų siužetu. Buržuazijos praktikuojama dvejopa moralė tapo skiriamuoju ženklu tos *esprit de sérieux*, kuri visada yra pompastiška ir niekada nėra nuoširdi. Šitokia perskyra tarp privataus ir viešojo ar socialinio gyvenimo neturėjo nieko bendro su pateisinamu skirtumu tarp asmeninio ir viešojo gyvenimo sričių, o veikiau buvo XIX a. kovos tarp *bourgeois* ir *citoyen*, tarp žmogaus, visas viešas institucijas vertinančio ir naudojančio savo privačių interesų labui, ir atsakingo piliečio, viešaisiais reikalais besirūpinančio kaip visų reikalais, psichologinis atspindys. Šiame kontekste liberalo politinė filosofija, pagal kurią paprasčiausia individualių interesų suma duoda bendro gėrio stebuklą, pasirodė esanti tik racionalus pateisinimas to beatodairiškumo, su kuriuo privatūs interesai būdavo iškeliami nepaisant bendrojo gėrio.

Priešingai klasinei dvasiai, būdingai kontinentinėms partijoms, kurios visada pripažindavo, kad atstovauja tam tikriems interesams, ir priešingai „oportunizmui", atsirandančiam iš jų, kaip vien visumos dalių, savipratos, totalitariniai sąjūdžiai pabrėžė savo „pranašumą" tardami, kad įkūnija *Weltanschauung*, ku-

rio dėka gali apimti žmogų kaip visumą[60]. Šitaip pretenduodami į totalumą, šių sąjūdžių minios vadai iš naujo formulavo ir tik apvertė aukštyn kojom pačios buržuazijos politinę filosofiją. Buržuazijos klasė, skindamasi kelią socialinio spaudimo sąlygomis ir dažnai ekonomiškai šantažuodama politines institucijas, visada tikėjo, kad vieši ar regimi valdžios organai valdomi jos pačios slaptų, neviešų interesų ir įtakų. Šiuo požiūriu buržuazijos politinė filosofija visada buvo „totalitarinė“, ji visada pripažindavo politikos, ekonomikos ir visuomenės tapatumą, kai politinės institucijos tėra privačių interesų fasadas. Dvejopi buržuazijos standartai, jos nubrėžtas skirtumas tarp viešo ir privataus gyvenimo buvo nuolaida nacionalinei valstybei, kuri desperatiškai stengėsi šias dvi sritis laikyti atskirtas.

Tuo tarpu elitui imponavo radikalizmas pats savaime. Viltingos Marxo pranašystės, kad valstybė nunyks ir atsiras beklasė visuomenė, jau nebebuvo nei pakankamai radikalios, nei pakankamai mesianistinės. Jei Berdiajevas teisus, tvirtindamas, kad „Rusų revoliucionieriai <...> visada buvo totalitaristai“, tada Tarybų Rusijos patrauklumas, beveik vienodai veikęs ir nacių, ir komunistų pakeleivius intelektualus, glūdėjo būtent tame fakte, kad Rusijoje „revoliucija buvo religija ir filosofija, o ne tik konfliktas, susijęs su socialine ir politine gyvenimo puse“[61]. Tiesa buvo ta, kad klasių virtimas masėmis ir politinių institucijų prestižo bei autoriteto žlugimas Vakarų Europos šalyse sukūrė tokias sąlygas, kurios buvo panašios į sąlygas, vyraujančias Rusijoje, todėl nebuvo atsitiktinumas tai, kad jų revoliucionieriai irgi pradėjo perimti tipiškai rusišką revoliucinį fanatizmą, nukreiptą ne į socialinių ar politinių sąlygų pakeitimus, o į radikalų bet kokių egzistuojančių įsitikinimų, vertybių ar institucijų sunaikinimą. Minia paprasčiausiai pasinaudojo šia nauja nuotaika ir sudarė trumpalaikę revoliucionierių ir nusikaltėlių sąjungą, kuri buvo populiari ir daugelyje carinės Rusijos revoliucinių sektų, bet Europos scenoje aiškiai nepasirodydavo.

Nerimą kelianti minios ir elito sąjunga ir keistas jų lūkesčių sutapimas buvo kilęs iš to fakto, kad šie sluoksniai iš nacionalinės valstybės struktūros ir klasinės visuomenės sistemos turėjo būti pašalinti pirmiausia. Šie sluoksniai vienas kitą surado taip lengvai (nors ir laikinai) todėl, kad abu jautė, jog atstovauja laiko likimui, jog už jų eina begalinės masės, jog anksčiau ar vėliau kartu su jais bus dauguma Europos žmonių, jų įsitikinimu, pasirengusių daryti jų revoliuciją.

Atsitiko taip, kad klydo ir vieni, ir kiti. Minia, tas buržuazijos klasės požemio pasaulis, tikėjosi, kad bejėgės masės padės jai pasiekti valdžią, parems ją, kai ji pabandys įgyvendinti savo privačius interesus, kad ji sugebės paprasčiausiai pakeisti senesnius buržuazinės visuomenės sluoksnius ir įlieti jai iniciatyvesnę požemio pasaulio dvasią. Tačiau gavęs valdžią, totalitarizmas greitai suprato, kad iniciatyvi dvasia būdinga ne tik miniai priklausantiems gyventojų sluoksniams ir kad, šiaip ar taip, tokia iniciatyva gali tik kelti grėsmę totaliniam žmogaus užvaldymui. Kita vertus, skrupulų nebuvimas irgi buvo būdingas ne tik miniai ir, šiaip ar taip, jo buvo galima išmokyti per palyginti trumpą laiką. Organizuotų

[60] *Weltanschauung* vaidmenį formuojantis nacių sąjūdžiui daug kartų pabrėžė pats Hitleris. Skaitant *Mein Kampf* įdomu pažymėti, kad jis mano supratęs būtinybę partiją grįsti *Weltanschauung'u* apmąstydamas marksistinių partijų pranašumą. II knyga, I skyrius: „*Weltanschauung and Party*“.

[61] Nicolai Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, p. 124–125.

filisterių masės negailestingoms viešpatavimo ir naikinimo mašinoms teikė daug geresnę medžiagą ir buvo pasirengusios net didesniems nusikaltimams negu vadinamieji profesionalūs nusikaltėliai, jei tik tie nusikaltimai buvo gerai organizuoti ir atrodė kaip kasdieniai darbai.

Todėl nėra atsitiktinis dalykas, kad tuos retus protestus prieš masinius nacių žiaurumus žydų ir Rytų Europos gyventojų atžvilgiu reiškė ne kariškiai ar kokia nors kita garbių filisterių organizuotų masių dalis, o kaip tik tie pirmieji Hitlerio draugai, kurie buvo tipiški minios atstovai[62]. Ir Himmleris, pats galingiausias žmogus Vokietijoje po 1936 metų, nebuvo vienas iš tų „ginkluotos bohemos“ (Heidenas) atstovų, kurių bruožai buvo stulbinamai panašūs į intelektualinio elito bruožus. Pats Himmleris buvo „normalesnis“, t. y. filisteriškesnis už bet kurį pirmųjų nacių sąjūdžio vadų[63]. Jis nebuvo nei bohemos atstovas, kaip Goebbelsas, nei seksualinis nusikaltėlis, kaip Streicheris, nei pamišėlis, kaip Rosenbergas, nei fanatikas, kaip Hitleris, nei avantiūristas, kaip Göringas. Jis įrodė savo didelius sugebėjimus organizuoti mases įgyvendinant totalinį viešpatavimą, tardamas, kad dauguma žmonių nėra nei bohemos nariai, nei fanatikai, nei avantiūristai, nei seksualiniai maniakai, nei pamišėliai, nei socialiniai nevykėliai, bet pirmiausia ir dažniausiai jie yra darbo žmonės ir geri šeimos nariai.

[62] Pavyzdžiui, žinomas keistas Wilhelmo Kube's, Minsko generalinio komisaro ir vieno seniausių partijos narių, įsikišimas. 1941 metais, t. y. prasidedant masinėms žudynėms, jis rašė savo viršininkui: „Aš tikrai esu tvirtai nusistatęs ir pasirengęs bendradarbiauti sprendžiant žydų klausimą, bet žmonės, išauklėti mūsų kultūros, galiausiai skiriasi nuo vietinių gyvulių gaujų. Ar mums derėtų pavesti atlikti žudymo užduotį tiems lietuviams ir latviams, kuriuos niekina netgi vietiniai gyventojai? Aš to negalėjau padaryti. Prašau man duoti aiškias instrukcijas, kaip veikti pačiu humaniškiausiu būdu, mūsų Reicho ir mūsų Partijos labui“. Šis laiškas paskelbtas kn. Max Weinreich, *Hitler's Professors*, New York, 1946, p. 153–154. Kube's kreipimasis netrukus buvo atmestas, tačiau beveik toks pat mėginimas išgelbėti Danijos žydų gyvybes, kurio ėmėsi W. Bestas, reicho įgaliotinis Danijoje ir gerai žinomas nacis, buvo sėkmingesnis. Žr. *Nazi Conspiracy*, V, p. 2.
Panašiai ir Alfredas Rosenbergas, skelbęs slavų tautų menkavertiškumą, akivaizdžiai niekada nesuprato, kad jo teorijos vieną gražią dieną gali atvesti prie jų likvidavimo. Paskirtas Ukrainos administratoriumi, jis rašė piktus raportus apie padėtį 1942 metų rudenį, prieš tai pamėginęs pasiekti, kad įsikištų pats Hitleris. Žr. *Nazi Conspiracy*, III, p. 83 ff. ir IV, p. 62.
Žinoma, esama keleto šios taisyklės išimčių. Žmogus, išgelbėjęs Paryžių nuo sugriovimo, buvo generolas von Choltitzas, kuris tačiau vis dar „bijojo, kad bus nušalintas dėl to, jog nevykdė įsakymo“, nors jau „keletą metų žinojo, kad karas pralaimėtas“. Ar jis būtų turėjęs pakankamai drąsos pasipriešinti įsakymui „paversti Paryžių griuvėsių krūva“, jei jo nebūtų energingai palaikęs senas nacių partijos narys, Vokietijos ambasadorius Prancūzijoje Otto Abetzas, atrodo abejotina, pagal jo paties liudijimą Abetzo teismo procese Paryžiuje. Žr. New York *Times*, July 21, 1949.
[63] Anglas Stephenas H. Robertsas (*The House that Hitler Built*, London, 1939) Himmlerį apibūdina kaip „rafinuoto mandagumo žmogų, vis dar besidomintį paprasčiausiais gyvenimo dalykais. Jis neturėjo nė menkiausio pasipūtimo, būdingo tiems naciams, kurie elgėsi kaip pusdieviai <...> Niekas neatrodo nepanašesnis į tokio darbo vykdytoją, kaip šis Vokietijos policijos diktatorius, ir aš esu įsitikinęs, kad Vokietijoje nesu sutikęs normalesnio už jį žmogaus <...>“ (p. 89–90). Tai labai keistai primena Stalino motinos pastabą – pagal bolševikų propagandą, ji pasakė apie Staliną taip: „Pavyzdingas sūnus. Norėčiau, kad visi būtų į jį panašūs“ (Souvarine, *op. cit.*, p. 656).

Filisterio prisirišimas prie privataus gyvenimo, nuoširdus jo atsidavimas šeimos ir karjeros reikalams buvo paskutinis ir jau išsigimęs buržuazijos tikėjimo privataus intereso pirmumu padarinys. Filisteris yra buržua, izoliuotas nuo savo klasės, atomizuotas individas, atsiradęs dėl pačios buržuazijos klasės suirimo. Masių žmogus, kurį Himmleris organizavo didžiausiems masiniams nusikaltimams, kada nors padarytiems istorijoje, pasižymėjo veikiau filisterio negu minios žmogaus bruožais ir buvo buržua, kuris, gyvendamas savo pasaulio griuvėsiuose, niekuo taip nesirūpino, kaip savo asmeniniu saugumu, ir dėl mažiausios dingsties buvo pasirengęs paaukoti viską – tikėjimą, garbę ir orumą. Pasirodė, kad nėra nieko lengvesnio, kaip sugriauti vidinį pasaulį ir asmeninę moralę tokių žmonių, kurie negalvojo apie nieką, išskyrus savo asmeninio gyvenimo išgelbėjimą. Po kelių valdžios metų ir sistemingo bendradarbiavimo naciai galėjo pagrįstai pareikšti: „Vienintelis asmuo, kuris Vokietijoje vis dar yra privatus individas, yra tas, kuris miega“[64].

Kita vertus, apie tuos nacių elito narius, kurie vienu ar kitu metu leidosi sugundomi totalitarinių sąjūdžių ir kurie dėl savo intelektualinių sugebėjimų kartais net kaltinami įkvėpę totalitarizmą, reikia visai bešališkai pasakyti: tai, ką tie pavojingi XX a. žmonės padarė ar ko nepadarė, neturėjo jokios įtakos totalitarizmui, nors jie ir atliko tam tikrą vaidmenį pirmuose sėkminguose tų sąjūdžių mėginimuose priversti pasaulį jų doktrinas priimti rimtai. Visur, kur totalitariniai sąjūdžiai užgrobė valdžią, visa ši prijaučiančių žmonių grupė buvo sukrėsta dar prieš tai, kai tie režimai ėmėsi didžiausių savo nusikaltimų. Intelektualinė, dvasinė ir meninė iniciatyva pavojinga totalitarizmui, lygiai kaip banditiška minios iniciatyva, ir abi šios iniciatyvos jam pavojingesnės negu paprasta politinė opozicija. Nuoseklus bet kokios aukštesnės intelektualinio aktyvumo formos persekiojimas, vykdomas naujųjų masių vadų, kyla iš kažko gilesnio, o ne tik iš natūralios jų pagiežos viskam, ko jie negali suprasti. Totalinis viešpatavimas nepripažįsta laisvos iniciatyvos jokioje gyvenimo srityje, jokios veiklos, kuri nebūtų visiškai numatoma. Užgrobęs valdžią, totalitarizmas visus aukščiausio rango talentus, nepriklausomai nuo jų simpatijų, neišvengiamai pakeičia tais pamišėliais ir kvailiais, kurie neturi nei protinių, nei kūrybinių gabumų, o tai ir yra geriausia jų lojalumo garantija[65].

[64] Pastaba priklauso Robertui Ley. Žr. Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 178.

[65] Bolševikų politika, šiuo požiūriu stulbinamai nuosekli, gerai žinoma ir vargu ar ją dar reikia komentuoti. Picasso – jei imsime garsiausią pavyzdį – Rusijoje nebuvo mėgstamas, nors ir tapo komunistu. Visai įmanoma, kad staigus André Gide'o požiūrio pasikeitimas aplankius Tarybų Rusiją (*Retour de l'URSS*) ir pamačius bolševikinę tikrovę, galutinai įtikino Staliną, jog meninininkai kūrėjai nenaudingi net kaip pakeleiviai. Nacių politika nuo bolševikų politikos skyrėsi tik tuo, kad jie vis dėlto nežudė ryškiausių savo talentų.

Vertėtų smulkiai patyrinėti karjeras tų palyginti nedaugelio vokiečių mokslininkų, kurie peržengė paprasto bendradarbiavimo ribas ir savanoriškai pasiūlė savo paslaugas, nes buvo įsitikinę naciai. (Nurodytas Weinreicho veikalas yra vienintelė turima studija, bet ji supainioja šį reikalą, nes nenubrėžia skirtumo tarp tų profesorių, kurie priėmė nacių tikybą, ir tų, kurių karjeras lėmė tik šis režimas; be to, šioje studijoje nepaisoma ankstyvųjų karjeros etapų ir todėl gerai žinomi ir daug pasiekę žmonės be atrankos priskiriami tai pačiai kategorijai kaip ir pamišėliai.) Pats įdomiausias teisininko Carlo Schmitto pavyzdys (jo labai išradingas teorijas apie demokratijos ir teisinės vyriausybės pabaigą vis dar labai įdomu skaityti): dar ketvirtojo dešimtmečio viduryje jis buvo pakeistas pačių nacių išperėtų politikos ir teisės teoretikų, pa-

vyzdžiui, Hanso Franko, vėliau Lenkijos gubernatoriaus, Gottfriedo Neesse's ir Reinhardo Hoehno. Paskutinis į nemalonę pateko istorikas Walteris Frankas, kuris buvo įsitikinęs antisemitas ir nacių partijos narys dar prieš jai ateinant į valdžią ir kuris 1933 metais tapo naujai įkurto *Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*, išgarsėjusio savo *Forschungsabteilung Judenfrage*, direktoriumi ir devynių tomų leidinio *Forschungen zur Judenfrage* (1937–1944) redaktoriumi. Penktojo dešimtmečio pradžioje Frankas savo padėtį ir įtaką turėjo užleisti garsiajam Alfredui Rosenbergui, kurio *Der Mythos des 20 Jahrhunderts* tikrai nerodo, kad jo autorius būtų nors kiek linkęs į „moksliškumą“. Frankas aiškiai prarado pasitikėjimą tik todėl, kad nebuvo šarlatanas.

Nei elitas, nei minia, taip aistringai „apkabinusi“ nacionalsocializmą, negalėjo suprasti, kad „negalima šios santvarkos priimti <...> atsitiktinai. Aukščiau noro tarnauti ir nepriklausomai nuo jo egzistuoja nepermaldaujama tokios atrankos, kuri nežino nei švelninančių aplinkybių, nei gailestingumo, būtinybė“ (*Der Weg der SS*, išleista SS Hauptamt-Schulungsamt, n.d., p. 4). Kitaip tariant, atrinkdami tuos, kurie jiems priklausys, naciai ketino priiminėti savo sprendimus, nesiskaitydami su jokiu nuomonių „atsitiktinumu“. Atrodo, kad tą pat galima pasakyti ir apie bolševikų atranką slaptajai policijai. F. Beckas ir W. Godinas (*Russian Purge and the Extraction of Confessions*, 1951, p. 160) rašo, kad NKVD nariai parenkami iš partijos žmonių ir neturi nė mažiausios galimybės šią „karjerą“ pasirinkti.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

Totalitarinis sąjūdis

1. TOTALITARINĖ PROPAGANDA

Tik minią ir elitą gali patraukti energija, glūdinti pačiame totalitarizme, o masės turi būti užkariautos propaganda. Konstitucinės vyriausybės ir nuomonių laisvės sąlygomis dėl valdžios kovojantys totalitariniai sąjūdžiai teroru gali naudotis tik ribotai ir, panašiai kaip kitos partijos, privalo užsikariauti šalininkus ir įkvėpti pasitikėjimą publikai, kuri dar nėra visiškai izoliuota nuo visų kitų informacijos šaltinių.

Seniai pripažinta ir dažnai tvirtinta, kad totalitarinėse šalyse propaganda ir teroras yra dvi to paties medalio pusės[1]. Tačiau tai teisinga tik iš dalies. Visur, kur totalitarizmas turi visišką valdžią, propagandą jis pakeičia indoktrinacija, o prievartą naudoja ne tiek tam, kad įbaugintų žmones (tai daroma tik pradinėse stadijose, kai dar esama politinės opozicijos), kiek dėl nuolatinio savo ideologinių doktrinų ir praktinių melagysčių įgyvendinimo. Totalitarizmas negali tenkintis tvirtinimu, kad neegzistuoja nedarbas, jei esama priešingų faktų – jo propagandos dalis bus bedarbio pašalpų panaikinimas[2]. Lygiai toks pat svarbus yra ir tas faktas, kad atsisakymu pripažinti nedarbą įgyvendinama – tačiau veikiau nelauktu būdu – sena socialistinė dogma „Kas nedirba, tas nevalgo". Arba štai kitas pavyzdys: kai Stalinas nusprendė perrašyti Rusijos revoliucijos istoriją, jo naujosios versijos propaganda pasireiškė tuo, kad kartu su senosiomis knygomis ir dokumentais buvo sunaikinti jų autoriai ir skaitytojai; naujos oficialios komunistų partijos istorijos publikacija 1938 metais signalizavo, kad didysis valy-

[1] Žr., pavyzdžiui, E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear,* London, 1945, p. 164 ff. Aiškinama, kad „teroras be propagandos prarastų didelę dalį savo psichologinio poveikio, tuo tarpu propaganda be teroro neveikia visa savo jėga" (p. 175). Šiuose ir panašiuose teiginiuose, dažniausiai kartojančiuose vis tą pačią mintį, išleidžiamas iš akių tas faktas, kad ne tik politinėje propagandoje, bet ir visoje modernioje žiniasklaidoje esama grasinimo elemento ir kad, kita vertus, teroras gali būti visiškai veiksmingas be propagandos, kol turime galvoje tik klausimą dėl įprastinio politinio tironijos teroro. Tik kai teroru siekiama ne tik išorinės, bet, galima sakyti, ir vidinės prievartos, kai politinis režimas trokšta daugiau negu valdžios, terorui jau reikia propagandos. Šiuo požiūriu nacių teoretikas Eugenas Hadamovsky veikale *Propaganda und nationale Macht,* 1933, galėjo pasakyti: „Propaganda ir prievarta niekada neprieštarauja viena kitai. Prievartos vartojimas gali būti propagandos dalis" (p. 22).

[2] „Tuo metu buvo oficialiai paskelbta, kad nedarbas Tarybų Rusijoje 'likviduotas'. Šio skelbimo rezultatas buvo tas, kad buvo 'likviduotos' ir bedarbio pašalpos" (Anton Ciliga, *The Russian Enigma,* London, 1940, p. 109).

mas, kurio metu buvo sunaikinta ištisa tarybinių intelektualų karta, pasibaigė. Panašiai ir naciai okupuotose rytinėse teritorijose, kad patikimiau kontroliuotų gyventojus, iš pradžių dažniausiai griebdavosi antisemitinės propagandos. Šiai propagandai paremti jiems nereikėjo teroro, ir jie juo nesinaudojo. Didžiąją lenkų inteligentijos dalį jie likvidavo ne dėl jos opozicijos, o todėl, kad, pagal jų doktriną, lenkai neturi jokio intelekto, o, planuodami grobti žydraakius šviesiaplaukius vaikus, jie siekė ne įbauginti gyventojus, o išgelbėti „germanišką kraują"[3].

Kol totalitariniai sąjūdžiai egzistuoja tokiame pasaulyje, kuris savaime dar nėra totalitarinis, jie priversti imtis to, ką paprastai vadiname propaganda. Bet tokia propaganda visada nukreipta į išorinę sritį – arba į netotalitarinius gyventojų sluoksnius šalies viduje, arba į netotalitarines užsienio šalis. Ta išorinė sritis, į kurią nukreipta totalitarinė propaganda, gali labai keistis: net užgrobus valdžią totalitarinė propaganda gali kreiptis į tas savo gyventojų dalis, kurių bendradarbiavimas nebuvo sutvirtintas pakankamo lygio indoktrinacija. Šiuo požiūriu Hitlerio kalbos savo generolams karo metu yra puikiausi propagandos pavyzdžiai, kuriems pirmiausia būdingos baisingos melagystės – jomis fiureris linksmindavo savo svečius, stengdamasis juos patraukti savo pusėn[4]. Išorinei sričiai irgi gali atstovauti prijaučiančių žmonių grupės, dar nepasirengusios pri-

[3] Vadinamoji „Operation Hay" prasidėjo nuo Himmlerio įsakymo (1942 metų vasario 16 d.) „dėl vokiečių kilmės [individų] Lenkijoje", raginusio juos savo vaikus išsiųsti šeimoms, „kurios nori [priimti juos] be jokių sąlygų, tik dėl meilės jų geram kraujui" (Niurnbergo dokumentas R 135, nukopijuotas Paryžiaus žydų dokumentacijos centro). Atrodo, kad 1944 metų birželio mėnesį Devintoji armija tikrai pagrobė nuo 40 iki 50 tūkstančių vaikų, o paskui nugabeno juos į Vokietiją. Pranešime apie šią akciją, kurį vermachto generaliniam štabui, esančiam Berlyne, nusiuntė žmogus, pavarde Brandenburgas, minimi panašūs planai Ukrainoje (dokumentas PS 031, paskelbtas Léono Poliakovo. Žr.: *Bréviaire de la Haine,* p. 317). Himmleris pats keletą kartų užsiminė apie šį planą. (Žr. *Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U.S. Government, Washington, 1946, III, p. 640, kur esama ištraukų iš Himmlerio kalbos Krokuvoje 1942 metų kovo mėnesį; žr. taip pat Himmlerio kalbos Bad Šachene 1943 metais komentarus, kn. Kohn-Bramstedt, *op. cit.,* p. 244.) Kaip tie vaikai būdavo atrenkami, galima sužinoti iš medicininių protokolų, surašytų 2-ojo medicinos skyriaus Minske 1942 metų rugpjūčio 10 d.: „Rasinė Natalie Harpf, gimusios 1932 metų rugpjūčio 14 d., ekspertizė parodė, kad ji yra normaliai išsivysčiusi mergaitė, vyraujančio rytinių baltų tipo, nordinių bruožų". „Arnoldo Cornieso, gimusio 1930 metų vasario 19 d., ekspertizė parodė, kad jis yra normaliai išsivystęs dvylikos metų berniukas, vyraujančio rytinio tipo, nordinių bruožų". Pasirašyta: N. We. (Dokumentas yra Niujorko žydų mokslinio instituto archyvuose, No. Occ E 3a-17).
Apie tai, kaip buvo naikinama lenkų inteligentija, kuri, Hitlerio nuomone, „turi būti nušluota nuo žemės paviršiaus be pasigailėjimo", žr. Poliakov, *op. cit.,* p. 321 ir dokumentą Nr. 2472.

[4] Žr. *Hitlers Tischgespräche*. 1942 metų vasarą jis vis dar kalba apie „net paties niekingiausio žydo [išvijimą] iš Europos" (p. 113) ir žydų apgyvendinimą Sibire, Afrikoje (p. 311) ar Madagaskare, nors iš tikrųjų jis jau buvo priėmęs „galutinį sprendimą" dar prieš įsiveržimą į Rusiją, galimas daiktas, 1940 metais, ir 1941 metų pabaigoje įsakė ruošti dujų kameras (žr. *Nazi Conspiracy and Aggression,* II, p. 265 ff.; III, p. 783 ff. Dokumentas PS 1104; V, p. 322 ff. Dokumentas PS 2605). Himmleris jau 1941 metų pavasarį žinojo, kad „žydai [turi būti] išnaikinti iki paskutinio žmogaus karo pabaigoje. Toks yra aiškus Fiurerio noras ir įsakymas" (Kersteno dosjė Žydų dokumentacijos centre).

imti tikrų sąjūdžio tikslų; galiausiai dažnai atsitinka, kad netgi partijos nariai fiurerio artimų žmonių arba elito formuočių traktuojami kaip priklausantys tokiai išorinei sričiai, ir šiuo atveju jiems taip pat reikalinga propaganda, nes jų negalima laikyti patikimai valdomais. Kad nepervertintume propagandinio melo reikšmės, turime prisiminti daug daugiau pavyzdžių, kai Hitleris buvo visai nuoširdus ir brutaliai tiesmukas, apibūdindamas tikrus sąjūdžio tikslus, tačiau šie atvejai paprasčiausiai nebuvo pripažinti publikos, nepasirengusios tokiam nuoseklumui[5]. Bet kalbant iš esmės, totalitarinis viešpatavimas riboja tik savo užsienio politikai arba sąjūdžio užsienio atšakoms skirtus propagandos metodus, siekdamas jas aprūpinti tinkama medžiaga. O tada, kai totalitarinė indoktrinacija šalies viduje susikerta su propagandine linija, skirta užsieniui (taip atsitiko Rusijoje karo metu, ne tada, kai Stalinas sudarė sąjungą su Hitleriu, o tada, kai karas su Hitleriu jį atvedė į demokratijos stovyklą), šalies viduje propaganda aiškinama kaip „laikinas taktinis manevras"[6]. Kiek įmanoma, šis skirtumas tarp ideologinės doktrinos, skiriamos sąjūdžio išrinktiesiems, kuriems propagandos jau nebereikia, ir tikros propagandos, skiriamos išoriniam pasauliui, jau nustatomas tuo metu, kai sąjūdžiai dar neturi valdžios. Ryšys tarp propagandos ir indoktrinacijos paprastai priklauso nuo sąjūdžių dydžio, viena vertus, ir nuo išorinio spaudimo, kita vertus. Juo mažesnis sąjūdis, juo daugiau energijos jis skirs vien propagandai, ir juo didesnis išorinio pasaulio spaudimas totalitariniams režimams – tokio spaudimo negalima visiškai nepaisyti, net pasislėpus už geležinės uždangos, – juo aktyviau totalitariniai diktatoriai imsis propagandos. Esminga tai, kad propagandos būtinybę visada diktuoja išorinis pasaulis ir kad patys sąjūdžiai iš tikrųjų ne propaguoja, bet indoktrinuoja. Ir atvirkščiai, indoktrinacija, neišvengiamai susijusi su teroru, aktyvėja didėjant sąjūdžių jėgai ar totalitarinės vyriausybės izoliacijai ir saugumui nuo išorinio įsikišimo.

Propaganda tikrai yra neatskiriama „psichologinio karo" dalis, – bet teroras yra kai kas daugiau. Totalitariniai režimai tęsia terorą net tada, kai psichologiniai jo tikslai jau pasiekti; jo tikrasis siaubas yra tas, kad jis valdo visiškai pavergtus gyventojus. Kai teroro valdžia pasiekia tobulybę, pavyzdžiui, koncentracijos stovyklose, propaganda išnyksta visiškai – ji buvo net pabrėžtinai už-

[5] Šiuo požiūriu esama labai įdomaus pranešimo, datuoto 1940 metų liepos 16 d., apie diskusiją, vykusią Hitlerio būstinėje, dalyvaujant Rosenbergui, Lammersui ir Keiteliui, kurią Hitleris pradėjo suformuluodamas tokius „pamatinius principus": „Dabar svarbiausia – galutinio mūsų tikslo neatskleisti visam pasauliui <...> Todėl neturi būti akivaizdu, kad [įsakai dėl taikos ir tvarkos palaikymo okupuotose teritorijose] nurodo galutinį kolonizavimą. Visos būtinos priemonės – egzekucijos, perkėlimai – gali būti ir bus vykdomos šito nepaisant". Paskui prasidėjo diskusija, kuri neturėjo jokio ryšio su Hitlerio žodžiais ir kurioje pats Hitleris nebedalyvavo. Visai tikėtina, kad jis nebuvo „suprastas" (dokumentas L 221 Žydų dokumentacijos centre).

[6] Dėl Stalino įsitikinimo, kad Hitleris nepuls Rusijos, žr. Isaac Deutscher, *Stalin: a Political Biography*, New York and London, 1949, p. 454 ff., ir ypač išnašą p. 458: „Tik 1948 metais Valstybės plano komiteto pirmininkas vicepremjeras N. Voznesenskis atskleidė, kad 1941 metų trečiojo ketvirčio ekonominiai planai buvo pagrįsti taikos prielaida ir kad naujas planas, pritaikytas karui, buvo sudarytas tik prasidėjus kariniams susidūrimams". Deutscherio vertinimą šiuo metu rimtai patvirtino Chruščiovo pranešimas apie Stalino reakciją į Vokietijos įvykdytą Tarybų Sąjungos užpuolimą. Žr. jo „Kalbą apie Staliną" XX partijos suvažiavime, leistą skelbti Valstybės departamento, New York *Times*, June 5, 1956.

drausta nacistinėje Vokietijoje[7]. Kitaip tariant, propaganda yra, galimas daiktas, pats svarbiausias totalitarizmo įrankis bendraujant su netotalitariniu pasauliu, o teroras, priešingai, yra pati totalitarizmui būdingos valdymo formos esmė. Jo egzistavimas priklauso nuo psichologinių ar kitokių subjektyvių veiksnių tiek pat mažai, kiek įstatymų egzistavimas konstituciškai valdomoje šalyje priklauso nuo tuos įstatymus pažeidžiančių žmonių skaičiaus.

Teroras kaip propagandos papildinys atliko didesnį vaidmenį nacizme negu komunizme. Naciai nenaikino iškilių figūrų, kaip tai buvo daroma kilus pirmajai politinių nusikaltimų Vokietijoje bangai (Rathenau ir Erzbergerio nužudymas) – vietoje to, žudydami smulkius socialistų funkcionierius arba įtakingus oponuojančių partijų narius, jie stengėsi įrodyti gyventojams, kokius pavojus kelia vien paprasčiausia narystė. Tokios rūšies masinio teroro, iki tol taikyto palyginti nedideliais mastais, sparčiai daugėjo, nes nei policija, nei teismai smarkiai nepersekiojo politiškai nusikaltusiųjų vadinamiesiems dešiniesiems. Jis buvo naudingas kaip tai, ką nacių publicistas vykusiai pavadino „jėgos propaganda“[8]: didžiajai gyventojų daliai tapo aišku, kad nacių galybė didesnė nei valdžios jėga ir kad saugiau tapti nacių paramilitarinės organizacijos nariu negu lojaliu respublikonu. Šitokį įspūdį labai sustiprino ypatingas būdas, kuriuo naciai darė savo politinius nusikaltimus. Jie visada juos pripažindavo viešai, niekada neatsiprašinėdavo dėl „teisėtvarkos pažeidimų“ – taip atsiprašinėdavo tik prijaučiantieji naciams – ir darydavo įspūdį gyventojams tuo, kad atrodė esą visai kitokie negu kitų partijų „tušti plepiai“.

Tokios rūšies teroro ir gryno banditizmo panašumai yra pernelyg aiškūs, kad juos reikėtų pabrėžti. Tai nereiškia, kad nacizmas buvo banditizmas, kaip kartais būdavo tvirtinama, bet reikia tik pažymėti, kad naciai, nors to ir nepripažindami, nemažai pasimokė iš Amerikos gangsterių organizacijų, o jų propaganda, jau sąmoningai, daug pasimokė iš Amerikos biznio reklamos.

Tačiau už grasinimus ir nusikaltimus individams totalitarinei propagandai būdingesnės netiesioginės, užmaskuotos grasinamos užuominos apie visus, kurie nepasiduoda jos pamokymams, o vėliau masinės „kaltų“ ir „nekaltų“ žudynės. Komunistinė propaganda grasina žmonėms pavojumi praleisti istorijos traukinį, beviltiškai atsilikti nuo savo laiko ir nugyventi nenaudingai, o nacių propaganda grasina žmonėms tuo, kad jie gyvena priešingai amžiniems gamtos ir gyvenimo dėsniams, nepataisomai ir paslaptingai sugadindami savo kraują. Totalitarinės propagandos labai pabrėžiamą teiginių „moksliškumą“ galima lyginti su tam tikra reklamos technika, kuri irgi kreipiasi į mases. Ir tikrai, kiekvieno laikraščio reklaminės skiltys demonstruoja šitokį „moksliškumą“, kuriuo gamintojas faktais ir skaičiais, gautais iš „tyrimo“ laboratorijų, įrodo, kad jo muilas „geriausias pasaulyje“[9]. Tiesa ir tai, kad perdėtose rekla-

[7] „Auklėjimas [koncentracijos stovyklose] susideda iš drausmės, bet niekada nėra koks nors ideologiškai pagrįstas instruktavimas, nes kaliniai dažniausiai turi vergiškas sielas“ (Heinrich Himmler, Nazi *Conspiracy*, IV, p. 616 ff.).

[8] Minėtas Eugeno Hadamovsky'o veikalas išsiskiria iš kitos literatūros apie totalitarinę propagandą. Tiesiai to nepasakydamas, Hadamovsky pateikia inteligentišką ir įžvalgią pronacistinę paties Hitlerio pozicijos, išreikštos tekste „Propaganda ir organizacija“ (*Mein Kampf*, II knyga, xi skyrius; 2 t., 1-as vok. leid., 1925 ir 1927 atitinkamai; nesutrumpintas leidimas, New York, 1939), interpretaciją. Žr. taip pat F.A. Six, *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, 1936, p. 21 ff.

mos agentų fantazijose esama tam tikro prievartos elemento, kad, pavyzdžiui, už reklaminio teiginio: „Merginos, nevartojančios štai šios ypatingos rūšies muilo, visą gyvenimą liks spuoguotos ir neištekės“ glūdi beprotiška svajonė apie monopolį, svajonė, kad vieną gražią dieną „vienintelio nuo spuogų apsaugančio muilo“ gamintojas įgis galią atimti vyrus iš visų merginų, nevartojančių šio muilo. Abiem atvejais – reklamoje ir totalitarinėje propagandoje – mokslas akivaizdžiai yra tik galios pakaitalas. Totalitarinių sąjūdžių pamišimas dėl „mokslinių“ įrodymų išnyksta, kai tik jie gauna valdžią. Naciai atleido netgi tuos mokslininkus, kurie norėjo jiems tarnauti, o bolševikai savo mokslininkų reputaciją panaudojo visai ne moksliniams tikslams ir privertė juos atlikti šarlatanų vaidmenį.

Tačiau tuo ir baigiasi dažnai perdedami masinės reklamos ir masinės propagandos panašumai. Biznieriai paprastai nesigriebia pranašų pozos, o be to, jie ne visada gali parodyti savo pranašysčių teisingumą. Totalitarinės propagandos moksliškumui būdingas beveik išimtinis mokslinės pranašystės siekis priešingas labiau senamadiškai apeliacijai į praeitį. Ideologinės socializmo ištakos, vienu atveju, ir rasizmo – kitu, niekur nepasirodo taip aiškiai, kaip tada, kai jų ideologai skelbiasi atradę slaptas jėgas, likimo grandinėje jiems užtikrinsiančias sėkmę. Žinoma, „absoliutistinėse sistemose, kurios istorijos įvykius pateikia kaip priklausančius nuo pirminių didžiųjų priežasčių, susietų likimo grandinės, ir kurios, galima sakyti, pašalina žmogų iš žmogaus giminės istorijos“ (pasak Tocqueville'io), glūdi didžiulė mases traukianti galia. Bet nėra pagrindo abejoti ir tuo, kad nacių vadai tikrai tikėjo (o ne tik naudojo kaip propagandą) štai kad ir tokiomis doktrinomis: „Juo tiksliau mes pažįstame ir stebime gamtos ir gyvenimo dėsnius, <...> juo labiau prisideriname prie Viešpaties valios. Juo geriau suprantame Viešpaties valią, juo didesnė bus mūsų sėkmė“[10]. Visai akivaizdu, jog reikia tik truputį pakeisti šiuos žodžius, kad išreikštume Stalino credo, nusakytą tokiais dviem sakiniais: „Juo tiksliau mes pažįstame ir stebime istorijos ir klasių kovos dėsnius, juo labiau prisideriname prie dialektinio materializmo. Juo geriau suprantame dialektinį materializmą, juo didesnė bus mūsų sėkmė“. Šiaip ar taip, vargu ar galima geriau iliustruoti stališką „teisingo vadovavimo“[11] sampratą.

Totalitarinė propaganda ideologinį moksliškumą ir savąją teiginių formulavimo pranašysčių forma techniką iškėlė iki metodo efektyvumo ir turinio absurdiškumo aukštumų, nes, kalbant demagogiškai, vargu ar esama geresnio būdo

[9] Hitleris skyriuje „Karo propaganda“ (*Mein Kampf*, I knyga, vi skyrius) pabrėžia biznieriškąją propagandos pusę ir remiasi muilo reklamos pavyzdžiu. Šio palyginimo reikšmė buvo labai perdėta, tuo tarpu jo vėlesnių pozityvių „Propagandos ir organizacijos“ idėjų buvo nepaisoma.

[10] Žr. svarbų Martino Bormanno memorandumą „Nacionalsocializmo ir krikščionybės ryšys“, *Nazi Conspiracy*, VI, 1036 ff. Panašių formuluočių tai šen, tai ten galima rasti brošiūrinėje literatūroje, SS leidžiamoje keliant tikslą „ideologiškai indoktrinuoti“ savo naujokus. „Gamtos dėsniai paklūsta nekintamai valiai, kurios negalima paveikti. Todėl būtina šiuos dėsnius pažinti“ („SS-Mann und Blutsfrage“, *Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei*, 1942). Visa tai ne kas kita, kaip kai kurių frazių, paimtų iš Hitlerio *Mein Kampf*, variacijos; viena iš jų cituojama kaip tik ką paminėtos brošiūros epigrafas: „Jeigu žmogus bando kovoti su geležine gamtos logika, jis susikerta su pamatiniais principais, kurie vieninteliai įgalina jo kaip žmogaus egzistenciją“.

[11] J. Stalin, *Leninism* (1933), Vol. II, chapter iii.

išvengti diskusijos, kaip atpalaiduoti argumentaciją nuo dabarties kontrolės ir teigti, kad jos pranašumus gali atskleisti vien ateitis. Tačiau ne totalitarinės ideologijos išrado šią procedūrą ir ne tik jos ja naudojosi. Masinės propagandos moksliškumo siekis buvo toks dažnas moderniojoje politikoje, kad buvo aiškinamas kaip daug bendresnis bruožas, žymintis tą moksliškumo maniją, kuri buvo būdinga Vakarų pasauliui nuo to laiko, kai XVI a. atsirado matematika ir fizika; taigi totalitarizmas pasirodo esąs tik paskutinė pakopa to proceso, kurio metu „mokslas [tapo] stabu, sugebančiu magiškai gydyti egzistencijos ligas ir pakeisti žmogaus prigimtį“[12]. Ir tikrai, iš pat pradžių egzistavo tam tikras ryšys tarp moksliškumo ir masių iškilimo. Masių „kolektyvizmą“ sveikino tie, kurie vylėsi, kad bus atrasti „gamtiniai istorinio vystymosi dėsniai“, pašalinsiantys individo veiksmų ir elgesio neprognozuojamumą[13]. Buvo cituojamas Enfantinas, kuris jau matė „artėjant laiką, kai ‘masių judinimo menas’ bus išvystytas taip tobulai, kad tapytojas, muzikantas ir poetas turės tokią pat galią patikti ar jaudinti, kaip matematikas – spręsti geometrinę problemą ar chemikas – analizuoti bet kokią substanciją“, ir buvo prieita išvada, kad modernioji propaganda gimė tuo pačiu metu ir toje pačioje vietoje[14].

Tačiau kad ir kokie būtų pozityvizmo, pragmatizmo ir biheviorizmo trūkumai, kad ir kokia didelė jų įtaka XIX a. tam tikros sveiko proto atšakos formavimuisi, masėms, į kurias kreipiasi totalitarinė propaganda ir moksliškumas, visai nebūdingas „vėžinis utilitarinio egzistencijos segmento plėtimasis“[15]. Iš Comte'o kilęs pozityvistinis įsitikinimas, kad ateitis galiausiai numatoma moksliškai, remiasi tuo, kad interesas vertinamas kaip viską persmelkianti istorijos jėga, be to, šis įsitikinimas remiasi prielaida, kad galima atskleisti objektyvius valdžios dėsnius. Rohano politinė teorija, pagal kurią „karaliai įsakinėja žmonėms, o interesai įsakinėja karaliams“, o objektyvus interesas yra taisyklė, „kuri vienintelė niekada negali būti pažeista“, tad „tinkamai ar netinkamai suprastas interesas verčia vyriausybes gyventi ar mirti“, yra tradicinė moderniojo utilitarizmo šerdis, kad ir koks jis būtų, pozityvistinis ar socialistinis; tačiau nė viena tokia teorija netvirtina, kad įmanoma „pakeisti žmogaus prigimtį“, tuo tarpu totalitarizmas tikrai bando padaryti kaip tik tai. Priešingai, visos tos teorijos slapčia ar atvirai pripažįsta, kad žmogaus prigimtis visada yra ta pati, kad istorija yra pasakojimas apie kintančias objektyvias aplinkybes ir žmonių reakcijas į jas ir kad tinkamai suprastas interesas gali priversti pakeisti aplinkybes, bet ne žmogaus reakcijas pačias savaime. „Scientizmas“ politikoje vis dar suponuoja, kad žmonių gerovė yra politikos objektas, o tokia koncepcija yra visiškai svetima totalitarizmui[16].

[12] Eric Voegelin, „The Origins of Scientism“, *Social Research,* December, 1948.

[13] Žr. F.A.V. Hayek, „The Counter-Revolution of Science“, *Economica*, Vol. VIII (February, May, August, 1941), p. 13.

[14] *Ibid*., p. 137. Citata iš sen-simonininkų žurnalo *Producteur*, I, p. 399.

[15] Voegelin, *op. cit.*

[16] Williamas Ebensteinas (*The Nazi State,* New York, 1943) yra beveik vienintelis kritikas, kuris, aptardamas nacių valstybės „nuolatinio karo ekonomiką“, suprato, kad „nesibaigianti diskusija <...> dėl socialistinės ar kapitalistinės Vokietijos ekonomikos prigimties, viešpataujant nacių režimui, daugeliu požiūrių dirbtinė <...> [nes] linkstama nepastebėti to gyvybiškai svarbaus fakto, kad kapitalizmas ir socializmas yra kategorijos, susijusios su vakarietiška gerovės ekonomika“ (p. 239).

Ir kaip tik todėl, kad utilitarinis ideologijų branduolys buvo priimamas kaip savaime suprantamas dalykas, antiutilitarinis totalitarinių vyriausybių elgesys, visiškas jų abejingumas masių interesams sukėlė tokį šoką. Į dabarties politiką tai įvedė neregėtų mastų neprognozuojamumo elementą. Tačiau totalitarinė propaganda – nors ir perkelto svorio centro pavidalu – dar prieš tai, kada totalitarizmas sugebėjo užgrobti valdžią, parodė, kaip toli masės nukrypo nuo paprasčiausio dėmesio interesui. Antai visiškai nepasitvirtino sąjungininkų nuomonė, kad psichiškai nesveikų žmonių žudynės, Hitlerio vykdytos karo pradžioje, turi būti priskirtos siekiui nusikratyti nereikalingomis burnomis[17]. Hitleris ne buvo priverstas dėl karo išsižadėti visų etinių normų, o tik manė, kad masinės žudynės kare yra su niekuo nesulyginama galimybė pradėti žudynių programą, kuri, kaip ir visi kiti jo programos punktai, buvo apskaičiuota tūkstantmečiui[18]. Kadangi visa Europos istorija per daugelį amžių faktiškai mokė žmones kiekvieną politinį veiksmą vertinti pagal jo *cui bono*, o visus politinius įvykius – pagal juos grindžiančius dalinius interesus, jie staiga susidūrė su beprecedenčio neprognozuojamumo elementu. Dėl savo demagoginių bruožų totalitarinė propaganda, kuri dar gerokai prieš [totalitaristams] užgrobiant valdžią aiškiai parodė, kaip menkai masės buvo valdomos garsiojo savisaugos instinkto, nebuvo priimta rimtai. Tačiau totalitarinės propagandos sėkmė priklauso ne tiek nuo jos demagogiškumo, kiek nuo žinojimo, kad interesas kaip kolektyvinė jėga gali būti juntamas tik ten, kur stabilios socialinės struktūros sudaro būtinus saitus tarp individo ir grupės; ir jokia propaganda, pagrįsta vien interesu, nebus veiksminga masėms, kurių svarbiausias bruožas yra tas, kad jos nepriklauso jokiam socialiniam ar politiniam junginiui, ir kurios todėl yra pasinėrusios į tikrą individualių interesų chaosą. Totalitarinių sąjūdžių narių fanatizmas, kokybės požiūriu taip aiškiai besiskiriantis nuo didžiausio paprastų partijų narių lojalumo, sukuriamas masių, visai pasirengusių aukotis, savanaudiškumo stokos. Naciai įrodė, kad visą tautą galima vesti į karą su šūkiu „kitaip visi žūsime“ (tokio šūkio rūpestingai vengė 1914 metų karo propaganda), ir visa tai vyko ne skurdo, nedarbo ar įžeistų nacionalinių ambicijų laikais. Ta pati dvasia pasirodė paskutiniais karo mėnesiais, kai buvo aišku, kad jis pralaimėtas, ir kai nacių propaganda jau labai įgąsdintus gyventojus guodė pažadu, kad fiureris „savo išminties dėka pralaimėjimo atvejui vokiečių tautai parengė lengvą mirtį dujų kamerose“[19].

[17] Karlo Brandto, vieno iš gydytojų, kuriam Hitleris patikėjo įgyvendinti eutanazijos programą, liudijimas šiame kontekste yra labai būdingas. (*Medical Trial. US against Karl Brandt et al. Hearing of May 14, 1947*). Brandtas įnirtingai protestavo prieš įtarimą, kad šio projekto buvo imtasi siekiant nusikratyti valgytojų pertekliaus, – jis pabrėžė, kad partijos nariai, pateikę tokius argumentus diskusijoje, visada būdavo griežtai smerkiami. Jo nuomone, šias priemones padiktavo tik „etiniai sumetimai“. Žinoma, tą pat galima pasakyti ir apie deportacijas. Dokumentuose pilna desperatiškų memorandumų, parašytų kariškių, besiskundžiančių, kad milijonų žydų ir lenkų deportacijos visiškai nepaisė „karinių ir ekonominių reikmių“. Žr. Poliakov, *op. cit.*, p. 321, taip pat ten publikuojamą dokumentinę medžiagą.

[18] Lemtingą įsakymą, pradėjusį visas vėlesnes masines žudynes, Hitleris pasirašė 1939 metų rugsėjo 1 d. – karo pradžios dieną – ir turėjo galvoje ne tik psichikos ligonius (kaip dažnai klaidingai manoma), bet ir visus tuos, kurie „serga nepagydoma liga“. Nuo psichikos ligonių viskas tik prasidėjo.

[19] Žr. Friedrich Percyval Reck-Malleczewen, *Tagebuch eines Verzweifelten*, Stuttgart, 1947, p. 190.

Totalitariniai sąjūdžiai socializmu ir rasizmu naudojasi, pašalinę jų utilitarinį turinį, klasės ar nacijos interesus. Neklystamos pranašystės forma, kuria pateikiamos šios koncepcijos, tapo svarbesnė už jų turinį[20]. Svarbiausiu masių vado bruožu tapo beribis neklystamumas – jis niekada negali suklysti[21]. Maža to, neklystamumo prielaida pagrįsta ne tiek aukščiausio rango intelektu [būdingu vadui], kiek teisingu esmingųjų istorijos ir gamtos jėgų aiškinimu, kurio klaidingumo negali įrodyti nei pralaimėjimas, nei žlugimas, nes toms jėgoms lemta įsitvirtinti tik tolimoje perspektyvoje[22]. Užgrobę valdžią masių vadai buvo labiausiai susirūpinę vienu dalyku, pranokstančiu visus utilitarinius sumetimus: įrodyti savo pranašysčių teisingumą. Karo pabaigoje naciai nesvyruodami vartojo vis dar nepaliestos savo organizacijos koncentruotą jėgą tam, kad kuo labiau sunaikintų Vokietiją ir šitaip įrodytų savo pranašystę, jog pralaimėjimo atveju vokiečių tauta bus sunaikinta.

Propagandinis neklystamumo dogmos efektas, stulbinamas veikėjo, kuris dedasi tik iš anksto žinomų jėgų aiškintoju, pasisekimas išugdė totalitarinių diktatorių įprotį savo politinius ketinimus skelbti kaip pranašystes. Pats garsiausias pavyzdys yra Hitlerio pareiškimas reichstagui 1939 metų sausio mėnesį: „Šiandien aš dar kartą norėčiau išpranašauti: tuo atveju, jei žydų finansininkams <...> dar kartą pavyks įvelti žmones į pasaulinį karą, rezultatas bus <...> žydų rasės išnaikinimas Europoje“[23]. Išvertus į netotalitarinę kalbą, tai reiškia: „Aš ketinu kariauti ir žudyti Europos žydus“. Panašiai ir Stalinas didelėje kalboje, pasakytoje 1930 metais Komunistų partijos Centro komitetui, kuria jis parengė vidinės partinės dešinės ir kairiųjų nukrypėlių fizinį likvidavimą, juos apibūdino kaip „merdinčių klasių“ atstovus[24]. Šitoks apibūdinimas šiam argumentui ne tik suteikė būdingą aštrumą, bet kartu totalitariniu stiliumi paskelbė, kad bus fiziš-

[20] Ideologinių sąjūdžių pranašumą prieš politines partijas Hitleris grindė tuo faktu, kad ideologijos (*Weltanschauungen*) visada „skelbia savo neklystamumą“ (*Mein Kampf*, II knyga, V skyrius „Weltanschauung und Organisation“). Pirmuose oficialaus hitlerjugendo vadovėlio (*The Nazi Primer*, New York, 1938) puslapiuose galiausiai pabrėžiama, kad visi klausimai, susiję su *Weltanschauung*, anksčiau traktuoti kaip „nerealistiniai“ ir „nesuprantami“, dabar „pasidarė tokie aiškūs, paprasti ir *apibrėžti* [išskirta mano], kad kiekvienas bendražygis gali juos suprasti ir bendradarbiauti juos sprendžiant“.

[21] Pirmasis „partijos nario priesakas“, kaip išvardyta *Organisationsbuch der NSDAP*, skamba taip: „Fiureris visada teisus“ (1936 m. leidimas, p. 8). Bet *Dienst vor schrift für die P. O. der NSDAP*, 1932, p. 38, šis priesakas pateikiamas taip: „Hitlerio sprendimas yra galutinis!“ Atkreipkite dėmesį į žymų frazeologijos skirtumą.
„Jų pretenzija – būti neklystantiems, [t. y.] nė vienas iš jų niekada nuoširdžiai nepripažino savo galimybės suklysti“; šiuo požiūriu esama lemtingo skirtumo tarp Stalino ir Trockio, viena vertus, ir Lenino, kita vertus. Žr. Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*, New York, 1939, p. 583.

[22] Kad Hegelio dialektika gali būti stebuklingas instrumentas, padedantis visada jaustis teisiam, nes visus pralaimėjimus ji leidžia interpretuoti kaip pergalės pradžią, yra akivaizdu. Vienas gražiausių tokios sofistikos pavyzdžių pasirodė po 1933 metų, kai Vokietijos komunistai beveik dvejus metus atsisakė pripažinti, kad Hitlerio pergalė buvo Vokietijos komunistų partijos pralaimėjimas.

[23] Cituojama pagal: *The Goebbels Diaries (1942–1943)*, ed. by Louis Lochner, New York, 1948, p. 148.

[24] Stalin, *op. cit., loc. cit.*

kai sunaikinti tie, kurių „mirtį“ jis ką tik išpranašavo. Abiem atvejais pasiekiamas tas pats objektyvus rezultatas: likvidavimas padaromas dalimi istorinio proceso, kurio pagautas žmogus tik daro arba kenčia tai, kas pagal nekintančius dėsnius šiaip ar taip turi atsitikti neišvengiamai. O kai tik aukos nubaudžiamos, „pranašystė“ tampa retrospektyviu alibi: atsitiko tik tai, kas jau buvo išpranašauta[25]. Ir visai nesvarbu, ar „istorijos dėsniai“ nulemia klasių ir jų atstovų „pražūtį“, ar „gamtos dėsniai <...> sunaikina“ visus tuos elementus – demokratus, žydus, Rytų pusžmogius (*Untermenschen*) ar nepagydomus ligonius. Tarp kitko, Hitleris irgi kalbėjo apie „merdinčias klases“, kurios turi būti „sunaikintos be jokio pasigailėjimo“[26].

Šis totalitarinės propagandos metodas, kaip ir kiti, visiškai pasiteisina tik tada, kai sąjūdžiai jau yra užgrobę valdžią. Tada visi debatai apie totalitarinio diktatoriaus pranašystes tampa tokie pat keisti kaip, pavyzdžiui, ginčas su potencialiu žudiku dėl to, ar jo būsima auka mirs, ar liks gyva, nes žudikas gali greitai įrodyti savo teiginių teisingumą, nužudydamas žmogų. Vienintelis svarus argumentas tokiomis aplinkybėmis – neatidėliotinas gelbėjimas to žmogaus, kurio mirtis jau išpranašauta. Prieš masių vadams užgrobiant valdžią, kad tikrovę pritaikytų prie savo melagysčių, jų propaganda pasižymi kraštutine panieka faktams patiems savaime[27], nes, jų įsitikinimu, faktai visiškai priklauso nuo galios to žmogaus, kuris gali juos fabrikuoti. Tvirtinimas, kad Maskvos metro yra vienintelis pasaulyje, yra melas tik tol, kol bolševikai neturi jėgos sugriauti visus kitus metro. Kitaip tariant, neklystamos pranašystės metodas labiau nei kuri kita totalitarinės propagandos priemonė išduoda galutinį totalitarizmo tikslą – pasaulio užkariavimą, nes tik visiškai savo kontroliuojamame pasaulyje totalitarinis valdovas, galimas daiktas, galėtų įgyvendinti visas savo melagystes ir paversti tiesomis visas savo pranašystes.

Pranašiško moksliškumo kalba atitiko reikmes, būdingas masėms, praradusioms savo namus pasaulyje ir dabar pasiruošusioms įsilieti į amžinas, viską valdančias jėgas, kurios pačios savaime neštų žmogų – plaukiką likimo nelaimių bangose – prie saugių krantų. „Savo tautos gyvenimą ir savo įstatymus mes formuojame pagal genetikų nuosprendžius“[28], – sakė naciai. Panašiai ir bolševikai tvirtino savo šalininkams, kad ekonominės jėgos istorijai turi nuosprendžio galią. Štai todėl jie žadėjo pergalę, nepriklausomą nuo „laikinų“ pralaimėjimų ir nesėkmių konkrečiuose užmojuose. Juk masės, priešingai negu klasės, trokšta

[25] Kalboje, pasakytoje 1942 metų rugsėjo mėnesį, kai žydų naikinimas jau buvo įsibėgėjęs, Hitleris aiškiai nurodė savo kalbą, pasakytą 1939 metų sausio 30 d. (paskelbtą bukleto pavidalu: *Der Führer vor dem ersten Reichstag Grossdeutschlands,* 1939), ir reichstago sesiją 1939 metų rugsėjo 1 d., kai jis paskelbė, kad „jei žydai kurstys tarptautinį karą, siekdami išnaikinti arijų kilmės žmones Europoje, tai ne arijai, o žydai bus [sakinio pabaiga nuskendo plojimuose]“ (žr. *Der Führer zum Kriegswinterhilfswerk,* Schriften, NSV, No. 14, p. 33).

[26] 1939 metų sausio 30 d. kalboje, p. 19, kaip nurodyta anksčiau.

[27] Konradas Heidenas (*Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power,* Boston, 1944), pabrėžia Hitlerio „fenomenalų melagingumą“, „faktinės tikrovės nebuvimą beveik visuose jo posakiuose“, jo „abejingumą faktams, kurių jis nelaiko gyvybiškai svarbiais“ (p. 368, 374). Beveik panašiais žodžiais Chruščiovas apibūdina „Stalino nenorą pažvelgti į gyvenimo tikrovę“ ir jo abejingumą „tikrajai dalykų padėčiai“, *op. cit.* Stalino požiūrį į faktų reikšmę geriausiai parodo jo periodiški Rusijos istorijos perrašymai.

[28] *Nazi Primer.*

pergalės ir sėkmės pačios savaime, pačiu abstrakčiausiu pavidalu. Jų nesieja tie ypatingi kolektyviniai interesai, kuriuos grupė suvokia kaip esminius savo išlikimui ir kuriuos todėl ji gali ginti netgi pavojingų atsitiktinumų akivaizdoje. Joms svarbesnė pergalė, nepriklausanti nuo priežasties, ir sėkmė, nepriklausanti nuo iniciatyvos, o ne priežastis, galinti atvesti prie pergalės, ar konkreti iniciatyva, galinti lemti sėkmę.

Totalitarinė propaganda tobulina masinės propagandos priemones, bet neišranda nei jų pačių, nei naujų temų. Visa tai jau buvo parengta per penkiasdešimt imperializmo iškilimo ir nacionalinės valstybės irimo metų, kai Europos politikos scenoje pasirodė minia. Kaip ir ankstesnieji minios vadai, totalitarinių sąjūdžių oratoriai pasižymėjo neklystamu instinktu tokiems dalykams, kuriais paprasta partinė propaganda nesirūpino ar kurių nedrįso liesti. Visa, kas paslėpta, visa, kas būdavo nutylima, tapo svarbiausia, nepriklausomai nuo visa to tikrosios reikšmės. Minia tikrai tikėjo, kad tiesa yra kaip tik tai, ką respektabili visuomenė veidmainiškai nutylėjo arba slėpė, visaip iškreipdama.

Pats paslaptingumas tapo svarbiausiu kriterijumi pasirenkant temas. Paslapties šaltinis buvo nesvarbus: jis galėjo būti sąmoningas, politiškai paaiškinamas slaptumo siekimas, kaip Britanijos slaptųjų tarnybų arba French Deuxième Bureau atveju; arba revoliucinių grupių siekis konspiruotis, kaip anarchistų ar kitokių teroristinių sektų atveju; arba struktūra tokių organizacijų, kurių pradinis slaptas turinys jau seniai tapo žinomas ir kur tik formalus ritualas vis dar išsaugojo ankstesnį paslaptingumą, kaip masonų atveju; arba senoviniai prietarai, kurie susipynė į legendas apie tam tikras grupes, kaip jėzuitų ir žydų atveju. Naciai, be abejonės, buvo nepralenkiami, parinkdami tokias temas masinei propagandai, bet ir bolševikai pamažu išmoko šio triuko, nors jie menkiau pasitikėjo tradiciškai pripažintomis paslaptimis ir teikdavo pirmenybę savo pačių išradimams – nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio bolševikų propagandoje vienas paslaptingas pasaulinis sąmokslas ėjo įkandin kito, pradedant trockistų sąmokslu, paskui 300 šeimų valdymo sąmokslu, baigiant grėsmingomis imperialistinių (t. y. globalinių) anglų ar amerikiečių slaptųjų tarnybų machinacijomis[29].

Šitokios propagandos efektyvumas parodo vieną svarbiausių moderniųjų masių bruožų. Jos netiki kuo nors matoma, per patyrimą atsiveriančia tikrove, jos nepasitiki savo akimis ir ausimis, o tik vaizduote, kurią gali užvaldyti bet kas, kas kartu yra ir universalu, ir pastovu savaime. Mases įtikina ne faktai ir net ne sufabrikuoti faktai, o vien pastovumas tos sistemos, kuriai jos tariamai priklauso. Kartojimas, kurio reikšmė šiek tiek perdėta dėl bendro įsitikinimo, kad masės pasižymi menku sugebėjimu suvokti ir prisiminti, svarbus tik todėl, kad jis įtikina jas, jog pastovumas egzistuoja laike.

Atsitiktinumas, persmelkiantis tikrovę – štai ką masės atsisako pripažinti. Masės linkusios į visas ideologijas, nes faktus jos aiškina kaip paprastus dėsnių

[29] Įdomu, kad bolševikai Stalino epochoje kažkokiu būdu taip kaupė sąmokslus, kad naujo sąmokslo atradimas nereiškė, jog atsisakoma senesnių. Trockistų sąmokslas prasidėjo apytikriai 1930 metais, 300 šeimų sąmokslas buvo pradėtas Liaudies fronto laikotarpiu, po 1935 metų Britų imperializmas tapo realiu sąmokslu Stalino ir Hitlerio sąjungos metais. Amerikos slaptųjų tarnybų sąmokslas prasidėjo tik pasibaigus karui, o paskutinis sąmokslas, žydų kosmopolitizmas, aiškiai ir nemaloniai priminė nacių propagandą.

pavyzdžius ir atmeta sutapimus, išrasdamos visa apimančią galybę, kuri sudaranti kiekvieno atsitiktinumo pagrindą. Totalitarinė propaganda tarpsta, naudodamasi šitokiu pabėgimu iš tikrovės į fikciją, iš atsitiktinumo į būtinumą.

Svarbiausias totalitarinės propagandos trūkumas yra tas, kad ji negali patenkinti šio masių polinkio į visiškai pastovų, suprantamą ir numatomą pasaulį, smarkiai neprieštaraudama sveikam protui. Nors, pavyzdžiui, visi politinių oponentų Tarybų Sąjungoje „prisipažinimai“ buvo reiškiami ta pačia kalba ir aiškinami tais pačiais motyvais, pastovumo trokštančios masės priimdavo šią fikciją kaip nepaneigiamą šių „prisipažinimų“ teisingumo įrodymą, tuo tarpu sveikas protas mums sako, kad kaip tik toks pastovumas, nebūdingas šiam pasauliui, įrodo, kad visi „prisipažinimai“ sufabrikuoti. Kalbant vaizdingai, galima pasakyti, kad tai tas pat, kaip reikalauti nuolatinio Septuagintos stebuklo pasikartojimo, kai, pagal seną legendą, septyniasdešimt vienas su kitu nesusijusių vertėjų sukūrė vienodą graikišką Senojo Testamento versiją. Sveikas protas šį pasakojimą gali priimti tik kaip legendą arba stebuklą, tačiau kartu jį galima pateikti kaip kiekvieno atskiro žodžio, esančio išverstame tekste, absoliutaus teisingumo įrodymą.

Kitaip tariant, kadangi teisinga tai, kad masės maniakiškai trokšta pabėgti nuo tikrovės, nes dėl savo esmingo benamiškumo jos jau nebegali pakelti atsitiktinių, nebesuvokiamų pasaulio aspektų, teisinga ir tai, kad joms būdingas fikcijos ilgesys turi tam tikrą ryšį su tais žmogaus sąmonės bruožais, kurių struktūrinis rišlumas pranoksta paprastą atsitiktinumą. Masių bėgimas nuo tikrovės yra nuosprendis tam pasauliui, kuriame jos priverstos gyventi ir kuriame jos negali gyventi, nes atsitiktinumas tapo aukščiausiu tokio pasaulio valdovu, ir žmonėms reikia chaotiškas ir atsitiktines sąlygas nuolat transformuoti į dirbtinę santykinio pastovumo struktūrą. Masių maištas prieš „realizmą“, sveiką protą ir „visus pasaulio tikėtinumus“ (Burke'as) buvo sukeltas jų atomizacijos, jų socialinio statuso praradimo, kartu su kuriuo jos prarado visą bendruomeninių ryšių sritį, kurioje veikia sveikas protas. Tokiomis joms tekusiomis dvasinio ir socialinio benamiškumo aplinkybėmis pasverta savivalės ir planingumo, atsitiktinumo ir būtinumo tarpusavio priklausomybės įžvalga tapo nebeįmanoma. Totalitarinė propaganda gali žiauriai išsityčioti iš sveiko proto tik tada, kai sveikas protas nebeturi vertės. Iškilus alternatyvai akis į akį susidurti su didėjančia anarchija ir visišku žlugimo chaotiškumu arba nusilenkti pačiam griežčiausiam, neįtikimai fiktyviam ideologijos rišlumui, masės veikiausiai visada pasirinks antrąjį variantą ir bus pasirengusios sumokėti už jį individualiu pasiaukojimu – ir visa tai ne todėl, kad jos kvailos ar sugedusios, o todėl, kad visuotinės nelaimės sąlygomis šitokia išeitis joms laiduoja minimalią savigarbą.

Nacių propagandai buvo būdinga pelnytis iš masėms būdingo pastovumo ilgesio, o bolševikų metodai parodė, tarsi kokioje laboratorijoje, savo įtaką izoliuotam masių žmogui. Tarybinė slaptoji policija, uoliai siekusi įtikinti savo aukas, kad jos kaltos dėl nusikaltimų, kurių niekada nepadarė ir daugeliu atvejų net negalėjo padaryti, visiškai izoliuoja ir pašalina visus realius veiksnius, todėl pati logika, pats „pasakojimo“ nuoseklumas, glūdintis iš anksto parengtame prisipažinime, tampa pribloškiantis. Tokiomis aplinkybėmis, kai skiriamoji riba tarp fikcijos ir tikrovės nutrinama kaltinimo absurdiškumo ir vidinio jo nuoseklumo, žmogui reikalinga ne tik charakterio tvirtybė, kad jis galėtų priešintis nuolatiniams grasinimams, bet ir didelis tikėjimas tuo, kad egzistuoja artimi žmonės – giminės, bičiuliai ar kaimynai, – kurie niekada nepati-

kės tuo „pasakojimu“ – tik taip galima pasipriešinti pagundai pasiduoti grynai abstrakčiai kaltės galimybei.

Žinoma, šitokį dirbtinai sufabrikuotos beprotybės kraštutinumą galima pasiekti tik totalitariniame pasaulyje. Tačiau tai yra dalis propagandinio aparato, būdingo totalitariniams režimams, kuriems prisipažinimai būtini, kad būtų galima bausti. „Prisipažinimas“ yra tokia pat būdinga bolševikų propagandos ypatybė, kaip ir keistas nusikaltimų legalizavimo, leidžiant retrospektyvius ir praeičiai galiojančius įstatymus, pedantiškumas buvo būdinga nacių propagandos ypatybė. Abiem atvejais tikslas tas pats – loginis nuoseklumas.

Prieš užgrobdami valdžią ir sukurdami pasaulį pagal savo doktrinas, totalitariniai sąjūdžiai sufantazuoja melagingą pastovumo pasaulį, kuris žmogaus proto reikmes atitinka labiau negu pati tikrovė – pasaulį, kuriame, valdomos grynos vaizduotės, bešaknės masės gali jaustis kaip namie ir yra apsaugotos nuo niekada neišnykstančių smūgių, kuriuos realus gyvenimas ir realus patyrimas nuolat suduoda žmonėms ir jų viltims. Totalitarinės propagandos jėga – dar iki sąjūdžiams gaunant galią nuleisti geležinę uždangą, kad sutrukdytų kam nors bent menkiausiomis užuominomis apie tikrovę trikdyti stingdančią visiškai įsivaizduojamo pasaulio ramybę – glūdi jos sugebėjime mases atkirsti nuo realaus pasaulio. Vieninteliai ženklai, realaus pasaulio vis dar siunčiami nevieningų ir suskaidytų masių – kurias kiekvienas likimo smūgis daro vis patiklesnes – intelektui, yra, galima sakyti, jo spragos, t. y. tie klausimai, kurių nedrįstama svarstyti viešai, arba gandai, kurių nedrįstama paneigti, nes jie smogia – nors ir perdėtu bei iškreiptu būdu – į skaudamą vietą.

Iš šių skaudamų vietų totalitarinės propagandos skleidžiamas melas išgauna tiesos ir realaus patyrimo elementą, kuris jai reikalingas užgrįsti bedugnei tarp tikrovės ir fikcijos. Tik teroras gali remtis gryna fikcija, ir net terorą palaikančios melagingos totalitarinių režimų fikcijos vis dėlto dar netampa visiškai savavališkos, nors paprastai jos yra grynesnės, neprotingesnės ir, galima sakyti, originalesnės už sąjūdžių kuriamas fikcijas. (Ne propagandinis melas, o tik teroras gali primesti iškreiptą Rusijos revoliucijos istoriją, kurioje žmogus, vardu Trockis, niekada nebuvo Raudonosios armijos vyriausiuoju vadu.) Kita vertus, sąjūdžių melagystės yra daug subtilesnės. Jos apgaubia kiekvieną nuo publikos akių paslėptą socialinio ir politinio gyvenimo aspektą. Geriausiai jos tarpsta ten, kur oficialūs pareigūnai save apgaubia paslaptingumo atmosfera. Masių akyse tada jos įgyja aukščiausio „realizmo“ reputaciją, nes kalba apie realias sąlygas, kurių egzistavimas paslėptas. Aukštuomenės skandalų, pavyzdžiui, politikų korupcijos, išpūtimas, viskas, kas priklauso geltonajai spaudai, jų rankose tampa ginklu, reiškiančiu daugiau negu tik sensaciją.

Efektyviausia nacių propagandos fikcija buvo pasakojimas apie pasaulinį žydų sąmokslą. Susitelkimas prie antisemitinės propagandos buvo visų demagogų mėgstamas įrankis nuo pat XIX a. pabaigos ir buvo plačiai paplitęs trečiojo dešimtmečio Vokietijoje ir Austrijoje. Juo atkakliau visos partijos ir viešosios nuomonės institucijos vengė svarstyti žydų klausimą, juo labiau minia įsitikindavo, kad žydai yra tikrieji valdžios atstovai ir kad žydų problema yra visos sistemos veidmainiškumo ir nesąžiningumo simbolis.

Tikrasis pokario antisemitinės propagandos turinys nebuvo nei nacių monopolis, nei ypač naujas bei originalus dalykas. Melagystės apie pasaulinį žydų sąmokslą buvo populiarios nuo Dreyfuso bylos laikų ir buvo grindžiamos eg-

zistuojančiais tarptautiniais visame pasaulyje išblaškytos žydų tautos ryšiais ir savitarpio priklausomybe. Perdėtos nuomonės apie pasaulinę žydų galybę yra net senesnės kilmės – jų užuomazgų galima rasti XVIII a. pabaigoje, kada išryškėjo glaudūs ryšiai tarp žydų biznio ir nacionalinių valstybių. Žydo kaip blogio įsikūnijimo vaizdinys paprastai kildinamas iš viduramžių atgyvenų ir prietaringų atsiminimų, bet iš tikrųjų glaudžiai susijęs su modernesniu dviprasmišku vaidmeniu, kurį žydai atliko Europos visuomenėje po emancipacijos. Vienas dalykas nepaneigiamas: pokario laikotarpiu žydai išgarsėjo labiau nei kada nors anksčiau.

Kai dėl pačių žydų, jų išgarsėjimas ir pastebimumas visuomenėje buvo atvirkščiai proporcingas realiai jų įtakai ir galiai. Kiekvienas nacionalinių valstybių stabilumo ir jėgos nuosmukis buvo tiesioginis smūgis žydų padėčiai. Nacijai iš dalies sėkmingai užkariavus valstybę, iš valstybinės mašinos buvo atimta galimybė išsaugoti savo padėtį virš visų klasių ir partijų, o todėl visiškai nuvertintos sąjungos su ta gyventojų dalimi, kurią sudarė žydai ir kuri, kaip buvo manoma, irgi turėjo likti už visuomenės ribų ir būti indiferentiška partijų politikos atžvilgiu. Augantis imperialistiškai nusiteikusios buržuazijos dėmesys užsienio politikai ir didėjanti jos įtaka valstybės mašinai buvo susijusi su tuo, kad daugelis turtingų žydų kapitalo atstovų vis atkakliau vengdavo užsiimti pramonės verslu ir atsisakyti prekybos kapitalu tradicijos. Visa tai kartu sudėjus lėmė tai, kad žydai kaip grupė tapo beveik nebenaudingi valstybei ir prarado savo socialinio atsiskyrimo pranašumus sau patiems. Po Pirmojo pasaulinio karo Vidurio Europos žydija tapo beveik tokia pat asimiliuota ir nacionalizuota kaip ir Prancūzijos žydija per pirmus tris Trečiosios respublikos dešimtmečius.

Kad atitinkamos valstybės aiškiai suvokė pasikeitusią padėtį, tapo aišku tada, kai 1917 metais Vokietijos vyriausybė, tęsdama seną tradiciją, bandė pasinaudoti savo žydais preliminarinėse taikos derybose su sąjungininkais. Užuot kreipusis į pripažintus Vokietijos žydų vadus, ji kreipėsi į nedidelę ir palyginti neįtakingą sionistų mažumą, kuri vis dar pasitikėjo senąja tvarka kaip tik todėl, kad reikalavo leisti žydų tautai egzistuoti nepriklausomai nuo pilietybės, o todėl iš jų buvo galima tikėtis paslaugų, priklausančių nuo tarptautinių ryšių ir nuo tarptautinio žiūros taško. Tačiau šis žingsnis pasirodė esąs Vokietijos vyriausybės klaida. Sionistai padarė tai, ko niekada nebuvo padaręs joks žydų bankininkas: jie iškėlė savo sąlygas ir pasakė vyriausybei, kad svarstys tik taiką be aneksijų ir reparacijų[30]. Ankstesnis žydų abejingumas politiniams reikalams pasibaigė. Dauguma jau nebebuvo galima pasinaudoti, nes ji jau nebebuvo atsiribojusi nuo nacijos, o sionistų mažuma buvo nenaudinga, nes turėjo savo politines idėjas.

Monarchinių vyriausybių pakeitimas respublikinėmis Vidurio Europoje užbaigė Vidurio Europos žydų išsiskaidymą, lygiai kaip Trečiosios respublikos įkūrimas prieš penkiasdešimt metų tą pat padarė Prancūzijoje. Žydai jau buvo praradę didžiąją savo įtakos dalį tada, kai naujos susiformavusios vyriausybės atsidūrė tokiose sąlygose, kai neturėjo nei jėgos, nei intereso ginti savo žydus. Versalio taikos derybų metu žydais dažniausiai buvo naudojamasi kaip ekspertais, ir net antisemitai pripažino, kad smulkūs žydų kilmės sukčiai pokario epochoje, dažniausiai naujieji atvykėliai (jų apgavikiška veikla, ryškiai skirianti juos nuo jų bendratikių, grindžiama įsitikinimu, kuris keistai primena senąjį abejingumą

[30] Žr. Chaimo Weizmanno autobiografiją, *Trial and Error*, New York, 1949, p. 185.

savo aplinkos normoms), neturėjo jokių ryšių su tariamo žydų internacionalo atstovais[31].

Tarp daugelio besivaržančių antisemitinių grupių ir antisemitizmo persmelktoje atmosferoje nacių propaganda surado metodą traktuoti šią problemą, kuris skyrėsi nuo visų kitų ir buvo už juos pranašesnis. Tačiau nė vienas nacių šūkis nebuvo naujas – net gudrus Hitlerio nupieštas klasių kovos paveikslas, pagal kurį šią kovą sukelia žydas biznierius, išnaudojantis savo darbininkus, ir kartu jo brolis, fabriko kieme kurstantis juos streikuoti[32]. Vienintelis naujas elementas buvo tas, kad nacių partija iš savo narių reikalavo įrodyti, jog jie nėra žydų kilmės. Nepaisant Federio programos, vis dar buvo visai neaišku, kokių realių priemonių reikia imtis prieš žydus, jei bus ateita į valdžią[33]. Žydų klausimą naciai iškėlė į savo propagandos centrą ta prasme, kad antisemitizmas jau buvo nebe tik viena iš nuomonių apie žmones, besiskiriančius nuo daugumos, ar nacionalinės politikos problema[34], o kiekvieno individo asmeninės egzistencijos rūpestis: niekas negalėjo tapti partijos nariu, jei jo „šeimos medis" nebuvo švarus, ir juo aukštesnė būdavo nacių hierarchijos pakopa, juo toliau į praeitį turėjo būti tyrinėjamas šeimos medis[35]. Panašiai, nors ir ne taip nuosekliai, bolševizmas pakeitė marksistinę doktriną apie neišvengiamą galutinę proletariato perga-

[31] Žr. pavyzdžiui, Otto Bonhard, *Jüdische Geld- und Weltherrschaft?*, 1926, p. 57.

[32] Šį vaizdą Hitleris pirmą kartą pateikė 1922 metais: „Moses Kohnas kursto savo asociaciją nepatenkinti darbininkų reikalavimų, o jo brolis Isaacas gamykloje kursto mases <...> „streikuoti. (*Hitler's Speeches: 1922–1939*, ed. Baynes, London, 1942, p. 29.) Įsidėmėtina, kad nacistinėje Vokietijoje niekada nebuvo paskelbtas pilnas Hitlerio kalbų rinkinys. Kad tai ne atsitiktinumas, galima matyti iš bibliografijos, sudarytos Philippo Bouhlerio, *Die Reden des Führer's nach der Machtübernahme*, 1940: leidinyje *Völkischer Beobachter* buvo pažodžiui atspausdintos tik viešos kalbos, o kai dėl kalbų, pasakytų artimiausios fiurerio aplinkos žmonėms ir kitiems partijos padaliniams, jos būdavo paprasčiausiai „paminimos" laikraštyje. Jos niekada nebuvo skiriamos publikuoti.

[33] 25-iuose Federio punktuose esama vien standartinių priemonių, kurių reikalavo visos antisemitinės grupės: tai natūralizuotų žydų išvarymas ir vietinių žydų traktavimas kaip svetimšalių. Nacių antisemitinė retorika visada buvo daug radikalesnė negu jų programa.

Waldemaras Gurianas straipsnyje „Antisemitism in Modern Germany" (*Essays on Atisemitism*, ed. by Koppel S. Pinson, New York, 1946, p. 243) pabrėžia nacių antisemitizmo originalumo stoką: „Visi tie reikalavimai ir požiūriai nepasižymėjo originalumu – jie buvo savaime suprantami visuose antisemitiniuose sluoksniuose; dėmesio nusipelno tai, kaip meistriškai demagogiškai ir iškalbingai jie būdavo pateikiami".

[34] Tipiškas paprasčiausio nacionalistinio antisemitizmo pačiame nacių sąjūdyje pavyzdys buvo Röhmo žodžiai: „Ir štai vėl mano nuomonė skiriasi nuo nacionalinių filisterių nuomonės. Ne, žydą reikia smerkti už viską! Mes patys turime būti pasmerkti už tą faktą, kad žydai šiandien dar gali valdyti" (Ernst Röhm, *Die Geschichte eines Hochverräters*, 1933, Volksausgabe, p. 284).

[35] Pretendentai į SS turėjo įrodyti savo kilmę iki pat 1750 metų. Pretendentams į vadovaujamus partijos postus būdavo užduodami tik trys klausimai: 1) Ką Jūs padarėte partijos labui? 2) Ar esate absoliučiai sveikas fiziškai, protiškai ir moraliai? 3) Ar Jūsų šeimos medis švarus? Žr. *Nazi Primer.*

Abiejų sistemų panašumui būdinga tai, kad bolševikų elitas ir policijos formuotės – NKVD – irgi reikalaudavo iš savo narių kilmės įrodymo. Žr. F. Beck and W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951.

lę, savo narius priskirdamas „proletarams iš prigimties“, o kilmę iš kitų klasių padarydamas gėdingą ir skandalingą[36].

Nacių propaganda buvo pakankamai išradinga ir antisemitizmą pavertė apsisprendimo principu, šitaip jį apsaugodama nuo paprasčiausios nuomonės svyravimų. Masinės demagogijos įtikinamąją galią ji naudojo tik kaip parengiamąjį žingsnį ir niekada neteikdavo pernelyg didelės reikšmės ilgalaikei jos įtakai nei kalbose, nei spaudoje[37]. Atomizuotų, neaiškių, nepastovių ir tuščiavidurių individų masei tai leisdavo apsibrėžti ir identifikuotis, o tai ne tik atkūrė šiokią tokią savigarbą, kurią anksčiau lemdavo jų funkcija visuomenėje, bet kartu sukūrė tam tikrą abejotiną stabilumą, kuris juos padarė geresniais organizacijos kandidatais. Remdamasis tokia propaganda, sąjūdis galėjo formuotis kaip dirbtinis masinių mitingų tęsinys ir racionalizuoti iš esmės tuščius savo vertingumo ir isteriško saugumo jausmus, kuriuos jis pasiūlė izoliuotiems atomizuotos visuomenės individams[38].

Taip pat išradingai naciai naudojo šūkius, kuriuos sukūrė ir anksčiau išbandė kiti, ir spręsdami kitus svarbius klausimus. Kai viešoji nuomonė buvo vienodai nukreipta ir į nacionalizmą, ir į socializmą, kita vertus, kai tie du dalykai buvo laikomi nesuderinamais ir iš tikro nubrėžė skiriamąją liniją tarp dešinės ir kairės, Nacionalsocialistinė Vokietijos darbininkų partija (naciai) pasiūlė sintezę, turinčią atvesti prie nacionalinės vienybės. Tai buvo tam tikras semantinis sprendimas, kurio dvejopas skiriamasis ženklas „Vokietis“ ir „Darbininkas“ dešiniųjų nacionalizmą sujungė su kairiųjų internacionalizmu. Pačiu savo pavadinimu nacių sąjūdis pavogė visų kitų partijų politinį turinį ir slapčia siekė jį visą praryti. Tariamų antagonistinių politinių doktrinų (nacionalistinės ir socialistinės, krikščioniškosios ir socialistinės) deriniai buvo išbandyti anksčiau ir visai sėkmingai, bet naciai savo derinį įgyvendino taip, kad visa kova parlamente tarp socialistų ir nacionalistų, tarp tų, kurie pirmiausia pretendavo būti darbininkai, ir tų, kurie pirmiausia pretendavo būti vokiečiai, pradėjo atrodyti gėdingai, kaip žemesnių slaptų motyvų priedanga: argi nacių sąjūdžio narys vienu mostu neaprėpė visų šių dalykų?

Įdomu, kad net pačioje pradžioje naciai buvo pakankamai įžvalgūs ir niekada nevartojo šūkių, kurie – kaip demokratija, respublika, diktatūra ar monarchija – žymėjo tam tikrą valdymo formą[39]. Susidaro įspūdis, jog šiuo klausimu

[36] Štai totalitarines makartizmo tendencijas Jungtinėse Valstijose ryškiausiai parodė mėginimai ne tik persekioti komunistus, bet ir priversti kiekvieną pilietį įrodyti, kad jis nėra komunistas.

[37] „Nedera teikti pernelyg didelės reikšmės spaudai <...>, ši reikšmė apskritai mažėja augant organizacijos įtakai“ (Hadamovsky, *op. cit.*, p. 64). „Laikraščiai bejėgiai, kai jiems reikia kovoti su agresyvia gyvos organizacijos jėga“ (*ibid.*, p. 65). „Valdžios struktūros, kurių pagrindas yra tik propaganda, netvirtos ir gali greitai nunykti, jei propagandos nepalaiko organizacijos prievarta“ (*ibid.*, p. 21).

[38] „Masinis mitingas yra galingiausia propagandos forma <...> [nes] kiekvienas individas, susiliejęs su mase, jaučiasi labiau pasitikintis savimi ir stipresnis“ (*ibid.*, p. 47). „Akimirkos entuziazmas principu ir dvasine nuostata tampa organizacijos sistemingo mokymo ir drausmės dėka“ (*ibid.*, p. 21–22).

[39] Atskirais atvejais, kai Hitleris apskritai imdavosi šio klausimo, jis mėgdavo pabrėžti: „Tarp kitko, aš nesu valstybės galva kaip koks diktatorius ar monarchas, bet aš esu vokiečių tautos vadas“ (žr. *Ausgewählte Reden des Führers*, 1939, p. 114). Hansas Frankas sako panašiai: „Nacionalsocialistinis Reichas nėra diktatūrinis režimas, ką kalbėti apie jo savavališkumą. Nacionalsocialistinis Reichas veikiau grindžiamas abipuse fiurerio ir tautos ištikimybe“ (*Recht und Verwaltung*, Munich, 1939, p. 15).

jie visada žinojo, kad bus visiškai originalūs. Bet kokios diskusijos dėl tikrosios būsimo jų valdymo formos buvo galima atsisakyti kaip tuščių plepalų apie grynus formalumus, nes valstybė, pagal Hitlerį, buvo tik rasės išsaugojimo „priemonė", lygiai kaip, pagal bolševikų propagandą, valstybė yra tik klasių kovos įrankis[40].

Tačiau buvo ir kitas neįprastas ir aplinkinis būdas, kuriuo naciai davė propagandinį atsakymą į klausimą, koks bus jų būsimas vaidmuo. Į šį klausimą jie atsakė, pasinaudodami „Siono išminčių protokolais" kaip modeliu, pagal kurį vokiečių masės bus organizuojamos į „pasaulinę imperiją". Šiais protokolais naudojosi tik patys naciai; pokario Vokietijoje buvo išparduota šimtai tūkstančių šio leidinio egzempliorių, ir net atviras jų kaip politikos vadovėlio naudojimas nebuvo naujas dalykas[41]. Vis dėlto šia klastote pirmiausia buvo naudojamasi siekiant pasmerkti žydus ir įteigti miniai mintį apie žydų viešpatavimo pavojus[42]. Grynos propagandos požiūriu nacių atradimas buvo tas, kad masės buvo ne tiek išgąsdintos pasaulinio žydų viešpatavimo, kiek sudomintos, kaip tai galima padaryti, ir šių „Protokolų" populiarumą lėmė ne tiek neapykanta, kiek susižavėjimas ir noras pasimokyti; taigi buvo išmintingiau likti kuo arčiau kai kurių garsiųjų jų formulių, kaip ir garsiojo šūkio „Teisė yra tai, kas gera vokiečių

[40] Hitleris kartojo daug sykių: „Valstybė yra tik priemonė pasiekti tam tikram tikslui. Tikslas toks: išsaugoti rasę ". (*Reden*, 1939, p. 125). Be to, jis pabrėžė, kad šis sąjūdis „nesiremia valstybės idėja, bet pirmiausia grindžiamas uždara *Volksgemeinschaft*" (žr. *Reden*, 1933, p. 125, ir kalbą, pasakytą naujai politinių vadų kartai [*Führernachwuchs*], 1937, kuri atspausdinta kaip *Hitlers Tischgespräche* priedas, p. 446). Tai, *mutatis mutandis*, yra ir sudėtingos dviprasmiškos kalbos, kuria Stalinas nusakė vadinamąją savo „valstybės teoriją", šerdis: „Mes už valstybės numirimą, ir kartu mes už tai, kad būtų stiprinama proletariato diktatūra, kuri atstovauja pačiai galingiausiai ir stipriausiai iš visų iki šiol egzistavusių ir egzistuojančių valstybių valdžiai. Aukščiausias valstybinės valdžios išvystymas siekiant parengti sąlygas numirti valstybei – štai marksistinė formulė" (*op. cit., loc. cit.*).

[41] Alexanderis Steinas (*Adolf Hitler, Schüler der „Weisen von Zion"*, Karlsbad, 1936), remdamasis filologiniais palyginimais, pirmasis nagrinėjo nacių „Siono išminčių" koncepcijų ideologinį tapatumą. Žr. taip pat R.M. Blank, *Adolf Hitler et les „Protocoles des Sages de Sion"*, 1938.
Pirmas autorius, iškėlęs mintį apie [nacių ideologijos] priklausomybę nuo „Protokolų", buvo Theodoras Fritschas, vokiečių pokario antisemitizmo „seniūnas". Savo „Protokolų" leidimo epiloge (1924) jis rašo: „Mūsų būsimieji valstybininkai ir diplomatai iš rytų niekšybės meistrų turės išmokti net valdymo abėcėlės, ir šiems tikslams 'Siono protokolai' siūlo puikų parengiamąjį mokymą".

[42] Apie „Protokolų" istoriją žr. John S. Curtiss, *An Appraisal of the Protocols of Zion,* 1942.
Tas faktas, kad „Protokolai" buvo klastotė, netiko propagandiniams tikslams. Rusų publicistas S.A. Nilusas, 1905 metais paskelbęs antrą rusišką leidimą, jau gerai suprato abejotiną šio „dokumento" pobūdį ir aiškiai pridūrė: „Bet jei būtų įmanoma jų autentiškumą įrodyti dokumentais arba patikimų liudininkų parodymais, jei būtų įmanoma nustatyti asmenis, vadovaujančius pasauliniam sąmokslui <...> tada <...> slaptą blogį būtų galima sunaikinti <...>" (Curtiss, *op. cit.*, vertimas).
Kad pasinaudotų tuo pačiu triuku, Hitleris nesišaukė Niluso: geriausias jų autentiškumo įrodymas esąs tas, kad buvo įrodinėjama, jog jie yra klastotė. Jis priduria dar vieną jų „patikimumo" įrodymą: „Ką daugelis žydų gali daryti nesąmoningai, čia paaiškinta sąmoningai. Tik tai yra svarbu". (*Mein Kampf*, I knyga, xi skyrius).

tautai" atveju (šis šūkis buvo nukopijuotas nuo „Protokolų" šūkio „Visa, kas naudinga žydų tautai, yra moraliai teisinga ir šventa"[43]).

Šie protokolai yra labai neįprastas ir vertas dėmesio dokumentas daugeliu požiūrių. Be pigaus makiavelizmo, esminis jų bruožas yra tas, kad savo pamišėliška maniera jie paliečia kiekvieną svarbią to meto politinę problemą. Iš principo jie yra antinacionalūs ir piešia nacionalinę valstybę kaip milžiną molinėmis kojomis. Jie atmeta nacionalinį suverenumą ir propaguoja tikėjimą, kaip kartą pasakė Hitleris, nacionaliniu pagrindu kuriama pasauline imperija[44]. Jie nesitenkina revoliucija konkrečioje pavienėje šalyje, bet siekia nukariauti ir valdyti pasaulį. Jie žada žmonėms, kad, nepaisydami gyventojų skaičiaus, teritorijos ir valstybės galios pranašumo, jie sugebės nukariauti pasaulį, remdamiesi tik organizacija. Žinoma, dalis jų įtikinamosios galios kyla iš labai senų prietarų. Nuomonė, kad nuolatos egzistavo tarptautinė sekta, siekusi tų pačių revoliucinių tikslų nuo antikos laikų, yra labai sena[45] ir atliko vaidmenį politinėje kuluarinėje literatūroje nuo Prancūzijos revoliucijos laikų, nors nė viename XVIII a. pabaigos rašinyje neužsimenama, kad toji „revoliucinė sekta", toji „ypatinga nacija <...> tarp visų civilizuotų nacijų" gali būti žydai[46].

Globalinis sąmokslo motyvas, esantis „Protokoluose", masėms darė ypač didelį įspūdį, nes jis puikiai atitiko naują politinę padėtį. (Hitleris labai anksti pažadėjo, kad nacių sąjūdis „peržengs siauras moderniojo nacionalizmo ri-

[43] Fritsch, *op. cit.*: „[Der Juden] oberster Grundsatz lautet: 'Alles, was dem Volke Juda nützt, ist moralisch und ist heilig'".

[44] „Pasaulinės imperijos iškyla ant nacionalinio pagrindo, bet netrukus jos išsiplečia už jo" (*Reden*).

[45] Henri Rollin, *L'Apocalypse de Notre Temps,* Paris, 1939. Autorius mano, kad savo populiarumu „Protokolai" nusileidžia tik Biblijai (p. 40); jis parodo panašumus tarp jų ir *Monita Secreta,* pirmą kartą paskelbtų 1612 metais, o 1939 metais vis dar pardavinėjamų Paryžiaus gatvėse: čia reikalaujama atskleisti jėzuitų sąmokslą, „kuris pateisina bet kokias niekšybes ir bet kokią prievartą <...> Tai tikras karas prieš esamą santvarką" (p. 32).

[46] Visą šią literatūrą gerai pateikia Chevalier de Malet (*Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire,* 1817), be to, jis gausiai cituoja kitus autorius. Prancūzijos revoliucijos herojus jis vadina „mannequins", valdomais „agence secrète", t. y. masonų agentų. Tačiau masonystė yra tik vardas, jos amžininkų duotas „revoliucinei sektai", kuri egzistavo visais laikais ir kurios politikos tikslas visada buvo pulti „liekant užkulisiuose, tampant už virvelių marionetes, kurias ji laikė tinkamomis veikti scenoje". Jis pradeda tokiais žodžiais: „Galimas daiktas, bus sunku patikėti tokiu planu, kuris buvo sudarytas senovėje ir kurio visada būdavo atkakliai laikomasi: <...> Revoliucijos autoriai yra nė kiek ne labiau prancūzai negu vokiečiai, italai, anglai ir t. t. Jie sudaro ypatingą naciją, gimusią ir užaugusią tamsoje, visų civilizuotų nacijų viduje, ir turi tikslą visas jas palenkti savo viešpatavimui".

Išsamų tokios literatūros aptarimą žr. E. Lesueur, *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle,* Bibliothèque d'Histoire Révolutionnaire, 1914. Kokios atsparios yra šios sąmokslo legendos pačios savaime, net esant normalioms aplinkybėms, galima matyti iš milžiniškos antimasoniškos pamišėliškos literatūros Prancūzijoje – apimtimi ji vargu ar nusileidžia savo antisemitiniam atitikmeniui. Tam tikrą kompendiumą, aprėpiantį visas teorijas, pagal kurias Prancūzijos revoliucija buvo slaptų sąmokslininkų draugijų padarinys, galima rasti knygoje: G. Bord, *La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815,* 1908.

bas“[47], o karo metu SS dėjo pastangas iš nacionalsocialistinio žodyno išbraukti net patį žodį „nacija“.) Atrodė, kad tik pasaulinės valstybės dar turi šansą išlikti nepriklausomos ir tik globalinė politika turi šansą pasiekti tvarių rezultatų. Kad šitokia padėtis turėjo bauginti mažesnes nacijas, kurios nebuvo pasaulinės galybės, visiškai suprantama. Atrodė, kad „Protokolai“ rodo išeitį, priklausančią ne nuo objektyvių nekintamų sąlygų, o tik nuo organizacijos jėgos.

Kitaip tariant, nacių propaganda atskleidė, kad „antnacionalus, nes pernelyg nacionalus žydas“[48], yra pasaulio valdovo vokiečio pirmtakas, ir įtikino mases, kad „nacijos, kurios pirmosios turėjo perprasti žydą ir pirmosios turėjo paskelbti jam karą, rengiasi užimti jo vietą įsiviešpataujant pasaulyje“[49]. Klydimas dėl jau esamo žydų viešpatavimo pasaulyje padėjo pagrindą būsimo vokiečių viešpatavimo pasaulyje iliuzijai. Kaip tik tai turėjo galvoje Himmleris, pasakęs, kad „valdymo meno mes išmokome iš žydų“, būtent iš „Protokolų“, kuriuos „fiureris išmoko atmintinai“[50]. Taigi „Protokolai“ pasaulio užkariavimą pateikė kaip praktinę galimybę, tarus, kad visas reikalas yra įkvėpimo arba įžvalgaus profesionalumo problema ir kad vokiečių pergalės visame pasaulyje kelyje nestovi niekas, išskyrus akivaizdžiai mažą tautą, žydus, kurie valdo pasaulį neturėdami prievartos instrumentų – taigi nerimtą priešininką, jei jau jo paslaptis atskleista, o metodas pranoktas didesnių mastų.

Visas tas naujas ir daug žadančias perspektyvas nacių propaganda sutelkė į vieną sąvoką, kurią jie pavadino *Volksgemeinschaft*. Šioji nauja bendruomenė, eksperimentiškai įgyvendinta nacių sąjūdyje ikitotalitarinėje atmosferoje, buvo pagrįsta absoliučia visų vokiečių lygybe, ne tik teisių, bet ir prigimtine lygybe, o be to, ir absoliučiu jų ir visų kitų tautų skirtingumu[51]. Naciams atėjus į valdžią, ši sąvoka palaipsniui prarado savo reikšmę ir užleido vietą bendrai paniekai vokiečių tautai (kurią naciai visada jautė, tačiau negalėjo to aiškiai parodyti viešai), viena vertus[52], ir aistringam siekimui, kita vertus, padidinti savo gretas iš

[47] *Reden*. Žr. SS komiteto darbo klausimams prie SS štabo Berlyne 1943 metų sausio 12 d. sesijos nuorašą, kur teigiama, kad žodis „nacija“, sąvoka, turinti liberalizmo konotacijų, turi būti pašalintas, kaip netinkantis vokiečių tautai (Document 705–PS, *Nazi Conspiracy and Aggression,* V, p. 515).

[48] *Hitler's Speeches,* ed. Baynes, p. 6.

[49] Goebbels, *op. cit.*, p. 377. Šis pažadas, glūdintis kiekvienoje antisemitinėje nacistinio tipo propagandoje, buvo parengtas Hitlerio žodžių: „Pati didžiausia arijo priešingybė yra žydas“ (*Mein Kampf,* I knyga, xi skyrius).

[50] Kersteno dosjė Žydų dokumentacijos centre.

[51] Ankstyvasis Hitlerio pažadas (*Reden*): „Aš niekada nepripažinsiu, kad kitos tautos turi tas pačias teises kaip vokiečiai“ tapo oficialia doktrina: „Nacionalsocialistinio požiūrio įdiegimas į gyvenimą yra žmonių nepanašumo suvokimas“ (*Nazi Primer,* p. 5).

[52] Pavyzdžiui, Hitleris 1923 metais kalbėjo: „Vokiečių tauta sudaryta iš trečdalio herojų ir kito trečdalio bailių, o likusieji yra išdavikai“ (*Hitler's Speeches,* ed. Baynes, p. 76).
Užgrobus valdžią, ši tendencija pradėjo reikštis brutaliau. Žr., pavyzdžiui, Goebbelso žodžius, pasakytus 1934 metais: „Kas tie žmonės, kuriuos mes kritikuojame? Partijos nariai? Ne. Likusieji vokiečiai? Jie turi laikyti save laimingais, kad dar liko gyvi. Būtų pernelyg gerai, jei tiems, kurie gyvena iš mūsų malonės, būtų leidžiama kritikuoti“. Cit. pagal Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 178–179. Karo metu Hitleris pareiškė: „Aš esu tik magnetas, nuolat judantis per vokiečių naciją ir iš šių žmonių traukiantis plieną. Ir aš dažnai sakiau, kad ateis laikas, kai visi šio to verti Vokietijos žmonės bus pasirengę būti mano stovykloje. O tie, kurių mano stovykloje nebus,

kitoms tautoms priklausančių „arijų“ (prieš naciams užgrobiant valdžią pastaroji idėja jų propagandoje buvo labai nežymi[53]). *Volksgemeinschaft* idėja buvo tik propagandinis pasirengimas „arijų“ rasinei visuomenei, kuri galiausiai turėjo pasmerkti žūčiai visas tautas, įskaitant ir vokiečių.

Tam tikra prasme *Volksgemeinschaft* sąvoka buvo nacių bandymas komunistų žadamai beklasei visuomenei priešpriešinti kai ką kita. Vienų propagandinis iššūkis kitiems bus aiškus, jei nepaisysime visų ideologinių implikacijų. Nors ir naciai, ir komunistai žadėjo sulyginti visus socialinius ir nuosavybės skirtumus, beklasės visuomenės sąvokoje glūdi ta aiški papildoma reikšmė, kad kiekvienas bus prilygintas fabriko darbininkui, tuo tarpu *Volksgemeinschaft*, turinti papildomą pasaulio užkariavimo sąmokslo reikšmę, žadino pagrįstą viltį, kad kiekvienas vokietis galiausiai galės tapti gamyklos savininku. Tačiau dar didesnis *Volksgemeinschaft* pranašumas buvo tas, kad jai įgyvendinti nereikėjo laukti kažkokio būsimo laiko ir būti priklausomam nuo objektyvių sąlygų: ji galėjo būti įgyvendinta nedelsiant, fiktyviame sąjūdžio pasaulyje.

Tikras totalitarinės propagandos tikslas yra ne įtikinimas, o organizacija – „valdžios kaupimas, neturint prievartos priemonių“[54]. Šiam tikslui ideologinio turinio originalumas gali būti traktuojamas tik kaip nereikalinga kliūtis. Neatsitiktinis dalykas yra tai, kad abu mūsų epochos totalitariniai sąjūdžiai, tokie bauginančiai „nauji“ valdymo formomis ir išradingi organizacinių formų požiūriu, niekada neskelbė naujos doktrinos, niekada neišrado tokios ideologijos, kuri nebūtų buvusi jau populiari[55]. Mases užkariauja ne laikini demagogijos laimėjimai, o regima tikrovė ir „gyvos organizacijos“[56] jėga. Didžiulis Hitlerio kaip masių oratoriaus talentas ne tik kad nesutvirtino jo padėties sąjūdyje, bet veikiau suklaidino jo oponentus, nuvertinusius jį iki paprasto demagogo lygio, o Stalinas sugebėjo nugalėti didįjį Rusijos revoliucijos oratorių[57]. Totalitarinius

šiaip ar taip, nieko neverti“. Net tada artimiausiai Hitlerio aplinkai buvo aišku, kas atsitiks tiems, kurie „šiaip ar taip, nieko neverti“ (žr. *Der grossdeutsche Freiheitskampf. Reden Hitlers vom 1.9. 1939 – 10.3. 1940*, p. 174). „Himmleris turėjo galvoje tą pat, tardamas tokius žodžius: „Fiureris mąsto ne vokiškais, o germaniškais terminais“ (Kersteno dosjė, plg. anksčiau), išskyrus tai, kad iš *Hitlers Tischgespräche* (p. 315 ff.) mes žinome, jog tomis dienomis jis jau tyčiojosi net iš germaniškų „reikalavimų“ ir mąstė „arijietiškais terminais“.

[53] Himmleris SS vadams Charkove 1943 metų balandžio mėnesį sakė (*Nazi Conspiracy*, IV, p. 572 ff.): „Aš labai greitai suorganizuosiu germanišką SS įvairiose šalyse <...>“. Anksčiau, iki užgrobdamas valdžią, tokios nenacionalinės politikos nuorodų davė Hitleris (*Reden*): „Mes būtinai į naująją viešpačių klasę priimsime ir kitų nacijų atstovus, t. y. tuos, kurie to nusipelno, nes dalyvauja mūsų kovoje“.

[54] Hadamovsky, *op. cit.*

[55] Heiden, *op. cit.*, p. 139: Propaganda yra ne „nuomonės įdiegimo masėms menas. Iš tikrųjų tai yra menas gauti nuomones iš masių“.

[56] Hadamovsky, *op. cit., passim.* Šis terminas paimtas iš Hitlerio, *Mein Kampf* (II knyga, xi skyrius), kur sąjūdžio „gyvoji organizacija“ priešinama biurokratinės partijos „negyvam mechanizmui“.

[57] Būtų didelė klaida totalitarinius vadus apibūdinti remiantis Maxo Weberio „charizminio vadovavimo“ kategorija. Žr. Hans Gerth, „The Nazi Party“, *American Journal of Sociology*, 1940, Vol. XLV. (Panašus nesusipratimas lemia ir Heideno biografijos trūkumus, *op. cit.*) Gerth'as apibūdina Hitlerį kaip charizminį biurokratinės partijos vadą. Jo nuomone, vien tai gali paaiškinti faktą, kad „nors baisūs veiksmai gali prieštarauti žodžiams, niekas negali sugriauti tvirtos disciplinuo-

vadus ir diktatorius veikiau išskiria jų prasčiokiškas, kryptingas tikslingumas, kuriuo remdamiesi iš esamų ideologijų jie pasirenka tuos elementus, kurie geriausiai tinka tapti kitokio, visiškai fiktyvaus pasaulio elementais. „Protokolų" fikcija buvo tokia pat tinkama kaip ir trockistų sąmokslo fikcija, nes abiejose būta įtikimumo elemento – slaptos žydų įtakos praeityje bei kovos dėl valdžios tarp Trockio ir Stalino, – be kurio negali sklandžiai gyvuoti net fiktyvus totalitarizmo pasaulis. Jų meno esmė – pasirenkant fikcijas pasinaudoti tikrovės elementais, patikrinamais patyrimu, o kartu juos peržengti ir išplėsti į tas sritis, kurių bet kokia galima kontrolė remiantis individualiu patyrimu paskui galutinai pašalinama. Remdamasi tokiais apibendrinimais, totalitarinė propaganda sukuria pasaulį, galintį varžytis su realia tikrove, kurios svarbiausias trūkumas yra tas, kad ji nelogiška, nepastovi ir neorganizuota. Fikcijos pastovumas ir organizacijos griežtumas lemia tai, kad apibendrinimas galiausiai lieka nepažeistas konkretesnės melagystės sprogimo – [vis dar tikima] žydų galia po jų bejėgiškumą parodžiusio išžudymo, grėsmingu pasauliniu trockistų sąmokslu po trockistų likvidavimo Tarybų Rusijoje ir Trockio nužudymo.

Atkaklumas, su kuriuo totalitariniai diktatoriai kabinasi į savo pradinį melą, matydami jo absurdiškumą, yra ne paprasčiausias prietaringas dėkingumas tam, kas pasirodė esąs paprasčiausias triukas, ir, bent jau Stalino atveju, tas atkaklumas negali būti paaiškintas melagio, kurio galutinė sėkmė gali padaryti jį paskutine savo paties auka, psichologija. Jei šitie propagandiniai lozungai jau įausti į „gyvą organizaciją", jų negalima saugiai pašalinti, nesuardant visos struktūros. Pasaulinio žydų sąmokslo prielaidą totalitarinė propaganda iš objektyvaus, diskutuojamo dalyko pavertė svarbiausiu nacių tikrovės elementu; esmė buvo ta, kad naciai *veikė* taip, tarsi pasaulis tikrai buvo valdomas žydų, ir todėl jiems reikėjo kontrsąmokslo tam, kad apsigintų. Rasizmo jie jau nebelaikė abejotinos mokslinės vertės diskutuotina teorija, nes jis buvo įgyvendinamas kiekvieną dieną funkcionuojančioje politinės organizacijos hierarchijoje, ir šitokiomis aplinkybėmis būtų buvę labai „nerealistiška" tuo rasizmu suabejoti. Panašiai ir bolševizmui nebereikia įrodinėti klasių kovos, internacionalizmo ir besąlygiškos proletariato gerovės priklausomybės nuo Tarybų Sąjungos gerovės: funkcionuojanti Kominterno organizacija yra įtikinamesnė už bet kokį argumentą ar bet kokią gryną ideologiją.

Pamatinė priežastis, lemianti totalitarinės propagandos pranašumą prieš kitų partijų ar sąjūdžių propagandą, yra ta, kad jos turinys – bent jau sąjūdžio nariams – jau nebėra objektyvus dalykas, kurio atžvilgiu žmonės gali turėti savo nuomonę, nes jis tampa tokiu realiu ir neapčiuopiamu elementu jų gyvenime kaip aritmetikos taisyklės. Viso gyvenimo audinio sutvarkymas pagal ideologiją gali būti visiškai įgyvendintas tik totalitariniame režime. Nacistinėje Vokietijoje abejoti rasizmo ir antisemitizmo pagrįstumu buvo tas pat, kas abejoti pasaulio egzistavimu, nes niekas nebuvo taip svarbu kaip rasinė kilmė, nes karjera priklausė nuo „arijietiškos" fizionomijos (Himmleris paprastai pasirinkdavo kan-

tos organizacijos". Beje, šis prieštaravimas būdingesnis Stalinui, kuris „visada mėgo kalbėti priešingai, negu darė, ir daryti priešingai, negu kalbėjo" (Souvarine, *op. cit.*, p. 431).

Apie šio nesusipratimo šaltinį žr. Alfred von Martin, „*Zur Soziologie der Gegenwart*", *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, Band 27, ir Arnold Koettgen, „Die Gesetzmässigkeit der Verwaltung im Führerstaat", *Reichsverwaltungsblatt*, 1936. Abiejuose veikaluose nacių valstybė apibūdinama kaip biurokratija, vadovaujama charizminių vadų.

didatus į SS pagal fotografijas), o maisto davinys – nuo žydų kilmės protėvių skaičiaus.

Sėkmė tokios propagandos, kuri nuolatos prie silpno ir nepatikimo argumentacijos balso „prideda organizacijos jėgą“[58] ir šitaip, galima tarti, iškart įgyvendina tai, ką sako, buvo akivaizdi be jokių įrodymų. Atsparumas argumentams, grindžiamiems tikrove, kurią sąjūdžiai žadėjo pakeisti, kontrpropagandai, diskvalifikuojamai jau vien to fakto, kad ji priklauso tam pasauliui arba gina tą pasaulį, kurio tamsiosios masės negali ir nenori priimti, tas atsparumas gali būti palaužtas tik kitos stipresnės ar geresnės tikrovės.

Ir tik pralaimėjimo akimirką atsiskleidžia totalitarinės propagandos silpnumas. Be sąjūdžio galybės jo nariai iškart nustoja tikėti ta dogma, už kurią dar vakar jie buvo pasirengę aukoti savo gyvybę. Tą akimirką, kai prieglobstį jiems davęs fiktyvus pasaulis sugriaunamas, masės sugrįžta į savo senąją padėtį – padėtį izoliuotų individų, kurie arba džiaugsmingai priima naują funkciją pasikeitusiame pasaulyje, arba nugrimzta į savo seną desperatišką nereikalingumą. Totalitarinių sąjūdžių nariai, kraštutiniai fanatikai tol, kol egzistuoja sąjūdis, nemėgdžios religinių fanatikų ir nepuls į kankinių mirties glėbį (net jeigu jie tik ir trokšta numirti robotų mirtimi)[59]. Veikiau jie tyliai nusišalins nuo sąjūdžio kaip nuo prastų lažybų ir dairysis aplink, ieškodami kitos daug žadančios fikcijos, arba lauks, kol ankstesnė fikcija atgaus pakankamai jėgų, kad galėtų įsteigti kitą masinį sąjūdį.

Sąjungininkų, kurie bergždžiai stengėsi iš vokiečių tautos, kurios 90 nuošimčių, galimas daiktas, vienu ar kitu metu simpatizavo naciams, išskirti atgailaujančius ir įsitikinusius nacius, patyrimas neturi būti paprasčiausiai traktuojamas kaip žmogaus silpnumo ar didelio oportunizmo ženklas. Nacizmas kaip ideologija buvo „realizuotas“ taip iki galo, kad jo turinys nustojo egzistuoti kaip nepriklausoma doktrinų visuma, prarado savo intelektualinę egzistenciją, jei taip galima sakyti; todėl tikrovės sunaikinimas nepaliko beveik nieko iš to, kas buvo, ir pirmiausia jis nepaliko tikinčiųjų fanatizmo.

II. TOTALITARINĖ ORGANIZACIJA

Totalitarinės organizacijos formos, priešingai negu ideologinis jos turinys ir propagandiniai šūkiai, yra visiškai naujos[60]. Jos sukurtos tam, kad propagandines sąjūdžio melagystes, apipinančias centrinę fikciją – žydų, trockistų, 300 šeimų

[58] Hadamovsky, *op. cit.*, p. 21. Keliant totalitarinius tikslus, būtų klaidinga propaguoti savo ideologiją mokymu arba įtikinėjimu. Pasak Roberto Ley, tos ideologijos negali būti nei „mokoma“, nei „išmokstama“, ji gali būti tik „vykdoma“ ir „praktikuojama“ (žr. *Der Weg zur Ordensburg*, be datos).

[59] R. Hoehnas, vienas iškiliausių nacių politikos teoretikų, šitokią doktrinos ar net bendros idealų visumos stoką sąjūdyje aiškino taip: „Liaudies bendruomenės požiūriu kiekviena vertybių bendruomenė yra destruktyvi“ (*Reichsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*, Hamburg, 1935, p. 83).

[60] Aptardamas *Weltanschauung* ir organizacijos santykį Hitleris kaip savaime suprantamą dalyką pripažino tai, kad „rasinę idėją“ (*die völkische Idee*) naciai perėmė iš kitų grupių ir partijų ir veikė taip, tarsi jie būtų vieninteliai jos atstovai, nes pirmieji šia idėja pagrindė smogiamąją organizaciją ir formulavo ją turėdami praktinius tikslus. *Op. cit.*, II knyga, xi skyrius.

sąmokslą – perkeltų į funkcionuojančią tikrovę, kad sukurtų (net esant netotalitarinėms aplinkybėms) visuomenę, kurios nariai veiktų ir reaguotų pagal fiktyvaus pasaulio taisykles. Priešingai negu tariamai panašios fašistinės, socialistinės, nacionalistinės ar komunistinės pakraipos partijos, savo propagandą grindžiančios terorizmu nuo tos akimirkos, kai pasiekia tam tikrą ekstremizmo pakopą (kuri labiausiai priklauso nuo jų narių nusivylimo laipsnio), totalitarinis sąjūdis tikrai rimtai rūpinasi savo propaganda, ir šitas rimtumas baisiau išreikštas jo šalininkų organizacija, negu fiziniu jo priešininkų likvidavimu. Organizacija ir propaganda (veikiau negu teroras ir propaganda) yra dvi tos pačios monetos pusės[61].

Pats įspūdingiausias naujas organizacinis dar neturinčių valdžios sąjūdžių mechanizmas yra fasadinės organizacijos, nustatančios perskyrą tarp partijos narių ir prijaučiančiųjų. Palyginti su šiuo išradimu, kiti tipiški totalitariniai bruožai, pavyzdžiui, funkcionierių skyrimas iš viršaus ir galiausiai teisės skirti atidavimas į vieno žmogaus rankas yra ne tokie svarbūs. Vadinamasis „vado principas" pats savaime nėra totalitarinis: juo perimami tam tikri bruožai iš autoritarizmo ir karinės diktatūros, ir šios formos gerokai prisidėjo prie to, kad esminis totalitarizmo reiškinys buvo užmaskuotas ir sumenkintas. Jeigu iš viršaus paskirti funkcionieriai turėtų realią valdžią ir atsakomybę, mums tektų turėti reikalą su hierarchine struktūra, kurioje autoritetas ir valdžia deleguojami ir valdomi įstatymų. Iš dalies tą pat galima pasakyti ir apie armijos organizaciją bei apie pagal šios organizacijos modelį sukurtą karinę diktatūrą – šiuo atveju absoliuti valdžia įsakinėti iš viršaus į apačią ir absoliutus paklusnumas iš apačios atitinka kraštutinio pavojaus mūšio metu situaciją, bet kaip tik todėl tokios struktūros ir nėra totalitarinės. Hierarchiškai organizuota įsakymų grandinė reiškia, kad vyriausiojo vado galia priklauso nuo visos jo valdomos hierarchinės sistemos. Bet kokia hierarchija, kad ir kokios autoritarinės orientacijos, ir kiekviena įsakymų grandinė, kad ir koks savavališkas ir diktatoriškas būtų įsakymų turinys, yra linkusi į stabilizavimą ir apriboja totalitarinio sąjūdžio vado totalinę valdžią[62]. Tariant nacių žodžiais, niekada nenurimstanti, dinamiška „fiurerio valia" – o ne jo įsakymai ar frazė, galinti implikuoti fiksuotą ir ribotą autoritetą – totalitarinėje valstybėje tampa „aukščiausiuoju įstatymu"[63]. Ir tik ta padėtis, kurią totalitarinis sąjūdis dėl savo unikalios organizacijos suteikia savo vadui – tik jo funkcinė svarba sąjūdžiui, – lemia, kad vado principas įgauna totalitarinį pobūdį. Tai galima matyti ir iš to fakto, kad ir Hitlerio, ir Stalino atveju tikrasis vado principas kristalizavosi palyginti lėtai ir lygia greta su progresuojančiu sąjūdžio „totalitarizavimusi"[64].

[61] Žr. Hitler, „Propaganda und Organisation", *op. cit.*, II knyga, xi skyrius.

[62] Aistringas ir atkaklus Himmlerio reikalavimas „nepublikuoti jokio įsako, susijusio su sąvokos 'žydas' apibrėžimu" vertas dėmesio: juk „visi tie kvaili žingsniai mums tik suriš rankas" (Niurnbergo dokumentas Nr. 626, laiškas Bergeriui, rašytas 1942 metų liepos 28 d., fotokopija yra Žydų dokumentacijos centre).

[63] Formuluotė „Fiurerio valia yra aukščiausias įstatymas" randama visose oficialiose taisyklėse ir potvarkiuose, reguliuojančiuose partijos ir SS veiklą. Geriausias šaltinis šiuo klausimu yra Otto Gauweiler, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939.

[64] Heidenas (*op. cit.*, p. 292) nurodo tokį skirtumą tarp pirmo *Mein Kampf* leidimo ir kitų leidimų: pirmame leidime siūloma rinkti partijos pareigūnus, kurie tik išrinkti gauna „neribotą valdžią ir autoritetą"; o kituose leidimuose sakoma, kad partijos pareigūnai turi būti skiriami iš

Anonimiškumas, labai prisidedantis prie viso reiškinio fatališkumo, užmaskuoja šios naujos organizacinės struktūros pradžią. Mums nežinoma, kas pirmas nusprendė surinkti bendraminčius į fasadines organizacijas, kas pirmas pamatė, kad miglotai prijaučiančios masės – jų paramos rinkimų dieną tikėdavosi visos partijos, bet jas laikydavo pernelyg nepastoviomis narystei – yra ne tik rezervuaras, iš kurio reikia pritraukti partijos narius, bet ir savaime lemtinga jėga. Pirmosios komunistų įkvėptos prijaučiančiųjų organizacijos, pavyzdžiui, Tarybų Sąjungos bičiuliai arba Paramos komunistams draugijos, virto fasadinėmis organizacijomis, bet iš pradžių buvo tik tai, ką byloja jų pavadinimai: prijaučiančiųjų sambūriai, teikę finansinę arba kitokią (pavyzdžiui, teisinę) pagalbą. Hitleris pirmas pasakė, kad kiekvienas sąjūdis turi skirstyti mases, patrauktas propagandos, į dvi kategorijas – prijaučiančiuosius ir narius. Tai jau savaime pakankamai įdomu, o dar svarbiau tai, kad šią perskyrą jis grindė bendresne filosofija, pagal kurią dauguma žmonių yra pernelyg tingūs ir bailūs, kad tiktų kam nors kitam, išskyrus teorinius samprotavimus, ir tik mažuma linkusi kovoti dėl savo įsitikinimų[65]. Vadinasi, Hitleris pirmas išrado sąmoningą politiką, nuolat didinančią prijaučiančiųjų skaičių ir kartu griežtai ribojančią partijos narių skaičių[66]. Šita partijos narių mažumos, apsuptos prijaučiančiųjų daugumos, sąvoka labai artima tam, kas vėliau tapo tikrove: tai fasadinės organizacijos – terminas, kuris tikrai labai tiksliai išreiškia faktinę jų funkciją ir parodo narių ir prijaučiančiųjų santykį paties sąjūdžio viduje. Juk fasadinės prijaučiančiųjų organizacijos sąjūdžiui funkcionuoti reikalingos ne mažiau nei tikrieji jo nariai.

Fasadinės organizacijos sąjūdžio narius apsupa apsaugine siena, kuri juos atskiria nuo išorinio, normalaus pasaulio, o kartu jos nutiesia tiltą į normalią

viršaus, viena pakopa aukščiau esančio vadovaujančio asmens. Natūralu, kad totalitarinių režimų stabilumui skyrimas iš viršaus yra daug svarbesnis principas negu „neribotas autoritetas", būdingas paskirtam pareigūnui. Praktiškai tarpinio vado autoritetas buvo lemtingai ribojamas absoliutaus Vado suverenumo. Žr. toliau.

Stalinas, iškilęs iš bolševikų partijos sąmokslininkų aparato, galimas daiktas, niekada nemanė, kad tai yra kokia nors problema. Paskyrimai partijos mašinoje jam buvo asmeninės valdžios telkimo klausimas. (Tačiau tik ketvirtajame dešimtmetyje, pagal Hitlerio pavyzdį, jis leido į save kreiptis kaip į „vadą".) Vis dėlto reikia turėti galvoje, kad jis galėjo lengvai pateisinti šiuos metodus, cituodamas Lenino teoriją, pagal kurią „šalių istorija rodo, kad darbininkų klasė vien savo pastangomis sugeba suformuoti tik tredjunionistinę sąmonę" ir kad todėl jos vadai neišvengiamai ateina iš šalies. (Žr. *What is to be done?,* pirmą kartą paskelbta 1902 metais, *Collected Works,* Vol. IV, Book II.) Esmė ta, kad Leninas traktavo komunistų partiją kaip „pačią pažangiausią" darbininkų klasės dalį, o kartu ir kaip „politinės organizacijos svertą", kuris „nukreipia visą proletariato masę", t. y. kaip organizaciją už klasės ir virš jos. (Žr. W.H. Chamberlin, *The Russian Revolution, 1917–1921,* New York, 1935, II, p. 361). Vis dėlto Leninas neabejojo demokratijos partijos viduje reikšmingumu, nors buvo linkęs apriboti pačios darbininkų klasės demokratiją.

[65] Hitler, *op. cit.,* II knyga, xi skyrius.

[66] *Ibid.* Šis principas buvo pradėtas griežtai įgyvendinti, kai tik naciai užgrobė valdžią. Iš 7 milijonų hitlerjugendo narių 1937 metais į partijos narius buvo priimta tik 50 000. Žr. H.L. Childso pratarmę kn. *The Nazi Primer.* Taip pat plg. Gottfried Neesse, „Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft,* 1938, Band 98, p. 678: „Net viena partija niekada neturi padidėti tiek, kad apimtų visus gyventojus. Ji yra „totalinė" dėl savo ideologinės įtakos nacijai".

padėtį, be kurios valdžios dar neturinčios partijos nariai pernelyg skaudžiai justų skirtumus tarp savo ir normalių žmonių įsitikinimų, tarp savo pačių melagysčių fiktyvumo ir normalaus pasaulio tikrovės. Šio išradimo genialumas tuo metu, kai sąjūdis kovoja dėl valdžios, reiškiasi tuo, kad fasadinės organizacijos ne tik izoliuoja tikruosius narius, bet kartu suteikia jiems išorinio normalumo regimybę, o tai juos apsaugo nuo tikrovės poveikio efektyviau negu paprasčiausia indoktrinacija. Tarp tikro nacio ar bolševiko ir pakeleivio požiūrių esama skirtumo, kuris sutvirtina nacio ar bolševiko tikėjimą fiktyviu pasaulio aiškinimu, nes pakeleivis galų gale turi tuos pačius įsitikinimus, tačiau jie reiškiasi „normaliai", t. y. ne tokia fanatiška, miglotesne forma, ir todėl partijos nariui atrodo, kad kuris nors žmogus, kurio sąjūdis aiškiai nepaženklino kaip savo priešo (žydo, kapitalisto ir t. t.), yra jo pusėje, kad pasaulyje pilna slaptų jo sąjungininkų, kurie kol kas tiesiog dar negali reikiamai sutelkti proto ir charakterio jėgos, kad iš savo įsitikinimų padarytų logines išvadas[67].

Kita vertus, pasaulis kaip visuma pirmąjį supratimą apie totalitarinį sąjūdį susidaro iš jo fasadinių organizacijų. Prijaučiantieji, kurie iš pažiūros vis dar yra nekenksmingi netotalitarinės visuomenės bendrapiliečiai, vargu ar gali būti pavadinti siaurakakčiais fanatikais: jų dėka sąjūdžiai fantastiškas savo melagystes padaro labiau ir plačiau priimtinas, gali plėsti savo propagandą švelnesnėmis, respektabilesnėmis formomis, kol pagaliau visa atmosfera apnuodijama totalitariniais elementais, kurie sunkiai atpažįstami patys savaime, o atrodo kaip normalios politinės reakcijos ar nuomonės. Prijaučiančiųjų organizacijos totalitarinius sąjūdžius apsupa normalumo ir respektabilumo migla, kuri priverčia narius klysti dėl išorinio pasaulio tikrojo pobūdžio, lygiai kaip išorinį pasaulį priverčia klysti dėl tikrojo totalitarinio sąjūdžio pobūdžio. Fasadinės organizacijos funkcionuoja abiem būdais: kaip totalitarinio sąjūdžio fasadas netotalitariniam pasauliui ir kaip šio pasaulio fasadas vidinei sąjūdžio hierarchijai.

Dar įdomesnis negu pats šis santykis yra faktas, kad jis įvairiais lygiais atsikartoja pačiame sąjūdyje. Kaip partijos nariai yra susiję su pakeleiviais, o kartu nuo jų atskirti, taip ir sąjūdžio elito formuotės susijusios su paprastais nariais ir kartu nuo jų atskirtos. Pakeleivis vis dar atrodo esąs normalus išorinio pasaulio gyventojas, priėmęs totalitarines pažiūras, kaip kas nors gali pripažinti paprastos partijos programą, o paprastas nacių ar bolševikų sąjūdžio narys daugeliu atžvilgių vis dar priklauso aplinkiniam pasauliui: jo profesiniai ar socialiniai ryšiai dar nėra absoliučiai lemiami jo partinės priklausomybės, nors jis gali suprasti – priešingai negu paprastas prijaučiantysis, – kad konflikto tarp jo partinės ištikimybės ir jo privataus gyvenimo atveju turi nulemti pirmas veiksnys. Kita vertus, kovinės grupės narys visiškai susitapatina su sąjūdžiu, jis jau nebeturi nuo jo nepriklausomos profesijos ar privataus gyvenimo. Kaip prijaučiantieji sudaro apsauginę sieną, supančią sąjūdžio narius, ir jiems yra išorinio pasaulio atstovai, taip paprasti nariai supa kovines grupes ir joms yra normalaus išorinio pasaulio atstovai.

Aiškus šios struktūros pranašumas yra tas, kad ji sušvelnina vieną iš pamatinių totalitarizmo dogmų – kad pasaulis yra padalytas į dvi didžiules priešiškas

[67] Žr. Hitlerio nubrėžtą skirtumą tarp „radikalų", kurie vieninteliai pasirengę tapti partijos nariais, ir šimtų tūkstančių prijaučiančiųjų, kurie pernelyg „bailūs", kad ryžtųsi būtinai aukai. *Op. cit., loc. cit.*

stovyklas, viena iš kurių yra sąjūdis, ir kad sąjūdis gali ir privalo užkariauti visą pasaulį – pretenzija, kuri parengia kelią beribiam valdžioje esančių totalitarinių režimų agresyvumui. Dėl rūpestingai graduotos kovinio aktyvumo hierarchijos, kurios kiekviena pakopa vis labiau panaši į netotalitarinį pasaulį, nes yra ne tokia kovinga, o jos nariai organizuoti ne taip totaliai, šitos siaubingos ir monstriškos totalitarinės dichotomijos sukeliamas šokas sušvelninamas ir niekada neįgyvendinamas iki galo: tokio tipo organizacija apsaugo savo narius nuo tiesioginio susidūrimo su išoriniu pasauliu, kurio priešiškumas jiems lieka tik ideologinė prielaida. Jie yra taip puikiai apsaugoti nuo netotalitarinio pasaulio tikrovės, kad niekada neįvertina milžiniškos rizikos, susijusios su totalitarine politika.

Nėra abejonės, kad totalitariniai sąjūdžiai puola *status quo* daug radikaliau negu bet kuri ankstesnė revoliucinė partija. Jie gali sau leisti tokį radikalizmą, aiškiai netinkantį masinėms organizacijoms, nes jų organizacija siūlo laikiną paprasto, nepolitinio gyvenimo, kurį totalitarizmas iš tikrųjų siekia sunaikinti, pakaitalą. Visas nepolitinių socialinių santykių pasaulis, nuo kurio „profesionalūs revoliucionieriai“ turi atsiskirti arba kurio santykius jie turi priimti tokius, kokie šie yra, sąjūdyje egzistuoja ne tokių kovingų grupių pavidalu, ir šio hierarchiškai organizuoto pasaulio viduje siekiantieji pasaulio užkariavimo ir pasaulinės revoliucijos niekada nepatiria šoko, kurį neišvengiamai sukelia „revoliucinio“ tikėjimo ir „normalaus“ pasaulio neatitikimas. Priežastis, dėl kurios sąjūdžiai tuo metu, kai dar neturi valdžios, revoliucinėje stadijoje gali patraukti tiek daug paprastų filisterių, yra ta, kad jų nariai gyvena kvailo normalumo rojuje: partijos nariai apsupti normaliam pasauliui priklausančių prijaučiančiųjų, o elito formacijos – normalaus paprastų narių pasaulio.

Kitas totalitarinės struktūros pranašumas yra tas, kad ji gali būti be galo pakartojama ir palaiko visą organizaciją tekamumo būklėje, kuri jai leidžia nuolat įtraukti naujus sluoksnius ir nustatyti naujus kovinio aktyvumo lygmenis. Visą nacių partijos istoriją galima papasakoti, orientuojantis į nacių sąjūdžio viduje atsirasdavusias naujas formuotes. SA, šturmuotojų būriai (suburti 1922 metais), buvo pirmoji nacių formuotė, turėjusi būti kovingesnė už pačią partiją[68]; 1926 metais buvo sukurta SS, kaip elitinė SA formuotė; po trejų metų SS buvo atskirta nuo SA ir jai pradėjo vadovauti Himmleris; Himmleriui prireikė tik dvejų metų, kad pakartotų tą patį žaidimą su SS. Viena po kitos (ir kiekviena kovingesnė už savo pirmtakę) pasirodė tokios formuotės: pirma smogiamieji būriai[69], paskui „Kaukolės“ junginiai („sargybinių junginiai koncentracijos stovykloms“), kurie vėliau susiliejo, sudarydami ginkluotą SS (*Waffen-SS*), galiausiai atsirado saugumo tarnyba („ideologinė partijos žvalgybos tarnyba“ ir jos vykdomoji tarnyba „negatyviai demografinei politikai“) ir Rasės bei perkeldinimų klausimų valdyba (*Rasse- und Siedlungswesen*), kurios uždaviniai buvo „pozityvūs“ – visi jie atsirado iš bendros SS struktūros, kurios nariai, išskyrus asmeninį fiurerio korpusą, išsaugojo savo civilinį užsiėmimą. Paprasto SS padalinio nario santykis su visomis tomis naujomis formuotėmis būdavo toks kaip SA nario su SS nariu arba partijos nario su SA nariu, ar fasadinės organizacijos nario su parti-

[68] Žr. Hitlerio knygos skyrių apie SA, *op. cit.*, II knyga, ix skyrius, antra dalis.

[69] Žodį „Verfügungstruppe“, žymintį specialius SS junginius, kurie iš pradžių turėjo būti pavaldūs tiesiogiai Hitleriui, versdama žodžiu „shock troops“ (smogiamieji būriai), pritariu O.C. Gilesui: O.C. Giles, *The Gestapo.* Oxford Pamphlets on World Affairs, No. 36, 1940.

jos nariu[70]. Dabar bendros SS organizacijos uždavinys buvo ne tik „užtikrinti <...> nacionalsocialistinės idėjos įgyvendinimą“, bet ir „saugoti visus narius, specialiuosius SS kadrus, kad neatsiskirtų nuo paties sąjūdžio“[71].

Šitokia judri hierarchija, kai būdavo nuolat pridedami nauji sluoksniai ir keičiama valdžia, gerai žinoma iš slaptų kontrolinių junginių, slaptosios policijos ar šnipų tarnybų, kur visada reikalingi nauji kontrolieriai, kontroliuojantys jau esamus kontrolierius. Tuo metu, kai sąjūdžiai dar neturi valdžios, totalinis šnipinėjimas dar neįmanomas, bet judri hierarchija, panaši į slaptųjų tarnybų hierarchiją, lemia tai, kad net neturint realios valdžios galima pažeminti bet kokių grupių statusą ar rangą, jei tos grupės svyruoja ar rodo mažėjančio radikalizmo ženklų. Tai padaroma, paprasčiausiai sukuriant naują, radikalesnį sluoksnį ir senesnę grupę šitaip savaime nustumiant arčiau fasadinių organizacijų, tolyn nuo sąjūdžio centro. Taigi nacių elitinės formuotės pirmiausia buvo organizacijos partijos viduje: SA iškilo iki antpartijos padėties, kai pasirodė, kad partija praranda radikalumą, o vėliau savo ruožtu ir dėl panašių priežasčių buvo pakeista SS formuotės.

Totalitarinių elito formuočių, ypač SA ir SS, karinė jėga būdavo dažnai perdedama, tuo tarpu jų reikšmė grynai partijos viduje būdavo šiek tiek sumenkinama[72]. Nė viena fašistinė mažoji organizacija nebuvo sukurta specialiems gy-

[70] Svarbiausias šaltinis, tyrinėjant SS organizaciją ir istoriją, yra Himmlerio „Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei“, *Sammelhefte ausgewählter Vorträge und Reden,* 1939. Karo metu, kai *Waffen-SS* gretas teko papildyti savanoriais, pakeičiant žuvusiuosius fronte, *Waffen-SS* prarado savo elitinį pobūdį SS viduje taip labai, kad bendroji SS organizacija, t. y. asmeninis fiurerio korpusas, vėl pradėjo atstovauti tikrajam sąjūdžio elito branduoliui.
Labai informatyvią dokumentinę medžiagą, nušviečiančią šią paskutinę SS fazę, galima rasti Hooverio bibliotekos archyvuose: Himmlerio kartoteka, 278-as aplankas. Ši medžiaga rodo, kad savo kadrus SS rinkdavo ir iš darbininkų užsieniečių, ir iš vietinių gyventojų, sąmoningai imituodama Prancūzijos užsienio legiono metodus ir taisykles. Savanorių atranka iš vokiečių buvo grindžiama Hitlerio įsakymu (niekada nepublikuotu), pasirašytu 1942 metų gruodžio mėnesį, pagal kurį „gimę 1925 metais [turi] būti įrašyti į *Waffen-SS*“ (Himmleris laiške Bormannui). Naujokų šaukimas ir verbavimas, atrodo, buvo vykdomi savanorišku pagrindu. Tikslų pašauktųjų skaičių galima sužinoti iš daugybės SS vadų, kuriems buvo pavestas šis uždavinys, pranešimų. 1943 metų liepos 21 d. pranešime rašoma, kaip policija apsupo salę, kurioje buvo verbuojami prancūzų kilmės darbininkai, kaip prancūzai iš pradžių giedojo „Marselietę“, o paskui bandė šokinėti pro langus. Panašios priemonės tarp vokiečių jaunimo vargu ar buvo sėkmingesnės. Nors šaukiamieji būdavo ypač spaudžiami ir įtikinėjami, kad „jie tikrai nenorėtų stoti į 'purvinas pilkas gaujas'“, sudarančias armiją, tik 18 iš 220 hitlerjugendo narių sutiko atlikti savo pareigą (pagal 1943 metų balandžio 30 d. ataskaitą, parašytą Häusslerio, *Waffen-SS* Pietvakarių šaukimo centro pirmininko) – visi kiti verčiau sutiko tarnauti vermachte. Visai įmanoma, kad tokį šaukiamųjų sprendimą nulėmė dideli SS nuostoliai, palyginti su vermachto nuostoliais (žr. Karl O. Paetel, „Die SS“, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte,* January, 1954). Tačiau kad vien šis veiksnys negalėjo būti lemiamas, įrodo tai, kad dar 1940 metų sausio mėnesį Hitleris įsakė SA narius prijungti prie *Waffen-SS,* ir rezultatai pagal išlikusias Kenigsbergui skirtas ataskaitas buvo tokie: 1807 SA nariai buvo pašaukti į „policijos tarnybą“, 1094 žmonės atsisakė, 631 buvo pripažinti netinkami, 82 buvo pripažinti tinkami tarnauti SS.

[71] Werner Best, *op. cit.,* 1941, p. 99.

[72] Tačiau tai nebuvo Hitlerio kaltė, nes jis visada pabrėždavo, kad pats pavadinimas SA (*Sturmabteilung*) rodo, jog tai yra „tik sąjūdžio padalinys“, kaip ir kitos partijos formuotės, pavyzdžiui,

nybiniams ar puolamiesiems tikslams, nors paprastai buvo sakoma, kad jos sukurtos ginti vadams ar paprastiems partijos nariams[73]. Sukarintą nacių ir fašistų elitinių grupių formą lėmė tai, kad jos buvo sukurtos kaip „sąjūdžio ideologinės kovos įrankiai"[74] ir nukreiptos prieš pacifizmą, plačiai paplitusį Europoje po Pirmojo pasaulinio karo. Totalitariniams tikslams daug svarbiau buvo sukurti „agresyvios nuostatos išraišką"[75], pseudoarmiją, kuri kuo labiau būtų panaši į fiktyvią pacifistų armiją (nesugebėję suprasti armijos konstitucinės vietos politiniame junginyje, pacifistai pasmerkė visas karines institucijas kaip sąmoningų žmogžudžių gaujas), negu turėti gerai išmokytų kareivių būrius. SA ir SS tikrai buvo pavyzdinės organizacijos, kurių tikslas – prievarta ir žudynės, nors vargu ar jos buvo parengtos taip pat gerai kaip Juodasis reichsveras, o be to, jos nebuvo ginkluotos taip, kad galėtų kautis su reguliaria kariuomene. Pokario Vokietijoje militaristinė propaganda buvo populiaresnė negu karinis parengimas, o uniformos nepadidindavo karinės sukarintų padalinių vertės, nors tie padaliniai buvo naudingi kaip aiški nuoroda į tai, kad civilinės normos ir moralė nebeturi reikšmės. Šios uniformos kažkaip labai nuramindavo žudikų sąžines ir pratino juos prie besąlygiško paklusnumo ir besąlygiškos valdžios. Nepaisant šios karinės atributikos, vidinė nacių partijos frakcija, kuri iš pat pradžių buvo nacionalistinė ir militaristinė, todėl sukarintas grupuotes traktavo ne tik kaip partijos formuotes, bet ir kaip nelegalų reichsvero (kuris buvo apribotas pagal Versalio taikos susitarimus) papildymą, turėjo būti likviduota pirmiausia. Röhmas, SA šturmuotojų vadas, tikrai svajojo, kad jo SA bus prijungta prie reichsvero, naciams užgrobus valdžią, ir dėl to vedė derybas. Hitleris jį nužudė, nes naują nacių režimą Röhmas bandė paversti karine diktatūra[76]. Hitleris dar prieš kele-

propagandos departamentas, laikraštis, moksliniai institutai ir t. t. Be to, jis stengėsi išsklaidyti iliuzijas dėl galimos karinės sukarintų formuočių vertės ir siekė, jog jos būtų treniruojamos taip, kad patenkintų partijos reikmes, o ne pagal armijos principus. *Op. cit.*, *loc. cit.*

[73] Oficiali SA įkūrimo priežastis buvo nacių susirinkimų apsauga, tuo tarpu pradinis SS uždavinys buvo nacių vadų apsauga.

[74] Hitler, *op. cit.*, *loc. cit.*

[75] Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin, 1938. Vertimas cituojamas iš *Nazy Conspiracy*, IV.

[76] Röhmo autobiografija aiškiai rodo, kaip menkai jo politiniai įsitikinimai sutapo su nacių politiniais įsitikinimais. Jis visada troško „Soldatenstaat" ir visada pabrėždavo „Primat des Soldaten vor dem Politiker" (*op. cit.*, p. 349). Jo netotalitarinį požiūrį ar veikiau jo nesugebėjimą net suprasti totalitarizmą ir jo totalinę „pretenziją" ypač gerai atskleidžia tokia pastraipa: „Aš nesuprantu, kodėl negalima suderinti tokių trijų dalykų: mano lojalumo paveldimajam Wittelsbachų namų princui ir Bavarijos karūnos įpėdiniui, mano žavėjimosi intendanto tarnybos generolu pasauliniame kare [t. y. Ludendorffu], kuris šiandien įkūnija vokiečių tautos sąžinę, ir mano draugystės su politinės kovos pranašautoju ir įgyvendintoju Adolfu Hitleriu" (p. 348). Bet galvą Röhmas galiausiai palydėjo todėl, kad, fašistams užgrobus valdžią, fašistinę diktatūrą jis vaizdavosi pagal Italijos režimo pavyzdį. Tai reiškė, kad nacių partija „sutraukys partines grandines" ir „pati taps valstybe", o kaip tik to Hitleris norėjo išvengti bet kokiomis aplinkybėmis. Žr. Ernst Röhm, *Warum SA*?, kalba diplomatiniam korpusui, 1933 m. gruodis, Berlynas, be datos.

Nacių partijos viduje akivaizdžiai niekada nebuvo visai užmiršta SA ir reichsvero sąmokslo prieš SS ir policiją galimybė. Hansas Frankas, Lenkijos generalgubernatorius, 1942 metais, praėjus aštuoneriems metams po Röhmo ir generolo Schleicherio nužudymo, buvo įtariamas tuo, kad „po karo <...> gali atnaujinti didžiausią kovą už teisingumą [prieš SS], padedamas ginkluotųjų pajėgų ir SA" (*Nazi Conspiracy*, VI, p. 747).

tą metų aiškiai parodė, kad toks nacių sąjūdžio vystymasis nepageidautinas, ir jis tai padarė nušalindamas Röhmą – tikrą kareivį, kurio karo ir Juodojo reichsvero organizavimo patyrimas būtų padaręs jį nepakeičiamu žmogumi imantis rimtos karinio parengimo programos, – nuo SA vado pareigų ir pasirinkdamas Himmlerį, kuris, neturėdamas nė menkiausių karinių žinių, turėjo reorganizuoti SS.

Be elito formuočių reikšmės organizacinei sąjūdžio struktūrai, kurioje viena iš jų kada nors tapdavo kovinguoju branduoliu, jų sukarintas pobūdis turi būti suprantamas lyginant su kitomis profesinėmis partinėmis organizacijomis, pavyzdžiui, mokytojų, teisininkų, gydytojų, studentų, universitetų profesorių, inžinierių ir darbininkų organizacijomis. Visos šios organizacijos pirmiausia buvo jau egzistuojančių netotalitarinių profesinių draugijų atitikmenys ir buvo tokios pat suprofesintos, kaip šturmuotojai buvo sukarinti. Būdinga tai, kad juo aiškiau Europos komunistų partijos tapdavo Maskvos vadovaujamo bolševikų sąjūdžio atšakomis, juo labiau jos irgi naudojosi savo fasadinėmis organizacijomis varžydamosi su jau egzistuojančiomis grynai profesinėmis grupėmis. Šiuo požiūriu skirtumas tarp nacių ir bolševikų buvo tik tas, kad naciai aiškiai buvo linkę šias suprofesintas formuotes traktuoti kaip partijos elito dalį, tuo tarpu komunistai labiau mėgo iš jų semtis medžiagą savo fasadinėms organizacijoms. Svarbus šių sąjūdžių veiksnys buvo tas, jog net prieš užgrobdami valdžią jie sudarydavo įspūdį, kad jų gretose esama visų visuomenės elementų. (Galutinis nacių propagandos tikslas buvo visus vokiečius padaryti prijaučiančiaisiais[77].) Šiame žaidime naciai žengė dar vieną žingsnį ir sukūrė keletą pseudodepartamentų, kurie pamėgdžiojo profesionalią valstybės administraciją, pavyzdžiui, užsienio reikalų, švietimo, kultūros, sporto ir kitas ministerijas. Nė viena iš šių institucijų neturėjo didesnės profesinės vertės, kaip ir šturmuotojai, mėgdžioję armiją, bet kartu jie sukūrė tobulą regimybių pasaulį, kuriame bet koks tikras netotalitarinio pasaulio dalykas buvo vergiškai dubliuojamas apgaulingu pavidalu.

Ši sudvejinimo technika, visai nenaudinga tiesioginiam vyriausybės nuvertimui, pasirodė nepaprastai vaisinga kaip realiai egzistuojančių institucijų diskreditavimo forma ir kaip *status quo* ardymas[78], kuriam totalitarinės organizacijos visada teikė pirmenybę prieš atvirą jėgos demonstravimą. Jei šitokių sąjūdžių uždavinys yra „lyg polipams įsismelkti į visas valdžios struktūrines atšakas“[79], tada jie turi būti pasirengę bet kokiai konkrečiai socialinei ar politinei funkcijai. Vadovaudamiesi savuoju totalinio viešpatavimo siekiu, kiekvieną konkrečią organizuotą netotalitarinės visuomenės grupę jie laiko metančia iššūkį sąjūdžiui, kad jį sunaikintų – taip sakant, kiekvienam reikia savito naikinimo įrankio. Praktinė pseudoorganizacijų vertė išryškėjo tada, kai naciai užgrobė valdžią ir buvo pasirengę iš karto panaikinti egzistuojančias mokytojų organizacijas ir pakeisti jas kitomis mokytojų organizacijomis, o egzistuojančius teisininkų klubus pakeisti nacių globojamais teisininkų klubais ir t. t. Per vieną naktį jie galėjo pakeisti visą Vokietijos visuomenės struktūrą – ir ne tik politinį gyvenimą – kaip tik todėl, kad tikslų tos struktūros atvaizdą jie sukūrė savo struktūromis. Šiuo požiūriu sukarintų formuočių tikslas buvo įgyvendintas tada, kai baigiantis ka-

[77] Hitler, *op. cit.*, II knyga, xi skyrius; čia teigiama, kad propaganda bando įteigti doktriną visai tautai, tuo tarpu tokia organizacija apima tik palyginti mažą jos karingesnių narių dalį. Plg. taip pat S. Neesse, *op. cit.*

[78] Hitler, *op. cit., loc. cit.*

[79] Hadamovsky, *op. cit.*, p. 28.

rui reguliariosios armijos hierarchija galėjo būti palenkta SS generolams. Šitokia „bendradarbiavimo" technika buvo tokia pat geniali ir neįveikiama, koks greitas ir radikalus buvo profesinių standartų smukimas, nors šie rezultatai pirmiausia buvo pajusti labai sutechnintoje ir specializuotoje karinėje srityje, o ne kur nors kitur.

Taigi totalitarinių sąjūdžių sukarintų formuočių reikšmės nederėtų įžvelgti jų abejotiname kariniame vertingume, bet šios reikšmės nederėtų besąlygiškai teikti ir jų falsifikuotai reguliariosios armijos imitacijai. Kaip elito formuotės, jos dar griežčiau nei kokia kita grupė atskirtos nuo išorinio pasaulio. Naciai labai anksti suprato, kad esama glaudaus ryšio tarp totalinio karinio aktyvumo ir totalinės atskirties nuo normalumo: šturmuotojams niekada nebuvo skiriamos jokios pareigos jų gimtosiose bendruomenėse, o aktyvieji SA kadrai prieškario metu bei SS kadrai nacių režimo metu buvo tokie mobilūs ir taip dažnai keičiami, kad jiems nebuvo įmanoma apsiprasti ir įleisti šaknis jokioje įprastinio pasaulio dalyje[80]. Jie buvo organizuojami pagal nusikaltėlių gaujų modelį ir panaudojami organizuotoms žudynėms[81]. Šios žudynės buvo rodomos viešai ir oficialiai pripažintos aukštųjų nacių hierarchų, todėl atviras bendrininkavimas net egzistuojant netotalitarinei vyriausybei ir net jei neiškildavo jokia grėsmė iš ankstesnių draugų pusės, kuri buvo visai reali, tų žudynių dalyviams neleisdavo pasišalinti iš sąjūdžio. Šiuo požiūriu elitinių formuočių funkcija visai priešinga fasadinių organizacijų funkcijai: pastarosios sąjūdį apgaubdavo respektabilumo aura ir įkvėpdavo pasitikėjimą, o elitinės formuotės, išplėsdamos bendrininkavimą, kiekvieną partijos narį versdavo suprasti, kad jis visiems laikams paliko normalų pasaulį, kuriame žudymas skelbiamas už įstatymo ribų, ir kad dabar jis bus laikomas atsakingu už visus elito padarytus nusikaltimus[82]. Tokia padėtis susidarė net dar prieš naciams užgrobiant valdžią, kai vadai nuolat pabrėždavo atsakomybę už visus nusikaltimus ir nedvejodami tvirtindavo, kad tie nusikaltimai padaryti sąjūdžio galutinio tikslo labui.

[80] SS „Kaukolės" padaliniai buvo išdėstyti pagal tokias taisykles: 1) Nė viena brigada neturėjo veikti savo gimtajame rajone. 2) Kiekvienas padalinys buvo keičiamas po trijų savaičių tarnybos. 3) Brigadų nariai į gatves niekada negalėjo būti siunčiami po vieną ir niekada neturėjo teisės demonstruoti savo Kaukolės insignijų publikai. Žr. *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff 1938* (tačiau ši kalba buvo pasakyta 1937 metais, žr. *Nazi Conspiracy*, IV, p. 616, kur paskelbtos tik ištraukos). Šią kalbą paskelbė American Commitee for Anti–Nazi Literature.

[81] Heinrichas Himmleris (*Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation:* Aus dem Schwarzen Korps, No. 3, 1936) pasakė viešai: „Aš žinau, kad Vokietijoje esama žmonių, kurie sunegaluoja vien pamatę šį juodą apsiaustą. Mes tai suprantame ir nesitikime, kad mus mylės pernelyg daug žmonių".

[82] Savo kalbose SS nariams Himmleris visada pabrėždavo padarytus nusikaltimus, akcentuodamas jų sunkumą. Pavyzdžiui, žydų likvidavimą jis galėdavo apibūdinti taip: „Aš irgi noriu kalbėti su jumis visai atvirai apie vieną labai rimtą reikalą. Tarp savųjų tai reikia aptarti visai atvirai, bet mes niekada apie tai nekalbėsime viešai". Apie lenkų inteligentijos likvidavimą: „<...> jūs turite apie tai išgirsti, bet ir iškart užmiršti <...>" (*Nazi Conspiracy,* IV, p. 558 ir 553 atitinkamai).

Goebbels, *op. cit.,* p. 266, pažymi panašiai: „Kai dėl žydų klausimo, mes užėmėme ypatingą poziciją, kurios nori nenori teks laikytis <...> Patyrimas moko, kad sąjūdis ir žmonės, sudeginę savo tiltus, kovoja daug ryžtingiau negu tie, kurie vis dar gali atsitraukti".

Dirbtinis pilietinio karo sąlygų sudarymas, kuriuo naciai šantažavo visuomenę, siekdami valdžios, turėjo daugiau negu reikia pranašumų kurstant neramumus. Organizuota prievarta sąjūdžiui yra pati veiksmingiausia iš visų gynybinių užtvarų, supančių jo sukurtą dirbtinį pasaulį, kurio tikrovė „įrodoma“ tada, kai narys bijosi palikti sąjūdį labiau negu savo bendrininkavimo neteisėtuose veiksmuose padarinių ir jaučiasi saugesnis kaip sąjūdžio narys negu kaip jo priešininkas. Šis saugumo jausmas, kylantis iš organizuotos prievartos, kuria remdamosi elitinės formuotės partijos narius apsaugo nuo išorinio pasaulio, yra toks pat svarbus fiktyviojo organizacijos pasaulio vientisumui kaip ir jo vykdomo teroro baimė.

Sąjūdžio centre, kaip jį išjudinantis variklis, yra vadas. Nuo elitinių formuočių jį atskiria vidinis ratas, sudarytas iš išrinktųjų, jam uždedančių neįmenamos paslapties, kuri atitinka jo „neapčiuopiamą pranašumą“, aurą[83]. Jo padėtis šiame intymiame rate priklauso nuo jo sugebėjimo kurstyti intrigas tarp rato narių ir mokėjimo nuolat keisti savo personalą. Jo pakilimas iki vado padėties priklauso veikiau nuo unikalaus sugebėjimo manipuliuoti kovomis partijos viduje dėl valdžios, o ne nuo demagogo ar biurokratinio organizatoriaus bruožų. Nuo ankstesnių tipų diktatorių jis skiriasi tuo, kad nugali ne vien paprasta prievarta. Hitleriui nereikėjo nei SA, nei SS tam, kad užsitikrintų savo kaip nacių sąjūdžio vado padėtį, ir priešingai, Röhmas, SA vadas, kuris galėjo tikėtis SA ištikimybės savo asmeniui, buvo vienas iš Hitlerio priešų partijos viduje. Stalinas laimėjo prieš Trockį, kurį ne tik daug labiau palaikė masės, bet ir kuris, kaip vyriausiasis Raudonosios armijos vadas, savo rankose laikė didžiausią valdžios potencialą tuometinėje Tarybų Rusijoje[84]. Maža to, ne Stalinas, o Trockis turėjo didžiausią organizacinį talentą ir buvo gabiausias Rusijos revoliucijos biurokratas[85]. Kita vertus, ir Hitleris, ir Stalinas meistriškai manipuliavo detalėmis ir ankstyvosiose savo karjeros stadijose beveik išimtinai atsidėjo personalo klausimams, todėl po kelerių metų vargu ar liko bent vienas iškilus žmogus, kurio padėtis nebūtų priklausiusi nuo jų[86].

Tokios asmeninės savybės, nors absoliučiai reikalingos pirmose tokios karjeros stadijose ir net vėliau pakankamai svarbios, nebėra lemtingos, kai totalitarinis sąjūdis jau sukurtas, kai jau įsigali principas „Fiurerio valia yra partijos įsta-

[83] Souvarine, *op. cit.*, p. 648. Tas faktas, kad totalitariniai sąjūdžiai savo vadų (Hitlerio ir Stalino) asmeninį gyvenimą laikė absoliučioje paslaptyje, priešingas tam viešumui, kurį visos demokratinės šalys laiko didele vertybe, atvirai demonstruodamos prezidentų, karalių, ministrų pirmininkų ir t. t. gyvenimą publikai. Totalitariniai metodai nepripažįsta identifikavimo, pagrįsto įsitikinimu: net aukščiausias iš mūsų yra tik žmogus.
Souvarine, *op. cit.*, p. xiii, apibūdindamas Staliną, cituoja dažniausiai vartotas etiketes: „Stalinas – paslaptingasis Kremliaus šeimininkas“, „Stalinas – neperprantama asmenybė“, „Stalinas, komunistinis sfinksas“, „Stalinas – mįslė“, „neįmenama paslaptis“ ir t. t.

[84] „Jei [Trockis] būtų pasirinkęs karinį *coup d'état*, galimas daiktas, jis būtų įveikęs triumvirus. Bet jis paliko savo postą, nedėdamas nė menkiausių pastangų savo gynimui šauktis armijos, kurią pats sukūrė ir kuriai vadovavo septynerius metus.“ (Isaac Deutscher, *op. cit.*, p. 297).

[85] Karinis komisariatas Trockio laikais buvo „pavyzdinė institucija“ ir būtent į Trockį būdavo kreipiamasi, kai tik kituose komisariatuose kildavo nesklandumų. Souvarine, *op. cit.*, p. 288.

[86] Atrodo, kad Stalino mirties aplinkybės prieštarauja šių metodų neklaidingumui. Visai įmanoma, kad Stalinas, prieš mirtį neabejotinai planavęs dar vieną visuotinį valymą, buvo nužudytas kieno nors iš jo aplinkos, nes niekas nebesijautė esąs saugus, tačiau, nepaisant pakankamo tokių aplinkybių tikėtinumo, šito įrodyti neįmanoma.

tymas“ ir kai visa sąjūdžio hierarhija efektyviai parengta vieninteliam tikslui – kuo greičiau perduoti vado valią visiems padaliniams. Kai tai pasiekta, vadas tampa nebepakeičiamas, nes visa sudėtinga sąjūdžio struktūra be vado įsakymų prarastų savo *raison d'être*. Nuo tos akimirkos, nepaisant amžinų intrigų vidinėje klikoje ir nesibaigiančių personalo perkėlinėjimų, milžiniškos neapykantos, įniršio ir asmeninės pagiežos sankaupos, vado padėtis gali likti saugi, nepažeidžiama chaotiškų dvaro revoliucijų ne dėl jo ypatingų talentų, dėl kurių jo intymiai aplinkai priklausantys žmonės dažnai neturi pernelyg didelių iliuzijų, o dėl to, kad tie žmonės nuoširdžiai ir giliai įsitikinę, kad be jo viskas iškart pražūtų.

Aukščiausias vado uždavinys – įasmeninti dvigubą funkciją, būdingą kiekvienam sąjūdžio sluoksniui: būti magiška sąjūdžio apsauga nuo išorinio pasaulio, o kartu ir tiesioginiu tiltu, kuriuo sąjūdis sujungtas su pasauliu. Vadas atstovauja sąjūdžiui tokiu būdu, kuris visai skiriasi nuo bet kokio paprasto partijos vado atstovavimo būdo: jis reikalauja asmeninės atsakomybės už kiekvieną veiksmą, poelgį ar nusižengimą, padarytą bet kurio partijos nario ar funkcionieriaus atliekant oficialias pareigas. Šitokia totalinė atsakomybė yra pats svarbiausias organizacinis vadinamojo vado principo aspektas, pagal kurį kiekvienas funkcionierius yra ne tik paskirtas vado, bet kartu yra gyvas jo įsikūnijimas, ir tariama, kad bet kokia tvarka kyla iš šio vienintelio visada trykštančio šaltinio. Šitoks visiškas vado susitapatinimas su kiekvienu paskirtu žemesnio rango vadu ir šitoks atsakomybės už viską, kas daroma, monopolis irgi yra aiškiausi ženklai, rodantys lemtingą totalitarinio vado ir paprasto diktatoriaus ar despoto skirtumą. Tironas niekada nesusitapatintų su savo valdiniais, ką kalbėti apie kiekvieną jų veiksmą[87], – valdiniais jis gali pasinaudoti kaip atpirkimo ožiais ir mielai juos kritikuoti, kad apsaugotų save nuo liaudies įniršio, bet jis visada išsaugo absoliutų atstumą tarp savęs ir visų tarnų bei visų savo valdinių. Vadas, priešingai, negali toleruoti savo tarnų kritikos, nes jie visada veikia jo vardu: jei jis nori ištaisyti savo klaidas, turi likviduoti tuos, kurie jas padarė, jei jis nori apkaltinti kitus už savo klaidas, turi juos nužudyti[88]. Juk tokioje organizacinėje struktūroje klaida gali būti tik apgavystė, kai vadą įasmenina apsišaukėlis.

Šitokia totalinė atsakomybė už viską, ką padaro sąjūdis, ir šitoks totalinis vado susitapatinimas su kiekvienu iš savo funkcionierių turi labai praktišką padarinį – niekam niekada netenka būti atsakingam už savo veiksmus ar paaiškinti jų priežastis. Kadangi vadas yra monopolizavęs paaiškinimo teisę ir galimybę, išoriniam pasauliui jis atrodo esąs vienintelis asmuo, žinantis, ką daro, t. y. vienintelis žmogus, atstovaujantis sąjūdžiui, su kuriuo dar galima kalbėti netotalitarine kalba ir kuris, jei jam priekaištaujama ar prieštaraujama, negali pasakyti: neklausk manęs, klausk vado. Būdamas sąjūdžio centre, vadas gali veikti taip, tarsi būtų aukščiau jo. Todėl visiškai suprantama (ir visiškai bergždžia), kad sąjūdžiui nepriklausan-

[87] Štai Hitleris asmeniškai prisiėmė atsakomybę dėl Potempos nužudymo, atlikto SA žudikų 1932 metais, nors, galimas daiktas, su tuo nužudymu jis neturėjo nieko bendro. Šiuo atveju svarbiausias buvo susitapatinimo principo įtvirtinimas arba, nacių kalba, „abipusė vado ir tautos ištikimybė“, kuria „remiasi Reichas“ (Hans Frank, *op. cit.*).

[88] „Vienas skiriamųjų Stalino bruožų <...> yra metodiškas savo piktadarysčių ir nusikaltimų, taip pat ir savo politinių klaidų perkėlimas <...> ant pečių tų žmonių, kuriuos jis ketino diskredituoti ir sunaikinti“ (Souvarine, *op. cit.*, p. 655). Akivaizdu, kad totalitarinis vadas gali laisvai pasirinkti, kam priskirti savo klaidas, nes tariama, kad visi žemesnio rango vadų veiksmai įkvėpti jo, todėl bet kam gali būti primestas apsišaukėlio vaidmuo.

tys žmonės, prireikus turėti reikalų su totalitariniais sąjūdžiais ar vyriausybėmis, nuolat deda vilčių į asmeninį pokalbį su pačiu vadu. Tikroji totalitarinio vado paslaptis glūdi organizacijoje, kuri jam duoda galimybę prisiimti totalinę atsakomybę už visus nusikaltimus, padarytus elitinių sąjūdžio formuočių, *ir* kartu reikalauti nuoširdžios, nekaltos pagarbos iš pačių naiviausių savo šalininkų[89].

Totalitariniai sąjūdžiai buvo pavadinti „slaptomis draugijomis, sukurtomis dienos šviesoje“[90]. Tikrai, kad ir kiek nedaug mums žinoma apie slaptųjų draugijų socialinę struktūrą ir naujausią jų istoriją, šių sąjūdžių struktūra, neturinti precedento, jei ją lyginsime su partijomis ir frakcijomis, pirmiausia primena tam tikrus pačius ryškiausius slaptųjų draugijų bruožus[91]. Slaptos draugijos irgi

[89] Tai, kad būtent pats Hitleris – o ne Himmleris, Bormannas ar Goebbelsas – visada inicijuodavo tikrai „radikalias“ priemones, kad tos priemonės visada būdavo radikalesnės negu tiesioginei jo aplinkai priklausančių žmonių pasiūlymai, kad net Himmleris buvo sukrėstas, kai jam buvo pavestas žydų klausimo „galutinis sprendimas“, – visa tai dabar įrodyta nesuskaičiuojamų dokumentų. O pasaka, kad Stalinas buvo daug nuosaikesnis negu kairiosios bolševikų partijos frakcijos, jau irgi nebetikima. Todėl ypač svarbu prisiminti, kad totalitariniai vadai visada stengiasi pasirodyti išoriniam pasauliui kuo nuosaikesni ir kad tikrasis jų vaidmuo – būtent stumti sąjūdį į priekį bet kuria kaina, o jei reikia, didinti jo greitį – rūpestingai nuslepiamas. Žr., pavyzdžiui, admirolo Ericho Raederio memuarus: Erich Raeder, „My Relationship to Adolf Hitler and to the Party“, *Nazi Conspiracy*, VIII, p. 707 ff. „Kai paplisdavo informacija arba gandai apie radikalias partijos ar gestapo priemones, pagal fiurerio elgesį būdavo galima spręsti, kad imtis tokių priemonių pats fiureris neįsakė <...> Vėliau aš pamažu priėjau išvadą, kad pats fiureris visada buvo linkęs į patį radikaliausią sprendimą be jokios išorinės įtakos“. Vykstant kovai partijos viduje prieš Stalinui įgyjant absoliučią valdžią, jis visada stengėsi atrodyti kaip „aukso vidurio žmogus“ (žr. Deutscher, *op. cit.*, p. 295 ff.) ir, nors tikrai nebuvo „kompromiso žmogus“, jis niekada tokio vaidmens neišsižadėjo. Kai, pavyzdžiui, 1936 metais, užsienio žurnalistas jo paklausė apie pasaulinę revoliuciją kaip galutinį sąjūdžio tikslą, jis atsakė: „Mes niekada neturėjome tokių planų ir tikslų. <...> Tai nesusipratimo padarinys <...> komiškas ar veikiau tragikomiškas“ (Deutscher, *op. cit.*, p. 422).

[90] Žr. Alexandre Koyré, „The Political Function of the Modern Lie“, *Contemporary Jewish Record,* June, 1945.

Hitleris (*op. cit.*, II knyga, ix skyrius) išsamiai aptaria slaptųjų draugijų, kaip totalitarinių sąjūdžių pirmavaizdžių, pranašumus ir trūkumus. Jo svarstymai, tiesą sakant, jį atveda prie Koyré išvados – laikytis slaptųjų draugijų principų be jų slaptumo ir steigti jas „dienos šviesoje“. Tuo metu, kai sąjūdis dar neturėjo valdžios, vargu ar būta ko nors, ką naciai laikė paslaptyje. Tik karo metu, kai nacių režimas tapo visiškai totalitarizuotas, o partijos vadovybė pasijuto iš visų pusių apsupta kariškių hierarchijos, nuo kurios priklausė karo eiga, elitinės formuotės gavo instrukcijas viską, kas susiję su „galutiniais sprendimais“, t. y. deportacijas ir masinius naikinimus, griežtai laikyti absoliučioje paslaptyje. Tuo pačiu metu Hitleris pradėjo elgtis lyg sąmokslininkų gaujos vadas, tačiau pats šio fakto aiškiai nepripažino ir neskelbė. Diskutuodamas su generaliniu štabu 1939 metų gegužės mėnesį, Hitleris nustatė taisykles, kurios skamba taip, tarsi būtų nurašytos nuo slaptosios draugijos priesakų: „1) Nedera informuoti nė vieno asmens, kam nereikia žinoti. 2) Niekas neturi žinoti daugiau, negu reikia. 3) Niekas neturi sužinoti apie reikalą anksčiau, negu jam to reikia“ (cituojama pagal: Heinz Holldack, *Was wirklich geschah*, 1949, p. 378).

[91] Šią išvadą galima tiesiogiai susieti su Georgo Simmelio idėjomis (Georg Simmel, „Sociology of Secrecy and of Secret Societies“, *The American Journal of Sociology,* Vol. XI, No. 4, January, 1906), kurios išdėstytos jo knygos *Soziologie*, Leipzig, 1908, penktame skyriuje; jos ištraukos išverstos Kurto H. Wolffo (žr. K.H. Wolff, *The Sociology of Georg Simmel,* 1950).

formuoja hierarchijas pagal „iniciacijos" laipsnius, reguliuoja savo narių gyvenimą pagal slaptą ir fiktyvią prielaidą, verčiančią viską matyti taip, tarsi tai būtų kažkas kita, laikosi nuolatinio melo strategijos, kad apgautų neinicijuotas išorines mases, reikalauja besąlygiško paklusnumo iš savo narių, kurie laikosi drauge dėl ištikimybės dažnai nežinomam ir visada paslaptingam vadui, apsuptam, arba tariamai apsuptam, nedidelės grupės išrinktųjų, kurie savo ruožtu apsupti pusiau išrinktųjų, sudarančių „buferinę sritį", apsaugančią nuo priešiško profaniško pasaulio[92]. Kaip ir slaptosioms draugijoms, totalitariniams sąjūdžiams būdingas dichotominis pasaulio skirstymas į „prisiekusius kraujo brolius" ir neapibrėžtą, išpliurusią prisiekusių priešų masę[93]. Šis skirstymas, pagrįstas absoliučiu priešiškumu aplinkiniam pasauliui, labai skiriasi nuo paprastai partijai būdingos tendencijos žmones skirstyti į tuos, kurie tai partijai priklauso, ir tuos, kurie jai nepriklauso. Partijos ir apskritai atviros visuomenės kaip savo priešininkus traktuoja tik tuos žmones, kurie joms atvirai oponuoja, tuo tarpu slaptųjų draugijų principas visada buvo toks: „Kas ne su mumis, tas prieš mus"[94]. Atrodo, kad toks ezoterinis principas visai netinka masinėms organizacijoms, tačiau naciai savo nariams davė mažų mažiausiai psichologinį slaptųjų draugijų iniciacijos ritualo ekvivalentą, kai, užuot paprasčiausiai neleidę žydams tapti sąjūdžio nariais, jie iš savo narių pareikalavo įrodyti nežydišką kilmę ir užvedė sudėtingą mašiną, kad nušviestų tamsią beveik 80 mln. vokiečių praeitį. Žinoma, tai buvo komedija, ir netgi brangiai kainavusi komedija, kai 80 mln. vokiečių buvo priversti ieškoti žydų kilmės prosenelių, tačiau kiekvienas laikė šį egzaminą, jausdamas, kad priklauso išrinktųjų grupei, stovinčiai priešpriešiais įsivaizduojamai netinkamųjų daugumai. Tą patį principą bolševikų sąjūdis patvir-

[92] „Kaip tik todėl, kad žemesnieji visuomenės sluoksniai sudaro tarpinę pereinamąją prie tikrojo paslapties centro grandį, jie užtikrina laipsnišką sutankėjimą atostūmio srities, supančios tą patį dalyką, ir tai apsaugo paslaptį daug geriau negu radikalios priemonės, esančios arba visiškai už tos slepiamos srities, arba visiškai jos viduje" (*ibid.*, p. 489).

[93] Terminai „prisiekę broliai", „prisiekę draugai", „prisiekusiųjų bendruomenė" ir t. t. nacių literatūroje buvo kartojami *ad nauseam*, iš dalies todėl, kad jie buvo susiję su jaunuolišku romantizmu, kuris buvo realiai paplitęs vokiečių jaunimo sąjūdyje. Apibrėžčiau šiuos terminus vartojo pirmiausia Himmleris: jis įtraukė juos į SS „svarbiausią šūkį" („Taigi mes išsirikiavome viena linija ir žengiame į tolimą ateitį, paklusdami nekintantiems dėsniams, tokiems kaip nordinių žmonių nacionalsocialistinė tvarka ir kaip jų genčių [*Sippen*] prisiekusiųjų bendruomenė", žr. D'Alquen, *op. cit.*) ir suteikė jiems aiškią – „absoliutaus priešiškumo" visiems kitiems – prasmę (žr. Simmel, *op. cit.*, p. 489): „Tada, kai visa žmonija nuo 1 iki 1,5 milijardo (*sic!*) išsirikiuos prieš mus, vokiečių tautą, <...>" Žr. Himmlerio kalbą SS generaliteto susirinkime Poznanėje 1943 metų spalio 4 d., *Nazi Conspiracy*, IV, p. 558.

[94] Simmel, *op. cit.*, p. 490. Šis principas, kaip ir daugelis kitų, nacių buvo priimtas rūpestingai apmąsčius „Siono išminčių protokolų" potekstę. Dar 1922 metais Hitleris pasakė: „[Ponai dešinieji] dar niekada taip ir nesuprato, jog nebūtina būti žydų priešu, kad vieną gražią dieną būtum nuvilktas <...> ant ešafoto <...> visai pakanka <...> *nebūti žydu:* tai užtikrins tau ešafotą" (*Hitler's Speeches*, p. 12). Tuo metu niekas negalėjo net nuspėti, ką iš tikrųjų reiškė šitokia savita propagandos forma: vieną gražią dieną bus visai nebūtina būti mūsų priešu, kad būtum nuvilktas ant ešafoto – visai pakaks būti žydu ar galiausiai kurios nors kitos tautos nariu, kurį kokia nors sveikatos komisija paskelbs „rasiškai menkaverčiu". Himmleris tikėjo ir skelbė, kad visas SS buvo pagrįstas tokiu principu: „Mes turime būti sąžiningi, kuklūs, lojalūs ir draugiški mūsų kraujo broliams, bet niekam kitam" (*op. cit.*, *loc. cit.*).

tino nuolat atnaujinamais partijos valymais, kurie kiekvienam, kuris nebūdavo atstumiamas, įkvėpdavo tikėjimą savo išrinktumu.

Galimas daiktas, labiausiai stulbinantis slaptųjų draugijų ir totalitarinių sąjūdžių panašumas glūdi ritualo vaidmenyje. Paradai Raudonojoje aikštėje šiuo požiūriu ne mažiau būdingi negu pompastiškas Niurnbergo partinių dienų formalizmas. Nacių ritualo centras buvo vadinamoji „kraujo vėliava", o bolševikų ritualo centras buvo mumifikuotas Lenino lavonas; ir viena, ir kita ceremonijai suteikdavo ryškų stabmeldystės elementą. Tokia stabmeldystė vargu ar yra – kaip kartais tvirtinama – pseudoreliginių ar eretiškų tendencijų apraiška. Tie „stabai" tėra organizacinės priemonės, žinomos iš slaptųjų draugijų ritualų: tos draugijos irgi naudojo ritualus, kad įgąsdintų savo narius paslaptingumu, pasitelkdamos baisingus, siaubą keliančius simbolius. Akivaizdu, kad žmonės patikimiau susiejami į vieningą visumą tada, kai bendrai patiria paslaptingą ritualą, negu kai visi žino tą pačią paslaptį. Tai, kad totalitarinių sąjūdžių paslaptis demonstruojama dienos šviesoje, nebūtinai pakeičia tokio ritualinio patyrimo prigimtį[95].

Žinoma, tokie panašumai nėra atsitiktiniai. Jų negalima paprasčiausiai paaiškinti tuo faktu, kad ir Hitleris, ir Stalinas, prieš tapdami totalitariniais vadais, buvo moderniųjų slaptųjų draugijų nariai: Hitleris priklausė slaptajai reichsvero tarnybai, o Stalinas – bolševikų partijos sąmokslininkų grupei. Iš dalies tie panašumai buvo natūralus totalitarizmo sąmokslo fikcijos padarinys: juk totalitarizmo organizacijos, kaip buvo manoma, buvo sukurtos atsverti slaptąsias draugijas – slaptąją žydų draugiją ir sąmokslininkų trockistų draugiją. Ypač įsidėmėtina tai, kad totalitarinės organizacijos gali perimti tiek daug slaptųjų draugijų organizacinių priemonių, net nesistengdamos nuslėpti savo tikslo. Tai, kad naciai norėjo užkariauti pasaulį, deportuoti „rasiškai svetimas" tautas ir išnaikinti tuos, kurie pasižymi „prastesniu biologiniu paveldu", kad bolševikai darbavosi pasaulinės revoliucijos labui, niekada nebuvo jokia paslaptis, priešingai, šie tikslai visada buvo jų propagandos dalis. Kitaip tariant, totalitariniai sąjūdžiai imituoja visus slaptųjų draugijų ritualus, tačiau atima iš jų vienintelį dalyką, kuris gali pateisinti (ar, kaip tariama, pateisina) jų metodus – būtinybę saugoti paslaptį.

Šiuo, kaip ir daugeliu kitų požiūrių, nacizmas ir bolševizmas, turėję visiškai skirtingus istorinius pradmenis, pasiekė tą patį organizacinį rezultatą. Naciai pradėjo nuo sąmokslo fikcijos ir daugiau ar mažiau sąmoningai stengėsi mėgdžioti Siono išminčių slaptosios draugijos pavyzdį, o bolševikai pradėjo nuo revoliucinės partijos, kurios tikslas buvo vienpartinė diktatūra, perėjo į tokį etapą, kai partija buvo „visiškai už ir virš visko", ir pasiekė akimirką, kai partijos Politbiuras buvo „visiškai už ir virš visko"[96]; galiausiai Stalinas šios partijos struktūrai primetė griežtas totalitarines jos sąmokslo sektoriaus taisykles ir tik paskui suprato, kad, siekiant palaikyti geležinę slaptosios bendruomenės drausmę masinės organizacijos sąlygomis, reikalinga centrinė fikcija. Galimas daiktas, kad nacių vystymasis savaime yra logiškesnis ir nuoseklesnis, bet bolševikų partijos istorija geriau iliustruoja esmingai fiktyvų totalitarizmo pobūdį, ir kaip tik todėl, kad fiktyvūs globaliniai sąmokslai, prieš kuriuos ir pagal kuriuos buvo tariamai organizuojamas bolševikų sąmokslas, nebuvo fiksuoti ideologiškai. Jie keitėsi – nuo trockistų iki 300 šeimų, paskui iki įvairiausių „imperializmų", o

[95] Žr. Simmel, *op. cit.*, p. 480–481.

[96] Souvarine'as (*op. cit.*, p. 313) laikosi Bucharino formuluotės.

galiausiai iki „bešaknio kosmopolitizmo" – ir būdavo pritaikomi prie laikinų reikmių, tačiau niekada ir jokiomis pačiomis įvairiausiomis aplinkybėmis bolševikai negalėjo apsieiti be kokios nors panašaus pobūdžio fikcijos.

Rusijos vienpartinę diktatūrą į totalitarinį režimą, o revoliucines komunistų partijas visame pasaulyje į totalitarinius sąjūdžius Stalinas pakeitė likviduodamas frakcijas, panaikindamas demokratiją partijos viduje ir nacionalines komunistų partijas padarydamas Maskvos vadovaujamo Kominterno atšakomis. Slaptosios draugijos apskritai ir revoliucinių partijų sąmokslininkų aparatas, skyrium imant, visada pasižymėjo tuo, kad juose nebūdavo frakcijų, kad būdavo slopinamos kitokios nuomonės ir absoliučiai centralizuojamas vadovavimas. Visos šios priemonės buvo nukreiptos į aiškų utilitarinį tikslą – narius apsaugoti nuo persekiojimo, o draugiją – nuo išdavystės. Totalinis paklusnumas, kurio buvo reikalaujama iš kiekvieno nario, ir absoliuti valdžia vado rankose buvo tik neišvengiami šalutiniai praktiškai būtinų priemonių padariniai. Tačiau bėda yra ta, jog sąmokslininkai dėl visai suprantamų priežasčių linkę manyti, kad patys efektyviausi bendrosios politikos metodai yra tokie patys kaip ir sąmokslininkų draugijose ir kad jei juos įmanoma taikyti dienos šviesoje ir paremti visos nacijos prievartos įrankiais, galios kaupimo galimybės tampa absoliučiai neribotos[97]. Kol pati partija dar lieka nedaloma, jos sąmokslininkų sektorius savo vaidmeniu gali būti prilygintas armijai nedalomame politiniame junginyje: nors pačios armijos elgesio taisyklės radikaliai skiriasi nuo civilinio junginio taisyklių, ji tarnauja civiliniam junginiui, lieka jam pavaldi ir jo kontroliuojama. Kaip karinės diktatūros pavojus iškyla tada, kai armija nebetarnauja politiniam junginiui, o siekia jį valdyti, taip ir totalitarizmo pavojus iškyla tada, kai revoliucinės partijos sąmokslininkų sektorius išsilaisvina nuo partijos kontrolės ir siekia vadovauti. Taip ir atsitiko komunistų partijoms valdant Stalinui. Stalino metodai visada buvo tipiški tokiam žmogui, kuris kilęs iš partijos sąmokslininkų sektoriaus: jo atidumas detalei, jo dėmesys asmeninei politikos pusei, jo beatodairiškumas naudojantis bendražygiais ir draugais ir juos likviduojant. Kovojant dėl valdžios perėmimo po Lenino mirties jam labiausiai padėjo slaptoji policija[98], kuri tuo metu jau buvo viena iš pačių svarbiausių ir galingiausių partijos dalių[99]. Visai natūralu, kad ČK turėjo simpatizuoti sąmokslininkų sektoriaus atstovui, žmogui, kuris jau traktavo šią organizaciją kaip tam tikrą slaptą draugiją, o todėl buvo linkęs išsaugoti ir išplėsti jos privilegijas.

Tačiau tas faktas, kad komunistų partijos buvo užgrobtos savo sąmokslininkų sektorių, buvo tik pirmas žingsnis jas paverčiant totalitariniais sąjūdžiais. Nepakako ir to, kad slaptoji policija Rusijoje ir jos agentai užsienio komunistų

[97] Souvarine'as (*op. cit.*, p. 113) mini, kad Stalinui „visada darydavo įspūdį žmonės", kurie sėkmingai „vesdavo bylą". Į politiką jis žiūrėjo kaip „į bylą", kuriai reikia sumanumo.

[98] Trečiojo dešimtmečio kovose partijos viduje „GPU darbuotojai beveik visi be išimties buvo fanatiški dešiniųjų priešai ir Stalino šalininkai. Įvairios GPU tarnybos tuo metu buvo stalinistinės frakcijos atramos taškai" (Ciliga, *op. cit.*, p. 48). Souvarine'as (*op. cit.*, p. 289) rašo, kad Stalinas dar prieš „pratęsdamas tą politinį aktyvumą, kurį pradėjo pilietinio karo metu, jau buvo Politbiuro atstovas GPU".

[99] Tuojau pat po pilietinio karo Rusijoje *Pravda* rašė, kad „lozungas 'Visa valdžia taryboms' pakeistas lozungu 'Visa valdžia čekistams' <...> Pasibaigus karo veiksmams, prarado reikšmę karinė kontrolė <...> bet liko išsišakojusi ČK, tobulinusi save, paprastindama savo operatyvinės veiklos metodus" (Souvarine, *op. cit.*, p. 251).

partijose sąjūdyje atliko tą patį vaidmenį kaip elitinės formuotės, kurias naciai sukūrė kaip sukarintas grupes. Kad slaptosios policijos valdžia liktų stabili, turėjo būti pakeistos pačios partijos. Todėl kartu su frakcijų ir demokratijos partijos viduje likvidavimu Rusijoje į partiją buvo pradėtos priiminėti didelės, politiškai neišprususios ir „neutralios" masės, ir šitokią politiką tuojau pat perėmė užsienio komunistų partijos, kai ją inicijavo Liaudies frontas.

Nacių totalitarizmas prasidėjo nuo masinės organizacijos, kurią tik palaipsniui užvaldė elitinės formuotės, o bolševikai pradėjo nuo elitinių formuočių ir atitinkamai organizavo mases. Abiem atvejais rezultatas buvo tas pats. Maža to, dėl savo militaristinės tradicijos ir prietarų naciai savo elitines formuotes kūrė pagal armijos modelį, o bolševikai iš pat pradžių aukščiausiosios valdžios įgaliojimus atidavė slaptajai policijai. Tačiau po kelerių metų išnyko ir šis skirtumas: SS vadas tapo slaptosios policijos vadu, o SS formuotės buvo palaipsniui prijungtos prie gestapo ir jų kadrai pakeitė ankstesnius gestapo kadrus, nors šie kadrai jau buvo sudaryti iš patikimų nacių šalininkų[100].

Kaip tik dėl esminio slaptos sąmokslininkų draugijos ir slaptosios policijos, sukurtos kovai, funkcionavimo panašumo totalitariniai režimai, grindžiami globalinio sąmokslo fikcija ir siekiantys globalinio viešpatavimo, galiausiai visą valdžią sutelkė policijos rankose. Tačiau, dar neturėdamos valdžios, „slaptosios draugijos dienos šviesoje" turėjo kitų organizacinių pranašumų. Akivaizdus prieštaravimas tarp masinės organizacijos ir išrinktųjų draugijos, vien kuriai galima patikėti saugoti paslaptį, visai nesvarbus, palyginti su tuo faktu, kad pati slaptųjų sąmokslininkų draugijų struktūra totalitarinę ideologinę dichotomiją – aklą masių priešiškumą egzistuojančiam pasauliui, nepriklausomai nuo jo nuokrypių ir skirtumų – gali paversti organizaciniu principu. Organizacijos, veikiančios pagal principą „Kas ne su mumis, tas prieš mus", požiūriu pasaulis kaip visuma praranda visus niuansus, visus skirtumus ir įvairovės aspektus, kurie bet kuriuo atveju masėms tampa nepatogūs ir nepakeliami, nes masės prarado savo vietą pasaulyje ir nebegali jame orientuotis[101]. Nesvyruojantį lojalumą slaptųjų draugijų nariams įkvėpdavo ne tiek paslaptis, kiek susiskirstymas į „mus" ir „kitus". Tokią padėtį galima išsaugoti imituojant slaptosios draugijos organizacinę struktūrą ir pašalinant iš jos racionalų paslapties išsaugojimo tikslą. Ir visai nesvarbu, ar šitokio proceso ištaka buvo sąmokslo ideologija, kaip nacių atveju, ar revoliucinės partijos sąmokslininkų sektoriaus didėjimas, kaip bolševikų atveju. Nuostata, būdinga totalitarinei organizacijai, yra tokia – visa, kas už sąjūdžio, „miršta". Tokia nuostata drastiškai įgyvendinama kruvinomis totalitarinio valdymo sąlygomis, tačiau net dar neužgrobus valdžios tokia nuostata atrodė pri-

[100] Gestapą sukūrė Göringas 1933 metais, Himmleris buvo paskirtas gestapo viršininku 1934 metais ir iškart pradėjo jo kadrus keisti SS nariais, o karo pabaigoje 75 nuošimčiai gestapo agentų buvo esesininkai. Be to, reikia turėti galvoje, kad Himmlerio organizuoti SS junginiai ypač tiko šiam darbui netgi ikikarinėje stadijoje – kaip atliekantys partijos narių šnipinėjimo pareigas. (Heiden, *op. cit.*, p. 308). Apie gestapo istoriją žr. Giles, *op. cit.*, taip pat *Nazi Conspiracy*, Vol. II, chapter xii.

[101] Galimas daiktas, tai buvo viena lemtingiausių ideologinių Rosenbergo klaidų. Jis prarado fiurerio malonę ir savo įtaką sąjūdyje turėjo užleisti tokiems žmonėms kaip Himmleris, Bormannas ir net Streicheris, nes jo *Dvidešimtojo amžiaus mitas* pripažįsta rasinį pliuralizmą, kuris netaikomas tik žydams. Šitaip jis pažeidė principą, pagal kurį tas, kuris ne su mumis („germanų tautos"), yra prieš mus („likusi žmonija"). Plg. 87 pastabą.

imtina masėms, kurios nuo žlugimo ir sutrikimo slėpėsi fiktyviame sąjūdžio prieglobstyje.

Totalitariniai sąjūdžiai ne kartą įrodė, kad gali įkvėpti tokią pačią ištikimybę „iki mirties", kuri buvo slaptųjų ir sąmokslininkų draugijų prerogatyva[102]. Tai, kad tokios puikiai parengtos ir apginkluotos karinės grupuotės kaip SA, nužudžius mylimą vadą (Röhmą) ir šimtus artimų draugų, visiškai nesipriešino, buvo stulbinantis spektaklis. Galimas daiktas, kad tuo metu reichsveras rėmė kaip tik Röhmą, o ne Hitlerį. Bet šiuos nacių sąjūdžio įvykius tuo metu užgožė nuolat atsinaujinantys savanoriškai prisipažįstančių „nusikaltėlių" spektakliai bolševikų partijoje. Absurdiškais prisipažinimais grindžiami teismo procesai tapo iš vidaus labai svarbaus, o iš šalies nesuprantamo ritualo dalimi. Bet nepriklausomai nuo to, kaip tos aukos paruošiamos dabar, šio ritualo atsiradimo priežastis yra veikiausiai nesufabrikuoti senosios bolševikų gvardijos prisipažinimai 1936 metais. Dar gerokai prieš Maskvos procesų epochą žmonės, gavę mirties nuosprendį, galėjo jį priimti visai ramiai, ir tokia pozicija „ypač vyravo tarp ČK narių"[103]. Kol sąjūdis egzistuoja, pati ypatinga jo organizacijos forma užtikrina, kad bent jau elitinės formuotės nebegali suvokti gyvenimo už glaudžiai susietos grupės žmonių, kurie, net jei ir pasmerkiami mirčiai, vis dar jaučiasi pranašesni už kitą, neišrinktųjų pasaulį. O kadangi išskirtinis šios organizacijos tikslas visada buvo apgaudinėti išorinį pasaulį ir kovoti su juo, o galiausiai jį užkariauti, tos organizacijos nariai mielai aukoja savo gyvybę, jeigu tai padeda vėl apmulkinti pasaulį[104].

Tačiau svarbiausia slaptųjų ir sąmokslininkų draugijų organizacinės struktūros ir moralinių normų reikšmė masinės organizacijos tikslams glūdi net ne vidinėse besąlygiškos priklausomybės ir lojalumo garantijose ir organizuotame besąlygiško priešiškumo išoriniam pasauliui demonstravime, o jų nepranokstamame sugebėjime kurti ir saugoti fiktyvų pasaulį, remiantis nuolatiniu melu. Visa totalitarinių sąjūdžių struktūra, pradedant naiviais pakeleiviais, baigiant partijos nariais, elitinėmis formuotėmis, intymiu vado artimųjų ratu ir net pačiu vadu, gali būti apibūdinta kaip keistai besikeičiantis patiklumo ir cinizmo derinys, kuriuo kiekvienas narys, priklausomai nuo jo rango ir padėties sąjūdyje, turi atsakyti į besikeičiančius melagingus vadų teiginius ir centrinę nekintančią ideologinę sąjūdžio fikciją.

Prieš tapdamas kasdieniu masiniu reiškiniu, šitoks patiklumo ir cinizmo derinys buvo išskirtinis minios mąstysenos bruožas. Nuolat besikeičiančiame, nesuvokiamame pasaulyje masės pasiekė tokį tašką, kuriame jos galėjo tuo pačiu metu tikėti viskuo ir netikėti niekuo, manyti, kad įmanoma viskas ir kad niekas nėra tikra. Šitoks derinys nuostabus jau pats savaime, nes jis sunaikino iliuziją, kad patiklumas yra neįtarių primityvių sielų silpnybė, o cinizmas – aukštesnio rango ir rafinuotų protų yda. Masinė propaganda atskleidė, kad jos auditorija

[102] Simmelis (*op. cit.*, p. 492) išvardija slaptąsias draugijas, kurių nariai savanoriškai iškeldavo vieną vadą, kuriam nuo to laiko jie paklusdavo jau be kritikos ir be ribų.

[103] Ciliga, *op. cit.*, p. 96–97. Jis irgi pasakoja, kaip trečiajame dešimtmetyje net paprasti GPU kalėjimo Leningrade kaliniai, nuteisti mirties bausme, leisdavosi nubaudžiami „be žodžių, garsiai neprotestuodami prieš vyriausybę, pasmerkusią juos mirti" (p. 183).

[104] Ciliga pasakoja, kad nuteistieji partijos nariai „manė, kad jei jų bausmės išgelbės biurokratinę diktatūrą kaip visumą, jei šitaip bus galima nuraminti maištingą valstietiją (ar veikiau, jei šitaip pavyks ją apmulkinti), tai jų paaukotos gyvybės nenueis veltui".

visada yra pasirengusi tikėti tuo, kas blogiausia, kad ir kaip tai būtų absurdiška, o be to, ne itin priešinasi apgaudinėjama, nes įsitikinusi, kad kiekvienas teiginys vienaip ar kitaip yra melagingas. Savo propagandą totalitariniai masių vadai grindė teisinga psichologine prielaida, kad esant tokioms sąlygoms vieną dieną galima priversti žmones patikėti pačiais fantastiškiausiais teiginiais ir būti tikram, kad jei kitą dieną jiems bus pateikti nepaneigiami tų teiginių melagingumo įrodymai, jie ras prieglobstį cinizme: užuot palikę vadus, kurie jiems melavo, jie tvirtins, kad visada žinojo, jog tas teiginys buvo melagingas, ir žavėsis savo vadais dėl jų aukščiausios taktinės išminties.

Tai, kas buvo akivaizdi masinės auditorijos reakcija, tapo svarbiu hierarchiniu masinių organizacijų principu. Patiklumo ir cinizmo derinys vyrauja visuose totalitarinio sąjūdžio lygmenyse, ir juo aukštesnis lygmuo, juo labiau cinizmas užgožia patiklumą. Esminis įsitikinimas, būdingas visiems lygmenims, pradedant pakeleiviu, baigiant vadu, yra tas, kad politika yra apgaulė ir kad sąjūdžio „pirmasis įsakymas“ – „Fiureris visada teisus“ – pasaulinės politikos, t. y. pasaulinės apgavystės, tikslams yra toks pat būtinas, kaip karinės drausmės taisyklės būtinos karo tikslams[105].

Mašina, generuojanti, organizuojanti ir platinanti monstrišką totalitarinių sąjūdžių melą, irgi priklauso nuo vado pozicijos. Prie propagandinių tvirtinimų, kad visi įvykiai yra moksliškai prognozuojami pagal gamtos ar ekonomikos dėsnius, totalitarinės organizacijos priduria poziciją vieno žmogaus, kuris monopolizavo šį žinojimą ir kurio svarbiausias bruožas yra tas, kad jis „visada buvo teisus ir visada bus teisus“[106]. Totalitarinio sąjūdžio nario požiūriu, šis žinojimas neturi nieko bendro su tiesa, o šis jautimasis teisiu neturi nieko bendro su objektyviu vado teiginių teisingumu, kurio negalima paneigti faktais, o tik būsima sėkme arba pralaimėjimu. Vadas visada teisus savo veiksmais, o kadangi šie veiksmai planuojami būsimiems šimtmečiams, galutinis jo veiksmų patikrinimas perkeliamas už jo amžininkų patyrimo ribų[107].

Vienintelė grupė, kaip tariama, ištikimai ir paraidžiui tikinti vado žodžiais, yra prijaučiantieji, kurių pasitikėjimas sąjūdį apsupa nuoširdumo ir naivumo atmosfera ir padeda vadui realizuoti pusę jo uždavinio, t. y. įkvėpti pasitikėjimą sąjūdžiu. Partijos nariai niekada netiki viešais pareiškimais ir to iš jų nesitikima, bet užtat totalitarinės propagandos garbstomi už tą aukščiausią intelektą, kuris, kaip tariama, juos skiria nuo netotalitarinio išorinio pasaulio; savo ruožtu jie pažįsta jį tik iš nenormalaus prijaučiančiųjų patiklumo. Kai Hitleris sakė savo garsiąją teisėtumo priesaiką prieš aukščiausiąjį Veimaro respublikos teismą, juo tikėjo tik prijaučiantieji naciams, o sąjūdžio nariai labai gerai žinojo, kad jis meluoja, ir pasitikėjo juo labiau negu bet kada, nes buvo akivaizdu, kad jis suge-

[105] Goebbelso požiūris į diplomatijos vaidmenį politikoje pakankamai iškalbingas: „Nėra abejonės, kad geriausiai elgiasi tas, kuris diplomatų neinformuoja apie išvirkščiąją politikos pusę <...> Nuoširdumas atliekant taikdario vaidmenį kartais yra pats įtikinamiausias jų politinio patikimumo įrodymas“ (*op. cit.*, p. 87).

[106] Rudolfo Hesso pasisakymas per radiją 1934 metais. *Nazi Conspiracy*, I, p. 193.

[107] Werneris Bestas (*op. cit.*) aiškina: „Ar vyriausybės valia nustato ‘teisingas’ taisykles <...> tai jau yra ne teisės, o likimo klausimas. Juk už tikrus piktnaudžiavimus <...> nubaus pats istorinis likimas nelaimėmis, perversmais ir griuvėsiais, ir visa tai todėl, kad buvo pažeisti ‘gyvenimo dėsniai’, o ne Teisingumo ministerijos įstatymai“. Vertinimas cituojamas pagal *Nazi Conspiracy*, IV, p. 490.

ba mulkinti viešąją nuomonę ir valdžią. Kai vėliau Hitleris pakartojo šį spektaklį prieš visą pasaulį, kai jis prisiekė dėl savo gerų ketinimų, o tuo pačiu metu atvirai rengė savo nusikaltimus, nacių partijos narių susižavėjimas, savaime suprantama, buvo beribis. Panašiai ir tik bolševikų pakeleiviai tikėjo, kad Kominternas paleistas, ir tik neorganizuotos rusų tautos masės ir pakeleiviai užsienyje prodemokratinius Stalino pasisakymus karo metu priėmė už gryną pinigą. Bolševikų partijos nariai buvo atvirai įspėti, kad jų neapmulkintų taktiniai manevrai, ir buvo raginami žavėtis savo vado, išduodančio sąjungininkus, gudrumu[108].

Be sąjūdžio organizacinio susiskirstymo į elitines formuotes, narius ir prijaučiančiuosius vado melas nebūtų veiksmingas. Cinizmo gradacija, išreikšta paniekos hierarchija, nuolatinės paneigimo grėsmės akivaizdoje mažų mažiausiai tokia pat reikalinga kaip ir tiesmukas patiklumas. Esmė ta, kad prijaučiantieji, dalyvaujantys fasadinėse organizacijose, niekina visiškai nieko bendro su sąjūdžiu neturinčius savo bendrapiliečius, partijos nariai niekina pakeleivių patiklumą ir radikalizmo stoką, elitinės formuotės dėl panašių priežasčių niekina partijos narius, o pačiose elitinėse formuotėse panaši paniekos hierarchija susijusi su kiekvienu nauju dariniu ar užmoju[109]. Tokios sistemos padarinys yra tas, kad prijaučiančiųjų patiklumas melą padaro įtikimą išoriniam pasauliui, o tuo pačiu metu laipsniškas partijos narių ir elitinių formuočių cinizmas pašalina pavojų, kad vadas pats kada nors patikės savo propaganda, pasinaudos savo teiginiais ir patvirtins savo apsimestinį respektabilumą. Vienas iš svarbiausių išorinio pasaulio santykio su totalitarinėmis sistemomis trūkumų buvo tas, kad jis ignoravo tą sistemą, o todėl tikėjosi, viena vertus, kad pats totalitarinio melo nenormalumas padarys jį neveiksmingą, o kita vertus, kad yra galimybė vadą pagauti už liežuvio ir, nepaisant pradinių jo ketinimų, priversti jį laikytis žodžio. Nelaimei, totalitarinė sistema apsaugota nuo tokių normalių padarinių: jos išradingumas pasireiškia kaip tik tuo, kad ji pašalina tą tikrovę, kuri gali arba demaskuoti melagį, arba priversti jį gyventi pagal jo pažadus.

Nors partijos nariai netiki pareiškimais, skiriamais publikai, jie juo aistringiau tiki standartinėmis ideologinio aiškinimo klišėmis, savotiškais praeities ir ateities istorijos raktais, kuriuos totalitariniai sąjūdžiai perėmė iš XIX a. ideologijų ir, remdamiesi organizacija, pavertė veikiančia tikrove. Tie ideologiniai elementai, kuriais masės vienaip ar kitaip pradeda tikėti, nors dažniausiai miglotai ir abstrakčiai, buvo paversti viską aprėpiančiu faktiniu melu (vietoje bendrosios rasių teorijos – žydų viešpatavimas pasaulyje, vietoje bendrosios klasių teorijos – Volstryto sąmokslas) ir įtraukti į bendrą veiklos schemą, kurioje tik „merdintys" dalykai – nykstančios kapitalistinių šalių klasės arba žlungančios nacijos – yra kliūtis sąjūdžio kelyje. Priešingai taktiniam sąjūdžio melui, kuris keičiasi tiesiog diena iš dienos, manoma, kad ideologiniu melu turi būti tikima kaip šventomis ir neliečiamomis tiesomis. Ideologinį melą gaubia rūpestingai išplėtota „mokslinių" įrodymų sistema: tie įrodymai neturi būti įtikinami visiškai nieko bendro su sąjūdžiu neturintiesiems, tačiau vis dar apeliuoja į tam tikrą suvulgarintą žinojimo troškimą, „demonstruodami" žydų menkavertiškumą arba kapitalistinėje sistemoje gyvenančių žmonių skurdą.

[108] Žr. Kravchenko, *op. cit.*, p. 422. „Nė vienas deramai indoktrinuotas komunistas nejautė, kad partija 'meluoja', viešai išpažindama vienokią politiką, o privačiai – visai priešingą".

[109] „Nacionalsocialistas niekina savo bendratautį vokietį, SA narys niekina kitus nacionalsocialistus, o esesininkas niekina SA narį" (Heiden, *op. cit.*, p. 308).

Elitinės formuotės skiriasi nuo paprastų partijos narių tuo, jog joms nereikia tokių įrodymų ir netgi nemanoma, kad jos naiviai tiki ideologinių klišių tiesa. Šios ideologinės klišės sufabrikuotos tam, kad padėtų tiesos ieškančioms masėms, kurios, reikalaudamos aiškinimų ir įrodymų, turi dar daug bendrų bruožų su normaliu pasauliu. Elitas nėra sudarytas iš ideologų; viso elito narių auklėjimo tikslas – panaikinti jų sugebėjimą skirti tiesą nuo melo, tikrovę nuo fikcijos. Jų pranašumas pasireiškia tuo, kad kiekvieną fakto konstatavimą jie sugeba tuojau pat ištirpdyti tikslo deklaravime. Priešingai negu masiniai sąjūdžio nariai, kuriems, pavyzdžiui, prieš ramiai paraginant žudyti žydus, reikia nors kiek parodyti žydų rasės menkavertiškumą, elitinės formuotės supranta, kad teiginys, jog visi žydai yra menkaverčiai, reiškia, kad visus žydus reikia žudyti; jie žino, kad kai jiems sakoma, jog tik Maskva turi metropoliteną, tikroji šio teiginio prasmė yra ta, jog visi metro turi būti sunaikinti, ir nėra pernelyg nustebinti, pamatę metropoliteną Paryžiuje. Milžiniškas iliuzijų praradimo šokas, kurį patyrė Raudonoji armija, pergalingai žengdama per Europą, galėjo būti išgydytas tik koncentracijos stovyklų ir prievartinės tremties, kurią patyrė didesnė okupacinės kariuomenės dalis, tačiau policijos formuotės, lydėjusios armiją, tam šokui buvo parengtos, tik ne kitokios ir teisingesnės informacijos – Tarybų Rusijoje nesama slaptos mokyklos, pateikiančios autentiškus faktus apie gyvenimą užsienyje, – bet paprasčiausiai bendro mokymo visiškai niekinti bet kokius faktus ir bet kokią tikrovę.

Šitokia elito mąstysena nėra paprastas masinis reiškinys ar paprastas socialinio bešakniškumo, ekonominio skurdo ir politinės anarchijos padarinys. Ją reikia rūpestingai parengti ir lavinti, ir ji sudaro svarbesnę, nors ir ne taip lengvai pastebimą, totalitarinių vadų mokyklų, nacių *Ordensburgen* SS grupuotėms, bolševikų mokymo centrų Kominterno agentams, darbotvarkės dalį negu rasinė indoktrinacija arba pilietinio karo įgūdžių formavimas. Be elito ir jam dirbtinai įdiegto nesugebėjimo faktus suprasti kaip faktus, tiesą skirti nuo melo sąjūdis niekada negalėtų judėti į priekį – savo fikcijos įgyvendinimą. Išskirtinis negatyvus totalitarinio elito bruožas yra tas, kad jis niekada nesiliauja galvojęs apie realų pasaulį ir niekada melo nelygina su tikrove. O pats vertingiausias jo bruožas yra ištikimybė vadui, kuris, kaip talismanas, užtikrina galutinę melo ir fikcijos pergalę prieš tiesą ir tikrovę.

Aukščiausias totalitarinių sąjūdžių organizacijos sluoksnis yra intymi vado aplinka, kuri gali būti formali institucija, kaip bolševikų Politbiuras, arba kintanti klika žmonių, kurie nebūtinai turi oficialias pareigas, kaip Hitlerio palyda. Tiems žmonėms ideologinės klišės yra tik būdai organizuoti mases, ir jie nejaučia jokio nepatogumo keisdami jas pagal aplinkybių reikalavimus, jei tik lieka nepaliestas svarbiausias principas. Šiuo požiūriu svarbiausias Himmlerio įgyvendinto SS reorganizavimo pranašumas buvo tas, kad jis rado labai paprastą būdą „išspręsti kraujo problemą veiksmu", t. y. atrinkti elito narius pagal „gerą kraują" ir parengti juos „be pasigailėjimo imtis rasinės kovos" prieš kiekvieną, kuris negali atsekti savo „ariškos" kilmės iki 1750 metų ar yra žemesnis negu 5 pėdų ir 8 colių („Aš žinau, kad žmonės, pasiekę tam tikrą ūgį, turi turėti šiek tiek reikiamo kraujo"), arba neturi mėlynų akių ir šviesių plaukų[110]. Šio veiklaus

[110] Iš pradžių Himmleris atrinkdavo SS kandidatus pagal fotografijas. Vėliau Rasės komisija, kuriai kandidatas turėdavo pasirodyti asmeniškai, patvirtindavo arba paneigdavo jo rasinę priklausomybę. Žr. Himmler, „Organization and Obligation of the SS and the Police", *Nazi Conspiracy,* IV, p. 616 ff.

rasizmo reikšmė buvo ta, kad ši organizacija tapo nepriklausoma nuo beveik visų konkrečių teorijų ar kokio nors rasinio „mokslo“, taip pat ir nuo antisemitizmo, kiek tai buvo ypatinga doktrina apie žydų prigimtį ir vaidmenį, kurios nauda būtų pasibaigusi kartu su žydų išnaikinimu[111]. Jei tik elitas buvo atrinktas „rasinės komisijos“ ir palenktas specialiems „santuokos įstatymams“[112], rasizmas buvo apsaugotas nuo propagandos moksliškumo ir nuo jos nebepriklausė, o priešingame gale ir palenktos šio „rasinio elito“ jurisdikcijai egzistavo koncentracijos stovyklos vardan „paveldėjimo ir rasės dėsnių geresnio įrodymo“[113]. Remdamiesi šios „gyvos organizacijos“ jėga, naciai galėjo atsisakyti dogmatizmo ir siūlyti draugystę semitų tautoms, pavyzdžiui, arabams, ar sudarinėti sąjungas su tikrų tikriausiais Geltonojo Pavojaus atstovais, japonais. Rasinės visuomenės realybė, tariamai rasiniu požiūriu atrinkto elito formavimas tikrai galėjo būti geresnis rasizmo doktrinos saugiklis negu subtiliausi moksliniai ar pseudomoksliniai įrodymai.

Tokią pat viršenybę bolševizmo politikos vykdytojai demonstruoja ir savo viešai skelbiamų dogmų atžvilgiu. Jie ramiausiai gali nutraukti bet kokią egzistuojančią klasių kovą, staiga sudaryti sąjungą su kapitalizmu, nepakenkdami savo kadrų patikimumui ir neišduodami savo tikėjimo klasių kova. Dichotominis klasių kovos principas tapo organizacine priemone ir, galima sakyti, sustingo bekompromisio priešiškumo visam pasauliui pavidalu, tačiau slaptosios policijos kadrų Rusijoje ir Kominterno agentų užsienyje dėka bolševikų politika tapo stulbinamai laisva nuo „prietarų“.

Kaip tik šitokia laisvė nuo savo pačių ideologijų būdinga aukščiausiems totalitarizmo hierarchams. Šie žmonės kiekvieną žmogų ir viską traktuoja organizacijos požiūriu, neišskiriant nė vado, kuris jiems nėra nei stebuklingas talismanas, nei neklystantysis. Jis yra paprasčiausias šitokio tipo organizacijos padarinys, ir jo reikia ne kaip asmens, o kaip funkcijos, ir kaip funkcija sąjūdžiui jis absoliučiai būtinas. Tačiau priešingai negu kitų despotiškų valdymo formų atveju, kai dažnai valdo klika, o despotas atlieka tik reprezentacinį marionetinio valdovo vaidmenį, totalitariniai vadai tikrai gali daryti ką tik užsigeidžia ir gali tikėtis savo palydos ištikimybės, net jei nutaria jos narius nužudyti.

[111] Himmleris gerai suprato tą faktą, kad „vienas svarbiausių ir tvariausių laimėjimų“ buvo tas, jog rasinį klausimą jam pavyko iš „negatyvios koncepcijos, pagrįstos savaime suprantamu antisemitizmu“ paversti „organizaciniu uždaviniu sukurti SS“ (*Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei,* „Tik tarnybiniam naudojimui policijoje“, be datos). Taigi „pirmą kartą rasinis klausimas tapo svarbiausiu, arba, tariant tiksliau, centriniu tašku, toli pranokusiu negatyvią koncepciją, grindžiančią natūralią neapykantą žydams. Revoliucinė fiurerio idėja prisipildė karšto gyvybės kraujo“. (*Der Weg der SS. Der Reichsführer SS.* SS-Hauptman-Schulungsamt. Grifas: „Skelbti draudžiama“, be datos, p. 25).

[112] Tik ką paskirtas SS vadu, 1929 metais, Himmleris pasiūlė rasinės atrankos principą ir santuokos įstatymus ir pridūrė: „SS labai gerai žino, kad šitokia tvarka nepaprastai svarbi. Priekaištai, juokeliai ar nesupratimas mūsų nejaudina, nes ateitis priklauso mums“. Cit. pagal d'Alquen, *op. cit.* Ir dar sykį, po keturiolikos metų, savo kalboje Charkove (*Nazi Conspiracy,* IV, p. 572 ff.) Himmleris primena SS vadams, kad „mes pirmi realiai išsprendėme kraujo problemą veiksmu <...> o kraujo problema mums, žinoma, nereiškia antisemitizmo. Antisemitizmas yra lygiai tas pat kas ir dezinfekcija. Utėlių naikinimas nėra ideologijos klausimas. Tai švaros klausimas <...> Tuo tarpu mums kraujo klausimas yra mūsų pačių orumo priminimas – jis primena tai, koks yra tikrasis pamatas, vienijantis šią vokiečių tautą“.

[113] Himmler, *op. cit., Nazi Conspiracy,* IV, p. 616 ff.

Praktiškesnė šitokio savižudiško lojalumo priežastis yra ta, kad aukščiausių pareigų paveldėjimo nereguliuoja nei įpėdinystė, nei kiti įstatymai. Sėkmingas rūmų sąmokslas visam sąjūdžiui galėtų turėti tokių pat pražūtingų padarinių kaip ir karinis pralaimėjimas. Sąjūdžio prigimtis tokia, kad jei jau vadas eina savo pareigas, visa organizacija taip absoliučiai su juo susitapatina, jog bet kokios klaidos pripažinimas ar nušalinimas nuo pareigų gali išsklaidyti neklystamumo kerus, gaubiančius vado pareigas, ir pražudyti visus tuos, kurie susiję su sąjūdžiu. Tokios struktūros pamatas yra ne vado žodžių teisingumas, o jo veiksmų neklystamumas. Be šito ir ypač vykstant diskusijai, pripažįstančiai galimybę suklysti, visas fiktyvus totalitarizmo pasaulis subyra, iškart užgriūvamas realaus pasaulio faktiškumo, nuo kurio sąjūdį gali apsaugoti tik neklystamas ir vienintelis teisingas vado vadovavimas.

Tačiau ištikimybė tų žmonių, kurie netiki nei ideologinėmis klišėmis, nei vado neklystamumu, turi ir gilesnes, ne tokias praktiškas priežastis. Visus šiuos žmones sieja tvirtas ir nuoširdus tikėjimas žmogaus visagalybe. Jų moralinis cinizmas, jų įsitikinimas, kad leidžiama viskas, remiasi tvirtu įsitikinimu, kad viskas įmanoma. Teisybė, kad šitie žmonės (o jų nedaug) nelengvai patenka į savo savotiško melo spąstus ir kad jie nebūtinai tiki rasizmu ar ekonomika, žydų sąmokslu ar Volstrytu. Tačiau juk jie irgi apgauti, apgauti savo akiplėšiškos, pasipūtėliškos idėjos, kad galima padaryti viską, apgauti kupino paniekos savo įsitikinimo, kad visa, kas egzistuoja, yra tik laikina kliūtis, kurią tikrai nugriaus šita aukščiausioji organizacija. Paralyžiuoti įsitikinimo, kad organizacijos galybė gali palaužti substancijos galybę, panašiai kaip gerai organizuota gauja gali atimti iš turtingo žmogaus blogai saugomą jo turtą, jie nuolat neįvertina stabilių bendruomenių substancinės jėgos ir pervertina varomąją sąjūdžio jėgą. Maža to, kadangi iš tikrųjų jie netiki faktiniu pasaulio sąmokslo prieš juos egzistavimu, bet naudojasi juo tik kaip organizaciniu įrankiu, jie nesugeba suvokti, kad jų pačių sąmokslavimas gali tikrai paskatinti visą pasaulį susivienyti prieš juos.

Tačiau nepriklausomai nuo to, kaip galiausiai žlunga organizacija pagrįstos žmogaus visagalybės iliuzija, praktinis jos padarinys pačiame sąjūdyje yra tas, kad vado palyda, net jei jam ir nepritaria, niekada pakankamai nepasitiki savo nuomone, nes tie žmonės nuoširdžiai tiki, kad jų prieštaravimai realiai nieko nereiškia, kad net pats beprotiškiausias užmojis gali pasisekti, jei tik bus gerai organizuotas. Jų lojalumo priežastis yra ne ta, kad jie tiki savo vado neklystamumu, o ta, kad jie įsitikinę, jog kiekvienas, kuris valdo prievartos priemones, remdamasis pranašiausiais totalitarinės organizacijos metodais, gali tapti neklystančiu. Ši iliuzija labai sustiprėja, kai totalitariniai režimai jau pajėgia demonstruoti sėkmės ir pralaimėjimo santykiškumą ir parodyti, kaip pralaimėjimas substancijos terpėje gali tapti laimėjimu organizacijos terpėje. (Neįtikėtinas nemokšiškumas industrializuojant Tarybų Rusiją atvedė prie darbininkų klasės atomizacijos, o siaubingas elgesys su civiliais kaliniais nacių okupuotose rytinėse teritorijose, nors ir lėmė „apgailėtiną darbo jėgos stoką", bet „nebuvo vertas apgailestavimo, jei mąstoma būsimų kartų masteliais"[114].) Maža to, totalitarizmo aplinkybėmis sprendimas dėl sėkmės ar pralaimėjimo labai priklauso nuo organizuotos ir terorizuotos viešosios nuomonės. Visiškai fiktyviame pasaulyje pralaimėjimų nereikia registruoti, pripažinti ir prisiminti. Paties faktiškumo tęstinis egzistavimas priklauso nuo netotalitarinio pasaulio egzistavimo.

[114] Himmlerio kalba, pasakyta Poznanėje. *Nazi Conspiracy*, IV, p. 558.

DVYLIKTAS SKYRIUS

Totalitarizmas valdžioje

Kai sąjūdis, internacionalinis savo organizacija, visa apimantis – ideologija ir globalinis politiniais siekiais, užgrobia valdžią vienoje šalyje, jis akivaizdžiai patenka į paradoksalią padėtį. Socialistiniam sąjūdžiui tokios krizės pavyko išvengti, pirma, todėl, kad nacionalinis klausimas – taigi revoliucijoje glūdinti strateginė problema – kad ir kaip keista, buvo ignoruojamas Marxo ir Engelso, ir antra, todėl, kad su valdymo problemomis jis susidūrė tik tada, kai Pirmasis pasaulinis karas susilpnino Antrojo Internacionalo įtaką nariams nacionalams, kurie nacionalinių jausmų pirmumą prieš tarptautinį solidarumą visur pripažino kaip nekintamą duotį. Kitaip tariant, kai socialistiniams sąjūdžiams atėjo laikas paimti valdžią savo šalyse, jie jau buvo virtę nacionalinėmis partijomis.

Šitokia transformacija niekada neįvyko totalitariniuose, bolševikų ir nacių, sąjūdžiuose. Tuo metu, kai sąjūdis užgrobia valdžią, jam iškyla pavojus: pirma, tą pavojų lemia faktas, kad jis gali „sustabarėti“, perimdamas valstybės mašiną ir sustingdamas absoliutinio valdymo pavidalu[1], ir, kita vertus, sąjūdžio judrumo laisvę gali apriboti ribos tos teritorijos, kurioje jis atėjo į valdžią. Totalitariniam sąjūdžiui vienodai pražūtingi abu pavojai: raida absoliutizmo link nuslopintų vidinį sąjūdžio impulsą, o raida nacionalizmo link sužlugdytų išorinę jo ekspansiją, be kurios sąjūdis negali išlikti. Valdymo formą, kurią sukūrė abu sąjūdžiai, ar kuri veikiau beveik automatiškai atsirado dėl jų dvejopo siekio – totalinio viešpatavimo ir globalinio valdymo, geriausiai apibūdina Trockio „permanentinės revoliucijos“ šūkis, nors Trockio teorija buvo ne kas kita kaip socialistinis pirmtakas kelių revoliucijų – nuo antifeodalinės buržuazinės iki antiburžuazinės proletarinės, – turėjusių iš vienos šalies persimesti į kitą[2]. Tik pats terminas suponuoja „permanentiškumą“, su visomis pusiau anarchistinėmis jo implikacijomis, ir, tiesą sakant, yra netikslus; tačiau net Leninui didesnį įspūdį padarė pats terminas, o ne teorinis jo turinys. Šiaip

[1] Naciai puikiai suprato, kad valdžios užgrobimas gali atvesti prie absoliutizmo įkūrimo. „Tačiau nacionalsocializmas nepuolė vadovauti kovai su liberalizmu, kad neįklimptų absoliutizme ir nereikėtų kovos pradėti iš naujo“ (Werner Best, *Die deutsche Polizei,* p. 20). Šiais žodžiais išreikštas perspėjimas (ir čia, ir daugelyje kitų vietų) nukreiptas prieš valstybės pretenziją tapti absoliutine.

[2] Trockio teorija, pirmą kartą paskelbta 1905 metais, žinoma, nesiskyrė nuo visiems leninistams būdingos revoliucinės strategijos. Jų požiūriu „Pati Rusija buvo tik pirma tarptautinės revoliucijos vyksmo vieta, pirma jos tvirtovė: jos interesai turėjo būti palenkti antnacionalinei karingojo socializmo strategijai. Tačiau tuo metu ir Rusijos, ir pergalingojo socializmo ribos buvo tos pačios“ (Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography,* New York and London, 1949, p. 243).

ar taip, Tarybų Sąjungoje revoliucijos, visuotinių valymų pavidalu, po 1934 metų tapo nuolatine Stalino režimo institucija[3]. Šiuo, kaip ir kitais atvejais, Stalinas savo antpuolius sutelkė prieš pusiau pamirštą Trockio šūkį kaip tik todėl, kad nusprendė pasinaudoti šiuo šūkiu kaip praktine priemone[4]. Panaši permanentinės revoliucijos tendencija aiškiai buvo matyti nacistinėje Vokietijoje, nors naciai neturėjo laiko jos įgyvendinti tokiu pačiu užmoju. Būdinga, kad jų „permanentinė revoliucija" irgi prasidėjo nuo to, kad buvo likviduota partijos frakcija, išdrįsusi atvirai paskelbti „kitą revoliucijos stadiją"[5] – ir kaip tik todėl, kad „Fiureris ir senoji jo gvardija žinojo, jog tikroji kova dar tik

[3] 1934 metai svarbūs todėl, kad buvo sudarytas naujas partijos statutas, paskelbtas XVII partijos suvažiavime. Jame buvo tvirtinama, kad „dėl sistemingo partijos atnaujinimo <...> periodiškai turi būti vykdomi valymai" (cit. pagal A. Avtorkhanov, „Social Differentiation and Contradictions in the Party", *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR,* Munich, February, 1956). Partijos valymai per pirmuosius Rusijos revoliucijos metus neturėjo nieko bendro su vėlesniu totalitariniu jų iškraipymu – su tuo, kad jie buvo paversti nuolatinio nestabilumo įrankiu. Pirmuosius valymus vykdė vietinės kontrolės komisijos atvirame susirinkime, kuriame laisvai dalyvavo ir partijos nariai, ir nepartiniai. Jie buvo sumanyti kaip demokratinės kontrolės institucija, nukreipta prieš biurokratinę korupciją partijoje, ir „turėjo pakeisti tikrus rinkimus" (Deutscher, *op. cit.*, p. 233–234). Puikų glaustą pasakojimą apie valymų pobūdžio pasikeitimą galima rasti neseniai pasirodžiusiame Avtorkhanovo straipsnyje, kur irgi paneigiama legenda, kad pradžią naujai politikai davė Kirovo nužudymas. Visuotinis valymas prasidėjo prieš Kirovo mirtį, kuri buvo tik „patogi dingstis valymo kampanijai sustiprinti". Turint galvoje daug „nepaaiškinamų ir paslaptingų" aplinkybių, susijusių su Kirovo mirtimi, galima įtarti, kad „patogi dingstis" buvo rūpestingai parengta ir įvykdyta paties Stalino. Žr. Chruščiovo „Speech on Stalin", New York *Times*, June 5, 1956.
[4] Deutscheris (*op. cit.*, p. 282) pirmą išpuolį prieš Trockio „nenutrūkstamą revoliuciją" ir Stalino pasiūlytą kontrformulę „socializmas vienoje atskiroje šalyje" apibūdina kaip politinio manevravimo pavyzdį. 1924 metais Stalino „artimiausias tikslas buvo Trockio diskreditavimas <...> Rausdamiesi Trockio praeityje, triumvirai aptiko „nenutrūkstamos revoliucijos" teoriją, Trockio suformuluotą 1925 metais. <...> Kaip tik šios polemikos metu Stalinas surado savo formulę „socializmas vienoje atskiroje šalyje".
[5] Prieš likviduojant Röhmo frakciją 1934 metų liepos mėnesį, buvo trumpas stabilizacijos laikotarpis. Tų metų pradžioje Rudolfas Dielsas, Berlyno politinės policijos viršininkas, galėjo raportuoti, kad SA jau nebeužsiima nelegaliais („revoliuciniais") areštais ir kad ankstesni tokio tipo areštai yra tiriami. (*Nazi Conspiracy,* U.S. Government. Washington, 1946, V, p. 205.) 1934 metų balandžio mėnesį vidaus reikalų reichsministras Wilhelmas Frickas, senas nacių partijos narys, išleido dekretą, apribojantį „apsauginių areštų" praktiką (*ibid.*, III, p. 555), atsižvelgdamas į „nacionalinės situacijos stabilizavimąsi" (žr. *Das Archiv,* April, 1934, p. 31). Tačiau šis dekretas niekada nebuvo paskelbtas viešai (*Nazi Conspiracy,* VII, p. 1099; II, p. 259). Politinė Prūsijos policija parengė specialią ataskaitą Hitleriui apie SA ekscesus (1933 m.) ir pasiūlė iškelti baudžiamąsias bylas toje ataskaitoje išvardytiems SA vadams.
Hitleris išsprendė šią problemą savaip: jis nužudė tuos SA vadus be teismo *ir* atleido iš pareigų visus tuos policijos karininkus, kurie oponavo SA. (Žr. raštišką prisiektinį Rudolfo Dielso parodymą, *ibid.*, V, p. 224). Šitaip jis visiškai apsisaugojo nuo legalizacijos ir stabilizacijos. Iš daugelio teisininkų, entuziastingai tarnavusių „nacionalsocialistinei idėjai", tik vienas kitas suprato, kas vyksta iš tikrųjų. Šiai grupei pirmiausia priklauso Theodoras Maunzas, kurio esė *Gestalt und Recht der Polizei* (Hamburg, 1943) pritariamai cituojama net tų autorių, kurie, kaip Paulas Werneris, priklausė aukščiausiam SS fiurerio korpusui.

prasideda"[6]. Šiuo atveju vietoje bolševikinės nenutrūkstamos revoliucijos koncepcijos randame rasinės „selekcijos, kuri niekada negali pasibaigti", koncepciją, reikalaujančią nuolat radikalizuoti požymius, pagal kuriuos vykdoma selekcija, t. y. netinkamųjų naikinimas[7]. Esmė ta, kad ir Hitleris, ir Stalinas laikėsi pažado išsaugoti stabilumą, kad nuslėptų savo ketinimą sukurti nuolatinio nestabilumo būklę.

Negalėjo būti geresnio būdo išspręsti keblumus, egzistavusius dėl vyriausybės ir sąjūdžio koegzistavimo, totalitarinių siekių ir ribotos valdžios ribotoje teritorijoje, apsimestinio dalyvavimo nacijų bendrijoje, kur kiekvienas gerbia kito suverenumą, ir siekio valdyti pasaulį, kaip ši formulė, praradusi savo pradinį turinį. Juk totalitarinis valdovas susiduria su dvigubu uždaviniu, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo prieštaringas ir net absurdiškas: jis turi sukurti fiktyvų sąjūdžio pasaulį kaip apčiuopiamą, gyvą kasdienio gyvenimo tikrovę, o kita vertus, jis turi tam naujam pasauliui sutrukdyti vėl tapti stabiliam – juk jo įstatymų ir institucijų stabilizacija tikrai sunaikintų patį sąjūdį, o kartu su juo viltį galiausiai užkariauti pasaulį. Totalitarinis valdovas bet kuria kaina turi neleisti normalizavimosi procesui pasiekti tokį tašką, kur gali atsirasti naujas gyvenimo būdas – toks, kuris po tam tikro laiko gali prarasti savo neteisėto gimimo žymes ir užimti savo vietą tarp labai įvairių ir labai kontrastingų gyvenimo būdų, būdingų Žemės rutulio tautoms. Tą akimirką, kai revoliucinės institucijos taptų nacionaliniu gyvenimo būdu (akimirka, kurią Hitleris pareikštų, kad nacizmas nėra eksportuojama prekė, o Stalinas – kad socializmas gali būti kuriamas vienoje šalyje, būtų šis tas daugiau negu tik bandymas apmulkinti netotalitarinį pasaulį), totalitarizmas prarastų savo „totalumo" kokybę ir taptų pavaldus nacijų teisei, pagal kurią kiekviena nacija turi savo konkrečią teritoriją, tautą ir istorinę tradiciją, siejančią ją su kitomis nacijomis – t. y. daugeriopumui, kuris *ipso facto* paneigia kiekvieną teiginį, kad kokia nors ypatinga valdymo forma galioja absoliučiai.

Praktiniu požiūriu totalitarizmo, paėmusio valdžią, paradoksas yra tas, kad disponavimas visais vyriausybinės valdžios ir prievartos instrumentais vienoje šalyje totalitariniam sąjūdžiui nėra besąlygiška palaima. Jam vis sunkiau nepaisyti faktų, atkakliai laikytis fiktyvaus pasaulio taisyklių, tačiau šitaip elgtis jam taip pat svarbu kaip ir anksčiau. Valdžia reiškia tiesioginę sandūrą su tikrove, o totalitarizmui, esančiam valdžioje, nuolat reikia atsakyti į tikrovės iššūkį. Propagandos ir organizacijos jau nebepakanka, kad tvirtintum, jog įmanoma tai, kas neįmanoma, jog nesąmonė yra tiesa, jog pasaulį valdo pamišėliškas pasto-

[6] Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg* (be datos, apytikriai 1936 m.). „Specialus leidinys <...> Partijos fiurerio korpusui <...> Laisvai pardavinėti draudžiama".

[7] Heinrich Himmler, „Die Schutzstaffel", *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates,* Nr. 7b. Tokį nuolatinį rasinės selekcijos principo radikalizavimą galima pastebėti visose nacių politikos fazėse. Antai pirmi turėjo būti sunaikinti grynakraujai žydai, paskui pusiau žydai ir žmonės, turintys ketvirtį žydiško kraujo; arba pirmiausia psichikos ligoniai, paskui nepagydomi ligoniai ir galiausiai visos šeimos, kuriose būta kokių nors „nepagydomų ligonių". „Selekcija, kuri niekada neturi baigtis", neaplenkdavo net paties SS narių. 1943 metų gegužės 19 d. išleistame fiurerio dekrete įsakoma, kad visi asmenys, šeimyniniais ryšiais, santuoka ar draugyste susiję su užsieniečiais, turi būti pašalinti iš valstybės, partijos, vermachto ir ekonomikos, ir šis dekretas buvo pritaikytas 1200 SS vadų (žr. Huverio bibliotekos archyvų Himmlerio dosjė 330 aplanką).

vumas; svarbiausia psichologinė totalitarinės fikcijos atrama – aktyvi pagieža esamai padėčiai, kurią masės atsisako pripažinti kaip vienintelį galimą pasaulį – jau nebeegzistuoja; kiekvienas faktinės informacijos lašas, prasisunkiantis pro geležinę uždangą, pastatytą tam, kad būtų sulaikomas vis grėsmingesnis tikrovės srautas iš kitos, netotalitarinės pusės, totalitariniam viešpatavimui kelia didesnę grėsmę, negu kontrpropaganda kėlė totalitariniams sąjūdžiams.

Kova už totalinį viešpatavimą visų Žemės gyventojų atžvilgiu, bet kokios konkuruojančios netotalitarinės tikrovės naikinimas glūdi pačių totalitarinių režimų esmėje: jei jie nesiekia globalinio viešpatavimo kaip galutinio savo tikslo, daugiau negu tikėtina, kad praras ir tą valdžią, kurią jau užgrobė. Net pavienis individas gali būti absoliučiai ir patikimai valdomas tik egzistuojant globalinėms totalitarinėms sąlygoms. Todėl atėjimas į valdžią pirmiausia reikalauja sukurti oficialias ir oficialiai pripažintas aukščiausias valdymo institucijas (arba jų atšakas satelitinių šalių atveju), paklūstančias sąjūdžiui, ir įsteigti tam tikrą laboratoriją, kurioje būtų galima eksperimentuoti su tikrove (ar veikiau prieš ją). Tokio eksperimento tikslas – organizuoti žmones, orientuojantis į galutinius tikslus, kurie nepaiso nei individualybės, nei nacionalumo, ir tai daryti tokiomis sąlygomis, kurios, žinoma, nėra tobulos, bet jų pakanka gauti svarbiems daliniams rezultatams. Valstybinę administraciją valdžią turintis totalitarizmas panaudoja siekti savo tolimam tikslui – užkariauti pasaulį ir vadovauti sąjūdžio padaliniams, be to, jis įkuria slaptąją policiją, kurios darbuotojai vykdo ir prižiūri vietinį jo eksperimentą – nuolatinį tikrovės vertimą fikcija, ir galiausiai įrengia koncentracijos stovyklas kaip specialias laboratorijas, kuriose atliekamas tas totalinio viešpatavimo eksperimentas.

I. VADINAMOJI TOTALITARINĖ VALSTYBĖ

Istorija moko, kad atėjimas į valdžią ir su juo susijusi atsakomybė labai paveikia revoliucinių partijų prigimtį. Patyrimas ir sveikas protas visai pagrįstai tikisi, kad totalitarizmas, turintis valdžią, pamažu praras savo revoliucinį impulsą ir utopinį pobūdį, kad kasdienė vyriausybės veikla ir realios valdžios turėjimas sušvelnins valdžios dar neturinčio sąjūdžio pretenzijas ir palaipsniui sugriaus fiktyvų jo organizacijų pasaulį. Galiausiai pati asmeninių ar viešųjų dalykų prigimtis, atrodo, yra tokia, kad kraštutiniai reikalavimai ir tikslai sušvelninami objektyvių sąlygų, o tikrovė kaip visuma tik labai menkai linkusi nusileisti atomizuotų individų masių visuomenės fikcijoms.

Daugelį netotalitarinio pasaulio, diplomatijos srityje bendravusio su totalitarinėmis vyriausybėmis, klaidų (pačios ryškiausios – pasitikėjimas Miuncheno paktu su Hitleriu ir Jaltos susitarimais su Stalinu) aiškiai nulėmė kliovimasis patyrimu ir sveiku protu, kurie staiga pasirodė jau praradę sąlytį su tikrove. Priešingai visiems lūkesčiams, svarbūs susitarimai ir labai padidėjęs tarptautinis prestižas nepadėjo totalitarinių šalių įtraukti į nacijų bendriją ar priversti jas atsisakyti melagingų dejavimų, kad prieš jas susivienijo visas pasaulis. Ir diplomatinės pergalės ne tik nesutrukdė, bet aiškiai pagreitino totalitarinių režimų siekį griebtis prievartos priemonių ir visais atvejais padidino jų priešiškumą toms valstybėms, kurios parodė, kad siekia kompromiso.

Šie valstybininkų ir diplomatų nusivylimai panašūs į ankstesnius nusivylimus naujomis revoliucinėmis vyriausybėmis, kuriuos patyrė palankiai nusiteikę ste-

bėtojai ir prijaučiantieji. Visi jie tikėjosi, kad bus sukurtas naujas teisės kodeksas ir naujos institucijos, kurios, kad ir koks revoliucingas būtų jų turinys, atves prie sąlygų stabilizavimo ir šitaip susilpnins totalitarinį impulsą bent jau tose šalyse, kur totalitarizmas užgrobė valdžią. Vietoje to atsitiko štai kas: ir Tarybų Rusijoje, ir nacistinėje Vokietijoje teroras padidėjo atvirkščiai proporcingai esamai vidinei politinei opozicijai, todėl susidarė įspūdis, kad politinė opozicija buvo ne teroro dingstis (kaip buvo linkę manyti liberalūs režimo kaltintojai), o paskutinė kliūtis, dar neleidusi prasiveržti visam jo įniršiui[8].

Dar labiau glumino tai, kaip totalitariniai režimai elgėsi su konstitucija. Pirmaisiais savo valdžios metais naciai užtvindė šalį įstatymais ir dekretais, bet taip ir nepasirūpino oficialiai panaikinti Veimaro konstitucijos. Jie net paliko daugiau ar mažiau nepaliestas civilines tarnybas, ir šis faktas daugelį vietinių ir užsienio stebėtojų paskatino tikėtis, kad partija tapo nuosaikesnė, o naujasis režimas sparčiai normalizuojasi. Bet kai priėmus Niurnbergo įstatymus šis procesas pasibaigė, paaiškėjo, kad naciai patys nė kiek nesidomi savo įstatymų leidyba. Veikiau tai buvo „tik nuolatinis ėjimas pirmyn, ieškant vis naujų sričių“, todėl galiausiai „valstybės slaptosios policijos“ (kaip ir visų kitų nacių įkurtų partijos institucijų) „tikslas ir įtakos sritis“ negalėjo „jokiu būdu būti reguliuojami jiems išleistais įstatymais ir taisyklėmis“[9]. Praktikoje šitą nuolatinę beįstatymiškumo būklę išreiškė tas faktas, kad „daug naudingų taisyklių jau nebepasiekdavo viešumos“[10]. Teoriškai šitokia padėtis atitiko Hitlerio posakį, kad „totalinė valsty-

[8] Visiems žinoma, kad Rusijoje „socialistų ir anarchistų represijos tapo juo žiauresnės, juo labiau šalyje įsivyravo tvarka“ (Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London, 1940, p. 244). Deutscheris (*op. cit.*, p. 218) mano, kad priežastis, dėl kurios „libertarinė revoliucijos dvasia“ dingo jos pergalės akimirką, gali būti pasikeitusi valstiečių nuostata: jie atsisukdavo prieš bolševizmą „juo ryžtingiau, juo labiau įsitikindavo, kad dvarininkų ir baltųjų generolų valdžia palaužta“. Turint galvoje teroro mastus po 1930 metų, toks aiškinimas atrodo silpnokas. Be to, nepaisoma fakto, kad radikalus teroras įsisiautėjo ne trečiajame, o ketvirtajame dešimtmetyje, kai valstiečių klasių opozicija nebebuvo aktyvus esamos padėties veiksnys. Chruščiovas irgi (*op. cit.*) pažymi, kad „kraštutinės represinės priemonės nebuvo naudojamos“ prieš opoziciją, kovojant su trockistais ir bucharininkais, bet „represijos prieš juos“ prasidėjo daug vėliau, kai jie jau buvo seniai pralaimėję. Nacių režimo teroras pasiekė savo viršūnę karo metu, kai vokiečių tauta buvo tikrai „vieninga“. Jis buvo pradėtas rengti 1936 metais, kai išnyko bet koks organizuotas vidinis pasipriešinimas, o Himmleris pasiūlė išplėsti koncentracijos stovyklas. Šią nuo pasipriešinimo nepriklausančios priespaudos dvasią tiksliai apibūdina Himmlerio kalba, 1943 metais Charkove pasakyta SS vadams: „Mes turime tik vieną uždavinį <...> tęsti rasinę kovą be jokio gailesčio <...> Mes niekada neleisime, kad puikus ginklas – baimė ir siaubinga reputacija, – užbėgęs už akių mūsų kovoms dėl Charkovo, nusilptų, o nuolat praturtinsime jį nauja prasme“ (*Nazi Conspiracy*, IV, p. 572 ff.).

[9] Žr. Theodor Maunz, *op. cit.*, p. 5 ir 49. Kaip mažai naciams rūpėjo jų pačių išleisti įstatymai ir priimtos taisyklės, pavadinimu *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitlers* (Berlin, 1933 ff.) reguliariai publikuojamos W. Hoche's, galima matyti iš atsitiktinės pastabos, priklausančios vienam jų konstitucinės teisės specialistui. Jis jautė, kad nors nebuvo bendros naujos teisėtvarkos, vis dėlto įvyko „visa apimanti reforma“ (žr. Ernst R. Huber, „Die deutsche Polizei“, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 101, 1940/1941, p. 273 ff.).

[10] Maunz, *op. cit.*, p. 49. Kiek man žinoma, Maunzas yra vienintelis nacių autorius, paminėjęs šią aplinkybę ir pakankamai ją pabrėžęs. Tik kruopščiai ištyrinėjus penkis *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben* tomus, surinktus ir atspausdintus karo metu partijos kanceliarijos, įsa-

bė neturi nustatyti jokio skirtumo tarp teisės ir etikos“[11]: juk jeigu tariama, kad galiojanti teisė sutampa su etika, bendra visiems ir kylančia iš jų sąžinės, tada vieši įsakai tikrai nebėra reikalingi. Tarybų Sąjungoje, kur revoliucijos metu buvo sunaikintos ikirevoliucinės civilinės tarnybos, o revoliucinių permainų laikotarpiu režimas beveik nekreipė jokio dėmesio į konstitucinius klausimus, 1936 metais net buvo teiktasi išleisti visai naują ir labai detalizuotą konstituciją („liberalių frazių ir pažadų skraistę, užmestą ant giljotinos“[12]). Šis įvykis Rusijoje ir užsienyje buvo sveikinamas kaip revoliucinio laikotarpio pabaiga. Tačiau pasirodė, kad konstitucijos paskelbimas buvo pradžia didžiojo valymo, kuris apytikriai per dvejus metus likvidavo egzistuojančią administraciją ir nutrynė visus normalaus gyvenimo ir ekonominio atsigavimo – vykusio ketverius metus po buožių likvidavimo ir prievartinės kaimo gyventojų kolektyvizacijos – pėdsakus[13]. Nuo to laiko 1936 metų konstitucija atliko lygiai tokį patį vaidmenį kaip Veimaro konstitucija nacių režime: jos buvo visiškai nepaisoma, bet ji niekada nebuvo panaikinta, o vienintelis skirtumas buvo tas, kad Stalinas galėjo pretenduoti į dar vieną absurdą – išskyrus Višinskį, visi tie, kurie rengė niekada nepanaikintą konstituciją, buvo nubausti kaip išdavikai.

Totalitarinės valstybės stebėtoją pirmiausia stulbina tikrai ne monolitinė jos struktūra. Priešingai, visi rimti šio dalyko tyrinėtojai sutaria, kad šioje valstybėje koegzistuoja (arba konfliktuoja) dvi valdžios: partija ir valstybė. Maža to, daug tyrinėtojų pabrėžė savotišką totalitarinės valdymo formos „beformiškumą“[14]. Thomasas Masarykas seniai pastebėjo, kad „vadinamoji bolševikinė sistema visada buvo tik visiškas sistemos nebuvimas“[15], o be to, visiškai tikra, kad

kius Martinui Bormannui, įmanoma bent kiek suprasti šią slaptą įstatymų leidybą, kurios dėka Vokietija faktiškai buvo valdoma. Pagal pratarmę, tie tomai „skiriami išimtinai tik darbui partijos viduje ir turi būti laikomi konfidencialiais“. Keturi iš šių, be abejonės, labai retų tomų, palyginti su kuriais Hoche's sudarytas Hitlerio kabineto įstatymų rinkinys tėra tik fasadas, yra Huverio bibliotekoje.

[11] Toks buvo fiurerio „įspėjimas“ teisininkams 1933 metais, cituojamas Hanso Franko *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht,* Zweiter Teil, 1936, p. 8.

[12] Deutscher, *op. cit.,* p. 381. Anksčiau būta pastangų konstituciją išleisti 1918 ir 1924 metais. 1944 metų konstitucinė reforma, pagal kurią kai kurios tarybinės respublikos privalėjo turėti savo atstovus užsienyje ir savo armijas, buvo taktinis manevras, kurio tikslas – garantuoti Tarybų Sąjungai kelis papildomus balsus Jungtinėse Tautose.

[13] Žr. Deutscher, *op. cit.*, p. 375. Įdėmiai skaitant Stalino kalbą, skirtą konstitucijai (jo pranešimą Neeiliniam aštuntajam Tarybų suvažiavimui, 1936 m. lapkričio 25 d.), tampa aišku, kad ji niekada nebuvo traktuojama kaip galutinė. Stalinas pasakė aiškiai: „Tai mūsų konstitucijos apmatai šiam istoriniam momentui. Taigi naujos konstitucijos projektas apibendrina jau nueitą kelią, jau egzistuojančius laimėjimus“. Kitaip tariant, konstitucija jau buvo pasenusi tą akimirką, kai buvo paskelbta, ir buvo įdomi tik istoriniu požiūriu. Kad tai ne tik savavališka interpretacija, patvirtina Molotovas, savo kalboje apie konstituciją pasigaunantis Stalino temą ir pabrėžiantis laikiną viso šio reikalo prigimtį: „Mes įgyvendinome pirmąją, žemesnę, komunizmo fazę. Net ši pirma komunizmo fazė, socializmas, jokiu būdu dar nėra užbaigta – sukurta tik pamatinė jo struktūra“ (žr. *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern,* Editions Prométhée, Strasbourg, 1937, p. 42 ir 84).

[14] „Taigi priešingai negu Italijoje, Vokietijos konstituciniam gyvenimui būdingas visiškas beformiškumas“ (Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, Appendix, p. 521).

[15] Cituojama iš: Boris Souvarine, *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism,* New York, 1939, p. 695.

„net ekspertas išprotėtų, jei mėgintų išnarplioti partijos ir valstybės santykius“ Trečiajame reiche[16]. Be to, buvo dažnai pažymima, kad dviejų valdžios šaltinių, valstybės ir partijos, santykis yra parodomosios ir realios valdžios santykis, todėl valstybės mašina paprastai vaizduojama kaip begalis fasadas, uždengiantis ir apsaugantis realią partijos valdžią[17]. Visiems Trečiojo reicho administracinės mašinos lygmenims buvo būdingas keistas tarnybų sudvejinimas. Su fantastišku kruopštumu naciai pasiekė, kad kiekviena valstybės administravimo funkcija būtų dubliuojama kokios nors partinės institucijos[18]: Veimaro respublikos metais atliktas Vokietijos padalijimas į valstijas ir provincijas buvo dubliuojamas nacių įvesto padalijimo į *Gaues* [sritis]. Tačiau abiejų padalijimų riba nesutapo, todėl kiekviena konkreti vietovė net geografiškai priklausydavo dviem visai skirtingiems administraciniams junginiams[19]. Funkcijų dubliavimo nebuvo atsisakyta net tada, kai po 1943 metų oficialioms valstybės ministerijoms pradėjo vadovauti įtakingi nacių pareigūnai – pavyzdžiui, kai Frickas tapo vidaus reikalų ministru, o Guerthneris – teisingumo ministru. Šitie seni ir patikimi partijos nariai, vos pradėję oficialią nepartinę karjerą, prarado savo valdžią ir tapo tokie pat neįtakingi kaip ir kiti civiliniai pareigūnai. Abu faktiškai tapo pavaldūs Himmleriui, karjeros laiptais kylančiam policijos viršininkui, kuris normaliomis sąlygomis būtų buvęs pavaldus vidaus reikalų ministrui[20]. Užsienyje buvo geriau žinomas senos Vokietijos

[16] Stephen H.Roberts, *The House that Hitler Built,* London, 1939, p. 72.

[17] Teisėjas Robertas H. Jacksonas įžanginėje kalboje Niurnbergo procese nacistinės Vokietijos politinės struktūros apibūdinimą nuosekliai grindė tuo, kad egzistavo „dvi vyriausybės Vokietijoje – reali ir tariama. Vokietijos respublikos formos kurį laiką buvo išsaugotos, ir tai buvo išorinė ir regima vyriausybė. Bet tikroji valdžia valstybėje egzistavo už ir virš įstatymo, ir tai buvo nacių partijos vadų korpusas“ (*Nazi Conspiracy,* I, p. 125). Žr. taip pat Robertso nurodytą (*op. cit.,* p. 100) partijos ir šešėlinės valstybės perskyrą: „Hitleris visai aiškiai stengėsi dubliuoti funkcijas“. Atrodo, kad nacistinės Vokietijos tyrinėtojai sutinka, jog valstybė turėjo tik tariamą valdžią. Apie vienintelę išimtį žr. Ernst Fraenkel, *The Dual State,* New York and London, 1941. Autorius kalba apie tai, kad koegzistavo „normatyvinė ir prerogatyvinė valstybė“, gyvenusios nuolatinėje trintyje kaip „konkuruojančios ir viena kitos nepapildančios Vokietijos imperijos dalys“. Pagal Fraenkelį, normatyvinę valstybę palaikė naciai, kad apsaugotų kapitalistinę santvarką ir privačią nuosavybę, ir ši valstybė turėjo visišką valdžią visuose ekonomikos reikaluose, tuo tarpu partijos prerogatyvinė valstybė turėjo aukščiausią valdžią visuose politiniuose reikaluose.

[18] „Prie tų valstybinės valdžios įstaigų, į kurias nacionalsocialistai negalėjo įterpti savo žmonių, jie sukūrė atitinkamas ‘šešėlines tarnybas’ savo pačių partinėje organizacijoje, šitaip šalia valstybės įkurdami antrą valstybę <...>“ (Konrad Heiden, *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power,* Boston, 1944, p. 616).

[19] O.C. Gilesas (*The Gestapo*, Oxford Pamphlets on World Affairs, No. 36, 1940) aprašo nuolatinius partijos ir valstybės padalinių susidūrimus.

[20] Būdingas yra memorandumas, parašytas vidaus reikalų ministro Fricko, kuris piktinasi tuo faktu, kad Himmleris, SS vadas, turi aukštesnę valdžią. Žr. *Nazi Conspiracy,* III, p. 547. Šiuo požiūriu verta atkreipti dėmesį ir į Rosenbergo pastabas apie diskusiją su Hitleriu 1942 metais. Prieš karą Rosenbergas niekada neužėmė jokių valstybinių pareigų, tačiau priklausė intymiam Hitlerio artimųjų ratui. Tapęs okupuotų rytinių teritorijų reichsministru, jis nuolat susidurdavo su „tiesioginėmis akcijomis“, kurias vykdė kiti įgaliotieji atstovai (dažniausiai SS žmonės), jo nebepastebėdavę, nes dabar jis priklausė šešėliniam valstybės aparatui. Žr. *ibid.,* IV, p. 65 ff. Tas pat nutiko Hansui Frankui, Lenkijos generalgubernatoriui. Būta tik dviejų atvejų, kai posto ministerijoje gavimas nebuvo susijęs su valdžios ir prestižo praradimu: turime galvoje pro-

užsienio reikalų kanceliarijos Vilhelmštrasėje likimas. Jos personalo naciai praktiškai nelietė ir, žinoma, niekada jos nepanaikino, tačiau kartu jie įsteigė didelę valdžią turintį Partijos užsienio reikalų biurą, vadovaujamą Rosenbergo[21], o kadangi ši tarnyba specializavosi palaikyti ryšius su fašistinėmis organizacijomis Rytų Europoje ir Balkanuose, jie įkūrė dar vieną instituciją, turinčią varžytis su tarnyba Vilhelmštrasėje, vadinamąjį Ribbentropo biurą, tvarkiusį užsienio reikalus Vakaruose ir išlikusį net kai jo viršininkas buvo paskirtas ambasadoriumi Anglijoje, t. y. inkorporuotas į oficialų Vilhelmštrasės aparatą. Galiausiai, be šių partijos institucijų, buvo sukurtas dar vienas Užsienio reikalų ministerijos analogas, SS kanceliarija, kuri buvo atsakinga „už derybas su visomis germanų rasei priklausančiomis grupėmis Danijoje, Norvegijoje, Belgijoje ir Nyderlanduose“[22]. Šie pavyzdžiai rodo, kad naciams tarnybų dubliavimas buvo principo reikalas, o ne tik paprasčiausias būdas parūpinti darbą partijos nariams.

Tokia pat perskyra tarp realios ir tariamos vyriausybės iš pat pradžių atsirado Tarybų Rusijoje[23]. Tariama vyriausybė susiformavo iš Visos Rusijos tarybų suvažiavimo, kuris pilietinio karo metais prarado įtaką ir valdžią bolševikų partijoje. Šis procesas prasidėjo tada, kai Raudonoji armija gavo savarankiškumą, o slapta politinė policija buvo atkurta ne kaip Tarybų suvažiavimo, o kaip partijos institucija[24]. Procesas pasibaigė 1923 metais, per tuos pirmus metus, kai Stalinas jau buvo gavęs generalinio sekretoriaus postą[25]. Nuo to laiko Tarybos tapo

pagandos ministrą Goebbelsą ir vidaus reikalų ministrą Himmlerį. Kai dėl Himmlerio, turime memorandumą, galimas daiktas, parašytą 1935 metais, kuris parodo sistemingą nacių kryptingumą reguliuojant santykius tarp partijos ir valstybės. Memorandume, kuris tikriausiai atsirado tiesioginėje Hitlerio aplinkoje ir buvo surastas fiurerio reichsadjutantūros ir gestapo korespondencijoje, pasisakoma prieš tai, kad Himmleris būtų paskirtas Vidaus reikalų ministerijos valstybės sekretoriumi, nes tokiu atveju jis nebegalės „būti politiniu vadu“ ir „bus atstumtas nuo partijos“. Taigi šiuo atveju vėl matome tą patį formalų principą, reguliuojantį santykius tarp partijos ir valstybės: „Reichsleiteris [aukštas partijos funkcionierius] neturi būti pavaldus reichsministrui [aukštam valstybės funkcionieriui]“. (Jokia data nepažymėtą, nepasirašytą memorandumą, pavadintą *Die geheime Staatspolizei,* galima rasti Huverio bibliotekos archyvuose, P. Wiedemanno dosjė.)

[21] Žr. „Trumpą ataskaitą apie partijos užsienio reikalų Rosenbergo biuro veiklą nuo 1933 iki 1943 metų“, *ibid.*, III, p. 27 ff.

[22] Remiantis fiurerio 1942 metų rugpjūčio 12 d. įsakymu. Žr. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben, op. cit.*, Nr. A 54/42.

[23] „Už tariamos vyriausybės buvo reali vyriausybė“, kuri, pasak Victoro Kravchenko (*I Chose Freedom: The Personal Life of a Soviet Official,* New York, 1946, p. 111), buvo „slapta policijos sistema“.

[24] Žr. Arthur Rosenberg, *A History of Bolshevism,* London, 1934, chapter vi. „Iš tikrųjų Rusijoje egzistuoja du politiniai dariniai, esantys vienas šalia kito: šešėlinė Tarybų vyriausybė ir *de facto* bolševikų partijos vyriausybė“.

[25] Deutscheris (*op. cit.*, p. 255–256) Stalino pranešimą XII partijos suvažiavime apie kadrų padalinio veiklą per pirmus jo buvimo Generaliniu sekretoriumi metus apibendrina taip: „Prieš metus tik 27 nuošimčiai sričių profsąjungų vadų buvo partijos nariai. Dabar jau 57 nuošimčiai buvo komunistai. Komunistų procentas tarp žmonių, vadovaujančių kooperatyvams, pakilo nuo 5 iki 50 nuošimčių, o tarp ginkluotųjų pajėgų vadovaujančių kadrų – nuo 16 iki 24 nuošimčių. Tas pat atsitiko visose kitose institucijose, kurias Stalinas apibūdino kaip 'transmisijos diržus', partiją siejančius su liaudimi“.

šešėline vyriausybe, kurios terpėje kuopelių, sudarytų iš bolševikų partijos narių, dėka funkcionavo realios valdžios atstovai, paskirti Maskvos Centro Komiteto ir jam atsakingi. Lemtingas vėlesnės raidos momentas buvo ne tai, kad partija užkariavo Tarybas, o tas faktas, kad „nors būtų buvę visai nesunku, bolševikai nepanaikino Tarybų ir naudojosi jomis kaip savo valdžios dekoracija, išoriniu simboliu“[26].

Todėl tariamos ir realios vyriausybės koegzistavimas iš dalies buvo pačios revoliucijos padarinys ir užbėgo už akių Stalino totalitarinei diktatūrai. Tačiau naciai paprasčiausiai išsaugojo egzistuojančią administraciją ir atėmė iš jos valdžią, o Stalinas buvo priverstas atgaivinti savo šešėlinę vyriausybę, kuri ketvirtojo dešimtmečio pradžioje prarado visas savo funkcijas ir Rusijoje buvo beveik užmiršta; tarybinę konstituciją jis priėmė kaip Tarybų egzistavimo, bet kartu ir kaip jų bejėgiškumo, simbolį. (Nė vienas jos paragrafas niekada neturėjo nė menkiausios įtakos Rusijos gyvenimui ir jurisdikcijai.) Tariamai Rusijos vyriausybei, visiškai neturinčiai tradicijos kerų, tokių reikalingų fasadui, akivaizdžiai reikėjo šventos rašytinės teisės aureolės. Totalitarinė panieka įstatymui ir teisėtumui (kuris „nepaisant didžiulių permainų <...> vis dar [išlieka] kaip nuolat trokštamos tvarkos išraiška)[27] rašytinėje Tarybų konstitucijoje, kaip ir niekada nepanaikintoje Veimaro konstitucijoje, rado tvirtą savo neteisėtumo pagrindą – tai buvo nuolatinis iššūkis netotalitariniam pasauliui ir jo normoms, kurių bejėgiškumą ir silpnumą buvo galima demonstruoti kasdien[28].

Tarnybų sudvejinimo ir valdžios padalijimo, realios ir tariamos valdžios koegzistavimo visiškai pakanka sukelti painiavai, bet nepakanka paaiškinti visos struktūros „beformiškumui“. Nedera užmiršti, kad tik pastatas gali turėti struktūrą, tuo tarpu sąjūdis – jei šį žodį traktuosime taip rimtai ir taip paraidžiui, kaip jį traktavo naciai – gali turėti tik kryptį, ir kad bet kokia teisinės ar valdymo struktūros forma gali tik trukdyti sąjūdžiui, kuris didėjančiu greičiu stumiamas į priekį tam tikra kryptimi. Net dar neturėdami valdžios totalitariniai sąjūdžiai atstovavo toms masėms, kurios nebenorėjo gyventi įspraustos į kokią nors struktūrą, nesvarbu, kokia ji būtų, ir kurios pradėjo judėti tam, kad nušluotų teisines ir geografines ribas, saugiai nustatytas vyriausybės. Todėl, remiantis mūsiškėmis valdymo ir valstybės struktūros koncepcijomis, šitie sąjūdžiai, kol fiziškai dar apriboti tam tikros teritorijos, būtinai turi mėginti sugriauti bet kokias struktūras, ir šiam trokštamam sugriovimui negali pakakti paprasčiausio visų tarnybų sudvejinimo į partijos ir valstybės institucijas. Kadangi toks sudvejinimas suponuoja valstybės fasado ir vidinio partijos branduolio santykį, jis irgi galiausiai atves prie kokios nors struktūros, kur partijos ir valstybės santykis susiformuos

[26] Arthur Rosenberg, *op. cit., loc. cit.*

[27] Maunz, *op. cit.*, p. 12.

[28] Teisininkas ir obersturmbanfiureris profesorius R. Hoehnas šią mintį išreiškė tokiais žodžiais: „Buvo dar vienas dalykas, prie kurio turėjo priprasti ne tik užsieniečiai, bet ir vokiečiai: būtent, kad slaptosios valstybės policijos uždavinys <...> buvo perimtas bendruomenės tokių žmonių, kurie atsirado kartu su sąjūdžiu ir toliau lieka jame įsišakniję. Tai, kad terminas 'valstybės policija' iš tikrųjų neapima šio fakto, galima paminėti tik prabėgomis“. (*Grundfragen der deutschen Polizei;* pranešimas Vokietijos teisės akademijos Policijos teisės komiteto steigiamojoje sesijoje 1936 m. spalio 11 d. Hamburg, 1937, bendradarbiaujant Frankui, Himmleriui ir Hoehnui).

kaip teisinis principas, ribojantis ir stabilizuojantis atitinkamų valdžių kompetenciją[29].

Iš esmės tarnybų sudvejinimas, tariamas partinės valstybės problemos, iškylančios visose vienpartinėse diktatūrose, padarinys, yra tik pats aiškiausias sudėtingesnio reiškinio ženklas; šį reiškinį geriau apibūdinti kaip tarnybų dauginimą, o ne kaip jų sudvejinimą. Naciai nesitenkino prie senų provincijų pridurdami *sritis*, bet kartu ėmėsi daugelio kitokių geografinių padalijimų, atitinkančių įvairias partines organizacijas: teritoriniai SA junginiai nesutapdavo nei su sritimis, nei su provincijomis, maža to, jie skyrėsi nuo teritorinių SS junginių ir nė vienas iš jų neatitiko hitlerjugendo padalijimo zonų[30]. Prie šios geografinės painiavos reikia pridurti tą faktą, kad pirminis realios ir tariamos valdžios santykis kartojosi visur, bet vis kitaip. Hitlerio Trečiojo reicho gyventojas ne tik turėjo paklusti vienalaikiams ir dažnai konfliktuojantiems besivaržančių valdžių, pavyzdžiui, civilinių tarnybų, partijos, SA ir SS, potvarkiams, jis niekada negalėjo būti tikras ir jam niekada nebuvo aiškiai pasakoma, kurią valdžią jis turi laikyti aukštesne už kitas. Jis turėjo išsiugdyti tam tikrą šeštą juslę, kad konkrečiu momentu žinotų, kam paklusti, o ko nepaisyti.

Kita vertus, tiems, kurie turėdavo vykdyti valdžios potvarkius, kuriuos ji, sąjūdžio labui, traktavo kaip tikrai būtinus – priešingai vyriausybinėms priemonėms, tokie potvarkiai, žinoma, būdavo pranešami tik elitinėms partijos formuotėms – buvo ne ką geriau. Tokie potvarkiai dažniausiai būdavo „sąmoningai migloti ir duodami tikintis, kad jų vykdytojas atspės įsakančiojo ketinimą ir atitinkamais elgsis“[31], juk elitinės formuotės, žinoma, būdavo įpareigo-

[29] Pavyzdžiui, tokio bandymo atskirti atsakomybę ir priešintis „valdžios anarchijai“ ėmėsi Hansas Frankas knygoje *Recht und Verwaltung*, 1939, o vėliau kreipimesi *Technik des Staates,* 1941. Jis išreiškė nuomonę, kad „teisinės garantijos“ nebuvo „liberalios vyriausybės sistemų prerogatyva“ ir kad administracija ir toliau, kaip anksčiau, turi paklusti reicho įstatymams, kuriuos dabar įkvepia ir reguliuoja nacionalsocialistų partijos programa. Hitleris niekada nepripažino nacių partijos programos kaip tik todėl, kad bet kuria kaina norėjo apsisaugoti nuo tokios naujos teisėtvarkos. Apie partijos narius, kėlusius tokius pasiūlymus, jis paprastai kalbėdavo su panieka, apibūdindamas juos kaip „amžinai pririštus prie praeities“, kaip asmenis, „kurie nesugeba peršokti savo šešėlio“ (Felix Kersten, *Totenkopf und Treue,* Hamburg).

[30] „32 *Gaue* <...> nesutapo su administracinėmis ar karinėmis sritimis ir net su 21 SA padaliniu, 10 SS sričių ar 23 hitlerjugendo zonomis <...> Tokie nesutapimai ypač įsidėmėtini, nes niekuo nepagrįsti“ (Roberts, *op. cit.,* p. 98).

[31] Niurnbergo dokumentai, PS 3063, Žydų dokumentacijos centras Paryžiuje. Šis dokumentas yra aukščiausiojo partijos teismo ataskaita apie „įvykius ir partijos teismo procesus, susijusius su 1938 metų lapkričio 9 d. antisemitinėmis demonstracijomis“. Remdamasis policijos ir generalinio prokuroro kanceliarijos tyrimais, aukščiausiasis teismas priėjo išvadą, kad „Reichspropagandleiterio žodinės instrukcijos visų partijos vadų turi būti suprantamos ta prasme, kad pašaliečiams partija nenorėjo pasirodyti kaip demonstracijos iniciatorius, bet iš tikrųjų turėjo ją organizuoti ir surengti. <...> Dar vienas komandinių ešelonų tyrimas parodė <...> kad aktyvus nacionalsocialistas, užgrūdintas kovoje dar prieš naciams ateinant į valdžią [*Kampfzeit*], laiko savaime suprantamu dalyku, jog akcijų atveju, kai partija nenori pasirodyti esanti jų organizatorė, nedviprasmiškai aiškūs ir detalūs įsakymai neduodami. Todėl jis priprato suprasti, kad įsakymas gali reikšti daugiau negu jo žodinis turinys, lygiai kaip įsakančiajam duodant įsakymą, atitinkantį partijos interesus, daugiau ar mažiau tapo įprasta <...> nesakyti visko ir tik užsiminti, ką jis norėtų pasiekti, duodamas įsakymą <...> Taigi <...> įsakymai – pavyz-

tos ne tik paklusti fiurerio įsakymams (tai buvo vienaip ar kitaip privaloma visoms egzistuojančioms organizacijoms), bet ir „vykdyti vadovybės *valią*“[32]. Ir kaip galima spręsti iš ilgų procesų dėl „ekscesų“, nagrinėjamų partijos teismuose, tai jokiu būdu nebuvo tas pats dalykas. Vienintelis skirtumas buvo tas, kad elitinės formuotės, išėjusios atitinkamą specialią indoktrinaciją, buvo išmokytos suprasti, kad tam tikros „užuominos reiškia daugiau negu tik jų žodinis turinys“[33].

Tiksliau sakant, sąjūdis totalitarinio viešpatavimo aparato lygmenyje savo mobilumą gauna iš to fakto, kad vadovybė nuolat perstumia tikrąjį valdžios centrą, dažnai jį perkelia į kitas organizacijas, bet nesunaikina ar net viešai neparodo tų grupių, iš kurių šitaip atimama valdžia. Ankstyvuoju nacių režimo laikotarpiu, tuojau pat po reichstago gaisro, SA buvo reali valdžia, o partija tik tariamoji; paskui valdžia perėjo iš SA į SS, o galiausiai iš SS į saugumo tarnybą[34]. Įdomu tai, kad nė iš vienos valdžios institucijos niekada nebuvo atimta teisė įsivaizduoti, kad kaip tik ji įkūnija Vado valią[35]. Tačiau svarbu ne tik tai, kad Vado valia buvo tokia nepastovi, jog Rytų despotų užgaidos, palyginti su ja, yra puikiausias pastovumo pavyzdys. Nuosekli ir nuolat kintanti perskyra tarp realios slaptos valdžios ir parodomojo atviro reprezentavimo tikrąją valdžios vietą padarė tikra paslaptimi, ir visa tai tokiu mastu, kad net patys valdančiosios klikos nariai niekada negalėjo būti tikri dėl savo padėties slaptoje valdžios hierarchijoje. Pavyzdžiui, Alfredas Rosenbergas, nepaisydamas ilgos savo karjeros partijoje ir įspūdingo tariamos valdžios ir pareigų partinėje hierarchijoje svorio, vis dar kalbėjo apie tai, kad reikia sukurti keletą Rytų Europos valstybių, kaip sieną, apsaugančią nuo Maskvos, ir tai buvo tuo metu, kai žmonės, turėję realią valdžią, jau buvo nusprendę, kad sunaikinus

džiui, kad ne žydas Grünspanas, o visa žydija turi atsakyti už partijos draugo von Ratho mirtį <...> pistoletai turi būti parengti, <...> kiekvienas SA žmogus dabar turi žinoti, ką turi daryti – daugelio žemesnio rango vadų buvo suprasti ta prasme, kad dabar už partijos draugo von Ratho kraują turi būti pralietas žydų kraujas <...>“ Ypač svarbi ataskaitos pabaiga, kur aukščiausiasis partijos teismas visai atvirai daro išimtis tokiems metodams: „Kitas klausimas, ar disciplinos sumetimais įsakymas, sąmoningai miglotas ir duotas tikintis, kad jo gavėjas supras įsakytojo ketinimą ir atitinkamai veiks, neturi būti užmirštas“. Juk būta asmenų, kurie, tariant Hitlerio žodžiais, „nesugebėjo peršokti savo šešėlio“ ir reikalavo įstatymiškų priemonių, nes nesuprato, kad ne įsakymas, o fiurerio *valia* buvo aukščiausias įstatymas. Šiuo atveju skirtumas tarp elito formuočių ir partijos veikėjų mąstysenos ypač aiškus.

[32] Bestas (*op. cit.*) apie tai sako štai ką: „Kadangi policija vykdė vadovybės valią, ji veikė neperžengdama įstatymo, o jei vadovybės valia būdavo pažeidžiama, tą pažeidimą atlikdavo ne policija, o policijos narys“.

[33] Žr. 31 išnašą.

[34] 1933 metais, po reichstago gaisro, „SA vadai buvo galingesni už gauleiterį. Jie irgi atsisakė paklusti Göringui“. Žr. Rudolfo Dielso prisiekintį parodymą, *Nazi Conspiracy,* V, p. 244; Dielsas buvo politinės policijos viršininkas, pavaldus Göringui.

[35] SA aiškiai nesusitaikė su rango ir valdžios praradimu nacių hierarchijoje ir desperatiškai bandė išsaugoti savo veidą. Jos žurnaluose – *Der SA-Mann, Das Archiv* ir kt. – galima rasti daugybę užmaskuotų ar atvirų šio bejėgiško varžymosi su SS liudijimų. Įdomiau tai, kad Hitleris dar 1936 metais, kai SA jau buvo praradusi savo valdžią, vienoje kalboje ramino juos taip: „Visa, kas esate, jūs esate mano dėka, ir visa, kas esu, aš esu jūsų dėka“. Žr. Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin, 1938. Vertimas cituojamas pagal *Nazi Conspiracy,* IV, p. 782.

Tarybų Sąjungą nebus kuriamos jokios valstybinės struktūros ir kad okupuotų teritorijų rytuose gyventojai gali galutinai prarasti valstybingumą, o todėl gali būti ir išnaikinti[36]. Kitaip tariant, kadangi žinojimas, kam reikia paklusti, ir santykinis hierarchijos pastovumas gali teikti stabilumo elementą, kuris esmingai netinka totalitariniam viešpatavimui, naciai niekada nepripažindavo realios valdžios, kai tik ji pereidavo į atviras struktūras, ir kurdavo naujas vyriausybines įstaigas, palyginti su kuriomis ankstesnės tapdavo šešėline vyriausybe – tai žaidimas, kurį akivaizdžiai galima tęsti be galo. Vienas iš svarbiausių techninių tarybinės ir nacionalsocialistinės sistemos skirtumų yra tas, kad Stalinas, valdžios centrą savo sąjūdžio viduje perstumdamas iš vieno aparato į kitą, buvo linkęs likviduoti aparatą kartu su jo personalu, tuo tarpu Hitleris, nepaisant jo niekinamų komentarų apie žmones, kurie „nesugeba peršokti savo šešėlio“[37], visada buvo linkęs ir toliau naudotis tais šešėliais, nors ir suteikdamas jiems kitą funkciją.

Tarnybų dauginimas buvo nepaprastai naudingas nuolatiniam valdžios perkėlinėjimui. Maža to, juo ilgiau totalitarinis režimas lieka valdžioje, juo didesnis tampa įstaigų skaičius, ir galimybė sukurti naujų darbo vietų priklauso išskirtinai nuo sąjūdžio, nes jokia įstaiga nėra panaikinama net tada, kai praranda valdžią. Nacių režimas šitokį dauginimą pradėjo nuo visų jau egzistuojančių asociacijų, draugijų ir institucijų koordinavimo. Ši visos nacijos mastais vykdoma manipuliacija įdomi tuo, kad koordinavimas nereiškė inkorporavimo į jau egzistuojančias atitinkamas partijos organizacijas. Rezultatas buvo tas, kad režimo žlugimo metu buvo ne viena, o dvi studentų nacionalsocialistų organizacijos, dvi nacių moterų organizacijos, dvi nacių universitetų profesorių, teisininkų, gydytojų organizacijos ir t. t.[38] Tačiau tai nereiškia, kad visais šiais atvejais pirminė partijos organizacija būtų buvusi stipresnė negu atitinkamas jos dvynys[39].

[36] Palyginkite Rosenbergo kalbą 1941 metų birželio mėnesį: „Aš tikiu, kad mūsų politinis uždavinys bus <...> šiuos žmones organizuoti į tam tikrus politinius junginius <...> ir panaudoti juos kaip užtvarą nuo Maskvos“ su „Nedatuotu memorandumu okupuotų rytinių teritorijų administracijoms“: „Po pralaimėjimo suirus TSRS, rytinėse teritorijose nebus paliktas joks politinis junginys, o todėl <...> tų teritorijų gyventojai neturės jokios pilietybės“ (*Trial of the Major War Criminals,* Nuremberg, 1947, XXVI, p. 616 ir 604 atitinkamai).

[37] *Hitlers Tischgespräche,* Bonn, 1951, p. 213. Paprastai Hitleris turėdavo galvoje tam tikrus aukštus nacių funkcionierius, kurie besąlygiškai nepritarė negailestingam žudymui visų tų, kuriuos jis vadino „žmonijos atmatomis [*Gesox*]“ (žr. p. 248 ff. ir *passim*).

[38] Apie įvairias viena kitą dubliuojančias organizacijas žr. *Rang und- Organisationsliste der NSDAP,* Stuttgart, 1947, ir *Nazi Conspiracy,* I, p. 178, kur išskiriamos keturios pagrindinės kategorijos: 1) *Gliederungen der NSDAP,* kuri egzistavo prieš ateidama į valdžią; 2) *Angeschlossene Verbände der NSDAP,* apimanti koordinuojamas draugijas; 3) *Betreute Organisationen der NSDAP* ir 4) *Weitere nationalsozialistische Organisationen.* Beveik kiekvienoje kategorijoje esama įvairių studentų, moterų, mokytojų ir darbininkų organizacijų.

[39] Ši gigantiška viešųjų darbų organizacija, vadovaujama Todto, o vėliau Alberto Speerio, Hitlerio buvo sukurta už visų partinių hierarchijų ir filialų. Šia organizacija buvo galima pasinaudoti prieš partinę valdžią ir net prieš policijos organizacijas. Verta pažymėti, kad Speeris, galimas daiktas, rizikavo, Hitleriui nurodydamas (1942 metų konferencijoje), kad neįmanoma organizuoti gamybos Himmlerio režimo sąlygomis, ir net reikalaudamas jurisdikcijos, reguliuojančios vergų darbą ir koncentracijos stovyklas. Žr. *Nazi Conspiracy,* I, p. 916–917.

Be to, niekas negalėjo kiek patikimiau numatyti, kuri partijos institucija pakils į aukštesnį vidinės partinės hierarchijos lygmenį[40].

Klasikiniu šitokio suplanuoto beformiškumo pavyzdžiu tapo mokslinio antisemitizmo organizacija. 1933 metais Miunchene buvo įkurtas Žydų klausimo tyrinėjimo institutas (Institut zur Erforschung der Judenfrage), o kadangi, kaip buvo manoma, žydų klausimas nulėmė visą Vokietijos istoriją, šis institutas netrukus išsiplėtė ir tapo moderniosios Vokietijos istorijos tyrimo institutu. Vadovaujamas gerai žinomo istoriko Walterio Franko, tradicinius universitetus jis pavertė tariamų tyrinėjimų vietomis, fasadais. 1940 metais Frankfurte buvo įkurtas kitas žydų klausimo tyrinėjimo institutas, vadovaujamas Alfredo Rosenbergo, kurio kaip partijos nario statusas buvo daug aukštesnis. Todėl Miuncheno institutas buvo pasmerktas šešėlinei egzistencijai, ir buvo manoma, kad ne Miuncheno, o Frankfurto institutas gaus apiplėštų Europos žydų rinkinių lobius ir taps turtingos judaizmo bibliotekos vieta. Tačiau kai po kelerių metų šios kolekcijos tikrai buvo atvežtos į Vokietiją, pačios brangiausios jų dalys nukeliavo ne į Frankfurtą, o į Berlyną, kur jas priglaudė Himmlerio kuruojamas specialus gestapo padalinys, užsiėmęs žydų klausimo likvidavimu (o ne vien tyrinėjimu), kuriam vadovavo Eichmannas. Nė vienas seniau įkurtas institutas niekada nebuvo panaikintas, todėl 1944 metais padėtis buvo tokia: už universitetų istorijos fakultetų fasadų slėpėsi grėsminga ir daug realesnė Miuncheno instituto valdžia, už kurios buvo iškilęs Rosenbergo institutas Frankfurte, ir tik už tų trijų fasadų, jų paslėptas ir saugomas, buvo realus valdžios centras, *Reichssicherheitshauptamt*, specialus gestapo padalinys.

Nepaisant rašytinės konstitucijos, sovietų vyriausybės fasadas buvo ne toks įspūdingas ir surętas vien užsienio stebėtojams net labiau negu ta valstybės administracija, kurią naciai perėmė iš Veimaro respublikos. Neturėdamas nacių disponuojamos galimybės sukaupti tarnybų iš pat pradžių, koordinavimo laikotarpiu, tarybinis režimas net labiau stengėsi nuolat kurti naujas įstaigas, kurios senuosius valdžios centrus nustumtų į šešėlį. Šio metodo skatinamą milžinišką biurokratinio aparato augimą kontroliavo nuolat pasikartojantys likvidavimai valymų metu. Vis dėlto ir Rusijoje galime išskirti bent jau tris visiškai atskirtas organizacijas: Tarybų arba valstybinį aparatą, partijos aparatą ir NKVD aparatą, ir kiekviena organizacija turėjo savo nepriklausomą ekonomikos padalinį, politikos padalinį, švietimo ir kultūros ministeriją, karinį padalinį ir t. t.[41]

Tariama partinės biurokratijos valdžia ir reali slaptosios policijos valdžia Rusijoje atitinka pradinį partijos ir valstybės sudvejinimą nacistinėje Vokietijoje, o dauginimas tampa akivaizdus tik pačioje slaptojoje policijoje, kuri turėjo nepaprastai sudėtingą, labai išsišakojusį agentų tinklą, kur vienam padaliniui visada privaloma prižiūrėti ir šnipinėti kitą padalinį. Kiekvienoje Tarybų Sąjungos įmonėje buvo specialus slaptosios policijos padalinys, šnipinėjęs partijos narius ir eilinį personalą. Kartu su šiuo padaliniu egzistavo kitas policijos skyrius pačioje partijoje, irgi stebėjęs kiekvieną žmogų, įskaitant NKVD agentus, ir šio sky-

[40] Pavyzdžiui, tokia nežymi ir nesvarbi draugija kaip NSKK (Nacionalsocialistinis automobilininkų korpusas, įkurtas 1930 metais) 1933 metais netikėtai buvo pakelta iki elitinės formuotės lygmens ir, kaip SA ir SS, gavo privilegiją būti nepriklausomu partijos filialu. Šis pakilimas nacių hierarchijos laipteliais nedavė jokių apčiuopiamų padarinių, o žvelgiant atgal, šis įvykis atrodo kaip bergždžia grėsmė SA ir SS valdžiai.

[41] F. Beck and W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951, p. 153.

riaus narių nepažinojo konkuruojantis padalinys. Prie šių dviejų šnipinėjimo organizacijų reikia pridėti gamyklų profsąjungas, kurios turėjo žiūrėti, kad darbininkai papildytų jiems skirtas informatorių kvotas. Tačiau už visus šiuos aparatus daug svarbesnis buvo NKVD „specialusis skyrius", atstovavęs „NKVD pačiame NKVD", t. y. slaptoji policija pačioje slaptojoje policijoje[42]. Visi šių konkuruojančių policijos agentūrų pranešimai galiausiai patekdavo į Maskvos Centro Komitetą ir Politbiurą. Čia būdavo nusprendžiama, kuris pranešimas yra svarbus ir kuriam iš policijos padalinių galima leisti imtis atitinkamų policinių priemonių. Nei vidutinis šalies gyventojas, nei koks nors policijos padalinys, žinoma, nežinojo, koks sprendimas bus priimtas: šiandien tai gali būti specialus NKVD padalinys, rytoj – partijos agentų tinklas, dar kitą dieną tai gali būti vietiniai komitetai ar kuris nors regioninis padalinys. Tarp šių padalinių neegzistuoja teisiškai įtvirtinta valdžios ar autoriteto hierarchija, ir vienintelis tikras dalykas yra tas, kad galiausiai vienas iš jų bus pasirinktas įkūnyti „vadovybės valią".

Vienintelė taisyklė, dėl kurios kiekvienas totalitarinės valstybės gyventojas gali būti tikras, yra ta, kad juo geriau matomos vyriausybinės įstaigos, juo mažiau jos turi valdžios, ir juo mažiau žinoma apie kokios nors institucijos egzistavimą, juo galingesnė galiausiai ji pasirodys esanti. Pagal šią taisyklę, Tarybos, rašytinės konstitucijos pripažįstamos kaip aukščiausioji valdžia, turi mažiau valdžios negu bolševikų partija, o bolševikų partija, savo narius verbuojanti viešai ir pripažįstama kaip viešpataujanti klasė, turi mažiau galios negu slaptoji policija. Reali valdžia prasideda ten, kur prasideda slaptumas. Šiuo požiūriu nacių ir bolševikų valstybės labai panašios. Pagrindinis jų skirtumas buvo tas, kad slaptosios policijos tarnybą monopolizavo ir centralizavo Himmleris, o Rusijoje policijos veikla atrodė kaip aiškiai nesusijusių ir nerišlių veiksmų labirintas.

Jei totalitarinę valstybę traktuosime vien kaip valdžios įrankį ir nekelsime klausimų apie administracinį efektyvumą, pramonės pajėgumą ir ekonominį produktyvumą, tada jos beformiškumas pasirodys esąs įrankis, idealiai pritaikytas įgyvendinti vadinamąjį Vado principą. Nesibaigiančios varžybos tarp įstaigų, kurių funkcijos ne tik iš dalies sutampa, bet kurios atlieka tuos pačius uždavinius[43], beveik nepalieka šansų efektyviai opozicijai ar sabotažui, o greita svorio centro kaita, dėl kurios viena įstaiga virsta šešėliu, o kita įgyja valdžią, gali išspręsti visas problemas taip, kad niekas nesuvokia pasikeitimo ar nepastebi to fakto, kad egzistavo opozicija. Dar vienas tokios sistemos pranašumas yra tas, kad oponuojanti įstaiga veikiausiai niekada nesužinos apie savo pralaimėjimą, nes ji arba išvis nepanaikinama (kaip nacių režimo atveju), arba likviduojama daug vėliau ir be jokio akivaizdaus ryšio su kokiu nors konkrečiu reikalu. Tai galima padaryti visai lengvai, nes niekas, išskyrus keletą išrinktųjų, nežino tikro valdžių santykio. Tik retkarčiais netotalitarinis pasaulis gali akimirką pamatyti šias sąlygas, kai, pavyzdžiui, aukštas pareigūnas užsienyje prisipažįsta, kad niekam nežinomas ambasados tarnautojas buvo tiesioginis jo viršininkas. Žvelgiant ret-

[42] *Ibid.*, p. 159 ff. Kituose pranešimuose esama įvairių pavyzdžių, rodančių, kaip stulbinamai dauginosi tarybinės policijos aparatas, pirmiausia vietiniai ir regioniniai NKVD junginiai, veikę nepriklausomai vienas nuo kito ir turėję savo atitikmenis – vietinius ir regioninius partijos agentų tinklus. Visai natūralu, kad apie Rusijos sąlygas mes žinome daug mažiau negu apie nacistinės Vokietijos sąlygas, ypač kai turime galvoje organizacines detales.

[43] Pagal vieno iš jo ankstesnių darbuotojų liudijimą (*Nazi Conspiracy*, VI, p. 461), „Himmleriui buvo būdinga vieną uždavinį duoti dviem skirtingiems žmonėms".

rospektyviai dažnai įmanoma suprasti, kodėl taip staigiai buvo prarasta valdžia, ar veikiau, kad ji apskritai buvo prarasta. Pavyzdžiui, šiandien nesunku suprasti, kodėl prasidėjus karui tokie žmonės kaip Alfredas Rosenbergas ar Hansas Frankas buvo perkelti į valstybinius postus ir šitaip pašalinti iš realaus valdžios centro, t. y. išstumti iš fiurerio artimųjų rato[44]. Svarbu tai, kad jie ne tik nežinojo tokių savo perkėlimų priežasčių, bet, galima spėti, net neįtarė, kad tokie regimai aukšti Lenkijos generalgubernatoriaus arba Rytų teritorijų reichsministro postai ženklina ne nacionalsocialistinių jų karjerų viršūnę, o pabaigą.

Vado principas neįsteigia hierarchijos totalitarinėje valstybėje lygiai kaip ir totalitariniame sąjūdyje, nes valdžia nėra filtruojama iš viršaus, per visus tarpinius sluoksnius, į politinio junginio apačią, kaip autoritariniuose režimuose. Faktinė priežastis yra ta, kad nesama hierarchijos be valdžios ir kad, nepaisant daugelio nesusipratimų dėl vadinamosios „autoritarinės asmenybės“, valdžios principas visais svarbiais savo aspektais diametraliai priešingas totalitarinio viešpatavimo principui. Visai nepriklausomai nuo savo kilmės Romos istorijoje valdžia, nesvarbu, kokiu pavidalu, visada turi apriboti ar apkarpyti laisvę, bet niekada neturi jos panaikinti. Tuo tarpu totalitarinis viešpatavimas siekia panaikinti laisvę, galiausiai net sunaikindamas žmogaus spontaniškumą apskritai, jis jokiu būdu nesiekia tik apriboti, kad ir kaip tironiškai, žmogaus laisvės. Šitokį bet kokios valdžios ar hierarchijos nebuvimą totalitarinėje sistemoje techniniu požiūriu atskleidžia tas faktas, kad tarp aukščiausiosios valdžios (fiurerio) ir valdinių nėra patikimų tarpinių lygmenų, iš kurių kiekvienas gautų jam prideramą valdžios ir paklusnumo dalį. Fiurerio valia gali būti įkūnyta bet kur ir bet kada, ir jis nesusijęs su kokia nors hierarchija, netgi tokia, kurią galėtų įkurti pats. Todėl netikslu sakyti, kad užgrobęs valdžią sąjūdis randa daugelį kunigaikštysčių, kuriose kiekvienas mažutis vadas gali daryti ką tinkamas ir pamėgdžioti viršuje esantį didįjį vadą[45]. Nacių šūkis, kad „partija yra vadų tvarka“[46], buvo paprasčiausias melas. Kaip begalinis įstaigų dauginimas ir valdžios painiava atveda prie tokios padėties, kai kiekvienas pilietis jaučiasi tiesiogiai priklausomas nuo Vado valios, o vadas savavališkai pasirenka jo sprendimus vykdančią instituciją, taip pusantro milijono „fiurerių“ Trečiajame reiche[47] labai gerai ži-

[44] Anksčiau minėtame kreipimesi (žr. 29 išnašą) Hansas Frankas parodė, kad tam tikru metu jis norėjo stabilizuoti sąjūdį, o daugybė jo skundų būnant Lenkijos generalgubernatoriumi liudija, jog jis visai nesuprato sąmoningų antiutilitarinių nacių politikos tendencijų. Jis negalėjo suprasti, kodėl pavergtos tautos ne eksploatuojamos, o naikinamos. Rosenbergas, Hitlerio akimis, buvo nepatikimas rasinės politikos požiūriu, nes nukariautose rytinėse teritorijose ketino kurti satelitines valstybes ir nesuprato, kad Hitlerio demografinės politikos tikslas buvo šių teritorijų depopuliacija.

[45] Pasidalijimo į „nedideles kunigaikštystes“, sudarančias „beteisės valdžios piramidę, kurios viršūnė yra fiureris“, vaizdinys priklauso Robertui H. Jacksonui. Žr. *Nazi Conspiracy,* II, ch. xii, p. 1 ff. Kad sutrukdytų atsirasti tokiai autoritarinei valstybei, Hitleris dar 1934 metais išleido tokį partijos dekretą: „Kreipimosi forma 'Mano Fiureri' rezervuojama tik pačiam fiureriui. Šiuo potvarkiu draudžiu visiems žemesniems NSDAP vadams leisti į save kreiptis 'Mano reichsleiteri!' ir t. t. žodžiu ar raštu. Kreipimosi forma veikiau turi būti tokia: 'Partijos drauge!' <...> 'Gauleiteri!' ir t. t.“ Žr. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben, op. cit.,* 1934 metų rugpjūčio 20 d. dekretas.

[46] Žr. *Organisationsbuch der NSDAP.*

[47] Žr. *Nazi Conspiracy,* Vol. VIII, Chart 14.

nojo, kad jų valdžia kyla tiesiogiai iš Hitlerio, be jokių tarpinių funkcionuojančios hierarchijos lygmenų[48]. Tiesioginė priklausomybė buvo reali, o tarpinė hierarchija, be abejonės, svarbi socialiniu požiūriu, buvo tik tariama, apsimestinė autoritarinės valstybės imitacija.

Absoliutus vado valdžios ir autoriteto monopolis akivaizdžiausias jo ir jo policijos viršininko, kuris totalitarinėje šalyje užima patį galingiausią viešą postą, santykiuose. Tačiau nors policijos viršininkas kaip tikrų tikriausios policinės kariuomenės ir elitinių formuočių galva turi milžinišką medžiaginę ir organizacinę valdžią, jis akivaizdžiai niekada negali užgrobti valdžios ir pats tapti šalies valdovu. Štai prieš žlungant Hitleriui, Himmleris niekada nedrįso suabejoti Hitlerio teise vadovauti[49] ir jam niekada nebuvo siūlyta tapti Hitlerio įpėdiniu. Šiuo atžvilgiu net įdomesnis nepavykęs Berijos mėginimas užgrobti valdžią po Stalino mirties. Nors Stalinas jokiam savo policijos viršininkui niekada neleido naudotis tokia padėtimi, kurią būtų galima palyginti su Himmlerio padėtimi paskutiniais nacių valdymo metais, Berija irgi turėjo pakankamai kareivių, kad mestų iššūkį partijos valdžiai po Stalino mirties, paprasčiausiai užimdamas visą Maskvą ir visas Kremliaus prieigas – niekas, išskyrus Raudonąją armiją, nebūtų galėję sutrukdyti jo veržimuisi į valdžią, ir tai būtų atvedę prie kruvino pilietinio karo, kurio rezultatų visiškai neįmanoma numatyti. Įdomu tai, jog Berija po kelių dienų pats atsisakė visų savo postų, nors turėjo žinoti, kad užmokės gyvybe už tas dienas, kai išdrįso policijos valdžią priešpriešinti partijos valdžiai[50].

Žinoma, šitoks absoliučios valdžios neturėjimas policijos galvai netrukdo organizuoti savo milžiniško aparato pagal totalitarinės valdžios principus. Štai nepaprastai įdomu matyti, kaip Himmleris po savo paskyrimo pradėjo reorganizuoti Vokietijos policiją, į iki tol centralizuotą slaptosios policijos aparatą įdiegdamas daugybę tarnybų – t. y. jis akivaizdžiai darė tai, ko visi iki totalitarinių režimų egzistavusios valdžios ekspertai būtų bijoję kaip decentralizacijos, vedančios prie valdžios silpninimo. Prie gestapo tarnybos Himmleris iš pradžių pridėjo saugumo tarnybą, iš pradžių buvusią SS padaliniu, ir įkūrė ją kaip policijos junginį partijos viduje. Svarbiausios gestapo ir saugumo tarnybos įstaigos faktiškai buvo sutelktos Berlyne, o šių dviejų milžiniškų slaptųjų tarnybų atšakos išsaugojo savarankiškumą ir kiekviena pranešinėdavo tiesiogiai Himmlerio būstinei Berlyne[51]. Karo metu Himmleris įkūrė dar dvi žvalgybos tarnybas: viena buvo sudaryta iš vadinamųjų inspektorių, kurie turėjo kontroliuoti saugumo tarnybą ir koordinuoti jos veiksmus su policija ir kurie buvo pavaldūs SS jurisdikcijai, o kita buvo specialus karinės žvalgybos biuras, veikęs nepriklausomai nuo reicho karinių pajėgų ir galiausiai sugebėjęs praryti pačios armijos karinę žvalgybą[52].

[48] Visos priesaikos partijoje, neišskiriant ir elitinių formuočių, būdavo duodamos asmeniškai Adolfui Hitleriui.

[49] Pirmą žingsnį šia kryptimi Himmleris žengė sunkiais 1944 metais, kai savo iniciatyva įsakė demontuoti dujų kameras koncentracijos stovyklose ir nutraukti masines žudynes. Šitaip jis bandė pradėti taikos derybas su Vakarų valstybėmis. Labai įdomu, kad Hitleriui, atrodo, apie šiuos pasirengimus niekada nebuvo pranešta – atrodo, kad niekas neišdrįso jam pasakyti, jog vieno svarbiausių jo karo tikslų jau atsisakyta. Žr. Léon Poliakov, *Brévaire de la Haine,* 1951, p. 232.

[50] Apie įvykius po Stalino mirties žr. Harrison E. Salisbury, *American in Russia,* New York, 1955.

[51] Žr. puikią nacių policijos struktūros analizę *Nazi Conspiracy,* II, p. 250 ff., ypač p. 256.

[52] *Ibid.,* p. 252.

Visiškas sėkmingų ar nesėkmingų dvaro revoliucijų nebuvimas yra vienas įdomiausių totalitarinių diktatūrų bruožų. (Be vienos išimties, niekas iš nusivylusių nacių nedalyvavo kariniame sąmoksle prieš Hitlerį 1944 metų liepos mėnesį). Žvelgiant paviršutiniškai, Vado principas, atrodo, provokuoja kruvinus asmeninės valdžios pakeitimus, nekeičiant paties režimo. Tačiau tai tik vienas iš daugelio požymių, rodančių, kad totalitarinė valdymo forma beveik neturi nieko bendro su valdžios geismu ar net troškimu paimti į savo rankas valdžios mašiną, su kova už valdžią dėl pačios valdžios, kuri buvo būdinga paskutinėms imperialistinės valdžios stadijoms. Tačiau tiksliau sakant, tai yra vienas svarbiausių požymių, rodančių, kad totalitarinė valdymo forma, nepaisant visų regimybių, nėra klikos ar gaujos valdžia[53]. Hitlerio ir Stalino diktatūra aiškiai rodo, kad atomizuotų individų izoliacija ne tik sukuria totalitarinio valdymo pagrindą, bet ir pereina į visos struktūros viršūnę. Stalinas sušaudė beveik visus, kurie galėjo pretenduoti priklausyti valdančiajai klikai, o Politbiuro narius stumdydavo kaip patinka, kai tik klikoje pasirodydavo vienijimosi požymių. Hitleris nacistinėje Vokietijoje naikindavo klikas ne tokiomis drastiškomis priemonėmis – vienintelis kruvinas valymas buvo nukreiptas prieš Röhmo kliką, kuri buvo tvirtai suvienyta vadovaujančiųjų jos narių homoseksualizmo; klikų formavimosi jis išvengdavo nuolat perstumdydamas valdžią ir autoritetą ir dažnai keisdamas tiesiogines savo aplinkos žmones, todėl bet koks ankstesnis solidarumas tarp tų, kurie į valdžią atėjo kartu su juo, greitai išgaravo. Maža to, atrodo aišku, kad baisingas įtarumas, kuris beveik vienodais žodžiais apibūdinamas kaip išskirtinis ir Hitlerio, ir Stalino bruožas, neleido jiems vadovauti tokiam pastoviam ir ilgalaikiam dariniui kaip klika. Kad ir kaip būtų, esmė ta, kad totalitarizme nesama tarpusavio ryšių tarp atsakingus postus užimančių asmenų: jų nesieja vienoda padėtis politinėje hierarchijoje ar valdančiojo ir valdinio santykis, ar net neapibrėžta gangsterių ištikimybė. Tarybų Rusijoje kiekvienam žinoma, kad didelio pramoninio komplekso vadovas, lygiai kaip ir užsienio reikalų ministras, bet kurią dieną gali būti nustumtas į žemiausią socialinę ir politinę padėtį,ir kad jo vietą gali užimti visiškai nežinomas asmuo. Kita vertus, gangsterių bendrininkavimas, atlikęs tam tikrą vaidmenį ankstyvose nacių diktatūros stadijose, praranda bet kokią jungiamąją galią, nes totalitarizmas naudojasi savo valdžia kaip tik tam, kad šitokį bendrininkavimą išplatintų tarp gyventojų, kol visai liaudžiai, kurios atžvilgiu viešpatauja, įdiegia kaltės jausmą[54].

Valdančiosios klikos nebuvimas įpėdinio klausimą totalitariniam diktatoriui padarė ypač sunkų ir varginantį. Teisybė, kad ši problema kamuodavo visus uzurpatorius, ir labai būdinga, kad nė vienas totalitarinis diktatorius niekada neišbandė seno metodo – įkurti dinastiją ar ką nors įsūnyti. Be daugybės (o todėl

[53] Franzas Neumannas (*op. cit.*, p. 521 ff.) abejoja, „ar Vokietiją galima vadinti valstybe. Ji kur kas panašesnė į gaują, kurios vadai nuolat priversti susitarti po kivirčų". Teorijai, pagal kurią totalitarinė vyriausybė yra klika, svarbūs Konrado Heideno veikalai apie nacistinę Vokietiją. Kai dėl klikų formavimosi aplink Hitlerį, labai informatyvūs yra *Bormanno laiškai*, paskelbti Trevoro-Ropero. Gydytojų teismo procese (The United States vs. Karl Brandt et al., 1947 metų gegužės 13 d. posėdis) Victoras Brackas liudijo, kad dar 1933 metais Bormannas, be abejonės, veikęs Hitlerio įsakymu, pradėjo telkti grupę asmenų, stovėjusių virš valstybės ir partijos.

[54] Palyginkite šios knygos autorės mėginimą aptarti vokiečių kaltės klausimą: „Organized Guilt", *Jewisch Frontier*, January, 1945.

nevykusių) paskyrimų, esama ir Stalino metodo, kuris įpėdinystę padarė vienu iš pačių pavojingiausių apdovanojimų Tarybų Sąjungoje. Totalitarinėmis sąlygomis transmisinių diržų labirinto žinojimas prilygsta aukščiausiai valdžiai, ir kiekvienas paskirtas įpėdinis, tikrai sužinantis, kas vyksta iš tikrųjų, po tam tikro laiko automatiškai pašalinamas. Teisėtas ir palyginti pastovus paskyrimas tikrai suponuotų tai, kad egzistuoja tam tikra klika, kurios nariai dalijasi su vadu jo monopolį žinoti, kas vyksta, bet kaip tik šito vadas turi vengti bet kuria kaina. Kartą Hitleris šią mintį savotiškai paaiškino aukščiausiems vermachto vadams, kurie, patekę į patį siautėjančio karo sūkurį, veikiausiai laužė galvą dėl tos problemos: „Galiausiai, kad ir koks kuklus būdamas, aš turiu pasakyti apie savo personą: esu nepakeičiamas <...> Reicho likimas priklauso tik nuo manęs“[55]. Nėra reikalo žodyje „kuklus“ įžvelgti ironijos: visiškai priešingai negu visi ankstesni uzurpatoriai, despotai ir tironai, totalitarinis vadas, atrodo, tiki, kad jo įpėdinio klausimas nėra itin svarbus, kad šiam darbui nereikia ypatingų savybių ar ypatingo pasirengimo, kad šalis galiausiai paklus bet kam, kam nutiks būti paskirtam vado mirties akimirką, ir kad nebus valdžios ištroškusių varžovų, mėginsiančių nuginčyti paskyrimo teisėtumą[56].

Jei kalbėsime apie valdymo techniką, totalitarinės priemonės atrodo paprastos, išradingos ir efektyvios. Jos užtikrina ne tik absoliutų valdžios monopolį, bet ir neprilygstamą tikrumą, kad visi įsakymai bus vykdomi visada. Transmisinių saitų gausybė, hierarchinė painiava garantuoja visišką diktatoriaus nepriklausomybę nuo visų jo valdinių ir padaro įmanomus greitus ir stulbinamus manevrus politikoje, kuriais pagarsėjo totalitarizmas. Šalies politinis junginys atsparus smūgiams dėl savo beformiškumo.

Priežastys, dėl kurių toks ypatingas efektyvumas niekada nebuvo pasiektas anksčiau, tokios pat paprastos kaip ir pats mechanizmas. Tarnybų dauginimas sunaikina bet kokią atsakomybės ir kompetencijos prasmę: jis ne tik padidina nepaprastai apsunkinantį ir nevaisingą biurokratijos masyvą, bet iš tikrųjų žlugdo produktyvumą, nes konfliktuojančios struktūros nuolat atideda realų darbą, kol pagaliau viską nulemia vado įsakymas. Elito kadrų fanatizmas, absoliučiai reikalingas tam, kad sąjūdis funkcionuotų, sistemingai naikina bet kokį domėjimąsi konkrečiu darbu ir kuria tokią mąstyseną, kuri kiekvieną įmanomą veiks-

[55] 1939 metų lapkričio 23 d. pasakytoje kalboje, cit. pagal *Trial of Major War Criminals,* Vol. 26, p. 332. Tai, kad šis posakis buvo ne tik isteriškas nukrypimas, nulemtas atsitiktinumo, akivaizdu iš Himmlerio kalbos (jos stenograma saugoma Huverio bibliotekos archyvuose, Himmlerio dosjė, 332 aplankas), pasakytos merų konferencijoje Poznanėje 1944 metų kovo mėnesį. Jis sako: „Kokias vertybes mes galime padėti ant istorijos svarstyklių? Savo tautos vertę <...> Antra, pasakyčiau, net didesnė vertybė yra unikali fiurerio Adolfo Hitlerio asmenybė <...> jis pirmą kartą po dviejų tūkstančių metų <...> buvo pasiųstas germanų rasei kaip didysis vadas <...>“

[56] Žr. Hitlerio pasisakymus šiuo klausimu knygoje *Hitlers Tischgespräche,* p. 253 f. ir 222 f.: naujasis fiureris turi būti renkamas „senato“, o pagrindinis principas renkant fiurerį turi būti toks: bet kokia diskusija tarp rinkimuose dalyvaujančių asmenų turi baigtis per procedūros nustatytą laiką. Per tris valandas vermachtas, partija ir visi civiliniai pareigūnai turi būti prisaikdinti iš naujo. „Jis neturėjo iliuzijų dėl to fakto, kad šitaip renkant aukščiausią valstybės galvą prie reicho vairo ne visada gali atsistoti išskirtinė asmenybė fiureris“. Tačiau tai nepavojinga, „kol visas mechanizmas funkcionuoja tinkamai“.

mą traktuoja kaip kažko visiškai kito įrankį[57]. Visa tokia mąstysena būdinga ne tik elitui, bet pamažu persiduoda visiems gyventojams, ir pačios intymiausios jų gyvenimo ir mirties detalės priklauso nuo politinių sprendimų, t. y. nuo tokių priežasčių ir paslėptų motyvų, kurie neturi nieko bendro su konkrečiu darbu. Nuolatiniai perkėlimai, valdžios atėmimas ar jos suteikimas lemia tai, kad patikimas bendras darbas tampa nebeįmanomas ir trukdo kauptis patyrimui. Ekonominiu požiūriu vergų darbas – prabanga, kurios Rusija neturėjo sau leisti, tuo metu, kai labai trūko specialistų, koncentracijos stovyklose buvo pilna „aukštos kvalifikacijos inžinierių, besivaržančių dėl teisės dirbti santechnikais, taisyti laikrodžius, elektros apšvietimą ir telefonus“[58]. Bet tokiu atveju, grynai utilitariniu požiūriu, Rusija neturėjo imtis ir ketvirtojo dešimtmečio valymų, pertraukusių ilgai lauktą ekonomikos atsigavimą, ji neturėjo ir fiziškai sunaikinti Raudonosios armijos generalinio štabo, nes dėl šito beveik pralaimėjo Rusijos–Suomijos karą.

Sąlygos Vokietijoje šiek tiek skyrėsi. Iš pradžių naciai buvo linkę išsaugoti techninius ir administracinius kadrus, verslininkams leisti gauti pelną ir vyrauti ekonomikoje, per daug į ją nesikišdami. Prasidėjus karui Vokietija dar nebuvo visiškai totalitarizuota, ir jei pasirengimą karui traktuotume kaip racionalų motyvą, reikia pripažinti, kad apytikriai iki 1942 metų jos ekonomikai buvo leidžiama funkcionuoti daugiau ar mažiau racionaliai. Rengimasis karui savaime nėra antiutilitarus, nepaisant didžiulių išlaidų[59], nes iš tikrųjų gali būti daug „pigiau užkariavimu užgrobti kitų nacijų turtą ir išteklius, negu juos pirkti iš užsienio šalių ar gaminti savo šalyje“[60]. Investavimo ir gamybos, pajamų ir pelno stabilizavimo ir vartojimo ekonominiai dėsniai neveikia, jei nusilpusią vidaus ekonomiką siekiama, šiaip ar taip, atgaivinti apiplėšiant kitas šalis: visai tikra – ir režimui simpatizavę Vokietijos žmonės puikiai tai suprato, – kad garsusis nacių šūkis „šautuvai arba sviestas“ iš tikrųjų reiškė „sviestas šautuvų dėka“[61]. Tik nuo 1942 metų totalitarinio viešpatavimo taisyklės pradėjo persverti visus kitus sumetimus.

Radikalizavimas prasidėjo tuojau pat prasidėjus karui. Net galima tarti, kad vienas iš motyvų, paskatinusių Hitlerį pradėti šį karą, buvo tas, kad karas jam leido pagreitinti vystymąsi tokiu būdu, koks būtų buvęs neįsivaizduojamas taikos metu[62]. Tačiau šiame procese ypač įsidėmėtina tai, kad jo nesustabdė net

[57] Vienas iš pagrindinių SS principų, suformuluotas paties Himmlerio, skamba taip: „Joks uždavinys neegzistuoja dėl jo paties“. Žr. Gunter d'Alquen, *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schützstaffeln der NSDAP,* 1939, Schriften der Hochschule für Politik.

[58] Žr. David J. Dallin and Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labor in Russia,* 1947. Čia irgi sakoma, kad karo metais, kai dėl mobilizacijos ėmė labai stokoti vyrų, mirtingumas darbo stovyklose pasiekdavo apytikriai 40 nuošimčių per metus. Apskritai jie apskaičiavo, kad darbininko darbo našumas priverstinio darbo stovyklose yra mažiau nei 50 nuošimčių laisvo darbininko darbo našumo.

[59] Thomasas Reveille'is (*The Spoil of Europe,* 1941) mano, kad Vokietija per pirmus karo metus galėjo padengti visas savo 1933–1939 metų parengiamąsias karo išlaidas.

[60] William Ebenstein, *The Nazi State,* p. 257.

[61] *Ibid.*, p. 270.

[62] Tai patvirtina faktas, kad įsakymas žudyti visus nepagydomus ligonius buvo duotas pirmąją karo dieną, bet dar labiau – Hitlerio pasisakymai karo metu, cituojami Goebbelso (*The Goebbels Diaries,* ed. Louis P. Lochner, 1948), kur pareiškiama, kad „karas mums davė galimybę išspręsti daug problemų, kurių niekada neįmanoma išspręsti normaliais laikais“, ir kad nepriklausomai nuo karo eigos „žydai tikrai bus pralaimėjusieji“ (p. 314).

tokie sukrečiantys pralaimėjimai kaip prie Stalingrado ir kad pavojus pralaimėti karą kartu buvo dar viena paskata išmesti už borto visus utilitarinius sumetimus ir imtis radikalios pastangos remiantis totaline organizacija įgyvendinti totalitarinės rasinės ideologijos tikslus, kad ir neilgam[63]. Po Stalingrado elitinės formuotės, kurios buvo visiškai atskirtos nuo tautos, buvo labai išplėstos, draudimas tapti partijos nariais kariškiams buvo atšauktas, ir karo vadai tapo pavaldūs SS vadams. Pavydžiai saugomas SS monopolis daryti nusikaltimus buvo panaikintas, ir kareiviai, kurie to pageidavo, buvo įpareigoti vykdyti masines žudynes[64]. Nei kariniams, nei ekonominiams, nei politiniams motyvams nebuvo leidžiama trukdyti vykdyti brangiai kainavusios ir varginančios masinių naikinimų ir deportacijų programos.

Jeigu apmąstytume tuos paskutinius nacių valdymo metus ir jų sudarytą „penkmečio planą", kuriam įvykdyti jiems pritrūko laiko, bet kuriuo buvo siekiama išnaikinti lenkų ir ukrainiečių tautas, 170 mln. rusų (kaip minima viename plane), Vakarų Europos inteligentiją, pavyzdžiui, olandų, ir Elzaso bei Lotaringijos gyventojus, taip pat ir tuos vokiečius, kuriems būtų buvęs pritaikytas numatytasis reicho sveikatos įstatymas arba „įstatymas dėl svetimšalių bendruomenių", būtų beveik neįmanoma nepastebėti panašumo į bolševikų penkmečio planą, priimtą 1929-aisiais, t. y. tais metais, kai Rusijoje aiškius kontūrus įgavo totalitarinė diktatūra. Vienu atveju vulgarūs eugeniniai šūkiai, kitu – skambios ekonominės frazės buvo „milžiniškos beprotybės, visos logikos taisykles ir ekonomikos dėsnius apvertusios aukštyn kojom"[65], preliudija.

Žinoma, totalitariniai diktatoriai sąmoningai nesirenka beprotybės kelio. Es-

[63] Žinoma, vermachtas kartkarčiais stengėsi įvairioms partijos institucijoms aiškinti, koks pavojingas tokio pobūdžio karas, kai įsakinėjama visiškai nepaisant jokių karinių, civilinių ir ekonominių faktų (žr., pavyzdžiui, Poliakov, *op. cit.*, p. 321). Tačiau net daugelis aukštų nacių funkcionierių sunkiai suvokdavo, kodėl nepaisoma visų šioje situacijoje susidariusių objektyvių ekonominių ir karinių veiksnių. Jiems vis reikėdavo kartoti, kad „sprendžiant [žydų] klausimą, ekonominių sumetimų reikia nesilaikyti iš principo" (*Nazi Conspiracy*, VI, p. 402), bet jie vis tiek skųsdavosi, esą didžiulė statybinė programa Lenkijoje „nebūtų nutrūkusi, jei daugybė tūkstančių ten dirbusių žydų nebūtų buvę deportuoti. Dabar duotas įsakymas visus žydus nušalinti nuo karinių projektų įgyvendinimo. Aš tikiuosi, kad šis <...> įsakymas bus netrukus atšauktas, nes kitaip padėtis dar labiau pablogės". Ši Hanso Franko, Lenkijos generalgubernatoriaus, viltis liko tokia pat tuščia kaip ir jo vėlesnės viltys dėl subtilesnės karinės politikos lenkų ir ukrainiečių atžvilgiu. Jo nepasitenkinimas (žr. jo dienoraštį, *Nazi Conspiracy*, IV, p. 902 ff.) įdomus, nes jį baugina tik antiutilitarinis nacių politikos karo metu aspektas. „Jeigu mes laimėtume karą, vienintelis dalykas, kurio trokštu, tai galimybė paversti kotletu lenkus, ukrainiečius ir visus kitus bėginėjančius aplink mus čionykščius <...>"

[64] Iš pradžių koncentracijos stovyklose tarnavo tik specialūs SS padaliniai – „Kaukolės" formuotės. Vėliau juos pakeitė ginkluotos SS divizijos. Nuo 1944 metų tarnaudavo ir reguliariųjų karinių pajėgų padaliniai, bet paprastai prijungti prie SS ginkluotųjų pajėgų. (Žr. buvusio SS pareigūno, dirbusio Nojengamo koncentracijos stovykloje, parodymus leidinyje *Nazi Conspiracy*, VII, p. 211.) Kaip koncentracijos stovyklose pasijuto aktyvus vermachto dalyvavimas, papasakota Oddo Nanseno gyvenimo koncentracijos stovykloje dienoraštyje *Day after Day*, London, 1949. Deja, dienoraštis liudija, kad šitie reguliariosios armijos kareiviai buvo tokie pat žiaurūs kaip ir esesininkai.

[65] Deutscher, *op. cit.*, p. 326. Ši citata ypač vertinga, nes paimta iš paties palankiausio Stalinui biografo nekomunisto veikalo.

mė veikiau yra ta, kad mūsų nuostaba dėl antiutilitarinio totalitarinės valstybės struktūros pobūdžio kyla iš klaidingo vaizdinio, jog galiausiai mes turime reikalą su normalia valstybe – biurokratija, tironija, diktatūra, – iš to fakto, kad mes nekreipiame dėmesio į pabrėžtinus totalitarinių valdovų tvirtinimus, jog tą šalį, kur jiems pavyko užgrobti valdžią, jie traktuoja tik kaip laikiną tarptautinio sąjūdžio, esančio kelyje į pasaulio užkariavimą, būstinę, kad pergales ir pralaimėjimus jie vertina šimtmečių ar tūkstantmečių fone ir kad globaliniai interesai visada užgožia vietinius jų pačių teritorijos interesus[66]. Garsusis šūkis „Teisė yra tai, kas gera vokiečių tautai“ buvo skirtas tik masinei propagandai, o naciams buvo sakoma, kad „Teisė yra tai, kas gera sąjūdžiui“[67], ir šie du interesai sutapdavo toli gražu ne visada. Naciai nemanė, kad vokiečiai yra viešpačių rasė, kuriai priklauso pasaulis, tačiau jie manė, kad jiems, kaip ir kitoms tautoms, turi vadovauti viešpačių rasė, ir kad tokia rasė tik pradeda rastis[68]. Ne vokiečiai, o esesininkai buvo viešpačių rasės pirmtakai[69]. „Pasaulinė germanų imperija“, kaip pasakė Himmleris, arba pasaulinė „arijų“ imperija, kaip būtų pasakęs Hitleris, šiaip ar taip, gali atsirasti tik per keletą šimtmečių[70]. „Sąjūdžiui“ buvo daug svarbiau parodyti, kad įmanoma sukurti tokią rasę išnaikinant kitas „rases“, negu

[66] Naciai ypač mėgdavo skaičiuoti tūkstantmečiais. Himmlerio pareiškimai, kad esesininkai domėjosi tik „ideologiniais klausimais, kurių reikšmė skaičiuojama dešimtmečiais ir šimtmečiais“, ir kad jie „tarnavo tokiam reikalui, kuris per du tūkstančius metų iškilo tik vieną kartą“, su nedidelėmis variacijomis buvo kartojami visoje indoktrinacijai skirtoje medžiagoje (*Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei.* SS-Hauptamt-Schulungsamt. S. 160). Kai dėl bolševikų varianto, tai geriausias šaltinis yra Komunistų internacionalo programa, suformuluota Stalino dar 1928 metais partijos suvažiavime Maskvoje. Ypač įdomus teiginys, kad Tarybų Sąjunga yra „pasaulinio sąjūdžio pagrindas, tarptautinės revoliucijos centras, galingiausias pasaulinės istorijos veiksnys. Tarybų Sąjungoje pasaulio proletariatas pirmą kartą suranda sau šalį <...>“ (cituojama pagal W.H. Chamberlin, *Blueprint for World Conquest,* 1946, kur pažodžiui perspausdintos Trečiojo internacionalo programos).

[67] Oficialaus devizo pakeitimą galima rasti leidinyje *Organisationsbuch der NSDAP,* p. 7.

[68] Žr. Heiden, *op. cit.*, p. 722. Kalboje, pasakytoje Ordensburg Sonthofene 1937 metų lapkričio 23 d. būsimiems politiniams vadams, Hitleris tvirtino: ne „juokingai mažos gentys, nykštukinės šalys, valstybės ar dinastijos <...> o tik rasės [gali] veikti kaip pasaulio užkariautojai. Tačiau rase – bent jau suvokta sąmoningai – mes dar turime tapti“ (žr. *Hitlers Tischgespräche,* p. 445). Su šiomis jokiu būdu neatsitiktinėmis frazėmis visiškai dera 1941 metų rugpjūčio 9 d. dekretas, kuriame Hitleris draudžia toliau vartoti terminą „germanų rasė“, nes jis privers „paaukoti pačią rasinę idėją paprasčiausiam nacionalumo principui ir sunaikinti svarbias konceptualiąsias visos mūsų rasinės ir tautinės politikos prielaidas“ (*Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*). Akivaizdu, kad germanų rasės sąvoka būtų trukdžiusi vykdyti pažangią „selekciją“ ir naikinti nepageidaujamas vokiečių gyventojų grupes, o kaip tik tais metais toks naikinimas buvo planuojamas ateičiai.

[69] Todėl Himmleris „labai greitai suformavo vokiškus SS padalinius įvairiose šalyse“. Esesininkams jis sakė štai ką: „Mes nesitikime, kad jūs tapsite vokiečiais dėl oportunizmo. Bet tikrai tikimės, kad savo nacionalinį idealą jūs palenksite didingesniam rasiniam ir istoriniam idealui, Germanų Reichui“ (Heiden, *op. cit.*). Būsimasis jo uždavinys – beatodairiškai imtis „paties produktyviausio veisimo“, formuoti „rasinį supersubstratą“, kuris per kitus dvidešimt metų „visai Europai duotų jos vadovaujančią klasę“ (Himmlerio kalba SS vyriausiųjų generolų susirinkime Poznanėje 1943 metais, *Nazi Conspiracy,* IV, p. 558 ff.).

[70] Himmler, *ibid.*, p. 572.

laimėti karą, kurio tikslai riboti. Nešališką stebėtoją kaip savotiškas „milžiniškos beprotybės pavyzdys“ apstulbina ne kas kita kaip absoliutaus sąjūdžio pirmumo ne tik prieš valstybę, bet ir prieš naciją, liaudį ir pačių valdovų valdžios pozicijas imperatyvas. Priežastis, dėl kurios išradingos priemonės, naudojamos totalitarinės valdžios, absoliučią ir nepranokstamą valdžią sukoncentravusios vieno žmogaus rankose, anksčiau niekada nebuvo išbandytos, yra ta, kad nė vienas paprastas tironas niekada nebuvo toks beprotis, jog nepaisytų visų ribotų ir vietinių interesų – ekonominių, nacionalinių, karinių – vardan grynai fiktyvios tikrovės, projektuojamos į tam tikrą neapibrėžtą tolimą ateitį.

Kadangi valdžią turintis totalitarizmas lieka ištikimas pirminėms sąjūdžio dogmoms, didžiuliai sąjūdžio organizacinių priemonių ir vadinamosios totalitarinės valstybės panašumai vargu ar gali stebinti. Partijos narių ir pakeleivių, susivienijusių į fasadines organizacijas, perskyra ne tik kad nenunyksta, bet veda prie to, kad „koordinuojami“ visi gyventojai, kurie dabar paverčiami prijaučiančiaisiais. Milžiniškas prijaučiančiųjų skaičiaus didėjimas pristabdomas apribojant partijos galią privilegijuota iš kelių milijonų sudaryta „klase“ ir sukuriant iš kelių šimtų tūkstančių susidedančią superpartiją, elitines formuotes. Tarnybų dauginimas, funkcijų sudvejinimas ir partijos bei prijaučiančiųjų santykio pritaikymas naujomis sąlygomis paprasčiausiai reiškia, kad išsaugoma ypatinga svogūninė sąjūdžio struktūra, kur kiekvienas sluoksnis yra kitos, karingesnės, formuotės fasadas. Valstybės mašina paverčiama fasadine prijaučiančių biurokratų organizacija, kurios funkcija vidaus reikaluose – platinti pasitikėjimą tik koordinuotų piliečių masėse ir kurios uždavinys užsienio reikaluose – kvailinti išorinį, netotalitarinį pasaulį. Vadas, kuriam taip pat būdinga dvejopa funkcija – kaip valstybės galvos ir kaip sąjūdžio vado, – savo asmenyje susieja didžiausią karingą žiaurumą ir pasitikėjimą įkvepiantį normalumą.

Vienas iš svarbių totalitarinio sąjūdžio ir totalitarinės valstybės skirtumų yra tas, kad totalitarinis diktatorius gali ir privalo totalitarinį melavimo meną praktikuoti nuosekliau ir plačiau negu sąjūdžio vadas. Iš dalies tai savaime nulemia pakeleivių gretų didėjimas, o iš dalies – faktas, kad nevykusius valstybininko pareiškimus atšaukti ne taip lengva negu tokius pat demagogiškus partijos vado pareiškimus. Šiuo tikslu Hitleris be jokių skrupulų ryžosi sugrįžti prie senamadiško nacionalizmo, kurį buvo pasmerkęs daug sykių prieš ateidamas į valdžią. Vaizduodamas aršų nacionalistą, pabrėždamas, kad nacionalsocializmas nėra „eksportuojama prekė“, jis nuramino vokiečius, o kartu ir nevokiečius, ir tarsi užsiminė, kad nacių ambicijos bus patenkintos, kai bus patenkinti tradiciniai nacionalistinės vokiečių užsienio politikos reikalavimai – sugrąžintos teritorijos, prarastos pagal Versalio sutartį, įvykdytas Austrijos *Anschluss* [prijungimas], prijungtos vokiškai kalbančios Bohemijos dalys. Panašiai ir Stalinas prisiderino ir prie Rusijos viešosios nuomonės, ir prie nerusų pasaulio, išradęs teoriją apie „socializmą vienoje atskiroje šalyje“, o atsakomybę už pasaulinę revoliuciją užvertęs ant Trockio pečių[71].

Nuolatinis melavimas visam pasauliui gali būti saugiai įgyvendinamas tik to-

[71] Deutscheris (*op. cit.*) kalba apie ypatingą Stalino „jautrumą visoms toms psichologinėms povandeninėms srovėms <...> kurių skelbėju jis laikė patį save“ (p. 292). „Pats Trockio teorijos pavadinimas – 'nenutrūkstama revoliucija' – skambėjo kaip grėsmingas perspėjimas pavargusiai kartai <...> Stalinas tiesiogiai apeliuodavo į rizikos ir netikrumo baimę, apėmusią daugelį bolševikų“ (p. 291).

talitarinio valdymo sąlygomis, kur fiktyvus kasdienės tikrovės pobūdis propagandą daro beveik nereikalingą. Dar neturėdami valdžios, sąjūdžiai niekada negali sau leisti tokiu pačiu mastu nuslėpti savo tikrųjų tikslų – galų gale jie turi įkvėpti masines organizacijas. Bet kai atsiranda galimybė žydus naikinti kaip blakes, būtent nuodingosiomis dujomis, jau nebebūtina skelbti, kad žydai yra blakės[72], ir jeigu galima visą naciją mokyti Rusijos revoliucijos istorijos, net nepaminint Trockio, nebereikalinga propaganda, nukreipta prieš Trockį. Bet tokių metodų, įgyvendinančių ideologinius tikslus, naudojimo galima „tikėtis" tik iš tokių žmonių, kurie „ideologiškai visiškai tvirti" – nesvarbu, kur jie gavo tokią tvirtybę, ideologinėse Kominterno mokyklose ar specialiuose nacių indoktrinacijos centruose, – net jei tie tikslai ir toliau reklamuojami. Tokiais atvejais visada atsitinka taip, kad paprasčiausi prijaučiantieji niekada nesupranta, kas gi iš tikrųjų vyksta[73]. Tai atveda prie paradokso, kad „slaptoji draugija dienos šviesoje" savo pobūdžiu ir metodais konspiratyviausia tampa kaip tik tada, kai pripažįstama pilnateisiu nacijų sandraugos nariu. Visai logiška, kad Hitleris dar prieš paimdamas valdžią priešinosi bet kokioms pastangoms partiją ir net elitines formuotes organizuoti konspiraciniu pagrindu, tačiau jau po 1933 metų jis labai uoliai stengėsi SS transformuoti į savotišką slaptą draugiją[74]. Panašiai ir Maskvos vadovaujamoms komunistų partijoms, visiškai priešingai negu jų pirmtakėms, būdinga keista tendencija pirmenybę teikti konspiracijos sąlygoms net ten, kur galima veikti visai legaliai[75]. Juo atviresnė totalitarizmo valdžia, juo slaptesni tampa tikrieji jo tikslai. Norint sužinoti galutinius Hitlerio valdžios Vokietijoje tikslus, buvo daug išmintingiau pasitikėti jo propagandinėmis kalbomis ir *Mein Kampf*, o ne Trečiojo reicho kanclerio oracijomis, lygiai kaip būtų buvę išmintingiau nepasitikėti Stalino žodžiais apie „socializmą vienoje šalyje", sugalvotais laikinam tikslui – užgrobti valdžią po Lenino mirties, ir daug rimčiau traktuoti nuolatinį jo priešiškumą demokratinėms šalims. Totalitariniai dik-

[72] Taigi Hitleris galėjo sau leisti vartoti savo mėgstamą klišę „padorus žydas", nes jau buvo pradėjęs žydus naikinti – būtent 1941 metų gruodžio mėnesį (*Tischgespräche*, p. 346).

[73] Todėl Hitleris, kalbėdamas su Generalinio štabo nariais (Blombergu, Fritschu, Raederiu) ir aukšto rango civiliais (Neurath'u, Göringu) 1937 metų lapkričio mėnesį, galėjo sau leisti atvirai pareikšti, kad jam reikia išvalytos, be gyventojų, erdvės, ir atmesti svetimų tautų užkariavimo idėją. Nė vienas jo klausytojas, aišku, nesuprato, kad tiesioginis tokių kalbų padarinys bus tokių tautų naikinimo politika.

[74] Tai prasidėjo nuo 1934 metų liepos mėnesio įsakymu, kuriuo SS buvo pripažintas nepriklausomos organizacijos NSDAP viduje rangas, o baigėsi didžiausio slaptumo įsakymu (1938 m. rugpjūčio mėn.), kuriame buvo skelbiama, kad specialiosios SS formuotės, „Kaukolės" junginiai ir Smogiamieji būriai (*Verfügungstruppen*) nėra nei armijos, nei policijos dalis. „Kaukolės" junginiai privalėjo „vykdyti specialius policinius uždavinius", o Smogiamieji būriai buvo „nuolatiniai ginkluoti padaliniai, esantys išimtinai mano dispozicijoje" (*Nazi Conspiracy*, III, p. 459). Du vėlesni įsakai (1939 m. spalio mėn. ir 1940 m. balandžio mėn.) nustatė specialią bendrąją jurisdikciją visiems SS nariams (ibid., II, p. 184). Nuo to laiko visose SS indoktrinacijos tarnybos leidžiamose brošiūrose būdavo tokie grifai: „Naudotis išimtinai policijai", „Ne publikacijai", „Išimtinai vadams ir atsakingiesiems už ideologinį auklėjimą". Vertėtų sudaryti gausios slaptos literatūros, išspausdintos nacių epochoje ir apimančios daugybę įstatymų leidybos priemonių, bibliografiją. Labai įdomu, kad toje literatūroje nėra nė vieno SA bukleto, ir, galimas daiktas, tai pats įtikinamiausias įrodymas, kad po 1934 metų SA nebebuvo elitinė formuotė.

[75] Palyginkite Franz Borkenau, „Die neue Komintern", *Der Monat*, Berlin, 1949, Heft 4.

tatoriai įrodė, kad jie net labai gerai žinojo pavojų, glūdintį jų normalumo pozoje – t. y. tikros nacionalistinės politikos pavojų ar vienoje šalyje tikrai kuriamo socializmo pavojų. Kaip tik šį pavojų jie ir stengėsi įveikti nuolatiniu ir nuosekliu neatitikimu tarp raminančių žodžių ir jų valdymo tikrovės, sąmoningai tobulindami metodą visada veikti priešingai savo žodžiams[76]. Šį balansavimo meną, kuriam reikia daugiau įgūdžių negu paprastai diplomatinei rutinai, Stalinas išvystė taip, kad nuosaikumas užsienio politikoje ar Kominterno politinėje linijoje buvo beveik be išimčių lydimas radikalių valymų Rusijos partijoje. Kad Liaudies fronto politiką ir palyginti liberalios tarybinės konstitucijos priėmimą lydėjo Maskvos procesai, buvo tikrai šis tas daugiau negu sutapimas.

Patvirtinimą, kad totalitarinės vyriausybės siekia užkariauti Žemės rutulį ir visoms pasaulio šalims primesti savo viešpatavimą, galima rasti gausioje nacių ir bolševikų literatūroje. Tačiau šios ideologinės programos, paveldėtos iš ikitotalitarinių sąjūdžių (iš antnacionalistinių antisemitinių partijų ir pangermanų svajonių apie imperiją nacių atveju, iš internacionalistinės revoliucinio socializmo koncepcijos bolševikų atveju), nėra svarbios. Lemtinga tai, kad totalitariniai režimai tikrai vykdo savo užsienio politiką remdamiesi nuoseklia prielaida, jog galiausiai jie pasieks šį galutinį tikslą, ir niekada neišleidžia jo iš akių, kad ir koks tolimas jis atrodytų arba kad ir kaip labai „idealūs" jo reikalavimai konfliktuotų su konkretaus momento reikalavimais. Todėl jokios šalies jie netraktuoja kaip visada svetimos, bet priešingai, kiekvieną šalį laiko savo būsima teritorija. Atėjimas į valdžią, tas faktas, kad vienoje šalyje fiktyvus sąjūdžio pasaulis tapo apčiuopiama tikrove, sukuria tokį santykį su kitomis nacijomis, kuris panašus į totalitarinės partijos padėtį netotalitarinės valdžios sąlygomis: apčiuopiama fiktyvi tikrovė, paremta tarptautiniu mastu pripažintos valstybinės valdžios, gali būti eksportuojama tokiu pat būdu, kokiu į netotalitarinį parlamentą gali būti importuojama panieka parlamentui. Šiuo požiūriu ikikarinis žydų klausimo „sprendimas" buvo išskirtinė nacistinės Vokietijos eksporto prekė: žydų išvarymas nemažą nacizmo porciją perkeldavo į kitas šalis. Priverčiant žydus palikti reichą be pasų ir pinigų buvo įgyvendinta Amžinojo Žydo legenda, o sukeldami bekompromisį priešiškumą žydams, naciai sukūrė dingstį prabusti aistringam domėjimuisi visų nacijų vidaus politika[77].

Kaip rimtai naciai traktavo savo konspiracinę fikciją, pagal kurią jie buvo būsimieji pasaulio valdovai, paaiškėjo 1940 metais, kai – neverčiami būtinybės ir turėdami itin realius šansus nugalėti visas okupuotas Europos tautas – jie pradėjo savąją depopuliacijos politiką rytų teritorijose, nepaisydami gyvosios jėgos praradimų ir sunkių karinių padarinių, ir įvedė įstatymus, kurie dalį Trečiojo reicho kodekso atgaline data eksportavo į okupuotas Vakarų šalis[78]. Vargu

[76] Pavyzdžiai pernelyg akivaizdūs ir jų per daug, kad juos pateiktume. Tačiau ši taktika neturi būti paprasčiausiai tapatinama su didžiule patikimumo ir teisingumo stoka, apie kurią visi Hitlerio ir Stalino biografai kalba kaip apie išskirtinį jų charakterio bruožą.

[77] Žr. Užsienio reikalų ministerijos cirkuliarą visoms vokiečių valdžios institucijoms užsienyje (1939 m. sausio mėn.), *Nazi Conspiracy,* VI, p. 87 ff.

[78] 1940 metais nacių vyriausybė išleido dekretą, pagal kurį teisės pažeidimai, pradedant reicho išdavimu, baigiant „piktavališkais agitaciniais pasisakymais prieš vadovaujančius valstybės ar nacių partijos asmenis", turi būti baudžiami atgaline data visose Vokietijos okupuotose teritorijose, ar juos būtų padarę vokiečiai, ar vietiniai šių šalių gyventojai. Žr. Giles, *op. cit.* Apie pražūtingus nacių „Siedlungspolitik" padarinius Lenkijoje ir Ukrainoje žr. *Trial, op. cit.,* Vols. XXVI ir XXIX.

ar buvo įmanoma efektyviau reklamuoti nacių pretenziją valdyti pasaulį, negu baudžiant lyg už valstybės išdavimą už bet kokį pasisakymą ar veiksmą prieš Trečiąjį reichą, nesvarbu, kada, kur ir kas tai būtų padaręs. Nacių teisė visą pasaulį traktavo kaip potencialiai pavaldų jos jurisdikcijai, todėl okupacinė armija jau nebebuvo užkariavimo įrankis, kartu su savimi nešęs naująją užkariautojo teisę – ji buvo vykdomoji institucija, įgyvendinanti įstatymą, tariamai egzistuojantį kiekvienam.

Prielaida, kad nacių teisė galioja už Vokietijos ribų, ir bausmės nevokiečiams buvo daugiau negu priespaudos priemonė. Totalitariniai režimai nesibijo loginių pasaulio užkariavimo padarinių, net jei jie veikia visai priešingai ir pažeidžia jų pačių tautos interesus. Loginiu požiūriu neginčytina, kad pasaulio užkariavimo planas suponuoja tai, jog pašalinami skirtumai tarp užkariautojos gimtosios šalies ir užkariautų teritorijų, taip pat ir skirtumas tarp vidaus bei užsienio politikos, kuriuo grindžiamos visos egzistuojančios netotalitarinės institucijos ir bet koks tarptautinis bendradarbiavimas. Jei totalitarinis užkariautojas visur elgiasi taip, tarsi būtų namie, tai savo gyventojus jis turi traktuoti taip, tarsi būtų svetimšalis užkariautojas[79]. Ir visiškai tikra, kad totalitarinis sąjūdis užgrobia valdžią beveik taip pat, kaip svetimšalis užkariautojas okupuoja šalį, kurią valdo ne dėl jos pačios, o kieno kito labui ar dėl ko kito. Naciai Vokietijoje elgėsi kaip svetimšaliai užkariautojai, kai, priešingai visiems nacionaliniams interesams, stengėsi (ir tai iš dalies jiems pavyko) savo pralaimėjimą paversti galutine visos vokiečių tautos katastrofa; panašiai ir pergalės atveju jie ketino išplėsti savąją naikinimo politiką ir taikyti ją „rasiškai netinkamiems“ vokiečiams[80].

Atrodo, kad panašus požiūris įkvėpė sovietų užsienio politiką po karo. Jos agresyvumas pernelyg brangiai kainavo pačios Rusijos žmonėms: juk buvo atsisakyta didžiulės pokarinės Jungtinių Valstijų paskolos, kuri būtų leidusi Rusijai atstatyti nuniokotas sritis ir industrializuoti šalį kuo racionaliau ir produktyviau. Kominterno vyriausybių įsitvirtinimas Balkanų šalyse ir didelių Rytų Europos teritorijų okupacija nedavė jokios apčiuopiamos naudos, o net priešingai – dar labiau nualino Rusijos išteklius. Tačiau šitokia politika tikrai tarnavo bolševikų sąjūdžio interesams tuo požiūriu, kad jis išsiplėtė, apimdamas beveik pusę gyvenamo pasaulio.

Kaip ir svetimšalis užkariautojas, totalitarinis diktatorius kiekvienos šalies, įskaitant savąją, gamtinius ir pramoninius turtus traktuoja kaip galimą grobį ir kaip priemonę, padedančią parengti kitą agresyvios ekspansijos žingsnį. Kadangi tokia sistemingo plėšimo ekonomika palaikoma ne nacijos, o sąjūdžio labui, tai jokia tauta, jokia teritorija, kaip potencialus laimėtojas, negali nustatyti tokio proceso soties taško. Totalitarinis diktatorius panašus į svetimšalį už-

[79] Terminą sukūrė Kravchenko, *op. cit.*, p. 303, kuris, apibūdindamas sąlygas Rusijoje po didžiojo 1936–1938 metų valymo, pažymi: „Jei Tarybų Sąjungos gyvenimo mašiną būtų valdęs svetimšalis užkariautojas <...> pokyčiai vargu ar būtų buvę radikalesni ir žiauresni“.

[80] Karo metu Hitleris ketino įvesti Nacionalinį sveikatos įstatymą: „Po rentgenologinio ištyrimo fiureris turėjo gauti sergančių asmenų, ypač asmenų, sergančių plaučių ir širdies ligomis, sąrašą. Remiantis naujuoju Reicho sveikatos įstatymu <...> toms šeimoms nebebus leidžiama gyventi visuomenėje ir gimdyti vaikų. Kas laukia šių šeimų, vėliau nuspręs fiureris“. Nereikia lakios vaizduotės, kad nuspėtume, ką būtų nusprendęs fiureris. Tie žmonės, kuriems nebebūtų buvę leidžiama „likti gyventi visuomenėje“, būtų sudarę žymią Vokietijos gyventojų dalį (*Nazi Conspiracy*, VI, p. 175).

kariautoją, atkeliavusį iš niekur, o jo grobis, atrodo, niekam neduoda jokios naudos. Grobio paskirstymo tikslas nėra gimtosios šalies ekonomikos sustiprinimas, toks paskirstymas traktuojamas tik kaip laikinas taktinis manevras. Ekonominiu požiūriu totalitariniai režimai savo šalyse elgiasi panašiai kaip visiems žinomi skėrių spiečiai. Tas faktas, kad totalitarinis diktatorius savo šalį valdo panašiai kaip svetimšalis užkariautojas, dar ir pablogina padėtį todėl, kad prie žiaurumo dar prideda efektyvumą, kurio aiškiai trūksta tironams, valdantiems svetimą aplinką. Stalino karas prieš Ukrainą ketvirtojo dešimtmečio pradžioje buvo dukart efektyvesnis negu žiaurus ir kruvinas Vokietijos įsiveržimas ir okupacija[81]. Štai kodėl totalitarizmas teikia pirmenybę išdavikų vyriausybių valdžiai, nepaisydamas akivaizdžių su tokiais režimais susijusių pavojų.

Totalitarinių režimų bėda ne ta, kad jėgos politiką jie vykdo ypač žiauriai, o ta, kad už jų politikos glūdi visiškai nauja, precedento neturinti valdžios koncepcija, o už jų *Realpolitik* glūdi visai nauja ir precedento neturinti tikrovės koncepcija. Visiškas tiesioginių padarinių nepaisymas, o ne žiaurumas, bešakniškumas ir nacionalinių interesų nepaisymas, o ne nacionalizmas, panieka naudos motyvams, o ne beatodairiškas savanaudiškumas, „idealizmas“, t. y. nesvyruojantis tikėjimas ideologiniu fiktyviu pasauliu, o ne valdžios geismas – visa tai tarptautinei politikai suteikė naują ir daug destruktyvesnį veiksnį, kuriam negalėtų prilygti paprasčiausias agresyvumas.

Valdžia, kaip ją supranta totalitarizmas, išimtinai sutampa su organizacijos sukuriama jėga. Kaip Stalinas kiekvieną instituciją, nepriklausomai nuo realios jos funkcijos, traktavo tik kaip „transmisijos diržą, partiją siejantį su liaudimi“[82] ir nuoširdžiai tikėjo, kad pats didžiausias Tarybų Sąjungos turtas yra ne jos žemių derlingumas ar milžiniškų darbo jėgos išteklių produktyvumas, bet partijos[83] (t. y. policijos) „kadrai“, taip Hitleris dar 1929 metais sąjūdžio „didybę“ siejo su tuo faktu, kad šešiasdešimt tūkstančių žmonių „išoriškai tapo beveik vienetu, kad tikrai tie nariai turi ne tik tas pačias idėjas, bet net jų veido išraiška beveik ta pati. Pažvelkite į tas spindinčias akis, šitą fanatišką entuziazmą ir su-

[81] Bendras per ketverius karo metus mirusių rusų skaičius – apytikriai nuo 12 iki 21 mln. žmonių. Vien Ukrainoje per vienerius metus Stalinas išnaikino apie 8 mln. žmonių (pagal kai kuriuos vertinimus). Žr. *Communism in Action* U.S. Government. Washington, 1946, House Documennt No. 754, p. 140–141. Priešingai negu nacių režimo, pakankamai tiksliai skaičiuodavusio savo aukas, atveju, nesama patikimų duomenų apie milijonus žmonių, nužudytų Rusijos totalitarinės sistemos. Vis dėlto skaičiai, pateikiami Souvarine'o, *op. cit.*, p. 669, verti dėmesio, nes jis rėmėsi Walteriu Krivitzky, galėjusiu naudotis tiesiogine GPU archyvų informacija. Pagal šiuos duomenis, tarybiniai statistikai tikėjosi, kad 1937 metais Tarybų Sąjungos gyventojų skaičius bus apytikriai 171 mln. asmenų, tuo tarpu paaiškėjo, kad faktinis skaičius – tik 145 mln. žmonių. Tai reikštų, kad gyventojų nuostoliai siekia 26 milijonus, neskaitant anksčiau minėtų žmonių, žuvusių kare.

[82] Deutscher, *op. cit.*, p. 256.

[83] B. Souvarine'as (*op. cit.*, p. 605) cituoja Staliną, 1937 metų teroro įkarštyje pasakiusį: „Turite suprasti, kad iš visų brangenybių, egzistuojančių pasaulyje, pati brangiausia ir lemtingiausia yra kadrai“. Visi duomenys rodo, kad Tarybų Rusijoje slaptoji policija turi būti traktuojama kaip tikroji elitinė partijos formuotė. Tokiai policijai būdinga, kad nuo trečiojo dešimtmečio pradžios NKVD agentai buvo „ne verbuojami kaip savanoriai“, o parenkami iš partijos gretų. Be to, „tarnyba NKVD negali būti pasirinkta kaip karjera“ (žr. Beck and Godin, *op. cit.*, p. 160).

prasite <...> kaip šimtai tūkstančių žmonių, įsiliejusių į sąjūdį, tampa vienu tipu"[84]. Vakarų žmogaus požiūriu, bet koks ryšys, kurį valdžia turi su žemės gėrybėmis, lobiais, brangenybėmis ir turtais, virto savotišku dematerializuotu mechanizmu, kurio kiekvienas judesys gamina valdžią, panašiai kaip trintis ar galvaninė srovė gamina elektrą. Totalitarinis valstybių skirstymas į turtingas ir neturtingas šalis yra daugiau negu demagogijos priemonė – šio skirstymo autoriai tikrai įsitikinę, kad medžiaginių gėrybių valdymas neturi jokios reikšmės ir tik trukdo organizacijos valdžios raidai. Stalino įsitikinimu, nuolatinis policijos kadrų augimas ir raida buvo nepalyginti svarbesnė už Baku naftą, Uralo anglį ir rūdą, Ukrainos aruodus ir potencialias Sibiro brangenybes – trumpai tariant, už viso Rusijos galios arsenalo augimą. Ta pati mąstysena Hitlerį pastūmėjo visą Vokietiją paaukoti SS kadrams; kad karas pralaimėtas, jis suprato ne tada, kai Vokietijos miestai virto griuvėsiais, o pramonė buvo sunaikinta, o tik tada, kai sužinojo, kad esesininkais jau nebegalima pasitikėti[85]. Žmogui, tikėjusiam organizacijos visagalybe, nepaisiusiam visų grynai medžiaginių veiksnių, tiek karinių, tiek ekonominių, ir, maža to, galutinę savo užmojų pergalę skaičiavusiam šimtmečiais, pralaimėjimas buvo ne karinė katastrofa ar gyventojams grėsęs badas, o tik sunaikintos elitinės formuotės, sąmokslą, kurio tikslas buvo pasaulio užkariavimas, turėjusios perduoti būsimoms kartoms iki galutinės pergalės.

Totalitarinės valstybės bestruktūriškumas, jai būdingas medžiaginių interesų nepaisymas, jos abejingumas pelnui ir jos neutilitarinis nusiteikimas apskritai labiau nei kas kita lėmė tai, kad dabartinė politika tapo beveik neprognozuojama. Netotalitarinio pasaulio nesugebėjimas suprasti tokią mąstyseną, kuri funkcionuoja nepriklausomai nuo bet kokio veiksmo, susijusio su žmonių ir medžiagos skaičiavimu, ir kuri visiškai abejinga nacionaliniam interesui ir savo žmonių gerovei, pasireiškia keista vertinimo dilema: tie, kurie teisingai supranta baisingą totalitarinės organizacijos ir policijos efektyvumą, linkę pernelyg aukštai vertinti medžiaginę totalitarinių šalių galią, tuo tarpu tie, kurie suvokia totalitarinių ekonomikų švaistūniškumą ir nekompetentingumą, linkę pakankamai neįvertinti valdžios potencialo, kuris gali būti sukurtas nepaisant visų medžiaginių veiksnių.

II. SLAPTOJI POLICIJA

Iki šiol mums žinomos tik dvi autentiškos totalitarinio viešpatavimo formos: nacionalsocialistų diktatūra po 1938 metų ir bolševikų diktatūra po 1930 metų. Šios viešpatavimo formos esmingai skiriasi nuo kitų diktatūriškos, despotiškos ar tironiškos valdžios rūšių, ir nors jos pakankamai nuosekliai atsirado iš partinių diktatūrų, esminiai totalitariniai jų bruožai yra naujas dalykas ir negali būti išvesti iš vienpartinių sistemų. Vienpartinių sistemų tikslas – ne tik užgrobti valstybinę valdžią, bet, visas tarnybas užpildžius partijos nariais, pasiekti visišką valstybės ir partijos susiliejimą, todėl užgrobusi valdžią partija tampa tam tikra propagandine vyriausybės organizacija. Tokia sistema yra „totalinė" tik negaty-

[84] Cituojama pagal Heiden, *op. cit.*, p. 311.

[85] Pagal pranešimus apie paskutinį susirinkimą, Hitleris nusprendė nusižudyti, kai sužinojo, kad esesininkais pasitikėti nebegalima. Žr. H.R. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, 1947, p. 116 ff.

via prasme, būtent tuo, kad valdančioji partija netoleruoja jokių kitų partijų, jokios opozicijos ir jokios politinių nuomonių laisvės. Jei partinė diktatūra ateina į valdžią, pradinį valstybės ir partijos santykį ji palieka nepaliestą. Vyriausybė ir armija išsaugo tą pačią valdžią kaip ir anksčiau, o „revoliucija" reiškiasi tik tuo faktu, kad visus vyriausybinius postus dabar užima partijos nariai. Visais šiais atvejais partijos valdžia remiasi valstybės garantuojamu monopoliu, o partija nebeturi savarankiško valdžios centro.

Revoliucija, kurią pradėjo totalitariniai sąjūdžiai, užgrobę valdžią, yra nepalyginti radikalesnė. Iš pat pradžių sąjūdžiai sąmoningai siekia išsaugoti esminius valstybės ir sąjūdžio skirtumus ir neleisti „revoliucinėms" sąjūdžio institucijoms būti prarytoms vyriausybės[86]. Valstybės mašinos užgrobimo su ja nesusiliejant problema išsprendžiama, valstybinės hierarchijos laiptais kilti leidžiant tik tiems partijos nariams, kurių reikšmė sąjūdžiui yra antrinė. Visa reali valdžia sutelkiama sąjūdžio institucijose, už valstybės ir armijos aparato. Kaip tik sąjūdžio, kuris lieka šalyje veiklos centru, viduje priimami visi sprendimai. Oficialios civilinės tarnybos dažnai net neinformuojamos apie tai, kas vyksta, o partijos nariai, siekiantys tapti ministrais, už tokius „buržuazinius" savo troškimus užmoka tuo, kad praranda įtaką sąjūdyje ir jo vadų pasitikėjimą.

Turėdamas valdžią totalitarizmas valstybe naudojasi kaip savo išoriniu fasadu, turinčiu atstovauti šaliai netotalitariniame pasaulyje. Pati savaime totalitarinė valstybė yra teisėtas totalitarinio sąjūdžio, iš kurio ji pasiskolina organizacinę struktūrą, įpėdinis. Totalitariniai valdovai su netotalitarinėmis vyriausybėmis elgiasi taip pat, kaip ir su parlamentinėmis partijomis arba frakcijomis partijos viduje iki jai ateinant į valdžią ir, nors ir išsiplėtusioje tarptautinėje scenoje, vėl susiduria su dvejopa problema – apsaugoti fiktyvų sąjūdžio pasaulį (arba totalitarinę šalį) nuo faktinės tikrovės poveikio ir pateikti normalumo ir sveiko proto regimybę normaliam išoriniam pasauliui.

Virš valstybės ir už parodomosios valdžios fasado, daugybės įstaigų labirinte, po visais valdžios perslinkiais ir neefektyvumo chaose glūdi šalies valdžios branduolys, superefektyvios ir superkompetentingos slaptosios policijos tarnybos[86a]. Policijos kaip vienintelės valdžios institucijos akcentavimas ir atitinkamas tariamai didesnio armijos valdžios arsenalo nepaisymas, būdingas visiems totalitariniams režimams, vis dar gali būti iš dalies aiškinamas totalitariniu siekiu valdyti visą pasaulį ir sąmoningu skirtumo tarp užsienio šalies ir savo šalies, tarp užsienio ir vidaus reikalų panaikinimu. Karinės pajėgos, treniruojamos kovai su užsienio agresoriumi, visada buvo abejotinas įrankis pilietiniame kare – net totalitarizmo sąlygomis joms nelengva į savo tautiečius

[86] Hitleris dažnai komentuodavo valstybės ir partijos santykį ir visada pabrėždavo, kad ne valstybė, bet rasė, arba „suvienyta tautinė bendruomenė", yra svarbiausia (plg. anksčiau cituotą Hitlerio kalbą, perspausdintą kaip *Tischgespräche* priedą). Savo kalboje Niurnberge partijos suvažiavime 1935 metais šią teoriją jis nusakė glausčiausiai: „Ne valstybė mus valdo, o mes patys valdome valstybę". Savaime suprantama, kad praktiškai toks valdymas galimas tik tada, kai partijos institucijos yra nepriklausomos nuo valstybės institucijų.

[86a] Otto Gauweileris (*Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung,* 1939) aiškiai pažymi, kad ypatinga Himmlerio kaip SS reichsfiurerio ir vokiečių policijos galvos padėtis priklausė nuo to fakto, kad policijos valdžia įgyvendino „tikrą partijos ir valstybės vienybę", o šitokios padėties jokia vyriausybė niekur kitur net nemėgino siekti.

žiūrėti svetimšalio užkariautojo akimis[87]. Tačiau šiuo požiūriu svarbiau tai, kad jų vertė tampa abejotina net karo metu. Kadangi totalitarinis valdovas savo politiką vykdo remdamasis būsimos pasaulinės vyriausybės prielaida, savo agresijos aukas jis traktuoja taip, tarsi jos būtų maištininkai, nusikaltę valstybės išdavimu, todėl yra linkęs okupuotas teritorijas valdyti pirmiausia remdamasis policija, o ne karinėmis pajėgomis.

Net prieš užgrobdamas valdžią sąjūdis turi slaptąją policiją ir šnipų tarnybas su filialais įvairiose šalyse. Vėliau jos agentai gauna daugiau pinigų ir valdžios negu reguliarioji karinė žvalgyba ir dažnai yra slaptieji užsienio ambasadų ir konsulatų vadovai[88]. Svarbiausias jų uždavinys – sukurti penktąsias kolonas, vadovauti sąjūdžio atšakoms, daryti įtaką atitinkamų šalių vidaus politikai ir apskritai ruoštis tam laikui, kai totalitarinis valdovas – nuvertus vyriausybę arba po karinės pergalės – galės svetimoje šalyje jaustis kaip namie. Kitaip tariant, slaptosios policijos tarptautinės atšakos yra transmisiniai diržai, parodomąją totalitarinės valstybės politiką nuolat paverčiantys potencialiu vidiniu totalitarinio sąjūdžio reikalu.

Tačiau šios funkcijos, kurias slaptoji policija atlieka, kad parengtų totalitarinę pasaulinio viešpatavimo utopiją, yra antrinės, palyginti su tomis, kurios reikalauja totalitarinę fikciją įgyvendinti dabar, vienoje šalyje. Vyraujantis slaptosios policijos vaidmuo totalitarinių šalių vidaus politikoje visai natūraliai daug prisidėjo prie įprasto klaidingo totalitarizmo esmės supratimo. Bet koks despotizmas labai priklauso nuo slaptųjų tarnybų ir labiau bijosi savo liaudies, negu svetimų tautų. Tačiau šis totalitarizmo ir despotizmo panašumas išlieka tik pirmomis totalitarinio valdymo stadijomis, kol dar egzistuoja politinė opozicija. Šiuo požiūriu, kaip ir kitais, totalitarizmas išpeša naudą iš netotalitarinėse šalyse susiklosčiusių klaidingų vaizdinių apie jį ir sąmoningai juos remia, kad ir kokie jie būtų jam nepalankūs. Savo garsiojoje kalboje reichsvero personalui, pasakytoje 1937 metais, Himmleris įsijautė į paprasto tirono vaidmenį, nuolatinį policijos pajėgų didinimą aiškindamas tuo, kad esą egzistuoja „ketvirtas teatras Vokietijos viduje, karo atveju“[89]. Panašiai ir Stalinas beveik tuo pačiu metu mažne sugebėjo įtikinti senąją bolševikų (kurių prisipažinimų jam reikėjo) gvardiją, kad Tarybų Sąjungai gresia karas, taigi ir tokia ypatinga padėtis, kai šalis turi būti vieninga, netgi jei šį vieningumą užtikrintų despotas. Pats nuostabiausias šių teiginių aspektas buvo tas, kad abu buvo pareikšti tada, kai jau buvo sunaikinta bet kokia politinė opozicija, ir slaptosios tarnybos buvo plečiamos, nors iš tikrųjų nebeliko jokių oponentų, kuriuos būtų reikėję šnipinėti. Kai vyko karas, Himmleriui neprireikė pasinaudoti savo esesininkais pačioje Vokietijoje ir jis jais nepasinaudojo, išskyrus koncentracijos stovyklų ir vergų darbo priežiūrą: didžiuma ginkluotų esesininkų tarnavo rytų fronte, kur jie buvo naudojami „specialiems uždaviniams“ – paprastai masinėms žudynėms – ir vykdyti tokiai politikai, kuri dažnai prieštaraudavo tiek kariškių, tiek nacių civilių pareigūnų politi-

[87] Vorošilovas, atrodo, atsisakė valstiečių maištams Rusijoje, vykusiems trečiajame dešimtmetyje, malšinti panaudoti Raudonąją armiją, todėl buvo sukurtos specialios GPU divizijos, kurios ėmėsi baudžiamųjų ekspedicijų. Žr. Ciliga, *op. cit.*, p. 95.

[88] 1935 metais gestapo užsienio agentai gavo 20 milijonų markių, tuo tarpu reguliariosios reichsvero šnipų tarnybos turėjo tenkintis 8 milijonų markių biudžetu. Žr. Pierre Dehillotte, *Gestapo*, Paris, 1940, p. 11.

[89] Žr. *Nazi Conspiracy*, IV, p. 616 ff.

kai. Kaip ir slaptoji policija Tarybų Sąjungoje, SS formuotės paprastai pasirodydavo tada, kai karinės pajėgos būdavo numalšinusios užkariautą teritoriją ir susidorojusios su atvira politine opozicija.

Tačiau pirmose totalitarinio režimo stadijose slaptoji policija ir partijos elitinės formuotės vis dar atlieka vaidmenį, panašų į tą, kurį jos atlikdavo kitokio tipo diktatūrose ir gerai žinomuose praeities teroristiniuose režimuose, ir ypatingas jų metodų žiaurumas neturi analogų tik moderniųjų Vakarų šalių istorijoje. Pirmoji slaptų priešų paieškos ir ankstesnių oponentų medžioklės stadija paprastai siejasi su visų gyventojų įtraukimu į fasadines organizacijas ir senų partijos narių perauklėjimu savanoriškai šnipinėjimo tarnybai tokiu būdu, kad vis dar abejotinos organizuotų prijaučiančiųjų simpatijos netrikdytų specialiai treniruotų policijos kadrų. Kaip tik šioje stadijoje tokiam žmogui, kuris, galimas daiktas, puoselėja „pavojingas mintis", kaimynas pamažu tampa pavojingesniu priešu negu oficialiai priskirti policijos agentai. Pirmoji stadija pasibaigia, kai likviduojamas atviras ar slaptas pasipriešinimas bet kokiu organizuotu pavidalu; Vokietijoje tai įvyko apytikriai 1935, o Rusijoje apytikriai 1930 metais.

Tik kai sunaikinami realūs priešai ir prasideda „objektyvių priešų" medžioklė, teroras tampa realiu totalitarinių režimų turiniu. Socializmo kūrimo vienoje atskiroje šalyje dingstimi arba tam tikrą teritoriją panaudojant kaip laboratoriją revoliuciniam eksperimentui, arba įgyvendinant *Volksgemeinschaft*, įgyvendinama antra totalitarizmo pretenzija, totalinio viešpatavimo siekis. Ir nors totalinis viešpatavimas teoriškai įmanomas tik pasaulio valdymo sąlygomis, totalitariniai režimai įrodė, kad ši totalitarinės utopijos dalis gali būti įgyvendinta beveik tobulai, nes laiko požiūriu ji nepriklauso nuo pralaimėjimo ar pergalės. Štai Hitleris net karinių pralaimėjimų sūkuryje galėjo mėgautis žydų naikinimu ir mirties fabrikų įkūrimu, be to, kad ir kokia būtų buvusi karo baigtis, be jos niekada nebūtų buvę įmanoma „sudeginti tiltus" ir įgyvendinti kai kuriuos totalitarinio sąjūdžio tikslus[90].

Nacių sąjūdžio elitinės formuotės ir bolševikų sąjūdžio „kadrai" pirmiausia tarnauja ne valdžioje esančio režimo saugumui, o totalinio viešpatavimo tikslui. Kaip totalitarinė pretenzija valdyti pasaulį tik iš paviršiaus sutampa su imperialistine ekspansija, taip ir totalinio viešpatavimo siekis tik *atrodo* suprantamas despotizmo tyrinėtojui. Svarbiausias totalitarinės ir imperialistinės ekspansijos skirtumas yra tas, kad pirmoji nepripažįsta skirtumo tarp gimtosios ir svetimos šalies, o despotiškosios ir totalitarinės slaptosios policijos skirtumas yra tas, kad pastaroji nemedžioja slaptų minčių ir nesinaudoja senu slaptųjų tarnybų metodu – provokacija[91].

Kadangi totalitarinė slaptoji policija savo karjerą pradeda jau numalšinus šalį, ji visada atrodo visai nereikalinga visiems išorės stebėtojams – arba, priešingai, suklaidina juos, priversdama manyti, kad vis dar esama kokio nors slapto

[90] Žr. 62 pastabą.

[91] Maurice'as Laporte'as (*Histoire de l'Okhranka,* Paris, 1935) provokacijos metodą teisingai vadina slaptosios policijos „kertiniu akmeniu" (p. 19).

Tarybų Rusijoje provokacija, toli gražu nebūdama slaptasis slaptosios policijos ginklas, buvo vartojama kaip plačiai propaguojamas viešas režimo metodas tirti viešosios nuomonės nuotaikoms. Gyventojų nenoras naudotis periodiškais kvietimais kritikuoti arba reaguoti į „liberalias" teroristinio režimo interliudijas rodo, kad tokie gestai suvokiami kaip provokacija masiniu mastu. Provokacija tikrai tapo totalitariniu viešosios nuomonės apklausų būdu.

pasipriešinimo[92]. Slaptųjų tarnybų nereikalingumas nėra kažkas nauja – joms visada reikėdavo įrodinėti savo naudingumą ir ginti savo darbo vietas, kai jų pradinis uždavinys jau būdavo įvykdytas. Metodai, naudojami šiam tikslui, labai apsunkino revoliucijų istorijos studijas. Pavyzdžiui, atrodo, kad valdant Louis Napoleonui nebuvo nė vienos antivyriausybinės akcijos, kurios nebūtų inspiravusi pati policija[93]. Panašiai ir slaptųjų agentų vaidmuo visose revoliucinėse carinės Rusijos partijose verčia manyti, kad be „įkvepiančių" provokacinių jų veiksmų Rusijos revoliucinio sąjūdžio veikla būtų buvusi kur kas nesėkmingesnė[94]. Kitaip tariant, provokacija padėdavo palaikyti tradicijos tęstį tiek pat, kiek pertraukdavo laiką ir padėdavo organizuoti revoliuciją.

Šitoks abejotinas provokacijos vaidmuo galėjo būti viena iš priežasčių, dėl kurios totalitariniai valdovai jos atsisakė. Maža to, provokacija aiškiai būtina tik tarus, kad, norint suimti ir bausti, vien įtarimo nepakanka. Žinoma, nė vienas totalitarinis valdovas niekada net neįsivaizdavo tokio atvejo, kai jam teks griebtis provokacijos, kad įviliotų į spąstus tą, kurį jis laiko savo priešu. Už šiuos formalius sumetimus svarbesnis tas faktas, kad totalitarizmas ideologiškai apibrėžia savo priešus dar prieš užgrobdamas valdžią, todėl įtariamųjų kategorijos nėra nustatomos remiantis policijos informacija. Štai žydai nacistinėje Vokietijoje ar ankstesnių valdančiųjų klasių palikuonys Tarybų Rusijoje nebuvo realiai įtariami padarę kokį nors priešišką veiksmą – jie buvo paskelbti „objektyviais" režimo priešais pagal jo ideologiją.

Svarbiausią despotiškosios ir totalitarinės slaptosios policijos skirtumą nulemia skirtumas tarp „įtariamo" ir „objektyvaus" priešo. Pastarąjį sukuria tam tikra vyriausybės politika, o ne jo paties noras tą vyriausybę nuversti[95]. Jis nieka-

[92] Šiuo požiūriu įdomios nacių civilių pareigūnų pastangos Vokietijoje sumažinti gestapo valdininkų kompetencijos sritį ir jų skaičių tuo pagrindu, kad pasiekta šalies nacifikacija, todėl Himmleris, kuris, priešingai, norėjo išplėsti slaptąsias tarnybas kaip tik tuo metu (1934), turėjo perdėti pavojų, keliamą „vidinių priešų" (žr. *Nazi Conspiracy,* II, p. 259; V, p. 205; III, p. 547).

[93] Žr. Gallier-Boissière, *Mysteries of the French Secret Police,* 1938, p. 234.

[94] Galiausiai, atrodo, nėra atsitiktinis dalykas, kad ochrankos įkūrimas 1880 metais sutapo su didžiausio revoliucinio aktyvumo laikotarpiu Rusijoje. Kad įrodytų savo naudingumą, ji turėjo kartkarčiais organizuoti nužudymus, o jos agentai „prieš savo valią tarnavo toms idėjoms, kurias smerkė <...> Jei policijos agentas platino brošiūrą arba jei Azefas organizavo ministro nužudymą, rezultatas buvo tas pats" (M. Laporte, *op. cit.,* p. 25). Maža to, atrodo, kad patys svarbiausi nužudymai buvo pačios policijos darbas – taip buvo nužudyti Stolypinas ir Pleve. Revoliucinei tradicijai buvo lemtingas tas faktas, kad ramiais laikais policijos agentai turėdavo „vėl sužadinti energiją ir paskatinti uolumą", t. y. išjudinti revoliucionierius (*ibid.*, p. 71). Žr. taip pat Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution: Lenin, Trotsky, Stalin,* 1948. Autorius šį reiškinį vadina „policiniu socializmu".

[95] Hansas Frankas, vėliau tapęs Lenkijos generalgubernatoriumi, nurodė tipišką „pavojingo valstybei" asmens ir „priešiško valstybei" asmens skirtumą. Pirmasis suponuoja tam tikrą objektyvų bruožą, nepriklausomą nuo valios ir elgesio. Nacių politinė policija domėjosi ne tik valstybei priešiškais veiksmais, bet ir „visais tais – kad ir koks būtų jų tikslas, – kurių padariniai kelia pavojų valstybei". Žr. *Deutsches Verwaltungsrecht,* p. 420–430. Vertimas cituojamas iš *Nazi Conspiracy,* IV, p. 881 ff. Pasak Maunzo, *op. cit.,* p. 44: „Naikindama pavojingus asmenis, saugumo tarnyba <...> siekia apsaugoti valstybę nuo pavojaus, keliamo nacionalinei bendruomenei, nepriklausomai nuo to, kokį nusikaltimą galėtų įvykdyti šitie asmenys. Tai apsaugos nuo *objektyvaus* pavojaus [klausimas]".

da nėra toks individas, kurio pavojingos mintys turi būti išprovokuotos ar kurio praeitis pateisina įtarimą; ne, jis yra „tendencijų nešiotojas", panašiai kaip ligos nešiotojas[96]. Tiesą sakant, totalitarinis valdovas elgiasi kaip žmogus, nuolat įžeidinėjantis kitą žmogų, kol pagaliau kiekvienam tampa žinoma, kad šis yra jo priešas, todėl jis gali ateiti ir užmušti jį, teisindamasis savigynos sumetimais. Žinoma, tai truputį šiurkštu, bet veiksminga, ir tai žino kiekvienas, kada nors matęs, kaip kai kurie sėkmės lydimi karjeristai pašalina savo varžovus.

Sąvokos „objektyvus priešas" vartojimas totalitarinių režimų funkcionavimui daug lemtingesnis negu ideologinis atitinkamų kategorijų apibrėžimas. Jeigu viską lemtų tik neapykanta žydams arba buržuazijai, totalitariniai režimai, padarę vieną didžiulį nusikaltimą, galėtų sugrįžti, galima sakyti, prie normalaus gyvenimo ir valdymo taisyklių. Kaip žinoma, yra visai priešingai. Objektyvių priešų kategorija pergyvena pirmuosius ideologiškai apibrėžtus sąjūdžio priešus, ir pagal besikeičiančias aplinkybes atrandami nauji objektyvūs priešai: naciai, numatydami žydų naikinimo pabaigą, jau buvo ėmęsi būtinų pirmųjų žingsnių likviduoti lenkų tautą, o Hitleris planavo sunaikinti tam tikrų kategorijų vokiečius[97], tuo tarpu bolševikai, pradėję nuo ankstesnių valdančiųjų klasių palikuonių, visą savo terorą nukreipė prieš buožes (ketvirtojo dešimtmečio pradžioje), po kurių savo ruožtu atėjo eilė lenkų kilmės rusams (1936–1938 metais), totoriams ir, karo metu, prie Volgos gyvenusiems vokiečiams, buvusiems karo belaisviams, o po karo – Raudonosios armijos okupacinių pajėgų junginiams ir Rusijos žydams, kai buvo įkurta žydų valstybė. Tokių kategorijų parinkimas niekada nėra visiškai savavališkas: kadangi jos skelbiamos ir naudojamos sąjūdžio propagandos tikslams užsienyje, toms kategorijoms priklausantys žmonės turi įtikinamai atrodyti kaip galimi priešai; tam tikros kategorijos pasirinkimas gali būti nulemtas net kokių nors bendrų propagandinių sąjūdžio poreikių – pavyzdžiui, netikėtas, visai beprecedentis oficialaus antisemitizmo atsiradimas Tarybų Sąjungoje, turėjęs, kaip galima spėti, sukelti simpatijas Tarybų Sąjungai satelitinėse Europos šalyse. Parodomieji teismo procesai, iš „objektyvių" priešų reikalaujantys pripažinti subjektyvią kaltę, buvo rengiami kaip tik todėl, ir geriausiai jie pavykdavo tais atvejais, kai teisiamieji būdavo gavę totalitarinę indoktrinaciją, leidusią jiems „subjektyviai" suprasti „objektyvų" savo pačių kenksmingumą ir prisipažinti „paties rei-

[96] R. Hoehnas, nacių teisininkas ir SS narys, nekrologe, skirtame Reinhardui Heydrichui, kuris, prieš gaudamas vadovaujamą postą Čekoslovakijoje, buvo vienas artimiausių Himmlerio bendradarbių, pasakė, kad savo oponentus jis traktavo „ne kaip individus, o kaip valstybei pavojingos tendencijos reiškėjus, o todėl kaip žmones, esančius už nacionalinės bendruomenės ribų". *Deutsche Allgemeine Zeitung,* 1942 m. birželio 6 d., cituojama pagal: E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police,* London, 1945.

[97] Dar 1941 metais vadovybės susirinkime Hitlerio būstinėje buvo pasiūlyta Lenkijos gyventojams taikyti tas pačias taisykles, kuriomis remiantis žydai buvo parengti tremčiai į naikinimo stovyklas: pakeisti pavardes, jei jos yra vokiškos kilmės, taikyti mirties bausmę už seksualinį ryšį tarp vokiečių ir lenkų (*Rassenschande*), įpareigoti Vokietijoje nešioti „P" ženklą, panašiai kaip geltoną žvaigždę žydams. Žr. *Nazi Conspiracy,* VIII, p. 237 ff., ir Hanso Franko dienoraštį, *Trial, op. cit.,* XXIX, p. 683. Natūralu, kad patys lenkai netrukus pradėjo nerimauti dėl to, kas jiems nutiks, kai naciai baigs naikinti žydus (*Nazi Conspiracy,* IV, p. 916). Apie Hitlerio planus, susijusius su vokiečių tauta, žr. 80 pastabą.

kalo labui“[98]. „Objektyvaus priešo“ sąvoka, kurios turinys keičiasi pagal vyraujančias aplinkybes – todėl, kai tik likviduojama viena kategorija, galima paskelbti karą kitai, – tiksliai atitinka faktinę padėtį, vis iš naujo sudaromą totalitarinių valdovų: būtent, kad jų režimas nėra valdžia kokia nors tradicine prasme, o yra *sąjūdis*, kurio pažanga nuolat susiduria su vis naujomis šalintinomis kliūtimis. Jei apskritai galima kalbėti apie kokį nors teisinį mąstymą totalitarinėje sistemoje, svarbiausia jos idėja yra „objektyvus priešas“.

Įtariamojo virtimas objektyviu priešu glaudžiai susijęs su slaptosios policijos padėties totalitarinėje valstybėje pasikeitimu. Slaptosios tarnybos buvo taikliai pavadintos valstybe valstybėje, ir tai tinka ne tik despotiškųjų, bet ir konstitucinių ar pusiau konstitucinių vyriausybių atveju. Jau vien tai, kad šios tarnybos turi slaptą informaciją, joms suteikia esminį pranašumą prieš visų kitų rūšių civilines tarnybas ir kelia atvirą pavojų vyriausybės nariams[99]. Priešingai, totalitarinė policija yra visiškai pavaldi Vado valiai, ir tik jis vienas gali nuspręsti, kas gi bus kitas potencialus priešas, tik jis vienas, kaip, pavyzdžiui, Stalinas, gali nurodyti tuos slaptosios policijos kadrus, kuriuos reikia likviduoti. Kadangi policijai nebeleidžiama naudotis provokacija, iš jos atimamas vienintelis būdas įtvirtinti savo reikalingumą nepriklausomai nuo vyriausybės, ir ji tampa visiškai priklausoma nuo aukštesnės valdžios, kuri tik ir gali užtikrinti jai darbą. Kaip ir armija netotalitarinėje valstybėje, policija totalitarinėse šalyse tik vykdo esamą politinę liniją ir praranda visas tas prerogatyvas, kurias turėjo despotiškosios biurokratijos sąlygomis[100].

Totalitarinės policijos uždavinys yra ne atskleisti nusikaltimus, o būti pasirengusiai, kai vyriausybė nuspręs suimti tam tikros kategorijos gyventojus. Svarbiausias politinis jos bruožas yra tas, kad aukščiausioji valdžia pasitiki tik ja, o be to, ji žino, kokios politinės linijos bus laikomasi. Tai liečia ne tik aukštosios politikos dalykus, pavyzdžiui, visos klasės ar etninės grupės likvidavimą (tik GPU kadrai žinojo tikrąjį tarybinės vyriausybės tikslą ketvirtojo dešimtmečio pradžioje ir tik SS formuotės žinojo, kad žydai turi būti išnaikinti penktojo dešimtmečio pradžioje), bet ir kasdienį gyvenimą totalitarizmo sąlygomis – tik NKVD agentai pramonės įmonėje žino, ko nori Maskva, įsakydama, pavyzdžiui, padidinti vamzdžių gamybą, t. y. žino, ar jai paprasčiausiai reikia daugiau vamzdžių, ar ji nori likviduoti gamyklos direktorių, ar visą vadovybę, ar uždaryti šią konkrečią gamyklą, ar galiausiai, kad šis įsakymas būtų paskelbtas visai nacijai kaip naujo valymo pavyzdys.

[98] Beckas ir Godinas (*op. cit.*, p. 87) kalba apie „objektyvius bruožus“, dėl kurių buvo galima suimti žmogų Tarybų Sąjungoje: vienas iš jų buvo narystė NKVD (p. 153). Objektyvios suėmimo būtinybės subjektyvų supratimą ir prisipažinimą lengviausia būdavo išgauti iš buvusių slaptosios policijos bendradarbių. Pasak vieno NKVD agento: „Mano viršininkai pakankamai gerai pažįsta mane ir žino, kaip aš dirbu, ir jei partija ir NKVD dabar iš manęs reikalauja, kad prisipažinčiau tokius dalykus, jie tikriausiai tam turi svarių priežasčių. Mano, kaip lojalaus tarybinio piliečio, pareiga – atvirai prisipažinti tai, ko iš manęs reikalaujama“ (*ibid.*, p. 231).

[99] Gerai žinoma padėtis Prancūzijoje, kur ministrai nuolat bijodavo slaptųjų policijos „dossiers“. Apie padėtį carinėje Rusijoje žr. Laporte, *op. cit.*, p. 22–23: „Galiausiai ochranka turės valdžią, daug didesnę negu normalesnių institucijų valdžia <...> Ochranka <...> pranešinės carui tik tai, kas jai atrodys reikalinga“.

[100] „Priešingai negu ochranka, kuri buvo valstybė valstybėje, GPU yra tarybinės vyriausybės padalinys; <...> o jos veikla yra daug mažiau nepriklausoma“ (Roger N. Baldwin, „Political Police“, *Encyclopedia of Social Sciences*).

Viena iš priežasčių, dėl kurių dubliuojamos slaptosios tarnybos, kurių agentai nepažįsta vienas kito, yra ta, kad totaliniam viešpatavimui reikalingas didžiausias lankstumas: štai prisiminę mūsų pavyzdį galime sakyti, kad įsakydama gaminti daugiau vamzdžių, pati Maskva dar gali nežinoti, ar jai reikia vamzdžių – kurių reikia visada, – ar valymo. Slaptųjų tarnybų dauginimas leidžia keisti planus paskutinę minutę, todėl vienas skyrius gali ruošti dokumentus gamyklos direktorių apdovanoti Lenino ordinu, o kitas – parengti jo suėmimą. Šios policijos efektyvumą lemia tas faktas, kad tokie prieštaringi potvarkiai gali būti rengiami vienu metu.

Totalitariniame, kaip ir kituose režimuose, slaptoji policija turi tam tikros gyvybiškai svarbios informacijos monopolį. Bet žinojimo rūšis, kurią gali turėti tik policija, patyrė svarbių pokyčių: policija jau nesistengia žinoti, kas darosi būsimų aukų galvose (dažniausiai jai nerūpi, kas bus tos aukos), nes jai patikimos didžiausios valstybinės paslaptys. Tai savaime reiškia didelį prestižo padidėjimą ir padėties pagerėjimą, nors tai susiję su neabejotinu realios valdžios praradimu. Slaptosios tarnybos jau nebežino ko nors tokio, ko geriau nežinotų vadas, o valdžios terminais tai reiškia, kad policija nusmuko iki vykdytojo lygmens.

Teisiniu požiūriu dar įdomesnis negu įtariamojo virtimas objektyviu priešu yra totalitarizmui būdingas įtariamo nusikaltimo pakeitimas galimu nusikaltimu. Galimas nusikaltimas ne subjektyvesnis negu objektyvus priešas. Jei įtariamasis suimamas todėl, kad manoma, jog jis gali įvykdyti nusikaltimą, kuris daugiau ar mažiau atitinka jo asmenybę (ar įtariamą jo asmenybę)[101], totalitarinė galimo nusikaltimo versija grindžiama loginiu objektyvių procesų prognozavimu. Maskvos procesai, kuriuose buvo teisiama senųjų bolševikų gvardija ir Raudonosios armijos vadai, buvo klasikiniai bausmės už galimus nusikaltimus pavyzdžiai. Už neįtikėtinų, sufabrikuotų kaltinimų nesunku atskleisti tokią logiką: įvykių raida Tarybų Sąjungoje gali atvesti prie krizės, krizė gali baigtis Stalino diktatūros nuvertimu, o tai gali susilpninti šalies karinę galią ir sukurti tokias aplinkybes, kuriomis nauja vyriausybė galėtų pasirašyti paliaubas ar net sudaryti sąjungą su Hitleriu. Todėl Stalinas ne kartą pareiškė, kad rengiamasi nuversti vyriausybę ir sąmokslaujama su Hitleriu[102]. Vienintelė šių „objektyvių“, nors visai neįrodomų, galimybių atsvara buvo tik „subjektyvūs“ veiksniai,

[101] Įtariamojo koncepcijos požiūriu tipiška tokia istorija, papasakota C. Pobyedonostzevo, *L'Autocratie Russe: Mémoires politiques, correspondance officiele et documents inédits <...> 1881–1894,* Paris, 1927: ochrankos generolo Cherevino prašoma (nes kita pusė papirko teisininką žydą) įsikišti ponios, kuri beveik pralaimėjo teismo procesą, naudai. Generolas sako: „Šią naktį aš įsakiau suimti tą prakeiktą žydą ir įkalinti kaip vadinamąjį politiškai įtartiną asmenį <...> Galų gale ar aš galiu vienodai žiūrėti į draugus ir į purviną žydą, kuris šiandien gal ir nekaltas, bet kuris buvo kaltas vakar ar bus kaltas rytoj?“

[102] Kaltinimai Maskvos procesuose „buvo grindžiami <...> groteskiškai šiurkščiomis ir iškreiptomis galimų procesų prognozėmis. [Stalino] samprotavimai, galimas daiktas, buvo maždaug tokie: jie gali įsigeisti mane nuversti, jei ištiktų krizė, – aš juos apkaltinsiu, kad jie jau kėsinosi tai padaryti <...> Vyriausybės pasikeitimas gali susilpninti Rusijos kovinę galią, ir jei jiems pavyks, jie gali būti priversti pasirašyti paliaubas su Hitleriu ar, galimas daiktas, net sutikti atiduoti dalį teritorijos <...> Aš juos apkaltinsiu, kad jie jau sudarė išdavikišką sutartį su Vokietija ir užleido dalį tarybinės teritorijos“. Taip puikiai I. Deutscheris aiškina Maskvos procesus, *op. cit.*, p. 377. Gerą galimo nusikaltimo nacių varianto pavyzdį galima rasti cituotame Hanso Franko veikale: „Išsamaus „valstybei pavojingų“ veiksmų katalogo niekada negalima sudaryti, nes niekada negalima numatyti, kokia grėsmė gali iškilti vadovybei ir tautai kada nors ateityje“. (Vertimas cituojamas iš *Nazi Conspiracy,* IV, p. 881.)

pavyzdžiui, kaltinamųjų patikimumas, jų nuovargis, jų nesugebėjimas suprasti, kas dedasi, tvirtas jų įsitikinimas, kad be Stalino viskas pražūtų, nuoširdi jų neapykanta fašizmui, t. y. kelios faktinės detalės, kurios visai natūraliai neturėjo fiktyviam, loginiam, galimam nusikaltimui būdingo nuoseklumo. Svarbiausia totalitarizmo prielaida, kad įmanoma bet kas, nuosekliai pašalindama visus faktinius apribojimus, veda prie absurdiškos ir baisios išvados, kad bet koks nusikaltimas, kokį tik gali įsivaizduoti valdovai, turi būti baudžiamas, nepriklausomai nuo to, ar jis padarytas, ar ne. Žinoma, galimas nusikaltimas, kaip ir objektyvus priešas, yra už policijos kompetencijos ribų: juk ji negali nei jo atskleisti, nei išrasti, nei išprovokuoti. Šiuo atveju slaptosios tarnybos irgi visiškai priklauso nuo politinės valdžios. Jų, kaip valstybės valstybėje, nepriklausomybė nunyksta.

Tik vienu aspektu totalitarinė slaptoji policija, be abejonės, vis dar labai panaši į netotalitarinių šalių slaptąsias tarnybas. Tradiciškai, t. y. nuo Fouché laikų, slaptoji policija gauna naudos iš savo aukų ir valstybės nustatytą biudžetą didina tam tikrų netradicinių šaltinių sąskaita, paprasčiausiai kaip partneris dalyvaudama tokioje veikloje, kurią ji lyg ir turėtų drausti, pavyzdžiui, azartiniuose žaidimuose ir prostitucijoje[103]. Šie nelegalūs pasipelnymo metodai, pradedant draugišku kyšių ėmimu, baigiant atviru šantažu, buvo svarbus veiksnys, leidęs slaptosioms tarnyboms išsilaisvinti nuo valstybės valdžios ir sustiprinti savo valstybės valstybėje poziciją. Įdomu, kad policijos veiklos finansavimas jos aukų sąskaita pergyveno visas permainas. Tarybų Rusijoje NKVD beveik visiškai priklausė nuo eksploatuojamų vergų darbo, kuris, tiesą sakant, nedavė jokios kitos naudos ar netarnavo jokiam kitam tikslui, išskyrus milžiniško slaptojo aparato finansavimą[104]. SS padalinius, kurie priklausė slaptajai nacių policijai, Himmleris iš pradžių finansavo iš pajamų, gautų konfiskavus žydų nuosavybę, o vėliau jis sudarė sandėrį su Darré, žemės ūkio ministru, ir iš jo gavo keletą šimtų milijonų markių, kuriuos Darré kasmet uždirbdavo, pigiai pirkdamas žemės ūkio produktus užsienyje ir parduodamas Vokietijoje fiksuotomis kainomis[105]. Žinoma, šis reguliarių pajamų šaltinis išnyko karo metais. Albertas Speeris, Todto įpėdinis ir didžiausias darbo jėgos samdytojas Vokietijoje po 1942 metų, pasiūlė panašią sumą Himmleriui 1942 metais: jei Himmleris sutiktų išlaisvinti nuo SS valdžios importuojamus vergus darbininkus, kurių darbas buvo stebėtinai neefektyvus, Speerio organizacija atiduotų jam tam tikrą nuošimtį pelno SS išlaikymui[106]. Prie tokių daugiau ar mažiau

[103] Kriminaliniai slaptosios policijos metodai, žinoma, nėra prancūziškosios tradicijos monopolis. Pavyzdžiui, Austrijoje siaubą keliančią politinę policiją valdant Marijai Teresei Kaunitzas sukūrė iš vadinamojo „skaistybės komisarų" korpuso kadrų, kurie buvo pripratę gyventi iš šantažo. Žr. Moritz Bermann, *Maria Theresia und Kaiser Joseph II*, Vienna–Leipzig, 1881. (Šią nuorodą paėmiau iš Roberto Picko.)

[104] Kad milžiniška policijos organizacija buvo mokama iš pajamų, kurias duoda vergų darbas, neabejotina, stebina tik tai, kad, atrodo, policijos biudžetui padengti šių pajamų neužtekdavo: Kravchenko (*op. cit.*) mini specialius mokesčius, NKVD skiriamus nuteistiems piliečiams, kurie toliau gyvendavo ir dirbdavo laisvėje.

[105] Žr. Fritz Thyssen, *I Paid Hitler*, London, 1941.

[106] Žr. *Nazi Conspiracy*, I, p. 916–917. SS ekonominę veiklą tvarkė centrinis ekonominių ir administracinių reikalų skyrius. Iždinei ir Vidinių išteklių valdybai SS savo finansines pajamas apibūdino kaip „partijos nuosavybę, asignuotą specialiems tikslams" (1943 m. gegužės 5 d. laiškas, cituojama pagal M. Wolfson, *Uebersicht der Gliederung verbrecherischer Nazi-Organisationen. Omgus*, December, 1947).

įprastinių pajamų šaltinių Himmleris pridūrė finansų krizės metais slaptųjų tarnybų išbandytus šantažo metodus: savo teritorinėse bendruomenėse SS padaliniai suformavo „SS draugų“ grupes, kurios privalėjo „savanoriškai“ papildyti fondus, skirtus vietinių esesininkų reikmėms[107]. (Verta pažymėti, kad atlikdama įvairias finansines operacijas slaptoji nacių policija neeksploatuodavo savo kalinių. Išskyrus paskutinius karo metus, kai žmonių medžiagos panaudojimo koncentracijos stovyklose nebenulemdavo vienas Himmleris, darbas stovyklose „neturėjo racionalios prasmės ir buvo tik nelaimingų kalinių naštos apsunkinimas bei jų kankinimas“[108].)

Tačiau šie finansiniai pažeidimai yra vieninteliai ir nelabai žymūs slaptosios policijos tradicijos pėdsakai. Jie tapo galimi todėl, kad totalitariniai režimai apskritai niekino ekonominius ir finansinius dalykus, tad metodai, kurie esant normalioms sąlygoms būtų neteisėti ir slaptąją policiją skirtų nuo kitų, respektabilesnių administracinių padalinių, nerodo, kad mes šiuo atveju turime reikalą su padaliniu, turinčiu nepriklausomybę, nekontroliuojamu kitų valdžių ir gyvenančiu palaidumo, nepadorumo ir nesaugumo atmosferoje. Priešingai, totalitarinės slaptosios policijos padėtis buvo visiškai stabili, o jos tarnybos visiškai integruotos į administraciją. Ši organizacija ne tik neveikia už įstatymo ribų, bet veikiau yra įstatymo įkūnijimas, o jos respektabilumas aukščiau įtarimų. Ji neorganizuoja žudymų savo iniciatyva, neprovokuoja nusikaltimų valstybei ir visuomenei ir griežtai kovoja su visomis kyšininkavimo, šantažo ir neteisėtų finansinių pajamų formomis. Moralas, kurio potekstėje nesunku apčiuopti grasinimą ir kurį Himmleris gali sau leisti pasakyti savo žmonėms karo įkarštyje – „Mes turime moralinę teisę <...> sunaikinti šią [žydų] tautą, linkusią sunaikinti mus pačius, bet mes neturime teisės savintis turtą, kad ir kokiu būdu – pasiimdami kailinius, laikrodį, vieną vienintelę markę ar cigaretę“[109], – turi tokį niuansą, kurio veltui ieškotume slaptosios policijos istorijoje. Jei jai vis dar rūpi „pavojingos mintys“, tai vargu ar tokios, kurios, kaip žino įtariami asmenys, yra pavojingos. Bet kokio intelektualinio ar meninio gyvenimo reglamentacijai reikia nuolat pertvarkyti ir peržiūrėti standartus, o šis procesas visai natūraliai lydimas pasikartojančio intelektualų, kurių „pavojingos mintys“ paprastai susideda iš tam tikrų idėjų, dar vakar buvusių visai priimtinų, naikinimo. Tad jei jau policinė slaptosios policijos funkcija įprastine šio žodžio prasme tampa nebereikalinga, tai ekonominė jos funkcija, kuri, kaip kartais manoma, pakeičia pirmąją, yra dar labiau abejotina. Žinoma, negalima neigti, kad NKVD periodiškai suapvalina tarybinių gyventojų skaičių ir siunčia juos į stovyklas, kurios žinomos pagražinančiu ir klaidinančiu pavadinimu – kaip priverstinio

[107] Žr. Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 112. Šantažo motyvas pastebimas visai aiškiai, jei turėsime galvoje, kad šitoks fondų papildymas visada būdavo organizuojamas vietinių SS padalinių tose vietovėse, kur jie būdavo dislokuoti. Žr. *Der Weg der SS*, išleista *SS-Hauptamt-Schulungsamt* (be datos), p. 14.

[108] *Ibid.*, p. 124. Šiuo požiūriu tam tikrų nuolaidų buvo padaryta tiems reikalavimams, kurie siejosi su stovyklų išlaikymu ir esesininkų reikmėmis. Žr. Wolfson, *op. cit.*, 1941 m. rugsėjo 19 d. Oswaldo Pohlio, WVH (*Wirtschafts-und Verwaltungs-Hauptamt*) viršininko laišką kainų kontrolės reichskomisarui. Atrodo, kad visa ši ekonominė veikla koncentracijos stovyklose prasidėjo tik karo metais dėl didelės darbo jėgos stokos.

[109] Himmlerio kalba 1943 m. spalio mėn. Poznanėje, *International Military Trials*, Nuremberg, 1945–1946, Vol. 29, p. 146.

darbo stovyklos[110], ir nors visai įmanoma, kad kaip tik tokiu būdu Tarybų Sąjunga sprendė savo nedarbo problemą, visiems žinoma ir tai, kad darbo našumas šiose stovyklose buvo nepalyginti mažesnis negu paprasto tarybinio darbininko darbo našumas, ir vargu ar jo pakakdavo apmokėti policijos aparato išlaidoms.

Politinė slaptosios policijos, „geriausiai organizuoto ir paties efektyviausio" vyriausybės padalinio[111] totalitarinio režimo valdžios aparate, funkcija nėra nei abejotina, nei nereikalinga. Slaptoji policija yra tikra vykdomoji vyriausybės grandis, per kurią perduodami visi įsakymai. Iš slaptųjų agentų tinklo totalitarinis valdovas susikūrė tiesioginį vykdomąjį transmisijos diržą, kuris, priešingai negu svogūną primenanti oficiali hierarchija, yra visiškai atskirtas ir izoliuotas nuo visų kitų institucijų[112]. Šia prasme slaptosios policijos agentai yra vienintelė atvirai valdanti klasė totalitarinėse šalyse ir šios klasės matai bei vertybių skalė persmelkia visą totalitarinės visuomenės audinį.

Šiuo požiūriu mūsų neturėtų pernelyg stebinti tai, kad tam tikri būdingi slaptosios policijos bruožai veikiau yra bendri totalitarinės visuomenės bruožai, o ne tik totalitarinės slaptosios policijos ypatybės. Štai įtariamųjų kategorija totalitarinėmis sąlygomis apima visus gyventojus, ir kiekviena mintis, nukrypstanti nuo oficialiai nustatytos ir nuolat besikeičiančios linijos, jau yra įtartina, kad ir kokioje žmogaus veiklos srityje ji pasirodytų. Žmonės įtartini iš esmės, paprasčiausiai dėl savo sugebėjimo mąstyti, ir šio įtartinumo negalima pašalinti pavyzdingu elgesiu, nes žmogaus sugebėjimas mąstyti kartu yra sugebėjimas keisti savo nuomonę. Maža to, kadangi apskritai neįmanoma visiškai neabejotinai

[110] „Bekas Bulatas (buvusio tarybinio profesoriaus slapyvardis) turėjo galimybę išnagrinėti Šiaurės Kaukazo NKVD dokumentus. Iš šių dokumentų buvo akivaizdu, kad 1937 metų birželio mėnesį, kai didysis valymas buvo pačiame įkarštyje, vyriausybė įsakė vietiniam NKVD skyriui suimti tam tikrą nuošimtį gyventojų <...> Nuošimtis įvairiose provincijose buvo nevienodas ir siekė 5 proc. pačiose nelojaliausiose srityse. Visos Tarybų Sąjungos vidurkis buvo apie 3 proc." (Duomenys pateikti leidinyje David J. Dallin, *The New Leader,* January 8, 1949.) Beckas ir Godinas (*op. cit.*, p. 239) pricina šiek tiek kitokią ir visai įtikinamą prielaidą: „Suėmimai būdavo planuojami taip: NKVD bylos praktiškai apimdavo visus gyventojus, ir kiekvienas buvo priskirtas tam tikrai kategorijai. Taigi statistiniai duomenys buvo kiekviename mieste, ir pagal juos buvo galima sužinoti, kiek jame gyvena buvusių baltųjų, opozicinių partijų narių ir t. t. Visa kompromituojanti medžiaga, surinkta <...> ir išgauta iš kalinių prisipažinimų, irgi patekdavo į bylas, ir kiekvieno asmens kortelė buvo pažymėta taip, kad iškart būtų aišku, kaip labai jis pavojingas, o pavojingumas priklausė nuo to asmens byloje esančios įtartinos ar kompromituojančios medžiagos kiekio. Kadangi statistiniai duomenys buvo reguliariai pranešinėjami aukštesnei valdžiai, valymą būdavo galima pradėti bet kurią akimirką, visiškai tiksliai žinant kiekvienai kategorijai priklausančių asmenų skaičių."

[111] Baldwin, *op. cit.*

[112] Rusijos slaptosios policijos kadrai buvo Stalino „asmeninėje dispozijoje", lygiai kaip SS smogiamieji būriai (*Verfügungstruppen*) buvo Hitlerio asmeninėje dispozicijoje. Ir vieni, ir kiti, nors karo metu atlikdavo tarnybą kartu su reguliariąja armija, gyveno pagal savo specialią jurisdikciją. Specialūs „santuokos įstatymai", esesininkus atskyrę nuo kitų gyventojų, buvo pirma ir pati svarbiausia taisyklė, kurią nustatė Himmleris, kai tik ėmėsi SS reorganizavimo. Dar anksčiau nei Himmlerio santuokos įstatymai, 1927 metais, buvo išleistas oficialus dekretas „niekada [nedalyvauti] diskusijose partijos narių susirinkimuose" (*Der Weg der SS, op. cit.*). Taip pat elgtis buvo rekomenduojama NKVD nariams, kurie apdairiai laikydavosi vienas kito ir pirmiausia nebendraudavo su kitais partinės aristokratijos padaliniais (Beck and Godin, *op. cit.*, p. 163).

suprasti kito žmogaus sielos – todėl kankinimas yra tik desperatiška ir amžinai bergždžia pastanga pasiekti tai, kas nepasiekiama, – įtarimo negalima užgniaužti, jei nesama kokios nors vertybių sistemos ar numatomų savanaudiškumo apraiškų, kurios egzistuoja kaip socialinė (o ne vien kaip psichologinė) tikrovė. Todėl abipusis įtarumas totalitarinėse šalyse persmelkia visus socialinius santykius ir sukuria viską apimančią atmosferą net už specialaus slaptosios policijos akiračio.

Totalitariniuose režimuose provokacija, kadaise buvusi tik slaptojo agento specialybė, tampa bendravimo su savo kaimynu metodu, kurio noromis nenoromis turi laikytis kiekvienas. Tam tikra prasme kiekvienas yra *agent provocateur* bet kurio kito žmogaus atžvilgiu; juk akivaizdu, kad kiekvienas gali pavadinti save *agent provocateur*, jei net paprasčiausias draugiškas apsikeitimas „pavojingomis mintimis" (arba tuo, kas šiuo metu tapo pavojingomis mintimis) gali patraukti valdžios dėmesį. Gyventojų kolaboravimas demaskuojant politinius oponentus ir savanoriškas tarnavimas informatoriais tikrai nėra visiškai naujas dalykas, tačiau totalitarinėse šalyse visa tai organizuota taip gerai, kad specialistų darbas beveik nereikalingas. Visuotinio šnipinėjimo sistemoje, kur bet kas gali būti policijos agentas ir kiekvienas individas jaučiasi nuolat sekamas, maža to, esant sąlygoms, kai karjeros yra visai nepatikimos ir kai patys įspūdingiausi pakilimai ir nuopuoliai yra kasdienybės dalis, kiekvienas žodis tampa dviprasmiškas ir gali būti „interpretuojamas" atvirkščiai.

Labiausiai stulbinantys pavyzdžiai, iliustruojantys, kaip totalitarinė visuomenė persmelkta policinių metodų ir matų, yra tarnybinės karjeros. Dvigubas agentas netotalitariniuose režimuose tam reikalui, su kuriuo, kaip tariama, jis turi kovoti, tarnauja taip pat ištikimai (o kartais net ištikimiau), kaip ir valdžia. Dažnai jis puoselėja savotišką dvejopą ambiciją: jis nori pakilti ir revoliucinių partijų, ir slaptųjų tarnybų hierarchiniais laiptais. Kad iškiltų abiejose srityse, jis turi tik laikytis tam tikrų metodų, kurie normalioje visuomenėje egzistuoja kaip slaptos mintys, būdingos smulkiam tarnautojui, kurio kilimas karjeros laiptais priklauso nuo vyresnybės: turėdamas ryšių su policija, jis tikrai gali pašalinti savo varžovus ir vadus partijoje, o turėdamas ryšių su revoliucionieriais, jis bent jau turi šansą nusikratyti savo policijos viršininku[113]. Jei apmąstysime karjeros sąlygas dabartinės Rusijos visuomenėje, pamatysime, kad panašumas į tokius metodus yra stulbinantis. Juk ne tik beveik visi aukščiausieji pareigūnai už savo postus turi būti dėkingi valymams, nušlavusiems jų pirmtakus, bet ir iškilimai visose gyvenimo srityse pagreitinami kaip tik tokiu būdu. Apytikriai kas dešimt metų nacionalinių mastų valymas išlaisvina veiklos erdvę naujajai kartai, tik ką gavusiai išsilavinimą ir ieškančiai darbo. Vyriausybė pati sukūrė tokias kilimo tarnyboje sąlygas, kurias anksčiau turėdavo kurti policijos agentas.

Toks reguliarus prievartinis visos gigantiškos administracinės mašinos apvertimas, trukdantis didėti kompetentingumui, turi daug pranašumų: jis laiduoja palyginti jauną pareigūnų amžių ir neleidžia stabilizuotis sąlygoms, kurios, bent jau taikos metu, gali kelti pavojų totalitariniam valdymui: pašalindamas tokias sąvokas, kaip vyresniškumas ir nuopelnai, jis neleidžia atsirasti tai ištikimybei, kuri paprastai jaunesnius darbuotojus sieja su vyresniais, nuo kurių nuomonės ir geros valios priklauso jaunesniųjų kilimas; jis visiems laikams pašalina nedarbo pavojų ir kiekvienam garantuoja darbą, atitinkantį jo išsilavinimą. Štai 1939

[113] Šiuo požiūriu tipiška yra puiki Malinovskio karjera: jis ją baigė kaip bolševikų parlamento deputatas. Žr. Bertram D. Wolfe, *op. cit.*, chapter xxxi.

metais, kai pasibaigė gigantiškas valymas Tarybų Sąjungoje, Stalinas su dideliu pasitenkinimu galėjo pažymėti, kad „partija galėjo iškelti į valstybinių ir partinių vadovų postus daugiau nei 500 000 jaunų bolševikų“[114]. Pažeminimas, patiriamas dėl to, kad darbas gaunamas dėl pirmtako neteisėto pašalinimo, veikia taip pat demoralizuojančiai, kaip žydų pašalinimas demoralizuojančiai veikdavo įvairių profesijų atstovus Vokietijoje: kiekvieną naują darbuotoją jis padaro sąmoningu vyriausybės nusikaltimų bendrininku, jos beneficiantu, nori jis to ar nenori, o rezultatas – kuo jautresnis pažemintasis žmogus, tuo uoliau jis gins režimą. Kitaip tariant, šitokia sistema yra loginis padarinys, kylantis iš Vado principo ir visų jo potekščių, ir pati geriausia kokia tik gali būti lojalumo garantija, nes kiekvienos naujos kartos pragyvenimą ji padaro priklausomą nuo tuometinės Vado, pradėjusio darbo vietas kuriantį valymą, politinės linijos. Be to, ši sistema įgyvendina viešųjų ir privačiųjų interesų tapatumą, kuriuo taip didžiuojasi Tarybų Sąjungos gynėjai (arba, jei kalbėsime apie nacių atvejį, tokia sistema panaikina privataus gyvenimo sritį), nes kiekvienas individas, kad ir kokią padėtį užimtų, už visą savo egzistavimą dėkingas atitinkamo režimo politiniam interesui, o kai šis faktinis intereso tapatumas pažeidžiamas ar kai kitas valymas atima iš jo pareigas, režimas užtikrina, kad jis dingtų iš gyvųjų pasaulio. Panašiai ir dvigubas agentas buvo tapatinamas su revoliucijos reikalu (be kurio jis nebūtų turėjęs savo darbo), o ne tik su slaptąja policija; toje sferoje įspūdingas iškilimas irgi gali baigtis tik anonimiška mirtimi, nes neįtikėtina, kad dvigubą žaidimą būtų galima tęsti amžinai. Totalitarinė vyriausybė, sukurdama tokias kilimo visokeriopos karjeros laiptais sąlygas, kurios anksčiau egzistavo tik socialinių atmatų terpėje, sudaro sąlygas atsirasti vienam iš pačių lemtingiausių socialinės psichologijos pokyčių. Psichologija, būdinga dvigubam agentui, kuris buvo pasirengęs trumpo gyvenimo kaina keleriems metams iškilti į svaiginamo egzistavimo viršūnę, neišvengiamai tapo visos porevoliucinės Rusijos kartos asmenine filosofija, o šiek tiek mažesniu, bet vis dėlto labai pavojingu mastu – ir pokario Vokietijos kartos asmenine filosofija.

Totalitarinė slaptoji policija funkcionuoja visuomenėje, persmelktoje tokių matų, kurie kadaise buvo slaptosios policijos monopolis, ir gyvena pagal atitinkamus metodus. Tik pradinėse stadijose, kai dar vyksta kova dėl valdžios, jos aukomis tampa tie žmonės, kuriuos galima įtarti opoziciniu nusiteikimu. Paskui totalitarinis jos pobūdis pradeda reikštis tuo, kad ji imasi persekioti objektyvų priešą, kuris gali būti žydas ar lenkas (kaip nacių atveju) arba vadinamasis kontrrevoliucionierius – tai kaltinimas, kuris „Tarybų Rusijoje <...> keliamas <...> dar iki apskritai iškylant kokiam nors klausimui dėl [kaltinamojo] elgesio“, – kuriuo gali būti žmonės, kada nors turėję krautuvę ar namą, ar „tėvus arba senelius, turėjusius tokius dalykus“[115], arba žmonės, kuriems teko priklausyti Raudonosios armijos okupacinėms pajėgoms, arba lenkų kilmės rusai. Tik paskutinėje ir visiškai totalitarinėje stadijoje atsisakoma objektyviojo priešo ir logiškai galimo nusikaltimo sąvokų, o aukos parenkamos visai atsitiktinai ir netgi nekeliant kaltinimo pripažįstamos nevertos gyventi. Šią naują „nepageidautinų“ žmonių kategoriją gali sudaryti, kaip nacių atveju, psichiškai nesveiki ar širdies ir plaučių ligomis sergantys asmenys arba, Tarybų Sąjungoje, žmonės, kurie atsitiktinai pateko į tą procentą, nevienodą įvairiose srityse, kurį įsakyta deportuoti.

[114] Cituojama pagal Avtorkhanov, *op. cit.*

[115] *The Dark Side of the Moon*, New York, 1947.

Toks nuoseklus savivaliavimas žmogaus laisvę paneigia efektyviau negu bet kokia tironija. Kad būtum nubaustas, turėjai būti bent jau tironijos priešu. Nuomonės laisvė nebūdavo atimama iš tų, kurie buvo pakankamai drąsūs, kad rizikuotų savo galva. Teoriškai ir totalitariniuose režimuose išlieka galimybė rinktis opozicinę nuostatą, tačiau tokia laisvė beveik nuvertinama, jei vien asmeninis valios aktas lemia „bausmę", kuri gali būti skiriama ir bet kuriam kitam žmogui. Laisvė šioje sistemoje ne tik išsigimė iki paskutinės ir akivaizdžiai kol kas nesunaikinamos garantijos – galimybės nusižudyti, bet ir prarado savo skiriamąjį bruožą, nes naudojimosi ja padariniai nebesiskiria nuo to, ką tenka patirti visai nekaltiems žmonėms. Jei Hitleriui būtų užtekę laiko įgyvendinti savo Bendrąjį vokiečių sveikatos bilį, žmogus, sergantis plaučių liga, būtų patyręs tokį pat likimą kaip ir komunistas ankstyvaisiais ar žydas vėlesniais nacių režimo metais. Panašiai ir režimo priešininkas Rusijoje, kenčiantis tą patį likimą kaip ir milijonai žmonių, patekusių į koncentracijos stovyklas vien dėl tam tikrų kvotų, tik nuima nuo policijos savavališko pasirinkimo naštą. Kaltasis ir nekaltasis nepageidautini vienodai.

Nusikaltimo ir nusikaltėlio sąvokos pasikeitimas lemia tai, kad atsiranda nauji ir baisūs totalitarinės slaptosios policijos metodai. Nusikaltėliai baudžiami, nepageidautini žmonės išnyksta nuo žemės paviršiaus. Vienintelis pėdsakas, kurį jie palieka, yra prisiminimas tų, kurie juos pažinojo ir mylėjo, ir vienas sunkiausių slaptosios policijos uždavinių – pasiekti, kad kartu su pasmerktu žmogumi išnyktų net tokie pėdsakai.

Pasakojama, kad ochranka, carinis GPU pirmtakas, išrado tokią dokumentų tvarkymo sistemą, kai duomenys apie kiekvieną įtariamąjį būdavo užrašomi ant didelės kortelės, kurios centre buvo jo vardas, apibrauktas raudona linija, politiniai jo draugai buvo žymimi mažesniais raudonos spalvos apskritimais, o nepolitinės jo pažintys – žaliais, rudi apskritimai žymėjo asmenis, palaikančius ryšius su įtariamojo draugais, asmeniškai jam nepažįstamais, o įtariamojo draugų, politinių ir nepolitinių, ir jo draugų draugų tarpusavio ryšiai būdavo žymimi linijomis, jungiančiomis atitinkamus apskritimus[116]. Akivaizdu, kad tokį metodą gali riboti tik kortelių dydis ir teoriškai vienas gigantiškas lakštas gali rodyti visų šalies gyventojų tarpusavio ryšius. O kaip tik toks yra utopinis totalitarinės slaptosios policijos tikslas. Ji išsižadėjo tradicinės senosios policijos svajonės, kurią, kaip vis dar manoma, įgyvendina melo detektorius, ir jau nebesistengia išsiaiškinti, kas yra kas ir kas ką galvoja. (Galimas daiktas, kad melo detektorius yra pats vaizdingiausias pavyzdys, rodantis tą kerinčią galią, kurią ši svajonė aiškiai turi visų policininkų mąstysenai – juk visai aišku, kad sudėtingas matavimo instrumentas vargu ar gali parodyti ką nors daugiau, išskyrus šaltakraujišką arba nervingą tiriamų aukų charakterį. Tikrai, silpnaprotišką mąstyseną, grindžiančią šio mechanizmo naudojimą, galima paaiškinti tik iracionaliu troškimu surasti kokį nors būdą galiausiai perskaityti sąmonės turinį.) Ši sena svajonė buvo pakankamai baisi ir nuo neatmenamų laikų atvesdavo prie kankinimų ir pačių šlykščiausių žiaurumų. Jos naudai galima pasakyti tik vieną dalyką: ji siekė to, kas neįmanoma. Dabartinė totalitarinės policijos, apginkluotos modernia technika, svajonė yra nepalyginti baisesnė. Dabar policija svajoja apie tai, kad vieno žvilgsnio į žemėlapį, kabantį ant kontoros sienos, pakaktų bet kurią akimirką sužinoti, kas su kuo susijęs ir koks to ryšio intymumo laipsnis, ir teoriš-

[116] Žr. Laporte, *op. cit.*, p. 39.

kai ši svajonė nėra neįgyvendinama, nors jos techninis realizavimas susijęs su tam tikrais sunkumais. Jei tik žemėlapis egzistuotų iš tikrųjų, tai net atmintis nebetrukdytų totalitariniam siekiui viešpatauti: toks žemėlapis leistų sunaikinti žmones, nepaliekant jokių pėdsakų, tarsi jie apskritai niekada nebūtų egzistavę.

Jei galima pasitikėti suimtų NKVD agentų pasakojimais, Rusijos slaptoji policija pavojingai priartėjo prie šio totalitarinės valdžios idealo. Ši policija turi slaptus dosjė apie kiekvieną didžiulės šalies gyventoją, kur rūpestingai surašyta daugybė tarp žmonių egzistuojančių ryšių, pradedant atsitiktiniais pažįstamais, baigiant tikra draugyste ir šeimos ryšiais – juk tik siekiant atskleisti šituos ryšius, kaltinamieji, kurių „nusikaltimai“ buvo kaip nors „objektyviai“ nustatyti iki jų suėmimo, tardomi taip smulkmeniškai. Galiausiai, kai dėl atminties, tokios pavojingos totalitarinei valdžiai, užsienio apžvalgininkai mano, kad „jei teisybė, jog drambliai niekada nieko neužmiršta, rusai, kaip mums atrodo, yra visiška dramblių priešybė <...> Atrodo, kad tarybinio ruso psichologija užmarštį daro visai įmanomu dalyku“[117].

Koks svarbus totalinio viešpatavimo aparatui šis visiškas jo aukų išnykimas, galima matyti tais atvejais, kai dėl vienos ar kitos priežasties režimui teko susidurti su išlikusiąja atmintimi. Karo metu vienas esesininkas komendantas padarė baisią klaidą, vienai prancūzei pranešęs apie jos vyro mirtį vokiečių koncentracijos stovykloje, ir šis apsirikimas sukėlė nedidelę laviną įsakymų ir instrukcijų visiems stovyklų komendantams: jie buvo įspėti, kad jokiomis aplinkybėmis negalima perduoti jokios informacijos išoriniam pasauliui[118]. Esmė ta, kad, našlės prancūzės nelaimei, jos vyras turėjo mirti tą pačią akimirką, kai buvo suimtas, ar veikiau privalėjo niekada nebūti gyvenęs. Panašiai ir tarybinės policijos karininkai, prie šios sistemos pripratę nuo pat gimimo, galėjo tik stebėtis tais okupuotos Lenkijos žmonėmis, kurie desperatiškai stengėsi išsiaiškinti, kas nutiko suimtiems jų bičiuliams ir giminaičiams[119].

Totalitarinėse šalyse visos arešto vietos, valdomos policijos, paverstos tikromis užmaršties skylėmis, į kurias žmonės įkrenta atsitiktinai ir nepalikdami netgi tokių įprastų ankstesnio gyvenimo pėdsakų, kaip kūnas ir kapas. Palyginti su šiuo naujausiu būdu nusikratyti žmonėmis, senamadiškas politinio ar kriminalinio nužudymo metodas tikrai neefektyvus. Žudikas palieka lavoną, ir nors stengiasi panaikinti savo paties pėdsakus, nepajėgia ištrinti savo aukos būties iš gyvojo pasaulio atminties. Priešingai, slaptosios policijos pastangos nukreiptos į tai, kaip padaryti stebuklą – veikti taip, tarsi auka apskritai niekada neegzistavo.

Slaptosios policijos ir slaptųjų draugijų sąsaja akivaizdi. Steigiant slaptąją policiją visada reikia griebtis argumentų, įrodinėjančių, kad pavojų kelia egzistuojančios slaptosios draugijos. Totalitarinė slaptoji policija – pirmoji istorijoje, kuriai nereikia senamadiškų visų tironų dingsčių ir kuri jomis nesinaudoja. Anonimiškumas aukų, kurios negali būti vadinamos režimo priešais ir kurių asmenybė nežinoma persekiotojams, kol savavališkas vyriausybės sprendimas jų neišbraukia iš gyvųjų tarpo ir neištrina jų atminties mirusiųjų pasaulyje, yra už bet kokio slaptumo, už griežčiausio tylėjimo, už didžiausio dviveidiško gyvenimo meistriškumo, kuriuos sąmokslininkų visuomenių disciplina paprastai primeta savo nariams.

[117] Beck and Godin, *op. cit.*, p. 234 ir 127.

[118] Žr. *Nazi Conspiracy*, VII, p. 84 ff.

[119] *The Dark Side of the Moon.*

Totalitariniai sąjūdžiai, kurie verždamiesi į valdžią mėgdžioja tam tikrus slaptųjų draugijų bruožus, bet kartu veikia dienos šviesoje, sukuria tikrą slaptą draugiją tik kai patenka į valdžią. Totalitarinių režimų slaptoji draugija yra slaptoji policija, vienintelė totalitarinėje šalyje stropiai saugoma paslaptis, vienintelis egzistuojantis ezoterinis žinojimas, susijęs su policijos veiksmais ir koncentracijos stovyklose egzistuojančiomis sąlygomis[120]. Aišku, ir gyventojams, ir partijos nariams žinomi visi bendri faktai – kad koncentracijos stovyklos egzistuoja, kad žmonės dingsta, kad suimami nekalti asmenys, bet kartu kiekvienas asmuo totalitarinėje šalyje žino ir tai, kad apie šias „paslaptis“ kalbėti yra didžiausias nusikaltimas. Kiek žmogaus turimos žinios priklauso nuo kartu su juo gyvenančių žmonių patvirtinimo ir supratimo, ši visuotinai žinoma, bet individualiai saugoma, ši niekada neperduodama informacija praranda savo tikrumą ir tampa tarsi kokiu košmaru. Tik tie, kurie disponuoja grynai ezoteriniu žinojimu apie galimas naujas nepageidaujamų žmonių kategorijas ir operatyvinius atitinkamų tarnybų metodus, gali pasikalbėti tarpusavyje apie tai, kas iš tikrųjų yra visiems matoma tikrovė. Jie vieninteliai gali tikėti, kad tai, ką jie žino, yra tiesa. Tai jų paslaptis, ir kad šią paslaptį išsaugotų, jie įtraukiami į slaptą organizaciją. Jie lieka šios organizacijos nariai, net jei ši organizacija juos suima, priverčia prisipažinti, o galiausiai likviduoja. Kol saugo paslaptį, jie priklauso elitui, ir paprastai jos neišduoda netgi tada, kai patenka į kalėjimus ir koncentracijos stovyklas[121].

Mes jau pažymėjome, kad vienas iš daugelio paradoksų, įžeidžiančių netotalitarinio pasaulio sveiką protą, yra tariamai iracionalus totalitarizmo praktikuojamų konspiracinių metodų taikymas. Totalitariniai sąjūdžiai, neabejotinai persekioti policijos, kovodami dėl valdžios, vyriausybei nuversti labai retai naudojosi konspiraciniais metodais, tuo tarpu atėjęs į valdžią totalitarizmas, kai jau būna pripažintas visų vyriausybių ir atrodo peraugęs revoliucinę fazę, sukuria tikrą slaptąją policiją kaip savo valdžios ir vyriausybės branduolį. Atrodo, kad oficialus pripažinimas suvokiamas kaip didesnė grėsmė (kaip vidinio suirimo grėsmė) totalitarinio sąjūdžio konspiraciniam turiniui, negu neryžtingos netotalitarinių režimų policinės priemonės.

Tiesa yra ta, kad totalitariniai vadai, nors yra įsitikinę, kad privalo nuosekliai laikytis tos fikcijos ir tų fiktyvaus pasaulio taisyklių, kurios buvo nustatytos jiems siekiant valdžios, tik palaipsniui atranda visas šio fiktyvaus pasaulio ir jo taisyklių teikiamas galimybes. Jų tikėjimas žmogaus visagalybe, jų įsitikinimas, kad remiantis organizacija galima daryti viską, stumia juos į tokius eksperimentus, kuriuos gali sukurti žmogaus vaizduotė, bet kurių tikrai niekada negali įgyvendinti žmogaus veikla. Baisius jų atradimus galimybės karalystėje įkvepia ideologinis moksliškumas, kuris, kaip pasirodė, menkiau kontroliuojamas proto ir menkiau linkęs pripažinti faktiškumą negu baisingiausios ikimokslinės ir ikifilosofinės spekuliacijos. Jie įkuria slaptą draugiją, kuri dabar jau nebeveikia dienos šviesoje, slaptosios policijos ar politinių kareivių, ar ideologiškai treniruotų kovotojų draugiją, kad nešvankų eksperimentinį tyrinėjimą galėtų perkelti į galimybės sritį.

[120] „SS nedaug kas nebuvo paslaptis. Didžiausia paslaptis buvo koncentracijos stovyklų gyvenimas. Net gestapo nariams nebuvo leidžiama <...> koncentracijos stovyklose lankytis be specialaus leidimo“ (Eugen Kogon, *Der SS-Staat*, Munich, 1946, p. 297).

[121] Beckas ir Godinas (*op. cit.*, p. 160) rašo, jog suimti NKVD pareigūnai „labiausiai rūpinosi tuo, kad niekada neatskleistų kokių nors NKVD paslapčių“.

Kita vertus, totalitarinis sąmokslas prieš netotalitarinį pasaulį, totalitarizmo siekis valdyti pasaulį totalitarinio valdymo sąlygomis lieka toks pat atviras ir beatodairiškas kaip ir totalitariniuose sąjūdžiuose. Praktiškai jis įteigiamas koordinuotiems „prijaučiantiems" gyventojams kaip tariamas viso pasaulio sąmokslas prieš jų šalį. Totalitarinė dichotomija visuomenėje įtvirtinama įpareigojant kiekvieną totalitarinės valstybės pilietį, esantį užsienyje, pranešinėti atitinkamoms gimtosios šalies įstaigoms, tarsi jis būtų slaptasis agentas, ir traktuoti kiekvieną užsienietį kaip savo šalies valdžios šnipą[122]. Kaip tik dėl praktinio šios dichotomijos įgyvendinimo – o ne dėl kokių nors ypatingų karinių ar kitokių paslapčių – totalitarinės šalies gyventojus nuo viso kito pasaulio skiria geležinė uždanga. Tikroji totalitarinių režimų paslaptis – koncentracijos stovyklos, tos totalinio viešpatavimo eksperimento laboratorijos, totalitarinių režimų uždengiama tiek nuo savųjų, tiek nuo svetimų žmonių akių.

Pati efektyviausia apsauga, neleidžianti atskleisti totalitarinių masinių nusikaltimų pakankamai ilgai, yra normaliojo pasaulio normalumas. „Normalūs žmonės nežino, kad viskas įmanoma"[123], atsisako tikėti savo akimis ir ausimis, atsidūrę monstriško baisingumo akivaizdoje, kaip masių žmonės nepasitiki savo akimis ir ausimis, susidūrę su normalia tikrove, kurioje jiems nebeliko vietos[124]. Priežastis, dėl kurios totalitariniai režimai gali nueiti taip toli, įgyvendindami fiktyvų, išvirkščią pasaulį, yra ta, kad išorinis netotalitarinis pasaulis, kuris visada apima didelę dalį pačios totalitarinės šalies gyventojų, irgi noriai pasiduoda iliuziniam mąstymui ir nusisuka nuo tikrovės, atsidūręs realios beprotybės akivaizdoje, panašiai kaip daro masės normalaus pasaulio akivaizdoje. Šitokį sveiko proto nenorą tikėti tuo, kas monstriška, nuolat stiprina pats totalitarinis valdovas, kuris kaip įmanydamas stengiasi, kad niekada nebūtų publikuojami patikimi statistiniai duomenys, patikrinami faktai ir skaičiai, todėl esama tik subjektyvių, nepatikrinamų ir nepatikimų pasakojimų apie vietas, kur gyvena gyvi numirėliai.

Dėl tokios politikos totalitarinio eksperimento rezultatai žinomi tik iš dalies. Nors ir turime pakankamai pasakojimų apie koncentracijos stovyklas, kad įvertintume totalinio viešpatavimo galimybes ir žvilgterėtume į „galimybės" pragarmę, mes nežinome, kaip totalitarinio režimo sąlygomis pasikeičia charakteris. Dar mažiau žinome, kiek aplink mus gyvenančių normalių žmonių norėtų priimti totalitarinį gyvenimo būdą – t. y. daug trumpesniu gyvenimu užmokėti už garantuotą visų jų karjeristinių svajonių išsipildymą. Lengva suprasti, kokiu mastu totalitarinė propaganda ir net tam tikros totalitarinės institucijos atitinka naujųjų benamių masių reikmes, tačiau beveik neįmanoma sužinoti, kiek iš

[122] Tipiškas toks dialogas, pateiktas knygoje *The Dark Side of the Moon*: „Žmogui prisipažinus, kad jis kada nors pabuvojo už Lenkijos ribų, visada būdavo užduodamas toks klausimas: 'Ir kieno naudai jūs šnipinėjote?' <...> Vienas žmogus <...> paklausė: 'Bet ir pas jus atvyksta užsieniečių. Ar manote, kad jie visi yra šnipai?' Atsakymas buvo toks: 'O kaip jūs manote? Ar įsivaizduojate, kad esame tokie naivūs, jog šito puikiai nežinome?'"

[123] David Rousset, *The Other Kingdom*, New York, 1947.

[124] Naciai gerai žinojo apie gynybinę neįtikimumo sieną, dengusią jų užmojį. Slaptame pranešime Rosenbergui apie 5000 žydų žudynes 1943 metais sakoma tiesiai: „Tik įsivaizduokite, kas būtų, jei šie įvykiai taptų žinomi kitai pusei ir jos panaudoti. Veikiausiai tokia propaganda neturėtų jokio poveikio tik todėl, kad žmonės, kurie išgirstų ar perskaitytų apie juos, paprasčiausiai nebūtų pasirengę tuo patikėti" (*Nazi Conspiracy*, I, p. 1001).

tokių žmonių – jei jiems ir toliau nuolat gresia nedarbas – mielai pritartų „populiacijų politikai“, kurios esmė – reguliarus perteklinių žmonių naikinimas, ir kiek iš jų – jei jie iki galo suvokė savo vis augantį nesugebėjimą nešti moderniojo gyvenimo naštą – mielai prisitaikytų prie tokios sistemos, kuri, kartu su spontaniškumu, pašalina ir atsakomybę.

Kitaip tariant, nors ir žinome apie totalitarinės slaptosios policijos veiklą ir ypatingą jos funkciją, mes nežinome, kaip ar kokiu mastu šios slaptosios draugijos „paslaptis“ atitinka mūsų epochos masių slaptus troškimus ir slaptą bendrininkavimą.

III. TOTALINIS VIEŠPATAVIMAS

Totalitarinių režimų koncentracijos ir naikinimo stovyklos yra tarsi laboratorijos, kuriose tikrinamas pamatinis totalitarizmo įsitikinimas, kad viskas įmanoma. Palyginti su tuo, visi kiti eksperimentai savo reikšmingumu yra antriniai – įskaitant eksperimentus medicinos srityje, kurių siaubai buvo detaliai papasakoti Trečiojo reicho gydytojų teismo procesuose, – nors būdinga tai, kad šios laboratorijos buvo naudojamos visokiausiems eksperimentams.

Totalinis viešpatavimas, kuris siekia begalinę žmonių įvairovę ir skirtingumą sutvarkyti taip, kad visa žmonija būtų tik vienas individas, yra galimas tik jei kiekvienas ir bet kuris asmuo redukuojamas į niekada nesikeičiančias vienodas reakcijas, todėl kiekvienas toks reakcijų rinkinys gali būti kaip papuola pakeistas kitu. Problema šiuo atveju tokia – sufabrikuoti tokį dalyką, kuris neegzistuoja, būtent tam tikrą žmonių rūšį, panašią į kitas gyvūnų rūšis, rūšį, kurios vienintelė „laisvė“ būtų „rūšies išsaugojimas“[125]. Totalitarinis viešpatavimas šį tikslą stengiasi pasiekti remdamasis ir elitinių formuočių ideologine indoktrinacija, ir absoliučiu teroru koncentracijos stovyklose. Tie žiaurumai, kuriems vykdyti negailestingai naudojamos elitinės formuotės, galima sakyti, yra praktinis ideologinės indoktrinacijos taikymas – bandymų terpė, kurioje ideologija turi įrodyti savo teisingumą, – tuo tarpu pasibaisėtinas pačių koncentracijos stovyklų spektaklis, kaip tariama, turi duoti „teorinį“ ideologijos patvirtinimą.

Koncentracijos stovyklos sumanytos ne tik tam, kad žmonės būtų naikinami ir degraduotų; kartu jose atliekamas baisus eksperimentas, kurio tikslas – moksliškai kontroliuojamomis sąlygomis pašalinti patį spontaniškumą kaip žmogaus elgesio išraišką, o žmogų kaip asmenį paversti paprasčiausiu daiktu, kažkuo, kas nėra net gyvulys, – juk, kaip žinoma, Pavlovo šuo, kuris buvo treniruojamas išmokti ėsti ne tada, kai būdavo alkanas, o tada, kai suskambėdavo skambutis, buvo išsigimęs gyvūnas.

Normaliomis sąlygomis to padaryti neįmanoma, nes spontaniškumas niekada negali būti pašalinamas visiškai – juk jis susijęs ne tik su žmogaus laisve, bet ir su pačia gyvybe paprasčiausio išgyvenimo prasme. Tik koncentracijos stovyklose toks eksperimentas apskritai įmanomas, o todėl tos stovyklos yra ne tik „la société la plus totalitaire encore réalisée“ (Davidas Rousset), bet ir apskritai pats svarbiausias totalinio viešpatavimo idealas. Kaip totalitarinio režimo stabi-

[125] Savo *Tischgespräche* Hitleris keletą kartų pažymi, kad jis „[siekia] sąlygų, kuriomis kiekvienas individas žino, jog gyvena ir miršta dėl savo rūšies išsaugojimo“ (p. 349). Žr. taip pat p. 347: „Musė padeda milijonus kiaušinėlių ir visi jie žūva. Bet musės išlieka“.

lumas priklauso nuo to, kad fiktyvus sąjūdžio pasaulis izoliuojamas nuo išorinio pasaulio, taip ir totalinio viešpatavimo eksperimentas koncentracijos stovyklose priklauso nuo to, kad pati stovykla izoliuojama nuo visų kitų žmonių pasaulio, apskritai nuo gyvųjų pasaulio, netgi nuo išorinio pasaulio tos šalies, kurioje įsitvirtinęs totalitarinis valdymas. Šitokia izoliacija paaiškina tą ypatingą netikroviškumą ir patikimumo stoką, kuri būdinga visiems pasakojimams apie koncentracijos stovyklas, ir yra viena didžiausių kliūčių, trukdančių teisingai suprasti totalitarinį viešpatavimą, kuris atsiranda arba žlunga kartu su šitomis koncentracijos ir naikinimo stovyklomis: juk, kad ir kaip tai neįtikimai skambėtų, šios stovyklos yra tikroji centrinė totalitarinės organizacinės valdžios institucija.

Esama daugybės pasakojimų tų, kurie išliko[126]. Juo tie pasakojimai autentiškesni, juo mažiau juose stengiamasi papasakoti apie tokius dalykus, kurie pranoksta žmogaus proto galią suprasti ir žmogaus patyrimą, t. y. apie kančias, žmones paverčiančias „beždžiais gyvūnais“[127]. Nė vienas iš šių pasakojimų nesukelia tų pasipiktinimo ir užuojautos aistrų, kurios visada mobilizuodavo žmones siekti teisingumo. Priešingai, bet kuris, kalbantis arba rašantis apie koncentracijos stovyklas, vis dar sukelia įtarimą, o jei pasakotojas ryžtingai sugrįžo į gyvųjų pasaulį, jį patį dažnai kankina abejonės dėl savo sąžiningumo, tarsi košmarą jis būtų supainiojęs su tikrove[128].

Šis žmonių abejojimas savo sąžiningumu ir savo pačių patirta tikrove atskleidžia tik tai, ką naciai žinojo visada: kad žmonės, linkę į nusikaltimą, turi suprasti, jog nusikaltimus reikia organizuoti pačiu didžiausiu, beveik neįsivaizduojamu mastu. Ir ne tik todėl, kad tokiu atveju visos bausmės, numatytos teisės sistemos, tampa neadekvačios ir absurdiškos, bet ir todėl, kad pats milžiniškas nusikaltimų mastas garantuoja, jog žudikais, visokiausiais išsisukinėjimais įrodinėjančiais savo nekaltumą, bus patikėta lengviau negu aukomis, pasakojančiomis tiesą. Naciai net nemanė, kad tokį atradimą reikia slėpti nuo kitų. Hitle-

[126] Geriausi pasakojimai apie nacių koncentracijos stovyklas: David Rousset, *Les Jours de Notre Mort*, Paris, 1947; Eugen Kogon, *op. cit.*; Bruno Bettelheim, „On Dachau and Buchenwald“ (nuo 1938 m. gegužės mėn. iki 1939 m. balandžio mėn.), *Nazi Conspiracy,* VII, p. 824 ff. Apie tarybines koncentracijos stovyklas žr. puikų išlikusių gyvų lenkų pasakojimų rinkinį, pavadintą *The Dark Side of the Moon;* be to, David J. Dallin, *op. cit.*, nors jo pasakojimai kartais ne tokie įtikinami, nes priklauso „iškilioms“ asmenybėms, kurios linkusios skelbti manifestus ir kaltinamuosius nuosprendžius.

[127] *The Dark Side of the Moon.* Įvade irgi pabrėžiama šitokia ypatinga noro bendrauti stoka: „Jie užrašinėja, bet ne bendrauja“.

[128] Žr. ypač Bruno Bettelheim, *op. cit.*: „Aš tarsi įsitikinau tuo, kad šitie siaubingi, į degradaciją stumiantys eksperimentai kažkaip keistai nutiko su 'manimi' ne kaip subjektu, o kaip objektu. Šitokį patyrimą patvirtino ir kitų kalinių pasakojimai <...> Atrodė, kad stebiu tokius dalykus, kuriuose beveik nedalyvauju <...> 'Tai negali būti tiesa, tokių dalykų tikrai negali būti'. <...> Kaliniai turėdavo įtikinėti save, kad tai tikra, kad tai ne tik košmaras, bet ir realiai vykstantys dalykai. Šitai padaryti jiems niekada iki galo nepavykdavo“.

Žr. taip pat Rousset, *op. cit.*, p. 213: „<...> Tie, kurie šito nematė savo akimis, tuo negali patikėti. Ar tu pats, prieš ten patekdamas, rimtai priimdavai gandus apie dujų kameras?

'Ne', – pasakiau aš.

<...> Na matai. O juk ir visi kiti panašūs į tave. Daugybė žmonių iš Paryžiaus, Londono, Niujorko, netgi iš Birkenau, stovėdami prie pat krematoriumo <...> likus penkioms minutėms iki tos akimirkos, kai jie turėjo būti įstumti į krematoriumo rūsį, vis dar netikėjo...“

ris milijoniniais tiražais platino savo knygą, kur jis sako, jog tam, kad melu būtų patikėta, jis turi būti milžiniškas – ir tai nesutrukdė žmonėms juo patikėti, panašiai kaip nacių proklamacijos, kartodavusios *ad nauseam*, kad žydus reikia naikinti kaip blakes (t. y. nuodingosiomis dujomis), niekam nesutrukdė patikėti jais.

Esama didelės pagundos nusikratyti to, kas tikrai neįtikėtina, griebiantis liberalių racionalizacijų. Kiekviename iš mūsų tūno toks liberalas, mums meilikaujantis sveiko proto balsu. Kelias į totalitarinį viešpatavimą veda per daugelį tarpinių stadijų, kurioms mes galime rasti daugybę analogijų ir precedentų. Nepaprastai kruvinas teroras totalitarinio valdymo pradinėje stadijoje, tiesą sakant, turi tik vieną tikslą – palaužti priešininką ir padaryti taip, kad tolesnė opozicija būtų nebeįmanoma; tačiau totalinio teroro imamasi tik kai pereinama ši pradinė stadija ir režimas jau gali nesibijoti jokios opozicijos. Kalbant apie tai būdavo dažnai pažymima, kad tokiu atveju priemonės yra tapusios tikslu, bet galiausiai tai yra tik paradoksalia forma pateikta prielaida, kad posakis „tikslas pateisina priemones" jau nebetinka, kad teroras prarado savo „tikslą", kad jis jau nebėra žmonių įgąsdinimo priemonė. Nepakanka ir tokio aiškinimo, kai sakoma, kad revoliucija (kaip Prancūzijos revoliucijos atveju) ryja savo vaikus, nes teroras tęsiasi ir tada, kai kiekvienas, kas gali būti apibūdintas kaip revoliucijos vaikas, vienoks ar kitoks – rusų frakcijos, partijos valdžios centrai, armija, biurokratija – jau seniai sunaikintas. Daug dalykų, kurie šiuo metu būdingi totalitariniam valdymui, netgi pernelyg gerai žinomi iš istorijos. Beveik visada vyko agresyvūs karai, o po pergalės priešų pusei priklausančių gyventojų žudynės vykdavo netrikdomai, kol romėnai apribojo jas įvesdami *parcere subjectis*; šimtmečiais vietinių gyventojų naikinimas buvo neatskiriamas nuo Amerikos, Australijos ir Afrikos kolonizavimo; vergovė yra viena seniausių žmonijos institucijų ir visos senovės pasaulio imperijos buvo pagrįstos valstybinių vergų darbu, kurio dėka buvo pastatyti visiems žinomi jų monumentai. Net koncentracijos stovyklos nėra totalitarinių sąjūdžių išradimas. Pirmą kartą jos atsirado Būrų karo metu, šio amžiaus pradžioje, ir toliau buvo naudojamos laikyti „nepageidaujamiems elementams" ir Pietų Afrikoje, ir Indijoje; be to, čia mes pirmą kartą randame terminą „įkalinimas siekiant apsaugoti" („protective custody"), kurį vėliau perėmė Trečiasis reichas. Šios stovyklos daugeliu požiūrių atitinka totalitarinio valdymo pradžioje atsiradusias koncentracijos stovyklas, naudotas įkalinti „įtariamiesiems", kurių kaltės neįmanoma įrodyti ir kurių negalima nuteisti pagal paprastą teismo procedūrą. Visa tai aiškiai rodo totalitarinius viešpatavimo metodus, ir visa tai buvo panaudota, išvystyta ir suformuota remiantis nihilistiniu principu „Viskas leista", kurį totalitariniai režimai paveldėjo ir priėmė kaip savaime suprantamą dalyką. Tačiau visur, kur tik šios naujos viešpatavimo formos pereidavo į savo autentišką totalitarinę struktūrą, jos peržengdavo šį principą, kuris vis dar susijęs su valdovų utilitariniais motyvais ir savanaudiškumu, ir pasinerdavo į iki šiol mums visai nepažįstamą sritį: sritį, kurioje „viskas įmanoma". Ir labai būdinga, kad tai yra kaip tik toji sritis, kurios negalima apibrėžti nei utilitariniais motyvais, nei savanaudiškumu, visai nepriklausomai nuo jos turinio.

Sveikam protui prieštarauja ne nihilistinis principas, pagal kurį „viskas leista" ir kuris jau glūdėjo XIX a. utilitarinėje sveiko proto koncepcijoje. Ir sveikas protas, ir „normalūs žmonės" atsisako tikėti, kad viskas įmanoma[129]. Mes sten-

[129] Pirmas tai suprato Rousset. Žr. jo *Univers Concentrationnaire*, 1947.

giamės suprasti tuos dabartinio ar prisimenamo patyrimo elementus, kurie paprasčiausiai viršija mums būdingas suprantamumo ribas. Mes bandome nusikaltimu vadinti tokį dalyką, kuris, kaip visi jaučiame, niekada nebuvo mėgintas nusakyti tokia kategorija. Kokią prasmę turi „žudymo" sąvoka, kai turime reikalą su masine lavonų gamyba? Mes bandome koncentracijos stovyklų gyventojų ir esesininkų elgesį suprasti psichologiškai, tuo tarpu tereikia suprasti būtent tai, kad psichika *gali* būti sunaikinta, net nesunaikinus žmogaus fiziškai, kad, tiesą sakant, psichika, charakteris ir individualybė tam tikromis aplinkybėmis, atrodo, išreiškia save tik tuo greitumu ar lėtumu, kuriuo jie irsta[130]. Šiaip ar taip, galutinis rezultatas yra besielis žmogus, t. y. žmogus, kurio jau nebegalima suprasti psichologiškai, kurio sugrįžimas į psichologiškai ar dar kaip nors kitaip suprantamą žmonių pasaulį labai panašus į Lozoriaus prisikėlimą iš numirusiųjų. Bet kokie sveiko proto padiktuoti teiginiai, psichologiniai ar sociologiniai, reikalingi tik padrąsinti tiems, kurie mano, kad „gyventi siaubais" yra „paviršutiniška"[131].

Jei teisinga, kad koncentracijos stovyklos yra adekvačiausia totalitarinės valdžios institucija, „gyvenimas siaubais" neišvengiamas, norint suprasti totalitarizmą. Tačiau prisiminimas šiuo atveju pagelbėtų ne labiau negu tiesioginio liudininko pasakojimas, neperteikiantis esmės. Abiem šiems žanrams būdinga tendencija nusišalinti nuo patyrimo: instinktyviai ar sąmoningai abiejų tipų autoriai taip gerai suvokia baisingą bedugnę, skiriančią gyvųjų pasaulį nuo gyvų numirėlių pasaulio, kad negali pasiūlyti nieko daugiau, išskyrus keletą prisimenamų įvykių, kurie turi atrodyti tokie pat neįtikėtini ir tiems, kurie juose dalyvavo, ir jų auditorijai. Ryžtis galvoti apie tuos siaubus gali tik išgąsdinta vaizduotė tų, kuriuos tokie pasakojimai sujaudino, bet kurie jų realiai nepatyrė savo kailiu, kurie galiausiai nepažinojo gyvuliško, desperatiško siaubo, kuris, jei virsta tikru, realiu siaubu, paralyžiuoja žmoguje viską, kas nėra paprasčiausia reakcija. Tokios mintys pravarčios tik stengiantis suprasti politinį kontekstą ir įkaitinti politines aistras. Mąstymas apie siaubus negali kaip nors pakeisti asmenybės, lygiai kaip ir realus siaubo patyrimas. Žmogaus redukavimas į reakcijų rinkinį jį atskiria nuo visko, kas sudaro asmenybę ar charakterį, taip radikaliai kaip ir psichikos liga. Kai, panašiai kaip Lozorius, jis prisikelia iš numirusiųjų, tai mato, kad jo asmenybė ar charakteris nepasikeitė, kad jis liko toks, koks buvo iki tol.

Kaip siaubas ar jo išgyvenimas negali pakeisti žmogaus charakterio, padaryti jo geresnio ar blogesnio, lygiai taip pat jis negali tapti politinės bendruomenės ar partijos siauresne prasme pamatu. Bandymai sukurti Europos elitą, remiantis grynai europietiška supratimo programa, pagrįsta bendru europietišku koncentracijos stovyklų patyrimu, sužlugo beveik taip pat, kaip sužlugo bandymai po Pirmojo pasaulinio karo padaryti politines išvadas iš tarptautinio fronto kartos patyrimo. Abiem atvejais pasirodė, kad pats patyrimas negali perduoti ko nors daugiau, išskyrus nihilistines banalybes[132]. Tokie politiniai padariniai kaip, pavyzdžiui, pokario pacifizmas, kilo iš bendros karo baimės, o ne iš karo patyrimo. Užuot stūmusi prie nerealistinio pacifizmo, moderniųjų karų struktūrų įžval-

[130] Rousset, *op. cit.*, p. 587.

[131] Žr. Georges Bataille, *Critique*, January, 1948, p. 72.

[132] Rousset knygoje esama daug „įžvalgų" į žmogaus „prigimtį", dažniausiai pagrįstų pastebėjimu, kad po tam tikro laiko kalinių mąstysena tapdavo beveik nebeatskiriama nuo stovyklos sargų mąstysenos.

ga, kreipiama ir mobilizuojama baimės, galėjo atvesti prie supratimo, kad vienintelis neišvengiamo karo matas gali būti kova su sąlygomis, kuriose atsidūrę žmonės nebenori gyventi, o mūsiškis kankinamo totalitarinių stovyklų pragaro patyrimas mums labai aiškiai parodo, kad tokios sąlygos įmanomos[133]. Taigi koncentracijos stovyklų baimė ir iš jos kylanti totalinio viešpatavimo prigimties įžvalga galėtų padėti suabejoti visomis pasenusiomis politinėmis perskyromis tarp kairės ir dešinės ir šalia bei virš jų nustatyti politiškai nepaprastai svarbų mūsų laikų įvykių vertinimo kriterijų, būtent, ar tie įvykiai tarnauja totalitariniam viešpatavimui, ar ne.

Šiaip ar taip, įbauginta vaizduotė turi didelį pranašumą, nes leidžia paneigti sofistines dialektines politikos interpretacijas, kurios visos grindžiamos prietaru, kad iš blogio gali atsirasti kas nors gera. Tokia dialektinė akrobatika galėjo bent jau atrodyti pateisinama tol, kol blogiausiu dalyku, kokį žmogus gali padaryti žmogui, buvo laikoma žmogžudystė. Bet, kaip žinome šiandien, žmogžudystė yra tik ribotas blogis. Žudikas, užmušantis žmogų – kuris vis tiek turi mirti, – vis dar lieka mums pažįstamoje gyvybės ir mirties srityje: abu, tiesą sakant, sueina į neišvengiamą ryšį, kuriuo grindžiama dialektika, net jei ir ne visada aiškiai suvokiama. Žudikas palieka lavoną ir negali tarti, kad jo auka niekada neegzistavo, ir jei jis sunaikina visus pėdsakus, tai jie susiję su jo paties asmenybe, o ne su atmintimi ir skausmu tų žmonių, kurie mylėjo auką, – jis sunaikina gyvybę, bet nesunaikina paties egzistavimo fakto.

Naciai paprastai pedantiškai, kaip jiems būdinga, registruodavo savo operacijas koncentracijos stovyklose tokiu pavadinimu: „Nakties priedangoje“ (*Nacht und Nebel*). Radikalizmas priemonių, kurios žmones leidžia traktuoti taip, tarsi jie niekada nebūtų egzistavę, ir kurios priverčia juos išnykti tiesiogine šio žodžio prasme, iš pirmo žvilgsnio dažnai nėra akivaizdus, nes abi, vokiečių ir rusų, sistemos nėra vienodos, o susideda iš daugelio žmonių kategorijų, traktuojamų labai skirtingai. Vokietijos atveju tokios skirtingų kategorijų žmonių grupės dažnai būdavo laikomos toje pačioje stovykloje, bet nesusiliesdamos tarpusavyje, ir dažnai įvairių kategorijų grupių izoliacija būdavo net griežtesnė negu jų izoliacija nuo išorinio pasaulio. Štai dėl rasinių sumetimų skandinavai karo metu vokiečių būdavo traktuojami visiškai kitaip negu kitų tautų atstovai, nors skandinavai buvo atviri nacių priešai. Savo ruožtu kitų tautų atstovai buvo suskirstyti į tuos, kurių „sunaikinimas“ buvo pirmas darbotvarkės punktas, kaip žydų atveju, į tuos, kurių sunaikinimo buvo galima tikėtis netolimoje ateityje, kaip lenkų, rusų ir ukrainiečių atveju, ir tuos, kurių atžvilgiu dar nebuvo instrukcijų apie tokį visa apimantį „galutinį sprendimą“, kaip prancūzų ir belgų atveju. Tuo tarpu Rusijoje turime išskirti tris daugiau ar mažiau nepriklausomas sistemas. Pirma, egzistuoja tikros prievartinio darbo grupės, gyvenančios santykinės laisvės sąlygomis ir nuteistos ribotam laikui. Antra, egzistuoja koncentracijos stovyklos, kuriose žmonių medžiaga negailestingai išnaudojama ir labai didelis mirtingumas, bet kurios iš esmės sukurtos darbo tikslams. Ir trečia, egzistuoja naikinimo stovyklos, kurių kaliniai nuolat žūva dėl bado ir apleistumo.

Tikrasis koncentracijos ir naikinimo stovyklų siaubas yra tas faktas, kad kaliniai, net jei jiems pavyksta išlikti gyviems, nuo gyvųjų pasaulio atkirsti efekty-

[133] Kad išvengtume nesusipratimų, galimas daiktas, reikėtų pridurti, jog išradus vandenilinę bombą visas karo klausimas lemtingai pasikeitė dar kartą. Šio klausimo aptartis, žinoma, nepriskirtina šios knygos temai.

viau negu tuo atveju, jei jie jau būtų mirę, nes teroras priverčia užmiršti. Žudymas čia yra toks pat beasmenis kaip uodo sumaigymas. Kai kurie gali numirti dėl nuolatinių kankinimų ar badavimo, ar todėl, kad stovykla perpildyta ir perteklinė žmonių medžiaga turi būti likviduota. Ir atvirkščiai, gali atsitikti taip, jog dėl nepakankamų naujos žmonių medžiagos siuntų iškyla pavojus, kad stovykloms pritrūks gyventojų, ir tada bus duotas įsakymas bet kuria kaina sumažinti mirtingumą[134]. Davidas Rousset savo prisiminimus apie laiką, praleistą vokiečių koncentracijos stovykloje, pavadino *Les Jours de Notre Mort*, tarsi tardamas, kad esama galimybės pačiam mirties procesui suteikti permanentinį pobūdį ir sukurti tokias aplinkybes, kuriomis gyventi ir mirti trukdoma vienodai efektyviai.

Būtent tam tikro, anksčiau mūsų nežinoto, radikalaus blogio pasirodymas galutinai paneigia mūsiškę vystymosi ir kokybių kitimo sampratą. Šiuo atveju nebėra nei politinių, nei istorinių, nei paprasčiausių moralinių matų, bet, geriausiu atveju, atsiranda supratimas, kad į moderniąją politiką, atrodo, įsibrovė kažkas, ko tikrai niekada neturėtų būti politikoje, kaip mes ją įpratę suprasti, būtent pasirinkimas „viskas arba nieko“, kur „viskas“ – tai neapibrėžta žmonių gyvenimo kartu formų begalybė, o „niekas“, koncentracijos stovyklų sistemos pergalės atveju, reikštų tokią pat neišvengiamą žmonių pražūtį, kaip vandenilinės bombos panaudojimas reikštų žmonių rūšies pražūtį.

Gyvenimo koncentracijos stovyklose nėra su kuo lyginti. Jo siaubingumo niekada negali aprėpti jokia vaizduotė dėl tos priežasties, kad jis egzistuoja už gyvenimo ir mirties. Apie tą gyvenimą niekada neįmanoma išsamiai papasakoti dėl tos priežasties, kad išlikęs gyvas žmogus sugrįžta į gyvųjų pasaulį, kuris lemia tai, kad jam nebeįmanoma visiškai pasitikėti savo praeities patyrimu. Atrodo taip, tarsi jam reikėtų papasakoti istoriją, nutikusią kitoje planetoje, nes kalinių padėtis gyvųjų pasaulyje, kur niekas neturi žinoti, ar jie gyvi, ar mirę, yra tokia, tarsi jie niekada nebūtų gimę. Todėl visi lyginimai supainioja ir nukreipia dėmesį nuo to, kas esminga. Prievartinis darbas kalėjimuose ir pataisos darbų kolonijose, tremtis, vergija – akimirką atrodo, kad visa tai gali būti išganingi palyginimai, bet geriau pagalvojus jie bevaisiai.

Prievartinis darbas kaip bausmė apribotas laiko ir intensyvumo požiūriu. Nuteistasis išsaugo teisę į savo kūną: jis nepatiria nei absoliutaus kankinimo, nei absoliutaus viešpatavimo. Tremtis tik išstumia iš vienos pasaulio dalies į kitą, kur irgi gyvena žmonės, be to, ji apskritai neišstumia iš žmonių pasaulio. Vergovė per visą istoriją buvo tam tikra institucija, egzistavusi socialinės santvarkos viduje: priešingai negu koncentracijos stovyklų kaliniai, vergai nebuvo išstumti už kartu su jais gyvenančių žmonių akiračio, vadinasi, ir už jų apsaugos ribų; kaip darbo įrankiai jie turėjo tam tikrą kainą, o kaip nuosavybė – tam tikrą vertę. Koncentracijos stovyklos kalinys neturi kainos, nes jį visada galima pa-

[134] Taip atsitiko Vokietijoje baigiantis 1942 metams, kai Himmleris įsakė visų stovyklų komendantams „bet kuria kaina sumažinti mirtingumą“, nes paaiškėjo, kad iš 136 000 naujai suimtųjų 70 000 mirė pakeliui į stovyklą arba tik įkalinus. Žr. *Nazi Conspiracy*, IV, Annex II. Naujausiuose pranešimuose iš Tarybų Rusijos stovyklų vieningai tvirtinama, kad po 1949 metų – t. y., kai Stalinas dar buvo gyvas – mirtingumas koncentracijos stovyklose, kuris anksčiau siekdavo iki 60 proc. kalinių, buvo sistemingai mažinamas, galimas daiktas, dėl visuotinės ir labai didelės darbo jėgos stokos Tarybų Sąjungoje. Šio gyvenimo sąlygų pagerinimo nedera painioti su režimo krize po Stalino mirties, kuri pakankamai iškalbingai pirmiausia pasijuto koncentracijos stovyklose. Plg. Wilhelm Starlinger, *Grenzen der Sowjetmacht*, Würzburg, 1955.

keisti, ir niekas nežino, kam jis priklauso, nes jo niekada negalima pamatyti. Normalios visuomenės požiūriu jis absoliučiai nereikalingas, nors didelio darbo jėgos trūkumo laikais, kaip Rusijoje ir Vokietijoje karo metais, jis panaudojamas darbui.

Koncentracijos stovykla kaip institucija buvo įsteigta ne dėl kokių nors galimų pajamų iš darbo. Vienintelė nuolatinė stovyklų funkcija buvo jų pačių prižiūrėtojų aparato finansavimas, todėl ekonominiu požiūriu koncentracijos stovyklos dažniausiai egzistuoja dėl savęs pačių. Bet koks ten atliktas darbas būtų buvęs atliktas daug geriau ir daug pigiau kitokiomis sąlygomis[135]. Ypač Rusija, kurios koncentracijos stovyklos dažniausiai apibūdinamos kaip prievartinio darbo stovyklos, nes tokiu vardu jas pašlovinti nusprendė tarybinė biurokratija, aiškiausiai parodo, kad prievartinis darbas nėra jų pirmutinis tikslas – prievartinis darbas yra normali padėtis, būdinga Rusijos darbininkams, kurie neturi persikėlimo laisvės ir gali būti savavališkai pasiųsti dirbti bet kur ir bet kada. Koncentracijos stovyklose patiriamų siaubų neįtikimumas glaudžiai susijęs su ekonominiu jų nenaudingumu. Šitą nenaudingumą naciai pavertė atviru antiutilitarumu, kai karo įkarštyje, nepaisydami statybinės medžiagos ir riedmenų trūkumo, statė milžiniškus, brangiai kainuojančius naikinimo fabrikus ir milijonus žmonių vežiodavo tai šen, tai ten[136]. Grynai utilitarinio pasaulio akyse dėl akivaizdaus prieštaravimo tarp šių veiksmų ir karinio tikslingumo visas šis užmojis atrodė kaip beprotiška netikrovė.

Šitokia beprotybės ir netikrovės atmosfera, kurią sukūrė akivaizdus betiksliškumas, yra tikroji geležinė uždanga, visas koncentracijos stovyklų formas slepianti nuo pasaulio akių. Žiūrint iš šalies, šios stovyklos ir jose vykę dalykai gali būti parodyti tik pomirtinio gyvenimo, t. y. gyvenimo, nušalinto nuo žemiškų tikslų, vaizdais. Koncentracijos stovyklas galima labai vykusiai suskirstyti į tris tipus, atitinkančius tris pamatines vakarietiškas gyvenimo po mirties koncepcijas: Hadą, skaistyklą ir pragarą. Hadą atitinka tos palyginti švelnios formos, kadaise paplitusios net netotalitarinėse šalyse, kai stovyklos skiriamos nušalinti visokiausiems nepageidaujamiems elementams – pabėgėliams, asmenims be vals-

[135] Žr. Kogan, *op. cit.*, p. 58: „Didžiuma koncentracijos stovyklose atliekamo darbo nedavė jokios naudos arba todėl, kad tas darbas buvo nereikalingas, arba todėl, kad jis buvo taip prastai suplanuotas, jog jį reikėdavo atlikti dar du ar tris kartus“. Ir Bettelheim, *op. cit.*, p. 831–832: „Ypač nauji kaliniai buvo verčiami užsiimti beprasmiais dalykais <...> Jie jautėsi pažeminti <...> ir teikdavo pirmenybę net sunkesniam darbui, jei tik taip galėdavo nuveikti ką nors naudinga <...>“ Net Dallinas, visą savo knygą grindęs teze, kad Rusijos koncentracijos stovyklų tikslas buvo teikti pigią darbo jėgą, priverstas pripažinti stovyklų darbo neefektyvumą – *op. cit.*, p. 105. Dabartinės teorijos apie Rusijos stovyklų sistemą kaip ekonominę priemonę, garantuojančią pigios darbo jėgos tiekimą, be abejonės, bus atmestos, jei šių dienų pranešimai apie masines amnestijas ir koncentracijos stovyklų panaikinimą pasirodys esą teisingi. Juk jei tos stovyklos būtų skirtos svarbiam ekonominiam tikslui, režimas tikrai negalėtų sau leisti jas greitai likviduoti, nesukeldamas sunkių padarinių visai ekonominei sistemai.

[136] Be milijonų žmonių, kuriuos naciai veždavo į koncentracijos stovyklas, jie nuolat sudarinėdavo naujus kolonizavimo planus – pavyzdžiui, vokiečius iš Vokietijos ar okupuotų teritorijų pervežti į rytus kolonizavimo tikslais. Žinoma, tai buvo nemenka kliūtis karo veiksmams ir ekonominei eksploatacijai. Apie daugybę diskusijų dėl šių dalykų ir nuolatinį konfliktą tarp nacių civilinės hierarchijos okupuotose rytinėse teritorijose ir SS hierarchijos žr. ypač Vol. XXIX, *Trial of the Major War Criminals*, Nuremberg, 1947.

tybės, asocialiems asmenims ir bedarbiams; kaip perkeltųjų asmenų stovyklos, kurios yra ne kas kita kaip stovyklos, skirtos asmenims, tapusiems nebereikalingais ir trikdančiais, jos pergyveno karą. Skaistyklai atstovauja Tarybų Sąjungos darbo stovyklos, kur apleistumas susietas su chaotišku prievartiniu darbu. Pragaras pačia tikriausia prasme buvo įkūnytas nacių ištobulintose tų tipų stovyklose, kuriose visas gyvenimas buvo nuo viršaus iki apačios sistemingai organizuotas orientuojantis į didžiausius galimus kankinimus.

Visiems trims stovyklų tipams būdingas vienas bendras bruožas: jose uždarytos žmonių masės buvo traktuojamos taip, tarsi tie žmonės jau nebeegzistuotų, tarsi tai, kas jiems nutiko, jau nebedomintų nė vieno žmogaus, tarsi jie jau būtų numirę ir tik kažkokia pamišusi pikta dvasia čia linksminasi, akimirksnį sulaikydama juos tarp gyvenimo ir mirties prieš dovanodama amžinąją ramybę.

Ne tiek spygliuota viela, kiek meistriškai sukurta netikrovė tų, kurie ta viela aptverti, provokuoja tokius baisingus žiaurumus ir galiausiai naikinimą priverčia traktuoti kaip visai normalią priemonę. Visa, kas buvo daroma stovyklose, mums žinoma iš iškrypėliškų, piktų fantazijų pasaulio. Sunkiausia suprasti tai, kad šitie šlykštūs nusikaltimai, kaip ir tokios fantazijos, vyko fantomų pasaulyje, kuris vis dėlto materializavosi, taip sakant, pavidalu tokio pasaulio, kuriame pilna juslinių tikrovės duomenų, bet kuriame nėra tos nuoseklumo ir atsakingumo struktūros, be kurios tikrovė mums lieka tik kaip nesuvokiamų duomenų masė. Rezultatas toks: buvo įkurta tokia vieta, kur žmones buvo galima kankinti ir žudyti, ir vis dėlto nei kankintojai, nei kankiniai (o labiausiai žmonės, gyvenę išorėje) negalėjo suprasti, kad tai, kas vyksta, yra kai kas daugiau negu tik žiaurus žaidimas ar absurdiškas sapnas[137].

Filmai, kuriuos sąjungininkai po karo demonstruodavo Vokietijoje ir kitose šalyse, aiškiai parodė, kad šios beprotybės ir netikrovės atmosferos negalima išsklaidyti paprastu reportažu. Nešališkam stebėtojui šitie vaizdai atrodo įtikinami beveik tik tiek, kaip ir spiritistiniuose seansuose besireiškiančių paslaptingų substancijų fotografijos[138]. Sveikas protas reaguodavo į Buchenvaldo ir Aušvico siaubus visai įtikinamu argumentu: „Kokius nusikaltimus turėjo padaryti šie žmonės, jei su jais buvo taip elgiamasi!“; arba Vokietijoje ir Austrijoje bado, gyventojų pertekliaus ir visuotinės neapykantos atmosferoje: „Labai blogai, kad jie nebenuodija žydų dujomis“; ir visur šie filmai buvo palydimi skeptiško gūžtelėjimo pečiais, skirto neveiksmingai propagandai.

Jei tiesos propagavimas nebeįtikina vidutinio žmogaus, nes tiesa pernelyg baisi, tai jis tikrai pavojingas tiems, kurie iš savo vaizduotės žino, ką gali padaryti jie patys, ir kurie todėl labai nori patikėti ta tikrove, kurią išvydo. Staiga tam-

[137] Bettelheimas (*op. cit.*) pažymi, kad stovyklų prižiūrėtojus apimdavo netikroviškumo jausmas, panašus į pačių kalinių jausmą.

[138] Gana svarbu suprasti, kad visi filmai apie koncentracijos stovyklas klaidina, nes rodo jas paskutinėje jų stadijoje, tuo momentu, kai į jas įžengė sąjungininkų kareiviai. Pačioje Vokietijoje nebuvo tikrų mirties stovyklų, o be to, tuo metu visa naikinimo įranga jau buvo išardyta. Kita vertus, tai, kas sukėlė didžiausią sąjungininkų pasipiktinimą ir tiems filmams suteikė ypatingą siaubingumą – būtent žmonių skeletų vaizdai, – vokiečių koncentracijos stovykloms buvo visai nebūdinga: sistemingai buvo žudoma dujomis, o ne priverstiniu badavimu. Stovyklų būklė buvo paskutinių karo mėnesių įvykių padarinys: Himmleris įsakė evakuoti visas naikinimo stovyklas į rytus, todėl Vokietijos stovyklos buvo labai perpildytos, ir jis jau nebesugebėjo užtikrinti maisto tiekimo į Vokietiją.

pa aišku, kad dalykai, kuriuos žmogaus vaizduotė tūkstantmečiais buvo ištrėmusi už žmogaus kompetencijos ribų, gali būti įgyvendinti kaip tik čia, žemėje, kad pragaras ir skaistykla, ir net jų amžinos trukmės šešėlis gali būti sukurti pačiais moderniausiais naikinimo ir medicinos metodais. Tiems žmonėms (o bet kuriame dideliame mieste jų daug daugiau, negu mums norėtųsi manyti) totalitarinis pragaras įrodo tik vieną dalyką – kad žmogaus galybė didesnė, nei jie drįso manyti, ir kad žmogus gali įgyvendinti pragariškas fantazijas taip, jog nei dangus užgrius, nei žemė atsivers.

Tos analogijos, pasikartojančios daugelyje pasakojimų iš mirštančiųjų pasaulio[139], atrodo, išreiškia daugiau negu tik desperatišką pastangą pasakyti tai, kas jau yra už žmogaus kalbos galimybių ribos. Galimas daiktas, kad moderniųjų masių nuo ankstesnių amžių niekas neskiria taip radikaliai, kaip tikėjimo paskutiniu teismu praradimas: blogiausieji prarado baimę, geriausieji prarado viltį. Bet vis dar negalinčias gyventi be baimės ir vilties, šitas mases traukte traukia kiekviena pastanga, atrodanti joms kaip pažadas sukurti dirbtinį rojų, kurio jos ilgisi, ir dirbtinį pragarą, kurio jos bijosi. Panašiai kaip Marxo populiarinti beklasės visuomenės bruožai įtartinai panašūs į mesianistinį amžių, taip ir koncentracijos stovyklų tikrovė panašiausia į viduramžiais tapytus pragaro paveikslus.

Vienintelis dalykas, kurio negalima perteikti ir kuris tradicinius pragaro vaizdinius žmogui darė pakenčiamus, buvo paskutinis teismas, absoliučios teisingumo normos idėja, susijusi su begalinio gailestingumo galimybe. Juk, žmogaus supratimu, nėra tokio nusikaltimo ir tokios nuodėmės, kuri turėtų bendrą matą su amžinomis pragaro kančiomis. Iš čia kyla sveiko proto pasimetimas, dėl kurio klausiama: kokius nusikaltimus tie žmonės turėjo padaryti, kad taip nežmoniškai kenčia? Iš čia kyla ir absoliutus aukų nekaltumas: joks žmogus šito niekada nenusipelnė. Galiausiai iš čia kyla groteskiškas atsitiktinumas, lėmęs tai, kad būtent koncentracijos stovyklų aukos buvo parinktos patirti tobulo teroro būklę: tokia „bausmė" lygiai teisingai, bet lygiai ir neteisingai, gali būti skirta bet kam.

Palyginti su beprotišku galutiniu rezultatu – koncentracijos stovyklų visuomene – tas procesas, kuriuo žmonės parengiami tokiai pabaigai, ir tie metodai, kuriais individai pritaikomi prie tokių sąlygų, yra aiškūs ir logiški. Beprotiškai masinei lavonų gamybai užbėga už akių istoriškai ir politiškai suprantamas gyvų lavonų parengimas. Tokių beprecedenčių sąlygų impulsas ir – kas dar svarbiau – tylus pritarimas joms yra padariniai tų įvykių, kurie politinio žlugimo epochoje šimtus tūkstančių žmonių staiga ir netikėtai pavertė benamiais, praradusiais valstybę, esančiais už įstatymo ribų, niekur nepageidaujamais, o sykiu milijonai žmonių dėl nedarbo tapo ekonomiškai nereikalingi ir socialiai apsunkinantys. Savo ruožtu tai galėjo atsitikti tik todėl, kad Žmogaus Teisės, kurios filosofiškai niekada nebuvo įtvirtintos, o tik suformuluotos, kurios politiškai niekada nebuvo apgintos, o tik skelbiamos, savo tradiciniu pavidalu prarado bet kokią galioseną.

Pirmas esminis žingsnis keliu, vedančiu į totalinį viešpatavimą – tai juridinio asmens nužudymas žmoguje. Tai buvo padaryta, pirma, tam tikras žmonių kategorijas išstūmus už įstatymo ginamų ribų ir kartu per denacionalizaciją, privertus netotalitarinį pasaulį pripažinti beteisiškumą; antra, tai buvo padaryta koncentracijos stovyklas perkeliant už normalios baudžiamosios sistemos ribų ir jų

[139] Kad gyvenimas koncentracijos stovykloje buvo paprasčiausias lėtas mirimas, pabrėžia Rousset, *op. cit., passim.*

kalinius atrenkant be normalios teisinės procedūros, pagal kurią tam tikras nusikaltimas suponuoja numatomą bausmę. Štai nusikaltėliai, kurie dėl kitų priežasčių yra esminis koncentracijos stovyklų visuomenės elementas, paprastai siunčiami į stovyklą tik pasibaigus jų įkalinimo terminui. Bet kokiomis aplinkybėmis totalitariniam viešpatavimui svarbu, kad stovyklose surinktos žmonių kategorijos – žydai, ligoniai, „atgyvenusių" klasių atstovai – būtų jau praradusios sugebėjimą veikti ir normaliai, ir nusikalstamai. Propagandos požiūriu tai reiškia, kad „įkalinimas apsaugos tikslais" traktuojamas kaip „prevencinė policinė priemonė"[140], – t. y. kaip priemonė, atimanti iš žmonių galimybę veikti. Nukrypimai nuo šios taisyklės Rusijoje turi būti priskirti katastrofiškam kalėjimų trūkumui ir iki šiol neįgyvendintam siekiui visą baudžiamąją sistemą paversti koncentracijos stovyklų sistema[141].

Nusikaltėlių laikymas koncentracijos stovyklose būtinas, siekiant padaryti įtikinamą sąjūdžio skelbiamą propagandinę tezę, kad ši institucija sukurta asocialiems elementams[142]. Tiesą sakant, nusikaltėliai neturėtų būti laikomi koncentracijos stovyklose jau vien todėl, kad sunkiau sunaikinti teisinį asmenį žmoguje tada, kai jis yra padaręs kokį nors nusikaltimą, negu tada, kai asmuo visiškai nekaltas. Tai, kad nusikaltėliai sudaro nuolatinę kategoriją koncentracijos stovyklų kalinių masėje, rodo totalitarinės valstybės nuolaidą visuomenės prietarams: juk šitokiu atveju visuomenę lengviausia pripratinti prie stovyklų egzistavimo. Kita vertus, kad stovyklų sistemai niekas negrėstų, labai svarbu – kol dar šalyje egzistuoja baudžiamoji sistema, – kad nusikaltėliai į stovyklas būtų siunčiami tik pasibaigus teisėto jų įkalinimo terminui, t. y. tada, kai iš tikrųjų jie jau turi teisę būti laisvėje. Koncentracijos stovykla jokiomis aplinkybėmis neturi tapti teisėta bausmės už tam tikrus nusikaltimus forma.

Nusikaltėlių suliejimas su kitomis žmonių kategorijomis turi dar vieną pranašumą – visų kitų rūšių žmonėms, atvykusiems į stovyklą, nusikaltėlių buvimas sukrečiamai aiškiai parodo, kad jie nusileido į patį visuomenės dugną. Žinoma, netrukus pasidaro aišku, kad jie visais atžvilgiais turi pavydėti labiausiai smukusiam vagiui ar žudikui, tačiau tuo tarpu žemiausias visuomenės lygmuo yra nebloga pradžia. Maža to, tai ir veiksminga saviapgaulė: taip nutinka tik nusikaltėliams, ir nenutiko nieko blogesnio, išskyrus tai, kas pelnytai nutinka nusikaltėliams.

Nusikaltėliai visur sudaro koncentracijos stovyklų aristokratiją. (Vokietijoje karo metais juos kaip lyderius pakeitė komunistai, nes net minimaliai racionalaus darbo neįmanoma dirbti chaotiškomis sąlygomis, kurias sudaro nusikaltė-

[140] Maunzas (*op. cit.*, p. 50) pabrėžia, kad nusikaltėliai niekada neturi būti siunčiami į stovyklas atlikti įstatymo numatytos bausmės.

[141] Kalėjimų ploto stoka Rusijoje buvo tokia, kad 1925–1926 metais buvo įmanoma įvykdyti tik 36 proc. visų teismo nuosprendžių. Žr. Dallin, *op. cit.*, p. 158 ff.

[142] „Gestapas ir SS visada manė, kad labai svarbu koncentracijos stovyklose sumaišyti įvairių kategorijų kalinius. Nė vienoje stovykloje kaliniai nepriklausė tik vienai kategorijai" (Kogon, *op. cit.*, p. 19).

Rusijoje iš pat pradžių irgi buvo įprasta politinius kalinius maišyti su kriminaliniais nusikaltėliais. Per pirmus dešimt Tarybų valdžios metų kairiosios politinės grupuotės dar turėjo tam tikrų privilegijų, ir tik visiškai susiformavus totalitariniam režimo pobūdžiui „baigiantis trečiajam dešimtmečiui, politiniai kaliniai netgi oficialiai buvo traktuojami kaip žemesnė kasta, palyginti su įprastais nusikaltėliais" (Dallin, *op. cit.*, p. 177 ff.).

lių administracija. Tai buvo tik laikinas koncentracijos stovyklų pavertimas prievartinio darbo stovyklomis, visiškai netipiškas ir neilgai trukęs reiškinys[143].) Nusikaltėlius lyderiais padaro ne tiek prižiūrėtojų ir kriminalinių elementų panašumas – akivaizdu, kad Tarybų Sąjungoje prižiūrėtojai nėra, kaip esesininkai, specialus elitas, ištreniruotas daryti nusikaltimus[144], – kiek tas faktas, kad tik nusikaltėliai buvo siunčiami į stovyklas dėl tam tikros apibrėžtos veiklos. Jie bent jau žinojo, už ką uždaryti į koncentracijos stovyklą, o todėl išsaugodavo savo kaip juridinio asmens suvokimo likutį. Kai dėl politinių kalinių, jų teisinio statuso pojūtis buvo tik subjektyvus: jų veiksmai, kiek tai buvo veiksmai, o ne tik nuomonės ar kieno nors migloti įtarimai, arba atsitiktinė narystė kokioje nors politiškai netinkamoje grupėje, paprastai neatitikdavo normalios teisinės tos šalies sistemos ir negalėdavo būti apibrėžiami teisiškai[145].

Prie politinių kalinių ir nusikaltėlių mišinio, nuo kurio prasidėjo Rusijos ir Vokietijos koncentracijos stovyklos, greitai prisidėjo trečias elementas, kuriam netrukus buvo lemta sudaryti koncentracijos stovyklų kalinių daugumą. Ta pati didžiausia grupė jau tada susidėjo iš žmonių, kurie apskritai nebuvo padarę nieko tokio, kas jų pačių ar jų kankintojų sąmonėje kaip nors racionaliai būtų siejęsi su jų suėmimu. Vokietijoje po 1938 metų šiam elementui atstovavo žydų masės, Rusijoje – bet kokie žmonės, kurie dėl priežasčių, neturinčių nieko bendro su jų veiksmais, buvo užsitraukę valdžios nepalankumą. Šios grupės, nekaltos bet kuria prasme, labiausiai tinka teisių atėmimo eksperimentui ir juridinio asmens sunaikinimui, o todėl jos ir kokybiškai, ir kiekybiškai yra pati esmingiausia koncentracijos stovyklos gyventojų kategorija. Šis principas buvo iki galo realizuotas dujų kameromis, kurios – jau vien dėl milžiniško našumo – negalėjo būti skiriamos individualiems atvejams, o tik žmonėms apskritai. Šiuo požiūriu individo padėtį apibendrina toks dialogas: „Ar galiu paklausti, kam egzistuoja dujų kameros?“ – „O kam tu gimei?“[146] Kaip tik ši trečia visiškai nekaltų žmonių grupė stovyklose visada patirdavo tai, kas blogiausia. Kriminaliniai nusikaltėliai ir politiniai kaliniai būdavo sulyginami su šia kategorija, todėl, netekę juos saugančio išskirtinumo, kurį lėmė tai, kad jie buvo ką nors padarę, jie tapo visiškai priklausomi nuo savivalės. Galutinis tikslas, iš dalies pasiektas Tarybų Sąjungoje ir aiškiai išryškėjęs paskutinėse nacių teroro fazėse, buvo toks: pasiekti, kad visi stovyklų gyventojai priklausytų šitų nekaltų žmonių kategorijai.

Priešingai visiškam atsitiktinumui, nulemdavusiam kalinių atranką, egzistavo kategorijos, nors savaime beprasmės, bet naudingos organizacijos požiūriu,

[143] Rousset knygai kenkia tai, kad jis pervertina vokiečių komunistų, karo metais vyravusių vidiniame Buchenvaldo valdyme, įtaką.

[144] Žr., pavyzdžiui, p. Buber-Neumann (buvusios vokiečių komunisto Heinzo Neumanno žmonos), patyrusios sovietų ir vokiečių koncentracijos stovyklų baisumus, liudijimą: „Rusai niekada <...> nebuvo tokie sadistai kaip naciai. <...> Mūsų sargybiniai rusai buvo kuklūs žmonės, o ne sadistai, bet jie ištikimai vykdė nežmoniškos sistemos reikalavimus“ (*Under Two Dictators*).

[145] Bruno Bettelheimas („Behavior in Extreme Situations“, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. XXXVIII, No. 4, 1943) apibūdina kriminalinių nusikaltėlių ir politinių kalinių savigarbą, lygindamas juos su tais žmonėmis, kurie nebuvo nieko padarę. Pastarieji „sunkiausiai sugebėdavo atsispirti pradiniam sukrėtimui“, o pirmieji sunkiausiai atsispirdavo prieš dezintegraciją. Bettelheimas tai sieja su tuo, kad jie buvo kilę iš viduriniosios klasės.

[146] Rousset, *op. cit.*, p. 71.

t. y. kategorijos, pagal kurias kaliniai paprastai būdavo skirstomi, tik ką atvykę į stovyklą. Vokiečių stovyklose jie būdavo skirstomi į kriminalinius nusikaltėlius, politinius kalinius, asocialius elementus, religinius nusikaltėlius ir žydus; visi turėjo skiriamuosius ženklus. Kai prancūzai įkūrė koncentracijos stovyklas po Ispanijos pilietinio karo, jie iš karto griebėsi tipiško totalitarinio politinių kalinių, kriminalinių nusikaltėlių ir nekaltųjų (šiuo atveju, žmonių be valstybės) maišymo ir, nepaisant patyrimo stokos, įrodė esą nepaprastai išradingi, kurdami beprasmes kalinių kategorijas[147]. Iš pradžių sumanyta tam, kad sutrukdytų solidarizuotis kaliniams, ši skirstymo į kategorijas sistema pasirodė esanti ypač vertinga, nes nė vienas kalinys negalėjo žinoti, ar jam priskirta kategorija geresnė, ar blogesnė už kieno nors kito. Vokietijoje šitam nuolat judančiam, tačiau pedantiškai organizuotam statiniui buvo duota patvarumo regimybė, nes bet kokiomis aplinkybėmis žemiausiai kategorijai priklausė žydai. Baisiausia ir groteskiškiausia buvo tai, kad kaliniai susitapatindavo su šiomis kategorijomis, tarsi jos būtų atstovavusios paskutiniam autentiškam jų kaip juridinių asmenų likučiui. Jei net nepaisytume kitų aplinkybių, nenuostabu, kad komunistas nuo 1933 metų iš stovyklų galėdavo išeiti dar komunistiškesnis, negu į jas patekęs, žydas – dar žydiškesnis, o Prancūzijoje užsienio legionieriaus žmona – dar labiau įsitikinusi užsienio legiono reikšmingumu. Galėjo pasirodyti, kad šios kategorijos buvo savotiškas paskutinis bent kiek numatomo elgesio su kaliniu garantas, kad jos įkūnija paskutinį, o todėl patį fundamentaliausią, teisinį asmens tapatumą.

Kalinių klasifikavimas pagal kategorijas yra tik taktinė, organizacinė priemonė, o savavališka aukų atranka traktuotina kaip esminis šios institucijos principas. Jeigu koncentracijos stovyklos būtų priklausiusios nuo politinių priešininkų buvimo, vargu ar jos būtų pergyvenusios pirmuosius totalitarinių režimų metus. Pakanka žvilgterėti į Buchenvaldo kalinių skaičių po 1936 metų, kad suprastume, jog ilgalaikiam stovyklų egzistavimui buvo absoliučiai būtini niekuo nenusikaltę žmonės. „Stovyklos būtų nunykusios, jei suiminėdamas žmones gestapas būtų paisęs tik opozicijos principo“[148], ir 1937 metų pabaigoje Buchenvaldas, kuriame buvo mažiau negu 1000 kalinių, buvo arti nunykimo, bet lapkričio pogromai davė daugiau negu 20 000 naujokų[149]. Vokietijoje nekaltųjų masę po 1938 metų papildydavo gausybė žydų, Rusijoje šią masę sudarė atsitiktinės grupės gyventojų, kurie dėl kažkokių priežasčių, visai nesusijusių su jų veiksmais, pateko į nemalonę[150]. Bet Vokietijoje tikro totalitarinio tipo stovykla, kur milžinišką daugumą sudarė visiškai „nekalti“ kaliniai, buvo įkurta tik 1938 metais, o Rusijoje tai prasidėjo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, nes iki 1930 metų koncentracijos stovyklų gyventojų daugumą vis dar sudarė kriminaliniai nusikaltėliai, kontrrevoliucionieriai ir „politiniai kaliniai“ (šiuo atveju – „nukrypusių“ frakcijų nariai). Nuo to laiko stovyklose buvo tiek daug nekaltų žmonių, kad sunku juos klasifikuoti. Tai buvo asmenys, turėję kokių nors ryšių

[147] Apie sąlygas Prancūzijos koncentracijos stovyklose žr. Artur Koestler, *Scum of the Earth*, 1941.

[148] Kogon, *op. cit.*, p. 6.

[149] Žr. *Nazi Conspiracy*, IV, p. 800 ff.

[150] Beckas ir Godinas (*op. cit.*) aiškiai sako, kad „priešininkai sudarė tik palyginti mažą [Rusijos] kalėjimų gyventojų dalį“ (p. 87) ir kad nebuvo jokio ryšio tarp „žmogaus įkalinimo ir kokio nors teisės pažeidimo“ (p. 95).

su užsienio šalimi, lenkų kilmės rusai (ypač 1936–1938 metais), valstiečiai, kurių kaimai dėl kokios nors ekonominės priežasties buvo likviduoti, deportuotų tautybių žmonės, demobilizuoti Raudonosios armijos kareiviai, kuriems teko tarnauti padaliniuose, pernelyg ilgai užsibuvusiuose užsienyje, nes turėjusiuose atlikti okupacinės kariuomenės funkcijas, arba kareiviai, tapę karo belaisviais Vokietijoje, ir t. t. Tačiau politinės opozicijos egzistavimas koncentracijos stovyklų sistemai yra tik dingstis, o šios sistemos tikslas nėra pasiekiamas netgi tada, kai dėl paties žiauriausio teroro gyventojai daugiau ar mažiau savanoriškai tampa koordinuoti, t. y. atsisako savo politinių teisių. Savavališkos sistemos tikslas – atimti pilietines teises iš visų gyventojų, kurie galiausiai atsiduria už įstatymo ribų savo šalyje, kaip ir žmonės be valstybės ar benamiai. Žmogaus teisių atėmimas, jo kaip juridinio asmens sunaikinimas yra išankstinė sąlyga, leidžianti jį visiškai pavergti. Ir tai galioja ne tik ypatingoms kategorijoms, pavyzdžiui, kriminaliniams nusikaltėliams, politiniams oponentams, žydams, homoseksualistams, tapusiems pirmųjų eksperimentų objektais, bet ir kiekvienam totalitarinės šalies gyventojui. Laisva sutartis yra tokia pat kliūtis totaliniam viešpatavimui kaip ir laisva opozicija[151]. Savavališkas nekaltų žmonių suėmimas sunaikina laisvos sutarties vertę, kaip kankinimas – priešingai negu mirtis – sunaikina opozicijos galimybę.

Bet koks, net pats tironiškiausias, šitokio savavališko persekiojimo apribojimas, nulemtas, pavyzdžiui, tam tikrų religinės ar politinės prigimties nuomonių, tam tikrų intelektualinio ar seksualinio socialinio elgesio būdų, tam tikrų naujai išrastų „nusikaltimų“, stovyklas padarytų nereikalingas, nes galiausiai joks požiūris ir jokia nuomonė negali atsilaikyti prieš tokį siaubingą terorą; ir pirmiausia tai skatintų atsirasti naują teisėtvarkos sistemą, kuri, tarus, kad apskritai esama kokio nors stabilumo, sukurtų žmoguje naują juridinį asmenį, išvengiantį totalitarinio viešpatavimo. Vadinamoji nacių „Volksnutzen“, visą laiką nepastovi (kadangi tai, kas naudinga šiandien, gali būti kenksminga rytoj) ir kintanti partijos linija Tarybų Sąjungoje, kuri, laikydamasi atgalinio veikimo principo, beveik kiekvieną dieną sukuria naujas grupes žmonių, galinčių patekti į koncentracijos stovyklas, yra vienintelė ilgalaikio koncentracijos stovyklų egzistavimo garantija, o todėl ir ilgalaikio ir visiško pilietinių teisių atėmimo iš žmogaus garantija.

Kitas lemtingas žingsnis gaminant gyvus lavonus yra moralinio asmens žmoguje nužudymas. Tai padaroma – pirmą kartą istorijoje – pirmiausia atimant kankinystės galimybę: „Ar daug čia esančių žmonių dar tiki, kad protestas turi bent jau istorinę reikšmę? Šitoks skepticizmas yra tikras SS šedevras. Jų didysis laimėjimas. Jie pakirto bet kokio žmonių solidarumo šaknis. Čia ateitį užgulė naktis. Kai nebelieka liudininkų, nebeįmanomas ir liudijimas. Parodyti dvasios stiprybę tada, kai mirties jau nebegalima atidėti – tai pastanga įprasminti mirtį, veikti nepriklausomai nuo savo mirties. Kad pasisektų, šis gestas privalo turėti

[151] Bruno Bettelheimas („On Dachau and Buchenwald“), aptardamas tą faktą, kad dauguma kalinių „susitaikė su gestapo vertybėmis“, pabrėžia, jog „tai nebuvo propagandos padarinys <...> Gestapas tvirtino, kad tai jiems sutrukdys kaip nors reikšti savo jausmus“ (p. 834–835). Himmleris griežtai uždraudė bet kokią propagandą stovyklose. „Auklėjimo pagrindas – disciplina, jokiu būdu ne kokia nors instrukcija, pagrįsta ideologija“ („On Organization and Obligation of the SS and the Police“, *Nationalpolitischer Lehrgang der Wehrmacht*, 1937, cit. pagal *Nazi Conspiracy*, IV, p. 616 ff.).

socialinę prasmę. Mūsų čia šimtai tūkstančių, ir visi gyvename absoliučioje vienatvėje. Štai kodėl mes pavergti, kad ir kas nutiktų"[152].

Koncentracijos stovyklos ir politinių priešininkų žudymas yra tik dalis organizuotos užmaršties, kuri apima ne tik viešosios nuomonės išraiškos priemones, pavyzdžiui, sakytinį arba užrašytą žodį, bet ir aukos šeimas bei draugus. Širdgėla ir prisiminimas draudžiami. Tarybų Sąjungoje moteris kreipsis į teismą dėl skyrybų iškart po jos vyro suėmimo, kad išsaugotų savo vaikų gyvybes, o jei jos vyrui pavyktų sugrįžti, ji su pasipiktinimu išvarys jį iš namų[153]. Vakarų pasaulis iki šiol net pačiais tamsiausiais laikais laiduodavo užmuštam priešui teisę būti prisimenamam, kaip savaime suprantamą faktą pripažindamas tai, kad visi esame žmonės (ir tik žmonės). Tik todėl net Achilas pasirūpino Hektoro laidotuvėmis, tik todėl pačios despotiškiausios vyriausybės pagerbdavo užmuštą priešą, tik todėl romėnai leisdavo krikščionims rašyti savo martirologijas, tik todėl bažnyčia eretikams leisdavo išlikti žmonių atmintyje. Visa tai nebuvo prarasta ir niekada nebus prarasta. Koncentracijos stovyklos, pačią mirtį padarydamos anonimišką (nes neįmanoma sužinoti, ar kalinys miręs, ar gyvas), iš mirties atėmė jos kaip nugyvento gyvenimo pabaigos prasmę. Tam tikra prasme iš individo jos atėmė jo paties mirtį, įrodydamos, kad nuo šiol jam nebepriklauso niekas ir jis pats nebepriklauso niekam. Jo mirtis – tai tik patvirtinimas to fakto, kad jis niekada realiai neegzistavo.

Šiam antpuoliui prieš moralinį asmenį gal dar galima priešinti žmogaus sąžinę, kuri jam sako, kad geriau mirti kaip aukai, negu gyventi kaip žudymo biurokratui. Patį baisingiausią triumfą totalitarinis teroras pasiekė tada, kai jam pavyko moralinį asmenį atkirsti nuo individualistinio išsigelbėjimo, o sąžinės sprendimus padaryti absoliučiai abejotinus ir dviprasmiškus. Kai žmogus susiduria su pasirinkimu tarp išdavystės, taigi savo draugų nužudymo, ir tarp pasmerkimo mirčiai savo žmonos ir vaikų, už kuriuos jis atsakingas visomis prasmėmis, kai net savižudybė reiškia nedelsiamą jo paties šeimos nužudymą – kaipgi jis turi nuspręsti? Renkamasi nebe gėris ar blogis, o žmogžudystė ar žmogžudystė. Kas gali išspręsti moralinę dilemą tos graikės motinos, kuriai naciai leido pasirinkti, kuris iš trijų jos vaikų turi būti nužudytas[154]?

Sukuriant sąlygas, kai sąžinė nebegalioja ir daryti gera tampa visiškai neįmanoma, sąmoningai organizuotas visų žmonių bendrininkavimas totalitarinių režimų nusikaltimuose primetamas ir aukoms, todėl padaromas tikrai totalinis. SS įtraukdavo į savo nusikaltimus koncentracijos stovyklų kalinius – kriminalinius nusikaltėlius, politinius kalinius, žydus, priskirdama jiems atsakomybę už stovyklos valdymą ir šitaip primesdama beviltišką dilemą – ar pasiųsti savo draugus į mirtį, ar padėti žudyti kitus žmones, atsitiktinai primestus svetimuosius, ir bet kuriuo atveju priversti juos elgtis taip, kaip elgiasi žudikai[155]. Esmė ne tik ta, kad neapykanta nukreipiama nuo tų, kurie kalti (*capos* buvo labiau neapkenčiami negu esesininkai), bet ir ta, kad nuolat nutrinama skiriamoji riba tarp persekiotojo ir persekiojamojo, tarp žudiko ir jo aukos[156].

[152] Rousset, *op. cit.*, p. 464.

[153] Žr. Sergejaus Malachovo pasakojimą (D.J. Dallin, *op. cit.*, p. 20 ff.).

[154] Žr. Albert Camus, „The Human Crisis", *Twice a Year*, 1947.

[155] Rousset knygoje (*op. cit.*) daugiausiai pasakojama, kaip kaliniai svarsto šią dilemą.

[156] Bettelheimas (*op. cit.*) pasakoja, kaip ir prižiūrėtojai, ir kaliniai „priprasdavo" prie stovyklos gyvenimo ir bijodavo grįžti į išorės pasaulį.
Todėl Rousset teisus pabrėždamas: tiesa ta, kad „auka ir persekiotojas vienodai niekšiški; stovyklų duota pamoka – niekšybės broliavimasis".

Kai moralinis pradas žmoguje sunaikintas, vienintelis dalykas, dar neleidžiantis žmonėms virsti gyvais lavonais, yra individo išskirtinumas, unikalus jo individualumas. Grynu pavidalu tokį individualumą galima išsaugoti atkakliu stoicizmu, ir nėra abejonės, kad daugelis žmonių totalitarinio valdymo sąlygomis rado (ir kiekvieną dieną randa dabar) prieglobstį tokioje absoliučiai izoliuotoje asmenybėje, neturinčioje nei teisių, nei sąžinės. Nėra abejonės, kad ši žmogaus asmens dalis, kaip tik todėl, kad ji taip labai priklauso nuo prigimties ir nuo galių, kurios negali būti kontroliuojamos sąmoningai, sunaikinama sunkiausiai (o jei ir sunaikinama, tai lengviausiai atkuriama)[157].

Metodų, kuriais naikinamas šis žmogaus asmenybės unikalumas, yra daug, ir mes nebandysime jų vardyti. Jie prasideda nuo baisių gabenimo į stovyklas sąlygų, kai šimtai žmonių sukemšami į gyvulinius vagonus, nuogi, prispausti vienas prie kito, ir stumdomi iš vienos vietos į kitą ištisomis dienomis; jie tęsiasi atvykus į stovyklą, kur žmonių laukia gerai surežisuotas pirmųjų valandų sukrėtimas – galvos skutimas, groteskiški stovyklos kalinio drabužiai; ir pagaliau baigiasi visiškai neįsivaizduojamais kankinimais, kurie apskaičiuoti taip, kad kūnas nebūtų sunaikintas, bent jau per greitai. Šiaip ar taip, visų šių metodų tikslas yra manipuliavimas žmogaus kūnu – jo beribėmis kančios galimybėmis – tokiu būdu, kad neišvengiamai būtų sunaikinta žmogaus asmenybė, kaip ją sunaikina kai kurios organinės kilmės psichikos ligos.

Kaip tik čia labiausiai išryškėja visiška šio proceso beprotybė. Žinoma, kankinimas yra neatskiriamas viso totalitarinio policijos ir teisinio aparato bruožas – juo naudojamasi kiekvieną dieną, stengiantis priversti žmones kalbėti. Tačiau šitoks kankinimas turi tam tikras ribas, nes juo siekiama apibrėžto, racionalaus tikslo: arba kalinys per tam tikrą laiką prabyla, arba nužudomas. Pirmose nacių koncentracijos stovyklose ir gestapo rūsiuose prie šio racionaliai vykdomo kankinimo buvo pridėti kitokie, iracionalūs, sadistiniai kankinimai. Šio tipo kankinimais, paprastai praktikuotais SA žmonių, nebuvo siekiama jokio tikslo ir jie nebuvo sistemingi, bet priklausė nuo dažniausiai nenormalių žmonių iniciatyvos. Mirtingumas buvo toks didelis, kad per pirmuosius metus išgyveno tik labai nedaug koncentracijos stovyklų kalinių, ten patekusių 1933 metais. Šio tipo kankinimai, atrodo, buvo ne tiek sąmoningai sukurta politinė institucija, kiek režimo nuolaida savo kriminaliniams ir nenormaliems elementams, kurie būdavo šitaip atlyginami už paslaugas. Už aklo SA narių žvėriškumo dažnai glūdėdavo baisi neapykanta ir pagieža visiems tiems, kurie buvo socialiai, intelektualiai ar fiziškai pranašesni už pačius kankintojus ir dabar – lyg būtų išsipildžiusios tikrai nežabotos jų svajonės – pateko į jų nagus. Ši pagieža, koncentracijos stovyklose niekada visai neišnykusi, stulbina mus kaip paskutinis žmogui suprantamo jausmo likutis[158].

Tačiau tikrasis siaubas prasidėjo tada, kai koncentracijos stovyklas pradėjo valdyti esesininkai. Ankstesnis spontaniškas žvėriškumas užleido vietą absoliučiai šaltakraujiškam ir sistemingam žmonių kūnų naikinimui, kurio sąmoningas tikslas buvo palaužti žmogaus orumą – kankinti iki mirties buvo vengiama arba

[157] Bettelheimas (*op. cit.*) pasakoja: „Svarbiausias naujų kalinių rūpestis, rodės, buvo išsaugoti savo individualumą", tuo tarpu senbuvių kalinių – „kaip gyventi stovykloje kuo geriau".

[158] Rousset (*op. cit.*, p. 390) pasakoja, kaip esesininkas postringauja vienam profesoriui: „Pripratai būti profesoriumi. Na, dabar jau nesi profesorius. Jau nesi didelis ponas. Dabar esi tik nykštukas. Pats mažiausias. Dabar aš esu didelis žmogus".

mirtis buvo atidedama neapibrėžtam laikui. Koncentracijos stovyklos jau nebebuvo žmogaus pavidalo žvėrių (t. y. žmonių, kurių tikroji vieta – psichiatrijos ligoninės ir kalėjimai) pasilinksminimo parkai. Viskas buvo atvirkščiai: stovyklos buvo paverstos „treniruočių poligonais", kur visai normalūs žmonės buvo treniruojami tapti visateisiais SS nariais[159].

Žmogaus individualumo, to unikalumo, kurį kuriant lygiai dalyvavo gamta, valia ir likimas ir kuris tapo tokia akivaizdžia visų žmonių santykių prielaida, kad net dvynių panašumas kelia tam tikrą nerimą, naikinimas įvaro tokį siaubą, kuris gerokai viršija pasipiktinimą dėl mūsų juridinio-politinio asmens ir neviltį dėl mūsų moralinio asmens naikinimo. Kaip tik šis siaubas nulemia nihilistinius apibendrinimus, pagal kuriuos (ir tokia išvada pakankamai įtikinama) visi žmonės be išimties iš esmės yra žvėrys[160]. Tikrai, koncentracijos stovyklų patyrimas neabejotinai rodo, kad žmones galima paversti žmogaus-gyvulio egzemplioriais ir kad žmogaus „prigimtis" yra „žmogiška" tik tuo požiūriu, kad atveria žmogui galimybę tapti kažkuo, kas yra visiškai nenatūralu, t. y. žmogumi.

159 Kogonas (*op. cit.*, p. 6) sako, kad koncentracijos stovyklos, galimas daiktas, buvo esesininkų treniruočių ir eksperimentų bazės. Be to, jis gerai apibūdina skirtumą tarp pirmųjų stovyklų, valdomų SA, ir vėlesnio meto stovyklų, kurias valdė SS. „Nė vienoje iš šių pirmųjų stovyklų nebuvo daugiau kaip tūkstančio kalinių <...> Gyvenimo jose neįmanoma nupasakoti. Kelių senų kalinių, ištvėrusių šiuos metus, pasakojimuose sutartinai sakoma, kad vargu ar būta tokios sadistinio iškrypimo formos, kurios nebūtų išbandę SA vyrukai. Bet visa tai buvo individualaus žvėriškumo apraiškos – dar nebuvo tobulai sukurtos šaltakraujiškos sistemos, apėmusios didžiules žmonių mases. Tai padarė SS" (p. 7).
Ši nauja mechanizuota sistema susilpnindavo atsakomybės jausmą tiek, kiek tai įmanoma žmogaus požiūriu. Jei, pavyzdžiui, ateidavo įsakymas kiekvieną dieną nužudyti keletą šimtų kalinių rusų, buvo žudoma šaudant pro skylę, nematant aukos. (Žr. Ernest Feder, „Essai sur la Psychologie de la Terreur", *Synthèses*, Brussels, 1946) Kita vertus, buvo dirbtinai skatinami šiaip normalių žmonių iškrypimai. Rousset perpasakoja štai tokius esesininko prižiūrėtojo žodžius: „Paprastai mušu tol, kol man išsilieja sėkla. Aš turiu žmoną ir tris vaikus Breslau. Buvau visai normalus žmogus. Štai ką jie su manimi padarė. Dabar, kai jie duoda man atostogų, nevykstu namo. Neišdrįsčiau pažvelgti į akis savo žmonai" (p. 273). Hitlerio epochos dokumentuose esama daug liudijimų apie tai, kad žmonės, kuriems buvo patikėta vykdyti Hitlerio naikinimo programa, šiaip jau buvo normalūs. Nemaža jų galima rasti L. Poliakovo straipsnyje „The Weapon of Antisemitism", paskelbtame UNESCO leidinyje *The Third Reich* (London, 1935). Dauguma žmonių, sudariusių padalinius, naudojamus tokiems tikslams, buvo ne savanoriai, o perkelti į šiuos specialios paskirties būrius iš paprastos policijos. Tačiau net patyrę esesininkai šitokias pareigas laikė blogesnėmis negu kariavimas pirmose fronto linijose. Pasakodamas apie esesininkų įvykdytą masinę egzekuciją, tiesioginis liudytojas labai giria šiuos karius, kurie buvo nusiteikę taip „idealistiškai", kad sugebėjo atlikti „visą naikinimo operaciją visai neišgėrę".
Kad iš „naikinimo operacijų" buvo trokštama pašalinti visus asmeninius motyvus ir aistras ir šitaip žiaurumus sumažinti iki minimumo, atskleidžia tas faktas, jog gydytojai ir inžinieriai, kuriems buvo pavesta prižiūrėti dujų įrenginius, nuolat juos tobulindavo, ir tuo buvo siekiama ne tik padidinti lavonų fabrikų gamybinį pajėgumą, bet ir pagreitinti bei palengvinti mirties agoniją.

160 Tai labai ryšku Rousset veikale. „Socialinės koncentracijos stovyklų gyvenimo sąlygos daugybę kalinių, vokiečių ir deportuotų asmenų, nepriklausomai nuo jų ankstesnės socialinės padėties ir išsilavinimo, pavertė <...> minia degeneratų, visiškai priklausomų nuo primityviausių gyvulinio instinkto refleksų" (p. 183).

Kai jau nužudomas moralinis asmuo ir sunaikinamas juridinis asmuo, individualumo naikinimas beveik visada būna sėkmingas. Galimas daiktas, ateityje bus atrasti tam tikri masių psichologijos dėsniai, kurie paaiškins, kodėl milijonai žmonių nesipriešindami leisdavosi varomi į dujų kameras, nors šitai neatskleis nieko, išskyrus individualybės sunaikinimą. Daug svarbiau tai, kad tie žmonės, kaip individai pasmerkti mirčiai, labai retai mėgindavo kartu su savimi pasiimti savo kankintojus, kad vargu ar būta rimtų maištų ir kad net išlaisvinimo akimirką labai retai pasitaikydavo spontaniškų SS žmonių nužudymų. Juk sunaikinti individualybę reiškia sunaikinti spontaniškumą, žmogaus sugebėjimą savo jėgomis pradėti ką nors nauja, pradėti tai, ko negalima paaiškinti reakcijomis į aplinką ir įvykius[161]. Nebelieka nieko, išskyrus baisias marionetes žmonių veidais, kurios visos elgiasi kaip Pavlovo eksperimentų šuo, kurios visos reaguoja visiškai patikimai net pasitikdamos savo mirtį ir kurios nebedaro nieko, o tik reaguoja. Tai tikrasis tokios sistemos triumfas: „SS triumfas reikalauja, kad kankinama auka leistųsi vedama bausti neprotestuodama, kad ji išsižadėtų savęs tiek, jog nebeteigtų savo individualumo. Ir ne veltui. Juk ne be priežasties, ne dėl gryno sadizmo esesininkai siekia aukos pralaimėjimo. Jie žino, kad sistema, kurios dėka auką pavyksta sunaikinti dar nepakilusią ant ešafoto <...> yra pati geriausia priemonė visus žmones paversti vergais. Padaryti paklusnius. Nėra nieko baisesnio už šias procesijas žmonių, lyg manekenai einančių į savo mirtį. Žmogus, kuris tai mato, sako sau: 'Kokia jėga turi slypėti šeimininkų rankose, kad tie žmonės būtų šitaip sugniuždyti', ir nusisuka, kupinas širdgėlos, bet nugalėtas“[162].

Jei totalitarizmo siekius traktuosime rimtai ir nepasiduosime sveiko proto tvirtinimams, kad tie siekiai yra utopiniai ir neįgyvendinami, pasirodys, kad mirštančiųjų visuomenė, sukurta koncentracijos stovyklose, yra vienintelė forma tokios visuomenės, kurioje įmanoma žmogų pavergti iki galo. Tie, kurie siekia totalinio viešpatavimo, privalo likviduoti bet kokį spontaniškumą, kurį visada suponuoja paprasčiausias individo egzistavimas, ir sunaikinti pačias asmeniškiausias jo formas, kad ir kokios nepolitinės ir nekenksmingos jos galėtų atrodyti. Pavlovo šuo, žmogaus egzempliorius, redukuotas į pačias elementariausias reakcijas, reakcijų rinkinys, kurį visada galima likviduoti ir pakeisti kitais reakcijų rinkiniais, besielgiančiais lygiai taip pat, – toks yra totalitarinės valstybės „piliečio“ pavyzdys. O už koncentracijos stovyklų ribų tokį pilietį galima padaryti tik iš dalies.

Koncentracijos stovyklų nenaudingumas, ciniškai pripažįstamas jų antiutilitarumas yra tik regimybė. Iš tikrųjų išsaugoti režimo valdžiai jos reikalingesnės nei bet kokia kita institucija. Be koncentracijos stovyklų, be jų keliamos neapibrėžtos baimės ir be gerai sureguliuoto jų garantuojamo treniravimo, reikalingo totalitariniam viešpatavimui, kuris niekur kitur negali iki galo išbandyti visų

[161] Šiam kontekstui priklauso ir stulbinamai retos savižudybės koncentracijos stovyklose. Daug dažniau būdavo nusižudoma prieš suimant ir deportuojant, o ne pačioje stovykloje. Žinoma, šį reiškinį iš dalies gali paaiškinti tas faktas, jog stovykloje buvo daroma kas tik įmanoma, kad tik būtų išvengta savižudybių, kurios galiausiai yra spontaniškumo aktai. Iš statistinių duomenų apie Buchenvaldą (*Nazi Conspiracy,* IV, p. 800 ff.) akivaizdu, kad vargu ar daugiau nei 0,5 proc. mirčių gali būti siejamos su savižudybe, kad dažnai tebūdavo pora savižudybių per metus, nors iš viso per metus mirdavo iki 3516 žmonių. Pasakojimuose apie Rusijos stovyklas irgi minimas toks pat reiškinys. Plg., pavyzdžiui, Starlinger, *op. cit.,* p. 57.

[162] Rousset, *op. cit.,* p. 525.

pačių radikaliausių savo galimybių, totalitarinė valstybė negalėtų nei įkvėpti fanatizmo savo elitiniams kariuomenės padaliniams, nei išlaikyti visų gyventojų visiškos apatijos būklės. Valdovai ir valdiniai pernelyg greitai paskęstų „senoje buržuazinėje rutinoje“: po pirmųjų „ekscesų“ jie pasiduotų kasdieniam gyvenimui su žmonių nustatytais jo įstatymais, trumpai tariant, jie vystytųsi tokia kryptimi, kurią taip buvo linkę prognozuoti visi stebėtojai, pasitikėję sveiku protu. Tragiškas visų šių pranašysčių, kilusių iš pasaulio, kuris vis dar buvo saugus, klaidingumas aiškintinas tuo, kad nesama tokio dalyko kaip visais laikais galiojanti vientisa žmogaus prigimtis, kad tą žmogaus prigimtį jie tapatino su istorija, o todėl skelbė, kad totalinio viešpatavimo idėja yra ne tik nehumaniška, bet ir nerealistinė. Na, o mes sužinojome, kad žmogaus galia tokia didelė, jog jis tikrai gali būti toks, koks nori būti.

Pati totalitarinių režimų prigimtis reikalauja neribotos valdžios. Tokią valdžią galima užtikrinti tik tada, jei visi be išimties žmonės patikimai valdomi kiekvieno jų gyvenimo aspekto požiūriu. Užsienio reikalų srityje nuolat turi būti pavergiamos naujos neutralios teritorijos, o šalies viduje vis naujos žmonių grupės turi būti valdomos vis besiplečiančiose koncentracijos stovyklose arba, jei reikalauja aplinkybės, likviduojamos, kad atsirastų vietos kitiems. Opozicijos klausimas nesvarbus ir užsienio, ir vidaus reikaluose. Totalitarinio viešpatavimo požiūriu bet koks neutralumas, o, tiesą sakant, ir bet kokia spontaniška draugystė yra toks pat pavojingas dalykas kaip ir atviras priešiškumas, ir kaip tik todėl, kad spontaniškumas pats savaime, kuris yra neapskaičiuojamas, yra didžiausia kliūtis, neleidžianti totaliai pavergti žmogų. Nekomunistinių šalių komunistai, pabėgę arba pakviesti į Maskvą, iš savo kartaus patyrimo sužinojo, kad Tarybų Sąjungai jie kelia grėsmę. Šia prasme įsitikinę komunistai, kurie vieni šiandien dar turi šiokią tokią reikšmę, Rusijos režimui yra ir juokingi, ir pavojingi, kaip, pavyzdžiui, įsitikinę Röhmo frakcijos naciai buvo juokingi ir pavojingi naciams.

Bet koks įsitikinimas ar nuomonė totalitarizmo sąlygomis tokia juokinga ir pavojinga kaip tik todėl, kad totalitariniai režimai nepaprastai didžiuojasi tuo, jog jiems nereikia nei įsitikinimų, nei nuomonių, nei iš viso jokios žmogaus pagalbos. Žmonės, kiek jie apskritai šis tas daugiau, o ne tik gyvulinių reakcijų ar funkcijų kompleksai, totalitariniams režimams visiškai nereikalingi. Totalitarizmas siekia ne despotiškos valdžios žmonėms, o tokios sistemos, kur žmonės yra nebereikalingi. Totalinė valdžia gali būti pasiekta ir išsaugota tik tokiame pasaulyje, kuriame išlieka vien sąlyginiai refleksai, vien marionetės be menkiausių spontaniškumo pėdsakų. Kaip tik todėl, kad žmogaus galimybės yra tokios didelės, jis gali būti visiškai pavergtas tik tada, kai tampa gyvulinės žmonių rūšies egzemplioriumi.

Todėl charakteris yra pavojingas ir net pačios neteisingiausios teisės normos yra kliūtis, tačiau individualumas, tai, kas iš tikrųjų vieną žmogų skiria nuo kito, yra nepakenčiamas dalykas. Kol visi žmonės dar netapo vienodai nereikalingi – o tokia padėtis buvo sudaryta tik koncentracijos stovyklose – totalinio viešpatavimo idealas nebuvo įgyvendintas. Totalitarinės šalys nuolat, nors visada ne visai sėkmingai, siekia padaryti žmogų nereikalingą, savavališkai atrinkdamos įvairias žmonių grupes koncentracijos stovykloms, nuolat valydamos valdymo aparatą ir vykdydamos masinius naikinimus. Sveikas protas desperatiškai protestuoja, laikydamasis nuomonės, kad masės ir taip paklusnios ir kad todėl visas šis gigantiškas teroro aparatas yra nereikalingas, bet jei totalitariniai valdovai su-

gebėtų pasakyti tiesą, jie atsakytų taip: šis aparatas jums atrodo nereikalingas tik todėl, kad jo tikslas – padaryti nereikalingus pačius žmones.

Totalitarinis bandymas žmones padaryti nereikalingus atspindi moderniųjų masių patyrimą, kad perpildytoje žemėje jos nereikalingos. Mirties pasaulis, kuriame žmones suvokti savo nereikalingumą moko toks gyvenimas, kai bausmė skiriama be jokio ryšio su nusikaltimu, kai išnaudojimas nesusijęs su pelnu ir kai dirbama, nesukuriant jokio produkto, yra tokia vieta, kur kiekvieną dieną vis iš naujo atkuriama beprasmybė. Tačiau totalitarinės ideologijos požiūriu negali būti nieko prasmingesnio ir logiškesnio: jei kaliniai yra parazitai, logiška juos sunaikinti nuodingosiomis dujomis, jei jie degeneratai, jiems negalima leisti užkrėsti gyventojus, jei jų „sielos vergiškos" (Himmleris), niekas neturi švaistyti laiko, stengdamasis juos perauklėti. Šios ideologijos požiūriu koncentracijos stovyklų trūkumas yra tas, kad jos net pernelyg prasmingos, kad doktrinos įgyvendinimas net pernelyg nuoseklus.

Taigi totalitariniai režimai ryžtingai ir ciniškai šalina iš pasaulio vienintelį dalyką, kuris įprasmina utilitarinius sveiko proto lūkesčius, bet kartu jie primeta pasauliui savotišką superprasmę, kurią visada tikrai suponuoja ideologijos, pretenduojančios į tai, kad jos surado istorijos raktą arba išsprendė visatos mįslę. Virš totalitarinės visuomenės beprasmybės didingame soste įkurdinama absurdiška ideologinių jos prietarų superprasmė. Ideologijos yra nekenksmingos, nekritiškos ir savavališkos nuomonės tik tol, kol jomis rimtai netikima. Jei jų pretenzija į totalinę galioseną priimama paraidžiui, jos tampa branduoliu tokių loginių sistemų, kuriose, kaip ir paranojos sistemose, viskas išplaukia akivaizdžiai ir net prievartiniu būdu, jei tik priimama pirminė prielaida. Tokių sistemų beprotybė glūdi ne tik pirmoje jų prielaidoje, bet ir pačiame logiškume, kuriuo remiantis jos sudarytos. Keistas visų „izmų" logiškumas, jiems būdingas silpnaprotiškas tikėjimas išganingu atkaklaus atsidavimo vertingumu, nepaisantis konkrečių, kintančių veiksnių, jau brandina pirmąsias totalitarinės paniekos tikrovei ir faktams užuomazgas.

Sveikas protas, išauklėtas utilitarinio galvojimo būdo, bejėgis prieš šią ideologinę superprasmę, nes totalitariniai režimai sukuria funkcionuojantį beprasmybės pasaulį. Ideologinėje paniekoje faktams vis dar glūdi išdidi prielaida, kad žmogus gali valdyti pasaulį. Galiausiai tai panieka tikrovei, kuri leidžia keisti pasaulį, kurti sužmogintą pasaulį. Totalitarinėje paniekoje tikrovei glūdintį išdidumo elementą sugriauna (ir šitaip jį radikaliai atskiria nuo revoliucinių teorijų bei pažiūrų) superprasmė, tikrovės niekinimą daranti rišlų, logišką ir nuoseklų. Bolševikų propaguojamą tezę, kad dabartinė Rusijos sistema yra pranašesnė už visas kitas, tikra totalitarizmo priemone padaro tas faktas, kad remdamiesi šia teze totalitariniai valdovai prieina logiškai nepriekaištingą išvadą, jog be šios sistemos žmonės niekada nebūtų galėję sukurti tokio nuostabaus dalyko kaip, pavyzdžiui, metropolitenas, o remdamiesi šia išvada, jie prieina kitą loginę išvadą, kad kiekvienas, kuris žino, jog egzistuoja Paryžiaus metropolitenas, yra įtartinas, nes gali priversti žmones suabejoti, kad tokius dalykus galima padaryti tik bolševikiniu būdu. Taip prieinama galutinė išvada: kad liktum lojalus bolševikas, privalai sunaikinti Paryžiaus metropoliteną. Išskyrus nuoseklumą, visa kita nieko nereiškia.

Atsiradus šioms naujoms struktūroms, pagrįstoms superprasmės galybe ir varomoms logiškumo variklio, mes tikrai gyvename buržuazijos epochos, pa-

grįstos pelnu ir galia, pabaigą, taip pat ir imperializmo bei ekspansijos epochos pabaigą. Totalitarizmo agresyvumas kyla ne iš valdžios geismo, ir jei jis siekia karštligiškai plėstis, daro šitai ne dėl ekspansijos ir ne dėl pelno, o tik dėl ideologinių priežasčių: jis siekia pasaulį padaryti nuoseklų ir įrodyti, kad jo superprasmė yra teisinga.

Kaip tik dėl šios superprasmės, ir pirmiausia dėl jos, kaip tik dėl visiško nuoseklumo totalitarizmui būtina sunaikinti kiekvieną pėdsaką to dalyko, kurį mes paprastai vadiname žmogaus orumu. Juk pagarba žmogaus orumui reikalauja šalia manęs gyvenantį žmogų ar šalia mūsų gyvenančias tautas pripažinti kaip subjektus, kaip pasaulių kūrėjas ar kaip pasaulio kūrimo bendrininkes. Jokia ideologija, siekianti paaiškinti visus praeities įvykius ir nubraižyti visų ateities įvykių žemėlapį, negali pakęsti neprognozuojamumo, kylančio iš to fakto, kad žmonės yra kūrybingi, kad jie gali sukurti tokių naujų dalykų, kokių niekas ir niekada nenumatė.

Todėl totalitarinės ideologijos iš tikrųjų siekia ne išorinio pasaulio keitimo ar revoliucinio visuomenės pertvarkymo, o pačios žmogaus prigimties pertvarkymo. Koncentracijos stovyklos yra laboratorijos, kur patikrinami žmogaus prigimties pasikeitimai, ir todėl jų užtraukiama gėda yra ne tik jų kalinių ir ne tik tų, kurie juos traktuoja pagal griežtus „mokslinius" matus, reikalas – tai visų žmonių reikalas. Kančia, kurios žemėje visada buvo per daug, nėra pats svarbiausias dalykas, lygiai kaip ir aukų skaičius. Ant kortos pastatyta pati žmogaus prigimtis, ir net jei atrodo, kad tais eksperimentais pavyko ne pakeisti, o tik sunaikinti žmogų, tik sukurti tokią visuomenę, kurioje nuosekliai įgyvendinta nihilistinė *homo homini lupus est* banalybė, reikia turėti galvoje neišvengiamas to eksperimento ribas: juk kad duotų įtikinamus rezultatus, šiam eksperimentui reikia globalinės kontrolės.

Atrodo, kad totalitarinis tikėjimas, jog viskas įmanoma, iki šiol įrodė tik tai, kad viską galima sunaikinti. Tačiau stengdamiesi įrodyti, kad viskas įmanoma, totalitariniai režimai, patys to nežinodami, parodė, kad esama nusikaltimų, už kuriuos žmonės negali nei nubausti, nei atleisti. Kai negalimybė padaroma galimu dalyku, ji tampa nebaudžiamu, nedovanotinu absoliučiu blogiu, kuris jau nebegali būti suprastas ir paaiškintas savanaudiškumui, godumui, pavydui, pagiežai, valdžios geismui ir bailumui būdingais žemais motyvais. Todėl už jį negalima atkeršyti pykčiu, jo negalima pakęsti iš meilės, už jį negalima atleisti vardan draugystės. Kaip aukos mirties fabrikuose arba užmaršties skylėse jau nebėra „žmonės" jų budelių akyse, taip ir ši naujausia nusikaltėlių veislė gyvena net anapus žmonių nuodėmingumu pagrįsto solidarumo.

Visai mūsų filosofinei tradicijai būdinga tai, kad mes negalime suvokti „radikalaus blogio", ir tai galima pasakyti ir apie krikščionių teologiją, kuri net pačiam Šėtonui pripažino dievišką kilmę, ir apie Kantą, vienintelį filosofą, kuris – sprendžiant pagal jo paties nukaltą žodį – bent jau turėjo įtarti, kad toks blogis egzistuoja, nors jis tuojau pat jį racionalizavo, apibūdindamas „iškrypėliškos piktos valios" sąvoka, o tokią valią jau galima paaiškinti visai suprantamais motyvais. Todėl mes neturime kuo remtis, kad suprastume reiškinį, kuris nieko nepaisydamas mums primeta savo siaubingą tikrovę ir sunaikina visus mums žinomus matus. Atrodo, kad galima įžvelgti tik vieną dalyką: mes galime sakyti, kad radikalus blogis atsirado iš sistemos, kurioje visi žmonės tapo vienodai nebereikalingi. Šios sistemos valdytojai tiki, kad jie patys nereikalingi lygiai kaip ir visi kiti, o totalitariniai žudikai yra ypač pavojingi todėl, kad jiems patiems ne-

rūpi, ar jie dar gyvi, ar mirę, ar jie kada nors gyveno, ar niekada nebuvo gimę. Lavonų fabrikų ir užmaršties skylių pavojus yra tas, kad šiandien, kai visur daugėja gyventojų ir benamių, žmonių masės nuolat bus laikomos nereikalingomis, jei apie savo pasaulį mes ir toliau mąstysime utilitarizmo terminais. Politiniai, socialiniai ir ekonominiai įvykiai visur slapčia sąmokslauja su totalitarinėmis priemonėmis, kurios sukurtos tam, kad žmones padarytų nebereikalingus. Ši slapta pagunda gerai suprantama masių utilitariniam sveikam protui – juk daugelyje šalių masės yra pernelyg beviltiškoje padėtyje, kad dar išsaugotų didelę mirties baimę. Naciai ir bolševikai gali būti tikri, kad jų naikinimo fabrikai, demonstruojantys greičiausią gyventojų pertekliaus, ekonomiškai nereikalingų ir socialiai bešaknių žmonių masių problemos sprendimą, yra vertingi ir kaip įspėjimas. Totalitariniai sprendimai gali puikiausiai pergyventi totalitarinių režimų žlugimą, virsdami didelėmis pagundomis, kurios vėl sustiprės, kai pasirodys, kad politinių, socialinių ar ekonominių nelaimių nebeįmanoma palengvinti žmogaus vertu būdu.

TRYLIKTAS SKYRIUS

Ideologija ir teroras. Nauja valdymo forma

Ankstesniuose skyriuose ne kartą pabrėžėme ne tik kad totalinio viešpatavimo priemonės yra drastiškesnės, bet ir kad totalitarizmas esmingai skiriasi nuo visų kitų mums žinomų priespaudos formų – despotizmo, tironijos ir diktatūros. Kad ir kur totalitarizmas ateitų į valdžią, jis sukuria visai naujas politines institucijas ir sunaikina visas atitinkamos šalies socialines, teisines ir politines tradicijas. Kad ir kokia būtų buvusi konkreti nacionalinė totalitarizmo ideologijos tradicija ar kuo ypatingas dvasinis jos šaltinis, totalitarinis valdymas klases visada paversdavo masėmis, partijų sistemą pakeisdavo ne vienpartine diktatūra, o masiniu sąjūdžiu, valdžios centrą perkeldavo iš armijos į policiją ir imdavosi užsienio politikos, atvirai nukreiptos į pasaulinį viešpatavimą. Šiuolaikinės totalitarinės vyriausybės išsivystė iš vienpartinės sistemos, o kai tik jos tapdavo tikrai totalitarinės, pradėdavo veikti pagal vertybių sistemą, kuri taip radikaliai skyrėsi nuo visų kitų, kad jokia mūsiškė tradicinė teisinė, moralinė ar sveiko proto utilitarinės prigimties kategorija jau negalėdavo padėti suprasti šių sistemų, jų vertinti ar numatyti jų veiklos kryptį.

Jei tiesa, kad totalitarizmo elementus galima išryškinti, vėl peržiūrint istoriją ir analizuojant politinę potekstę to proceso, kurį paprastai vadiname mūsų amžiaus krize, tada neišvengiamai prieisime išvadą, kad ši krizė nėra tik kokia išorinė grėsmė, tik kokios nors agresyvios Vokietijos ar Rusijos užsienio politikos padarinys ir kad Stalinui mirus ji neišnyko, lygiai kaip neišnyko žlugus nacistinei Vokietijai. Gali būti netgi taip, kad tikrosios mūsų epochos bėdos įgaus savo autentišką – nors nebūtinai pačią žiauriausią – formą tik tada, kai totalitarizmas jau bus nugrimzdęs į praeitį.

Šitaip mąstant, visai nuoseklu iškelti tokį klausimą: ar totalitarinis valdymas, kilęs iš šios krizės ir kartu pasireiškiantis kaip aiškiausias ir vienintelis nedviprasmiškas jos simptomas, yra tik laikinas darinys, savo įbauginimo metodus, organizacines priemones ir prievartos įrankius pasiskolinęs iš gerai žinomo politinio tironijos, despotizmo ir diktatūrų arsenalo ir atsiradęs dėl apverktinos, bet, galimas daiktas, atsitiktinės tradicinių politinių jėgų – liberaliųjų ir konservatyviųjų, nacionalistinių ir socialistinių, respublikinių ir monarchistinių, autoritarinių ir demokratinių – nesėkmės? Ar, priešingai, egzistuoja toks dalykas kaip totalitarinio valdymo *prigimtis*, t. y. ar totalitarinis valdymas turi savitą esmę ir gali būti apibrėžtas bei lyginamas su kitomis valdymo formomis, kurias Vakarų mąstymas žinojo ir atpažindavo nuo pat senovės filosofijos laikų? Jei ši prielaida teisinga, tada visiškai naujos ir precedento neturinčios totalitarinės organizacijos ir veiklos formos turi būti kildinamos iš vieno kurio nedaugelio pamatinio patyrimo tipų, egzistuojančių visur, kur žmonės gyvena kartu ir rūpinasi viešaisiais reikalais. Jei egzistuoja pamatinis patyrimas, politiškai pasireiš-

kiantis totalitariniu viešpatavimu, tada, turint galvoje totalitarinio valdymo formos naujumą, tai turi būti toks patyrimas, kuris, nesvarbu dėl kokių priežasčių, nebuvo tapęs politinio junginio pagrindu ir kurio nulemta bendra nuotaika, nors gali būti gerai žinoma bet kuriuo kitu požiūriu, anksčiau niekada nebuvo persmelkusi viešųjų dalykų valdymo ir nulėmusi jų krypties.

Jei šį klausimą svarstysime idėjų istorijos požiūriu, jis pasirodys visiškai nepamatuotas. Juk valdymo formų, tvarkiusių žmonių gyvenimą, buvo labai nedaug; jos buvo atrastos seniai, suklasifikuotos graikų ir pasirodė esančios nepaprastai gyvybingos. Jei laikysimės šios klasifikacijos, kurios pamatinė idėja nesikeičia jau du su puse tūkstančio metų, Platoną skiriančių nuo Kanto, mums iškart kils pagunda totalitarizmą aiškinti kaip tam tikrą modernią tironijos formą, t. y. kaip neteisėtą valdymą, kai valdžia sutelkta vieno žmogaus rankose. Savavališka valdžia, neribojama įstatymo, vykdoma valdovo interesų labui ir priešiška valdinių interesams, viena vertus, baimė kaip veiklos principas, būtent, baimė, kai liaudis bijosi valdovo, o valdovas liaudies, kita vertus – štai mūsų tradicijos nužymėti tironijos bruožai.

Užuot sakę, kad totalitarinė valdymo forma yra beprecedentė, galime dar pasakyti, kad ji sunaikina pačią alternatyvą, kuria politinė filosofija grindė visus valdymo esmės apibrėžimus, būtent, teisėtos ir neteisėtos valdžios, savavališko ir teisėto valdymo alternatyvą. Kad teisėtas valdymas ir įstatymus pripažįstanti valdžia, viena vertus, ir beįstatymiškumas ir savavališka valdžia, kita vertus, neatskiriami, niekada nebuvo abejojama. Tačiau totalitarinis valdymas mums atveria visai kitą valdžios tipą. Teisybė, kad ji nepaiso jokių pozityvių įstatymų, kraštutiniais atvejais net tų, kuriuos pati priėmė (kaip 1936 metų tarybinės konstitucijos atveju, jei imsime patį ryškiausią pavyzdį) arba kurių nepasirūpino panaikinti (kaip Veimaro konstitucijos, kurios nacių vyriausybė niekada nepanaikino, atveju). Tačiau totalitarinė valdžia veikia nei visiškai pripažindama kokius nors įstatymus, nei būdama visai savavališka, nes skelbia, kad visiškai ir nedviprasmiškai paklūsta tiems gamtos ir istorijos dėsniams, iš kurių, kaip visada buvo manoma, kyla visi pozityvūs įstatymai.

Absurdiška, tačiau, atrodo, nepaneigiama totalitarinės valdžios pretenzija yra tokia: toli gražu nebūdama „beįstatymiška", ji sugrįžta prie tų šaltinių, iš kurių kyla autoritetas, o būtent iš jo pozityvūs įstatymai gavo savo galutinę legitimaciją; toli gražu nebūdama savavališka, ji yra labiau palenkta toms antžmogiškoms jėgoms negu bet kuri ankstesnė valdžia ir, nė iš tolo neuzurpuodama valdžios vieno žmogaus interesų labui, yra visiškai pasirengusi paaukoti kiekvieno gyvybinius interesus, kad paklustų tam, ką ji laiko Istorijos dėsniu arba Gamtos dėsniu. Pats tas faktas, kad ji nepaiso pozityvių įstatymų, skelbiamas aukštesne legitimacijos forma, kuri, kadangi ją įkvepia patys šaltiniai, gali atsisakyti smulkaus legalizmo. Totalitarinis įstatymiškumas skelbia radęs būdą šioje žemėje įtvirtinti teisingumo valdžią, o to, reikia pripažinti, niekada negali pasiekti pozityvaus įstatymo legalumas. Atotrūkio tarp legalumo ir teisingumo niekada negalima įveikti, nes teisumo ir neteisumo normos, kuriomis pozityvus įstatymas paverčia savo autoriteto šaltinį – „natūralų įstatymą", valdantį visatą, arba dieviškąjį įstatymą, atsiskleidžiantį žmogaus istorijoje, arba papročius bei tradicijas, įkūnijančias įstatymą, išreiškiantį bendrus visų žmonių jausmus – būtinai yra bendros ir turi galioti nesuskaičiuojamų ir nenumatytų atvejų daugybei, todėl kiekvienas konkretus individualus atvejis, kaip nesikartojanti aplinkybių visuma, kažkaip atsiduria už teisės ribų.

Totalitarinis įstatymiškumas, niekindamas legalumą ir pretenduodamas šioje žemėje sukurti tiesioginę teisingumo karalystę, vykdo Istorijos ar Gamtos dėsnį, nepaversdamas jo teisumo ir neteisumo normomis, galiojančiomis individualiam elgesiui. Šiuo atveju tas dėsnis taikomas tiesiogiai žmonijai, o ne paveniams žmonėms. Tikimasi, kad tinkamai vykdomas Gamtos ar Istorijos dėsnis sukurs žmoniją kaip savo galutinį produktą, ir ši viltis glūdi už visų totalitarinių valdžių pretenzijos į globalinį viešpatavimą. Totalitarinė politika pretenduoja žmonių rūšį priversti aktyviai ir patikimai įgyvendinti tą dėsnį, kuriam šiaip jau žmonės paklustų tik pasyviai ir prieš savo norą. Jei tiesa, kad ryšį tarp totalitarinių šalių ir civilizuoto pasaulio nutraukė siaubingi totalitarinių režimų nusikaltimai, tiesa ir tai, kad šis nusikalstamumas buvo nulemtas ne paprasto agresyvumo, žiaurumo, karo veiksmų ar išdavystės, bet sąmoningo sulaužymo to *consensus iuris*, kuris, pagal Ciceroną, sukuria „liaudį" ir kuris, kaip tarptautinis įstatymas, moderniaisiais laikais sukūrė civilizuotą pasaulį, nes lieka kertiniu tarptautinių santykių akmeniu net karo sąlygomis. Ir moralinis sprendimas, ir teisėta bausmė suponuoja šį pamatinį sutarimą; nusikaltėlis gali būti teisiamas teisingai tik todėl, kad jis dalyvauja tame *consensus iuris*, ir net Dievo apreikštasis įstatymas tarp žmonių gali funkcionuoti tik jei jie jo klauso ir jam pritaria.

Šiame taške išryškėja pamatinis totalitarinės ir visų kitų teisės koncepcijų skirtumas. Totalitarinė politika vienos įstatymų visumos nepakeičia kita ir nenustato savo *consensus iuris*, vien revoliuciniu aktu nesukuria naujos teisėtumo formos. Tai, kad ji nepaiso jokių, netgi savų, pozityvių įstatymų, reiškia, kad ji tiki, jog gali apsieiti be jokio *consensus iuris* ir vis dėlto nenusmukti iki tironiškos beįstatymiškumo būklės, savivalės ir baimės. Ji gali apsieiti be *consensus iuris*, nes žada įstatymo vykdymą apsaugoti nuo bet kokios žmogaus veiklos ir valios, be to, ji žada teisingumą žemėje, nes pretenduoja to įstatymo įkūnijimu padaryti pačią žmoniją.

Šitoks žmogaus ir teisės sutapatinimas, kuris neva įveikia atotrūkį tarp legalumo ir teisingumo, kankinusį teisinį mąstymą nuo senovės laikų, neturi nieko bendro su *lumen naturale* arba sąžinės balsu, kuriuo Gamta ar Dievybė, kaip *ius naturale* ar istoriškumo šaltinis, apreiškia Dievo įsakymus ir, kaip manoma, skelbia savo autoritetą pačiame žmoguje. Tai niekada nepadaro žmogaus vaikščiojančiu įsakymo įkūnijimu, bet, priešingai, lieka atskirta nuo jo kaip autoritetas, reikalaujantis pritarimo ir paklusnumo. Gamta ar Dievas kaip pozityvių įstatymų autoriteto šaltinis buvo traktuojami kaip nekintantys ir amžini, o pozityvūs įstatymai yra kintantys ir keičiami pagal aplinkybes, bet pasižymi santykiniu nekintamumu lyginant su daug greičiau besikeičiančiais žmogaus veiksmais. Šį nekintamumą jie gauna iš savo autoriteto šaltinio amžinosios esaties. Todėl pozityvūs įstatymai pirmiausia turi veikti kaip nuolat kintančius žmogaus veiksmus stabilizuojantys veiksniai.

Totalitarizmas visus dėsnius interpretuoja kaip sąjūdžio dėsnius. Kai naciai kalba apie gamtos dėsnį ar kai bolševikai kalba apie istorijos dėsnį, nei gamta, nei istorija nebėra mirtingų žmonių veiksmus stabilizuojantis autoriteto šaltinis, o yra judėjimas savaime. Nacių tikėjimo rasiniais dėsniais kaip gamtos dėsnio žmoguje išraiška pagrindas yra Darwino idėja, kad žmogus yra padarinys natūralios raidos, kuri nebūtinai turi baigtis dabartine žmonių rūšimi, lygiai kaip bolševikų tikėjimo klasių kova kaip istorijos dėsnio išraiška pagrindas yra Marxo požiūris į visuomenę kaip į padarinį gigantiško istorinio proceso, kuris išsi-

skleidžia pagal savo paties judėjimo dėsnį, juda prie istorinio laiko pabaigos ir paneigia pats save.

Skirtumas tarp Marxo istorinio ir Darwino natūralistinio požiūrio būdavo dažnai nurodomas, dažniausiai ir visai pagrįstai – Marxo naudai. Tai lėmė, kad mes užmiršome, kaip intensyviai ir pozityviai Marxas domėjosi Darwino teorijomis, – net Engelsas negalėjo sugalvoti didesnio komplimento Marxo moksliniams laimėjimams, kaip pavadinti jį „istorijos Darwinu"[1]. Jei apsvarstytume ne realius tų dviejų žmonių laimėjimus, o pamatinius filosofinius jų principus, pasirodytų, kad galiausiai istorijos judėjimas ir gamtos judėjimas yra visiškai tas pat. Tai, kad Darwinas judėjimo idėją taiko gamtai, tai, kad jis pabrėžia, jog bent jau biologijos srityje gamtinis judėjimas yra ne ciklinis, o linijinis, išsiskleidžiantis kaip begalinė pažanga, faktiškai reiškia, kad gamta, galima sakyti, nublokšta į istoriją, kad gamtinis gyvenimas traktuojamas istoriškai. „Gamtinis" geriausiai prisitaikiusių būtybių išlikimo dėsnis irgi yra istorijos dėsnis, todėl jau pats savaime gali būti panaudotas rasizmo, kaip ir Marxo pažangiausios klasės išlikimo dėsnis. Kita vertus, Marxo klasių kova kaip varomoji istorijos jėga yra tik išorinė gamybinių jėgų vystymosi išraiška, o gamybinės jėgos savo ruožtu kyla iš žmogaus „darbo jėgos". Pagal Marxą, darbas yra ne istorinė, o gamtinė biologinė jėga, kurią išlaisvina žmogaus „ir gamtos metabolizmas", leidžiantis jam išsaugoti individualų savo egzistavimą ir reprodukuoti rūšį[2]. Dviejų mąstytojų pamatinių įsitikinimų panašumą Engelsas matė labai aiškiai, nes suprato, koks lemtingas vaidmuo abiejose teorijose skiriamas vystymosi idėjai. Milžiniškas mąstymo pokytis, įvykęs praeito šimtmečio viduryje, pasireiškė tuo, kad buvo atsisakyta ką nors traktuoti taip, „kaip tai yra", ir viskas buvo nuosekliai interpretuojama tik kaip tam tikro tolesnio vystymosi pakopa. Ar varomoji šio vystymosi jėga buvo vadinama gamta, ar istorija, nėra labai svarbu. Tose ideologijose pasikeitė pati termino „dėsnis" prasmė: užuot išreiškęs pastovumo ribas, kurių negali viršyti žmogaus veiksmai ir judesiai, jis tapo paties judėjimo išraiška.

Totalitarinė politika, kuri orientavosi į ideologijų teikiamus receptus, demaskavo tikrąją šio judėjimo prigimtį, nes aiškiai parodė, kad tokio tipo procesas neturi pabaigos. Jei dėl gamtos dėsnio sunaikinama viskas, kas kenkia gyvenimui ar prie jo neprisitaiko, tai reiškia, kad nunyksta pati gamta, jei nesurandamos naujos kenksmingų ar neprisitaikiusių prie gyvenimo esinių kategorijos, o jei istorijos dėsnis lemia tai, kad klasių kovoje „nunyksta" tam tikros klasės, tai reiškia pačios žmogaus istorijos pabaigą, jei nesusiformuoja naujos rudimentinės klasės, kurios savo ruožtu gali „nunykti" nuo totalitarinių valdovų rankos. Kitaip tariant, žudymo dėsnis, kuriuo remdamiesi totalitariniai sąjūdžiai užgrobia ir įgyvendina valdžią, liktų judėjimo dėsniu netgi jei jiems pavyktų savo valdžiai palenkti visą žmoniją.

[1] Marxo laidotuvių kalboje Engelsas pasakė: „Darwinas atrado organinės gyvybės vystymosi dėsnį, o Marxas atrado žmogaus istorijos vystymosi dėsnį". Panašų komentarą matome Engelso parašytame *Komunistų partijos manifesto* 1890 metų leidimo įvade, o savo parašytame *Šeimos* <...> *atsiradimo* įvade jis dar kartą sugretina „Darwino evoliucijos teoriją" ir „Marxo pridedamosios vertės teoriją".

[2] Apie Marxo pateiktąją darbo, kaip „amžinos, gamtos primestos, būtinybės, be kurios negalėtų vykti metabolizmas tarp žmogaus ir gamtos, o todėl būtų neįmanomas joks gyvenimas", sampratą žr. *Capital*, Vol. 1, Part 1, 1 ir 5 sk. Citata paimta iš 1 sk. antrojo skirsnio.

Teisėta valdymo forma mes laikome politinį junginį, kuriam reikalingi pozityvūs įstatymai, nekintančią *ius naturale* arba amžinus Dievo įsakymus paverčiantys teisumo ar neteisumo normomis ir juos įgyvendinantys. Tik per šias kiekvienos šalies pozityvių įstatymų normas *ius naturale* arba Dievo įsakymai tampa politine tikrove. Totalitarinės valdžios politiniame junginyje šią pozityvių įstatymų vietą užima totalinis teroras, kurio tikslas – istorijos ar gamtos judėjimo dėsnį paversti tikrove. Kaip pozityvūs įstatymai, nors ir apibrėžia teisės pažeidimus, bet nuo jų nepriklauso (nusikaltimų nebuvimas kokioje nors visuomenėje įstatymų nepadaro nereikalingų, bet priešingai, žymi pačią tobuliausią jų valdžią), taip ir teroras totalitarinės valdžios sąlygomis nustoja būti tik opozicijos nuslopinimo priemone, nors tokiems tikslams juo irgi naudojamasi. Teroras tampa totalinis, kai nebepriklauso nuo jokios opozicijos, jis tampa aukščiausiu valdovu tada, kai jau niekas nebestovi jo kelyje. Įstatymiškumas yra netironiškos valdžios esmė, beįstatymiškumas – tironijos esmė, o teroras yra totalitarinio viešpatavimo esmė.

Teroras yra judėjimo dėsnio įgyvendinimas. Svarbiausias jo tikslas – leisti gamtos ar istorijos jėgai laisvai skleistis žmonijoje, netrikdomai jokio spontaniško žmogaus veiksmo. Pats savaime teroras siekia „stabilizuoti" žmogų, kad išlaisvintų gamtos ir istorijos jėgas. Šis judėjimas išskiria žmonijos priešus, prieš kuriuos atpalaiduojamas teroras, ir jokiam laisvam veiksmui, ar tai būtų opozicija, ar simpatija, negalima leisti trukdyti naikinti Istorijos ar Gamtos, klasių ar rasės „objektyvų priešą". Kaltė ir nekaltumas tampa beprasmiškomis sąvokomis: „kaltas" yra tas, kuris trukdo gamtiniam ar istoriniam procesui, jau paskelbusiam nuosprendį „žemesnėms rasėms", „prie gyvenimo neprisitaikiusiems" individams, „atgyvenusioms klasėms ir išsigimusioms tautoms". Teroras vykdo šiuos nuosprendžius, ir prieš jo teismą visi, kuriuos jis paliečia, subjektyviai yra nekalti: nužudytieji nekalti todėl, kad jie niekuo nekenkė sistemai, o žudikai nekalti todėl, kad iš tikrųjų nežudė, o tik vykdė mirties nuosprendį, paskelbtą tam tikro aukščiausiojo tribunolo. Patys valdovai nepretenduoja būti teisingi ar išmintingi, o tik vykdyti istorijos ir gamtos dėsnius – jie netaiko įstatymų, bet vykdo judėjimą pagal jam būdingą dėsnį. Teroras yra įstatymiškas, jei įstatymas yra kokios nors antžmogiškos jėgos, gamtos ar istorijos, dėsnis.

Teroras kaip vykdymas dėsnio, lemiančio judėjimą, kurio galutinis tikslas yra ne žmonių gerovė arba vieno žmogaus interesas, o žmonijos gamyba, naikina individus rūšies labui, aukoja „dalis" „visumos" labui. Antžmogiška Gamtos ar Istorijos jėga turi savo pradžią ir savo pabaigą, todėl jai gali sutrukdyti tik nauja pradžia ir individuali pabaiga, – o toks iš tikrųjų ir yra kiekvieno žmogaus gyvenimas.

Pozityvieji įstatymai konstitucinės valdžios atveju turi nustatyti žmonių komunikavimo ribas ir kanalus. Žmonių bendruomenei nuolat kelia grėsmę kiekvienas naujas joje gimęs žmogus, nes kartu su kiekvienu nauju gimimu pasaulyje gimsta nauja pradžia, potencialiai atsiranda naujas pasaulis. Įstatymų pastovumas atitinka nuolatinį visų žmogiškųjų dalykų judėjimą, tokį judėjimą, kuris negali pasibaigti tol, kol žmonės gimsta ir miršta. Įstatymai nustato ribas kiekvienai naujai pradžiai, o kartu garantuoja jos judėjimo laisvę, to, kas visiškai nauja ir neprognozuojama, galimybę. Politinei žmogaus egzistencijai pozityviųjų įstatymų brėžiamos ribos yra tas pat, kas jo istorinei egzistencijai yra atmintis: jie laiduoja išankstinį bendro pasaulio egzistavimą, tam tikros tęsties, kuri peržengia kiekvienos kartos individualaus gyvenimo trukmę, sugeria naujus pradmenis ir yra jų maitinama, tikrovę.

Totalinis teroras taip lengvai, bet klaidingai laikomas tironiškos valdžios požymiu todėl, kad totalitarinė valdžia savo pradinėse stadijose turi elgtis taip, kaip elgiasi tironiška valdžia, ir naikinti žmogaus sukurto įstatymo ribas. Bet totalinis teroras nereiškia savavališko beįstatymiškumo – jis siautėja ne dėl kokios nors savavališkos jėgos pergalės ar despotiškos vieno žmogaus valdžios visiems kitiems ir jokiu būdu ne todėl, kad sukeltų visų karą prieš visus. Individualių žmonių bendravimo kanalus ir ribas jis pakeičia geležiniais saitais, kurie suriša juos taip stipriai, kad atrodo, jog individualių žmonių įvairovė ištirpsta viename gigantiško dydžio Žmoguje. Nugriauti tarp žmonių esančias įstatymų užtvaras – kaip daro tironija, – tai atimti žmogaus laisves ir sunaikinti laisvę kaip gyvą politinę tikrovę: juk erdvė tarp žmonių, kurią apibrėžia įstatymai, yra gyvoji laisvės erdvė. Totalinis teroras naudojasi šiuo senu tironijos įrankiu, bet kartu sunaikina ir tą beįstatymišką atviros laukinės baimės ir įtarumo zoną, kurią sukuria tironija. Žinoma, ši dykuma jau nėra gyvoji laisvės erdvė, bet ji vis dar palieka šiek tiek vietos joje gyvenančių žmonių veiksmams, kuriuos kreipia baimė ir įtarumas.

Suspausdamas žmones į vieną daiktą, totalinis teroras sunaikina juos skiriančią erdvę, ir palyginti su sąlygomis, susidarančiomis šiuose geležiniuose spaustuvuose, net tironijos sukuriama dykuma, vis dar būdama tam tikra erdvė, atrodo lyg kokia laisvės garantija. Totalitarinė valdžia ne tiesiog atima teises ar panaikina esmines laisves; kiek mums leidžia spręsti ribotas mūsų pažinimas, jai net nepavyksta iš žmogaus širdies išplėšti laisvės meilės. Ji sunaikina vieną esminę laisvės sąlygą – paprasčiausią galėjimą judėti, kuris negali egzistuoti be erdvės.

Totalinis teroras, totalitarinės valdžios esmė, vykdomas nei dėl žmonių, nei prieš juos. Tariama, kad gamtos ir istorijos jėgoms jis yra su niekuo nesulyginama priemonė pagreitinti jų judėjimą. Šis judėjimas, pavaldus savo paties dėsniui, tolesnės perspektyvos požiūriu negali būti sustabdytas, ir galiausiai visada paaiškės, kad jo jėga daug galingesnė už pačias galingiausias jėgas, sukuriamas žmogaus veiksmų ir valios. Bet jis gali būti sulėtintas ir jį beveik neišvengiamai sulėtina žmogaus laisvė, kurios negali neigti net totalitariniai valdovai, nes ši laisvė – nereikalinga ir kaprizinga, kaip mano jie patys – sutampa su tuo faktu, kad žmonės yra gimę ir kad todėl kiekvienas iš jų *yra* nauja pradžia ir tam tikra prasme pradeda pasaulį iš naujo. Totalitariniu požiūriu tas faktas, kad žmonės gimsta ir miršta, gali būti traktuojamas tik kaip trikdantis įsikišimas į aukštesnių jėgų veikimą. Todėl teroras, kaip nuolankus gamtos bei istorijos judėjimo tarnas, iš šio proceso privalo pašalinti ne tik laisvę bet kokia konkrečia prasme, bet ir patį laisvės šaltinį, sutampantį su žmogaus gimimo faktu ir jo sugebėjimu pradėti naują pradžią. Plieniniai teroro spaustuvai, sunaikinantys žmonių įvairovę ir iš daugelio padarantys Vieną, kuris veiks neklystamai, tarsi jis pats būtų istorijos ar gamtos vyksmo dalis, traktuojami kaip įrankis, padedantis ne tik išlaisvinti istorijos ir gamtos jėgas, bet ir suteikti joms tokį greitį, kurio jos niekada nepasiektų paliktos pačios sau. Praktiniu požiūriu tai reiškia, kad teroras nedelsdamas vykdo mirties nuosprendžius – kaip tariama, pačios Gamtos jau paskelbtus tokioms rasėms ir individams, kurie „neprisitaikę gyventi“, o Istorijos – „atgyvenusioms klasėms“, – nelaukdamas pačiai gamtai ar istorijai būdingų lėtesnių ir ne tokių efektyvių procesų.

Gali pasirodyti, kad tokia koncepcija, pagal kurią pati valdžia tapo judėjimu, išsprendžiama labai sena politinio mąstymo kelta problema, panaši į jau minėtą atotrūkio tarp legalumo ir teisingumo problemą. Jei valdžios esmė apibrėžiama

kaip įstatymiškumas ir jei tariama, kad įstatymai yra žmonių viešuosius reikalus stabilizuojančios jėgos (kaip iš tikrųjų ir buvo nuo pat Platono, kuris savo *Įstatymuose* šaukėsi Dzeuso, ribų dievo), tada iškyla politinio junginio ir jo piliečių veiklos judrumo problema. Įstatymiškumas apriboja veiksmus, bet jų neįkvepia; įstatymų didybė, bet ir jų painiava laisvose visuomenėse pasireiškia tuo, kad jie sako vien tai, ko negalima daryti, bet niekada nesako, ką privalu daryti. Būtino politinio junginio judrumo niekada negalima rasti jo esmėje, jau vien todėl, kad ši esmė – vėl nuo Platono laikų – visada buvo apibūdinama orientuojantis į jos nekintamumą. Ilga trukmė atrodė esanti vienas iš patikimiausių gero valdymo matų. Dar Montesquieu svarbiausiu tironijos blogybės įrodymu laikė tai, kad tik tironijos yra linkusios sugriūti iš vidaus, susinaikinti pačios, tuo tarpu visas kitas valdžias sugriauna išorinės aplinkybės. Todėl valdžioms apibrėžti visada reikėdavo to, ką Montesquieu pavadino „veiksmo principu", skirtingu įvairių valdymo formų atvejais, tačiau įkvepiančiu ir valdžią, ir piliečius viešajai veiklai ir praverčiančiu ne vien kaip grynai negatyvus įstatymiškumo matas, bet ir kaip bet kokio veiksmo, susijusio su viešaisiais reikalais, vertinimo kriterijus. Tokie pagrindiniai veiksmo principai ir kriterijai, pagal Montesquieu, yra: monarchijos atveju – garbė, respublikos – dorybė, tironijos – baimė.

Tobulai totalitarinei valdžiai, kuriai egzistuojant visi žmonės tampa Vienu Žmogumi, kur visų veiksmų tikslas yra pagreitinti gamtos ir istorijos judėjimą, kur kiekvienas individualus veiksmas yra Gamtos ar Istorijos paskelbto mirties nuosprendžio įvykdymas, t. y. tokiomis sąlygomis, kur siekiant palaikyti nuolatinį judėjimą visiškai pasitikima teroru, nereikia jokio principo, pagal kurį veiksmas skirtųsi nuo savo esmės. Tačiau kol totalitarinė valdžia dar nėra užkariavusi viso Žemės rutulio, kol plieniniai teroro spaustuvai kiekvieno individualaus žmogaus nėra pavertę vieningos žmonijos dalimi, teroras savo dvejopos funkcijos požiūriu – kaip valdžios esmė ir kaip judėjimo, o ne veiksmo principas – negali būti įgyvendintas iki galo. Kaip įstatymiškumo konstitucinės valdžios atveju nepakanka įkvėpti žmogaus veiksmams ir nurodyti jų krypčiai, taip ir teroro totalitarinės valdžios atveju nepakanka įkvėpti žmogaus elgesiui ir jam vadovauti.

Nors šiuo metu egzistuojančiomis sąlygomis totalitariniam viešpatavimui, kaip ir kitoms valdymo formoms, reikia orientyro, kreipiančio piliečių elgesį viešuosiuose reikaluose, jam nereikia (ir jis net negali juo naudotis) veiksmo principo tikslia šio žodžio prasme, nes totalitarinis režimas kaip tik ir siekia sunaikinti žmogaus sugebėjimą veikti. Totalinio teroro sąlygomis net baimė nebegali nurodyti, kaip reikia elgtis, nes teroras pasirenka savo aukas nepriklausomai nuo individualių veiksmų ar minčių, orientuodamasis tik į gamtinio ar istorinio proceso objektyvų būtinumą. Totalitarinėmis sąlygomis baimės, galimas daiktas, daug daugiau negu bet kada anksčiau, bet baimė praranda savo praktinį naudingumą, kai jos kreipiami veiksmai nebegali padėti išvengti tų pavojų, kurių žmogus bijosi. Tą pat galima pasakyti apie simpatiją režimui arba jo rėmimą: juk totalinis teroras pagal objektyvius matus atrenka ne tik aukas – savo budelius jis pasirenka irgi visiškai nepaisydamas kandidato įsitikinimų ir simpatijų. Nuoseklus įsitikinimo kaip veiksmo motyvo pašalinimas tapo kasdiene praktika, kai prasidėjo didieji valymai Tarybų Rusijoje ir satelitinėse šalyse. Totalitariniu auklėjimu visada buvo siekiama ne įdiegti įsitikinimus, o sunaikinti sugebėjimą apskritai suformuoti kokius nors įsitikinimus. Grynai objektyvių kriterijų taikymas esesininkų atrankos sistemoje buvo didysis organizacinis Himmlerio išradimas: kandidatus jis parinkdavo pagal fotografijas, pagal grynai rasinius

kriterijus. Gamta pati nuspręsdavo ne tik tai, kas turi būti sunaikintas, bet ir tai, kas turi tapti budeliu.

Joks pagrindinis elgesio principas, galiojantis žmogaus veiklos srityje, pavyzdžiui, dorybė, garbė, baimė, nebėra reikalingas ir negali būti naudingas išjudinti politiniam junginiui, kuris ne tik naudojasi teroru kaip įgąsdinimo priemone, bet kurio esmė ir*yra* teroras. Vietoje minėtų principų į viešųjų reikalų sritį teroras diegia visai naują principą, kuris visiškai nebepaiso žmogaus valios veikti ir pabrėžia judėjimo dėsnį, pagal kurį tas teroras funkcionuoja ir nuo kurio todėl priklauso visi asmeniniai likimai.

Totalitarinės šalies gyventojai bloškiami į gamtos ar istorijos proceso spąstus, kad pagreitintų jo vyksmą, todėl jie gali būti tik tam vyksmui būdingo dėsnio vykdytojai arba jo aukos. Pats procesas gali nuspręsti, kad tie, kurie šiandien naikina rases ir individus, atgyvenusių klasių atstovus ir žlungančias tautas, rytoj bus tie, kurie turi būti paaukoti. Kad valdytų savo valdinių elgesį, totalitariniam režimui reikia kiekvieną žmogų vienodai gerai parengti ir budelio, ir aukos vaidmeniui. Šitoks dvipusis parengimas, veiksmo principo pakaitalas, yra ideologija.

Ideologijos, t. y. visokiausi „izmai“, savo šalininkų pasitenkinimui galintys paaiškinti viską ir bet kurį įvykį išvesti iš vienintelės prielaidos, yra visiškai nesenas reiškinys. Daugelį dešimtmečių politiniame gyvenime jos atliko visai menką vaidmenį. Tik pasitelkdami „atgalinę“ išmintį galime jose pamatyti tam tikrų elementų, kurie jas padarė tokias stulbinamai naudingas totalitarinei valdžiai. Iki Hitlerio ir Stalino didžiulės politinės ideologijų galimybės dar nebuvo atskleistos.

Ideologijos pasižymi moksliškumu: mokslinį požiūrį jos sujungia su filosofiškai reikšmingais rezultatais ir pretenduoja į mokslinės filosofijos statusą. Atrodo, jog žodis „ideologija“ implikuoja mintį, kad idėja gali tapti mokslo objektu, kaip gyvūnai yra zoologijos objektai, ir kad priesaga „-logija“ ideologijos, kaip ir zoologijos, atveju nurodo tik *logoi*, t. y. mokslinius teiginius apie atitinkamą objektą. Jei būtų tikrai taip, ideologija būtų tik pseudomokslas ir pseudofilosofija, peržengianti ir mokslo, ir filosofijos ribas. Pavyzdžiui, deizmas tokiu atveju būtų ideologija, traktuojanti Dievo idėją, kurią gvildena ir filosofija, moksline maniera, būdinga teologijai, kuri Dievą laiko apsireiškusia tikrove. (Teologija, kuri nėra pagrįsta apreiškimu kaip duota tikrove, bet traktuoja Dievą kaip idėją, būtų toks pat beprotiškas dalykas kaip ir zoologija, abejojanti fiziniu, apčiuopiamu gyvūnų egzistavimu.) Tačiau mes žinome, kad tai tik dalis tiesos. Nors deizmas neigia dieviškąjį apreiškimą, jis ne paprasčiausiai formuluoja „mokslinius“ teiginius apie Dievą, kuris yra tik „idėja“, bet naudojasi Dievo idėja, kad paaiškintų pasaulio įvykių eigą. „Izmų“ „idėjos“ – rasė rasizmo, Dievas deizmo atveju – niekada nėra ideologijų objektas, o priesaga „-logija“ niekada paprasčiausiai nenurodo „mokslinių“ teiginių visumos.

Ideologija yra tai, ką tiesiogine prasme nusako šis žodis: tai idėjos logika. Jos objektas yra istorija, kuriai taikoma „idėja“, o šio taikymo rezultatas yra ne visuma teiginių apie tai, kas *yra*, bet išsklaida tokio proceso, kurio esmė yra nuolatinis kismas. Įvykių eigą ideologija traktuoja taip, tarsi ta eiga būtų pavaldi tam pačiam „dėsniui“ kaip ir jos „idėjos“ loginė išsklaida. Ideologijos pretenduoja pažinti viso istorijos proceso paslaptis – praeities mįsles, dabarties sampynas, ateities netikrybes – remdamosi logika, glūdinčia atitinkamose jų idėjose.

Ideologijų niekada nedomina būties stebuklas. Jos yra istoristinės, joms rūpi

tapsmas ir žūtis, kultūrų atsiradimas ir žlugimas, net jei jos bando aiškinti istoriją tam tikru „gamtos dėsniu". Žodis „rasė" rasizmo atveju nežymi kokio nors nuoširdaus domėjimosi žmonijos rasėmis kaip mokslinio tyrinėjimo sritimi, o tėra „idėja", kuria istorijos judėjimas aiškinamas kaip vienas nuoseklus procesas.

Ideologijos „idėja" nėra nei platoniškoji amžinoji protu suvokiama esmė, nei kantiškasis reguliatyvinis proto principas, – ji yra aiškinimo įrankis. Ideologijos požiūriu istorija nėra tai, ką nušviečia idėja (tai reikštų, kad istorija regima tam tikros idealios amžinybės požiūriu, o toji amžinybė pati yra už istorinio judėjimo); ne, istorija yra tai, ką galima apskaičiuoti remiantis idėja. Šiam naujam vaidmeniui „idėja" tinka dėl savosios „logikos", pagal kurią istorinis judėjimas pats yra „idėjos" padarinys ir nereiškia jokio išorinio veiksnio, kuris istoriją išjudintų. Rasizmas pagrįstas įsitikinimu, kad esama judėjimo, glūdinčio pačioje rasės idėjoje, kaip deizmas pagrįstas įsitikinimu, kad judėjimas glūdi pačioje Dievo sąvokoje.

Tariama, kad istorijos judėjimas ir šios sąvokos loginis procesas atitinka vienas kitą, todėl visa, kas atsitinka, atsitinka pagal vienos „idėjos" logiką. Tačiau vienintelis galimas judėjimas logikos srityje yra dedukcijos iš prielaidų procesas. Dialektinė logika (kaip procesas, kai judama nuo tezės per antitezę prie sintezės, kuri savo ruožtu tampa tolesnio dialektinio judėjimo teze), kai tik jos griebiasi kokia nors ideologija, iš principo nesiskiria nuo to, kas buvo pasakyta: pirma tezė tampa prielaida, ir jos nauda ideologiniam aiškinimui yra ta, kad šitas dialektinis triukas gali pašalinti faktinius prieštaravimus kaip vieno tapataus ir nuoseklaus judėjimo pakopas.

Kai tik logika kaip minties judėjimas – o ne kaip būtina mąstymo kontrolės priemonė – taikoma idėjai, ši idėja paverčiama prielaida. Ideologiniai pasaulio aiškinimai šią operaciją atlikdavo daug anksčiau, negu ji tapo tokia stulbinančiai vaisinga totalitariniam protavimui. Šitoks grynai negatyvus logikos prievartavimas, prieštaravimų draudimas, tapo „produktyvus", nes visą mąstymo grandinę pradėti ir primesti sąmonei buvo galima prieinant išvadas grynos dedukcijos stiliumi. Tokio deduktyvaus proceso negali pertraukti nei nauja idėja (kuri būtų tik kita prielaida, lemianti kitokią išvadų visumą), nei naujas patyrimas. Ideologija visada taria, kad vienos idėjos pakanka paaiškinti viskam, jei išvados gaunamos iš pirminės prielaidos, ir kad joks patyrimas negali nieko pamokyti, nes viskas jau glūdi šitame nuosekliame loginės dedukcijos procese. Pavojus, kurį lemia tai, kad neišvengiamas filosofinės minties netikrumas pakeičiamas totaliniu ideologiniu (ir su ta ideologija susijusios *Weltanschauung*) aiškinimu, yra netgi ne tas, kad rizikuojama nusiristi iki kokių nors paprastai bendrų, visada nekritiškų prielaidų, o veikiau tas, kad žmogaus sugebėjimui mąstyti būdinga laisvė pakeičiama tramdomaisiais logikos marškiniais, ir tokiu atveju žmogus gali išprievartauti save beveik taip pat negailestingai, kaip tai galėtų padaryti tik kokia nors išorinė jėga.

XIX amžiaus *Weltanschauungen* ir ideologijos savaime nėra totalitarinės, ir nors rasizmas bei komunizmas tapo svarbiausiomis XX amžiaus ideologijomis, jos iš principo nebuvo „labiau totalitarinės" už kitas. Jos tapo totalitarinės todėl, kad jas grindžiančio pradinio patyrimo elementai – rasių kova dėl viešpatavimo pasaulyje ir klasių kova dėl politinės valdžios atitinkamose šalyse – pasirodė esą politiškai daug svarbesni negu patyrimo elementai, iš kurių išaugo kitos ideologijos. Šiuo požiūriu ideologinė rasizmo ir komunizmo pergalė prieš visus kitus „izmus" buvo nulemta anksčiau, negu totalitariniai sąjūdžiai griebėsi kaip

tik šių ideologijų. Kita vertus, visose ideologijose esama totalitarinių elementų, bet jie iki galo išvystomi tik totalitarinių sąjūdžių, ir tai sukelia klaidinantį įspūdį, kad tik rasizmas ir komunizmas savo pobūdžiu yra totalitarinės ideologijos. Tiesa veikiau yra ta, kad tikrąją ideologijų prigimtį atskleidė tik tas vaidmuo, kurį ideologija atliko totalitarinio viešpatavimo struktūroje. Žiūrint kaip tik šiuo aspektu, išryškėja trys specifiški totalitariniai elementai, būdingi bet kokiam ideologiniam mąstymui.

Pirma, pretenduodamos į totalinį aiškinimą, ideologijos linksta aiškinti ne tai, kas yra, o tai, kas tampa, kas gimsta ir nunyksta. Visais atvejais jas domina tik judėjimo elementas, t. y. istorija įprastine šio žodžio prasme. Ideologijos visada orientuotos į istoriją, netgi tada (kaip rasizmo atveju), kai regimai remiasi gamtos prielaida; gamta reikalinga tik tam, kad būtų galima paaiškinti istorinius dalykus ir redukuoti juos į gamtos dalykus. Totalinio aiškinimo pretenzija lemia tai, kad ideologija žada paaiškinti visus istorinius įvykius, duoti totalinį praeities paaiškinimą, totalinį dabarties pažinimą ir patikimą ateities numatymą.

Antra, siekdamas totalinio aiškinimo, ideologinis mąstymas tampa nepriklausomas nuo bet kokio patyrimo, iš kurio jis negali išmokti nieko nauja, net jeigu tai būtų visai neseniai įvykusių dalykų patyrimas. Šitaip ideologinis mąstymas tampa nepriklausomas nuo tikrovės, kurią mes suvokiame penkiomis savo juslėmis, ir atkakliai teigia „tikresnę“ tikrovę, pasislėpusią už visų jusliškai suvokiamų daiktų, valdančią juos iš tos slaptos vietos ir reikalingą šeštosios juslės, leidžiančios mums ją suvokti. Šeštąją juslę teikia būtent ideologija, ta ypatinga ideologinė indoktrinacija, kuria užsiima auklėjimo institucijos, įkurtos kaip tik šiam tikslui – treniruoti „politinius kareivius“ nacių *Ordensburgen*'uose arba Kominterno ir Kominformo mokyklose. Totalitarinio sąjūdžio propaganda irgi verčia mąstymą atitrūkti nuo patyrimo ir tikrovės – ji visada siekia suteikti slaptą prasmę kiekvienam viešam, apčiuopiamam įvykiui ir įtarti, kad už kiekvieno viešo politinio veiksmo glūdi slaptas ketinimas. Kai tik sąjūdžiai ateina į valdžią, jie pradeda keisti tikrovę pagal savo ideologinius reikalavimus. Priešiškumo sąvoka pakeičiama sąmokslo sąvoka, ir tai sukuria tokią mąstyseną, kuriai pasidavus tikrovė – realus priešiškumas arba realus draugiškumas – nebepatiriama ir nebesuprantama remiantis ja pačia, bet automatiškai traktuojama kaip tai, kas žymi dar kažką kita.

Trečia, kadangi ideologijos savaime neturi galios keisti tikrovės, šitokį minties atpalaidavimą nuo patyrimo jos pasiekia tam tikrais įrodymo metodais. Ideologinis mąstymas tvarko faktus, remdamasis absoliučiai logine procedūra, kuri prasideda nuo aksiomiškai priimtos prielaidos, o visa kita dedukuojama iš jos; tai reiškia, kad ideologinis mąstymas skleidžiasi su tokiu nuoseklumu, kurio niekur nėra tikrovės srityje. Dedukcija gali skleistis logiškai arba dialektiškai; bet kuriuo atveju ji suponuoja nuoseklų samprotavimo procesą, o kadangi mąstoma procesų kalba, tai tariama, kad galima suprasti antžmogiškų, gamtinių ar istorinių procesų judėjimą. Supratimas pasiekiamas, logiškai arba dialektiškai protu imituojant „moksliškai“ nustatytų judėjimų dėsnius, su kuriais dėl šio imitacijos proceso tapatinamas mąstymo judėjimas. Ideologinis argumentavimas (visada tam tikra loginė dedukcija) atitinka du anksčiau minėtus ideologijų elementus – judėjimo elementą ir atitolimo nuo tikrovės ir patyrimo elementą, – pirma, todėl, kad ideologinis mąstymo judėjimas nekyla iš patyrimo, o yra save kuriantis, ir, antra, todėl, kad vienas vienintelis aspektas, išplėštas iš patiriamos

tikrovės, paverčiamas aksiomos tipo prielaida, o tolesnio argumentavimo procesas visiškai atitraukiamas nuo bet kokio būsimo patyrimo. Jei ideologinis mąstymas nustatė savo prielaidą, savo išeities tašką, patyrimas jau nebetrukdo jam, ir jokia tikrovė nebegali jam padaryti jokios įtakos.

Triukas, kuriuo naudojosi abu diktatoriai, siekdami atitinkamas savo ideologijas paversti įrankiais, kuriuos turėdamas kiekvienas jų valdinys galėtų priversti save susitaikyti su siautėjančiu teroru, buvo apgaulingai paprastas ir nepastebimas: tas ideologijas jie priėmė absoliučiai rimtai, vienas didžiuodamasis ypatingu savo sugebėjimu samprotauti „su lediniu šaltakraujiškumu" (Hitleris), o kitas – didžiuodamasis „negailestinga savo dialektika". Ideologines implikacijas jie nuvesdavo iki loginio nuoseklumo kraštutinybių, o neutraliam stebėtojui šis nuoseklumas atrodydavo idiotiškai „primityvus" ir absurdiškas: „atgyvenusi klasė" susidėjo iš žmonių, pasmerktų mirti, „neprisitaikiusios gyventi" rasės turėjo būti išnaikintos. Tie, kurie pripažindavo, kad egzistuoja tokie dalykai kaip „atgyvenusios klasės", ir neprieidavo išvados, kad reikia žudyti jų atstovus, arba tie, kurie sutikdavo, kad teisė gyventi kažkaip siejasi su rase, bet neprieidavo išvados, kad reikia naikinti „neprisitaikiusias rases", aiškiai buvo arba kvailiai, arba bailiai. Šitoks griežtas logiškumas kaip veiksmo vadovas persmelkia visą totalitarinių sąjūdžių ir totalitarinių valdžių struktūrą. Tai išskirtinis Hitlerio ir Stalino nuopelnas, ir nors prie savo sąjūdžių idėjų ir propagandinių šūkių jie nepridėjo nė vienos naujos minties, vien dėl šios priežasties jie gali būti laikomi didžiausiais ir įtakingiausiais ideologais.

Šiuos naujus totalitarinius ideologus nuo jų pirmtakų skyrė tai, kad pirmiausia juos traukė ne ideologijos „idėja" – klasių kova ir darbininkų išnaudojimo panaikinimas ar rasių kova ir rūpinimasis germanų tautomis, – o pats loginis procesas, kurį buvo galima iš jos išvesti. Pagal Staliną, ne idėja, ne oratoriaus menas, bet „neįveikiama logikos jėga visiškai užvaldydavo [Lenino] auditoriją". Jėga, kuri, anot Marxo, atsiranda tada, kai idėja užvaldo mases, buvo atrasta ne pačioje idėjoje, bet jos loginiame procese, kuris „panašiai kaip galingi čiuptuvai apraizgo tave iš visų pusių ir suspaudžia lyg replės ir iš kurio gniaužtų neturi jėgų išsiveržti – turi arba pasiduoti, arba ryžtis visiškam pralaimėjimui"[3]. Ši jėga galėjo pasireikšti tik tada, kai buvo pradėti įgyvendinti ideologiniai tikslai – beklasė visuomenė arba viešpačių rasės veisimas. Šiame įgyvendinimo procese toji pirminė substancija, kuria save grindė pačios ideologijos, kol dar turėjo kreiptis į mases – darbininkų išnaudojimo panaikinimas ar nacionaliniai Vokietijos siekiai – palaipsniui prarandama, galima sakyti, praryjama paties proceso: kuo nuosekliausiai remiantis „šaltu kaip ledas protavimu" ir „neįveikiama logikos jėga", darbininkai valdant bolševikams prarado netgi tas teises, kurias turėjo carinės priespaudos sąlygomis, o vokiečių tauta patyrė tokį karą, kuris nė trupučio neatitiko net minimaliausių vokiečių tautos išlikimo sąlygų. Pačioje ideologinės politikos prigimtyje – o ne paprasčiausioje išdavystėje, nulemtoje savanaudiškumo ar valdžios geismo – glūdi tai, kad realus ideologijos turinys (darbininkų klasė arba germanų tautos), iš pradžių kėlęs „idėją" (klasių kovos kaip istorijos dėsnio ar rasių kovos kaip gamtos dėsnio), yra praryjamas tos logikos, pagal kurią „idėją" mėginama įgyvendinti.

[3] Stalino kalba, pasakyta 1924 metų sausio 28 d.; cituojama pagal Lenin, *Selected Works,* Vol. I, p. 33, Moscow, 1947. Įdomu pažymėti, kad Stalino „logika" buvo vienas iš nedaugelio jo bruožų, kuriuos Chruščiovas giria savo demaskuojančioje kalboje XX partijos suvažiavime.

Aukų ir budelių parengimas, kuris totalitarizmui reikalingas vietoje Montesquieu veiksmo principo, yra ne pati ideologija – rasizmas ar dialektinis materializmas, – o jos vidinė logika. Šiuo požiūriu pats įtikinamiausias argumentas, kurį labai mėgo Hitleris ir Stalinas, yra toks: pasakius „A", negalima nepasakyti „B" ir „C" ir t. t., iki pat pražūtingojo alfabeto pabaigos. Atrodo, kad tokia prievartinė logikos jėga turi savo šaltinį: ji kyla iš mūsų baimės prieštarauti patiems sau. Bolševikinių valymų vykdytojai, priversdami savo aukas prisipažinti padarius tokius nusikaltimus, kurių jos iš tikrųjų nebuvo padariusios, dažniausiai remdavosi kaip tik tokia pamatine baime ir samprotaudavo taip: mes visi pripažįstame prielaidą, kad istorija yra klasių kova, ir pripažįstame partijos vaidmenį vadovaujant šiai kovai. Todėl tu žinai, kad istoriniu požiūriu Partija visada teisi (pasak Trockio: „Mes galime būti teisūs tik su Partija ir jos dėka, nes istorija nedavė kito būdo būti teisiam"). Šiuo istorijos momentu, t. y. pagal istorijos dėsnį, neišvengiami tam tikri nusikaltimai, už kuriuos Partija, žinodama istorijos dėsnį, turi bausti. Todėl Partijai reikalingi nusikaltėliai, atsakingi už šiuos nusikaltimus; tačiau gali atsitikti taip, kad Partija, nors ir žino apie nusikaltimus, gerai nežino, kas yra tie nusikaltėliai; vis dėlto daug svarbiau nubausti už nusikaltimus, negu tikrai žinoti, kas tie nusikaltėliai, nes be bausmių Istorija nejudės į priekį, o gal net visai sustos. Todėl tu, nesvarbu, ar padarei nusikaltimą, ar Partijos buvai paragintas atlikti nusikaltėlio vaidmenį, bet kuriuo atveju objektyviai tapai Partijos priešu. Jei neprisipažinsi, vadinasi, atsisakai padėti Istorijai, tarpininkaujant Partijai, ir tampi realiu priešu. Prievartinė šio argumentavimo jėga kyla iš tokios logikos: jei atsisakai prisipažinti, prieštarauji pats sau ir dėl šio prieštaravimo padarai visą savo gyvenimą beprasmį; tavo ištartas „A" kreipia visą tavo gyvenimą dėl logiškai jo sukeliamų išvadų „B", „C" ir t. t.

Totalitariniai valdovai, siekdami bent jau šiek tiek mobilizuoti žmones, kurių reikia net jiems, pasitiki ta prievarta, kurią mes taikome patys sau – ši vidinė prievarta yra logikos tironija, prieš kurią negali atsilaikyti niekas, išskyrus didįjį žmonių sugebėjimą pradėti ką nors nauja. Logikos tironija prasideda tada, kai protas paklūsta logikai kaip niekada nesibaigiančiam procesui, kuriuo žmogus kliaujasi, kad sugebėtų mąstyti. Šitaip paklusdamas, jis išsižada savo vidinės laisvės, lygiai kaip išsižada judėjimo laisvės, nusilenkdamas prieš išorinę tironiją. Laisvė kaip vidinis žmogaus sugebėjimas sutampa su sugebėjimu pradėti iš pradžių, lygiai kaip laisvė kaip politinė tikrovė sutampa su judėjimo erdve tarp žmonių. Ši pradžia nepavaldi jokiai logikai, jokiai nenuginčijamai dedukcijai, nes kiekviena loginė dedukcinė grandinė suponuoja – prielaidos pavidalu – pradžią. Kaip terorui reikia, kad su kiekvieno naujo žmogaus gimimu į pasaulį neateitų ir nekeltų savo balso nauja pradžia, taip ir prievartinė logikos jėga mobilizuojama tam, kad niekas niekada net ir nepradėtų mąstyti, nes mąstymas, kaip laisviausia ir gryniausia žmogaus veikla, yra visiška prievartinių dedukcijos procesų priešybė. Totalitarinė valdžia gali būti saugi tik tol, kol sugeba mobilizuoti paties žmogaus valios jėgą, kad priverstų jį įsilieti į tą gigantišką Istorijos ar Gamtos judėjimą, kuris esą naudojasi žmonija kaip savo medžiaga ir nežino nei gimimo, nei mirties.

Taigi, viena vertus, išorinė totalinio teroro prievarta, kuri savo plieniniais spaustuvais suspaudžia izoliuotų žmonių mases į vieną daiktą *ir* kartu palaiko juos pasaulyje, tapusiame jiems dykuma, ir, kita vertus, prievartinė loginės dedukcijos jėga, kiekvieną vienišą, nuo kitų izoliuotą individą parengianti terorui, atitinka viena kitą ir reikalinga viena kitai tam, kad išjudintų teroro valdomą

sąjūdį ir palaikytų tolesnį jo judėjimą. Kaip teroras, net būdamas ikitotalinis, dar tik tironiškas, sunaikina visus ryšius tarp žmonių, taip ir prievartą į save nukreipiantis ideologinis mąstymas sunaikina visus ryšius su tikrove. Pasirengimas terorui būna sėkmingas tada, kai žmonės praranda ryšius su savo artimaisiais, taip pat ir su aplinkine tikrove – juk kartu su šiais ryšiais žmonės praranda ir sugebėjimą patirti, ir sugebėjimą mąstyti. Idealus totalitarinio režimo subjektas yra ne įsitikinęs nacis ar įsitikinęs komunistas, o žmogus, kuriam nebeegzistuoja skirtumas tarp fakto ir fikcijos (t. y. patyrimo tikrovė) ir skirtumas tarp tiesos ir melo (t. y. mąstymo normos).

Klausimas, kurį iškėlėme pradėdami šiuos svarstymus ir prie kurio dabar sugrįžtame, yra toks: koks pamatinis bendro žmonių gyvenimo patyrimas įsismelkia į tą valdžios formą, kurios esmė yra teroras ar kurios veiksmo principas yra ideologinio mąstymo logiškumas? Kad tokiu deriniu niekada nebuvo naudojamasi anksčiau įvairiausių politinio viešpatavimo formų atvejais, yra akivaizdu. Ir vis dėlto tas pamatinis patyrimas, kuriuo remiasi totalitarizmas, turi būti žmogiškas ir pažįstamas žmonėms, nes net šis pats „originaliausias" politinis darinys yra sugalvotas žmonių ir kažkaip išreiškia jų reikmes.

Dažnai būdavo pažymima, kad teroras gali absoliučiai valdyti tik tokius žmones, kurie izoliuoti vienas nuo kito, ir kad todėl vienas iš pirmutinių visų tironiškų valdžių rūpesčių – pasiekti tokią izoliaciją. Izoliacija gali būti teroro pradžia; ji, be abejonės, yra pati vaisingiausia jo dirva; ji visada yra jo padarinys. Ši izoliacija, galima sakyti, yra ikitotalitarinė. Jos bruožas yra bejėgiškumas, nes jėga visada kyla iš žmonių, veikiančių kartu, „veikiančių darniai" (Burke'as), o izoliuoti žmonės yra iš esmės bejėgiai.

Izoliacija ir bejėgiškumas, t. y. pamatinis nesugebėjimas veikti, visada buvo būdingi tironijoms. Politiniai ryšiai tarp žmonių esant tironijai nutraukiami, o žmonių sugebėjimas veikti ir jų jėga – palaužiami. Bet nutraukiami ne visi žmones siejantys saitai ir sunaikinami ne visi žmogaus sugebėjimai. Lieka nepaliesta visa privataus gyvenimo sritis, kuri leidžia išsaugoti patyrimo, kūrybos ir mąstymo sugebėjimus. Mes žinome, kad plieniniai totalinio teroro spaustuvai nebepalieka erdvės tokiam privačiam gyvenimui ir kad totalitarine logika grindžiamas savęs prievartavimas sunaikina žmogaus sugebėjimą patirti ir mąstyti taip pat neabejotinai, kaip ir jo sugebėjimą veikti.

Ką mes vadiname izoliacija politikos srityje, socialinio bendravimo srityje vadinama vienišumu. Izoliacija ir vienišumas nėra tas pat. Aš galiu būti izoliuotas – tai situacija, kurioje aš negaliu veikti, nes šalia manęs nėra nė vieno, kuris veiktų kartu su manimi, – nebūdamas vienišas; ir aš galiu būti vienišas – tai situacija, kurioje aš kaip asmuo jaučiuosi netekęs bet kokios žmogiškos bendrystės – nebūdamas izoliuotas. Izoliacija yra tas akligatvis, į kurį žmonės įstumiami, kai jų gyvenimo politinė sritis, kurioje jie veikia kartu, siekdami bendrų interesų, yra sunaikinama. Tačiau izoliacija, nors ir gali sunaikinti sugebėjimą veikti ir veiksmo jėgą, ne tik nepaliečia vadinamosios produktyvios žmonių veiklos, bet netgi reikalinga tokiai veiklai. Žmogus kaip *homo faber* linkęs izoliuotis kartu su savo kūriniu, t. y. laikinai palikti politikos sritį. Dirbimas (*poiesis*, daiktų kūrimas), besiskiriąs nuo veiksmo (*praxis*), viena vertus, ir grynas darbas, kita vertus, visada atliekamas šiek tiek izoliuojantis nuo bendrų interesų, nesvarbu, ar rezultatas yra amato dirbinys, ar meno kūrinys. Taip izoliavęsis žmogus dar susiliečia su pasauliu kaip žmogaus dirbiniu, ir tik kai pati elementariausia žmo-

gaus kūrybiškumo forma, sugebėjimas pridėti šį tą sava prie bendro pasaulio, yra sunaikinama, izoliacija tampa visiškai nebepakeliama. Taip gali atsitikti tokiame pasaulyje, kurio svarbiausios vertybės yra diktuojamos darbo, t. y. ten, kur visos žmogaus veiklos formos virto darbo procesu. Tokiomis sąlygomis žmogui paliekama tik gryna darbo pastanga, kuri kartu yra pastanga išlikti gyvam, ir ryšys su pasauliu kaip žmogaus dirbiniu nutrūksta. Izoliuotą žmogų, praradusį savo vietą politinėje veiksmo srityje, palieka ir daiktų pasaulis, jei tik jis nebepripažįstamas kaip *homo faber*, bet traktuojamas kaip *animal laborans*, ir jei gyvybiškai būtinas „jo ir gamtos metabolizmas" niekam nerūpi. Tada izoliacija virsta vienišumu. Izoliacija pagrįsta tironija produktyviuosius žmogaus sugebėjimus palieka nepaliestus, tačiau tironija „darbininkams", pavyzdžiui, vergų valdymas senovės pasaulyje, savaime tampa ne tik izoliuotų, bet ir vienišų žmonių valdymu ir yra linkusi tapti totalitarine.

Izoliacija susijusi tik su politine gyvenimo sritimi, o vienišumas susijęs su žmogaus gyvenimu kaip visuma. Totalitarinė valdžia, kaip ir visos tironijos, tikrai negalėtų egzistuoti, jei nesunaikintų, įstumdama žmones į izoliaciją, viešojo gyvenimo srities, t. y. jei nesunaikintų žmonių politinių sugebėjimų. Tačiau totalitarinis viešpatavimas kaip valdžios forma naujas tuo, kad nesitenkina šitokia izoliacija, bet sykiu sunaikina ir privatų gyvenimą. Jo pamatas yra vienišumas, patyrimas, kad apskritai nebepriklausai pasauliui, kuris yra vienas radikaliausių ir beviltiškiausių žmogaus patyrimų.

Vienišumas, bendras teroro pagrindas, totalitarinės valdžios esmė ir – dėl ideologijos ir logiškumo – budelių ir aukų mokykla, yra glaudžiai susijęs su bešakniškumu ir nereikalingumu, kuris tapo moderniųjų masių prakeikimu nuo pramoninės revoliucijos laikų ir pasidarė ypač skaudus atsiradus imperializmui, praeito amžiaus pabaigoje, bei, jau mūsų laikais, žlungant politinėms institucijoms ir socialinėms tradicijoms. Būti bešakniam reiškia neturėti vietos pasaulyje, pripažįstamos ir garantuojamos kitų žmonių, o būti nereikalingam reiškia apskritai nebepriklausyti pasauliui. Bešakniškumas gali būti išankstinė nereikalingumo sąlyga, kaip izoliacija gali (bet neturi) būti išankstinė vienišumo sąlyga. Pats savaime, nekreipiant dėmesio į esamas istorines jo priežastis ir naują vaidmenį politikoje, vienišumas prieštarauja pamatinėms žmogaus situacijos reikmėms *ir* kartu yra vienas iš fundamentaliausių patyrimų kiekvieno žmogaus gyvenime. Netgi medžiagiškai ir jusliškai atsiveriančio pasaulio patyrimas priklauso nuo mano ryšio su kitais žmonėmis, nuo mūsų *bendro* jutimo, kuris reguliuoja ir kontroliuoja visus kitus pojūčius ir be kurio kiekvienas iš mūsų būtų uždarytas tik į savo juslinių duomenų, pačių savaime nepatikimų ir apgaulingų, kokoną. Tik todėl, kad turime bendrą jutimą, t. y. tik todėl, kad ne vienas žmogus, o daug žmonių gyvena žemėje, mes galime pasitikėti tiesioginiu jusliniu savo patyrimu. Tačiau užtenka sau priminti, kad vieną dieną mums reikės palikti šį bendrą pasaulį, kuris kaip ir anksčiau eis savo keliu ir kurio tęsčiai mes nereikalingi, ir iškart suvoksime savo vienišumą, patirsime, kad esame nutolę nuo visų ir nuo visko.

Vienišumas – tai ne vienatvė. Vienatvei reikia paprasčiausiai būti vienam, tuo tarpu vienišumas skaudžiausiai pasirodo tada, kai esi su kitais. Išskyrus kelias atsitiktines pastabas – paprastai suformuluotas paradoksaliai, panašiai kaip yra pasakęs Katonas (perduota Cicerono, *De Re Publica*, I, p. 17): *numquam minus solum esse quam cum solus esset* – „Niekada jis nebūdavo mažiau vienišas, negu kai būdavo vienas", ar veikiau „Niekada jis nebūdavo mažiau vienišas,

negu kai būdavo nuošaliai", – atrodo, kad pirmas žmogus, pamatęs skirtumą tarp vienišumo ir vienatvės, buvo Epiktetas, emancipuotas graikų kilmės vergas filosofas. Tam tikra prasme jo atradimas buvo atsitiktinis, nes labiausiai jis domėjosi ne vienišumu ir ne vienatve, o galimybe būti vienam (*monos*) absoliučios nepriklausomybės prasme. Pagal Epiktetą (*Dissertationes*, kn. 3, sk. 13), vienišas žmogus (*eremos*) yra tas, kuris, būdamas tarp kitų žmonių, negali su jais bendrauti arba susiduria su jų priešiškumu. Tuo tarpu nusišalinęs žmogus yra vienatvėje, todėl „gali būti kartu su savimi", nes žmonėms būdingas sugebėjimas „kalbėtis su savimi". Kitaip tariant, būdamas vienatvėje „savo valia", aš esu kartu su savimi, taigi esu „dviese viename", o būdamas vienišas, aš iš tikrųjų esu vienas, paliktas visų kitų. Bet koks mąstymas, kalbant iš esmės, vyksta vienatvėje ir yra dialogas tarp manęs ir manojo „aš"; bet šitoks „dviejų viename" dialogas nepraranda ryšio su man artimų žmonių pasauliu, nes jiems atstovaujama toje „savastyje", su kuria aš kalbuosi mąstydamas. Vienišumo problema yra ta, kad šitoks „du viename" reikalingas kitų, kad vėl taptų vienu – vienu nekintamu individu, kurio tapatumo niekada negalima supainioti su bet kurio kito žmogaus tapatumu. Įtvirtindamas savo tapatumą, aš visiškai priklausau nuo kitų žmonių; būtent didžioji vienišą žmogų gelbstinti bendrystės malonė vėl padaro jį „vientisą", gelbsti nuo mintinio dialogo, kuriame žmogus visada yra dviprasmiškas, atkuria tapatumą, leidžiantį jam kalbėti nepakartojamu vieno nekintančio asmens balsu.

Vienatvė gali virsti vienišumu: tai atsitinka, kai, paliktą pačiam sau, mane palieka manasis „aš". Žmonėms, gyvenantiems vienatvėje, visada grėsdavo vienišumo pavojus, kai jie nebegalėdavo rasti gelbstinčios bendrystės malonės, kuri juos apsaugotų nuo susidvejinimo, netikrumo ir abejonės. Istoriniu požiūriu atrodo, jog šis pavojus tapo pakankamai didelis, kad būtų pastebėtas ir išreikštas, tik XIX šimtmetyje. Jis pasirodė visiškai aiškiai, kai filosofai, kuriems vieniems vienatvė yra gyvenimo būdas ir jų darbo sąlyga, ėmė nebesitenkinti faktu, kad „filosofija skirta tik nedaugeliui", ir pradėjo pabrėžti, kad jų niekas „nesupranta". Šiuo požiūriu būdingas anekdotas apie Hegelį, gulintį mirties patale, kuris vargu ar galėjo būti pasakojamas apie kurį nors ankstesnį didį filosofą: „Niekas manęs nesuprato, išskyrus vieną žmogų, bet ir jis suprato mane neteisingai". Ir priešingai, visada esama galimybės, kad vienišas žmogus suras save ir pradės mąstyti vienatvės dialogą. Atrodo, kad taip nutiko Nietzsche'i Sils Maria kaimelyje, kai jam kilo sumanymas parašyti knygą *Štai taip Zaratustra kalbėjo*. Dviejuose eilėraščiuose („Sils Maria" ir „Aus hohen Bergen") jis pasakoja apie bergždžią vienišojo lūkestį ir ilgesingą laukimą, kai staiga: „um Mittag war's, da wurde Eins zu Zwei <...> / Nun feiern wir, vereinten Siegs gewiss, / das Fest der Feste; / Freund Zarathustra kam, der Gast der Gäste!" (Vidurdienis, ir Vienas tapo Dviem <...> Dabar mes švenčiam, pergale bendra tikri / o švenčių šventė; bičiulis Zaratustra čia, o, pats mieliausias svečias!)

Vienišumas toks nepakenčiamas todėl, kad žmogaus praranda savastį, kuri gali būti aiškiai įsisąmoninta vienatvėje, tačiau kurios tapatumą gali patvirtinti tik jam lygių, ištikimų ir juo pasitikinčių žmonių bendrystė. Tokiomis aplinkybėmis žmogus praranda pasitikėjimą savimi kaip savo minčių partneriu ir tą elementarų pasitikėjimą pasauliu, kuris būtinas, kad apskritai būtų įmanomas koks nors [intensyvus] patyrimas. „Aš" ir „pasaulis", sugebėjimas mąstyti ir sugebėjimas patirti prarandami kartu.

Vienintelis žmogaus proto sugebėjimas, kurio normaliam funkcionavimui ne-

reikia nei „aš", nei Kito, nei pasaulio ir kuris nepriklauso nei nuo patyrimo, nei nuo mąstymo, yra sugebėjimas logiškai protauti, kurio prielaida visiškai akivaizdi. Elementarios nenuginčijamo akivaizdumo taisyklės, tas truizmas, kad dukart du yra keturi, negali būti paneigtos netgi esant absoliučiai vienišam. Tai vienintelė patikima „tiesa", kurios gali griebtis žmonės, praradę abipuses garantijas, bendrą jutimą, kurio žmonėms reikia, kad patirtų bendrą pasaulį, gyventų jame ir žinotų savo kelią. Tačiau šitokia „tiesa" yra tuščia, ar veikiau tai išvis nėra jokia tiesa, nes ji nieko neatveria. (Tiesą apibrėžti kaip neprieštaringumą, kaip daro kai kurie logikai, vadinasi, apskritai neigti tiesos egzistavimą.) Todėl vienišumo sąlygomis savaiminis akivaizdumas nebėra tik intelekto priemonė ir tampa produktyvus – pradeda braižyti savąsias „minties" linijas. Apie tai, kad mąstymo procesai, kuriems būdingas griežtas, savaime akivaizdus logiškumas, iš kurio aiškiai nėra jokios išeities, kažkaip siejasi su vienišumu, kartą užsiminė Lutheris (kurio vienatvės ir vienišumo patyrimui, galimas daiktas, negali prilygti jokio kito žmogaus patyrimas ir kuris kartą išdrįso prasitarti, kad „Dievas turi egzistuoti, nes žmogui reikalinga bent viena būtybė, kuria jis galėtų pasitikėti") beveik nežinomoje pastaboje apie Biblijos tekstą „negera žmogui būti vienišam": vienišas žmogus, sako Lutheris, „vieną dalyką visada išveda iš kito ir viską išmąsto iki to, kas blogiausia"[4]. Garsusis totalitarinių sąjūdžių ekstremizmas, neturintis nieko bendro su tikru radikalizmu, tiesą sakant, ir yra toks „išmąstymas iki to, kas blogiausia", toks dedukavimo procesas, kuris visada prieina prie pačių blogiausių išvadų.

Netotalitariniame pasaulyje totalitariniam viešpatavimui žmones parengia tas faktas, kad vienišumas, kadaise buvęs ribiniu patyrimu, paprastai kankinančiu tik tam tikromis ribinėmis socialinėmis sąlygomis, pavyzdžiui, senatvėje, tapo kasdieniu mūsų šimtmetyje vis didėjančių masių patyrimu. Tas negailestingas procesas, į kurį totalitarizmas įstumia ir kreipia mases, atrodo tarsi koks savižudiškas pabėgimas nuo tos masinio vienišumo tikrovės. „Kaip ledas šaltas protavimas" ir „galingi dialektikos čiuptuvai", „sugriebiantys lyg replės", atrodo tarsi kokia paskutinė atrama pasaulyje, kur viskas nepatikima ir niekuo nebegalima pasitikėti. Atrodo, kad tik toji vidinė prievarta, kurios vienintelis turinys yra visiškas prieštaravimų vengimas, dar patvirtina žmogaus tapatumą nepriklausomai nuo visų ryšių su kitais žmonėmis. Ji įspraudžia žmogų į plieninius teroro spaustuvus net tada, kai jis yra vienišas, o totalitarinė valdžia stengiasi niekada nepalikti jo vieno, išskyrus kraštutinį įkalinimo vienutėje atvejį. Sunaikinant bet kokią erdvę tarp žmonių ir juos suspaudžiant į vieną daiktą, sunaikinamos net produktyviosios izoliacijos galimybės; mokant loginio protavimo ir jį šlovinant vienišumo sąlygomis, kai žmogus žino, kad visiškai pražus, jei nors kiek nukryps nuo pirmosios prielaidos, nuo kurios prasidėjo visas loginio protavimo procesas, nunyksta net menkiausia galimybė, kad vienišumas virs vienatve, o logika – [gyvu] mąstymu. Jei tokią totalitarinę praktiką lyginsime su tironijos praktika, mums pasirodys, kad totalitarizmas rado būdą išjudinti net pačią dykumą ir šitaip sukėlė smėlio audrą, kuri gali užgriūti visas apgyventas Žemės rutulio dalis.

Sąlygoms, kuriomis mes šiandien egzistuojame politikos srityje, tikrai gresia tokios niokojančios smėlio audros. Jų pavojingumas reiškiasi net ne tuo, kad jos

[4] „Ein solcher (sc. einsamer) Mensch folgert immer eins aus dem andern und denkt alles zum Ärgsten". *Erbauliche Schriften*, „Warum die Einsamkeit zu fliehen?"

gali sukurti nuolatinę totalitarinę santvarką. Totalitarinė valdžia, kaip ir tironija, savyje puoselėja savo žūties sėklas. Kaip baimė ir bejėgiškumas, iš kurio toji baimė atsiranda, yra antipolitiniai principai, stumiantys žmones į tokią padėtį, kuri priešinga politiniam veiksmui, taip ir vienišumas bei loginis-ideologinis protavimas, dedukuojantis tai, kas blogiausia kyla iš jo, sukuria antisocialinę situaciją ir puoselėja principą, naikinantį bet kokį bendrą žmonių gyvenimą. Tačiau organizuotas vienišumas yra kur kas pavojingesnis už neorganizuotą bejėgiškumą, būdingą visiems tiems žmonėms, kuriuos valdo tironiška ir kaprizinga vieno žmogaus valia. Jis pavojingas tuo, kad gali nuniokoti mums pažįstamą pasaulį – tą pasaulį, kuris, atrodo, visur priėjo pabaigą anksčiau, negu nauja pradžia, kylanti iš šios pabaigos, dar būtų galėjusi suspėti įsitvirtinti.

Nepriklausomai nuo šių svarstymų – kurie kaip prognozės beveik nenaudingi ir visai neguodžiantys – išlieka faktas, kad mūsų epochos krizė ir svarbiausias jos patyrimas sukūrė visiškai naujo tipo valdžią, kuri – kaip galimybė ir visada gresiantis pavojus, – atrodo, nuo šiol su mumis pasiliks ilgam, kaip ir kitos valdžios formos, atsiradusios skirtingais istorijos momentais ir pagrįstos skirtingais pamatiniais patyrimais – monarchija, respublika, tironija, diktatūra ir despotizmas, – liko kartu su žmonija, nepaisant laikinų jų pralaimėjimų.

Tačiau dar yra ir kita tiesa, kad kiekviena pabaiga istorijoje būtinai reiškia naują pradžią; ši pradžia yra pažadas, vienintelė „žinia“, kurią apskritai gali atnešti pabaiga. Prieš tapdama istoriniu įvykiu, pradžia yra aukščiausias žmogaus sugebėjimas; politiniu požiūriu ji sutampa su žmogaus laisve. *Initium ut esset homo creatus est* – „Kad įvyktų pradžia, buvo sukurtas žmogus“, – pasakė Augustinas[5]. Tokią pradžią garantuoja kiekvienas naujas gimimas; tiesą sakant, tokia pradžia yra kiekvienas žmogus.

[5] *De Civitate Dei*, 12 knyga, 20 skyrius.

BIBLIOGRAFIJA

Pirma dalis. Antisemitizmas

Alhaiza, Adolphe, *Vérité sociologique gouvernementale et religieuse. Succinct résumé du Sociétarisme de Fourier comparé au socialisme de Marx*, Paris, 1919.

Anchel, Robert, „Un Baron Juif au 18e siècle", *Souvenir et Science*, vol. 1.

Arendt, Hannah, „Why the Crémieux Decree Was Abrogated", *Contemporary Jewish Record*, April, 1943; „The Jew as Pariah. A Hidden Tradition", *Jewish Social Studies*, vol. 6, no. 2, 1944; „Organized Guilt", *Jewish Frontier*, January, 1945.

Arland, Marcel, „Review of F. *Céline's Bagatelle pour un Massacre*", *Nouvelle Revue Française*, February, 1938.

Aron, Robert, *The Vichy Regime 1940–1944*, New York, 1958.

Bainville, Jacques, *La troisième République*, 1935.

Baron, Salo W., *Die Judenfrage auf dem Wiener Kongress*, Vienna, 1920; *A Social and Religious History of the Jews*, New York, 1937; „The Jewish Question in the 19th Century", *Journal of Modern History*, vol. X, 1938; *Modern Nationalism and Religion*, 1947.

Barrès, Maurice, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.

Basnage, J., *Histoire des Juifs*, La Haye, 1716.

Batault, Georges, *Le Problème juif. La renaissance de l'antisémitisme*, Paris, 1921.

Bauer, Bruno, *Die Judenfrage*, 1843.

Beaurepaire, Guesnay de, *Le Panama et la Républigue*, 1899.

Bécourt, Renault, *Conspiration universelle du Judaisme, entièrement dévoilée; dédiée à tous les souverains d'Europe, à leurs ministres, aux hommes d'Etat et généralement à toutes les classes de la société, menacée de ces perfides projets*, 1835.

Bédarrida, Jassuda, *Les Juifs en France, en Italie et en Espagne*, 1859.

Benjamin, René, *Clémenceau dans la retraite*, Paris, 1930.

Bernanos, Georges, *Las grande peur des bien-pensants*, Paris, 1931; *Les grands cimetières sous la lune*, Paris, 1938.

Berndorff, H. R., *Diplomatische Unterwelt*, 1930.

Bertholet, Alfred, *Die Stellung der Juden zu den Fremden*, 1896; *Kulturgeschichte Israels*, 1919.

Bismarck, Otto von, *Gedanken und Erinnerungen*, 1909–1921.

Bloom, R. I., *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th Centuries*, 1937.

Bloy, Léon, *Le Salut pas les Juifs*, 1892.

Boehlich, Walter, ed., *Der Berliner Antisemitismusstreit,* Frankfurt/M., 1965.

Boehmer, Heinrich, *Les Jésuites. Ouvrage traduit de l'allemand avec une introduction et des notes par G. Monod*, Paris, 1910.

Boerne, Ludwig, *Über die Judenverfolgung*, 1819; *Für die Juden*, 1819; *Briefe aus Paris, 1830–1833.*

Boh, Felix, *Der Konservatismus und die Judenfrage*, 1892.

Bondy-Dworsky, *Geschichte der Juden in Boehmen, Maehren und Schlesien*, Prague, 1906.
Boom, W. ten, *Entstehung des modernen Rassen-Antisemitismus*, Leipzig, 1928.
Bord, Gustave, *La Franc-Maçonnerie en France dès origines à 1815*, 1908.
Botzenhart, Erich, „Der politische Aufstieg des Judentums von der Emanzipation bis zur Revolution 1818", in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 3, 1938.
Bourgin, Georges, „Le Problème de la fonction économique des Juifs", *Souvenir et Science*, vol. 3, nos. 2-4, 1932.
Brentano, Clemens v., *Der Philister vor, in und nach der Geschichte*, 1811.
Brogan, D. W., *The Development of Modern France 1870–1939*, 1941. *The Frech Nation: From Napoleon to Pétain 1814–1940*, New York, 1958.
Bronner, Fritz, „Georg, Ritter v. Schoenerer", *Volk im Werden*, vol. 7, no. 3, 1939.
Brugerette, Joseph, *Le Comte de Montlosier*, 1931.
Buch, Willi, *Fünfzig Jahre antisemitische Bewegung*, Munich, 1937.
Buchholz, Friedrich, *Untersuchungen über den Geburtsadel*, Berlin, 1807.
Buelow, Bernhard von, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1930–1931.
Buelow, Heinrich von, *Geschichte des Adels*, 1903.
Busch, Moritz, „Israel und die Gojim", *Die Grenzboten*, 1879–1881; *Bismarck: Some Secret Pages of his History*, London, 1898.
Byrnes, Robert, *Antisemitism in Modern France*, New Brunswick, 1950.

Capefigue, Jean, *Histoire des grandes opérations financières*, 1855–1858.
Capéran, Louis, *L'Anticléricalisme et l'Affaire Dreyfus*, Toulouse, 1948.
Caro, Georg, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit*, 1908–1920.
Caro, Joseph, „Benjamin Disraeli, Juden und Judentum", *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1932.
„Il caso di Alfredo Dreyfus", *Civiltà Cattolica*, February 5, 1898.
Cassel, Selig, „Geschichte der Juden", in *Ersch und Gruber, Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste*, section 2, vol. 27, 1850.
Céline, Ferdinand, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L'Ecole des cadavres*, 1940.
Chamberlain, Houston Stewart, *The Foundations of the Nineteenth Century*, 1966, translation of the German edition of 1899.
Charensol, Georges, *L'Affaire Dreyfus et la Troisième République*, Paris, 1930.
Chesterton, Gilbert K., *The Return of Don Quixote*, 1927.
Chevrillon, André, „Huit Jours à Rennes", *La Grande Revue*, February, 1900.
Clarke, Edwin, *Benjamin Disraeli*, London, 1926.
Clémenceau, Georges, *L'Iniquité*, 1899; *Vers la Réparation*, 1899; *Contre la Justice*, 1900; *Des Juges*, 1901.
Corti, Egon Cesar, Conte, *The Rise of the House of Rothschild*, New York, 1927.

Dairvaell, Mathieu, *Histoire édifiante et curieuse de Rothschild, Roi des Juifs, suivi du récit de la catastrophe du 18 Juillet par un témoin oculaire*, 1846; *Guerre aux fripons, chronique secrète de la Bourse et des chemins de fer par l'auteur de „Rothschild I, Roi des Juifs"*, 1846, 3rd ed.
Daudet, Léon, *Souvenirs des milieux littéraires, politiques et médicaux*, Paris, 1920; *Panorama de la Troisième République*, Paris, 1936.
Davidsohn, Ludwig, *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Berliner Juden vor der Emanzipation*, 1920.
Delitzsch, Franz, *Sind die Juden wirklich das auserwählte Volk?*, Leipzig, 1890.

Delitzsch, Friedrich, *Die grosse Täuschung*, 1920–1921.

Demachy, Edouard, *Les Rothschilds, une famille de financiers juifs au 19e siècle*, 1896.

Desachy, Paul, *Répertoire de l'Affaire Dreyfus*, 1894; *Bibliographie de l'Affaire Dreyfus*, 1905.

Diderot, Denis, „Juif", in *Encyclopédie*, vol. 9, 1765.

Diest Daber, Otto von, *Bismarck und Bleichroeder*, Munich, 1897.

Dilthey, Wilhelm, *Das Leben Schleiermachers*, 1870.

Dimier, Louis, *Vingt Ans d'Action Française*, Paris, 1926.

Disraeli, Benjamin, *Alroy*, 1833; *Coningsby*, 1844; *Tancred*, 1847; *Lord George Bentinck. A Political Biography*, 1852; *Lothair*, 1870; *Endymion*, 1881.

Dohm, Christian Wilhelm, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, 1781–1783; *Denkwürdigkeiten meiner Zeit*, Lemgo, 1814–1819.

Drumont, Edouard, *La France Juive*, 1885; *La dernière Bataille*, 1890; *La Fin d'un monde. De l'or, de la boue, du sang. Du Panama à l'anarchie*, 1896; *Le Testament d'un antisémite*, Paris, 1891; *Les Tréteaux su succès: les héros et les pitres*, Paris, 1901.

Dubnow, S. M., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, 10 vols., 1929; *History of the Jews in Russia and Poland*. Translated from the Russian by I. Friedlaender, Philadelphia, 1918.

Duehring, Eugen Karl, *Die Judenfrage als Frage der Rassenschädlichkeit für Existenz, Sitte und Cultur der Völker mit einer weltgeschichtlichen Antwort*, 1880.

Dutrait-Crozon, Henri (pseudonym), *Précis de l'Affaire Dreyfus*, 1909, 2nd ed., 1924.

Ehrenberg, Richard, *Grosse Vermögen, ihre Entstehung und ihre Bedeutung*, Jena, 1902.

Eisemenger, J. A., *Entdecktes Judentum*, 1703. New edition by Schieferl, 1893.

Elbogen, Ismar, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin, 1935; „Die Messianische Idee in der alten jüdischen Geschichte", *Judaica*, 1912, *Festschrift Hermann Cohen*.

Emden, Paul H., „The Story of the Vienna Creditanstalt", *Menorah Journal*, vol. 28, no. 1, 1940.

Ewald, Joh. Ludwig, *Ideen über die nötige Organisation der Israeliten in christlichen Staaten*, 1816.

Fernandez, Ramon, „La Vie sociale dans l'oeuvre de Marcel Proust", *Les Cahiers Marcel Proust*, no. 2, 1927.

Foucault, André, *Un nouvel Aspect de l'Affaire Dreyfus* (Les Oeuvres Libres), 1938.

Fourier, Charles, *Théorie des quatre mouvements*, 1808. *Nouveau Monde Industriel*, 1829.

Frank, Walter, *Demokratie und Nationalismus in Frankreich*, Hamburg, 1933; *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlich-soziale Bewegung*, 1st ed., 1928, 2nd revised ed., 1935; „Neue Akten zur Affäre Dreyfus", *Preussische Jahrbücher*, 1933, vol. 233; „Apostata. Maximilian Harden und das wilhelminische Deutschland", in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 3, 1938; „Walter Rathenau und die blonde Rasse", *ibidem*, vol. 4, 1940; „Die Erforschung der Judenfrage. Rückblick und Ausblick", *ibidem*, vol. 5, 1941.

Frantz, Constantin, *Der Nationalliberalismus und die Judenherrschaft*, Munich, 1874.

Freemasonry, the Highway to Hell, London, 1761. – *Freimaurerei, Weg zur Hölle*, translated from the English, 1768. – *La Franche Maçonnerie n'est que le chemin de l'enfer*, translated from the German, Frankfurt, 1769.

Freund, Ismar, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin, 1912.

Fries, Jacob Friedrich, *Über die Gefährdung des Wohlstandes und Charakters der Deutschen durch die Juden*, Heidelberg, 1816.

Fritsch, Theodor E., *Antisemiten-Katechismus*, 1892; editor, *Die Zionistischen Protokolle*, mit einem Vor und Nachwort von Theodor Fritsch, 1924; *Handbuch der Judenfrage*, revised edition, 1935.

Froude, J. A., *Lord Beaconsfield*, London, 1890.

Gentz, Friedrich, *Briefwechsel mit Adam Müller*, Stuttgart, 1857.

Gide, André, „Review of F. Céline's *Bagatelle pour un massacre*", *Nouvelle Revue Française*, April, 1938.

Giraudoux, Jean, *Pleins Pouvoirs*, 1939.

Glagau, Otto, *Der Börsen- und Gründungsschwindel*, Leipzig, 1876; *Der Bankrott des Nationalliberalismus und die Reaktion*, 8th ed., Berlin, 1878.

Goethe, Joh. Wolfgang von, „Isachar Falkensohn Behr, Gedichte eines polnischen Juden, 1772, Mietau und Leipzig", *Frankfurter Gelehrte Anzeigen; Wilhelm Meister.*

Goldberg, Isidor, „Finanz- und Bankwesen", in *Encyclopedia Judaica*, 1930.

Goldstein, Moritz, „Deutsch-Jüdischer Parnass", *Künstwart*, March, 1912.

Graser, I. B., *Das Judentum und seine Reformen als Vorbedingung der vollständigen Aufnahme der Nation in den Staatsverband*, 1828.

Grattenauer, C. W. F., *Über die physische und moralische Verfassung der heutigen Juden. Stimme eines Kosmopoliten*, 1791. Reviewed in*Allgemeine deutsche Bibliothek*, vol. 112, 1792; *Wider die Juden*, 1802.

Grau, Wilhelm, *Die Judenfrage als Aufgabe der neuen deutschen Geschichte*, 1935; *Wlhelm v. Humboldt und das Problem der Juden*, Hamburg, 1935; „Geschichte der Judenfrage", *Historische Zeitschrift*, vol. 153, 1936.

Greenstone, Julius H., *The Messiah Idea in Jewish History*, Philadelphia, 1906.

Gressmann, Hugo, *Der Messias*, Göttingen, 1929.

Gruen, Karl, *Die Judenfrage*, 1844.

Grunwald, Max, *Samuel Oppenheimer und sein Kreis*, Vienna, 1913; „Contributions à l'histoire des impôts et des professions des Juifs de Bohème, Moravie et Silésie depuis le 16e siècle", *Revue des Etudes Juives*, vol. 82.

Gueneau, Louis, „La Première Voie Ferrée de Bourgogne", *Annales de Bourgogne*, 1930, 1931.

Gumplowicz, Ludwig, *Der Rassenkampt*, Innsbruck, 1883.

Gurian, Waldemar, *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus*, Munich-Gladbach, 1929; *Der integrale Nationalismus in Frankreich: Charles Maurras und die Action Française*, Frankfurt, 1931; „Antisemitism in Modern Germany", *Essays on Antisemitism*, ed. by K. S. Pinson, 1946.

Haeckel, Ernst, *Lebenswunder*, 1904.

Halévy, Daniel, „Apologie pour notre passé", *Cahiers de la Quinzaine*, sér. 11, no. 10, 1910.

Halperin, Rose A., *The American Reaction to the Dreyfus Case*, Master's Essay, Columbia University, 1941.

Harden, Maximilian, „Händler und Soldaten", *Die Zukunft*, 1898; „Zum Schutz der Republik", *ibid.*, July, 1922; „Tönt die Glocke Grabgesang?" *ibid.*, July-August, 1922; *Köpfe,* Berlin, 1910.

Hauser, Otto, *Die Rasse der Juden,* 1933.

Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, London, 1935.

Herder, J. G., *Briefe zur Beförderung der Humanität*, 1793–1797; „Über die politische Bekehrung der Juden", in his *Adrastea und das 18. Jahrhundert*, 1801–1803.

Herzog, Wilhelm, *Der Kampf einer Republik*, Zürich, 1933; and Rehfisch, Hans José (pseudonym: René Kestner), *L'Affaire Dreyfus*, a play, 1931.

Hoberg, Clemens August, „Die geistigen Grundlagen des Antisemitismus im modernen Frankreich", in *Forschungen zur Judenfrage*, vol. 4, 1940.

Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig von, *Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit,* edited by Karl Alexander v. Müller (Deutsche Geschichtsquellen des 19. Jahrhunderts, vol. 28), Stuttgart, 1931.

Holst, Ludolf, *Das Judentum in allen dessen Teilen. Aus einem staatswissenschaftlichen Standpunkt betrachtet,* Mainz, 1821.

Humboldt, Wilhelm von, „Gutachten", 1809, in: J. Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preussen,* Berlin, 1912; *Tagebücher,* ed. Leitzmann, Berlin, 1916–1918; *Wilhelm und Caroline von Humboldt in ihren Briefen*, Berlin, 1910.

Hyamson, A. M., *A History of the Jews in England*, 1928.

Jahn, F. L., *Deutsches Volkstum*, 1810.

Jöhlinger, Otto, *Bismarck und die Juden*, Berlin, 1921.

Jost, J. M., *Neuere Geschichte der Israeliten. 1815–1845,* Berlin, 1846.

Karbach, Oscar, „The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer", *Jewish Social Studies*, vol. 7, no. 1, January, 1945.

Katz, Jacob, *Exclusiveness and Tolerance, Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, 1961.

Kleines Jahrbuch des Nützlichen und Angenehmen für Israeliten, 1847.

Koch, Ludwig, S. J., „Juden" in *Jesuitenlexikon*, Paderborn, 1934.

Koehler, Max, *Beiträge zur neueren jüdischen Wirtschaftsgeschichte. Die Juden in Halberstadt und Umgebung* (Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur, vol. 3), 1927.

Kohler, Max J., „Some New Light on the Dreyfus Case", *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus*, New York, 1929.

Krakauer, J., *Geschichte der Juden in Frankfurt/Main. 1150–1824*, 1925–1927.

Kraus, Karl, *Untergang de Welt durch schwarze Magie*, 1925.

Krueger, Hans K., *Berliner Romantik und Berliner Judentum*, Dissertation, 1939.

Krug, W. Traugott, „Über das Verhältnis verschiedener Religionsparteien zum Staate und über die Emanzipation der Juden", *Minerva*, vol. 148, 1828.

K.V.T., „The Dreyfus Case: A Study of French Opinion", *The Contemporary Review*, vol. 74, October, 1898.

Labori, Fernand, „Le Mal politique et les partis", *La Grande Revue*, October-December, 1901; „Notes de Plaidoiries pour le procès de Rennes", ibid., February, 1900.

Lachapelle, Georges, *Les Finances de la Troisième République*, Paris, 1937.

La Serve, Fleury, „Les Juifs à Lyon", *Revue du Lyonnais*, vol. 7, 1838.

Lazare, Bernard, *L'Antisémitisme, son histoire et ses causes*, 1894; *Une Erreur judiciaire; la vérité sur l'affaire Dreyfus*, 1896; *Contre l'Antisémitisme: histoire d'une polémique*, Paris, 1896; *Job's Dungheap*, New York, 1948.

Lazaron, Morris S., *Seed of Abraham*, New York, 1930.

Lecanuet, Edouard, *Les Signes avant-coureurs de la séparation, 1894–1910*, Paris, 1930.

Lemoine, Albert, *Napoléon I et les Juifs*, Paris, 1900.

Lestschinsky, Jacob, „Die Umwandlung und Umschichtung des jüdischen Volkes im Laufe des letzten Jahrhunderts", *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 30, Kiel, 1929.

Lesueur, E., *La Franc-Maçonnerie Artésienne au 18e siècle* (Bibliothèque Révolutionnaire), 1914.

Leuillot, Paul, „L'Usure judaique en Alsace sous l'Empire et la Restauration", *Annales Historiques de la Révolution Française*, vol. 7, 1930.

Levaillant, I., „La Genèse de l'antisémitisme sous la Troisième République", *Revue des Etudes Juives*, vol. 53, 1907.

Levinas, E., „L'Autre dans Proust", *Deucalion*, no. 2, 1947.
Lewinsohn, Richard, *Jüdische Weltfinanz?*, 1925; *Wie sie gross und reich wurden*, Berlin, 1927.
Lombard de Langres, Vincent, *Sociétés secrètes en Allemagne ... de l'assassinat Kotzebue*, Paris, 1819.
Lombroso, César, *L'Antisémitisme*, 2nd edition, 1899, Paris.
Lucien-Brun, Henry, *La Condition des Juifs en France depuis 1789*, Paris, 1900.
Luxemburg, Rosa, „Die sozialistische Krise in Frankreich", *Die Neue Zeit*, vol. I, 1901.

Maier, Hans, „Die Antisemiten", *Deutsches Parteiwesen*, no. 2, Munich, 1911.
Maistre, Comte J. M. de, *Les Soirées de St. Petersburg*, 1821.
Malet, Chevalier de, *Recherches politiques et historiques qui prouvent l'existence d'une secte révolutionnaire*, 1817.
Marburg, Fritz, *Der Antisemitismus in der deutschen Republik*, Vienna, 1931.
Marcus, Jacob R., *The Rise and Destiny of the German Jews*, 1934.
Marr, Wilhelm, *Sieg des Judentums über das Germanentum vom nicht konfessionellen Standpunkt aus betrachtet*, 2nd ed., Berlin, 1879.
Martin du Gard, Roger, *Jean Barois*, 1913.
Marwitz, Fr. August Ludwig von der, „Letzte Vorstelllung der Stände des Lebusischen Kreises an den König", 1811, *Werke*, ed. Meusel, Berlin, 1908; „Über eine Reform des Adels", 1812, *ibid.*; „Von des Ursachen des Verfalls der preussischen Staaten", *ibid.*
Marx, Karl, „Zur Judenfrage", *Deutsch-französische Jahrbücher*, 1843.
Maurras, Charles, *Au Signe de Flore; Souvenirs de la vie politique; L'Affaire Dreyfus et la fondation de l'Action Française*, Paris, 1931; *Oeuvres Capitales*, Paris, 1954.
Mayer, Sigmund, *Die Wiener Juden; Kommerz, Kultur, Politik, 1700–1900*, 1917.
McDermot, George, C.S.P., „Mr. Chamberlain's Foreign Policy and the Dreyfus Case", *Catholic World*, vol. 67, September, 1898.
Mehring, Franz, *Die Lessinglegende*, 1906.
Mendelssohn, Moses, „Schreiben an Lavater", 1769, *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1930, vol. 7; „Vorrede zur Uebersetzung von Menasseh ben Israel, *Rettung der Juden*", 1782; *Gesammelte Schriften*, Leipzig, 1843–1845, vol. 3.
Meyer, Rudolf, *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland*, 1877.
Mirabeau, H. G. R. de, *Sur Moses Mendelssohn*, London, 1788.
Mommsen, Theodor, *Reden und Aufsätze*, Berlin, 1905.
Monypenny, W. F., and Buckle, G. E., *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, New York, 1929.
Morley, John, *Life of Gladstone*, 1903.
Much, Willi, *50 Jahre antisemitischer Bewegung*, Munich, 1937.
Mulert, Hermann, „Antisemitismus", *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, 1909.
Müller, Adam, *Ausgewählte Abhandlungen*, ed. J. Baxa, Jena, 1921.

Neuschäfer, Fritz Albrecht, *Georg, Ritter von Schoenerer*, Hamburg, 1935.
Nipperdey, Thomas, *Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918*, Düsseldorf, 1961.

Paalzow, C. L., *Über das Bürgerrecht der Juden, übersetzt von einem Juden*, Berlin, 1803.
Paléologue, Maurice, „L'Antisémitisme, moyen du gouvernement sous Alexandre II et Alexandre III", *Annales Politiques et littéraires*, vol. 112, July, 1938; *Tagebuch der Affäre Dreyfus*, Stuttgart, 1957.
Parkes, James W., *The Emergence of the Jewish Problem, 1878–1939*, 1946.

Paulus, Heinrich, E. G., *Beiträge von jüdischen und christlichen Gelehrten zur Verbesserung der Bekenner des jüdischen Glaubens*, Frankfurt, 1817; *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln*, 1831.

Péguy, Charles, „Notre Jeunesse“, *Cahiers de la Quinzaine*, 1910; „A Portrait of Bernard Lazare“, in Bernard Lazare, *Job's Dungheap*, New York, 1948.

Philipp, Alfred, *Die Juden und das Wirtschaftsleben. Eine antikritisch-bibliographische Studie zu W. Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Strasbourg, 1929.

Philippsohn, Ludwig, „Tagescontrolle“, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 1839.

Picciotto, James, *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, 1875.

Pichl, Eduard (pseudonym Herwig), *Georg Schoenerer*, 1938.

Pinner, Felix, *Deutsche Wirtschaftsführer*, 1924.

Praag, J. E. van, „Marcel Proust, Témoin du Judaisme déjudaisé“, *Revue Juive de Genève*, nos. 48, 49, 50, 1937.

Précis historique sur l'Affaire du Panama, 1893.

Pribram, Alfred François, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, Vienna, 1918.

Priebatsch, Felix, „Die Judenpolitik der fürstlichen Absolutismus im 17. und 18. Jahrhundert“, *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915.

Proust, Marcel, *Remembrance of Things Past*, 1932–1934.

Quillard, P., *Le Monument Henry*, Paris, 1899.

Rachel, Hugo, *Das Berliner Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*, Berlin, 1931; „Die Juden im Berliner Wirtschaftsleben zur Zeit des Merkantilismus“, *Zeitschrift für Die Geschichte der Juden in Deutschland*, vol. 2.

Rachfahl, Felix, „Das Judentum und die Genesis des modernen Kapitalismus“, *Preussische Jahrbücher*, vol. 147, 1912.

Ramlow, Gerhard, *Ludwig von der Marwitz und die Anfänge konservativer Politik und Staatsauffassung in Preussen* (Historische Studien, no. 185).

Rathenau, Walter, *Staat und Judentun. Zur Kritik der Zeit*, Berlin, 1912; *Von kommenden Dingen*, 1917.

Raymond, E. T., *Disraeli. The Alien Patriot*, New York, 1925.

Reeves, John, *The Rothschilds. The Financial Rulers of Nations*, London, 1887.

Rehberg, August Wilhelm von, *Über den deutschen Adel*, Berlin, 1804.

Reinach, *Joseph, L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1903–1911; „Le rôle d'Henri“, *La Grande Revue*, 1900, vol. 1.

Reinach, Théodore, *Histoire sommaire de l'Affaire Dreyfus*, Paris, 1924.

Riesser, Gabriel, *Über die Stellung der Bekenner des mosaischen Glaubens, an die Deutschen aller Konfessionen*, 1831; *Betrachtungen über die Verhältnisse der jüdischen Untertanen in der Preussischen Monarchie*, 1834.

Robinson, John, *Proofs of a Conspiracy against the Religions and Governments of Europe*, London, 1797. American edition, 1798; German translation, 1800; French translation, 1798–1799.

Roth, Cecil, *The Magnificent Rothschild*, 1939.

Ruehs, Christian Friedrich, „Über die Ansprüche der Juden auf das deutsche Bürgerrecht“, *Zeitschrift für die neueste Geschichte der Völker und Staatenkunde*, Berlin, 1815; *Die Rechte des Christentums und des deutschen Volkes verteidigt gegen die Ansprüche der Juden und ihrer Verfechter*, 1815.

Ruppin, Arthur, *Soziologie der Juden*, Berlin, 1930.

Samter, N., *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Mit besonderer Berücksichtigung Preussens*, 1906.
Savigny, Friedrich Karl von, *Beitrag zur Rechtsgeschichte des Adels im neueren Europa*, 1836.
Sayou, André, „Les Juifs“, *Revue Economique Internationale*, 1912.
Schaeffle, A. E. Fr., „Der 'grosse Börsenkrach' des Jahres 1873“, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, vol. 30, 1874.
Scharf-Scharffenstein, Hermann von, *Das geheime Treiben, der Einfluss und die Macht des Judentums in Frankreich seit 100 Jahren (1771–1871)*, Stuttgart, 1872.
Schay, Rudolf, *Juden in der deutschen Politik*, 1929.
Scheffer, Egon, *Der Siegeszug des Leihkapitals*, 1924.
Scheidler, K. H., „Judenemanzipation“, in *Ersch und Gruber, Allgemeine Enzyklopaedie der Wissenschaften und Künste*, 1850, 2nd section, vol. 27.
Schlegel, Friedrich, *Philosophische Vorlesungen aus den Jahren 1804–1806*, Bonn, 1836.
Schleiermacher, Friedrich, *Briefe bei Gelegenheit der politischen theologischen Aufgabe und des Sendschreibens jüdischer Hausväter*, 1977, *Werke*, section I, vol. 5, 1846.
Schnee, H., *Die Hoffinanz und der moderne Staat*, 3 vols., Berlin, 1953–1955.
Schneider, K. H., „Judenemanzipation“, in *Ersch und Gruber, Allgemeine Enzyklopaedie der Wissenschaften und Künste*, section 2, vol. 27, 1850.
Schudt, Johann Jacob, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, Frankfurt, 1715–1717.
Schwertfeger, Bernhard, *Die Wahrheit über Dreyfus*, 1930.
S.F.S., „The Jesuits and the Dreyfus Case“, *The Month*, vol. 93, February, 1899.
Shohet, D. M., *The Jewish Court in the Middle Ages*, New York, 1931.
Silbergleit, Heinrich, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, Berlin, 1930.
Silberner, Edmund, „Charles Fourier on the Jewish Question“, *Jewish Social Studies*, October, 1946.
Simon, Yves, *La grande Crise de la République Française: observations sur la vie politique française de 1918–1938*, Montreal, 1941.
Sombart, Werner, *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*, 1903; *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911; *Die Zukunft der Juden*, 1912; *Der Bourgeois*, 1913; *Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus*, 1913.
Sonnenberg-Liebermann, Max von, *Beiträge zur Geschichte der antisemitischen Bewegung vom Jahre 1880–1885*, Berlin, 1885.
Sorel, Georges, *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908; *La Révolution dreyfusienne*, Paris, 1911.
Stahl, F. J., *Der christliche Staat und sein Verhältnis zu Deismus und Judentum*, 1847.
Steinberg, A. S., „Die weltanschaulichen Voraussetzungen der jüdischen Geschichtsschreibung“, *Dubnov-Festschrift*, 1930.
Stern, Selma, „Die Juden in der Handelspolitik Friedrich Wilhelms I. von Preussen“, *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, vol. 5; *Der preussische Staat und die Juden*, 2 vols., Tübingen, 1962; *Jud Suess*, 1929; „Die Judenfrage in der Ideologie der Aufklärung und Romantik“, *Der Morgen*, vol. 11, 1935; *The Court Jew*, Philadelphia, 1950.
Stoecker, Adolf, *Reden und Aufsätze*, Leipzig, 1913.
Strauss, Raphael, „The Jews in the Economic Evolution of Central Europe“, *Jewish Social Studies*, vol. III, no. 1, 1941.
Suarez, Georges, *La Vie orgueilleuse de Clémenceau*, Paris, 1930.
Sundheimer, Paul, „Die jüdische Hochfinanz und der bayrische Staat im 18. Jahrhundert“, *Finanzarchiv*, vol. 41, 1924.

Thalheimer, Siegfried, *Macht und Gerechtigkeit – Ein Beitrag zur Geschichte des Falles Dreyfus*, München, 1958.

Théo-Daedalus (pseudonym), *L'Angleterre juive: Israël chez John Bull,* Bruxelles, 1913.
Thibaudet, Albert, *Les idées de Charles Maurras*, Paris, 1920.
Toussenel, Alphonse, *Les Juifs, rois de l'époque. L'histoire de la féodalité financière*, 3rd ed., 1846.
Treitschke, Heinrich von, „Unsere Aussichten", *Presussische Jahrbücher,* vol. 44, no. 5, 1879; „Herr Graetz und sein Judentum", *ibid.*, no. 6; „Erwidrung an Mommsen", *ibid.*, vol. 46, no. 6, 1881.

Ucko, Siegfried, „Geistesgeschichtliche Grundlagen der Wissenschaft des Judentums", *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, vol. 5, no. 1.

Vacher de Lapouge, George, *L'Aryen, son rôle social*, Paris, 1896; *Les Selections sociales*, Paris, 1896.
Vallée, Oscar de, *Manieurs d'argent, 1720–1857*, 1857.
Varigny, C. de, „Les grandes Fortunes en Angleterre", *Revue des deux Mondes*, June, 1888.
Varnhagen, August, *Tagebücher*, Leipzig, 1861.
Vernunft, Walfried, „Juden und Katholiken in Frankreich", *Nationalsozialistische Monatshefte*, October, 1938; „Die Hintergründe des französischen Antisemitismus", *ibid.*, June, 1939.
Voltaire, F. M. Arouet de, *Dictionnaire philosophique* (*Oeuvres complètes*, vol. 9, 1878); *Philosophie génerale: métaphysique, morale et Théologie* (*Oeuvres complètes*, vol. 40, 1785); *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (*Oeuvres complètes*, vol. 12, 1878).

Waetjen, Hermann, „Das Judentum und die Anfänge der modernen Kolonisation", *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 11.
Wagener, Hermann, „Das Judentum und der Staat", in *Wagener Staatslexikon*, 1815–1889; „Das Judentum in der Fremde", ibid.
Wawrzinek, Kurt, Die *Entstehung der deutschen Antisemitenparteien 1875–1890*, Berlin, 1927.
Weber, Eugen, *Action française – Royalism and Reaction in Twentieth-Century France*, Stanford, 1962.
Weber, Max, „Die Börse", in his *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik; Wirtschaftsgeschichte*, 1923; *Parlament und Regierung*, 1918.
Weil, Bruno, *L'Affaire Dreyfus*, Paris, 1930.
Weill, Alexandre, *Rothschild und die europäischen Staaten,* 1844.
Weill, George, „Les Juifs et le Saint-Simonisme", *Revue des Etudes Juives*, vol. 31.
Weinryb, S. B., *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen* (*Historische Untersuchungen*, vol. 12), Berlin, 1934.

Zaccone, Pierre, *Histoire des sociétés secrètes politiques et religieuses depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, 1847–1849.
Zielenziger, Kurt, *Die Juden in der deutschen Wirtschaft*, 1930.
Zola, Emile, „J'Accuse", *L'Aurore*, January 13, 1898; *Correspondance: lettres à Maître Labori*, Paris, 1929.
Zweig, Stefan, *The World of Yesterday: An Autobiography*, 1943.

Antra dalis. Imperializmas

American Friends Service Bulletin, General Relief Bulletin, March, 1943.

Andler, Charles, *Les Origines du Pangermanisme*, 1915.

Angus, H. F., editor, „Canada and the Doctrine of Peaceful Changes“, *International Studies Conference. Demographic Questions. Peaceful Changes*, 1937.

Arndt, Ernst Moritz, *Ein Blick aus der Zeit auf die Zeit*, 1814; *Phantasien zur Berichtigung der Urteile über künftige deutsche Verfassungen*, 1815; *Erinnerungen aus Schweden*, 1818.

Azcarate, Pablo de, „Minorities. League of Nations“, in *Encyclopaedia Britannica*, 1929.

Bangert, Otto, *Gold oder Blut*, 1927.

Barker, Ernest, *Political Theory in England from Herbert Spencer to the Present Day*, 1915; *Ideas and Ideals of the British Empire*, Cambridge, 1941.

Barnes, Leonard, *Caliban in Africa. An Impression of Colour Madness*, Philadelphia, 1931.

Barrès, Maurice, *Scènes et doctrines du nationalisme*, Paris, 1899.

Barzun, Jacques, *Race. A Study in Modern Superstition*, New York, 1937.

Bassermann, Ernst, „Nationalliberale“, in *Handbuch der Politik*, vol. 2, 1914.

Bauer, Otto, *Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie*, Vienna, 1907.

Beamish, Henry Hamilton, *South Africa's Kosher Press*, London, 1937.

Becker, Paul, *Carl Peters, die Wirkung der deutschen Kolonialpolitik*, 1934.

Bell, Sir Hesketh, *Foreign Colonial Administration in the Far East*, 1928.

Benedict, Ruth, *Race, Science and Politics*, 1940.

Benians, E. A., „The European Colonies“, *Cambridge Modern History. The Latest Age*, vol. 12, 1934.

Benjamin, Walter, *Über den Begriff der Geschichte*, in *Werke*, Frankfurt, 1955.

Bentwich, Norman, „South Africa. Dominion of Racial Problems“, *The Political Quarterly*, vol. 10, no. 3, 1939.

Bérard, Victor, *L'Empire russe et le tsarisme*, 1905.

Bergstraesser, Ludwig, *Geschichte der politischen Parteien*, 1921.

Bibl, Viktor, *Der Zerfall Oesterreichs*, 1924.

Bluntschli, Johann Caspar, *Charakter und Geist der Politischen Parteien*, 1869.

Bodelsen, C. A., *Studies in Mid-Victorian Imperialism*, 1924.

Bodin, Jean, *Six Livres de la République*, 1576.

Bonhard, Otto, *Geschichte des alldeutschen Verbandes*, 1920.

Boulainvilliers, Comte Henri de, *Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France*, 1727.

Braun, Robert, „Political Parties. Succession States“, in *Encyclopedia of Social Sciences*.

Brie, Friedrich, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, 1928; *Der Einfluss der Lehren Darwins auf den britischen Imperialismus*, 1927.

Bronner, Fritz, „Georg, Ritter v. Schoenerer“, *Volk im Werden*, vol. 7, no. 3, 1939.

Bruecher, Heinz, „Ernst Haeckel. Ein Wegbereiter biologischen Staatsdenkens“, *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 69, 1935.

Bruun, Geoffrey, *Europe and the French Empire*, 1938.

Bryce, Viscount James, *Studies in History and Jurisprudence*, 1901.

Bubnoff, Nicolai, *Kultur und Geschichte im russischen Denken der Gegenwart* (Osteuropa: Quellen und Studien, no. 2), 1927.

Buffon, Georges-Louis Leclerc, Comte de, *Histoire Naturelle*, 1769–1789.

Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France* (1790), Everyman's Library; *Upon Party*, 1850, 2nd ed.
Burns, Elinor, *British Imperialism in Ireland*, 1931.

Cambridge History of the British Empire, vol. 5, *The Indian Empire 1858–1918*, 1932; vol. 8, *South Africa*, 1936.
Carlyle, Thomas, „Occasional Discourse on the Nigger Question", in *Critical and Miscellaneous Essays.*
Carr-Saunders, A. M., *World Population*, Oxford, 1936.
Carthill, Al. (pseudonym), *The Lost Dominion*, 1924.
Chamberlin, W. H., *The Russian Revolution, 1917–1927*, New York, 1935.
Cherikover, E., „New Materials on the Pogroms in Russia at the Beginning of the Eighties", *Historishe Shriftn*, vol. 2, Vilna, 1937.
Chesterton, Cecil, and Belloc, Hilaire, *The Party System*, London, 1911.
Chesterton, Gilbert K., *The Crimes of England*, 1915.
Childs, Stephen Lawford, „Refugees – a Permanent Problem in International Organization", in *War is not Inevitable, Problems of Peace*, 13th series, published by the International Labor Office, London, 1938.
Clapham, J. H., *The Abbé Siéyès*, London, 1912.
Class, Heinrich (pseudonym Einhart), *Deutsche Geschichte*, Leipzig, 1910; *Zwanzig Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe*, Leipzig, 1910; (pseudonym Daniel Fryman), *Wenn ich der Kaiser wär. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, 1912.
Cleinow, Georg, *Die Zukunft Polens*, Leipzig, 1914.
Comte, Auguste, *Discours sur l'Ensemble du Positivisme*, 1848.
Conditions of India (no author, preface by Bertrand Russell), London, 1934.
Conrad, Joseph, „The Heart of Darkness", in his *The Youth and Other Tales*, 1902; *Victory*, 1915.
Cooke, George W., *The History of Party*, London, 1836.
Coquart, A., *Pisarev et l'idéologie du nihilisme russe*, Paris, 1946.
Cromer, Lord, Evelyn Baring, „The Government of Subject Races", *Edinburgh Review*, January, 1908; „Disraeli", *Spectator*, November, 1912.
Crozier, John B., *History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution*, 1897–1901.
Crozier, W. P., „France and her 'Black Empire'", *New Republic*, January 23, 1924.
Curzon, Lord George N., *Problems of the Far East*, 1894.

Damce, E. H., *The Victorian Illusion*, London, 1928.
Danilewski, Nikolai Yakovlevich, *Russia and Europe*, 1871.
Darcy, Jean, *France et Angleterre, Cent années de rivalité coloniale*, 1904.
(Davidson, John), *Testament of John Davidson*, 1908.
Deckert, Emil, *Panlatinismus, Panslawismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die Weltlage*, Frankfurt, 1914.
Delbrück, Hans, „Die Alldeutschen", *Preussische Jahrbücher*, vol. 154, December, 1913; *Ludendorffs Selbstportrait*, Berlin, 1922.
Delos, J.-T., *La Nation*, Montreal, 1944.
Detweiler, E. G., „The rise of modern race antagonism", *American Journal of Sociology*, 1932.
Dilke, Charles W., *Problems of Greater Britain*, 4th ed., London, 1890.
Dornath, J. v., „Die Herrschaft des Panslawismus", *Preussische Jahrbücher*, vol. 95, Berlin, 1898.

Dreyfus, Robert, „La Vie et les prophéties du Comte de Gobineau“, *Cahiers de la Quinzaine*, ser. 6, cahier 16, 1905.
Dubuat-Nançay, Comte Louis Gabriel, *Les Origines; ou, l'Ancien Gouvernment de la France, de l'Allemagne et de l'Italie*, 1789.
Duesberg, Jacques, „Le Comte de Gobineau“, *Revue Génerale*, 1939.
Duverger, Maurice, *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*, New York, 1959.

Ehrenberg, Hans, and Bubnoff, Nicolai, editors. *Östliches Christentum. Dokumente*, 1925.
Emden, Paul H., *Jews of Britain. A Series of Biographies*, London, 1944.
Erdstein, David, *Le Statut juridique des minorités en Europe*, Paris, 1932.
Estève, Louis, *Une nouvelle Psychologie de l'Impérialisme. Ernest Seillière*, 1913.

Faure, Elie, „Gobineau et le Problème des races“, *Europe*, 1923.
Fiala, Vaclav, „Les Partis politiques polonais“, *Monde Slave*, February, 1935.
Fischel, A., *Der Panslawismus bis zum Weltkriege*, 1919.
The French Colonial Empire (Information Department Papers, no. 25), published by the Royal Institute of International Affairs, London, 1941.
„Friedlosikeit“, in *Schweizer Lexikon*, 1945.
Froude, J. A., *Short Studies on Great Subjects*, 1867–1882.

Gagarin, Ivan S., *La Russie sera-t-elle catholique?*, 1856.
Galton, Sir Francis, *Hereditary Genius*, 1869.
Gehrke, Achim, *Die Rasse im Schrifttum*, 1933.
Gelber, N. M., „The Russian Pogroms in the Early Eighties in the Light of the Austrian Diplomatic Correspondence“, *Historishe Shriftn*, vol. 2, Vilna, 1937.
George, David Lloyd, *Memoirs of the Peace Conference*, Yale, 1939.
Gobineau, Clément Serpeille de, „Le Gobinisme et la Pensée moderne“, *Europe*, 1923.
Gobineau, Comte Joseph-Arthur de, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853; *The Inequality of Human Races*, English ed., translated by Adrien Collins, 1915; „Ce qui est arrivé à la France en 1870“, *Europe*, 1923.
Goerres, Josef, *Politische Schriften*, Munich, 1854–1874.
Gohier, Urbain, *La Race a parlé*, 1916.
Grégoire, Abbé Henri, *De la Littérature des Nègres, ou recherches sur leurs qualités morales*, Paris, 1808; *De la Noblesse de la peau ou du préjugé des blancs contre la couleur des Africains*, Paris, 1826.
Gregory, Theodore, *Ernst Oppenheimer and the Economic Development of Southern Africa*, New York, 1962.
Grell, Hugo, *Der alldeutsche Verband, seine Geschichte, seine Bestrebungen, seine Erfolge* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 8), Munich, 1898.
Gunenin, E., *L'Épopée coloniale de la France*, 1932.

Hadsel, Winifred N., „Can Europe's refugees find new Homes?“, *Foreign Policy Reports*, vol. 10, no. 10, 1943.
Halévy, Elie, *L'Ere des Tyrannies*, Paris, 1938.
Hallgarten, W., *Vorkriegsimperialismus*, 1935.
Hancock, William K., *Survey of British Commonwealth Affairs*, London, 1937–1942; *Smuts: The Sanguine Years, 1870–1919*, New York, 1962.
Hanotaux, Gabriel, „Le Général Mangin“, *Revue des Deux Mondes*, vol. 27, 1925.

Harlow, Vincent, *The Character of British Imperialism*, 1939.
Harvey, Charles H., *The Biology of British Politics*, 1904.
Hasse, Ernst, *Deutsche Weltpolitik* (Flugschriften des Alldeutschen Verbandes, no. 5), 1897; *Deutsche Politik*, 1905–1906.
Hazeltine, H. D., „Excommunication", in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Heinberg, John Gilbert, *Comparative Major European Governments, an Introductory Study*, New York, 1937.
Herrmann, Louis, *History of the Jews in South Africa*, 1935.
Hilferding, Rudolf, *Das Finanzkapital*, Vienna, 1910.
Hobbes, Thomas, *Leviathan* (1651), Cambridge Edition, 1935.
Hobson, J. H., „Capitalism and Imperialism in South Africa", *Contemporary Review*, 1900; *Imperialism* (1905), unrevised edition, 1938.
Hoetzsch, Otto, *Russland; eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904–1912*, Berlin, 1913.
Hoffmann, Karl, *Ölpolitik und angelsächsisches Imperium*, 1927.
Holborn, Louise W., „The Legal Status of Political Refugees, 1920–1938", *American Journal of International Law*, 1938.
Holcombe, Arthur N., „Political Parties", in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Hotman, François, *Franco-Gallia*, 1573.
Huebbe-Schleiden, *Deutsche Kolonisation*, 1881.
Huxley, Thomas, *The Struggle for Existence in Human Society*, 1888.

Ipseri, H. P., „Vom Begriff der Partei", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1940.

James, Selwyn, *South of the Congo*, New York, 1943.
Janeff, Janko, „Der Untergang des Panslawismus", *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 91, 1937.
Janowsky, Oscar J., *The Jews and Minority Rights*, New York, 1933; *Nationalities and National Minorities*, New York, 1945.
Jermings, R. Yewdall, „Some International Aspects of the Refugee Question", *British Yearbook of International Law*, 1939.

Kabermann, Heinz, „Das internationale Flüchtlingsproblem", *Zeitschrift für Politik*, vol. 29, no. 3, 1939.
Kaehler, Siegfried, editor. *Deutscher Staat und deutsche Parteien*, Munich, 1922.
Karbach, Oscar, „The Founder of Modern Political Antisemitism: Georg von Schoenerer", *Jewish Social Studies*, vol. 7, no. 1, January, 1945.
Kat Angelino, A. D. A. de, *Colonial Policy*, Chicago, 1931.
Kehr, Eckart, *Schlachtflottenbau und Parteipolitik*, 1930.
Kidd, Benjamin, *Social Evolution*, 1894.
Kiewet, C. W. de, *A History of South Africa. Social and Economic*, Oxford, 1941.
Kipling, Rudyard, „The First Sailor", in his *Humorous Tales*, 1891; „The Tomb of His Ancestor", in his *The Day's Work*, 1898; *Stalky and Company*, 1899; *Kim*, 1900.
Klemm, Gustav, *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit*, 1843–1852.
Klyuchevsky, V. O., *A History of Russia*, London, 1911–1931.
Koebner, Richard, and Schmidt, Helmut Dan, *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840–1860*, New York, 1964.
Koestler, Arthur, *Scum of the Earth*, 1941.
Kohn, Hans, *Nationalism*, 1938; *Panslavism: History and Ideology*, Notre Dame, 1953.

Koyré, Alexandre, *Etudes sur l'histoire de la pensée philosophique en Russie*, Paris, 1950.
Kruck, Alfred, *Geschichte des alldeutschen Verbandes 1890–1939*, Wiesbaden, 1954.
Kuhlenbeck, L., *Rasse und Volkstum* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 23).
Kulischer, Eugene M., *The Displacement of Population in Europe* (International Labor Office), Montreal, 1943.
Kulischer, J., *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, 1928–1929.

Landsberg, P. L., „Rassenideologie", *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1933.
Langer, William, *The Diplomacy of Imperialism*, 1890–1902.
Larcher, M., *Traité Elémentaire de Législation Algérienne*, 1903.
Lawrence, T. E., „France, Britain and the Arabs", *The Observer*, 1920; *Seven Pillars of Wisdom*, 1926; *Letters*, edited by David Garnett, New York, 1939.
Lehr, *Zwecke und Ziele des alldeutschen Verbandes* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 14).
Lemonon, Ernest, *L'Europe et la politique britannique. 1882–1911*, 1912.
Levine, Louis, *Pan-Slavism and European Politics*, New York, 1914.
Lewis, Sir George Cornewall, *An Essay on the Government of Dependencies*, Oxford, 1844.
Lippincott, Benjamin E., *Victorian Critics of Democracy*, University of Minnesota, 1938.
Lossky, N. O., *Three Chapters from the History of Polish Messianism* (International Philosophical Library, vol. 2, no. 9), Prague, 1936.
Lovell, Reginald Ivan, *The Struggle for South Africa, 1875–1899*, New York, 1934.
Low, Sidney, „Personal Recollections of Cecil Rhodes", *Nineteenth Century*, vol. 51, May, 1902.
Ludendorff, Erich, *Die überstaatlichen Mächte im letzten Jahre des Weltkrieges*, Leipzig, 1927; *Die Judenmacht, ihr Wesen und Ende*, Munich, 1938; *Feldherrnworte*, 1938.
Luxemburg, Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals* (1913), Berlin, 1923.

Macartney, C. A., *The Social Revolution in Austria*, Cambridge, 1926; *National States and National Minorities*, London, 1934.
Mahan, Alfred T., *The Problem of Asia and its Effect upon International Policies*, Boston, 1900.
Maine, Sir Henry, *Popular Government*, 1886.
Mangin, Charles Marie Emmanue, *La Force noire*, 1910; *Des Hommes et des Faits*, Paris, 1923.
Mangold, Ewald K. B., *Frankreich und der Rassegedanke: eine politische Kernfrage Europas*, 1937.
Mansergh, Nicholas, *Britain and Ireland* (Longman's Pamphlets on the British Commonwealth), London, 1942; *South Africa 1960–1961*, New York, 1962.
Marcks, Erich, editor, *Lebensfragen des britischen Weltreichs*, 1921.
Marx, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (1852), 1898.
Masaryk, Th. G., *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie*, 1913.
Mauco, Georges, „L'Emigration, problème révolutionnaire", *Esprit*, 7th year, no. 82, July, 1939.
Maunier, René, *Sociologie coloniale*, 1932–1936.
Metzer, E., *Imperialismus und Romantik*, Berlin, 1908.
Michaelis, Alfred, editor, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in Preussen seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1910.
Michel, P. Charles, „A Biological View of Our Foreign Policy", *Saturday Review*, London, February, 1896.

Michell, Lewis, *Rhodes*, London, 1910.
Michels, Robert, „Prolegomena zur Analyse des nationalen Leitgedankens", *Jahrbuch für Soziologie*, vol. 2, 1927; *Political Parties: a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*, Glencoe, 1949.
Millin, S. Gertrude, *Rhodes*, London, 1933.
Molisch, Paul, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*, Jena, 1926.
Montesquieu, C. L. de Secondat de, *Esprit des Lois*, 1748.
Morrison, T., *Imperial Rule in India*, 1899.
Multatuli (pseudonym for Eduard Douwes Dekker), *Max Havelaar*, 1868.

Nadolny, R., *Germanisierung oder Slavisierung?*, 1928.
Naumann, Friedrich, *Central Europe*, London, 1916.
Neame, L. E., *The History of Apartheid*, London, 1962.
Nettlau, Max, *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*, 1927.
Neumann, Sigmund, *Die Stufen des preussischen Konservativismus* (Historische Studien, no. 190), 1930; *Die deutschen Parteien*, 1932.
Neuschäfer, Fritz Albrecht, *Georg,Ritter von Schoenerer*, Hamburg, 1935.
Nicolson, Harold, *Curzon: The Last Phase 1919–1925*, Boston, New York, 1934.
Nippold, Gottfried, *Der deutsche Chauvinismus*, 1913.
Novalis (pseudonym for Friedrich Hardenberg), *Neue Fragmentensammlung*, 1798.

Oakesmith, John, *Race and Nationality, an Inquiry into the Origin and Growth of Patriotism*, 1919.
Oertzen, A. F. von, *Nationalsozialismus und Kolonialfrage*, Berlin, 1935.
Oesterley, W. O. E., *The Evolution of the Messianic Idea*, London, 1908.

Le Panlatinism, Confédération Gallo-Latine et Kelto-Gauloise ... ou projet d'union fédérative..., Paris, 1860.
Pearson, Karl, *National Life*, 1901.
Peters, Carl, „Das Deutschtum als Rasse", *Deutsche Monatsschrift*, April, 1905; *Die Gründung von Deutsch-Ostafrika. Kolonialpolitische Erinnerungen*, 1906.
Pichl, Eduard (pseudonym Herwig), *George Schoenerer*, 1938.
Pinon, René, *France et Allemagne*, 1912.
Pirenne, Henri, *A History of Europe from the Invasions to XVI Century*, London, 1939.
Plucknett, Theodore F. T., „Outlawry", in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Pobyedonostzev, Constantin, *L'Autocratie russe. Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits ... 1881–1894*, Paris, 1927; *Reflections of a Russian Statesman*, London, 1898.
Preuss, Lawrence, „La Dénationalisation imposée pour des motifs politiques", *Revue Internationale Française du Droit des Gens*, vol. 4, nos. 1, 2, 5, 1937.
Priestley, H. J., *France Overseas: a study of modern imperialism*, New York, 1938.
Propyläen Weltgeschichte, vol. 10, *Das Zeitalter des Imperialismus*, 1933.
Pundt, Alfred, *Arndt and the National Awakening in Germany*, New York, 1935.

Reimer, E., *Pangermanisches Deutschland*, 1905.
Reismann-Grone, Th., *Überseepolitik oder Festlandspolitik?* (Flugschriften des alldeutschen Verbandes, no. 22), 1905.
Renan, Ernest, *Histoire générale et système comparé des langues*, 1863; *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, 1882. English translation in *The Poetry of the Celtic Races, and Other Studies*, translated by William G. Hutchison, London, 1896.

Renner, Karl, *Der Kampf der österreichischen Nationen unter dem Staat*, 1902; *Österreichs Erneuerung. Politisch-programmatische Aufsätze*, Vienna, 1916; *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Leipzig, 1918.

Richard, Gaston, *Le Conflit de l'autonomie nationale et de l'impérialisme*, 1916.

Ritter, Paul, *Kolonien im deutschen Schrifttum*, 1936.

Robert, Cyprienne, *Les deux Panslavismes*, 1847; *Le Monde slave*, 1852.

Robespierre, Maximilien de, *Oeuvres*, 1840; *Speeches*, 1927.

Robinson, Jacob, „Staatsbürgerliche und wirtschaftliche Gleichberechtigung", *Süddeutsche Monatshefte*, July, 1929.

Roepke, Wilhelm, „Kapitalismus und Imperialismus", *Zeitschrift für Schweizerische Statistik und Volkswirtschaft*, vol. 70, 1934.

Rohan, Henri, Duc de, *De l'Intérêt des princes et Etats de la Chrétienté*, 1638.

Rohden, Peter R., editor, *Demokratie und Partei, Vienna*, 1932.

Rohrbach, Paul, *Der deutsche Gedanke in der Welt*, 1912; *Die alldeutsche Gefahr*, 1918.

Roscher, Wilhelm, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 1900.

Rosenkranz, Karl, *Über den Begriff der politischen Partei*, 1843.

Roucek, Joseph, *The Minority Principle as a Problem of Political Science*, Prague, 1928.

Rozanov, Vassilij, Fallen Leaves, 1929.

Rudlin, W. A., „Political Parties. Great Britain", in *Encyclopedia of the Social Sciences*.

Russell, Lord John, *On Party*, 1850.

Samuel, Horace B., *Modernities*, London, 1914.

Schnee, Heinrich, *Nationalismus und Imperialismus*, 1928.

Schultze, Ernest, „Die Judenfrage in Südafrika", *Der Weltkampf*, vol. 15, no. 178, 1938.

Schumpeter, Joseph, „Zur Soziologie der Imperialismen", *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, vol. 46, 1918–1919.

Schuyler, Robert L., *The Fall of the Old Colonial System. A Study in British Free Trade, 1770–1870*, New York, 1945.

Seeley, John Robert, *The Expansion of England*, 1883.

Seillière, Ernest, *La Philosophie de l'impérialisme, 1903–1906: Mysticisme et domination. Essais de critique impérialiste*, 1913.

Sieveking, H. J., „Wirtschaftsgeschichte", in *Enzyklopädie der Rechts- und Staatswisseschaften*, vol. 47, 1935.

Siéyès, Abbé E. J., *Qu-est-ce que le Tiers Etat?*, 1789.

Simar, Théophile, *Etude Critique sur le formation de la doctrine des races au 18e et son expansion au 19e siècle*, Bruxelles, 1922.

Simpson, John Hope, *The Refugee Problem* (Institute of International Affairs), Oxford, 1939.

Sitzungsbericht des Kongresses der organisierten nationalen Gruppen in den Statten Europas, 1933.

Solovyov, Vladimir, *Judaism and the Christian Question*, 1884.

Sommerland, Theo, *Der deutsche Kolonialgedanke und sein Werden im 19. Jahrhundert*, Halle, 1918.

Spiess, Camille, *Impérialismes. Gobinisme en France*, Paris, 1917.

Sprietsma, Cargill, *We Imperailists. Notes on Ernest Seillière's Philosophy of Imperialism*, New York, 1931.

Staehlin, Karl, *Geschichte Russlands von den Anfägen bis zur Gegenwart*, 1923–1939; „Die Entstehung des Panslawismus", *Germano-Slavica*, no. 4, 1936.

Stephen, Sir James F., *Liberty, Equality, Fraternity*, 1873; „Foundations of the Government of India", *Nineteenth Century*, vol. 80, 1883.

Stoddard, Th. L., *Rising Tide of Color*, 1920.
Strieder, Jakob, „Staatliche Finanznot und Genesis des modernen Grossunternehmertums", *Schmollers Jahrbücher*, vol. 49, 1920.
Strzygowski, Josef, *Altai, Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.
Suarès, André, *La Nation contre la race*, Paris, 1916.
Sumner, B. H., *Russia and the Balkans*, Oxford, 1937; *A Short History of Russia*, New York, 1949.
Sydacoff, Bresnitz von, *Die panslawistische Agitation und die südslawische Bewegung in Österreich-Ungarn*, Berlin, 1899.
Szpotański, Stanislaw, „Les Messies au 19e siècle", *Revue Mondiale*, 1920.

Talleyrand, C. M. de, „Essai sur les avantages à retirer des colonies nouvelles dans les circonstances présentes" (1799), *Académie des Sciences Coloniales, Annales*, vol. 3, 1929.
Thierry, A., *Lettres sur l'histoire de la France*, 1840.
Thompson, L. M., „Afrikaner Nationalist Historiography and the Policy of Apartheid", *The Journal of African History*, vol. III, no. 1, 1962.
Thring, Lord Henry, *Suggestions for Colonial Reform*, 1865.
Tirpitz, Alfred von, *Erinnerungen*, 1919.
Tocqueville, Alexis de, „Lettres de Alexis de Tocqueville et de Arthur Gobineau", *Revue des Deux Mondes*, vol. 199, 1907; *L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856.
Tonsill, Ch. C., „Racial Theories from Herder to Hitler", *Thought*, vol. 15, 1940.
Townsend, Mary E., *Origin of Modern German Colonialism*, 1871–1885, New York, 1921; *Rise and Fall of Germany's Colonial Empire*, New York, 1930; *European Colonial Experience since 1871*, New York, 1941.
Tramples, Kurt, „Völkerbund und Völkefrreiheit", *Süddeutsche Monatshefte*, July, 1929.
Tyler, J. E., *The Struggle for Imperial Unity*, London, Toronto, New York, 1938.

Unwin, George, *Studies in Economic History*, ed. by R. H. Tawney, 1927.

Vichniac, Marc, „Le Statut international des apatrides", *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, vol. 33, 1933.
Voegelin, Erich, *Rasse und Staat*, 1933; *Die Rassenidee in der Geistesgeschichte*, Berlin, 1933; „The Origins of Scientism", *Social Research*, December, 1948.
Voelker, K., *Die religiöse Wurzel des englischen Imperialismus*, Tübingen, 1924.
Vrba, Rudolf, *Russland und der Panslawismus: statistische und sozialpolitische Studien*, 1913.

Wagner, Adolf, *Vom Territorialstaat zur Weltmacht*, 1900.
Weber, Ernst, *Volk und Rasse. Gibt es einen deutschen Nationalstaat?*, 1933.
Webster, Charles Kingsley, „Minorities. History", in *Encyclopaedia Britannica*, 1929.
Wenck, Martin, *Alldeutsche Taktik*, 1917.
Werner, Bartholomäus von, *Die deutsche Kolonialfrage*, 1897.
Werner, Lothar, *Der alldeutsche Verband, 1890–1918* (Historische Studien, no. 278), Berlin, 1935.
Wertheimer, Mildred S., *The Pan-German League, 1890–1914*, 1924.
Westarp, Graf Kuno F. V. von, *Konservative Politik im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches*, 1935.
White, John S., „Taine Race and Genius", *Social Research*, February, 1943.
Whiteside, Andrew G., „Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 9. Jg. (1961).
Williams, Basil, *Cecil Rhodes*, London, 1921.

Williams, Sir John Fischer, „Denationalisation“, *British Year Book of International Law*, vol. 7, 1927.
Winkler, Wilhelm, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, Vienna, 1931.
Wirth, Max, *Geschichte der Handelskrisen*, 1873.
Wolmar, Wolfram von, „Vom Panslawismus zum tschechisch-sowjetischen Bündnis“, *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 104, 1938.

Zetland, Lawrence J., *Lord Cromer*, 1932.
Ziegler, H. O., *Die moderne Nation*, Tübingen, 1931.
Zimmermann, Alfred, *Geschichte der deutschen Kolonialpolitik*, 1914.
Zoepfl, G., „Kolonien und Kolonialpolitik“, in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3rd edition.

Trečia dalis. Totalitarizmas

Dėkoju Huverio bibliotekai (Stanfordas, Kalifornija), Žydų dokumentacijos centrui (Paryžius) ir Jidiš moksliniam institutui (Niujorkas) už maloniai suteiktą galimybę skaityti ir cituoti archyvinę medžiagą. Niurnbergo procese naudoti dokumentai cituojami pagal jų Niurnbergo kartotekos numerius, o kiti dokumentai – nurodant jų saugojimo vietą ir archyvinį numerį.

Abel, Theodore, *Why Hitler Came into Power: an Answer Based on the Original Life Stories of Six Hundred of His Followers*, 1938.
Adler, H. G., *Theresienstadt 1941–1945*, Tübingen, 1955.
Alquen, Gunter d', *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP* (Schriften der Hochschule für Politik), 1939.
Anweiler, Oskar, *Die Räte-Bewegung in Russland 1905–1921*, Leiden, 1958; „Lenin und der friedliche Übergang zum Sozialismus“, in *Osteuropa*, 1956, vol. VI.
Armstrong, John A., *The Soviet Bureaucratic Elite: A Study of the Ukrainian Apparatus*, New York, 1959; *The Politics of Totalitarianism*, New York, 1961.
Avtorkhanov, A., „Social Differentiation and Contradictions in the Party“, *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR*, Munich, February, 1956; *Stalin and the Soviet Communist Party: A Study in the Technology of Power*, New York, 1959; (pseudonym Uvalov), *The Reign of Stalin*, London, 1953.

Bakunin, Michael, *Oeuvres*, Paris, 1907; *Gesammelte Werke*, 1921–1924.
Balabanoff, Angelica, *Impressions of Lenin*, Ann Arbor, 1964.
Baldwin, Roger N., „Political Police“, in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Bataille, George, „Le Secret de Sade“, *La Critique*, vol. 3, nos. 15, 16, 17, 1947; „Review of D. Rousset, *Les Jours de notre mort*“, *La Critique*, January, 1948.
Bauer, R. A., Inkeles, A., Kluckhohn, C., *How the Soviet System Works*, Cambridge, 1956.
Bayer, Ernest, *Die SA*, Berlin, 1938.
Bayle, François, *Psychologie et Ethique du National-Socialisme. Etude Anthropologique des Dirigeants SS*, Paris, 1953.
Beck, F., and Godin, W., *Russian Purge and the Extraction of Confession*, London and New York, 1951.

Beckerath, Erwin von, „Fascism", in *Encyclopedia of Social Sciences; Wesen und Werden des faschistischen Staates*, Berlin, 1927.

Benn, Gottfried, *Der neue Staat und die Intellektuellen*, 1933.

Bennecke, H., *Hitler und die SA*, München, 1962.

Berdyaev, Nicolas, *The Origin of Russian Communism*, 1937.

Best, Werner, *Die deutsche Polizei*, 1940.

Bettelheim, Bruno, „On Dachau and Buchenwald", in *Nazi Conspiracy op. cit.*, vol. 7; „Behavior in Extreme Situations", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 38, no. 4, 1943.

Black, C. E., editor, *Rewriting Russian History*, New York, 1956.

Blanc, R. M., *Adolf Hitler et les „Protocoles des Sages de Sion"*, 1938.

Boberach, Heinz, editor, *Meldungen aus dem Reich*, Neuwied and Berlin, 1965.

Bonhard, Otto, *Jüdische Geld- und Weltherrschaft?*, Berlin, 1926.

Borkenau Franz, *The Totalitarian Enemy*, London, 1940; *The Communist International*, London, 1938; „Die neue Komintern", *Der Monat*, no. 4, 1949.

Bormann, Martin, „Relationship of National Socialism and Christianity", in *Nazi Conspiracy*, op. cit., vol. 6; *The Bormann Letters*, ed. by H. R. Trevor-Roper, London, 1954.

Boucart, Robert, *Les Dessous de l'Intelligence Service*, 1937.

Bracher, Karl Dietrich, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, 1955; 3rd ed., Villingen, 1960.

—, Sauer, Wolfgang, and Schulz, Gerhard, *Die nationalsozialistiche Machtergreifung*, Köln & Opladen, 1960.

Bramsted, Ernest K., *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925–1945*, Michigan, 1965.

Brecht, Bertolt, *Stücke*, 10 vols., Frankfurt, 1953–1959; *Gedichte*, 7 vols., Frankfurt, 1960–1964.

Broszat, Martin, *Der Nationalsozialismus*, Stuttgart, 1960.

—, Jacobson, Hans-Adolf, and Krausnick, Helmut, *Konzentrationslager, Kommissarbefehl, Judenverfolgung*, Olten/Freiburg, 1965.

Brzezinski, Zbigniew, *Ideology and Power in Soviet Politics*, New York, 1962; *The Permanent Purge – Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1956.

Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators*, New York, 1951.

Buchheim, Hans, „Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, April, 1955; *Das Dritte Reich*, München, 1958; *Die SS und totalitäre Herrschaft*, München, 1962; *Die SS – das Herrschaftsinstrument – Befehl und Gehorsam*, Olten/Freiburg, 1965.

Bullock, Alan, *Hitler, A Study in Tyranny*, rev. ed., New York, 1964.

Camus, Albert, „The Human Crisis", *Twice a Year*, 1946–1947.

Carocci, Giampiero, *Storia del fascismo*, Milan, 1959.

Carr, E. H., *History of Soviet Russia*, 7 vols. New York, 1951–1964; *Studies in Revolution*, New York, 1964.

Céline, Ferdinand, *Bagatelle pour un massacre*, 1938; *L'Ecole des cadavres*, 1940.

Chamberlin, W. H., *Blueprint for World Conquest*, 1946; *The Russian Revolution*, (1935), 1965.

Childs, H. L., and Dodd, W. E., editors, *The Nazi Primer*, New York, 1938.

Ciliga, Anton, *The Russian Enigma*, London, 1940.

Clark, Evelyn A. „Adolf Wagner. From National Economist to National Socialist", *Political Science Quarterly*, 1940, vol. 55, no. 3.

Cobban, Alfred, *National Self-determination*, London, New York, 1945; *Dictatorship: Its History and Theory*, New York, 1939.

Communism in Action (United States Government House Documents, no. 754), Washington, 1946.

Crankshaw, Edward, *Gestapo, Instrument of Tyranny*, London, 1956.
Curtiss, J. S., *An Appraisal of the Protocols of Zion*, New York, 1942.

Dallin, David J., *From Purge to Coexistence*, Chicago, 1964; „Report on Russia“, *The New Leader*, January 8, 1949.
— and Nicolaevsky, Boris I., *Forced Labor in Russia*, 1947.
Daniels, Robert, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge, 1960.
The Dark Side of the Moon (preface by T. S. Eliot), New York, 1947.
Deakin, F. W., *The Brutal Friendship*, New York, 1963.
De Begnac, Yvon, *Palazzo Venezia – Storia di un regime*, Rome, 1950.
Dehillotte, Pierre, *Gestapo*, Paris, 1940.
Delarue, Jacques, *Histoire de la Gestapo*, Paris, 1962.
Deutscher, Isaac, *Stalin: A Political Biography*, New York and London, 1949; *Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921*, 1954; *Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929*, 1959; *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940*; 1963.
„Die nationalsozialistische Revolution“, *Dokumente der deutschen Politik*, vol. I.
Dobb, Maurice, „Bolshevism“, in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Dokumente der deutschen Politik und Geschichte, vol. IV.
Domarus, Max, *Hitler-Reden und Proklamationen 1932–1945*, 2 vols., 1963.
Doob, Leonard W., „Goebbels' Principles of Propaganda“, in Katz, Daniel *et al.*, *Public Opinion and Propaganda*, New York, 1954.
Drucker, Peter F., *The End of Economic Man*, New York, 1939.

Ebeenstein, William, *The Nazi State, New York*, 1943.
Ehrenburg, Ilya, *Memoirs: 1921–1941*, Cleveland, 1964; *The War: 1941–1945*, Cleveland, 1965.
Engels, Friedrich, Introduction to the *Communist Manifesto*, 1890; introduction to the *Ursprung der Familie*; Funeral Speech on Marx.
Erickson, John, *The Soviet High Command 1918–1941*, New York, 1961.
Eyck, Erich, *A History of the Weimar Republic*, Cambridge, 1962.

Fainsod, Merle, *How Russia Is Ruled*, 1963; *Smolensk under Soviet Rule*, 1958.
The Fascist Era, published by the Fascist Confederation of Industrialists, Rome, 1939.
Feder, Ernest, „Essai sur la Psychologie de la terreur“, *Synthèses*, Bruxelles, 1946.
Feder, Gottfried, *Das Programm der N.S.D.A.P. und seine weltanschaulichen Grundgedanken* (Nationalsozialistische Bibliothek, no. 1).
Fedotow, G. P., „Russia and Freedom“, *The Review of Politics*, vol. 8, no. 1, January, 1946.
Fest, J. C., *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München, 1963.
Finer, Herman, *Mussolini's Italy*, New York (1935), 1965.
Fischer, Louis, *The Soviets in World Affairs*, London, New York, 1930; *Life of Lenin*, New York, 1964.
Flammery, Harry W., „The Catholic Church and Fascism“, *Free World*, September, 1943.
Florinsky, M. T., *Fascism and National Socialism. A Study of the Economic and Social Politics of the Totalitarian State*, New York, 1938.
Forsthoff, Ernst, *Der totale Staat*, Hamburg, 1933.
Fraenkel, Ernst, *The Dual State*, New York and London, 1941.
Frank, Hans, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, Berlin, 1935–1936; *Die Technik des Staates*, München, 1940; (editor) *Grundfragen der deutschen Polizei* (Akademie für deutsches Recht), Hamburg, 1937; *Recht und Verwaltung*, 1939; *Die Tech-*

nik des Staates, München, 1942; *Im Angesicht des Galgens*, München, 1953; editor, *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*, München, 1935.
Freyer, Hans, *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes*, 1935.
Friedrich, C. J., editor, *Totalitarianism*, New York, 1954.
—, and Brzezinski, Z. K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956.

Gallier-Boissière, Jean, *Mysteries of the French Secret Police*, 1938.
Gauweiler, Otto, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939.
Geigenmüller, Otto, *Die politische Schutzhaft im nationalistischen Deutschland*, 2nd ed., Würzburg, 1937.
Gerth, Hans, „The Nazi Party", *American Journal of Sociology*, vol. 45, 1940.
Gide, André, *Retour de l'URSS*, Paris, 1936.
Giles, O. C., *The Gestapo* (Oxford Pamphlets on World Affairs, no. 36), 1940.
Globke, Hans, *Kommentare zur Deutschen Rassegesetzgebung*, Munich-Berlin, 1936.
Goebbels, Joseph, *Wege ins Dritte Reich*, München, 1927; „Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse", *Schriften der deutschen Hochschule für Politik*, vol. I, Berlin, 1935; *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, 19. ed., München, 1937; „Rassenfrage und Weltprogramm", *Pädagogisches Magazin*, Heft 139, 1934; *The Goebbels Diaries 1942–1943;* Louis Lochner, editor, New York, 1948; *Wesen und Gestalt des Nationalsozialismus*, Berlin, 1935.
Goslar, Hans, *Jüdische Weltherrschaft. Phantasiegebilde oder Wirklichkeit*, Berlin, 1918.
Grauert, Wilhelm, „Die Entwicklung des Polizeirechts in nationalsozialistischen Staat", in *Deutsche Juristenzeitung*, 39, 1934.
Griffith, William E., editor, *Communism in Europe, Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, Cambridge, 1964.
Gross, Walter, *Der deutsche Rassengedanke und die Welt* (Schriften der Hochschule für Politik, no. 42), 1939; „Die Rassen- und Bevölkerungspolitik im Kampf um die geschichtliche Selbstbehauptung der Völker", *Nationalsozialistische Monatshefte*, no. 115, October, 1939.
Guenther, Hans, *Rassenkunde des jüdischen Volkes*, 1930; *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 1st ed., München, 1922.
Gul, Roman, *Les Maîtres la Tcheka*, Paris, 1938.
Gurian, Waldemar, *Bolshevism: Theory and Practice*, New York, 1932; *Bolshevism. An Introduction to Soviet Communism*, Notre Dame, 1952.

Hadamovsky, Eugen, *Propaganda und nationale Macht*, 1933.
Hafkesbrink, Hanna, *Unknown Germany*, New Haven, 1948.
Hallgarten, Georg Wolfgang F., *Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918–1933*, Frankfurt/M., 1955.
Hamel, Walter, „Die Polizei im neuen Reich", in *Deutsches Recht*, vol. 5, 1935.
Hammer, Hermann, „Die deutschen Ausgaben von Hitlers 'Mein Kampf'", in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 4* (1956).
Hartshorne, Edward G., *The German Universities and National Socialism*, Cambridge, 1937.
Hayek, F. A., „The Counter-Revolution of Science", *Economics*, vol. 8, 1941.
Hayes, Carlton J. H., *Essays on Nationalism*, New York, 1926; Remarks on „The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization", *Symposion on the Totalitarian State, 1939. Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82, Philadelphia, 1940; *A Generation of Materialism*, New York, 1941.
Heiden, Konrad, *Der Führer. Hitler's Rise to Power*, Boston, 1944; *A History of National Socialism*, New York, 1935; *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biog-*

raphie, vol. 1, Zürich, 1936; *Geschichte des Nationalsozialismus. Die Karriere einer Idee*, Berlin, 1932; *Geburt des Dritten Reiches. Die Geschichte des Nationalsozialismus bis Herbst 1933*, 2nd ed., Zürich, 1934.

Hesse, Fritz, *Das Spiel um Deutschland*, Munich, 1953.

Heydrich, Rienhard, „Die Bekämpfung der Staatsfeinde", in *Deutsches Recht*, vol. 6, 1936.

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961.

Himmler, Heinrich, „Männerbund auf rassischer Grundlage", *Das Schwarze Corps*, 38, Folge; *Die Schutzstaffel als antibolschewistische Kampforganisation* (Aus dem Schwarzen Korps, no. 3), 1936; „Organization and Obligation of the SS and the Police", published in *Nationalpolitischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15.-23. Januar 1937*. Excerpts translated in *Nazi Conspiracy*, op. cit., vol. 4; English edition: *Secret Speech by Himmler to the German Army General Staff*, published by the American Committee for Anti-Nazi Literature, 1938; *Grundfragen der deutschen Polizei*, Hamburg, 1937; „Denkschriften Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten" (May 1940), *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 5. Jg. (1957); „Die Schutzstaffel", *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Nr. 7b.

Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, 1925–1927. Unexpurgated English edition, New York, 1939; *Reden*, ed. by Ernst Boepple, München, 1933; *Hitler's Speeches, 1922–1939*, ed. by N. H. Baynes, London, 1942; *Ausgewählte Reden des Führers*, 1939; *Die Reden des Führers nach der Machtübernahme*, 1940; *Der grossdeutsche Freiheitskampf*, Reden Hitlers vom 1.9.1939–10.3.1940; *Hitler's Table Talks*, New York, 1953; *Hitler's Secret Book*, New York, 1962; *Der grossdeutsche Freiheitskampf – Reden Adolf Hitlers*, vols. I and II, 3rd ed., München, 1943.

Hocke, Werner, ed., *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler*, vol. 1, Berlin, 1933.

Hoehn, Reinhard, *Rechtsgemeinschaft und Volksgemeinschaft*, Hamburg, 1935.

Hoettl, Wilhelm, *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage*, New York, 1954.

Holldack, Heinz, *Was wirklich geschah*, 1949.

Horneffer, Reinhold, „Das Problem der Rechtsgeltung und der Restbestand der Weimarer Verfassung", in *Zeitschriff für gesamte Staatswissenschaft 99*, 1938.

Höss, Rudolf, *Commandant of Auschwitz*, New York, 1960.

Hossbach, Friedrich, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934–1938*, Wolfenbüttel Hannover, 1949.

Huber, Ernst R., „Die deutsche Polizei", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissen schaft*, vol. 101, 1940–1941.

Hudal, Bischof Alois, *Die Grundlagen des Nationalsozialismus*, 1937.

Inkeles, A., and Bauer, R. A., *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, 1959.

Jetzinger, Franz, *Hitlers Jugend*, Wien, 1956.

Jünger, Ernst, *The Storm of Steel*, London, 1929.

Keiser, Guenther, „Der jüngste Konzentrationsprozess", *Die Wirtschaftskurve*, vol. 18, no. 148, 1938.

Kennan, George F., *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston, 1961.

Khrushchev, N., „The Crimes of the Stalin Era", edited and annotated by Boris Nicolaevsky, New York, *The New Leader*, 1956.

Klein, Fritz, „Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die deutsche Gross bourgeoisie 1929–1932", *Zeitschrift für Gesschichtswissenschaft*, 1. Jg, 1953.

Kluke, Paul, „Nationalsozialistische Europaideologie", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 8. Jg. (1960).

Koch, Erich, „Sind wir Faschisten?", in *Arbeitertum*, H. 9 (1.Juli 1931).

Koellenreuter, Otto, *Volk und Staat in der Weltanschauung des Nationalsozialismus*, 1935; *Der deutsche Führerstaat*, Tübingen, 1934.

Koettgen, Arnold, „Die Gesetzmässigkeit der Verwaltung im Führerstaat", *Reichsverwaltungsblatt*, 1936.

Kogon, Eugen, *The Theory and Practice of Hell*, 1956.

Kohn-Bramstedt, Ernst, *Distatorship and Political Police: the Technique of Control by Fear*, London, 1945.

Koyré, Alexandre, „The Political Function of the Modern Lie", *Contemporary Jewish Record*, June, 1945.

Kravchenko, Victor, *I Chose Freedom. The Personal and Political; Life of a Soviet Official*, New York, 1946.

Krivitsky, W., *In Stalin's Secret Services*, New York, 1939.

Kuhn, Karl G., „Die Judenfrage als weltgeschichtliches Problem", in *Forschungen zur Judenfrage*, 1939.

Laporte, Maurice, *Histoire de l'Okhrana*, Paris, 1935.

Latour, Contamine de, „Le Maréchal Pétain", *Revue de Paris*, vol. 1.

Lebon, Gustave, *La Psychologie des foules*, 1895.

Lederer, Zdenek, *Ghetto Theresienstadt*, London, 1953.

Lenin, V. I., *What Is to Be Done?*, 1902; *State and Revolution*, 1917; *Imperialism, the Last Stage of Capitalism*, 1917.

Leutwien, Paul, editor, *Kämpfe um Afrika: sechs Lebensbilder*, Luebeck, 1936.

Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York and Toronto, 1964.

Ley, Robert, *Der Weg zur Ordensburg*, no date.

Lösener, Bernhard, *Die Nürnberger Gesetze*, Berlin, 1936.

Lowenthal, Richard, *World Communism. The Disintegration of a Secular Faith*, New York, 1964.

Leudecke, Winfred, *Behind the Scenes of Espionage. Tales of the Secret Service*, 1929.

Luxemburg, Rosa, *The Russian Revolution*, Ann Arbor, 1961.

Martin, Alfred von, „Zur Soziologie der Gegenwart", *Zeitschriftt für Kulturgeschichte*, vol. 27.

Massing, Paul W., *Rehearsal for Destruction*, New York, 1949.

Mathias, Erich, and Morsey, Rudoplh, editors, *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf, 1960.

Maunz, Theodor, *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg, 1943.

McKenzei, Kermit E., *Comintern and World Revolution 1928–1934*, New York, 1964.

Micaud, Charles A., *The French Right and Nazi Germany. 1933–1939*, 1943.

Moeller van den Bruck, Arthur, *Das Dritte Reich*, 1923; English edition *Germany's Third Empire*, New York, 1934.

Moore, Barrington, *Terror and Progress USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Cambridge, 1954.

Morstein Marx, Fritz, „Totalitarian Politics", *Symposium on the Totalitarian State, 1939. Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 82. Philadelphia, 1940.

Mosse, George J., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York, 1964.

Muller, H. S., „The Soviet Master Race Theory", *The New Leader*, July 30, 1949.

Müller, Josef, *Die Entwicklung des Rassenantisemitismus in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhundert* (*Historische Studien*, H. 372), Berlin, 1940.

Mussolini, Benito, „Relativismo et Fascismo", *Diuturna*, Milano, 1924; *Four Speeches on the Corporate State*, Rome, 1935; *Opera Omnia di Benito Mussolini*, vol. IV, Florence, 1951.

Nansen, Odd, *Day after Day*, London, 1949.
Nazi Conspiracy and Aggression, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington, 1946.
Nazi-Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office, edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington, 1948.
Neesse, Gottfried, *Partei und Staat*, 1936; „Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei", *Zeitschrift für die gesamte Sttatswissenschaft*, vol. 98, 1938.
Neumann, Franz, *Behemoth*, 1942.
Neusüss-Hunkel, Ermenhild, *Die SS*, Hannover-Frankfurt a.M., 1956.
Newman, Bernard, *Secret Servant*, New York, 1936.
Nicolaevsky, Boris I., *Bolsheviks and Bureaucrats*, New York, 1965; *Power and the Soviet Elite*, New York, 1965; (—), *Letter of an Old Bolshevik*, New York, 1937.
Nicolai, Helmut, *Die rassengesetzliche Rechtslehre. Grundzüge einer nationalsozialistischen Rechtsphilosophie* (Nationalsozialistische Bibliothek, H. 39), 3rd ed., München, 1934.
Nomad, Max, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939.

Olgin, Moissaye J., *The Soul of the Russian Revolution*, New York, 1917.
Organisationsbuch der NSDAP, many editions.
Orlov, A., *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York, 1953.
Ortega y Gasset, José, *The Revolt of the Masses*, New York, 1932.

Paetel, Karl O., „Die SS", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, January, 1954; „Der schwarze Orden. Zur Literatur über die 'SS'" in *Neue Politische Literatur 3*, 1958.
Parsons, Talcott, „Some Sociological Aspects of the Fascist Movement", *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, 1954.
Pascal, Pierre, *Avvakum et les débuts du raskol* (Institut Français de Leningrad, Bibliothèque, vol. 18), Paris, 1938.
Paulhan, Jean, „Introduction" to Marquis de Sade, *Les Infortunes de la Vertu*, Paris, 1946.
Payne, Stanley G., *A History of Spanish Fascism*, Stanford, 1961.
Pencherlo, Alberto, „Antisemitism", in *Encyclopedia Italiana*.
Petegroski, D. W., „Antisemitism, the Strategy of Hatred", *Antiache Review*, vol. 1, no. 3, 1941.
Pfenning, Andreas, „Gemeinschaft und Statswissenschaft", *Zeitshrift für die gesamte Staatswissenschaft*, vol. 96.
Poliakov, Léon, *Bréviaire de la Haine*, Paris, 1951; „The Weapon of Antisemitism", *The Third Reich*, London, 1955, UNESCO.
—, and Wulf, Josef, *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin, 1955.
Poncins, Léon de, *Les Forces secrètes de la Révolution; F∴ M∴-Judäisme*, revised ed., 1929 (translated into German, English, Spanish, Portuguese); *Les Juifs Maîtres du Monde*, 1932; *La Dictature des puissances occultes; La F∴ M∴*, 1932; *La mystérieuse Internationale juive*, 1936; *La Guerre occulte*, 1936.

Rauschning, Hermann, *Hitler Speaks*, 1939; *The Revolt of Nihilism*, 1939.
Reck-Malleczewen, Friedrich Percyval, *Tagebuch eines Verzweifelten*, Stuttgart, 1947.
Reitlinger, Gerald, *The Final Solution*, 1953; *The SS – Alibi of a Nation*, London, 1956.
Reveille, Thomas, *The Spoil of Europe*, 1941.
Reveltlow, Graf Ernst zu, *Deutschlands auswärtige Politik. 1888–1914*, 1916; *Judas Kampf und Niederlage in Deutschland*, 1937.
Riesman, David, „The Politics of Presecution", Public Opinion Quarterly, vol. 6, 1942; „Democracy and Defamation", *Columbia Law Review*, 1942.

Riess, Curt, *Joseph Goebbels: A Biography*, New York, 1948.
Ripka, Hubert, *Munich: Before and After*, London, 1939.
Ritter, Gerhard, *Carl Goerdeler's Struggle against Tyranny*, New York, 1958.
Roberts, Stephen H., *The House that Hitler Built*, London, 1939.
Robinson, Jacob, and Friedman, Philip, *Guide to Jewish History under Nazi Impact*, a bibliography published jointly by YIVO Institute for Jewish Research and Yad Washem, New York and Jerusalem, 1960.
Rocco, Alfredo, *Scritti e discorsi politici*, 3 vols., Milan, 1938.
Roehm, Ernst, *Die Geschichte eines Hochverräters*, Volksausgabe, 1933; *Die Memoiren des Stabschefs Roehm*, Saarbrücken, 1934; *Warum SA?*, Berlin, 1933; „SA und deutsche Revolution“, in *Nationalsozialistische Monatshefte*, Nr. 31, 1933.
Rollin, Henri, *L'Apocalypse de notre temps*, Paris, 1939.
Rosenberg, Alfred, *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*, München, 1923; *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts*, 1930.
Rosenberg, Arthur, *A History of Bolshevism*, London, 1934; *Geschichte der deutschen Republik*, 1936.
Rousset, David, *Les Jours de notre mort*, Paris, 1947; *The Other Kingdom*, 1947.
Rush, Myron, *Political Succession in the USSR*, New York, 1965; *The Rise of Khrushchev*, Washington, 1958.

SA-Geist im Betrieb. Vom Ringen um die Durchsetzung des deutschen Sozialismus, edited by Oberste SA-Führung, München, 1938.
Salisbury, Harrison E., *Moscow Journal: The End of Stalin*, Chicago, 1961; *American in Russia*, New York, 1955.
Salvemini, Gaetano, *La terreur fasciste 1922–1926*, Paris, 1938; *The Fascist Dictatorship in Italy* (1927), New York, 1966.
Schäfer, Wolfgang, *NSDAP, Entwicklung und Struktur der Staatspartei des Dritten Reiches*, Hannover-Frankfurt a.M., 1956.
Schapiro, L., *The Communist Party of the Soviet Union*, 1960; *The Government and Politics of the Soviet Union*, New York, 1965.
Schellenberg, Walter, *The Schellenberg Memoirs*, London, 1956.
Schemann, Ludwig, *Die Rasse in den Geisteswissenschaften. Studie zur Geschichte des Rassengedankens*, 3 vols., München, Berlin, 1928.
Scheuner, Ulrich, „Die nationale Revolution. Eine staatsrechtliche Untersuchung“, in *Archiv des öffentlichen Rechts* (1933/34).
Schmitt, Carl, *Politische Romantik*, Munich, 1925; *Staat, Bewegung,* Volk, 1934; „Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat“, *Völkerbund und Völkerrecht*, vol. 4, 1937; *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den jahren 1924–1954. Materialien zu einer Verfassungslehre*, Berlin, 1958.
Schnabel, Raimund, *Macht ohne Moral. Eine Dokumentation über die SS*, Frankfurt/M., 1957.
Schumann, Fr. L., *The Nazi Dictatorship*, 1939.
Schwartz, Dieter, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung* (Aus dem Schwarzen Korps, no. 2), 1936.
Schwartz-Bostunitsch, Gregor, *Jüdischer Imperialismus*, 5th edition, 1939.
Seraphim, Hans-Günther, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den jahren 1934/5 und 1939/40*, Göttingen-Berlin-Frankfurt/M., 1956; „SS-Verfügungstruppe und Wehrmacht“, in *Wehrwissenschaftliche Rundschau 5*, 1955.
Seraphim, P. H., *Das Judentum im osteuropäischen Raum*, Essen, 1938; „Der Antisemitismus in Osteuropa“, *Osteuropa*, vol. 14, no. 5, Ferbruary, 1939.

Seton-Watson, Hugh, *From Lenin to Khrushchev*, New York, 1960.
Simmel, Georg, „Sociology of Secrecy and of Secret Societies", *The American Journal of Sociology*, vol. 11, no. 4, 1906; *The Sociology of Georg Simmel*, translated by K. H. Wolff, 1950.
Six, F. A., *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, 1936.
Smith, Bruce, „Police", in *Encyclopedia of Social Sciences*.
Souvarine, Boris, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism*, New York, 1939; translated from the French *Staline, Aperçu historique du Bolshévisme*, Paris, 1935.
Spengler, Oswald, *The Decline of the West*, 1928–1929.
SS-Hauptamt-Schulungsamt, *Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei; Der Weg der SS; SS-Mann und Blutsfrage. Die biologischen Grundlagen und ihre sinngemässe Anwendung für die Erhaltung und Mehrung des nordischen Blutes.*
Stalin, J. V., *Leninism*, London, 1933; *Mastering Bolshevism,* New York, 1946; *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course*, New York, 1939.
Starlinger, Wilhelm, *Grenzen der Sowjetmacht,* Würzburg, 1955.
Starr, Joshua, „Italy's Antisemites", *Jewish Social Studies*, 1939.
Stein, Alexander, *Adolf Hitler, Schüler der „Weisen von Zion"*, Karlsbad, 1936.
Stein, George H., *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War*, 1939–45, Ithaca, 1966.
Stuckart, Wilhelm, and Globke, hans, *Reichsbürgergesetz, Blutschutzgesetz und Ehegesundheitsgesetz (Kommentare zur deutschen Rassengesetzgebung)*, vol. 1, München, Berlin, 1936.

Tasca, Angelo (pseudonym Angelo Rossi), *The Rise of Italian Fascism, 1918–1922* (1938), New York, 1966.
Thyssen, Fritz, *I Paid Hitler,* London, 1941.
Tobias, Fritz, *The Reichstag Fire*, New York, 1964.
Trevor-Roper, H. R., *The Last Days of Hitler*, 1947.
The Trial of the Major war Criminals, 42 vols., Nürnberg, 1947–1948.
Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, 15 vols., Washington, 1949–1953.
Trotsky, Leon, *The History of the Russian Revolution*, New York, 1932.
Tucker, Robert C., *The Soviet Political Mind*, New York, 1963.
—, and Cohen, Stephen F., editors, *The Great Purge Trial*, New York, 1965.

Ulam, Adam B., *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*, New York, 1965; *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Cambridge, 1963.
Ullmann, A., *La Police, quatrième Pouvoir*, Paris, 1935.

Vardys, V. Stanley, „How the Baltic Republics Fare in the Soviet Union", *Foreign Affairs*, April, 1966.
Vassilyev, A. T., *The Ochrana*, 1930.
Venturi, Franco, *Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, (1952), New York, 1966.
Verfassung, Die, des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern, Strasbourg, 1937.
Volkmann, Erich, Elster, Alexander, and Küchenhoff, Günther, editors, *Die Rechtsentwicklung der Jahre 1933 bis 1935/6*, Handwörterbuch der Rechtswissenschaft, vol. VIII, Berlin, Leipzig, 1937.

Warmbrunn, Werner, *The Dutch under German Occupation, 1940–1945*, Stanford, 1963.
Weinreich, Max, *Hitler's Professors*, New York, 1946.

Weissberg, Alexander, *The Accused*, New York, 1951.
Weizmann, Chaim, *Trial and Error*, New York, 1949.
Wighton, Charles, *Heydrich: Hitler's Most Evil Henchman*, Philadelphia, 1962.
Wirsing, Giselher, *Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*, Jena, 1932.
Wolfe, Bertram D., *Three men Who made a Revolution: Lenin - Trotsky - Stalin*, New York, 1948.
Wolin, Simon, and Slusser, Robert M., editors, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957.

Zielinski, T., „L'Empereur Claude et l'idée de la domination mondiale des Juifs", *Revue Universelle*, Bruxelles, 1926–1927.

Arendt, Hannah
Ar89 Totalitarizmo ištakos / Hannah Arendt. – Vilnius : Tyto alba, 2001. – 487[1] p.
Bibliogr.: p. 461–487
ISBN 9986-16-184-3
Knyga „Totalitarizmo ištakos“ pasaulyje laikoma pagrindine studija totalitarizmo tema, ji padėjo pagrindus ištisai totalitarizmo darbų serijai.
UDK 327.2+323.12+321.6

HANNAH ARENDT

Totalitarizmo ištakos

Iš anglų kalbos vertė *Arvydas Šliogeris*

Viršelio dailininkė *Ilona Kukenytė*

SL 1686. 2001 02 05. Užsakymas 143
Išleido „Tyto alba“, J. Jasinskio 10, 2600 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa“, Viršuliškių skg. 80, 2065 Vilnius

Hannah Arendt (1906-1975) — vokiečių ir amerikiečių politologė, 22 metų gavusi daktaro laipsnį Heidelbergo universitete, studijavusi pas Martiną Heideggerį. 1933 m. nuo nacių persekiojimo pabėgo į Prancūziją, o 1914 m. — į JAV.

Praėjus dešimčiai metų po „Totalitarizmo ištakų" pasirodymo, laikraštis *Times Literary Supplement* pavadino šią knygą klasikine, ir nuo to laiko ja remiamasi visur, kur nagrinėjami dvidešimtojo amžiaus bruožai ir problemos. Šią studiją H. Arendt pradeda pasakojimu apie antisemitizmo atsiradimą Vidurio ir Vakarų Europos žydų istorijoje devynioliktajame amžiuje ir toliau analizuoja Europos kolonijinį imperializmą nuo 1884 m. iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Paskutiniame skyriuje kalbama apie totalitarinių judėjimų ir vyriausybių institucijas, organizacijas ir veiksmus, sutelkiant dėmesį į dvi tikras istorijoje žinomas totalitarinio valdymo formas — Vokietijos nacizmą ir Rusijos stalinizmą. H. Arendt aptaria, kaip klasės transformavosi į mases, kokį vaidmenį vaidino propaganda santykiuose su netotalitariniu pasauliu ir kaip buvo naudojamas teroras — šios valdymo formos pagrindas. Įsidėmėtiname pabaigos skyriuje ji analizuoja izoliacijos ir vienišumo, kaip išankstinių totalitarinio valdymo sąlygų, prigimtį.

„Tai tikriausiai pagrindinė knyga totalitarizmo tema... Susiedama nacizmo ir stalinizmo fenomenus kaip iš esmės tapačius ir pranokstančius visas tradicines „kairės" ir „dešinės" sąvokas, Hannah Arendt suabejojo „sveiku protu" pagrįstais požiūriais į politinės patologijos ydingumą ir padėjo pamatus ištisai totalitarizmo studijų serijai."

The Foreign Affairs 50-Year Bibliography

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK - serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas - supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-16-184-3

Rekomenduojama kaina
17 Lt